ԱՆԴՐԱՆԻԿ
ՉԵԼԵՊԵԱՆ

ԶՕՐԱՎԱՐ ԱՆԴՐԱՆԻԿ

ԵՒ ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՉԵԼԵՊԵԱՆ

ՋՕՐԱՎԱՐ ԱՆԴՐԱՆԻԿ

ԵՒ ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

Բ. Տպագրութիւն

ՊԷՅՐՈՒԹ
1986

ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՅԼԸ

Սփիւռքահայ գրականութեան արձակի լաւագոյն ներկայացուցիչներէն Շահան Շահնուր Ջօր. Անդրանիկը կոչեց հայոց երեքհազարամեայ պատմութեան երեք «գագաթ» դէմքերէն մէկը. իսկ հայ աչուղներ երգեցին անոր փառքը.— Սուրբ աւուրդ պիտի յիշուի դարէ դար:

Առողջ դատողութեամբ, պնչահախնդիր, անբասիր հայրենասիրութեամբ տոգորուած եւ անվհատելիօրէն խորաթափանց միտքի տէր Անդրանիկը, կը խորհիմ, կ'արդարացնէ վերոյիշեալ դրուատիքները իր անձին հանդէպ, հետեւեալ պատճառներով.—

ա.— 1904-ի եւ 1907-ի Հ. Յ. Դաշնակցութեան 3-րդ եւ 4-րդ Ընդհանուր Ժողովներուն, երբ հայ մարտական կազմակերպութիւնը կ'որոշէր Հայ Յեղափոխական Շարժումը տարածել Տարօնէն ու Վասպուրականէն անդին՝ դէպի Կովկաս, մխրճուելու համար համառուսական ընկերվարական-յեղափոխական պայքարին մէջ, Անդրանիկ զգուշացուցած էր իր կուսակցական ընկերները (Ակնունին, Արամը, Եղիշէ Թոփճեանը, Ջամալեանը, Սարգիս Մինասեանը, Ռոստոմը եւ ուրիշներ) թէ Հ. Յ. Դաշնակցութեան վտիտ ուժերը բաւարար չե՛ն մաքառելու համար թէ՛ Սուլթան Ապտիւլ Համիտի եւ թէ՛ ալ Ցար Նիկողայոս Բ.-ի դէմ միաժամանակ, սակայն անոնք՝ յատկապէս Կուսակցութեան արեւելահա՛յ ղոչերը, մտիկ չըրին իմաստուն մարդուն խօսքին, եւ ձախողեցան երկու ճակատներուն վրայ ալ հաւասարապէս:

բ.— 1908-ի Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակման օրերուն, համայն հայութիւնը, բոլոր հայ կուսակցութիւններուն հետ միասին, խելացնո՛ր յուզումներով կ'ողջունէին «Ազատարար Բանակ»ը Երիտ.-Թուրքերուն: Անդրանիկ այն հազուագիւտ հայ քաղաքական ղեկավարներէն էր (Ա. Ջօպանեանի հետ) որ կրցած էր տեսնել նենգամտութիւնը ծայրայեղ շովինիստ-ազգայնամոլ Իթթիհատականներուն, եւ չէր խանդավառուած անոնց յաղթանակով...:

գ.— 1914-ին, Ա. Աշխարհամարտի բռընկումին, Անդրանիկ լուր ղրկեց իր սիրեցեալ կուսակցական ընկերներուն (Ակնունիին, Զարդարեանին, եւ այլն) որ անմիջապէս ձգեն Պոլիսը եւ հեռանան - նախազգալով, թերեւս, թէ Թշնամին գլուխներէ՛ն պիտի սկսի հարուածել

ՋՕՐԱՎԱՐ ԱՆԴՐԱՆԻԿ

ԵՒ

ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՉԱՏՈՒՆ
Կ. ՏՕՆԻԿԵԱՆ ԵՒ ՈՐԴԻՔ
871 – 887, ԱՐԱԲՆԻԱ ՓՈՂՈՑ ՍԷՆ ՄԻՇԷԼ
ՊԻՏՐՈՒԹ – ԼԻԲԱՆԱՆ
Հեռաձայն՝ 443971 - 446201
Հեռատիպ՝ GEDFIL 43486 LE

ANTRANIG CHALABIAN

GENERAL ANDRANIK AND THE ARMENIAN REVOLUTIONARY MOVEMENT

© Սոյն գիրքի մասնակի կամ ամբողջական վերարտադրութեան, ինչպէս նաեւ օգտագործման համար ամէն իրաւունք վերապահուած է հեղինակին:

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՋԵԼԵՊԵԱՆ

ՋՕՐԱՎԱՐ ԱՆԴՐԱՆԻԿ

ԵՒ ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

Բ. Տպագրութիւն
Պէյրութ
1986

Հայոց Երեքհազարամեայ Պատմութեան Չորս Գագաթները

Հայ ժողովուրդը իր պատմութեան ընթացքին նուաճած է չորս գագաթներ.-

«Ս. Մեսրոպ, Կոմիտաս, Կաթողիկէ եւ Անդրանիկ:

Ասոնցմէ դուրս ոչինչ ունինք որ ըլլայ ճշմարիտ յաղթանակ եւ անվիճելի նուաճում: Այս չորսերն են միայն որոնց մօտ կարելի է ապաստանիլ յուսալքման եւ ուրացումի դաժան գիշերներուն, ինչպէս մարդ պիտի ընէր դէպի լոյսը: Մեր չորս ջահերէն իւրաքանչիւրը տուած է նոր խոյանք մը, լաւագոյն չողարձակում մը իր համեստ նախատիպերուն, որոնց բոլորախումբը համաստեղութիւնը կ'ընդլայնի դարէ դար, ցոլքէ ցոլք եւ կ'երթայ Ս. Մեսրոպէն Ղեւոնդ Երէցին եւ յաջորդաբար, Կաթողիկէէն՝ գրչածաղկումին եւ յաջորդաբար, Կոմիտասէն՝ իր հինգ սաներուն եւ յաջորդաբար, Անդրանիկէն՝ անուանի եւ անանուն բոլոր Մարտիկներուն»:

ՇԱՀԱՆ ՇԱՀՆՈՒՐ

(Բաց Տոմարը, *Մատենաշար «Ցառաջ»* 1971, էջ 136)

Նոյնանման Վկայութիւն Մը

«Վերցուր հայոց պատմութեան մէջէն՝ Խորենացին, Սահակ Մեսրոպը, Թարգմանիչները, Մամիկոնեան Տունը, Սասունցի Դաւիթ եւ վերջին ժամանակներու անընկճելի հերոսները, ու պիտի տեսնես, որ այդ պատմութենէն կը մնայ միայն դատարկ խեցի մը, անհատական չահերու եւ անապահովութեան ախորժակներով իրարու դէմ դաւող նախարարութիւններու եւ առեւտրականներու խաժամուժ մը:

Հայ ժողովուրդի երկար դարերու ստրկական լռութիւնը ա՛ն է որ խզեց, դիւցազնականօրէն կանգնելով Սասնոյ երկնամուխ լեռներուն վրայ եւ պոռալով հայ ժողովուրդին.

— Հաւա՛ր է. հաւա՛ր է:

— Ու պոռթկաց ըմբոստութեան հրաբուխը. եւ հայ ժողովուրդը յօրանջելէն արթնցաւ: Հերոսապաշտութիւնը բոցի պէս սկսաւ տարածուիլ»:

ՍՄԲԱՏ ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆ

(*Տես*, Նշան Պէշիկթաշլեան, Լուսաբերդ, *Փարիզ*, էջ 9-10)

ՆԱԽԱԲԱՆ

Արդի հայոց պատմութեան մէջ իմ հետաքրքրութիւնը սկսաւ դիպուածով։

1965 թուականն էր։ Մեծ Եղեռնի 50-ամեակի տարեդարձը կը մօտենար եւ համայն հայութիւնը գերագրգիռ վիճակի մէջ յուզական օրեր կ'ապրէր, մտաբերելով ցեղասպանութեան արհաւիրքները։ «Զարթօնք» օրաթերթի խմբագիր՝ Գերսամ Ահարոնեան գանգատ յայտնած էր իր մէկ խմբագրականին մէջ, թէ հայոց ցեղասպանութեան 50-ամեակին առիթով ոչ մէկ օտար հեղինակ չբաժնեց հայոց վիշտը, հրատարակութեան տալով աշխատասիրութիւն մը նուիրուած Մեծ Եղեռնին եւ Հայ Դատին։

Այդ օրերուն կ'աշխատէի Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանի բժշկական դպրոցի բնախօսութեան (Physiology) բաժանմունքին մէջ։ Ամառ էր։ Դպրոցաշէնքը իր 4-րդ յարկին վրայ ունէր երկու հսկայ ամբարներ, ուր կը պահուէին ամէն տեսակ պիտանի կամ աւելորդ առարկաներ — սնտուկներ, հինցած գործիքներ, եւ այլն։

Առաւօտ մը, գործաւորներ եկան մաքրելու ամբարները։ Գացի հսկելու, որ մեր բաժանմունքին պատկանող կարգ մը իրեղէններ չտանին։ Մէկ անկիւնը տախտակէ սնտուկ մը կար։ «Այս սնտուկը տարէք» ըսի, որովհետեւ անտաչ տախտակներով չինուած, հին եւ անհրապուրիչ երեւոյթ մը ունէր։ Հազիւ խօսքս վերջացուցած, նշմարեցի որ յատակը թուղթերու եւ պահարաններու տրցակներ կան։ Ահռելի փոշի կար անոնց վրայ։ Մէկ պահարանը ուշադրութեամբ բացի։ Անգլերէն թերթէ մը կտրօններ էին հայոց ցեղասպանութեան մասին։ Պահարաններուն փոշին թօթուելով սեղեակս տարի։

Գրասեղանիս քովի սեղանին վրայ դնելով սկսայ թղթատել։ «Նիւ Եորք Թայմզ»էն կտրօններ էին Մեծ Եղեռնի օրերէն։ Մէկուն վրայ մեզի ծանօթ Փրոֆ. Սթենլի Քըրի նկարը կար, իբրեւ Մերձաւոր Արեւելքի Ամերիկեան Նպաստամատոյցի պաշտօնեայ (Փրօֆեսորը կենսատարրաբանութեան բաժանմունքի վարիչն էր նոյն չէնքի երկրորդ յարկին վրայ։ Այդ ամառ գործէ քաշուելով մեկնած էր Ամերիկա)։ Ցայտնի էր որ թուղթերուն տրցակները 50 տարիներու հնութիւն ունէին եւ կը պատկանէին Տոքթ. Քըրին։

Մինչ յուզուած կը կարդայի այդ սրտամորմոք լուրերը, ներս մտաւ բնախօսութեան բաժանմունքի դասախօսներէն Փրոֆ. Սուհէյլ Ճապպուրը։ Հետաքրքիր մարդ էր ու աչքերէն եւ ուշադրութենէն բան չէր վրիպեր։

— Ի՞նչ կը կարդաս, — հարցուց, — պատուհանէն դուրս երկինքը դիտելով։

— Տոքթ. Քըրին պատկանող թուղթեր. կ'երեւի նետած էր, — պատասխանեցի։

—Գրասենեակս տար, ես ալ նայիմ, — ըսաւ։

Երեք օր ետք հարցուցի իրեն. «Տոքթ. Քըրին թուղթերը կրնա՞մ ունենալ»։

— Իր տղուն ղրկեցի, — պատասխանեց։

Սթենլի Քըրին տղան՝ Մալքըմ, քաղաքական գիտութիւններու դասախօս էր մեր համալսարանին մէջ, եւ մասնագէտ՝ արաբական պատմութեան:

Քանի մը շաբաթ անցաւ: Դարձեալ միտքս ինկան Քըրին «թուղթերը»: Վերցուցի հեռաձայնին ընկալուչը եւ կապ հաստատեցի Մալքըմ Քըրին գրասենեակը:

— Փրոֆ. Մալքըմ Քըրին հետ կրնա՞մ խօսիլ:

— Ամերիկա մեկնեցաւ, — պատասխանեց քարտուղարուհին:

— Ե՞րբ պիտի վերադառնայ:

— Պիտի չվերադառնայ. վերջնական գնաց:

— Կը հաճի՞ք հասցէն տալ:

— U.C.L.A., Լոս Անճելըս, Քաղաքական Գիտութիւններու բաժին:

Նամակ գրեցի Մալքըմին եւ խնդրեցի որ ինծի ղրկէ վաւերաթուղթերը:

«Հօրս ղրկեցի զանոնք», — պատասխանեց:

Հօրը՝ Սթենլի Քըրին գրեցի, Փրինսթըն, Նիւ Ճըրսի, ըսելով՝ «Փրոֆեսոր, այն վաւերաթուղթերը զորս դուք նետած էիք, հաճեցէք ինծի ղրկել, կ'ուզեմ հայ խմբագրի մը յանձնել»:

«Ոչ, Անդրանիկ, այդ թուղթերը չէի նետած. ժամանակին հաւաքած էի զանազան թերթերէ, որ գիրք մը գրեմ հայոց ջարդերուն մասին: Ուրախ եմ որ զանոնք գտաք. անոնք շատ թանկ են ինծի համար» — պատասխանեց:

Ծիշեցի Գերսամ Ահարոնեանին գանգատը, որ «ոչ մէկ օտար հեղինակ հայոց ջարդերուն մասին գիրք չգրեց Մեծ Եղեռնի 50-ամեակին առիթով»...:

Այս պատահարը պատճառ հանդիսացաւ որ թղթակցութիւն մը սկսի իմ եւ Փրոֆ. Սթենլի Քըրին միջեւ: Քաջալերեցի զինք եւ խոստացայ ամէն օժանդակութիւն:

Տոքթ. Քըր 1919-1923 Հալէպ եւ Մարաշ գտնուած է, իբրեւ Մերձաւոր Արեւելքի Ամերիկեան Նպաստամատոյցի պաշտօնեայ: Ականատես եղած է յետ-պատերազմեան Քեմալական ջարդերուն եւ Նպաստամատոյցի միջոցով օգնած է հայ որբերուն:

Իմ գործը եղաւ՝ իրեն աղբիւրներ հաւաքել Կիլիկիոյ եւ յատկապէս Մարաշի վերջին աղէտին մասին Պէյրութի գրադարաններէն: Այդ առնչութեամբ ինծի մեծապէս օգտակար հանդիսացան — ի միջի այլոց — Սէյնթ Ժոզէֆ համալսարանին «Պիպլիոթէք»ը եւ վահէ Սեթեանին անձնական ճոխ հաւաքածոն: Անգլերէնի թարգմանեցի այդ նիւթին չուրջ հայկական գրեթէ բոլոր աղբիւրները, իսկ ֆրանսական աղբիւրներուն պատճենները հանելով իրեն ղրկեցի:

Շուրջ երկու տարի անցաւ եւ Կիլիկիոյ 1920-ական թուականներու աղէտին մասին պրպտումներս աւարտելէ ետք գրեցի իրեն հետեւեալը.-

«Փրոֆեսոր, 1920-ի Մարաշի ջարդը, չուրջ 15,000 նահատակներով, ջնջին պատահար մըն է, բաղդատած 1915-ի հայոց ցեղասպանութեան հետ: Ան աւելի կ'իմաստաւորուի միայն այն ատեն՝ երբ առնչուի Մեծ Եղեռնին հետ, որու շարունակութիւնն է ան»:

Համոզուեցաւ: Սկսանք նոր գործի, պեղելով հայոց ցեղասպանութեան անցուդարձերը, սկսելով՝...Համիտեան ջարդերէն: Ունեցայ բազմաթիւ հարցազրոյցներ Տէր Զօրէն ողջ վերադարձած հայերու հետ: Մանօթութիւններ հայթայթեցի բռնագաղթի տարիներու չորս գլխաւոր հերոսամարտերուն մասին — Վան, Շապին Գարահիսար, Ուրֆա եւ Մուսա Լեռ — որ պիտի կազմէր գլուխ մը՝ *Pockets of Resistance to the Armenian Deportations* խորագրով:

Երեք տարիներու պրպտումներէ ետք, աշխատանքի իմ բաժինը թեթեւցաւ: 1970-ին Ամերիկա եկայ այցելութեամբ եւ հիւրը եղայ Փրոֆ. Քըրին, քանի մը օր: Ձեռագիրը՝ The Lions of Marash (Մարաշի Առիւծները) խորագրով պատրաստ էր, սակայն կ'ուզէր պատմագէտ-քննադատներու կարդալ տալ տպարան չտարած:

Դժբախտաբար անոնք յանձնարարեցին Տօքթ. Քըրին, որ զեղչէ հայոց ցեղասպանութեան վերաբերեալ մեծ մասը, եւ ծանրանայ միայն Մարաշի դէպքերուն վրայ: Գիրքին չուրջ մէկ-երրորդը ջնջուեցաւ, իր դերեւ հանելով մեր տարիներու աշխատանքը: Գիրքը լոյս տեսաւ 1973-ին:

Քըրի գիրքին կապակցութեամբ իմ տարած տարիներու աշխատանքն ու պրպտումները ինծի սքանչելի պատեհութիւնը տուին ընդհանուր ծանօթութիւններ քաղելու մեր ժամանակակից պատմութեան վերջին տխուր անցուդարձերուն վերաբերեալ:

1977-ին, Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմին հետեւանքով վերջնականապէս գաղթեցի Միացեալ Նահանգներ եւ հաստատուեցայ Տիթրոյթ: Պաշտօնի կոչուեցայ Հ.Բ.Ը.Մ.-ի Ալեք Մանուկեան Վարժարանը, իբրեւ Հանրային Յարաբերութեանց վարիչ:

Նոյն տարին կը գուգադիպէր ազգային հերոս Զօր. Անդրանիկի մահուան 50-ամեակին: Դպրոցի «Էրեբունի» թերթին մէջ ոգեկոչեցինք մեծ հերոսին յիշատակը, Դեկտ. 1977 թիւը անոր յատկացնելով:

Մէկ-երկու ամիս ետք, Թէքէեան Մշակութային Միութեան Տիթրոյթի մասնաճիւղի ակումբին մէջ, ամերիկահայ երիտասարդ մը՝ Ճոնի Սահակեան անունով, որ բաւական լաւ հայերէն ալ կը խօսէր, ինծի մօտենալով ըսաւ.-

Պր. Ջելեպեան, առիթով մը մեզի Զօր. Անդրանիկի մասին դասախօսութիւն մը տուր:

— Զօր. Անդրանիկի մասին ես 2-3 վայրկեան խօսելու չափ ծանօթութիւններ ունիմ, սակայն, եթէ կը հետաքրքրուիք, կրնամ բաներ մը պատրաստել, — պատասխանեցի:

Ուրախացաւ մեր բարեկամը եւ ժողովին յայտարարեց թէ «Ջելեպեանը մեզի դասախօսութիւն մը պիտի տայ Զօր. Անդրանիկի մասին»: Որոշուեցաւ որ դասախօսութիւնը ըլլայ հրապարակային:

Տասը պատմական գիրքեր ձեռք անցուցի, որոնց մէջ նիւթ կար Անդրանիկի մասին: Պատրաստեցի 30 էջնոց դասախօսութիւն մը, չուրջ մէկ ժամ տեւողութեամբ:

Ամէն անգամ որ յիշեցուցի ժողովին թէ դասախօսութիւնը պատրաստ է, ըսին՝ «Հիմա չա՛տ ձիւն կայ. ո՛վ պիտի գայ եւ դասախօսութիւն մտիկ ընէ»...: Երբ ձիւնը հալեցաւ, ըսին՝ «Հիմա չա՛տ ձեռնարկներ կան այս օրերը. յետաձգենք ուրիշ առիթի»...:

Անոնք մոռցան դասախօսութիւնը, բայց ես չմոռցայ Անդրանիկը: Շարունակեցի պեղել պատմութիւնը: Ալեք Մանուկեան Վարժարանի գրադարանին գիրքերը օգտագործեցի, գիրքեր ստացայ Պէյրութէն, Հայաստանէն եւ բազմաթիւ բարեկամներէ:

2-3 տարիներու յամառ աշխատանքէ ետք, ձեռագրիս մատենագիտութիւնը (bibliography) հասաւ 100 աղբիւրներու, թերթերու յօդուածներէն զատ: Կը մտածէի Պոսթոն — կամ թերեւս ալ Պէյրութ — երթալ յաւելեալ պրպտումներ կատարելու համար, երբ Տիթրոյթի Հ.Բ.Ը.Մ. Ալեք Մանուկեան Վարժարանը հասան

աւելի քան 2000 հատոր հայերէն գիրքեր, Գահիրէէն: Երկինքէն ղրկուած պարգեւներ էին անոնք եւ կը հասնէին ճիշդ ժամանակին: Մեծանուն ազգային բարերար Տիար Ալեք Մանուկեանը բերել տուած էր զանոնք:

Ամբողջ ամրան արձակուրդս անցուցի այդ նշխարներու ղէզերուն մէջ: Գտայ բազմաթիւ գիրքեր, որոնց մէջ նիւթ կար Զօր. Անդրանիկի եւ Հայ Յեղափոխական Շարժումին վերաբերեալ: Պէտք է ըսել, թէ ձեռագիրս մեծապէս ճոխացաւ սոյն գիրքերէն քաղած ծանօթութիւններուս հետեւանքով, որոնց համար երախտապարտ եմ Տիար Ալեք Մանուկեանին, որ անգիտակցաբար սատարած կ'ըլլար իմ ծրագրին:

Յաւակնութիւնը չունիմ յայտարարելու, թէ ալ սպառած եմ Զօր. Անդրանիկի եւ Հայ Յեղափոխական Շարժումին վերաբերեալ բոլոր նիւթերը. սակայն, իմ կողմէ ջանք չեմ խնայած որպէսզի ներկայ աշխատասիրութիւնը ըլլայ ամենէն ամբողջականն ու վաւերականը ազգային մեծ հերոսին մասին ցարդ գրուած գիրքերուն մէջ. իսկ թէ ո՞ր աստիճան յաջողած եմ, ատիկա պիտի որոշէ ընթերցողը:

Ներկայ հայ սերունդը — ըլլայ հայրենիքի մէջ թէ սփիւռքի — չատ քիչ բան գիտէ ազգային հերոս Զօր. Անդրանիկի կեանքին, սխրագործութիւններուն, Անդրանիկի գործակից հայ ֆետայիներու մաքառումներուն եւ այդ փառապանծ պայքարներուն տուն տուող դրդապատճառներուն մասին: Սոյն աշխատասիրութիւնը, գրուած պարզ ու ժողովուրդին հասկնալի լեզուով, կը նպատակադրէ ներկայ ու գալիք հայ սերունդներուն ծանօթացնել մեր արդի պատմութեան արիւնոտ անցուդարձերն ու հայ ազատութեան անձնուէր մարտիկներուն կողմէ յանուն ազատութեան եւ վերապրումի մղուած դիւցազնական կռիւները:

Պատմագրական առաջին փորձ մըն է ասիկա եւ հաւանաբար չատ հեռու է ակադեմական բարձրարուեստ երկասիրութիւն մը ըլլալէ. թերեւս իմ կարողութեան սահմանէն դուրս ալ է այդպիսի գործ մը արտադրելը. այսուհանդերձ, միջամուխ եղայ գործին, որովհետեւ նիւթը սիրեցի:

Սոյն համեստ աշխատասիրութեան առաջադրած գլխաւոր նպատակներէն մէկն ալ ցոյց տալ է ներկայ եւ գալիք հայ սերունդներուն, թէ հայը ամէն տեղ ոչխարի պէս չմորթուեցա՛ւ թուրք բարբարոսներուն կողմէ, այլ նաեւ՝ կռուեցա՛ւ: Եւ եթէ նենգամիտ Երիտ.–Թուրք ղեկավարները, Ալլահի եւ Գուրանի վրայ հազար երդում ընելով չխաբէին առ հասարակ միշտ բարիին հաւատացող հայ ժողովուրդին, թէ՝ տեղահանութիւնը զինուորականօրէն անհրաժեշտ առժամեայ միջոցառում մըն է..., հայը, ընդունակ ըլլալով կռուելու, չա՛տ աւելի մեծ համեմատութիւններով կրնար կուրծք տալ չարիքի ուժերուն:

Այս ծրագրին դեռ սկիզբը, ձեռագրիս առաջին տողերը մրոտած ատեն, եկած էի այն հաստատ համոզումին, թէ հայոց «աներկրորդ» դիւցազնին եւ Հայ Յեղափոխական Շարժումին տխուր, այլ հերոսական դրուագները պարփակող գիրք մը, որպէսզի ըլլայ ընթեռնելի եւ ընդունելի հայութեան բոլո՛ր հատուածներուն կողմէ, պէտք է գրուած ըլլայ բացարձակապէս առարկայական ոգիով, զերծ աւելորդաբանութիւններէ եւ մանաւանդ՝ նախապաշարումէ, ցոլացնելով միմիայն հեղինակին անձնական տեսակէտներն ու անկեղծ համոզումները, հայկական կեանքը յուզող փչոտ, բարդ կամ հակասական հարցերու վերաբերեալ:

Այս սրտբաց խոստովանութիւնով է, որ սոյն համեստ աշխատասիրութիւնը կը յանձնեմ հայ ընթերցողի ազնիւ ուշադրութեան:

Ա. Զ.

ԵՐԱԽՏԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

Երախտապարտ եմ տիթրոյթահայ ճոնի Սահակեանին, որ իր պատահական մէկ առաջարկով (յիշուած «Նախաբան»ին մէջ) պատճառ հանդիսացաւ սոյն երկասիրութեան պատրաստութեան:

Կ'ուզեմ չնորհակալութիւն յայտնել քրոջս՝ Տիկ. Զուարթ Աբէլեանին, որ ինծի գիրքեր հայթայթեց Պէյրութէն:

Շնորհակալութեան ջերմ զգացումներ ունիմ հայրենաչունչ գրող՝ Պր. Արամ Հայկազին որ մեծ խանդով ինծի ղրկեց իր հայրենակից Զօր. Անդրանիկի մասին ունեցած նիւթերն ու վաւերաթուղթերը:

Երախտապարտ եմ Պր. Երուանդ Ազատեանին, որու քաջալերանքով գրել սկսայ Ամերիկա հազիւ ոտք կոխած...: Ան ինծի դիւրութիւններ ընծայեց ի կատար հանելու համար սոյն աշխատասիրութիւնը:

Երախտագիտութեանս մեծագոյն բաժինը կ'երթայ ազգային բարերար Տիար Ալեք Մանուկեանին, որ Տիթրոյթի մէջ իր հիմնած Հ.Բ.Ը.Մ.-ի Ալեք Մանուկեան վարժարանով եւ գրադարանով, ինչպէս նաեւ հանրային գրադարան մը հիմնելու նպատակով Գահիրէէն բերել տուած գիրքերով, անգիտակցաբար ինծի հայթայթած եղաւ իմ օգտագործած աղբիւրներուն 90 տոկոսը: Առանց այդ դիւրութիւններուն անկարելի էր որ ես կարենայի Տիթրոյթի մէջ գլուխ հանել այս գործը:

Մեծապէս չնորհակալ եմ Փրոֆ. Րիչըրտ Յովհաննէսեանին, որ իր բազմազբաղ վիճակին մէջ բարի եղաւ կարդալու ձեռագիրը: Յարգարժան Փրոֆեսորը ինծի ըրաւ չինիչ թելադրութիւններ եւ մեծապէս օգտակար հանդիսացաւ գիրքի թեքնիկ կառուցուածքին մէջ:

Գնահատանքի վերջին խօսքս կ'երթայ տիկնոջս՝ Սիրանին, որ չորս տարիներ ամբողջ համբերութեամբ տարաւ հեռատեսիլին առջեւ առանձին մնալու եւ առանձնութեան ձանձրոյթէն մրափելու տաղտկալի պահերը...:

Ա. Ջ.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ա. ՄԱՍ
1850? — 1914

Գլուխ Առաջին.– ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԽՄՈՐՈՒՄՆԵՐ

Անդրանիկի մանկութիւնն ու նախաֆետայական տարիները 3
Սերոբ Աղբիւր 9
Հայոց հալածանքները Հայ Յեղափոխական Շարժումէն առաջ 11
Ինչո՞ւ զէնքի դիմեցին հայ երիտասարդներ եւ դարձան անձնուրաց ֆետայիներ 21
Հայոց անխարդախ հաւատարմութիւնը թուրք պետութեան հանդէպ 32
Սան Սթեֆանոյի եւ Պերլինի դաշնագիրները 39
Անվերջ տառապանք եւ յեղափոխական սերմեր Արեւմտահայաստանի մէջ 42
Աւետիս Վէմեան՝ աննկուն կերտիչը գործօն յեղափոխութեան 50
Գրիգոր Արծրունի 56

Գլուխ Երկրորդ.– ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄ ԵՒ ՋԻՆԵԱԼ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՓՈՐՁԵՐ

Հայ յեղափոխական կուսակցութիւններու ծնունդը 60
Արմենական Կուսակցութիւն 68
Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութիւն 75
Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցութիւն 78
Ո՞վ ստեղծեց Հայ Յեղափոխութիւնը 81
Սասնոյ Առաջին Ապստամբութիւնը 89
Համիտեան Ջարդերն ու մեծ տէրութիւնները 104
1896–ի Վանի կռիւները 113
Օրմանեան Պատրիարքի գահակալութեան չրջանը 116

Գլուխ Երրորդ.– ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆՆԵՐԸ ՎՃՌԱԿԱՆ ԽՈՅԱՆՔՆԵՐՈՎ ԿԸ ՀԱԿԱԶԴԵՆ ԹՐՔԱԿԱՆ ՅԱՐՁԱԿՈՒՄՆԵՐՈՒՆ

Սերոբ Աղբիւրի հերոսական մարտնչումները 119
Սերոբ Աղբիւրի նահատակութիւնը 124
Ո՞ւր էր Անդրանիկ Սերոբ Աղբիւրի նահատակութեան ատեն 128
Մատնիչի վախճանը 129
Անդրանիկ կը յաջորդէ Սերոբ Աղբիւրի 132

Գլուխ Չորրորդ.– ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆՆԵՐԸ ՅԱՐԱՃՈՒՆ ԹԱՓՈՎ ԿԸ ՇԱՐՈՒՆԱԿԵՆ ՄԱՐՏՆՋԻԼ ԹՈՒՐՔ ԲԱՐԲԱՐՈՍԱԿԱՆ ԲՌՆԱՏԻՐՈՒԹԵԱՆ ԴԷՄ

Քսաներորդ դարու սեմին 145
Անդրանիկ կը գլխատէ Պչարէ Խալիլը 146
Անրանիկը սպաննելու փորձ 157
Ս. Առաքելոց վանքի կռիւը 159
Ժողովրդական դատարան եւ Անդրանիկեան վճիռներ 177
Սասնոյ Երկրորդ Ապստամբութիւնը 180
Սեբաստացի Մուրատի ոդիսականն ու պարտիզանական կռիւները 191
Անդրանիկ եւ Գէորգ Զաւուշ կը բաժնուին — Աղթամարի կռիւը 194
Անդրանիկ արտասահման կը մեկնի 205
«Մարոյի Դէպք»ը 206
Անդրանիկ Պուլկարիա կը հաստատուի 213
Տրակարծութիւններ Անդրանիկի եւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան միջեւ 220

Գլուխ Հինգերորդ.– ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԵԱՆ ԹՈՒԼԱՑՈՒՄ ԵՒ ԹԵՔՈՒՄ ԴԷՊԻ ՁԱԽ — ԽԱԲԵՊԱՏԻՐ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐ ԹՈՒՐՔԻՈՅ ՄԷՋ — ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԱՌԱՆՁԻՆ ԴԻՐՔ ԿԸ ԲՈՒՆԷ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ–ԹՈՒՐՔԵՐՈՒՆ ԴԷՄ

«Կովկասեան Նախագիծ» 227
Հայ–քրտական յարաբերութիւններ 232
Վանի զինապահեստներուն յայտնաբերումը 235
Օսմանեան կեղծ սահմանադրութիւնը 241
Ատանայի ջարդը 255
Պալքանեան պատերազմն ու Անդրանիկի կամաւորական գունդը 263
Հ. Յ. Դ. Պիւրոյի ժողով 269

Բ. ՄԱՍ
1914–1919

Գլուխ Առաջին.– ԱՐՀԱՒԻՐՔԻ ՕՐԵՐ ԵՒ ՈՂՋԱԿԻԶՈՒՄ ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅՈՒԹԵԱՆ — ՀԵՐՈՍԱԿԱՆ ԽՈՅԱՆՔՆԵՐ ԵՒ ՅՈՅՍԻ ՆՇՈՅԼՆԵՐ ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ՃԱԿԱՏԻՆ ՎՐԱՅ

Հ. Յ. Դ. 8–րդ Պատգամաւորական ժողով 275
Ա. Համաչխ. Պատերազմն ու հայ կամաւորական շարժումը 280
Կովկասեան ճակատի հայ կամաւորական գունդերը 295
«Անդրանի՛կը», «Անդրանի՛կը» կ'ուզեն տեսնել 301
Տիլմանի պատմական ճակատամարտը 304
Տիլմանի յաղթանակով կը փրկուի Վանի հայութիւնը 314
Սեպուհ կը լքէ հրամանատար Անդրանիկը 320
Հայոց Դիւցազնը ընտանեկան յարկի տակ 324
Դէպի ճակատ 329

Գլուխ Երկրորդ.– ՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ԼՔՈՒԱԾ ԱՄԲՈՂՋ ԱՇԽԱՐՀԷՆ

Ռուս բանակներու անակնկալ նահանջն ու Անդրանիկի յուսախաբութիւնները . 332
Միջանկեալ երեք պատկերներ 337
Իթթիհատի իշխանութիւնը տապալելու երկու փորձեր 338
Վերադարձ դէպի ռազմաճակատ 341
Պիթլիսի գրաւումը 344
Ազգային հերոսը աւերակ Մուշ քաղաքին մէջ 349
Անդրանիկ կը վերադառնայ Թիֆլիս 351
Դիւցազնը կը մեծարուի Վլադիկաւկազի մէջ 357
Անդրանիկի ելոյթը Թիֆլիսի Հայոց Ազգ. Խորհուրդի ժողովին մէջ 360
Անդրանիկի ներքին կեանքը — Հերոսը կը փորձուի ամուսնանալ 361

Գլուխ Երրորդ.– ՈՍԿԻ ԵՐԱԶՆԵՐ ԵՒ ՓՇՐՈՒԱԾ ՅՈՅՍԵՐ

Ցեղաշրջում Ռուսիոյ մէջ 366
Անդրանիկ ինչո՞ւ հրատարակեց արեւմտահայ «Հայաստան» օրաթերթը 372
Արեւմտահայ Ա. Համագումար Երեւանի մէջ 375
Զօր. Անդրանիկի հրամանատարութեամբ թրքահայ 30,000–նոց բանակի ծրագիրը 379
Պօղոս Նուպար փաշայի հեռագիրը 381
Արեւելահայ Ա. Համագումարը Թիֆլիսի մէջ 383
Ռուսական նահանջ եւ Թրքահայաստանը լքելու առաջարկ Թիֆլիսի Հայոց Ազգ. Խորհուրդի ժողովին մէջ 386

Գլուխ Չորրորդ.– ԽՈՒՃԱՊ, ԻՐԱՐԱՆՑՈՒՄ ԵՒ ՔԱՈՍԱՑԻՆ ՎԻՃԱԿՀԱՅՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԱԿՆԵՐՈՒՄԷՋ

Կացութիւնը Կովկասի եւ Թրքահայաստանի մէջ 1918-ի սկիզբները 393
Դէպի Էրզրում 403
Քաոսային վիճակ Էրզրումի մէջ 406
Սեբաստացի Մուրատի եղերական նահանջը Երզնկայէն 416
Էրզրումի անկման ողբերգութիւնը 419
Էրզրումի անկման հակազդեցութիւնը Թիֆլիսի մէջ 430
Բերդաքաղաքի անկումէն ետք 436
Կար ժամանակ... (Սարգիս Կուկունեանի արշաւախումբը 1890-ին...) 441
Երբ Զօրավարը կը դառնայ Հայդուկ 444
Ահաւոր զրպարտութիւն մը Զօր. Անդրանիկի դէմ 447
Կարսի անակնկալ անկումը 449

Գլուխ Հինգերորդ.– ՀԱՅՈՑ ԴԻՒՑԱԶՆԸ ԱՌԱՆՁԻՆ ԻՐ «ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁԻՆ ՀԱՐՈՒԱԾՈՂ ՁՕՐԱՄԱՍ»ԻՆ ԵՒ ԹՐՔԱՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԵՏ

Թիֆլիսի «Իւնիօն» սրճարանը 454
Զօր. Անդրանիկի «Հայկական Առանձին Հարուածող Զօրամաս»ը 460
Մուրատի եւ Սեպուհի թափառումներն ու Մուրատի նահատակութիւնը 463
Պաքուի Կոմունան 467
Տրապիզոնի եւ Պաթումի խորհրդաժողովները 477
Հայաստանի Ապահովութեան Խորհուրդին դիրքը Պաթումի բանակցութիւններուն նկատմամբ 488
Հայաստանի անկախութեան հռչակումը 492
Զօր. Անդրանիկ ինչո՞ւ մերժեց ճանչնալ Պաթումի դաշնագրով ստեղծուած Երեւանեան Հանրապետութիւնը 500

Գլուխ Վեցերորդ.– ԱՆԴՐԱՆԻԿԸ ՊԱՀԱՊԱՆ ՀՐԵՇՏԱԿ ԹՐՔԱՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

Դէպի Միջագետք 508
Զօրավարը կը վերադառնայ Հայաստան 514
Զօր. Անդրանիկ ճամբայ կ'ելլէ գրաւելու համար Լեռնային Ղարաբաղը 525
Անգլիացի հազարապետ Կիպլընն կը հանդիպի Զօր. Անդրանիկին 532
Արեւմտահայ Համագումար Փարիզի մէջ — Թրքահայաստանը փրկելու քաղաքական փորձեր 539
Դէպի Էջմիածին — Փոքրիկն Վարդգէս Համազասպեան հօրը ընկերակցութեամբ կ'այցելէ Զօր. Անդրանիկին 548
Զօր. Անդրանիկ «Երեւանի վրայ կը քալէ» 551
Պօղոս Նուպար փաշային պատգամը Ալ. Խատիսեանին 556

Գ. ՄԱՍ
1919–1927

Գլուխ Առաջին.– ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԵՐՈՍԸ ՊԱՆԴԽՏՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ — ՓՈՔՐԻԿ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՆԴԱՄԱՀԱՏԵԼՈՒ ԿԱՅՍԵՐԱՊԱՇՏԱԿԱՆ ՃԻԳԵՐ

Զօր. Անդրանիկ արտասահման կը մեկնի 563
Զանգեզուրը Ազրբէյջանին կցելու անգլիական յամառ փորձ 567
Անդրանիկը օտարութեան մէջ 570
Մանչեսթըրի Մեծ Հանգանակութիւնը 582
Ամերիկայի եւ Եւրոպայի հայասէրները 588
Զօրավարը Ամերիկա կը մեկնի 590
Զօր. Անդրանիկի կոչը Ամերիկայի կառավարութեան 593
Քեմալական Թուրքիա ինչո՞ւ յետաձգեց իր յարձակումը Հայաստանի Հանրապետութեան վրայ 599
Թրքական ներխուժում Հայաստանի Հանրապետութեան սահմաններէն ներս ... 602
Սրտցաւ Հայորդիի մը խորհրդածութիւնները Հայաստանի Հանրապետութեան փլուզումին առթիւ — Հայ թղթակիցի մը հարցազրոյցը Զօր. Անդրանիկի հետ 614

Գլուխ Երկրորդ.– ԶՕՐ. ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԿԸ ՀՐԱՒԻՐՈՒԻ ՂԵԿԱՎԱՐԵԼՈՒ ԿԻԼԻԿԻԱՆ ՍԵՓԱԿԱՆ ՈՒԺԵՐՈՎ ԱԶԱՏԱԳՐԵԼՈՒ ՊԱՅՔԱՐԸ — ՀԵՐՈՍԻՆ ՄԱՀԸ

Ուղեւորութիւն դէպի Եւրոպա — Կիլիկիան ազատագրելու փորձեր 621
Հայու վրէժխնդրական ոգին 629
Զօր. Անդրանիկի այցը եգիպտահայ գաղութին 640
Անդրանիկի ամուսնութեան եւ ընտանեկան պարագաներուն մասին 645
Անդրանիկի տաղտկալի տարիները Ամերիկայի մէջ — Զօրավարին նամակը ուղղուած իր զինուորներուն 647
Հերոսի մահն՝ու յուղարկաւորութիւնը 651
Դիւցազնին երկրորդ յուղարկաւորութիւնը Փարիզի մէջ 658
«Մինչեւ այն ատեն...» 662
Յետ մահու խորհրդածութիւններ Անդրանիկի մասին 667
Բանաստեղծութիւններ ձօնուած Հայոց Դիւցազնին 679
Մատենագիտութիւն 699
Յատուկ անուններու ցանկ 715

ՎԵՐՋ

Ա. ՄԱՍ

1850?–1914

«Պատմագրութեան միակ ճանապարհը ճշմարտութիւնն ասել է»:
ՍԵՐՕ ԽԱՆԶԱԴԵԱՆ
(«Գրական Թերթ», Յունիս 27, 1980)

ՎՐԱՍՏԱՆ
ՍԵՒ ԾՈՎ
ԿԱՍՊԻՑ
ԾՈՎ
Թիֆլիս
Բաթում
Արդվին
Արտահան
Տրապիզոն
Կարս
Ալեքսանդրապոլ
Սարիղամիշ
Շապին Գարահիսար
Բաբերդ
Էրզրում
Մամախաթուն
Երզնկա
Երեւան
Էջմիածին
Իգդիր
Արարատ
ՀԱՅԱՍՏԱՆ
ԱԶԵՐԲԵՅՋԱՆ
Բաքու
Շուշի
Գորիս
ՆԱԽ.
Նախ.
Ջուլֆա
Խոյ
Թավրիզ
ՈՒՐ. ԼԻՃ
ԹՈՒՐՔԻԱ
Քղի
Բինկէօլ
ՏԱՐՕՆ
Մուշ
ՍԱՍՈՒՆ
ՎԱՆԱՅ ԼԻՃ
Վան
ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ
Շատախ
Մոսուլ
ԻՐԱՆ
ԻՐԱՔ
ՍՈՒՐԻԱ

ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ ՄԱՆԿՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ՆԱԽԱՖԵՏԱՅԱԿԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԸ

Անդրանիկ Օզանեան Շապին Գարահիսարցի է: Իր նախնիքը եկած են Օզան գիւղէն, 1700-ական թուականներուն, Թրքական հալածանքներէն փախչելով: Այդ գիւղը քաղաքի հարաւ-արեւելեան կողմը՝ Գայլ եւ Պուռոլ գետերու միջեւ լերան լանջին փարած էր, քաղաքէն երեք ժամ հեռաւորութեամբ: Օզանէն գաղթած 50 ընտանիքներէն մէկն էր Օզանեան ընտանիքը[1]:

Օզանեան գերդաստանի կարգ մը ընտանիքները հարուստ եղած են, ուրիշներ բարեկեցիկ կամ աղքատ, սակայն անոնք եղած են միշտ ազնուական եւ յայտնի ընտանիքներ:

Անդրանիկի հայրը՝ Թորոս, բարի մարդ մըն էր· իսկ մայրը՝ Մարիամ, չրջակայ Աներդի գիւղէն, քալ, յանդուգն եւ խելացի, թաղի կիներուն խորհրդատուն էր:

Օր մը, քաղաքի Թրքական բաղնիքին մէջ Թրքուհի մը հայ կին մը կը ծեծէ: Անդրանիկի մայրը՝ Մարիամ, երբ ասիկա կը տեսնէ, «յովազի մը պէս կը նետուի այդ անզգամ կնոջ վրայ եւ անանկ փառաւոր տփոց մը կը քաշէ, որ բաղնիքին ամբողջ ժողովուրդը խուճապի կը մատնուի եւ ա՛լ անկէ վերջ Թրքուհիները կը սկսին վախնալ իրմէ»[2]:

Անդրանիկ ծնած է 1865 (կամ 1866) Թուականի Փետրուար 25-ին, Սեբաստիոյ գաւառի Շապին Գարահիսար քաղաքին մէջ, Եկեղեցւոյ թաղը: Մէկ տարեկանին կը կորսնցնէ իր մայրը: Մեծ քոյրը՝ Նազելին, իրեն մայրական խնամք կը տանի:

Համեստ ընտանիքի զաւակ էր Անդրանիկ: Տեղւոյն Մուշեղեան նախակրթարանի մէջ նախնական ուսում մը ստանալէ ետք գործի կը լծուի, օգնելու համար իր աստղաձագործ հօրը:

Անդրանիկի պատանութեան մասին կ'ըսուի թէ դասարանէն առաջին դուրս խոյացողը միշտ ինքը կ'ըլլար եւ աչքի կը զարնէր իր ուշիմ եւ ըմբոստ բնաւորութեամբ: Խաղընկերներուն հետ միշտ

---

[1] Սարգիս Խ. Տէօվլէթեան, Ցուշեր Շապին Գարահիսարէն, Փարիզ, 1954, էջ 165:

[2] Նոյն, էջ 165:

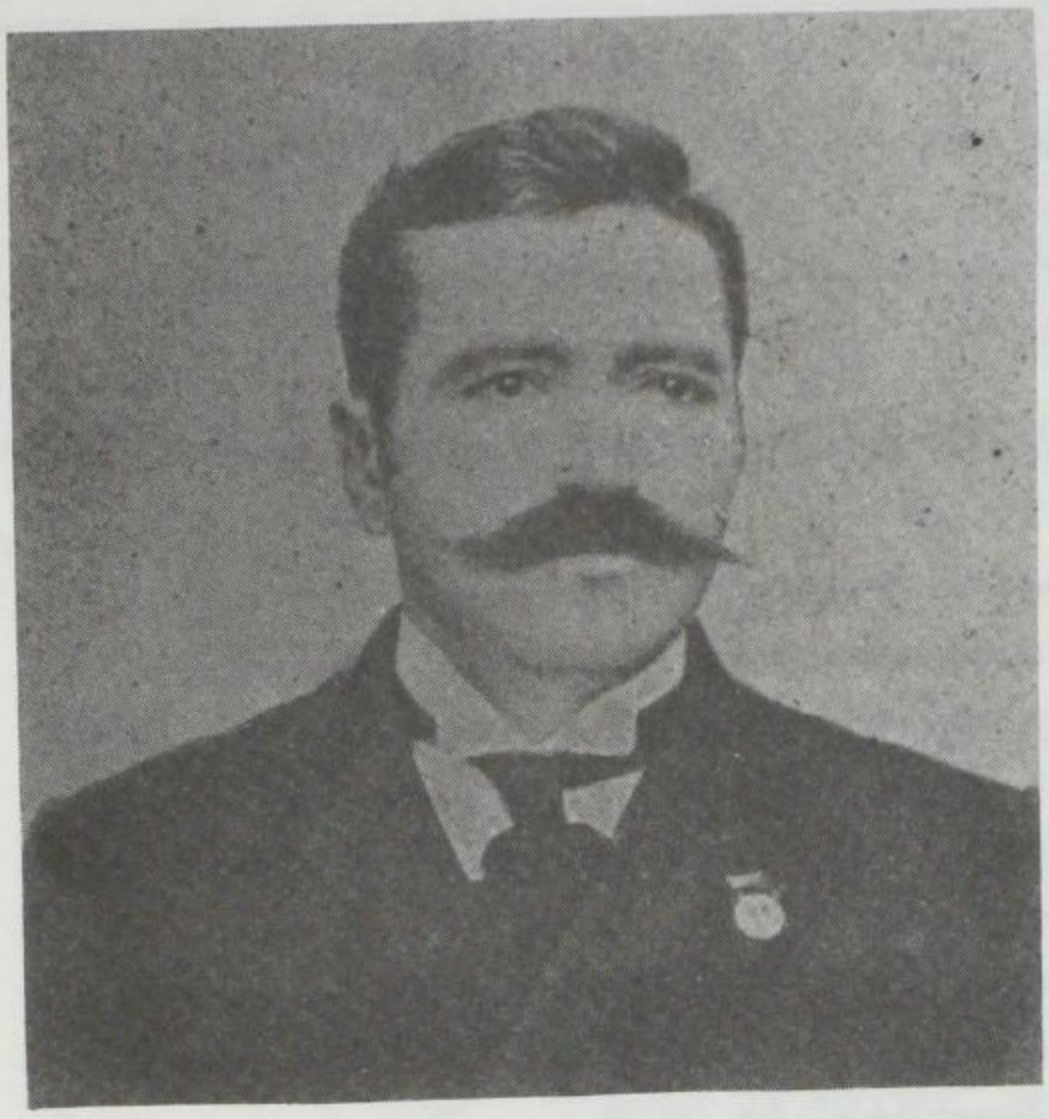

Անդրանիկի
Երիտասարդութիւնը

►
Շապին
Գարահիսարի
հայկական
թաղը

առաջնորդողի դեր կը վերցնէր եւ մեծ տենչ ունէր նախաձեռնելու, իշխելու եւ հրամայելու: Իր սրտին մէջ հայրենասիրութեան զգացում արթնցնողը Շապին Գարահիսարի մէջ, Նազարէթ Քհն. Քիպարեանը եղած էր. ան յետագային պիտի ըլլար Վրամչապուհ Արք. Քիպարեան, Ֆրանսայի Առաջնորդը երկար տարիներ:

1880-ին, Թարգմանչաց Տօնի նախընթաց կիրակին, Շապին Գարահիսարի Առաջնորդական տեղապահ՝ Տէր Սարգիս Քհն. Ներսէսեան կը պատուիրէ ժողովուրդին այդ օրը սուրբ պահել եւ ամէն աշխատանք դադրեցնել:

Գարահիսար բնակութիւն հաստատած կեսարացի կարապետ Թորոսեան, բողոքական համայնքէն, անտեղեակ ըլլալով քահանայի պատուէրին, կը բանայ խանութը Թարգմանչաց Տօնին օրը: Պատանի Անդրանիկ Օզանեան, 14 տարեկան, երկու ընկերներով կ'երթայ ու կը ստիպէ հայ առեւտրականին որ փակէ խանութը: Մարդը դիմացը քանի մը պատանիներ տեսնելով կարեւորութիւն չի տար: Վիճաբանութիւն մը ծայր կու տայ Անդրանիկի եւ խանութպանին միջեւ, որ կը վերածուի կռիւի: Ոստիկաններ վրայ հասնելով Անդրանիկն ու իր ընկերները բանտ կ'առաջնորդեն, սակայն նոյն օրը Տէր Հօր միջամտութեամբ ազատ կ'արձակուին[3]:

---

[3] *Արամ Հայկազ*, Շապին Գարահիսար եւ իր Հերոսամարտը, *Պէյրութ*, 1957, էջ 374:

1885 թուականին, Շապին Գարահիսարի մէջ յեղափոխական շարժում մը կը սկսի եւ ինքնապաշտպանութեան խումբեր կը կազմըւին: Յատկանշական է որ այդ շարժումը կը սկսի հայ յեղափոխական կուսակցութիւններու ծնունդէն առաջ: Անդրանիկ առաջիններէն կ'ըլլայ շարժումին միացող:

Քաղաքի Նազարէթ Քհն. Քիպարեանը, երիտասարդները գիշերով, գաղտնի կը տանի Հազին Քարը, Ս. Սարգիսի ուխտատեղին: Ուռենիին տակ աղբիւրին քով ծունկի բերելով յեղափոխական կը մկրտէ զանոնք, կ'օրհնէ անոնց զէնքերը եւ կը քարոզէ յեղափոխութեան մասին[4]:

Ըստ Արսէն Մարմարեանի (Վահան Թոթովենց), Անդրանիկը Շապին Գարահիսարի մէջ յեղափոխական մկրտողը եղած էր ծերունի Հնչակեան գործիչ՝ Հաճի Պետրոս աղան[5]:

Հաւանաբար այս երկու անձնաւորութիւններն ալ դեր ունեցած էին Անդրանիկի հոգիին մէջ հայրենասիրութեան եւ յեղափոխութեան կայծերը բռնկեցնելուն մէջ. առաջինը իբր ուսուցիչ, իսկ երկրորդը՝ որպէս յեղափոխական գործիչ:

---

[4] *Արամ Հայկազ*, Զօրավար Անդրանիկ (*Տես «Հայրենիք» Օրաթերթ, Օգոստ.* 30, 1973, էջ 1):

[5] *Արսէն Մարմարեան*, Զօր. Անդրանիկ եւ իր Պատերազմները, *Կ. Պոլիս*, 1920, էջ 7:

Շապին Գարահիսարի ծերունի Հնչակեան գործիչը կը հրաւիրէ Անդրանիկը, որ իրիկունը հանդիպի իրեն եկեղեցւոյ բակը:

Անդրանիկ երբ եկեղեցւոյ բակը կ'երթայ, կը տեսնէ որ ուրիշ երիտասարդներ ալ հոն հաւաքուած են, որոնք Անդրանիկը տեսնելով խորհրդաւոր կերպով կը ժպտին:

— Ինչո՞ւ եկար, — կը հարցնեն երիտասարդները:

— Հաճի Պետրոս աղան կանչեց զիս, — կը պատասխանէ Անդրանիկ:

Քիչ յետոյ կը ժամանէ Հաճի Պետրոսը: Կը քաշուին բակին մէկ խուլ անկիւնը. կը սկսին վիճաբանութիւններն ու ճառերը: Վերջաւորութեան Հաճի Պետրոս կը հարցնէ Անդրանիկին թէ կ'ուզէ՞ յեղափոխական մկրտուիլ եւ կը ստանայ դրական պատասխան:

Անդրանիկ 17 տարեկանին կ'ամուսնանայ «չատ սիրուն օրիորդի մը հետ», ինչպէս ինք սովոր էր ըսել[6]: Տարի մը ետք կինը կը վախճանի ծննդաբերութեան ատեն: Քանի մը շաբաթ յետոյ, Անդրանիկ կը կորսնցնէ նաեւ իր մանուկը: Այլեւս կեանքին մէջ զաւակ չունեցաւ ան:

Յեղափոխական երդումը Անդրանիկի մոռցնել պիտի տար իր կնոջ եւ երեխային կորուստները պատճառած վիշտը:

Իրիկուն մը Անդրանիկի հայրը կը վերադառնայ տուն, արիւնլուայ վիճակի մէջ: Թուրք մը անարդարօրէն ծեծած ու վիրաւորած էր զինք գլուխէն:

Անդրանիկ կը հասկնայ թուրքին ով ըլլալը եւ կը մտադրէ վրէժ լուծել, սակայն հօրը բան մը չ'ըսեր:

Անդրանիկ իրիկուններըը ճամբուն վրայ կը սպասէ թուրքին, սակայն առիթը չի ներկայանար կռիւ հանելու: Անգամ մը Անդրանիկի վրէժխնդիր նայուածքը կը հանդիպի «չունին»: Թուրքը կը հասկնայ, սակայն թուրք մը ե՞րբ վախցեր էր ճորտ ու ողորմելի հայէ մը. ան խրոխտ ու անվրդով, կու գայ եւ դիտմամբ կը զարնուի Անդրանիկին: Այս վերջինը հաստ գաւազանի մը ուժգին հարուածներով գետին կը փռէ թուրքին ու կը փախի (ըստ Տոքթ. Ստեփան Սրվաճեանի, թուրքը կը սպաննուի Անդրանիկի հարուածներէն[7]):

Անդրանիկի կը թելադրեն փախիլ կամ պահուըտիլ. ան կարեւորութիւն չի տար եւ ազատ ու համարձակ կը պտըտի քաղաքի փողոցներուն մէջ: Ոստիկանները կը ձերբակալեն զինք եւ կ'առաջնոր-

---

[6] Նոյն, էջ 6:

[7] Stephen G. Svajian, *A Trip Through Historic Armenia*, New York, 1977, p. 496.

դեն բանտ: Անդրանիկի յեղափոխական ընկերները կը յաջողին կաշառել բանտապահը եւ դուրս բերել զինք:

Անդրանիկ կ'անցնի Կ. Պոլիս ու կը թափառի փողոցները: Աներբ որ լսէր թէ տեղ մը հրդեհ կայ, կը վազէր հրդեհին վայրը եւ կը ջանար ազատել մարդիկն ու իրենց գոյքերը կրակներուն մէջէն: Անդրանիկ թերեւս հրշէջ դառնար մայրաքաղաքին մէջ, եթէ չհանդիպէր հայ յեղափոխական ընկերներու, որոնք իր սրտին մէջ պիտի հրահրէին յեղափոխութեա՛ն «հրդեհը», եւ պիտի արթնցնէին սէրը հայրենիքին եւ տենչը ազատութեան:

Անդրանիկ ժամանակ մը կ'աշխատի որպէս ատաղձագործ եւ կը խնայէ քանի մը ոսկի:

Կ. Պոլիս եղած ատեն Անդրանիկ կը լսէ իր հօրը մահուան գոյժը[8]:

Քաղաքի իր Հնչակեան ընկերները կ'որոշեն ահաբեկել թուրք ոստիկան մը: Անդրանիկ անձամբ կը կատարէ ահաբեկումը եւ անկէ յետոյ կ'անցնի Պաթում[9]:

Պաթումի մէջ Անդրանիկ կը ձերբակալուի ուրս ոստիկաններու կողմէ եւ իբր յեղափոխական կը բանտարկուի ախոռի մը մէջ, ուրիշ քանի մը հայ երիտասարդներու հետ:

Առաւօտ մը բանտապահ ոստիկանը ցախաւել մը կու տայ Անդրանիկին ձեռքը որ ախոռին բակը աւլէ: Ան աւելը ոստիկանին աչքերուն մէջ խոթելէ ետք, հրացանն ալ ձեռքէն կը խլէ եւ ուժգին հարուած մը կ'իջեցնէ գլխուն: Հերոսը ապա կծիկը կը դնէ եւ կը բռնէ Կարսի ճամբան[10]:

Կարսի մէջ Անդրանիկ սրճարան մը կը մտնէ ու ցարգիլակ մը կ'ապսպրէ: Գիչերը ուշ ատեն կը խնդրէ սրճարանապետէն, որ թոյլ տայ իրեն հոն քնանալու, որովհետեւ, իբր գաղթական, տեղ չունէր երթալիք: Ան իր համամտութիւնը կը յայտնէ ու կը մեկնի:

Անդրանիկ սրճարանին մէկ անկիւնը տախտակամածին վրայ կը քնանայ:

Առաւօտուն կանուխէն, դեռ սրճարանին տէրը չեկած, ան դուրս կ'ելլէ սրճարանէն եւ կը մտնէ պազար: Շուկային մէջ կը դեգերէր, երբ ետեւէն մէկը ուսին կը զարնէ: Իր ախոռ-բանտի ընկերներէն Մարտիրոսն էր:

Անդրանիկ կը հարցնէ թէ ախոռ-բանտին ուրս պահակը մեռա՞ւ թէ ողջ է:

---

[8] *Արսէն Մարմարեան*, Զօր. Անդրանիկ եւ իր Պատերազմները, էջ 13:
[9] Նոյն, էջ 16:
[10] Նոյն, էջ 23:

— Արիւնլուայ վիճակի մէջ փոխադրեցին հիւանդանոց, — կը պատասխանէ Մարտիրոս, — իսկ քեզ ալ ձերբակալելու հրաման արձակեցին:

Մարտիրոս իր ընկերը կը տանի եւ կը ներկայացնէ Առաքել անունով յեղափոխականի մը: Երեք օր անոր տունը մնալէ ետք, տանտէրը Անդրանիկն ու Մարտիրոսը ուղեցոյցի մը միջոցաւ կը ճամբէ դէպի ռուս-թրքական սահմանը, անցնելու համար երկիր:

Գարա Ուրղանի մարգագետինէն անցած ատեն, ռուս սահմանապահ զինուորներ կը նշմարեն զիրենք եւ ձերբակալելով կը վերադարձնեն կարս: Քաղաքի խռնուած ամբոխին մէջ Անդրանիկ կը կորսուի ռուս զինուորի հսկողութենէն: Կ'երթայ նոյն սրճարանը եւ գործ կը խնդրէ, ըսելով, որ ինք գաղթական մըն է եւ արհեստով հիւսն: Սրճարանապետը ծառայի մը միջոցով զինք կը ղրկէ հիւանի մը քով:

Անդրանիկ 15–20 օր կ'աշխատի եւ քանի մը ղրուշ դրամ կը վաստըկի: Իր կատարած գործերէն մէկը կ'ըլլայ երեք պատուհան եւ դուռ մը շինել տան մը համար:

Դիպուածով դարձեալ կը հանդիպի Մարտիրոսին: Կը մտնեն սրճարան մը: Ոստիկան մը կ'ուզէ ձերբակալել զիրենք, խորհելով որ յեղափոխականներ են անոնք:

— Վայրկեան մը սիկարէթս վերջացնեմ, — կ'ըսէ Անդրանիկ եւ ակնթարթի մը մէջ մէկ հարուածով ոստիկանը գետին կը տապալէ եւ կը փախին[11]:

Մարտիրոս զինք կ'առաջնորդէ դարձեալ Առաքելին տունը: Իրիկունը կը շինեն սահմանը անցնելու ծրագիրը եւ առաւօտուն կանուխէն, Առաքել դրամ ալ տալով անոնց ճամբու կը դնէ դէպի երկիր:

Անդրանիկ, Մարտիրոս եւ ուրիշ երկու ընկերներ եւս կ'ուղղուին դէպի ռուս-թրքական սահմանը:

Ռուս պահակները դարձեալ կը նշմարեն զիրենք: Կ'ուզեն ձերբակալել, սակայն Անդրանիկ չ'ուզեր յանձնուիլ այս անգամ եւ կը հրահանգէ իր ընկերներուն, որ ամէն մէկը տարբեր ճամբով ուղղուի դէպի թրքական սահմանը:

Չիրար կը կորսնցնեն եւ Անդրանիկ անգամ մըն ալ կեանքին մէջ չի տեսներ ո՛չ Մարտիրոսը եւ ո՛չ ալ միւս երկու ընկերները: Ան կը յաջողի աննշմար անցնիլ թրքական սահմանը եւ գիշերները ճամբորդելով կը հասնի Բասէնի դաշտին վրայ գտնուող Գոմաճոր գիւղը:

---

[11] "ARARAT", Summer, 1971, p. 18 (See Melville Chapters, "The Literary Digest", January 17, 1920).

Անդրանիկ կը դիմէ առաջին հանդիպած հայ չինականին, որ գինք կը տանի եւ կը հիւրասիրէ իր տունը: Ան երկու-երեք ամիսէ ի վեր չէր լոգցած: Շինականը ջուր կը տաքցնէ եւ հիւրին կը հրաւիրէ լոգանալու:

Հայ չինականը Անդրանիկին կը պատմէ, որ թուրքը երթալով աւելի անգութ կը դառնայ, թէ իրենց ցանքը, հերկը, խոբն ու արօրը թուրքին կը պատկանին եւ թէ իրենք միայն թուրքին համար աշխատողներ են:

Անդրանիկ այս բոլոր անարդարութիւնները լսելով աւելի վրէժխնդիր կը դառնար եւ իր մէջ կ'աճէր յեղափոխութեան եւ ըմբոստութեան ոգին:

Երկար լռութենէ մը ետք Անդրանիկ կ'ըսէ հայ չինականին.

«Պէտք է սուրով հասկցնել թուրքին, որ իրաւունք չունի ուրիշին սեփականութիւնը կողոպտելու, մարդկանց եւ ամբողջ ժողովուրդի մը արդար իրաւունքները բռնաբարելու»[12]:

Առաւօտուն կանուխէն Անդրանիկ հրաժեշտ կ'առնէ հայ չինականէն եւ ճամբայ կ'ելլէ դէպի Սասուն ու կը միանայ Սերոբ Ազբիւրի մարտիկներուն:

Սերոբ Ազբիւրի հայդուկներուն միանալէ առաջ, Անդրանիկը յեղափոխական գործունէութիւն ունեցա՞ծ էր:

Հայաստանի արտաքին գործոց նախարար՝ Փրոֆ. Ջոն Կիրակոսեան, քաղելով իր ծանօթութիւնը Անտիդ Օտտոյէն (Անդրանիկը Բալկաններում) կ'ըսէ.—

«Ցիշենք, որ հակասուլթանական գործունէութիւնն Անդրանիկը սկսել է Սվազի վիլայէթում, տակաւին 1888-ին»[13], այսինքն՝ Սերոբ Ազբիւրի զինեալներուն միանալէ եօթը տարի առաջ:

ՍԵՐՈԲ ԱՂԲԻՒՐ

1894-ին, անուանի յեղափոխական Հրայր-Դժոխք (Արմենակ Ղազարեան), Տարօնի Ղզըլաղաճ գիւղէն*, Պաթումի վրայով Պոլիս

---

[12] Արսէն Մարմարեան, Զօր. Անդրանիկ եւ իր Պատերազմները, էջ 38:

[13] Ջոն Կիրակոսեան, Բուրժուական Դիւանագիտութիւնը եւ Հայաստանը, Երեւան, 1980, էջ 193:

* Արմենակը ծնած ու իր պատանութիւնը անցուցած էր Սասունի Ահրոնք գիւղը, ապա իր հօր՝ Տէր Մամբրէ քհնյ. Ղազարեանի հետ փոխադրուած էր Մշոյ Դաշտի Ղզըլաղաճ գիւղը: Այս է պատճառը որ պատմագիրներ «Ղզըլաղաճցի Արմենակ» անունը կու տան Հրայր-Դժոխքին (Տես, Կարօ Սասունի, Պատմութիւն Տարօնի Աշխարհի, Պէյրութ, 1957, էջ 126):

անցաւ եւ անկէ ալ Ռումանիա, հայ կտրիճներ զինուորագրելու ֆետայական գործի համար:

Արմենակի զինուորագրած տղոց մէջ ամէնէն աչքառու երիտասարդն էր Սերոբ Աղբիւր, բուն անունով՝ Սերոբ Վարդանեան: Սերոբ Աղբիւրի չուրջ հաւաքուած երիտասարդ նուիրեալներէն մէկն էր Անդրանիկ Օզանեանը:

Անդրանիկի յեղափոխական ասպարէզի սկզբնական շրջանին շատ կարեւորութիւն չէին տուած իրեն: Ձէնք կրելու արտօնութիւն չունէր քանի որ դրսեցի էր եւ փորձուած չէր: Վստահութիւն ալ չունէին իր ռազմիկի կարողութեանը վրայ: Բեռնակիրի պաշտօն կը կատարէր, չալկելով մարտիկներուն պարէնն ու պայուսակները[14]:

Այնքան ատեն որ Սերոբ Աղբիւր ողջ էր, Անդրանիկ հլու եւ հնազանդ կ'ենթարկուէր ամէն հրամանի: Անդրանիկի համար երջանկագոյն օրն էր, երբ վերջապէս արժանի նկատուեցաւ զէնք կրելու:

Առաջին հրացանը, որ Անդրանիկի յանձնեցին, հնաձեւ պատրուգաւոր հրացան մըն էր: Այսուհանդերձ, ան այնքան ուրախ էր այդ հրացանին համար, որ օր մը պիտի ըսէր.— «Ցետագային ինչ տեսակ հրացան որ ձեռքս անցաւ, այդ առաջին հնամենի հրացանին ուրախութիւնը չպատճառեց ինծի»[15]:

Սերոբ Աղբիւր իր բնածին ռազմունակութեամբ ու խիզախութեամբ մեծ սարսափ տարածած էր քիւրտերուն մէջ:

Ո՞վ էր այս քաջ ֆետային:

1890-ական թուականներուն եւ անկէ առաջ, ֆետայապետ Արաբոյի գործած ժամանակ, Սերոբ երիտասարդ մըն էր, Ախլաթ գաւառի Սոխորթ գիւղի Ալչէի հարուստ եւ չէն տուներէն:

Սերոբ ընտանիքի ամէնէն կրտսեր զաւակն էր: Ծնած էր 1864-ին[16]: Մեծ եղբայրը՝ Մխօն, գիւղի պետն էր, իսկ միւս եղբայրները՝ ընտանեկան օճախի պահապան: Սերոբ յաճախ ձի կը նստէր եւ հրացանը ուսին կը պտրտէր Նեմրութ լերան բարձունքներուն վրայ, եւ որսորդութեամբ կ'անցընէր իր ժամանակը:

Օր մը, երբ Սերոբ Նեմրութի ձորերուն եւ անտառներուն մէջ կը փորձէր վայրի եղջերու որսալ, երկու քիւրտեր կը նշմարեն զինք եւ օգտուելով ամեհի լեռներու ամայութենէն, կ'ուզեն սպաննել՝ տիրանալու համար ձիուն ու հագուստին: Բայց այս անգամ, անա-

---

[14] Հ. Վահան Ծովհաննէսեան, Պատմութիւն Հայոց, Ջ. Հատոր, Վենետիկ, 1958, էջ 309:

[15] Stephen G. Sevajian, *A Trip Through Historic Armenia*, p. 500.

[16] Գաբրիէլ Լագեան, Յեղափոխական Դէմքեր, Գահիրէ, 1945, էջ 295:

կընկալօրէն, ողորմելի հայը անձնատուր չ'ըլլար եւ հրացանը քաշելով գետին կը տապալէ քիւրտերէն մին, իսկ միւսը կը փախի:

Այս դէպքը տեղի կ'ունենար 1890-էն առաջ[17]:

Սերոբի մեծ եղբայրը՝ գիւղապետ Մխօն, վտանգը իրենց չէն տուներէն հեռացնելու համար, Պոլիս կը փախցնէ Սերոբը (ըստ Մ. Վարանդեանի, Սերոբի հօրեղբայրն էր զինք Պոլիս փախցնողը, 1891-ին): 1892-ին[18], Սերոբ Պոլսէն կ'անցնի Ռումանիա ու կը հաստատուի Սուլինա քաղաքը: Իր հայրենակիցներուն աջակցութեամբ կ'աշխատի խոհարարի մը քով եւ ապա՝ սրճարանի մը մէջ:

Այս էր պատճառը, որ Հրայր-Դժոխք Ախլաթցի Սերոբը Ռումանիայէն զինուորագրած եւ բերած էր երկիր՝ յեղափոխական գործի համար:

1893-ին, Սերոբ կ'անցնի Պաթում[19]: Երկու տարի կովկաս թափառելէ ետք, 27 հոգինոց ֆետայական խումբի մը գլուխը անցած, 1895-ի աշնան կը հասնի Ախլաթ գաւառի իր ծննդավայր Սոխորդ գիւղը: Սերոբ երկինքէն ղրկուած փրկարար մըն էր, որ կը հասնէր Սասուն ճի'չդ ժամանակին· արդարեւ, այդ օրերուն, հայ արիւնը առատօրէն կը հոսէր Թուրքիոյ մէկ ծայրէն միւսը, Սուլթան Աբդուլ Համիտ Բ-ի սարքած համընդհանուր ջարդերուն հետեւանքով:

Շրջանի երիտասարդութիւնը, հիացած Սերոբի երդուեալ ու անձնազոհ զինեալներուն վրայ, անոր չուրջ կը համախմբուի: Սերոբի առաջին գործը կ'ըլլայ կազմակերպել Ախլաթի եւ Սասունի ինքնապաշտպանութեան գործը: Ան ամէն մէկ գիւղի մէջ կը տեղաւորէ քանի մը հայդուկներ եւ զինեալներ, յատուկ դիրքերու ետին դարանակալ սպասող· երբ ջարդարարներն ու թալանիչները մօտենային գիւղին, անակնկալօրէն զոհեր տալով լեղապատառ ետ կը փախէին:

ՀԱՅՈՑ ՀԱԼԱԾԱՆՔՆԵՐԸ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԷՆ ԱՌԱՋ

Հայոց ցեղասպանութիւնը չսկսաւ 1915 թուականին, ո'չ ալ Սուլթան Աբդուլ Համիտ Բ.-ի գահակալութենէն ետք· ան կու գայ հի'ն դարերէն:

---

[17] Կ. Սասունի, Պատմութիւն Տարօնի Աշխարհի, Պէյրութ, 1957, էջ 591:

[18] Մ. Վարանդեան, Հ·Յ·Դաշնակցութեան Պատմութիւն, Հտ· Ա·, Պարիզ, 1932, էջ 228:

[19] Նոյն, էջ 228:

Արդարեւ, հայոց գողգոթան սկսաւ ա՛յն օրէն՝ երբ Սելճուք թուրքերը ոտք կոխեցին Փոքր Ասիա 11-րդ դարուն սկիզբները, եւ Ալփ Արսլան գրաւեց ու կործանեց քաղաքամայր Անին, 1064 թուականին: Ասոնց պիտի յաջորդէին Օսմանեան թուրքերու հալածանքները հայ ազգաբնակչութեան հանդէպ — Մոնկոլեան կարճատեւ արշաւանքներէ ետքը — եւ կացութիւնը պիտի վատթարանար ա՛յն աստիճան, որ հայոց Մելիքսէթ Կաթողիկոսը, 1604-ին, պիտի պաղատէր Շահ Աբբաս Ա.-ին, գալու եւ փրկելու համար հայ ժողովուրդը Օսմանեան բռնակալութեան անկրելի լուծէն: Եւ հետեւանքը պիտի ըլլար ահաւոր աղէտ մը, ա՛յն աստիճան սարսափելի, որ իր խորքով ու տարողութեամբ կրնայ բաղդատուիլ 1915-ի հայոց ցեղասպանութեան հետ (այս մասին կարդալ Լէօ, Ամբողջական երկեր, Հատոր 3):

Օսմանեան պատմագիր Փեչիեւ Իպրահիմ կու տայ վկայութիւն մը դարեր առաջ սկսած հայոց հալածանքներէն.—

«1551-1554 տարիներուն, Սուլթան Սուլէյմանի հրամանով կրակի տուին, այրեցին եւ հողին հաւասարցուցին Երեւան քաղաքը: 1578-ին քսան հազար հայ կիներ ու երեխաներ Պոլիս տարուեցան թրքացնելու եւ ոչնչացնելու նպատակով»[20]:

Օսմանցի պատմիչ Քեաթիպ Ջէլէպին կու տայ աւելի ցցուն օրինակ մը թրքական բարբարոսութենէն.—

«1579-ին Կարինի հայ բնակիչները դիմում ներկայացուցին Սուլթանին, որ թուրք բանակը վերջ տայ կատաղօրէն բնաջնջելու հայերուն. պատասխանը եղած էր նոյն տարին 15 հայերու սրախողխողումը հրապարակով»[21]:

Ըստ Գերսամ Ահարոնեանի, 11-րդ դարուն սկիզբները, Սելճուքեան արշաւանքներու նախօրեակին, «առանց չափազանցութեան» աշխարհի վրայ կ'ապրէին 6 միլիոն հայեր[22]: Անոնք մեծ մասամբ կը բնակէին հայոց պատմական հողերուն վրայ, որ այդ շրջանին ունէր 300,000 քառ. քիլոմեթր տարածութիւն: Նոյն շրջանին Անգլիոյ բնակչութիւնը «հազիւ» երկու միլիոն էր[23]:

Շուրջ 900 տարի ետք, 1890-ական թուականներուն եւ Համիտեան համատարած ջարդերէ՛ն իսկ առաջ...հայութեան թիւը իջած էր 6-էն 3 միլիոնի, մինչ Անգլիոյ 2 միլիոն բնակչութիւնը

---

[20] Կոմիտաս Շիրինեան, Հայութեան Նկատմամբ Գործադրուած Անգթութիւնները, (Տես «Նոր Օր» Եռօրեայ, Ապրիլ 13, 1982, էջ 7):

[21] Նոյն, էջ 7:

[22] Գերսամ Ահարոնեան, Մեծ Երազի Ճամբուն Վրայ, Պէյրութ, 1964, էջ 9:

[23] Նոյն, էջ 9:

բարձրացած էր 30 միլիոնի: Բիւրաւոր անգլիացիներ ալ տեւապէս կը գաղթէին դէպի իրենց գաղութները:

Գերսամ Ահարոնեանի վերոյիշեալ վիճակագրութիւնը՝ թէ 10-րդ դարուն սկիզբները հայ ժողովուրդին թիւը «առ նուազն» 6 միլիոն էր, անուղղակիօրէն կը հաստատուի 5-րդ (470-ական թթ.) դարու հայ պատմիչ Ագաթանգեղոսի ա՛յն վկայութեամբ, թէ՝ 4-րդ դարուն սկիզբները երբ քրիստոնեայ դարձաւ հայ ժողովուրդը, հայութեան թիւը կը հաշուէր «աւելի քան» 4 միլիոն:

Արդարեւ, Ագաթանգեղոս իր «Պատմութիւն Հայոց» աշխատասիրութեան մէջ նախ կ'անդրադառնայ հայ արքունի զօրաց քրիստոնեայ մկրտուելուն, եւ ապա ժողովուրդին, որ տեւած էր 7 օր.—

«Եւ իբրեւ իջանէին մարդիկն ամենայն եւ թագաւորն ի մկրտութիւն անդր, ի ջուրսն Եփրատ (իմա՝ Արածանի) գետոյն»...: «Եւ որք մկրտեցան յաւուր յայնմիկ՝ աւելի քան զհնգետասն բիւր մարդկան յարքունական զօրացն»: Գալով ժողովուրդին՝ «Եւ յայնմ աւուրս եօթանս որ մկրտեցան յարքունական բանակէ անտի՝ ընդ այր եւ ընդ կին եւ ընդ մանուկ աւելի քան զչորեքարիւր բիւր»[24] (ընդգծումները ինձմէ, Ա. Ջ.):

«Բիւր»ը հաւասար է 10,000-ի: Ուրեմն հայոց արքունական զօրքէն մկրտուած էին «զհնգետասն բիւր» (15 բիւր), որ հաւասար է 150,000 զինուորի, իսկ ժողովուրդէն՝ «զչորեքարիւր բիւր» (400 բիւր), որ հաւասար է 4,000,000-ի:

Ցոյն եւ ասորի կղերներ ալ օգնած էին Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին, մկրտութեան գործին մէջ:

Այս թիւը հասկնալի կրնայ դառնալ երբ նկատի ունենանք թէ Ք.Ե. 4-րդ դարուն հայ ժողովուրդը արդէն չուրջ 1300 տարուան ազգ մըն էր, եւ 1300 տարուան մէջ ժողովուրդ մը կրնար 4 միլիոնի հասած ըլլալ, մանաւանդ որ թուրքերը դեռ ոտք չէին կոխած Փոքր Ասիա...:

Հետեւեալ ցուցակը, մօտաւոր թիւերով, գաղափար մը կու տայ սելճուքեան արշաւանքներով սկսած հայոց ջարդերուն ու հալածանքներուն մասին: Այս ցուցակը յատկապէս անո՛նց համար է, որոնք կը խորհին՝ թէ Հայ Յեղափոխական Շարժո՛ւմը պատճառ հանդիսացաւ 20-րդ դարու հայոց ցեղասպանութեան, եւ թէ անկէ առաջ, հայ եւ թուրք իբրեւ թէ եղբայրաբա՛ր կ'ապրէին իրարու հետ...:

---

[24] *Ագաթանգեղոս*, Պատմութիւն Հայոց, *Թիֆլիս*, 1914, էջ 420-422:

Բնակչութիւն	1000 Ք. Ե.	1890	1920
Հայաստան	6,000,000	3,000,000	1,000,000
Անգլիա	2,000,000	30,000,000	40,000,000

Այս խումբին պատկանող մարդու մը մասին կը խօսի Սիմոն Սիմոնեանը, հալէպցի բեռնակիր մը, բնիկ սասունցի, որ կ'ամբաստանէ Անդրանիկը (իմա՝ Հայ Յեղափոխական Շարժումը) որպէս պատասխանատուն «հայկական սարսափելի տեղահանութեան եւ կոտորածներուն» (Սասնոյ գաւառաբարբառը վերածուած է արդի հայերէնի).—

«Անդրանիկ, ձեր երկիրը սար չկա՞ր, ձոր չկա՞ր, ի՞նչ ուզեցիք մեզմէ...: Ծպղիկ էիք, ձեր երկիրը ծպղկէիք: Կտրիճ էիք, ձեր երկիրը կտրճութիւն ընէիք: Եկաք մեզի յեղափոխութի՞ւն սորվեցնելու: Մենք մեր պապերուն օրերէն, ի ծնէ, կռուող էինք, թշնամիի առջեւ վիզ չէինք ծռեր: Եկաք մեր երկիր, կերաք կտոր մը հաց, անցնէիք երթայիք ձեր ճամբով: Մէկ ու կէս փամփուշտով եկեր էին երեք հարիւր վաթսուն տարուան Օսմանեան տէրութիւնը նուաճելու եւ Հայաստա՛ն ազատելու...:

Օհանի համար (կը չարունակէ Սիմոն Սիմոնեան) Զօր. Անդրանիկը կը խորհրդանշէր Հայկական Յեղափոխութիւնը, որ գործեց հոգիով եւ մարմնով կռիւի արդէն ընդունակ մարգի մը՝ Սասնոյ մէջ, մինչդեռ պէտք էր որ գործէր կռիւի դեռ անպատրաստ շրջաններու մէջ: Դուրսէն եկող յեղափոխականները պէտք էր, որ գործէին իրենց շրջաններուն մէջ եւ պէտք չէր որ «հերկէին արդէն հերկուած դաշտ մը՝ «Սասունը»[25]:

Նախ ըսենք հայ ժողովուրդի բոլոր «Օհան»ներուն, թէ հայ յեղափոխականները Սասնոյ ո՛չ Առաջին եւ ո՛չ ալ Երկրորդ «ապստամբութիւններուն», իրենց սահմաններէն դուրս գալով նախայարձակ չէին եղած: Անոնք, ո՛չ Զէյթունի հերոսական եւ փառաւեղ մաքառումներուն, եւ ո՛չ ալ Հայ Յեղափոխական Շարժման երեսնամեայ շրջանին (1890–1920), իրենց սահմաններէն դուրս գալով թրքական թաղերու կամ գիւղերու վրայ կը յարձակէին: Անգէն ու անմեղ հայ գիւղացիներու պաշտպան այդ սրբազնագոյն առաքեալները, ո՛չ մէկ

---

[25] *Սիմոն Սիմոնեան*, Լեո եւ Ճակատագիր, *Պէյրութ*, 1972, էջ 25:

ատեն իրենց միտքերէն չէին անցուցած «մէկ ու կէս փամփուշտով» Օսմանեան հզօր կայսրութիւնը տապալել: Անոնք իրենց սահմանափակ փամփուշտներով — զորս կը գնէին իրենց հացի դրամով — կը ջանային պաշտպանել Տարօնի հայ գիւղացիութիւնը նախայարձակ թուրք բարբարոսներու եւ քիւրտ ջարդարար-թալանիչներու դէմ: Այսպէս էր պարագան ե՛ւ Սասնոյ Առաջին ե՛ւ Երկրորդ այսպէս կոչուած «ապստամբութիւններուն», երբ հայոց բազմապիսի թշնամիները, դեռ հազիւ ապրիլեան ձիւնահալքը սկսած կը չրջապատէին Սասնոյ գաւառակը իրենց անհամար զօրքով եւ զինեալ խուժանով, քանդելու համար «արծուեբոյները»:

Իսկ այն չքնա՛ղ գաղափարը, թէ դուրսէն Տարօն եկած չուրջ 200 ֆետայիները փոխանակ Սասնոյ գաւառակի անառիկ լեռներուն վրայ կեդրոնանալու — ուր պատրաստ հող կար զինեալ ինքնապաշտպանութեան — պէտք էր որ գործէին իրե՛նց չրջաններուն մէջ, ատիկա, Պր· «Օհան», ձե՛ր կարծիքն է···:

Գալով մեր պատմութեան — եւ վերոյիշեալ ցուցակին — դարասկիզբին, բնական աճումով, հայ ժողովուրդին թիւը պէտք էր գոնէ Անգլիոյ բնակչութեան չափ եղած ըլլար, եթէ ոչ երեք անգամ: Ո՞ւր են այդ հայերը···: Հայութեան թիւը 900 տարիներու ընթացքին մէկ-երրորդի իջած էր — փոխանակ բազմանալու — հայ յեղափոխականներուն «մէկ ու կէս փամփուշտով» Օսմանեան կայսրութիւնը տապալելու սկսելէն առա՛ջ···:

Վերոյիշեալ ցուցակէն կարելի է եզրակացնել, թէ հայ յեղափոխական կամ ազատագրական չարժումէն առաջ, հայոց բնաջնջումը կը կատարուէր գրեթէ անընդմիջաբար, հայկական գիւղերու ջարդով ու թալանով — ամենօրեայ սովորական բաներ — բայց ոչ աչխարհ եւ ոչ ալ հայերը լուր կ'առնէին, հաղորդակցութեանց միջոցներու չգոյութեան կամ թերութիւններուն պատճառով:

Միակ տարբերութիւնը այն էր որ մինչեւ 1895-96-ի Համիտեան համընդհանուր ջարդերը, հայութեան բնաջնջումը վատահուած էր անխիղճ ու անգութ «հարկահաւաքներու, ոստիկաններու, դատաւորներու եւ քիւրտ զինեալ խուժանին»[26]:

Օսմանցի թուրքերու օրով, մասնաւորաբար 16-19 դար, հայոց հանդէպ սովորական հալածանքներէն ու հարստահարութիւններէն զատ, թուրքերու համար սովորութիւն դարձած էր անարգել ոչ միայն ո՛ղջ հայերը, այլ նոյնիսկ···մեռելները:

Թաղմանական արարողութեան մը համար պէտք էր արտօնու-

---

[26] Ara Baliozian, *The Armenians: Their History & Culture*, New York, 1980, p. 20.

թիւն առնուէր թուրք քաղաքապետական իշխանութիւններէն եւ այս վերջիններըը մասնաւոր «արտօնագիր» մը կը յանձնէին հայ կրօնաւորին: Այդ «արտօնագիր»ը չարաղրուած կ'ըլլար անարգալից ոճով, պարզապէս քրիստոնեայ հայը նախատելու համար:

Կու տամ օրինակ մը հայ կղերներու տրուած թաղմանական «արտօնագիր»ներէն.—

«Ո՛վ դու կուպրի պէս սեւ հագուստ հագած,
Սատանի թագը գլուխը դրած,
Տէրոջ գահէն ի բաց վռնտուած,
Մօրուքդ աղպղպեղ, մազդ սեւորակ,
Աչքերդ ստահակ, մարմինդ մեծկակ,
Տեսքդ զզուելի, կրօնդ վայրենի,
Գոյութիւնդ վնասակար, զԱստուած ուրացած,
Սկիզբդ ու ծագումդ վատ, անիծեալ արարած,
Ո՛վ ծեր մողէս զօղուչեայ, դուն Նահապետ քահանայ.

կը յայտարարուի, որ ձեր զզուելի հայհոյիչներու ամբոխէն, եւ Շէյխ թաղի բնակիչներէն, ու Օսմանեան վեհապանծ պետութեան հպատակներէն, տպածոյագործ ճենանի որդին Ցարութիւն կաթսածի հիւանդութենէն յանկարծ սատակ եղած է — թող Ամենաբարձրեալն Աստուած ամենայն հայհոյիչները բորբոս եւ բնաջինջ ընէ — եւ որքան ալ անոր զզուելի, գարշելի դիակը հողն ու գետինն իսկ չեն ընդունիր, ի՛նչ ընել, ի՛նչ ընել, քանի որ օդէն ու տաքէն անոր պժգալի հոտը իսլամ ժողովուրդը անհանգիստ պիտի ընէր, ուստի մէջտեղէն վերցնելու համար հայհոյիչներու սատակատեղին, յիշեալ աղբանոցին մէջ խորունկ փոս մը բանալով, մէջը նետելով, կարդալէն, փչելէն թաղելդ մեր պաշտօնատեղիին կողմէ հաստատուած է»[27]:

Եւ այս գարշելի թաղմանական արտօնագիրները մեր կրօնաւորներուն կը տրուէին Հայ Ազատագրական Շարժումէն դարեր առաջ, երբ ո՛չ հայ ֆետայի կար, ոչ ալ «կոմիթաճի», եւ երբ հայերն ու թուրքերը իբրեւ թէ խաղաղօրէ՛ն կ'ապրէին իրարու հետ...:

Դարեր տեւած այս սովորութիւնը, որ սքանչելի նմոյշ մըն է թրքական քաղաքակրթութեան, կը թուի թէ չնչուեցաւ 1830-ական թուականներուն, Սուլթան Մահմուտ Բ.-ի (Սուլթան Համիտ Բ.-ի մեծ-հայրը) օրով եւ Ցարութիւն Ամիրա Պէզճեանի ազդեցութեան եւ միջամտութեան չնորհիւ: Ելեւմտագէտ Ցարութիւն Ամիրա Պէզճեանը խորհրդականներէն էր Սուլթան Մահմուտ Բ.-ի:

---

[27] Գէորգ Ա. Սարաֆեան, Պատմութիւն Անթէպի Հայոց, Լոս Անճելըս, 1953, էջ 310:

Ցար Նիկողայոս Ա., որ գահ բարձրացած էր Դեկտ. 26, 1825-ին, Թուրքիան կոչած էր «Եւրոպայի հիւանդ մարդը»: Սուլթան Մահմուտ Բ. լաւ գիտէր որ իր երկիրը «հիւանդ» է, փտտած ու ապականած, եւ զայն առողջացնելու նպատակով ուզեց Թուրքիան արդիականացնել, բարենորոգումներ մտցնելով վարչակարգէն ներս: Ան ջարդել տուաւ Ենիչէրիները* վերջ դնելով անոնց սանձարձակ կամայականութեանց:

Մահմուտ Բ. չյաջողեցաւ իր բարենորոգչական ծրագիրներուն մէջ, յունական ապստամբութեան եւ ռուս-թրքական պատերազմին հետեւանքով: Իր որդին, սուլթան Ապտիւլ Մեճիտ, 1839-ին գահ բարձրանալով հռչակեց «Թանզիմաթ»ը (բարենորոգումներ), որով իր հպատակներուն կը խոստանար օրէնքի առջեւ հաւասարութիւն առանց կրօնական ու ցեղային խտրութեան, կեանքի եւ ինչքի ապահովութիւն, տուրքերու արդար բաշխում, եւ այլն:

Սուլթան Մահմուտ Բ.-ի եւ իր որդւոյն՝ Ապտիւլ Մեճիտի բարեկամեցողութիւնները բարենորոգումներ գործադրելու երկրին մէջ ձախողած էին մոլեռանդ մոլլաներու եւ յետադիմական փաշաներու հակառակութեանց եւ խափանարարութեանց հետեւանքով:

Յաջորդ Սուլթանը՝ Ապտիւլ Ազիզ (Ապտիւլ Համիտ Բ.-ի հօրեղբայրը) իր հարէմի 1300[28] կիներով ու հարճերով զբաղելով հանդերձ, դարձեալ պիտի զբաղէր բարենորոգումներու հարցով, սակայն ան ալ պիտի ձախողէր վերոյիշեալ պատճառներով:

Վերջին Սուլթանը, որ պիտի հետաքրքրուէր բարենորոգումներով, պիտի ըլլար Սուլթան Մուրատ՝ Ապտիւլ Համիտի մեծ եղբայրը, որ գահ կը բարձրանար 1876 Մայիս 20-ին: 93 օր վերջ գահընկեց պիտի ըլլար «հիւանդութեան» պատճառով եւ իրեն պիտի յաջորդէր Սուլթան Համիտ Բ., որ պիտի դառնար փորձանք հայոց գլխուն: Իբրեւ վայրագ բռնակալ, Սուլթան Համիտ Բ. պիտի յիշեցնէր իր նախահայրերէն Սուլթան Սելիմ Եավուզը (արիւնարբու), որ կը գահակալէր 1512–1520 թուականներուն:

«Թանզիմաթ»ը թէպէտեւ չէր յաջողած, սակայն հայոց տուած էր Ազգային Սահմանադրութիւնը, 1860-ին: Վերածաղկած էր հայ մշակութային գործունէութիւնը, յատկապէս մայրաքաղաքին մէջ, իսկ գաւառներու հայ կեանքը կը մնար նոյնքան ժոխային, որքան «Թանզիմաթ»էն առաջ:

---

* Ենիչէրիները թրքական վայրագ ու գազանաբարոյ զինուորներ էին, կազմուած բռնի իսլամացած քրիստոնեայ պատանիներէ, որոնք մատղաշ տարիքին կը խլուէին իրենց ծնողներէն եւ կը մարզուէին ռազմական գործի համար:

[28] Գերսամ Ահարոնեան, Մեծ Երազի Ճամբուն Վրայ, էջ 25:

Յարութիւն Պէզճեան

Ռափայէլ Պատկանեան

Հայկական գաւառներու դժոխային կեանքին մասին լաւագոյն վկաներէն մէկը Ռափայէլ Պատկանեանն է (Գամառ-Քաթիպա)։ Կր մէջբերեմ քանի մը տող իր մէկ բանաստեղծութենէն, գրուած 1861-*ին.—*

ՀԻՄԻ Է՞Լ ԼՌԵՆՔ...

Հիմի է՞լ լռենք, եղբարք, հիմի է՞լ,
Երբ մեր թշնամին իր սուրն է դրել,
Իր օրհասական սուրը մեր կրծքին,
Ականջ չի դնում մեր լաց ու կոծին,
Ասացէ՛ք, եղբարք հայեր, ի՞նչ անենք,
Հիմի է՞լ լռենք»...[29]։

Վերջին օրինակ մը եւս պիտի տամ հին դարերուն հայ ժողովուրդի հանդէպ թուրքերուն ունեցած անմարդկային վերաբերումէն.—

«Մեռաւ Տէր Մինասը՝ գիւղի միակ ուսուցիչը։ Գիւղն ու վեց

---

[29] *Գամառ-Քաթիպա*, Ազատութեան Երգեր, *Հրատ. Եւրոպայի Հայ Ուսանողական Միութեան, Ժընեւ*, 1903, էջ 3։

աչակերտները որբացան: Տէր Մինասը մեռաւ դպրոցի չեմին իննկած, հարբած եննիչերիի թուրի հարուածէն: Այդ օրը ուսուցիչը այբուբենի վերջին տառը կը սորվեցնէր եւ խնդրեց եննիչերիներէն, որ չընդհատեն դասը, մինչեւ որ երեխաները սորվին գրել վերջին տառը: Հարբած եննիչերին չանսաց եւ հարուածեց Տէր-Մինասին: Վիրաւոր գլուխէն արիւնը հոսեցաւ քարէ սալին: Վերջին չունչին Տէր-Մինասը մօտ կանչեց իր Վահրամ աչակերտին, անոր ձեռքը թաթխեց իր արիւնին մէջ եւ քարէ սալին գրեց մեր այբուբենի վերջին տառը:

«Գիւղ Ջրաուն, 1827 թուական, Կարին: Բոլորը հաւաքուած կը նայէին այբուբենի վերջին տառին եւ կու լային: Անձրեւոտ օր մրն էր»[30]:

★ ★ ★

Արեւելահայերը աւելի բախտաւոր չէին եղած. անոնք ալ կը հիւծէին պարսկակա'ն բռնապետութեան տակ: 1820-ական թուականներուն, արդի Հայաստանի հողամասին վրայ կ'ապրէին «միայն 17 հազար հայեր, մնացածը՝ 150 հազարի մօտ, մահմետականներ էին»[31]:

Անդրանիկի եւ իր հայդուկներուն հրապարակ գալէն չուրջ 70 տարիներ առաջ, Արեւելահայաստանը, պարսկական խաւարի բռնապետութեան տակ իր վախճանին հասնելու վրայ էր, եթէ չպայթէր 1826-28-ի Երկրորդ Ռուս-Պարսկական Պատերազմը: Շուրջ 1,000[32] հայ կամաւոր երիտասարդներ Ներսէս Եպս. Աշտարակեցիի առաջնորդութեամբ ռուս զօրքերու կողքին պարսից բանակներուն դէմ մաքառեցան, այն յոյսով որ Ցար Նիկողայոս Ա.-ր Արեւելահայաստանի ինքնավարութիւն կրնար շնորհել: Ներսէս Եպս. Աշտարակեցին իր հրաշունչ կոչերով արեւելահայութեան կարեւոր մէկ մասը պարսից դէմ հանեց «եւ...մէկ ձեռքին խաչ, միւսին դրօշակ՝ ինքը քաջարի հովուապետը սլացաւ պատերազմի դաշտ»[33]:

Յաղթական ռուսերը 1827-ին գրաւեցին Երեւանի եւ Նախիջե-

---

[30] *Վարդգէս Պետրոսեան*, Մայրենի Լեզու, Գրականութիւն, Ուսուցիչ (*Տես «Գրական Թերթ», Երեւան, Մարտ* 5, 1982, էջ 2):

[31] Վազգէն Ա.-ի Պատմական Ճառը (1979) Մայիս «27»-ին... (*Տես «Նայիրի» Շաբաթաթերթ, Պէյրութ*, 31 *Հոկտ.* 1979, էջ 1):

[32] George A. Bournoutian, *Eastern Armenia in the Last Decades of Persian Rule, 1807-1828*, Malibu, Calif., 1982, p. 40.

[33] *Միքայէլ Վարանդեան*, Հայկական Շարժման Նախապատմութիւն, *Հատոր Ա., Ժրնեւ*, 1912, էջ 213:

ւանի խանութիւնները, իսկ Փետրուար 1828-ին ստորագրուեցաւ Թիւրքմենչայի դաշինքը, որու 15-րդ յօդուածին համաձայն պարսկական Ատրպատականի հայերը ազատութիւն պիտի ունենային գաղթելու ռուսական հող:

Պարսկաստանէն 40 հազար հայեր ձմրան արհաւիրքներու մէջ «լաւ է ռուսաց խոտն ուտել քան պարսից հացը» ըսելով անցան Արաքս գետը, ետին թողելով իրենց տունն ու տեղը, ցանած դաշտերն ու հացով լի ամբարները, եւ երեք օրուան պաշարով ուղղուեցան դէպի Արարատեան Դաշտ, Ռուսիոյ քրիստոնեայ եւ «Աստուածապսակ» կայսրի մականին տակ ապրելու: Դաշտերու մէջ բաց օդի տակ առանց բնակարանի եւ առանց հացի մնալով անոնք ենթարկուեցան անվերջ զրկանքներու եւ ողբերգական թշուառութեան, ինչպէս նաեւ ռուսական պաշտօնէութեան «ցուրտ եւ անհիւրընկալ» վերաբերումին:

Նոյն թշուառութիւնը կրեցին նաեւ Թրքահա՛յ գաղթականները, 1829-ի ռուս-տաճկական պատերազմէն ետք:

Հայերը չուտով յուսախաբ պիտի ըլլային տեսնելով, որ փոխանակ ինքնավարութեան, Արեւելահայաստանի հողերը դարձած էին Ռուսական կայսրութեան ծայրագաւառներ: Ռուսերը, այսպէսով, հայոց ինքնավարութիւն չտուին, միայն Ներսէսին չնորհեցին «Արքեպիսկոպոս» տիտղոսը որպէս վարձատրութիւն ռուսական բանակին իր մատուցանած ծառայութիւններուն, եւ ապա իբր «խռովարար» աքսորեցին զինք Պեսարապիա, որպէս «Առաջնորդ Պեսարապիոյ Հայոց»: Ան յանդգնութիւնը ունեցած էր յիշեցնելու ռուս կառավարութեան իր խոստումները, Արեւելահայաստանի ինքնավարութեան վերաբերեալ[34]:

Ինքնավարութեան տեղ, ռուս կառավարութիւնը, Զօր. Փասքեվիչի օրով, կը ջնջէր Մեծն Պետրոսէն եւ Կատարինէ Բ.-էն հայոց տրուած առանձնաչնորհումները, եւ մեզի կուտար «Պոլոժենիա»ն, 11 Մարտ 1836-ին, կանոնագրութիւն մը էջմիածնի Կաթողիկոսի ընտրութեան վերաբերեալ, որ Հայաստանեայց Եկեղեցին կ'ենթարկէր ռուս կեդրոնական կառավարութեան եւ կը սահմանափակէր անոր իրաւասութիւնները:

Թիւրքմենչայի ռուս-պարսկական դաշնագրէն երեք տարի յետոյ Արեւելահայաստանի հայ ազգաբնակչութիւնը 50,000-ի բարձրացած էր, իսկ 20-րդ դարու սեմին՝ 500,000-ի[35]:

---

[34] Հ. Ս. Տէր-Մովսէսեան, Պատմութիւն Հայոց, 1922, էջ 650:
[35] Վազգէն Ա.-ի Պատմական Ճառը, «Նայիրի», 31 Հոկտ. 1979, էջ 1:

Ներսէս Ե. Աշտարակեցիին (յետագային Կաթողիկոս) դերը մեծ եղած էր Արեւելահայաստանի վերակենդանացումին մէջ:

Ռուսիոյ յաջորդական ցարերն ալ, որպէս յետադիմական բռնապետներ եւ ազատութեան թշնամիներ, անչնչելի մթնոլորտ մը ստեղծեցին Արեւելահայաստանի մէջ, սակայն ռուսական իշխանութեան տակ գոնէ պատիւի եւ ինչքի ապահովութիւն կար, եւ ցարին բռնակալութիւնը – իբրեւ երկու չարեաց փոքրագոյնը – նախընտրելի էր Սուլթանի բռնակալութենէն:

ԻՆՉՈ՞Ւ ՉԷՆՔԻ ԴԻՄԵՑԻՆ ՀԱՅ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՆԵՐ ԵՒ ԴԱՐՁԱՆ ԱՆՁՆՈՒՐԱՑ ՖԵՏԱՅԻՆԵՐ

(Հոս անհրաժեշտ կը նկատեմ տալ համառօտ պատկերը, 19-րդ դարու երկրորդ կիսուն Դուրան Բարձրաւանդակի եւ յատկապէս Տարօնի աշխարհի բաղաքատնտեսական կացութեան, լաւագոյնս կարենալ ըմբռնելու համար թէ Անդրանիկ եւ իր ընկերները ինչո՞ւ զէնքը ձեռք առին պատշպանելու համար հայուն կեանքն ու պատիւը, ինչքն ու մարդկային տարրական իրաւունքները: Այլապէս, Հայ Յեղափոխական Շարժումը ստեղծող պարագաներուն անգիտակ ընթերցողը կրնայ սխալ եզրակացութիւններու յանգիլ, թէ՝ հայերը կոտորուեցան, որովհետեւ զէ՛նք բարձրացուցին իրենց բարեխնա՛մ կառավարութեան դէմ...:

Ինչ որ ներկայացուցած եմ յետագայ յիսնեակ մը էջերուն մէջ, պարզ ուրուագիծ մըն է հայ ժամանակակից պատմութեան բանի մը տասնամեակներու արիւնոտ անցուդարձերուն, որոնք աղերս ունին Հայ Յեղափոխական Շարժման եւ հայոց անզուգական հերոս Անդրանիկի դիւցազնական խոյանքներուն հետ. արդարեւ, կարելի չէ Անդրանիկը եւ իր հերոսական մարտնչումները անջատել գինքը անմիջականօրէն շրջապատող դէմքերէն ու դէպքերէն, որոնց ծնունդն է ինք եւ իր ղեկավարած շարժումը:)

Հայ ֆետայիներու հրապարակ գալէն չուրջ 50 տարիներ առաջ, հայ ժողովուրդի «վէրքի երգիչ» Խաչատուր Աբովեան, ակնարկելով իր հայրենակիցներու կրած տառապանքին եւ թշնամիներու կողմէ անոնց վրայ գործադրուած ամէն տեսակ կամայականութեանց, կը գրէր իր Վէրք Հայաստանի գիրքին մէջ. «Սար ըլեր՝ փուլ կգար, երկաթ ըլեր՝ կհալէր, ծով ըլեր՝ կպակասէր, կցամաքէր, բայց Աստուածասէր հայ ազգը՝ մինչեւ էսօր գերօրինակ հսկայութեամբ տարաւ բոլորը ու իր անունը պահեց»[36]:

---

[36] *Հ. Գ. Վարդանեան*, Արեւմտահայերի Ազատագրութեան Հարցը, *Երեւան*, 1967, էջ 6 (*Տես*, *Խաչատուր Աբովեան*, Վէրք Հայաստանի, 1955, էջ 97):

1867 թ. Յուլիս 4-ին, Խայրէտտին փաշա՝ Կարնոյ (Էրզրումի) կառավարիչը, Պոլիս Վէզիրին ղրկած էր հետեւեալ տեղեկագիրը.-

«Վսեմափայլ Տէր, մէկ գիշերուան մէջ Պուլանըգի Խոնեալը գիւղը հազարէն աւելի ոչխարներ գողցուեցան՝ որոնք րէիս Խեչոյի ստացուածքն էին: Հայերը, զարհուրած ու միանգամայն տաղտկացած նմանօրինակ դէպքերու կրկնութենէն՝ կը սպառնան կոր երկիրը թողուլ: Հայոց այս տառապանքէն ու գաղթումէն մեծապէս կը վնասուին երկիրն ու արքունի գանձարանը: Շատ դիւրաւ կարելի է դարման տանիլ այս չարիքներուն, եթէ Կարնոյ պահապան գունդերը ղրկենք Վան, Մուշ, Բաղէշ եւ այլուր, որպէսզի հասարակաց ապահովութեան հսկեն»[37]:

Վէզիրը չի պատասխաներ: Փաշան կը կրկնէ իր առաջարկը: Վերջապէս, 1867 Սեպտ. 27 թուականին, սա պատասխանը կը ստանայ.-

«Դուք պետական ներքին բաղաբականութեան խառնուելու չէք»...[38] (ընդգծումը ինձմէ, Ա.Ջ.):

Թուրքիոյ պետական ներքին քաղաքականութիւնը (իմա՝ հայ տարրին բնաջնջումը) նորութիւն մը չէր Էրզրումի կուսակալ Խայրէտտին փաշայի օրով. նորութիւնը՝ կուսակալին բողոքն է րէիս Խեչոյի աւելի քան հազար ոչխարներուն գողցուելուն դէմ, ինչ որ ցոյց կու տայ թուրք հազուագի՛ւտ կուսակալի մը արդարամտութիւնը իր մէկ անիրաւուած հպատակին հանդէպ, բարեմտութիւնը, թէ՝ հայոց գաղթէն կրնայ տուժել արքունի գանձարանը եւ տգիտութիւնը՝ իր երկրի անցեալի պատմութեան եւ կառավարութեան «ներքին քաղաքականութեան»...:

Ռոլէն Ժագմէնս, նշանաւոր իրաւագէտը, Թուրքիոյ Ազգային Սահմանադրութեան յօդուածները մէկ առ մէկ վերլուծելէ ետք աւելցուցած էր.-

«Այդ կանոնագրութեան մէջ ամէն բան կայ, ամէ՛ն բան, բացի յօդուածէ մը, զոր հայը կարենայ իր օգտին գործածել՝ արգիլելու համար քիւրտը, որ իր խաչինքը (ոչխարներու հօտը) կը յափշտակէ, արգիլելու համար պէյը, որ իր աղջիկը կը բռնաբարէ եւ իր հողը կ'իւրացնէ, արգիլելու համար հարկահաւաքը, որ միեւնոյն տուրքը երկու երեք անգամ իրմէ կը գանձէ»[39]:

---

[37] Շ. Սենեօպօ, *Ուսուցչապետ Դպրութեանց Համալսարանի*, Համառօտ Պատմութիւն Քաղաքակրթութեան, Հայկական Խնդրին Ծագումը, *Թարգմանեց Մեսրոպ Նուպարեան*, *Թիֆլիս*, 1909, էջ 35:

[38] Նոյն, էջ 35:

[39] Նոյն, էջ 37:

«Թուրք կառավարութեան կողմէ բացարձա՛կ հալածանքի այդ քաղաքականութիւնը մասնաւորաբար անարդար էր հայոց համար, որոնք երկրին ու պետութեան օգտակար հանդիսանալու միայն տրամադրուած էին՝ տեւական հաւատարմութեամբ մը, որուն նմանը տեսնուած չէ հպատակութեանց տիեզերական պատմութեան մէջ:

Տառապանքն ու տագնապը կը բազմանային եւ գաւառացի հայութիւնը՝ կործանումի գահավէժը կ'եզերէր՝ տկար, անզէն, անպաշտպան, արհամարհուած ու սարսափահար: Եւ իր յուսահատութեան աղերսարկու ձայնը հազիւ կը համարձակէր հասցնել հայ առաջնորդարաններու դռները, առանց որեւէ չափով գոհացում ստանալու»[40]:

Ըստ Փրոֆ. Էմիլ Դիլլոնի, Էրզրումի մէջ 8000 մահմետական ընտանիքներ 139,000 դրուչ պետական տուրք կը վճարէին, իսկ 2000 քրիստոնեայ ընտանիքներ՝ 430,000 դրուչ[41]:

1868-ին, Կ. Պոլսոյ Ազգային ժողովին եւ Պատրիարքին ուղղուած դիմումնագրի մը մէջ, Տարօնի հայերը կը գրէին. «Ազգին բնաւ ապահովութիւն չկայ...երկու տարի առաջ Մատնավանքը կողոպտեցին եւ վանահայր Պօղոս վարդապետը սպաննեցին...այս մէկ տարուան մէջ 7 եկեղեցի իրարու ետեւէ կողոպտեցին, հայեր մահու տագնապ կը կրեն:

Ազգն արդէն իր յուսահատութենէն երես դարձուցած կը փախչի Ռուսաստան, վասնզի անտանելի է խղճալեաց վիճակը. արդէն բաւական տուներ գացին երկրէն եւ գրեթէ առհասարակ ամենու գաղափարը երթալն է»[42]:

Շատեր կը գաղթէին, իսկ հողին փարողն ալ սկսած էր գինեալ ինքնապաշտպանութեան մասին մտածել, եւ թօթափել իր վրայէն ստրկամտութեան գաղափարը, որ դարերու ընթացքին՝ այնքա՛ն խոր արմատ նետած էր հայ գեղջուկի մտածողութեան եւ առօրեայ ապրելակերպին մէջ:

Հայ չինականի մտածելակերպի այս յեղաշրջումին մէջ, մեծ դեր խաղացած էին 19-րդ դարու բոցաչունչ գրագէտներ Միքայէլ Նալբանդեանի, Րաֆֆիի, Գամառ-Քաթիպայի եւ այլոց հայրենասիրական ստեղծագործութիւնները, ու մանաւանդ՝ 1862-ի Զէյթունի յաղթական հերոսամարտը: Արդարեւ, 1862-ի գարնան, Մարաշի Ագիզ փաշան 10 հազար կանոնաւոր զօրքով եւ անհամար գինեալ

---

[40] Նոյն, էջ 38:

[41] Հ. Գ. Վարդանեան, Արեւմտահայերի Ազատագրութեան Հարցը, էջ 96:

[42] Վ. Ա. Պարսամեան, Շ. Ռ. Յարութիւնեան, Հայ ժողովուրդի Պատմութիւն, Երեւան, 1979, էջ 238:

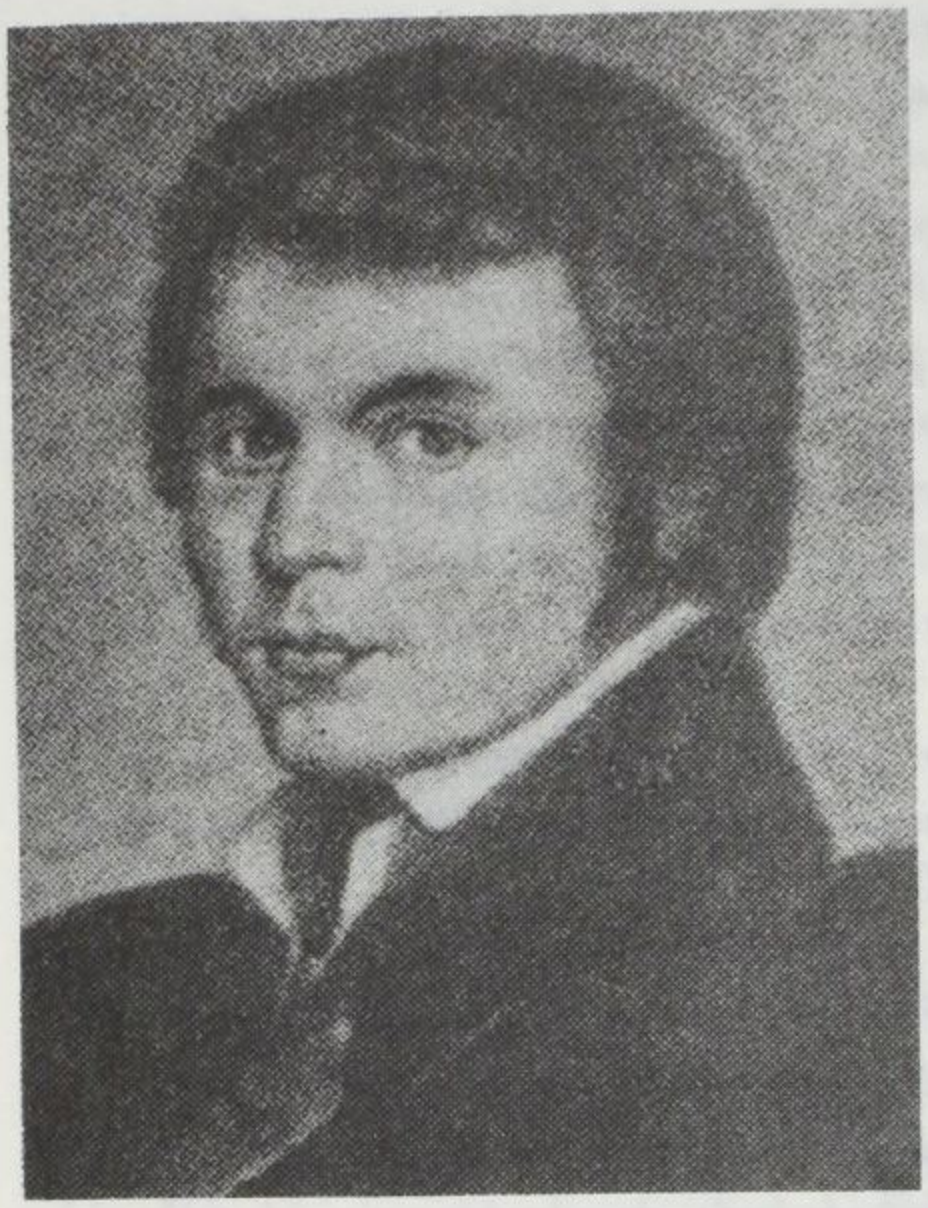

Խաչատուր Աբովեան

Սմբատ Շահազիզ

խուժանով Զէյթունի վրայ արշաւած էր, բայց քաջարի զէյթունցիներու հերոսական դիմադրութեան չնորհիւ, աւելի քան 2000 մարդ[43] *կորսնցնելէ ետք, փախուստ տուած էր արծուեբոյնէն**:

Զէյթունի 1862-ի պանծալի հերոսամարտը «երկար տարիներ ոգեշնչեց եւ ազատագրական պայքարի մղեց հայ ժողովուրդին: Այս տեսակէտին, 19-րդ դարու հայ իրականութեան մէջ, ազգային-ազատագրական ոչ մէկ չարժում այնքան մեծ դեր չէ խաղացած որքան Զէյթունի ապստամբութիւնը»[44]:

1862 թուականի Զէյթունի փառապանծ ապստամբութեան անմիջական դրդապատճառը հետեւեալն էր.-

4 տարի առաջ, 1858-ին, Խուրշիտ փաշան 12 հազար զօրքով բա-

---

[43] *Նոյն, էջ* 182:

* *Նախ, ըստ ծրագրի, թուրքերու դէմ ճակատելու գացած էին միայն* 500 *զէյթունցի մարտիկներ, որոնք՝ չկարենալով դիմադրել, «նահանջած» էին դէպի ձորը, ծուղակի մէջ ձգելով թշնամին: Ձորի երկու լանջերուն վրայ դարանակալ սպասող բուն Զէյթունի բանակը՝ ահեղ հրացանաձգութեամբ ջարդած էր Ազիզ փաշայի զօրքը:*

[44] *Նոյն, էջ* 183-184:

նակեցաւ Զէյթունի մօտակայ Ջերմուկ դաշտին մէջ եւ 12 տարուան յետնեալ տուրքերը պահանջեց գիւղացիներէն: Զէյթունցիներուն մերժումին վրայ սկսաւ թուրքերուն յարձակումը: Քաջարի զէյթունցիները պաշարելով Խուրշիտի բանակը խուճապահար փախուստի մատնեցին զայն: Այս պարտութեան վրէժն է որ լուծել ուզեց Ազիզ փաշան չորս տարի ետք, 1862 Օգոստ. 9-ին, թուրք կանոնաւոր եւ անհամար քիւրտ զինեալներով յարձակելով Զէյթունի վրայ[45]:

Զէյթունի ազատագրական փառապանծ պայքարի եւ ջախջախիչ յաղթանակներու մասին ներբող հիւսեցին Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանը՝ Կ. Պոլսէն, գրելով իր «Քաջորդւոյն Թաղումը»[46] եւ Ս. Շահազիզը (Սմբատ Շահազիզեան) Մոսկուայէն՝ հրատարակելով իր «Լեւոնի Վիշտը» բանաստեղծութեանց փունջը:

Շահազիզը իր «Եւգիտներ* եւ Զէյթուն» բանաստեղծութեան մէջ կ'ըսէ.-

«Ո՛վ ազատութիւն, դու սպառազէն
Տարրոս լեռներից մեզ երեւեցար,
Եւ արիւնարբու Ազիզն անօրէն
Տարաւ նշաւակ, ինկաւ չարաչար»[47]:

Նոյնպէս Զէյթունի ապստամբութիւններէն ներշնչուած, Գամառ-Քաթիպան պիտի գրէր «Մայր Արաքսին», Մերենցը իր կիլիկեան վէպերը՝ «Թորոս Լեւոնի» եւ «Երկունք», Րաֆֆին իր «Խենթը», «Ջելալէտտին», «Կայծեր», «Սամուէլ» եւ այլ վէպերը, որոնք հիմնովին պիտի ցնցէին հայ քաղաքական մտածողութիւնը՝ 19-րդ դարու երկրորդ կիսուն: Անկէ առաջ, Կ. Պոլսոյ Պօղոս Ատրիանուպոլսեցի Պատրիարքը, գաւառի Առաջնորդներուն ուղղած իր 1821 Ապրիլ 27 թուակիր շրջաբերականին մէջ կը յորդորէր գաւառի հայութիւնը, որ համբերութեամբ տանի ամէն չարչարանք, կեղեքում ու նուաստացում, եւ աղօթք մատուցանէ Սուլթանի արեւշատութեանը

---

[45] *Լեւոն Զորմիսեան*, Համապատկեր Արեւմտահայոց Մէկ Դարու Պատմութեան, *Բ. Հատոր*, *Պէյրութ*, 1974, էջ 131:

[46] *Նոյն*, էջ 119:

* «*Եւգիտներ*» - *Ցիսուսեան կրօնաւորներ*:

[47] *Մ. Գ. Ներսիսեան*, Հայ Ժողովուրդի Ազատագրական Պայքարը Թրքական Բռնապետութեան Դէմ, *Երեւան*, 1955, էջ 220 (*Տես Սմբատ Շահազիզեան*, Լեւոնի Վիշտը եւ Զանազան Բանաստեղծութիւններ, *Մոսկուա*, 1865, էջ 176: *Նաեւ՝ Սմբատ Շահազիզ*, Երկեր, *Երեւան*, 1961, էջ 121):

համար: Արդարեւ, պատրիարք Հայրը իր շրջաբերականին մէջ տառացիօրէն կը գրէր·-

«···զի մեզի ոայա եմք, պարտիմք տէրութեան հնազանդիլ եւ այլազգաց ամենեցուն եւ յարաժամ աղօթել վասն կենաց արքային մերոյ···»[48]:

1863 թուականին, Ռ. Պատկանեանը (Գամառ-Քաթիպա) ոգեւորուած Զէյթունի յաղթական հերոսամարտով, քարոզչութեան սկսաւ այն ուղղութեամբ, որ պարսկահայերը թողուն իրենց հայրենիքը եւ հաստատուին Զէյթուն: Պատկանեանը կը յուսար, որ այդ գաւառը կրնայ դառնալ ա՛յն երկրամասը, «ուր հնարաւոր է վերականգնել հայ ազգային-քաղաքական անկախութիւնը»[49]:

1878 թ· քաջարի զէյթունցիները նոր ապստամբութիւն մը բարձրացուցին Սուլթան Համիտի բռնապետութեան դէմ: Անոնք յաջողեցան իրենց գաւառէն դուրս վռնտել թրքական զօրքերը: Այս դէպքերու մասին Ս· Փեթերպուրկի «Գոլոս» թերթը տպած էր հետեւեալ լուրը՝ իր 1878 թ· Սեպտ· 18-ի թիւին մէջ·-

«···Զէյթունի հայերը ապստամբած են Սուլթանի իշխանութեան դէմ: Զէյթունը, որ կը գտնուի Հալէպի վիլայէթին մէջ, ունի 30,000 հայ բնակիչներ: Քանի մը չաբաթ առաջ Բարձրագոյն Դրան մէջ դրժբախտ միտք ծագեցաւ՝ Զէյթունէն հաւաքուող հարկերը տասնապատկել: Հայերը որոշեցին եռանդուն կերպով բողոքել այդ միջոցառման դէմ: Անոնք քանդեցին թրքական միւտիրին տունը եւ աւերակներուն վրայ տնկեցին սոխ ու սխտոր, որ կը նշանակէ արտայայտել մեծագոյն ատելութիւն»[50]:

Զէյթունցիները Օսմանեան բռնակալութեան դէմ ըմբոստացած էին նաեւ 1896-ին Խոհէմ փաշայի 40,000-նոց բանակին դէմ[51]: Այդ օրերուն 6000 զէյթունցիներ 45 օր պատերազմած էին թուրք ու չէրքէզներու դէմ, որոնց բանակներուն թիւը «աւելի քան 110,000 էր, որոնց 40,000-ը կանոնաւոր զօրքեր էին եւ 70,000-ը անկանոն»[52]:

Զէյթունի մէջ բնակող քանի մը թուրքերը՝ բանակին միացած կ'առաջնորդէին յառաջապահ գունդերը ապահով ճամբաներէ, մինչ

---

[48] Լ· Զորմիսեան, Համապատկեր Արեւմտահայ Մէկ Դարու Պատմութեան, Բ·, էջ 92:

[49] Մ· Գ· Ներսիսեան, Հայ ժողովրդի Ազատագրական Պայքարը Թրքական Բռնապետութեան դէմ, էջ 120:

[50] Նոյն, էջ 161-162:

[51] Հայկական Հարցը Խաղաղութեան ժողովին Առջեւ, Պոսթոն, էջ 14:

[52] Մամիկոն Վարժապետեան, Յուշիկք Զէյթունի, Մարզաւան, 1912, էջ 195:

Զէյթունի չորս իշխաններըը

իրենց ընտանիքները Զէյթունի մէջ կը վայելէին հայերուն ապահովականութիւնը:

Զէյթունցիները 1915-ին տեղահանուած էին խաբէութեամբ, վերադառնալու խոստումներով, ինչպէս համայն արեւմտահայութիւնը: Ընդամէնը, Զէյթուն «յիսուն-եօթը» ճակատամարտներ մղած կամ բախումներ ունեցած էր օսմանեան բռնատիրութեան դէմ[53]*, առանց երբեք պատերազմով ամբողջապէս նուաճուած ըլլալու:*

---

[53] Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, p. 68.

Զէյթուն իր վերջին գոյամարտը մղեց 1921 թուականին, Արամ պէկ Զոլաքեանի ղեկավարութեամբ: Նախապատերազմեան 26,000 զէյթունցիներէն վերապրողները՝ թիւով 1058 հոգի[54] 1919-ին վերադարձան իրենց ծննդավայրը, եւ գործի լծուեցան վերաշինելու համար քանդուած Արծուեբոյնը: Սակայն, 1921-ին սկիզբները, երբ «ասպետակա՛ն» Ֆրանսան լքեց Կիլիկիան – Մարաշի մէջ քեմալականներուն յաղթելէ ետք... – զէյթունցիները իրենք զիրենք գտան թրքական թնդանօթներու որոտումներուն տակ:

«Վահագնեան կերպարանքով» Արամը, վերջին դիւցազնը հերոսական Զէյթունի, նահատակուեցաւ նահանջի ատեն, զէնքը ձեռին[55]:

Օսմանեան բարբարոսական բռնատիրութեան տակ հայ ազատագրական պայքարի ուղիով Զէյթունի ապստամբութիւնները, յեղափոխական խմորումներ սկսած էին չորզարձակել այլուր: 1869 թ. Ապրիլին, Ալեքսանդրապոլի մէջ հիմնուեցաւ «Բարեպատակ Ընկերութիւն»ը, Միքայէլ Նալբանդեանի հետեւորդներուն կողմէ: 6 տարի իր գոյութիւնը պահելէ ետք, ան արգասաբեր աշխատանք կատարեց ժողովուրդին մէջ կրթութիւն եւ լուսաւորութիւն տարածելու մարզին մէջ: «Բարեպատակ Ընկերութիւն»ը առաջին քաղաքական կազմակերպութիւնն էր Արեւելեան Հայաստանի մէջ[56]: Ընկերութեան հետապնդած նպատակն էր հայ ժողովուրդի ազատութիւնն ու անկախութիւնը:

1875 թ. Ապրիլին Երեւանի նահանգի ոստիկանապետ հազարապետ Զոլոտովսկին յայտնաբերեց «Բարեպատակ Ընկերութիւն» կոչուած գաղտնի կազմակերպութիւնը եւ ձերբակալեց անոր գրեթէ բոլոր անդամները: Մէկ տարուան դատավարութենէ ետք, քննութիւնը հասաւ մինչեւ Ցար Ալեքսանդր Բ.-ին: Այս վերջինը մեղմ վճիռներ արձակեց ամբաստանեալներուն հանդէպ: Ընկերութեան ղեկավար եւ կազմակերպիչ Արսէն Կրիտեանը մէկ տարի եւ վեց ամիս բանտարկութեան դատապարտուեցաւ, իսկ միւս անդամները միայն յանդիմանութիւն ստացան[57]:

Վճիռներու մեղմութիւնը կարելի էր բացատրել անով՝ որ Ընկե-

---

[54] Գր. Գ. Գուտուլեան, Զէյթունի Ձայնը, Պէյրութ, էջ 2:

[55] Արամ Շորվօղլեան, Արամ Պէկ Զոլաբեան, Պէյրութ, 1980, էջ 250:

[56] Վ. Ա. Պարսամեան, Շ. Դ. Յարութիւնեան, Հայ ժողովուրդի Պատմութիւն, էջ 242:

[57] Մ. Գ. Ներսիսեան, Հայ ժողովուրդի Ազատագրական Պայքարը Թրքական Բռնապետութեան Դէմ, 1850-1870 թթ., էջ 147:

րութեան յառաջադրած ազգային-ազատագրական պայքարը ուղղուած էր թրքակա՛ն բռնակալութեան դէմ եւ ոչ թէ ռուսական[58]:

1872-ին, Վանի մէջ հիմնուեցաւ «Միութիւն ի Փրկութիւն» գաղտնի ընկերութիւնը: Այս խմբակցութեան նպատակն էր պայքար մղել թուրք ու քիւրտ հարստահարիչներուն եւ անոնց ամէն տեսակ կամայականութեանց դէմ: Ընկերութիւնը ձեւաւորուած էր Մկրտիչ Խրիմեանի (Հայոց Հայրիկ) եւ անոր գլխաւոր օգնական՝ Գարեգին Սրուանձտեանցի գաղափարներու ազդեցութեան տակ[59]:

«Միութիւն ի Փրկութիւն» ընկերութեան 1872 թ. Մարտ 3-ի կոչին մէջ գրուած էր. «Գնաց մեր պատիւը, պղծուեցան մեր եկեղեցիք, առեւանգեցին մեր հարսունքն ու երիտասարդունք, յայտնապէս կը խլեն մեր իրաւունքը մեր ձեռքէն եւ ի սպառ սպուռ մեր ազգութեան սերունդը ջնջելու կը ճգնին: Վասնորո կամ պէտք է մեռնիլ եւ չտեսնել այս սարսափելի վիճակը եւ կամ վերակենդանութիւն ստանալ ի ծոց հայրենեաց»[60]:

Վասպուրականի Անգղ, Հորոտեն եւ այլ գիւղերու բնակիչները, տեղեկանալով Վանի «Միութիւն ի Փրկութիւն» գաղտնի կազմակերպութեան մասին, դիմում կը կատարեն միանալու անոնց շարքերուն եւ միացեալ ուժերով պայքարելու «անկրելի լուծին դարման մը գտնելու» համար: Գիւղացիները իրենց խնդրագիրին մէջ կ'ըսեն. «Պատրաստ ենք արեան եւ մահու չափ ձեզ հետ քալելու, ուր որ ալ մեր փրկութեան յոյսը մեզ տանի. թէ ռուսանալ հարկ է, ռուսանանք, թէ գաղթել՝ գաղթենք, թէ վերջապէս մեռնիլ՝ մեռնինք, բայց փրկուինք»[61]:

Պոլսոյ հայոց պատրիարք Մկրտիչ Արք. Խրիմեան, չորս տարուան փոթորկալից պաշտօնավարութենէ մը ետք, 1874-ին, «ներքին եւ արտաքին ցաւերով ու պատրանքներով բեռնաւորուած» կը թողուր Պատրիարքական գահը եւ իր յաջորդին կը ձգէր «Հայկական Դատ»ը:

Նորընտիր Պատրիարք Ներսէս Արք. Վարժապետեան, Բ. Դրան ներկայացուցած իր առաջին բողոքագիրին մէջ կ'ըսէր.

«Քիւրտ պէյերը կը չարչարեն ու կը հարստահարեն հայ ժողովուրդը եւ անկէ տուրք կը գանձեն, եկեղեցիներ կը քանդեն, պըղ-

---

[58] *Նոյն*, էջ 147:

[59] *Վ. Ա. Պարսամեան, Շ. Ռ. Ցարուխիւնեան*, Հայ ժողովուրդի Պատմութիւն, էջ 242:

[60] *Նոյն*, էջ 243:

[61] *Նոյն*, էջ 243:

ծումներ կ'ընեն, արմտիքներու դէզերը կ'այրեն, գիւղերու բնակիչները կը վանեն եւ հողերն ու արտերը կ'իւրացնեն»[62]:

1875 Յունուար 3 թուակիր ուրիշ բողոքագիրով մը, Ներսէս Վարժապետեան Բ. Դրան կը ներկայացնէր հայկական գիւղերու հողային յափշտակութեանց ցանկը:

Ան իր ցանկին մէջ կը յիշէ 234 գիւղերու հայապատկան հողերուն յափշտակումը[63]: Կու տանք ցանկին վրայի առաջին 4 գիւղերուն անուննները միայն.

«Աստուածածին անուն գիւղին արտերը՝ քրդաց Շիվէ ցեղէն Սաբօնք օղլու հաճի Մուսթաֆա եւ Տուփէյլի Գափիլ գրաւած են,

Ճանիկ գիւղի Կէօլէր ըսուած հողերն ու ջուր եւ Տէրէպէկ գիւղի հողերն ու մարգերը՝ Տէրէպէկցի Մահմուտը գրաւած է,

Գալաճօխ գիւղի հողերը՝ քրդաց Շիվէ ցեղին պէյերը գրաւած են,

Կէպէտիկ գիւղի արտերը՝ Թօփճու գատէ Սէլիմ աղան գրաւած է»[64], եւ այսպէս մինչեւ 234 գիւղերու հայապատկան հողերուն յափշտակումը:

Թրքահայութիւնը տնտեսապէս քայքայելու համար գաւառներու մէջ հայ գեղջուկին հողը բռնի կերպով ձեռքէն կը խլէին, իսկ քաղաքներու եւ աւաններու մէջ, անոնց թաղերն ու չուկաները հրդեհելը սովորական բան դարձած էր:

1876 թ. Դեկտ. 3-ին կը պատահէր Վանի հրդեհը, «յատկապէս պատրաստուած կառավարութեան կողմէ»[65], տնտեսապէս քայքայելու համար հայ առեւտրական եւ ունեւոր դասակարգը եւ յագուրդ տալու թուրքերու եւ քիւրտերու աւարառութեան մարմաջին: Հրդեհը հրոյ ճարակ ըրած էր ամբողջ քաղաքի չուկան եւ կարելի չէր եղած փրկել հայ առեւտրական դասակարգի հնչուն հարստութիւնը, որ այդ ժամանակները կը պահուէր խանութներու արկղներուն մէջ:

Հայերը իրենց ձեռքին մէջ ունէին ամբողջ Թուրքիոյ առեւտուրին առ նուազն 80 տոկոսը [66], իսկ Վանի վիլայէթի վաճառականութեան 98 տոկոսը[67]:

---

[62] Շ. Սեւեօպօ, Համառօտ Պատմութիւն Քաղաքակրթութեան, Հայկական Խնդրին Լուծումը, Թիֆլիս, 1909, էջ 65:

[63] Նոյն, էջ 73–87:

[64] Նոյն, էջ 73–74:

[65] Յուշեր Արմենակ Եկարեանէ, Խմբագրեց Լ. Ազէմեան, Գահիրէ, 1947, էջ 2:

[66] Աւետիս Եափուճեան, Մեծ Եղեռնը Օտար Մտաւորականութեան Գնահատումով, Գահիրէ, 1980, էջ 90 (քաղուած Լեփսիւսի Գաղտնի Տեղեկագիրէն):

[67] Հայկական Հարցը Խաղաղութեան Ժողովին Առջեւ, Պոսթոն, էջ 24:

Խորապէս ազդուած սարսափելի հրդեհէն, Խրիմեան Հայրիկ գրած էր իր «Վանգոյժ»ը:

Հրդեհին դրդապատճառը հետեւեալն էր.–

1876–ին Պալքաններու մէջ տեղի ունեցած էին Սերպիոյ եւ Գարատաղի անկախութեան պատերազմները եւ Պուլկարիոյ ջարդերը: Համիտ Բ. գահ բարձրացած էր Օգոստոս 19–ին, իսկ ժէօն Թուրքերը, Միթհադ փաշայի ղեկավարութեամբ պաշտօնի կ'անցնէին եւ կը հռչակուէր Միթհադեան Սահմանադրութիւնը:

Վանի հայութիւնը այդ ատենները 250,000–ը կ'անցնէր[68] եւ չուկան իրենց ձեռքն էր: Պոլսական թերթ մը, ահազանգ հնչեցուցած էր թէ՝ «Վան իր ազգային խմորումներով եւ սահմանամերձ դիրքովն՝ ռուսերու հետ մօտակայ պատերազմի մը պարագային, լուրջ վտանգ կը սպառնայ մեզ, ուստի պէտք է որ կառավարութիւնը կանխարգելիչ միջոցներ առնու»...[69]:

Դեկտ. 1–ի գիշերը, հայերը կը նշմարեն հրդեհի բոցեր չուկային մէջէն: Կը վազեն մարելու կրակը: Թուրք ու քիւրտ խուժանը, տապարներով ու սուրերով արգելք կը հանդիսանայ: Խուժանը տապարներով կը խորտակէ խանութներուն դռները եւ կը կողոպտէ գտածը: Շուկան չուտով հրոյ ճարակ կը դառնայ[70]:

1878–ի Պերլինի վեհաժողովէն ետք, մեծ համեմատութիւններու հասած էր հայոց թաղերու եւ չուկաներու հրդեհումը Վանի, Բաղէշի, Շապին-Գարահիսարի, Դեւրիկի եւ այլ հայաշատ կեդրոններու մէջ: 1887 Օգոստոս 8–ին, Թուրքերը հրդեհած էին Զէյթունի 1182 տուներէն 982–ը, իր 7 մեծ եկեղեցիներով: Մալաթիայի չուկան հրդեհած էին երկու անգամ՝ 1889–ի Նոյեմբերին եւ 1890–ի Հոկտեմբերին[71]:

Դատ բանալը օգուտ չունէր, որովհետեւ թուրք պետական գրասենեակներու մէջ հայուն ձայնը չէր լսուեր, իսկ դատարաններու մէջ հայուն ի նպաստ վճիռ երբեք չէր արձակուեր[72]:

Այս բոլոր աղաղակող զրկանքներուն, անարդարութիւններուն եւ վիթխարի դժբախտութիւններուն դիմաց, հայ ժողովուրդն ու առաջնորդները, միայն գո՛ւթ կը հայցէին օսմանեան պետութենէն,

---

[68] *Համբարձում Երամեան*, Յուշարձան Վան-Վասպուրականի, Հտ. Ա., Ալեքսանդրիա, 1929, էջ 93:

[69] *Նոյն*, էջ 93:

[70] *Նոյն*, էջ 93:

[71] *Զոն Կիրակոսեան*, Բուրժուական Դիւանագիտութիւնը եւ Հայաստանը, էջ 71:

[72] *Նոյն*, էջ 71:

եւ անկեղծօրէն կը հաւատայինն, թէ թուրք պետութեան հանդէպ անխարդախ հաւատարմութեամբ եւ հնազանդութեամբ, արդարութիւնը օր մը պիտի տիրէ Թուրքիոյ հայաբնակ գաւառներուն մէջ:

Հայոց բոլոր պաղատանքներն ու բողոքագիրները ամուլ եւ ապարդիւն մնացած ըլլալով հանդերձ, հայը չէր դիմած զէնքի, եւ հայ ժողովուրդի բացարձակ մեծամասնութիւնը դեռ չէր մտածած զինեալ ինքնապաշտպանութեան մասին:

«Կառավարութիւնը, որ քրդաց սպառազինութիւնը կը խրախուսէր, եւ չէրքէզին խանչէրը յեսանել կու տար, շատոնց եւ շատ որոշ դիտաւորութեամբ, զինաթափ ըրած էր հայ ժողովուրդը, որ գուլ դանակ մը անգամ չէր պահեր»[73]:

ՀԱՅՈՑ ԱՆԽԱՐԴԱԽ ՀԱՒԱՏԱՐՄՈՒԹԻՒՆԸ ԹՈՒՐՔ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՀԱՆԴԷՊ

1877 թ. Փետրուարին կը հռչակուէր ռուս-թրքական պատերազմը:

1875 թ. ամառը, Հերցեգովինայի եւ Պոսնիոյ քրիստոնեայ բնակիչները ապստամբած էին Թուրքիոյ դէմ, չկարենալով տանիլ անտանելիօրէն ծանր պետական տուրքերը[74]: Տարի մը ետք ապստամբութիւնը տարածուած էր նաեւ Պուլկարիոյ մէջ, ուր թուրքերը սարսափելի ջարդեր իրագործ դրած էին: Ռուսերը ուզած էին պաշտպանել սլաւ ժողովուրդները. այդ պատճառով ծագած էր ռուս-թրքական պատերազմը:

1877 թ. Մարտ 1-ին, ամերիկեան չոգենաւ մը խարխափ կը նետէր Պոսֆորի ափերուն, Սուլթան Ապտիւլ Համիտ Բ.-ի կառավարութեան բերելով 33,000 Հենրի-Մարթինի հրացաններ, սուիններով եւ 10 միլիոն Շնայտրը փամփուշտ[75]:

Թուրքերը Անգլիայէն կը ստանային «Պիրոդին եւ Սնայտրը» սիստեմի զէնքեր, իսկ Գերմանիայէն՝ Կրուպպի թնդանօթներ[76]:

1877 թ. Մայիս 18-ին, ամերիկեան չոգենաւ մը Թուրքիոյ բերաւ

---

[73] Շ. Սեննեօպօ, Համառօտ Պատմութիւն Քաղաքակրթութեան, Հայկական Խնդրին Ծագումը, էջ 89:

[74] Պատկերազարդ Պատմութիւն Հայոց, Կ. Պոլիս, 1911, էջ 501:

[75] Խ. Հ. Բաղալեան, Հայաստանը Ռուս-Թրքական Պատերազմում (1877-1878), Երեւան, 1959, էջ 36 (Տես «Փունջ», 1877, Մարտ 2):

[76] Նոյն, էջ 36:

26·000 հրացան եւ 40 միլիոն փամփուշտ: Մէկ տարուան ընթացքին Թուրքիա Ամերիկայէն ապսպրեց Հենրի-Մարթինի սիստեմի 800,000 հրացան եւ 30,000 ատրճանակ[77]:

Այդ ահաւոր պատերազմին, ռուսական բանակի գլխաւոր զօրավարները հայեր էին*: «Ազգերու դարաւոր պատմութեան մէջ չատ հազուագիւտ են այն փորձիչ առիթները, որոնք պիտի կրնային ռուսօթուրք պատերազմին չափ նպաստաւոր ըլլալ՝ որեւէ յեղափոխական կամ ազատագրական չարժումի»[78]:

«Եթէ հայերը՝ իրենց պատիւն ու գոյութիւնը արիւնոտ բազուկներով պաչտպանել ուզած ըլլային, եթէ օսմանեան կառավարութեան դէմ յեղափոխական ուժով մարտնչիլ ուզած ըլլային, եթէ 1846-էն ի վեր անջատական գաղափար մը ունեցած եւ մարտական գաղտնի կազմակերպութեան մը մասին մտածած ըլլային, ռուսօթուրք պատերազմէն աւելի գերազանցօրէն ձեռնտու քաղաքական առիթ մը գոյութիւն ունեցած պիտի չըլլար իրենց համար: Բայց հայերը հանդարտ բանակցութեան քաղաքականութենէն դուրս, որեւէ ներքին ճիգ փորձած չէին, որովհետեւ անջատուիլ մտածած չէին, որովհետեւ «կասկածելի տարր» չէին, որովհետեւ ոչ թէ Թուրքիոյ անկումին, այլ անոր Արդարութեանը միայն կը սպասէին անկեղծօրէն, հաւատարմօրէն:

Մինչեւ ռուսօթուրք պատերազմի յայտարարութիւնը, հայոց ինքնապահպանումի եւ ազատագրութեան ամբողջ ճիգը կը կայանար անվերջ թագրիրներու գեղեցիկ խմբագրութեան մէջ: Մինչեւ այս թուականը, հայերը սերտօրէն կապուած էին Օսմանեան Գահուն, եւ բացարձակապէս անբաժանելի մնալ կը բաղձային օսմանեան դրօշակէն, պահելով իրենց ազգային անհատականութիւնը: Բռնութիւնը, սակայն, յաջողած էր հայկական անդրդուելի վստահութիւնը պղտորել: Ու ա՛լ նուազած էր հայուն հաւատքը՝ Բարձրագոյն Դրան ղրկելիք քննիչներուն վրայ»[79]:

Թրքական արդարութեան յամեցող ձայնը օր մը լսելու ակնկալութեամբ, Խորէն Արք. Նար-Պէյ՝ իր գրաւիչ պերճախօսութեան թե-

---

[77] Նոյն, էջ 37:

* Ռուս Կովկասեան զօրաբանակի ընդհանուր հրամանատարը հայազգի Զօր. (Կոմս) Լորիս Մելիքովն էր, իսկ իր օգնականներն էին զօրավարներ Տէր Ղուկասովն ու Լազարեանը: Կարնոյ անկումէն ետք, քաղաքին ոստիկանապետ նշանակուած էր Կ. Կամսարականը (Տես, Ղազար Ջարըգ, Կարինապատում, Պէյրութ, 1957, էջ 396):

[78] Շ. Սենեօպօ, էջ 130:

[79] Նոյն, էջ 130-131:

ւեր կու տար եւ անկեղծ ու անճկագին արտայայտութիւններով կը պաղատէր Վարչապետին.

«Մխիթհադ փաշա, լսէ՛ մեր խոնարհ աղաչանքը, ազատէ՛ զմեզ տէրէպէյիներուն եւ քիւրտերուն հարստահարութենէն եւ հայը պիտի ցուցնէ թէ ինքը այս հզօր տէրութեան մէջ աշխատաւոր մշակ մըն է, որ հլու հպատակութեամբ կ՛աշխատի ի բարգաւաճումն ճարտարապետութեան, վաճառականութեան եւ գիտութեան»[80]:

Պետութեան ղեկավարները միշտ խոստումներ կը չռայլէին հայոց սարսափները ջնջելու եւ տառապանքները մեղմելու կամեցողութեամբ, բայց ոչ մէկ քայլ կ՛առնէին այդ ուղղութեամբ:

Վարչապետը յուզումնախառն ու գորովալի՛ց արտայայտութիւններով կը պատասխաներ Խորէն Նար-Պէյի.

«Ինձ ցաւ կը պատճառեն այդ լուրերը եւ ապահով եղէք, որ պիտի բառնամ ձեր երջանկութեան խոչընդոտները. հայոց ազգը սիրելուս՝ թող այս ըլլայ ապացոյց»[81]:

Եւ հայերը, որոնց ցեղային նկարագրին տկարութիւնն էր կարծես չուտով հաւատալ, անմիջապէս խանդավառուիլ, դիւրաւ խաբուիլ եւ...յաւիտենապէս յուսալ, այս անգամ ալ Մխիթհադ փաշայի խոստումին ապաւինելով երազներ հիւսեցին, ոգեւորուեցան եւ իրենց վհատութիւնները՝ գէթ ժամանակ մը՝ փարատեցան:

Ռուսեւթուրք պատերազմի յայտարարութենէն անմիջապէս ետք, Պատրիարք Ներսէս Վարժապետեան, որ «անգերազանցելի ժողովրդականութիւն կը վայելէր հայոց մէջ», մասնաւոր շրջաբերականով մը յորդոր կարդաց հայ ժողովուրդին, որպէսզի որեւէ օգնութիւն չխնայե՛ն թուրք կառավարութեան...:

Այդ շրջաբերականին մէջ, ուր «Ներսէսի թրքասիրութիւնը ծայրայեղութեան հասած էր, հայ ժողովուրդը անգամ մըն ալ ուզեց իր ամենահաւատարիմ հպատակութեան հաւաստիքը տալ՝ ամէն կարելի զոհողութիւններով: Հայ բազմաթիւ կամաւորներ՝ մահիկին տակ չարուած, Արծիւին (ռուսին) դէմ կը կռուէին: Ներսէս Վարժապետեան՝ 1877 Յուլիս 22-ի Ազգային ժողովին մէջ յայտարարելով հանդերձ, թէ «Հայաստանէն շատ թիւով հայ կամաւորներ գացած են պատերազմի դաշտը», իր շրջաբերականին ոգին կ՛արտացոլացնէր դարձեալ, ոժգնօրէն չեչտելով հայոց պարտականութիւնը, որ է պատերազմական նպաստ հասցնել տէրութեան: Անոնք որ չեն մասնակցած պատերազմական նպաստին, կը հրաւիրեմ որ մասնակցին. մենք մեր հաւատարմութեան մէջ, որ արեւու լուսոյն նման ակ-

---

[80] Նոյն, էջ 132:
[81] Նոյն, էջ 132:

Խորէն Արք. Նար Պէյ

Ներսէս Պատրիարք Վարժապետեան

ներեւ է, պակասաւոր չգտնուինք բնաւ, ուրեմն դիւցազնական ջանք եւ եռանդ ցուցնենք նպաստամատոյց ըլլալով տէրութեան, մենք, հայերս, որ Օսմանեան գահը կը սիրենք եւ անկէ յաւիտեան բաժնուիլ չենք ուզեր»[82] *(Ընդգծումները ինձմէ, Ա. Ջ.):*

Հայ ժողովուրդին ուղղուած սրտագի՛ն այս կոչը կու գար Ներսէս Վարժապետեանի նման պատկառազդու պատրիարքէ մը – թրքասիրութիւնը «ծայրայեղութեա՛ն» հասցուցած բարձրաստիճան կղերականէ մը – որուն նմանը թերեւս երբեք չէր բազմած Կ. Պոլսոյ հրեշտաղարեան պատրիարքական Ս. Աթոռին վրայ:

«Ջեմ գիտեր, թէ եղա՞ծ է պատրիարք մը, որ այնքան մեծ ազդեցութեան տէր եղած լինի ինչպէս Ներսէս եպիսկոպոս, եւ չեմ սխալիր եթէ ասեմք, որ Ներսէս պատրիարքն այսօր Տաճկաստանի հայոց դիկտատորն է» – Կ. Պոլսէն կը գրէր «Մշակ»ի (Թիֆլիս) թղթակից Հայկակը (Արփիար Արփիարեան)[83]*:*

---

[82] *Նոյն*, էջ 133:

[83] *Ջոն Կիրակոսեան*, Բուրժուական Դիւանագիտութիւնը եւ Հայաստանը, էջ 54:

Հայոց հաւատարմութեան մասին այլ վկայութիւն մը Ա. Աստուածատրեանէն.–

«Այն ժամանակ, երբ Բալկանեան ազգերը ապստամբութեան դրօշ էին պարզել՝ ձգտելով անկախութեան, հայերի մտքո՛վ անգամ չէր անցնում անջատման հարց. իրենց ճակատագիրը նրանք կապում էին երկրի ամբողջութեան հետ: Վերյիշենք հայ հոգեւորականութեան լաւագոյն ներկայացուցիչներից մէկի՝ Վարժապետեան պատրիարքի Կոնդակը, ուղղուած հայ ժողովուրդին այն օրերին (1876), երբ Օսմանեան պետութեան մահացու վտանգ էր սպառնում Ռուսաստանի կողմից: Ահա թէ ինչ է ասուած այդ Կոնդակում (հեղինակը կը մէջբերէ Մ. Վարանդեանի Հայկական Շարժման Նախապատմութիւն գիրքէն, էջ 126).–

«Հայ ազգը չի կրնար անտարբեր մնալ Օսմանեան տէրութեան գտնուած արդի ծանրակչիռ պարագայի մէջ, այլ պարտաւոր է անկեղծ օժանդակութիւն մատուցանել: Օսմանեան երկիրը պաշտպանել Հայաստան պաշտպանել ըսել է, նոյնիսկ հայուն կրօնը, դպրոցը, ինչքը, տունը, ընտանիքը եւ պատիւն ու կեանքը պաշտպանել ըսել է»[84]:

Ա. Աստուածատրեան կը չարունակէ. «Մինչեւ Ա. Մեծ Պատերազմը, անկախութեան գաղափարը տեղ չէր ունեցել հայութեան քաղաքական ձգտումների մէջ: Այդ գաղափարը ծնունդ առաւ միայն պատերազմից յետոյ, խաղաղութեան բանակցութիւնների չրջանում, այսինքն այն ժամանակ, երբ բուն երկրի մէջ հայ ժողովուրդը բնաջնջուած էր»[85]:

1878 Յունուարի Թուրքիոյ խորհրդարանի նիստին, Հալէպի երեսփոխան Մանուկ Խարաճեան, յանուն իր հայ երեսփոխան ընկերներուն եւ իբր ջերմ եւ հայրենասէր օսմանցի, պահանջեց որ յաղթական Ռուսիոյ Հայաստանի կողմէն հողային հատուցում չըլլայ, որովհետեւ հայերը չեն ուզեր օսմանեան հայրենիքէն բաժնըւիլ[86]:

Ներսէս պատրիարքի յորդորներուն ու հովանիին ներքեւ հայ ժողովուրդը կը չարունակէր իր գործօն հաւատարմութիւնն ու անձնազոհութիւնը ցուցաբերել պետութեան հանդէպ, միեւնոյն ատեն «իր միսն ու կաշին ու քսակը» տրամադրելով կառավարութեան պա-

---

[84] *Ա. Աստուածատրեան*, Սողոմոն Թէհլիրեանի Մահուան Առթիւ (*Տես «Հայրենիք» Ամսագիր, Պոսթոն, Դեկտ.* – 1960, էջ 38:

[85] *Նոյն*, էջ 39:

[86] *Համբարձում Երամեան*, Յուշարձան Վան-Վասպուրականի, *Հտ. Ա.*, էջ 110:

տերազմի ճիգին, բայց այս բոլոր զոհողութեանց դիմաց՝ ի՞նչ եղած էր կառավարութեան վերաբերումը խաղաղասէր ու չինարար հայ ժողովուրդին հանդէպ: Ի վարձատրութիւն պատերազմի դաշտին վրայ հայոց կատարած անձնազոհութեանց եւ պետութեան հանդէպ ցոյց տուած անխարդախ հաւատարմութեան՝

«Քրիստոնեայ ռուսէն կրած նեղութեանց կատաղի վրէժը՝ քրիստոնեայ հայէն լուծել ուզեցին մասնաւորաբար քիւրտերը: Շէյխ Ճելալետտինի անասնական վայրագութիւնը՝ կեղեքումի, պղծումի, կողոպուտի նոր ասպարէզ գտած էր եւ եղերական բնաջնջում մը կը սպառնար հայերուն: Գիշախանձ հրոսներ կը քանդէին, կը բզկտէին՝ իրենց բարբարոսութեան բոլոր հնարաւորութիւնները ի գործ դնելով: Հայկական կեանքին հորիզոնը ահեղօրէն մթագնած էր դարձեալ: Պայազիտ եւ Ալաշկերտ հայ արիւնին մէջ կը լողային: Ողջ մնացող հայերէն հազարաւորներ սարսափահար՝ Ռուսիա կը գաղթէին»[87]:

Արհաւիրքի այդ օրերուն, Պայազիտ եւ Ալաշկերտ 30,000 զոհ տուած էին[88]:

Պոլսոյ մէջ, նորին Վեհափառութիւն Սուլթան Աբդիւլ Համիտ չատ գոհ մնացած էր, որ հայերը Օսմանեան հայրենիքի պաշտպանութեան համար ոչ մէկ ջանք ու ծառայութիւն չէին խնայած: Իսկ Միթհադ փաշան՝ յանուն Օգոստափառ Կայսեր՝ պաշտօնապէս չնորհակալութի՛ւն կը յայտնէր Հայոց Պատրիարքին, որ «հայերը, զէն ի ձեռին, անձնուիրաբար պատերազմական ծառայութեանց մէջ գտնուած են»[89]: Միեւնոյն ատեն, Աբդիւլ Համիտ՝ 1877 Օգոստ. 10-22-ին, Եըլտըզի քէօշկին մէջ, ներսէս Վարժապետեանը կը լոլոզէր՝ ցաւակցութեան եւ գթութեան կեղծապատիր խօսքեր չռայլելով անոր.-

«Շատ կը ցաւիմ հայոց կրած դժբախտութեանց համար. բայց հաւատացէք որ այդ արիւնահեղութեանց պատասխանատուն ես չեմ բնաւ»[90]: Ապա, Կայսեր մէկ ակնարկով, արծաթէ ափսէի մը մէջ դրուած՝ Օսմանիէ Ա. աստիճանի պատուանշանն ու fորտոնը կը ներկայացնեն, զոր Կայսրը կը հրամայէ կախել՝ ի պարանոց Պատրիարքին:

Պայազիտի աւերակներուն եւ Ալաշկերտի դիակներուն վրայ

---

[87] Շ. Սեննեօպօ, էջ 136:

[88] Համբարձում Երամեան, Ցուշարձաւ Վան-Վասպուրականի, Հատոր Ա., էջ 99:

[89] Շ. Սեննեօպօ, էջ 134-135:

[90] Նոյն, էջ 136:

խաղացուած այս կատակերգութիւնը զզուելի էր: Աբդիւլ Համիտ՝ Ներսէսին չքեղազարդ կուրծքը դիտելով կ'աւելցնէր՝ պաղարիւն նենգութեամբ.-

«Իմ հայոց ազգիս զաւակներէն շատ գոհ եմ եւ իրենցմէ շատ չնորհակալ եմ. կը խնդրեմ որ հաղորդես ազգին՝ իմ չնորհակալութիւններս եւ սէրս. գոհ եմ նաեւ Բ. Դուռը գտնուող հայ պաշտօնեաներէն, որոնք ամենայն անձնուիրութեամբ կ'աշխատին հաւատարմաբար: Գիտեմ որ հայ ազգը այս պատերազմին պատճառաւ շատ նեղութիւններ կրեց. բայց պէտք է հաստատ գիտնան թէ այս ամէն տառապանաց փոխարէն շատ աղէկ օրեր պիտի տեսնեն եւ իրենց հաւատարմութեան պտուղը պիտի վայելեն եւ բախտաւոր պիտի ըլլան: Բոլոր հպատակներս կը սիրեմ, մանաւանդ հայոց ազգը, որ իր դարաւոր հաւատարմութեան արգասիքը այս անցուկ ժամանակին մէջ ալ ցոյց տուաւ»[91]:

«Ու Խրիմեան՝ իր վիրաւոր եւ կաշկանդուած առիւծի մռնչիւնները պիտի լսեցնէր օր մը, խարանելով Աբդիւլ Համիտի այս չնորհքն ու չնորհընկալը.- Ոչխարները մորթեցին եւ անոնց ոսկորներէն մանեակ չինելով հովիւին վիզը կախեցին»...[92]:

Ներսէս պատրիարք ի վերջոյ պիտի սթափէր եւ գար այն համոզումին՝ թէ զո՛ւր են թրքասիրութեամբ եւ պետութեան հանդէպ անխարդախ հաւատարմութեամբ Սուլթանը սիրաշահելու եւ անոր հայասիրական քաղաքականութիւնը փոխելու իր բոլոր ճիգերը:

1879-ի սկիզբները, կարնոյ նոր կուսակալ Ֆազլը փաշան ամէն արգելք ի գործ դրած էր խափանելու համար կարնոյ նշանաւոր Թատերական Ընկերութեան գործունէութիւնը:

Թատերական Ընկերութեան կողմէ Ց. Մ. Նշկեան Պոլիս երթալով Պատրիարք Հօր կը ներկայանայ եւ կը խնդրէ, որ բարեխօսէ Սուլթանին:

Ներսէս Պատրիարք Նշկեանին կ'ըսէ թէ անհնար է Պոլսէն հրամանագիր հանելը եւ կ'աւելցնէ. «Արդէն այդ բոլոր արգելքներուն, բռնութիւններուն աղբիւրը Պոլիսն է. տե՛ս, Պոլսէն գացող նոր հրամանատարն է որ այդ խստութիւնները կը յարուցանէ»: Ան իր ատելութիւնն ու զայրոյթը կը յայտնէ թուրք կառավարութեան եւ օտար պետութիւններուն հանդէպ եւ կը յորդորէ Նշկեանին. «Օտարներէն բան մը չսպասել եւ մեր վրայ ապաւինելով պայքարի ելլել»[93]:

---

[91] Նոյն, էջ 136-137:

[92] Նոյն, էջ 137:

[93] Ց. Մ. Նշկեան, Առաջին Կայծերը, էջ մը Կարնոյ Ազատագրէն, Պոսթոն, 1930, էջ 70-71:

ՍԱՆ ՍԹԵՖԱՆՈՅԻ ԵՒ ՊԵՐԼԻՆԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐՆԵՐԸ

Ռուսեւթուրք պատերազմը վերջացած էր թուրքերու պարտութեամբ: Արեւելքի մէջ ռուսական բանակները հասած էին Կարին (Էրզրում), իսկ արեւմուտքի մէջ Պոլսոյ արուարձանները, զուսպ ոգեւորութեան մէջ պահելով հայութիւնը:

Արեւմուտքի մէջ ռուսական բանակին ընդհ. հրամանատարը՝ Նիկողայոս Մեծ Դուքսը, իջած էր Սան Սթեֆանօ (Պոլսէն քանի մը մղոն դէպի արեւմուտք գիւղաքաղաք մը) Առաքել պէյ Տատեանի բնակարանը[94]:

Պոլսոյ հայոց պատրիարք Ներսէս Արք. Վարժապետեան տեսակցութիւն մը խնդրած էր Մեծ Դուքսէն: Այցելութեան ընթացքին Պատրիարք Հայրը տեղեկացուցած էր հայոց դժբախտ կացութիւնը եւ խնդրած՝ որ Սան Սթեֆանոյի վերահաս ռուսեւթուրք դաշնագրին մէջ ի նպաստ հայոց յիշատակութիւն մը դնել տայ: Մեծ Դուքսը սիրով ընդառաջած էր եւ հակառակ Համիտի ընդդիմութեան՝ 1878 Մարտ 3-ին ստորագրուած դաշնագրին մէջ դնել տուած էր հրուչակաւոր 16-րդ յօդուածը:

Ըստ 16-րդ յօդուածին, ռուսերը Հայաստանի գրաւած հողերուն վրայ պիտի մնային, մինչեւ բարենորոգմանց գործադրութիւնը, ինչ որ իրաւամբ ոգեւորած էր հայերը:

Անգլիոյ Թորի կառավարութեան վարչապետ Պենճամին Տիզրայէլին մարտանաւեր մուծանած էր Մարմարայի ծովը եւ արգելք հանդիսացած՝ ռուսերու Պոլիսը գրաւելուն:

Անգլիա բուռն կերպով ընդդիմացած էր յաղթական Ռուսիոյ ի նպաստ Սան Սթեֆանոյի դաշնագրին, եւ Գերմանիոյ, Ֆրանսայի, Աւստրիոյ եւ Իտալիոյ կառավարութիւններն ալ իրենց հետ միացնելով, պարտադրած էր ռուսերուն որ նոր վեհաժողովի մը մասնակցի իրենց հետ, քննելու համար Սան Սթեֆանոյի դաշնագիրը:

Նոր վեհաժողովը պիտի գումարուէր Պերլինի մէջ, Գերմանիոյ վարչապետ Պիզմարքի նախագահութեամբ, նոյն տարուան Յունիս 1-ին:

Սան Սթեֆանոյի մէջ հայոց չահածները չկորսնցնելու մտահոգութեամբ, Ներսէս Պատրիարք գիշեր ցերեկ աշխատեցաւ եւ պատրաստեց տեղեկագիրներ՝ հայ ժողովուրդի դժբախտ կացութեան մասին, ներկայացնելու համար Պերլինի վեհաժողովին: Պատրիարք Հայրը չորս հոգիներ պատուիրակութիւն մըն ալ կազմեց գլխաւո-

---

[94] Արշաւիր Պ. Քաղցրունի, Ըլլաճք Երախտապարտ (Տես «Լրաբեր» Շաբաթաթերթ, Լոս Անճելըս, Դեկտ. 6, 1980, էջ 6):

րութեամբ Մկրտիչ Արք· Խրիմեանի (Հայոց Հայրիկ)։ Պատուիրակութեան միւս անդամներն էին՝ Խորէն Արք· Նար-Պէյ, Մինաս Ջերազ եւ Ստեփան Փափազեան։

Հակառակ որ հայ ազգը չէր հրաւիրուած մասնակցելու վեհաժողովին, հայ պատուիրակութիւնը գնաց Պերլին, բայց թոյլ չէր տրուած որ ան մասնակցի նիստերուն։

Անգլիոյ գլխաւորութեամբ Ռուսիոյ դէմ դիրք բռնած եւրոպական ազգերը փոխեցին Սան Սթեֆանոյի դաշնագրին բոլոր տրամադրութիւնները, իսկ հայանպաստ 16-րդ յօդուածը գլխիվայր շրջելով՝ զայն վերածեցին 61-րդ յօդուածի։

Ըստ 61-րդ յօդուածին, «Բ· Դուռը յանձն կ'առնէ անյապաղ գործադրել հայաբնակ նահանգաց մէջ՝ տեղական պէտքերուն պահանջած բարւոքումներն ու բարենորոգումները, նաեւ երաշխաւորել Հայոց ապահովութիւնը Քուրտերու եւ Չէրքէզներու դէմ։ Այս նպատակին համար ձեռք առնուած միջոցները Բ· Դուռը պարբերաբար պիտի ծանօթացնէ պետութեանց՝ որոնք պիտի հսկեն անոնց գործադրութեան վրայ»[95]։

Եւ այսպէս, Հայկական Հարցը Ռուսիոյ խնամակալութենէն առնուելով՝ վեց տէրութիւններու հսկողութեան տակ դրուեցաւ, եւ անոր գործադրութիւնն ալ վստահուեցաւ Թուրքիոյ խոստումներուն...։

Պարտուած Թուրքիայէն Անգլիա ստացաւ Կիպրոսը, Գերմանիա՝ Պերլին-Պաղտատ երկաթուղիի մենաշնորհը, Ֆրանսա՝ Թուրքիոյ ելեւմուտքն ու փինանսը ղեկավարելու անձնատուութեան դաշինքը, Աւստրիան՝ Պոսնիա-Հերսեքովինան իրեն միացնելու իրաւունքը, Իտալիա՝ Թրիփոլին վերագրաւելու խոստումը[96]*, իսկ Թուրքերու ճիւաղային վայրագութեանց տակ տուայտող հայերը տրուեցան մոռացութեան...։*

Խրիմեան Հայրիկ ձեռնունայն, սրտաբեկ ու գլխիկոր վերադարձաւ իր ծննդավայրը Վան, ու արտասանեց իր հռչակաւոր հարիսայի քարոզը, ըսելով՝ «Մենք չկրցանք Պերլինի մէջ եփուած հերիսայի կաթսայէն բան մը խլել, որովհետեւ մեր ունեցած չերեփը թուղթէ էր»...։

Իսկ Մինաս Ջերազ Պերլինէն վերադարձին յայտարարեց թէ հա-

---

[95] *Սմբատ Բիւրատ*, Արեւելեան Խնդիր եւ Հայկական Հարց, *Կ· Պոլիս*, 1919, էջ 25։

[96] *Արշաւիր Պ· Քաղցրունի*, Ըլլանք Երախտապարտ (*Տես «Լրաբեր» շաբաթաթերթ, Լոս Անճելըս, Դեկտ·* 13, 1980, էջ 6)։

յոց ճիգերը յումպէտս չէին վատնուած Պերլինի մէջ, որովհետեւ չահած էինք Անգլիոյ բարեկամութի՛ւնը...[97]:

Հայ ժողովուրդի հանդէպ Անգլիոյ «բարեկամութեան» առնչութեամբ, ժամանակին, ասացուածքի կարգ անցած էր հետեւեալ ժողովրդային խօսքը.-

«Հայստան կ'ուզէ ճար,
Անգլիա կու տայ ճառ»...

61-րդ յօդուածի արեւմտեան տխրահռչակ հեղինակները, յատկապէս հայ ժողովուրդի կեղծ բարեկամ Անգլիան, Հայկական հարցը կը չարաչահէին ի նպաստ իրենց գաղութարարական հաշիւներուն:

Պերլինի վեհաժողովէն ետք, Ռափայէլ Պատկանեանը (Գամառ-Քաթիպա) «Վեհաժողով» խորագրով բանաստեղծութեան մը մէջ կը գրէր.-

«Մայր Հայաստանի տարին էլ անցաւ,
Տանջում է նրան նոյն վիշտն ու նոյն ցաւ,
Բացուած լայն վէրքէն արիւնը ծոր-ծոր
Կաթելով, վազում է դեռ ամէն օր:
Մեր հոգու վիշտը, մեր րոթն ու սուգը,
Աղեխարշ աչաց մեր արտասուքը
Ոչ ոք չտեսաւ, ոչ ոք չի զգաց,
Լուսաւոր Եւրոպ կոյր ու խուլ մնաց»...[98]:

Պերլինէն վերադառնալէ երկու տասնեակ տարիներ ետք, Մինաս Չերազ թերթ մը սկսած էր հրատարակել Լոնտոնի մէջ, «պայքարելու գաւառացի հայ եղբայրներու ազատագրութեան համար»:

Փարիզ տուած այցելութեան մը ընթացքին, քաղաքի օսմանեան դեսպան Մունիր փաշա, իր խորհրդական եւ քարտուղար բժիշկ Շարլ Մարկոսօֆը կը ղրկէ անոր քով, յատուկ պատգամով մը:

Կը հանդիպին Լիլաներու սրճարանին մէջ:

«Սուլթանը, - կ'ըսէ Մարկոսօֆ, - կ'ուզէ որ թերթդ դադրեցնես ու վերադառնաս Կոստանդնուպոլիս՝ ուր կը խոստանայ չքանչան, բարձր պաշտօն, առատ ամսական, վերջապէս ինչ որ կ'ուզես: Եթէ

---

[97] Գերսամ Ահարոնեան, Մեծ Երազի Ճամբուն Վրայ, էջ 36:

[98] Խ. Հ. Բադալեան, Հայաստանը Ռուս-Թրքական Պատերազմում (1877-1878), Երեւան, 1959, էջ 116 (Տես, Ռ. Պատկանեան, Երկեր, Երեւան, 1955, էջ 155):

կը վախնաս հայրենիք վերադառնալէ, Սուլթանը կը հաւնի որ Փարիզ մնաս ու Պանգ Օթոմանէն խոչոր ամսական մը ստանաս ցմահ, միայն թէ դադրեցնես թերթիդ հրատարակութիւնը: Ի՞նչ են պայմաններդ»:

«— Պէտք չունիմ Սուլթանի չնորհներուն, – կը պատասխանէ Մինաս Ջերազ, – ես անձանպէս վնաս չեմ կրած օսմանեան կառավարութենէն, այլ գաւառացի քոյրերս ու եղբայրներս արդարութեան ու ապահովութեան երես տեսած չունին: Անոնց համար է որ կ'աշխատիմ, մինչեւ որ գործադրուին խոստացուած բարենորոգումները: Երբ գործադրութեան սկզբնաւորութիւն մը տեսնեմ, կը դադրեցնեմ լրագիրս, առանց որեւէ վարձատրութիւն ստանալու, կամ՝ եթէ չարունակեմ՝ գրիչս կը գործածեմ ներբող հիւսելու ա՛յն արդարակորով վեհապետին որ հաւասարապէս երջանկացուցած ըլլայ իր մահմետական ու ոչ-մահմետական հպատակները»[99]:

Տաղանդաւոր երգիծաբան Յակոբ Պարոնեանը «անմտութիւն» կը համարէր թրքական կառավարութենէն բարենորոգում յուսալը: «Գաւառներու հայերը դարերէ ի վեր կը հարստահարուին, դարերէ ի վեր թաֆրիրներ կը գրուին ու հարստահարութիւնները դարերէ ի վեր կը չարունակուին»...[100] կը գրէր ան:

Ան կը ծաղրէր «ազգային լալկանները» եւ կ'ըսէր, որ հարկաւոր է ոչ թէ լալ, արտասուք թափել, այլ արիւն թափել: «Թերութիւններու վրայ լալը թերութիւններուն մեծագոյնն է. խեղճութեան վրայ արտասուք թափելը ապացուցանել է, թէ արիւն չունինք թափելու: Արտասուքը մանուկներու եւ կիներու (մեծ մանուկներու) բաժինն է. կ'ազաչեմ մի դպիք ատոնց բաժինին»[101]:

ԱՆՎԵՐՋ ՏԱՌԱՊԱՆՔ ԵՒ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՍԵՐՄԵՐ ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ

Տարօնի աշխարհը ընդհանրապէս, իսկ Սասունի գաւառը մասնաւորապէս, իրենց լեռնային եւ որոշ չափով անառիկ դիրքին պատճառով, կիսանկախ վիճակ մը պարզած էին միշտ: Անցէն հայերու վրայ մսագործութիւն ընող քիւրտ եւ թուրք թալանիչները, հեռա-

---

[99] *Մինաս Ջերազ*, Ազգային Խնդիրներ, *Փարիզ*, 1927, էջ 30:

[100] *Մ. Գ. Ներսիսեան*, Հայ ժողովուրդի Ազատագրական Պայքարը Թրքական Բռնապետութեան Դէմ, էջ 225 (*Տես Յակոբ Պարոնեան*, Երկերի Լիակատար ժողովածու, *Հատոր* 4, էջ 39):

[101] *Նոյն*, էջ 225 (*Յ. Պարոնեան*, էջ 41):

ւոր եւ մօտակայ, միշտ ակնածանք ունեցած էին սասունցիներու քաջութեան եւ մարտունակութեան ոգիին վրայ: Անոնք բազմիցս փորձած էին թափանցել Սասունի գիւղերէն ներս, բայց միշտ սարսափահար եւ նօսրացած չարքերով ետ վերադարձած էին: Իսկ Պիթլիսի եւ Մուշի թուրք կառավարիչներուն ոստիկանական ջոկատները՝ Սեմալէն անդին չէին կրցած անցնիլ[102]: Եւ որովհետեւ պետութեան վարչամեքենան իր սանձարձակ գազանութիւնները չէր յաջողած կիրարկել Սասնոյ քաջարի ժողովուրդին վրայ, ուրեմն Սասունը հռչակուած էր «ապստամբ» գօտի:

Ամբողջ Տարօնի աշխարհը Սասնոյ կիսանկախ գոյավիճակը չունէր· չատ մը չրջաններ, նոյնիսկ Սասնոյ գաւառին մէջ, ուր հայերն ու քիւրտերը խառն կը բնակէին, հայերը քիւրտ գլխաւորներուն՝ Խաֆիրներուն, ճորտերը կը համարուէին: Երբ Խաֆիր մը մանչ զաւակ ունենար, իւրաքանչիւր հայ ճորտի տունէն ոչխարով եւ գառնուկով աչքալոյսի պէտք է երթային· երբ մանչը պատանութեան հասնէր, զէնք պէտք է պատրաստէին անոր· ամուսնանալու ատեն՝ հարսի ծնողաց պէտք է պաշլըխ տային· եթէ մեռած ծնէր, ոչխարով, իւղով եւ պանիրով պէտք է մխիթարէին Խաֆիրներուն: Հայ աղջիկներ, իբրեւ հարճ, հոլանի վիճակի մէջ, Խաֆիրներու տան մէջ սպասարկութիւն կ'ընէին, եւ անոնց արտերը չաբաթներով կը քաղհանէին «մե՛րկ անձամբ եւ բո՛ւկ ոտամբ, արեւակէզ եւ փչահար եղած...»[103]

Իւրաքանչիւր ճորտ ընտանիք, քիւրտ Խաֆիրին պէտք էր յանձնէր «...եօթը բեռ ցորեն, մէկ պաճար, հինգ ոչխար, երկու լիտր իւղ, երկու լիտր ծխախոտ, մէկ լիտր չորթան, չորս լիտր աղ, մէկ չալվար, մէկ զոյգ զանգապան, մէկ զոյգ գուլպայ, մէկ զոյգ խոնճան, մէկ զոյգ գոգնոցի ժապաւէն, երկու ունկի վառօդ, երկու ունկի կապար, երկու ունկի կանապ, հինգ ունկի ձէթ, հինգ հատ պուտուկ, երկու չերեփ, երեսուն ղգալ, չորս թի, երկու կողով, վեց ցախաւել, մէկ դահուկ, չորս հաւ, երկու աքաղաղ, տասը սարակ, վեց հարսր, 12 եւ կէս ղրուշ ստակ, եւ տարին երկու անգամ ունեցած ոչխարներէն կաթ՝ գարնան՝ պանիր չինելու եւ աշնան մածուն բրտնելու»[104]:

Մարդակերպ գազաններու կողմէ գաւառներու հայութեան կեղեքումներն ու հարստահարութիւնները վերջ չունէին: 1867 թ. էջ-

---

[102] Կ. Սասունի, Պատմութիւն Տարօնի Աշխարհի, էջ 557:

[103] Մ. Գ. Ներսիսեան, Հայ ժողովուրդի Ազատագրական Պայքարը Թրքական Բռնապետութեան Դէմ, էջ 50:

[104] Նոյն, էջ 50:

միածնի կաթողիկոսութեան ուղղուած բողոքագրի մը մէջ Զարսանջակի հայերը կը յայտնէին.–

«Կոյս աղջիկ եւ կամ այրի ամուսնացած ժամանակ 500–1500 ղրուշ կանխիկ ստակ պէտք է վճարէ գիւղի մէջ նստող ազային, որ հրաման ընէ ամուսնութեան եւ անկէ յետոյ արտօնութիւն ունենանք հարսանեկան հանդէս կատարելու: Ամէն մարդ տարին տասներկու ամիս անխախտ ձրի եւ առանց հացի եւ հացերնիս մեր քսակէն հետերնիս առնելով արտերու, այգիներու եւ պարտէզներու մշակութիւնը անխախտ պէտք է կատարենք. ամէն տուն իր ազային 50–60 բեռ փայտ տարիէ տարի պէտք է հատուցանէ. նաեւ որքան որ պէտք ըլլայ, իշխանին համար իւղ, ոչխար, գառ, մուճակ եւ այլ պիտոյքներ ձրիաբար պիտի հատուցանենք: Եթէ ընդդիմանանք կամ զանց առնենք եւ կամ սակաւ ինչ ուշանայ, չղթայ, գելան (չարչարանքի գործիք), մահադեղ (թոյն), սուր, հրացան արդէն մեզի համար պատրաստ է...»[105]:

Եթէ պատահէր որ հայ գաւառացիները կառավարութեան բողոք ներկայացնէին Պատրիարքարանի կամ Կ. Պոլսոյ Հայոց Ազգ. ժողովի խողովակով, այն ժամանակ կառավարութիւնը կ'ամբաստաներ Պատրիարքարանն ու Ազգ. ժողովը որ պետութեան «պաշտօնական գործերուն» միջամուխ կ'ըլլան:

«Պաշտօնական գործեր»ը, թրքական ժարգոնով, պետութեան վարած ներքին հայահալած քաղաքականութիւնն էր, որուն խառնուելու իրաւունք չունէի՛ն Պատիարքրանն ու Ազգ. ժողովը:

Ստորեւ կու տամ օրինակ մը այդ «յուշագիր»ներէն.–

Տարօնի գիւղացիութիւնը, 1868 թ., Կ. Պոլսոյ Հայոց Ազգ. ժողովին եւ Պատրիարքարանին ուղղած բողոքագրի մը մէջ կ'ըսէր.– «Ձմեռ անխնայ կը չարչարեն, կը նեղեն եւ կը հարստահարեն...Մեր Մշոյ գաւառին մէջ քանի քանի եկեղեցիներ կողոպտեցին ու բազմաթիւ գանձեր տարին, հարիւրաւոր աղջիկներ եւ ամուսնացեալ կիներ պատրեցին (խաբեցին) եւ մեր սուրբ կրօնքէն դուրս հանեցին անցեալ տարի...այս տարի...բազմաթիւ գանձեր յափշտակեցին ու տարին, թէ Մշոյ մէջ եւ թէ գիւղերը ամէն գիշեր խանութնիս եւ տուներնիս կը պատռեն եւ ուզածնին կը տանին...մենք չենք համարձակիր որեւէ այլազգիի մեր իրաւացի պահանջը պահանջել եւ ուզել, կամ կ'անարգեն, եւ կամ կ'ուրանան, թէ հայ վկաներ բերենք՝ չեն ընդունիր...քսան ղրուշի բերքէն հարիւր ղրուշէն աւելի կը բռնեն ու մեզմէ կ'առնեն, նազի երկիր յետին չքաւորութեան եւ

---

[105] Նոյն, էջ 48–49:

աղքատութեան մէջը ինկած է, ուստի չատերը խօսք դրեր են երկրէս ցան ու ցիր ըլլալու, եւ հետզհետէ կ'ըլլան...»[106]:

Խաչատուր Աբովեան կը նկարագրէ հայկական խաղող գիւղի մը վրայ սարդարի մը (պարսկական զօրքի հրամանատար) ասպատականութիւնը.-

Գիւղը իր խաղող առօրեային մէջ է. յանկարծ՝

«— Տարա՛ն...տարա՛ն...աստուածծասե՛րք, մօտ եկէք...գլուխս լացէ՛ք: Տունս կոխեցի՛ն, օճախս քանդեցի՛ն...աչքիս լիցը հանում է՛ն...Աստուա՛ծ, երկի՛նք, էս ի՞նչ կրակ ա, էս ի՞նչ զուլում ա... ձեր թուրը կոտրուի, ձեր եկած ճամբէն փուչ ու տատասկ դառնայ...: Գետինն էլ չի՛ պատուում, որ ինձ մէջը տանի, աչքս հանի. էլ ի՞նչ աչքով իմ սեւ օրս լաց ընեմ...Երեխաս տարա՛ն...քոմակ արէ՛ք...Աստուա՛ծ, էս ի՞նչ կրակ ա, որ մեր գլխին են ածում, մեզ էրում, փոթորկում: Ա՛ռ, ա՛ռ քո տուած հոգին, էլ չի՛ հարկաւոր. հոգի չե՛ս տուել, կրակ ես տուել: Երկի՛նք, մէկ փուլ արի՛, ինձ տակովդ արա, ի՞նչ կ'ըլի...Թագուհի՛ ջան, աչքիս լոյսին պէս մեծացրի, որ է՞դ տեղն ընկնիս...Թո՛ղ ինձ սպանե՛ն...»:

Այս կսկծալի ձայներուն հետ, մարդ մը թրքերէնով կ'ըսէ որ Թագուհիին մայրը ձայնը կտրէ.-

«— Ձենդ կտրի՛, ղանճըղ...սարդարի հրամանն ա, պէտք է ձեր աղջիկը քաչենք, տանինք...»[107] (Յապաւումներով):

Պետական քաջալերանքով եւ մեղսակցութեամբ, քիւրտ պէյերը կը չարունակէին կեղեքել ու տանջել գաւառներու հայութիւնը, դարեր ամբողջ, անարգել ու անպատիժ:

Մ. Սերոբեան (Մուշեղ Արքեպիսկոպոս) մէկ պարագայ կը յիշէ երբ Սուլթան մը անուանական պատիժ տնօրինած էր հայերը հարստահարող երկու քիւրտ պէյերու, զանոնք աքսորելով ուրիշ երկիրներ.-

1849 թուականին, Մաթէոս Պատրիարք թուրք կառավարութեան ուշադրութիւնը կը հրաւիրէ Պէտրիխան պէյի եւ Մահմուտ խանի ձեռքէն Վասպուրականի հայ բնակչութեան քաշած նեղութիւններուն վրայ: Պատրիարք Հայրը իր գանգատին վրայ կ'աւելցնէ, որ եթէ այդ հարստահարութիւնները չզսպուին, հայ ժողովուրդը պիտի ստիպուի գաղթել օտար երկիրներ:

Սուլթան Ապտիւլ Մէճիտ Ա., նախարարաց ժողով գումարելով Օսման փաշայի պաշտօն կը յանձնէ զսպելու համար քիւրտ ցեղա-

---

[106] Նոյն, էջ 70:

[107] Խ. Աբովեան, Վէրք Հայաստանի, Երեւան, 1981, էջ 91:

պետները: Փաշան կը ձերբակալէ երկու քիւրտ պէյերը: Պէտրիխան կ'աքսորուի Կրետէ, իսկ Մահմուդ խան՝ Սիլիստրէ:

Այս անուանական եւ մեղմ պատիժի տնօրինումին առթիւ, Կ. Պոլսոյ հայ եկեղեցիներուն մէջ գոհաբանական աղօթք կը մատուցուի արդարակորո՛վ Սուլթանի կեանքին արեւշատութեան համար:

«Սուլթանական այս բարեացակամութիւնը» կ'ըսէ Մ. Սերոբեան, «եղաւ առաջինն ու վերջինը»...[108]:

Թուրք պետութեան կիրարկած հայաջինջ քաղաքականութեան իբր արդիւնք, հոս ու հոն պոռթկումներն ու զինեալ ինքնապաշտպանութեան փորձերը անխուսափելի դարձած էին: 19-րդ դարու հայ ազատագրական չարժման ռահվիրաները՝ Միքայէլ Նալբանդեան, Րաֆֆի, Գր. Արծրունի, Ղազարոս Աղայեան, Ռափայէլ Պատկանեան (Գամառ-Քաթիպա), Շերենց*, Մկրտիչ Փորթուգալեան, Մ. Աւետիսեան, Մ. Խրիմեան, Գարեգին Սրուանձտեանց եւ ուրիշներ, ազատութեան վառ յոյսերով հրահրած էին թուրք եւ քիւրտ բէկերու կեղեքումներէն ու սանձարձակ կամայականութիւններէն արիւնաքամ դարձած արեւմտահայութիւնը: Չէնքի ուժով ազատութիւն ձեռք բերելու գաղափարը սկսած էր տեղ չինել չատ մը չինականներու միտքերուն մէջ: Վերջապէս, Րաֆֆիի եւ այլոց ցանած յեղափոխական սերմերը իր դերեւ չէին անցած եւ սկսած էին ծիլեր արձակել:

Հայ ազատագրական չարժման մեծագոյն առաքեալներէն Րաֆֆիի յեղափոխական մտածողութենէն հատուած մը.-

«Ո՛վ հայրեր, ո՛վ պապեր, եթէ դուք այս վանքերի տեղը, որոնցմէ լիքն է մեր երկիրը, բերդեր չինէիք, - եթէ դուք սուրբ խաչերի եւ անօթներէ փոխարէն որ սպառեցին ձեր հարստութիւնը, զէնքեր

---

[108] Մ. Սերոբեան, Մեր Պայքարը Հայ Ազատագրական Ուղիով, Գահիրէ, 1948, էջ 105:

* Հոս տեղին է յիշել թէ Շերենցը (Տոքթ. Յովսէփ Շիշմանեան) եւ հրապարակախօս Մաթէոս Մամուրեանը, 1862 թ. Զէյթունի ապստամբութեան ժամանակ կողմնակից էին ազատագրական պայքարի եւ նոյնիսկ կապեր հաստատած էին Զէյթունի ապստամբներուն հետ:

Յետագայ տարիներուն, անոնք հրապարակի վրայ եղող բարենորոգումներու հարցով խանդավառուած, հակառակ դիրք բռնած էին զինեալ ապստամբութեան գաղափարի հանդէպ, եւ ջատագով հանդիսացած՝ «վերեւէն եկող ռեֆորմներու»:

«Թորոս Լեւոնի»ի հեղինակը նոյնիսկ բանավէճի մէջ մտած էր Գր. Արծրունիի եւ Րաֆֆիի հետ, զանոնք անուանելով «բռնկած գլուխներ» (Տես Մ. Գ. Ներսիսեան, Հայ Ժողովրդի Ազատագրական Պայքարը Թրքական Բռնապետութեան դէմ, էջ 269):

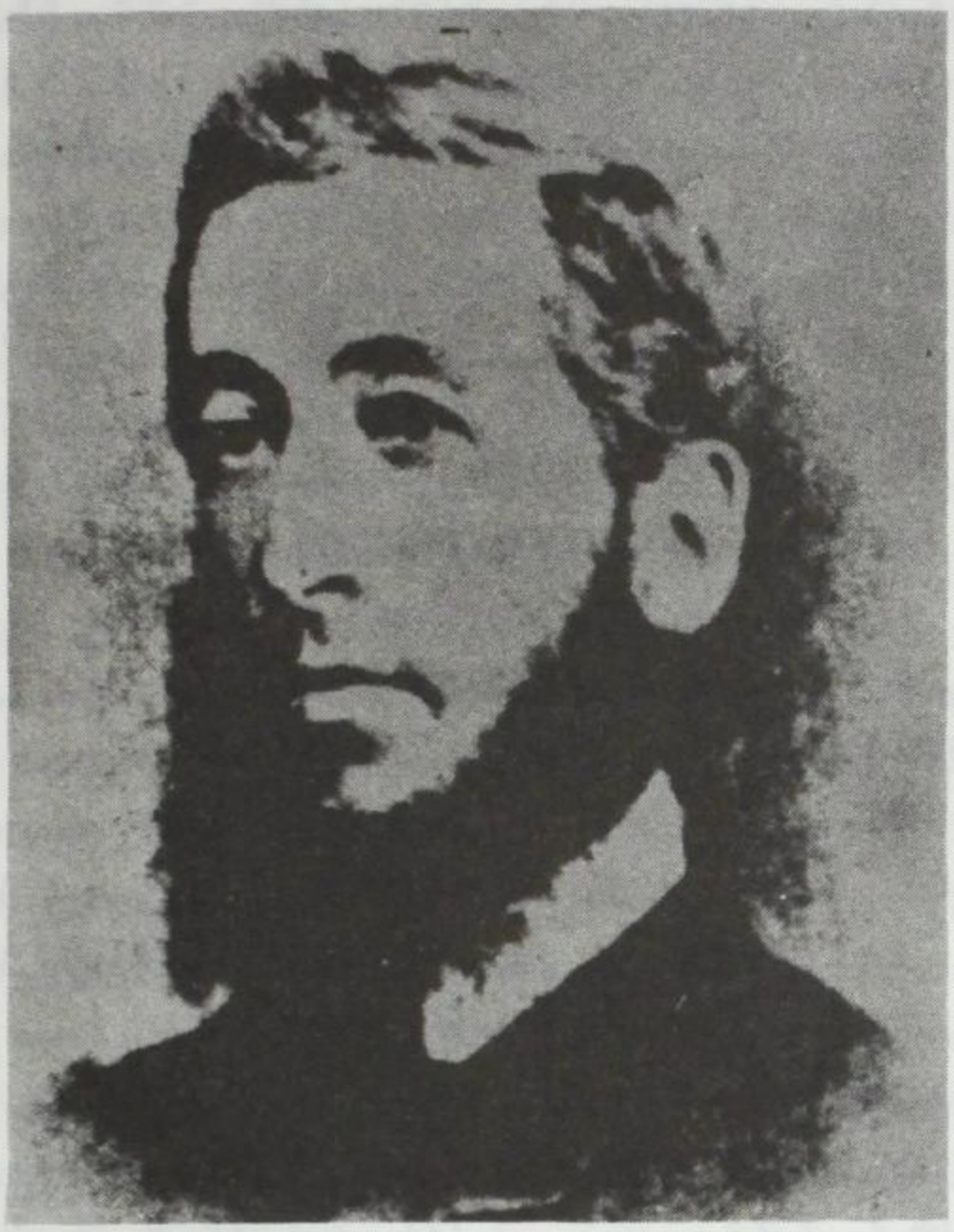

Միքայէլ Նալպանդեան

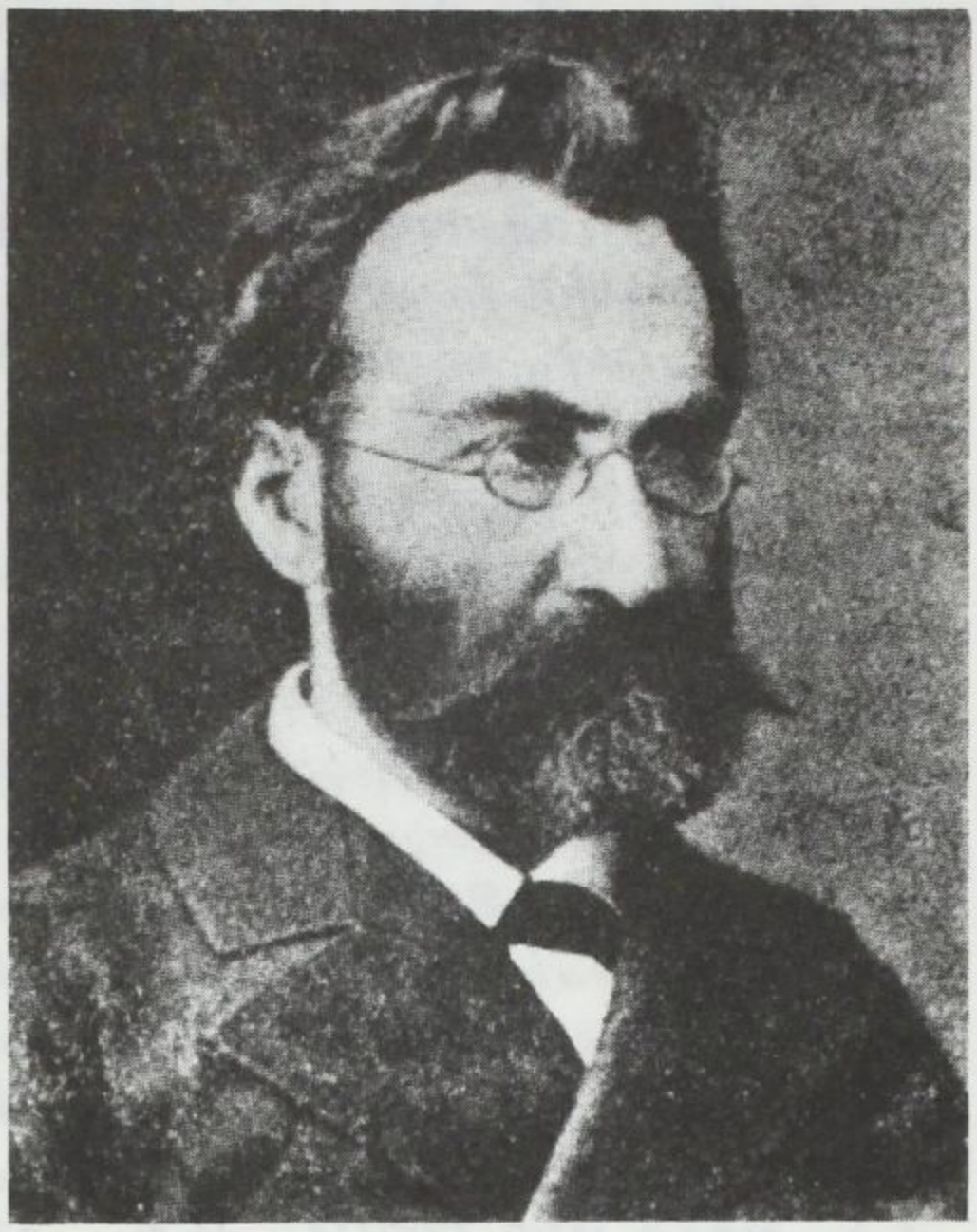

Րաֆֆի

գնէիք, – եթէ դուք այս անուշահոտութեանց տեղ, որ խնկվում են մեր տաճարները, վառօթ ծխէիք, – այժմ մեր երկիրը բախտաւոր կլիներ: Այլեւս քիւրդերը մեր երկիրը չէին քանդի, մեր որդիքը չէին կոտորի եւ մեր կանայքը չէին յափշտակի...: Այս վանքերից ծագեց մեր երկրի կործանումը, նրանք խլեցին մեր սիրտն ու քաջութիւնը. նրանք ձգեցին մեզ ստրկութեան մէջ, սկսած այն օրից, երբ Տրդատը թողեց իր սուրը եւ թագը, առեց խաչը եւ մտաւ Մանիա այրում ճրագ-նելու համար... – Ո՛վ հայոց հին աստուածներ, ո՛վ Անահիտ, ո՛վ Վահագն, ո՛վ Հայկ, նուիրում եմ այս բաժակը ձեր սուրբ յիշատակին, դուք փրկեցէք մեզ...»[109]:

Թիֆլիսի «Մշակ» թերթի հիմնադիր եւ խմբագիր Գր. Արծրունիի ցանած յեղափոխական սերմերէն նմոյշ մը.–

«Մենք կարող ենք այնուամենայնիւ այն համոզմունքին մնալ, որ Թուրքիոյ տէրութեան պէս վայրենի, բարբարոս տէրութենէն մարդկային իրաւունքները պահանջելու համար ուրիշ ճանապարհ չկայ, եթէ ոչ զէնքը ձեռքին արիւն թափելով»[110]:

---

[109] *Րաֆֆի (Յակոբ Մելիք-Յակոբեան)*, Երկերի ժողովածու, *Հտ. Յ.*, Զալալեդդին, *Երեւան*, 1962, *էջ* 56–57:

[110] *Հ. Գ. Վարդանեան*, Արեւմտահայերի Ազատագրութեան Հարցը, *էջ* 151:

Ի դէպ, «Մշակ»ը կը հրատարակուէր 1870-ական թուականներէն ի վեր, եւ ազատատենչ մտաւորական Գր. Արծրունին «վայրենի, բարբարոս» կը կոչէր թուրքերը այնպիսի ատեն մը՝ երբ ո՛չ հայ ֆետայի կար եւ ո՛չ ալ քաղաքական կուսակցութիւն, որպէսզի պատրուակ ծառայէին խաղաղասէր ու չինարար հայ ժողովուրդին վրայ գործադրուած անմարդկային խժդժութիւնները արդարացնելու համար: Այլ խօսքով, թուրքերը իրենց բարբարոսական գազանութիւնները կը կիրարկէին անզէն ու անպաշտպան հայ ժողովուրդին հանդէպ, հայ fոմիթաճիներուն երեւան գալէն առաջ եւ վերջը, նոյն սաստկութեամբ:

Արեւելեան նահանգներու խոշորագոյն եւ ամէնէն հայահոծ քաղաքներէն մէկն էր Էրզրում (Կարին) բերդաքաղաքը: Կարինը սիրտն էր Արեւմտեան Հայաստանի:

1880-1881 թթ., Գարեգին Սրուանձտեանցի եւ Արիստակէս Վրդ. Սարգիսեանի ձեռքով կազմուած վիճակագրութեամբ, Արեւմըտեան Հայաստանի վեց գաւառներուն մէջ (Վան, Պիթլիս, Տիգրանակերտ, Կարին, Խարբերդ եւ Սեբաստիա) կ'ապրէին մէկ միլիոն 630,000 հայեր[111]: Նոյն վեց գաւառներու քիւրտերուն թիւն էր, ընդամէնը՝ 190,000[112]: Ամբողջ Թուրքիոյ հայութեան թիւն էր՝ 2,660,000, իսկ ամբողջ Թուրքիոյ բնակչութիւնն էր՝ 17,216,000[113]:

Ըստ այլ աղբիւրի մը, 1914-ի պատերազմէն առաջ, Վանի գաւառի գլխաւոր ցեղերը կը ներկայացնէին հետեւեալ պատկերը, բաղդատական եւ «ճչդագոյն» վիճակագրութեամբ. թուրքեր՝ հազիւ 30,000, քիւրտեր՝ ընդամէնը 130,000, հայեր՝ 180,000-200,000[114]:

Մուշի, Բուլանըխի, Ախլաթի կազաներուն մէջ հայերը կը կազմէին ընդհանուր բնակչութեան 50-65 տոկոսը, Վանի լայնատարած կազային մէջ 80 տոկոսը, Էրզրումի մէկ-երրորդը, Պիթլիս քաղաքի 20 տոկոսը, իսկ Բիթլիս Սանջակի 400,000 բնակչութեան 250,000-ը հայեր էին[115]:

1880 թ. Սեպտ. 7-ին, ծանուցագիր մը յղուեցաւ Բ. Դրան, ստորագրուած Եւրոպայի մեծ տէրութիւններու դեսպաններուն կողմ-

---

[111] Ջոն Կիրակոսեան, Բուրժուական Դիւանագիտութիւնը եւ Հայաստանը, էջ 33:

[112] Նոյն, էջ 50:

[113] Նոյն, էջ 33:

[114] Համբարձում Երամեան, Ցուշարձան Վան-Վասպուրականի, Հտ. Ա., էջ 15:

[115] Ջոն Կիրակոսեան, Բուրժուական Դիւանագիտութիւնը եւ Հայաստանը, էջ 34:

մէ (Գացֆելդ-Վիլդեմբուրգ, Գոշէն, Տիսսոն, Նավիկով, Կոտտին եւ Կալիչեն), հերքելով Սուլթանի կառավարութեան սուտերը արեւմտահայութեան վիճակի մասին: Ծանուցագրին մէջ յատուկ աղիւսակ մը կար արեւելեան քաղաքներու բնակչութեան մասին, ըստ որուն՝ Էրզրումի, Վանի, Մուշի, Բիթլիսի, Սվազի, Խարբերդի, Տիարբեքիրի եւ Հալէպի բնակչութիւնը ունէր հետեւեալ պատկերը.- 780,000 հայ, 320,000 թուրք, 254,000 այլ քրիստոնեաներ եւ 380,000 կոչուորներ[116]:

80-ական թուականներու հայկական գաւառներուն փոքրաթիւ քիւրտերը, վաչկատուն եւ թափառաշրջիկ, մինչեւ ատամները զինուած, ազատ համարձակ կ'ասպատակէին հայոց գիւղերը եւ կատարելապէս կ'իշխէին աւելի քան մէկ ու կէս միլիոն հայերու վրայ. անոնք «կը թափուէին հայ գիւղացիութեան վրայ, կը կողոպտէին, աւար կը տանէին, կ'առեւանգէին հարս ու աղջիկ, կը սրբապղծէին վանքեկեղեցի ու սրբավայր»[117]:

Հայը իր բնակած գաւառներուն մէջ մեծամասնութիւն ըլլալով հանդերձ նոյն ողորմելի րայան էր, քանի որ հիւանդագին ստրկամտութիւնը համակած էր հայ գիւղացիին միտքն ու հոգին ամենուրեք: Երկարատեւ հալածանքներն ու հարստահարութիւնները հայ գեղջուկը այս խղճալի վիճակին հասցուցած էին: Հայը փարած էր իր կրօնին ու ափ մը հողին, մոռնալով զէնքն ու զինավարժութիւնը: Տարօնի եւ Վասպուրականի նահանգներուն մէջ, - կը գրէ Րաֆֆի, - կ'ապրէին հայեր, քիւրտեր, ասորիներ, հրեաներ, թուրքեր եւ եզիդիներ: Այս նահանգներու ազգաբնակչութեան կէսէն աւելի հայեր էին, բայց քիւրտերը կ'իշխէին բոլորին վրայ»[118]:

Ի՞նչ էր պատճառը: Պատասխանը հեղինակը ինք կու տայ. «Թուրը, ատրճանակը, վահանը եւ նիզակը քիւրտի մարմնի անդամներն են: Զին քիւրտի ընկերն է: Քիւրտը իր ձին աւելի կը սիրէ քան իր կինը, երեխաները»[119]:

Րաֆֆին հիացող մըն է հայուն ախերիմ թշնամի քիւրտին խիզախութեան, արիութեան եւ ռազմասիրութեան վրայ: «Որպէս բնութեան ազատ որդի, քիւրտը կը բաւականանայ իր անասուններով: Ան հովիւ է: Տուն չունի: Իր օթեւանը իր վրանն է: Ձմեռնային ձիւները միայն կրնան քիւրտը քշել իր սիրելի սարերէն: Այն ժամանակ հայու մը տունը միշտ պատրաստ է ընդունելու իւիճակոչ հիւրին:

---

[116] Նոյն, էջ 129:
[117] Նոյն, էջ 50:
[118] Րաֆֆի, Երկերի ժողովածու, Հտ. 4, Կայծեր, Ա., Երեւան, 1963, էջ 360:
[119] Նոյն, էջ 362:

Այնտեղ Ֆիւրտը իր անասուններուն հետ կ'անցնէ ամբողջ ձմեռը, *մինչեւ որ գարունը գայն կրկին կանչէ դէպի լեռներուն գիրկը»*[120] (*Ընդգծումները մեզմէ, Ա. Ջ.*):

Իբր երիտասարդ ուսանող, Խաչատուր Աբովեանի գրութիւնները լուսաւորած էին Րաֆֆիին միտքը, իսկ հայ քաղաքական մտածողութեան մեծագոյն տիտաններէն՝ Միքայէլ Նալբանդեանը իր մէջ արթնցուցած էր վա՛ռ հայրենասիրութիւն: Երիտասարդ Րաֆֆին Նալբանդեանի հանդէպ ունէր խոր հիացում: Պէտք էր ազատագրել հայ գեղջուկը իր ստրկամիտ հոգեվիճակէն, եւ իր ազգայնաչունչ վէպերը դէպի այդ կը ձգտէին:

Րաֆֆին կը գանգատէր թէ հայ ժողովուրդը իր անթիւ ու անհամար վանքերու կողքին չունէր ոչ մէկ դպրոց, եւ գրեթէ ոչ մէկ ամրոց: Ան չէր ուզեր որ հայ չինականը գառնուկի նման իր գլուխը խոնարհեցնէ թշնամիին առջեւ: «Աստուած մեր գլուխը ստեղծած է ուղղաբարձ, դէպի վեր: Ամօթ է մեզ, երբ մենք անասուններուն հաւասարելով, ընդունինք այդ անարդարութիւնը, մեր գլուխը խոնարհեցնելով եւ ուրիշին ոտքին տակը տալով», կը գրէր ան:

Ձինու ուժին հաւատացող քիւրտերը ուզած ատեննին կու գային ու կը յափշտակէին հայոց գեղանի աղջիկներն ու հարսերը: Դարեր տեւող այս սովորութեան հետեւանքով, – կ'ըսէ Րաֆֆի, – քիւրտերը ազնուացան, իսկ հայերը՝ տխե՛ղծ դարձան:

ԱԻԵՏԻՍ ՎԷՄԵԱՆ՝ ԱՆՆԿՈՒՆ ԿԵՐՏԻՋԸ ԳՈՐԾՕՆ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԵԱՆ

1881 *թուականին, կարնոյ մէջ հիմը դրուեցաւ «Պաշտպան Հայրենեաց» գաղտնի կազմակերպութեան, որ էրզրումի հայութեան առաջին ազատագրական կազմակերպութիւնն էր: «Պաշտպան Հայրենեաց»ը յեղափոխական բնոյթ ունէր եւ իր յառաջադրած նպատակն էր համախմբել կարնոյ երիտասարդութիւնը, միացեալ ուժերով կազմակերպուած պայքար մղել հայրենիքի պաշտպանութեան համար, եւ գինուած ապստամբութիւնը ազատագրել Արեւմտահայաստանը Օսմանեան բարբարոսական տիրապետութենէն: Կազմակերպութեան հիմնադիրն ու ղեկավարն էր արհեստաւոր Խաչատուր Կարեքցեանը*[121]:

---

[120] *Նոյն, էջ* 363:

[121] *Վ. Ա. Պարսամեան, Շ. Ռ. Ցարուքիւնեան, Հայ ժողովրդի Պատմութիւն, Երեւան, 1979, էջ* 244:

Յեղափոխական բնոյթով գաղտնի կազմակերպութեան կարնոյ մէջ հիմնուիլը պատահականութեան արդիւնք չէր: Մաղաքիա Արք. Օրմանեան գրած էր թէ հայ յեղափոխութեան առաջին քայլերը սկըսած էին գլխաւորապէս Վանի, Մուշի եւ Կարինի «գերազանցապէս հարստահարուած» կուսակալութեան մէջ[122]:

Կազմակերպութիւնը իր մէջ կրցած էր համախմբել աւելի քան 200 չարքայիններ: Ասոնք ունէին իրենց ակումբ-ընթերցարանը, ուր գաղտնի կը հաւաքուէին, գիրքեր կը կարդային, կը խորհրդակցէին, կը վիճէին եւ դրամ կը հաւաքէին զէնք գնելու համար:

Կազմակերպութեան մէկ նիստին, խումբի պարագլուխներէն վարպետ գինագործ Աւետիս Վէմեան իր ելոյթին մէջ ըսաւ.- «Մեր նպատակին հասնելու համար, այն է՝ ազատութիւն ձեռք բերելու համար, հարկաւոր է 1.- զէնք, 2.- զէնք, 3.- զէնք»[123]: Շարունակելով իր ելոյթը, ան կոչեց.- «Տէ՛ք մեր ժողովուրդին զէնք, վարժեցրէք նրան արիւն թափել եւ նա կը գտնի իւր ճանապարհը: Մենք մեր ներկայ դրութիւնից մեզ ազատելու եւ քաղաքական ազատութիւն ձեռք բերելու համար դէն ձգենք երդմնագրեր եւ ուղղակի դիմենք զէնքի օգնութեան»[124]:

Կանխագուշական նկատումներով, «Պաշտպան Հայրենեաց»ը սովորաբար կը կոչէին «Երկրագործական Ընկերութիւն»[125]:

Յետագային Աւետիս Վէմեանը քահանայ ձեռնադրուեցաւ Գուրգէն (պէտք է ըլլայ Տէր Գարեգին, Ա. Զ.) անունով, եւ գաղտնի չարունակեց գինագործութիւնն ու թաղէ թաղ տեղափոխումը քահանայի լայն փէչերուն տակ թաքցուած իր պատրաստած զէնքերուն»[126]:

Հոս տեղին է միջանկեալ քանի մը խօսք ըսել Աւետիս Վէմեանի մասին, որ ամբողջական նուիրումով փարեցաւ հայ յեղափոխութեան եւ մեծ ծառայութիւններ մատուցանեց կարնոյ հայ ժողովուրդին, ինչպէս որ պիտի տեսնենք 95-ի կոտորածին ատեն:

---

[122] *Զոն Կիրակոսեան*, Բուրժուական Դիւանագիտութիւնը եւ Հայաստանը, էջ 171, (*Տես Մաղաքիա Արք. Օրմանեան*, Ազգապատում, *Մաս* 2, *Երուսաղէմ*, 1927, էջ 4406):

[123] *Ռ. Փ. Յովհաննիսեան*, Արեւմտահայ Ազգային Ազատագրական Շարժումները եւ Կարինի «Պաշտպան Հայրենեաց» Կազմակերպութիւնը, *Երեւան*, 1965, էջ 303:

[124] Կարնոյ Յիշատակին, *Հ.Յ.Դ. ազատ տպարան*, *Վիեննա*, 1896, էջ 79:

[125] *Մ. Գ. Ներսիսեան*, Հայ Ժողովրդի Ազատագրական Պայքարը Թրքական Բռնակալութեան Դէմ, էջ 182:

[126] *Ռ. Փ. Յովհաննիսեան*, Արեւմտահայ Ազգային Ազատագրական Շարժումները եւ Կարինի «Պաշտպան Հայրենեաց» Կազմակերպութիւնը, էջ 303:

Աւետիսի հայրը, Սարգիս, յաղթանդամ ջորեպան մըն էր, որուն թուրքերը դայա (ժայռ) անունը տուած էին: Ան ամուսնացած էր ասորի կնոջ մը հետ որմէ ծնած էր Աւետիսը՝ ապագայ անուանի քահանայ-յեղափոխականը:

Կարնոյ կուսակալը առաջարկեց որ ջորեպան «դայա»ն իսլամութիւնը ընդունի, որովհետեւ ան կը կարծէր որ այդպիսի յաղթանդամ մարմին պէտք է միայն իսլամը ունենայ...: Սարգիս մերժեց: Փաշան հրամայեց որ հանեն անոր աչքերը, եւ այդպէս ալ ըրին: Կոյր «դայա»ն 90 տարի ապրեցաւ[127]:

Աւետիս զինագործութիւն սորվեցաւ, իսկ մայրը դայեակութիւն կ'ընէր տան ապրուստը հոգալու համար:

Կարնոյ հայութիւնը այդ ժամանակ, 1860-ական թուականներուն, ստրուկի գոյավիճակ ունէր. հայը պարտաւոր էր բարեւի կեներ ամէն անցնող տաճիկի: Թուրք դատարկապորտներ, խումբեր կազմած, կը յարձակէին հայոց թաղերու վրայ, մահամերձ աստիճան կը ծեծէին ով որ դիմացնին ելլէր եւ կը կողոպտէին ինչ որ ուզէին: Ոչ մէկ հայ չէր համարձակեր ձայն հանել:

Աւետիս վէմեան չկարենալով տանիլ այս անարգանքը, ինք ալ խումբ մը կազմեց եւ սարսափելի ծեծ մը քաշեց իրենց թաղին վրայ յարձակելու եկած թուրք խուլիգաններուն:

Թուրք խուլիգանները համախմբուած կը հալածեն վէմեանը եւ կը յայտնեն որ կռիւի պատրաստուի, հակառակ պարագային կը սպառնան քարուքանդ ընել իր տունը եւ սպաննել իր մայրը եւ իրեն: Աւետիս աւելի կը բորբոքի եւ կը յայտնէ թուրքերուն թէ կ'ընդունի մարտահրաւէրը եւ պատրաստ է կռիւի իջնելու իրենց դէմ ուր որ ուզեն: Կ'որոշուի տեղն ու ժամը: Ցետ միջօրէի ժամը 3-ին թուրքերը 25 հոգիով կը չտապեն որոշուած տեղը, որ Ջայ-Ղարայ ձորակն է[128]:

Կռիւը կը սկսի «դագանակներով» (հաստ գաւազաններով): Աւետիսը իր 7 քաջերով չատերը գետին կը տապալէ եւ մաս մըն ալ կը վիրաւորուին: Թուրքերը իրենց պարտութիւնը նախատեսելով կը փախին, ետին թողելով ջախջախուածները: Աւետիսը գանոնք կը տանի բաղնիք, կը լուայ ու կը կապէ անոնց վէրքերը եւ իւրաքանչիւրը իր տունը կը հասցնէ:

Այս դէպքէն ետք, Կարնոյ հայութիւնը աստիճ հալածանքի կ'ենթարկուի, որովհետեւ առաջին անգամն էր որ այսպիսի տարօրինակ երիտասարդ մը «լազի չորեր» հագած ասպարէզ կը կարդար թուրք երիտասարդներուն:

---

[127] Կարնոյ Ցիշատակին, Հ.Ց.Դ. ազատ տպարան, էջ 64:

[128] Նոյն, էջ 66:

Աւետիսը կը բանտարկուի, սակայն երկար չի մնար բանտ: Ան կ'ընտրէ իրեն նման երեք կտրիճ հայեր եւ ամէն կողմ անվախ կը պտըտի:

Կարնոյ մէջ Աւետիսը առաջինն էր որ թմրած հայ երիտասարդներուն աչքերը բացաւ եւ ցոյց տուաւ անոնց որ հայն ալ կարող է տաճիկին ծեծել եւ իր իրաւունքն ու պատիւը պաշտպանել:

Ամառները, Կարնոյ շրջակայ Խաչափայտի լերան կողմերէն, լազերը կու գային Կարնոյ դաշտը եւ չէրքէզներուն հետ միացած կը կողոպտէին հայ գիւղերը: 1867 թ. ամառը, Աւետիս Վէմեանը իր քաջերով երբ կը շրջէր Կարնոյ լեռները, լազերու եւ չէրքէզներու խումբի մը հանդիպեցաւ, որոնք պաշարեցին իր խումբը: Աւետիս քաջաբար կռուելով սպաննեց չէրքէզներու բէկը եւ կրցաւ փախուստ տալ: Այդ օրուընէ ան փախաւ Կարնոյ շրջակայքէն եւ ապաստան գտաւ Մշոյ լեռները:

1870-ին, Աւետիս վերադարձաւ Կարին, Մշոյ Ս. Կարապետ վանքը ուխտի գացած կարնեցի նշանաւոր Առաքել էֆէնտիին հետ: Աւետիս ամուսնացաւ եւ սկսաւ դարձեալ գինագործութիւն ընել, վայելելով Առաքել էֆէնտիի հովանաւորութիւնը: Ան մինչեւ կէսօր գինագործութիւն կ'ընէր, իսկ անկէ յետոյ կ'երթար գրել կարդալ սորվելու:

Աւետիս Վէմեան Կարնոյ գաւառի ամէնէն վարպետ գինագործն էր: Ան ամբողջ 25 տարի, 1870-1895, գէնքեր պատրաստեց եւ բաժնեց հայ երիտասարդներուն, չատ անգամ յետին թչուառութեան մատնուելով:

«Պաշտպան Հայրենեաց»ի քանդումէն ետք նոյնիսկ ան գաղտնի կը փոխադրէր իր պատրաստած գէնքերը մէկ թաղէն միւսը եւ կը բաժնէր հայ երիտասարդներուն: Քանիցս բանտարկուեցաւ եւ տասկալի չարչարանքներու ենթարկուեցաւ բայց դարձեալ չարունակեց հայ երիտասարդութիւնը զինելու իր յեղափոխական գործը: Առիթով մը բանտարկուեցաւ մեծ տղուն հետ եւ ոստիկանները ալ ոտքը այրելու սկսան որպէսզի Կարնոյ յեղափոխութեան գաղտնիքները յայտնէ, սակայն իր որդին առանց ինքզինք կորսնցնելու կը խրատէր հօրը՝ ըսելով. «միամիտ (մէկ մտքո՞վ) կաց, հայրի՛կ, ես եւս քեզ հետ եմ...»[129]: Զորս ամիս բանտ մնալէ ետք, երբ ոչ մէկ գաղտնիք կրցան իմանալ անոնցմէ, երկուքն ալ ազատ արձակեցին:

1890-ական թուականներուն, Աւետիսը ուզեց քահանայ ձեռնադրուիլ, որպէսզի լայն աքէմին տակ զէնքերը պահելով փոխադրէ տեղէ տեղ (կրօնաւորները չէին խուզարկեր): Կառավարութիւնը ար-

---

[129] Նոյն, էջ 85:

գելք հանդիսացաւ, սակայն 1894 թ. ան յաջողեցաւ քահանայ ձեռնադրուիլ Տէր Գարեգին անունով, բայց ծուխ չստացաւ: 1895-ի կարնոյ ջարդերէն մէկ շաբաթ առաջ, խաւար եւ անձրեւոտ գիշեր մը, Տէր Գարեգինը սքեմին տակ ուսերէն կախած էր վեց հատ հրացան եւ լապտերաւոր երիտասարդի մը հետ կը փոխադրէր ուրիշ թաղ մը: Ջէնքերէն մէկը վար կ'իյնայ: Գիշերապահ ոստիկան մը կասկածելով կ'ուղղուի դէպի իրեն: Տէր Գարեգինը անվրդով զէնքը թեւին տակ տեղաւորելէ ետք ծոցի Մաշտոցը գետին կը ձգէ: Երբ ոստիկանը մութին մէջ կը մօտենայ, Արժ. Տէր Հայրը առջեւէն քալող լապտերաւոր երիտասարդին կը հրամայէ որ Մաշտոցը վերցնէ: Ոստիկանի հարցումին ան կը պատասխանէ թէ «գնում է մի մերձ ի մահ հիւանդի մօտ սրբութիւն տալու»[130] եւ կը շարունակէ ճամբան...:

Տէր Գարեգինը ինկաւ հերոսական մահով 95-ի կարնոյ կոտորածին ատեն (պիտի անդրադառնանք անձնուէր յեղափոխականի նահատակութեան, այդ դէպքերուն առիթով):

★ ★ ★

«Պաշտպան Հայրենեաց»ով կը բացուէր «արեւմտահայ ազգային ազատագրական շարժման պատմութեան ա՛յն լուսաւոր էջը, որուն վրայ խորագրուած է. «Ձայն մը հնչեց էրզրումի հայոց լեռներէն». իսկ այդ ձայնը, պայքարի եւ ազատութեան համընդհանուր մարտակոչն էր, սթափուող ժողովուրդի արթնութեան ու զայն հերոսացման մղող դարեր լռած ազդաշեփորը»[131]:

Այդ առթիւ յօրինուած «Ձայն մը հնչեց էրզրումի հայոց լեռներէն»ը, հայոց առաջին յեղափոխական երգն էր[132]:

1882 թ. Նոյեմբերին, թրքական կառավարութիւնը յայտնաբերեց կարնոյ «Պաշտպան Հայրենեաց» գաղտնի յեղափոխական կազմակերպութիւնը: Դատաստանը եղաւ խիստ ու դաժան: Շուրջ 400 հոգի ձերբակալուեցան եւ բանտ առաջնորդուելով վայրագ չարչարանքներու ենթարկուեցան: Բանտարկեալները կը պահէին բանտի ցուրտ ու խոնաւ գետնայարկերուն մէջ կառուցուած անձուկ խուցերու մէջ: Այդ խուցերը «10 թզաչափ երկարութիւն, 5 թզաչափ լայնութիւն եւ մարդու հասակով բարձրութիւն ունէին»[133]:

---

[130] Նոյն, էջ 88:

[131] Ռ. Փ. Յովհաննիսեան, Արեւմտահայ Ազգային Ազատագրական Շարժումները եւ Կարինի «Պաշտպան Հայրենեաց» Կազմակերպութիւնը, էջ 333:

[132] Հ. Երամեան, Յուշամատեան Վան-Վասպուրականի, Հտ. Ա., էջ 130:

[133] Վ. Պարսամեան, Շ. Դ. Յարութիւնեան, Հայ ժողովուրդի Պատմութիւն, էջ 245:

Յեղափոխական գաղտնի կազմակերպութեան յայտնաբերումը տեղի ունեցած էր հետեւեալ պարագաներուն տակ.-

1882 թուականին, կազմակերպութիւնը բաւականին հասունցած ըլլալով, կ'ուզէր վրէժխնդրական արարքներ գործադրել կառավարութեան դէմ, անոր գործած խժդժութիւններուն համար: Այդպիսի դէպք մը պատահած էր նոյն թուականի Հոկտեմբերի վերջերը: Քաղաքի Մելքիսեդեկ քահանան, իմանալով կազմակերպութեան մտադրութիւնը, լուրը կը հասցնէ Վալի փաշայինն: Այս վերջինը կ. Պոլիս հեռագրելով օգնութիւն կը խնդրէ, ու քաղաքը կը լեցուի թուրք զօրքերով: Կուսակալը պաշարման վիճակ կը յայտարարէ եւ խուզարկութիւնները սկսելով 400 կասկածելիներ բանտ կ'առաջնորդուին[134]:

Ծորամանկ կառավարութիւնը, բանտարկեալները հարցաքննած ատեն անոնց կը խոստանայ ազատութիւն, պետական պաշտօններ եւ նոյնիսկ փաշայութիւն, եթէ անոնք յայտնեն կազմակերպութեան գաղտնիքները: Ոմանք խաբուելով կը սկսին մատնել իրենց ընկերները[135]:

Հրաչ Դարպասեան տարբեր բացատրութիւն մը ունի «Պաշտպան Հայրենեաց»ի յայտնաբերումին վերաբերեալ.-

Կազմակերպութեան անդամներէն մէկը, գինով վիճակի մէջ բարձրաձայն նախատինքներ կը տեղացնէ ուներուր հայու մր հասցէին, այս վերջինին տան առջեւ: Շուտով ամբոխ մր կը հաւաքուի եւ ոստիկաններ կը միջամտեն: Քանի մը հայ երիտասարդներ կր ձերբակալուին, որոնցմէ մէկուն գրպանէն կ'ելլէ «Պաշտպան Հայրենեաց»ի անդամակցութեան քարտը: Ձերբակալուածներուն թիւր չուտով կը բարձրանայ 72-ի[136]:

Կազմակերպութեան քանդումէն ետք յեղափոխական գործունէութիւնը կանգ չառաւ Էրզրումի մէջ: Հայ երիտասարդներ գինեալ բախումներ կ'ունենային թուրք ոստիկանութեան հետ, որոնցմէ յիշենք «Պզտիկ Դէպք» եւ «Մեծ Դէպք» կոչուած ինքնապաշտպանութեան կռիւները, որոնց ընթացքին առատ արիւն թափուած էր երկուստեք, մինչեւ 1915-ի «վերջին դէպք»ը...:

Էրզրումի դպրոցներէն մէկուն մէջ 17-ամեայ պատանի մր, Սմբատ անունով, տետրակին մէջ ինչ որ հայրենասիրական արտա-

---

[134] Կարնոյ Ցիշատակին, *Հ.Յ.Դ. ազատ տպարան*, էջ 81:

[135] *Նոյն*, էջ 81:

[136] Tarbassian, Hratch A., *Erzrum (Garin): Its Armenian History and Traditions*, 1975, p. 156.

յայտութիւն գրած ըլլալուն համար ձերբակալուած էր, չղթայակապ բանտէ բանտ տարուած եւ անասելի չարչարանքներով սպաննուած[137]:

Ակնարկելով հայ ժողովուրդի հանդէպ գործադրուած մշտական հալածանքներուն եւ հարստահարութեանց, փեթրոկրատի «Գոլոս» թերթը ազդարարած էր թէ Հայաստանի մէջ մտցուելու է Լիբանանի ստատուսի նման ինքնավարութիւն եւ Անգլիան առաջադրելու է Նուպար փաշայի թեկնածութիւնը այդ պաշտօնին համար[138]: Իսկ «Մշակ»ի խմբագիր Գրիգոր Արծրունին յայտարարած էր, թէ «հայերու մէջ միակ աչքի ինկող պետական մարդը Նուպար փաշան (Պօղոս Նուպարի հայրը որ Եգիպտոսի վարչապետն էր) է, նա իրաւացեալով ամենից աւելի իրաւունք ունի ինքնավար Հայաստանի կառավարիչ լինելու»[139]:

ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԾՐՈՒՆԻ

Հայ յեղափոխութեան գլխաւոր դարբիններէն Գր. Արծրունիի ազնուական տոհմը բնիկ վանեցի է, ուր ան ունէր ահագին կալուածներ եւ մեծ հարստութիւն:

Արծրունի ընտանիքը կը սերէր հին Արծրունիներու իշխանական տոհմէն, որոնք ժամանակ մը կը թագաւորէին Վասպուրականի մէջ:

Գրիգորին մեծ հայրը Թիֆլիս փոխադրուած էր եւ կը զբաղէր առեւտուրով:

Գր. Արծրունին ծնած է Մոսկուա, 1845 թուականին: Ան իր մանկութեան տարիները անցուցած էր շրջապատուած դաստիարակչուհիներով եւ տնային վարժապետներով, ինչպէս որ վայել էր այն ժամանակ, հարուստ ընտանիքներու զաւակներուն:

1855 թ. Արծրունիներու ընտանիքը փոխադրուեցաւ Գերմանիա, ուր տասը տարեկան Գրիգորը սկսաւ լատիներէն եւ գերմաներէն դասեր առնել: Իսկ ֆրանսերէն լեզուն ան սկսած էր սորվիլ մանկութեան օրերուն, դեռ դպրոց չգացած:

Մոսկուա եղած ատեննին, փոքրիկ Գրիգորը ֆրանսերէն լեզ-

---

[137] Ջոն Կիրակոսեան, Բուրժուական Դիւանագիտութիւնը եւ Հայաստանը, էջ 72:

[138] Նոյն, էջ 109:

[139] Նոյն, էջ 109:

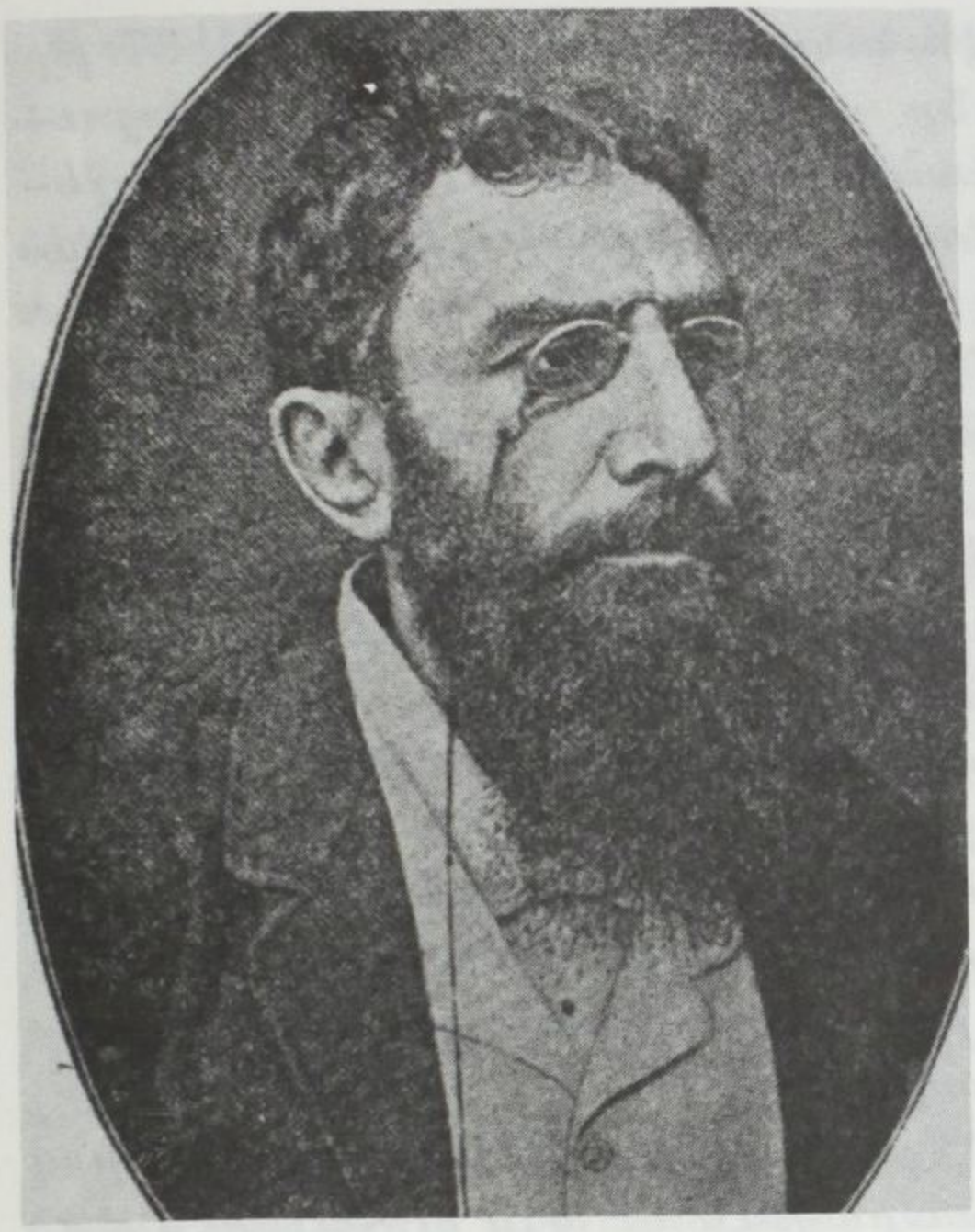

Գրիգոր Արծրունի

Գր. Արծրունի եւ Պետրոս Ադամեան

ւով լրագիր մը «կը հրատարակէր», որուն ընթերցողներն ու բաժանորդները իր փոքրահասակ քոյրերն ու եղբայրներն էին[140]:

Երկու տարի Գերմանիա մնալէ ետք, Արծրունիներու ընտանիքը վերադարձաւ Թիֆլիս, ու Գրիգոր 12 տարեկան հասակին սկսաւ հայերէն սորվիլ: Անկէ առաջ ան բառ մը հայերէն չէր գիտեր:

Ընտանեկան լաւ կրթութիւն ստանալէ ետք, ան մտաւ Թիֆլիսի «Կլասիքական Գիմնազիան», զոր աւարտեց 1863 թուականին, երբ 18 տարեկան էր: Յաջորդ տարին ան մտաւ Մոսկուայի համալսարանի բնագիտական բաժանմունքը, իսկ 1865 թ. տեղափոխուեցաւ Փիթըրսպուրկի համալսարանի նոյն ճիւղը:

Անհանգստութեան մը պատճառով եւ բժիշկներու թելադրանքով Գր. Արծրունի մէկ տարի անցուց հարաւային Ֆրանսայի Նիս քաղաքը: Անկէ անցաւ Զուիցերիա եւ հետեւեցաւ Ցիւրիխի եւ ապա Ժընեւի համալսարաններու քաղաքատնտեսական դասախօսութիւններուն: Այնտեղէն ան չարունակեց աշխատակցիլ Թիֆլիսի «Մեղու Հայաստանի» եւ «Հայկական Աշխարհ» թերթերուն:

---

[140] *Խ. Մալումեան*, Մտքի Մշակը, Գրիգոր Արծրունու Գրական Գործունէութեան 25-ամեակի առիթով, *Թիֆլիս*, 1890, էջ 12:

Գր. Արծրունի Ջուիցերիայէն անցաւ Գերմանիա ու 1867 թ. մտաւ Հէյտելպերկի համալսարանը ու հետեւեցաւ փիլիսոփայութեան ու քաղաքատնտեսական դասընթացքներու: 1869 թ. վերջերուն, ան չրջանաւարտ եղաւ Փիլիսոփայութեան Տոքթորի աստիճանով[141]:

Արծրունի ձմեռ մը Վիեննայի Մխիթարեաններուն մօտ անցուց, իսկ վեց ամիս ալ Վենետիկի Մխիթարեաններուն մօտ՝ հայերէն սորվելու համար:

1871 թ. ան վերադարձաւ Թիֆլիս: Տարի մը ետք հիմնեց «Մշակ» թերթը ու նուիրուեցաւ հայ ազատագրական պայքարին, իբրեւ աշխատակիցներ ունենալով Րաֆֆին, Արփիար Արփիարեանը, Մկրտիչ Փորթուգալեանը եւ ուրիշներ: «Մշակ»ի առաջին թիւը լոյս տեսաւ 1872 Յունուար 1-ին:

Գր. Արծրունիի հայրը՝ Զօր. Երեմիա Արծրունի, գայրացած էր, որ իր որդին «օրաթերթ» կը հրատարակէր, երբ կրնար իրեն պէս զօրավար դառնալ: Ան կտրեց իր յարաբերութիւնները որդւոյն հետ եւ զայն գրկեց նիւթական օժանդակութենէ:

«— Տեսէ՛ք, տեսէ՛ք, ասում էր վրդովուած հայրը. գեներալ Արծրունու որդին, գազէթ է հրատարակում եւ այն էլ հայերէն գազէթ...»[142]:

Իսկ բարձր դասակարգէ ուս կին մը լսելով Գր. Արծրունիի թերթ հրատարակելը՝ ըսած էր.-

«— Բաս ասում էին, որ գեներալ Արծրունու որդին խելօք երիտասարդ է, մինչդեռ նա լրագիր է ուզում հրատարակել...»[143]:

1880-ական թուականներուն, Արծրունի ընտանիքին առեւտրական գործերը սկսած էին վատ ընթացք մը առնել:

«Մշակ»ի հրատարակութենէն 13 տարի ետք, 1884 թ., Արծրունի ստիպուած եղաւ ժամանակուան մը համար ընդմիջել թերթին հրատարակութիւնը, անձնական հանգամանքներու պատճառով: Ահա թէ ինչ գրեց ան այդ մասին, 1884 թ. «Մշակ»ի թիւ 65 համարին մէջ.-

«— Պարտաւորութիւն եմ համարում մի կարճ հաշիւ տալ հայ հասարակութեանը իմ դրութեանս մասին:

Արծրունի եղբայրներս ունէինք Թիֆլիսում կալուածներ, որոնք պատկանում էին մեր տոհմին մօտ մի հարիւր տարի, որոնց արժողութիւնը միլիօնի էր հասնում.- ահագին քարվանսարայ 200 խանութով եւ թատրոնով, 1300 քառակուսի սաժէն (մէկ սաժէնը հաւասար է 2,134 մէթրի) տարածութեամբ եւ ահագին այգի 1,500 քառակու-

---

141 Նոյն, էջ 13:
142 Նոյն, էջ 48:
143 Նոյն, էջ 49:

սի սաժէնի տարածութեամբ, սեփական տնով, ջրով եւ գազի գործարանով:

Երբ ներկայ տագնապի ժամանակ այդ կայքերը պէտք է ծախէին պարտքերի համար, որոնք հասնում էին կայքերի իսկական արժողութեան կէսին միայն, Թիֆլիսի հասարակութեան կողմից խոստումներ եղան մի կողմից ակցիոներական ընկերութիւն կազմել այդ կայքերը գնելու համար, միւս կողմից գնել այդ կայքը էջմիածնի համար, երրորդ կողմից քաղաքի համար եւ այլն: Բայց ոչինչ չյաջողվեց: Կայքերը աճուրդի նչանակուեցան ու Բանկի վրա մնացին եւ այժմ ես զրկուած եմ ամեն միջոցներից. նոյնիսկ այն պապական տունը այգիով, որտեղ ինքս ապրում էի, ձեռքիցս գնաց»[144]:

Նոյն թուականին Արծրունին իր քայքայուած առողջութիւնը վերագտնելու համար Զուիցերիա գնաց ուր մնաց մէկ տարի:

1885 թ. վերջերը Թիֆլիս վերադառնալով ան չարունակեց վերահրատարակել «Մշակ»ը: 1889 թ. Արծրունի Փարիզ գնաց ներկայ ըլլալու գրողներու համագումարի մը: Գր. Արծրունի վախճանեցաւ 1892 թ. Դեկտ. 17-ին[145]:

«Մշակ»ի հրատարակումով Թիֆլիսի հայութիւնը բաժնուած էր երկու գլխաւոր հատուածներու.- «Մշակականներ», որոնք յառաջդիմական-յեղափոխական արեւելումի կը հետեւէին, եւ «Մեղուականներ», որոնք պահպանողական տարրը կը ներկայացնէին:

Մինչեւ «Մշակ»ի հրատարակութիւնը, կովկասահայոց եւ առհասարակ ռուսահայոց համար Թրքահայաստանը եւ նոյնիսկ Պարսկա-Հայաստանը անծանօթ երկիրներ էին (Terra incognita), եւ ոչ ոք չէր գիտեր թէ ինչ կ'անցնի կը դառնայ այդ երկիրներուն մէջ:

Խորապէս չհագրգռուած թրքահայոց ընկճուած վիճակով, Արծրունի անխնայ կը քննադատէր Կ. Պոլսոյ մտաւորականութիւնը, որ աւելի զբաղուած էր ֆրանսական «գրական խոհանոցի» արտադրութիւններով, քան թէ բուն հայրենիքով:

1890 թ. տօնուեցաւ Գր. Արծրունիի գրական-հասարակական գործունէութեան 25-ամեակը: Մինչ այդ ան ժողովրդային գօրեղ բանակ մը կազմած էր ազատագրական եւ յեղափոխական գաղափարներով տոգորուած հայրենասէրներու, որոնց զեկավարն էր ան, իսկ Րաֆֆին՝ բանակին աջ թեւը:

Արծրունի Հայկական Հարցի լուծումը կը տեսնէր ռուսերու հետ հայերու զինակցութեամբ եւ թուրք բռնատիրութեան դէմ համատեղ պայքարի մէջ:

---

144 Նոյն, էջ 15:

145 Հայկական Սովետ. Հանրագիտարան, Թիւ 2, էջ 74:

Գլուխ Երկրորդ.- *Յեղափոխութեան կազմակերպում եւ գինեալ ինքնապաշտպանութեան փորձեր*

ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ԾՆՈՒՆԴԸ (ԱՐՄԵՆԱԿԱՆ, ՀՆՋԱԿԵԱՆ ԵՒ ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆՆԵՐԻ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ)

«Պաշտպան Հայրենեաց»ի քանդումէն ետք, հայ ազատագրական չարժումը կանգ չառաւ. ընդհակառակն՝ աւելի կազմակերպուած ու սուր բնոյթ ստացաւ:

1880-ական թուականներու կէսերուն, Մկրտիչ Փորթուգալեան Վանի մէջ հիմնեց «Հայոց Հայրենակցական Միութիւն»ը, գաղտնի կազմակերպութիւն մը, որ նախատիպարը պիտի հանդիսանար Արմենական կուսակցութեան[1], հիմնուած՝ նոյն քաղաքին մէջ 1885-ի աշնան, Մկրտիչ Աւետիսեանի ղեկավարութեամբ:

80-ական թուականներու հայ քաղաքական միտքը կը տարբերէր 70-ական թուականներու հայ քաղաքական մտածողութենէն:

70-ական թուականներու տասնամեակը կը յատկանշուէր թուրք պետութեան հանդէպ հայ ժողովուրդի ցուցաբերած բոլորանուէր հաւատարմութեամբ, եւ հայ կղերական դասու ծայրայեղ թրքասիրութեամբ:

Ի հեճուկս հայ ղեկավար դասու հետապնդած հնազանդութեան եւ հաւատարմութեան քաղաքականութեան, 80-ական թուականներուն հայ ժողովուրդը տակաւին անօրինակ ծանր պայմաններու տակ կ'ապրէր, եւ այլեւս ժամանակը անցած կը նկատուէր հաւատարմութեամբ, աղերսագիրներով եւ քաղաքական կեղակարծ խոստովակներով իրաւունք ձեռք ձգելն ու իրրեւ մարդ ապրելու կարելիութիւններ ստեղծելը հայկական գաւառներուն մէջ:

Հայ յեղափոխական պոռթկումներու մասին Շապին Գարահիսարցի գրող Արամ Հայկազ պիտի ըսէր.-

«Տասնեւհինգ դար, մենք երգեցինք Աստուածածնայ փառքն ու կուսութիւնը, օրհներգեցինք Երուսաղէմը, լացինք կոտորած-

---

[1] *Ջոն Կիրակոսեան*, Բուրժուական Դիւանագիտութիւնը եւ Հայաստանը, էջ 245:

ներու կակիծը եւ պանդխտութեան ցաւը: Դարերո՛վ լացինք ու աղօթեցինք, աղօթեցինք ու լացինք, մինչեւ որ, օր մը, դանակը հասաւ ոսկորին՝ ու սրբազան ըմբոստութեան հուրը կայծկլտալ սկսաւ հոս ու հոն»[2]:

Պէտք էր կազմակերպել հայ երիտասարդութիւնը, գինե՛լ ինքնապաշտպանութեան համար, բայց ամէն բանէ առաջ պէտք էր հայ պատանին կրթել եւ մարզել:

Ազգային այս վեհ նպատակի իրագործման համար գործի անցան իրարու գաղափարակից Վանի հռչակաւոր «Երեք Մկրտիչները», Խրիմեան, Փորթուգալեան եւ Աւետիսեան (բուն անունով՝ Թերլեմեզեան), որոնք ռահվիրաները հանդիսացան Վասպուրականի հայութեան զարթօնքին:

Մկրտիչ Խրիմեան Սրբազանը (Խրիմեան Հայրիկ), Առաջնորդ նշանակուած էր Վասպուրականի հայութեան, 1879-ին, Կ. Պոլսոյ հայոց պատրիարք Ներսէս Արք. Վարժապետեանի կողմէ[3]: *Խրիմեան մեծ ազդեցութիւն գործած էր չրջանի հայութեան, յատկապէս երիտասարդութեան վրայ, իր հայրենասիրութեամբ, ազատատենչութեամբ ու Վարագայ վանքին մէջ հրատարակած «Արծուի Վասպուրական» թերթով:* Ան Ակնայ Առաջնորդ Գարեգին Ծ. Վրդ. Սրուանձտեանը իրեն օգնական հրաւիրած էր 1880 թուականին[4]:

Մինչ Պատրիարք Ներսէս Վարժապետեանը կը հաւատար, որ Պերլինի Վեհաժողովի հայութեան վերաբերեալ 61-րդ յօդուածը իրագործելի է, թէ թուրքը իր յանձնառութիւնը պիտի կատարէ, եւ թէ Եւրոպան պիտի հսկէ բարենորոգումներու գործադրութեան վրայ[5], Գարեգին Վրդ. Սրուանձտեանը, ընդհակառակն, յուսախաբուած էր վեհաժողովէն: Ան առաջարկած էր ամէն կապ կտրել եւրոպական դիւանագիտութեան հետ եւ ջանալ որ հայութիւնը կեդրոնանայ բուն Հայաստանի մէջ: Սրուանձտեանը հայկական հարցի մէջ եւրոպական միջամտութիւնը կը համարէր վտանգաւոր, եւ կը խորհէր, որ անոնք ստեղծեցին 61-րդ յօդուածը իրենց շահերուն համար, որպէսզի առիթ ունենան միջամտելու թուրքիոյ գործերուն: Ան կը թելադրէր, որ հայութիւնը յենուի իր սեփական ուժերուն վրայ եւ իր ուշադրութեան եւ գուրգուրանքին առարկան դարձնէ Թրքահայաստանը եւ մէկտեղուի այնտեղ: Ան կը թելադրէր

---

[2] *Արամ Հայկազ*, Անդրանիկը Քաջ (*Տես «Հայրենիք» Օրաթերթ, Օգոստոս* 30, 1977, էջ 1:

[3] *Համբարձում Երամեան*, Յուշարձան Վան-Վասպուրականի, *Հտ. Ա.*, էջ 122:

[4] *Նոյն*, էջ 125:

[5] *Գ. Գիւզալեան*, Պատմական Խնդիրներ, *Պէյրութ*, 1937, էջ 124:

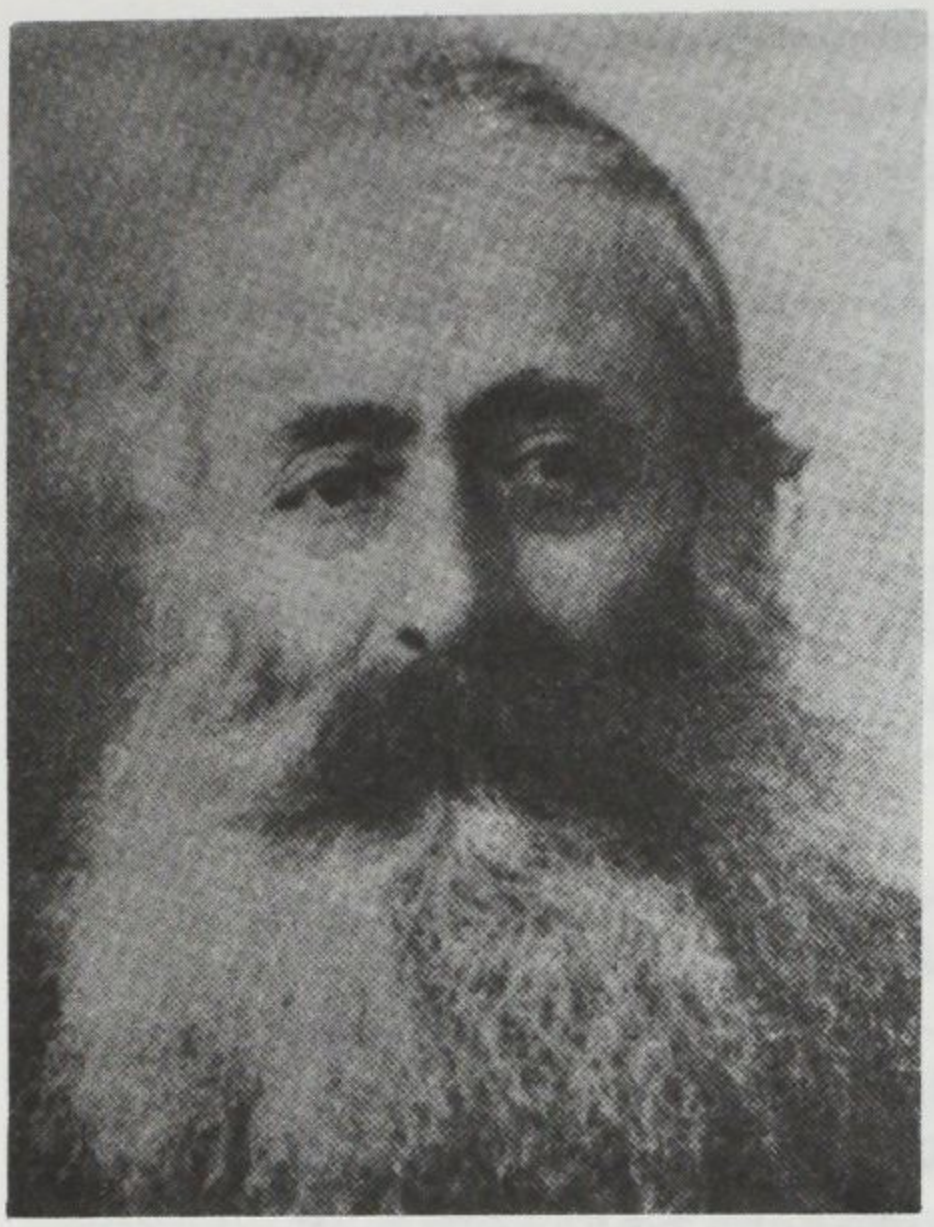

Խրիմեան Հայրիկ

Մ. Փորթուգալեան

նաեւ, որ հայ հարուստները իրենց ներդրումները կատարեն Հայաստանի մէջ եւ դիտել կու տար՝ թէ «Հայաստանի մէջ է բուն հայկական խնդիրը եւ մենք Պերլինի մէջ կ'որոնենք զայն»[6]:

80-ական թուականներու ամէնէն ականաւոր յեղափոխական եւ հասարակական գործիչներէն մէկը Մկրտիչ Փորթուգալեանն էր: Ան ծնած էր Գում Գափու, Կ. Պոլիս, սեղանաւոր Ռաֆայէլի ընտանիքին մէջ:

Երիտասարդութեան չրջանին Փորթուգալեանի վրայ խոր ազդեցութիւն գործած էին 1848-ի ֆրանսական յեղափոխութեան գաղափարները: Ան հետաքրքրութիւն չունէր հօրը գործին մէջ: Կ. Պոլսոյ Սահակեան վարժարանէն չրջանաւարտ ելլելէ ետք բացած էր գրատուն մը: Անյագ ընթերցող մըն էր: Հայրը ունէր սեփական ճոխ գրադարան մը: Մկրտիչ կ'աչխատակցէր Անդրկովկասի «Մեղու Հայաստանի» թերթին[7]:

1870-ական թուականներուն, Փորթուգալեան գործօն դեր խաղաց Պոլսոյ ազգային կեանքին մէջ, Մկրտիչ Խրիմեանի, Ներսէս

---

[6] *Նոյն*, էջ 124-125:

[7] Louise Nalbandian, p. 92.

Վարժապետեանի, Գրիգոր Օտեանի եւ Արփիար Արփիարեանի հետ: Ան սկսաւ հրատարակել «Ասիա» թերթը, բայց կառավարութիւնը չուտով դադրեցուց զայն: Ժամանակ մը ուսուցչութեամբ զբաղեցաւ Պոլսոյ մէջ:

1876-ին, Փորթուգալեան Արփիար Արփիարեանի հետ հիմնեց Արարատեան ընկերութիւնը, որուն նախագահ ընտրուեցաւ: Ընկերութեան նպատակն էր «կրթել ազգը, զայն դաստիարակել հայրենասիրութեամբ եւ սեփական իրաւունքներու գիտակցութեան ոգիով»[8]: Նոյն ամառը Կովկաս անցնելով տեսակցութիւն մը ունեցաւ «Մշակ»ի խմբագիր Գրիգոր Արծրունիի հետ, Թիֆլիս, այսպէսով կապ մը հաստատեց Հայաստանի արեւելեան եւ արեւմտեան հատուածներուն միջեւ:

Փորթուգալեան կը քարոզէր, որ փոխանակ Հայաստանի հայերը Պոլիս գալու եւ հոն հաստատուելու, Կ. Պոլսո՛յ հայերը պէտք էր երկիր երթային, սատարելու համար հայրենիքի վերելքին: Ան կ՛ըսէր. «Շատեր կը կարծեն, որ հայրենիքը դրամի պէտք ունի. ինչ որ հայրենիքը պէտք ունի «դրամ»ին հակառակն է – «մա՛րդ»[9]:

Կովկասէն վերադառնալով, Փորթուգալեան իր պաշտօնները Մինաս Ջերազին յանձնեց եւ «Դէպի Երկիր» քարոզչութեան առաջին օրինակը ինք տալով, վերադարձաւ երկիր, Վանը ընտրելով իր ազգային գործունէութեան կեդրոն: Ան այցելեց Ամասիա, Սամսոն, Եւդոկիա (Թոքաթ), Սեբաստիա, Խարբերդ եւ Տիգրանակերտ, քարոզելով եւ տարածելով հայ ժողովուրդի լուսաւորութեան եւ ազգային գիտակցութեան իր գաղափարները:

1876-ի Վանի չուկայի հրդեհէն ետք, Փորթուգալեան բացայայտ քննադատական դիրք բռնեց իշխանութեանց նկատմամբ: Ջերբակալութենէ խուսափելու համար անցաւ Պարսկաստան, ապա դարձեալ վերադարձաւ Կովկաս, անսալով Ներսէս Վարժապետեանի յորդորներուն: Հիմնեց միութիւններ ժողովուրդը դաստիարակելու համար հայրենասիրական ոգիով: Ընթերցողներ սկսան կարդալ իր յօդուածները «Մշակ»ի էջերէն, «Հրանդ» կեղծանունին տակ:

1878-ի աշնան դարձեալ վերադարձաւ Վան եւ հիմնեց դպրոց մը՝ «Վարժապետանոց»ը[10], նախակրթարանի ուսուցիչներ պատրաստելու նպատակով: Քաղաքի յետադիմական տարրերը՝ այսպէս

---

[8] Ջոն Կիրակոսեան, Բուրժուական Դիւանագիտութիւնը եւ Հայաստանը, էջ 246:

[9] "The Armenian Mirror-Spectator", *Mgrditch Portugalian, Writer and Patriot,* February 23, 1980, p. 3.

[10] Louise Nalbandian, p. 92.

կոչուած «Պօղոսեանները», հակառակ դիրք բռնեցին իր ազատական գաղափարներուն հանդէպ: Պօղոսեաններուն ասպարէզ կարդաց Փորթուգալեանի հետեւորդ երիտասարդ սերունդը՝ «Ապօղոսեանները»: Վարժապետանոցը չուտով փակուեցաւ թուրք իշխանութեանց կողմէ:

1881-ին, Փորթուգալեան Պոլիս վերադարձաւ: Կարճ ժամանակ մը մայրաքաղաքը մնալէ ետք ետ Վան գնաց եւ այս անգամ հիմնեց կեդրոնական Վարժարանը, որ իր գոյութիւնը պահեց չորս տարի:

Փորթուգալեանի կեդրոնական Վարժարանէն է որ շրջանաւարտ ելան հայ կրթական ու ազգային կեանքի փայլուն գործիչներ՝ Մկրտիչ Թերլեմեզեան (Աւետիսեան), Միքայէլ Նաթանեան, Գրիգոր Պէօզիկեան (Շիկահեր) եւ հոյլ մը այլ մտաւորականներ, որոնք հայրենասիրական անբաւիր զգացումներէ մղուած՝ տարածուեցան մերձակայ գիւղերն ու աւանները, մինչեւ Բաղէշ (Պիթլիս) եւ Մուշ, եւ բացին դպրոցներ, այսպէսով կրթական փարոսներու ցանցով մը օժտեցին հայրենի երկիրը: Իսկ քաղաքին մէջ բացուեցան թաղային ծխական վարժարաններ՝ Նորաշէնի, Արարքի, Ցանկոյս Ձորի, Ս. Յակոբի եւ այլ տեղեր, որոնք տուին սքանչելի արդիւնք: Բացուեցան նաեւ կիրակնօրեայ դպրոցներ չափահասներու համար, ուր ժողովուրդը գունդագունդ կը դիմէր՝ սորվելու անյագ փափաքէ մը մղուած:

Փորթուգալեանի եւ իր աշակերտներուն կողմէ հիմնուած սոյն կրթական օճախները օգտակար հանդիսացան հայ յեղափոխական շարժման, տալով ժողովուրդին հայ ազգային պատկանելիութեան գիտակցութիւնն ու հպարտութիւնը:

Վանի մէջ Փորթուգալեանի հիմնած «Հայոց Հայրենակցական Միութիւն»ը իր ծրագիր-կանոնագիրը պատրաստած էր հարց-պատասխանի ձեւով, որ քաղաքական դաւանանքն էր Արմենականներուն* (կու տամ յապաւումներով).-

«Հարցում.- *Ո՞վ պիտի ազատէ Հայաստանը օտարներու ձեռքէն:*

---

* *Ըստ Արայ Գալայճեանի, Հայրենի պատմագիրներու եւ այլոց կողմէ Արմենական Կուսակցութեան վերագրուած այս ծրագիր-կանոնագիրը ստեղծագործութիւնն է Ռափայէլ Պատկանեանի (Գամառ-Քաթիպա), որ զայն պատրաստած էր 1883-ին, «Վարդապետարան Հայաստանի Ազատութեան» խորագրով: Ան առաջին անգամ լոյս տեսած էր 1889-ին, Մարսէյլ, Մկրտիչ Փորթուգալեանի կողմէ: «Վարդապետարան»ի ձեռագիրը կը գտնուի Երեւանի Եղիշէ Չարենցի անուան գրականութեան եւ արուեստի թանգարանին մէջ (Տես «Պայքար» Շաբաթաթերթ, Վարդապետարան Հայաստանի Ազատութեան, Հոկտ. 16, 1982, էջ 2):*

Պատասխան.– *Ինքը՝ Հայ ազգը պիտի ազատէ Հայաստանը օտարներու ձեռքէն:*

Հարցում.– *Ո՞վ է իսկական Հայը:*

Պատասխան.– *Իսկական Հայը նա է, որ անկեղծ կ'ըղձայ եւ կը նպաստէ Հայաստանի անկախութեան. մնացեալները ոչ միայն անպիտուն Հայեր, այլեւ անպիտան Հայեր են:*

Հարցում.– *Որո՞նք են հայկական առաքինութիւնները:*

Պատասխան.– *Ամենագլխաւոր հայկական առաքինութիւնն է իր ստացուածքն ու արիւնը նուիրել Հայաստանի ազատութեան սուրբ գործին:*

Հարցում.– *Առաւօտ ու գիշեր ի՞նչ աղօթք պիտի անէ Հայը:*

Պատասխան.– *Հայը քնէն զարթնելիս կամ քուն մտնելիս՝ միայն այս աղօթքը պիտի կարդայ. «Ով բարեգութ Աստուած, օգնէ ինձ Հայաստանը ազատելու»: Դրանից աւելի ոչ մի աղօթք հարկաւոր չէ Հային:*

Հարցում.– *Ո՞րն է Հայերի նշանաբանը:*

Պատասխան.– *Հայերի նշանաբանը այս երեք բառն է՝* Ազատութիւն կամ Մահ[11]:»

Վանի «Երեք Մկրտիչներ»ու յառաջացուցած ազգային զարթօնքն ու ազատագրական շարժումը սկսած էին հրդեհել Վասպուրականի աշխարհի հայ նորահաս երիտասարդութեան սիրտերը: Հին օրերու անուս եւ անփոյթ երիտասարդութիւնը, արթննալով իր դարաւոր թմբիրէն եւ ստրկամիտ հոգեվիճակէն, մէկ օրէն միւսը դարձած էր ընթերցասէր: Րաֆֆիի ու Ծերենցի վէպերը կը խլուէին ձեռքէ ձեռք, իսկ Գամառ-Քաթիպայի հայրենաչունչ երգերը կը թնթացնէին Այգեստանի սաղարթախիտ պարտէզները:

Ստորեւ կու տամ նմոյշ մը վեթերան յեղափոխական Մկրտիչ Փորթուգալեանի ռազմաչունչ բանաստեղծութենէն.–

Տեսէք աղաւնի նոյեան տապանի,
Եկած ու կանգնած ի սար Տաւրոսի,
Աւետիս կու տայ Հայկեան սերունդին,
Թէ եկաւ գարուն Թորգոմայ զարմին:
Արթնցէ՛ք հայեր, քաջաց զաւակներ,
Առէք միութեան զէնք ու զրահներ,
Շուտով կազմեցէք սիրոյ խմբակներ,
Առէք քաջութեան տէգ ու նիզակներ:

---

[11] Գ. *Լազեան*, Հայաստան եւ Հայ Դատը (Վաւերագրեր), *Գահիրէ*, 1946, էջ 105–106:

Հինգ հարիւրամեայ մի հուն ճնացանիք,
Զաստուած ու զեղբայր ի սպառ մոռցանիք,
Սիրոյ միութեան լաթեր մերկացանիք,
Ատելութեան ձեռք խաղալիք դարձանիք:
Մոռցանիք հայրենիք, մոռցանիք Հայաստան,
Կորուսիք մեր փառք ու Արմենիստան,
Մաս մը Ռուսաստան, մաս մը Պարսկաստան,
Մնացիք թշուառ, անտէր, անպաշտպան:
Երկիք բարկացաւ, հայրենիք լացաւ,
Մեր ջուրն ու գինին մեզ արիւն դարձաւ,
Խաչեալն Յիսուս մեզի մոռացաւ,
Հայերուն բաժին մնաց սուգ ու ցաւ:
Այսհան ճնանալ մեզի հերիք է·
Թմրիլն ու պառկիլ խիստ մեծ չարիք է·
Սիրելն ու սիրուիլ արդէն բարիք է,
Զեռք տանիք իրարու հանի ուշը չէ:
Եկէք միանանիք, բանանիք դպրոցներ,
Մեր մատաղ մանկանց համար վարժոցներ:
Վառեիք, բորբոքեիք սիրոյ հնոցներ,
Մեր սառած սրտին ըլլան հալոցներ:
Շուրի պէս անցան այս հինգ մեծ դարեր,
Լացին հայրենեաց դաշտեր ու սարեր,
Հերի՛ք ալ ձեզի, հերի՛ք է վատեր,
Հերիք մեր բաժին արցունք ու ահեր:

Թուրք կառավարութիւնը հաշտ աչքով չէր դիտած Վասպուրականի հայութեան կրթական ու ազգային գարթօնքը: Աբդիւլ Համիտի համար նախընտրելի էր հայաբնակ գաւառներուն վրայ տեսնել ճնշող թանձրացած խաւարը, քան թէ Փորթուգալեանի հիմնած լուսաւորութեան կանթեղները:

1885 *Մարտին, Փորթուգալեան վանէն Պոլիս աքսորուեցաւ: Կեդրոնական վարժարանն ալ փակուեցաւ Յունիս 3-ին*[12]*: Այդ տեսնները Պոլիս աքսորուեցաւ նաեւ Վանի Առաջնորդ Մկրտիչ Արք. Խրիմեանը: Կառավարութիւնը միաժամանակ կնքեց Վարագայ տպարանը, ուր Հայոց Հայրիկը կը հրատարակէր «Արծուի Վասպուրական» թերթը, իր աշակերտներէն Գարեգին Վրդ. Սրուանձտեանցի եւ այլոց աշխատակցութեամբ:*

Փորթուգալեան Պոլսէն Մարսիլիա անցաւ եւ սկսաւ հրատարակել «Արմենիա» թերթը, որ հայ ազատագրական չարժման առաջին

---

[12] Louise Nalbandian, p. 93.

յեղափոխական թերթն էր[13]: 1885 Օգոստոս 1-ին լոյս տեսաւ «Արմենիա»ի առաջին համարը: Մարսիլիոյ 150 հոգիներց հայ գաղութը մեծ խանդավառութեամբ փարեցաւ հայատառ թերթին, եւ ամէն ջակցութիւն ընծայեց անոր եռանդաշատ խմբագիր՝ Մկրտիչ Փորթուգալեանին[14]:

«Արմենիա»ն առաջին հայ թերթն էր, որ ժողովուրդի տառապանքներու ու բողոքներու մասին խօսեցաւ բարձրաձայն, վառեց հայ գաղութներու մէջ ազգասիրութեան եւ հայրենասիրութեան կրակը: Թերթը իրարու մօտեցուց մեր ժողովուրդի տարբեր հատուածները, զանոնք կապեց հայրենիքի դարտ ու ցաւին հետ: «Արմենիա»ն առաջինը բարձրաձայն բողոք բարձրացուց Համիտեան րէժիմին դէմ: «Արմենիա»էն առաջ չկար թերթ մը, որ այդքան համարձակ, այդքան նպատակասլաց հայրենասիրական եւ ազատասիրական գաղափարներու ծաւալմանը ծառայէր: Կարելի է ըսել, որ հայ գաղթաշխարհի մէջ ոգեւորութիւնն ու հայրենասիրական գործունէութիւնը այդ թերթով սկսաւ»[15]:

Թերթը գաղտնի երկիր կը մտնէր եւ ժողովուրդը զայն կը կարդար մեծ հետաքրքրութեամբ: Փորթուգալեան չարունակեց հրատարակել «Արմենիա»ն իբրեւ եռօրեայ թերթ մինչեւ 1900 թուականը:

Սուլթան Համիտի եւ թուրք պետական դեկավարներուն կատարած իր դիմումներուն եւ քննադատութեանց մէջ, Փորթուգալեան հանդէս կու գար որպէս պաշտպան անիրաւուած հայութեան եւ միաժամանակ որպէս օսմանեան հայրենասէր: «Օսմանեան տէրութեան չահերին վնասակար է, – կը գրէր ան իր թերթին մէջ, – երբ մի անմեղ ժողովուրդ չարաչար կհալածուի եւ ի զուր: Հայերը ամենահաւատարիմ, հանդարտ եւ օգտակար հպատակներն են Օսմանեան տէրութեան» եւ հալածանքները կարող են միայն գրգռել նրան, յուսահատեցնել» այն բարենորոգութիւններէ զորս թուրք կառավարութիւնը մտադիր է հետզհետէ անել աւելի հանգիստ եւ անդորը մի ապագայ պատրաստելու համար իր ժողովուրդին»[16]:

Որպէս հանրային գործիչ, Մ. Փորթուգալեանը իրեն յայտարարած էր Թուրքիոյ չահերուն նուիրուած «հաւատարիմ հպատակ Օսմանեան տէրութեան եւ նրա ճշմարիտ չահերի պաշտպան: Ան

---

[13] Յուշեր Արմենցակ Եկարեանէ, *խմբագրեց Լ. Ազէմեան*, Գահիրէ, 1947, էջ 6:

[14] *Ջոն Կիրակոսեան*, Բուրժուական Դիւանագիտութիւնը եւ Հայաստանը, էջ 241:

[15] *Նոյն*, էջ 246:

[16] *Գ. Գիւզալեան*, Պատմական Խնդիրներ, էջ 131:

դէպի Թուրքիան ունի «անյողդողդ սէր», Թուրքիան անոր «հայրենիքն» է[17]:

Ան հաւատարիմ քաղաքացի է Օսմ. պետութեան, բայց միայն մէկ պայմանով, որ այդ պետութեան սահմաններուն մէջ ազատ եւ անկաշկանդ հնարաւորութիւններ ստեղծուին հայուն եւ հայութեան նպաստող:

Փորթուգալեան անգամ մըն ալ չվերադարձաւ իր այնքան սիրած Վանը, բայց իր ազդեցութիւնը մեծ եղած էր ժողովուրդի ազգային գարթօնքին մէջ: «Առանց յեղափոխութիւն բառը արտասանելու ան պատրաստած էր յեղափոխական սերունդ մը»[18]:

ԱՐՄԵՆԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

Հայոց Հայրիկի եւ Մկրտիչ Փորթուգալեանի Վանէն աքսորւիլը յուսահատութեան չէր մատնած Վասպուրականի երիտասարդութիւնը: «Արմենիա»ի ընթերցողները որոշեցին հիմնել յեղափոխական կուսակցութիւն մը: Հրապարակային ժողովները արգիլուած ըլլալով, անոնք որոշեցին գաղտնի ժողով մը գումարել Մկրտիչ եւ Գրիգորիս Թերլեմեզեաններուն այգիի հնձանին մէջ, ուր անոնք խաղող կը ճզմէին ամէն աշնան, գինի պատրաստելու համար: Խոնաւ ու փոքրիկ հնձանին միակ կահաւորումը փսխաթ մըն էր, որուն վրայ նստան 9 ժողովականները: Հնձանը պատմութեան անցած էր իբր հայոց առաջին յեղափոխական կուսակցութեան «Խսիրի Տուն»ը: Ժողովականներն էին Մկրտիչ Թերլեմեզեան (Աւետիսեան) եւ իր եղբայրը Գրիգորիս, Գրիգոր Պէօզիքեան (Շիկահեր), Ռուբէն Շատուրեան, Գէորգ Օտեան, Գրիգոր Աճէմեան, Մ. Պարուտճեան, Ղեւոնդ Խանճեան, եւ Գարեգին Մանուկեան (Պաղեշցեան)[19]:

Փորթուգալեանի կեդրոնական վարժարանէն երեք այլ շրջանաւարտներ՝ Եղիշէ Գոնտաքճեան, Գաբրիէլ Նաթանեան եւ Տոքթ. Գալուստ Ասլանեան, որոնք նոյն խումբին կը պատկանէին, չէին կրցած ներկայ ըլլալ հիմնադիրներու ժողովին, որովհետեւ Վանէն մեկնած էին[20]:

Նորաստեղծ կուսակցութեան ղեկավարն էր Մկրտիչ Աւե-

---

[17] Նոյն, էջ 131:

[18] Louise Nalbandian, p. 94. (*Այս խօսքը կը պատկանի Արփիար Արփիարեանին*):

[19] Նոյն, էջ 96 (*Տես Գրիգոր Պէօզիքեան – Շիկահեր* – Խսիրի Տուն, էջ 2-3:

[20] Նոյն, էջ 96:

Մ. Փորթուգալեան

Մկրտիչ Աւետիսեան

տիսեանը: Կուսակցութիւնը կոչուեցաւ «Արմենական կուսակցութիւն» որովհետեւ չարքայիններըը «Արմենիա» թերթին ընթերցողներն էին: Արմենականները ներչնչուած էին Փորթուգալեանէն եւ իր թերթէն, սակայն իրարմէ անկախ կը գործէին. այլ խօսքով, Փորթուգալեանը կուսակցական մը չէր: Զայն կարելի է թերեւս կոչել Կուսակցութեան «կնքահայրը», բայց ոչ առաջնորդը:

Կուսակցութեան նպատակն էր «Յեղափոխութեամբ Թիւրքիայի հայ ժողովրդեան համար իրաւունք ձեռք բերել, ինքզինք ազատօրէն կառավարելու, որով միայն կարող կը լինի իբրեւ մարդ ապրելու միջոցներ գիտնալ եւ զանոնք գործադրել ժամանակի պահանջմանց համեմատ»[21]:

Արմենականներու քաղաքականութիւնը իրատեսութեան վրայ հիմնուած էր, իսկ գործելակերպի մէջ չափազանց գգուշաւոր եւ չրջահայեաց էին: Կուսակցութիւնը չունեցաւ հարուստ գրականութիւն որովհետեւ անոր ղեկավարները խիստ գաղտնապահ էին իրենց չարժումներուն մէջ:

«Առաջին հայ յեղափոխական Արմենական կուսակցութիւնը

---

[21] Յուշեր Արմենակ Եկարեանի, *Խմբագրեց Լ. Աճէմեան*, էջ 81–82:

հանդէս եկաւ հայրենիքի ընդհանուր բարենորոգութեան ծրագրով եւ ոչ անջատման կամ ազգային անկախութեան պահանջներով: Այդ կուսակցութեան առաջնորդ Մ. Փորթուգալեանը իր գործը համարում էր՝ «իւր ազգի եւ Օսմանեան պետութեան գոյգ չահերին նուիրուած գործ»[22]:

1885-ին, Փարիզի մերձակայ Մոնպելիէ քաղաքի հայ ուսանողները հիմնեցին ուսանողական ակումբ մը, որու նպատակն էր «մարդկային իրաւունքներէ զրկուած Տաճկաստանի հայ ժողովուրդի ազատութեան գաղափարին ոտով ու ձեռքով գոհուիլը»[23]:

Տարի մը ետք ակումբը վերանուանուած էր «Հայ Յեղափոխական ժողովուրդի Իրաւունքի Կուսակցութիւն»[24]:

Վան ըլլայ թէ Մարսիլիա, Թիֆլիս, Փարիզ կամ Կարին, ամենուրեք հայ երիտասարդութեան մտքին մէջ սկսած էր տեղ չինել գինեալ պայքարով արեւմտեան Հայաստանի ազատագրութեան գաղափարը: Կային նաեւ ուրիշներ, որոնք կը ջատագովէին քաղաքական ճանապարհով հայրենիքը ազատագրել օտարի լուծէն:

80-ական թուականներու կէսերուն, արեւմտեան Եւրոպայի մայրաքաղաքներու հայ ուսանողներուն եւ երիտասարդութեան առջեւ կը պարզուէր ազգային ազատագրական գաղափարի երկու չերտաւորում.-

Առաջին խմբաւորումին կը պատկանէին արեւմտեան Հայաստանը զէնքի ուժով ազատագրելու կողմնակիցները, որոնց գաղափարաբանութեան ներկայացուցիչն էր Փորթուգալեանի «Արմենիա» թերթը Մարսիլիոյ մէջ: Այս ուղղութեան հետեւորդներն էին ռուսահայ երիտասարդութիւնը, բալկանեան երկիրներու հայաչատ համայնքներու ներկայացուցիչները[25], ինչպէս նաեւ Վասպուրականի երիտասարդութիւնը, ուր լայն ընդունելութիւն գտած էր «Արմենիա» թերթը:

Երկրորդ խմբաւորումը՝ համախմբուած Լոնտոնի «Հայաստան» թերթին չուրջ, յարած էր ա'յն տեսակէտին՝ թէ կարելի է փրկել արեւմտահայութիւնը թրքական հալածանքներէն եւ հասնիլ Հայաստանի ինքնավարութեան, առանց արիւն թափելու, մեծ տէրութիւններու դիւանագիտական միջամտութեան ճանապարհով: Այս

---

[22] Ա. Աստուածատրեան, Սողոմոն Թէհլիրեանի Մահուան Առթիւ (Տես «Հայրենիք» Ամսագիր, Դեկտ. - 1960, էջ 39-40):

[23] Ջոն Կիրակոսեան, Բուրժուական Դիւանագիտութիւնը եւ Հայաստանը, էջ 230 (Տես, «Արմենիա», Մարսիլիա, 1886, թիւ 6):

[24] Նոյն, էջ 230:

[25] Նոյն, էջ 236:

գաղափարի հետեւորդներն էին առ հասարակ հայ առեւտրականներ եւ Եւրոպա ուսանելու գացած անոնց զաւակները[26]: «Հայաստան» թերթին խմբագիրն էր Մ. Սվազլեան[27]:

Ըստ Հր. Գանգրունիի, «Արմենիա»ն եւ «Հայաստան»ը երկու թեւերն էին Արմենական կուսակցութեան, որոնց գաղափարական առանցքը՝ արեւմտահայերի ազգային-ազատագրական պայքարի կազմակերպումը, նոյնն էր, իսկ ռազմավարութեան ուղիները՝ տարբեր[28]:

Արեւմտեան Եւրոպայի մեծ տէրութիւններուն պետերը մշտապէս խորհուրդ կու տային հայոց ազատագրական չարժման ներկայացուցիչներուն, հետու մնալ յեղափոխական ցոյցերէ, յորդորելով՝ որ Թուրքիոյ մէջ հայ բազմաչարչար ժողովուրդին վիճակը կարելի է բարելաւել, համբերութեամբ եւ բարեկարգութիւններու միջոցով:

Զրի յորդորներ տալէ զատ, մեծ տէրութիւնները ոչ մէկ գործնական քայլ կ'առնէին հայ ժողովուրդի բազմադարեան տառապանքներուն վերջ տալու ուղղութեամբ:

Անգլիացի դիւանագէտները հայկական հարցը կ'օգտագործէին որպէս «մանր դրամ»[29] իրենց քաղաքական առեւտուրին մէջ:

1878-ի Պերլինի վեհաժողովին, անգլիացիները Հայաստանի ինքնավարութեան գաղափարին ամէնէն անհաչտ թշնամին հանդիսացած էին:

1879-ին, փոխելով իրենց քաղաքականութիւնը, սպառնացած էին Թուրքիոյ, որ գահընկեց կ'ընեն Սուլթանին, եթէ բարեռորոգումներ չիրագործէ Թուրքիոյ քրիստոնեայ չրջաններուն մէջ:

Շատ մը միամիտներ կը կարծէին, որ Անգլիա անկեղծ է, բայց «Մշակ»ի խմբագիր Գր. Արծրունիի համար յստակ էր, որ «եւրոպական քաղաքականութիւնը չ'ընդունիր պզատոնական սէր. ան կ'առաջնորդուի մի միայն գործնական հաշիւներով եւ նիւթական չահերով»[30]:

Երբեմն անգլիական ռազմանաւերը Պոսֆորի առջեւ ցոյց կը կատարէին թէ մտահոգուած են բարեռորոգումներու հարցով - ինչպէս ըրած էին 1879-ին - եւ ապա, չատ չանցած, Բիքրնաֆիլտի կա-

---

[26] Նոյն, էջ 236:

[27] Նոյն, էջ 330:

[28] Հրանդ Գանգրունի, Հայ Յեղափոխութիւնը Օսմանեան Բռնատիրութեան Դէմ, Պէյրութ, 1973, էջ 78:

[29] Ջոն Կիրակոսեան, Բուրժուական Դիւանագիտութիւնը եւ Հայաստանը, էջ 147:

[30] Նոյն, էջ 147:

ռավարութեան պատգամախօսը կը յայտարարէր, թէ «դեռ կանուխ է Հայաստանի մէջ բարեկարգումներ մտցնելը»...[31]:

1880 *թ. Յուլիսի 31-ին, Յակոբ Պարոնեանը իր «Հոսհոսի Ձեռատետր»ին մէջ կը ծաղրէր մեծ տէրութիւններու իբրեւ թէ հակաթուրք ցոյցերը. «Եւ որովհետեւ նաւային ցոյցին գօրութիւնը լոկ բարոյական է, – կը գրէր ան, – կ'առաջարկեմ որ վեց տէրութիւնները պարապ տեղը մեծ ծախսերու չենթարկուին՝ իրենց զրահաւորները Թուրքիա ղրկելով. հերիք է որ այդ զրահաւորներուն պատկերները քաշել տան եւ չրջանակի մը մէջ անցնելով ղրկեն մեզի, որ Բ. Դրան մէջ պատէ մը կախենք»...[32]:*

Յայտնի հայասէր Տոքթ. Նանսէն յետագային իրաւամբ պիտի յայտարարէր՝ «Դժբախտ եղաւ հայ ժողովուրդը խաւնուելով եւրոպական դիւանագիտութեան. իրեն համար աւելի լաւ էր որ իր աւուրը երբեք չարտասանուէր եւրոպական դիւանագէտի մը կողմէ»[33]:

1886-*ին, Նիւ Հէյվընի, Քրննեքթիքըթի մէջ (Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներ) «Հայորդի» ստորագրութեամբ թղթակից մը կը գրէր «Արմենիա»ի մէջ.– «Ինչո՞ւ մենք հայքս կը չանանք դիմել անբնական միջոցներու. ինչո՞ւ կը յուսանք ստանալ դեսպանագիտութենէ (դիւանագիտութենէ) ինչ որ յեղափոխութիւնը եւ սուրը միայն կարող են տալ մեզ: Մեր դատը արդար է. Եւրոպա պիտի օգնէ մեզ ինչպէս օգնեց ուրիշ ազգերու, բայց միայն այն ատեն, երբ տեսնէ, թէ մենք չենք վախնար պաշտպանել զմեզ, մեր տուն, ընտանիք եւ հայրենիք եւ վայելել ազատութիւն կամ մեռնիլ ազատ»*[34]:

Նիւ Հէյվընի թղթակիցը կոչ կ'ընէր յեղափոխութեան դրօշ պարզել Մասիսի գագաթին եւ Վասպուրականի ձորերուն վրայ, ըսելով՝ թէ ժողովուրդը ոչինչ կը ստանայ եթէ «չսթափի» եւ գործի չանցնի: Ո՛չ թէ լաց ու կոծ, այլ գործունէութիւն, իր բազուկ եւ զէնք պիտի պաշտպանեն զինքն ու իր անվիճելի իրաւունքը: Թուրքիա պիտի չընկճի, բայց միայն սուրով. Թուրքիա չպիտի տայ մեզ բարեկարգութիւն, բայց եթէ ի փոխարէն վառօդի եւ արեան հեղեղներու. Թուրքիա չի կարող զսպել աւազակութիւն, հարստահարութիւն, կեղեքում եւ բռնակալութիւն, բայց միայն երբ լսէ ձայն թնդանօթին, հոգ չէ թէ ան ըլլայ փայտէ, ինչպէս որ գործածեցին

---

[31] *Նոյն*, էջ 147:

[32] *Նոյն*, էջ 148 (*Տես*, *Յակոբ Պարոնեան*, Երկերի Լիակատար ժողովածու, *Հտ.* 4, *Երեւան*, 1934, էջ 82):

[33] *Արշակ Ալպոյաճեան*, Քննական Ակնարկներ, *Գահիրէ*, 1952, էջ 7:

[34] *Ջոն Կիրակոսեան*, Բուրժուական Դիւանագիտութիւնը եւ Հայաստանը, էջ 235 (*Տես*, «*Արմենիա*», *Մարսիլիա*, 1886, *թիւ* 55):

բուլղարք 10 տարի առաջ, կամ պողպատէ, ինչպէս որ բուլղարք կը գործածեն այժմ: Այո, այս է միակ միջոց լսելի ընել մեր ձայն, բռնութենէ եւ անիրաւութենէ խուլցած թուրքի ականջին»[35]:

★ ★ ★

Փորթուգալեանէ եւ Մկրտիչ Խրիմեանէ ետք, չուտով վանէն աքսորուելու կարգը պիտի գար Արմենական կուսակցութեան հիմնադիր՝ Մ. Աւետիսեանի: Ան յաջողած էր փախչիլ եւ ֆրանսական նաւով մը Մարսիլիա ապաստանիլ, իր սիրելի ուսուցիչ եւ գաղափարակից Փորթուգալեանի քով:

Աւետիսեանի հայրենաչունչ յօդուածները նոր զարկ տուին Վասպուրականի երիտասարդական շարժումին եւ «Արմենիա» թերթը կը կարդացուէր մեծ խանդով ու հետաքրքրութեամբ:

Երեք անուանի Մկրտիչներու բռնի աքսորը Վասպուրականէն չէր կրցած կտրել թափը սկսուած շարժումին. ընդհակառակն՝ երիտասարդութիւնը աւելի չեչտուած կերպով կը փարէր «Արմենիա»ի գծած ուղիին, չեչտը դնելով կրթական գործի վրայ, որ կը ճիւղաւորուէր մտաւորական եւ մարզական բաժանմունքներու: Ամենօրեայ վարժարաններն ու կիրակնօրեայ դպրոցները կը նկրտէին յագուրդ տալ երիտասարդութեան մտաւորական պահանջներուն, իսկ վանայ ծովուն կապուտակ ջուրերուն վրայ լողորդութիւնը կը քաջալերուէր ֆիզիքական զօրացման համար, որուն կը հետեւէր զինավարժութիւնը՝ վարագայ լերան խոր անձաւներուն մէջ, ինքնապաշտպանութեան պատրաստութեան նպատակով:

Խրիմեան, Փորթուգալեան եւ Աւետիսեան վիթխարի աշխատանք տարին հայ յեղափոխութեան կազմակերպման եւ տարածման գծով, եւ խոր ազդեցութիւն գործեցին Վասպուրականի եւ Դուրան Բարձրաւանդակի հայութեան մտածելակերպի յեղաշրջման մէջ: «Խրիմեանը պիտի համարել ազգային գիտակցութեան տարածման նախահայրը, իսկ Մ. Փորթուգալեանը՝ յեղափոխական կուսակցութեանց հայրը»[36]:

«Մկրտիչ Փորթուգալեանի աշակերտներէն ամենէն աչքառուն, ամենէն մեծը, ըսենք՝ հսկան, Աւետիսեանն էր, որ եղաւ կազմա-

---

[35] *Նոյն*, էջ 235 (*Տես*, «*Արմենիա*», *Մարսիլիա*, 1886, *թիւ* 55):

[36] *Ռուբէն*, Հայ Յեղափոխականի մը Յիշատակները, *Հտ.* 2, *Պէյրութ*, 1973, էջ 80:

կերպիչը Խրիմեանի եւ Փորթուգալեանի տարածած գաղափարներու եւ հիմնադիրը Արմենական Կուսակցութեան»[37]:

Յետագային, 90-ական թուականներուն, Արմենական կուսակցութիւնը Վասպուրականի մէջ կը ձեռնարկէր մինչ այդ չտեսնուած տեռորներու եւ սպաննութիւններու, սանձահարելու համար հայ ժողովուրդի հարստահարիչ քիւրտ գազանները:

Կուսակցութեան տեռորի առաջին փորձը կ'ըլլայ Նորդուզի բռնակալ Շաքիրի դէմ: Փանոս Թերլէմէզեանը իր հետ առնելով Զաթրոն, Շերոն, Յովհաննէսը եւ ուրիշներ, ճամբայ կ'ելլէ սպաննելու համար քիւրտ Շաքիր բէկը: Դժբախտաբար Շաքիրի ծառաները միայն կը սպաննուին, իսկ խորամանկ բէկը կ'ազատի:

Այս առաջին փորձը թէպէտեւ չի յաջողիր, սակայն իսր ազդեցութիւն կը գործէ քիւրտերուն վրայ: Ինչպէ՞ս կ'ըլլայ որ «քոստ ֆլայ» հայ մը, կը համարձակի քիւրտ թոռուն (ազնուական) մը սպաննելը իր մտքէն անցնել: Թչնամի աչիրէթին հասարակ քիւրտը նոյնիսկ իրաւունք չունէր հակառակորդ թոռուն մը սպաննել: Եթէ սպաննէր, կը պատժուէր մահուամբ: Միայն թոռուն մը կրնար իր թչնամի թոռունը սպաննել: Ինչ որ արմենական խիզախ երիտասարդները կը փորձէին ընել, աննախընթաց էր· թերեւս դարերէ ի վեր չտեսնուած – կամ հազուադէպօրէն տեսնուած – բան էր եղածը: Ասիկա մեծ յանդգնութիւն էր այն ժամանակներու համար, «եւ այս տեսակէտէն տեռորի վերոյիշեալ փորձը արժէքաւոր էր· ան ըմբոստութեան եւ խիզախութեան դուռը բաց կ'ընէր»[38]:

Թէպէտ Արմենականներու քաղաքական ծրագիրն էր «Յեղափոխութեամբ հայ ժողովուրդի համար իրաւունք ձեռք բերել», սակայն, տարիներու ընթացքին այս ռազմավարութիւնը փոփոխութեան ենթարկուեցաւ եւ կուսակցութեան ղեկավարները դարձան աւելի գործնական եւ դատողապաշտ:

Էմմոն Կոտալազեան (Ե· Ագատեան) լաւագոյնս կը սահմանէ այս զգուշաւոր քաղաքականութեան էութիւնը·–

«Արմենական կուսակցութեան յեղափոխական գործունէութիւնը յատկանշուեցաւ բացառիկ չրջահայեցութեամբ եւ ժողովրդային բազկերակի անվրիպելի զննումով: Լրջախոհ ընթացքը Արմեններու մօտ չէր բխեր յեղափոխական նպատակներու պահպանողական բնոյթէ մը կամ խիզախութեան պակասէն: Անոնք ամէնէն յանդուգն ծրագիրները վճռած էին գործադրել· սակայն ատիկա

---

[37] Նոյն, էջ 80:
[38] Նոյն, էջ 81:

պատճառ չեղաւ, որ անոնք զառածին զգացական պոռթկումներու այնքան փորձիչ ծանծաղուտին մէջ»[39]:

1896-ի Վանի դէպքերը, իր բազմահարիւր Արմենական ծաղիկ երիտասարդութեան նահատակութեամբ – որուն պիտի անդրադառնանք յետագային – տկարացուցին կուսակցութեան դիրքը Վասպուրականի մէջ:

Յետագայ տարիներու կուսակցութեան բարեշրջութեամբ – 1908-ին՝ Սահմանադրական Ռամկավար իսկ 1921-ին՝ Ռամկավար Ազատական – եւ միջազգային քաղաքական նոր իրադարձութիւններու դէմ յանդիման, կուսակցութեան ղեկավարները խուսափեցան բունի միջոցառումներ գործադրելէ, դարձան զգուշաւոր եւ իրենց գործունէութիւնը կեդրոնացուցին առաւելաբար մշակութային եւ դաստիարակչական ասպարէզներուն մէջ, հետեւականօրէն – եւ ո՛չ յեղափոխութեամբ – հետապնդելով Հայկական Հարցը քաղաքական գետնի վրայ:

Ս. Դ. ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

Արմենական կուսակցութեան ազգային եռանդուն գործունէութեան կը հետեւէր Հնչակեան կուսակցութեան ծնունդը ժընեւի (Ջուիցերիա) մէջ, Օգոստոս, 1887-ին:

Հիմնադիր խմբակին ղեկավարները «Արմենիա»ի թղթակիցներ էին, բայց յուսախաբութիւններ ունեցած էին Փորթուգալեանի դանդաղ եւ համբերատար գործելակերպէն, այդ պատճառով խզած էին իրենց յարաբերութիւնները անոր հետ եւ կազմակերպած իրե՛նց կուսակցութիւնը, որ առաջին ընկերվարական կուսակցութիւնն էր Թուրքիոյ եւ Պարսկաստանի մէջ[40]:

Կուսակցութեան հիմնադիրներու խմբակին «ոգին ու ղեկավարը» կը հանդիսանար Աւետիս Նազարբէկեան, «բազմակողմանի զարգացումով, մարքսիստական դաստիարակութեամբ, արուեստագէտ-բանաստեղծի խառնուածքով, հռետորական ձիրքով եւ գեղեցիկ արտաքինով»[41] մտաւորական մը: Մնացեալ հիմնադիրներն էին՝

---

[39] *Էտմոն Կոտալազեան*, Հերոսապաշտութեան Տեղը Մեր Կեանքին Մէջ (*Տես «Զարթօնք» Բացառիկ, Պէյրութ*, 1962, էջ 78):

[40] Louise Nalbandian, p. 104.

[41] *Արսէն Կիտուր*, Պատմութիւն Ս.Դ.Հնչակեան Կուսակցութեան, 1887-1962, էջ 29:

Մարօ Վարդանեան (յետագային Նազարբէկեանի տիկինը), Ռուբէն Խանազատ, Գաբրիէլ Կաֆեան, Մաթէոս Շահազիզեան, Քրիստափոր Օհաննեան, Պօղոս Աֆրիկեան, Գէորգ Ղարաջեան, Մ. Մանուչարեան եւ Մ. Մանուէլեան[42]:

Այս բոլոր երիտասարդներն ալ ռուսահայեր էին[43], որոնք ժրնէւի մէջ կը հրատարակէին «Հնչակ» թերթը, յեղափոխական եւ ընկերվարական արեւելումով:

Կուսակցութեան բոլոր հիմնադիրներն ալ Եւրոպա ուսանելու գացած քաղքենի ընտանիքներու զաւակներ էին, որոնք երբեք թրքական դրօշի տակ չէին ապրած բայց կը մտահոգուէին իրենց թրքահայ եղբայրներու դժբախտ ճակատագրով: Աւետիս Նազարբէկեանի հօրեղբայրը Թիֆլիսի ամէնէն մեծահարուստ դրամատէրներէն մէկն էր[44]:

Կուսակցութեան յեղափոխական բնոյթի եւ քաղաքական գործելակերպի մասին «Հնչակ»ը կը գրէր հետեւեալը իր առաջին թիւին մէջ.– «Մենք պէտք է բարձրացնենք թրքահայ մասսայի բնկճուած ոգին, բացենք նրա աչքերը, ցոյց տանք նրա ճամբան եւ լինենք նրա ուղեկիցը յեղափոխական ապստամբական չարժումներուն, յանուն ժողովրդի կեանքի ապագայ ապահովութեան եւ ինքնուրոյնութեան, առանց որի ներկայումս անհնարին ու ցնորական է մտածել ժողովրդի որեւէ առաջդիմութեան վրայ... Պատմական իրողութիւնները արդարացնում են այն խօսքը, թէ՝ «Ո՛վ չի կարող պատերազմով ձեռք բերել ազատութիւն, նա անարժան է դրան»[45]:

Մ. Փորթուգալեան «Հնչակ»ի մասին կը գրէր թէ կ'ուզէ գրաղեցնել հայ ժողովուրդը տնտեսական եւ ընկերվարական այնպիսի խնդիրներով, որոնք հազիւ կրնան Եւրոպայի եւ Ամերիկայի պէս յառաջադէմ երկիրներու մէջ վէճի նիւթ դառնալ եւ վերջնականապէս չլուծուիլ, մինչդեռ հայերը, որոնք դեռ իրենք գիրենք կառավարելու իրաւունքէն նոյնիսկ զուրկ են, ինչպէ՞ս կրնան այժմէն լուծել այդ հարցերը: «Հնչակ»ը կը գրէր նաեւ գործարանատէրերու, բանուորներու փոխ-յարաբերութեանց եւ անոնց երեւակայական վէճերուն մասին, երբ Հայաստանի մէջ դեռ ո՛չ գործարան կար եւ ոչ ալ այդպիսի բանուոր: Փորթուգալեան կ'աւելցնէր. «Ապագային մէջ դեռ բացուելիք գործարաններու մէջ աշխատելիք բանուորներու

---

[42] Նոյն, էջ 29:

[43] Նոյն, էջ 30:

[44] Louise Nalbandian, p. 105.

[45] *Հրանդ Գանգրունի*, Հայ Յեղափոխութիւնը Օսմանեան Բռնատիրութեան Դէմ (1890–1910), էջ 80 (*Տես «Հնչակ», թիւ* 1, 1887, *ժրնեւ*):

խնդիրներով այժմէն յուզուիլ, վէճեր հանել եւ հայ ժողովուրդն այդ գաղափարներով յեղափոխութեան գրգռելը տղայամտութիւն կը համարենք»[46]:

Հետեւեալ խօսակցութիւնը տեղի ունեցած էր վանեցի ուսուցիչ Համբարձում Երամեանի (չէզոք) եւ Հնչակեան ղեկավար Ղարաբաղցի Մարտիկ Սարուխանեանի միջեւ (Մարտիկը համալսարանական կիսաւարտ մըն էր).-

«— Ձեր իւրաքանչիւր խմբակը քանի՞ հրացան ունի — կը հարցընէ Երամեան:

— Մէկ կամ երկու՝ մեծ մասը:

— Գիտե՞ն գործածել:

— Երբեմն քաղաքէն կամ գիւղէն դուրս հեռաւոր վայրերու մէջ նշանառութեան մարզանքներ կը կատարեն գաղտնապէս:

— Ի՞նչ առաջադրութեամբ կը գործէք:

— Հայ ժողովուրդը ազատագրելու եւ սոցիալական կառավարութիւն մը հաստատելու կրկնակ նպատակներով:

— Թուրք տէրութեան ուժերուն եւ քրտական հրոսակներուն դէմ ի՞նչ միջոցներով պիտի կռուիք:

— Տաճկական կառավարութիւնը արդէն փտած է, իսկ քիւրտերը մեր առաջին յաջողութիւններուն վրայ մեր կողմը պիտի անցնին:

— Տաճկահայ իրականութեան մէջ պիտի կրնա՞ք դիւրաւ հող գտնել ձեր սօցիալական բրօփականտին համար:

— Հակառակորդ տարրերը՝ պուրժուա, եւ այլն, մենք կը հնազանդեցնենք ահաբեկիչ միջոցներով:

— Պատմական տուեալներէ զատ նաեւ թուրք եւ հայ ուժերու խոտորնակ համեմատութիւնները այժմէն կը ցուցնեն, որ զինեալ իսլամներու մէջեւ ցրուած հայ տարրը, առաջին առթիւ զոհ պիտի երթայ արթուն հսկող թշնամիի նախայարձակումներուն՝ դեռ դուք չպատրաստուած:

— Բաւական է որ 4 միլիոն հայէն 100,000 մը ապրի, այլ ազատ ապրի եւ կառավարուի ընկերվարական դրութեամբ. ինձ համար միեւնոյնն է մի ինչ որ թուրք Սուլթան կամ հայ Տիգրան»[47]:

Յեղափոխական վարքագիծով եւ ընկերվարական գաղափարաբանութեամբ Հնչակեան կուսակցութիւնը, հայ ազատագրական գործօն պայքարի երեսնամեայ չրջանին, յարատեւօրէն պատնէշի

---

[46] *Զոն Կիրակոսեան*, Բուրժուական Դիւանագիտութիւնը եւ Հայաստանը, էջ 293 (*Տես «Արմենիա»*, *Մարսիլիա*, 1899, *թիւ* 53):

[47] *Համբարձում Երամեան*, Ցուշարձան Վան-Վասպուրականի, *Հտ. Ա.*, էջ 352:

վրայ մնաց եւ անողոք ու անշահախնդիր պայքար մղեց անարգ բրուտնատիրութեան դէմ:

1896-ին սկսաւ վերակազմեալ Հնչակեան չարժումը, «հայ յեղափոխութիւնը գուտ ազգային եւ ազատագրական նպատակին ուղղելու»[48] յառաջադրանքով: Անոր դեկավարներն էին Միհրան Տամատեան, Միսօ Շահէն, Արփիար Արփիարեան, Գարեգին Զիթճեան, Միհրան Սվազլը, Սուրէն Սուրէնեան եւ Լեւոն Մկրտիչեան[49]:

ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆՆԵՐԻ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

1890 թ. Թիֆլիսի մէջ հիմնուեցաւ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը: Հիմնադիրներն էին Քրիստափոր Միքայէլեան, Սիմոն Զաւարեան եւ Ստեփան Զօրեան (Ռոստոմ): Կուսակցութեան օրկանն էր «Դրօշակ»ը, որ սկիզբը կը հրատարակուէր Թիֆլիս, իսկ ապա Ժընեւ:

Կովկասի եռանդուն եւ հայրենասէր երիտասարդներէն Քրիստափոր Միքայէլեան եւ Սիմոն Զաւարեան, տեսակցութիւն մը կ'ունենան Հնչակեան Կուսակցութեան հիմնադիրներէն՝ Ռուբէն Խանազատի հետ, գաղափարներու փոխանակութեան համար, իբրեւ ընկերվարականներ:

Քրիստափոր կը յայտարարէ.-

«Ընկերվարութիւնը, մարդկային ցեղի ամենավսեմ վարդապետութիւնն է, որ նպատակ ունի ազատագրել աչխատաւոր եւ տառապած զանգուածները ամէն տեսակ լուծերէ՝ քաղաքական, կրօնական, տնտեսական, եւ հասցնելու զանոնք լիակատար ազատութեան եւ բարօրութեան»[50]:

Երկար վիճաբանութիւններէ ետք, ընդունելի ձեւ մը կը գտնուի կազմելու համար «Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցութիւն» մը: Քրիստափոր եւ Նազարբէկեան կը հրատարակեն «Դրօշակ» թերթը Թիֆլիսի մէջ:

Դժբախտաբար ընկերվարական յեղափոխականներու դաշնակցութիւնը երկար չի տեւեր. կը պառակտուին ու կը բաժնուին:

---

[48] *Անդրանիկ Անդրէասեան*, Մեր Գաղափարն ու Գործը, *Բ. Տպագր.*, *Պոսթոն*, 1979, էջ 10:

[49] *Նոյն*, էջ 10:

[50] *Տեղակալ Մ. Աւետեան*, Հայ Ազատագրական Ազգային Յուշամատեան եւ Զօր. Անդրանիկ, *Փարիզ*, 1954, էջ 42:

Քրիստափոր Միքայէլեան

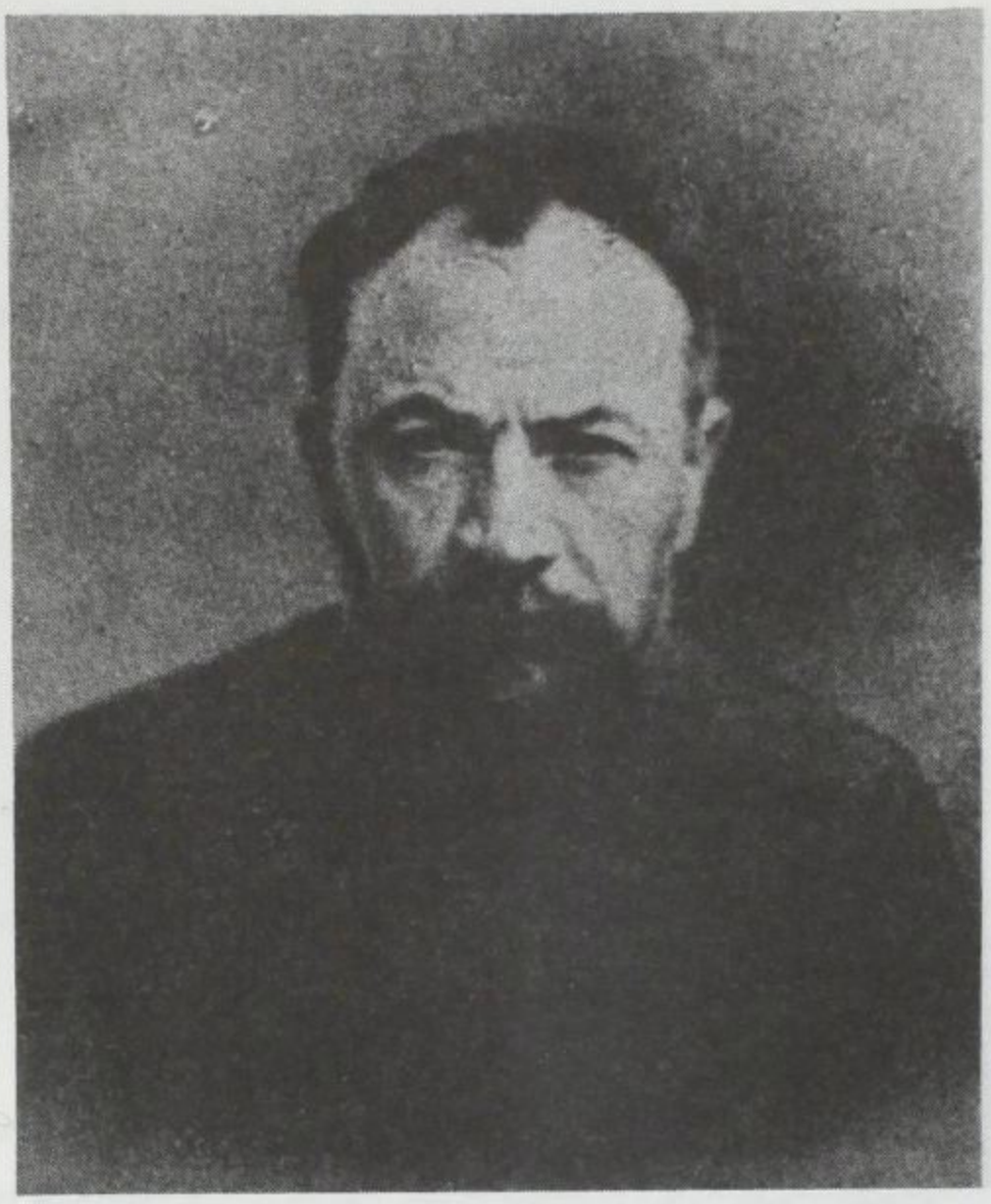

Ռոստոմ

Հակառակ այս պառակտումին, Քրիստափոր, Ռոստոմ եւ Զաւարեան երրորդութիւնը կը պահէ այդ անունը եւ իրենց կազմակերպութիւնը կը կոչէ «Հայ Յեղափոխական Դաշնակցական Կուսակցութիւն»:

Ագուլիսցի Քրիստափոր Միքայէլեան ուսումնաւարտ եղած էր Թիֆլիսի ճեմարանէն: Ան «Փոթորիկ» անունով կոմիտէ մը կազմակերպեց եւ մահուան սպառնալիքով սկսաւ տուրք հաւաքել հայ հարուստներէն, իբրեւ «Հայրենիքի Ազատութեան Ֆոնտ», սովորութիւն մը, որ մինչեւ օրերս պարբերաբար կը չարունակուի···:

Քրիստափոր Եւրոպա անցնելով տեսակցութիւն ունեցած էր ցամաքամասի ընկերվարական ղեկավարներուն հետ – Ժօրէս, Վիքթոր Պերար, եւ այլն:

Կուսակցութիւնը որդեգրած էր տեռորը իբր քաղաքական միջոցառում, որուն ջատագովն էր Քրիստափոր: Այս միջոցառումը անոնք սորված էին ռուս Էս·Էր·–ներէն (Սոցիալիստ Ռեվոլուցիոնէր), որոնք կ'ահաբեկէին ցարի նախարարներն ու մեծ ու փոքր պաշտօնեաները, եւ որոնց հետ սերտ գործակցութեան մէջ էր Քրիստափոր Միքայէլեան:

Կուսակցութեան Գ. Ընդհանուր ժողովին, 1904–ին, Սոֆիայի մէջ, Քրիստափոր առաջարկեց Սուլթան Համիտը տեռորի ենթարկել: Դժբախտաբար, սակայն, մեծ յեղափոխականը ինքը գոհ գնաց ռումբի մը անժամանակ պայթումին, փորձի ատեն: Զորս ամիս ետք,

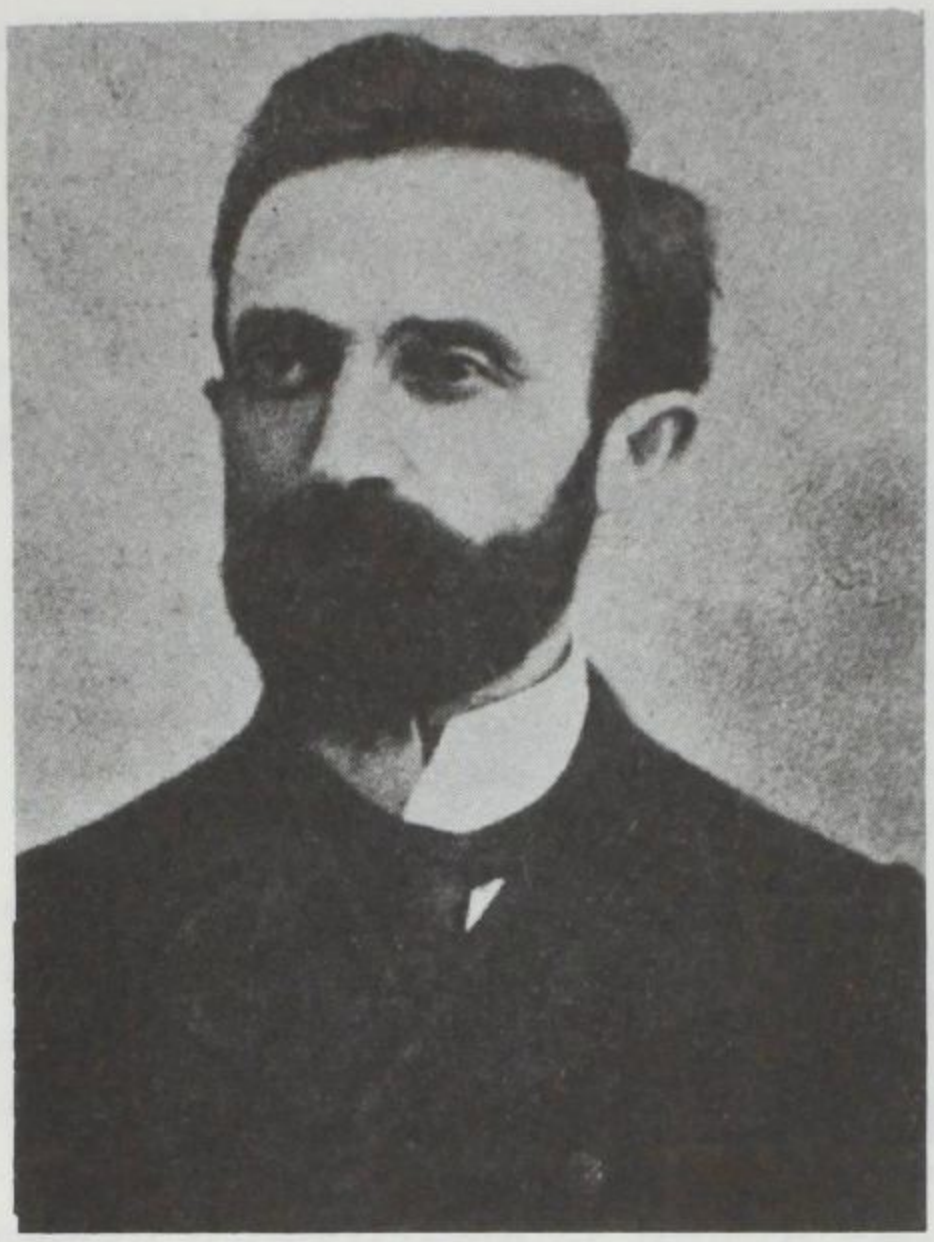

Սիմոն Զաւարեան

Ձախին՝ Զաւարեան աջին՝ Քրիստափոր

արիւնարբու գազանը դարձեալ պիտի ազատուէր Երկրագի մահափորձէն:

Ռոստոմը ծնած էր Գողթան գաւառի Ցղնա գիւղը, 1867-ին: Ուսանած էր Թիֆլիսի եւ Մոսկուայի գիւղատնտեսական դպրոցներուն մէջ: Դպրոցէն վռնտուած էր ցոյցի մը մասնակցած ըլլալուն համար: Ժամանակ մը Ժընեւի մէջ եղած էր «Դրօշակ»ի խմբագիր, բայց գործը չէր սիրեր, որովհետեւ գրելու չատ կարողութիւն չունէր: Տառապանք էր իրեն համար բանախօսութիւն մը կամ խմբագրական մը գրելը:

Ռոստոմ ունեցած էր կուսակցական բեղուն գործունէութիւն: Ան մեռաւ 1919-ին, Թիֆլիս, բծաւոր տիֆէ:

Սիմոն Զաւարեան Լոռեցի է: Ան չրջանաւարտ է Մոսկուայի ճեմարանէն: Ազնուական ընտանիքի զաւակ ըլլալով հանդերձ, Զաւարեան կը գարշէր փառամոլութենէ, ցուցամոլութենէ եւ աթոռամոլ բախտախնդիրներէ: Ան կուսակցութեան բարձր դիրքերէն դուրս վռնտած էր գեղծարարները:

Սիմոն Զաւարեան այցելեց Կիլիկիա եւ Լիբանան: Պէյրութի մէջ ան հիմնեց Ուսանողական Միութիւն մը, որ յետագային իր անունով կոչուեցաւ: Պոլիս ուսուցչական պաշտօն ստանձնեց Եսայեան վարժարանին մէջ: Մահուան առիթով, 1913-ին, պոլսահայերը իրեն ըրին աննախընթաց յուղարկաւորութիւն մը:

Դաշնակցութիւնը առաջին օրէն աչքի պիտի զարնէր իր խիզախութեամբ, կուսակցական կարգապահութեամբ եւ ուժեղ կազմակերպութեամբ, բայց դժբախտաբար, սկիզբէն մինչեւ օրերս, պիտի մնար գերին իր յանձնապաստան գործելակերպին եւ մենատիրական մոլուցքին, թէ՛ քաղաքական եւ թէ՛ ազգային հարցերու մէջ:

Կուսակցութեան քաղաքական մեծագոյն իրագործումներէն յիշենք՝ ֆետայական չարժման կազմակերպումը, որուն չնորհիւ Տարօնի հայութիւնը յարաբերաբար գերծ մնաց Համիտեան կոտորածներէն, անկախ Հայաստանի Հանրապետութեան ստեղծումը, որուն գլխաւոր դարբիններէն մին հանդիսացաւ ան, ինչպէս նաեւ Մեծ Եղեռնի հրէշատիպ հեղինակներուն դիտապաստ զգետնումը Եւրոպայի եւ այլ մայրաքաղաքներու մայթերուն վրայ:

Նպատակի տեսակէտով հիմնական տարբերութիւններ չկային երեք կուսակցութիւններուն միջեւ. յեղափոխութեան սկզբունքին չուրջ ալ տարակարծութիւն չկար, բայց գործելակերպի եւ ռազմավարութեան տեսակէտով Արմենականները կ'ուզէին, որ յեղափոխութիւնը կատարուէր լուռ եւ անչուկ պատրաստութեամբ, յարմար րոպէին միայն հրապարակ գալու համար, մինչ Հնչակեաններն ու Դաշնակցականները կը հաւատային ցոյցի եւ Եւրոպական միջամրտութեան: Արմենականները հակառակ էին ամէն տեսակ ցոյցի եւ արկածախնդրութեան, կը գինուէին ծածուկ կերպով եւ խիստ գաղտնապահ էին:

Երեք կուսակցութիւններուն միջեւ կային – եւ մինչեւ հիմա ալ կան – գաղափարական տարբերութիւններ. Հնչակեաններն ու Դաշնակցականները ընկերվարական վարքագիծի կը հետեւին, իսկ Ռամկավարները կը հաւատան ռամկավարական դաւանանքին եւ ազատական նախաձեռնութեան եւ թէ անհատը, իբրեւ տնտեսական գործօն, պէտք է իր ուժերն ու կարողութիւնները զարգացնէ պետութեան կողմէ հակակչռուած ազատութեան սահմաններուն մէջ:

Ո՞Վ ՍՏԵՂԾԵՑ ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆԸ

Հայ Յեղափոխութեան ստեղծուելուն միակ դրդապատճառը թուրք պետութեան անմարդկային եւ բարբարոսական վերաբերումն էր հայ ժողովուրդին հանդէպ:

1890-ական թուականներուն վանի չրջանը հաստատուած երկու ամերիկացի միսիոնարներ՝ Ֆրեսերիք Տէյվիս Կրին եւ Հենրի Տէյվընփորթ Նորթրըփ, իւրաքանչիւրը գիրքի մը մէջ կը նկարագրէր թրքահայոց վրայ կիրարկուած գազանութիւններն ու բռնութիւն-

ները, որոնք պիտի հրատարակուէին մէկ հատորի մէջ (ստորեւ Գիրքին Ա. էջը):

Գիրքը Ուաշինկթըն «Տի.-Սի.»ի Քոնկրէս Գրադարանի գրացուցակին մաս կազմած է 1896-ին: Կը խօսի Սասնոյ ջարդերուն (1891-1894) եւ Թուրքիոյ ամէն կողմերը հայոց վրայ գործադրուած սարսափելի բռնութիւններուն եւ գազանութիւններուն մասին: Հեղինակները կ'ընեն վկայութիւններ, Թուրքիոյ մէջ 6-30 տարի ապրած ամերիկացի քաղաքացիներէ:

Սոյն միսիոնարները, աւելի կենդանի դարձնելու համար հայոց վրայ գործադրուած խժդժութիւնները, կը հրատարակեն բազմաթիւ նկարներ: Մեծ դժկամութեամբ է որ կը հրատարակեմ քանի մը հատը այդ պատկերներէն, որովհետեւ չափազանց սրտամորմոք տեսարաններ են անոնք.-

ARMENIAN MASSACRES

OR

THE SWORD OF MOHAMMED

CONTAINING

COMPLETE AND THRILLING ACCOUNT OF THE TERRIBLE ATROCITIES AND WHOLESALE MURDERS COMMITTED IN ARMENIA BY MOHAMMEDAN FANATICS

INCLUDING

A FULL ACCOUNT OF THE TURKISH PEOPLE, THEIR HISTORY, GOVERNMENT, MANNERS, CUSTOMS AND STRANGE RELIGIOUS BELIEF

BY FREDERICK DAVIS GREENE, M.A.

Secretary of the National Relief Committee and late Missionary to Armenia.

TO WHICH IS ADDED

THE MOHAMMEDAN REIGN OF TERROR IN ARMENIA

EDITED BY

HENRY DAVENPORT NORTHROP, D.D.

The well-known author.

MASSACRE OF ARMENIANS AT THE GREAT GREGORIAN CHURCH AT URFRA, WHERE 3,500 CHRISTIANS WERE BUTCHERED; 1500 OF THEM SLAUGHTERED IN THE CHURCH WHERE THEY HAD TAKEN REFUGE.

TURKISH SOLDIERS TORTURING AN ARMENIAN PRIEST.---PRICKING HIM TO DEATH ON THE POINTS OF BAYONETS SET UPRIGHT IN THE GROUND.

COLD BLOODED MURDER OF ARMENIAN CHILDREN

Մինչեւ 19-րդ դարու կէսերուն, հայ ժողովուրդը, րայայի կամ ճորտի անկրելի գոյավիճակին տակ չնչահեղձօրէն կքած, ազատութեան կամ ինքնապաշտպանութեան մասին գաղափար իսկ չունէր երբ իր վրայ կը կիրարկուէին այնպիսի բռնութիւններ՝ որոնք կեն-դանիներու վրայ նոյնիսկ չեն գործադրուիր:

1830-ական թուականներու վերջերուն, երբ Խաչատուր Աբովեան կը նկարագրէր ողբալի վիճակը հայ ազգին, դեռ հայութիւնը զինեալ ինքնապաշտպանութեան գաղափարը միտքէն անգամ չէր անցուցած:

Հայ ժողովուրդին միակ երազը, միակ մաղթանքն ու աղօթքը՝ իբրեւ մարդկային էակ ապրիլն էր, քրիստոնեայ տէրութեան մը հովանիին ներքեւ:

Հայ յեղափոխութեան գաղափարի ծնունդը, հայ յեղափոխական կուսակցութիւններուն կազմակերպուիլը, ֆետայական շարժումներն ու Սասնոյ այսպէս կոչուած «ապստամբութիւնները», արդիւնքն էին խաղաղասէր ու չինարար հայ ժողովուրդին հանդէպ թուրք կառավարութեան վարած հայահալած քաղաքականութեան: Այլապէս, Սերոբ Աղբիւրի, Հրայր-Դժոխքի, Գէորգ Զաւուշի եւ Անդրանիկի նման առողջ ու կենսուրախ երիտասարդներ, իրենց հայրենական տաքուկ օճախներն ու հողագործական կենսական աշխատանքը ետին ձգելով լեռները չէին բարձրանար, վայրի կենդանիներու նման խոնաւ անձաւներու կամ խիտ անտառներու մէջ բնակելու տարինե՛ր ամբողջ, եւ շատ անգամ մինչեւ մահ: Սասնոյ ապստամբութիւնները ուրիշ բան չէին եթէ ոչ զինեալ ինքնապաշտպանութեան փորձեր: Հայ Յեղափոխական Շարժումը «յեղափոխական» էր այն իմաստով, որ դարերէ ի վեր առաջին անգամն էր որ հայ երիտասարդը զէնքը ձեռք կ'առնէր պաշտպանելու համար հայ գիւղացիին ինչքն ու պատիւը:

Հայ Յեղափոխութիւնը ինքնապաշտպանութեան բնոյթ ունէր եւ չէր միտեր տապալելու թուրք պետութիւնը, որովհետեւ Տարօնի չուրջ 200 հայ ֆետայիներու ուժերէն վեր էր կործանել Օսմանեան հզօր կայսրութիւնը:

Թուրքը, վայրենի ու բարբարոս, հայութիւնը կը նկատէր րայա, այսինքն՝ ոչխարներու հօտ, որուն տէրը իր կենդանիներուն բուրդը կը խուզէ, կամ կը մորթէ երբ որ կամենայ...: Խրոխտ սասունցին մերժած էր ենթարկուիլ այդ գոյավիճակին, անոր համար նկատուած էր «ապստամբ»...:

Թուրքերը «ապստամբութիւն» կը նկատէին հայոց ինքնապաշտպանութեան փորձերը: Օրինակի համար, 1909-ի Ապրիլի ջարդէն ետք, 5 հայեր կախաղան բարձրացուած էին, որովհետեւ անոնք համարձակութիւնը ունեցած էին զէնքով պաշտպանելու իրենց ընտանիքները թուրք ջարդարարներու դէմ...:

Մուշեղ Արք. Սերոբեան հետեւեալ դրդապատճառները կու տայ հայ յեղափոխութեան ծնունդին մասին.–

«Իթթիհատի հայաջինջ քաղաքականութեան ծրագրին գործադրութեան անընդհատ չարունակութիւնը, խոստացուած բարեկարգութիւններուն գործադրուած չընլլալու պարագան, եւ Եւրոպական դիւանագիտութեան հակամարդկային, պողպատէ սառնութիւնը, եւ հայ տառապանքին օրըստօրէական աճումը միակ ստեղծողը եւ դրդապատճառը եղան Հայ Յեղափոխութեան: Եթէ մատնանշուած պատճառները գոյութիւն չունենային, յեղափոխութեան մտածումը արդէն իսկ լինելութեան իրաւունքը պիտի չունենար: Հայ ժողովուրդը ակամայ եւ առանց ուզելու ընդգրկեց Յեղափոխութիւնը, իբրեւ իր վերջին փրկութեան լաստակը, եւ եթէ կան մարդիկ, որոնք յեղափոխութիւնը յանցանք մը կը նկատեն, այդ յանցանքին պատասխանատուութիւնը թող երթան փնտռեն Թուրքերուն եւ Եւրոպացիներուն մօտ, որովհետեւ անոնց ցոյց տուած հակամարդկային վերաբերումէն ծնաւ այդ չարժումը: Հայը ի ծնէ խաղաղ զարգացումի ընդունակ, երբեք պիտի չյօժարէր իր ապահով երջանկութիւնը, եթէ ունենար, վտանգել յեղափոխական արկածախնդրութիւններով: Եւ եթէ ընդվզեցաւ, այս կը նշանակէ, թէ հարկադրուած էր ընդվզելու, ճակատագրօրէն հարկադրուած: Այդ անխուսափելի եւ կրակէ լուծը նախամեծար համարեց իր ամենօրեայ տառապանքէն, իր ամենօրեայ լկումներէն ու բռնաբարումներէն»[51]:

Սուլթան Ապտիւլ Համիտի վարչապետը բացէ ի բաց յայտարարած էր.–

«Հայ ազգը վերացնելու, անհետ եւ անճետ ընելու ենք: Եւ այդ ի գլուխ հանելու համար բան չի պակսիր մեզ. ամէն գործիք պատրաստ ունինք – քիւրտ, չերքէզ, կուսակալ, դատաւոր, հարկահան, ոստիկան, վերջապէս ամէն ինչ»[52]:

Հայ եւ քիւրտ ղրացիները իրարու դէմ հանելու համար, հնարքներ չէին պակսեր կառավարութեան մօտ: «Հայ գիւղազրկումը մեծ չափերու հասաւ 19–րդ դարու վերջերը, երբ Սուլթանական կառավարութիւնը այդ նպատակին համար սկսաւ օգտագործել քրտական վերնախաւին:Շրջանցելով մինչ այդ եղած օրէնքները, կառավարութիւնը յաճախ հայ գիւղացիին օգտագործման յանձնուած հողը միաժամանակ կը յանձնէր նաեւ քիւրտ վերնախաւին՝ արհեստականօրէն

---

[51] *Մուշեղ Արքեպիսկոպոս*, Հայկական Մղձաւանջը, *Գահիրէ*, 1954, էջ 28:

[52] *Կ. Թառոյեան*, Ժողովրդական Շարժումները Սասունում, *Երեւան*, 1966, էջ 21:

սրելով անոնց յարաբերութիւնները: Եւ որովհետեւ կառավարութիւնը կանգնած էր քիւրտ վերնախաւին թիկունքը, այդ հողերը ամբողջովին կ'անցնէին անոնց ձեռքը»[53] *:

60-ական թուականներէն սկսելով, ծանր հարկերը եւ զանոնք գանձելու կեղեքիչ եղանակները աւելի չեչտուած էին Սասնոյ մէջ, որը կը հանդիսանար ամէն տեսակ կամայականութիւններու թատերաբեմ: Գլխահարկը որ 40 ղրուշ էր, Սասնոյ մէջ կը հասնէր աւելի քան 60 ղրուշի[54]:

Կու տամ հետեւեալ օրինակը իբրեւ նմոյշ թրքական կառավարութեան կամայականութիւններէն.-

Յայտնի աշիրեթապետ-աւազակապետ քիւրտ Մուսա պէյը, խումբ մը զինեալներով կը յարձակի հայկական հարսանեկան հանդէսի մը վրայ, ցանկանալով յափշտակել հարսնացուն:

Հարսնեւորներուն մէջէն Արաբօ անունով խիզախ հայ երիտասարդ մը, ատրճանակը քաշելով կը սպաննէ քիւրտերէն երկուքը: Միւսները կը փախչին: Այս դէպքը «քաղաքական ապստամբութիւն» որակելով, թիւրք կառավարութիւնը կը ձերբակալէ Արաբօն եւ կը դատապարտէ 15 տարուան բանտարկութեան եւ տաժանակիր աշխատանքի: Արաբօն կը յաջողի փախուստ տալ Բաղէշի (Պիթլիս) բանտէն, կ'անցնի Կովկաս եւ 16 հոգինոց զինեալ խումբ մը կազմելով, 1893-ին կը վերադառնայ երկիր[55]:

1893 թուականի գարնան, թուրք զօրքերը յանկարծակի յարձակում կը գործեն Աւզուտ եւ Վարդէնիս գիւղերուն վրայ եւ չկարենալով գտնել Արաբոյին, սոսկալի կոտորածներ կը սարքեն այնտեղ: Թուրք զինուորները կը տանջեն եւ չիկացած երկաթներով կ'այրեն տղամարդկանց, կը բռնաբարեն կիներ եւ ձիերու սմբակներուն տակ կը ճզմեն մանուկներ: Հարիւր մարդ ալ ձերբակալելով կը վերադառնան Մուշ[56]:

Մուշի առաջնորդ ծայրագոյն վարդապետ Ներսէս Կարապետեանը համարձակութիւնը կ'ունենայ բողոքելու թուրք զօրքերու վայրագութիւններուն դէմ: Կառավարութիւնը այդ դէպքը եւս «քաղաքական ապստամբութիւն» որակելով ձերբակալել կու տայ Սրբա-

---

[53] Նոյն, էջ 9-10:

* Ծանօթ.- Արդի արեւելահայերէն գիրքերէ քաղուած մէջբերումները արեւմտահայերէնի վերածուած են հեղինակին կողմէ:

[54] Նոյն, էջ 13:

[55] Մ. Վարանդեան, Հ.Յ.Դաշնակցութեան Պատմութիւն, Հտ. Ա., էջ 142:

[56] Ա. Մարկոսեան, Արեւմտահայերի վիճակը 19-րդ Դարի Վերջերին, Խմբագրութեամբ Փրոֆ. Եր. Սարգսեանի, Երեւան, 1968, էջ 195:

զան Հայրը եւ 30 գինուորներու ուղեկցութեամբ կը տանի Պիթլիս եւ կը յանձնէ դատարան[57]:

Նոյն տարուան աշնան, Արաբոն եւ իր խումբը կը գտնուէին Խըննուսի եւ Մուշի միջեւ գտնուող Գէալէ Ռաշի (կամ Գէօլ-Արաշ) գիւղին մերձակայքը:

Մութը վրայ հասնելով, խումբը կը թաքնուի մարագի մը մէջ: Անօթի ըլլալով, անոնցմէ մէկը գաղտագողի կերպով եւ մեծ զգուշութեամբ կ'երթայ ուտելիք հայթայթելու խումբին:

Հացաբերին մեկնելէն քանի մը վայրկեան ետք, գիւղացիները կ'իմանան յեղափոխականներու ներկայութիւնը իրենց մէջ եւ վախնալով կառավարութեան վրէժխնդրութենէն, կը խնդրեն անոնցմէ որ վայրկեան առաջ մեկնին այդ շրջանէն:

Ֆետայիները խօսք կու տան գիւղի ներկայացուցիչներուն, որ ճաշէն անմիջապէս ետք պիտի հեռանան:

Գիշերուան մութէն օգտուելով անոնք ճամբայ կ'ելլեն եւ լուսաբացին կը հասնին Գէալէ Ռաշի ձորը, ուր կը շրջապատուին քիւրտ հրոսակներէն: Շուտով ընդհարումներու ձայնն ու հաւարը կը հասնին մօտակայ գիւղերը:

Արաբոն կը հրամայէ բարձրանալ դէպի սարը աւելի յարմար դիրքեր գրաւելու համար: Խումբը պաշարուած ըլլալով անհամար քիւրտ զինեալներով, կարելի չ'ըլլար բարձրանալ լեռ եւ անկարելի կ'ըլլայ նաեւ ճեղքել պաշարման շղթան:

Արաբոն՝ հազիւ 30 տարեկան, եւ իր խումբը օրհասական կռիւ կը մղեն եւ կը նահատակուին բոլորն ալ[58] (Ըստ Լ. Զորմիսեանի՝ խումբէն երկու հոգի կ'ազատին):

Ժողովուրդը չէր ուզեր հաւատալ թէ Արաբոն սպաննուած է: Գիւղերու մէջ յամառ զրոյցներ սկսած էին շրջիլ՝ թէ ան ողջ է, գացած է խումբեր կազմելու, Տամատեանը ազատելու համար Մուշի բանտէն:

Արաբոն արտակարգ գեղեցկութեան տէր երիտասարդ մըն էր եւ առաջին մեծ յեղափոխականներէն մէկը: Իրմէ առաջ Մարգար Վարժապետը գինեալ դիմադրութիւն ցոյց տուած էր Վարդենիս գիւղը քանդելու եկած մեծ թիւով քիւրտ ուժերուն: Թուրք կառավարութիւնը, վստահ ըլլալով որ սարսափելի քիւրտ Մուսա բէկի մարդիկը դժուարութիւն պիտի չունենան քանդելու Վարդենիսը, դիտողի դեր ստանձնած էր· սակայն, տեսնելով Մարգար Վարժապետի յաղթա-

---

[57] Նոյն, էջ 195:

[58] Ա. Նորեան, Դրուագներ Հ·Ց·Դաշնակցութեան Գործունէութիւնից, էջ 103–104:

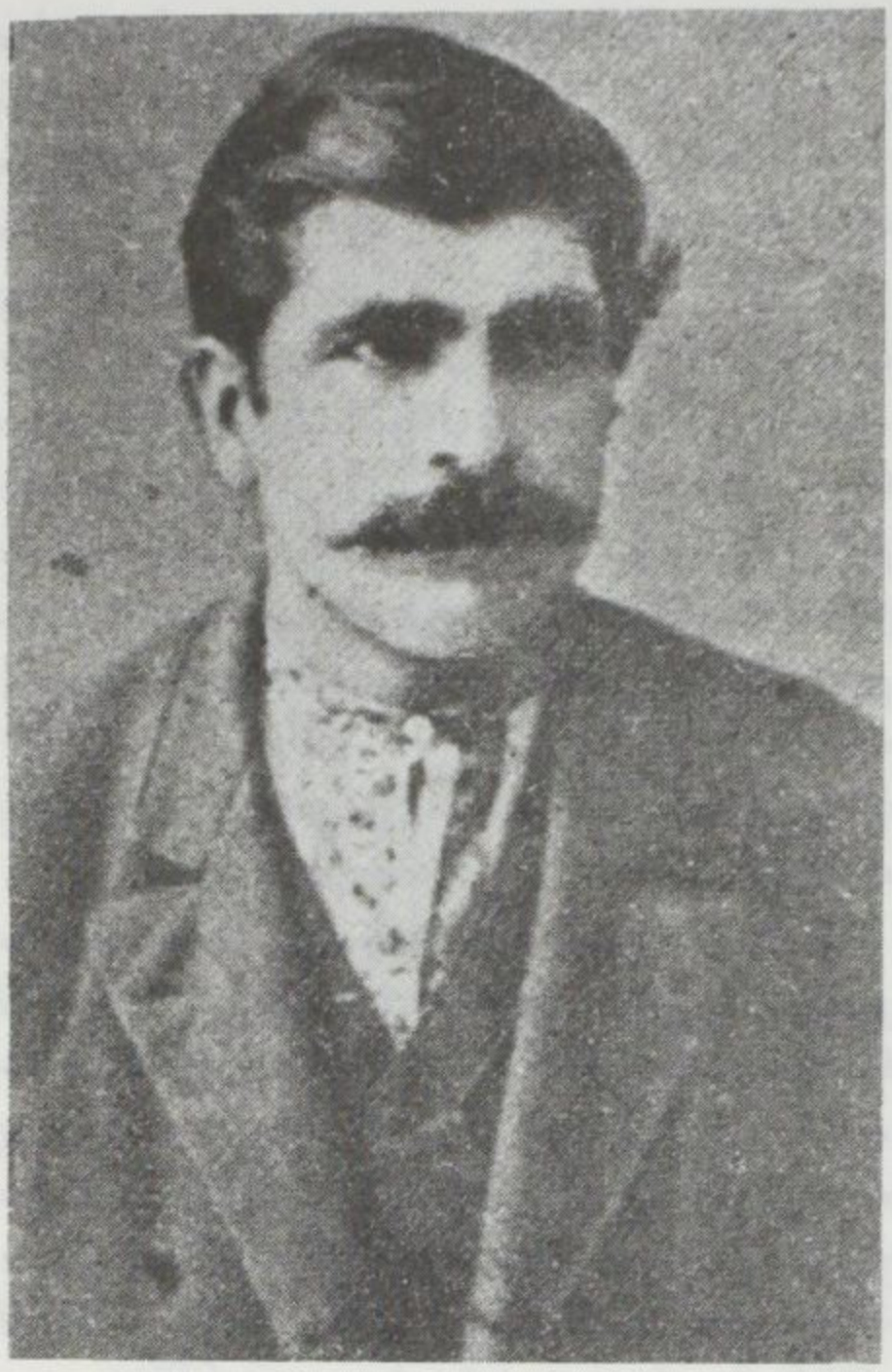

Արաբօ

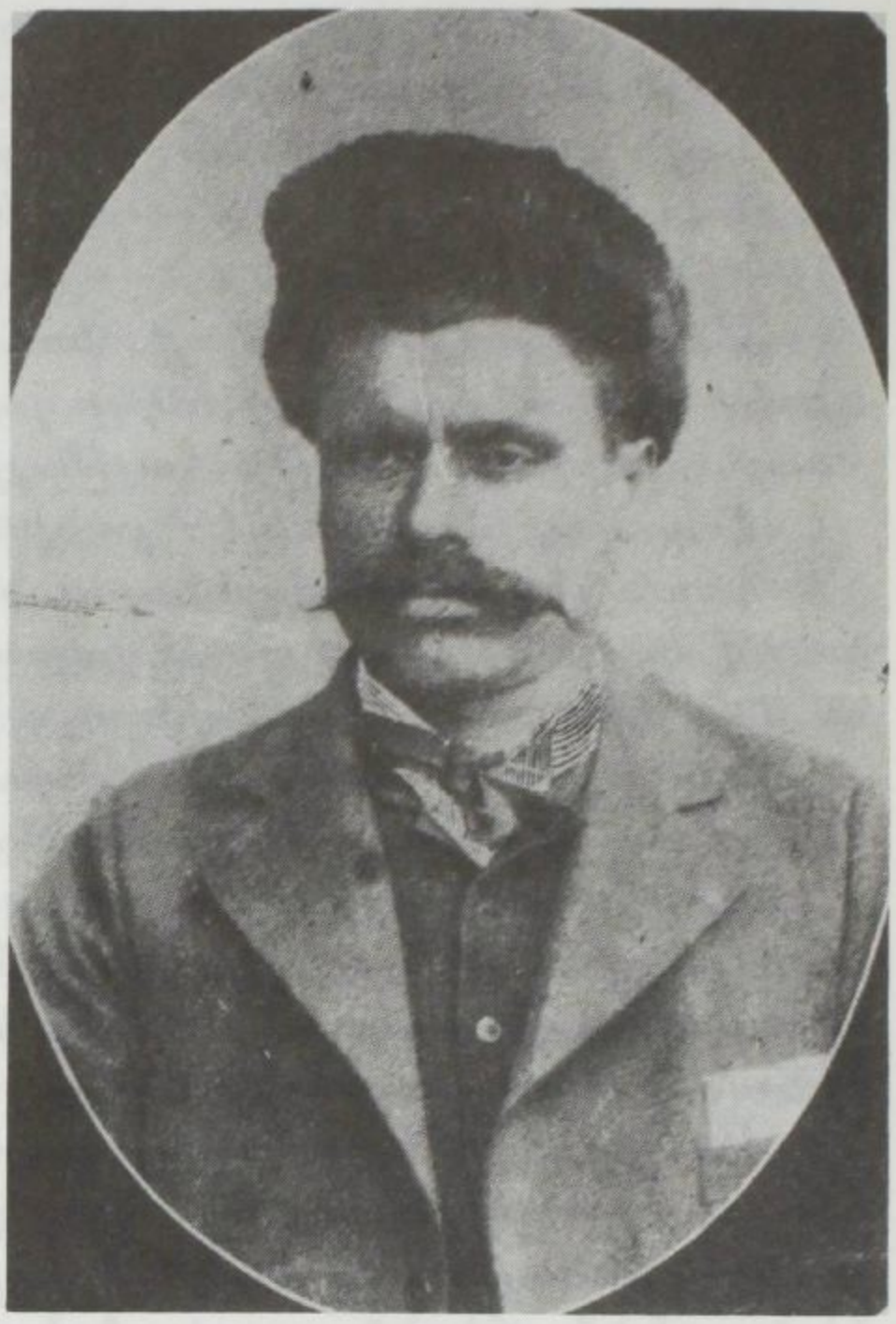

Մխօ-Շահէն Սէֆէրեան

նակը, քիւրտերը կը հեռացնէ չրջանէն, կը մտնէ Վարդենիս եւ կը հաւաքէ գիւղին երեսունի չափ չախմախլի հրացանները, կը ձերբակալէ հայ զինեալներուն մէկ մասը եւ կը տանի Մուշի բանտը: Մնացեալները կը փախին: Մարգար Վարժապետը ի վերջոյ կառավարութեան ձեռքը կ'իյնայ եւ կախաղան կը բարձրացուի, քիւրտերուն ղէմ իր գիւղը պաշտպանած ըլլալուն համար...:

Արաբոյի յայտնի գործակիցներէն էր մչեցի Մխօ Շահէնը[59]: Ան ղեկավարած էր Ջոք-Մարգուանի ինքնապաշտպանութիւնը, քանի մը անգամ բանտարկուած էր եւ աքսորուած, անցած էր Ամերիկա, սակայն հայրենիքի սէրը զայն ետ վերադարձուցած էր երկիր, շարունակելու համար հայ ազատագրական գործը: Ան զոհ գնաց եղբայրասպան գնդակի, Փոթիի մէջ, դարասկիզբին, երբ հերձուած յառաջացաւ Հնչակեան կուսակցութեան շարքերուն մէջ:

---

[59] *Լեւոն Զորմիսեան*, Համապատկեր Արեւմտահայոց Մէկ Դարու Պատմութեան, *Բ. Հատոր*, էջ 92:

Մինչ Վասպուրականի ու Տարօնի հայութիւնը սկսած էր խլրտիլ, կուսակցականօրէն կազմակերպուիլ ու զինեալ դիմադրութիւն ցոյց տալ ընդդէմ սանձարձակօրէն գործող թալանիչներու եւ ջարդարարներու, անդին, ի՞նչ դիրք բռնած էր պոլսահայութեա՛ն մտաւորականութիւնն ու ուներուր դասակարգը, ի տես գաւառի հայութեան վրայ ի գործ դրուած ամէն տեսակի ապօրինութեանց եւ կամայականութեանց: Մայրաքաղաքի հայութիւնը որ ինչքի եւ կեանքի ապահովութիւն կը վայելէր, առ հասարակ անհաղորդ էր գաւառի հայութեան ճակատագրով եւ Պատրիարքարան կամ այլուր եղած դիմումներուն ու բողոքներուն իբրեւ պատասխան կը յորդորէր համբերութեամբ քարշ տալ իր կեանքը: Պոլսահայ էֆէնտիին ամբողջ քաղաքագիտութիւնն էր «խոնարհիլ եւ հարթանալ իրմէ բարձր դիրք ունեցողների առջեւ եւ ծանրանալ ու բռնանալ իրմէ տկարներուն վրայ»[60]:

ՍԱՍՆՈՅ ԱՌԱՋԻՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ

Սասունը ընկճելու կառավարութեան առաջին փորձերը տեղի ունեցած էին 1891-ին, եւ մերթ ընդ մերթ բռնկելով յանգած 1894-ի հերոսամարտին:

Այս ապստամբութիւնը կազմակերպուած էր Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան կողմէ: Հերոսամարտին ղեկավարներն էին Միհրան Տամատեան, Գէորգ Զաւուշ, Շէնիկի իշխան Գրգօն, Հրայր-Դժոխք եւ այսպէս կոչուած «Մեծն Մուրատ» (Համբարձում Պոյաճեան) – պէտք չէ չփոթել «Սեբաստացի Մուրատ»ին հետ (Մուրատ Խրիմեան):

Ապստամբութեան անմիջական դրդապատճառը սասունցիներուն մերժումն էր տուրք վճարել թէ՛ թուրք կառավարութեան – որ արդէն անտանելիօրէն ծանր էր – եւ թէ քիւրտերուն:

Սասնոյ Ա. Ապստամբութեան անցուդարձերուն վերաբերեալ Անդրանիկի վերցուցած դերին մասին – եթէ ունեցած է – հատ ու կտոր տեղեկութիւններ միայն կան կարգ մը գիրքերու մէջ:

Հայրենի պատմագիր Հ. Գ. Վարդանեան, իր Արեւմտահայերի Ազատագրութեան Հարցը գիրքին մէջ կ'ըսէ թէ թրքական կառավարութիւնը Սասուն ներխուժելու դիտաւորութեամբ արհեստաւորներ

---

[60] Գ. Գիւզալեան, Պատմական Խնդիրներ, էջ 136:

ուղարկած էր «Սատանի կամուրջը» նորոգելու, որը լուրջ վտանգ էր սասունցիներուն համար:

«Այս առթիւ Ռես Գասպար Խաչոյեանի տունը տեղի կ'ունենայ ապստամբութեան ղեկավարներու հաւաք, որտեղ ներկայ էին նաեւ Անդրանիկը, Մուրատը, Տամատեանը, Գէորգ Զաւուշը եւ ուրիշներ»[61]:

Նոյնանման յիշատակութիւն մը կայ նաեւ Արսէն Կիտուրի խմբագրած Պատմութիւն Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան գիրքին մէջ (Հտ. Ա., Պէյրութ, 1962, էջ 141), ուր կը յիշուին անունները Անդրանիկի եւ այլ յեղափոխական գործիչներու, Սասնոյ Ա. Ապստամբութեան առնչութեամբ:

Անդրանիկը իրօք մասնակցա՞ծ էր 1894-ի Սասնոյ ապստամբութեան: Շա՛տ կասկածելի է եւ հետեւեալ պատճառներով.-

ա.- Ըստ Ռուբէնի, Անդրանիկը «1895-ին Ղզըլաղաճցի Աստուրի խումբին հետ երկիր էր մտել»[62]: 1895-ին Սասուն հասած Անդրանիկը չէր կրնար մասնակցած ըլլալ 1894-ին տեղի ունեցած սասունցիներու ապստամբութեան:

բ.- Սասնոյ 1894-ի դիւցազնական մաքառումներուն վերաբերեալ իրենց մանրակրկիտ գրութիւններուն մէջ, Անդրանիկի մասին յիշատակութիւն չկայ Կ. Սասունիի եւ Ռուբէնի գիրքերուն մէջ:

գ.- Հ. Ց. Դաշնակցութեան Զորրորդ Ընդհ. ժողովի 42-րդ նիստին, գումարուած Վիեննայի մէջ, 1907 թ. Մարտ 20-ի առաւօտեան, Անդրանիկը իբրեւ Տարօն-Սասունի պատգամաւոր խօսք առնելով, կ'ըսէ.-

«Սասունը 1894-ին՝ հրացանով է կռուել միայն, բայց այն ժամանակ նա աւելի արձագանգ տուեց, քան 904-ին: 94-ից անմիջապէս յետոյ մեծ եղ մտել Սասուն, ապա եկել են եւ ուրիշներ»[63] (ընդգծումը ինձմէ, Ա.Զ.):

Ի՞նչ կը նշանակէ «94-ից անմիջապէս յետոյ». 1894-ի Սասնոյ Ա. Ապստամբութենէ՞ն անմիջապէս յետոյ, թէ՝ Յունուար 1-էն անմիջապէս ետք...:

Չի կրնար Յունուար 1-էն անմիջապէս ետք ըլլալ, որովհետեւ Տարօնի եւ Սասունի ձմրան խիստ կլիմային պատճառով Անդրանիկը

---

[61] Հ. Գ. Վարդանեան, Արեւմտահայերի Ազատագրութեան Հարցը, էջ 195:

[62] Ռուբէն, Հայ Յեղափոխականի մը Յիշատակները, Հտ. 3, էջ 180:

[63] Հրաչ Տասնապետեան, Նիւթեր Հ.Յ.Դաշնակցութեան Պատմութեան Համար, Հատոր Գ., Պէյրութ, էջ 111:

չէր կրնար Սասուն հասած ըլլալ Յունուարին – կը սառէր· մանաւանդ որ Ֆետայիները առ հասարակ կը ճամբորդէին գիշերները…:

Սասնոյ Ա· Ապստամբութենէն տարի մը ետք, 1895-ին, Անդրանիկի անունը կը յիշուի որպէս հայդուկ մը Տարօնի մէջ:

Անգլիացի պատմագիր Christopher J. Walker (*Armenia, the Survival of a Nation*, New York, 1980, p. 178) *կ'ըսէ թէ* 1895-*ին, Անդրանիկ պաշտպանած է Սասնոյ գիւղերը Համիդեան ջարդերուն ընթացքին:*

Անդրանիկի գործակիցներէն Սեպուհ, իր Դրուագներ Սասնոյ Կռիւներէն *գրքոյկին մէջ կը գրէ·–*

«Վաղուց յեղափոխական խմբեր չէին տեսած· 95 Թուականին մի քանի խմբեր անցել են, Արմենակի, Սերոբ Աղբիւրի, Անդրանիկի ղեկավարութեամբ եւ անկէց վերջ յեղափոխական գործունէութիւն չեն տեսած»[64]*: Նաեւ՝ «Դեռ յիշում եմ այն օրը, երբ Անդրանիկի հետ 95 Թուականին 27 զինակիր ընկերներով այս միեւնոյն տեղը մնացինք եւ միեւնոյն աղբիւրի գլուխը ճաչեցինք»*[65]*:*

Շատ հաւանաբար Անդրանիկը Սասուն հասաւ 1895-ի աշնան (ինչպէս որ կ'ըսէ Ռուբէն):

★ ★ ★

1890-ական Թուականներուն, Միհրան Տամատեան ոտք կը կոխէր Սասուն յեղափոխական գործի համար: Ան յաճախած էր Կ· Պոլսոյ Մխիթարեան հայրերու վարժարանը եւ ապա չարունակած էր իր ուսումը Վենետիկի Մուրատ Ռաֆայէլեան վարժարանին մէջ: 1884-1888 թթ·, Տամատեան Մուշի Ներսէսեան վարժարանին տնօրէնը եղած էր:

Տամատեանի տնօրէնութեան չրջանին, Տարօնի հայութեան սարսափն էր Մուսա բէկը: Ան անճնական հակառակութեան մը համար Թոնիրի մէջ ողջ-ողջ այրած էր Արգավանք գիւղի պետը, ան ալ հանդիսաւոր կերպով: Կը թալաներ հայկական գիւղերը, կ'առեւանգէր ու կը բռնաբարէր հայ կիներ ու աղջիկներ: Ժողովուրդին համբերութեան բաժակը կը յորդի երբ Մուսա բէկը կ'առեւանգէ Ղարս գիւղի Միրայի Գասպարի տունէն դեռատի Կիւլիզարը: Ժողովուրդը գերագրգիռ վիճակի մէջ դրամ կը հաւաքէ եւ Պոլիս կը ղրկէ պատուիրակներու մեծ թիւ մը բողոքելու համար Սուլթանին Մուսա բէկի սանձարձակ կամայականութեանց դէմ: Կ'ըլլայ դատավարութիւն: Մուսա բէկը անպարտ հռչակուելով ազատ կ'արձակուի աւելի

---

[64] *Սեպուհ*, Դրուագներ Սասունի Կռիւներէն, *Կ· Պոլիս*, 1910, էջ 17:
[65] *Նոյն*, էջ 139:

հրահրելով ժողովուրդին յուզումը եւ յատկապէս Սասնոյ յեղափոխականները: Տամատեանը գործի կ'անցնի եւ կ'ապահովէ մայրաքաղաքի օտար շրջանակներուն միջամտութիւնը, որոնց ճնշման տակ կառավարութիւնը տեղի կու տայ եւ Մուսա բէկը կ'աքսորուի Տարօնէն:

1890 թուականի Գում Գափուի ցոյցէն ետք Տամատեան անցած էր Աթէնք եւ Յուլիսին մասնակցած էր հակաթուրք ցոյցի մը: Օգոստոսին ձգած էր Աթէնքը եւ Սասուն մեկնած, ծպտուած իբր մշեցի բեռնակիր մը՝ «Մելքոն Խուրչիտ» անունով[66]:

1892 թ. գարնան Տամատեանին միացած էր Գում Գափուի ցոյցի վեթերաններէն Համբարձում Պոյաճեանը (Մեծն Մուրատ): Բնիկ Հաճընցի, Մուրատ բժշկութիւն ուսանած էր Կ. Պոլիս եւ ժրնեւ: Անդրկովկասէն Սասուն անցած էր ծպտուած իբրեւ մահմետական չէյխ մը, Մուրատ անունով[67] եւ ատկէ անունը մնացած էր «Մուրատ» կամ «Մեծն Մուրատ»:

Տամատեան Սասուն եկած էր իբր ուսուցիչ, բայց կը պտըտէր գիւղերը գիւղացիի հագուստով ծպտուած, ցուպը ձեռքին, տիկ մը չալակին եւ իր յեղափոխական գաղափարները կը տարածէր ամենուրեք:Մեղմ բնաւորութեամբ Տամատեանը ճիշդ հակապատկերն էր Արաբոյի:

Տամատեանը երբեմն կ'երեւնար որպէս ջրաղացպան, ուրիշ ատեն փայտավաճառ, իսկ երբեմն ալ մզկիթներու մէջ ազօթող միւսիւլմաններու չարքին[68]:

Ան համուտ էր հին եւ նոր հայերէնի, թուրքերէնի, ֆրանսերէնի, անգլերէնի, յունարէնի եւ իտալերէնի: Ծանօթ էր նաեւ սպաներէնի եւ արաբերէնի[69]:

Տամատեանի հիմնական գաղափարները կարելի էր ամփոփել հետեւեալ խօսքերուն մէջ.– «Հայը անպայման պիտի ազատուի զէնքի ուժով. չէ՞ որ ան մեծամասնութիւն մը կը կազմէ երկրին մէջ. չէ՞ որ ան հարազատ զաւակն է այս աշխարհի. չէ՞ որ Տարօնէն դուրս ալ հայ աղբրտիք կան, որոնք պիտի գան օգնութեան. չէ՞ որ քրիստոնեայ Եւրոպա մը կայ, որ անտարբեր պիտի չմնայ դէպի տառապանքը հայուն. չէ՞ որ օրինակները կան Յունաստանի, Սերպիոյ

---

[66] Christopher J. Walker, *Armenia, The Survival of a Nation*, New York, 1980, p. 138.

[67] *Նոյն*, էջ 139:

[68] *Գ. Գ. Շէրենց*, Ալթուն Դէրէսի կամ Մի Գիշեր Բաղէշի Բանտում, *Թիֆլիս*, 1910, էջ 22:

[69] *Պ. Յ. Տեփոյեան*, Միհրան Տամատեան (1863–1945), *Գահիրէ*, 1956, էջ 28:

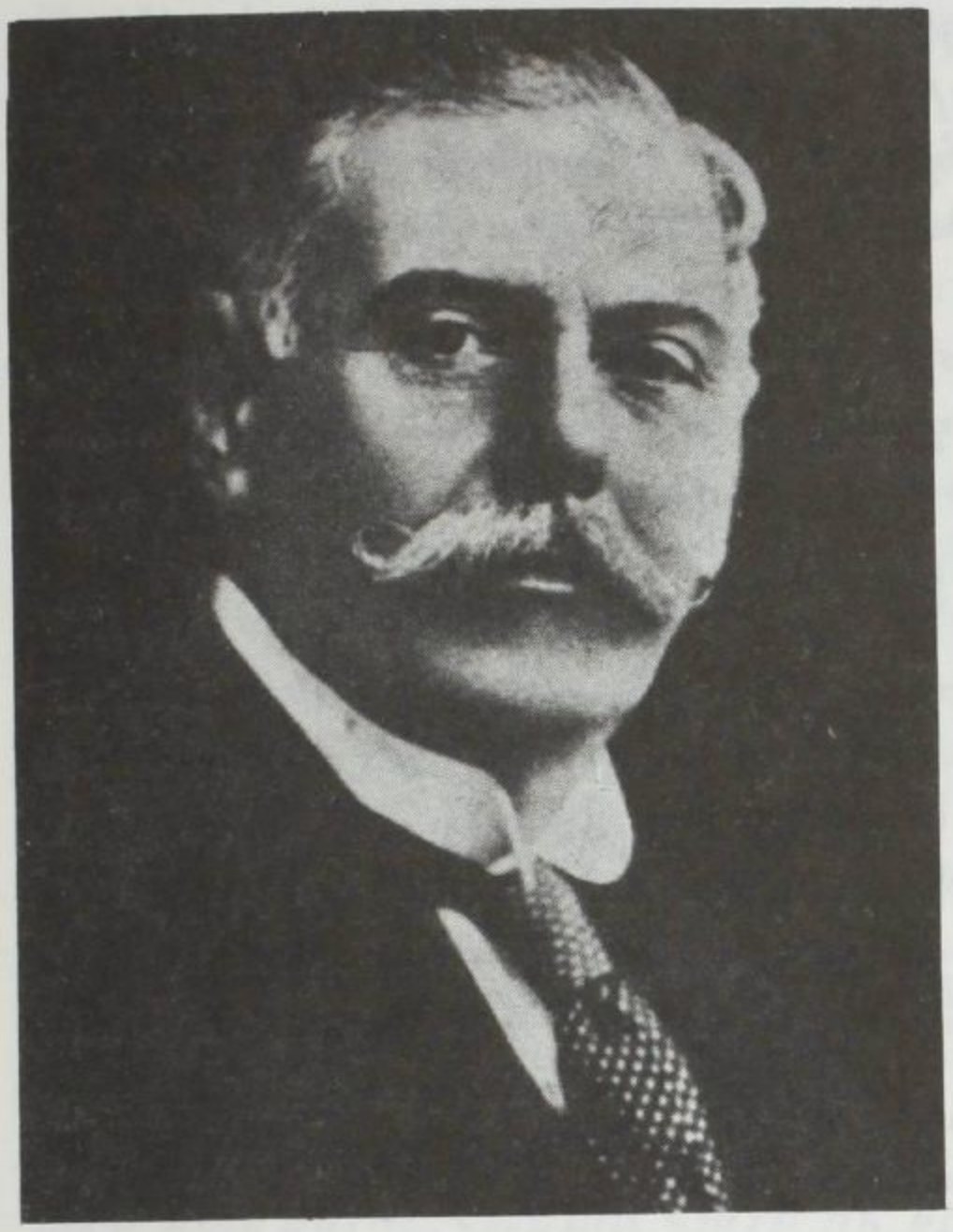

Միհրան Տամատեան

Մուրատ (Համբարձում Պոյաճեան)

եւ Պուլկարիոյ, որոնք ազատուեցան զէնքի ուժով եւ եւրոպայի աջակցութեամբ:

Տամատեանը կը խօսէր ժողովուրդի հոգիին խորքէն. անոր լեզուէն մեղր կը հոսէր, իսկ վարքով ու բարքով ալ առաքեալի նման էր, ինչպէս կ'ըսէին իր աշակերտները»[70]:

Տամատեանը կաթոլիկ էր, բայց կրօնական կամ յարանուանական խնդիրներ չէր յուզեր, Հնչակեան էր, բայց կուսակցութեան անունով չէր խօսեր, այլ ազգութեան անունով[71]:

1891-ին տեղի ունեցաւ Տալուորիկի մեծ կռիւը: Այդ տարուան Յունիս ամսուն, Հարեւանի, Բագրանի, Մամըզանի, Սիլվանի եւ Խարգանի քիւրտ աշիրէթները խուժեցին Տալուորիկ, Անտոք եւ Ծովասար, ոչխարներու հօտեր տանելով եւ հովիւները սպաննելով[72]:

---

[70] *Ռուբէն*, Հայ Յեղափոխականի մը Յիշատակները, *Հտ.* 3, *էջ* 61-62:

[71] *Լ. Զորմիսեան*, Համապատկեր Արեւմտահայ Մէկ Դարու Պատմութեան, *Բ. Հատոր*, *էջ* 274:

[72] *Կ. Սասունի*, Պատմութիւն Տարօնի Աշխարհի, *էջ* 559:

Սասունցիք յամառ եւ խիզախ դիմադրութիւն մը ցոյց տալէ ետք ներխուժող քիւրտերուն, չչմեցուցիչ հարուածներով դուրս քչեցին Թչնամին իրենց շրջաններէն: Օգոստոսի վերջերը, քիւրտերը, պարտուած, սկսան նահանջել, սուգի երգեր հիւսելով իրենց կորուստներուն վրայ:

Յաղթական Տալուորիկը Սասնոյ մայրաքաղաքն էր:

Սասունցիներու յաղթանակին վրայ է, որ Մ. Տամատեան գրած էր Տալուորիկի կռիւին նուիրուած իր երգը, որ մինչեւ այսօր կ'երգուի.–

ՏԱԼՈՒՈՐԻԿ

Տալուորիկի գաւակ եմ ողորդ,
Քաղցու պէս չեմ թուլամորթ,
Սարի գաւակ, քարի որդի,
Հին քաջ հայոց եմ մնացորդ:
Տալուորիկի գաւակ եմ քաջ,
Ձեմ խոնարհիր վատին առաջ,
Քարոտ լերանց եմ ազատ լաճ,
Ձեմ տեսներ ո՛չ արօր, ո՛չ մաճ:
Հայ աղբրտիֆ, ջան աղբրտիֆ,
Տալուորիկի գաւակ եմ քաջ,
Ազատութեան սիրոյն համար,
Եկէֆ դէպ' ինձ յառա՛ջ, յառա՛ջ:
Իմ մամ ծնաւ գիս սարի ծոց,
Ընկոյզի կոճղ՝ մ'ինձ օրօրոց,
Տրկլոր ծնած՝ մեծցայ տրկլոր,
Կեանքիս բաժինն է կռիւ ու բոց:
Հայ աղբրտիֆ, ջան աղբրտիֆ,
Տալուորիկի գաւակ եմ քաջ,
Ազատութեան սիրոյն համար,
Եկէֆ դէպ' ինձ յառա՛ջ, յառա՛ջ:

1892-ին, թուրք ոստիկան-գօրաց հրամանատար Հաճի Ֆահիմ սեղմեց օղակը Սասնոյ չուրջ եւ պահանջեց որ Սասունցիք յանձնեն Տամատեանը:

Բռնութեան առաջին արարքը եղած էր ձերբակալել երկու գիւղացիներ՝ Միրզօն եւ Ազօն եւ տանիլ Սեմալ: Սեմալը Սասնոյ ծայրամասի գիւղերէն մէկն էր, ուր կը գտնուէր Հաճի Ֆահիմը:

Միրզօն հարուածներու տակ կը թուլնայ եւ կը խոստովանի, որ

Ազօն յեղափոխականներուն հետ յարաբերութեան մէջ է եւ գիտէ բոլոր գաղտնիքները:

Ազօն չ'ուրանար եւ կ'ընդունի՝ թէ ինք ամէն բան գիտէ, բայց կը յայտարարէ, որ եթէ սպաննելու ալ ըլլան զինքը, ոչինչ պիտի ըսէ: «Ոստիկանները անխնայ կը ծեծեն Ազօն, կը տաղեն անոր մարմինը, կը քաչեն ատամները, կը քերթեն կաշին, եւ սակայն բոլոր տանջանքները ապարդիւն կ'անցնին: Ազօն ոչ մէկ խոստովանութիւն կ'ընէ: Վախնալով որ հայերը կարող են լսել Ազոյի չարչարանքներուն մասին եւ յարձակիլ Սեմալի վրայ ազատելու Ազօն, գիչերը կը տանին զայն Մուչ, կիսամեռ վիճակի մէջ: Հոն նոր չարչարանքներու ենթարկուելէ յետոյ կը մեռնի առանց որեւէ խոստովանութիւն ընելու: «Հաթա զիմ մահ Սասնոյ վասակ չըմ կրնայ եղնիլ· զինչ կ'ուզէք էն էլ արէք»[73], ըսած էր Ազօն:

Սասնոյ առաջին ապստամբութեան չորս տարուան կռիւներուն ընթացքին – որոնց մանրամասնութիւնները զանց ըրած եմ – երբեմն քիւրտն ու հայը միացած ուժերով հրապարակ կու գային, հանգամանք մը՝ որ մտահոգութիւն կը պատճառէր կառավարութեան:

Մինչեւ 1893-ի գարնան, կառավարութիւնը ամէն ջանք կը թափէր բաժնելու համար հայն ու քիւրտը, եւ միեւնոյն ատեն կ'աչխատէր խախտելու հայոց ներքին համերաշխութիւնը: Տամատեան կ'աչխատէր ատոր հակառակ ուղղութեամբ, ջանալով անխախտ պահել հայոց ներքին համերաշխութիւնը: Ան կը չրջէր գիւղէ գիւղ եւ իր կազմակերպչական աչխատանքը կը կատարէր եւ որեւէ վախ չուներ, քանի որ Սասնոյ գիւղացիները կը սիրէին ու կը պաչտէին զինքը:

1893-ի Յունիս 1-ին[74] Տամատեանը Մչոյ Դաչտէն Առվարինջցի Սողոյի հետ ծպտուած՝ ցերեկով կ'ուզէր անցնիլ Սասուն, Սեմալի վրայով:

Սեմալի մօտ երկու քիւրտեր եւ ծպտուած ոստիկան մը անոնց կը հանդիպին· կը ճանչնան Տամատեանին եւ կ'ուզեն ձերբակալել· Սողոյի ատրճանակի դիմադրութեամբ կը յաջողին խոյս տալ եւ ապաստանիլ Սեմալ: Սեմալի մէջ կը մատնուին: Կը ձերբակալեն Տամատեանը եւ կը տանին Մուչ:

Տամատեանը Մուչէն Պոլիս կը փոխադրեն չղթայակապ: Կ'ըլլայ դատավարութիւն: Դատաւորը մահուան կը դատապարտէ հայ յեղափոխականը, հանրային անդորրութիւնն ու օրէնքը խախտած ըլլալուն համար:

— Տէր դատաւոր, — կը պատասխանէ Տամատեան — օրէնքը կա-

---

[73] Ռուբէն, Հայ Յեղափոխականի մը Յիշատակները, Հատոր 3, էջ 78:
[74] Նոյն, էջ 89:

րելի է խախտել եթէ գոյութիւն ունեննայ ան. մենք կը պայքարինք օրէնք հաստատել օրէնքէ գուրկ այս երկրին մէջ:

Տամատեանի մահավճիռը բանտարկութեան կը վերածուի:

Տամատեանի կորուստը մեծ էր Դուրան-Բարձրաւանդակի յեղափոխական կազմակերպութեան համար, բայց անոր պակասը պիտի լրացնէին իր հասցուցած գործիչները, ղեկավարութեամբ՝ Ղզըլաղաճցի Արմենակ Ղազարեանի (Հրայր-Դժոխք):

Սասունցիք կ'որոչեն պատժել Սեմալը, որ դաւաճանութեամբ մատնած ու թշնամիին յանձնած էր իրենց սիրուած առաջնորդը: Սեմալը պիղծ կը յայտարարեն եւ «անկէ այլեւս ո՛չ աղջիկ կ'առնեն եւ ո՛չ ալ աղջիկ կու տան, ո՛չ անոր հացը կ'ուտեն եւ ո՛չ ալ հաց կու տան, ո՛չ կ'օգնեն անոր եւ ո՛չ ալ օգնութիւնը կ'ուզեն»[75]:

Յունիս 14, 15 եւ 16-ին տեղի կ'ունենայ բուռն ճակատամարտ դարձեալ Տալուորիկի չուրջը: Սկզբնական նահանջներէ ետք, Հրայր-Դժոխքի եւ կարգ մը քաջարի կիներու ոգեպնդիչ կոչերուն ընդառաջելով, Սասունցիք հակայարձակումի կ'անցնին եւ քիւրտերը խուճապային փախուստի կը մատնեն: Յաղթանակը սակայն սուղ արժած էր հայոց, որոնք տուած էին 200 զոհ, իսկ թշնամի խուժանը՝ 1000[76]:

1894-ին, *Սասնոյ ապստամբութիւնը կը չարունակուի աւելի կատաղի կերպով: Արմենակ (Հրայր-Դժոխք) կռիւներուն ղեկավարութիւնը կը յանձնէ Մուրատին (Համբարձում Պոյաճեան) եւ ինք կը չրջի դէպի Էրզրում եւ Կովկաս, օգնութիւն ձեռք ձգելու համար:*

Արմենակ «Հնչակ»ին եւ «Դրօշակ»ին թուղթիկներ կը ղրկէ եւ եռանդուն աշխատանք կը տանի հայ ժողովուրդի միասնականութեան համար: Անոր համար կուսակցական բաժանումներ գոյութիւն չունին. ան միայն հայ ազգը կը ճանչնայ, «ուստի չարունակ միութիւն կը քարոզէ եւ կը հայհոյէ կուսակցականներուն, որոնք իրարմէ բաժան-բաժան կը գործեն»[77]:

1894 թ. Յուլիս 15-ի երեկոյեան ժողով մը տեղի կ'ունենայ Շենիկ գիւղի իչխան Գրգոյի տունը[78]: *Հոն հաւաքուած են Սասնոյ իչխաններն ու յեղափոխական գործիչները, քննելու համար օրուան կացութիւնը:*

---

[75] *Նոյն*, էջ 91:

[76] *Նոյն*, էջ 100:

[77] *Նոյն*, էջ 102:

[78] *Ապստամբ Սասունը*, Հրատարակութիւն Եւրոպայի Հայ Ուսանողական Միութեան, *Ժընեւ*, 1903, էջ 3:

Գրգօն թէեւ երիտասարդ էր, սակայն ըլլալով «կարդացուր, տիտացու եւ միանգամայն ճարտարախօս եւ քաջարի՝ կուի դաշտում, նա չատ յարգւած էր եւ ընտրւած գիւղի ռէս» (գիւղապետ)[79]:

Գիւղի հիւսիսային կողմը գտնուող Մօսէի Գրգոյի ընդարձակ տան մէջ կը բնակէին նահապետական ընտանիքին եօթը եղբայրները, որոնցմէ ամէն մէկը գրաւած էր մէկ սենեակ:

Այդ օր տունը ծայրէ ի ծայր լեցուած էր երկսեռ բազմութեամբ: Խոչոր հիւրասենեակի երկու կողմերէն կը բացուէին սենեակներուն դռները, իսկ դիմացէն միջանցք մը կ'առաջնորդէր դէպի ընդարձակ թոնրատունը, որ կը ծառայէր նաեւ իբրեւ կանանոց:

Հիւրասենեակին մէջ խռնուած ժողովականները, մտախոհ, կը սպասէին որ խօսք առնէ Համբարձում Պոյաճեանը՝ «Մեծն Մուրատ»:

Պոլսոյ եւ Ժընեւի բժշկական դպրոցները ուսանած Հնչակեան ղեկավարը գլխարկը ձեռքը առած խօսքը կ'ուղղէ ներկաներուն եւ կը յայտարարէ՝ թէ Սասունը պաշարուած է դարձեալ եւ ամէն մէկ սասունցի, իրեն վայել քաջութեամբ պէտք է պաշտպանէ իր հայրենի լեռները ու ընտանեկան տուրբ օճախը: Ան կը խնդրէ ներկաներէն անյապաղ մտածել կացութեան մասին եւ ամէն մարդ որոշէ իր ընելիքը:

Հազիւ խօսքը վերջացուցած, իշխան Գրգօն ոտքի կ'ելլէ եւ յուզւած ու կրակոտ, կը սկսի քրտական առածով մը.- «Ջուրը ծածկեր է գլուխ, ի՞նչ արշին, ի՞նչ թիզ»: Ան կը չարունակէ.-

«Մի՞թէ մեր պապերը որ կուով ապրեցին, չատ էին մտածում եւ կամ մեր չատ մտածող եղբայրները ի՞նչ եղան եւ ի՞նչ են լինելու: Ահա դուշմանը եկել է մեր դուռը, ուզում է մեր տէրը լինել, մեր օճախը քանդել, տակն ու վրայ ընել, մեզ գերել, տանել, բանտարկել. մի՞թէ մոռցանք մեր քաջ իշխաններ Ազոյի եւ Գուրգէնի նահատակութիւնը թուրքական բանտերում. մեր թշնամին – ձեռքը ցոյց տալով դէպի դուրս – ուզում է թրքացնել մեր կոյս աղջիկներին, կին ու զաւակներին, քանդել մեր եկեղեցիները եւ ոտնակոխ անել մեր ընտանեկան պատիւը, նամուսը: Մի՞թէ տղամարդ չենք. էլ ո՞ր օրուայ համար ենք ապրում. ես իմ 120 մարդկանցով պատրաստ եմ. բոլորս էլ ուխտել ենք մեռնիլ եւ գլուխ չծռել թշնամուն: Կամ մահ կամ ազատութիւն»[80]:

Տալուորիկի Տէր-Գաբրիէլը խօսք առնելով կ'ըսէ թէ իրենք միայն 300 զինեալներով կրնան օգնել, որովհետեւ իրենց զինեալներու մայր խումբը պէտք է Տալուորիկ մնայ, քանի որ, ըստ երեւոյթին,

---

[79] Նոյն, էջ 3:
[80] Նոյն, էջ 5:

թչնամին այն կողմն ալ պիտի յարձակի եւ կ'աւելցնէ՝ թէ իրենք ոչ գէնքի եւ ոչ ալ հացի պատրաստութիւն ունին:

Գրգօն ոտքի ելլելով կը գոչէ.–

«Ի՞նչ հաց, ի՞նչ բան, քանի որ մեռնելու ենք: Հաց չկայ, հը, հրնը բոլորիս համար չկայ, խոտ կ'ուտենք, արմատ կը կրծենք: Իսկ գէ՞նք, միեւնոյն է, մենք ունինք մեր հին չախմախլի հրացանները, ինչ որ ունին մեր թչնամի քիւրտերը. իսկ եթէ նրանք նոր տեսակից էլ պիտի ունենան, մենք ի՞նչ անենք, չէ որ մահն էլ մեր կողմն է միշտ: Մեր կռիւը օրհասական է, մենք պիտի պաշտպանենք մեր նամուսը եւ պիտի կուենք մեր երկրի պաշտպանութեան համար, մեր ազատութեան համար»[81]:

Կելիեկիւզանցի ներկայացուցիչ Տէր Պետրոսը կ'առաջարկէ հաշտութիւն եւ զիջումներ ընել թչնամիին: Նոյն գիւղի իչխան Աւօն բուռն կերպով կը հակազդէ այս առաջարկին ըսելով որ զիջումներու տեղ չկայ, որովհետեւ պետութիւնը 7 տարուան ետ մնացած 175,000 ղրուչի տուրքը կ'ուզէ մէկ անգամէն գանձել, կը պահանջէ որ Սասնոյ 67 երեւելիները պէտք է Մուշ երթան եւ կառավարութեան ներկայանան...եւ կան դեռ այլ պահանջներ:

Կելիեկիւզանի գիւղապետ Աւոյի հօրեղբայրը՝ խրոխտ Պետօն, որ հմուտ վիրաբոյժ էր, ձեռքի չարժումով կը լռեցնէ բոլորը եւ առիւծային ու խրոխտ ձայնով կը սկսի.–

«Տեսնո՞ւմ էք ալեւոր մազերս: Տարիքս 70-ի մէջն է, բայց գիտէք ձեզանից քսանը էլի մէկ չեմ սեպեր, – ձեռքը երկնցնելով երիտասարդներին, – այս 70 տարուան մէջ 37 կռիւ եմ տեսել: Բայց ձեզ պիտի ասեմ, որ այս կռիւը չի նմանիր այն կռիւներից եւ ոչ մէկին. սրա գոյնը եւ ձեւը ուրիշ է, ես վախենում եմ այս կռիւից: Տեսնո՞ւմ էք այս վէրքերը (եւ նա ցոյց տւեց բազմաթիւ սպիներ): Այս վէրքերը ձեզ ցոյց տալով, չեմ ուզում ձեզ վախեցնել, այլ ընդհակառակը, ինչպէս որ ես մահից չեմ վախենում, ցանկանում եմ, որ դուք եւս նոյն սիրտն ու նոյն հոգին ունենաք: Մեր թչնամին անհամար է, այնուամենայնիւ չը պիտի յուսահատւենք, միայն թէ իբրեւ ծերունի եւ փորձառու մարդ, ձեզ կ'ասեմ, որ յաղթողը նա է, որ առաջին հարւածը կը տայ: Պէտք է կուել, էլ սպասելու ժամանակ չունինք: Կեցցէ՛ կռիւ, կեցցէ՛ Սասուն»[82]:

Եւ բոլոր ժողովուրդը միահամուռ ձայնով արձագանգ կու տայ՝ «Կեցցէ՛ կռիւ, կեցցէ՛ Սասուն»:

Ի նշան ուրախութեան, ժողովուրդը կը սկսի երգել.–

---

[81] Նոյն, էջ 5-6:
[82] Նոյն, էջ 7-8:

«Մենք սրտով կտրիճ ու բաժով պարթեւ
Հաստ, հաստ ունինք թեւ ու վագենք թեթեւ,
Բեզրանք նստելուց, մենք կուել կ'ուզենք,
Միայն թէ, Հայե՛ր, տուէք մեզի գէնք:

Անօթի, ծարաւ, աղ լէ չը մնաց,
Արմատ կը կրծենք, չենք ուզեր ձեր հաց·
Անօթի, ծարաւ՝ բանի կարօտ չենք·
Լոկ միայն, Հայեր, գէնքի կարօտ ենք:

Մեր սուրբ Մըրըբէն եղնի մեզ վկայ,
Աշխարհ իրենչ մըզի կտրիճ մարդ չկայ·
Շէյխ մեր առջեւէն փախնի իրենչ կատու
Ամօթ չէ՞ մնանք թուրքին հարկատու:

Զեզնէ չընք ուզի ոսկի ո՛չ արծաթ,
Տուէք մեզ, Հայեր, մէկմէկ ծակ երկաթ·
Հանդէ կը կայնենք ու առաջ վագենք,
Միայն, աղբրտիք, տուէք մեզի գէնք:

Հազիւ երգը վերջացած, գուժկանը ներս կը մտնէ, ըսելով·–
«Հրվար է՛, հէ՛յ հրվար է՛, Բրքրանցիք Գրրգոյի տան ոչխար տարան»:

Գրգօն անմիջապէս խումբ մը մարդոցմով քիւրտերուն ետեւէն կ'երթայ ոչխարները բերելու:

Երբ Մուրատ ժողովականներուն կը բացատրէր կռիւին ծրագիրը, ուրիշ գուժկան մը ներս մտնելով կը գոչէ·–

«Հրվար է՛, հրվար է՛· քիւրտեր, Բրգրանցիք եւ Բատըքցիք հեղեղի նման լեցուեցին Շէնրքը եւ Սեմալի գոմերը եւ կրակ տուին ցորենի ու գարիի բարդերը»:

Շէնիկցիք, զէնքը առնողը կը վազէ քիւրտերուն դէմ կռուելու:

Հոս, միջանկեալ, պէտք է ըսել, որ Սուլթան Ապտիւլ Համիտ Բ.–ի գահակալութենէն առաջ, սասունցիք իրենց գաւառի քանի մը քիւրտ ցեղապետներուն հետ բարեկամական դաշինքներ կնքած էին, անոնց կու տային տարեկան «նուէրներ» եւ փոխադարձաբար գիրար կը պաշտպանէին: «Օսմանեան կառավարութիւնն իսկ չէր կարող մօտենալ նրանց սահմաններին եւ մի անարդար պահանջք անել»[83]:

Սասնոյ չրջանի հայ–քիւրտ բարեկամութիւնը տեւած էր մինչեւ 1877–78–*ի ռուս–թրքական պատերազմը, որմէ ետք Սուլթան Համիտ*

---

[83] Նոյն, էջ 12:

իր գործակալներուն միջոցաւ խանգարած էր այդ խաղաղ գոյակցութիւնը, քիւրտ աշիրեթապետերուն ըսելով, որ «Սասնոյ լեռները բոնական անթիւ անհամար հարստութիւն կայ»[84]...:

Շէնիկի գիւղապետ Գրգօն իր խումբով կը հասնի քիւրտերուն ետեւէն: Կարճ ընդհարումէ մը ետք, անոնցմէ կը սպաննէ 3–4 մարդ եւ կը յաջողի իր ոչխարներուն կէսին վերատիրանալ:

Նոյն օրերուն, Խիանցի քիւրտերը յափշտակած էին տալուորիկցիներու պատկանող ձիեր ու ոչխարներ: Ասոնց վրէժը լուծելու համար, «Մեծն Մուրատ» խումբ մը քաջերու գլուխը անցած Անտօքի կողմերը կ'երթայ եւ Խիանցի աշիրէթին ոչխարները կ'ուզէ բերել: Կռիւը կը տեւէ 36 ժամ: Կը սպաննուին 17 քիւրտ եւ 3 հայ: Այսուհանդերձ Մուրատ կը յաջողի Սասուն տանիլ 1500 գլուխ ձի, ոչխար եւ տաւար[85]:

Քիւրտ աշիրէթապետերը, սարսափած, կը բողոքեն թէ՛ Մուշի կառավարութեան եւ թէ՛ Բ. Դրան: Սուլթան Համիտ խիստ հրամաններ կ'արձակէ իսկոյն «պաշարել Սասունը, այրել, քանդել ամէն ինչ եւ ոչնչացնել «աւազակներին»:

Ըստ Մուրատի ծրագրին, սասունցիներու ինքնապաշտպանութեան կամ «ապստամբութեան» կռիւը պէտք էր մղուեր Ալիանք-կելիեկիւզանի շրջանը, որու հիւսիսային կողմը արեւելքէն արեւմուտք կը վազէր մեծ գետ մը Ջայ (գետ) անունով: Շրջանի գիւղերու հայ բնակիչներն ու կռուողները կը հաւաքուին Ալիանք:

Թչնամի բանակը սեւ ամպի նման փռուած էր Սիմ լերան ստորոտը, իսկ Ալիանքէն կ'երեւնար այրուող գիւղերուն ծուխը:

Սասունցիք իրենց պատրաստութիւնները տեսնելէ ետք դուրս կու գան Ալիանքէն եւ կը նետուին դէպի առաջ, թչնամիին դէմ: Բախումներուն առաջին գոհը քիւրտերուն չէյխն էր, որ ձիու մը վրայ նստած ազատ համարձակ կը մօտենար դէպի հայոց դիրքերը, երբ գնդակ մը զայն կը գլորէ ձիէն վար:

Մինչեւ Օգոստոս 2, Մուրատ եւ Շէնիկի Իչխան Գրգօն, յանդուգն յարձակումներ կը գործեն թչնամիին դէմ եւ չեչտակի հարուածներով յաճախ խուճապ կը յառաջացնեն թչնամի շարքերուն մէջ: Օգոստոս 2-ի բախումին, թչնամին կու տայ 300 վիրաւոր եւ սպաննուած, իսկ հայերու կորուստն է 45 սպաննուած եւ 100-է աւելի վիրաւոր[86]:

Օգոստոս 3-ին, թրքական բոլոր զօրամասերն ու քիւրտ խուժա-

---

[84] Նոյն, էջ 13:

[85] Նոյն, էջ 18:

[86] Ռուբէն, Հայ Յեղափոխականի մը Յիշատակները, Գ. Հատոր, էջ 108:

նը ընդհանուր յարձակումի կ'անցնին: Մինչեւ Օգոստոս 13, սաստունցի քաջերը կը դիմադրեն բոլոր գրոհներուն: Նոյն օրը Գրգօն եւ Մուրատը գերմարդկային ճիգերով հրաչքներ կը գործեն եւ կը կասեցնեն Թչնամիին յառաջխաղացքը, 200 զոհեր տալով:

Օգոստոս 15-ին, անձնատուր եղած հայերը՝ մօտ 200 հոգի, անխնայ կը կոտորուին, հակառակ կուսակալի խոստումին՝ թէ անձնատուր եղողներուն ներում պիտի չնորհուի:

Կռիւը կը չարունակուի ցերեկ եւ գիշեր: Օգոստոս 22-ին, հայոց բոլոր միջոցները սպառած են: Կը նահանջեն դէպի Խլանք, որ երկու օր վերջ սոված եւ ուժասպառ վիճակի մէջ կը պաշարուին եւ ժողովուրդը կը կոտորուի:

Այսպէս կը վերջանար Սասնոյ առաջին ապստամբութիւնը, Օգոստոս 24, 1894-ին: Չորս տարի առաջ սկսուած մաքառումները, յանուն ազատութեան եւ մարդկային ամենատարրական իրաւունքներու, վերջ գտած էին դիւցազնական հերոսամարտով:

Վերջին բախումներուն նահատակուած էր Շէնիկի Իշխան Գրգօն, որ իսկական հերոսն էր կռիւներուն: «Մինչեւ այսօր անոր դիւցազնական քաջութիւնը կ'երգեն ոչ միայն հայերը, այլեւ քիւրտերը»[87]:

Ապստամբութիւնը ճնշելէ ետք, թրքական զօրքերն ու քրտական աւազակախումբերը գազանային դատաստան կը տեսնեն հայոց հետ, այրելով բազմաթիւ գիւղեր եւ սուրէ անցընելով բնակիչները:

Ժողովուրդին մէկ մասը ապաստան կը գտնէ քարանձաւներու մէջ եւ ժայռերու ետին, իսկ ուրիշներ կը թաքնուին անտառներու խորերը: Թչնամին որսի կ'ելլէ անոնց դէմ եւ կը ջարդէ չատերը:

Այդ առթիւ յիշատակութեան արժանի դէպք մըն է նահատակ Գրգոյի կնոջ[88] Շաքէի մարտիրոսացումը: Տեսնելով Թչնամիին անհամար բազմութիւնը Անտոք լերան վրայ, ան կը զգայ, որ այլեւս անհնար է ազատուիլ: Կը բարձրանայ քառաժայռի մը վրայ եւ միամեայ երեխան կրծքին սեղմած, ինքզինք կը նետէ խոր անդունդը[89], դառնալով սուրբ նահատակ մը: Ուրիշ չատ մը կիներ եւս կը հետեւին Շաքէի օրինակին, իրենք զիրենք ժայռերէն վար նետելով. ոմանք ալ իրենք զիրենք գետը կը նետեն ու կը խեղդուին[90]:

---

[87] Նոյն, էջ 112-113:

[88] Արսէն Տիրան, Մխօ-Շահէն Սէֆէրեան, *Պոսթոն*, 1903, էջ 12 (*Կ. Սասունի կ'րսէ թէ Շաքէն Գրքոյի մեծ եղբօր Մոսէի հարսն էր - Տես Կ. Սասունի* Պատմութիւն Տարօնի Աշխարհի, էջ 579:

[89] *Սիրվարդ*, Մեծն Մուրատ, *Փարիսեենա*, 1955, էջ 40-41:

[90] *Ռուբէն*, Հայ Յեղափոխականի մը Յիշատակները, *Հտ.* 3, էջ 113:

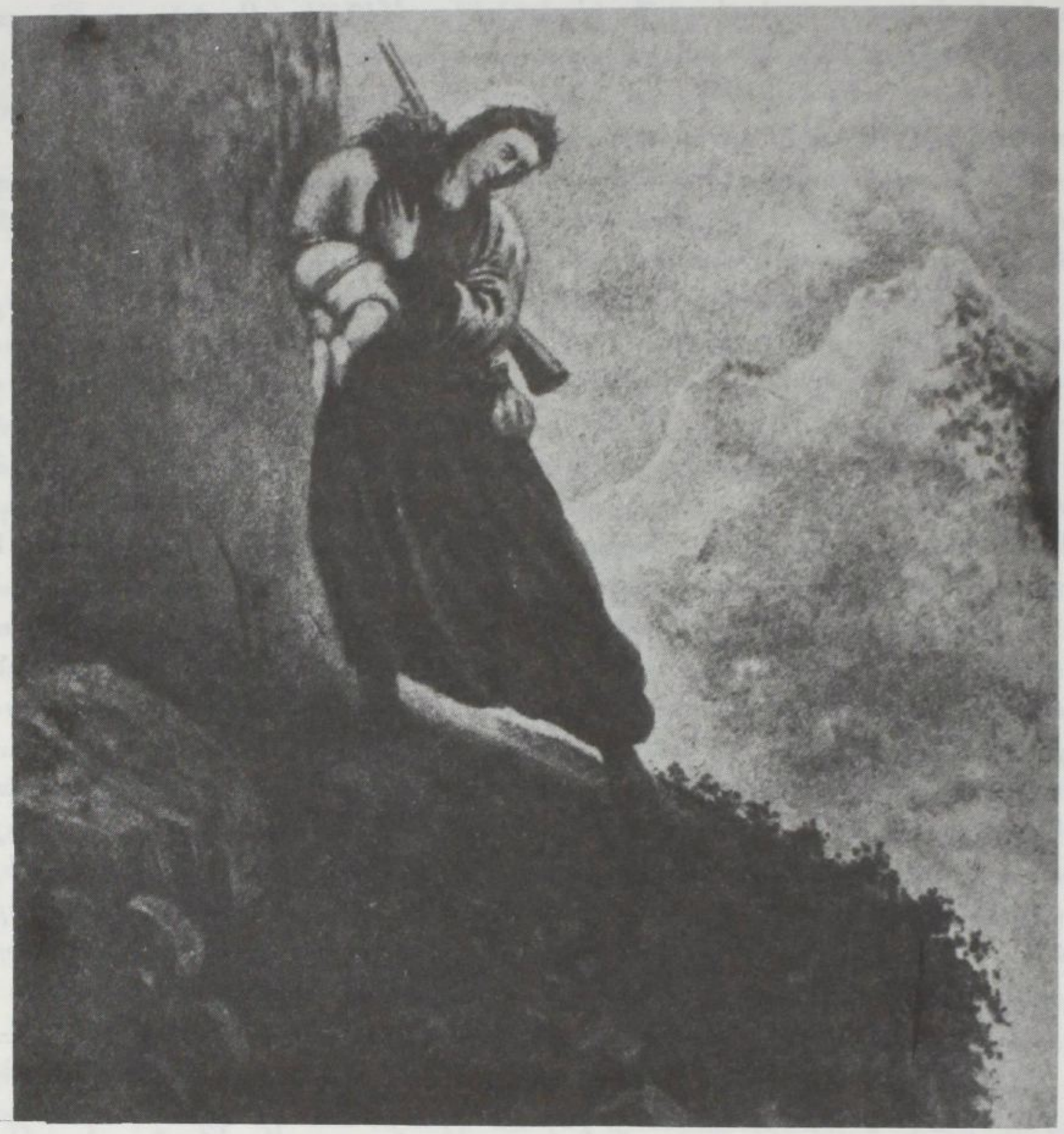

Շաֆէի գահավիժումը

Մուրատն (Համբարձում Պոյաճեան) ու իր քանի մը ընկերները կը թաքնուին Զկնկէօլ կոչուած այրի մը մէջ, ուր չուտով կը պաշարուին: Անձնատուր կ'ըլլան եւ ծեծի, նախատինքի եւ ամէն տեսակ չարչարանքի ենթարկուելով կը տարուին Մուշի բանտը:

Հնչակեան ղեկավարներ Միհրան Տամատեանը, Համբարձում Պոյաճեանը, Գէորգ Զաւուշը, Հրայր-Դժոխքն ու Շէնիկցի Գրգօն (Հրայր-Դժոխքն ու Գէորգ Զաւուշը յետագային կը մտնէին Դաշնակցութեան շարքերը) կազմակերպած էին Սասնոյ Ա. Ապստամբութիւնը այն յոյսով, որ քրիստոնեայ Եւրոպան կը միջամտէ ի նպաստ քրիստոնեայ Հայերուն եւ կը փրկէ այդ բազմաչարչար ժողովուրդը իր դարաւոր տառապանքներէն:

Գում Գափուի, Պապը Ալիի եւ Պանք Օթոմանի գրաւման ցոյ-

ցերն ալ կատարուած էին նոյն հասկնալի – բայց միամիտ – յոյսերով:

Համբարձում Պոյաճեանը նոյնիսկ մերժած էր Գէորգ Զաւուշի օգնութեամբ փախուստ տալ Մուշի բանտէն, այն սնամէջ յոյսով, որ իր ներկայութիւնը բանտին մէջ կրնայ աւելի նպաստել Հայկական Դատին, ազմուկ յառաջացնել Եւրոպայի մէջ եւ արթնցնել եւրոպացիներու կարեկցութիւնը հանդէպ Հայոց Դատին:

Անդրանիկը չէր հաւատար եւրոպական միջամտութեան: Ան յետագային, Սասնոյ Բ. Ապստամբութեան առիթով ըսած էր.–

«Մենք եթէ երեք ամիս էլ կարողանանք դիմանալ, ոչ մէկ երաշխաւորութիւն կայ թէ եւրոպացիք կը միջամտեն, քանի որ մենք նրանց քիթին անգամ չենք արիւնել: Եթէ ուզում ենք եւրոպացիների միջամտութիւնը առաջ բերել, պիտի Երկրում, ամէն տեղ նրանց չահերին հարուածենք»...[91]:

1894-ին, Մուշի բանտը նետուած Համբարձում Պոյաճեանը կ'ենթարկուի անմարդկային վերաբերումի եւ չարչարանքներու: Դատավարութեան մահապատիժ կը սահմանուի իրեն: Արտաքին միջամտութեան չնորհիւ մահապատիժը կը վերածուի ցկեանս բանտարգելութեան՝ Ափրիկեան Թրիփոլիի Աքեայի բերդաբանտը:

Մուրատ 1905-ին կ'ընտրուի Հնչակեան Կուսակցութեան Կեդրոնական Կոմիտէի անդամ: Կուսակցութիւնը կը յաջողի նոյն տարին կազմակերպել անոր փախուստը բանտէն:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան օրկան «Դրօշակ»ը կ'ողջունէ անուանի յեղափոխականին ազատութիւնը հետեւեալ բառերով.–

«Հաճոյքով իմացանք, որ Սասունի յայտնի գործիչ Մուրատ, որ 12 տարուց ի վեր աքսորուած էր Ափրիկեան Թրիփոլի, կարողացել է ազատուել եւ այժմ գտնուում է Փարիզ: Յայտնում ենք մեր բերկրանքը եւ լիայոյս ենք, որ անուանի յեղափոխականը վերստին եռանդով կը նուիրուի ժողովրդական ազատութեան գործին, որ այնքան կարօտ է կարող եւ չիտակ մշակների»[92]:

1907-ին Մուրատ կ'անցնի Գահիրէ եւ կ'արժանանայ համաժողովրդական ընդունելութեան:

1908-ին կ'այցելէ Ամերիկա: Նիւ Եորք հասնելէն օր մը ետք, «Նիւ Եորք Թայմզ» կ'աւետէ Մուրատի ժամանումը, դրուատալից խօսքերով:

---

[91] *Հրաչ Տաճատպետեան*, Նիւթեր Հ.Յ.Դաշնակցութեան Պատմութեան Համար, *Հատոր Գ.*, էջ 112:

[92] *Պէպօ Միմոնեան*, «Երկաթէ Հոգի Ունեցող Մարդը» կամ Հայութեան Հերոս՝ Մեծն Մուրատ (Համբարձում Պոյաճեան), «*Արարատ*», *Պէյրութ*, *Յունիս* 8, 1983:

Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումէն ետք կը վերադառնայ Պոլիս եւ կ'ընտրուի Օսմանեան խորհրդարանի անդամ: 1909-ին կ'ամուսնանայ Ակիւլինէ Ճելալեանի հետ: 1915-ին կ'աքսորուի Թուրքիոյ խորերը: Կեսարիոյ մէջ կախաղան կը հանուի երբ արդէն հիւծած ու կմախք դարձած էր:

Կախաղանի վրայ Մուրատ կ'արտասանէ հետեւեալ խօսքերը.-

«Ես եւ իմ բոլոր ընկերները, ըսեմ ողջ հայութիւնը, Թուրքիոյ մէջ ապրող ժողովուրդներու բարօրութեան բաղձանքէն զատ ուրիշ բաղձանք չունեցանք: Արդարութեան եւ ազատութեան համար կրուողները կախաղաններէն չեն վախնար, թո՛ղ վախնան անո՛նք, որ անմեղները, ժողովրդասէրները կախաղաններով կը լռեցնեն»[93]:

ՀԱՄԻՏԵԱՆ ՋԱՐԴԵՐՆ ՈՒ ՄԵԾ ՏԷՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

1895-96 տարիներուն տեղի ունեցան Համիտեան համատարած ջարդերը:

1895-ի աշնան, Մեծ Մարդասպանը հրաման արձակեց միօրեայ ջարդեր գործադրելու Թուրքիոյ բոլոր կողմերը: Յետագային կըրկնուող ընդհանուր ջարդի հրամանը կը տրուէր յանուն իսլամական կրօնին՝ որուն Խալիֆան էր Սուլթանը: Կոտորածը կը տարածուէր նոյնիսկ այնպիսի շրջաններու մէջ, ուր հայութիւնը դեռ ազգային գիտակցութիւն անգամ չունէր, ոչ ալ ամենադոյզն գաղափարը՝ յեղափոխութեան կամ ազգային ազատագրութեան մասին: Կը ջարդուէին անխնայ Թրքախօս, քրտախօս կամ արաբախօս հայեր, որոնք հայերէ՛ն նոյնիսկ չէին գիտեր:

1895-ի աշնան, Հնչակեան կուսակցութեան կողմէ կազմակերպուած Պապը Ալիի ցոյցը պատրուակ գործածելով, Սուլթանը ոտքի կը հանէր Կ. Պոլսոյ Թուրք, քիւրտ, չէրքէզ եւ այլ բեռնակիրներ, նաւավարներ ու հրչէջներ, ջարդելու համար անմեղ հայութիւնը, փոխանակ հետապնդելու եւ ձերբակալելու ցոյցին կազմակերպիչները: 2000 անմեղ հայեր կը խողխողուէին մայրաքաղաքի փողոցներուն մէջ:

Երբ Սուլթանը տեսաւ որ եւրոպական հակազդեցութիւնը եղած էր մեղմ, ան քաջալերուեցաւ աւելի լայն տարողութեամբ ջարդի հրամաններ արձակելու:

Ըստ Լէոյի (Առաքել Բաբախանեան) Համիտեան կոտորածնե-

---

[93] Նոյն, էջ 4:

րուն բուն հրահրիչը եղած էր Ցար Նիկողայոս Բ.–ը, որուն Կ. Պոլսոյ դեսպանը՝ Նելիտով, անձամբ ըսած պիտի ըլլար Սուլթան Համիտին.– "Massacrez, Votre Majesté, massacrez!" (*«Ջարդեցէ՛ք, Նորին Վեհափառութիւն, ջարդեցէ՛ք...»*)[94]:

Հայ ժողովուրդի ողջակիզման այդ օրերուն, չուրջ 300,000 *անմեղ հայերու արիւնը թափեցին բարբարոս թուրքերը, ի հեճուկս պետութեան հանդէպ հայոց ցոյց տուած անկեղծ ու անխարդախ հաւատարմութեան, ուուս եւ թուրք պատերազմին անոնց ցուցաբերած նիւթական եւ անձնական զոհողութիւններուն եւ հայ պատրիարքներու «ծայրայեղ» թրքասիրութեան:*

Համիտեան հոլոքոսթի տարիներուն, Թուրքիոյ ամբողջ տարածքին վրայ, միայն Տարօնի աշխարհն էր որ զերծ մնացած էր ջարդերէ[95]*, որովհետեւ հոն կը գործէին Սերոբ Աղբիւրի, Անդրանիկի եւ Գէորգ Չաւուշի նման առիւծասիրտ քաջեր, որոնք արիւնուռւշտ քիւրտ աշիրեթապետերուն ջարդի եւ թալանի ախորժակները զոցած էին: Նախորդ տարիներու Սասնոյ դէպքերուն, քիւրտերը նկատելի թիւով կորուստներ ունեցած ըլլալով, կը տատամսէին դարձեալ կռիւի բռնուելու Տարօնի գինեալներուն հետ:*

Ի՞նչ էր դրդապատճառը Համիտեան համատարած հոլոքոսթին:

Ահաւոր ջարդին նախորդող տասնամեակին, քրտական հալածանքները, հարստահարութիւնները ու ամէն տեսակի կամայականութիւնները հայոց հանդէպ, ինչպէս նաեւ հայ տարրը բնաջնջելու նպատակով կառավարութեան ձեռք առած կտրուկ միջոցներն ու մեծ պետութեանց դիւանագիտական լարախաղացութիւնները, հայ ժողովուրդը մղած էին յուսահատութեան ու բողոքի ցոյցերու: Հայոց պատիարքներն ու քաղաքական ղեկավարները պահանջած էին բարեռորոգումներ եւ մարդկային տարրական իրաւունքներ, կեանքը տանելի դարձնելու համար հայկական գաւառներուն մէջ:

Եւրոպական կրթութիւն ստացած հայ երիտասարդներ, յեղափոխական գաղափարներով տոգորուած եւ ազատութեան տենչով ոգեւորուած, դարձած էին անհամբեր եւ հայոց անտանելի կացութեան դէմ բողոքելու համար սարքած էին խաղաղ ու արդարացի ցոյցեր, պահանջելով բարեռորոգումներու անյապաղ կիրարկումը հայկական գաւառներուն մէջ:

1890 *թ. Յուլիս* 15*-ին տեղի ունեցած էր Գում Գափուի ցոյցը, բողոքելու համար հայ ժողովուրդին վրայ գործադրուած թրքական*

---

[94] *Լեւոն Զօրմիսեան*, Համապատկեր Արեւմտահայ Մէկ Դարու Պատմութեան, *Բ. Հատոր*, էջ 436:

[95] *Կ. Սասունի*, Պատմութիւն Տարօնի Աշխարհի, էջ 586:

վայրագութեանց դէմ եւ ցնցելու միջազգային հանրային կարծիքը: Ցոյցը կազմակերպուած էր Հնչակեան կուսակցութեան կողմէ, մասնակցութեամբ 5000 հայերու[96]: Սուլթանը երկաթէ բռունցքով ճզմած էր ցոյցը, առանց նոյնիսկ հետաքրքրուելու թէ ցուցարարները ի՞նչ կ'ուզեն:

Սասունի ջարդերէն ետք, 1895 Մայիս 11-ին, Անգլիա, Ռուսիա եւ Ֆրանսա միացեալ դիմում ըրին եւ Բ. Դուռէն պահանջեցին բարենորոգումներ հայկական նահանգներուն մէջ: Սուլթան Համիտ խոստացաւ իրագործել այսպէս կոչուած «Մայիսեան ռեֆորմները», բայց իր խոստումը յարգելու տեղ, տուաւ ջարդի հրամանը: Նոյն տարուան Սեպտեմբերին, Հնչակեանները կազմակերպեցին Պապը Ալիի ցոյցը՝ պահանջելու համար Մայիսեան ռեֆորմներու անյապաղ իրագործումը: Համիտ պատասխանեց ջարդի հրամանով:

1896 Օգոստոսին, Դաշնակցականները սարքեցին Պանք Օթոմանի գրաւման ցոյցը: Համիտի պատասխանը դարձեալ եղաւ մօտ 10 հազար հայոց ջարդը, Պոլսոյ եւրոպական դեսպանատուներու դռներուն իսկ առջեւ:

Յախուռն միջոցներ էին ասոնք, որով յեղափոխական մարմինները կը յուսային ցնցել հայ ժողովուրդի դարաւոր թմբիրի մէջ եղող մարտունակութեան ոգին, եւ արթնցնել խիղճը քաղաքակիրթ Եւրոպայի՝ որպէսզի բա'ն մը ընէ վերջ տալու համար հայ ժողովուրդին հանդէպ գործադրուած զարհուրելի հալածանքներուն: Բայց այդ խաղաղ ցոյցերը բաւ էին գրգռելու համար գազանային կիրքերը Եըլտըզի բորենիին, որ թաթերը լարած պատրուակի կը սպասէր, արեան մէջ խեղդելու համար հայոց արդար պահանջները:

Փոքրամասնութեանց ազգային ըղձանքներուն եւ ամէնէն տարրական մարդկային իրաւունքներուն հանդէպ թուրքերուն անհանդուրժողութիւնը նորութիւն մը չէր բնաւ: Օսմանեան կայսրութեան տարեգրութեանց գրեթէ բոլոր էջերէն արիւն կը հոսի: Շատ քիչ է թիւը այն սուլթաններուն, որոնց ձեռքը արատաւորուած չէ անմեղ քրիստոնեաներու արիւնով: Անմեղ ժողովուրդի ջարդը՝ թուրքերու ազգային ժառանգութեան մաս կը կազմէր. այնքա՛ն սովորական բան էր անմեղ մանուկներու, կիներու եւ ծերերու բարբարոսական մորթոտումը, որ կը կատարուէր տեսակ մը խաղի օրէնքներով. նախ կ'արձակուէր ջարդի ֆերմանը (հրամանը). զօրքն ու զինեալ խուժանը կը սկսէին ջարդի խաղին, խուժելով հայկական թաղերէն ներս, զինուած սուրերով, բիրերով ու տապարներով: Երբ այդ օր-

---

[96] *Հրանդ Գանգրունի*, Հայ Յեղափոխութիւնը Օսմանեան Բռնատիրութեան Դէմ, էջ 107:

ան համար բաւ կը համարուէր թափուած արիւնը, կառավարութիւնը սրափողով փայտոս (դաղար) կը հնչեցնէր. եւ խուժանը՝ վարժ խաղի օրէնքներուն՝ սուսիկ-փուսիկ կը քաչուէր եւ անդորրութիւնը կը վերահաստատուէր այդ օրուան համար:

Իբրեւ նմո՛յչ համիտեան համընդհանուր ջարդերուն, առնենք, օրինակի համար, 95-ի Կարնոյ կոտորածը:

Կարնոյ դաշտերէն, Լազիստանէն եւ ուրիշ տեղերէ անթիւ անհամար քիւրտեր, տաճիկներ եւ չէրքէզներ եկած եւ լեցուած էին Կարին, զինուած տապարներով, սուրերով ու բիրերով, սարսափելի կերպարանք մը տալով քաղաքին: Ամէն կողմէ կը կրկնուին նոյն խօսքերը, թէ՝ «էրմէնիլէրի գրաճաղըս» (հայերը պիտի կոտորենք):

Հայերը, սովորական օրերու պէս իրենց գործերով կը զբաղին: Սարսափելով քաղաքի լարուած մթնոլորտէն, անոնք մեծ զգուշութեամբ կը շարժին եւ առիթ չեն տար գրգռութեանց: Թուրքերը, քալ գիտնալով հայոց գլխուն գալիքը, ապառիկ կը գնեն հայ վաճառականներու ապրանքները:

Անգլիական հիւպատոսը կը դիմէ կուսակալ Շաքիր փաշային, անոր ուշադրութեան կը յանձնէ քաղաքին սպառնալիից եւ պայթուցիկ կացութիւնը ու կը յայտնէ հայոց մտահոգութիւնը:

Կուսակալը ճիշդ այդ առիթին կը սպասէր իր դժոխային ծրագիրը քօղարկելու համար: Ան, իբրեւ թէ մտահոգուա՛ծ հայերու ապահովութիւնով, կը քառապատկէ քաղաքի ոստիկանութեան թիւը...: Ոստիկանները, սակայն, քալածանօք կառավարութեան խաղի օրէնքներուն, հայոց տուները կը մտնեն, կը կողոպտեն ուզածնին եւ աւարը կը բաժնուին իրարու միջեւ:

Կոտորածի նախընթաց օրը Շաքիր փաշան կ'այցելէ Անգլիոյ հիւպատոսին եւ «պատուոյ խօսք» կու տայ թէ կոտորած տեղի պիտի չունենայ...:

1895 թ. Հոկտ. 18-ին, Շորեքշաբթի օր, «երկինքը բաց գորշագոյն քօղով մը ծածկած էր իր երեսը եւ ցուրտը Հայաստանի այդ բարձրաւանդակին վրայ սկսեր էր սարսուռներ սփռել»: Եւ հայերը, կառավարութեան եւ հիւպատոսներու խոստումներուն ապաւինած, սովորականին պէս իրենց գործերով կը զբաղին: Վարժարաններուն մէջ դասաւանդութիւնները կը շարունակուին: Փողոցները այն աստիճան խճողուած են քիւրտերով, թուրքերով ու չէրքէզներով, որ երթեւեկը գրեթէ անհնարին դարձած է:

Ցանկարծ, կէսօրուան ժամը 12:30-ին, նամազէն ետք, Միջնաբերդէն եւ Սերայէն կը հնչեն զինուորական փողերը. կառավարութիւնը պաշտօնապէս ազդանշանը տուած էր ջարդի. բանակը կարկուտի պէս գնդակ կը տեղացնէ հայերուն վրայ:

«Ջօրքերու եռեւէն կ'երթային գիշակեր գազաններու պէս իրենց մեծերը, մոլլաները, որոնք մէկիկ մէկիկ կը կողոպտէին դիակները

իրենց դրամներէն, ժամացոյցներէն եւ այլ թանկարժէք իրեղէններէն: Ատոնց կը հետեւէր հազարաւոր ամբոխը, որ դուրս թափելով խանութներու ապրանքները, սայլերու վրայ կը դիզէր: Կը հասնին կացինաւորները, որոնք կը խորտակէին փակ խանութներու դռները, փեղկերը· իսկ այն խանութները եւ դրամարկղները, որոնք չատ ամուր էին, զինուորները մարթինի կապարներով ջարդուփշուր կ'ընէին»[97]:

Երեկոյեան «փայտոս»ի հրամանը կ'արձակուի: Տաճիկ մուեզտիկները, բարձր ձայնով կ'աղաղակեն· «Վալի փաչայի հրամանով ասկէ յետոյ պաշիպոզուքները զէնք կամ բիր չպէտք է վերցնեն եւ վերցնողներուն տուգանք կայ»...[98]:

Հրացանի կրակոցները անջատաբար կը չարունակուին մինչեւ գիշերը ուշ ատեն: Կէս գիշերին, «թեթեւ ամպի կոյտեր հորիզոնին վրայէն կ'անցնէին չտապով եւ լուսինը կը ննջէր Հայաստանի տխրած լեռներուն վրայ»...:

Ջարդէ ազատ մնացած էին հիւպատոսարաններու կից փողոցներն ու կանա-ճամբայ կոչուած թաղը, որովհետեւ գիշակեր գազանները հոն դիմադրող հայ զինեալներու հանդիպած էին եւ ետ քաշուած: Կոտորածէ զերծ մնացած էին նաեւ ա'յն հայ երիտասարդները, որոնք լաւ զինուած ըլլալով դիմադրած էին ջարդարարներուն եւ պաշտպանած իրենց շրջանի հայութիւնը: Կանա-ճամբայ թաղի պարագային, երբ խուժանը կը նշմարէ երդիքներու վրայ դիրք բռնած հայ հրացանաւորներու շարքերը որոնք կազմ ու պատրաստ են գոյամարտին մէջ նետուելու, կը նահանջէ եւ անգամ մըն ալ այդ թաղին չի մօտենար եւ ոչ ալ մօտակայ փողոցներուն...:

Պէտք է ըսել թէ հայութիւնը ամէն տեղ ոչխարի պէս չմորթուեցաւ Կարնոյ մէջ: Երիտասարդութիւնը, լաւ զինուած, շատ մը տեղեր յամառ դիմադրութիւն ցոյց տուաւ բարբարոս խաժամուժի գրոհներուն, եւ կարծողներ կային թէ թշնամին պէտք է հայոց չափ զոհ տուած ըլլար, «եթէ ոչ աւելի, fանի որ հայերը ընդհանրապէս լաւ զինուած էին»[99]:

Հայոց անակնկալը էրզրումի մէջ եղած էր կառավարական զօրքերու գործօն մասնակցութիւնը ջարդին· այլապէս, քիւրտ, թուրք կամ չէրքէզ խաժամուժը թերեւս ի'նք ջարդուէր հայ երիտասարդութեան հակահարուածներէն:

---

[97] Կարնոյ Ցիշատակին, *Հ.Յ.Դաշնակցութեան ազատ տպարան*, Վիեննա, 1896, էջ 29:

[98] *Նոյն*, էջ 37:

[99] *Նոյն*, էջ 32:

Հայերը էրզրումի մէջ միայն 316 զոհ տուած էին[100]: Այս յաջողութիւնը կարելի է վերագրել գլխաւորաբար վարպետ զինագործ Աւետիս Վէմեանին (Տէր Գարեգին քահանայ): Աննկուն եւ անխոնջ յեղափոխականը 25 տարի զէնք պատրաստած եւ բաշխած էր հայ երիտասարդներուն, թաքնուած քահանայի «լայն փեչերուն տակ»:

Յեղափոխութեան ջերմեռանդ հաւատացեալ քահանային մահը եղած էր նոյնպէս հերոսական: Հոկտ. 18-ի առաւօտեան ժամերգութենէն յետոյ, Տէր Գարեգին կը նշմարէ, որ սովորականէն քիչ է այդ օր խաժամուժը փողոցներուն մէջ: Տաճիկները մզկիթներու մէջ հաւաքուած կ'աղօթէին: Յանկարծ կը լսուին պատերազմական փողերը եւ կը սկսի կոտորածը: Հայութիւնը կատղած հեղեղի նման փախուստ կու տայ ամէն կողմ:

Տէր Գարեգինը, «այդ արժանայիշատակ հսկան», պատռելով ամբոխի չղթան կը հասնի իր թաղը, Զայդարա: Ժողովուրդը, չկարենալով դիմադրել զինեալ խուժանի գրոհներուն, կամ փախած է եւ կամ ամէն մարդ իր տունը ապաստանած:

Քալ քահանան կը մտնէ իր տունը, կը ժողուէ ընտանիքը, հաղորդութիւն կու տայ բոլորին, կը հաղորդուի ինք եւս: Ապա կինն ու երեխաները կը տանի մառան եւ կը կղպէ այնտեղ, որպէսզի անոնց աղիողորմ լացն ու կոծը չխանգարեն իրեն: Զափահաս որդին ալ դուրս կը ղրկէ ըսելով՝ «Գնա՛, կամ բաջարար կուի՛ր եւ մեռի՛ր, կամ պատսպարուի՛ր, եթէ այդ հնարաւոր կը լինի ձեզ համար (*միւս որդին բացակայ է եղել*), որ իմ մահուանից յետոյ կառավարէք ձեր որբ մօրը ու փոքրերին եւ ծառայէ՛ք ամենայն ուղղամտութեամբ ձեր թշուառ հայրենիքին»[101]:

Վրայ կը հասնի օրհասական րոպէն. տունը կը շրջապատուի բազմաթիւ պաշիպօզուքներով: Ան երկու ժամ կը պաշտպանուի, չնորհիւ իր նոր տեսակի զէնքին, որ կ'որոտար բայց ծուխ չէր հաներ: Բազմաթիւ զոհեր կը խլէ թշնամիէն: Զօրաց հրամատարը, լսելով «թաւճիչի էշիշ»ին յամառ դիմադրութեան մասին, կը ղրկէ զօրաց միաւորներ օգնելու համար խուժանին եւ քահանան անպայման սպաննելու հրահանգով:

Տէր Գարեգինը միայն մէկ կողմէ կռուելու հնարաւորութիւն ունէր: Վերջապէս զօրքերն ու ամբոխը, իրենք իրենց դիակներուն վրայէն անցնելով կը բարձրանան կտուրը, կը ծակեն տանիքը եւ կը գնդակահարեն քահանային: Կատղած խուժանը, մերկացնելով կիսամեռ հսկային, քաշկռտելով կը գլորեն Զայդարայի ձորակը, իր

---

[101] Նոյն, էջ 92:

սիրած աղբիւրի մօտ: Այս այն ձորակն է, ուր քալ Աւետիսը, երիտասարդութեան տարիներուն իր 7 քալերով ջախջախած էր 25 թուրք դատարկապորտհներէ բաղկացած խումբ մը, եւ այնքա՛ն մարդասիրութիւն ցոյց տուած էր իր զոհերուն հանդէպ...:

Գայմագամը, վերցնելով քալ նահատակին նոր տեսակի հրացանը, զոր գինագործը ինքը չինած էր, կը տանի կուսակալ Շաքիր փաշային եւ ցոյց կու տայ նաեւ բոլոր հիւպատոսներուն: Ոչ ոք կը հասկնայ թէ այդ ինչ տեսակ հրացան է:

Տէր Գարեգինը իննկած էր հերոսի մահով 48 տարեկան հասակին մէջ, ափին պինդ սեղմած մօսինի փայլուն փամփուշտ մը եւ ետին թողելով կինն ու հինգ որբ երեխաները, յետին թշուառութեան մէջ: Ան ոչ մէկ անգամ չէր լուսանկարուած կեանքին մէջ: «Ան բարձրահասակ, չոր ու ջլոտ կազմուածքով, խոշոր եւ սեւ աչքերով մարդ էր»[102]:

Հոկտեմբեր 18-ի երեկոյեան մինչեւ առաւօտ, կառավարութիւնը հայոց հարիւրաւոր դիակները սայլերու վրայ դիզած, կը տանի քաղաքէն դուրս, թափելու համար խրամներու մէջ:

Լուսաբացին, հայ կիներ աղէխարշ ճիչերով ու վայնասուններով իրենց սիրելիները կը փնտռեն ու կ'ողբան իրենց դժբախտ ճակատագիրը, մինչ մզկիթներու մինարէներէն մոլլաներ բարձրաղաղակ կը փառաբանեն զԱստուած...:

★ ★ ★

Դարեր տեւող հալածանքներէ, հարստահարութիւններէ եւ ճնշումներէ ետք, անխուսափելի էր հայ ժողովուրդի պոռթկումը եւ այդպէս ալ պատահեցաւ:

19-րդ դարու վերջին տասնամեակներուն եթէ հայ երիտասարդութիւնը չգինուէր, կուսակցականօրէն չկազմակերպուէր եւ բոզոքի ցոյցերով չպայքարէր տիրանալու համար իր ամենատարրական մարդկային իրաւունքներուն, արդեօք ապագայ սերունդները պիտի չմեղադրէի՞ն իրենց նախահայրերը, որ մեծամասնութիւն ըլլալով հանդերձ հայկական գաւառներուն մէջ, ընդվզելու արիւթիւնը չէին ունեցած ի տես հայ ժողովուրդի կրած տառապանքներուն, եւ դարձած էին ճորտերը փոքրաթիւ քիւրտերու...:

Հոս տեղին է կարգ մը մէջբերումներ ընել Հայաստանի արտաքին գործոց նախարար Փրոֆ. Ջոն Կիրակոսեանի Բուրժուական Դիւանագիտութիւնը եւ Հայաստանը (*Երեւան*, 1980 թ.) գիրքին

---

[102] Նոյն, էջ 96:

մասին Սերօ Խանզադեանի գրախօսականէն, իր չահեկանութեան համար.–

«Ի՞նչ է մատուցում մեզ Կիրակոսեանը, – հարց կու տայ Սերօ Խանզադեան: Նախ այն, որ ԺԹ դարի վերջերի հայ ազգային-ազատագրական յեղափոխական պայքարը բնական ու ժողովրդական էր, հայ մարդու պայքարը սուլթանիզմի դէմ՝ իր ազգային գոյութիւնը պահելու ուխտով: Ապա՝ որ Արեւմուտքը միայն վնաս է պատճառել հայ ազգային դատին, Արեւմտուտքը եղել է Հայաստանի Արեւելեան Նահանգների կործանման պատճառը՝ թուրք կայսերապաշտներու հետ համագործակցաբար:

Ապա՝ մերժել դիւանագիտական խողովակներով ազգի համար փրկութիւն որոնելը: Փրկութեան գրաւականը համազգային զինուած պայքարի մէջ է (ընդգծումները մեզմէ, Ա. Ջ.): Կիրակոսեանը մերժում է որոշ հայ գործիչների այն գաղափարը՝ թէ ազգը լուսաւորելու ճանապարհով կարելի է փրկել: Գ. Սրուանձտեանցը գրում է.– «Եւրոպական իրաւագիտութիւնը կը պատուի նախ զէնքը ի ձեռին ունեցողը, ապա լուսաւորեալը...»: Այս մարտական բանաձեւումից են ծագել Անդրանիկ զօրավարը, հայ ֆիդայական-հայդուկային չարժումները: Ջոն Կիրակոսեանը վճռականօրէն ջնջում է ժամանակի որոշ հայ գործիչների այն մտայնութիւնը, թէ «դիւանագիտական ճամբաներն աւելի օգտակար են մեզ համար»: Միթէ՞ դիւանագիտական չէր Բերլինի կոնկրես տանող ճանապարհը: Յակոբ Պարոնեանը Բեռլինի կոնկրեսի տխրահռչակ 61-րդ յօդուածի մասին գրել է այսպէս.– «...Առաջ գաւառներուն մէջ եթէ տարին հարիւր հոգի կը սպաննէին, այսօր հազար կը սպաննուին...»: Ահա դիւանագիտական ճանապարհի «օգուտը»:

Ջոն Կիրակոսեանը հերքում է մի այլ վնասակար «տեսութիւն», այն, որ Արեւմտ. Հայաստանի կործանման պատճառը, իբր թէ հայ յեղափոխական չարժման հետեւանք էր: Յայտնի է, որ Հայաստանը կործանելու ծրագիր թուրքերը ունէին դեռեւս Դաւիթ-Բէկի կռիւներից առաջ...»[103]:

1895-ի Մայիսեան բարենորոգումներու ծրագիրը ստորագրող երեք պետութիւնները (Անգլիա, Ֆրանսա եւ Ռուսիա) իրենց խաբուսիկ խոստումներով անուղղակիօրէն քաջալերած էին հայ երիտասարդութիւնը, որ բողոքի խաղաղ ցոյցերու նախաձեռնարկ ըլլայ:

Նոյնիսկ Պատրիարք Աշըգեանին յաջորդող Մաթէոս Իզմիրլեան Սրբազանը, իր ուխտի ճառին մէջ, 1894 Դեկտեմբերին, հրապարա-

---

[103] Պատմութեան Դասերը, «Հայրենիք» Օրաթերթ. Օգոստ. 30, 1980, էջ 7 (Տես, «Գրական Թերթ», Յունիս 27, 1980):

կաւ կը յայտարարէր.– «Հպատակաց հաւատարմութիւնը կախում ունի վայելուած բարեկարգութեան եւ անդորրութեան չափէն»[104]: Իգմիրլեան սէգն Սրբազանը «Անգլիոյ դեսպան Սըր Ֆըրրիի կեղակարծ աջակցութեան վրայ յենելով՝ իր ծանօթ անողոք եւ անկաչառ մէթոտներով պիտի հետապնդէր հայկական հարցը եւ մերժելով մեճիտիէի Ա. կարգի պատուանշանը՝ կերպով մը ապարէգ կարդացած կը լիներ ամենազօր Կարմիր Սուլթանին, որ պիտի գոռար անոր երեսն ի վեր. «Հայկական հա՞րց կը յուզէք. ես ձեզմէ աւելի աղէկ գիտեմ զայն լուծելու կերպը»[105]:

Կարմիր Սուլթանը, մեծ պետութիւններու երկդիմի քաղաքականութենէն եւ հայ դատին չուրջ անոնց խաղացած չնական եղերագաւէշտէն խրախուսուած, գործադրութեան պիտի դնէր դժոխային ծրագիրը, տապարներով ու սուրերով զինուած թուրք խուժանը արձակելով պետութեան հաւատարիմ ու անմեղ ժողովուրդին վրայ:

Ի տես համիտեան ջարդերուն, Կիպրոսի դաշնագրով Թուրքիոյ հողային ամբողջութիւնը երաշխաւորող նենգամիտ Անգլիան կը յայտարարէր՝ թէ անկարող է իր նաւերը Տաւրոսն ու Արարատն ի վեր բարձրացնել, եւ կը հրաւիրէր Ռուսիան գրաւել արիւնաթաթախ հայկական նահանգները: Վիեննայի նախկին երկարամեայ ռուս դեսպան եւ 1895-ին Ռուսիոյ արտաքին գործոց նախարար նշանակուած Լոպանօֆ կը յայտարարէր. «Մենք Հայաստանը կ'ուզենք առանց հայի»[106]:

Շատ չանցած, Լոպանօֆ յանկարծամահ կ'ըլլար Վիեննայէն դարձին՝ Ֆրանց Ժօզէֆ կայսեր մէկ հայանպաստ առաջարկը մերժելէ ետք՝ Մարտ 1896-ին: Այս առթիւ Ֆրանսացի Լէոն Պուրժուա իրաւամբ պիտի գոչէր. «Հայոց արիւնն է որ խեղդեց Լոպանօֆը»[107]:

1896-ի ամրան, Աւստրօ-Հունգարիոյ արտաքին գործոց նախարար Կոմս Կոլուխովսկի պիտի յայտարարէր. «Եթէ չորս միլիոնոց հայ ժողովուրդը նոյնիսկ սպառսպուռ ջնջուելու վտանգին ենթարկուի, մենք չենք կրնար զինուոր մը իսկ զոհել անոր պաշտպանութեան համար»[108]:

Գերմանիոյ վարչապետ՝ Պիզմարք իր կարգին ըսած էր.– «Ամբողջ հայ ազգը ինձ համար Բոմբերանացի զինուորի մը ոսկորն իսկ

---

[104] Համբարձում Երամեան, Յուշարձան Վան-Վասպուրականի, Հատոր Ա., էջ 293:

[105] Նոյն, էջ 293:

[106] Նոյն, էջ 295:

[107] Նոյն, էջ 295:

[108] Նոյն, էջ 295:

չ'արժեր»[109]: Իսկ Քայզերը, որ արգիլած էր գերման մամուլին՝ բառ մը իսկ չգրել հայկական համատարած ջարդերուն մասին, երկու տարի վերջ Պոլիս պիտի երթար, եղբայրական ողջագուրումներով համբուրելու արիւնաչաղախ թաթը Երլտրզի հայակեր գազանին:

1896-ի Նոյեմբերին, Ակնայ կոտորածով հայկական ջարդի տրամին վերջին վարագոյրը իջնալէն յետոյ, Ֆրանսացի արտաքին գործոց նախարար Հանոթօ չնականօրէն կը յայտարարէր խորհրդարանի բեմէն. «Հայերը վեցեակ նագանգներէն ոչ մէկին մէջ մեծամասնութիւն մը չեն ներկայացուցիչներ իրենց իշխանութեան մը կորիզը կազմել կարենալու համար»[110]: Անգլիոյ վարչապետն ալ յայտարարած էր, որ մէկ անգլիացի գինուորին կեանքը աւելի կ'արժէ քան ամբողջ հայութիւնը[111]:

Այս էր քրիստոնեայ Եւրոպան, որուն վրայ հայոց քալ բայց բարեմիտ յեղափոխականները այնքա՛ն յոյսեր կապած էին...:

1896-Ի ՎԱՆԻ ԿՌԻԻՆԵՐԸ

1895-ի համիտեան ջարդերուն, Վասպուրականի 200 հայաբնակ գիւղերը կողոպտուած ու ջարդուած էին, բայց Վանը գերծ մնացած էր ընդհանուր կոտորածէն, իր մասնաւոր դիրքին եւ հայոց ինքնապաշտպանութեան խումբերուն շնորհիւ: Թուրքերը ամէն կերպ կ'աշխատէին որ Վանի հայութիւնն ալ ենթարկուի մնացեալ հայութեան սեւ ճակատագրին եւ իր արեան տուրքը տայ Սուլթանի հայաջինջ քաղաքականութեան:

Գիւղերէն վերապրողներն ալ Վան ապաստանած էին եւ կը վայելէին հայոց պաշտպանութիւնը: Վանի հայութեան գերծ մնալը թրքահայոց հոլոքոսթէն քո՛ւնը փախցուցած էր թուրք դեկավարութեան: Կուսակալ Նազըմ փաշան անընդունակ եւ անատակ նկատելով ջարդ կազմակերպելու գործին մէջ, փոխարինուած էր Կայսեր թիկնապահներէն Սաատետտին փաշայով որպէսզի կազմակերպէ Վանի կոտորածը:

Այս Սաատետտին կոչուած հրէշը ծագումով հայ էր: Մտած էր պետական ծառայութեան մէջ եւ աստիճանէ աստիճան բարձրանա-

---

[109] Նոյն, էջ 295:

[110] Նոյն, էջ 295:

[111] Tarbassian, Hratch A., *Erzrum (Garin): Its Armenian History and Traditions*, 1975, p. 152.

լով հասած էր Ապտիւլ Համիտի թիկնապահութեան պաշտօնին: Երբ-
տրգի իր գազան տիրոջ ամենահաւատարիմ չուներէն մին հանդիսա-
նալով, փորձանք պիտի դառնար Վանի գաւառի հայութեան գլխուն:
Սաատետտինի հօրը անունն էր Կարապետ, Ախլաթի Ծղակ գիւղէն:
Սաատետտին 12 տարեկանին կու գայ Պոլիս: Ազդեցիկ փաշայի մը
հովանաւորութեամբ կը կրթուի պետական վարժարաններու մէջ,
մինչեւ թիկնապահութեան հասնիլը: Իր երկու եղբայրները Ադեք-
սանդրիա կը բնակէին: Համիտի գահընկեցութենէն վերջ Սաատետ-
տին իր ընտանիքով Ամերիկա փախած էր[112]:

Հայերը իրազեկ ըլլալով Սաատետտինի մութ ծրագիրներուն,
միջոցներ ձեռք կ'առնեն ինքնապաշտպանութեան համար: Վան
քաղաքը բաժնուած էր երկու մասերու.– Քաղաքամէջը՝ ու հասարակ
Թրքական թաղեր եւ Այգեստանը՝ հայկական թաղեր: Մկրտիչ Աւե-
տիսեան ստանձնած էր Վանի հայոց ինքնապաշտպանութեան դեկա-
վարութիւնը, օգնականներ ունենալով Դաշնակցականներու ներ-
կայացուցիչ Պետօն եւ Հնչակեաններու ներկայացուցիչ Մարտի-
կը[113]:

Թուրք կառավարութիւնը ապի մաքսանենգերու մեռած դիակ-
ներ ցուցադրած էր իրենց թաղերը, վերագրելով զայն հայոց, խու-
ժանին վրէժխնդրական դիւրաբորբոք զգացումները գրգռելու
համար հայոց դէմ:

Մեռած ձիու մը պատմութիւնն ալ հայոց վերագրելով, կառա-
վարութիւնը ձերբակալած էր Յարութիւն Պարթեւեանը, Պօղոս Սո-
լախեանը եւ Մկրտիչ Աւետիսեանի մեծ եղբայր՝ Կարապետ Թերլե-
մեզեանը եւ գանոնք չարաչար կերպով սպաննել տուած՝ Ակռբի ըս-
ւած վայրին մօտերը[114]:

1896 Յունիս 5-ին, թուրքերը գործի կ'անցնին եւ կացիններով,
սուրերով ու բիրերով կը ջարդեն կէս հայաբնակ թաղերու ամբողջ
հայութիւնը, մօտ 700 անձ[115]: Ոմանք վառած թոնիրներու մէջ կը
նետեն, առանց խնայելու ծծկան երեխաներուն, որոնք կը խողխող-
ուին իրենց մայրերու աչքերուն առջեւ: Քաղաքապետը իր տունը
ապաստանած՝ «բարեկամ» հայերն ալ կը յանձնէ արիւնարբու խու-
ժանին զանոնք խողխողելու համար:

Մօտ մէկ շաբաթ տեւող Վանի ինքնապաշտպանութեան կռիւնե-
րէն ետք, երեք հայ կուսակցութեանց պետերը, անգլիացի Փեսաւոր

---

[112] Նոյն, էջ 389-390:
[113] Յուշեր Արմենակ Եկարեանի, *խմբագրեց Լ. Ադէմեան*, էջ 98:
[114] Նոյն, էջ 99:
[115] Նոյն, էջ 103:

հիւպատոս Մր. Ուիլիըմսընի խաբեպատիր խոստումներուն եւ յորդորներուն անսալով, կ'որոշեն որ կռուող երիտասարդութիւնը, իր զէնքերով, դէպի Պարսկաստան մեկնի:

Արմենական երիտասարդութիւնը, մօտաւորապէս 600 մարտիկ (400-ը Վանէն, մնացեալը գաւառներէն)[116], Մկրտիչ Աւետիսեանի ղեկավարութեամբ ճամբայ կ'ելլէ դէպի Պարսկաստան: Առ ի չգոյէ համուտ ուղեցոյցներու կը մոլորին ճամբան, իսկ անձրեւն ու կարկուտը կը թրջեն անոնց վառօդները: Հակառակ տրուած խոստումներուն ճամբան հալածանքներու կ'ենթարկուին, հազար ու մէկ դժուարութիւններէ ետք կը հասնին Պարսկաստանի սահմանագլուխէն ոչ շատ հեռու Ս. Բարթողիմէոսի վանքը: Վանքին մէջ եւ դուրսը իրենց դարանակալ սպասող 200 թուրք զինուորներու[117] եւ շրջակայ բլուրներէն դէպի վանքին դաչտը խուժող անհամար քիւրտերու հետ մազարկներուն ենթարկուելով, ի սպառ կը կոտորուին, մօտաւորապէս 500 երիտասարդներ[118]: Հերոսական քաջագործութիւններէ ետք, դիտապաստ կ'իյնայ նաեւ խումբին պարագլուխ Մկրտիչ Աւետիսեանը: Աւետիսեանի հետեւորդներէն կ'ազատին միայն 30 հոգի[119]:

Դաչնակցական եւ Հնչակեան խումբը, Պետոյի եւ Մարտիկի ղեկավարութեամբ, 80-ի չափ զինեալներ[120], կը բռնեն Պարսկաստանի ճամբան Ապաղայի գծով, իրենք եւս պաշարուելով կը կոտորուին բոլորն ալ, բացի իրենց մէկ ուղեցոյցէն:

Վանի հայ մարտիկներուն դէպի Պարսկաստան ուղղուիլն ու ճամբուն վրայ նահատակուիլը արդիւնք էր անգլիական հիւպատոս Մր. Ուիլիըմսընի մէկ խաղին:

Արդարեւ, Պր. Ուիլիըմսըն, վախնալով որ կռիւներու չարուննակման պարագային ռուսերը կրնան միջամտել պաշտպանելու համար հայերը, ուզած էր դադրեցնել կռիւները եւ բանակցութիւններու ընթացքին առաջարկած էր, որ հայ զինեալները Պարսկաստան անցնին, վստահեցնելով, որ ճամբան զիրենք հետապնդող պիտի չըլլայ:

---

[116] Նոյն, էջ 103:

[117] *Համբարձում Երամեան*, Յուշարձան Վան-Վասպուրականի, *Հտ. Ա.*, էջ 370:

[118] Յուշեր Արմենակ Եկարեանի, էջ 107:

[119] *Անդրանիկ Անդրէասեան*, Մեր Գաղափարն ու Գործը, *Բ. Տպագր.*, *Պոստոն*, 1979, էջ 21:

[120] *Էմմոն Կոտալագեան* (*Ե. Ագաթեան*), Հերոսապաշտութեան Տեղը Մեր Կեանքին Մէջ (*Տես «Զարթօնք» բացառիկ, Պէյրութ*, 1962, էջ 78):

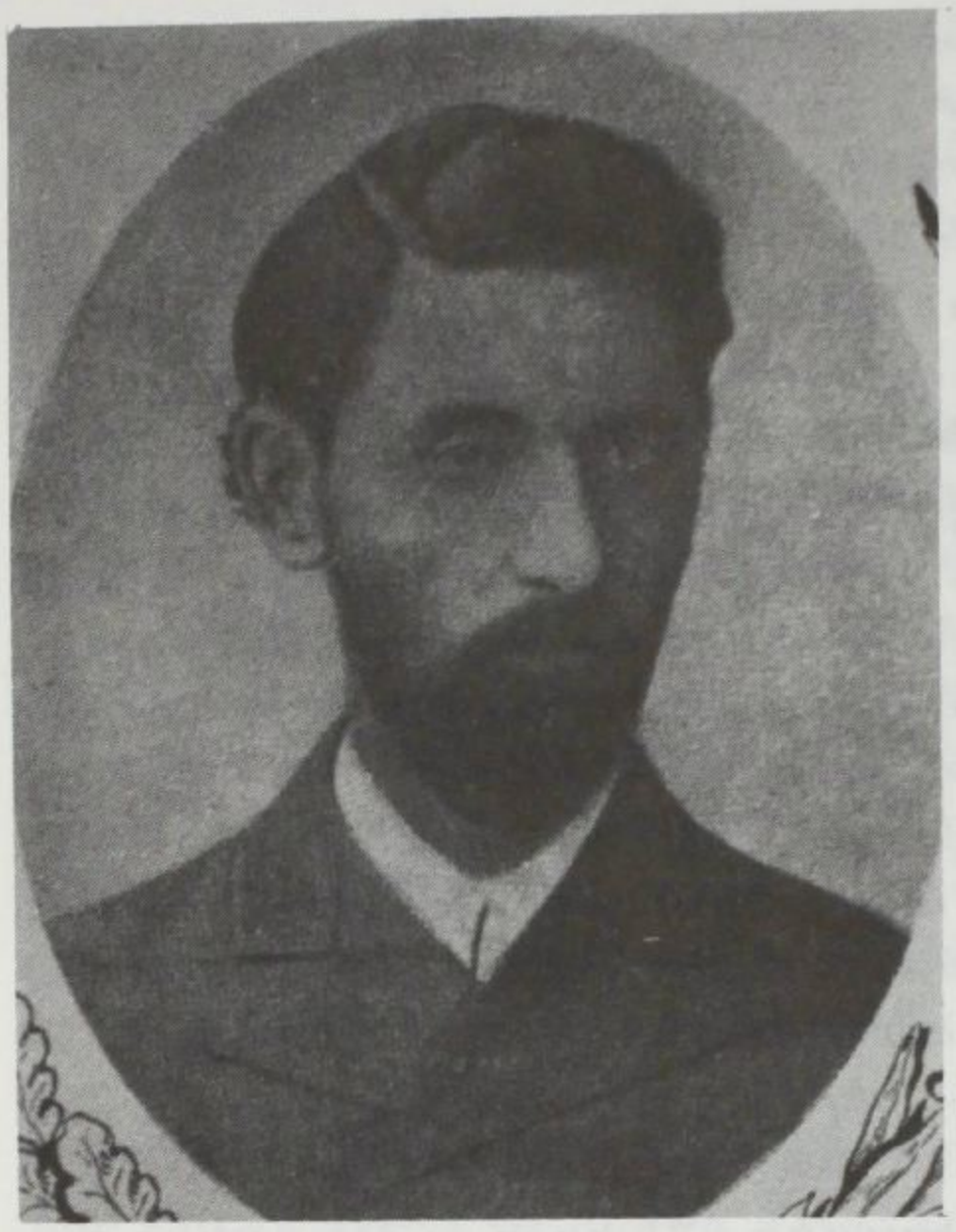

Պետօ

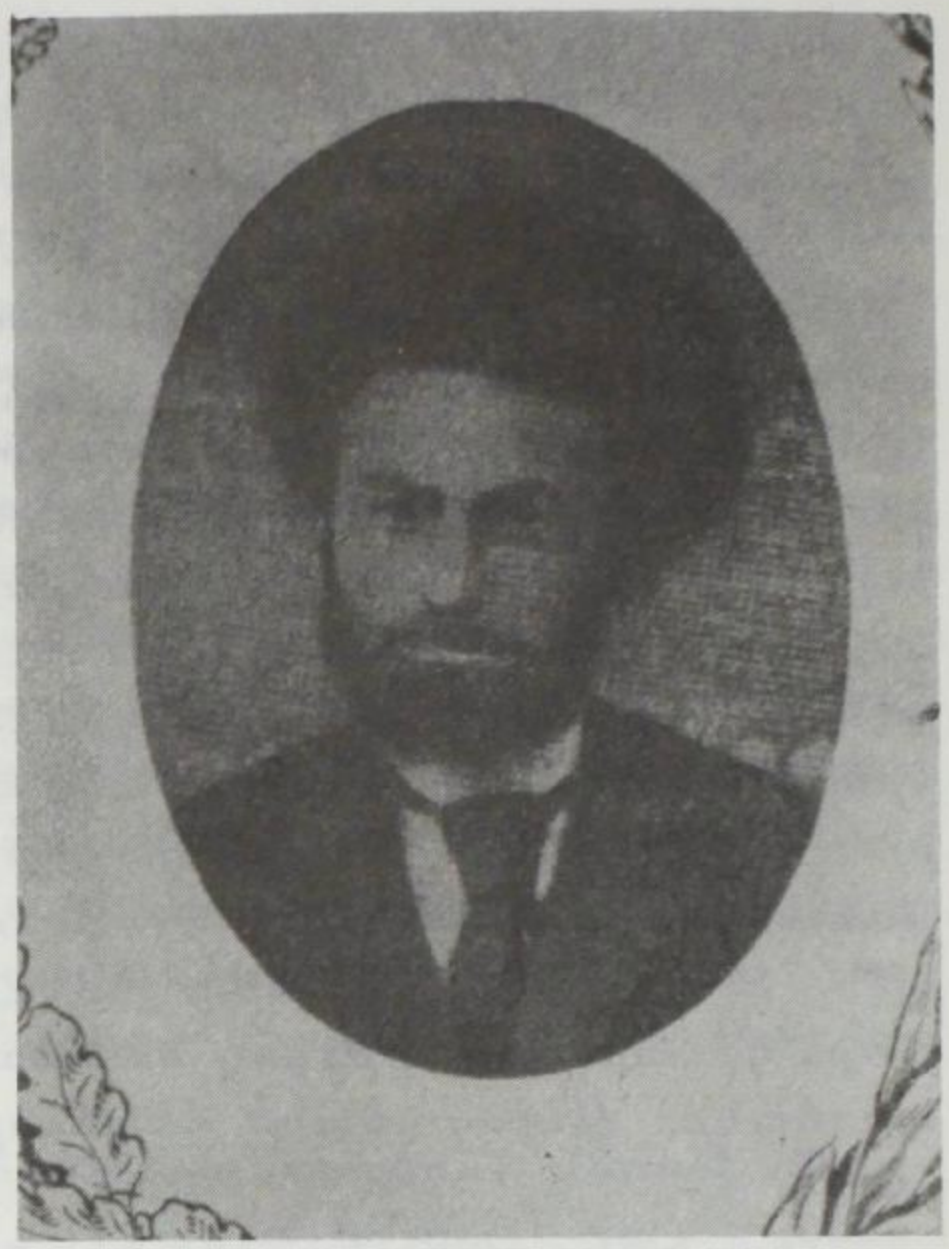

Մարտիկ

Հետագայ դէպքերը ցոյց տուած էին, որ Մր. Ուիլիըմսընի հաւաստիքը պարզ խաբէութիւն մըն էր:

Անգլիացի այս դիւանագէտը, որ աստիճանով թնդանօթաձիգ հարիւրապետ մըն էր, ֆեսը գլխուն հայոց ինքնապաշտպանութեան դիրքերը ուսումնասիրելէ ետք, թրքական կողմը անցնելով Սեւ Քրոայի վրայ զետեղուած թրքական թնդանօթներուն ուղղութիւն տուած էր, քանդել տալու համար հայոց ինքնապաշտպանութեան դիրքերը[121]:

ՕՐՄԱՆԵԱՆ ՊԱՏՐԻԱՐՔԻ ԳԱՀԱԿԱԼՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆԸ

Համիտեան ջարդերու շրջանին, 1895–1896, *Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքական Աթոռին վրայ կը բազմէր Իզմիրլեան Սրբազանը: Անոր յաջորդած էր Մաղաքիա Արք. Օրմանեան, որուն գահակալութեան շրջանը կ'երկարի* 1896 *Նոյեմ.* 20-*էն մինչեւ* 1908 *Յուլիս*

---

[121] *Համբարձում Երամեան*, Յուշարձան Վան-Վասպուրականի, *Հտ. Ա.*, *էջ* 397:

Մաղաքիա Արք. Օրմանեան

15-ին: Կը կարծուի, որ «եթէ Օրմանեան փոխանակ 1896-ի՝ 1894-ին պատրիարքական աթոռ բարձրացած ըլլար, անկասկած Ազգին խնայած պիտի ըլլային չատ մը աղիտալի հարուածներ: Իր նուրբ դիւանագիտութիւնը պիտի յաջողէր թերեւս աւելի տանելի կացութիւն մը ստեղծել»[122]:

Ասոր իբր պատճառաբանութիւն կը տրուի ա՛յն իրողութիւնը, որ Օրմանեան Մեծ Պատրիարքը ուսումնասիրելով նախորդ երեք պատրիարքներու – Վարժապետեան, Աշըգեան, Իզմիրլեան – գործելակերպը, ջանացած էր օգտուիլ անոնց փորձառութենէն եւ ընտրած էր միջին ճամբայ մը. ան Համիտի հանդէպ կը գործադրէր չատ նուրբ եւ ճարպիկ դիւանագիտութիւն մը. օրինակ՝ Սուլթան Համիտը երբեք իր անունով չէր կոչեր, այլ միշտ՝ «Արքայ»: Ան նաեւ սորված էր իր նախորդներէն, թէ օտարներու միջամտութիւնը հակառակ արդիւնք ներգործած էր, որով դեսպանատուներու դռնեռը ափ չէր առած[123]: Ան իր մտերիմներուն յաճախ կրկնած էր՝ թէ

---

[122] Գուրգէն Եագըճեան, Ապտիւլ Համիտ Բ. Կարմիր Սուլթանը, Պէյրութ, 1980, էջ 309-310:

[123] Նոյն, էջ 304:

ինք պատրիարքութենէ աւելի եղած էր «գազանագուսպ» մը[124]: *«Իբր հոգեբան, Օրմանեան առաջին օրէն իսկ կռահեց, որ լուանոտի մը առջեւ կը գտնուէր, անբուժելի հիւանդի մը հետ է իր գործը եւ իբր առողջ տրամաբանութեան տէր եւ ծանրաբարոյ Պատրիարք, վիրաբուժի մը ձեռնհասութեամբ կրցաւ վարուիլ իր հիւանդին հետ»*[125]:

Օրմանեանի նուրբ դիւանագիտութեան չնորհիւ հալածանքները, հարստահարութիւններն ու կեղեքումները չդադրեցան գաւառներուն մէջ. «Պարբերական դարձած խստութիւններ չարունակուեցան. ձերբակալութիւններ, աքսոր, բանտ, աւար եւ աւեր ամենօրեայ դէպքեր էին»[126]: *Հայ յեղափոխական չարժումն ալ կանգ չառաւ. ընդհակառակն՝ աւելի սաստկացաւ. Սերոբ Աղբիւր, Անդրանիկ եւ միւս ֆետայիները սաստկացուցին պայքարը Համիտի բռնակալութեան դէմ: Գաւառներէն Պատրիարքարան հասած ծրարները լեցուն էին ժողովուրդի կրած անիրաւութեանց տեղեկագիրներով: Սակայն Պատրիարքը իր դիւանագիտական ոգին ի սպաս դրած, գիտցաւ «պատահական միջոցներով» քաղցրութեան սահմանին մէջ ամոքել զանոնք. իր կրկնակ դիմումներով, դիմումներ՝ որոնք բողոքի երեւոյթ չունէին. անուշ լեզու գործածելով կը յաջողէր դարման մը գտնել»*[127]:

Այս նուրբ եւ իմաստուն քաղաքականութեան իբր արդիւնք, Մեծ Պատրիարքի գահակալութեան չրջանին, ամբողջ 12 տարի, Թուրքիոյ մէջ մեծ տարողութեամբ ջարդեր տեղի չունեցան, ինչ որ չատ դիւրութեամբ կրնային տեղի ունենալ, հայ յեղափոխական չարժման սաստկացումին հետեւանքով:

---

[124] Նոյն, էջ 304:
[125] Նոյն, էջ 304:
[126] Նոյն, էջ 305:
[127] Նոյն, էջ 305:

Գլուխ երրորդ.– *Հայ յեղափոխականները վճռակամ խոյանքներով կը հակազդեն թուրքերու յարձակումներուն*

ՍԵՐՈԲ ԱՂԲԻՒՐԻ ՀԵՐՈՍԱԿԱՆ ՄԱՐՏՆՁՈՒՄՆԵՐԸ

Այսպէս էր կացութիւնը Տարօնի աչխարհին եւ Թուրքիա կոչուած գեհենին մէջ առ հասարակ, 19-րդ դարու վերջին տասնամեակներուն, երբ անձնուրաց հայ երիտասարդներ գէնքը ձեռք կ'առնէին պաշտպանելու համար հայուն կեանքը, ինչքն ու պատիւը:

Հրայր-Դժոխքի արտասահմանէն գինուորագրած խումբերը, Կովկասի վրայով կը հասնէին Կարս: Դէպի երկիր գացող ախալթցի պանդուխտներուն գլուխը կանգնած էր Սերոբ Աղբիւր: Այդ խումբերէն ոմանք ճամբան փորձանքներու հանդիպած էին, իսկ բախտաւոր խումբերէն էր Սերոբի խումբը, որ անվտանգ հասած էր Ախալթ, 1895 թուականի աչնան, ճի՛շդ ատենին...:

Արդարեւ, նախորդող ամիսներուն, 35 հայաբնակ գիւղերով Ախալթ գաւառակը թատերաբեմ հանդիսացած էր չրջակայ քիւրտ ու չէրքէզ աւազակախումբերու ասպատակութեանց եւ աւարարութեանց: Գաւառակի հայութիւնը կրնար բնաջնջուիլ եթէ հասած չըլլար հոն սոխորդցի Սերոբը, իր 27 գինեալներով: Ան անմիջապէս գործի կը սկսի կազմակերպելու համար չրջանի ինքնապաչտպանութեան գործը, ամէն ճիգ թափելով փրկելու համար Ախալթի հայութիւնը անխուսափելի կոտորածէ:

Սերոբ իր քով պահելով տասնեակ մը գինուորներ եւ կեդրոնանալով իր ծննդավայր Սոխորդ գիւղը, միւսները 2-3 հոգինոց խմբակներու բաժնելով, կ'ուղարկէ գաւառակի կեդրոնական գիւղերը, տեղական խումբեր կազմակերպելու համար:

Համիտեան արհաւիրքի այդ ահաւոր օրերուն, Սերոբ Աղբիւր հայ գիւղացիին փրկիչն էր, միակ յոյսն ու ապաւէնը: Ազատութեան եւ խաղաղութեան տենչով տոչորուած անօգնական եւ անպաչտպան ախալթցի գեղջուկին համար, «Վերը Աստուած կար, իսկ վարը՝ Սերոբ Աղբիւր»[1]:

---

[1] *Կ. Սասունի*, Պատմութիւն Տարօնի Աչխարհի, էջ 590:

Անուանի հայդուկապետի կեանքին ու սխրագործութիւններուն մասին մանրակրկիտ նկարագրութիւններ կան Ռուբէնի եւ Կ. Սասունիի գիրքերուն մէջ. պիտի տամ միայն քանի մը դրուագներ անձնուրաց յեղափոխականի փոթորկայո՛յզ կեանքէն, որ եղած էր մարտական կեանքի մարզիչն ու առաջնորդը, հայոց պատմութեան մեծագոյն ռազմիկներէն՝ Անդրանիկ Օզանեանի:

Կառավարութիւնը չուտով իր ուշադրութիւնը կը կեդրոնացնէ Սոխորդի վրայ: Զօրք, ոստիկանութիւն, քիւրտ ու չերքէզ գինեալ խումբեր կը չրջապատեն Սոխորդը եւ կը սկսին յարձակումի: Ամէն կողմէ կրակ կը տեղայ գիւղին վրայ: Գիւղացիները ինքնապաշտպանութեան կը դիմեն, բայց դիմադրութեան թափը չուտով կը կոտրի: Սոխորդցիները, յուսահատ, իրենց տուները կ'ապաստանին, հիւղերուն խարխուլ դռները կը գոցեն եւ կը սպասեն թուրքի գութին...:

Ճգնաժամային վայրկեաններ են. Սերոբ կամ պիտի փրկէ կացութիւնը եւ կամ պիտի նահատակուի ամբողջ սոխորդցիներուն հետ, երբ հազիւ կրցած էր համոզել հայ չինականները, թէ ինքնապաշտպանութեամբ կարելի է փրկուիլ կոտորածներէ:

«Ու Սերոբ կ'ընտրէ վճռակամ անձնազոհութիւնը: Իր հետ եղող տասը մարտիկներով կատաղի յարձակում մը կը գործէ թշնամիին վրայ. դիակներ կ'իյնան եւ խուճապ կ'առաջանայ: Տուներու մէջ կծկուած սոխորդցիները սիրտ կ'առնեն եւ կը մտնեն մարտի մէջ: Թշնամին կը հեռանայ գիւղի սահմաններէն, իսկ յաղթանակի լուրը կայծակի արագութեամբ կը հասնի բոլոր գիւղերը»[2]:

Յետագայ ամիսներուն, Սերոբ Աղբիւրի փոքր բայց վճռակամ խմբակները չեչտակի հարուածներով կը զարնեն ու փախուստի կը մատնեն թուրք ու քիւրտ յարձակումները Ուրթափի, Խնձորիկի, Շամիրամի, Ջրհորի, Կծուանի եւ այլ գիւղերու առջեւ, մեծ վնասներ պատճառելով թշնամիին[3]:

Պիթլիսի թուրք կառավարութիւնը հետամուտ էր Սերոբ Աղբիւրը ամէն գնով ձերբակալելու, որպէսզի կարենար իրագործել Տարօնի հայութեան բնաջնջման իր ճիւաղային ծրագիրը: Լրտեսներու միջոցով ամէն տեղ անոր հետքերը կը փնտռէ:

1897 թ. փետրուար ամիսն է ու ամէն կողմ ձիւնով ծածկուած: Կառավարութեան ոստիկանական ջոկատները գիւղէ գիւղ Սերոբը կը փնտռեն: Խուզարկութիւնը խիստ է: Սերոբ Սոխորդ գիւղն է:

---

[2] Նոյն, էջ 588–589:
[3] Նոյն, էջ 588–589:

Ուրիշ գիւղէ մը կ'ուզեն լուր հասցնել հերոսին, բայց չատ ուշ է: Մատնիչի մը ցուցմունքին հետեւանքով գիւղը կը չրջապատուի:

Որպէսզի գիւղը չքանդուի, Սերոբ չ'ուզեր որ գիւղացիք միջամուխ ըլլան կամ կռուին: Կ'ուզէ առանձին ճակատիլ թուրք զօրքերուն դէմ: Կը դիմէ անհատական քաջութեան: Կը վերցնէ զէնքերը, մէջքին կը կապէ լաւաշ հացի պաշարը եւ ոտքերուն կ'անցընէ լաթաններ ձիւնին վրայէն դիւրութեամբ քալելու համար: Արշալոյսին դուրս կ'ելլէ տունէն: Որպէս պարզ գիւղացի կ'անցնի Սոխորդը չրջապատող չղթայէն: Տեղ մը կ'ուզեն կեցնել զինք որ խուզարկեն: Սերոբ կը չարունակէ իր ճամբան: Ոստիկանները կը կասկածին ու կը հետապնդեն «պարզ գիւղացին»: Սերոբ կ'արագացնէ քայլերը: Ջոկատը վազքի մէջ է: Հրացաններու կրակոցներ կը փոխանակուին:

Սերոբ աւելի արագ յառաջանալով կը մագլցի Նեմրութ լերան կողերն ի վեր: Ձայնը բարձրացնելով կը կանչէ թէ ինք Սերոբն է, եւ ով որ կ'ուզէ կռուիլ թող իրետեւէն գայ: Հետապնդումի ընթացքին ծայր կու տայ ձիւնամրրիկ մը: Ոստիկանները կանգ կ'առնեն: Ամէն ինչ աներեւոյթ կը դառնայ: Անոնք վստահ են, որ Սերոբ պիտի կորնչի Նեմրութի ձիւնամրրիկներուն մէջ:

Ցուրտն ու ձիւնամրրիկը կը հարուածեն Սերոբը բայց Նեմրութի առիւծը կը յաջողի հասնիլ լերան գագաթի հրաբխաբերանի տաք ջուրերը: Կը մնայ հոն քանի մը օր: Պաշարը կը հատնի: Կ'իջնէ լեռնէն ու կը թագնուի Շամիրամ գիւղը:

Ձիւնապատ Նեմրութէն իջնելէ ետք, Սերոբ իր զէնքը կը դարձընէ թուրք յայտնի ոճրագործ-ջարդարարներուն դէմ, որոնք դիտապաստ կ'իյնան իր գնդակներէն: Հայ դաւաճաններն ալ անխնայ տեռորի կ'ենթարկուին:

Տարօնի հայոց ազգապետը, թուրք ու քիւրտ թշնամիներուն համար դարձած էր Սերոբ փաչա· իսկ հայ գեղջուկը կ'երգէր իր սրտի խորերէն·

Նեմրութայ սարը հազար ակ ունի,
Հազարն էլ Մշու Դաշտն ի վար կ'երթայ,
Մենակ Աղբիւրի աղբիւրը սրտի՝
Խեղճ ժողովուրդի սրտին մէջ կ'երթայ·
Ագատ օրերի, դալար օրերի,
Ծարաւ վաթանի սրտի մէջ կ'երթայ:

1897 Օգոստոսին, Սերոբ Աղբիւր 18 հայդուկներու ընկերակցութեամբ գաղտնի Բաղէշ (Պիթլիս) կ'երթայ եւ Հայոց Առաջնորդարանին մառանը մտնելով, լուր կը ղրկէ Եղիշէ Եպս· Չիլինկիրեա-

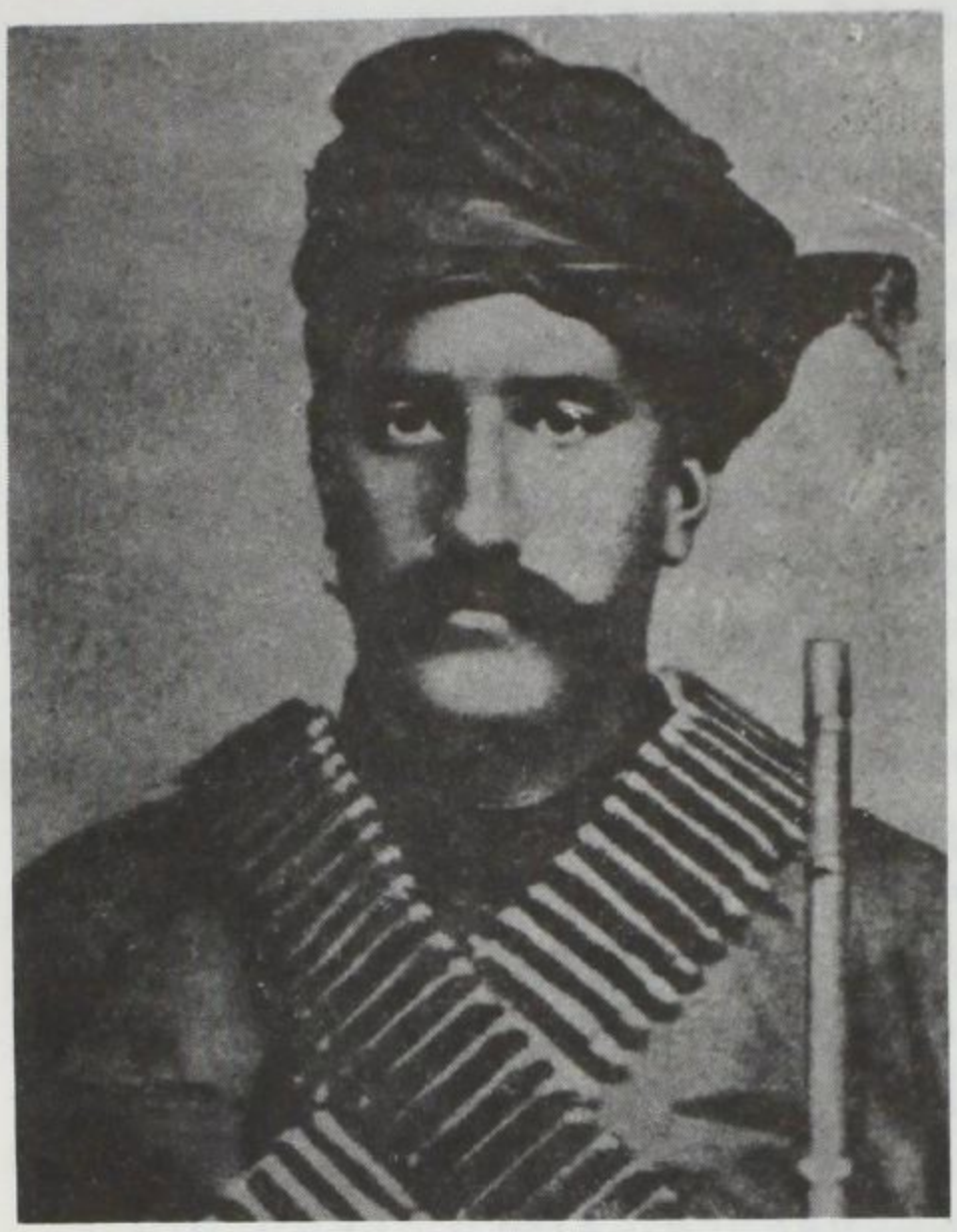

Սերոբ Աղբիւր

Բալապեխ Կարապետ

նին՝ թէ կ'ուզէ աջը համբուրել եւ ստանալ Սուրբ Երուսաղէմի օրհնութիւնը[4] *(Սրբազան Հայրը Երուսաղէմէն նոր եկած էր Բաղէշ)։*

Ջիլինկիրեան Եպիսկոպոս քահանայի մը միջոցով լուր կը ղրկէ յեղափոխականներուն թէ կրնայ զիրենք միայն «ի հեռուստ» պատուել, որովհետեւ Երուսաղէմէն իրեն պատուիրած էին «ցորեկը քեզ դիմողներուն սիրով ընդունէ եւ անձանձիր լսէ անոնց խնդիրները, իսկ գիշերները հիւր ընդունելէ զգուշացիր, որ կառավարութեան տարապարտ եւ անհիմն կասկածը վրադ չհրաւիրես՝ ի վնաս ժողովրդեան»[5]։

Յեղափոխականներն էին՝ «առիւծասիրտ Աղբիւր-Սերոբ, Վահագնանման Սիմոն, քաջառաջնորդն ու արին Գուրգէն, նոճեհասակ պարմանին Ազեքսանդր, սօսապանծն ու ուչիմն Մուշեղ, քաջալանջն Նատօն, արագընթացն Յակօն, եւ այլն»[6]։

Սրբազան Հայրը, առտուան ժամը 3-ին, հեռուէն ողջունած եւ

---

[4] *Եղիչէ Եպիսկ. Ջիլինկիրեան*, Յիշատակներ Բաղէշի Առաջնորդութենէս, *Բ. Տպագր.*, *Երուսաղէմ*, 1925, էջ 27։

[5] *Նոյն*, էջ 27։

[6] *Նոյն*, էջ 27։

իր օրհնութիւնը տուած էր Աղբիւր-Սերոբին եւ իր հայդուկներուն, որոնք «պատուհաններուն առջեւ չարուած, իրենց Մօսիններով (Մավզէր) եւ ուսընդանութ ձգուած չար ի չար կապարճներով (ֆիշէնք) զինուած էին՝ ահարկու տեսարան մը պարզելով»...[7]:

1898 թ. Հոկտ. 20-ին, Սերոբ 16 հոգինոց խումբով մը կը մտնէ Բաբչէն գիւղը, որ Պիթլիսէն կէս ժամ հեռաւորութեան վրայ կը գտնուէր: Կառավարութիւնը լուր կ'առնէ եւ «վաչտ մը եւ մէկ թապուր» զօրք կը ղրկէ Բաբչէն: Թուրք զինուորները կը փորձեն պաշարման տակ առնել գիւղը. Սերոբ խուճապի չի մատնուիր. կը հրամայէ իր խումբին դիրք բռնել գիւղին վերեւը գտնուող քարաժայռերու ետին:

Սերոբի խումբին մաս կը կազմէին Առիւծ Աւագը, Բալաբեխ Կարապետը, Առաքելը, Պիթլիսցի Սարգիսը, Երկար Նատօն, Սոսկալի Նատօն, Քալջ Զուլումաթը եւ ուրիշներ[8]:

Ֆետայիները իրենց բարձունքներէն կը հեգնեն ներքեւ կանգնած թուրք զօրքերը եւ կրակ կը բանան անոնց վրայ: Երկար կռիւէ մը ետք թշնամին կը նահանջէ: Սպաննուած զինուորներն ու վիրաւորները կը տարուին քաղաք: Մահմետական խուժանը, տեսնելով իրենց զինուորներուն դիակները, մեծապէս կը գրգռուի եւ կ'ուղղուի դէպի Բաբչէն: Կը հասնին նաեւ օգնական ուժեր եւ թնդանօթներ:

Կռիւը կը տեւէ մինչեւ երեկոյ: Բացի խուժանին մէջէն սպաննուածներէն, թշնամին կը կորսնցնէ 30-է աւելի զինուոր ու ոստիկան: Ֆետայիները կու տան մէկ զոհ՝ Պիթլիսցի Սարգիսը, նաեւ թեթեւ վիրաւոր մը եւ ծանր վիրաւոր մը: Սերոբ կը հրամայէ Բալաբեխ Կարապետին, որ սպաննէ ծանր վիրաւորը՝ Զուլումաթը, որ Կարապետին լաւագոյն ընկերն էր:

Բալաբեխ Կարապետ կը վերցնէ իր լաւագոյն ընկերը եւ կը տանի հեռու ժայռի մը տակ բայց չի սպաններ: Գիչերուան խաւարէն օգտուելով, գայն կ'իջեցնէ գիւղ մը եւ ախոռի մը մուրին մէջ կը տեղաւորէ, վրան խոտերով կը ծածկէ եւ կենդանիներն ալ մուրին առջեւ կը կապէ: Տան տիրոջ կ'ապսպրէ, որ հոգ տանի վիրաւորին:

Ժամանակ մը ետք Բալաբեխ Կարապետ վիրաւորին հետ միասին կը ներկայանայ ֆետայապետ Սերոբին, Նեմրութայ լերան վրայ: Սերոբ չի բարկանար, կարգի կը չարէ զինուորները եւ անոնց ներկայութեան կը համբուրէ Կարապետին ճակատը: Իսկ զինուորները, «ուրախութեան արցունքը աչքերնին՝ կը համբուրեն Զուլումաթը»[9]:

---

[7] Նոյն, էջ 28:
[8] Ռուբէն, Հայ Յեղափոխականի մը Յիշատակները, Գ. Հա., էջ 170:
[9] Նոյն, էջ 171:

ՍԵՐՈԲ ԱՂԲԻՒՐԻ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Մինչեւ 1899-ի ամառը, թուրք կառավարութիւնը չէր յաջողած ծուղակը ձգել Սերոբը, կարենալ վերջնականապէս գգետնելու համար Տարօնի աշխարհի ազգապետը: Մինչեւ այդ թուականը Սերոբ տէրը դարձած էր ֆետայիներու ստուար խումբի մը, եւ անոնց օժանդակութեամբ աչալուրջ կը հսկէր Սասունի եւ Ախլաթի չրջաններուն վրայ, ուր թուրք ու քիւրտ ոտնձգութիւնները միայն հազուադէպօրէն կը պատահէին:

Սերոբի ղեկավարութեան տակ կը գործէին Անդրանիկը, Գէորգ Զաւուշը, Սպղանաց Մակարը եւ ուրիշներ իրենց խումբերով: Ֆետայական չարժման հեռակայ ծրագիրներուն մէջ, Սերոբի մարտական կազմակերպութիւնը պիտի դառնար կորիզը Թրքահայաստանի ազատագրական բանակին:

Սերոբի խմբապետներուն մէջ, ամէնէն աւելի Անդրանիկն էր, որ կրցած էր չահիլ համակրանքը մեծ թիւով մարտիկներու – նեբառեալ Գէորգ Զաւուշին – անոնց խնամք տանելով, եւ մանաւանդ՝ գէնքերը նորոգելով: Անդրանիկ մասնագէտ դարձած էր գինագործութեան մէջ. երբ ոեւէ հայդուկի գէնքը խանգարուէր, կը դիմէր Անդրանիկին: Այս էր գլխաւոր պատճառներէն մէկը, Անդրանիկի հետզհետէ աճող ժողովրդականութեան, ֆետայական չարքերուն մէջ:

Սերոբը հարուածելու իր անյաջող փորձերէն ետք, կառավարութիւնը դիմած էր զարտուղի միջոցներու. գտած էր մատնիչ սասունցի մը, Աւէ անունով, Գեղաչէն գիւղէն, որ չրջանի անցածդարձածները կը տեղեկացնէր Թշնամիին:

Խերգանի քիւրտերու աչիրեթապետ Պչարէ Խալիլը իր ձեռքերուն մէջ առած էր Աւէն, եւ դրամի ուժով զայն դաւադրութեան գործիք դարձուցած:

Պչարէ Խալիլը հռչակ հանած էր իբր վայրագ եւ անգութ հրէշ մը, որուն ազդեցութիւնը կը տարածուէր Սասունէն Մուշ եւ Պիթլիս: Հայերը սարսափած էին իր գազանութիւններէն:

Սերոբ Կելիեկուզան գտնուած միջոցին անակնկալօրէն կը հիւանդանայ: «Մազերը կը թափին, քալած ժամանակ կ'իյնայ, գարմանքի մատնելով իր չրջապատը»[10]: Կասկած կայ որ թունաւորուած է: Սերոբ կիսամեռ վիճակի մէջ է եւ անկողնայ կը ծառայէ: Իր կողքին են կինը Սօսէն, տղան Յակոբը, երկու եղբայրները Մխօն եւ Զաքարը եւ ուիթը կարիճ գինուորներ՝ որպէս պահակ:

---

[10] Կ. Սասունի, Պատմութիւն Տարօնի Աշխարհի, էջ 618:

Ալայ պէյը յատուկ զօրամասով մը ճամբայ կ'ելլէ Պիթլիսէն, լուր տարածելով, որ ըմբոստ քիւրտերը ճնշելու կ'երթայ: Իր 500 գինուորներուն միացած է Պշարէ Խալիլը, իր զինեալներով: Յաջորդ օրը գիշերով ճամբայ կ'ելլեն ու կը հասնին Կելիեկիւզան:

Գիւղը անմիջապէս կը պաշարուի: Ալայ պէյն ու Պշարէ Խալիլը ուղղակի կը քալեն Սերոբի տան վրայ, ուր հերոսը պառկած էր հիւանդ ու կիսամեռ վիճակի մէջ: Տնեցիներն ու թիկնապահները ոտքի կը հանեն Սերոբը եւ թեւերը բռնած՝ կ'ուզեն բարձրանալ դէպի Անտոքի լեռը: Սերոբի թիկնապահներէն չորսը իրեն պէս թունաւորուած էին: Սերոբի չորս առողջ պահակներու կրակի պաշտպանութեան տակ, կը փորձեն գիւղէն դուրս հանել հիւանդը: Իրեն ընկերակցող երկու եղբայրները՝ Մխոն (կամ Մխէն) եւ Զաքարը, հազիւ տունէն դուրս ելած՝ տեղն ու տեղը կը սպաննուին, դարանակալ սպասող թշնամիի գնդակներէն: Սերոբ ծանրօրէն կը վիրաւորուի:

Պշարէ Խալիլ իր զինեալներով կը հասնի մահամերձ Սերոբին քով եւ գլուխը մարմինէն կը բաժնէ: Խալիլ կը բռնէ Սերոբի Մանչը՝ Յակոբիկը, հազիւ 12–13 տարեկան եւ մօր ծունկերուն վրայ դնելով կը մորթէ, հակառակ Սօսէի աղաչանքներուն: Սօսէ զաւկին կեանքը փրկելու ճիգերուն մէջ դաչոյնով կը վիրաւորուի[11]:

Սերոբի մեծ եղբօր Մխէի կինը Տատօն, այդ սեւ րոպէին Սերոբի երկամեայ Սասիկ անունով որդին փախցնելով կ'ազատէ[12]:

Սօսէն գերի վերցնելով, Խալիլ կը փութայ գիւղէն վար իջնել: Շրջակայ գիւղերու հայութիւնը դեռ չարթնցած եւ լուրը չտարածուած, Ալայ պէյ նահանջի փող կը հնչեցնէ եւ առանց ժամանակ կորսրնցնելու ճամբայ կ'ելլէ դէպի Մուշ:

Ամբողջ գործողութիւնը հազիւ կէս ժամ տեւած էր: Երբ գոյժը կը տարածուի շրջակայ հայկական գիւղերը, Սերոբի գլուխը արդէն կտրուած էր:

Լուրը կը հասնի Մուշ: Կառավարութիւնը հարիւր ձիաւորներ կը դրկէ դիմաւորելու համար իրենց թանկագին որսին ազնուական գլուխը: Զօրքը գոհին գլուխը ցիցի մը անցուցած կը պտրտցնէ Մուշի փողոցները:

Մուշէն կ'անցնին Պիթլիս եւ նոյն հանդիսաւորութեամբ Սերոբի գլուխը կը պտրտցնեն Պիթլիսի (Բաղէշ) թաղերը:

---

[11] *Լեւոն Լիւլէճեան*, Անդրանիկի Բերնով Առաքելոց վանքի Կուիը եւ Խալիլ Պէկի Սպանութիւնը, *Պէյրութ*, 1966, էջ 129:

[12] *Հրայր-Դժոխք* (*Ուրուական*) Թէ Ինչպէս Մեռաւ Սերոբ (*Տես*, Տարօն-Սասուն, *կազմեց Ա. Արշակունի*, *Հալէպ*, 1928, էջ 108):

Զուլումաթ

Սօսէ Մայրիկ

Բաղէշի մէջ տեղի ունեցած արարողութեան ներկայ կ'ըլլայ քաղաքին հայոց Առաջնորդը՝ Եղիշէ Եպս. Զիլինկիրեան։

Թափօրը կը լեցուի կառավարութեան հրապարակը։ Զինուորական նուագախումբ մը տխուր եղանակներ կը նուագէ։ Հանդէսը կէս ժամ կը տեւէ։ Ժամը 11–ին Եղիշէ Եպս. Զիլինկիրեան հրաժեշտ տալով կուսակալին կը մեկնի։

Սրբազան Հայրը կ'ուղղուի դէպի Առաջնորդարան։ Եկեղեցւոյ արտաքին գոց դրան առջեւ կը սպասէին տաննեակներով սպաներ եւ ոստիկաններ։ Ասոնք եկած էին Սերոբի գլուխը յանձնելու Առաջնորդարան։ Զիլինկիրեան Եպիսկոպոս ներս մտնելով կը տեսնէ աւագերէցին ձեռքը պզտիկ կողով մը, ուր գետեղուած էր նահատակին գլուխը։ Ժամը 12–ին ատենները քանի մը թուրքեր կանգնած էին եկեղեցւոյ դրան առջեւ եւ կը փափաքէին Սերոբ Աղբիւրի գլուխը տեսնել։ Եղիշէ Եպիսկոպոս ներս կ'առնէ զանոնք։ Կը դիտեն հերոսին գլուխը եւ կը մեկնին։

Գիշերուան ժամը 3–ին, Սրբազան Առաջնորդը բրիչ մը եւ հանգուցեալին գլուխը առնելով կ'երթայ եկեղեցւոյ արեւելեան գաւիթը, եւ թթենիի մը տակ կը թաղէ, «միայնակ եւ անտես ի մարդկանէ»[13]*, ճակտին վրայ ոսկրեայ կարմիր խաչ մը գետեղելէ ետք։*

---

[13] *Կ. Սասունի*, Պատմութիւն Տարօնի Աշխարհի, էջ 620։

Այդ տխուր եւ սրտաճմլիկ «յուղարկաւորութեան» մասին, Հայր Սուրբը յետագային հետեւեալ խորհրդածութիւնները գրի պիտի առնէր իր յուշերուն մէջ.

«Պարզ եւ ջինջ երկինք մը կար, եւ գիշերը անլուսին էր, չողչողուն բիւրաւոր աստղերը կը պլպլային երկնակամարին վրայ ու անքթիթ վկաներ էին թաղումին սարսռազդեցիկ արարողութեան եւ տխուր տեսարանին, որուն նմանը հազուադէպ է մարդկային ողբերգական կեանքին մէջ: Նոյն գիշերը անսուաղ եւ անքուն անցուցի: Ամիսներ յետոյ զօրաց հրամանատար Ալի փաչան հարիւրապետի մը միջոցաւ ինձ յանձնեց նահատակ Սերոբի կինը Սօսէ անունով. սա քանի մը տեղերէ գնդակով եւ դաշոյնով վիրաւորուած ըլլալով՝ հրամանատարը պատուաւոր տուն մը դրած եւ կառավարութեան ծախքով դարմանել տուած էր զայն: Հրամանատարը միշտ կը կրկնէր ինձ. «Այդ կինը դիւցազն է, ինչ օգնութիւն որ ընէք անոր՝ արժանի է»: Սօսէն օր մը հանգուցելոյն հողակոյտին վրայ տարի, արտասուք յաչս համբուրեց գերեզման ծնկաչոք եւ լուսթեամբ աղօթեց ընդերկար»...[14]:

ՍԵՐՈԲ ԱՂԲԻՒՐԻ ՆՈՒԻՐՈՒԱԾ ԵՐԳԵՐԷՆ ՄԻՆ

Գնդակ որոտաց Նոյեմբեր ամսուն,
Պաշարուած ենք մենք. իմ Սօսէ սիրուն,
Ուժ տուր մօսինիդ, բաջութիւնը հոս է,
Սիրած Սերոբիդ վերջին օրն այս է:

Զայնս բեզ վկայ, Սերոբ ջան հոս եմ,
Հոգւով եւ գէնիով ես բո կողքին եմ,
Քեզ հետ կռուելու, քեզ հետ մեռնելու,
Պատրաստ եմ ես միշտ, վստահ եղիր դու:

Զայն տուր Անդրանիկ, կենսատու ընկեր,
Արդեօք այս պահուս ո՞ր լեռն ես պառկեր,
Ոսկեթել մագերով երեսդ ես ծածկեր,
Յաղթական բազուկով մօսինդ ես գրկեր:

Հասի՛ր Անդրանիկ, հասի՛ր օգնութեան,
Սերոբ կը գոհուի ի սէր ազգութեան.
Դէ՛հ, հասիր, շուտ հասիր, բո կտրին խումբով,
Սերոբ կը գոհուի իր գաւակներով:

---

[14] *Նոյն*, էջ 621:

Ո՞ՒՐ ԷՐ ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՍԵՐՈԲԻ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹԵԱՆ ԱՏԵՆ

«Հասի՛ր Անդրանիկ, հասի՛ր օգնութեան»...:

Սերոբի նահատակութեան օրը, Անդրանիկ Կելիեկիւզանէն աւելի քան ժամ մը հեռաւորութեան վրայ, Ալօճագ կոչուած տեղը, Ջեթոյի գոմին մէջ պառկած՝ յօդացաւէ կը տառապէր: Սասնոյ բժշկական բոլոր միջոցները գործադրուած էին Անդրանիկի յօդացաւը բուժելու համար, բայց անօգուտ: Մատնիչներու եւ լրտեսներու աչքերէն հեռու մնալու նպատակով, Անդրանիկ յաճախ թաքստոցը կը փոխէր:

Վեց ամիսէ ի վեր հիւանդ էր Անդրանիկ: Յօդացաւը այնքան սաստիկ կու գար երբեմն, որ «օրը տասը անգամ» ինք իր մահը կը ցանկար:

Անդրանիկի խնամք կը տանէին Յարութիւնը*, քալէ եւ վստահելի հայդուկ մը, եւ անփորձ զինուոր մը, որ Անդրանիկի թեւը ինկած, զինք տեղէ տեղ կը փոխադրէր:

Օր մը, գոմին մէջ պառկած եւ ցաւէն յուսահատ, Անդրանիկ կ'ըսէ ինքնիրեն.

— Աստուած, Գաբրիէլ հրեշտակը ղրկէ, հոգիս առնէ որ ազատիմ այս տանջանքէն:

Ութսունը անց քալաւոդլ Մակար ծերունին, որ Անդրանիկի քովը նստած չպուխը կը ծխէր, հիւանդին աղերսանքը լսելէ յետոյ կը ղառնայ եւ կ'ըսէ.

«— Անդրանի՛կ, լաւօ, Աստուծմէ կը խնդրես, որ Գաբօն ղրկէ որ հոգիդ առնէ: Գաբօն ամէն անգամ որ գլուխը դռնէն ներս կը խոթէ եւ պատէն կախուած թֆընճդ (հրացանդ) կը տեսնէ, վախէն ներս չի գար, կը փախչի կ'երթայ: Որչափ ատեն որ թֆընճդ հոդ է, ոչ Գաբօն կրնայ մօտենալ եւ ոչ ալ ոեւէ մէկը»[15]:

Ծերունիին խօսքերը ծիծաղ եւ...մխիթարութիւն կը պատճառեն Անդրանիկի:

Առաւօտ մը գիւղացիներէն մէկը չնչասպառ լուր կը բերէ Անդրանիկին, թէ՝ թուրք ու քիւրտ զօրքերը, Ալի փաշայի եւ Պշարէ Խալիլի առաջնորդութեամբ դէպի Կելիեկիւզան կ'ուղղուին:

Յարութիւնը անմիջապէս Անդրանիկի փամփշտակալը ուսին եւ մէջքին կ'անցնէ, պատէն կախուած գէնքը վար կ'առնէ, եւ կը ջանայ

---

* Գէորգ Զաւուշէն եաք, Անդրանիկի ամէնէն չատ սիրած հայդուկն էր Յարութիւնը, որ յետագային Առաքելոց Վանքի կռիւին մէջ նահատակուեցաւ:

[15] Լեւոն Լիւլէճեան, Անդրանիկի Բերնով Առաքելոց Վանքի Կռիւը եւ Խալիլ Պէկի Սպանութիւնը, էջ 124:

Անդրանիկը ոտքի հանել լեռ բարձրանալու համար: Անդրանիկ կը ջանայ ոտքի կայնիլ, բայց ոտքերը կը դողդողան ու կ'իյնայ: Այս անգամ երկու գինուորներ միասին կ'աշխատին Անդրանիկը ոտքի կեցնել բայց անկարելի է: Փամփշտակալները այնքան ծանր կը ճընշեն իր վրայ, որ «կարծես աշխարհը վրաս իննկեր էր», կ'ըսէ հիւանդը:

— Տղաք, — կ'ըսէ Անդրանիկ, — դուք գիս հոս ձգեցէք եւ չուտ լեռը բարձրացէք:

— Առանց քեզի տեղ չեմ չարժիր, — կը պատասխանէ Յարութիւն:

— Ես արդէն մեռած եմ, — կ'ըսէ Անդրանիկ, — ինծի համար դուք ձեզ մի զոհէք:

— Առանց քեզի ասկէ չենք հեռանար, — կը պնդէ Յարութիւն եւ կը ջանայ Անդրանիկը ոտքի հանել:

Ճիշդ այդ միջոցին կը տեսնեն գօրքն ու աշիրէթ որոնք «ծածկեր էին լեռ ու ձոր»: Փոխանակ դէպի Անդրանիկին կողմը գալու, կը թեքուին դէպի Սերոբի պահուած կելիեկիւզան գիւղը:

Անդրանիկ եւ իր երկու օգնականները կամաց-կամաց լեռը կը բարձրանան: «Ամէն մէկ քայլ որ կ'առնէի, — կ'ըսէ Անդրանիկ, — կարծես լեռը վրաս կ'իյնար եւ ես դարձեալ անոր տակէն դուրս կու գայի նորէն տառապելու»[16]:

Քիչ ետք Անդրանիկ եւ իր ընկերները կը լսեն երկու համազարկներ եւ կու գան այն եզրակացութեան, թէ Սերոբի պահուած գոմը պարապ գտնելով, դաշտին մէջ գտնուող գինուորներուն հրացանի համազարկներով նշան է որ կու տան:

Երկու ժամ յետոյ գիւղացիները լալով ու ողբալով լուր կը բերեն՝ թէ Խալիլ աղան Սերոբի գլուխը կտրելով հետը Մուշ տարած է:

Անդրանիկ, որ տեղեակ չէր Սերոբի թունաւորման, կը գարմանայ թէ Սերոբ եւ իր կտրիճները ինչո՞ւ չէին կռուած, քանի որ հրացանաձգութիւն գրեթէ չէր եղած:

ՄԱՏՆԻՋԻ ՎԱԽՃԱՆԸ

Սերոբ Աղբիւրի եղերական մահը աւելցուած մըն էր ֆետայիներուն համար: Ինչպէ՞ս կարելի էր բացատրել Սերոբի խորհրդաւոր «հիւանդութիւնը» որմէ ետք, Ալի պէյն ու Պչարէ Խալիլը, պա-

---

[16] Նոյն, էջ 127:

չարելէ ետք Կելիեկիւզանը, ուղղակի քալած էին Սերոբի թաքստոցին վրայ, առանց փնտռտուք կատարելու: Մատնիչի մը մատը կը տեսնուէր այս բոլորի ետին, բայց վստահ չէին:

Սերոբի նահատակութենէն ետք զանազան գրոյցներ սկսած էին տարաձայնուիլ հայ, թուրք եւ քիւրտ ժողովուրդներու մէջ: Ոմանք կ'ըսէին՝ թէ թուրք զօրքն ու Պչարէ Խալիլի զինեալները Սերոբը յանկարծակիի բերելով սպաննած էին զինքն ու իր ութը ֆետայիները: Ուրիշներ կը պնդէին եւ կը հաւատային՝ թէ վհուկները յաջողեր էին վերջապէս իրենց աղօթքներով կապել հայդուկապետն ու իր զինուորները, որպէսզի անոնք չկարենան հրացան բռնել եւ կրակել: Այս բոլոր գրոյցներուն հետ չրջան կ'ընէին նոյնպէս հայ մատնիչներու կողմէ Սերոբի թունաւորուելուն խօսքերն ալ[17]:

Ճչմարտութիւնը մէջտեղ հանելու համար Անդրանիկ եւ իր ընկերները վստահելի հայեր մէջտեղ կը ձգեն, որպէսզի հայ, թուրք եւ քիւրտ ժողովուրդներու հետ չփման մտնեն եւ տեղեկութիւն հաւաքեն Սերոբի նահատակութեան առեղծուածը քակելու համար:

Անդրանիկի համար ամէնէն անլուծելի թնճուկը այն էր թէ՝ Սերոբ ինչո՞ւ չէր կռուած: Փորձառու եւ անվեհեր հայդուկապետը բազմաթիւ անգամներ բախում ունեցած էր թուրք զօրքերու եւ քիւրտ գինեալ խուժաններու հետ եւ միշտ յաղթական դուրս եկած: Ի՞նչ էր պատճառը, որ այս անգամ Սերոբ չէր կրցած կռուիլ եւ նահատակուած էր առանց գնդակ մը իսկ պարպելու:

Անդրանիկի հաւաքած բոլոր տեղեկութիւնները կը կեդրոնանային Գեղաչէնի Աւէին վրայ, թէ՝ Ալի փաչայի եւ Պչարէ Խալիլի թելադրութեամբ, թոյն խառնած էր այդ օր Սերոբի ղրկած հացին մէջ[18]: Կային նաեւ կասկածներ, որ թոյնը ծխախոտի՛ն մէջ խառնուած եւ ղրկուած էր Սերոբին[19]:

Ֆետայիները մարդիկ կը ղրկեն Աւէն գիշեր եւ ցերեկ լրտեսելու համար: Անոնք լուր կը բերեն, թէ Խալիլ աղայի քիւրտերը գիշերները Աւէին տունը կու գան եւ առաւօտեան դէմ կը մեկնին:

Գիշեր մը, Անդրանիկ, Սպղանաց Տօնօ Մակար եւ Յարութիւն կ'երթան լրտեսելու Աւէն, հաստատ եւ չօշափելի փաստեր ունենալու համար:

Կը պատմէ Անդրանիկ.-

«Ադօտ լոյս մը կը ցոլար անոր փոքր պատուհաններէն: Զգուշութեամբ մօտեցանք դրան եւ ականջ դրինք բանալիի ծակին եւ դրան

---

[17] Նոյն, էջ 130:
[18] Նոյն, էջ 131:
[19] Կ. Սասունի, Պատմութիւն Տարօնի Աշխարհի, էջ 618:

տախտակներուն ճեղքերէն բառ մը, խօսք մը, ձայն մը լսել կարենալու համար, բայց չկրցինք:

Յարութիւնը, որ պատուհաններուն տակ պատն ի վեր կեցեր էր, մէկ ոստումով քովս եկաւ եւ ականջիս փսփսաց.

— Ներսը մարդ կայ· խօսակցութեանց ձայներ առի:

— Տղա՛յ, իրա՞ւ կ'ըսես:

— Այո՛, ըսաւ կամացուկ:

Կասկածը պատեց զիս եւ արիւնը գլուխս զարկաւ: Աչքերս ոչ պատուհաններուն լոյսը եւ ոչ ալ փողոցին մէջ եղած բանները կը տեսնէին: Մտքովս կ'ըսէի· «Իրաւ են եղեր մեզի ըսուածները»:

Յարութիւնն ու Տօնօն ինծի կը նայէին եւ ես ալ անոնց: Վստահ էի թէ՝ Յարութիւնը դիւրաւ խաբուողներէն չէր: Ան բանի մը մասին չէր խօսեր ու կարծիք չէր յայտներ, մինչեւ որ վստահ չըլլար իր բաներուն եւ տեսածներուն»[20]:

Անդրանիկ կ'ուղղուի դէպի դուռը եւ կ'ըսէ որ հետեւին իրեն: Ան կ'ըսէ Յարութիւնին· — Եթէ ներսէն ձայն տան թէ ո՞վ է՝ քրտերէնով ըսէ թէ մենք ենք, բացէ՛ք:

Այդպէս ալ կ'ըլլայ եւ դուռը կը բացուի: Սենեակին մէջ կը տեսնուին քիւրտերը: Խորհելով որ եկողները իրենցմէ են, քիւրտերէն մէկը «անպատրաստ եւ անփոյթ՝ դուրս կ'ելլէ սենեակէն: Իր դէմ անծանօթ եւ զինուած մարդիկ տեսնելով, կուռի կը բռնուի: Յարութիւնը ուժեղ ֆետայի մըն էր, բայց քիւրտն ալ զօրաւոր կ'երեւար:

Գօտեմարտութեան ընթացքին Տօնօն դաշոյնը քիւրտին կողը խրելով զայն գետին կը փռէ: Մեռնող քիւրտի ձայնէն երկրորդ քիւրտ մը եւս դուրս կու գայ: Հազիւ ոտքը բակին մէջ դրած, դաշոյնները վեր կը բարձրանան եւ քիւրտը միայն ժամանակ կ'ունենայ ըսելու՝ «Ես միւսլիման եմ», ու կ'իյնայ դաշունահար:

Տան մէջ իրարանցումը կը սկսի: Անդրանիկ կը հրամայէ որ Տօնօն եւ Յարութիւնը տանիք ելլեն եւ ուրիշ քիւրտերու փախուստը արգիլեն: Ինք դուռը կը հսկէ: Երրորդ քիւրտ մը, որ բխերիկէն կ'ուզէր փախչիլ, տղոց դաշոյններէն ետ վար կ'իյնայ: Ասոր վրայ տղաքը վար կ'իջնեն եւ երեքը միասին տուներէն ներս կը խուժեն: Չորրորդ քիւրտ մը սենեակին անկիւնը կեցած կը դողար: Յարութիւն զայն ալ կը սպաննէ: Կարգը կու գայ Աւէտին:

— Ասոնք հոս ի՞նչ գործ ունէին, — կը հարցնէ Անդրանիկ: Աւէտն չի պատասխաներ· կինն ու պզտիկները կու լան: Անդրանիկի ճնշումին վրայ Աւէտն կ'ըսէ·

---

[20] *Լեւոն Լիւլէճեան*, Անդրանիկի Բերնով Առաքելոց Վանքի Կռիւը եւ Խալիլ Պէկի Սպանութիւնը, էջ 132–133:

«Այո՛, ես թոյն խառնեցի Սերոբ փաչային տարածս այդ օրուան հացին մէջ»[21]:

— Ո՞վ էր քեզի թելադրողը:

— Խալիլ աղան:

— Այսօրուան քիւրտերը ինչո՞ւ եկած էին:

Աւէ կը կմկմայ:

Յարութիւնը հրացանը Աւէին կուրծքին կը թխմէ:

«— Եկեր էին որ խորհէինք թէ ինչպէս պիտի կրնայինք թունաւորել Անդրանիկն ալ»...[22]:

«— Դուն ալ աղայիդ պէս նչա՞ն պիտի ստանայիր:

— Այո՛, ես թոյն խառնեցի Սերոբին տարածս հացին մէջ եւ յետոյ իմացուցի Խալիլ աղային եւ զօրքին: Սերոբին եւ անոր զինուորներուն գլուխները կտրած էին անոնց կիսամեռ վիճակին մէջ:

Մատնիչին խոստովանութիւնը իր իսկ բերնէն լսելէ ետք, անմիջապէս սպաննեցինք գինքը, կինը, եւ տան մէջ գտնուած զաւակները, եւ դուրս ելանք:

Ջնջեցինք տուն մը ամբողջ, ջնջած ըլլալու համար մատնիչ մը եւ իր ձագերը: Ջնջեցինք, որպէսզի սարսափ ձգենք միւս հայ մատնիչներուն վրայ: Ջնջեցինք, որպէսզի քիւրտն ու թուրքը հասկնային թէ՝ վրէժխնդիր է հայ ֆետային, անգութ է ան՝ ամէն անոնց դէմ, որ կը փորձեն ձեռք բարձրացնել հայ ֆետայիներէն ոեւէ մէկուն վրայ»[23]:

«Հիմա կը մնար մեզ կերպ մը, հնարք մը ճարել՝ պատժելու համար մեծ գազանը, Խէրզանի աշիրէթապետ Պչարէ Խալիլը»[24]:

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԿԸ ՅԱՋՈՐԴԷ ՍԵՐՈԲ ԱՂԲԻՒՐԻ

Սերոբ Աղբիւրի նահատակութիւնը ծանր հարուած մըն էր Տարօնի հայութեան համար: Սուգի մատնուած էր Տարօնի աշխարհը: Սասնոյ եւ Ախլաթի ազատութեան մարտիկները կորսնցուցած էին իրենց խմբապետը եւ կը մնային առանց առաջնորդի:

Ոմանք ուզեցին Գէորգ Ջաուշը խմբապետ նչանակել: Գէորգ Սասնոյ սարերու զաւակ էր: Եղած էր Առաքելոց վանքի ուսանող:

---

[21] Նոյն, էջ 136:

[22] Նոյն, էջ 137:

[23] Նոյն, էջ 138–139:

[24] Նոյն, էջ 140:

Առաջին կռիւները քիւրտ լաճերու հետ ունեցած էր, երբ անոնք կու գային վանքին գառնուկները գողնալու:

Վանքի չրջապատին մէջ էր, որ Գէորգ առաջին անգամ հանդիպում ունեցած էր Արաբոյի հետ: Այս բարեբաստիկ հանդիպումը իր մէջ արթնցուցած էր յեղափոխութեան եւ ազատութեան կայծեր:

1890-ական թուականներուն երբ Միհրան Տամատեան յեղափոխական գործով առաջին անգամ ոտք կը կոխէր Սասուն, իր առաջին գործակիցն ու ուղեկիցը եղած էր Գէորգ Ջաւուշ:

1891 Յունիսին[25], Գէորգ Ջաւուշ, Հրայր-Դժոխքի հետ մեծ խիզախութեամբ մասնակցած էր Տալուորիկի կռիւին, զարմանք եւ հիացում պատճառելով խմբապետներուն:

1893-ի գարնան[26], երբ Տամատեան կը ձերբակալուէր Սէմալի մէջ, Գէորգ Ջաւուշ Տալուորիկէն իր խումբով Սէմալ կ'իջնէր ազատելու համար Տամատեանը: Մինչ այդ Տամատեան արդէն Մուշ տարուած էր: Տամատեանի բանտարկութեան չրջանին, Գէորգ Ջաւուշ անձամբ ստանձնած էր իր գործը:

Գէորգ տեւորի ենթարկած էր Արաբոյի մատնիչ Ալի Ջոնանը: Գործօն մասնակցութիւն բերած էր Սասնոյ առաջին ապստամբութեան: 1894-ին ձերբակալուած ու 15 տարի բանտարկութեան դատապարտուած էր:

Բանտին մէջ ծանր տանջանքներու եւ չարչարանքի ենթարկուած էր Գէորգ Ջաւուշ: Ան 20 ամիս բանտ մնալէ ետք յաջողած էր - 1897-ին - ծակել Մշոյ Ղչլասիի բանտին պատը եւ քանի մը ընկերներով փախիլ, գրեթէ մերկ ու բոպիկ, երբ սաստիկ ցուրտ էր դուրսը եւ ձիւնախառն անձրեւ կը տեղար:

Գէորգ կրնար չատ աւելի կանուխէն փախիլ բանտէն, փախուստի ծրագիրը չատոնց չինած էր, սակայն կ'ուզէր Մուրատն (Համբարձում Պոյաճեան) ալ հետը տանիլ, բայց այս վերջինը կը մերժէր փախիլ: Մուրատ յանդուգն պատասխաններ կու տար թուրք ոստիկանապետին եւ բանտի բոլոր չարչարանքները անկարող եղած էին սանձ դնելու անոր լեզուին: Ոստիկանապետի հարցին թէ՝ «Դո՞ւն ես Մուրատ էֆենտին» ան պատասխանած էր, «Այո, ես եմ Մուրատը, բայց դեռ չեմ հասած մուրազիս»: Ան ամէն առիթ կ'օգտագործէր բանտին մէջ, գրգռիչ կերպով մերկացնելու թուրք կառավարութեան յոռի եւ անմարդկային ընթացքը հայ ժողովուրդի հանդէպ:

Սասնոյ Ա. Ապստամբութեան ճնշումէն ետք, երբ Գէորգ Ջաւուշ, Մուրատ, Ադամ, Աւօն եւ ուրիշներ չրջապատուած էին թուրք

---

[25] Կ. Սասունի, Պատմութիւն Տարօնի Աշխարհի, էջ 559:
[26] Նոյն, էջ 567:

զինուորներով ու քիւրտերով Զկնկէօլի իրենց թաքստոցին մէջ, Գէորգ եւ Ադամ ուզած էին ճեղքել պաշարման շղթան եւ փախիլ, բայց Մուրատ հակառակած էր:

Անձնատուր ըլլալով, ծեծի ու նախատինքի տակ անոնք տարուած էին Մուչէն Պիթլիս եւ ապա դարձեալ Մուշ, դատական քննութեան նպատակով:

Պիթլիսէն Մուշ փոխադրուելու ճանապարհին, Գէորգ յաջողած էր ձեռք ձգել երկու երկաթի կտորներ եւ զանոնք պահած էր իր հագուստներուն տակ[27]: Այս երկաթէ կտորներով է որ ան ծակած էր բանտին պատը:

Բանտին մէջ, Գէորգ լուցկիի տուփերով «հեռախօս» մը հաստատած էր իր սենեակէն մինչեւ Մուրատի սենեակը[28], եւ չատ թախանձած էր, որ միասին փախչին, բայց ան չէր համոզուած:

Գէորգ իր անկողինը փռած էր այնտեղ ուր կ'աչխատէր բանալ ծակը: Փորած հողը իր գրպանները կը լեցնէր, առանց իր սենեակիցներուն յայտնելու թէ ո՞ւր կը տանէր: Ասօն եւ իր ընկերները կ'ուզէին օգնել, բայց չէր թողուր եւ կը խնդրէր որ քնանան:

Երբ փախուստի պահը կը մօտենայ, կէս գիչերէ ետք ժամը 3-ին, Գէորգ պատուհանէն դուրս նայելով եւ ձիւնախառն անձրեւը նկատելով, կ'ըսէ.- «Հրաչալի եղանակ է»...:

Գէորգ Տամատեանի յեղափոխական չունչով մեծցած էր եւ մարտական փորձառութիւն ձեռք ձգած՝ Սերոբ Աղբիւրի ձեռքին տակ: Սերոբի նահատակութեան ատեն, Գէորգ տասը տարուան փորձառութիւն ունէր իբր գործօն յեղափոխական: Պատերազմիկ էր եւ խիզախ՝ վտանգաւոր կռիւներու մէջ, սակայն ամբողջ Տարօնի աչխարհի յեղափոխական կազմակերպութեան պատասխանատուութիւնը ստանձնել չէր ուզեր: Իրեն համար հաճոյք էր պատերազմի երթալ, ամենայանդուգն գործեր եւ քաջագործութիւններ կատարել, բայց խաղաղութեան ժամանակ զինուորներու հագուստի եւ ուտելիքի մասին մտածել՝ այդ իր գործը չէր: Բնաւորութեամբ հեռու էր կեդրոնական ղեկավար անձ մը ըլլալէ: Պարզ մարդ էր, խոնարհ, եւ ժամանցի համար երբեմն հոլ կը խաղար գիւղի տղոց հետ: Ցուցամոլութիւնն ու ինքնահաւանութիւնը խորթ էին իրեն: Չէր սիրեր յոխորտալ իր քաջագործութիւններուն մասին: Այնքան համեստ էր, որ օրեր տեւած կռիւներու մասին գեկուցում կու տար միայն քանի մը բառով: Կարճահասակ էր, թիկնեղ եւ բոցավառ աչքեր ունէր:

---

[27] *Ռուբէն*, Հայ Յեղափոխականի մը Յիշատակները, *հտ.* 3, *էջ* 121:

[28] *Սեպուհ*, Գէորգ Զաւուշի Փախուստը Բանտէն, Ասօի Պատմութիւնը (*Տես*, Տարօն-Սասուն, *կազմեց Ա. Արշակունի*, *Հալէպ*, 1928, *էջ* 156):

Գէորգ Զաւուշ քա՛ղ ֆետայի էր, բայց ոչ ղեկավար[29]:

Գէորգին կը վերագրուի հետեւեալ խօսքը.–

«...է՛հ, ֆետայու հալը էսպէս պիտի լինի. մի օր փաչա, միւս օրը փոչա»[30] (գնչու, թափառական):

Եւ որովհետեւ Գէորգ քիչ կը խօսէր իր մասին, յայտնի չէ ո՛չ իր մականունը, ո՛չ ալ ծննդեան թուականը: Եւ եթէ Կոմսը (Վահան Փափազեան) գինք լուսանկարած չըլլար, այսօր իր պատկերն ալ պիտի չունենայինք:

Բարեբախտաբար այս «լռակեաց եւ դրուատիքի թչնամի» յեղափոխականը, ինք իր մասին կարգ մը տեղեկութիւններ գրի կ'առնէ – թերեւս ուրիշի թելադրանքով – որ յետագային պիտի տպուէր «Դրօշակ»ի 1914 թ. համար 9–10–ին մէջ: Ահաւասիկ այդ նշխարը մեծ յեղափոխականէն.–

«Տարիքս անյայտ է, թուական չունիմ: Հայրս եւ մայրս շատ կը փափաքէին, որ ես կարդալ սորվիմ, որպէսզի վերջը տէրտէր դառնամ ու իրենց օգտակար ըլլամ: Այդ նպատակով, 1886 Մայիս 14–ին, զիս ղրկեցին Ս. Առաքելոց վանքը. այնտեղ մնացի երկու տարի: Հասկցայ, որ այդ կողմերը հայեր կային, հոն էին Արաբօն եւ Լեւոնը, որոնք երբեմն կը հանդիպէին մեր վանքը: Իսկ ես ամէն առիթ չէի փախցներ անոնց փոքրիկ ծառայութիւններ ընելու համար: Անոնցմով գինովցեր էի: 1888 Մայիս ամսոյ 7–ին հրաժարեցայ վանքէն եւ գնացի տունս. այնուհետեւ իմ գործը չարունակ զէնքերը եղան: Մեր տան մէջ կային հօրեղբայրներ. երկու աշխարհական, մէկ քահանայ. այդ երկու աշխարհականները բոլոր գերդաստանով կը սիրէին զիս, որովհետեւ այբուբեն գիտէի, իսկ տէրտէրը շատ ատեն կը բարկանար ու նախատինքներ կ'ընէր ինձ. – Զէնքի հետ գործ չպիտի ունենաս, կ'ըսէր. գործդ պէտք է ըլլայ չարունակ Աւետարան, Մաշտոց եւ շարական կարդալ: Բայց ես չէի լսեր ոչ ոքին, ալ չէի հնազանդուիր: Օր մը, տեսայ որ պագրացի քիւրտ աշիրաթէն երկու հոգի եկան մեր գիւղը. ասոնք գացին եկեղեցիին ընկուզենի ծառերուն տակ եւ սկսան քարով ու փայտով ընկոյզներ վար առնել. ես չհամբերեցի, յարձակեցայ անոնց վրայ, սկսանք գիրար ծեծել, սակայն անոնք ինծի լաւ մը ծեծեցին, որովհետեւ իրենք երկուք էին, մինչդեռ ես մինակ. ինծի մէկը չօգնեց. գիւղի հայերը, թափուած չորս կողմէն, մեզի կը դիտէին՝ առանց սակայն տեղերնէն շար-

---

[29] Ռուբէն, Հայ Յեղափոխականի մը Յիշատակները, Գ. Հատոր, էջ 202:
[30] Նշան Պէշիկթաշլեան, Լուսաբերդ, Փարիզ, ----, էջ 119:

Գէորգ Զաւուշ

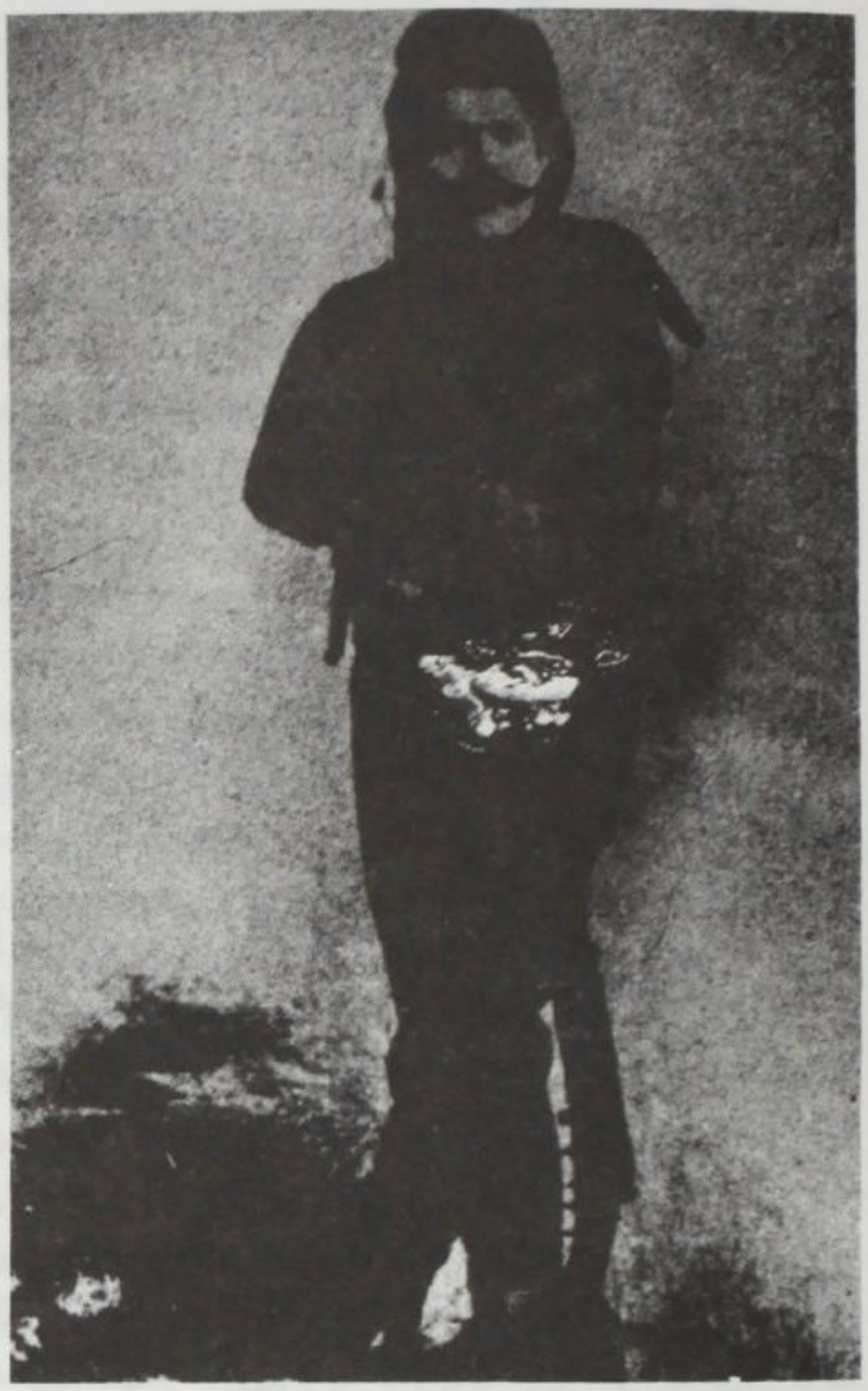

Սեբաստացի Մուրատ

ժելու…: Ձարահատ թողի գիւղը եւ վերադարձայ Առաքելոց վանքը, որպէսզի ընկերանամ Արաբոյին եւ Լեւոնին»[31]:

1890-ին, Գէորգ կը միանայ Հնչակեան ղեկավարներ՝ Տամատեանին եւ Մուրատին (Համբարձում Պոյաճեան), իսկ 1897-ին, բանտէն փախելէն ետք, կը սկսի գործել Դաշնակցութեան դրօշին ներքեւ:

★ ★ ★

Ֆետայիներէն ոմանք կ'ուզեն Սեբաստացի Մուրատը ղեկավար նշանակել:

Մուրատ կը մերժէ ստանձնել յեղափոխական կազմակերպութեան ղեկավարութիւնը, ըսելով՝

---

[31] Նոյն, էջ 120-121:

«Անդրանի՛կն է այդ առաջնորդը· եւ եթէ անգամ նա մեռած լինի, իր դիա՛կը մեր դրօշին հետ պէտք է տարուի մեր առջեւէն – դէպի կռիւ եւ ազատութիւն»[32]:

Մուրատ Սեբաստիոյ Կովտուն գիւղէն էր: Ծնած էր 1874-ին: Բոչայական (գնչու) ծագում ուներ[33]*, բայց Կովտուն հաստատուելով ընտանեօք հայացած էին:*

Մուրատ – ինչպէս գրեթէ բոլոր ֆետայինները – ուսում չունէր, որովհետեւ ուսումը, այն ատեն, տէրտէրին եւ տիրացուին գործը կը նկատուէր եւ ոչ՝ ժողովուրդին: Ան ղրկուած էր Կովտունի Տէր-Թոդիկեան վարժարանը, սակայն չկարենալով տոկալ ծեծի ուժին, փախած էր դպրոցէն: Վարժապետը ծայրայեղ անգթութեամբ կը վարուէր աննման մանուկներուն հետ: Ֆետագային Մուրատ պիտի ըսէր·–

«Եթէ ուժերս ներէին, ես այդ խալֆան տեղն ու տեղը կը չամփրէի»...[34]:

Օր մը, Մուրատ, քաղաք (Սեբաստիա) երթալու ատեն, քանի մը թուրքեր առջեւը կ'ելլեն եւ կ'ուզեն զինք սպաննել: Մուրատ կը յաջողի ի՛նք անոնցմէ մէկը սպաննել եւ միւսները կը փախին: Ան խոյս կու տայ Սախատի լեռները ու անկէ Պոլիս կ'անցնի, ուր կ'աշխատի որպէս բեռնակիր:

Կ. Պոլիս գիշերային դպրոց երթալով կը սորվի հայերէն կարդալ, եւ կը մտնէ Հնչակեան կուսակցութեան շարքերուն մէջ[35]: *Կը մասնակցի Գում-Գաբուի եւ Պապը Ալիի ցոյցերուն:*

Տարիներ ետք, Մեծ Պատերազմի օրերուն, Մուրատ պիտի յաջողէր ազատիլ Անատոլուի ղժոխքէն ու անցնիլ Կովկաս:

Կովկասի մէջ, բարեղէպ զուգադիպութեամբ մը Մուրատ կը հանդիպի Զապէլ Եսայեանին, որ գրի կ'առնէ քալ ռազմիկին անհաւատալիօէն արկածալից ողիսականը՝ Անատոլուէն Կովկաս (Գրքոյկը կը հրատարակուի Պոսթոն, 1920-ին, վերստին հրատարակուելով «Նայիրի»ի մէջ, 1980, Սեպտ· 15-էն սկսեալ):

Մուրատ իր յաջողութիւնները եւ վերապրումը Մեծ Եղեռնէն կը

---

[32] *Մ. Վարանդեան*, Մուրատ, *Պոսթոն*, 1931, էջ 64:

[33] *Նոյն*, էջ 16:

[34] *Նոյն*, էջ 21:

* *Հայ մեծ յեղափոխականները – Սերոբ Ադբիւր, Անդրանիկ, Սեբաստացի Մուրատ, որոնք թուրք կամ քիւրտ սպաննած էին իրենց երիտասարդ տարիներուն, ոստիկանական հետապնդումէ խուսափելու համար թաքստոց ընտրած էին Թուրքիոյ...մայրաքաղա՛քը՝ Կ. Պոլիս:*

[35] *Նոյն*, էջ 29:

պարտի թուրքին բնա՛ւ չվստահելուն մէջ: Արդարեւ, թէ՛ Պոլիս գտնուած միջոցին եւ թէ՛ ալ յետագային, Մեծ Պատերազմին ակիզբները՝ Կովտունի մէջ թուրքերը փորձած էին գինք ծուղակը ձգել անո՛ւշ խօսքերով...բայց Մուրատ բարեբախտաբար չէր խաբուած թուրքի մեղրածո՛ր խօսքերէն:

Պոլիս գտնուած միջոցին, երբ ոստիկանութիւնը գինք կը հետապնդէր, ան կ'ապաստանի եկեղեցիի մը մէջ ամբողջ ամիս մը, սարսափեցնելով կառավարութիւնը եւ ծանրօրէն վիրաւորելով ոստիկան մը, որ կը փորձէր եկեղեցիին դուռը չախչախելով ներս մտնել: Ոստիկանութիւնը առաջարկած էր, որ ան մեկնի արտասահման գինաթափուած եւ թուրք ոստիկաններու ընկերակցութեամբ...: Ան բացարձակապէս մերժած էր դուրս գալ եկեղեցիէն առանց իր դաշոյնին եւ ատրճանակին, հակառակ որ բսած էին իրեն թէ՝ Սուլթանը ներա՛ծ էր իր յանցանքը...:

Վերջապէս, ոստիկանութիւնը տեղի կու տայ եւ Մուրատ, ընկերակցութեամբ Պատրիարքարանի քարտուղարին, Տիրան Քէլէկեանին եւ քահանայի մը[36] դուրս կու գայ եկեղեցիէն: Ան կը հետեւի ա՛յն ճամբաներուն, որոնք իր յեղափոխական ընկերներուն պաշտպանութեան տակ կը գտնուէին – որեւէ անակնկալի առջեւ չգտնուելու համար – եւ կը հասնի քարափ ու յունական նաւով մը կը մեկնի Եգիպտոս:

1915 Մարտ 28-ին, երեք ձիաւոր ոստիկաններ Կովտուն իր տունը կու գան եւ իրեն կ'ըսեն թէ Ալայ պէյը կը փափաքի գինք ոստիկանատուն հրաւիրել, կարեւոր գործերու մասին խորհրդակցելու համար...:

Մուրատ անմիջապէս կը հասկնայ դաւադրութիւնը, բայց պահելով հանդարտութիւնը կը գբաղեցնէ ոստիկանները անոնց ճաշ ապսպրելով: Ճաշէն ետք ան ոստիկանները կը ճամբէ ըսելով՝ «Ես կէս ժամէն կու գամ, որովհետեւ ոստիկաններով չրջապատուած գիւղին մէջէն անցնիլը կրնայ գէշ ազդել ժողովուրդին վրայ»: Կը նստի իր ձիուն վրայ – («Բէգաս»ը հրեղէն, որուն մասին Դանիէլ Վարուժան բերթուած մը գրած էր) – եւ կը սուրայ դէպի...ազատութիւն:

Այսպէ՛ս էր Մուրատ, բնազդօրէն կասկածոտ թուրքի բոլոր խօսքերուն, խոստումներուն եւ «հրաւէր»ներուն հանդէպ:

---

[36] Նոյն, էջ 39:

★ ★ ★

Ղեկավարի մը փնտռտուքը տեւած էր ամիսներ:

Գէորգ Զաւուշէն եւ Սեբաստացի Մուրատէն զատ կային այլ թեկնածուներ, ինչպէս Սպղանաց Մակարը, Հրայր-Դժոխքը (Արմենակ Ղազարեան) եւ Անդրանիկը:

Սպղանքի տէրն ու իշխանը, Մակար չուներ Գէորգի ճարպիկութիւնը, բայց հուրի եւ սուրի մէջ եփուած, Տորք Անգեղի պէս «աժդահա մրն էր ան, չա՛տ ահարկու»: Ժողովուրդը կ'ըսէր. եթէ Գէորգ գայլ է կամ վագր, Քեռի Մակարն էլ կռուի ժամանակ զարկան մի գոմէշ է»: «Եւ իրաւ, մեծ ու արիւնոտ աչքերով, խոշոր գլխով եւ հսկայ մարմնով այդ աժդահակ մարդը կռուի ժամանակ ոչ ալ կը նայէր ոչ ձախ. ահարկու ձայնով, խենչարը ձեռքին, առաջ կ'երթար եւ կամ անշարժ կը մնար թէկուզ հարիւրաւոր հրանօթներ պայթէին իր վրայ»[37]:

Գէորգ Զաւուշի ճիշդ հակապատկերն էր Մակար: Ֆետայիներու հետ «Ջան դուրպան»ով չէր խօսեր Գէորգին նման, այլ իր հրամանին չենթարկուողը կ'ենթարկուէր իր փայտին: Կը ծեծէր ու ետքը կը գոչար, ըսելով. «Զրգուկ, ձրգուկ, չատ ցաւցուցի»: Պարզամիտ էր, եւ յետին միտքը առաջ կ'ըսէր եւ առ հասարակ որեւէ կարիք չէր զգար ոչ խորամանկութեան, ոչ ալ գանագան զարձուածքներու: Մակար եւ իր գիւղացիները ամենամոլեռանդ հաւատացեալներն ու յենարաններն էին յեղափոխութեան: Ըմբոստ էր Մակար եւ ոեւէ մարդու չէր ենթարկուեր: Ան կ'ըսէր. «Ֆանտով ուսումով մարդիկ, քընց Տամատեան, քընց Գուրգիկ, Արմենակ, վըր իմ գլխուս գլխաւո՞ր: Էդա ի՞նչ է Արաքօ, եա Մուրատ, եա Անդրան ու Գեւօ, թէկուզ իմ սանահէր Սերոբ. զըմմէնն ալ քընց Մակար չարժեն»[38]

Մակարը պարապ տեղը չէր որ կը խօսէր. իսկականին մէջ ան չէր ենթարկուած ոչ Արաքոյին, ոչ Մուրատին (Պոյաճեան), ոչ Գէորգին, ոչ Անդրանիկին եւ ոչ ալ Սերոբին: Եւ եթէ լուրջ դէպքեր չէին պատահած անոնց հետ, պատճառը այն էր եղած, որ այդ խմբապետները հաշուի առած էին անոր ուժը եւ ջանացած էին «եոլա երթալ անոր հետ»...[39]: Միայն Ռուբէնն էր, որ առիթով մը, հոնգուր-հոնգուր լացուցած էր Քեռի Մակարը (այս մասին պիտի անդրադառնանք յետագային):

Ղեկավարի փնտռտուքի մէջ կը մնային Հրայր-Դժոխքն ու Անդ-

---

[37] Ռուբէն, Հայ Յեղափոխականի մը Յիշատակները, Գ. Հատոր, էջ 205:
[38] Նոյն, էջ 206:
[39] Նոյն, էջ 206:

րանիկը: Գործունէութեան ծրագրի շուրջ չեչտուած տարբերութիւններ կային այս երկու ղեկավարներուն միջեւ: Արմենակը միտք չուներ փախստական ֆետայի մը դառնալու: Ան կ'ուզէր գործել գաղտնաբար, քօղի տակէն:

«Հրայր» եւ «Դժոխք» յեղափոխական անուններով ծանօթ Արմենակ Ղազարեանը իր վերջոյ պիտի անուանակոչուէր Հրայր-Դժոխք:

1860 թուականին Սասնոյ Ահարոնք գիւղը ծնած[40] Արմենակը քահանայ հօր հետ կը փոխադրուի Մշոյ Դաշտի Ղզըլաղաճ գիւղը, ուր կը ստանայ իր ուսումը: Այս էր պատճառը, որ զինք կը կոչէին «Ղզըլաղաճցի Արմենակ»:

«Արաբոյի, Մարգար Վարժապետի, Հնչակեան Մուրատի եւ Տամատեանի ցանած յեղափոխական սերմերը արդէն ջերմացուցած էին ազատագրական պայքարի ճենճեռող դաշտը: Արմենակը կ'ընկերանայ վերջիններուն եւ իբրեւ հնչակեան գործիչ՝ կը չրջի գիւղէ գիւղ, կը կազմակերպէ գիւղացիութիւնը եւ զանոնք կը պատրաստէ յեղափոխութեան»[41]:

Կ'ըսուի թէ՝ Սասնոյ Ա. Ապստամբութեան օրերուն Հնչակեան կուսակցութեան ժրնեւի կեդրոնին ունեցած տատամսումները՝ զէնք եւ մարդուժ ղրկելու ապստամբներուն, պատճառ հանդիսացած էին, որ Հրայր հեռանայ Հնչակեան կուսակցութենէն եւ միանայ Հ.Յ.Դ. շարքերուն[42]:

Հրայր-Դժոխք նախ կ'աշխատակցէր «Հնչակ»ին, ապա կը սկսի աշխատակցիլ Դաշնակցութեան օրկան «Դրօշակ»ին եւ կը դառնայ կուսակցութեան ղեկավարներէն մէկը: Ան աւարտած էր Ս. կարապետի վանական դպրոցը, 1880-ական թ. վերջերը[43]:

1894 թ. թիւ 3 «Հնչակ»ին մէջ, Հրայր-Դժոխք կը գրէր.-

«...Թո՛ղ չկարծեն մեր հայ եղբարք, թէ մենք ընդարձակ պատրաստութիւն, պաշար, զէնք, դրամ, ռազմամթերք ունինք ընդերկար դիմադրելու թշնամւոյն յարձակմանց. այլ յուսահատութիւնը, ծայրայեղ ճնշումը, լուռ ու մունջ կորսուելու տեղ կռուելով մեռնելու պատրաստակամութիւնը մղեցին մեզ յայս գործ...»[44]:

Ուրիշ մասունք մը մեծ յեղափոխականէն.-

«Մեր նպատակը ոչ միայն թշուառութեանց եւ կեղեքումի մատ-

---

[40] *Ս. Կիրակ*, Հրայր-Դժոխք (*Տես «Ասպարէզ»*, *Նոյեմբեր* 27, 1981, էջ 3):
[41] *Նոյն*, էջ 3:
[42] *Նոյն*, էջ 3:
[43] Ցուշապատում Հ.Յ.Դաշնակցութեան, 1890-1950, *Պոսթոն*, 1950, էջ 351:
[44] *Նշան Պեշիկթաշլեան*, Լուսաբերդ, *Փարիզ*, էջ 110-111:

ընւած ժողովուրդը թուրքի վայրագութենէն ազատելն էր, այլ նոյնիսկ թէ՛ ֆիզիքական եւ թէ՛ բարոյական բնութիւնների դէմ բողոք բարձրացնել է...Թո՛ղ բաց ճակատով պարծենայ ինք՝ հայ ժողովուրդը, թո՛ղ աչքերը բարձրացնէ պարտականութեան ճամբուն բանտարկուած, ու աքսորութեան մէջ մաշած իր բաջարի զաւակներուն, թո՛ղ պարտականութիւնը կատարողի պէս, հպարտօրէն աչքերը բարձրացնէ ցցուած կախաղաններ, ու դէպի Հայաստանի ձորերն ու հովիտները, իր բաջարի զաւակներու ջարդուած ոսկորներուն, եւ հեղեղած արեան գոլորշիներուն, որ խառնուելով վառուած տուներու ծուխին, կսկծալի բողոք կը բարձրացնեն, ահեղ աքոռի վրայ բազմող, եւ գուլումներուն ականատես անտարբեր Աստուծոյ»...[45]:

Վտիտ մարմնով, մաշած ու վաղաժամօրէն ակօսուած դէմքով, խորունկ թախծալից աչքերով ու մչեցիի արախչին գլուխէն անբաժան Հրայրը, Միհրան Տամատեանի, Համբարձում Պոյաճեանի, Սերոբ Աղբիւրի, Գէորգ Զաւուշի եւ Անդրանիկի կողքին ձեռք-ձեռքի մաքառելէ ետք, պիտի դառնար Հայ Յեղափոխական Շարժման անմահներէն մէկը:

Տրուած կացութեան մէջ, ամէնէն աւելի Անդրանիկն էր, որ յաւակնութիւնը ունէր առաջին տեղը գրաւելու որպէս ղեկավար: Կեդրոնական դէմք մըն էր Անդրանիկ իր հմայքով ու զօրաւոր անհատականութեամբ եւ կը գերազանցէր նոյնիսկ իրմէ տարեց եւ փորձառու հայդուկները:

Այս երկու յեղափոխականներուն միջեւ նկարագրի, քաղաքական փիլիսոփայութեան եւ ռազմավարութեան տարբեր տեսութիւնները լաւագոյնս բնորոշուած են Ռուբէն Տէր Մինասեանի Հայ Յեղափոխականի մը Յիշատակները գիրքին մէջ, Գ. Հատոր, Պէյրութ, 1974, էջ 208-209.-

«Անդրանիկ կատարեալ հակապատկերն էր Արմենակի եւ չատ վճռական կերպով կը գործէր անոր դէմ, հակառակ ըլլալով թէ՛ անոր սկզբունքներուն ու գործելակերպին եւ թէ՛ մասնաւոր կեանքի մէջ ունեցած նիստ ու կացին:

Մինչ Արմենակ ժողովրդական լայն կազմակերպուած յեղափոխութեան կը հաւատար, Անդրանիկ՝ ընդհակառակն, ժողովրդական կազմակերպութիւնները անվստահելի կը նկատէր եւ իր ամբողջ յոյսը կը կապէր ընտրեալ ֆետայիներու յեղափոխական գործունէութեան հետ:

Մինչ Արմենակ կը քարոզէր թէ բոլոր յեղափոխականները՝ գործիչներն ու ֆետայիները սոսկ ծառաներն են ժողովուրդին եւ

---

[45] Նոյն, էջ 111:

ժողովրդական կազմակերպութեան, Անդրանիկ՝ ընդհակառակն, կ'ըսէր թէ ժողովուրդն է ֆետայիներու համար, որոնք պէտք է գործեն բոլորովին ազատ ու անկախ ժողովուրդի կամքէն, մինչեւ որ հասնին իրենց նպատակին. ատկէ յետոյ է որ ժողովուրդը պիտի օգտուի յեղափոխութեան բարիքներէն:

Մինչ Արմենակ, բաւական չհամարելով հայ ժողովրդական կազմակերպութիւնները, որոշ յոյսեր դրած էր նաեւ հարեւան ցեղերու՝ քիւրտերու եւ թուրքերու յեղափոխական շարժման վրայ, ու այդ ուղղութեամբ աշխատանք կը թափէր, Անդրանիկը, ընդհակառակն, ոչ մէկ օգուտ կը տեսնէր իսլամներու յեղափոխութեան մէջ եւ խենթութիւն կը համարէր անոնց վստահիլ ու անոնց չնորհիւ փըճացնել յեղափոխութեան գործը:

Մինչ Արմենակ կը քարոզէր, որ յեղափոխականը եւ մանաւանդ գինուորը պիտի տառապի նոյնքան եւ նոյնիսկ աւելի քան թշուառ ժողովուրդը եւ իր չարքաշ օրինակով պիտի մխիթարէ ու ոգեւորէ իր չրջապատը, Անդրանիկ՝ ընդհակառակն, կ'ըսէր թէ ֆետային այսօր կայ վաղը չկայ, ուստի լաւ հագուած պիտի ըլլայ թոռունի, իշխանի նման եւ իր հագուստով ու դիրքով պիտի ազդէ ոչ միայն հայու, այլեւ թշնամիներու վրայ, որպէսզի ոչ ոք յանդգնի կարծել թէ ֆետայիները ողորմութիւն խնդրող խեղճ մարդիկ են: Անդրանիկ կր պահանջէր, որ ֆետային ըլլայ կուչտ եւ առողջ, որպէսզի կռուի ժամանակ յոյս ունենայ իր աչքերուն մէջ, ուժ ունենայ իր ոտքերուն մէջ՝ տոկալու եւ քաջաբար կռուելու համար:

Մինչ Արմենակ կը պաշտպաներ այն տեսակէտը, թէ երկրի եւ կուսակցութեան տէրը ժողովուրդէն ընտրուած կոմիտէներն են ու կ. կոմիտէները պիտի ըլլան, ըլլան անոնք պարզ քաղաքացիներ, թէ ֆետայիներ, միեւնոյնն է, եւ բոլորը անխտիր, թէկուզ ամէնէն նշանաւոր հերոսներն ու հեղինակութիւնները, անվերապահօրէն պիտի ենթարկուին այդ ընտրեալ մարմիններու կամքին, Անդրանիկ ընդհակառակն, կ'ըսէր թէ իրենց տուներուն մէջ նստած կոմիտէները չեն կրնար դեկավարել լեռներու մէջ թափառող ֆետայիները, անոր կարծիքով կոմիտէները պիտի ըլլան ֆետայիներու համար եւ առանց ենթակայ, իսկ ֆետայիներու պետին պիտի ենթարկուին թէ՛ բոլոր ֆետայիները եւ թէ՛ ամբողջ ժողովուրդը»:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Դուրան Բարձրաւանդակի չրջանային ժողովը որդեգրած էր Հրայր-Դժոխքի տեսակէտները: Սակայն, Գէորգ Զաւուչը Անդրանիկի կողքին էր, իսկ Անդրանիկը՝ սիրաչահած էր ֆետայիներու սիրտն ու յարգանքը: Ան «հոգ կը տանի ֆետայիներու հագուստի, ուտելիքի եւ ներքին ցաւերու մասին, դառնալով բոլորի ալ դարդիման ընկերը: Ան ունի անսպառ եռանդ եւ երբեք պարապ չի նստիր, նոյնիսկ կերակուրը ինք կը բաժնէ,

Հրայր

Անդրանիկ

ամէն բանի անձամբ կը հսկէ եւ, բոլոր ֆետայիներուն հաւասար աչքով նայելով, կը դառնայ բոլորին ալ սիրելի»[46]:

Սերոբ Աղբիւրի չունչին տակ մեծցած ու Սասնոյ սարալանջե-րուն վրայ տարիներով մարզուած ու թրծուած Անդրանիկը՝ դարա-սկիզբին դարձած էր անվիճելի ղեկավարը Հայ Յեղափոխական Շարժման, եւ իր վերջոյ ազգային դիւցազն՝ հայ ազատագրական երեսնամեայ փշոտ ու արիւնոտ ճանապարհին վրայ:

Մ. Վարանդեան Անդրանիկի մասին.-

Աղբիւր Սերոբէն «ոչ նուագ կտրիճ եւ ոչ նուագ կարող՝ խելքով ու բնագդով: Ծնեալ ռազմագէտ մը, բաջածանօթ Հայաստանի լեռ ու ձորերուն, անգուգական առաջնորդ ու հրամանատար, նոյնիսկ յանդուգն ու անվեհեր, որքան շրջահայեաց եւ հեռատես»[47]:

Օր մը Աւետիս Ահարոնեան հարցուցած էր Սեբաստացի Մուրա-տին թէ ինչո՞վ էր Անդրանիկ չէֆ, երբ ինքն ու միւս ընկերները ան-կէ ոչնչով պակաս չէին:

«— Ձանը՛մ, ի՞նչ կը հարցնես, կ՛ըսէ Մուրատ, նա գլխաւոր է.

---

[46] *Նոյն*, էջ 211:

[47] *Մ. Վարանդեան*, Հ.Յ.Դաշնակցութեան Պատմութիւն, *Հտ. Ա.*, էջ 234:

չէ՞ մէկը պէտք էր գլխաւորը լինէր, որ միւսները հնազանդէին. է՛հ, ըչտէ ան յարմար եղաւ...

— Ինչո՞ւ, սակայն, Անդրանիկը յարմար եղաւ եւ ոչ մի ուրիշը ձեզնից, կրկնեցի հարցս: Նա ոչ ձեզնից աւելի քաջ է եւ ոչ...

— Ճանըմ, համ քաջ է, համ խելացի, — ընդհատեց Մուրատ, ժըպտալով. ամա գիտնաս, բանը քաջութեան մէջ չի, Անդրանիկ «աչք ունի», մենք չունինք:

Ժպտալու հերթն իմս էր. արտայայտութիւնն ինձ համար պարզ չէր:

— Չէ՛, ինչո՞ւ կը ժպտաս, եա՛, ճշմարիտ կ'ըսեմ, Անդրանիկ աչք ունի. վէպ գրելու համար չէ, տնաչէն — էտիկ քո բանն է, հա՛, սար ու ձորով կ'անցնինք խմբով, հրացաննիս ուսերնիս, ու ամէն մէկս իր ճամբան կը քալէ, իսկ Անդրանիկ ամէնքիս ճամբան. մենք անհոգ կ'երթանք, ան կը տեսնի, կը դիտի, կը պրպտի ամէն քար ու դար, ամէն ժայռ ու բլրակ, մացառ ու պուրակ: Ոչինչ չի վրիպի նրա տեսողութիւնից: Եւ ինչ որ մի անգամ տեսաւ, էլ երբեք չի մոռանայ: Թէ նոյն ճամբով յետ գալու լինինք կռուով ու նահանջով, նա հրաշալի գիտի, թէ մինչեւ ո՞ւր պիտի քաշուինք, այսինչ բլրին, քարին, սարին, ժայռին, դարին հանդիպելու համար: Ցետոյ ան գիտէ աննման դիրք բռնել թշնամիին դէմ, եւ մի անգամ, որ նա մեր տեղերը որոշեց կռուից առաջ, այն ժայռի տակ, այս բլրի ետեւ, այն պուրակի ծոցում, ապա մենք վստահ ենք, որ դա լաւագոյնն է: Արդարեւ, նա երբեք չի սխալւում, ամբողջ օրը կռիւ կ'անենք եւ մեր դիրքերը միշտ լաւագոյնը կը մնան: Անդրանիկի հրամանին տակ կռուիլը խաղ է ու պար է: Աչք ունիմ կ'ըսեմ, — վերջացուց Մուրատ»[48]:

Ղեկավարութեան համար բոլոր խմբապետները ընդունած էին, թէ Անդրանիկը իրօք ունէր «գինուորական անվիճելի հեղինակութիւն ու գերագանցութիւն բոլորի մէջ, որ նա եղել էր առ նուազն primus inter pares *«առաջինը հաւասարներու չարքին»*[49]:

---

[48] *Մ. Վարանդեան*, Մուրատ, *Պոսթոն*, 1931, *էջ* 96–98:
[49] *Նոյն*, *էջ* 96:

Գլուխ Զորրորդ.– *Հայ յեղափոխականները յարաճուն թափով կը չարունակեն մաքառիլ թուրք բարբարոսական բռնատիրութեան դէմ: Անդրանիկ՝ գերագոյն ղեկավարը Հայ Յեղափոխութեան*

ՔՍԱՆԵՐՈՐԴ ԴԱՐՈՒ ՍԵՄԻՆ

20–րդ դարու ծնունդը նոր յոյսերով չէր դիմաւորած տառապակած հայութիւնը: Կացութիւնը հայկական գաւառներուն մէջ չատ հեռու էր յուսադրիչ ըլլալէ: Մռայլ ամպեր դարձեալ սկսած էին կուտակուիլ հայաշխարհի երկնակամարին վրայ: Թուրք կառավարութիւնը իր մասնաւոր ուշադրութեան առարկայ դարձուցած էր Սասնոյ չրջանը: Որոշած էր քանդել Արծուեբոյնը, կամ բոլորովին ընչազուրկ ստրուկներու վերածել Սասնոյ քաջարի ժողովուրդը: Ինչ որ չէր յաջողած ընել բիրտ ուժով, կը ջանար իրագործել տնտեսական ճնշումով: Անտանելիօրէն ծանր տուրքեր, անգութ հարկահաւաքներ եւ ամէն տեսակ չահատակութիւններ կը սպառնային քայքայել հայ ժողովուրդի բարոյական կորովն ու ֆիզիքական գոյութիւնը:

Ժողովուրդը ընկճուած էր եւ յուսահատ: Եւ այս անյատակ յուսահատութեան ծոցէն ծնած էին հայդուկներ, որոնք տրամադիր չէին գիջելու միա՛յն գէնքի ուժին ապաւինելու իրենց ուղղութենէն: Պետութեան հանդէպ անկեղծ հաւատարմութեան դարերու փորձառութիւնը որեւէ բարեյոյս փոփոխութիւն չէր մտցուցած հայու դժխեմ ճակատագրին մէջ:

Ամէն օր, ամէն տեղ, քիչ քիչ պատահող եղեռնագործութիւնները արձագանգ չէին գտներ եւ մարդ ականջալուր չէր ըլլար աստիճանաբար անճիտուող հայերու աղերսանքներուն:

Դարաակիզբի առաջին գարունն է: Թուրք ու քիւրտ ջարդարարները գործի լծուած են: Բաղէշի (Պիթլիս) գինուորական հրամանատար՝ Ալի փաչան 2–3 հազար գինուորներու գլուխը անցած Սպղանքի վրայ կը քալէ: Ալի փաչային կ'ընկերակցի Պչարէ Խալիլ կոչուած հրէշը իր գինեալներով:

Առաջին անգամը չէր որ Սպղանք յարձակման կ'ենթարկուէր Պչարէ Խալիլի եւ թուրք զօրքին կողմէ: Նախորդ աշնան Նոյեմբեր ամսուն, Սերոբի նահատակութենէն ետք, կառավարութիւնը անյա-

ջող փորձ մը ըրած էր քանդելու համար Սպղանքը եւ սպաննելու՝ գիւղի իշխան Մակարը:

Եւ ահա դարձեալ, վաղ արշալոյսին, թշնամին չորս կողմէն կը յարձակի երբ գիւղացիները դեռ քնացած են: Գիւղի իշխան Մակարը տասնեակ մը զինեալներով ահռելի յարձակում մը կը գործէ եւ կը յաջողի պատռել պաշարման շղթան ու լեռ բարձրանալ:

Խուճապի մատնուած գիւղացիները լաց ու ճիչերով այս ու այն կողմ կը փախին: Մաս մը սուինահար կ'ըլլան, իսկ ոմանք գօրքի միջով փախչելով լեռը կ'ապաստանին: Երեսունի չափ գիւղացիներ մեծով-պզտիկով գիւղի Մարափէ մատուռը կ'ապաստանին: Մակարի փախուստը կը գրգռէ բարբարոս Խալիլի գազանային կիրքերը: Եկեղեցին կրակի կու տայ եւ ողջ-ողջ կ'այրէ հոն ապաստանած գիւղացիները: Ջյագենալով իր սարքած նախճիրէն, անորակելի գազանը իր բուն բարկութիւնը կ'իջեցնէ Մակարի յղի կնոջ եւ անոր չծնած երեխային վրայ, զորս կը սպաննէ անպատմելի վայրագութեամբ եւ չարչարանքներով:

Ամբողջ Սպղանքը մոխիրի կը վերածուի: 100-է աւելի կիներ ու երեխաներ կը սպաննուին: Թուրք ու քիւրտ գազանները, սպաննուած երեխաներուն դիակները սուիններու ծայրը անցուցած կը պտըտին ու կը գուարճանան[1]:

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԿԸ ԳԼԽԱՏԷ ՊՇԱՐԷ ԽԱԼԻԼԸ

Բաժակը այլեւս յորդած էր: Սերոբի նահատակութենէն ետք Սպղանաց ջարդը վրէժխնդրութեան բուռն գգացումով լեցուցած էր Սասնոյ ֆետայիները: Ժողովուրդին ունեցած ոխն ու ատելութիւնը Պշարէ Խալիլ կոչուած հրէշին հանդէպ քառապատկուած էր:

Ֆետայիները երեսէ իննկած էին: Ժողովուրդը վստահութիւնը կորնչցուցած էր ֆետայական կազմակերպութեան վրայ, եւ արհամարհանքով կը նայէր դէպի ֆետայիները: Թուրքերն ու քիւրտերը աւելի չփացած ու գինովցած իրենց յաջողութիւններէն, օր ցերեկով կը կողոպտէին ու կը հարստահարէին հայ գիւղացիները: Հայր ոչ կեանքի ապահովութիւն ունէր եւ ոչ ալ պատիւի: Ժողովուրդին յուսալքութեան վերջ մը տալու եւ ֆետայիներուն վարկը բարձրացնելու համար պէտք էր բան մը ընել:

Անդրանիկ ժողովի կը կանչէ իր խմբապետները եւ միաձայնու-

---

[1] Ռուբէն, Հայ Յեղափոխականի մը Յիշատակները, Հատոր 3, էջ 216:

թեամբ կ'որոշեն.– «Ի՛նչ գնով ալ ըլլայ, պէտք է կտրել Խալիլի գլուխը»[2]:

Խէրզանի քիւրտ աչիրէթապետ Պշարէ Խալիլը եւ Շէկոյի Տուն կոչուած աչիրէթը իրարու թշնամի էին[3]:

Շէկոյի աչիրէթին պատկանող քիւրտ մը սպաննած էր Պշարէ Խալիլի երեսուն եւ մէկ տարեկան տղան: Պշարէ Խալիլը Մուշի թուրք կուսակալին մարդն էր, որովհետեւ կուսակալը զայն կ'օգտագործէր իր հայաջինջ քաղաքականութեան մէջ: Պշարէ Խալիլ, պատժելու համար Շէկոյի տունը, Մուշի կուսակալէն օգնութիւն խնդրած էր: Կուսակալը Խալիլին խոստացած էր երեք հազար կանոնաւոր զինուոր, 600 ձիաւոր եւ թնդանօթներ[4]:

Շէկոյի տան մարդիկ լուր ղրկած էին Անդրանիկի, տեսակցութեան մը համար:

Հակառակ իր յօդացաւին, Անդրանիկ կ'ընդառաջէ խնդրանքին: Տեսակցութեան ընթացքին, Շէկոյի տան քիւրտերը կը խնդրեն Անդրանիկէն, որ օգնէ իրենց դիմակալելու համար Պշարէ Խալիլի յարձակումը իրենց աչիրէթին վրայ:

Անդրանիկ կը հիւրասիրէ քիւրտերը եւ կը խոստանայ ամէն աջակցութիւն: Բաժնուելէ առաջ, Շէկոյի տան մեծը կ'ըսէ Անդրանիկին.

— Փաչա՛, քանի որ դուք մեզի հետ էք, մենք պիտի չպարտուինք: Կը համբուրուին ու կը բաժնուին*:

Ֆետայիները կը հետապնդեն Պշարէ Խալիլի ամէն մէկ քայլը:

1900 թ. աշնան, Մառնիկցի Աւօն լուր կը բերէ Անդրանիկին թէ՝ «Խալիլ աղան վաղը առաւօտ Մուշէն ճամբայ պիտի ելլէ եւ իրիկունը Մառնիկ գիւղը մնալէ ետք, առաւօտ պիտի մեկնի Խոնախը: Ամէն բան պատրաստ է: Թուրք կառավարութիւնը զինուոր եւ ձիաւոր տրամադրած է աղային՝ Շէկոյին տան վրայ քալելու համար»[5]:

Անդրանիկ կը հարցնէ թէ Խալիլ քանի՞ զինուոր ունի հետը:

---

[2] *Տեղակալ Մ. Աւետեան*, Հայ Ազատագրական Ազգային Ցիսնամեայ, (1870–1920) Յուշամատեան եւ Զօր. Անդրանիկ, էջ 114:

[3] *Լ. Լիւլէճեան*, Անդրանիկի Բերնով Առաքելոց Վանքի Կուիւը եւ Խալիլ Պէկի Սպանութիւնը, էջ 147:

[4] *Նոյն*, էջ 147:

* *Շէկոյի տան քիւրտերը պահեցին իրենց բարեկամութիւնը Անդրանիկի հետ: 1915-ի Մեծ Եղեռնին, Մուշի Դաշտի ջարդերուն ատեն, անոնք քանի մը հարիւր հայերու կեանքը փրկեցին ապաստան տալով անոնց, ինչպէս որ պիտի տեսնենք յետագային:*

[5] *Նոյն*, էջ 150–151:

Տասը-տասներկու հատ, – կը պատասխանէ Աւօն:

Մառնիկ գիւղը Խալիլին կը պատկաներ: Անդրանիկ կը թելադրէ Աւոյին, որ անմիջապէս Մառնիկ վերադառնայ, որպէսզի իր բացակայութիւնը Մառնիկէն կասկած չարթնցնէ:

Պչարէ Խալիլ Մուշ գացած էր Սուլթան Ապտիւլ Համիտի կողմէ ղրկուած չքանչան մը ստանալու համար, Սերոբին գլուխը կըտրած ըլլալուն եւ հայ գիւղացիներու վրայ ի գործ ղրուած «քաջագործութեանց» իբր վարձատրութիւն:

Անդրանիկ Գէորգին դառնալով կ'ըսէ. — Տղաքը առ եւ գնա վերջացուր այդ գազանը:

Գէորգ Ջաւուշ կը մերժէ ըսելով՝ — եթէ դուն չգաս, ես մինակ չեմ երթար:

Անդրանիկ կը բացատրէ թէ ինք հիւանդ է եւ կրնայ վնասակար հանդիսանալ գործին, բայց թէ՛ Գէորգը եւ թէ՛ Յարութիւնը կը մերժեն առանց Անդրանիկի ճամբայ ելլել, այն պատճառաբանութեամբ, որ գործի ձախողութեան պարագային, Խալիլ կրնայ պատուհաս դառնալ ամբողջ Չրջանի հայութեան:

Անդրանիկ խումբ մը ֆետայիներ առած ճամբայ կ'ելլէ դէպի Խաչասար Խաչուկ կոչուած լեռը, ուրկէ պիտի անցնէր Խալիլ իր թիկնապահներով, էօշկը երթալու համար:

Առաւօտեան մօտ կը հասնին Խաչասար լեռը: Անդրանիկ դիրքերը կ'որոշէ եւ ցուցմունքներ կ'ընէ ամէն մէկուն պարտականութեան մասին:

Առաջին դիրքին վրայ կը դնէ Գէորգ Ջաւուշը, Յարութիւնը եւ Տօնօ Մակարը: Երկրորդ դիրքին վրայ՝ Ջրիկցի Համբարձումը, Անտրիկը, Միսաքը եւ երկու այլ զինուորներ: Երրորդ դիրքին վրայ է Անդրանիկը եւ անվարժ զինուոր մը՝ Գալէն, որ Անդրանիկի կ'օգնէր քալելու ատեն[6]:

Անդրանիկ կը պատուիրէ տղոց.

ա.– Որքան որ կարելի է Խալիլը ողջ բռնեցէք, որպէսզի հայ մատնիչներուն անունները իմանանք:

բ.– Մի՛ կրակէք մինչեւ որ Խալիլ առաջին գիծէն անցնելով երկրորդը հասնի:

Անդրանիկ այնպէս մը դասաւորած էր դիրքերը, որ եթէ պատահէր որ մէկ դիրքէն արձակուած գնդակները վրիպէին, միւս երկու դիրքերէն արձակուած գնդակները թոյլ պիտի չտային որ հրէշը ետ դառնար կամ առաջ փախչէր:

---

[6] Նոյն, էջ 155–156:

Երրորդ դիրքը Անդրանիկը ինք առած էր անոր համար, որ վըստահ էր թէ պիտի կրնայ օգտակար հանդիսանալ յօդացաւին պատճառաւ[7]:

Սպասման ատեն, Անդրանիկի սպասեակը՝ Գալէն կ'ըսէ.

— Փաչա, եթէ Խալիլը սպաննենք, թրֆրնճf (հրացան) մըն ալ ինծի պիտի տա՞ս:

— Այո, — կը պատասխանէ Անդրանիկ:

Երբ արեւը սկսած էր բարձրանալ, հրացանի ձայն մը կը լսուի, որուն կը յաջորդէ երկրորդ մը: Անդրանիկ պահուած տեղէն գլուխը վեր կը հանէ: Խալիլ իր ձին քառասմբակ քչելով դէպի Անդրանիկի կողմը կու գայ, հետն ալ երեք հրացանաւոր քիւրտեր:

Երկրորդ դիրքէն արձակուած գնդակներէն, քիւրտերէն մին կ'իյնայ: Գէորգը, Յարութիւնը եւ Տօնօ Մակարը, դիրքերը թողուցած, Խալիլի ետեւէն կը վազեն: Երբ գազանը բաւական կը մօտենայ Անդրանիկի դիրքին, Անդրանիկ կը կրակէ Խալիլի ձիուն: Ձին կը տապալի ու Խալիլի ոտքերը ձիուն ասպանդակին տակ կ'անցնին:

Խալիլին ընկերացող քիւրտերէն մին հրացանը դէպի Անդրանիկը կ'ուղղէ բայց վերջինս կանխելով զայն, կը կրակէ ու գետին կը տապալէ քիւրտը:

Անդրանիկ խէնչարը ակռաներուն մէջ բռնած եւ հրացանը մէկ ձեռքին, իսկ գաւազանն ալ միւս ձեռքին կը մօտենայ Խալիլին: Տղաքը վրայ կը հասնին: Այդ միջոցին Անդրանիկ կը նկատէ, որ քիւրտերէն մին ինքզինքը կը շտկէ կրակելու համար դէպի տղաքը: Անդրանիկ կը կրակէ եւ կը ղրկէ մէկը, որ երթայ քիւրտին հրացանը բերէ եւ տայ Գալէին:

Խալիլ դեռ գետինն է, ոտքերը ձիուն ասպատակին անցած:

Անդրանիկ կը պատմէ. — «Յարութիւնի, Համբարձումի եւ Տօնոյի օգնութեամբ ան հասնեց (ոտքերը) եւ ոտքի կեցաւ: Գլխաբաց եւ գլխիկոր կեցած էր դիմաց՝ շրջապատուած մեր տղաներով: Բարձրահասակ, լայն թիկունքով, բաւականին գեղադէմ մէկն էր: Զուխայէ վերարկու եւ շալվար հագած եւ մետաքսէ գօտի մը փաթթած էր մէջքին, ու պաշլըք մը ղրած էր գլուխը եւ պաշլըքին թեւերն ալ վզին բոլորտիքը փաթթած էր: Ոտքը եւրոպական կօշիկ ունէր:

Խալիլին վրայ յարձակած պահուս, ինչպէս եղեր է, չեմ գիտեր, ձեռքիս փայտը մէկզի նետած, մոռցած էի յօդացաւս: Հիմա նոր կեանք, նոր ոգերուութիւն կար վրաս:

— Տղաք, թող սա հրէշը սատկեցնենք, յետոյ ինչ կ'ուզէ թող

---

[7] Նոյն, էջ 156:

ըլլայ մեր ճակատագիրը, ու դարձայ Գէորգին եւ ըսի. — Գէո՛րգ, ըսածներս թարգմանէ այս մարդուն.

— Պչարէ Խալիլը դո՞ւն ես:

— Այո՛, — պատասխանեց:

— Դո՞ւն էիր, որ Սերոբ փաշան սպաննեցիր, ու անոր գլուխը ճողի մը վրայ անցուցիր եւ Մուշի ու Պիթլիսի հրապարակներուն վրայ ցոյցի դրիր:

Լռութիւն:

— Դո՞ւն էիր, որ Ալի փաշայի հետ Սպղանք գիւղէն քսան եւ եօթը կին եւ երախաներ Տէր Պետրոս քահանայիին հետ սպաննելէ ետք, Ռէխա Մակարի տան մէջ լեցնելով այրել տուիր:

Խալիլ, գլուխը կախած, գետին կը նայէր: Բորբոքած եւ կատղած, չարունակեցի.

— Դո՞ւն էիր, որ Հեթիկ գիւղին վրայ յարձակեցար:

— Բաւական է, բաւական է, գործս լմնցաւ, — ըսաւ Խալիլ:

Այն ատեն էր, որ ձեռքս նետեցի եւ Խալիլի մազերը մատներս փաթթելով պոռացի.

— Դուն Սերոբ փաշային գլուխը մեռած ատեն կտրեցիր, ես քեզ ողջ բռնելով գլուխդ կը կտրեմ:

Ըսի ու նետեցի դանակս վզին: Պաշլըքը որ վզին փաթթուած էր, արգելք եղաւ:

— Գէորգ, մէկդի քաշէ այդ պաշլըքը, — պոռացի զայրագին:

Գէորգ Խալիլի վզէն պաշլըքը քաշեց հանեց: Դանակս զարկի վզին: Վիզը մինչեւ խուչափողը կտրաւ, եւ արիւնը սկսաւ դուրս ժայթքել զանազան ձայներ արձակելով: Երկրորդ հարուածիս՝ գլուխը գետին իննկաւ, եւ անգլուխ մարմինը գետնին վրայ ջղաձգական չարժումներ սկսաւ ընել»[8]:

Անդրանիկ իմացած էր, որ Խալիլ հայ մատնիչներուն կնիքները իր քսակին մէջ կը պահէր եւ զանոնք կ'օգտագործէր հարկ եղած պարագային: Ասոր համար Անդրանիկ կը հրահանգէ որ գրպանները խուզարկեն: Քսակը կը գտնեն եւ անոր մէջէն կ'ելլեն մատնիչներուն կնիքները:

Մացառներուն մէջէն ձայն մը կ'առնեն: Հայ գիւղացի մը եկած է ալուճ հաւաքելու: Անդրանիկ ալուճը թափել կու տայ եւ Խալիլի գլուխը տոպրակին մէջ կը դնէ:

Անդրանիկ Խալիլի սատկած ձիուն վրայի գորգապատ խուրջինը վար կ'առնէ եւ կը սուրան դէպի Քոփ:

Անդրանիկի յօղացաւը անցած էր եւ ան վերագտած էր իր երի-

---

[8] Նոյն, էջ 159–162:

տասարդ տարիներու ուժը: Տղոց հետ ուրախ զուարթ դէպի Քոփ կը չտապեն, իրենց հետ տանելով Խալիլի գլուխն ու խուրջինը:

Երբ Քոփ կը հասնին, Անդրանիկ եւ տղաքը Արէի տունը կ'իջեւանին: Քոփը Խալիլի պատկանած գիւղերէն մէկն էր: Տան տէրը Խալիլի պաշտպանութիւնը կը վայելէր եւ անոր հրամանները կը կատարէր: Արէն երբ ֆետայիները կը տեսնէ, շատ լաւ կը հիւրասիրէ եւ անոնց ցոյց կու տայ սովորական մտերմութիւնն ու յարգանքը:

Արէին տունը հիւր էր նաեւ Խուչօն: Խուչօն Արէի խնամին էր: Ան Մուշէն Քոփ եկած էր առեւտուրի համար:

Սովորական բարեւէն ու խօսակցութենէն ետք, Անդրանիկ կը հարցնէ Խուչոյին.

— Ի՞նչ լուր կայ Մուշէն, Խուչօ՛:

— Փաչան ողջ ըլլայ, բան չկայ: Ինչո՞ւ եկեր էք այս կողմերը:

— Ձեր աղան մեզ հրաւիրած է:

— Ի՞նչ բանի համար:

— Խորհրդակցութեան մը համար:

— Մեր աղա՞ն. այդ ինչպէ՞ս կրնայ ըլլալ:

— Այո՛, ձեր աղան, — կը կրկնէ Անդրանիկ:

— Բայց մեր աղան քու գլուխդ ալ կտրելու հրամանը բերել տուած է, — կը պատասխանէ Խուչօն եւ կը լռէ, ոտքերը գետին զարնելով եւ մտածելով:

Անդրանիկ եւ տղաքը քրքիջ մը կը փրցնեն: Անոնց ծիծաղէն ազդուած, Խուչոն կ'ըսէ.-

— Հոս գաղտնիք մը կայ:

— Կը փափաքի՞ս աղաղ տեսնել — կը հարցնէ Անդրանիկ:

— Աղա՞ս. ինչպէ՞ս:

— Եթէ կը փափաքիս, կրնաս տեսնել, — կը յարէ Անդրանիկ:

Անդրանիկի դէմքին անտարբեր եւ պաղարիւն արտայայտութենէն Խուչէն քար կը կտրի եւ պիշ-պիշ կը նայի տղոց դէմքերուն եւ կ'ըսէ. —

— Արէ, իրա՞ւ է որ աղաղ Քոփ եկած է:

Արէն, զարմացած եւ գլուխը շարժելով կ'ըսէ. —

— Եթէ աղան Քոփ եկած ըլլար, ամբողջ գիւղը կ'իմանար:

Կարճ լռութենէ մը ետք, Անդրանիկ աչք կ'ընէ Գէորգին, որ տոպրակէն դուրս հանէ Խալիլին գլուխը: Գէորգը Խալիլին արիւնոտ գլուխը դուրս հանելով կ'ըսէ. —

— Ահա աղաղ...:

Խուրչօն, Խալիլին արիւնաթաթախ գլուխը տեսնելով շատ կ'ուրախանայ: Ան քսակէն քսան ոսկի համրելով կ'երկարէ Անդրանիկին եւ կ'ըսէ. —

— Փաչա՛, այս դրամով չոր գնէ տղոց:

Թէպէտեւ թէ՛ տղոց եւ թէ՛ ալ Անդրանիկին հազուստները հին-

ցած էին եւ չատերուն մարմինը կ'երեւար, սակայն Անդրանիկ կը մերժէ դրամը ըսելով. —

Դրամը քեզի պահէ. մենք մեր վրէժը լուծեցինք: Աղաղ կարօտ-ցեր էիր, ուզեցի որ վերջին անգամ տեսնես զայն:

«Արէն, որ Խուշոյին նման զարմացեր էր, ոտքին առջեւ տեսնե-լով իր աղային արիւնաներկ գլուխը՝ ուրախութենէն սկսաւ տղու մը պէս ցատկոտել, ուրախանալ եւ օրհնել ազգն ու ճիժերը: Ան փա-ռաւոր սեղան մը սարքեց, եւ մենք այդ օր կուշտ կերանք եւ ուրախա-ցանք ու փառք տուինք Աստուծոյ, որ մեր գործին յաջողութիւն պարգեւեր էր»[9]:

Անդրանիկ եւ իր խումբը, Խալիլի գլուխը եւ թէրֆին իրենց հետ առած, ճամբայ կ'ելլեն դէպի Կելիեկիւզան, ուր նահատակուած էր Սերոբ Աղբիւր: Կ'իջեւանին Մակարին տունը:

Բարեգալուստի խօսքերէ ետք, ծերունի Ափօ Մակար չպուխը կը քաշէ եւ քիթին տակէն բաներ մը կը մռլտայ: Անտրամադիր վի-ճակ մը ունի եւ պաղ վերաբերում՝ հիւրերուն հանդէպ. մինչ ուրիշ անգամներ՝ ժպիտներով հիւրասիրած էր ֆետայիները:

— Ի՞նչ լուրեր կան, Ափօ, — կը հարցնէ Անդրանիկ:

Ափօն չի պատասխաներ: Պաղ եւ անհաղորդ է հայդուկներուն հանդէպ՝ եւ մտածկոտ:

Կարճ դադարէ մը ետք, Ափօն կը հարցնէ.

— Իրա՞ւ է որ Խալիլը պիտի յարձակի Շէկոյի քիւրտերուն վրայ:

— Մենք ալ լսած ենք, Ափօ՛, բայց ստոյգ չենք գիտեր, — կը պատասխանէ Անդրանիկ:

«— Այդ անօրէն, անաստուած գազանին ընելիքը չմնաց: Կ'ըսէք որ Աստուած կայ, արդարութիւն կայ, երկինք կայ: Ո՞ւր է այդ Աստուածը: Ինչո՞ւ չպատժեց այդ գազանը, երբ Տէր Պետրոսին վրայ ձեռք վերցուցին»[10]:

— Ափօ, — կը պատասխանէ Անդրանիկ, — Աստուած օր մը չա-րագործ գազանը կը պատժէ:

Ծերունին պատասխան չի տար:

— Ափօ, գինի ունի՞ս, — կը հարցնէ Անդրանիկ:

— Եթէ գինի ունենամ ես կը խմեմ:

Հիւրերը քրքիջ մը կ'արձակեն: Անդրանիկ նշան կ'ընէ որ Խա-լիլի գլուխը բերեն: Յարութիւնը իսկոյն տեղէն կը ցատկէ եւ պար-կը բերելով օճախի լոյսին առջեւ գլխիվայր կը շրջէ: Խալիլին արիւ-

---

[9] Նոյն, էջ 164–167:

[10] Նոյն, էջ 169:

նոտ գլուխը գլորուելով կ'երթայ եւ ծերունիին ոտքերուն առջեւ կը կենայ:

Ափօն, այս տեսնելով կը չտկուի եւ աչքերը չորս կը բանայ ստուգելու համար տեսածը: Կը ճանչնայ հրէչին գլուխը: Կ'ուրախանայ եւ կ'ելլէ ու կը համբուրէ ֆետայիները: Կը հրամայէ որ ոչխար մորթեն:

Յաջորդ օր Ափօ Մակարին թոռները մինչեւ իրիկուն փողոցներուն մէջ գնդակ կը խաղան Խալիլի գլխուն հետ: Ետքը փոս մը փորելով կը թաղեն:

Խալիլի թէրֆիին մէջ կար չաքար, սուրճ, մետաքսեղէն, լաթեղէն եւ կտաւ: Խալիլ Մուշի վաճառատուներէն գնած էր զանոնք:

Աւարը կը բաժնուին: Պաշլըգը Գէորգը կ'առնէ, գօտին՝ Յարութիւնը, իսկ միւսները լաթեղէնները կը բաժնուին, իրենց համար շալվար եւ իշուիկ չինել տալու համար[11]:

Սուլթան Համիտին կողմէ Խալիլին ղրկուած չքանչանը Գէորգ վերցնելով Անդրանիկի կուրծքին վրայ կը կախէ*, ըսելով.

— Անդրանիկ, այս միայն քեզի կը վայելէ:

Խալիլի քսակին մէջ կային քառասուն հատ կնիքներ, բոլորն ալ հայերու պատկանող[12]:

Ֆետայիները չէին կրցած մելան գտնել Կելիեկիւզանի մէջ: Ոճախներու քարերու վրայի սեւ մուրը կնիքներուն վրայ քսելով եւ թուղթի վրայ ղրոչմելով կրցած էին կարդալ մատնիչներուն անունները:

Կելիեկիւզանցիք ուրախ էին, որ իրենց գիւղին մէջ գլխատուած Սերոբին վրէժը լուծուած էր: Իրենց ուրախութիւնը յայտնելու համար անոնք ֆետայիներուն մեղրով պատրաստուած հելվէ ղրկեցին:

«Տարիներով ոչ միայն հելվէի, այլ եւ մեղրի կամ չաքարի երես տեսած չէինք: Ցորեննէ, գարիէ, կորեկէ, կամ կլկլէ չինուած հացով

---

[11] Նոյն, էջ 172:

* Անդրանիկ իր ճերմակ ձիուն վրայ նստած նկար մը ունի, Սամսոնի փափաքով նկարուած, 1904-ին, Սասունէն Պարսկաստան անցած ատեն: Այդ նկարին վրայ կուրծքէն կախուած նշանը Սուլթանին կողմէ Խալիլին տրուած չքանչանն է, իսկ դաշոյնը որ կ'երեւի մէջքին՝ չորս շարք փամփշտակալներու վրայ, ա՛յն դաշոյնն է որով Խալիլը գլխատած էր: Նկարը կարելի է տեսնել Ռուբէնի «Ցիշատակներ»ուն 3-րդ հատոր, 113-րդ էջին վրայ, եւ շատ մը ուրիշ գիրքերու մէջ:

1905 թուականին Անդրանիկ Ժընեւ կ'անցնի եւ այդ դաշոյնը կը նուիրէ Հ.Ց. Դաշնակցութեան օրկան՝ «Դրօշակ»ի խմբագրութեան:

[12] Նոյն, էջ 173:

Սպիտակ Ձիաւորը

անցուցեր էինք մեր օրերը, քիչ անգամ թան ու թացան ունենալով»,
կը պատմէ Անդրանիկ:

Հերոսը հելվէէն խոչոր կտոր մը կտրելով Գէորգին կու տայ, իսկ աւելի պզտիկ կտորներ Յարութիւնին, Տօնոյին եւ միւսներուն: Տօնօ Մակար, որ նկատած էր տարբերութիւնը իր եւ Գէորգի բաժիններուն, կ'ըսէ.—

— Գէորգ, կը տեսնե՞ս թէ Անդրանիկը քեզ որչա՛փ կը սիրէ:

Անդրանիկը չլսել կը ձեւացնէ, իսկ Գէորգը կ'ըսէ.-

— Ի՞նչ պատահած է:

— Քեզի աւելի մեծ կտոր մը տուաւ, — կը պատասխանէ Մակար:

Ամէն մարդ կը սկսի խնդալ: Անդրանիկ կը դառնայ Տօնոյին եւ կ'ըսէ. —

— Հայրս ալ այդպէս կ'ընէր. մեծ բաժինը մեծին կու տար. կ'երեւի մեծը աւելի կը սիրէր...:

Անդրանիկ հելվէէն փոքր կտոր մը կ'ուտէ իսկ մնացածը պայուսակին մէջ կը պահէ, ուրիշ առիթով մը տղոց բաժնելու մտքով: Հազիւ պայուսակին բերանը գոցած, կը տեսնէ թէ Յարութիւնը ամբողջ հելվէն կերած՝ իրեն կը նայի...:

— Ի՞նչ ըրիր հելվէն:

— Կերայ:

— Այդչափ չո՞ւտ:

— Փոխանակ պայուսակիս մէջ պահելու, ստամոքսիս մէջ պահեցի...:

Ամէնքը կը ծիծաղին:

«Շատ անգամ մեր մութ ու մռայլ օրերը այդպիսի կատակներով կը լուսաւորէինք»[13], կ'եզրակացնէ Անդրանիկ:

★ ★ ★

Ժամանակ մը ետք, Մառնիկցի Աւօն, որ Խալիլի Մուչէն տուն վերադարձին լուրը բերած էր ֆետայիներուն, կը հանդիպի Անդրանիկին եւ կը պատմէ թէ Խալիլ աղան Մուչէն գիւղը վերադառնալու առեն գինք իր մօտը կանչած էր եւ ըսած. —

— Աւօ՛, պատրաստ եղիր, վաղը առաւօտ ինծի հետ ապարանքս պիտի գաս:

Աւօն խոնարհութիւն կ'ընէ եւ «Գլխուս վրայ, աղա» ըսելով եւ Խալիլին հրամանով դուրս կու գայ սենեակէն ու վազելով լուրը կը բերէ ֆետայիներուն:

Յաջորդ առաւօտ, Խալիլ իր հետեւորդներով եւ Աւոյին հետ կը պատրաստուի գիւղէն ճամբայ ելլելու դէպի իր ապարանքը: Անծեղ մր ծառին վրայ կը ճռուողէ եւ ճիւղէ ճիւղ կը ցատկոտէ: Իսկ Խալիլի ձին ոտքերով գետինը կը ծեծէ: Պշարէ Խալիլ, նախապաշարուած, կը դառնայ եւ քեռորդիին կ'ըսէ. —

— Տղա՛յ, այսօր մեզի փորձանք մը պիտի պատահի...:

Եղբօր տղան, որ քալէ մէկն էր, կը պատասխանէ.—

— Աղա՛, ո՞վ կը համարձակի քեզի մօտենալ:

Խալիլ, առանց պատասխանելու, կը հրամայէ որ գիւղէն քանի մը տղաք եւս ընկերանան իրեն:

Գիւղի հայ տղաքը կ'ընկերանան իրեն, սակայն Աւօն, որ գիտէր թէ ֆետայիները ճամբան կը սպասեն Խալիլին, միչտ ետ կը մնայ ու կը տնտնայ, եւ կը ջանայ տղաքն ալ ետ պահել, իբրեւ թէ յարգան-

---

[13] Նոյն, էջ 176-178:

քի համար...: Եւ որպէսզի կասկած չարթնցնէ, երբեմն կը ցածնայ ու տրեխներուն կապերը կը կապէ: Աւոյին վախը ան էր թէ ֆետայիներուն կրակոցներէն կրնային վնասուիլ նաեւ գիւղի հայ տղաքը: Ան իր վախը չէր յայտնած ինքզինքը չվտանգելու եւ գործը չձախողեցնելու համար:

Ֆետայիներու առաջին կրակոցին, հայ տղաքը կը կենան եւ ալ չեն յառաջանար. Աւօն կը տեսնէ թէ Խալիլ աղան եւ գինուած քիւրտերը կը սկսին դէպի առաջ սուրալ: Անկէ ետք Աւօն եւ տղաքը կը վերադառնան եւ քիւրտերուն հետ միացած՝ հաւար կու տան պոռալով. —

— Հասէ՛ք, ճան ֆետայիները Խալիլ աղան սպաննեցին»[14]:

★ ★ ★

Խալիլի գլխատումէն ետք, մեծ հռչակ հանեց Անդրանիկ անունը քիւրտերուն քով: Վիշտի եւ անհուն յուսահատութեան մատնուած հայ ժողովուրդին համար, հրէշին գլխատումը մխիթարութիւն էր, իսկ թուրք ու քիւրտ թշնամիներուն համար՝ կը ծնէր հայոց Փաշա'ն:

Անդրանիկի մասին Սերոբ փաշայի մարգարէութիւնը թէ՝ «Իմ մահէս ետք այս տղան մեծ անուն պիտի ունենայ»[15], իրականացած էր: Արդարեւ, երախտագէտ հայ ժողովուրդը սկսած էր փառաբանել եւ երգերով պանծացնել Անդրանիկի անունը:

ՀԵՐՈՍ ԱՆԴՐԱՆԻԿԻՆ

Հերոս մռնչեց, Սուլթան դողդողաց,
Վիլհէլմի աչքից արտասուք ցոլաց,
Սուրդ՝ թշնամու կրծքին շողշողաց,
Հայոց ղեկավար հերոս Անդրանիկ:
Քեզ համար պէտք է կատարենք մաղթանք,
Անգութ թշնամուն ցոյց տուող տանջանք,
Դուն պէտք է լինես մեր փառքն ու պարծանք,
Քաջ գործակատար, հերոս Անդրանիկ:
Դուն պէտք է փրկես ամբողջ Հայաստան,
Կարին եւ Սասուն, մայրաքաղաք Վան,
Տիգրանակերտից մինչեւ Շաւարշան,
Տիրեց մեզ համար Հերոս Անդրանիկ:

---

[14] *Նոյն*, էջ 178–180:

[15] *Հ. Վահան Թովհաննէսեան*, Պատմութիւն Հայոց, *Զ. Հատոր*, *Վենետիկ*, 1958, էջ 308:

Խէրզանի աշիրէթապետ Խալիլի սպաննութենէն ետք, քիւրտերն ալ երգեր հիւսած էին Անդրանիկի եւ ֆետայիներու սխրագործութեանց մասին: Այդ երգերէն նմոյշ մը.–

Վարաշորա* հրացանագութիւն է:
Անդրանիկ փաշան, Սերոբին վրէժը լուծելու համար,
Խալիլ աղային գլուխը կտրեց:
Գէորգը պզտիկ է.
Կը շորորայ եւ ուրախ է,
Միշտ պատրաստ է Փաշային հրամանները կատարելու:
Համբարձում շէկ պեխ ունի,
Առիւծի դէմք ունի,
Յարութիւն *ջամ պէլէք* է:
Տօնօ Մակար վրէժ ունի Խալիլ աղայի դէմ:
Գալէ Ռաշ (սեւ) եթէ կռիւի ներկայ ըլլայ,
Թոզ տումանը օդը կը հանէ:
Անդրանիկ փաշան ճաճ ֆետայի է.
Արծիւ է: Խալիլին գլուխը կտրեց
Եւ ուրախացուց Սասունը ամբողջ:
Սեւ սուգի մէջ են Խալիլի տունը
Եւ անոր կնիկը:

Խալիլի թշնամիները մէկ-երկու տողեր ալ աւելցուցած էին այս երգին վրայ հեգնելու նպատակով. —

«Խալիլին կինը եթէ այնքան սեւ սուգի մէջ է,
Թող ինծի հետ ամուսնանայ,
Ես իր սուգը կը փարատեմ»[16]

Արդարեւ, Խալիլին կինը հրապարակաւ խոստում տուած էր. —
— Ով որ Անդրանիկին գլուխը բերէ, ես անոր հետ պիտի ամուսնանամ[17]:

ԱՆԴՐԱՆԻԿԸ ՍՊԱՆՆԵԼՈՒ ՓՈՐՁ

Անդրանիկ Իսրոյի, Համբարձումի եւ Մօրուք Գրիգորի հետ միասին Մշոյ Դաշտը իջած էր, եւ իջեւանած Տափիկ գիւղի հայու մը տունը:

---

* *Հոն ուր սպաննուած էր Խալիլը:*

[16] *Լ. Լիւլէճեան, էջ 182–183: Երեւան, 1962, էջ 3:*

[17] *Նոյն, էջ 183:*

Օճախին առջեւ բազմած, մրափելու վրայ էր Անդրանիկ, երբ առաստաղին վրայ ճաթռտուքի ձայներ կը լսէ: Եղանակը գարնանամուտ ըլլալով, ցերեկի արեւը հալեցուցած էր տանիքներուն ձիւնը, այնպէս որ տանիքի հալած ձիւններուն վրայ որեւէ չարժում վարէն լսելի էր:

Անդրանիկ կ'արթնցնէ տղաքը, ըսելով՝ «Տանիքին վրայ մէկը կայ»:

Գիւղին տանիքները փողոցին հաւասար ըլլալով, երբեմն կենդանիներ ալ, փոխանակ փողոցին վրայէն քալելու, տանիքին վրայէն քալելով կ'անցնէին:

— Հաւանական է որ դուրսը մնացած կենդանի մըն է, — կ'ըսէ Իսրոն:

Ճարճատիւնի ձայնը հետզհետէ կը մօտենար:

— Տղաք մատնուած ենք, — ըսելով, Անդրանիկ կը հրամայէ որ ամէն մարդ պատրաստ կեցայ:

Երբ անծանօթը կը փորձէ տան դուռը բանալ, տղաքը զայն յանկարծակիի բերելով կը բռնեն: Ասոր ձայնին վրայ, Անդրանիկի փախուստը արգիլելու համար տանիքի ծխնելոյգին հսկողները կը փախին:

Քիւրտ մըն էր անկոչ հիւրը: Տափիկի բնակչութեան հինգ մասը հայ, երկու մասը քիւրտ ըլլալով, եկած էին երեք հոգիով այցելութեան, իրենց ծանօթ քիւրտերուն քով: Լսելով Անդրանիկի գիւղ գալը, ուզած էին առիթէն օգտուիլ, սպաննելու համար զայն եւ ստանալու վարձատրութիւն, իսկ սպաննողն ալ կը յուսար արժանի ըլլալ Խալիլի կնոջ հետ ամուսնանալու բախտին:

Գիւղացիները միւս երկու քիւրտերն ալ կը ձերբակալեն: Հարցաքննութենէ եւ դատավարութենէ ետք, երեքն ալ հրացանազարկ կ'ըլլան[18]:

★ ★ ★

Խալիլի գլխատումը ուրախութիւն պատճառած էր նաեւ Շէկոյի տան քիւրտերուն: Անոնք նուէրներով իրենց երախտագիտութիւնը յայտնեցին Անդրանիկին եւ երդում ըրին բարեկամ մնալ հայոց:

Անդրանիկ լուր ղրկեց Շէկոյի տան մեծերուն թէ՝ ձիւմբի պէտք ունի, վառօդ պատրաստելու համար:

Շատ չանցած, Շէկոյի տան քիւրտերը մեծաքանակ ձիւմբ ղրկեցին Անդրանիկին, ապացոյցը տալով իրենց բարեկամութեան:

---

[18] Նոյն, էջ 188:

★ ★ ★

Խալիլի պէս հայատեաց հրէչի մը սպաննութիւնը ունեցած էր դրական ազդեցութիւն Տարօնի հայութեան վրայ: Երջանի հայ ազգաբնակչութիւնը, որ յուսալքուած էր Սերոբի նահատակութենէն ետք, ոգեւորուած էր. հայ անձնազոհ մարտիկներուն հանդէպ հայուն համակրանքը աւելցած էր. թուրք վարչամեքենային սանձարձակ հալածանքն ու հարստահարութիւնը հայոց հանդէպ մեղմացած էր. հայ մատնիչները երեւան հանուած եւ իրենց արժանի պատիժը կրած էին. հայերը չահած էին քիւրտ Շէկոյի տան բարեկամութիւնը. թուրք ու քիւրտ թշնամիները սկսած էին սարսափիլ «ճան ֆետայի»ներէն եւ մեղմացուցած էին իրենց հայահալած քաղաքականութիւնը. մեծ թիւով հայ երիտասարդներ միացած էին հայդուկային չարքերուն եւ ազգային գիտակցութիւնն ու ինքնավստահութիւնը զօրացած էին հայուն մէջ[19]:

Ս. ԱՌԱՔԵԼՈՑ ՎԱՆՔԻ* ԿՌԻԻԸ

Ֆսաներորդ դարը թեւակոխած էր իր երկրորդ տարուան սեմին: Թուրք կառավարութիւնը թէպէտեւ մեղմացուցած էր իր խժդժութիւնները հայոց դէմ – վախնալով «ճան ֆետայիներու» չեչտակի հարուածներէն – բայց բնաւ չէր դադրած հետապնդելէ իր հայահալած քաղաքականութիւնը. փոխած էր միայն ոճամավարութեան եղանակը: Կովկասէն բազմաթիւ մահմետական գաղթականներ բերած եւ տեղաւորած էր Տարօնի ամէն կողմերը: Քիւրտերը հայոց դէմ գրգռելէ զատ, կառավարութիւնը այդ դժբախտներուն միջոցաւ ջանացած էր ոչնչացնել հայ դժբախտները: Զէնք բաժնած էր մահմետական գաղթականներուն եւ բռնի ուժով տեղաւորած՝ հայ գիւղերու մէջ. չբաւականանալով միայն ասով, հայերու հողերն ալ խլած եւ տուած էր անոնց[20]:

---

[19] Նոյն, էջ 190–191:

* «Ս. Առաքելոցը հին, թերեւս քրիստոնէական սկզբնական դարերուն կառուցուած վանք մըն է» (Ս. Մ. Ծոցիկեան, Արեւմտահայ Աշխարհ, Նիւ Եորք, 1947, էջ 445): Վանքի խորախորհուրդ կամարներուն տակ կը հանգչին մեր երանելի թարգմանիչներէն չատեր, ինչպէս Մովսէս Խորենացի, Դաւիթ Անյաղթ, Ղազար Փարպեցի, Մամբրէ Վերծանող, Ստեփանոս Ասողիկ, Եղնիկ Կողբացի (Մեսրոպ Մչեցի, Տարօնահամ, Գահիրէ, 1961, էջ 31) եւ թերեւս դեռ ուրիշներ:

[20] Ռուբէն, Հայ Յեղափոխականի մը Յիշատակները, Գ. Հատ., էջ 220:

Կարծէք չրջանի քիւրտերու պատուհասը չէր բաւեր, Կովկասի մահմետական գաղթականներուն փորձանքն ալ Սուլթանը ուզած էր բեռցնել դժբախտ հայ ժողովուրդի գլխուն: Եւ որպէսզի ապահովէ ծրագրին գործադրութիւնը, զօրքեր տեղաւորած էր Մշոյ Դաշտը, հայ գիւղերու հաչուոյն ապրելու համար: Ի պատասխան բողոքագիրներու, Պոլսոյ Օրմանեան Պատրիարքը յորդորած էր Տարօնի հայ ժողովուրդին՝ հաւատարի՛մ մնալ կառավարութեան...:

Ժողովուրդը կառավարութենէն յուսաբեկ, իր հոգեւոր առաջնորդներէն յուսահատ, իր ինչքը, կեանքն ու պատիւը պահելու համար, ուրիշ ելք չէր գտած, եթէ ոչ սերտօրէն փարիլ յեղափոխութեան եւ զինեալ ինքնապաշտպանութեան:

Տարօնի հայութիւնը իր դժնդակ կեանքը քարշ կու տար մահուան եւ անապահովութեան երկիւղը սրտին մէջ:

Մուշի ռուս հիւպատոսը օգնութիւն եւ փրկութիւն կը խոստանայ հայոց, եթէ դաւանափոխ ըլլան եւ օրթոտոքս դառնան: Ծայրայեղ յուսահատութենէ մղուած, ժողովուրդը չարան-չարան Մուշ կ'երթայ ռուս քահանաներ պահանջելու համար հիւպատոսէն: Քանի մը չաբաթ ետք անիրագործելի ծրագիրը կը ձախողի եւ ժողովուրդը չուտով ուշքի գալով կը մնայ իր հին հաւատքին վրայ[21]:

Ժողովուրդը ժամանակ մը ֆետայիներէն ալ իր յոյսը կը կտրէ, բայց ուրիշ ելք չգտնելով, մէկ ծայրայեղութենէն միւսը կ'երթայ. կը պահանջէ անմիջապէս կռիւ բանալ հարստահարիչներուն դէմ, յուսալով որ ատկէ թերեւս զգաստանայ կառավարութիւնը, կամ... քրիստոնեայ Եւրոպա՛ն գայ միջամտէ՝ ի նպաստ ճնշուած հայերուն: Բայց յեղափոխութիւնը տարիներու պատրաստութիւն կ'ուզէր, անմիջականօրէն իրագործելի միջոցառում մը չէր, եւ անժամանակ ու անպատրաստից յեղափոխութիւն մը կրնար աղէտաբեր ըլլալ ժողովուրդին համար: Ուստի յոգնած ու յուսահատ հայութիւնը, յեղափոխութեան մէջ ալ անմիջական փրկութեան յոյս չտեսնելով, կրկնակ կը դարձնէր հայ յեղափոխական կազմակերպութեան եւ «կրո՛ղը տանի քեզ» կը պոռար Արմենակին (Հրայր-Դժոխք)[22]:

Ժողովուրդը չուարած էր եւ անմխիթար: Ո՛չ երկրէն յոյս կար, ո՛չ երկինքէն, ո՛չ Առաջնորդարաններէն եւ ոչ ալ յեղափոխականներէն:

1901-ի աշունը վրայ կը հասնի: Կովկասի մահմետական գաղթականները 10-է աւելի հայկական գիւղեր գրաւած են եւ ալանթալանի ենթարկած թշուառ գիւղացիները: Ռուս հիւպատոս Ու-

---

[21] Նոյն, էջ 222:
[22] Նոյն, էջ 222:

մանսկին դեռ յոյս ունի թէ պիտի յաջողի հայերը դաւանափոխ դարձնել, օգտուելով անոնց անկրելի տառապանքներէն: Օտար հիւպատոսներ Մուշ կու գան ու կ'երթան, բայց ոչ մէկ փոփոխութիւն՝ հայոց թշուառ դրութեան մէջ:

Ուսմանսկին կը յաջողի 3700 ստորագրութիւն խլել հայերէն[23] եւ աղերսագիր մը կը ղրկէ Ցարին, թէ՝ հայերը պատրաստ են Օրթոտոքս եկեղեցին ընդունելու, եթէ միայն Ցարը խոստանայ պաշտպանել գիրենք թուրք եւ քիւրտ հարստահարիչներէն: Բայց Ցարը ուրի՛շ ծրագիր ունէր Հայաստանի համար, որուն պիտի անդրադառնանք յետագային:

Բողոքական եւ կաթոլիկ միսիոնարները անտարբեր հայ ցաւին, հայ սուգին ու կսկիծին, ձրի Սուրբ Գիրքեր կը բաժնէին Աւետարանին մխիթարանքն ու խոստացուած արքայութիւնը քարոզելով ա՛յն գեղջուկներուն, որոնց հարիւրէն 80-ը ոչ կարդալ եւ ոչ ալ գրել գիտէր[24]:

Թուրք կառավարութիւնը քիւրտ «պահապաններ» նշանակած էր գիւղերուն իբրեւ թէ «խաղաղութի՛ւնը» պահպանելու նպատակով, բայց կառավարութեան բուն նպատակը այդ գիւղերուն մէջ ֆետայական չարժումները լրտեսել էր: Ֆետայիներու սպառնալիքներուն պատճառով, այդ «պահապան»ներէն չատերը հեռացան գիւղերու սահմաններէն:

Տարի մը անցած էր Խալիլի սպաննութենէն եւ այդ ցնցիչ դէպքին ազդեցութիւնը սկսած էր նուազիլ: Հայ ժողովուրդը կը չարունակէր հիւծիլ իր բազմապիսի տառապանքներուն ծանրութեանը տակ: Պէտք էր նո՛ր ցոյց մը կատարել, սարսափի մատնելու համար թշնամին, բարձր պահելու համար յեղափոխական կազմակերպութեան վարկը, նոր աւիւն սրսկելու համար հայ գեղջուկներու սրտերուն մէջ եւ ուշադրութիւնը գրաւելու օտար հիւպատոսներուն, հայոց ցաւերուն նկատմամբ:

Դարասկիզբի այդ դժնդակ պայմաններուն տակ, Անդրանիկ առաւ այնպիսի՛ յանդուգն քայլ մը, որ զարմանք ու հիացում պատճառեց բոլորին եւ սրսփեճևի տակ պահեց թէ՛ համայն հայութիւնը եւ թէ՛ ալ հայոց ոխերիմ թշնամիները, չաբաթներ ամբողջ:

Մինչ կառավարութիւնը Մշոյ Դաշտին վրայ թառած՝ ֆետայիները կը հետապնդէր ամէն կողմ, Անդրանիկ Սասունի լեռներէն իջնելով ամրացաւ Մուշ քաղաքի հարաւը, կառավարութեան «քթին

---

[23] *Լ. Լիւլէճեան*, Անդրանիկի Բերնով Առաքելոց Վանքի Կռիւը եւ Խալիլ Պէկի Սպանութիւնը, *Պէյրութ*, 1966, էջ 11:

[24] *Նոյն*, էջ 11:

տակ» գտնուող Ս. Առաքելոց վանքին մէջ: Անդրանիկի հետ են Գէորգ Չաուշը, Մուշէն Հաճի Յակոբ Կոտոյեանը եւ ուրիշներ[25], ընդամէնը 30 հոգի[26]:

Միայն 30 խիզախ ու անձնագոհ հայդուկներով, Անդրանիկ Սասնոյ անառիկ սարերէն Դաշտ իջած էր ասպարէզ կարդալու աշխարհի ամէնէն մեծ ու վայրագ բռնակալ Սուլթան Ապտիւլ Համիտին:

Ս. Առաքելոց վանքին կուրը Անդրանիկի յեղափոխական ասպարէզին եւ մարտական խոյանքներուն ամէնէն հերոսական սխրագործութիւններէն մէկն է եւ հայոց դիւցազնին «փառքի եւ պսակի անմահ տաճարը» – ինչպէս որ զայն պիտի բնութագրէր Վահան Թոթովենց:

Այդ կուրին մէջ հերոսութիւնը իր ամէնէն լայն ու խորունկ իմաստով կը դրսեւորուէր Անդրանիկի հոգիին մէջ: Արեւմտահայութիւնը ընկճուած եւ յետին աստիճան յուսահատութեան մատնուած էր: Ս. Առաքելոց վանքի սխրանքով Անդրանիկ յոյսի նչոյլ մը կը ցոլացնէր անոր վրայ, թէ՝ ամէն բան կորած չէ տակաւին, թէ հայը կրնայ դեռ կռուիլ, եւ անձնական քաջութեան եւ զոհաբերութեան օրինակով, կ'ուզէր ցնցել հայ ժողովուրդի գիտակցութիւնը եւ զայն հրաւիրել արիութեան, որպէսզի գերբնական ճիգով մը պայքարի ելլէ յանուն վերապրումի ու գոյատեւման:

Լեռներէն Դաշտ իջնելով Անդրանիկ ուղղակի դարանակալ թշնամիին գիրկը կ'երթար, եւ գրաւի տակ կը դնէր ոչ միայն իր ղեկավարի վարկն ու յեղափոխական ասպարէզը, այլ եւ կեա՛նքը:

Տարապայմանօրէն խիզախ էր Անդրանիկի առած քայլը, եւ որեւէ տեսանկիւնէ դիտելով՝ անկարելի առաքելութիւն մը:

Երբ Անդրանիկ եւ իր քաջերը կը պատրաստուէին ճամբայ ելլել դէպի վանք, յանկարծ Համբարձում կոչուած հայդուկը կը հիւանդանայ: Օձէն կամ կարիճէն խայթուած էր: Մէկ-երկու օրուան մէջ ոտքին միսերը կը թափին: Ֆետայիները իրենց գիտցած բժշկական բոլոր միջոցները կը գործադրեն, բայց ապարդիւն: Համբարձումը Յարութիւնին եւ չորս զինուորներու խնամքին յանձնելէ ետք, Անդրանիկ իր խումբով ճամբայ կ'ելլէ դէպի վանք:

1901 թ. Նոյեմբեր 3-ին, Շաբաթ օր, Անդրանիկ եւ իր ընկերները կը հասնին Վանք: Հոն կան 60-70 որբեր, ուսուցիչներ, կղերներ, տնտեսներ եւ հովիւներ, ընդամէնը 80 հոգի[27]:

---

[25] Ռուբէն, 3, էջ 230:
[26] Լ. Լիւլէճեան, էջ 20:
[27] Նոյն, էջ 18:

Անդրանիկ անմիջապէս վանահայր Յովհաննէս վարդապետը Մուշ կը ղրկէ, որպէսզի զայն պատասխանատուութենէ զերծ կացուցանէ:

Անդրանիկ մարդ կը ղրկէ կելիեկիւզան, որ Յարութիւնը անմիջապէս վանք բերէն, վանքը չպաչարուած: Նոյն օրը ան նամակ կը ստանայ Յարութենէն, թէ Համբարձումը մեռաւ:

Վանք մտնելէ ետք, ֆետայիներուն առաջին գործը կ'ըլլայ դիրքեր չինել պարիսպներուն տակ: Կէսօրը հազիւ անցած, փողի ձայն մը կը լսուի: Դիմացի դաշտերէն 16 թուրք զինուորներ դէպի վանքը կ'ուղղուին, հարիւրապետի մը առաջնորդութեամբ: Անդրանիկ կը հրահանգէ, որ վանքին դռները կղպեն եւ բանալիները իրեն յանձնեն:

Թրքական փոքր խումբ մը կը հասնի վանքի մեծ դրան առջեւ: Դուռը փակ գտնելով զինուոր մը կը պոռայ.-

— Վարպե՛տ, վարպե՛տ, ինչո՞ւ փակած էք վանքին դռները:

Վարպետը կը պատասխանէ, ըստ Անդրանիկի պատուէրին.-

«— Անցեալ օր երեսուն զինուած ոստիկաններ եւ քիւրտեր եկան, հրացանաձգութիւն ըրին, որբերը վախցան, ուստի այդ օրէն ի վեր Մուշի Առաջնորդէն հրաման եկաւ, որ ոեւէ զինուած մարդու առջեւ դռները չբանանք»[28]:

— Մենք ալ թագաւորին զաւակներն ենք. մեր հարիւրապետը եկած է վանքը պտըտելու:

— Կը ցաւինք, բայց մենք զինուած մարդու առջեւ հրաման չունինք դուռը բանալու:

— Արդեօք կարելի՞ է կարպետ մը նետել, որ հարիւրապետը վրան նստի:

Կը նետեն կարպետ մը:

Անդրանիկ կը մտածէ վանքի պզտիկ դռնէն ներս առնել զինուորները, յանկարծակիի բերելով անոնց զէնքերը գրաւել, բայց Գէորգն ու Հաճի Յակոբը կ'առարկեն թէ՝ Յարութիւնը դեռ դուրսն է իր ընկերներուն հետ, ուստի պէտք է համբերել ու չբարդացնել հարցը: Անդրանիկ կը համակերպի:

Քառորդ ժամ վանքի դուռին առջեւ սպասելէ ետք, թուրք զինուորները առօք-փառօք կը մեկնին, իրենց զէնքերով միասին...:

Յաջորդ օրը, Կիրակի, Նոյեմբեր 4, թուրք կառավարութիւնը ալ տեղեակ է որ ֆետայիները վանքին մէջն են: Լուր կը ղրկեն անոնց, որ ձգեն վանքը եւ հեռանան: Անդրանիկ կը մերժէ, քալ գիտնալով որ թշնամին դուրսը կը սպասէ իրենց...:

---

[28] Նոյն, էջ 25:

Երկուշաբթի առաւօտ, Նոյեմբեր 5, Ֆետայիները կը տեսնեն, որ վանքին լուսարարը, Սահակ, Խեւ Յովհաննէսի քարերու կողմէն դէպի վանք կը չտապէ, հեւասպառ:

Գէորգ կ'երթայ պատճառը հասկնալու: Սահակ կ'ըսէ թէ որբերը պէտք է Մուշ փոխադրել:

Քիչ ետք Անդրանիկ կը տեսնէ թէ լուսարարը եւ վարպետ-վարժապետը գործի վրայ են, որպէսզի ուսուցիչներն ու որբերը վանքէն դուրս հանեն:

Անդրանիկ բացատրութիւն կ'ուզէ: Վարժապետը կը կմկմայ թէ Պատրիարքարանէն լուր եկած է, որ որբերը Մուշ փոխադրեմ:

Անդրանիկ խէնչարը դուրս կը հանէ եւ կը սպառնայ, որ չիտակը խօսի: Վարժապետը սարսափահար կը պատմէ.-

— Թուրքերը գիտեն որ դուն վանքն ես: Կ'ուզեն Թնդանօթի բռնել վանքը: Ռուսիոյ հիւպատոսը առարկած է թէ որբեր կան վանքին մէջ, եւ թէ այս հինաւուրց վանքը ամբողջ քրիստոնեայ աշխարհին կը պատկանի: Վանահայրը լուր ղրկած է, որ որբերը Մուշ փոխադրեմ:

Մէկ ամսուան պաշար կար վանքին մէջ: Երթեւեկութիւնը դադրած էր Մուշի եւ Առաքելոց վանքին միջեւ, իսկ որբերն ու աշխատաւորները փակուած էին վանքին մէջ: Անդրանիկ կը հրահանգէ, որ գինիի կարասները եւ վանքի կաթսաները ջուրով լեցնեն:

Վանքին մէջ երկու չախմախլի հրացաններ կային հին օրերէն մնացած: Ասոնց ձայնը Թնդանօթի ձայնէն պակաս չէր: Անդրանիկ մաքրեց այդ հրացանները եւ կրակել կու տար, որպէսզի քաջալերէ տղաքը:

Երկուշաբթի, Նոյեմբեր 5-ին, կառավարութիւնը դարձեալ պատեհութիւն կու տայ Ֆետայիներուն, որ ձգեն վանքը եւ հեռանան, բայց Անդրանիկ դարձեալ կը մերժէ:

Չորեքշաբթի, Նոյեմբեր 7-ին, վանքին հովիւները լուր կը բերեն թէ հազարաւոր թուրք զինուորներ դէպի վանք կը յառաջանան եւ դիրքեր կը գրաւեն:

Հարիւրաւոր թուրք զինուորներու ճեսերը կը սկսին երեւիլ: Իսլամացած հայ մը, որ Մեհմէտ (կամ Մուհամմէտ) էֆէնտի կը կոչուէր, Մեհէ աղայի եւ քսան զինուորներու հետ միասին դէպի վանքին մեծ դուռը կ'ուղղուին: Երբ դրան կը մօտենան Մեհմէտ էֆէնտին կը սկսի պոռալ.-

— Վարպե՛տ, վարպե՛տ, ես հայութենէ իսլամացած Մեհմէտ էֆէնտին եմ: Ինչո՞ւ գոցած էք վանքին դռները:

Մեհէ աղան չատ անգթութիւններ գործած էր հայոց վրայ:

Վարժապետը դրան ետեւէն կը պատասխանէ.-

— Հոս օտար մարդ չկայ: Բոլոր որբերը վախէն հիւանդացած են:

Մեհէ եւ Մեհմէտ էֆենտին իրենց զինուորներուն հետ ետ կը վերադառնան:

Ցարուխիւնը, Համբարձումը թաղելէ ետք, Ջեթոյի, Ղազարի, Եղոյի եւ քանի մը չալակաւորներու հետ ճամբայ կ'ելլէ դէպի վանք: Թուրք պաշարման չղթաներէն անցած ատեննին Ցարուխիւնն ու Ղազարը կը վիրաւորուին: Ներսիններու խիստ կրակի պաշտպանութեան տակ, Ցարուխիւնը կը յաջողի վանքին դրան առջեւ հասնիլ: Երբ ներս կը մտնէ, կը տեսնեն որ Ցարուխիւնը վերի սրունքէն վիրաւորուած է, եւ վէրքին բացուածքը երեսուն սանթիմեթր ունի: Ցարուխիւնը արտակարգօրէն քաջ տղայ ըլլալով, ծանր վէրքով յաջողած էր վանք հասնիլ:

Ղազարը իննսած էր 150 քայլ հեռաւորութեան վրայ, գոմին ետեւը: Ղազարը կը պոռայ Անդրանիկին. «Փաչա՛, փաչա՛, ճիժերուն ըսի, զարկէք հրացան մը գլխուս, չզարկին եւ գիս հոս թողուցին. չեմ կրնար քալել»: Անդրանիկ կը պատասխանէ. «Ջէ՞ որ դուն աղբարներուդ արիւնը կը կրես երակներուդ մէջ, կտրիճ եղիր եւ օձի պէս սողա եկուր»:

Սողալով եւ գերմարդկային ճիգով Ղազար կը հասնի վանք: Ներսիններու կրակէն ահաբեկած, թշնամին փախած էր: Ղազարը վիրաւորուած էր թէ՛ ձախ թեւէն եւ թէ՛ ձախ կողէն: Ղազարին վիճակը շատ ծանր էր:

Նախկին յեղափոխական Արաբոյին (կամ Արապպոյին) հայրը, 95 տարեկան, ճերմակ մօրուքով յարգելի ծերունի մը, վանքին մէջ կ'ապրէր:

Նոյեմբեր 8-ին Ղազարը հոգին կ'աւանդէ: Ուսուցիչներն ու որբերը ազգային երգերով, խաչով ու խաչքարով կը թաղեն նահատակ յեղափոխականը: Երկու օր ետք, Արաբոյին հայրն ալ կը մեռնի բնական մահով:

Նոյեմբեր 12-ին, օդը սաստիկ կը պաղի եւ կը ձիւնէ: Վանքը պաշարող 6000 թուրք զինուորները[29] ճմրան բուքէն ու ցուրտէն պաշտպանուելու համար, գետնափոր դիրքեր ու տուներ կը շինեն:

Նոյն օրը թուրք զինուորները կը յաջողին Աստուածածնի Աշտարակին արեւելեան սեղանի պատը ծակել եւ ներս մտնել: Ֆետայիներու կրակէն թուրք հարիւրապետ մը կը սպաննուի այնտեղ:

Նոյեմբեր 17-ին, թուրք զինուորները զայրացած հայոց յանդուգն ու յամառ դիմադրութեան վրայ, ահռելի կրակ կը տեղացնեն վանքին վրայ:

---

[29] Նոյն, էջ 45:

Անդրանիկ պիտի պատմէր յետագային, հարցազրոյցի մը ընթացքին.–

«Ոչ թրքական հրացանները, ոչ ցուրտն ու քամին կրնային սարսափեցնել եւ մարել կրակը մեր սրտէն, երբ դեռ երէկ արցունքի եւ վրէժի հետ սիրելի Ղազարը թաղեցինք: Պէտք էր սպաննե՛լ, սպաննե՛լ չարունակ, լուծելու համար վրէժը ամէն անոնց, որոնք ինկած էին: Տարափի պէս տեղացող հազարաւոր գնդակներ կը սուլէի՛ն, կ'անցնէի՛ն մեր գլուխներուն քովէն, մեր ոտքերուն առջեւէն, բայց վանքը հոն էր, տիրական եւ հզօր: Մենք երբեք չթերացանք, երբեք չընկճուեցանք, այլ մեր խիզախ կեցուածքով թշնամիին թուլցած եւ վհատած բազուկներուն յուսալքում պատճառեցինք, գոհեր խլելով»[30]:

Թուրք զօրքերը անզօր ու անկարող ըլլալով հրացանի ուժով բուռ մը հայ քաջարի մարտիկները ծունկի բերելու, կը փորձեն դիւանագիտութեամբ խաբել հայոց քաջերը:

Կէսօրուան մօտ յանկարծ կը լռեն հրացանները: Կին մը կու գայ դէպի վանք, ձեռքը թուղթի կտոր մը բռնած: Վանքի փոքր դրան առջեւ հասնելով, պահարանը դրան ճեղքէն ներս կ'երկարէ: Նամակ մըն է թուրք կառավարութենէն հետեւեալ պարունակութեամբ.

«Ի՞նչ կ'ուզէք, ի՞նչ է ձեր նպատակը եւ պահանջը»:

Անդրանիկ կը պատասխանէ թէ՝ իր ըսելիքները երկար են. նամակով չի կրնար բացատրել, ուստի կը խնդրէ որ Ֆերիք եւ Ալի փաշաները Մուշի կուսակալին հետ վանք գան, որպէսզի բերանացի ըսէ իր ըսելիքները:

Նոյեմբեր 19-ին գիշերը թուրքերը դարձեալ ուժեղ յարձակում կը գործեն վանքին վրայ: Հայերը իրենց 37 կանոնաւոր եւ չախմախլի հրացաններով կը պատասխանեն թշնամիին: Գիշերը սաստիկ մութ է, ահաւոր մշուշ է եւ ձիւնը անդադար կ'իջնէ: Անդրանիկի մտքէն կասկած կ'անցնի թէ մի գուցէ մութէն օգտուելով, թուրքերը վանքի մեծ դուռը թնդանօթի կրակով տապալեն եւ ներս խուժեն: Դուռը երկփեղկանի էր եւ ծածկուած՝ մեծ երկաթ գամերով: Ուստի Անդրանիկ անձամբ կը հսկէր մեծ դրան վրայ:

Առաւօտեան թրքական հրացանները դարձեալ կը լռեն: Դադարէն օգտուելով, Անդրանիկ մեծ դուռը կ'ամրացնէ քարերով, փայտերով եւ հողով (մեծ դուռը այդ ձեւով ամրացուած էր մինչեւ 1908-ի Օսմանեան սահմանադրութեան հռչակումը):

Թուրք զինուորները, օգտուելով նախորդ գիշերուան մութէն, ծակած էին գոմին պատը եւ ներս խուժելով դիրք բռնած, ֆետայի-

---

[30] Նոյն, էջ 49–50:

ներէն 70 քայլ հեռաւորութեան վրայ, գոմին եւ մարագին մէջ: Ցանկարծ մէկը, քրտերէնով հայհոյելով կ'ըսէ.

«— Անդրանիկ փաչա, Անդրանիկ փաչա, ես Մերտինի զաւակն եմ, Հասանին ալ հայրը. ո՞ւր պիտի ազատիս իմ ձեռքէս:

Գէորգ կը պատասխանէ քրտերէնով.

— Ես պզտիկ Գէորգն եմ եւ Հասանի մօրը սիրականը. դո՞ւն ուր պիտի ազատիս իմ ձեռքէս:

Մարդը կը լռէ: Այն ատեն է որ թուրք մը ձայն տալով կ'ըսէ.

— Գէորգ Զաւուշ, դո՞ւն ես»[31]*:*

Այդ վայրկեանէն Գէորգին անունը կը մնայ Գէորգ Զաւուշ:

Ցարութիւնին վէրքը սկսած էր վատթարանալ եւ նեխիլ: Վանքին մէջ հարկ եղած դեղերը չկային: Անդրանիկ հովանոցի ձողի մը վրայ խայթաձ մը անցուցած վէրքը կը մաքրէր:

Ցարութիւնը զինուորներուն ամէնէն քաջն ու սիրուածն էր: Նոյեմբեր 20-ի գիշերը ան Անդրանիկը քովը կը կանչէ եւ կ'ըսէ. «Փաչա, այլեւս գիտեմ որ պիտի մեռնիմ, եղբօրս տղին դպրոց դրէք եւ կռնակիս ապան անոր ղրկեցէք: 10 արծաթ տուած էիր Համբարձումը թաղելու. ահա՛, աւելցածը առ: Վստահ եմ թէ դուք իմ վրէժս տասն անգամ աւելի պիտի լուծէք»[32]*:*

Անդրանիկ կը համբուրէ Ցարութիւնը եւ «թաց աչքերով ու կոտրած սրտով» անկէ կը բաժնուի: Կը ղրկէ բոլոր զինուորները, որ երթան եւ համբուրեն Ցարութիւնը եւ իրենց վերջին յարգանքը մատուցանեն քաջ հայդուկին:

Կէս գիշերէ ետք ժամը 3-ին Ցարութիւնը հոգին կ'աւանդէ խոր սուգի մատնելով իր ընկերները: «Երգերով ու աղօթքով, խաչով ու խունկով» կը թաղեն Ցարութիւնը Ս. Գէորգի մատուռին առջեւ:

Իբր տիպար ֆետայի, Ցարութիւնը «ազնուախոհութեամբ եւ քաջութեամբ առաջինն էր զինուորներուն մէջ: Հուժկու էր, լայնսիրտ եւ անվախ: Շատ համեստ էր եւ պարկեշտ, զոհաբերող ու նեղող: Միջակ կրթութեան տէր՝ բայց հայրենասիրութեամբ լեցուն էր»[33]*:*

★ ★ ★

Հայ մարտիկներուն փամփուշտները հատնելու մօտ էին, ուստի Ցարութիւնի յուղարկաւորութենէն ետք տղաքը գործի կը լծուին եւ

---

[31] Նոյն, էջ 54:
[32] Նոյն, էջ 56:
[33] Նոյն, էջ 57:

այդ գիշեր 5 հազար փամփուշտներ կը լեցնեն յաջորդ օրուան յարձակումին դիմադրելու համար:

Նոյեմբեր 22-ի կէսօրն է: Հրացանաձգութիւնները երկու կողմէն դադրած են: Նոյն հայ կինը, որ քանի մը օր առաջ նամակ բերած էր, դարձեալ կ'երեւնայ, ձեռքերը օդին մէջ, վանահայր Ցովհ. Վարդապետի* ընկերակցութեամբ:

Վանահայրը վանքին դրան առջեւ հասնելով կ'ըսէ.- «Աստուած օրհնէ, Աստուած օրհնէ, ի՞նչ պիտի ըլլայ ձեր վիճակը, չորս կողմը արիւն թափուած էր Աստուածածնի մատուռին գետինը արիւնով ծածկուած էր: Թուրք սպաննուածներն ու վիրաւորները միայն գիշերով Մուշ կը բերուին, յուսալքում չպատճառելու համար թուրք ժողովուրդին»[34]:

Անդրանիկ կը հարցնէ թէ ամէնէն շատ ո՞ւր կեդրոնացած են թուրք զօրքերը, եւ ո՞ւր կը գտնուի անոնց հրամանատարին վրանը:

Վանահայրը կը պատասխանէ թէ թուրք զօրքերը ամէն կողմերն են եւ հրամանատարին վրանն ալ Խեւ Ցովհաննու Քարերն է (Մուշ քաղաքին եւ Ս. Առաքելոց վանքին միջեւ գտնուող լեռը):

Կը կարդան վանահօր բերած նամակը: Սուլթան Համիտէն հրաման եկած է թէ՝ Մուշի քաղաքապետը, Խոսրով Վրդ. Պէհրիկեանը, Մուղտատ էֆենտին եւ քոմիսար Մուհամմէտ էֆենտին (իսլամացած հայը) պիտի գան վանք, լսեն հայոց գանգատները եւ իմացնեն պետութեան վերին մարմիններուն[35]:

Անդրանիկ կը պատասխանէ թէ՝ կրնան գալ, եւ անմիջապէս մաքրել կու տայ Առաջնորդարանին սրահը, մոմերուն դատարկ քառասուն սնտուկները կը չարեն պատին տակ, իբրեւ թէ բոլորը փամփուշտներով լեցուն են, բայց իրականին մէջ միայն վրայի չարք մը սնտուկները լեցուն էին փամփուշտներով: Անոնք ցիր ու ցան կը դնեն նաեւ փամփուշտ լեցնող գործիքները, անգլիական եւ տեղական վառօդներուն տոպրակները, որպէսզի տպաւորեն թուրք բանագնացները:

---

* 1915-ին թուրք բարբարոսները անգթօրէն խողխողած էին Ս. Առաքելոց վանքի բարի եւ հայրենասէր վանահայր Ցովհաննէս Վարդապետը, եւ անոր յոգնաբեկ մարմինը կտոր-կտոր ընելով նետած՝ իբրեւ կեր գիշատիչ ա'յլ գազաններու...:

Վանքէն փրկուած էին քանդակազարդ դուռը եւ մեծածաւալ «ճառընտիր»ը եւ փոխադրուած Հայաստան (*Մեսրոպ Մշեցի*, Տարօնահամ, Գահիրէ, 1961, էջ 29):

[34] Նոյն, էջ 58-59:

[35] Նոյն, էջ 59:

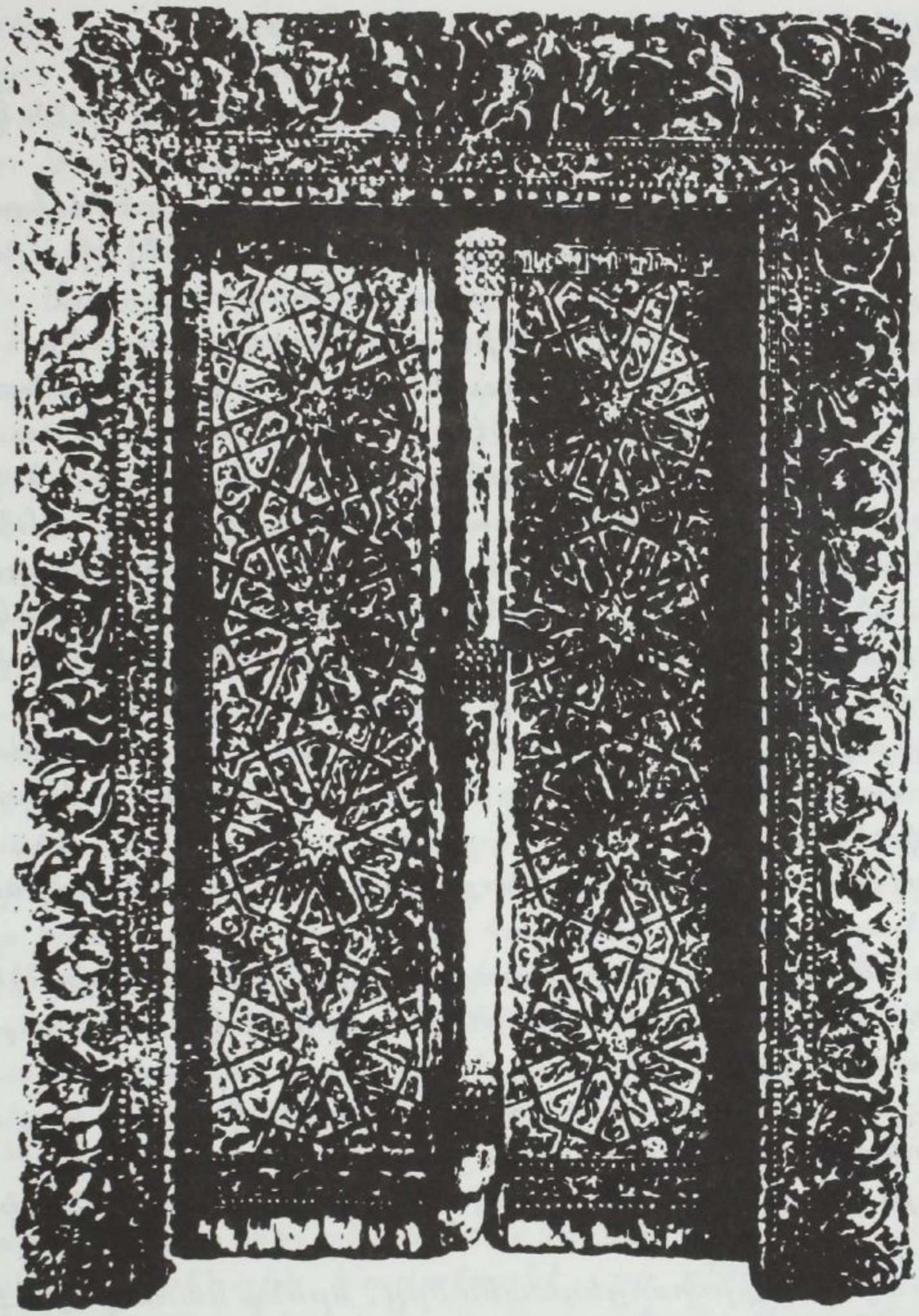

Մշոյ Առաքելոց վանքի դուռը

Յաջորդ օր ժամը 6:30-ին Թրքական փողերը կը հնչեն: Քանի մը անգէն մարդիկ դէպի վանք կու գան: Երբ կը մօտենան, կը տեսնեն թէ Մուչի Առաջնորդ Խոսրով Վրդ. Պէհրիկեանը, Մուղտատ էֆ., Մուհամմէտ էֆենտին եւ վանահայր Յովհ. Վարդապետն են:

Անդրանիկ ամէնէն կտրիճ եւ ներկայանալի ինը ֆետայիները իբր թիկնապահ դիրքերու վրայ կը չարէ, իսկ խեղճ հագուստներով մարտիկները կը ղրկէ ուրիշ դիրքերու վրայ, որպէսզի եկող թուրքերուն չերեւնան: Վաղարշակն ու Բարսեղն ալ կը ղրկէ, որ սրահ առաջնորդեն հիւրերը:

— Բարեւ Զեզ:

— Բարի տեսանք:

Եկողները իրենք գիրենք կը ծանօթացնեն:

Անդրանիկ նչմարելով որ Մուղտաս էֆենտին վախէն կը դողայ, կ'ըսէ.-

— Դուք ձեզ ապահով զգացէք եւ բնաւ մի վրդովուիք:

Խոսրով վարդապետ աչը Անդրանիկին երկարելով կ'ըսէ.-

— Աստուած օրհնէ, համբուրէ՛, համբուրէ՛:

Անդրանիկ նախ կը տատամսի . համբուրէ՞ թէ ոչ: Կը համբուրէ: Հայ կղերներուն անունները տալու ատեն, ան դիտումնաւոր կերպով Խոսրովին Յովհաննէս կ'ըսէ, իսկ Յովհաննէսին ալ Խոսրով, իբր թէ չի ճանչնար գիրենք, որպէսզի վանահայրը գերծ կացուցանէ պատասխանատուութենէ: Իսլամացած հայը՝ Մուհամմէտ էֆենտին քմծիծաղով մը Անդրանիկին «սխալները» կը սրբագրէ:

Անդրանիկ նստած է սեղանին առջեւ, կռնակը դատարկ սնտուկներուն տուած: Ալ կողմը նստած է Գէորգ Զաւուշ, ձախ կողմը՝ Հաճի Յակոբ, Վաղարշակ դուռը կեցած է, իսկ միւս լաւ զինուորները ներսը թէ դուրսը կը հսկեն ընդհանուր անցուդարձերուն վրայ:

Մուղտար էֆենտին դողդոջուն ձեռքով կը սկսի նօթագրել Անդրանիկին պահանջները.-

1.- Պոլսէն մինչեւ հոս քաղաքական բոլոր յանցաւորներուն ներում:

2.- Իւրաքանչիւր գիւղէ հաւաքուելիք տասանորդը պէտք է ինք հաւաքէ եւ յանձնէ կառավարութեան՝ իրեն հետ ունենալով բարեխիղճ պաշտօնեայ մը:

3.- Այն քիւրտերը, որոնք միշտ յարձակած են հայ գիւղերու վրայ, զինաթափ ընել եւ կամ պաշտպանել այդ գիւղերը:

4.- Այն բոլոր հայ գիւղերը, որոնք գրաւուած են քիւրտերէն, վերադարձուին հայերուն:

5.- Այն բոլոր քիւրտ ցեղապետերը, որոնք կառավարութեան հետ հայ գիւղերէն տուրք կ'առնեն, անոնց ջնջումը: Կառավարութեան մէջ կառավարութիւն չ'ըլլար:

6.- Դուք յեղափոխականներս աւազակներ կոչած էք: Աւազակները պէտք է կառավարութիւնը ինք իր մէջ փնտռէ: Երկար տարիներէ ի վեր հոս եմ իմ զինուորներուս հետ. գողութիւն մը ըրած չեմ: Մենք խաղաղ ժողովուրդին ոչ մէկ օր, ոչ մէկ ատեն չարիք պատճառած ենք: Բայց ան, որ մեզի կամ հայ ժողովուրդին դէմ չարիք գործած է, մենք պատժած ենք զայն, ինչպիսին է Պչարէ Խալիլը: Այս մարդուն ըրած բոլոր ոճիրները կատարուեցան թուրք կառավարութեան թելադրութեամբ, եւ Սուլթան Համիտ անոր կուրծքը պատուանշանով զարդարեց: Ահա այսպիսի հրէշներն էին, որոնք պատժուելու տեղ կը վարձատրուէին չքանչաններով եւ ընծաներով:

7.- Մոկունք գիւղի Շէրիֆին սպաննութեան համար տասնեւ-

հինգ անմեղ հայեր բանտարկեցիք եւ քանի մը օր վերջ ձեր «օրհնուած աղը» (թոյն) տուիք եւ անոնք մեռան չարաչար մահերով: Անոնց տրուած թոյնին սաստկութենէն գլուխներուն մազերն իսկ թափեցան: Դուք առանց խղճահարուելու բանտերուն մէջ լեցուցիք մօտաւորապէս հարիւր եօթանասուն անմեղ հոգիներ եւ տակաւին կ'ըսէք ինծի թէ ի՞նչ է նպատակդ եւ ի՞նչ կ'ուզես:

8.- Ս. Աղբերիկ վանքի վանահայր Ղազար վարդապետը դուք սպաննել տուիք երկու քիւրտերու ձեռքով, գիշեր ատեն վանքին դուռը բարեկամաբար ափ առնելով: Այդ երկու քիւրտերն ալ ես սպաննել տուի:

9.- Տիգրանակերտէն մինչեւ Պարսից սահմանը գինուած 150,00 քիւրտեր կան. ի՞նչ են ասոնք եւ որո՞ւ դէմ ուղղուած են անոնց զէնքերը: Անոնք պահուած են մի միայն հայուն պատուհաս դառնալու: Եթէ կ'ըսէք թէ արդարութիւն կայ, ո՞ւր է, եւ ինչու կը բանտարկուին հայերը: Ինչո՞ւ չեն բանտարկուիր քիւրտերը իրենց հրացաններուն համար:

10.- Այս ի՞նչ տեսակ պաշտօնէութիւն է, որ ամէն տեսակ բռնութիւններ կը բանեցնէ հայ ժողովուրդին վրայ տուրք հաւաքելու պատրուակին տակ, խլելով անոնցմէ իրենց հացին վերջին կտորը՝ հայ պատիւին հետ: Այս վերջինը մեզի համար անտանելի է: Դուք երբեք չէք խղճահարիր ճնշելէ եւ հալածելէ տկար ժողովուրդները:

11.- Մակար վարժապետը կախեցիք, Մուրատն (Պոյաճեան) ու Տամատեանը բանտարկեցիք, եւ հիմա ես եմ որ հոս եմ: Եթէ այս համեստ առաջարկներուս գոհացում չտրուի, մենք ուժ ունինք վեց ամիս դիմադրելու (եւ Անդրանիկ ցոյց կու տայ դատարկ սնտուկները...)[36]:

Խօսակցութիւնը տեւած էր երեք ու կէս ժամ:

Մուղտատ էֆենտին կ'առաջարկէ, որ գինադադար մը ըլլայ, մինչեւ որ իրենք Պոլսէն պատասխան ստանան: Անդրանիկ կ'ընդունի առաջարկը:

Ժամը 10:30-ին, թուրք պատուիրակները «Մնաք բարով» ըսելով կը մեկնին:

Հակառակ գինադադարին, Նոյեմբեր 24-ին թուրքերը կը վերսկսին հրացանաձգութեան: Հայերը կը փոխադարձեն: Այդ գիշեր սոսկալի պաղ կ'ըլլայ: Թուրք գինուորները խորհրդաւոր հիւանդութենէ մը կը վարակուին, որ կը խելագարեցնէր եւ կը մեռցնէր ենթական: Այնքան կը տարածուի այս հիւանդութիւնը, որ կառա-

---

[36] Նոյն, էջ 64-69:

վարուքիւնը բժիշկներ բերել կու տայ Երիզայի 4-րդ զօրաբանակէն, դարման մը ճարելու համար[37]:

Անդրանիկ սկսած էր մտածել այլեւս վանքէն ապահով դուրս գալու մասին: Ռազմամթերքը, պարէնը, օճառն ու ծխախոտը հատնելու վրայ էին: Ամբողջ շրջանի նահանգներուն քիւրտերը, թիւրքերն ու հայերը, այն համոզումը ունէին թէ՝ Ս. Առաքելոց վանքը արգելափակուած ֆետայիներուն համար ազատում չկայ այլեւս:

Անդրանիկ վանքէն դուրս գալու ծրագիրը չինած էր մտքին մէջ: Քովը կը կանչէ Գէորգը, Վաղարշակը եւ Հաճի Յակոբը եւ կ'ըսէ անոնց թէ ալ ժամանակն է որ վանքէն դուրս գան:

— Կը խորհի՞ս թէ ապահով կրնանք դուրս ելլել վանքէն, — կը հարցնեն անոնք:

— Հարիւրէն 99-ը բոլորս ալ ապահով դուրս պիտի գանք եւ ոեւէ մէկուն քիթը պիտի չարիւնի, եթէ մեր անփորձ զինուորները հետեւին մեզի եւ սխալ չգործեն, — կը պատասխանէ Անդրանիկ: — Դիրքերուն մէջ մէկ-մէկ փորձառու զինուորներ դրէք եւ կանչեցէք բոլոր զինուորները վանքին հրապարակը, որպէս զի ըսեմ ըսելիքներս:

Զինուորները հրապարակ կ'իջնեն եւ չարքի կը կենան: Անդրանիկ կը բացատրէ իր ծրագիրը.

Գէորգ Ջաւուշ, Սէյտօ Պօղոս, Վարդան եւ Յովսէփ, Անդրանիկի առաջնորդութեամբ պիտի քալեն խումբէն 50-60 քայլ առաջ դէպի թրքական դիրքերը՝ ճերմակ չապիկներ հագած եւ ամէն մարդ գլխուն ճերմակ լաթ մը փաթթած, որպէսզի չնչմարուին ձիւնին վրայ: Ասոնց պիտի հետեւին Հաճի Յակոբ եւ Բարսեղը, որոնք պիտի քալեն զոյգ-զոյգ չարուած խումբին առջեւէն: Յետսպահները պիտի ըլլան Թէրփէթոս Սարգիսն ու Վաղարշակը: Անդրանիկի առաջնորդող հինգ հոգիներուն խումբը, վաթսուն քայլ յառաջանալէ ետք, ծունկի պիտի գայ: Նոյնը պէտք է ընեն հետեւողները, որպէսզի անչարժութեան եւ լռութեան մէջ կարենան մտիկ ընել եւ հետեւիլ թշնամիի շարժումներուն[38]:

Անդրանիկ խումբը պիտի առաջնորդէ դէպի Արաքոյի եւ Արծիւի Քարերը, անկէ պիտի իջնեն ձորը եւ անցնին դիմացի սարալանջին վրայ գտնուող Մրգու գոմը: Տրուած ըլլալով, որ քամին սաստիկ է եւ կրնայ գոցել խումբերուն հետքերը, ուստի ամէն մէկ խումբ պէտք է գոմին առջեւ ձեռնափայտ մը խրէ, իբր նշան անկէ անցած ըլլալուն:

---

[37] Նոյն, էջ 74:

[38] Նոյն, էջ 80:

Ֆետայինները վանքէն դուրս պիտի գան Նոյեմբեր 27-ի գիշերւան ժամը 10-ին:

Անդրանիկի հինգ հոգինոց խումբը, որ առջեւէն պիտի քալէ, պիտի հարուածէ դիմացը հանդիպող թշնամին, իսկ Հաճի Ցակոբի (Կոտոյեան) խումբը անցնելով Արաբոյի եւ Արծիւի Քարերը, թշնամին պիտի զարնէ կռնակէն:

Այս բոլոր ցուցմունքները ընելէ ետք, Անդրանիկ փորձեր կը կատարէ բակին մէջ, տեսնելու համար թէ ամէն մարդ հասկցա՞ծ է ըսածները: Ապա կանչել կու տայ ուսուցիչները եւ անոնց կ'ըսէ.-

— Ձեւականութեան համար ձեզ պիտի ծեծեմ ու բանտարկեմ, դուրին բանալին ալ տեղ մը պիտի նետեմ, որ միայն տնտես մայրիկը պիտի գիտնայ: Եթէ կառավարութիւնը ձեզի հարցնէ թէ ինչո՞ւ մեզի չմացուցիք Ֆետայիներուն վանք մտնելը, կ'ըսէք թէ մեզ ծեծեցին ու բանտարկեցին, բան մը չէինք կրնար ընել:

Նոյեմբեր 27-ին, Անդրանիկ դարձեալ փորձեր կը կատարէ վանքին բակը եւ կը տեսնէ թէ խումբը կատարելապէս ըմբռնած է իր ըսածները եւ ամէն մարդ գիտէ իր ընելիքը: Կը պատուիրէ, որ ամէն մարդ երկու օրուան հաց դնէ իր տոպրակին մէջ եւ պատրաստ ըլլայ ժամը 10-ին գիշեր ատեն դուրս գալու վանքէն:

Կէսօրը անց ժամը կէսին, Անդրանիկ երեք հոգինոց երեք խումբեր կը ղրկէ եռանկիւն ձեւով դիրքեր բռնելու համար: Երեք հոգի գոմին անկիւնը պէտք էր դիրք բռնէին, երեք հոգի Թաթէոս Առաքեալի Աղբիւրը, երեք հոգի ալ երեք վիթխարի ծառերուն ետեւ: Անդրանիկ անոնց կը պատուիրէ, որ եթէ մինչեւ ժամը 10-ը թուրք զինուորներ հանդիպին ձեր դիրքերուն մօտերը, գարկէք, հրացանները առէք եւ ներս եկէք: Երբ խումբը ժամը 10-ին ճամբայ ելլէ, դուք ալ ձեր դիրքերը թողուցած՝ իսկոյն կու գաք եւ կը միանաք ձեր չարքին՝ նախապէս որոշուած ձեր տեղերը:

Կը հասնի բաժանումի ժամը: Ուսուցիչներն ու որբերը բանտարկուած են:

Անդրանիկ կը հրահանգէ, որ Գէորգ, Սէյտօ Պօղոս, Վարդան եւ Յովսէփ հագնին իրենց ճերմակ չապիկները եւ փաթթեն գլուխնին:

— Տղե՛րք, հետեւեցէք ինծի, որ Ցարուխիւնին եւ Ղազարին գերեզմանները համբուրենք եւ մեր վերջին յարգանքը տանք անոնց, — կ'ըսէ հրամանատարը:

Երկու նահատակներուն գերեզմանները համբուրելէ ետք, վանքին ապանոսեայ դուռն ալ կը համբուրեն, «կարճ, չա՛տ կարճ աղօթք մը մրմնջալով: Հաւատքի եւ յոյսի աղօթքներ էին, որ կը մատուցանէինք հոն, երկու սիրելի կտրիճներու գերեզմաններուն վրայ եւ խունկով ու աղօթքով սրբացած վանքի հին, չա՛տ հին նուիրական դրան առջեւ:

Քսան օր այդ հոյակապ եւ պատկառելի հաստատութիւնը մեզի օթեւան եղած էր կռուելու ազատութեան եւ արդարութեան համար, ու հիմա կը մեկնէինք այլեւս այդ օրհնուած ու անեղծ մնացած սրբավայրերէն, դէպի վտանգներով լեցուն անորոշ կայան-ները...»[39]:

Հազիւ վանքէն դուրս ելած, եռանկիւն դիրքերուն գինուորները կու գան կը միանան խումբին: Անդրանիկ ցած ձայնով կը հարցնէ.

— Ի՞նչ տեսաք տղաք ձեր չուրջը. ոեւէ մարդ կամ չարժում կա՞ր:

— Փաչա՛, կարծեմ հոն մարդ կար, — կը պատասխանէ անփորձ գինուորներէն մէկը:

— Սէյտօ Պօղոս, ոեւէ մարդ տեսա՞ր:

— Ո՛չ, փաչա, քամիին վզվզոցն էր[40]:

Առաջին 50 քայլը առնելէն ետք, Անդրանիկ եւ իր խումբը ծունկի կու գան մտիկ ընելու եւ նայելու թէ որեւէ չարժում կա՞յ չորս դին: Անդրանիկ ետեւ նայելով կը տեսնէ թէ ամէն մարդ նոյնը րրած է եւ կարգապահութիւնը կատարեալ է:

Երեսուն քայլ յառաջանալէ ետք, նոյնը կը կրկնեն եւ մտիկ կ'ընեն: Ոչ մէկ չարժում չկար, միայն քամին է որ կը սուլէր ծառերուն մէջէն եւ ձիւնը պտուտկելով կը հարուածէր հայ մարտիկներուն խրոխտ դէմքերը: Հազիւ երեսուն քայլ եւս յառաջացած էին, երբ փոքր քարի մը վրայ դիմացնին կ'ելլէ թուրք յառաջապահ գինուոր մը:

— Դուք ո՞վ էք, կը հարցնէ թուրքը, դողդոջուն ու կցկտուր ձայնով մը:

Հինգ հրացաններ թուրքին կուրծքը կ'ուղղուին. Անդրանիկ կը պատասխանէ.–

— Հարիւրապետ Մեհմէտ էֆենտին եմ. կէս ժամ է, որ խուզարկութեան ելած եմ եւ դուք կը քնանաք:

Խօսակցութեան ընթացքին ետեւի խումբը կու գայ ու կ'անցնի: Անդրանիկ կը չարունակէ հարցաքննել թուրք գինուորը. — Ո՞ր տեղացի ես, անունդ ի՞նչ է, որո՞ւն տղան ես, — եւ այլն, մինչեւ որ խումբը բաւական կը յառաջանայ:

Լեղապատառ եղած թուրք գինուորը դողդոջ ձայնով մը կ'ըսէ. — Ալլահ, Ալլահ, չեմ գիտեր թէ դուք ի՞նչ տեսակ մարդիկ էք:

— Եթէ ձայնդ չկտրես, չան սատակ կ'ըլլաս, — կ'ըսէ Անդրանիկ եւ կը չարունակեն ճամբան:

Արագ քայլերով յառաջանալէ ետք, Անդրանիկ կը նկատէ թէ

---

[39] Նոյն, էջ 87:
[40] Նոյն, էջ 88:

խումբը, փոխանակ դէպի Արաբոյի եւ Արծիւի Քարերը երթալու, թեքուած է դէպի ձոր եւ անյայտացած՝ չուտ հասնելու համար գոմ: Միայն ուխր հոգի հետեւած էին իրեն: Երբ Քարերը կը հասնին, թուրք գինուորը կը սկսի պոռալ. «ճան ֆետայիները փախա՛ն. ֆետայիները փախա՛ն»...:

Թրքական դիրքերէն հրացանաձգութիւն մը կը սկսի: Անդրանիկի հետեւող տղաքը կ'առաջարկեն, որ քարերուն ետեւ դիրք բռնեն եւ հակադարձեն: Անդրանիկ կը պատասխանէ.

— Եթէ այդպէս ընենք, մեր հրացաններուն կրակոցները մեզ պիտի մատնեն, եւ թշնամին պիտի գիտնայ թէ մենք ուր ենք:

Տղաքը չեն կրնար գտնել գոմը: Սաստիկ մութ է, եւ ահաւոր ձիւնը ծածկած ու անհետացուցած է ամէն արահետ:

Երկու ժամուան ճամբան վեց ժամէն կտրելով, լուսաբացին կը նշմարեն Հաւատորիկ գիւղին գոմերը: Գոմին տէրը դուռը կը բանայ եւ գիրենք ներս կ'առնէ: Կրակին առջեւ հագուստնին կը չորցնեն եւ գարիէ հաց կ'ուտեն: Հաւատորիկէն ճամբայ կ'ելլեն դէպի Շէյխնիստ: Այս գոմին տէրը լաւ հիւրասիրութիւն մը կ'րնէ տղոց, անոնց հրամցնելով կաթ, կարագ, մածուն եւ թան:

Անդրանիկ Շէյխնիստէն վեց երիտասարդներ բերել կու տայ եւ զանոնք երեք խումբերու բաժնելով կը դրկէ տարբեր ուղղութիւններով, որ փնտռեն մնացեալ ֆետայիները: Անոնք լուռ կը բերեն թէ՝ ֆետայիները ձորէն անցած են:

Անդրանիկ կ'որոշէ անմիջապէս ճամբայ ելլել դէպի Քոփ, միանալու համար միւս տղոց: Բայց իր ընկերները այնքան յոգնած են, որ ամէն մէկը մէկ կողմ ինկած կը քնանան: Մեծ դժուարութեամբ զանոնք ոտքի կը հանէ եւ ճամբայ կ'ելլեն: Ճամբայ չելած կը պատուիրէ գիւղացիներուն, որ իրենց ոչխարները իրենց ետեւէն քալեցնեն միջոց մը, որպէսզի իրենց ոտքերուն հետքերը անհետանան: Դէպի Քոփ երթալու համար երբ ձորը կը մտնեն, Անդրանիկ ձիւնին մէջ կը նշմարէ ֆետայիներու հրացաններու կոթերուն կաղապարները: Հակառակ իր պատուէրին, անոնք անզգոյշ գտնուած էին եւ հետք ձգած իրենց ետին:

Քոփ գիւղի Զէյնեկցիկ կոչուած գոմերը չհասած, կը հասնին տղոց:

«Անկարելի էր բառերով նկարագրել այն խանդավառ գիրկընդխառնումները, համբոյրներն ու արտայայտութիւնները որ պատահեցան այդ գոմերուն մօտիկ, ճերմակ ձիւնին վրայ եւ կապոյտ երկինքին տակ»[41]:

---

[41] Նոյն, էջ 101:

Գիւղացիները որ խոստումըրած էին մատաղներ մատուցանել Աստուծոյ ֆետայիներու վանքէն ապահով դուրս գալու պարագային, կը կատարեն իրենց խոստումը եւ եօթը ոչխարներ կը մորթեն այդ օր գիւղին մէջ:

★ ★ ★

Ս. Առաքելոց վանքը պաշարող Թուրք զինուորներուն մէջ խորհրդաւոր հիւանդութիւն մը ինկած էր, խլելով բազմահարիւր զոհեր: «Ժողովուրդին զրոյցներուն համաձայն 1800 Թուրք զինուորներ մեռած եւ սպաննուած էին քսան եւ մէկ օրուան մէջ: Ըստ կառավարական պաշտօնական տեղեկագրին՝ 33 Թուրք զինուորներ մեռած էին: Այն հայերը, որոնք զինուորին միսը, հացը, կօշիկը եւ հագուստը պայմանարկած (fnճթուրաք) էին, անոնց տուած տեղեկութեան համաձայն սպաննուած կամ հիւանդութենէ մեռած էին, քսան եւ մէկ օրուան մէջ, 553 Թուրք զինուորներ»[42]:

★ ★ ★

Երբ ֆետայապետ Անդրանիկը իր 30 անձնազոհ քաջերով կամովին պաշարուելով Ս. Առաքելոց վանքին մէջ ասպարէզ կը կարդար Թուրք բանակին, Մուշի բանտին մէջ երկու բանտարկեալներ՝ մէկը հայ, միւսը քիւրտ կը բարեկամանան իրարու: Հայը Սեւ Քարեցի Սագօն է, իսկ քիւրտը՝ Ծիպրանցի Համիտիէ աղայի հրամանատարներէն մէկը: Քիւրտը կ'ըսէ հայուն.

— Սագօ՛, Անդրանիկ փաշան պիտի ազատի վանքէն:

Հայը կը պատասխանէ.

— Անդրանիկ, ինչպէ՞ս կրնայ ապահով դուրս գալ վանքէն, երբ 6000 Թուրք զինուորներ պաշարած են վանքը:

— Սագօ՛, եթէ այդ մարդը չազատի, ես իմ ձիերէս մէկը քեզի նուէր պիտի տամ. իսկ եթէ ազատի՝ դուն ինծի ի՞նչ կը խոստանաս:

— Ես հոս բան մը չունիմ բացի իմ սազէս, բայց երբ բանտէն ելլեմ եւ երթամ Ռուսաստան, ես ալ քեզի ազուոր նուէր մը կը ղրկեմ[43]:

Կը պատահի, որ Մուշի բանտարկեալներն ալ կը լսեն Անդրանիկի վանքէն ապահով դուրս գալը: Քիւրտը կ'ըսէ հայուն.

— Սագօ՛, տեսա՞ր, ես չըսի՞ թէ այդ մարդը պիտի ազատի:

---

[42] Նոյն, էջ 111:

[43] Նոյն, էջ 114-115:

Սագօն կը պատասխանէ.

— Ադա՛, ինչպէ՞ս գիտցար, որ Անդրանիկ փաչան պիտի ազատի:

— Սագօ՛, այս մարդը այսքան տարի է հոս է, լսա՞ծ էք որ անմեղ մարդու մը քիթը արիւնցնէ կամ անիրաւ տեղը մէկը սպաննէ: Աստուած այս մարդը չազատէր, հապա ո՞վ ազատէր: Այս էր իմ հաւատքը, որ ինծի խորհիլ կու տար, թէ պիտի ազատուին...[44]:

★ ★ ★

Առաքելոց վանքի կռիւին մասին «Դրօշակ» իր 1907 թ. Սեպտեմբեր թիւ 9-ի մէջ («Գէորգ Զաւուշի կենսագրականը») կը գրէր հետեւեալը.-

«Սասունը յեղաշրջուած էր, ինքնավստահութեան եւ դիմադրութեան հոսանքը վերստին կը գրաւէր իր տեղը:

Բայց վարը, քաղաքն ու դաշտերը կը հեծէին մտրակին տակ. սպաննութիւն, աւերում, հրդեհներ, կողոպուտ, բռնաբարութիւն, տանջա՛նք, տանջա՛նք...Ժողովուրդը ծայրայեղ յուսահատութեան եւ լքումի մէջ կը դիմէր դաւանափոխութեան, ռուսական եկեղեցիի գիրկը, յուսալով ապահովութեան յենակէտ մը գտնել միայն: Կը զոհէր իրեն համար ամենէն նուիրական զգացումը, իր պապենական հաւատամքը, միայն թէ զուլումը դադրէր եւ արեւին լոյսը քիչ մը արդարութիւն բերէր իր հետ տեղէ մը:

Ահա այս գերագոյն րոպէներուն էր, որ ինչպէս արծիւը գորչ մրրիկներուն մէջէն, Անդրանիկի եւ Գէորգի խումբը խոյացաւ Սասնոյ կապաններէն դէպի ցած, դէպի Առաքելոց վանքը, ցնցելու համար ժողովուրդի գիտակցութիւնը»:[45]

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԴԱՏԱՐԱՆ ԵՒ ԱՆԴՐԱՆԻԿԵԱՆ ՎՃԻՌՆԵՐ

Սասնոյ մէջ յեղափոխականները, Անդրանիկէն առաջ, հիմքը դրած էին ժողովրդական դատարանի, որովհետեւ անոնք վստահութիւն չունէին թրքական արդարադատութեան եւ օսմանեան դատարաններու վրայ: Քիւրտ Մուսա Բէկը, Տարօնի մէջ, հայ գիւղապետ

---

[44] *Նոյն*, էջ 115-116:

[45] *Արսէն Մարմարեան*, Զօր. Անդրանիկ եւ իր Պատերազմները, *Կ. Պոլիս*, 1920, էջ 72:

մը ողջ-ողջ եւ արարողութեամբ այրած էր: Հայ գեղջուկը կարելիութիւն չունէր բողոքելու, որովհետեւ թրքական դատարանի մէջ քրիստոնեայի վկայութիւնը ընդունելի չէր, իսկ հայու ի նպաստ վճիռ երբեք չէր արձակուեր:

Անդրանիկ աւելի ուժ եւ կարեւորութիւն տուած էր ժողովրդական դարարանին եւ սասունցիք կը յարգէին անոր վճիռները: Ասոր պատճառը այն էր թէ հայ յեղափոխականները բարոյականով բարձր եւ անբասիր մարդիկ էին եւ մեծ վարկ կը վայելէին Սասունի մէջ: Հայ ֆետայիները ընդհանուր առմամբ կարելի էր համարել «կուսակրօն մարտիկներ»: Անոնք հակառակ էին ամուսնութեան որպէսզի իրենց ամբողջ ուշադրութիւնը կարենան դարձնել հայ ազատագրական սրբազնագոյն շարժումին վրայ: Թերեւս պատմութեան մէջ հայ յեղափոխականի բարոյական մակարդակը չէ ունեցած ուրիշ ոչ մէկ երկրի յեղափոխական մարտիկ:

Անդրանիկ իր «Մարտական Հրահանգներ»ուն մէջ յորդորած էր հայ ժողովուրդի ազատութեան մարտիկներուն ըլլալ բարոյականով բարձր, օրինակ դառնալու համար ժողովուրդին: Ան նոյնպէս ուժ տուած էր ժողովրդական դատարանին եւ քաջալերած էր զայն:

Կը մէջբերեմ «Մարտական Հրահանգներ»էն (էջ 71).-

«Պատուիրէ՛, որ այն գիւղերն ու քաղաքները, որոնք կազմակերպուած են՝ գանգատի համար կառավարութեան չդիմեն, այլ իրենցմէ ընտրուած մարդոց միջոցով վերջացնեն իրենց դատերը: Եթէ այդ ընտրելիները անկարող եղան՝ թող դիմեն ձեզի, (յեղափոխականներուն) դուք խնդիրը քննելով եւ վկաներով ճշմարտութիւնը հաստատելէ ետք, գործը կը վերջացնէք: Բոլոր դատերը անկողմնակալ կերպով նայեցէք: Անցեալ վճիռները՝ որոնք տրուած են յեղափոխական ընկերներու կողմէ՝ չի փոփոխէք. ընդհակառակը նոյն մտքով վճռեցէք եւ աւելի հիմնաւորեցէք: Եթէ փոփոխէք՝ ձեր նահատակուած կամ ողջ ընկերները անպատուած կ'ըլլաք եւ կը վնասէք յեղափոխական անկողմնակալութեան: Անոնք իրենց խելքով ու խղճով տեսած են այդ դատերը: Եթէ փոփոխէք, ժողովուրդն այլ եւս ձեզի չի հաւատար»:

Կու տամ քանի մը օրինակ Սասնոյ այդ նախնական դատարանի վճիռներէն.-

Սասնոյ լեռներուն վրայ աղջիկ մը, «որ ամէն մէկ ձեռքով կրնայ մէկ մէկ խոշոր ոչխար բռնել եւ օդէն կախել, հուժկու, գիրուկ, կարմրտուկ, սեւ, վառող աչքերով աղջիկ մը»[46] որուն գործն էր

---

[46] Նոյն, էջ 49:

նախիր արածել, օր մը լալով եւ հեծեծագին կը դիմէ Անդրանիկին եւ կ'իյնայ անոր ոտքերը:

«— Աղջիկ, ինչո՞ւ կու լաս, — կը հարցնէ Անդրանիկ:

— Ես այդ տղան չեմ առներ, — ամչնալով կ'արտասուէ վայրի աղջիկը:

— Ո՞ր տղան, — կը հետաքրքրուի Անդրանիկ:

— Ա՛յ, էն Զոփուր Աւօն, — կը պատասխանէ աղջիկը:

— Որ չես առներ, չես առներ, ինչո՞ւ կու լաս:

— Երկու օրէ էտիս իննկեր են որ փախցնեն, — կը յարէ աղջիկը»[47]:

Անդրանիկ կը հրամայէ իր զինուորներուն որ քովը բերեն Զոփուրը:

Զոփուր կը ներկայանայ Անդրանիկի:

Այնքան տգեղ է, այնքան փոսեր ու կնճիռներ կան երեսին վրայ, որ եթէ «կոտ» մը ցորեն թափես, տեղ կայ լեցուելու:

Հուժկու եւ խրոխտ Զոփուրը համարձակօրէն կը կանգնի Անդրանիկի դիմաց:

— Ինչո՞ւ իննկեր ես այս աղջկան ետին, — կը հարցնէ Անդրանիկ:

— Ինչո՞ւ չէյնամ, — կը պատասխանէ սէգ սասունցին, — ես ալ «պոյով փոսաթով» երիտասարդ եմ:

— Գացէք Մուրատի քովի հայելին բերէք այստեղ, — կը հրամայէ Անդրանիկ:

Զինուոր մը կ'երթայ եւ կը բերէ հայելին: Անդրանիկ Զոփուրին կու տայ զայն: Այդ պերճանքի առարկան այնքան հազուագիւտ բան մըն էր Սասնոյ մէջ, որ Զոփուրը կեանքին մէջ ո՛չ հայելի տեսած էր, ո՛չ ալ իր դէմքը անոր մէջ...:

— Հիմա տեսա՞ր դէմքդ, — կը հարցնէ դատաւորը:

Խեղճ Զոփուրը երբ իր դէմքը կը տեսնէ հայելիին մէջ, կը խոստանայ ալ աղջկան ետեւէն չէյնալ եւ կը մեկնի գլխահակ...:

★ ★ ★

Սասնոյ ժողովրդային դատարանը այնքան սովորական դարձած էր, որ քիւրտերն ալ, երբեմն, կը դիմէին Անդրանիկին, եթէ իրենք իրենց միջեւ – կամ հայու մը հետ – վէճ ուենենային:

---

[47] Նոյն, էջ 49:

Ափիթով մը քրտուհի մը կը դիմէ Անդրանիկին:

— Փաչա՛, հողիդ մեռնիմ, ամուսինս ինձ կը ծեծէ:

Հերոսը կը կանչէ ամուսինը, կը խրատէ ու կը սպառնայ, յիշեցնելով անոր քիւրտ ցեղի բարոյական նախանձախնդրութիւնը:

Քիւրտը կը համոզուի, կը համբուրէ Անդրանիկի ոտքերը եւ կը խոստանայ այնուհետեւ սիրել ու յարգել իր կինը:

★ ★ ★

Սասունցի երիտասարդը առ հասարակ օրինաւոր միջոցներով աղջկայ հետ չէր ամուսնանար, կ'առեւանգէ՛ր:

Սիրահար գեղջուկի մը ընկերները ձեռք ձգած են իրենց ընկերոջ սիրուհին եւ հանած գիւղէն դուրս:

Կռիւը կը սկսի երկու գիւղերուն միջեւ:

— Վա՛յ, մեր աղջիկը տարին...:

— Եթէ կրնաք եկէք մեր ձեռքէն առէ՛ք...:

Լուրը կը հասնի Անդրանիկին եւ հերոսը կը չտապէ կռիւին վայրը: Ան կը դադրեցնէ հրացանաձգութիւնը: Կը քննէ կացութիւնը եւ երբ կը հաշուէ, որ հարսնցուն անցած է երկու գիւղերուն կէս սահմանէն անդին, դէպի փախցնո՛ղ գիւղին կողմը, կ'արձակէ վճիռը.–

— Հախ է. աղջիկը կը պատկանի փախցնողներուն...:

Գիւղացիները կը մօտենան իրարու, երկու գիւղին մէջտեղը: Կը սարքուի հարսանիք եւ կ'ըլլայ կերուխում: Հարսը կը պարէ եւ կը համբուրէ Անդրանիկի ձեռքերը: Հուժկու սասունցիները իրենց տոհմիկ պարերով կը թնդացնեն գետինը եւ կը մաղթեն, որ առջինեկը ըլլայ մա՛նչ եւ Անդրանիկի նման քա՛ջ:

ՍԱՍՆՈՅ ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ

Ըստ հայկական աւանդութեան, Սասունի մէջ առաջին անգամ բնակութիւն հաստատած է Ասորեստանի Սենեքերիմ թագաւորին զաւակը՝ Սանասար, որուն անունով չրջանը կոչուած է Սանասուն եւ յետոյ աղաւաղուելով եղած է Սասուն[48]:

Սասնոյ գաւառը բաժնուած էր եօթը հիմնական չրջաններու.–

---

[48] *Ալիս Տեփոյեան*, Սասունի Ապստամբութիւնը, Գահիրէ, «Արեւ», օրաթերթ, Մարտ 23, 1982, էջ 2:

Խութ-բռնաչէն, Մոտկան, Փսանք, Խուլփ-Հիանք, Տալուորիկ, Շատախ եւ Սասուն[49]:

Խութ-Բռնաչէն չրջանը ունէր 21 հայաբնակ գիւղեր, Մոտկանը՝ 21, Փսանքը՝ 14, Խիանքը՝ 13, Տալուորիկը՝ 11, Շատախը՝ 10, եւ Սասունը՝ 25 հայաբնակ գիւղեր[50]:

Կարօ Սասունի, Սասնոյ լեռնաշխարհին մէջ կը թուէ 550 հայկական եւ քրտական գիւղեր, «որոնց կէսը փոքր գիւղեր էին, 7-15 տուներէ կազմուած: Հայերը 153 մեծ ու փոքր գիւղերու մէջ կը բնակէին:»[51]:

Հեղինակը Սասնոյ գաւառը կը բաժնէ 11 ինքնայատուկ չրջաններու.- 1.- Շատախ, 2.- Ծովասար, 3.- կելիեկիւզան թաղերը, 4.- Տալուորիկ, 5.- Խիանք, 6.- Խուլբ, 7.- Խոյթ, Բռնաչէն, 8.- Հազոյի կամ Խարզանի չրջան, 9.- Մարաթուկ, 10.- Բուսանք, 11.- Մոտկան:

1902 *թուականին թուրք կառավարութիւնը զօրք տեղաւորած էր Սասնոյ սահմանները, որոնք կը ճնշէին ժողովուրդին վրայ եւ կ'ապրէին անոնց հաշուոյն: Պետութիւնը կասկածի վրայ բազմաթիւ հայեր ձերբակալած եւ լեցուցած էր Մուշի բանտերը, իբր յեղափոխական: Առանց մասնաւոր արտօնագրի Սասնոյ մէկ գիւղէն միւսը անցնիլը գրեթէ անկարելի դարձած էր:*

Այդ տարին քիւրտ աչիրէթներուն մեծ մասը անդրադարձած էր թէ՝ թուրք կառավարութիւնը զիրենք իբր միջոց կը գործածէ հայոց հաշիւը մաքրելու համար, եւ յաճախ իրենք վնասով դուրս կու գային, երբ բախում ունենային ֆետայիներուն հետ: Այս պատճառով, քիւրտերը այդ տարին տրամադրութիւն ցոյց չէին տուած կրակին հետ խաղալու՝ ի հաշիւ կառավարութեան: Թուրքերը այս անգամ կովկասէն գաղթած դժբախտ չէրքէզները զինած եւ քաջալերած էին, որպէսզի նեղեն ու թալանեն հայկական գիւղերը[52]:

Ի տես իրենց գոյութեան սպառնացող վտանգին, հայ ֆետայիները ուրիշ ընտրութիւն չունէին, եթէ ոչ զինուիլ եւ պատրաստուիլ ինքնապաշտպանութեան համար: Բայց զինման գործը մեծապէս դժուարացած էր, տրուած ըլլալով, որ հայերու զէնք ծախելը քրէական յանցանք կը համարուէր եւ համազօր էր գնդակահարման կամ 101 տարի բանտարկութեան: Այս պատճառով, լաւ մօսին հրացան մը ձեռք ձգելու համար, հայ մարտիկը յաճախ ստիպուած կ'ըլլար վճա-

---

[49] *Ե. Կարապետեան*, Սասուն, *Երեւան*, 1962, էջ 3:
[50] *Նոյն*, էջ 3-8:
[51] *Կ. Սասունի*, Պատմութիւն Տարօնի Աշխարհի, էջ 370:
[52] *Ռուբէն*, Հայ Յեղափոխականի մը Յիշատակները, *Հատոր* 3, էջ 240:

րել մինչեւ 100 օսմանեան դեղին ոսկի[53], ինչ որ առաստպելական գումար էր այն ժամանակ:

Թուրքը, չէրքէզն ու քիւրտը, իրաւունք ունէին իրենց տուներուն մէջ պատերէն կախել հրացաններ, ատրճանակներ եւ թուրեր՝ ազատ եւ անվախ, բայց հայը զմելի մը անգամ ունենալու իրաւունքէն զրկուած էր:

Թուրքերն ու քիւրտերը կը վախնային հայոց զէնք ծախելէ. եւ եթէ փորձուէին ծախել՝ առաստպելական գումար կը պահանջէին. այս պատճառով, հայերը իրենց զէնքերը գաղտնի կը բերէին Կովկասէն, ճամբորդելով գիշերները, շատ դժուար եւ վտանգաւոր պայմաններու տակ:

★ ★ ★

1903-ին, ղարաբաղցի Թորգոմ (Թուման Թումանեան) 23 հոգինոց ձիաւոր խումբով մը կը հասնէր Սասուն, գիշերները աննկատ կերպով ճամբորդելով: Առաջին անգամն էր, որ հեռաւոր Կովկասէն հեծելախումբ մը կու գար երկիր: Գիւղացիները հիացած էին Թորգոմի լաւ հագուած եւ զինուած ձիաւորներուն վրայ: Թորգոմի խումբը, որուն մաս կը կազմէին Սեբաստացի Մուրատը, Քեռին եւ Սեպուհը, մեծապէս բարձրացուցած էր սասունցիներուն մարտական եւ բարոյական կորովը: Թորգոմի հեծելազօրքը Մրրիկ Խումբ կը կոչուէր[54]:

Կառավարութիւնը նոր ուժեր բերած եւ կեդրոնացուցած էր Սասնոյ սահմաններուն մօտ: Հայերը տենդոտ աշխատանքի լծուեցան զանգուածօրէն կազմակերպուելու, բայց միշտ կը խուսափէին որեւէ բախում ունենալէ թուրքերուն հետ:

1902-1903 տարիները անցած էին յարաբերաբար խաղաղ: Ասոր պատճառը չրջանի քիւրտերն էին, որոնք դժկամութիւն ցոյց տուած էին կառավարութեան հետ գործակցելու: Քիւրտերը հայոց հանդէպ իրենց նախկին թշնամական դիրքէն տարհամոզելու խնդրին մէջ դեր ունեցած էին Արմենակը (Հրայր-Դժոխք) եւ Վարդան վարդապետը:

1904-ին կացութիւնը փոխուած էր: Կառավարութիւնը յաջողած էր քիւրտ աչիրէթներուն գործակցութիւնը ապահովել, իր հայաջինջ քաղաքականութեան ծիրին մէջ: Թուրքերը իրենց դիրքերը կ'ամրացնեն Սասնոյ չուրջ: Թեթեւ ընդհարումներ կը պատահին հոս ու հոն:

---

[53] Նոյն, էջ 252:
[54] Նոյն, էջ 256:

Անդրանիկ հաւաստի աղբիւրէ տեղեկացած էր, որ Սասունի եւ Մուշի մէջտեղը գտնուող Տափրկ գիւղը դաւադրութիւն մը սարքած է գինք սպաննելու համար: Սեպուհն ու Սմբատը հետը առնելով ան կ'երթայ Տափրկ: Դաւադիրը կը յայտնուի եւ բոլորին ներկայութեան կը գնդակահարուի:

Անդրանիկ գինաթափ կ'ընէ գիւղի 20 տուն քիւրտերն ու թուրքերը: Անոնց 25 զէնքերն ու 400 ոչխարները կը գրաւէ եւ կը վռընտէ զանոնք գիւղէն: Գիւղի հայերը աւարը կը փոխադրեն Սասուն[55]:

Լարուած վիճակ մը կը տիրէ Տարօնի մէջ: Թուրք զօրքերն ու քիւրտ աշիրէթներու աւազակախումբերը օղակը կը սեղմեն Սասնոյ գաւառին շրջակայքը: Մօտալուտ բախումներու նախատեսութեամբ, հայերը զէնք եւ ուտելիք կը փոխադրեն Սասնոյ անառիկ դիրքերը: Ժողովուրդի բարոյական կորովը բարձր է: Ֆետայիները ցերեկ եւ գիշեր տենդոտ աշխատանքի լծուած են օրհասական կռուի պատրաստութեան համար:

Ժողովրդային եւ զանգուածային ըմբոստութեան ջատագով Հրայր-Դժոխք՝ այն «վտիտ ու դալուկ ուրուականը Տարօնի աշխարհի», յայտարարած էր թէ՝ 1904-ի վերջաւորութեա՛ն միայն հայերը կազմ ու պատրաստ կրնան ըլլալ ընդհանուր ապստամբութեան՝ ազատութեան արշալոյսը ողջունելու յոյսով:

Նոյն կարծիքէն էր նաեւ Անդրանիկը: Ան ըսած էր.— «Բայց մենք սպասեցինք, որ յաջորդ տարին (1904) նոր ուժ կ'աւելանայ մեզ համար. եթէ յաջորդ տարին էլ յաջող անցնէր, մենք 904-ի աշնանը պիտի անէինք» (ապստամբութիւնը): Ապա կ'աւելցնէր.— «Բայց կառավարութիւնը մեզ թոյլ կը տա՞յ այդ անելու. ես չեմ կարող վստահեցնել»[56]:

Ապստամբութիւնը - այլ խօսքով՝ թուրք զօրքերու ճնշումները դիմադրելու պատրաստակամութիւնը - աշնան սկսիլը աւելի նպաստաւոր կրնար ըլլալ հայոց համար, սակայն դէպքերուն հոլովոյթը հայերուն կը զլանար վճռական ճակատամարտին ժամանակը որոշելու առանձնաշնորհումը, եւ ասիկա տեղի կ'ունենար ի վնաս հայերուն:

Սասուն հաւաքուած բոլոր ֆետայիներուն թիւն էր մօտաւորապէս 200: Ասոնցմէ 30-40-ը եկած էին Կովկասէն, մօտ 40-ը Թրքահայաստանի զանազան կողմերէն, եւ չուրջ 125 հոգի ալ Դուրան-Բարձ-

---

[55] Նոյն, էջ 268:

[56] Հրաչ Տասնապետեան, Նիւթեր Հ.Յ.Դաշնակցութեան Պատմութեան Համար, Հատոր Գ., էջ 111:

բաւանդակի հայերն էին: Այս գետայիններէն զատ, Սասնոյ 21 գիւղերը* ունէին չուրջ 800 զինեալ մարդ[57]:

Բուն Սասնոյ 21 գիւղերու 8000–8500 հայերն էին, որոնք ըմբոստութեան դրօշը պարզած էին[58]: Դուրան-Բարձրաւանդակի մնացեալ չուրջ 180,000 հայութիւնը չէր մասնակցած կռիւներուն[59]:

Սասունը չրջապատող թշնամի ուժերն էին 9–10,000 թուրք կանոնաւոր զօրք եւ 5–7,000 քիւրտ զինեալ խուժան[60]:

Սասնոյ գոյութեան սպառնացող այս ծանր կացութիւնը հայոց զինեալ ուժերուն մէջ յառաջացուցած էր ռազմական գործելակերպի երկու տեսակէտ.– «Առաջինը՝ Անդրանիկի գլխաւորութեամբ, անհրաժեշտ կը գտնէր մշակել ծրագիր մը, որով պէտք է ապստամբէին ոչ միայն Դուրան-Բարձրաւանդակի՛ բոլոր չրջանները, այլ նոյնիսկ Վասպուրակա՛նը: Այս ծրագրին նպատակն էր՝ ցրուել թշնամիին ուժերը աւելի մեծ ճակատի մը վրայ, թոյլ չտալով, որ անոնք ամբողջովին ծանրանան Սասնոյ վրայ:

Այս տեսակէտին բոլորովին հակառակ էր Հրայրը, որ կը գտնէր թէ՝ գործը սկիզբէն իսկ վիժած պէտք է նկատել, քանի որ պայքարը կառավարութեան դէմ կը մղուի չափազանց աննպաստ պայմաններու մէջ: Հրայրը աննպաստ կը համարէր մասնաւորապէս այն, որ յեղափոխական դրօշ բարձրացնողները միայն հայերն են եւ ո՛չ նաեւ միւս ցեղերը:

Այսքան աննպաստ պայմաններու տակ Հրայրը անհրաժեշտ կը գտնէր ընտրել չարիքի փոքրագոյնը եւ ջանալ քիչ վնասով դուրս գալ: Այսպէս մտածելով, ան կը պահանջէր չարժումը սահմանափակել Սասունի մէջ միայն եւ չվտանգել միւս չրջաններու ալ հայութիւնը:

Հրայրի այս առաջարկը ունէր նաեւ հետեւեալ հիմերը.

ա.– Դուրան-Բարձրաւանդակի ժողովուրդը թէեւ պատրաստ էր ամէն զոհողութիւն յանձն առնելու եւ մասնակցելու Սասնոյ ապստամբութեան, սակայն բաւականաչափ ռազմամթերք չունէր կարեւոր դիմադրելու համար կառավարական զօրքերուն:

---

* Բուն Սասնոյ գիւղերէն էին՝ Քոփ, Գեաւման, Իրիցանք, Տափրկ, Գեղաչէն, Շունամերիկ, Սեմալ, Շեննիկ, Գեալէգանման, Գեալէմսուր, Աղբի, Հեթինկ, Խլհովիտ, Կելիեկկիւզան, Տալուորիկ, Իշխնձոր, Արտկունք, Արսըգ, Սաղտուն, Հեղիկ եւ Սեւիթ (Ռուբէն, Հայ Յեղափոխականի մը Յիշատակները, Հա. Գ., էջ 263–264):

[57] Ռուբէն, Գ., էջ 264:

[58] Նոյն, էջ 264:

[59] Նոյն, էջ 264:

[60] Նոյն, էջ 264:

բ.– Եթէ Դուրան–Բարձրաւանդակի երիտասարդութիւնը թիկունքէն յարձակէր թուրք զօրքերուն վրայ, ատով ճիշտ է պիտի թեթեւցնէր Սասնոյ զինեալներուն բեռը, բայց միաժամանակ պիտի վտանգէր այդ չրջաններու հայ ժողովուրդին գոյութիւնը:

գ.– Եթէ Դուրան–Բարձրաւանդակի երիտասարդութիւնը զանգուածօրէն լեռ բարձրանար, ատով իսկ պիտի վնասէր Սասնոյ ինքնապաշտպանութեան գործին, որովհետեւ Սասնոյ մէջ չկար բաւարար ռազմամթերք ու պարէն բոլորին համար:

դ.– Դուրանի չրջանները, չունենալով Սասնոյ լեռներուն ռազմական յարմար դիրքերը, եւ իրենց հանդէպ ունենալով չրջանի քիւրտ եւ այլ ցեղերու թշնամութիւնը, անյաջողութեան պարագային անխուսափելի պիտի դարձնէին հոծ հայութեան բնաջնջումը:

Այս եւ ուրիշ նկատումներով, Հրայր–Դժոխք հակառակ էր Դուրանի երիտասարդութեան ըմբոստութեան եւ ամէն տեղ կը հրահանգէր ձեռնամուխ չըլլալ ըմբոստութեան, Սասունը թողելով իր բախտին[61]:

Շիտակ կամ սխալ, Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը որդեգրեծ էր Հրայրի ռազմական տեսակէտները, Սասնոյ գաւառակը առանձին թողելով թուրք զօրքերուն եւ քիւրտ զինեալ խուժանին դէմ:

Սասնոյ բոլոր հայերը, միակամ ու պատրաստ էին ինքնապաշտպանութեան մարտակոչին ընդառաջելու: Եւ ահա Խասգիւղի քահանան՝ Տէր Ցակոբ, Աւետարանը ձեռքէն վար դրած եւ հրացանը վերցուցած, լեռ կը բարձրանար՝ դիւցազնական խոյանքներով փոթորկելու համար Սասնոյ լեռները եւ արժանանալու ժողովուրդի գրնահատանքին ու «փոթորիկ» մակդիրին: Մուչի Դաշտէն հարիւրաւոր կամաւորներ, բահ ու բրիչ մէկդի նետած, մօսին ու խենչար սեղմած կ'ուղղուէին դէպի Սասուն ու Մովսար, վե՛հ անձնազոհութեամբ օգնելու համար Սասնոյ քաջերուն:

Թրքական բանակը սկսած է չարժիլ երեք ուղղութեամբ. դէպի Շեննիկ–Սեմալ, Քոփ եւ Ալիանք: Թուրք զօրքերու ընդհանուր հրամանատարն է Զերքէզ Քէօզէ Պինպաշին, ձեռքին տակ ունենալով Սալիհ եւ Ֆերիք փաշաները:

Հայ զինեալ ուժերուն հրամանատարն է Անդրանիկ, օգնական ունենալով Հրայր–Դժոխքն ու Գէորգ Զաւուշը: Անդրանիկ պիտի պաշտպանէ Շատախի արեւելեան անցքերը, Հրայր–Դժոխք պիտի վարէ հիւսիսային ճակատի դիրքերը, իսկ Գէորգ Զաւուշ պիտի հրամայէ Տալուորիկի չրջանի մարտիկներուն:

Շեննիկի կողմերը քիւրտերը յարձակում կը գործեն Սեբաստա–

---

[61] Նոյն, էջ 265–266:

ցի Մուրատի խումբին վրայ: Մուրատի զինեալները ոչ միայն կը ջարդեն քիւրտերը, այլ անոնց գիւղերն ալ այրելով կը վերադառնան Շենիկ:

Ապրիլ 2, 1904-ին, թշնամի ուժեր կը յառաջանան դէպի Տալուորիկ: Հանդիպելով Գէորգ Ջաւուշի չեչտակի դիմադրութեան, կանգ կ'առնեն եւ կուիւները կայուն վիճակ մը կը ստանան:

Ապրիլ 6-ին, թուրքերը մեծ ուժերով կը հարուածեն Անդրանիկի դիրքերը: Անդրանիկ կը պարպէ ու կ'այրէ երեք հայկական գիւղեր, որպէսզի թշնամին ապաստան եւ ուտելիք չգտնէ հոն, եւ ժողովուրդը կը փոխադրէ ուրիշ տեղ:

Իրենց աճապարանքին մէջ, գիւղացիները չեն յաջողիր կրակի տալ բոլոր տուները: Ձվառուած տուներուն մէջ է նաեւ գիւղի քահանային տունը: Նահանջող բազմութեան մէջ է Հազրէ անունով որբեւայրի կին մը: Ան առիթով մը ոխ պահած է գիւղի քահանային դէմ: Հազրէն նկատելով որ իր ատած քահանային տունը կրակի չէ տրուած, — «Վա՛յ, իրիցու տունը մնաց» բացագանչելով կը վազէ, կ'իջնէ գիւղը, կը հրդեհէ քահանային տունը եւ թշնամիին հրացաններու կրակին տակ կու գայ եւ կրկին կը միանայ նահանջող բազմութեան[62]:

(Յետագային, Անդրանիկ այս փոքրիկ դրուագը կը պատմէ Աւետիս Ահարոնեանին, ժրնեւ, գրագէտին տան մէջ: Ահարոնեան, իր կարգին, այս դրուագին շուրջ պատմուածք մը կը յօրինէ եւ զայն կը նուիրէ Անդրանիկին, «Հազրէն» վերնագրով)[63]:

Տեղացող ձիւնի տակ սաստնցիք Շենիկի ժողովուրդն ալ կը փոխադրեն աւելի ապահով վայրեր, բայց գիւղը չեն այրեր, այլ դարանակալ կը սպասեն չրջակայ բլուրներուն վրայ:

11 Ապրիլին, թշնամին 700 հեծեալ զօրքով կը մտնէ դատարկուած Շենիկ գիւղը: Հայերը աքցանի տակ կ'առնեն Շենիկը եւ կը սկսին կրակել: Կուիւը կը տեւէ չորս ժամ: Թուրքերը շուրջ 20 զոհ տալէ ետք կը փախչին:

Թուրք հրամանատարութիւնը իր հետ բերած է Մշոյ Առաջնորդ Գնել եւ Պիթլիսի (Բաղէշ) Առաջնորդ Եզնիկ վարդապետները, այլ չրջաններէ Վարդան, Առաքել եւ Ստեփան վարդապետները, եւ քանի մը հայ երեւելիներ, որպէս պատանդ եւ հաւանական բանակցութիւններու դրկուելու համար: Թուրք զինուորականները սպառնալիքի տակ կ'ուզեն պարտադրել, որ թուղթ մը ստորագրեն պատանդ-

---

[62] Վարդգէս Ահարոնեան, Անդրանիկ, Պոսթոն, 1957, էջ 24-25:

[63] Աւետիս Ահարոնեան (Ղարիպ), Ազատութեան Ճանապարհին, կ. Պոլիս, 1908, էջ 39:

ները, թէ՝ ֆետայիներն են որ գիւղերը կը հրդեհեն եւ անմեղ իսլամները կը ջարդեն: Բայց հայ կղերներն ու երեւելիները կը մերժեն այդպիսի թուղթ մը ստորագրել:

Թուրքերը որպէս բանագնաց Առաքել վարդապետը կը ղրկեն հայերուն մօտ, հաղորդելու որ եթէ ֆետայիները անձնատուր ըլլան՝ Սուլթանը պիտի ներէ իրենց: Առաքել վարդապետը հազիւ ճամբայ ելած, զօրքը ետեւէն կ'առաջանայ: Վարդապետը կը հանդիպի Հրայրին: Կը կանչեն Անդրանիկն ու խմբապետները խորհրդակցելու համար: Անդրանիկ չի հաւատար Սուլթանի ներումին, ոչ ալ միտքէն կ'անցընէ յանձնուիլ: Մինչ այդ Հրայր կը նշմարէ թուրք զօրքերուն յառաջխաղացքը: Այս տեսնելով ան կ'ըսէ Առաքել վարդապետին.-

«Ի՛նչ բանակցութիւն, Հայր Սուրբ, երբ քո ետեւից զօրքն է գալիս մեր վրայ»...[64]:

Ապրիլ 12-ի Երքական ընդհանուր յարձակողականով Սասնոյ հերոսամարտը մեծ թափ կը ստանայ: Օր մը ետք, Թչնամին Սեմալի դռներուն առջեւն է: Ժողովուրդը դէպի Կելիեկիւզան կը նահանջէ, դատարկելով ու այրելով Սեմալը: Թչնամին նոյն օրը կը փորձէ Կելիեկիւզանը գրաւել: Սասունցիները անսասան կը մնան իրենց դիրքերուն վրայ եւ յամառօրէն կը մաքառին արգիլելու համար Թչնամիին ներխուժումը: Թուրքերը կը սաստկացնեն իրենց գրոհը: Բընդանօթները կը գոռան ու կապարը կարկուտի նման կը տեղայ հայոց դիրքերուն վրայ: Սեպուհ կը վիրաւորուի: Հրայր-Դժոխք կ'ուզէ չալկել Սեպուհը: Ան կը մերժէ, չուզելով վտանգել իր ընկերոջ կեանքը: Ճիշդ այդ վայրկեանին գնդակ մը կու գայ վերջ տալու Հրայրի կեանքին: Եւ այսպէս, հայ ազատագրական չարժման անխոնջ առաքեալներէն եւ վեթերան յեղափոխական Հրայր-Դժոխքը կ'իյնայ անչունչ իր քաջարի մարտիկներուն առջեւ:

Սասնոյ ապստամբութենէն ամիս մը առաջ, Հրայր կը գրէր իր վերջին սրտայո՛յզ «կարապի երգը».-

«...Գուցէ այս ըլլայ մեր վերջին նամակը...Ձիւն չատ, բուք ու բորան խիստ, ժողովուրդը՝ մերկ, կռիւը անհաւասար...Ընկերներ, դիմում ըրէք քաղաքական աշխարհին, մեր բարեկամներուն, առանց վայրկեան մը կորսնցնելու, գուցէ գազանութիւններուն սահման մը դրուի...Անվերջ համբոյրներով՝

ՀՐԱՅՐ»[65]

---

[64] «Հայրենիք» Օրաթերթ, Մայիս 12, 1979, էջ 3:

[65] Նշան Պեշիկթաշլեան, Լուսաբերդ, Փարիզ, ----, էջ 111 (Տես «Դրօշակ», 1904, Փետրուար):

Թչնամի բանակին մէկ թեւը կ'ուղղուի դէպի Ալիանք եւ Զայ: Հայոց դիմադրութիւնը կը սաստկանայ: Անդրանիկ իր ճերմակ ձիուն վրայ նստած, արծիւի նման Սասնոյ մէկ սարէն միւսը կը սաւառնի, քաջալերելու համար հայ մարտիկները: Հերոսին ներկայութիւնն ու դիւցազնական խրոխտ կերպարանքը բաւ են կորով ներշնչելու համար հայ անվեհեր մարտիկներու սիրտերէն ներս: Սեբաստացի Մուրատի, Սպղանաց Մակարի եւ Կոտոյեան Հաճիի խումբերը հրաշքներ կը գործեն Զայի բարձունքներուն վրայ: Արիւնը կը հոսի առատօրէն երկուստեք: Հայոց շարքերը կը նօսրանան բայց ընկրկումի ոչ մէկ նշան կը տեսնուի· օրհասական գոյամարտը յամառօրէն կը շարունակուի· վրայ կը հասնի Սասնոյ սարերի ասլան Անդրանիկը եւ գոռ ու գոչումով հրամանը կ'արձակէ հակայարձակումի: Նոյնիսկ կիները գործի վրայ են եւ կը խրախուսեն հայ քաջերը: Քէօսէ Պինպաշիին զինուորները մէկը միւսին ետեւէն գետին կ'իյնան, արիւնով ներկելով Զայի ձիւնապատ լեռնալանջերը: Թուրք զինուորները կ'ընկրկին ու ապա՝ ետ դարձ: Սասունցիները իրենց անվեհեր առաջնորդի կոչին ընդառաջելով Թչնամին կը հալածեն մինչեւ Շենիկ:

Մութը կոխած է ու ճակատը հանդարտած: Հրացանի հատ ու կտոր ձայներ միայն կը լսուին հոս ու հոն: Հայերը չահած են օրւան օրհասական ու արիւնալի ճակատամարտը, բայց ամէն մարդ ուժասպառ է եւ մտահոգ՝ վաղուան նկատմամբ:

Մուշի կառավարիչը կը ծալլէ իր վրանները եւ հայ վարդապետներն ու պատանդները հետը առնելով կը վերադառնայ Մուշ[66]:

Ապրիլի 13-ի ճակատամարտին Թչնամին կու տայ 160 սպաննուած, իսկ հայերը, իրենց զոհերուն հետ զոհած էին նաեւ հայ յեղափոխութեան հին առաքեալը՝ Հրայր, որուն դիակը կը տանին կելլին ու կը թաղեն Սերոբ Աղբիւրի անգլուխ դիակի կողքին[67]:

Անդրանիկ կը համախմբէ իր ուժերը եւ կը ծրագրէ վճռական ճակատամարտ մղել Կելիեկիւզանի բարձունքներուն վրայ, շուրջ 20 քիլոմեթր ճակատի մը երկայնքին:

Յաջորդ օրերը համախմբումի, կազմակերպութեան եւ դիրքերու վերագնահատման օրեր են: Օտար պետութիւններու հիւպատոսներ Մուշ հասած են եւ կը ջանան դադրեցնել պատերազմական գործողութիւնները:

Ապրիլ 16-ին, Թչնամին Տալուորիկի ուղղութեամբ յարձակում մը կը սկսի բայց հայերը ետ կը մղեն զայն:

---

[66] *Կ. Սասունի*, Պատմութիւն Տարօնի Աշխարհի, էջ 678:
[67] *Ռուբէն*, Հայ Յեղափոխականի մը Յիշատակները, *Հառոր* 3, էջ 282:

Ապրիլ 17-ին, թուրք-քրտական վաչտեր կռիւի կը բռնուին սասունցիներու հետ Կելիեկիւզանի սահմաններուն վրայ, բայց քանի մը տասնեակ զոհեր տալէ ետք խուճապահար կը նահանջեն:

Ապրիլ 20-ին, թուրքերը ընդհանուր յարձակողական մը կը չղթայազերծեն դէպի կեդրոն՝ Կելիեկիւզանի վրայ: Արեւածագին թշնամի թնդանօթները կրակ կը տեղան հայոց դիրքերուն վրայ: Համազարկներ կը չղթայազերծուին երկուստեք: Թուրքերը կը մօտենան հայոց պաշտպանութեան գիծերուն: Բախումը անողոք է եւ օրհասական: Թուրքերը ալիք առ ալիք կը յարձակին, բայց Անդրանիկն ու իր քաջերը ամուր կեցած են իրենց դիրքերուն վրայ: Կիներ ու աղջիկներ հաց կը բաշխեն կռուողներուն եւ կ'ոգեւորեն զիրենք, որ ամուր կենան եւ տեղի չտան:

Յաջորդ օր կռիւը կը վերսկսի: Անդրանիկ մէկ խրամէն միւսը կը սուրայ եւ հրահանգներ կ'արձակէ խմբապետներուն: Կոտոյի Հաճիի դիրքերը կը գրաւուին: Ողջ մնացողները ինքզինքնին անդունդը կը նետեն եւ կը մեռնին. միայն քանի մը հոգի կ'ազատին կիսամեռ վիճակի մէջ: Թուրքերը անկարող կ'ըլլան թափանցելու Սպղանաց Մակարի դիրքերէն ներս, հակառակ թնդանօթի ռումբերու տարափին: Սպղանաց հսկան եւ իր քաջերը անվրդով կը չարունակեն գոյամարտը, յամառօրէն կառչելով իրենց դիրքերուն[68]:

Կելիեկիւզանի ճակատամարտին երրորդ օրը, Ապրիլ 22-ին, բախումները կը չարունակուին միեւնոյն կատաղութեամբ: Կէսօրէ ետք հայերը կը պարտադրուին լքելու իրենց դիրքերը բարձունքներուն վրայ եւ կ'իջնեն գիւղը՝ Կելիեկիւզան: Կելիեկիւզանը 207 տուն (1800 անձ) ունեցող հայկական գիւղ մըն է Սասունի գաւառին մէջ[69]: Թշնամին այդ օրը չի համարձակիր գրաւելու Կելիեկիւզանը:

Երեկոյեան, Անդրանիկ Գէորգ Զաւուշը, Սեբաստացի Մուրատը, Վահանը եւ այլ խմբապետեր ժողովի կը հրաւիրէ խորհրդակցելու համար: Ռազմամթերքի պահեստապետ Քեռին կը տեղեկացնէ թէ ռազմամթերքը կրնայ սպառիլ եթէ պատերազմը նոյն աստկութեամբ չարունակուի մէկ-երկու օր եւս: Կ'առնուին հետեւեալ որոշումները.- Գիշերանց լքել Կելիեկիւզանը եւ քաշուիլ դէպի Ալուճակի բարձունքները. Սասնոյ ժողովուրդը իջեցնել եւ տեղաւորել Մշոյ Դաշտ. Անդրանիկ, Գէորգ Զաւուշ եւ ֆետայիներուն մէկ մասը Անտոքի լեռները պիտի մնան պարտիզանական կռիւներ մղելու համար թուրքերուն դէմ. ժողովուրդը եւ մարտիկներուն մեծ մասը Դաշտ

---

[68] Նոյն, էջ 287:

[69] Կ. Սասունի, Պատմութիւն Տարօնի Աշխարհի, էջ 372:

իջեցնելու եւ հոն տեղաւորելու պարտականութիւնը կը յանձնուի Սեբաստացի Մուրատին: Մուրատ այդ ծանր պարտականութիւնը կատարելէ ետք՝ պէտք է Վան ու Վասպուրական չրջի, զէնք ու ռազմամթերք բերելու համար Անդրանիկի եւ Գէորգ Չաւուշի հայդուկներուն[70]:

Այսպէս կը վերջանար Սասնոյ Բ. Ապստամբութեան հերոսական եւ արիւնալի ճակատամարտը, որ մղուեցաւ յանուն մարդկային իրաւունքներու եւ հայրենիքի ազատութեան, մղուեցաւ մեծ վճռակամութեամբ եւ դիւցազնօրէն, որովհետեւ թշնամին հայ ժողովուրդին համար զինեալ պայքարէ դուրս ուրիշ ճամբայ չէր ձգած:

Եթէ Սասունը պարտուեցաւ 1904-ին, առաջին եւ վերջին պատճառը «զէնքի եւ ռազմամթերքի պակասն էր»[71]:

Հայրենի պատմաբան Ե. Ղ. Սարգսեան, հետեւեալ ծանօթութիւնները կու տայ Սասնոյ Երկրորդ Ապստամբութեան ընթացքին հայոց տուած զոհերուն չուրջ.-

Կելիեկիւզանի կռիւէն ետք, «Թողելով իրենց օճախները, Սասունի 45 գիւղերից մօտ 20 հազար մարդ կիսաքաղց ու կիսամեռ վիճակով երկար ժամանակ կը թափառէին Սասնոյ սարերը:

«Գրաւելով Սասունը, Թրքական հրոսակախումբերը հողին հաւասարցուցին 42 հայկական գիւղեր՝ ոչնչացնելով 7 հազար մարդ»[72]: Կարօ Սասունի հայ զոհերուն թիւը կը գնահատէ 1000 հոգի[73]:

Անդրանիկ չարունակեց կռիւը Անտոքի լեռներուն վրայ, Ապրիլ 22-էն մինչեւ Մայիս 2: Հերոսը Սասնոյ մէջ իր վերջին կռիւը մղեց Ծովասարի վսեմաշուք բարձունքներուն վրայ: Ան խոհեմութիւն ըրած էր սկիզբէն հաց պահելու ձիւնածածկ լերան վրայ քանի մը տեղեր, որով կերակրած էր իր մարդիկը այդ չրջանին: Երկու ֆետայիներ սառած ու մեռած էին պաղ քամին թափանցած ըլլալով իրենց հագուստներէն ներս:

Մայիս 2-ին թշնամին կը յարձակի մեծ ուժով եւ ծանր հրացանաձգութեամբ: Անդրանիկ եւ իր ռազմիկները կը սպասեն ձիւնակոյտերու ետին, առանց կրակելու, թողլով որ թշնամին մօտենայ, որպէսզի չվատնեն ոչ մէկ փամփուշտ:

Թշնամին զգուշութեամբ կը մօտենայ: Ֆիւրտ մը կը պոռայ.-

---

[70] Նոյն, էջ 681-682:

[71] Նոյն, էջ 681-682:

[72] Ե. Ղ. Սարգսեան, Թուրքիան եւ Նրա Նվաճողական Քաղաքականութիւնը Անդրկովկասում, 1914-1918, էջ 32-33:

[73] Կ. Սասունի, Պատմութիւն Տարօնի Աշխարհի, էջ 683:

«Հէ՛յ, Անդրանիկ փաշա, չորս կողմդ դիտէ եւ վայելէ գեղեցիկ տեսարանը. այսօր վերջին օրդ է»...:

Երբ թշնամին բաւական կը մօտենայ, Անդրանիկ կը հրամայէ կրակ բանալ: Թուրք ու քիւրտ դիակները մէկը միւսին ետեւէն կը փռուին լերան լանջին: Թշնամին անկարող ըլլալով Անդրանիկը մեռցնելու կամ ողջ բռնելու, կը նահանջէ գիշեր ատեն: Անդրանիկն ալ իր զինեալները առնելով կ'իջնէ Մշոյ Դաշտը, սպառած ըլլալով հացի պաշարը լեռներուն վրայ:

Սասնոյ Բ. Ապստամբութենէն երեք տարի ետք, Հ.Յ.Դաշնակցութեան Ջորրորդ Ընդհանուր Ժողովին, Անդրանիկ հետեւեալ գրնահատականը ըրած էր Սասնոյ հերոսական կռիւներուն մասին.-

«Սասունի մասին ասում են, որ կոտորուել է առանց արդիւնք տալու: Դա նախատինք է, որ չարունակ կոտորուելն են յիշում, եւ չեն ասում, որ նոյնպէս եւ կոտորե՛լ ենք: Կռուողներին չեն կարողացել կոտորել, այլ խաղաղ ժողովրդին, որ արտում աշխատելիս է եղել: Մենք կռուողներս թշնամուց երկու անգամ աւելի ենք ռազմամթերք խլել, քան նրանց մեզանից: Ջնայած, որ մեր մթերքը չատ պակաս է եղել, բայց այնուամենայնիւ մենք միայն չենք կոտորուել: Մեր դէմը եկողը հազարապատիկ էր: Մենք միայն սուտ անուններով 7000 հոգի սպաննուած ցոյց տուինք, որ հիւպատոսներին ներկայացնեն»[74]:

ՍԵԲԱՍՏԱՑԻ ՄՈՒՐԱՏԻ ՈԴԻՍԱԿԱՆՆ ՈՒ ՊԱՐՏԻԶԱՆԱԿԱՆ ԿՌԻՒՆԵՐԸ

Շրջանը պատերազմական վիճակի մէջ է: Թուրք զօրքն ու քիւրտ զինեալ աւազակախումբերը կը վխտան ամէն կողմ: Մուրատ 120 ֆեյիներու պաշտպանութեան տակ 8–10,000 ժողովուրդի գլուխը անցած ճամբայ կ'ելլէ դէպի Մշոյ Դաշտը, ջանալով հեռու մնալ թուրք ու քիւրտ զօրքերու կեդրոնացումներէն: Մուրատի ձեռնարկը յանդուգն արկածախնդրութիւն մըն է, լի վտանգներով եւ աղէտաբեր հետեւանքներով:

Անդրանիկի եւ Գէորգ Ջաւուշի կողքին մնացած են հարիւրէ աւելի հայդուկներ:

Մուրատ մեծ զգուշութեամբ կ'անցնի Սասնոյ գետը որու յորձանքներուն ամէնէն կատաղի շրջանն է գարունը: Երկար եւ դաժան

---

[74] Հրաչ Տաճնապետեան, Նիւթեր Հ.Յ.Դաշնակցութեան Պատմութեան Համար, Հատոր Գ., էջ 118:

ճանապարհը կը կտրէ ընդհանրապէս գիշերները: Ծովասարի մերձակայ բլուրներու կողերէն ու ամայի ձորերէն անցնելով, ապահով ու անվնաս կը հասնի Քոփի աւերակ վանքը: Երբ ուժասպառ ու անօթի ժողովուրդը քիչ մը կը նստի հանգստանալու, դիմացնին կը ցցուի Թչնամին: Ոստիկանական ջոկատ մըն է քիւրտ գինեալներով զօրացած: Հրացանաձգութիւնը կը սկսի: Ժողովուրդին մէջ խուճապ եւ իրարանցում կը տիրէ: Մուրատ գետին միւս կողմը կը ղրկէ խումբ մը մարտիկներ դիրք բռնելու համար, այն նախատեսութեամբ՝ որ կռիւի երկարաձգման պարագային թուրք բանակը կրնար հասնիլ եւ ոչնչացնել ամբողջ ժողովուրդը: «Ճգնաժամային այդ պահուն Ծովասարի բարձունքէն կ'իջնէր Տէր Քերոբը իր ստուար խումբով եւ համազարկի տակ կ'առնէր Թչնամին, որ երկու կրակի մէջ մնալով՝ երեսուն դիակներ կը թողուր եւ խուճապահար փախուստի կը դիմէր»[75]:

Մուրատ իր քանի մը զոհերը հողին յանձնելէ ետք, կը շարունակէ իր ճամբան եւ կը յաջողի ժողովուրդը տեղաւորել Դաշտի գիւղերուն մէջ:

Շարունակելով իր ոդիսականը, մուրատ կը չրջի Վան ու Վասպուրականի գիւղերը ռազմամթերք հաւաքելու եւ օգնութեան փութալու համար Անդրանիկին: Մինչ այդ կռիւներ տեղի կ'ունենան Մշոյ Դաշտի Բերդակի, Տերիքի, Գոմերի եւ այլ գիւղերու մէջ, երբեմն թեթեւ, իսկ երբեմն ալ բուռն:

Թրքական զօրքը ամէն օր Անդրանիկն ու Գէորգ Զաւուշը կը փնտռէ, իսկ Անդրանիկ ամէն տեղ է: Գէորգ Զաւուշ Մայիս 20-ին ընտիր կռուողներ հետը առնելով Սասուն կ'անցնի Վահանը իր թաքստոցէն Մշոյ Դաշտ փոխադրելու համար: Վահան գիշերով չի յաջողիր հասնիլ Գէորգի մատնանշած տեղը: Պարտադրաբար ցերեկով դուրս գալով թաքստոցէն, կը նահատակուի իր երկու ընկերներուն հետ:

Անդրանիկ այդ օրերուն կ'ապաստանի Կուրտիկի լեռնալանջի Գոմեր գիւղը: Զօրքը լուր կ'առնէ եւ կը չրջապատէ Գոմերը: Շենիկի Ղազարն ու Սպղանաց Մակարը մէյ մէկ խումբ հայդուկներով դուրս կուգան գիւղէն եւ դիմացի բլուրներէն համազարկի տակ կ'առնեն զօրքը: Գիւղացիք գիւղը կ'այրեն որպէսզի ծուխերուն մէջ թաքնուելով անյայտ մնան Թչնամիէն: Թչնամ ին նկատելի թիւով զոհեր կու տայ, իսկ հայերն ալ կը կորսնցնեն 10-է աւելի կտրիճներ[76]: Գիշերուան մութին Անդրանիկ կ'անյայտանայ լեռներուն մէջ:

---

[75] Կ. Սասունի, Պատմութիւն Տարօնի Աշխարհի, էջ 684:

[76] Նոյն, էջ 686:

Յուլիս 10-ին, Մուրատ եւ իր անձնուրաց կտրիճները Սասուն կը վերադառնան, բեռնաւորուած մեծկակ քանակութեամբ ռազմամթերքով: Անդրանիկ եւ իր խմբապետները կը հանդիպին Մուրատին Բերդակի լեռը: Դատարկուած փամփշտակալները կը լեցուին:

Նախորդ օրերու Դաշտի կռիւներուն ընթացքին նահատակուած էր Անդրանիկի հաւատարիմ ու քաջ խմբապետներէն՝ Քեռին: Անդրանիկ, Գէորգ Ջաւուշ եւ Սեբաստացի Մուրատ, 40 ֆետայիներու գլուխը անցած՝ լեռներէն կ'իջնեն Մշոյ Դաշտի մէջտեղը գտնուող կուրաու գիւղը, Քեռիին վրէժը լուծելու համար: Անդրանիկի առած քայլը խիստ վտանգաւոր արկածախնդրութիւն մըն էր, տրուած ըլլալով որ գիւղը կառավարական զինուորական ռազմակայան մըն էր: Գիւղին մէջ կային 300 թուրք զինուորներ, որոնցմէ 100-ը այդ օր հասած էին Էրզրումէն: Եւ, անհաւատալիօրէն, հերոսը դարձեալ կ'ուղղուի դէպի զինք հալածող թշնամիին գիրկը: Կը մօտենան գիւղին: Անդրանիկ յարձակման դիրքերը կ'որոշէ, եւ ֆետայիները հինգ դիրքերէ կրակ կը բանան գիւղին վրայ: Թշնամի զինուորները, անակնկալի եկած, բազմաթիւ զոհեր տալէ ետք կը փախչին: Անդրանիկ ցնծութեամբ գիւղ կը մտնէ թէյ խմելու եւ հանգստանալու համար: Հանգիստի ժամանակ պահակ մը լուր կը բերէ թէ թուրք ձիաւորներու ջոկատ մը գիւղին վրայ կը քալէ: Թշնամին բաւական մօտենալէ ետք, Անդրանիկ համազարկի հրամանը կ'արձակէ: Ցառաջապահ ձիաւորները գետին կը փռուին, իսկ հետեւակները ետ-դարձ կը կատարեն: Անդրանիկ 40 լաւորակ զէնքեր կը հաւաքէ թշնամիին այդ օր տուած զոհերէն: Մութին մէջ ժողովուրդը գիւղէն դուրս կը հանէ եւ ուրիշ գիւղ մը տեղաւորելէ ետք, Անդրանիկ իր զինեալներով լեռ կը բարձրանայ[77]:

Անդրանիկ, որ «զինուորական անվիճելի տաղանդ»[78] ցոյց տուած էր Սասնոյ ապստամբութեան բուռն ճակատամարտներուն ընթացքին, նոյնքան տաղանդով վարած էր պարտիզանակա'ն կռիւները, թուրք ջարդարարներու եւ հարստահարիչներու դէմ:

Այդ օրերը, Մուշի օտար հիւպատոսներու, հայ երեւելիներու եւ ֆետայական ղեկավարներու միջեւ չփումներ տեղի կ'ունենային խաղաղութիւնը հաստատելու համար: Կառավարութեան պայմաններէն մէկն էր, որ Անդրանիկը պէտք է հեռանայ Տարօնի աշխարհէն: Բերդակի լերան վրայ տեղի կ'ունենայ յեղափոխական ղեկավարներու ժողով: Սասունցիները կը պահանջեն, որ Անդրանիկ մնայ Սա-

---

[77] Նոյն, էջ 688:
[78] Նոյն, էջ 682:

սուն եւ չարունակէ պարտիզանական պայքարը: Շրջանի վէրքերը բուժելու մտահոգութեամբ, ժողովը կ'որոշէ, որ Անդրանիկ եւ ֆետայիները պէտք է հեռանան Տարօնէն: Անդրանիկ կ'ենթարկուի մեծամասնութեան փափաքին. կը ցրուէ իր զինուորները, եւ կարգ մը մարտիկներ հետը առած կը բռնէ Վանի ճամբան, անգամ մըն ալ չտեսնելու համար իր այնքան սիրած Սասունը[79]:

ԱՆԴՐԱՆԻԿԻՆ

Իրրեւ արծիւ սաւառնում ես լեռ ու ժայռ,
Թնդացնում ես երկինք-գետին տեղչավառ,
Սուրբ անունդ պիտի յիշուի դարէ դար,
Հսկայ լեռինիմ ինձ ապաստան, Անդրանի՛կ:
Քիւրտ ու տաճիկ երբ լսեն ձո անունը,
Օձերի պէս պիտ'սողան իրենց բոյնը,
Երակներիդ ազնիւ հաչի արիւնը
Զը ցամաքէ՛, մինչ' յաւիտեան, Անդրանի՛կ:
Հայոց կուսանիմ դափնեայ պսակ թող հուսեն,
Քեռուշ ձեռամբ ձո ճակատը պսակեն,
Գոհարներով անվախ կուրծիդ զարդարեն,
Կեցցե՛ս յաւէտ դո՛ւ անսասան, Անդրանի՛կ:
Հայաստանի սոխակները ինձ համար,
Թող դայլայլեն գիշեր-ցերեկ անդադար,
Անյաղթ մնաս, դու հաչ կռուի սիրահար,
Հայրենիիմ տէր ու պաշտպան, Անդրանիկ:

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԵՒ ԳԷՈՐԳ ՋԱՒՈՒՇ ԿԸ ԲԱԺՆՈՒԻՆ ԱՂԹԱՄԱՐԻ ԿՈՒԻԸ

1904 թ. Յուլիսին, Անդրանիկ եւ Գէորգ Ջաւուշ չուրջ 100 ֆետայիներ հետերնին առած ճամբայ կ'ելլեն դէպի Վան: Վանայ լիճի արեւմտեան ափին վրայ գտնուող Դատուան գիւղէն գիշեր ատեն երկու առագաստանաւեր գրաւելով, երկու հայդուկապետերը առագաստ կը բանան դէպի Վան: Առագաստանաւերը կը պատկանէին քիւրտերու[80]: *Ճամբան նաւ մը եւս կը գրաւեն եւ երեք օր նաւարկելէ ետք կը հասնին Աղթամար կղզին:*

---

[79] *Նոյն*, էջ 688:

[80] *Գ. Գուտուլեան*, Զօր. Անդրանիկ եւ իր Պատերազմները, *Բ. Տպագր.*, էջ 16:

1904 թ. Յուլիս 15-ին, Աղթամարի Դանիէլ վարդապետը խիստ ստիպողական նամակ մը կը ղրկէ Վահան Փափազեանին, ըսելով որ Անդրանիկը 100-է աւելի ֆետայիներով Աղթամար հասած է եւ կը խնդրէ որ «Կոմս»ը անմիջապէս Աղթամար փութայ, կարգադրութիւններ ընելու համար:

Նոյն օրը արեւամուտէն ետք, Կոմս, հետը առած Քեռին եւ ուրիշներ, վանէն ձիերով ճամբայ կ'ելլէ դէպի Աղթամար: Կէս գիշերը անոց կը հասնին որոշուած վայր մը, ուրկէ առագաստանաւ մը կու գայ եւ զիրենք կը փոխադրէ կղզին:

Արեւմտահայ յեղափոխական գործիչ Վահան Փափազեան առաջի անգամն է որ կը հանդիպի Անդրանիկին, Գէորգ Զաւուշին, Կորիւնին եւ Կոտոյի Հաճիին:

Յաջորդ առաւօտ խօսակցութիւնը կը դառնայ Սասնոյ Երկրորդ Ապստամբութեան չուրջ:

«Հիւանդագին փութկոտութեամբ, իրարմէ խօսքեր կը խլէին, թափե՛լ, թափե՛լ կ'ուզէին սիրտերու վրայ դիզուած յորդ ցաւերը, երկրին ցաւերը, իրենց ժողովուրդին կրած տառապանքը...: «Ա՛խ, մըր անուշ երկիր տիւշմանի ձեռքը թողկինք», կը մրմնջար մէկը անոնցմէ: Այնքա՛ն դժբախտ էին անոնք՝ հրկիզող կարօտով հայրենի աւեր երկրին համար:

«Անդրանիկը թէեւ մտախոհ ու ջղայինն, կ'ուզէր խօսիլ չարունակ՝ թափել ներսը կուտակուած վիշտը, մաղձը եւ հայհոյանքը»[81]:

Կը գումարուի զինուորական խորհուրդի ժողով: Տաճարին ետեւը, նուշի ծառին տակ ֆետայիները նստած են կիսաբոլորաձեւ Անդրանիկի դիմացը: Խօսք կ'առնէ հայդուկապետը, եւ կը խօսի օրւան հրատապ հարցին չուրջ, այն է՝ ի՞նչ ընել այժմ. թողո՞ւլ Տարօնը եւ Սասնոյ դժբախտ ու անտէր ժողովուրդին խլեակները իրենց բախտին եւ հեռանալ վերջնականապէս: Տարօնցիները կը պնդէին վերադառնալ եւ վասպուրականի ունեցած ռազմամթերքով չարունակել պայքարը: Կ'ըլլան վիճաբանութիւններ:

Վահան Փափազեան եւ Իշխան կը թելադրեն թէ ապարդիւն եւ վնասակար պիտի ըլլար բորբոքել հրդեհը, մանաւանդ սահմանափակ ռազմամթերքով: Սակայն, որպէսզի ժողովուրդը չլքուի միայնակ, յեղափոխականներէն ու անոնց զեկավարներէն մաս մը պէտք է վերադառնան Տարօն, ռազմական եւ նիւթական օժանդակութեամբ, բայց պէտք է զգոյշ ըլլան եւ խուսափին նոր ընդհարումներէ:

Ովքե՞ր, սակայն, կ'ուզեն վերադառնալ:

---

[81] Վ. Փափազեան, Իմ Յուշերը, Ա. Հատոր, էջ 317:

Գէորգ Ջաւուշ կը բարձրացնէ գլուխը, կը նայի իր ընկերնե-
րուն եւ մեղմ բայց վճռական ձայնով մը կ'ըսէ.-

«Ե՛ս կը վերադառնամ...: Ո՛ւր պըտի էրթամ, չըխօ Դուրանն է զիմ երկիրը. հոնի ծնուէր, հոնի պըտ մեռնիմ...»[82]:

Նոյն գիշերը, Գէորգ Ջաւուշի եւ Կորիւնի 17 հոգիէ բաղկացած խումբը ծանր լուութեան մէջ կ'ելլեն առագաստանաւ:

Քանի մը օր ճամբորդելէ ետք, Գէորգ իրիկուան մութին կը պատրաստուի Դատուանէն հիւսիս գտնուող Կծուակի ժայռերուն վրայ ոտք կոխելու՝ երբ դիմացը կը ցցուին թուրք զինուորները: Երկուատեք համազարկ կը բանան: Ֆետայիները ժայռերու ետեւէն գետին կը փռեն չորս թուրք զինուորներ. միւսները կը փախչին: Գէորգի քաջերէն Ասատուրը ծանրօրէն կը վիրաւորուի, եւ որպէս-զի բեռ չըլլայ իր ընկերներուն՝ ինքզինքը ժայռէն վար կը նետէ ու կը նահատակուի[83]:

Գէորգի խումբը կ'ապաստանի Նեմրութ լեռը: Մօտակայ գիւղե-րէն պաշար ստանալով կ'ապրին փախստական կեանք մը: Շատ քիչեր միայն լուր ունէին Գէորգի վերադարձէն: Անոր կը միանայ Սպղա-նաց Մակարը իր խումբով:

1905 Օգոստոսին, Գէորգ իջած էր Մշոյ Դաշտը: Ֆետայիներու հեռացումէն ետք, խոստացուած ներումը չէր իրականացած: Թուր-քերն ու քիւրտերը միասին վայրագ յարձակում մը գործած էին Տա-րօնի գիւղերուն վրայ, ջարդելով ու թալանելով անպաշտպան գիւ-ղացիները: Մուշի եւ Բաղէշի բանտերը լեցուած էին հայերով:

Տէր Քերոբի լուր ղրկած էին թուրքերը, որ եթէ յանձնուիս նե-րում պիտի ստանաս: Վարդան վարդապետի թելադրանքով Տէր Քե-րոբ կը յանձնէ ինքզինք թուրք ոստիկանութեան, բայց ներում ստա-նալու տեղ 101 տարուան բանտարկութեան կը դատապարտուի:

Գէորգ լեռները կը քաշուի եւ հետքը կը կորսնցնէ: Քանի մը ամիս թաքնուած մնալէ ետք երբ կը նշմարէ Դաշտի ժողովուրդին յուսալքութիւնն ու տառապանքը, կ'որոշէ հրապարակ գալ: Կ'իջնէ Մշոյ Դաշտը, կը հաւաքէ 50 հին ֆետայիներ, եւ օր ցերեկով կ'աս-պատակէ քիւրտ ցեղապետներն ու թուրք մեծամեծները, որոնք հայ գիւղացիները կը կեղեքէին:

Կէս գիշերին, երբ ամէն մարդ քնացած կ'ըլլար, կը բախէ այս ու այն ցեղապետին դուռը.- Դուռը բացէ՛ք, հիւր եկած եմ...

«Դողդղալով ու կեղծ քաղաքավարութեամբ կ'ընդունէին ահար-կու Գէորգը, որ իր քանի մը ընկերներով կ'արհամարհէր ցեղապետն

---

[82] Նոյն, էջ 319:

[83] Կ. Սասունի, Պատմութիւն Տարօնի Աշխարհի, էջ 691:

ու անոր հարիւրաւոր զինեալ ծառաները, ու կը բացատրէր թէ այդ կողմէն կ'անցնէին, ուզեցին սուրճ մը խմել եւ ճամբան չարունակել: Գէորգ երկար չէր մնար այդպիսի տեղեր, կը մերժէր կերակուրի առաջարկը եւ կը մեկնէր զինեալ բանակի մը մէջէն անցնելով: Յաջորդ օրը ուրիշ ցեղապետ մը այդ սարսռագին այցելութիւնը ընդունած էր: Աւելի դաժան տիպեր կային թուրքերու մէջ, որոնք գիւղերը կը կեղեքէին: Գէորգ անսպասելիօրէն կը մտնէր էօշկը եւ բարեկամական այցելութիւնը արեան սպառնալիքով կը գունաւորէր»[84]:

Գէորգի գնդակներէն ղիտապաստ կ'իյնան Բոթանենց Եուսուֆ աղան, Առուաուինջի պէյը, Գոմսի Մեհմէտ Ալին եւ Ալիգանի Քեաբիմ պէյը[85], որոնք ամէն տեսակ վայրագութիւններ գործած էին անզէն ու անպաշտպան հայ գիւղացիներուն վրայ:

Եօթը տարի առաջ Գէորգ սիրահարած էր Հեղին գիւղի Վարդան Իշխանի աղջկան՝ Եղսոյի հետ, բայց ամուսնութիւնը առ հասարակ ֆետայական օրէնքէն դուրս ըլլալով, Գէորգ չէր կրցած գործնական քայլ առնել այդ ուղղութեամբ: 1905-ի աշնան Գէորգ կ'ամուսնանայ: Ս. Պսակի արարողութիւնը կը կատարէ Ստեփան վարդապետը, Ս. Կարապետի անտառին մէջ: Գէորգի ընկերները կը վրդովին հերոսին առած քայլէն:

Հրայր-Դժոխքի եւ Վահանի նահատակութիւններէն ու Անդրանիկի եւ իր խումբի հեռանալէն ետք, Գէորգ Ջաւուշը ճանչցուած էր որպէս ղեկավար հայ յեղափոխական կազմակերպութեան: Գէորգի ղեկավարութիւնը ճանչնալ չուզողներ ալ կային, եւ այդ խումբին պարագլուխն էր Սպղանաց Մակարը: «Քեռի» Մակարը ըլլալով Սասունի ամէնէն ազդեցիկ իշխանը, ունէր ցանկութիւններ ղեկավարի դիրքին համար: Ան կը քննադատէր Գէորգը, թէ չի խորհրդակցիր իր հետ թշնամի չարագործները պատուհասելէ առաջ, թէ՝ ան ոտնակոխած է ֆետայական աւանդութիւնները եւ ամուսնացած՝ հակառակ հայդուկներու ընդդիմութեան, թէ ան կը շրջէր ձիով, մինչ ֆետային պէտք էր հետիոտն ընթանար, զգուշութեան համար:

Մակարի քննադատութիւններուն մէջ կային որոշ ճշմարտութիւններ, բայց անոր բուն նպատակը Գէորգ Ջաւուշը վարկաբեկելով՝ ղեկավարութեան տիրանալ էր: Եւ այս չարախօսութիւններն ու քննադատութիւնները, դժբախտաբար, լսուած էին թէ՛ հայ ժողովուրդէն եւ թէ՛ ալ թշնամիէն:

---

[84] Նոյն, էջ 695:
[85] Նոյն, էջ 695:

Գէորգը քաղցր էր բնաւորութեամբ ու հայդուկներու հանդէպ իր վերաբերումը մեղմ էր ու բարեկամական: Մինչ Մակարը հայհուչներով ու գաւազանի հարուածներով կը վարուէր ֆէտայիներուն հանդէպ: Հայդուկները չէին նեղուեր Մակարէն, որովհետեւ ալեզարդ ու պատկառելի ծերունի մըն էր եւ այս էր պատճառը, որ զայն կը կոչէին «Քեռի Մակար»:

Կային նաեւ Մուշի մէջ ֆէտայիներու գործունէութեան հակառակ եղող կուսակցականներ, որոնք կը ղրկէին Մակարը Գէորգին ղէմ:

Մակար ըլլալով անուս ու պարզամիտ, երբեմն կը չափազանցէր իր քննադատութիւնները, որոնք ճշմարտութիւն ըլլալով հանդերձ, վիրաւորական էին չատերուն համար: Ան ինքնգինքն ու իր ծննդավայր Սպղանքը կը պանծացնէր ըսելով.–

«Ամբողջ հայ ազգը Սասուն կը նայի: Սասունն է հայ ազգի հոգին. իսկ Սասունի հոգին ալ Սպաղանքն է եղած: Երբ Սէմալը՝ Տամատեանին կը մատնէր, երբ Կելիէկիւզանը՝ Աբրօն կը մեռցնէր, երբ ամբողջ Դաշտը ու վերին Գեալէն Սերոբն ու Գուրգէնը դուրս կը վռնտէին, ո՞վ էր վառ պահեց յեղափոխութեան ճրագը, ո՞վ էր որ ֆէտայիներուն օթեւան տուեց եւ կռնակ եղաւ: Դա Սպաղանքն էր եւ Քեռի Մակարը»[86]:

Այս երկպառակութեանց վերջ մը դնելու եւ յեղափոխական կազմակերպութեան մէջ միասնականութիւն յառաջ բերելու նպատակով, Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը Ռուբէն Տէր Մինասեանը ղրկեց Տարօն, որպէս կուսակցութեան ներկայացուցիչն ու լիազօրը:

Ռուբէն երիտասարդ մըն էր, նորեկ մը, անանուն ու անանցեալ, բայց որպէս լիազօր, ի պաշտօնէ կ'իշխէր յեղափոխական կազմակերպութեան վրայ:

Կուսակցութեան անփորձ առաքելին պարտականութիւնը դիւրին չէր. ան կոչուած էր կարգի բերելու ըմբոստ ու խրոխտ Սասնոյ յեղափոխական վարչամեքենան:

Ռուբէն պաշտօնական ժողովի հրաւիրեց կազմակերպութեան պատասխանատուները Ղզըլաղաճի անտառին մէջ: Ներկայ էին մօտաւորապէս 120 հոգի, շուրջ 80 հայդուկ եւ 40 ծպտեալ զինուորներ[87]:

Խօսք առնելով, կուսակցութեան լիազօրը խօսեցաւ ներչնչումով եւ չեշտեց այն կէտը՝ թէ երկպառակութեան երեսէն կը տուժէ յեղափոխութիւնը եւ հայդուկային պատիւը: Ան յանցաւոր հռչա-

---

[86] Նշան Պեշիկթաշլեան, Լուսաբերդ, էջ 150:
[87] Նոյն, էջ 151:

կեց Սպաղանաց ալեզարդ Մակարը եւ խօսքը անոր ուղղելով, «կէս սպառնական ու կէս գգուական» ըսաւ.–

«— Թէ որ դուն Մակարն ես Սպաղանաց, որ քսան տարիէ աւելի զէնք է չալկած, թէ որ դուն նախանձախնդիր ես ֆէտայի պատուին ու կարգապահութեան, ապա իբր օրինակ, դուն իսկ քու ձեռքովդ պիտի պատժուիս. ուստի քանդիր զէնքերդ ու ինձ յանձնիր»[88]:

Քար լռութիւն կը տիրէ անտառին մէջ:

Սպաղանաց իշխանը կանգնած է հաստաբուն կաղնիի մը նման, կանգնած է իր հոյակապ հասակով, եւ նայուածքը Ռուբէնին ուղղած:

Բոլոր ֆէտայիներուն աչքերը ուղղուած են դիւցազնակերպ հսկային վրայ:

«Ծառերն ալ կարծէք կը նային այդ հաստաբուն հսկային, որ կրնար ծառանալ բոլորին»[89]:

Սպաղանաց Մակարին չրթները կը սկսին դողալ:

Ամէն ոք չունչը բռնած կը սպասէ, տեսնելու համար թէ դիւցազնասիրտ հայդուկը պիտի հնազանդի՞ թէ ընդվզի:

Լուռ ու անշարժ, ան աչքերը սեւեռած է կուսակցութեան լիազօրին:

Յանկարծ, կը վերցնէ ատրճանակը, կը քանդէ զայն, կը հանէ սպիտակ դաշոյնը, ապա մօսին հրացանը, որ «յիշատակն էր Գուրգէնին»: Կարգը կու գայ փամփշտակալներուն: Զանոնք մէկիկ մէկիկ համբուրելէ եւ խիստ նայուածք մըն ալ Ռուբէնին նետելէ ետք, կը տանի ու կը նետէ անոր առջեւ:

Ուխտեալ հայդուկի մը համար զինաթափուիլն ու զէնք յանձնելը մեծագոյն անարգանք էր եւ պատիժներուն գերագոյնը: Ֆէտային կը գերադասէր մահը քան այդ անարգանքին ենթարկուիլը:

Մակար կրնար փայտով ծեծել իր յեղափոխական ընկերները, բայց իր պատկանած կուսակցութեան եւ յեղափոխական կազմակերպութեան հանդէպ ունէր անհուն պատկառանք ու պաշտամունք:

Բոլոր հայդուկները ազդուած էին իսկական յեղափոխականին ցոյց տուած...մեծութենէն:

Մանաւանդ յուզուած էր Գէորգը՝ Մակարին «հակառակորդն» ու մրցակիցը:

Ռուբէն կը շարունակէ իր խօսքը.–

— Քանի որ, Մակար, դու կատարեցիր յեղափոխութեան եւ ազ-

---

[88] Նոյն, էջ 152:
[89] Նոյն, էջ 152:

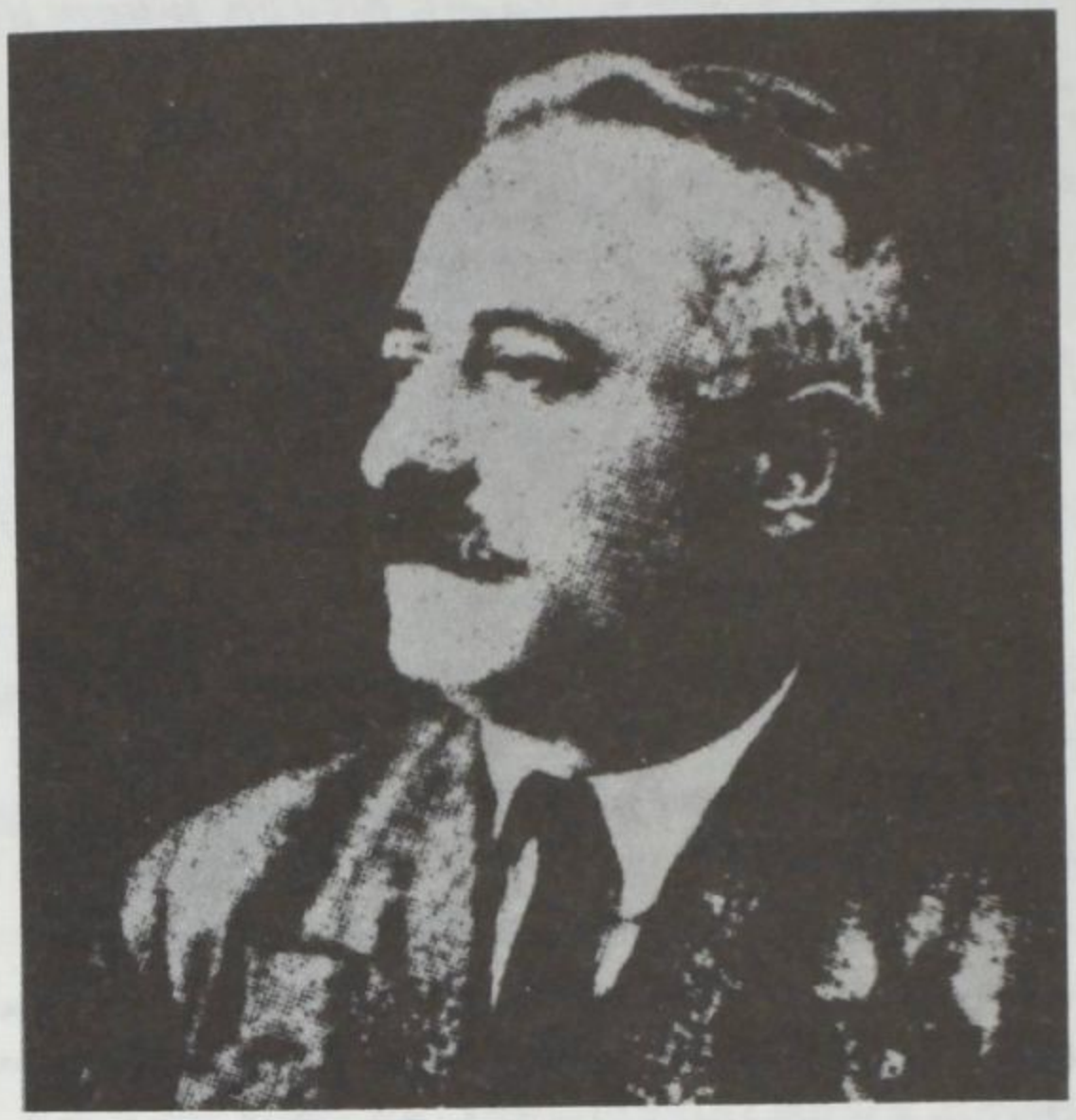

Ռուբէն

գի հրամանը, այժմ նոյն պատիժը պէտք է լինի միւս զինուորներուն վերաբերմամբ, յանուն ազգութեան:

Շէնիկցի Ղազար եւ Լաճկանցի Արթին ինքնաբերաբար կը զինաթափուին:

Երբ կարգը կու գայ Շէնիկցի Մանուկին, ան վիրաւոր վագրի մը նման կը հեծկլտայ ու կ'աղերսէ, պինդ բռնած հրացանը, եւ Ռուբէնին կ'ըսէ.–

«— Ձէնքս չը ի տամ. գնդակ մը տուր էսա ճակատիս. դու իմ պատուի հետ հորի՞ կը խաղաս...»[90]:

Մակար իր քովի հայդուկին հրացանը կը խլէ ու խոնտախով հարուած մը կ'իջեցնէ Մանուկի կռնակին. հրացանն ալ ձեռքէն քաշելով կը տանի ու կը նետէ Ռուբէնին առջեւ:

Մակար զինաթափուած հայդուկներուն հետ կը քաշուի անտառին խորը, կը նստի ծառի մը տակ ու բունին կռթնելով յորդառատ արցունք կը թափէ:

Ժամ կը յետոյ, Գէորգ Զաւուշն է որ կ'արձակէ վերջին վճիռը, Ռուբէնին ըսելով.–

---

[90] Նոյն, էջ 153:

«— Եղածը եղած է, պատիժը բաւ է, գէնքերը վերադարձո՛ւր...»

Կ'որոշուի որ Մակար երկու օր առանց խենչարի պիտի անցնէ, միւսները երկու շաբաթ, իսկ Մանուկ ամբողջ ամիս մը ծպտուած պիտի մնայ...[91]:

★ ★ ★

Երկու խօսք ալ անուանի յեղափոխական Ռուբէն Տէր Մինասեանի մասին.–

Ռուբէն ծնած է Ախալքալաք (Վրաստան), 1882–ին: Նախնական ուսումը քաղաքի ծխական վարժարանին մէջ ստանալէ ետք, էջմիածնի Գէորգեան ճեմարանին մէջ աշակերտած է Մանանդեանին, Աճառեանին, Կոմիտասին եւ Աբէղեանին[92]: Ուսանած է նաեւ Մոսկուայի Լազարեան ճեմարանը:

Ա. Աշխարհամարտին, Ռուբէն կը գլխաւորէ Տարօնի ինքնապաշտպանութեան կռիւները: Սասունը կը դիմադրէ 7 ամիս, մինչեւ ռազմամթերքին եւ պաշարին սպառումը, որուն կը յաջորդէ աղէտը...:

Հայաստանի անկախութեան շրջանին Ռուբէն ունեցած է պետական բեղուն գործունէութիւն, ստանձնելով ներքին եւ զինուորական նախարարի պաշտօնը: Ան մահացաւ 1951–ին:

★ ★ ★

1907 թ. Մայիս 25–ին, Գէորգ Զաւուշ իր խումբով Սուլուխ կը գտնուէր: Սուլուխը զուտ հայաբնակ գիւղ մըն էր, 100–120 տուն, Մուշէն էրզրում տանող խճուղիին վրայ:

Մայիս 27–ին, կէսօրէ առաջ, Մուշէն թրքական մեծ բանակ մը անակնկալ կու գայ եւ Սուլուխը կը պաշարէ, երբ Գէորգ նախաճաշ կ'ընէր իր գէնքի ընկերներուն հետ (Սէյտօ Պօղոս, Գալէ, Շենիկի Ղազար, Ռուբէն եւ ուրիշներ):

Շատ չանցած կը սկսի ճակատագրական կռիւը: Թուրք զօրքէն տասնեակներով գետին կը տապալին: Կը սպաննուի նաեւ թուրք զօրքի ընդհանուր հրամանատար՝ Զերքէզ Քէօսէ Պինպաշին:

Երկու ժամ յետոյ կը գրաւուի Գէորգ Զաւուշի պաշտպանած Քիւչիւքի տան դիրքը: Հին եւ փորձառու ֆետայիներէն Սէյտօ Պօ-

---

[91] Նոյն, էջ 154:

[92] Մեծ Ցարութեան Կերտիչներէն՝ Ռուբէն, «Ասպարէզ» Օրաթերթ, Լոս Անճելըս, Մայիս 28, 1982, էջ 5:

դոս կը չչնջայ, «Գէորգը իննկած ըլլալու է· այլապէս ան առանց մեռնելու չէր յանձներ իր դիրքը»···: Իրօք չուտով յայտնի կ'ըլլայ որ գնդակ մը ծանրօրէն վիրաւորած էր հայ ազատագրական շարժման անձնուրաց ու աննկուն մարտիկ՝ Գէորգ Ջաւուշը: Կը նահատակուին նաեւ խմբապետներ Գալէն եւ Ցակոն: Սպաղանաց գիւղէն Գալէն, Գէորգի եւ Մակարի անբաժան զինակիցը եղած էր երկար տարիներ: Ֆետայիները այս վերջիններով համբուրելով կը նետեն Եփրատ գետը, իսկ Գէորգը վերցնելով կը տանին եւ կը պահեն եղէգնուտի մը մէջ: Մայիս 28-ի արեւածագին[93] Գէորգ հոգին կ'աւանդէ: Կէսօրէ յետոյ գօրքը կը ձերբակալէ կին մը եղէգնուտներուն մէջ, որմէ կ'իմանայ Գէորգի մահուան մասին: Կը գտնեն դիակը: Ցեղուած է եղեր խուրձ մը եղէգի վրայ, մէկ բուռի մէջ ալ պինդ բռնած հոգեվարքի ատեն փրցուցած եղէգները· ըստ երեւոյթին, տանջանքով մեռած է:

Թշնամին չ'անարգեր Գէորգի դիակը: Սայլի մը վրայ դնելով կը տանի Մուշ: Այդ օր տեղի կ'ունենայ Ջերքէզ Քէօսէ Պինպաշիի յուղարկաւորութիւնը մեծ պատիւներով եւ զինուորական 50 հոգինոց նուագախումբով: Երկու օր ետք հողին կը յանձնուի նաեւ հայ ժողովուրդի նուիրեալ հայդուկապետ Գէորգը, նմանապէս մեծ յարգանքով եւ նոյն նուագախումբի մասնակցութեամբ:

Ռուբէն Տէր Մինասեան Սուլուխի կռիւէն քանի մը ժամ առաջ տարօրինակ երազ մը տեսած էր: Ան Առաքելոց վանքն է, ուխտի գացած: Գէորգ Ջաւուշն ալ հոն է, եպիսկոպոսական չուրջառով, գլխուն թագ, մարգարիտէ ակերով զարդարուած: Բոլորի աչքերը սեւեռած են անոր վրայ: Ցանկարծ անոր մարմինը կը նօսրանայ չուրջառի տակ, ձեռքերը կը մչուչանան ու թափանցիկ կը դառնան, եւ իվերջոյ Գէորգը աներեւոյթ կը դառնայ եւ կը մնայ չուրջառը···[94]:

Ռուբէն Գէորգին կը պատմէ երազը: Ան կը պատասխանէ, «Վրադ բաց է մնացել, երազ ես տեսել· ի՛նչ տարօրինակ մարդ ես, կարծես դպրոց իսկ չես տեսել· թէ որ երազիդ վախէն պաղ քրտինք ես մտել, գնա՛ լողացիր»[95]:

Սուլուխի կռիւը ֆետայիներուն մղած ամէնէն բուռն ճակատամարտներէն մէկն էր, որ տեւած էր չուրջ 24 ժամ: Հոն սպաննուած էին 3 ֆետայի, գիւղի անփորձ զինեալներէն 18 հոգի եւ ժողովուրդէն 23 հոգի: 7 ֆետայիներ ալ վիրաւորուած էին[96]:

---

[93] *Ռուբէն*, Հայ Յեղափոխականի մը Յիշատակները, *Հա· Դ·*, *Պէյրութ*, 1975, էջ 178:

[94] *Նոյն*, էջ 161:

[95] *Նոյն*, էջ 161:

[96] *Կ· Սասունի*, Պատմութիւն Տարօնի Աշխարհի, *Պէյրութ*, 1957, էջ 700-701:

Թուրքերը կորսնցուցած էին Զերքէզ Քէօսէ Պինպաշին, 2 հարիւրապետ, 5 ենթասպայ, 1 բժիշկ, 1 ոստիկանապետ եւ 110 զինուորներ[97]:

ԵՐԳ ԳԷՈՐԳ ՁԱՒՈՒՇԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

Հազար ինն հարիւր եօթ թուականին,
Զինաղ Մայիսի հսաւ եւ հինգին,
Տօն է բազմաշխատ մահուան Գէորգին,
Սասնոյ հարազատ մեծանուն հաջին:
Թնթաց սրտերը տասնեակ հաջերուն,
Կոուեցան անվերջ, մինչեւ իրիկուն,
Իսկ, երբ գիշերեց, Գէորգը շալկած,
Գիւղէն դուրս ելաւ եւ գացին տրտմած:
Ճամբան աղաչեց հաջն մահամերձ,
Հանգիստ ձգէ՛ք գիս, մ'ընէք շնչահեղձ,
Դրէք գիս այստեղ, ծածկեցէք խոտերով,
Գացէք ընկերներ, դուք գացէք բարով:
Վերջին բարեւներս տարէ՛ք հայ ազգին,
Վերջին համբոյրներս Անդրանիկ հաջին,
Լացին ընկերներ, մօտեցան կարգով,
Համբուրեցին գինի ու անցան խմբով:
Նայեց բոլորտիք, ալ չկար ընկեր,
Ընկած կռուի դաշտ, տառապէր անտէր,
Համբուրեց հողը հաղցր հայրենեաց,
Փակեց աչքերը, ներքեւ աստեղաց:

★ ★ ★

Ագթամարի մէջ Անդրանիկ եւ իր խումբը հիւրը եղած էին Ս. Խաչ վանքին, հայկական ճարտարապետութեան գոհարներէն մէկը, կառուցուած 915–921 թթ., Գագիկ Արծրունիի հրամանով:

Գէորգ Զաւուշի մեկնումին յաջորդ առաւօտ, կղզին պաշարուած էր: Դանիէլ վարդապետ դիտակով կը նշմարէ թուրք հետեւակ ու ձիաւոր զօրախումբեր լիճի եզրին:

Կ'երեւային նաեւ երեք առագաստանաւեր եւ չոգեմակոյկ մը լիճի ափերուն մօտերը:

Ֆետայիները իրենց գրաւած առագաստանաւերն ու վանքին նաւակը պատսպարած էին խորշի մը մէջ: Անդրանիկի կարգադրութեամբ հայ մարտիկները դիրքեր կը գրաւեն ժայռերու ետին:

---

[97] Նոյն, էջ 701:

Առաւօտեան ժամը 10-ին, թնդանօթները կը սկսին կրակ ժայթքել կղզեակին վրայ: Ռումբերու պաշտպանութեան տակ թշնամի երեք առագաստանաւեր, զօրքով լեցուած, կը յառաջանան դէպի Աղթամար: Անդրանիկ հրահանգած էր գնդակ չարձակել մինչեւ որ երեք առագաստանաւերն ու չոգեմակոյկը, որ հաւանաբար հրամանատարութեան համար էր, մօտենան:

Երբ չոգեմակոյկը 1000 քայլի չափ կը մօտենայ, ֆետայիներու հրացանները կ'որոտան իբր արձագանգ վերի ղիրքերուն համազարկերուն: Շոգեմակոյկին մէջ մեծ խուճապ կը յառաջանայ եւ աղաղակներ կը լսուին: Նաւակը կը փորձէ արագ վերադառնալ· քանի մը անգամ կը դառնայ իր քիթին վրայ ու հազիւ կարենալով ուղղութիւնը պահել, եկած ճամբով ետ կը փախչի: Հայոց հրացաններուն փողերը կ'ուղղուին անգլուխ մնացած երեք առագաստանաւերուն, որոնք առանց փորձելու դիմադրել, մեծ դժուարութեամբ շրջան կ'ընեն ու ետ կը վերադառնան: Թնդանօթները կը լռեն[98]:

Ֆետայիները երգելով ու հայհոյանքներով դուրս կու գան իրենց ղիրքերէն եւ իրենց հետ բերած դրօշակը կը տնկեն կղզեակի հիւսիսային բարձունքին վրայ:

Կէսօրէ ետք թրքական առագաստանաւերը դարձեալ կ'ուղղուին դէպի կղզին: Այս անգամ նաւերուն եզերքները աւազի տոպրակներով պատնէշներ չինած են: Թնդանօթներով ռմբակոծութիւնը կը սկսի աւելի սաստիկ: Հայերը կը թողուն որ թշնամին աւելի մօտենայ: Հայոց համազարկներուն թիրախը այս անգամ նաւերուն կողերն են: Ֆետայիներու արձակած գնդակներուն, նոյն սաստկութեամբ կը պատասխանեն աւազէ տոպրակներու ետին դիրք բռնած թուրք զինուորները: Յանկարծ ահաւոր ճիչեր, աղաղակներ եւ հայհոյանքներ կը լսուին թշնամի նաւերէն: Ըստ երեւոյթին նաւավարները սպաննուած կամ վիրաւորուած էին: Անկանոն չուրջդարձ կատարելով, անոնք կ'ուղղուին դէպի լիճին ափը:

Թշնամին գիշերն ալ փորձ մը կ'ընէ մօտենալու կղզիին, բայց ապարդիւն:

Յաջորդ օրը, կէսօրին, թշնամին աւելի կազմակերպուած եւ կատաղի յարձակում մը կը գործէ: Այս անգամ նաւերուն վրայ զետեղած են թնդանօթներ, բայց ծովը ալեկոծ ըլլալով, ռումբերը կամ ժայռերուն վրայ կը փշրուին եւ կամ ալ լիճին մէջ կ'իյնան:

Նոյն գիշերը, Իշխան եւ Սեպուհ, նաւերէն մէկը եւ ֆետայիներուն մէկ մասը առնելով ճամբայ կ'ելլեն կղզիի հիւսիսային բարձունքներուն քովէն եւ ցամաք ելլելէ ետք կ'ուղղուին դէպի Գաւաչի

---

[98] Վահան Փափազեան, Իմ Յուշերը, Հատոր Ա., էջ 324:

Մոխրաբերդ գիւղը, ուրկէ անվնաս կը բարձրանան լեռ[99]: Սեպուհ երկար ատեն չի մնար հոն. կը վերադառնայ Վան եւ կը միանայ Անդրանիկին:

Իչխանի եւ Սեպուհի խումբերը ճամբելէ ետք, նոյն գիշերը Անդրանիկ մնացեալ յեղափոխականները առնելով կ'ուղղուի դէպի Կոտուց Աննապատի կղզին, անկէ անցնելու համար Վան:

Թուրքերը յաջորդ օրը մինչեւ կէսօր ամբակոծած էին կղզին, եւ ապա նկատած՝ վարդապետներու պարզած ճերմակ դրօշակը...:

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆ ԿԸ ՄԵԿՆԻ

Աղթամարի կռիւէն ետք, 1904-ի ամառը, Անդրանիկ անցաւ Վան, եւ անկէ ալ Պարսկաստան:

Վան գտնուած միջոցին Անդրանիկ ունեցած էր հետաքրքրական հարցազրոյց մը քաղաքի յայտնի ուսուցիչ-մտաւորական Օհաննէս Կուլօղլեանի հետ, հայդուկապետին Վանի թաքստոցներէն մէկուն մէջ:

Անդրանիկ ինչո՞ւ կ'ուզէր մեկնիլ արտասահման: Ան կ'ուզէր մեկնիլ արտասահման «այն հաստատ համոզումով, թէ՝ անօգուտ էին այլեւս հայ յեղափոխութեան ոգորումները, զուր եւ անօգուտ, անոր կողմէ հայ ժողովուրդին պարտադրուած զոհողութիւնները:

Թէ՝ հայ յեղափոխական գործունէութիւնը յաջողութեան ուրիշ խարիսխ չուներ, եթէ ոչ օտար պետութեանց պաշտպանութիւնը:

Թէ՝ օտար պետութեանց պաշտպանութիւնը ուրիշ բան չէր, եթէ ոչ պարզ պատրուակ ի սպաս իրենց շահերուն»[100]:

Երբ Կուլօղլեան կ'ըսէ Անդրանիկին թէ օտար պետութիւնները՝ Սասունի առաջին շարժումին մէջ մեզ խաբեցին եւ թէ՝ պէտք չէր երկրորդ անգամ անոնց խոստումին վստահիլ, «զայրոյթի կայծ մը աչքերուն մէջ» Տարօնի առիւծը կը պատասխանէ.-

«— Օտար պետութիւնները՝ Սասունի ո՛չ առաջին, ո՛չ ալ երկրորդ շարժումին առիթով, ո՛չ մէկ խոստում ըրած են մեզի: Հիմա ես եկած եմ այն համոզումին, որ անոնք չեն որ մեզ խաբած են, այլ մենք ենք որ մեզ խաբած ենք»[101]:

Անդրանիկ, շարունակելով իր խորհրդածութիւնները, կը յայտարէ.

---

[99] Նոյն, էջ 326:
[100] Ա. Թէրզիպաշեան, Անդրանիկ, էջ 101-102:
[101] Նոյն, էջ 102:

«— Սասունցին, Մշեցին, Ախլաթցին, հրացանը անգամ մը եւս, ա՛յն ատեն միայն առնելու են ձեռքերնին, երբ այդ հրացանը պետութեան մը պահեստէ՛ն է որ իրենց կու գայ: Անանկ 100 մոսինով, 200 պերտանով, աչքը դէպի փամփուշտի ճամբան, պետութեան մը դէմ կռիւ չի մղուիր»[102]:

Եւ ոտքերը գետին զարնելով՝

«— Անէ՛ծք ինծի, եթէ ես, անգամ մըն ալ, անոնց ձեռքը ուրիշ գէնք դնելու ըլլամ»[103]:

«ՄԱՐՈՅԻ ԴԷՊՔԸ»

Անդրանիկ Վան եկած էր մեծ խումբով, բայց միայն պզտիկ ընդհարում մը ունեցած էր թուրքերու հետ:

Ասոր պատճառը Վահան Փափազեանի (Կոմս) «խոհեմ ու չրջահայեաց գործելակերպն էր», ըստ Արամ Մանուկեանի բացատրութեան: Կոմսը այդ ժամանակ Վանի յեղափոխական գլխաւոր գործիչն էր: Վանեցիք եկած էին այն եզրակացութեան, որ եթէ Կոմսի ներկայութիւնը չըլլար, Անդրանիկը անպատճառ խոշոր բախում մը պիտի ունենար թուրքերուն հետ եւ կոտորածը կրնար դառնալ անխուսափելի: Վանեցիք կը սիրէին Կոմսը նախ անոր համար, որ վանեցի էր եւ երկրորդ՝ ըլլալով տեղացի, անոնք վստահութիւն ունէին որ իրենց զեկավարը պիտի չուզէր որ իրենց քաղաքը աւերուի:

Վանի մէջ Անդրանիկի բախումը թուրքերուն հետ տեղի ունեցած էր Մեծ Քանտրճի փողոցի վրայ, որը յայտնի է «Մարոյի Դէպք» անունով:

Գիշերային տեղափոխութեան ժամանակ Անդրանիկի, Սեպուհի եւ Սեբաստացի Մուրատի խումբերը փողոց կ'իջնեն եւ տուն մը կը մտնեն: Խումբին յետսապահ վանեցի զինուորը, կարծելով որ ամէնքը արդէն անցած են, ինք ալ ներս կը մտնէ եւ դուռը կը կղպէ: Վանեցի կտրիճ Ծուռ Դաւիթը դուրս կը մնայ: Ցանկարծ դիմացէն կու գան դաւրիաները (գիշերապահ ոստիկանները), որոնք թասլի՛մ (յանձնուէ՛) կը բղաւեն: Բայց Ծուռ Դաւիթը այդքան ալ չուտ յանձնուողը չէ· հրացանը կը քաշէ եւ առաջին մօտեցող ոստիկանը տեղն ու տեղը կը սպաննէ: Միւս թուրք պահակները ետ կը փախչին եւ ծառերու ետեւ դիրք բռնելով կը սկսին կրակել: Անդրանիկ եւ իր զի-

---

[102] Նոյն, էջ 103:
[103] Նոյն, էջ 103:

նեալները փողոց թափելով կը հակադարձեն: Ոստիկանները կը փախչին. Անդրանիկ եւ իր մարդիկն ալ կը քաշուին իրենց տեղերը:

Յաջորդ առաւօտ թուրքերը կը պաշարեն Այգեստանը խուզարկութիւն ընելու պատրուակով: Փողոցը փռուած ոստիկանին դիակը տեսնելով կը գրգռուին եւ կը սկսին կրակել աջ ու ձախ, անզէն ժողովուրդին վրայ: Հրացանաձգութեան ընթացքին կը սպաննուի խեղճ կին մը «Մարօ» անունով, եւ դէպքը կը կոչուի «Մարոյի Դէպք»[104]:

Կը պատմէ վանեցի ուսուցիչ Համբարձում Երամեանը.-

«Երեքշաբթիէն Չորեքշաբթի լուսնա-գիշեր մը թուրք պահակ մը սպաննուեցաւ:

Չորեքշաբթի բոլոր դպրոցները կը բացուին սովորական ժամուն եւ Այգեստանի զանգուածները դէպի քաղաք՝ չուկան կը դիմեն գործի: Մեր աշակերտներն առաւօտեան աղօթքը կ'երգէին՝ երբ յանկարծ բուռն հրացանաձգութեանց ժխոր մը նոր վտանգի ահազանգ մը հնչեցուց»[105]:

Ժողովուրդը կը դիմէ հիւպատոսաբնակ թաղերը, բայց անգլիացի հիւպատոսը կը թելադրէ միւս հիւպատոսներուն, որ արգելք հանդիսանան, սարսափի մատնուած եւ դէպի իրենց թաղերը խուժող հայ զանգուածներուն: 1896-ի տխրահռչակ ղեր-հիւպատոս Ուիլիըմսի ղէմ հայերուն բարձրացուցած բողոքներուն հետեւանքով, «անմատչելի դիրք մը կը բռնէր անոր յաջորդը»[106]:

Միայն Տօմինիկեաններն էին, որոնք իրենց ընդարձակ շէնքերուն ու պարտէզներուն մէջ պատսպարած էին աւելի քան 10,000 փախստականներ, իսկ ֆրանսական ղեր-հիւպատոս Ռոպէնը, որ յաջորդած էր հիւպատոսական գործակալ Բէռ տը Ֆրանսին, լսելուն պէս թէ թուրք զինուորներն ու խուժանը աւարի եւ կոտորածի կը մատնեն Նորաշէնի տուներն ու բնակիչները, կը վազէ թահիր փաշայի ապարանքը եւ սպառնալիքներով կը ստիպէ զայն, որ անձամբ դէպքին վայրը փութայ եւ առաջքը առնէ արիւնահեղութեանց: Կուսակալը երբ կը մօտենայ գրգռուած զինուորներուն, անոնք սպառնագին՝ իրենց հրացանները անոր կ'ուղղեն[107] ըսելով որ իրենց ընկերոջ արեան վրէժն է որ պիտի լուծեն: Թահիր փաշան, սակայն, մէջերնին մտնելով կը յաջողի սանձել անոնց կատաղութիւնը, եւ

---

[104] Արամի Յուշերը (*Տես*, Արամը - *Հրատարակութիւն Հ.Յ.Դ.*), էջ 250:

[105] *Համբարձում Երամեան*, Յուշարձան Վան-Վասպուրականի, *Հտ. Բ.*, էջ 42:

[106] *Նոյն*, էջ 42:

[107] *Նոյն*, էջ 43:

առաջքը առնել անխուսափելի սպանդին, թալանին եւ հայկական թաղերու հրկիզումին: Այսու հանդերձ այդ թաղին եւ շրջակայ դաշտերուն մէջ նոյն օրը «60-է աւելի հայեր մատաղ գացին մէկ թուրք զինուորի արեան վրէժին»[108] («Մարոյի» դիպուածային սպանութեանէն գատ ոեւէ ուրիշ հայու սպանութեան մասին յիշատակութիւն չկայ Արամի յուշերուն մէջ):

Անդրանիկ եւ իր հայդուկները դիրք գրաւած էին Սըխգայի մեծ պողոտային վրայ: Ամէն Ուրբաթ Հիւանի փաշան իր հետեւորդներով կ'անցնէր այդ փողոցէն այցելելու համար նորակառոյց զօրանոցը:

«Վանղակին մէջ կաշկանդուած առիւծը» (Անդրանիկ) կ'որոշէ գնդակահարել թուրք զինուորական հրամանատարը եւ խուճապ յառաջացնելով դուրս գալ քաղաքէն: Կոմսը եւ Արմենականները կը համոզեն զայն, որ ետ կենայ այդ յախուռն դիտաւորութենէն[109]:

Աւետիս Թերզիպաշեան եւ Տոքթ. Ըշըր կը համոզեն Վանի «վախկոտ ու խաղաղասէր»[110] կուսակալ Թահիր փաշան, որ զինուորական չղթան վերցնէ Այգեստանի շրջանէն եւ ճամբայ բանայ իրենց քաղաքը այցելած անկոչ հիւրին...:

Ան կը համաձայնի դադրեցնել խուզարկութիւնները, պայմանաւ որ Անդրանիկ իր խումբին հետ Վանէն հեռանայ դէպի Պարսկաստան կամ Մուշ:

Հիւպատոսներն ու հայ երեւելիները կը դիմեն Անդրանիկին, որ «երկար ու բարակ» բանակցութիւններէ եւ խորհրդակցութիւններէ ետք կը համաձայնի հեռանալ Վանէն:

Անդրանիկ Վանէն կ'անցնի Պարսկաստան:

Տարօնի հայդուկները, յեղափոխական գործիչներ, խմբապետներ, դէպի Կովկաս ճամբու վրայ Պարսկաստանէն անցած ատեններին, սովորութիւն ունէին այցելելու Ատրպատական նահանգի պատմական Արտազ գաւառին մէջ գտնուող Ս. Թաթէի հռչակաւոր վանքը*, հանգստանալու համար:

---

[108] Նոյն, էջ 43:

[109] Նոյն, էջ 44:

[110] Արամի Յուշերը (Տես Արամը, Հրատարակութիւն Հ.Յ.Դ.), էջ 250:

* Ըստ աւանդութեան, Ս. Թաթէի վանքը հիմնուած էր Թաթէոս առաքեալի կողմէ: Մովսէս Խորենացին կ'ըսէ թէ Թաթէոսը «ետքէն» ղրկուած 70 առաքեալներէն մէկն էր: Վահան Մ. Քիւրքճեանի համար յստակ չէ թէ Թաթէոսը ետքէ՞ն ղրկուած 70 առաքեալներէն մէկն էր, թէ Յիսուսի 12 աշակերտներէն մէկը:

Յիսուս Թաթէոսը Եդեսիա (Ուրֆա) ղրկած էր հայոց Աբգար թագաւորը բժշկելու համար հիւանդութենէ մը, որ տարիներ առաջ Պարսկաստանէն առած էր: Աբգարը բժշկելէ ետք, Թաթէոս «Արտազ, Հայաստան անցաւ, եկեղեցի մը հիմնեց եւ չատերը քրիստոնեայ դարձուց, ներառեալ Սանդուխտ Իշխանուհին» (Vahan

Թաթէի վանքը Վանի յեղափոխականներուն գլխաւոր նաւահանգիստն էր:

Թրքական բռնակալութեան տակ, ազգային գործիչներ եւ յեղափոխականներ հալածանքէ խուսափելու համար ապաստան կը գտնէին այդ վանքի պարիսպներուն ետին, իբրեւ փրկութեան ովասիս: Ճակատագրի բարեբախտ դիպուածով վանքը իր ամրակուռ պատերով կրցած է իր գոյութիւնը պահել դարերու ընթացքին, չրջապատուած ըլլալով հանդերձ հոծ թիւով քիւրտերով ու թուրքերով:

Թաթէի վանքէն անցած են Հայաստանի ազատագրութեան առաքեալներն ու մարտիկները՝ «Սերոբ փաչան, Անդրանիկը, Աղբէրը, Սասունի վահանը, Դաշտի Հրայրը, Վարդգէսը, Պետոն, Իշխանը, Կոմսը, Ռուբէնը, Շատոն, Սարգիսը, արմենական Աւետիսը, հնչակեան Փառամազը, եւ դեռ չատ ուրիշներ»[111]:

Ս. Թաթէի վանքը իջած ատեննին, աւանդութիւն դարձած էր, որ քաջարի հայդուկները իրենց անունները արձանագրէին համբաւաւոր վանքի եւ յարակից չէնքերու պատերուն վրայ: Շուրջ 700 անուններ եւ արձանագրութիւններ գոյութիւն ունին վանքի համալիրի պատերուն վրայ:

Անդրանիկի խումբն ալ Արտազէն անցած ատեն հետեւած էր նոյն աւանդութեան:

Յիշատակի արժանի է Սեբաստացի Մուրատի յիշատակագրութիւնը հինաւուրց տաճարի պատին վրայ.-

ՄՈՒՐԱՏ ՍԵԲԱՍՏԱՑԻ
1904 – Օգոստոս...(ամսագիրը չնչուած)
Անցաւ մեր ընդ հուր եւ ընդ ջուր,
Իսկ ես կ'ըսեմ նաեւ ընդ արիւն եւ նորէն
կ'երթանք դէպի հուր եւ արիւն...»:
...«եւ նորէն կ'երթանք դէպի հուր եւ արիւն»...[112]:

Ի դէպ, «Հայոց Հայրիկ» խորագրով մեծահատոր աշխատութեան հեղինակ՝ Հայկ Ածէմեան, 1925-ին այցելեր է այդ նշանաւոր վանքը եւ գովելի եռանդով արտագրեր է բոլոր արձանագրութիւնները, հրատարակելու դիտաւորութեամբ: Հարաւակողմի պատին

M. Kurkjian, *A History of Armenia,* New York, N.Y., 1964, p. 114).

Կ'ենթադրուի որ Ս. Թաթէի վանքը Թաթէոս առաքեալի հիմնած նախնական եկեղեցիին չարունակութիւնն է: Դարերու ընթացքին ան բազմաթիւ անգամներ կործանած է ներխուժող յորդաններէ եւ երկրաշարժներէ, բայց ամէն քանդումէ ետք աւելի չքեղօրէն վերակառուցուած (St. Thadei Vank, Milan, 1971).

[111] Արամի Ցուշերը, էջ 169:

[112] *Միքայէլ Վարանդեան*, Մուրատ, էջ 103:

վրայ – կ'ըսէ Աճէմեան – արձանագրութիւն մը կայ, ուր կը յիշուին անուննները Անդրանիկի, Սեպուհի, Մուրատի, Մշեցի Սմբատի եւ ուրիշներու[113]:

Մուրատ իր յայտնած միտքերուն մէջ յուզական չեշտ կը դնէր, ինչ որ ցոյց կու տայ թէ քալ Ֆետայապետը՝ իր ռազմիկի յատկութիւններուն կողքին՝ ունէր նաեւ զգայուն սիրտ մը եւ բանաստեղծական թռիչքներ՝ իր ներաշխարհին մէջ: Ընթերցողները կը յիշեն այն յուզական պատասխանը, որ Սեբաստացի Մուրատ տուած էր երբ իրեն առաջարկած էին ղեկավարելու Ֆետայական չարժումը, Սերոբի մահէն ետք.– «Անդրանի՛կն է այդ առաջնորդը· եւ եթէ անգամ նա մեռած լինի, իր դիա՛կը մեր դրօշին հետ պէտք է տարուի մեր առջեւէն – դէպի կռի՛ւ եւ ազատութիւն···»:

Անդրանիկ Պարսկաստանէն Անդրկովկաս կ'անցնի եւ կը ցրուէ իր 30 հայդուկները:

Թիֆլիսի մէջ հերոսը հիւրը կ'ըլլայ բանաստեղծ Յովհ. Թումանեանին: Առաջին իրիկունը, Թումանեան կը խնդրէ իր երախաներէն որ ազգային երգեր երգեն հիւրին: Անոնք, անծանօթ իրենց հիւրին ինքնութեանը, կը չարուին ու կ'երգեն Անդրանիկի նուիրուած երգերը, յուզում պատճառելով «հիւրին»:

Անդրանիկ ատեն մը պահուած կը մնայ Պաքու, Նիկոլ Դումանի մօտ[114] *:

1905–ին, Անդրանիկ Ժընեւ կ'անցնի: Ան Հ.Յ.Դաշնակցութեան օրկան «Դրօշակ»ի խմբագրութեան կը յանձնէ այն սուրը, որով կտրած էր գլուխը Խերզանի աշիրէթապետ Պչարէ Խալիլին, ինչպէս նաեւ Սուլթան Համիտի Խալիլին տուած չքանչանն ու Խալիլին կնիքը[115]:

---

[113] Նոյն, էջ 103:

[114] Գ. Լագեան, Յեղափոխական Դէմքեր, էջ 334:

* Ս. Վրացեանի «Հ.Յ.Դ. Վաթսունամեակ (1890–1950)» գիրքին մէջ, տպուած Պոսթոն, 1950–ին, արտատպուած է Անդրանիկի մէկ յօդուածը «Նիկոլ Դուման» խորագրով, որուն մէջ կ'ըսուի հետեւեալը.–

«Եւ ահա մի օր, 1894 թուին, ես բախտ ունեցայ Բագուում տեսնելու Նիկոլին: Մի ամիս Նիկոլի մօտ ապրեցի» (էջ 187):

Կը կարծեմ թէ «1894»ը պէտք է ըլլայ «1904», որովհետեւ 1894–ին, Անդրանիկի յեղափոխական ասպարէզը դեռ չէր սկսած, բոլորովին անծանօթ երիտասարդ մըն էր եւ ոչ մէկ հանգամանքով մէկ ամիս կրնար Պաքուի մէջ հիւրը եղած ըլլալ նշանաւոր յեղափոխական Նիկոլ Դումանին: (Ա. Զ.)

[115] Գ. Գուտուլեան, Զօր. Անդրանիկ եւ իր Պատերազմները, Բ. Տպագր., էջ 10:

Հ.Ց.Դաշնակցութեան առաքեալը՝ Ռոստոմ, անձամբ ժրնեւ եկած էր Անդրանիկը հրաւիրելու որ գայ եւ ղեկավարէ հայ զօրքերը, հայ-թաթարական կռիւներուն ընթացքին: Աւելի համոզիչ դառնալու համար, Ռոստոմ կ'աւելցնէ թէ ռուսը հայերուն հետ է այս անգամ: Անդրանիկ կը պատասխանէ.-

«— Ցարը ե՛ւ մեզի հետ է ե՛ւ թաթարին. անոր եւ անոր ճուտերուն նպատակն է մեզ իրար կոտորել տալ եւ մեր մէջ բանալ ատելութեան վիհ մը»[116]:

Երբ Ռոստոմ ամիսէ մը ի վեր տեւող բախումներէն կ'ուզէ դէրւագներ պատմել Անդրանիկին, հերոսը կը պատասխանէ.-

«— Ապացոյցը թէ Ցարը կ'ուզէ որ մենք եւ թաթարները չարունակենք զիրար կոտորել, յայտնի է այն փաստէն, թէ ամիս մըն է ահա որ կը տեւէ կռիւը: Եթէ Ցարը չուզէր որ մենք զիրար կոտորէինք, իր ցուցամատը կը շարժէր եւ, հայը ըլլայ թէ թաթարը, կը դադրեցնէին անմիջապէս իրենց կռիւը. եւ ասիկա կը տեւէր ո՛չ թէ մէկ ամիս, այլ ո՛չ աւելի քան մէկ րոպէ»[117]:»

Ժրնեւի մէջ Անդրանիկ կը ծանօթանայ բանաստեղծ Ատոմ Եարճանեանին (Սիամանթօ): Այս հանդիպումը կը ներշնչէ Սիամանթոյին[118] *ու ան կը յօրինէ հերոսին նուիրուած «Անդրանիկ» վերնագրով հետեւեալ բանաստեղծութիւնը.-*

ԱՆԴՐԱՆԻԿ

Ինքն էր որ երազիս մարմարեայ եզերքներուն վրայ, այս գիշեր,
Ապառաժի մը նման անյաղթելիօէն ոտքի,
Իր ըմբոստացողի հրեղէն գլուխն աստղերուն մէջ մխրճելէն,
Բազուկիս հարուածովը ու սուրերուս շառաչիւն հետ,
Ու իր ձեռքը ատելութեան սուրերովը գինած,
Հողին փրկութեան սիրովը հրաշացած եղբօր մը նման,
Որ եղբօր մը օտարացումէն իր հոգին կ'արիւնի,
Խօսեցաւ ինծի Ան, եւ իր բառերը իրարու ետեւէ, կարգ առ կարգ,
Խիստ էին եւ խաղցր եւ ճշմարիտ եւ ինքնայոյզ եւ առնական...
«Ես ահաւասիկ ես եմ, ո՛վ մեղկութեան ու անշարժութեան զաւակ,
որ աղմկայոյզօրէն՝ այս իրիկուն հեռուներէն կու գամ,
Քու երազուն եւ անտարբեր եւ անգործօն ու եսական ու տկար,
Երիտասարդի մարմինդ ու էութիւնդ ու հոգիդ,

---

[116] *Ա. Թէրզիպաշեան*, Անդրանիկ, էջ 103:

[117] *Նոյն*, էջ 104:

[118] *Գ. Գուտուլեան*, Զօր. Անդրանիկ եւ Իր Կեանքն ու Պատերազմները, *Բ. Տպագր.*, էջ 17:

Կռիւներու հարկադրիչ ժամերուն համար, վերջնականապէս ցնցելու…
Ունկնդրէ՛ իմ ձայնիս որ այս վճռականութեան օրերուն
Մեր ցեղին, մեր վրէժին ու մեր արիւնին աղաղակն է ահարկու,
Ու խառնուէ՛, ընկերացի՛ր, եղբայրացի՛ր, սա՛ մեր հզօրաբայլ ամբոխին հետ՝
Եթէ դեռ հու հոգիիդ մէջ ազատութեան ոեւէ կայծ վառ մնաց,
Եթէ դեռ հու բազուկներդ բաջութիւնը ունին թշնամիներ հարուածելու,
Եթէ սիրտդ գէթ անգամ մը խոցոտուեցաւ մեր մայր հողին մահացումէն,
Եթէ ցեղիդ տառապանքէն ու անմեղներու կոտորածին մղձաւանջէն,
Ջու ներսիդիդ ատելութեան ու բարկութեան անտառները բարձրացան…
Եթէ դուն դեռ կեանքիդ մէջը պիտի կրնաս նպատակի մը փաթթուիլ,
Եթէ դեռ հու աչուըներդ այդ անօգուտ արցունքներէն չկուրցան…
Եթէ դուն հու աղօթներդ Ատելութեան գոռումներու փոխեցիր,
Եթէ ցեղիդ ռազմական ու արեգակէ արիւնին
Երակներուդ ու գլխիդ մէջ բորբոքուիլը դեռ կը զգաս,
Եթէ դեռ Արամին, Տիգրանին, Արտաշէսին եւ Վարդանին,
Ցաղթանակող զօրութեներէն մէջդ շունչ մը մնաց,
Եթէ Սերոբներու, Փարեանններու, Պետրոսներու եւ Ժիրայրի
Դիւցազնական բայլերէն ու երազողի նայուածքներուդ առջեւ,
Անձնուիրութեան, վրէժի եւ ազատութեան ճանապարհ մը բացուեցաւ:
Ոտքի՛ կեցիր այն ատեն, եղբայրացի՛ր խումբերուս ու մրրկուէ՛ անոնց հետ,
Որովհետեւ, գիտցիր որ այս զոհաբերումի, ընդվզումի եւ յոյսի օրերուն
Մեր ամէն մէկուն համար անկողնի մէջ հոգի տալը վատութիւնն է
վատութիւններու…
Ցանկարծ խումբերը հեռացան արեւածագին կրակներուն մէջէն,
Ու իրենց կամաւորի գիտակից ու վճռական բայլերուն հնչիւնը երկաթեայ
Մարմարակոյտեր փշրող անհամար կռաններու հնչիւնը ունէր…
Մինչդեռ թշնամիներէն անջատուած գլուխներ, ջահերու պէս կը բոցավառէին՝
Իրենց ուսերուն վրայ բարձրացուցած սուրերուն կատարներէն…
Ու տեսայ որ տաք արիւն մը կը համուէր խոչափողերէն կաթիլ առ կաթիլ,
դէպի վար,
Անոնց ամէն մէկուն լայն ու զօրաւոր ու մերկ ծոծրակները թրջելէն…
Եւ ես այն ատեն՝ նախանձութեամբ ու տարփանքով հողին վրայ ծնրադիր՝
Իրենց հերոսի բայլերուն հետքը երկիւղածօրէն համբուրեցի…:

ՍԻԱՄԱՆԹՕ

★ ★ ★

Անդրանիկ Ժրնեւի մէջ կը ծանօթանայ նաեւ Դերենիկ Տէմիրճեանին, որ այդ ատեն ուսանող էր Ժրնեւի համալսարանի գրականութեան ճիւղին մէջ: Երկուքը միասին ճամբայ կ'ելլեն դէպի Կովկաս, բայց հազիւ երկու կայան անցած, Անդրանիկ հեռագիր մը կը ստանայ ու կը վերադառնայ Ժրնեւ:

Անդրանիկ Ժրնեւի մէջ գլալապէս կը կազդուրուի իր յօգացաւին համար: «Դրօշակ»ի խմբագրութեան կու տայ տեղեկութիւններ

Սասնոյ Բ. Ապստամբութեան եւ Մշոյ Դաշտի կռիւներուն վերաբերեալ որոնք կը հրատարակուին «Դրօշակ»ի 1905-ի թիւերուն մէջ:

«Դրօշակ»ի խմբագիր Է. Ակնունին Անդրանիկը կը տանի Վիեննայի նշանաւոր բժիշկի մը քով որ իրեն կը յանձնարարէ հանգիստ ընել:

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՊՈՒԼԿԱՐԻԱ ԿԸ ՀԱՍՏԱՏՈՒԻ

1905 Մարտին[119] Անդրանիկ ժընեւէն անցաւ Ֆիլիպէ, Պուլկարիա, եւ հիւրը եղաւ հոն նոր բնակութիւն հաստատած գրագէտ Ռուբէն Զարդարեանի տունը, ուր մնաց ամբողջ տարի մը: Կ'ըսուի թէ Ռուբէն Զարդարեանի տան մէջ է որ հերոսը Ռ. Զ.-ի հսկողութեամբ գրի առած է իր Մարտական Հրահանգներ խորագրով գրքոյկը[120]:

Ստորեւ կ'ընեմ կարգ մը մէջբերումներ Անդրանիկի Մարտական Հրահանգներ գրքոյկէն, թէ իր շահեկանութեան համար եւ թէ ալ գաղափար մը կազմելու անուանի հայդուկապետին փորձառութիւններով ձեռք ձգած ռազմական գիտելիքներուն մասին.-

«Բարոյական Պահանջ.- Երկիր մտնողները (ֆետայիները) խմբապետէն սկսած մինչեւ վերջին զինուորը՝ բարոյապէս բարձր պիտի պահեն զիրենք եւ ապրելով ժողովուրդին մէջ՝ լաւ տպաւորութիւն պիտի թողնեն անոնց վրայ»[121]:

«Ուտեստ.- Իւրաքանչիւր զինուոր պէտք է ունենայ պաչարի համար լաւ կարուած տոպրակ մը, մոխրագոյն, կապերը հաստատուն, ուսերուն վրայ գալիք տեղերը բուրդ կամ բամպակ դրուած, որ չի ցաւցնէ: Սահմանէն ներս մտնելու ատեն՝ իւրաքանչիւր զինուոր առնուազն պէտք է ունենայ երեք օրուայ հաց, չորս խոշոր գաթա, երեք գլուխ հէլւա, վեց գլուխ չորթան, փոքր կտոր մը մեղրամոմ, լիմոնի աղ, ծամելու ձիւթ: Իւրաքանչիւր զինուոր ունենալու է նաեւ ջրի աման մը՝ թիթեղէ, վրան մոխրագոյն լաթ անցուցած, որ ձայն չի հանէ եւ չի փայլի»[122]:

«Արհեստական դիրքեր.- Զինուորները մեծ քարերով դիրք չինելու են, ո՛չ մանր քարերով: Եթէ դիրքը մանր քարերով չինուած

---

[119] Հրաչ Տասնապետեան, Նիւթեր Հ.Յ.Դաշնակցութեան Պատմութեան Համար, Հտ. Գ., էջ 60:

[120] Գ. Գուտուլեան, Զօր. Անդրանիկ եւ Իր Կեանքն ու Պատերազմները, էջ 23:

[121] Անդրանիկ, Մարտական Հրահանգներ, էջ 8:

[122] Նոյն, էջ 10:

ըլլայ, թշնամիին գնդակները մանր քարերուն զարնելով՝ կը փշրեն, որով մէկ գնդակի հետ՝ հինգ-վեց ալ քարի կտորներ գնդակ կը դառնան՝ եւ կ'առնեն ձեր երեսին ու կը սպաննեն»[123]:

«Տեղի ուսումնասիրութիւնը.- *...Դիրք բռնած սարիդ թէ գագաթները եւ թէ ստորոտները լաւ նայէ. տե՛ս ոչխարի հետք կամ՝ ոչխարի նոր պտրուկ կա՞յ: Եթէ կայ - գիտցիր որ հովիւները ոչխար կը բերեն այդ տեղ: Այն ժամանակ հարկաւոր է խիստ զգուշութեամբ պահուիլ: Հովւի շները հոտառութեամբ կը հաչեն եւ կու գան ձեր մօտ: Պէտք է պահուիլ եւ չերեւիլ, երբ հովիւը գայ ձեր մօտ՝ բռնեցէք: Եթէ վարպետութեամբ չի բռնէք - «Հարա՛յը» կը ձգէ եւ քանի մը հրացան օդին մէջ կը պարպէ ու կուիւը կը սկսի»*[124]:

«...Փոչոտ ճանապարհ պատահած ատեն, ամբողջ խումբը թող կռնակը դարձնէ եւ այնպէս քալէ: Այսպէսով ոտքերու քթերը կը դառնան հակառակ կողմը, ուսկից կու գար: Այս ձեւով գուցէ թշնամին չփոթելով կորսնցնէ հետքը»...[125]:

«Հետամուտ թշնամիի.- *Ձեր հետքերուն հետամտելով՝ թշնամին կու գայ հարա-հրոցով եւ կը գոռայ. «Այստե՛ղ են, այստե՛ղ»: Բայց սուտ են, դիտմամբ այդպէս կ'ըսեն, որ ձեր կողմէն չարժում մը ընէք կամ հրացան բանաք, որ յանկարծակիի չգան: ...Երբ խմբապետը գոռայ. «Կրա՛կ», զարնել անոնց՝ եթէ ձիաւորները հանդարտ են, իսկ եթէ չարժման մէջ են՝ զարնել ձիերուն:*

...Երբեք թողելու չէ որ առաջին կրակը թշնամին բանայ. առաջին կրակը միշտ խումբի կողմէն բացւելու է: Այդ կրակէն թշնամին մեծ սարսափի մէջ կ'իյնայ:

Առաջին համազարկերը տալուն պէս՝ տղաքը պէտք է բարձր ձայնով հարա-հրոց բարձրացնեն, իսկ յայտնի ձայն ունեցողները պոռան թշնամիին թէ՝ «Եկէ՛ք, մի փախչիք, մօտեցէ՛ք կուրինք»: Մեր զինուորները պէտք չէ քֆրեն. քֆրելը տղամարդու գործ չէ»[126]:

«Թնդանօթ.- *Եթէ թշնամին թնդանօթով կը ռմբակոծէ ձեզ՝ եւ դուք բոլորակ դիրք ունիք, պէտք է անմիջապէս բոլորակը քանդէք եւ չղթայածեւ դիրք բռնէք՝ նայելով տեղին: Բոլորակ դիրքը շատ վտանգաւոր է թնդանօթին առջեւ:*

Ուշադրութեամբ նայել եւ հաշւել թէ որքա՛ն հեռաւորութիւն ունի թնդանօթը: Երբ ծուխը երեւցաւ՝ սկսեցէք համրել՝ մէկերկու եւ այլն՝ եւ տեսէք թէ քանի՞ կ'ընէ մինչեւ ռումբին պայթումը. եթէ օրինակ, համրեցիք տասը, ուրեմն 1000 քայլ հեռու է, եթէ

---

[123] Նոյն, էջ 18:
[124] Նոյն, էջ 18-19:
[125] Նոյն, էջ 20:
[126] Նոյն, էջ 21:

15՝ – 1500 քայլ: Մէկ համրանքը 100 քայլ է: Երբ հաշուեցիք եւ տեսաք թէ ձեր գնդակները կարող են հասնել թնդանօթաձիգներուն, այն ատեն խմբապետը թող զատէ քանի մը լաւ նշանառու զինուորներ եւ զարնել տայ թնդանօթաձիգներուն»[127]:

«Կուող թիւրճն ու ֆիւրդը·– Կուի ժամանակ առ հասարակ պէտք է քիւրդերէն զգուշանալ: Անոնք աւելի ընդունակ են կուելու, ծանօթ են դիրքերուն եւ իրենք զիրենք լաւ կը պահեն: Անոնք օձի պէս դիրքէ դիրք կը սողան, մինչ թուրք զօրքը անծանօթ է տեղին եւ պահել չի կրնար, կը նայի հրամանատարի հրամաններուն եւ փողերու հնչումին: Տասը ֆէղայի ուրախութեամբ կը կուին 100–200 զինուորի դէմ»[128]:

«Կուի ժամանակ ուրախ ըլլալ·– Խմբապետն ու տասնապետները, որքա՛ն ալ սաստիկ ըլլայ կուիւը, միշտ ուրախ դէմք ունենալու եւ քաջալերելու են հայդուկները· պաղարիւն մնալու են, չփոթելու չեն»[129]:

«Հացի կարիճը·– Կը պատահի որ ճանապարհին հացը կը սպառի: Եթէ մօտերը հայ գիւղ կայ, գնա՛ եւ հաց առ· մի՛ ըսեր թէ կը մատնուիմ եւ կուի կը բռնուիմ: Հակառակ պարագային՝ ամբողջ խումբն անօթի կը մնայ, անկարող կ'ըլլայ քալելու եւ նորէն կը լուսնայ ու չես կրնար դիրքերը հասնիլ, կը մնաս դուրանի վրայ ուժասպառ եւ ամբողջ խումբը կը վտանգես: Իսկ եթէ մօտերը հայ գիւղ չի կայ, այլ 10–20 տնուոր թիւրքի կամ քիւրդի գիւղ, եւ գիտես որ ուժդ կը յաղթէ, գնա՛ անոնցմէ ա՛ռ հացը: Հետերնին քաղցր վարէ՛ եւ առած հացիդ դրամը վճարէ: Մեկնելուդ՝ հետդ նոյն գիւղէն չորս նշանաւոր քիւրդ կամ թիւրք վերցուր իբր պատանդ, եւ հետացիր: Հացիդ մասին պէտք է նախօրօք մտածես որ այս դրութեան մէջ չհայնաս»[130]:

«Վարժութիւններ·– Խմբապետն ու տասնապետները՝ խաղաղ ժամանակ՝ միշտ զինուորներուն մարմնամարզ ընել տալու եւ զէնքի վարժեցնելու են: Պէտք է սորվեցնել դիրք բռնելու ձեւերը եւ դիրքէ-դիրք փոխելու կերպերը· այս փորձերը կարելի է ընել ոեւէ սարի վրայ: Նոյնպէս անհրաժեշտ է սորվեցնել՝ թէ ինչպէս պէտք է դիրք բռնել դաշտի վրայ: Վարժեցնել աչքով հեռաւորութիւն չափել, օրինակ՝ հարցնել թէ՝ այստեղէն մինչեւ այնինչ քարը քանի՞ քայլ է· պատասխանը լսելէ յետոյ՝ քայլերով հաշուել հեռաւորութիւնը»[131]:

---

[127] Նոյն, էջ 22:
[128] Նոյն, էջ 23–24:
[129] Նոյն, էջ 24:
[130] Նոյն, էջ 24–25:
[131] Նոյն, էջ 28:

«Զինուորներու հայդուկային կեանքը.- *Զինուորնե՛ր, հայդուկային կեանքը տանողին համար ամենաբարձր կեանքն է աշխարհիս մէջ, չի կրցողին համար՝ ամենադժուար կեանքը: Տաս տարւայ մէջ չի տեսայ զինուր մը՝ որ բնական մահով մեռնէր, ամէնքն ալ շատ առողջ կեանքի մէջ էին: Կ'ըսեմ որ, մեր վեհ ծաղկաւէտ սարերու օդերը եւ հրաշալի աղբիւրներու ջրերը, կերած բանջարեղէնները, կաթն ու մածունը եւ իրենց խղճի հանգստութիւնը, իրենց պատւական հրացանները եւ ունեցած ոսկեգոյն փամփուշտները շատ ու շատ կ'օգնէին զինուրներու առողջութեանը*»[132]:

«Լուսին գիշերը.- *Լուսնակ գիշերները ձեր հրացանները ուսերնուդ չի դնէք, որ չի փայլին. իսկ դուք ալ հագէք ճերմակ վարտիկ մը եւ ճերմակ երկար շապիկ մը՝ վարտիկին վրայ թողնուած. լուսնի լոյսով ճերմակը շատ չի երեւար, մինչդեռ սեւը շատ շուտ կը նկատուի, որով թշնամին կրնայ նշան առնել ձեզի: Մութ ժամանակ երբ ճամբորդէք, սեւ լաթեր հագէք*»[133]:

«Գիւղին մէջ.- *Ինչ գիւղի մէջ ալ ըլլայ խումբդ - տասնեակ-տասնեակ կը ցրուես զանոնք հոն: Եթէ մէկ տասնեակ ունիս, դարձեալ երեք տեղով պէտք է նստին եւ նստած տներու դռները իրարու դիմաց գտնուին, որպէսզի զիրար պահեն. երբ պատահմամբ կամ մատնութեամբ պաչարուին - միւսները անմիջապէս դուրս կու գան եւ կը զարնեն՝ պաչարած ընկերներն ազատելով*»[134]:

«Զգուշացիր թունաւորելէ.- *Առ հասարակ զգուշացիր քու ժողովուրդէդ: Երբ մէկ քանի կռիւներու մէջ յաջողութիւն ունենաս՝ կառավարութիւնը կը դիմէ հետեւեալ փորձին.- լրտեսներու միջոցով կ'աշխատի քեզ, խմբապետ, կամ քեզի հետ նաեւ ամբողջ խումբդ թունաւորել, եւ յետոյ՝ նոյն լրտեսներու միջոցով՝ յարձակիլ ձեր վրայ: Ամէն տեղ զգուշացիր հաց կերած ատենդ, ինչպէս նաեւ մասնաւոր մարդոցմէ նւէր ղրկուած ուտելիքներէն, ըմպելիքներէն եւ ծխելիքներէն: Մինչեւ որ իսկութիւնը չիմանաս, ոչ դուն կեր, եւ ոչ ընկերներուդ թող տուր որ ուտեն*»[135]:

«Գիշերային պաշարում.- *Եթէ գիւղին մէջ գիշերը պաչարուիս, առաւօտուն դաշտի կողմէն յարձակում կ'ըլլայ վրադ. դուն՝ տեսնելով որ գիւղին ետեւը լաւ դիրք ունեցող եւ մօտիկ սար կայ, կը մտա-*

---

[132] Նոյն, էջ 40:
[133] Նոյն, էջ 47:
[134] Նոյն, էջ 51:
[135] Նոյն, էջ 55:

ծես երթալ, բայց չի խաբւիս – թշնամին առաջ սարի դիրքերը կը գրաւէ, յետոյ դաշտէն կը յարձակի»[136]:

Անդրանիկ կը վերջացնէ իր գրքոյկը հետեւեալ կոչն ու սրտի խօսքերը ուղղելով՝

«ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՆԵՐՈՒՆ»

Վերջացնելով այս գրքոյկը, պարտք կը զգամ յայտարարելու թէ՝ ես ոչ զինուորական վարժարանի մը ընթացքը աւարտած եմ, ոչ ալ մասնագիտական ճիւղ մը մշակած. հետեւաբար յաւակնութիւն չունիմ երբեք մասնագիտական գործ մը ներկայացնելու իմ հայրենակիցներուս: Կեանքը ինքն է եղած՝ իր փորձառութիւնով՝ իմ ինչպէս նաեւ իմ չատ մը ընկերներուս դաստիարակը: Ի հարկէ սրտանց կը փափաքէի, որ օր մը, եւ այն մօտաւոր ապագայի մէջ, գիտապէս, մասնագիտական կրթութեամբ օժտուած երիտասարդներ յաջորդէին մեզի եւ աւելի յաջողութեամբ, աւելի ճեռնհասութեամբ վարէին մարտական բանակը:

Սակայն, չեմ կրնար այս առթիւ իմ ունեցած մէկ ճչմարիտ ցաւս ծածկել: Մօտաւորապէս երկու տարիէ ի վեր արտասահման կը գրտնուիմ եւ պատեհութիւնն ունեցած եմ մօտէն ճանչնալու արտասահմանի այլ եւ այլ հայ գաղութներու երիտասարդութիւնը: Թողունք անցեալը. տասնըհինգ տարիներէ ի վեր հայութեան համար արդէն զէնքն ու զինավարժութիւնը դարձած է կենսական, հարկադրողական անհրաժեշտութիւն: Երկրէն դուրս գտնուող երիտասարդներէն ոմանք գուցէ իրենց աչքերով տեսած են՝ թէ ինչպէս զօրաւորին սուրը արիւնով լուաց Հայրենիքը եւ իր առջեւ խոնարհեցուց մեր հայրերը, մեր մայրերը, քոյրերը ու ամէնքս: Ջի տեսնողներն ալ իրենց ականջներովը լսեցին այս ամէնը ու կը լսեն ամէն օր: Բայց ի՞նչ ըրած են մինչեւ հիմա՝ խրատուելու համար կեանքի դասերէն եւ չը կրկնելու անցեալի տխուր սխալները: Ոչի՛նչ: Ջի տեսայ երկու վայր, ուր տասը-քսան երիտասարդներ քով-քովի գային եւ բռնութեան սահմաններէն հեռու եւ ամէն կերպով ազատ՝ օտար երկիրներու մէջ մէկ-մէկ զէնք առնէին ձեռքերնին եւ զինավարժութեան հետեւէին. չի տեսայ եւ ցաւով կ՝ըսեմ ասիկա: Հապա ինչո՞ւ կը քննադատեն զանոնք, որ երկրին մէջ ո՛չ զէնք առնելու միջոց, ո՛չ ալ վարժուելու դիւրութիւն ունին:

---

[136] Նոյն, էջ 60:

Ամէն օր երեւան եկած դէպքերն ու անոնց յայտնութիւնը՝ մեզի բացարձակօրէն կը սորվեցնեն թէ հայը, ըլլայ Տաճկաստան, ըլլայ Կովկաս, Պարսկաստան կամ ուրիշ տեղ, իր կեանքը պահպանելու մէկ միջոց մը միայն ունի, մէկ պաշտպան մը, այն ալ զէնքն ու զինավարժութիւնն է: Մարդ ո՛չ հերոս, ո՛չ ալ կռուող կը ծնի· զէնքն է որ մարդուն կռուելու ընդունակութիւն կու տայ եւ դիմադրութեան ոգի կը ստեղծէ անոր մէջ: Անոնք որ կը սպասեն՝ թէ մեր նոր սերունդները առանց զէնքի ընտելանալու, առանց զինավարժութեամբ պարապելու՝ վաղը կռուողներ պիտի դառնան՝ տղայական միամտութիւննին է որ կը յայտնեն, ուրիշ ոչինչ: Այդ կերպով՝ եթէ զարեր ալ սպասենք, նորէն երկչոտներ, ստրուկներ պիտի մնանք, եւ նորէն մեր կեանքն ու պատիւը պիտի ըլլան օտարի ձեռքի խաղալիք:

Ես չեմ որ կը հրաւիրեմ ձեզ, արտասահմանեա՛ն հայ երիտասարդներ, այլ դժբախտ Հայրենիքին հողն ու քարը իրենց արիւնով ներկած մեր նահատակներն ու պաշտելի հերոսներն են, որ կոչ կ'ընեն ձեզի՝ զէնքի՛, զինավարժութեան ու վրէժխնդրութեան:

Լսեցէք անոնց ձայնը՝ որ մեր կեանքին ձայնն է»[137]:

★ ★ ★

Անդրանիկի Պուլկարիա հաստատուելէ առաջ, Սոֆիայի Հ.Յ.Դաշնակցութեան Կ. Կոմիտէն ծրագիրը յղացած էր հայկական զինուորական դպրոց մը հիմնելու, 12 աշակերտի համար, պայթուցիկ նիւթեր պատրաստելու նպատակով: Անդրանիկի Պուլկարիա հաստատուելէն ետք ձեռնարկը աւելի մեծ համեմատութիւններ կը ստանայ:

Կ. Կոմիտէն թէպէտեւ ծրագիրը չինած էր, սակայն դեռ չէր գիտեր թէ ի՞նչ պիտի ըլլայ Պուլկարիոյ կառավարութեան դիրքը՝ ծրագրին նկատմամբ:

Երբ Անդրանիկ կը տեղեկանայ զինուորական դպրոց հիմնելու Կոմիտէի ցանկութեան, ան իր համամտութիւնը կը յայտնէ ծրագրին հանդէպ եւ կառավարութեան դիրքաւորումը չօշափելու մտքով տեսակցութիւն մը կ'ունենայ կառավարական բարձրաստիճան պաշտօնեայի մը հետ: Պաշտօնեան կը խոստանայ աջակցութիւն ցոյց տալ հայ յեղափոխականներու ծրագրին նկատմամբ, պայմանաւ որ պուլկար-թրքական պատերազմի մը պարագային, անոնք ապստամբէին Երկրին մէջ, Թուրքիոյ դէմ:

---

[137] Նոյն, էջ 77-78:

Անդրանիկ, Ռուբէն Զարդարեան եւ ընկերներ ծրագիրը կը յայտնեն Արեւմտեան Պիւրոյին, որ իր համաձայնութիւնը տալէ ետք, իր հերթին կը տեղեկագրէ Արեւելեան Պիւրոյին, որ նոյնպէս ընթացք կու տայ ծրագրին:

Զինուորական Դպրոցը կը բացուի 1906 թ. Նոյեմբերին, 50 աշակերտի համար եւ 10 ամսուան դասընթացքով[138]: Միաժամանակ պուլկար կառավարութիւնը կը խոստանայ 400 հայ երիտասարդներ ընդունիլ բանակին մէջ, զէնքի եւ զինուորական վարժութեան համար[139]:

Իւրաքանչիւր աշակերտի համար ծախս կ'ըլլայ ամիսը 100 ֆրանք, որ կ'ընէ դպրոցական տարեշրջանին համար 50,000 ֆրանքի պիւտճէ մը:

Աշակերտները նախ կ'ուսումնասիրեն զինուորական տեսական հարցեր, որուն կը հետեւին զինուորական փորձեր՝ լեռները:

Թէպէտեւ Զինուորական Դպրոցին ծրագիրը վաւերացուած էր Դաշնակցութեան Արեւելեան եւ Արեւմտեան Պիւրոներուն կողմէ, սակայն անցած չըլլալով Ընդհ. Ժողովէն, հարցը Չորրորդ Ընդհ. Ժողովին մէջ վիճաբանութեան նիւթ կը դառնայ: Դպրոցը ձեռնարկութիւնը կը նկատուի Անդրանիկի, Արեւմտեան Պիւրոյին եւ Պալքանեան Կոմիտէին:

Վիեննայի Ընդհ. Ժողովին, Անդրանիկ Զինուորական Դպրոցին անհրաժեշտութիւնը կը ջանայ արդարացնել ըսելով՝ որ Երկիր մեկնած հայդուկներէն 100-էն 90-ը զէնքի վարժ չեն եղած, եւ հրացանի «զատվօտը» հանել ու տեղը դնել չեն գիտցած:

Մաշուր եւ Իսահակեան հակառակ կ'արտայայտուին ծրագրին, իսկ Արամ Մանուկեան, Ռոստոմ, Թոփճեան, Վրամեան, Զաւարեան, Անդրանիկ, Զարդարեան[140] եւ ուրիշներ կը պաշտպանեն ծրագիրը:

★ ★ ★

Պուլկարիոյ մէջ Անդրանիկ բնակութիւն հաստատեց Կալաթա գիւղը, որ Վառնայէն քանի մը քիլոմեթր հեռաւորութիւն ունէր: Ան այդ գիւղը մնաց մինչեւ Ա. Համաշխարհային Պատերազմին սկիզբը:

Կալաթան Սեւ ծովու եզրին բարձունքի մը վրայ հաստատուած

---

[138] Հրաչ Տասնապետեան, Նիւթեր Հ.Յ.Դաշնակցութեան Պատմութեան Համար, Հատոր Գ., էջ 60:

[139] Նոյն, էջ 60:

[140] Նոյն, էջ 61-62:

գեղատեսիլ գիւղ մըն էր, ուր կ'ապրէին 120 տուն պուլկարացիներ եւ 10 տուն թուրքեր[141]:

Ցունաց դիցաբանութեան մէջ, Կալաթան քոյրն էր յոյն իշխանի մը: Ուրիշ իշխան մը փորձած էր զինք առեւանգել· խուսափելու համար զինք հալածող իշխանէն, Կալաթան ինքզինք նետած էր ծովեզերեայ այդ բարձունքէն դէպի Սեւ ծովու ալիքներուն գիրկը[142]. այդ պատճառով գիւղը կը կոչուէր Կալաթա:

Ծովեզերքէն 50 մեթր հեռաւորութեան մը վրայ կար միայարկ տնակ մը, որ յար եւ նման էր գիւղի միւս տուներուն: Այդ տնակը Քալ Անդրանիկի բնակարանն էր:

Կալաթայի մէջ, Անդրանիկ՝ առանձնացած իր անցեալի յուշերուն հետ, օրերը կ'անցընէր բնութեան խաղաղ ծոցին մէջ:

Արեւոտ օրերուն, մօտակայ պուրակի ծառերուն ու ծաղիկներուն հետ էր, խնդուն եւ ուրախ: Անձրեւոտ օրերուն՝ իր սիկարէթի տուփին եւ սաթէ համրիչին հետ, տան առանձնութեանը մէջ, մռայլ ու մտածկոտ: Երկու-երեք չաբաթը անգամ մը, նաւակ կ'առնէր եւ Վառնայի հայոց Ս. Սարգիս Եկեղեցին կ'երթար չարականներ մտիկ ընելու· մանաւանդ «Օրհնեալք Եղերուք»ը չլսած եւ կամ պատարագիչին ձեռքն ու Աւետարանը չհամբուրած՝ չէր մեկներ եկեղեցիէն:

ՏԱՐԱԿԱՐԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ ԵՒ Հ.Յ.Դ.ԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՄԻՋԵԻ

Հ.Յ.Դաշնակցութեան 4-րդ Ընդհ. ժողովը տեղի ունեցած էր 1907-ին, Վիեննայի մէջ: Անդրանիկ, իբր պատգամաւոր մասնակցած էր ժողովներուն: Համագումարը որդեգրած էր ընկերվարական վարքագիծը եւ, ըստ Փրոֆ. Ր. Յովհաննիսեանի, վերահաստատած էր Թրքահայաստանը ազատագրելու կուսակցութեան գերագոյն նպատակը[143]:

Անդրանիկ, ընդհակառակն, կասկածի տակ կը դնէ այս որոշումը եւ կ'ըսէ թէ երեք օրուան վիճաբանութիւններէն ետք, կուսակցութիւնը կ'ըղնուներ «Կովկասեան Նախագիծը, այսինքն կը հրաժարէր իր բուն նպատակէն, որ էր Թրքահայ ժողովուրդին ազատու-

---

[141] Զօր. Անդրանիկ կը խօսի, *Լոս Անճելըս*, 1974, էջ 18:

[142] *Ալբերտ Գասպարեան (Երեւանի «Ս. Հայաստան» Օրաթերթի Մոսկուայի Թղթակից, Թող Լիճի Տուն-Թանգարան, «Նոր Աշխարհ» Շաբաթաթերթ, Նիւ Եորք, Օգոստոս* 28, 1971, էջ 2:

[143] Richard G. Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence*, p. 22.

թիւնը» եւ «ասիկա կը նշանակէր կիսով չափ թաղել Թրքահայոց դատը»[144]: Անդրանիկ կ'աւելցնէ.- «Այդ երեք օրուան ընթացքին, որ տեւեց Կովկասեան Նախագիծի վիճաբանութիւնը, ամբողջ հոգիով ղէմ ղրի: Մալումեան, համաժողովին օրուան նախագահը, բողոքեց, ըսելով թէ ես եւ հետս քանի մը հոգի պատճառ կը ղառնանք ժողովին երկարաձգման»[145]:

Անդրանիկ կը պատասխանէ.-

«— Արիւն ձեր ի գլուխ ձեր: Ըրէ՛ք ինչ որ կ'ուզէք, բայց Ռուսիոյ ղռները մեզի ղէմ մի փակէք: Մենք չատ թշնամի ունինք արդէն, Ռուսիան ալ թշնամի մի՛ ընէք մեզի, եւ պատճառ մի տաք որ Կովկասի հայութիւնն ալ Թրքահայոց վիճակին ենթարկուի»[146]:

Համաժողովին երկարօրէն վիճաբանուած ուրիշ օրակարգ մըն էր նաեւ Վասպուրականի մէջ գտնուող զէնքերն ու ռազմամթերքը: Անդրանիկ կը խորհէր թէ այդ զէնքերը ապահով մթերանոցներու մէջ չեն եւ ի վերջոյ թշնամիին ձեռքը պիտի անցնին: Արամ Մանուկեան հակառակը կը պնդէր: Ժողովը կ'որդեգրէ Արամի տեսակէտը եւ աննկատ կը թողու Անդրանիկի կարծիքը:

Անդրանիկի եւ Հ.Յ.Դաշնակցութեան միջեւ տարակարծութիւնները այսպէսով սկսած էին Վիեննայի Համագումարին: Այսպէս կոչուած «Կովկասեան Նախագիծ»ի որդեգրումը, յատկապէս, Հ.Յ.Դ. Վիեննայի Չորրորդ Ընդհանուր ժողովին կողմէ, ինչպէս նաեւ Վասպուրականի զինամթերքներուն ապահովութեան հարցը, խրամատ մը բացած էին հայ անուանի ռազմիկին եւ Դաշնակցութեան միջեւ (այս երկու հարցերուն պիտի անդրադառնամ առանձին գլուխներով, իրենց չահեկանութեան համար):

Անդրանիկը վչտացած էր կուսակցութենէն որ նկատի առած էր ռազմական ոչ մէկ փորձառութիւն ունեցող Արամի տեսակէտը, եւ ժամանակը ցոյց տուած էր որ իր տեսակէտը ճիշտ էր:

Համագումարի ընթացքին, առիթով մը, Խաչատուր Մալումեան (է. Ակնունի) Անդրանիկի ականջն ի վար կը փսփսայ.- «Դուն մեր կուսակցութեան Աստուածը պիտի դառնաս»:

Հերոսը, վչտացած յատկապէս իր ընկերներուն քաղաքական նոր վարքագիծէն, կը պատասխանէ.-

«Աւելի աղէկ է որ ես դուրսը մարդ մնամ, քան թէ ձեր մէջ՝ Աստուած»[147]:

---

[144] Զօր. Անդրանիկ կը Խօսի, *Փարիզ*, 1921, էջ 7:
[145] *Նոյն*, էջ 7:
[146] *Նոյն*, էջ 7-8:
[147] *Ա. Թէրզիպաշեան*, Անդրանիկ, էջ 107:

Անդրանիկ կը վերադառնայ Վառնա: Զօրս ամիս ետք լուր կ'առնէ թէ՝ Վանի զէնքերը թշնամիին ձեռքը անցած են, իսկ Արամ Մանուկեանն ալ ձերբակալուած է իր թաքստոցին մէջ[148]:

Անդրանիկ աւելորդ կը համարէ մնալ կուսակցութեան չարքերուն մէջ: Հրաժարականը կը ղրկէ ժընեւ, հրատարակուելու համար Դաշնակցութեան օրկան «Դրօշակ»ին մէջ: Կուսակցութիւնը Պիւրոյի անդամներէն Սարգիս Մինասեանը կը փութացնէ Վառնա, տարհամոզելու համար Անդրանիկը որ ետ կենայ իր որոշումէն: Ըստ երեւոյթին, Մինասեան յաջողած պէտք է ըլլար իր առաքելութեան մէջ, այլապէս Անդրանիկ երկրորդ հրաժարական մը հրատարակելու պէտք պիտի չունենար տասը տարի ետք, 1917-ին Թիֆլիսի իր «Հայաստան» թերթին մէջ:

Ցամենայն դէպս, խրամատը բացուած էր յեղափոխական Անդրանիկի եւ իր յեղափոխական ընկերներուն միջեւ, հետեւեալ պատճառներով.-

ա.- Վասպուրականի ռազմամթերքին գրաւումը թշնամիէն, հայդուկապետին ըրած զգուշացումներէն ետք:

բ.- Ըստ Անդրանիկի, Թրքահայաստանի' ազատագրումը առանցքը պէտք էր եղած ըլլար կուսակցութեան հետապնդած նպատակին, սակայն Դաշնակցութիւնը փոփոխութեան ենթարկած էր կուսակցութեան ծրագիրը Վիեննայի 4-րդ Ընդհ. ժողովին, ընդարձակելով իր յեղափոխական գործունէութեան դաշտը Թրքահայաստանի սահմաններէն անդին միչեւ Կովկաս, պայքարելու համար միաժամանակ թէ' Սուլթան Համիտի եւ թէ' ալ Ցարի բռնակալութեանց դէմ:

գ.- Կուսակցութիւնը «Ղարաբաղէն մինչեւ Սարըղամիշ ընկերվարութիւն կը քարոզէր հայ ժողովուրդին, որուն 80 տոկոսը այբուբեն չէր գիտեր դեռ»[149]: *Անդրանիկ հակառակ էր այս քարոզչութեան:*

Արդարեւ, «Հայ ընկերվարականներու չարքը ստուարացնողը եղաւ Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը, որ հետզհետէ իր ազգայնական հանգամանքը կորսնցնելով քանի մը տարիներ առաջ իննկաւ Միջազգային ընկերվարութեան տղմուտին մէջ: Դաշնակցութեան այս դաւանափոխութիւնը յառաջ եկաւ, կը կարծենք, իր մէջ բազմանալովը «մտաւորական պրոլետարեատին», որ պղտորուել էր Միջազգայի

---

[148] Զօր. Անդրանիկ կը խօսի, էջ 8:

[149] Նոյն, էջ 10:

ընկերվարութեան համոզումներէն, եւ ուս կեանքի մէջ յառաջ եկած ընկերական չրջափոխութեններէն»[150]:

Մ. Վարանդեան, ընկերվարութեան բարիքներն ու առաւելութիւնները թուելէ ետք, կը մատնանչէ մարդկային ընկերութեան այն երեք չարիքները՝ որոնց դէմ պիտի պայքարէր Հ.Յ.Դաչնակութիւնը.-

«Երեք բռնակալ ուժերի տակ ղարերից ի վեր հեծում է մարդկութեան ահագին մեծամասնութիւնը: Այդ ուժերն են - պարզ ու հակիրճ արտայայտութեամբ - կրօնը, միահեծան բռնապետութիւնը եւ Փողը»[151]:

Անդրանիկ կ'ապրէր ու կը տառապէր հայ ժողովուրդի ցաւերով, եւ կը պայքարէր գերագոյն նպատակի մը համար. այդ էր՝ Թրքահայաստանի ազատագրումը: Ան վաղահաս կը նկատէր ընկերվարական կամ այլ գաղափարախօսական նիւթերով զբաղիլը հայ յեղափոխականներուն համար: Անդրանիկ կ'ուզէր որ հայ երիտասարդութիւնը իր ամբողջ ուշադրութիւնը կեդրոնացնէ յեղափոխութեան վրայ եւ ոչ թէ զբաղի գաղափարախօսական քարոզչութիւններով:

Անդրանիկ օր մը կը լսէ որ երիտասարդ մը, Երուանդ Խաթանասեան անունով, ընկերվարական քարոզչութիւններով կը զբաղի: Իր քեռորդիին միջոցով լուր կը ղրկէ անոր որ խուրջինը չալկած իրեն ներկայանայ:

Խաթանասեան երկբերան խուրջինը չալկած կը մտնէ Անդրանիկի վրանը: Փաշայի կողքին նստած են Բժ. Տէր Թովմասեանը, Սամսոն խանն ու Գասպար Իփէքեանը: Այս վերջինը «անյաղորդ էր փուչի վրայ նստողի նման եւ սրտի նեղութիւնից՝ դէմքն էր ծամածռում»[152]:

— Պարպէ խուրջինդ, — կը ձայնէ Անդրանիկ, խստադէմ եւ հրամայական չեչտով:

Երիտասարդը գիրքերը խուրջինէն դուրս կը հանէ եւ կը չարէ գետինը:

Անդրանիկ ընկերվարական եւ քաղաքական բնոյթով գիրքերը մէկ կողմ կը դնէ, իսկ մնացեալները խուրջինը կը լեցնէ:

Խաթանասեան կը խորհրդածէ.-

---

[150] Մ. Ե., Ընկերվարութիւն եւ Հայ Ընկերվարականներ, Գահիրէ, 1910, էջ 49:

[151] Միքայէլ Վարանդեան, Վերածնուող Հայրենիքը եւ Մեր Դերը, Ժընեւ, 1910, էջ 294:

[152] Բժ. Եր. Խաթանասեան, «Անդրանիկի Հետ» (Տես, Արամ Հայկազ, Շապին Գարահիսար եւ Իր Հերոսամարտը, Պէյրութ, 1957, էջ 383):

«Արքաների հետ վիճիլը ներելի է, բայց Անդրանիկին առարկելը համազօր է անլուր վիրաւորանք հասցնելու նրա արժանիքին: Սարսափը պատեց ինձ: Սպասում էի, որ շառաչուն մի ապտակ հասցնի: Հոգիով սրտով յօժար էի այդ հարուածը եւս կուլ տալու, եթէ դէպքը դրանով պիտի վերջանար: Վախս այն էր, որ կարող էր ինձ հանրութեան առջեւ անարգել ու խայտառակել: Արդէն ականատես եղել էի բազմաթիւ անախորժ տեսարանների, ուր հայութեան այդ Հրեղէն Ոգին, եթերի մէջ ճախրող սաւառնաթեւ Արծիւը, մերկացել էր իր փառաշուք վեհութիւնից, վար էր իջել իր անմատչելի բարձունքից եւ գիշախանձ անգղի նման բզքտել եւ խոշտանգել յանցաւորին: Երբ ինձ մօտեցաւ, դողը բռնեց ինձ:

— Քեզի ձի տուի, որ վրան սոցիալիզմ, ֆետերացիա՞ (իր հընչումն է) բարձես: Ծո՛, գրող բրոց, Աբրոն սոցիալիզմին, ֆետերացիայի՞ն համար մեռաւ...խօսէ՛, ինչո՞ւ լեզուդ կապուեր է· ըսէ· սոցիալիզմի՞ն համար նահատակուեցաւ...

Լաւ կը ճանչնայի Անդրանիկին: Գիտէի, երբ նա անձնատուր էր լինում խօսքի, ճառի կամ հակաճառութեան, որքան էլ այդ ատեն խոժոռ ու դժնէ լինի իր տեսքը եւ որքան էլ ահարկու լինի իր զայրոյթի պոռթկումը, այլեւս բռնութեան չի դիմեր, որովհետեւ արիւնը կը պարպուի թոյնից եւ բռնութիւն կիրարկելու իր ներքին մղումը կը չքանայ: Երբ Անդրանիկ մեղապարտին խրատ կը տար, յորդոր կը կարդար, այդ նշանակում էր, որ նախօրօք որոշած էր նրան խնայել: Ի հարկէ, Անդրանիկի ամենից իմաստուն խրատներն իսկ համեմուած էին ինքնատիպ լուտանքներով:

Լուռ, բարեհաճ ու գլխահակ՝ լսեցի իր քարոզը, սաստը ու պատուէրները, անութիս տակ ամուր սեղմեցի Ահարոնեանն ու Սիամանթօն եւ աղէտից ճողոպրողի խոր գոհունակութեամբ դուրս պըրծայ վրանից: Նշմարեցի, որ ներկաները բոլորն էլ գոհ էին բարեդէպ ելքից, մանաւանդ Բժ. Տէր Թովմասեանը, որ ինձ հանդէպ յատուկ մի գորով ցոյց կը տար»[153]:

դ.– Վերջին պատճառը Անդրանիկի եւ Դաշնակցութեան միջեւ բացուած խրամատին՝ հետեւեալն էր.– Հերոսը հաշտ աչքով չէր դիտեր ա՛յն չփումներն ու գործակցութիւնը, որ տեղի կ՚ունենար Հ.Յ.Դաշնակցութեան եւ Երիտասարդ Թուրքերուն միջեւ: Իրեն համար բոլոր թուրքերը – սուլթանական թէ էթթիհատական – կ՚իյնային միեւնոյն յայտարարին տակ:

Երիտասարդ Թուրքերու հետ Հ.Յ.Դաշնակցութեան գործակ-

---

[153] Նոյն, էջ 383–384:

ցուբեան մասին հետաքրքրական դրուագ մը կը պատմէ հնչակեան ղեկավար Ս. Սապահ-Գիւլեան.-

«Մի ցուրտ, անձրեւոտ եղանակ. 1907-ի Դեկտեմբերի վերջին օրերից մէկն է. արագ անցնում եմ Մօնպարնասի (Փարիզ) պողոտայով:

Պրն. Սապահ-Գիւլեա՛ն, ընկեր Սապահ-Գիւլեա՛ն». լսում եմ կոկորդալիր մի ձայն, որ կանչում է: Ցետ դարձայ. տեսնեմ՝ Մինաս Ջերազն է, որ ոտքերը քաշկրտելով՝ աշխատում է քայլերը արագացնել՝ ինձ հասնելու համար:

Հազիւ իրարու մօտեցած-չմօտեցած՝ կէս զայրացած, կէս հեգնական կերպով հարցրեց.

— Ախպա՛ր, դուք մեզ ի՞նչ կ'ըսէք:

— Ի՞նչ առթիւ, զարմացմամբ հարցրի:

— Կ'ուզեմ ըսել թէ դուք՝ Ռուսահայերդ ի՞նչ կ'ըսէք մեզ՝ Տաճկահայերիս:

— Դուք ինձնից աւելի լաւ գիտէք. Պր. Ջերազ, դուք աւելի՛ հին գործիչ էք:

— Ախպա՛ր, դուք մեզ ինչո՞ւ կ'ըսէք hnun՛u:

— Կարծեմ, hnun՛u պատուանունը չի գործածւում բոլոր Տաճկահայերի համար, այլ միայն Պօլսեցիների. թէեւ, վերջերս, Ռուսահայերն էլ իրարու յաճախ hnun՛u են ասում: Բայց ինչո՞ւ համար այդ տարօրինակ հարցումը:

— Ա՛խպար, թող ըլլայ Պօլսեցիների համար. ինչո՞ւ կ'ըսէք: «Հnun՛u», - կ'ուզէք ըսել՝ թեթեւ, անյարատեւ, փոփոխամիտ, երկար-բարակ չը մտածող...: Հիմա՝ մե՞նք ենք «Հnunu»ը, թէ դուք:

— Բայց ի՞նչ է պատահել:

— Երէկ երեկոյեան քովս եկաւ Հ.Յ.Դաշնակցութեան ներկայացուցիչ՝ Ա., ըսաւ՝ որ իրենք թուրքերուն հետ - Ահմէտ Րիզայի կուսակցութեան հետ - կօնգրէս պիտի գումարեն. եկեր էր զիս ալ համոզելու, որ մասնակցիմ: Խնդիրներու մասին տեղեկութիւն հարցուցի, ըսաւ՝ որ իրենք որոշեր են Հայկական Խնդրէն վազ գալ եւ ամբողջ թիւրքիայով զբաղուիլ...: Ես պատասխանեցի թէ՝ ա՛խպար, 25-30 տարի է, որ ես Հայկական Խնդիր կը ճանչնամ, անով կը զբաղուիմ, անոր պոչէն բռներ կ'երթամ. համա՛յ, ա՛յս տարիքիս մէջ, ես ինչպէս կրնամ անկէ վազ անցնիլ. իմ կեանքս անոր հետ է կապուած, կարելի՞ բան է, որ Ներսէս Վարժապետեանի, Խրիմեանի, Նար-պէյի հետ չինած գործս քանդեմ, ուրանամ...: Մերժեցի, ըսի՝ որ չեմ կրնար...: Հարցուցի թէ ի՞նչպէս կ'ըլլայ, որ Դաշնակցութիւնը Հայկական Դատը կը լքէ, չէ՞ որ այսքան տարիներ անոր համար աշխատեր է, արիւն թափեր...: Ինձ ի՞նչ պատասխանէ՝ լա՛ւ.- «ժամանակին պիտի յարմարուիլ. ժամանակը այդպէս է պահանջում»: Հիմա, ըսէ՛, ա՛խպար, hnunը մե՞նք ենք, թէ՞

դուք: Ա՛յսքան տարի, Հայ Յեղափոխութեան, Հայկական Խնդրի անունով խօսէ՛, գրէ՛, համոզէ՛, թերթեր հրատարակէ՛, ցոյցեր ըրէ՛ եւ հիմա ալ ըսէ որ այդ ամէնը պիտի ձգենք ու Ահմէտ Րիզային հետ ամբողջ Թուրքիա՞ն փրկենք.– Ըսէ՛ նայիմ, Եւրոպան ի՞նչ կ՛ըսէ, Հայ Ազգը ի՞նչ կ՛ըսէ...: Այդ մարդը ըսաւ, որ պիտի գայ ձեզ տեսնելու. դուն ինձ ըսէ՛, որ ձեր կուսակցութիւնն ալ պիտի թողո՞ւ Հայկական Դատը, դուք ալ պիտի յարմարուի՞ք ժամանակին...: Ա՛խպար, աս ի՞նչ բան է, այս ազգը չէ՞ք մեղքանար...»[154]:

Ըլլալով համայն հայութեան ազգային հերոսը եւ գերագոյն ու միակ նպատակ ունենալով Արեւմտահայաստանի ազատագրումը Թրքական վայրագ բռնակալութեան անկրելի լուծէն, ճակատագիրը այնպէս մը տնօրինած էր, որ Անդրանիկը իր կեանքի տեւողութեան, առիթը ունեցաւ գործակցելու հայ երեք կուսակցութիւններուն հետ, առանց որեւէ մէկը զրկելու ժամանակ մը իրե՛նց պատկանած ըլլալու առանձնաշնորհումէն ու պատիւէն: Արդարեւ, պատանութեան տարիներուն Անդրանիկ Հնչակեան էր – «Շապին Գարահիսարի Հնչակեան ներկայացուցիչներուն մէջ էր նաեւ 18-ամեայ Անդրանիկ Օզանեան»[155]: *Երիտասարդութեան տարիներուն մտաւ Հ.Յ.Դաշնակցութեան շարքերը եւ ապա, 1917-1927 գործակցեցաւ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան հետ:*

Հայ ժողովուրդը լաւագոյնս բնորոշած է հերոսին պատկանելիութեան հանգրուանները, ըսելով՝ «Անդրանիկը ծնաւ Հնչակեան, ապրեցաւ Դաշնակցական եւ մեռաւ Ռամկավար»...:

---

[154] *Ս. Սապահ-Գիւլեան*, Պատասխանատուները, էջ 199-200:
[155] Պատմութիւն Ս.Դ.Հնչակեան Կուսակցութեան, *Ա. Հտ.*, էջ 128:

Գլուխ Հինգերորդ.– *Յեղափոխութեան թուլացում եւ թեքում դէպի ձախ. Խաբեպատիր սահմանադրական կարգեր Թուրքիոյ մէջ. Անդրանիկ առանձինն դիրք կը բռնէ երիտասարդ Թուրքերուն դէմ.*

«ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ՆԱԽԱԳԻԾ»

Ի՞նչ էր այս «Կովկասեան Նախագիծ» կոչուած ծրագիրը, որ այնքա՛ն դժգոհութիւն յառաջացուցած էր ատենին Հ.Յ.Դ. շարքերուն մէջ, կուսակցութիւնը հիմէն սարսած, եւ պատճառ հանդիսացած՝ որ Անդրանիկ եւ բազմաթիւ ուրիշներ հեռանան կուսակցութեան շարքերէն:

1900-ական թուականներուն, Ցարի միահեծան իշխանութեան դէմ պայքարը մեծ համեմատութիւններու հասած էր: Ռուսիոյ մէջ երկու մեծ կուսակցութիւններ, ընկերվարական գաղափարախօսութեամբ, կը ղեկավարէին չարժումը, Ցարի միապետական բռնակալութիւնը տապալելու յառաջադրանքով:

Այս կուսակցութիւններէն առաջինը՝ Սոցիալ-Դեմոկրատ, *կը պայքարէր բացառապէս արդիւնաբերական կեդրոններու մէջ, կազմակերպելով ցոյցեր եւ գործադուլներ: Սոյն կուսակցութեան մէջ կային ռուսեր, հրեաներ, վրացիներ եւ քիչ թիւով ալ հայեր:*

Միւս կուսակցութիւնը՝ Սոցիալիստ-Ռեվոլուցիոներ – *կամ՝* Էս.-Էր., *կը պայքարէր Ցարի բռնապետութեան դէմ գլխաւորապէս ահաբեկչութեամբ, պատուհասելով նախարարներ ու մեծ ու փոքր պաշտօնեաներ*[1]:

Հ.Յ.Դաշնակցութեան երրորդ Ընդհ. Պատգամաւորական ժողովը, կայացած Սոֆիայի մէջ 1904 թ. առաջին ամիսներուն, որոշում անցուց Կովկասի մէջ ինքնապաշտպանութեան *գետնի վրայ մասնակցիլ համառուսական յեղափոխական չարժման: Ինչո՞ւ:*

«*Զէ՞ որ թշնամին* (Ցարի միահեծան բռնակալութիւնը, *Ա.Ջ.*)

---

[1] *Միքայէլ Վարանդեան*, Հ.Յ.Դաշնակցութեան Պատմութիւն, *էջ* 350:

ընդհանուր էր ռուսի ու հայու, լեհի ու վրացիի եւ բոլոր հպատակ ազգերու համար: Ջէ՞ որ դաժան բռնակալութիւնն էր, որ հայկական չարժման սկիզբէն թումբ կանգներ էր, խեղդելով թրքահայոց ազատագրութեան ամէն փորձ, քայլալերելով նոյնիսկ, 1895-96-ին զանգուածային կոտորածները: Թշնամին ընդհանուր էր, դատը մէկ էր եւ միայն ընդհանուր ճիգերով, ռուսի, լեհի, ֆիննի, հայու, վրացիի, հրեայի ու բոլոր դժգոհ տարրերու գործակցութեամբ հնարաւոր էր տապալել զօրաւոր ոսոխը»[2]:

Նոյն տարուան, 1904 թ. Նոյեմբեր ամսուն գումարուեցաւ Ռուսիոյ յեղափոխական կուսակցութիւններու առաջին գաղտնի Խորհրդաժողովը, Փարիզի Լատինական Թաղի մէկ խուլ անկիւնին մէջ, որուն մասնակցեցաւ նաեւ Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը:

Ժողովը որոշեց ոչնչացնել Ցարի բռնապետութիւնը եւ զայն փոխարինել ռամկավարական կարգերով: Նաեւ ինքնորոշման եւ զարգացման ազատութեան իրաւունք տուաւ բոլոր հպատակ ժողովուրդներուն: Այս պատմական վաւերագրին տակ ստորագրեց, միւսներու կողքին, Միքայէլ Վարանդեանը, Դաշնակցութեան կողմէ:

Դաշնակցութիւնը այսպէսով կ'ընդարձակէր իր յեղափոխական գործունէութեան դաշտը եւ կը մտնէր, Թուրքիայէն դուրս, համառուսական յեղափոխական չարժումներու ոլորտին մէջ:

Տարի մը ետք, 1905 թ. տեղի կ'ունենար վիժած յեղափոխութիւն ռուսական կայսրութեան մէջ, 100,000-նոց ամբոխի արիւնալի ցոյցով, Ս. Բեղերպուրկի Ձմեռնային Պալատին առջեւ:

Համառուսական յեղափոխական ճակատը պահանջեց Հ.Յ.Դաշնակցութենէն որ յստակացնէ իր դիրքը չարժման մէջ:

Այդ նպատակով Կուսակցութեան Խորհուրդը* 1905 թ. Մայիսին[3], Ժընեւի մէջ գումարեց ժողով մը եւ խմբագրեց յատուկ նախագիծ մը Կովկասի մէջ իր ունենալիք յեղափոխական գործունէութեան համար, որ կոչուեցաւ «Կովկասեան Նախագիծ»**: «Կովկասեան Նախագիծ»ի մշակումով, Դաշնակցութիւնը Կովկասի մէջ կ'անցնէր

---

[2] Նոյն, էջ 351-352:

* «Հ.Յ.Դ. Խորհուրդ»ը կը բաղկանար երկու Պիւրօներու 5-ական ներկայացուցիչներէն եւ Կ. Կոմիտէներու պատասխանատուներէն:

[3] Նոյն, էջ 354:

** Ըստ Վահան Նաւասարդեանի, Ժընեւի ժողովին մէջ «Կովկասեան Նախագիծ»ի որոշումը ընդունուած էր մէկ ձայնի առաւելութեամբ, եւ այդ ձայնը կը պատկանէր բանաստեղծ Յովհ. Թումանեանին (Տես, Յուշապատում Հ.Յ. Դաշնակցութեան, էջ 183:

ինքնապաշտպանութեան շրջանէն յեղափոխական գործունէութեան: Սակայն, Հայ Մարտական կազմակերպութիւնը չկրցաւ գործօն դեր վերցնել 1905-ի ռուսական յեղափոխութեան մէջ, որովհետեւ նեն-գամիտ Ցարի սադրանքներուն հետեւանքով, Կովկասի թաթարները հայոց դէմ ցցուեցան, եւ հայ յեղափոխական ռազմիկները հարկադրուեցան պաշտպանելու արեւելահայութիւնը թաթարական յարձակումներուն դէմ:

1905 թ. հայ-թաթարական կռիւներուն ատեն Անդրանիկ ժընեւ կը գտնուէր: Ռոստոմ անձամբ ժընեւ եկած էր համոզելու համար հայոց Մեծ Ռազմիկը, որ Կովկաս անցնի եւ ղեկավարէ հայոց ինքնապաշտպանութիւնը թաթարներու յարձակումներուն դէմ, աւելցնելով՝ որ «Ռուսը այս անգամ մեզի հետ է»...: Անդրանիկ պատասխանած էր թէ Ցարին նպատակն է որ հայերը եւ թաթարները զիրար կոտորեն, այլապէս ռուս բռնատէրը «իր ցուցամատը չարժելով» կրնար կեցնել կռիւները:

1907 թ. Վիեննայի մէջ կը կը գումարուէր Հ.Յ.Դաշնակցութեան Ջորրորդ Ընդհ. Պատգամաւորական ժողովը որ տեսակէտով մը «Գերագոյն Ատեան»ը[4] պիտի հանդիսանար երկու տարի առաջ Սոֆիայի մէջ մշակուած «Կովկասեան Նախագիծ»ին:

«Նախագիծ»ին եռօրեայ վիճաբանութիւնները Վիեննայի ժողովին, խոր դժգոհութիւններ եւ տարակարծութիւններ յառաջացուցին Կուսակցութեան շարքերուն մէջ:

«Նախագիծ»ը ակնյայտ շեղում մըն էր մարտական կուսակցութեան հիմնական նպատակէն, որ էր Թրքահայաստանի ազատագրումը:

«Այն խոր դժգոհութիւնները, որ Կուսակցութեան շարքերում առաջացան «Նախագիծ»ի ընդունուելուն հետեւանքով, ուղղուած էին ոչ թէ ԸՆԿԵՐՎԱՐՈՒԹԵԱՆ դէմ, այլ միայն եւ բացառապէս այն ակնբախ, անվիճելի ու անառարկելի չեղումին դէմ, որ թոյլ տուաւ իրեն Դաշնակցութիւնը՝ Թրքահայոց քաղաքական հարցը փոխարինելով համահայկական դատով»[5]:

Անդրանիկ եւ իր համախոհները կը պատճառաբանէին՝ թէ Կուսակցութեան ուժերն ու ռազմական միջոցները բաւարար չէին յեղափոխութեամբ գործօն պայքար մղելու միաժամանակ թէ՛ Սուլթանի եւ թէ՛ Ցարի դէմ, եւ այս ընելով Արեւմտահայաստանի ազատագրական պայքարը պիտի տկարանար, առանց բան մը չահելու Ցարի դէմ մղուելիք յեղափոխական պայքարէն:

---

[4] Ցուշապատում Հ.Յ.Դաշնակցութեան, էջ 185:
[5] Նոյն, էջ 186:

Ազատութեանց թշնամի Ցարի դաժան բռնակալութիւնը ուղղուած էր անհատ յեղափոխականներու դէմ, մինչ Սուլթան Համիտը «յեղափոխականներու» պատրուակին տակ կը կոտորէր հարիւր հազարաւոր անմեղ ժողովուրդ: Հետեւաբար, բաղդատութեան եզրը քիչ էր Սուլթանի բարբարոսական բռնատիրութեան եւ Ցարի միահեծան իշխանութեան միջեւ, եւ վերջինը, առանց այլեւայլի նախընտրելի էր առաջինէն: Ցամեննայն դէպս, Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը, երկու ճակատի վրայ միաժամանակ պայքար մղելով, կը ջլատէր իր արդէն իսկ տկար ուժերը, եւ կը ծախսողէր երկու ճակատներուն վրայ ալ հաւասարապէս: Դաշնակցութեան այս ակնյայտ չեղումին համար էր, որ Անդրանիկ եւ իր բազմաթիւ համախոհները հեռացած էին Կուսակցութեան շարքերէն:

Անդրանիկէն ետք, «Կովկասեան Նախագիծ»ի դէմ առաջին յայտնի ընդվզողներէն մէկը եղած էր Միհրան անունով հին եւ քաջ յեղափոխականը: Ան աչքառու եւ ազդեցիկ ֆետայի մը ըլլալով պայման դրաւ կուսակցութեան կեդրոնին որ հրաժարի «Նախագիծ»էն եւ նուիրուի միայն ազգային ինքնապաշտպանութեան գործին:

Դաշնակցութեան թրքահայ ղեկավարները առ հասարակ հակառակ ըլլալով հանդերձ «Նախագիծ»ին, ծրագիրը «մէկ ձայնի առաւելութեամբ» վաւերացուած էր 1907-ին, Վիեննայի Չորրորդ Ընդհ. ժողովէն, որովհետեւ այդ ատեն, Կուսակցութեան թրքահայ ղեկավարներէն Սերոբ Ազբիւր, Գէորգ Զաւուշ, Հրայր-Դժոխք, Սպղանաց Մակար եւ ուրիշներ նահատակուած ըլլալով պայքարի ճամբու վրայ, Արեւմտեան Պիւրոն տկարացած էր եւ Կուսակցութեան ուսահայ ջոջերը կ'իշխէին ժողովներուն մէջ:

Միհրանի եւ իր հետեւորդներուն բողոքները ի զուր անցած ըլլալով, օր մը Միհրան զէնքը ձեռքին ներս մտաւ Թիֆլիսի «Ցառաջ» թերթի խմբագրատունը եւ պահանջեց Կուսակցութեան կնիքն ու վաւերաթուղթերը: Աւետիս Ահարոնեանի միջամտութեան վրայ ան վերջ տուաւ իր սպառնալիքին եւ դուրս ելաւ գրասենեակէն:

Միհրանի չարժումը կոչուեցաւ «Միհրանականութիւն»[6]:

Կովկասահայ մեծ ռազմիկ եւ 1905-ի Կովկասի հայ-թաթարական կռիւներու հերոսներէն՝ Նիկոլ-Դուման ալ գրաւոր կերպով թելադրեց Կուսակցութեան կեդրոնական Պիւրոյին, որ «չատ չտարուի համառուսական հովերով»[7], բայց այս բոլոր բողոքները ապար-

---

[6] Տես· Մ· Աւետեան, Հայ Ազատագրական Ազգ· Ցիսնամեայ Ցուշամատեան եւ Զօր· Անդրանիկ, էջ 53:

[7] Նոյն, էջ 54:

դիւն անցան: Դաշնակցութեան կովկասահայ ղեկավարները պարզապէս ուզեցին մխրճուիլ համառուսական յեղափոխութեան տղմուտին մէջ, ջլատելով Թրքահայաստանի ազատագրական պայքարը:

Ծայր տուաւ երկպարակութիւնը կուսակցութեան շարքերուն մէջ· չատեր հրաժարեցան կուսակցութենէն, ուրիշներ հեռացուեցան կամ սպաննուեցան: Եղիշէ Թոփճեան, Շահրիկեան եւ այլ ղեկավարներ ահաբեկիչի մը միջոցաւ սպաննել տուին նաեւ Միհրանը: Անոր եղբայրը՝ Յաքէթ, իր կարգին եղբօր վրէժը լուծելու համար սպաննեց Եղիշէ Թոփճեանը[8]:

Միհրանի գործադրել ուզածը տեսակ մը «պետական հարուած» էր կուսակցութիւնը ձեռք առնելու եւ զայն դնելու իր նախկին եւ չիտակ հունին մէջ, իբրեւ գերագոյն նպատակ ունենալով Թրքահայաստանի ազատագրումը, եւ ոչ թէ սոցիալիզմի կառուցումը:

Հ·Յ·Դ· Ջորրորդ Ընդհ· ժողովը իր «ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐ» գրքոյկին մէջ հետեւեալ խօսքերով կը նկարագրէ սոցիալիզմի ամրապնդումը իբրեւ հիմք՝ քաղաքական գործունէութեան·-

«2·- Կովկասեան գործունէութեան Նախագիծը, որ 1905-ի Յորհուրդէն ի վեր, հանդիսանում է իբրեւ մի քաղաքական կրուածաղիկ կազմակերպութեան չարքերում եւ այդ չարքերից դուրս, եւ իր պարունակած սկզբունքներով մեր չարքերը ոգեւորելու փոխարէն, մի անըմբռնելի թիւրիմացութեամբ ամենատխուր ընդհարումների եւ պառակտումների պատրուակ եղաւ - ընդունուեց, վաւերացուեց, թէ ըստ իրաւասութեան, եւ թէ ըստ էութեան, եւ դարձաւ այն հիմնաքարերից մէկը, որի վրայ պէտք է յենուի Դաշնակցութեան սոցիալիստական գործունէութիւնը Անդրկովկասեան հայ ժողովրդի մէջ:

3·- Սոցիալիստական ծրագրի հիմնական սկզբունքների վաւերացումը, իբրեւ տրամաբանական չարունակութիւն նախորդ որոշման, պիտի համարուի Ջորրորդ Ընդհանուր Ժողովի մտածողութեան եւ աշխատանքների պսակը»: Եւ ապա՝ «կազմակերպութեան ղեկավար մարմինը վճռեց՝ յայտարարել Դաշնակցութիւնը իբրեւ հայ աշխատաւոր դասակարգի կուսակցութիւն»: Նաեւ՝ «Իր այդ կարեւոր որոշման վերջնական ամբողջացումն տալու համար, Ժողովը միաձայն որոշեց՝ յարել Միջազգային սոցիալիստական բանակին եւ յարաբերութեան մէջ մտնելով Բրիւքսէլի Սոցիալիստական Բիւրոյի հետ՝ ապահովել Դաշնակցութեան մասնակցութիւնը

---

[8] Լեւոն Թիւթիւնճեան, Յուշեր, ···, էջ 156:

թէ՛ Բիւրոյի եւ թէ Միջազգային սոցիալիստական կոնկրէների մէջ»[9]:

Երբ աչքէ կ'անցընենք Ջորրորդ Ընդհ. ժողովի ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐ գրքոյկին որոշումներու չարքը, առ հասարակ անոնք կը վերաբերին Կովկասի մէջ տարուելիք սոցիալիստական աշխատանքին եւ գրեթէ ոչինչ կը գտնենք հոն Սուլթանի դէմ պայքարին կամ Թրքահայաստանի ազատագրման վերաբերեալ:

ՀԱՅ-ԲՐՏԱԿԱՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Թուրքիոյ մէջ ապրող բոլոր ցեղերը, թուրքերէն սկսելով, փոքրամասնութիւններ էին: Արեւմտեան շրջաններուն մէջ մեծամասնութիւն էին թուրքերը, փոքրամասնութիւն՝ հայերը, յոյները, քիւրտերն ու այլ ցեղեր: Արեւելեան շրջաններուն մէջ մեծամասնութիւն էին հայերը, փոքրամասնութիւն՝ թուրքերը, քիւրտերն ու այլ ժողովուրդներ: Հարաւ-արեւելեան շրջաններուն մէջ մեծամասնութիւն էին քիւրտերը, փոքրամասնութիւն՝ թուրքերը, հայերն ու ասորիները:

Սակայն, թուրքերը, իրենց բռնակալական իշխանութիւնը յաջողած էին կիրարկել բոլորին վրայ, օգտագործելով հպատակ տարրերու հակամարտութիւնները, յատկապէս հայ եւ քիւրտ կրօնական եւ ցեղային նկարագրի տարբերութիւնները:

Արեւելեան նահանգներուն մէջ հայոց մեծագոյն պատուհասը - թուրքերէն աւելի - խաչնարած ու մինչեւ ակռաները զինուած քիւրտերն էին: Թրքական բարբարոսական բռնատիրութեան տակ հայերը դարեր ամբողջ զգացած էին անկրելի ծանրութիւնը քրտական սարսափելի լուծին, որուն բնորոշումը տուած էր հայոց Ազգային ժողովի երեսփոխաններէն մէկը, 1870 թուականին.-

«Հոն բռնաւորաց խումբ մը կայ - քիւրդն է անիկ, որ մեզի պէս հպատակ չէ Տէրութեան, որ տուրք չը տար, այլ թշուառ հայը կը կեղեքէ եւ կ'ասպատակէ զէն ի ձեռին»...[10]:

Պետութեան մէջ պետութիւն էր քիւրտը Թուրքիոյ մէջ, եւ կըրկնակ լուծ՝ հայու վիզին:

---

[9] Հրաչ Տասնապետեան, Նիւթեր Հ.Յ.Դաշնակցութեան Պատմութեան Համար, Հատոր Գ., էջ 299-300:

[10] Միքայէլ Վարանդեան, Հայկական Շարժման Նախապատմութիւն, Հատոր Բ., էջ 95:

Հայերը բազմիցս փորձած էին իրենց ցեղակից քիւրտերուն հետ համագործակցութեան եզր մը գտնել, սակայն առանց յաջողութեան, որովհետեւ, նախ՝ փորձառու եւ լեզուանի դիւանագէտներ չունէին կարենալ համոզելու համար իրենց դրացիները, թէ իբրեւ երկու մեծ փոքրամասնութիւններ, իրենց ազգային չահը կը կայանայ հասարակաց թշնամիին դէմ համագործակցաբար դիրք բռնելու մէջ: Քիւրտերը, նոյնքան ապիկար փոլիթիկոսներ, կը հակէին թուրքերուն կողմը, նախ՝ անոնք իրենց կրօնակից էին եւ երկրորդ՝ ճարպիկ թուրքերը, քաջատեղեակ ըլլալով խաչնարած քիւրտերու ցեղային նկարագրին, դիւրութեամբ կը գրգռէին անոնց աւարառութեան ախորժակները, ազատօրէն զէնք կրելու արտօնութիւն չընորհած էին անոնց, մատնանչելով հայ աշխատունակ ժողովուրդին առատ բերքերը, խաչինքներն ու պարէնի ամբարները...:

Թուրքերուն ամէնէն ազդեցիկ զէնքը իրենց հայաջինջ քաղաքականութեան մէջ, քիւրտերն էին:

1880-ին, Կ. Պոլսոյ հայ քաղաքական գործիչները, չէզոքացնելու համար Սուլթանի ահարկու քրտական զէնքը, գաղտնի գործակալ մը ղրկեցին դէպի Տէրսիմ եւ Միջագետքի սահմանները, ուղղակի բանակցելու եւ համագործակցութեան կապեր հաստատելու համար քիւրտերուն հետ: Արկածալից եւ երկար ճամբորդութիւններէ ետք, գաղտնի գործակալ Փիլիկը (Փիլիպոս Քէչեան) 1886-ին վերադարձաւ Պոլիս եւ տեղեկութիւններ հաղորդեց իր մեծերուն[11]:

Գործակցութեան համար, քիւրտերը հայերէն կը պահանջէին «ղրամ եւ զէնք՝ ինքնավար Քիւրտիստան մը ստեղծելու նպատակով պայքարի իջնելու համար:

Դարասկիզբին, հայ-քրտական յարաբերութիւններու ծիրին մէջ, Անդրանիկը սկզբունքօրէն հակառակ չէր քիւրտերու հետ համագործակցութեան, ընդդէմ թուրք կառավարութեան: Ան ջատագովն էր քիւրտերու հետ յարաբերութիւններու բարելաւման, սակայն երբեք վստահութիւն չունէր անոնց վրայ որպէս բարեկամներ, եւ յոյս ալ չունէր, որ կրնայ իրականութիւն դառնալ նման բաղձալի ծրագիր մը: Կարգ մը քիւրտ աչիրէթներու հայերու նկատմամբ ցոյց տուած մերձեցման ժեսթերը, - կ'ըսէր ան, - արդիւնք են վախի ազդեցութեան, որպէսզի հայերը չկտրեն անոնց ճամբաները:

Արդարեւ, Հ.Յ.Դաշնակցութեան Չորրորդ Ընդհ. Պատգամաւորական ժողովի 13-րդ նիստին, գումարուած Վիեննայի մէջ,

---

[11] Տես Մ. Աւետեան, Հայ Ազատագրական Ազգ. Յիսնամեայ Յուշամատեան եւ Զօր. Անդրանիկ, էջ 78:

1907 թ. Մարտ 1-ին, երբ հարց եղած էր քիւրտերու հետ յարաբերութիւնները բարելաւելու խնդիրը, Անդրանիկ ըսած էր.

«Եթէ կառավարութիւնը փոքր ինչ սանձահարէ քրտերին՝ նրանց տրամադրութիւնը դէպի մեզ անպայման կը բարելաւուի, որովհետեւ կրօնական հակառակութիւնը ինքնըստինքեան կարեւոր գործօն չէ մեր յարաբերութիւնների մէջ. քրտերը շատ էլ կրօնամոլ մահմետական չեն եւ շատ բան էլ չեն հասկանում այդ կրօնից». աւելցնելով՝ «երբ նրանք կարող են ազատ թալանել, առեւանգել, սպաննել՝ ինչո՞ւ պէտք է միանան իրենց զոհերի հետ»...[12]:

Սեպուհ եւս համաձայն էր Անդրանիկի հետ.-

«Սեպուհ.- Քիւրտերը բաժանուում են աշիրէթների եւ ռայաների. աշիրէթների հետ հաստատուն բարեկամութիւնը անհնարին է. մինչեւ նրանք կառավարութենէն զինաթափ չլինեն կամ չհալածուեն, նրանց կառավարութեան դէմ գրգռելը չէ կարելի:

Անդրանիկ.- Եթէ որեւէ միջոցով հնարաւորութիւն էլ լինի, այս կամ այն քիւրտ ցեղը գրգռել կառավարութեան դէմ, գործնական նշանակութիւն ունենալ չէ կարող մեզ համար, որովհետեւ այդ գրգռումը ընդհանուր նշանակութիւն չէ կարող ունենալ՝ քրտերի ցեղական թշնամութիւնների պատճառով. կառավարութեան դէմ եղած մի ցեղի դէմ կը միանան կառավարութեան հետ այդ ցեղի թշնամի ցեղերը եւ նրա ըմբոստացումը կ'անղամալուծեն»[13]:

Բարսեղեան կը հարցնէ թէ արդեօք երկրագործ քիւրտերու բարեկամութե՞ն եւս չենք կրնար վստահիլ:

Անդրանիկ կը պատասխանէ թէ քիւրտերու ամենավատը դաշտի երկրագործ քիւրտերն են:

Իսկ Ընդհ. ժողովի 44-րդ նիստին, գումարուած Մարտ 21-ի երեկոյեան, Անդրանիկ ըսած էր թէ՝ Հայ Յեղափոխական Շարժման ամենամեծ խոչընդոտը քիւրտն է. եթէ քիւրտը կարողանանք մեզ միացնել, «այն ժամանակ ինչքան կ'ուզէ թող կառավարութիւնը գայ մեր վրայ»:

Գալով թուրք ընդդիմադիր եւ դժգոհ տարրերը կառավարութեան դէմ գրգռելու թափճեանի (եւ ատենօք՝ Հրայրի) ծրագրին, Անդրանիկ սապէս արտայայտուած էր.-

«— Այստեղ ցանկութիւն է յայտնուում, որ մենք աշխատենք (գիտակցութե՞ն) բերել թուրքերին: Գեղեցի՛կ, բայց մենք դեռ չենք կարողացել մեր իսկ հայերի գիտակցութիւնը զարթնեցնել, -

---

[12] Հրաչ Տասնապետեան, Նիւթեր Հ.Յ.Դաշնակցութեան Պատմութեան Համար, Հատոր Գ., էջ 31:

[13] Նոյն, էջ 31:

կարող կը լինե՞նք արդեօք, թուրքերի մէջ յաջողութիւն ունենալ: Ջենք կարող· զուր է կարծում Թոփճեանը, թէ թուրքերը կը միանան մեզ՝ կառավարութեան դէմ ընդհանուր ուժերով կռուելու համար· զուր է, որովհետեւ ինքը Թոփճեանն է ասում, թէ թուրքի մէջ ատելութիւնը դէպի քրիստոնեաները՝ դեռ զօրեղ է եւ կարող է ամէն րոպէ պայթել: Նոյնը եւ քրտերի վերաբերմամբ· ի հարկէ, լաւ է որ քրտերը մեզ հետ գործեն· բայց այդ չեն անի»[14]:

ՎԱՆԻ ՋԻՆԱՊԱՀԵՍՏՆԵՐՈՒՆ ՅԱՅՏՆԱԲԵՐՈՒՄԸ

Ի՞նչ էր պատճառը, որ Վանի զինապահեստներուն յայտնաբերումը այնքա՛ն զայրացուցած էր Անդրանիկը, որ ան պատճառներէն մէկը հանդիսացաւ որ հերոսը մեկուսանայ իր յեղափոխական ընկերներէն եւ հրաժարի ա՛յն կուսակցութենէն, որ միջոց եղած էր զինք թրծելու յեղափոխական հնոցին մէջ եւ աստուածացուցած՝ իբր ազգային հերոս:

Կուսակցութեան Ջորրորդ Ընդհ· ժողովին, Անդրանիկ զգուշացուցած էր իր ընկերները թէ Վանի պէս մեծ քաղաքի մը մէջ մեծ քանակութեամբ զէնքերու մթերումը վտանգաւոր կրնայ ըլլալ, տրուած ըլլալով, որ անոնց տեղափոխումը դժուար է, իսկ յայտնաբերումը դիւրին: Մտիկ չէին ըրած իր խօսքը եւ զէնքերը անցած էին կառավարութեան ձեռքը:

Թրքական գեհենին մէջ գործող հայ մարտիկին համար հրացանը այնքան կարեւոր էր, որքան իր կերած հացը:

Այն ատենուան ամէնէն կատարելագործուած եւ գերարդիական զէնքը մօսին հրացանն էր, զոր ռուսերը հնարած էին 1893-ին[15]:

Մինչեւ այդ ատեն ամէն տեղ հրացաններու գնդակները կապարէ կ'ըլլային եւ մեծ տրամագիծերով: Մօսինի խողովակը եռագծեան էր, այսինքն՝ գնդակը խողովակէն դուրս ելլելէ առաջ երեք անգամ ինքն իր վրայ կը դառնար արտադրելով արագընթացութիւն եւ հեռուները հասնելու կարողութիւն: Փամփուշտը պատրաստուած էր նոր տեսակի վառօդով, որ թէ՛ զօրաւոր էր եւ թէ՛ ալ անծուխ: Գնդակները նիքելապատ էին եւ երկու անգամ փոքր տրամագիծով:

Մօսին հրացանին գնդակը մինչեւ 2700 ոտք հեռաւորութեան վրայ կը հասնէր իր թիրախին եւ կը սպաննէր հակառակորդը, մինչ-

---

[14] Նոյն, էջ 115:

[15] Տաճատ Թերլեմեզեան, Ճշդում մը «Զինամթերքի Թափանցման» Առթիւ, Տես «Հայրենիք» Օրաթերթ, Հոկտ· 9, 1980, էջ 3):

դեռ Թչնամիին գործածած զէնքի գնդակը հազիւ 700 ոտք կարողութիւն ունէր: Ասկէ զատ, Թչնամիին գործածած ոչ-մօսին հրացանին փամփուշտը ծխաւոր ըլլալուն համար դիւրաւ կը նշմարուէր:

Թուրքն ու քիւրտը իրենց ձեռքին ունէին, Մարթինի եւ հին տեսակի Մաուզէր, 10 փամփուշտ վերցնող, եւ կապարով փամփուշտներ որոնք երկու անգամ աւելի ծանր կը կշռէին:

Այս բոլոր առաւելութիւններուն հետեւանքով, Մօսինով զինուած չան ֆետային իր վրայ կրնար կրել 250–300 փամփուշտ[16]*:*

Որովհետեւ Մօսինի գնդակը շատ հեռուէն Թչնամին կը գտնէր, քիւրտերը այդ զէնքը կ'անուանէին «Մարդասիրական», այսինքն՝ մարդը շատ սիրելուն համար, Մօսինին գնդակը շատ հեռուները կ'երթար եւ զինքը կը գտնէր...[17]*:*

Մօսինը հնարուած էր 1893-ին, իսկ խմբապետ Վարդանը զայն գործածած էր 1896-ի վանի կռիւներուն ատեն:

Ինչպէս կ'ըլլայ որ հնարուելէն միայն երկու-երեք տարի ետք Մօսինը չան ֆետայիներուն ձեռքը անցած էր: «Մերը չմեռնի Դաշնակցութեան», – կ'ըսէ Տաճատ Թերլեմեզեան, – «անոր համար անհնարին բան չկայ ի խնդիր հայու պաշտպանութեան: Դրամը ձեռքին 4000 մայլ Սիպերիայի մէջ Ուրալին հասնիլը փոքրիկ գործողութիւն մըն էր մեր ճապուկ ճարտար ընկերներու համար: Քօնեաքի եւ դրամի համբոյով չուտով Պարսկաստանի Սալմաստ գաւառը կը հասնէր 300-է աւելի նորատեսակ այդ զէնքերէն»[18]*:*

Ըստ Ռուբէնի (Տէր Մինասեան), Մօսին հրացան մը այն ատեն Թուրքիոյ մէջ հայուն կը ծախուէր 100 օսմանեան ոսկիի, երբ ուսուցիչի մը ամսականը 2 օսմանեան ոսկի էր: Թուրքերը հաւանաբար շատ աւելի աժան գինով ձեռք կը ձգէին Մօսին հրացանը. ասոր պատճառը այն էր թէ հայուն զէնք ծախելը քրէական յանցանք կը համարուէր եւ օրինազանցը կրնար մահապատիժի ենթարկուիլ կամ 101 տարի բանտարկութեան դատապարտուիլ:

Ուրեմն հասկնալի է Անդրանիկի զայրոյթը, երբ հակառակ իր զգուշացումներուն, երեւան հանուած էին Վանի զինամթերանոցները եւ անցած Թչնամիին ձեռքը: Այդ զէնքերը ձեռք կը ձգուէին մեծ զոհողութիւններով եւ զանոնք մէկ թաքստոցէն միւս գաղտնարանը փոխադրելը տեղի կ'ունենար տարապայմանօրէն դժուարին պայմաններու տակ:

---

[16] Նոյն, էջ 3:
[17] Նոյն, էջ 3:
[18] Նոյն, էջ 3:

Ի՞նչ պարագաներու տակ երեւան հանուած էին Վանի ռազմամթերքի պահեստները:

1907 Դեկտեմբերին, Հ.Ց.Դաշնակցութեան կեդրոնական կոմիտէի ցուցմունքներով, այդ զէնքերը պէտք էր ստուգուէին, մաքրուէին եւ իւղոտուէին: 1907 Դեկտ. 22-էն մինչեւ 1908 Յունուար 22-ը 18 պահեստներու գործը վերջացած էր: Մէկ օր ետք, Յունուար 23-ին, տեղի ունեցած էր անորակելի դաւաճանութիւն մը:

Վեց տարիներէ ի վեր կուսակցութեան շարքերուն մէջ գտնուած, պատասխանատու պաշտօններ վերցուցած եւ «չատ վստահելի» Դհերցի Դաւոն դաւաճան դառնալով ներկայացած էր թուրք իշխանութեան եւ մատնած՝ իր գիտցած պահեստներուն տեղերը:

Կառավարութիւնը մեծ ուժերով կը շրջապատէ յայտնուած տուները եւ կը գրաւէ զէնքերը: Կարգ մը տեղեր հայ զինեալներ, Արմենական, Հնչակեան եւ չէզոք մարտական ուժերու եղբայրական գործակցութեամբ, կռիւով թուրքերէն ետ կը խլեն գրաւուած զէնքերը:

Գ. Աչըքեան «Հայրենիք» օրաթերթին մէջ յօդուած մը հրատարակելով կ'ըսէ թէ Վանի զինապահեստներուն «մեծ մասը» երեւան հանուեցան, իսկ Տաճատ Թերլեմեզեան կը ժխտէ Աչըքեանի գրածը, ըսելով որ զինապահեստներուն 20 տոկոսը միայն անցաւ թշնամիին ձեռքը[19]:

Ինչո՞ւ համար «չատ վստահելի» չարքային ընկեր Դհերցի Դաւոն, մէկ օրէն միւսը դաւաճան դառնալով, մատնած էր զինամթերանոցներուն տեղերը:

Դժբախտաբար այս պատմութեան մէջ ալ հակառակորդ կողմերը հակասական կերպով կը ներկայացնեն եղելութիւնը:

Ըստ ոչ-դաշնակցական աղբիւրներու, Դաւոն Դաշնակցական կարեւոր եւ վստահելի մարտիկ մըն էր: Դաւաճանութեան դէպքէն առաջ գացած էր Մակու եւ Թաւրիզ ու նկատելի քանակութեամբ զէնք ու զինամթերք բերած էր Վան: Անոնց պահպանութեան գործը նոյնիսկ իրեն վստահուած էր: Դաւոն առողջ, առոյգ, եռանդուն եւ բարեկեցիկ երիտասարդ մըն էր: Իր տունը Հիւրանոց եւ երբեմն ալ ապաստանարան դարձած էր դաշնակցական չէֆերու եւ մարտիկներու համար:

Դաւոն նշանուած էր դաշնակցական օրիորդի մը հետ եւ պատրաստութիւններ կը տեսնէր ամուսնանալու: Դաշնակցութեան չէֆերէն Արամը (բուն անունով՝ Սարգիս – կամ Սերգէյ – Յովհաննիսեան) յաճախ կը հիւրասիրուէր Դաւոյենց տունը: Դաւոյի չար բախտէն, Արամը եւս կը սիրահարի գեղանի աղջկան:

---

[19] Նոյն, յօդուած Բ., Հոկտ. 10, 1980, էջ 1:

Արամ կը յաջողի հրապուրել իր հիւրընկալին նշանածը եւ աղջիկը կը մնայ յղի:

Եղած խայտառակութիւնը ծածկելու համար, Արամ ամէն ճիգ կը թափէ համոզելու համար Դաւոն որ ամուսնանայ այդ աղջկան հետ: Դաւոն անդրդուելի կը մնայ եւ թախծոտ ու խոցուած սրտով կը մեկուսանայ իր ընկերական շրջանակէն:

Արամ չի յուսահատիր: Ժողովի կը հրաւիրէ Դաւոն եւ կողմնակի ազդեցութիւններով ու յայտնի սպառնալիքներով կ'ուզէ հպատակեցնել իր ընկերոջ:

Մոլեգին զայրոյթի մէջ Դաւոն կը պոռթկայ, կը թողու ժողովը եւ կ'երթայ ու կը մատնէ ռազմամթերքներուն տեղերը: Կը մատնէ նաեւ կուսակցական գաղտնիքները եւ կու տայ իր շարքային ընկերներուն անունները:

Թէպէտեւ իր տեղափոխութիւններուն ընթացքին դաւաճանը կը վայելէր թուրք ոստիկանութեան պաշտպանութիւնը, այսուհանդերձ, անձնական խնդրի մը մէջ ազգն ու կուսակցութիւնը խառնելը սուղ արժած էր մատնիչին: Արդարեւ, հակառակ ոստիկաններով չրջապատուած ըլլալուն, Տաճատ Թերլեմեզեան անունով 18 տարեկան պատանի մը գնդակահար գետին կը փռէ դաւաճան Դաւոն[20]*:*

Դաւաճան Դաւոյի սպաննութիւնը գրգռութի՛ւն առաջ կը բերէ թուրք խուժանին մէջ, որ միշտ գրգռութեա՛ն կը սպասէր – կամ որեւէ առիթի... – հայու արիւն թափելու համար: Հայու մը սպաննութիւնը հայու մը կողմէ ուրկէ ո՛ւր գրգռութիւն առաջ բերած էր թուրք խուժանին մէջ, որ դարերով, առանց դադարի, անմեղ հայերու արիւնը թափած էր անխնայ: Եւ ահա, այս անգամ եւս, դէպքէն բնա՛ւ լուր չունեցող բազմաթիւ հայեր խողխողուած էին ճամբաներու վրայ: Ջարդը աւելի մեծ համեմատութիւններու կրնար հասնիլ, եթէ կուսակալին կառապանը, որ հայ մըն էր, երթուղարձի պահուն երգելով չհասկցնէր ճամբու վրայ գտնուող հայերուն, իրենց սպառնացող վտանգը[21]*:*

Դաւոյի դաւաճանութեան եւ Վասպուրականի զինապահեստներու յայտնաբերումին պատմութիւնը բոլորովին կը տարբերի դաչնակ գրականութեան մէջ: Արդարեւ, դաչնակ պատմագրողներու մեկնութեամբ, Դաւոն ի՛նքն է որ բռնաբարած է Աղուէսաձոր կոչուած աղքատիկ փողոցի բնակիչ աղջկան, որ իր եղբօր հետ կը բնակէր հիւղակի մը մէջ: Քոյր ու եղբայր որբ էին: Եղբայրը արհես-

---

[20] Ցուշեր Արմենակ Եկարեանի, *խմբագրեց Լ. Ազէմեան*, էջ 147–148:
[21] *Նոյն*, էջ 149:

տաւոր ըլլալով, ամբողջ օրը կ'երթար քաղաքամէջի չուկան կ'աշխատէր, իսկ քոյրը տունը առանձին տանտիկնուհին կ'ընէր: Աղջկան բռնաբարելէ ետք, Դաւոն Արամէն 50 օսմանեան կը պահանջէ հայրը բանտէն ազատելու պատրուակով, բայց իրականին մէջ կ'ուզէր հեռաւոր թաղերէն պառաւ կնոջ մը վճարել, վիժեցնելու համար աղջկան յղութիւնը:

Վանեցի Վահան Փափազեան (Կոմս, Բժիշկ) քովը կանչել կու տայ Դաւոն, որուն հետ կ'ունենայ հետեւեալ խօսակցութիւնը.-

«— Նստիր, Դաւօ, ըսի հանդարտ՝ ցոյց տալով քովիս մինտէրը: Քիչ մը ամբարտաւան չարժումով նստաւ՝ չինծու անտարբեր քմծիծաղով մը, հարցական հայեացքը ուղղելով ինծի: Ձեռքերը կը դողային. պզտիկ չղթայ մը ձեռքին՝ դանդաղ չարժումով կը դարձնէր մատին վրայ»:

Կոմսը մտերմիկ խօսակցութիւն մը կ'ունենայ անոր հետ եւ կը ջանայ խոստովանանք մը կորզել անոր բերնէն:

Դաւոն նախ կ'ուրանայ, սակայն յետոյ կ'ըսէ թէ ինք մինակը չէր որ անոր տունը յաճախած էր...:

Երբ Կոմս կը հարցնէ թէ որո՞ւ է ակնարկութիւնը, ան չի պատասխաներ:

Կոմսը Դաւոյին ցոյց կու տայ երկու ճամբայ.- անմիջապէս ամուսնութիւն կամ յանձնում յեղափոխական դատարանի:

Երիտասարդը, չուարած, կը մեկնի տատանող քայլերով:

Նոյն օրը, Փետրուար 5-ին, 1908 (հին տոմարով), կէսօրէ ետք ժամը 5-ին, երբ Կոմս կ'աշխատէր իր ներկարարի խանութին մէջ, ներս կը մտնէ իր գործակատարներէն մէկը եւ կ'ըսէ.-

«— Պր. Բժիշկ, Ս. Գրիգորի պահեստը մատնուած է...ահագին ձիաւոր եւ ոտիկաններ վանքը պաշարեր են...»[22]:

Տաճատ Թերլեմեզեան, դաւաճան Դաւոյին ահաբեկիչը, վիպական չունչով եւ ոճով գրուած հաստափոր պատմական յուշագրութիւն մը ունի - երկարաշունչ յօդուածաշարքերէ զատ - փաստելու համար թէ Վանի Ազուէսաձոր աղքատիկ փողոցի բնակիչ «Մարինէն» (բուն անունով Սաթենիկ Պարսամեան) բռնաբարողը եղած է նոյնինքն դաւաճանը եւ ոչ թէ Արամը: Կը մէջբերեմ հեղինակի Ազատութեան Արշալոյսին պատմական վէպէն.-

«...Մարինէն վախեցած՝ մի փոքրիկ ճիչ արձակեց ու նոյնպէս թռաւ դէպի դուռը, եւ ձեռքն արդէն մեկնել էր դռնակը բանալու, Դաւիթը վագրի նման վրայ հասաւ, ճանկեց նրան եւ գիրկն առնելով, սկսեց նրա շրթունքները որոնել...: Մարինէն սարսա-

---

[22] Վ. Փափազեան, Իմ ծուշերը, Հատոր Ա., էջ 510-512:

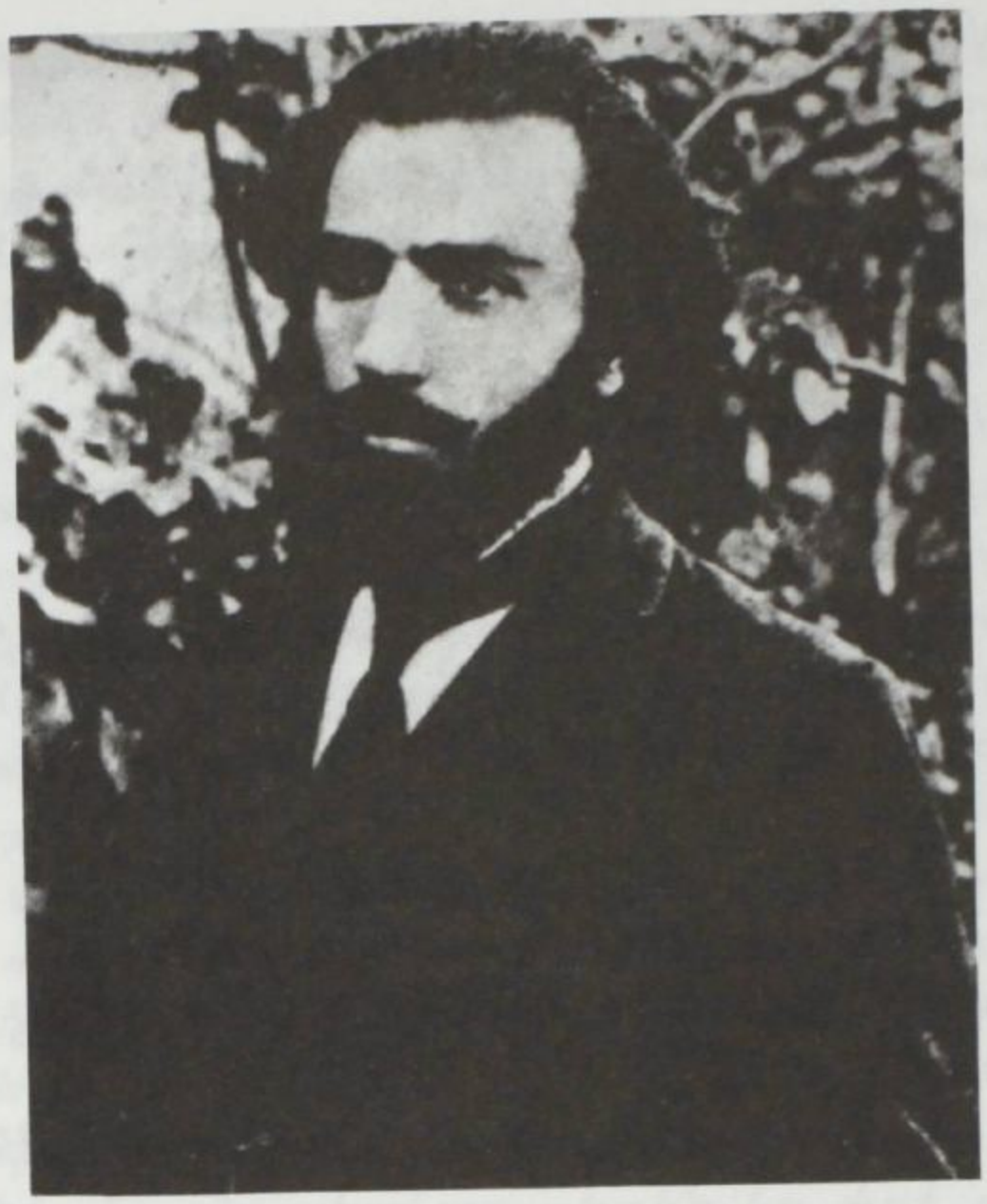

Սեպուհ

փած, դողոցով համակւած՝ երկու ձեռները դէմ տուաւ Դաւթի կրծքին ու էլ չկարողանալով նրա թեւերից ազատւել, մնաց այդպէս քարացած, աչքերը չռած, Դաւթի դէմքին նայելիս: Նա չէր ուզում գոռալ, վախենում էր խայտակութիւնից· բացի այդ, կայծակի արագութեամբ մտքովն անցաւ, որ եթէ գոռայ, աղմուկ բարձրացնէ, կը գան, կը հաւաքւեն այս այն կողմերից, կը տեսնեն պահեստը, տեղը կ'իմանան եւ ահագին քանակութեամբ զէնքերը վտանգի կ'ենթարկւին· զէնքերը, որոնց համար գուցէ նա յանձն առնէր ամեն տեսակ զոհողութիւն»:

«...Տեսնելով որ էլ հնար չկայ ազատւելու, Մարինէն սկսեց աղաչել· բայց նրա աղաչանքներն աւելի բորբոքեցին Դաւթի գազանային բնազդներն, ու նա այս անգամ աշխատեց գետին գլորել օրիորդին: Մարինէն սոսկաց· նա այս անգամ պարզ կերպով տեսաւ, որ իրա համար բարոյական մահ է պատրաստւում, վերջին ծայր ուժերը լարեց, եւ օրհասականի վերջին ճիգը գործի դնելով՝ Դաւթի գլուխն առաւ ճանկերի մէջ: Այդ յաջողութիւնը նրան ոգեւորեց, եւ Մարինէն բոլոր ուժով սկսեց սեղմել Դաւթի գլուխը: Դաւիթ ցաւից տնքաց, ապա տղամարդու բոլոր ուժով մի վայրենի հարւած իջեցրեց օրիորդի կրծքին· Մարինէն թուլացած բաց թողեց ձեռներն ու ուշաթափ գետին գլորւեց...:

Եւ երբ նա ուշաբերուեց Դաւիթն արդէն չկար…»[23]:

1976-ին, *Տ. Թերլեմեզեան եօթը յօդուածներու շարք մը եւս հրատարակեց «Հայրենիք» օրաթերթին մէջ, ներշնչուելով Մկրտիչ Փորթուգալեանի որդւոյն՝ Վահան Փորթուգալեանի եւ այլոց այն խօսքէն, թէ՝* (սէրը – *կամ կիրքը*) «Մարդկային է, ուրեմն հաւանական է»…: *Այսինքն՝ «հաւանական» է որ Արամ սիրահարած կրնար ըլլալ Դաւոյի նշանածին հետ…:*

Թերլեմեզեան վկայ կը բերէ Ռամկավար պարագլուխներ Արտակ Դարբինեանն ու Արմենակ Եկարեանը, փաստելու համար Արամի անմեղութիւնը[24]:

Գալով Եկարեանի «Ցուչեր»ուն, որուն մէջ կը պատմուի Արամի սիրային արկածախնդրութիւնը Դաւոյի նշանածին հետ, Լեւոն Աճէմեանը որ խմբագրած էր այդ «Ցուչեր»ը, «քմահաճ փոփոխութիւններ» կատարած էր անոր մէջ. այլ խօսքով, ան «վերամշակած ու ընդլայնած» էր Եկարեանի «Ցուչեր»ը[25]:

★ ★ ★

Վանի գինապահեստներու յայտնաբերումին առթիւ, խուզարկու ոստիկաններ կը պաշարեն Արմենականներու վերջին գլխաւոր գործիչներէն Սեպուհի (Երուանդ Քէօսէյեան) թաքստոց-բնակարանը: Սեպուհ զէնքը ձեռքին դուրս կու գայ կռուելու, սակայն կ'իյնայ ու կը նահատակուի դարանակալ սպասող թշնամիին գընդակներէն: Սեպուհի հայրը զոհուած էր 1895-ի Համիտեան կոտորածներուն ընթացքին:

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԿԵՂԾ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

Թուրքիոյ մէջ գործող ընդդիմադիր կուսակցութիւնները համաժողով մը գումարեցին Եւրոպայի մէջ 1907 թ. Դեկտեմբեր 27-29[26], *եւ պահանջեցին՝*

---

[23] *Տաճատ Թերլեմեզեան (Արամայիս)*, Ագատութեան Արշալոյսին, Հ.Յ.Դ. Վանի մէջ, 1900-1909, *Թիֆլիս*, 1913, էջ 187-188:

[24] *Տ. Թերլեզեան*, «Մարդկային է, Ուրեմն Հաւանական է»…, (Տես «Հայրենիք» *Օրաթերթ*, *Ցուն.* 21, 1976, էջ 3):

[25] *Նոյն*, «*Հայրենիք*» *Օրաթերթ*, *Ցուն.* 22, :('?, էջ 3):

[26] Ցայտարարագիր Օսմանեան Կայսրութեան Ընդդիմադիր Տարրերու Կոնգրէին, Գումարուած Եւրոպայի Մէջ (27-29 Դեկտ. 1907), *Հրատ. «Դրօշակ»ի*, *Ժընեւ*, 1907, էջ 3:

1.– Գահընկեցութիւն Սուլթան Համիտի:
2.– Արմատական փոփոխութիւն ներկայ րէժիմին:
3.– Հաստատում ներկայացուցչական րէժիմի (խորհրդարան):

Յայտարարելէ ետք Սուլթանին թէ գէնքերը վար պիտի չդնեն մինչեւ որ Թուրքիոյ համար նոր դարագլուխ մը չբանան, անոնք կոչ ըրին թուրքահպատակ ժողովուրդներուն, որպէսզի «միանան այս նուիրական պայքարին, ներշնչուին ազատութեան, բարենորոգման եւ յեղափոխութեան գաղափարներէն՝ տապալելու համար, տրամադրելի բոլոր միջոցներով, ամօթալի եւ բռնակալ րէժիմ մը»[27]:

Եւ ժողովականները կը յանձնարարէին այն միջոցները, որով կայսրութեան ընդդիմադիր տարրերը պէտք է պայքարէին, տապալելու համար «հրէշային ոճիրներով ամբողջ աշխարհի աչքերուն պժգալի դարձած բռնապետական րէժիմը»:

«Յայտարարագիր»ը իր ատենին ամբողջութեամբ հրատարակուած էր «Դրօշակ»ի, «Արմենիա»յի, «Հայրենիք»ի եւ այլ ոչ-հայկական ընդդիմադիր թերթերու մէջ:

«Յայտարարագիր»ը ստորագրող բոլոր ընդդիմադիր կուսակցութիւններն ու տարրերը, ինչպէս նաեւ թրքական կայսրութեան հպատակ բոլոր ժողովուրդները անկեղծօրէն ցանկացող էին ողջունելու ազատութեան եւ արդարութեան արշալոյսը· դժբախտաբար, սակայն, նենգամիտ Երիտասարդ-Թուրքերը, իրենց կեղծ կարկախօսներով եւ չովինական ազգայնամոլութեամբ պիտի գայթին խափանելու լոյսը ազատութեան:

Երիտասարդ-Թուրքերու հետ համագործակցութեան եւ համերաշխութեան Փարիզի համաձայնագիրը կը ստորագրէր նաեւ Հ.Յ.-Դաշնակցութիւնը[28]: Կուսակցութիւնը այս համաձայնագիրը չեղեալ համարեց 1911 թուականին:

Երիտասարդ-Թուրքերը, Փարիզը կեդրոն ունենալով, թուղթիկներով իրենց գաղափարները կը տարածէին կայսրութեան սահմաններուն մէջ, ի նպաստ սահմանադրական վարչաձեւի մը:

Վերջապէս 1908 Յուլիսին, Սելանիկի թուրք բանակը ըմբոստութեան ազդանշանը տուաւ: Բանակի հրամանատարն էր Նիազին, իսկ հարիւրապետներէն մէկը՝ Էնվէրը: Ատրիանուպոլսոյ զօրաբաժինն ալ Սելանիկի բանակին միանալով վերջնագիր տուին Սուլթան Ապտիւլ Համիտ Բ.–ին, որ անմիջապէս հռչակէ Օսմանեան սահմանադրութիւնը:

Օսմանեան սահմանադրութիւնը կարճատեւ կեանք մը ունեցած

---

[27] Նոյն, էջ 9:
[28] Կ. Սասունի, Ապրիլեան Եղեռնը Քննական Ակնոցով, էջ 18:

էր· 1876 թ· Օգոստոս 19–ին, Սուլթան Համիտ գահ բարձրանալով, Երիտասարդ–Թուրքերը Միթհատ փաշայի ղեկավարութեամբ, պաշտօնի կ'անցնէին եւ կը հրատարակուէր Միթհատեան Սահմանադրութիւնը: Կ'ըսուի թէ՝ Սահմանադրութեան յատակագծի պատրաստութեան մէջ բաժին ունեցած էր Գր· Օտեան[29]:

Տարի մը ետք, 1877 Մարտ 19–ին, Տոլմա Պահչէի մէջ Սուլթան Համիտ Բ· անձա՛մբ կը բանար անդրանիկ օսմանեան խորհրդարանը, զայն ցրուելու համար 19 Յունիսին, Պոլսոյ պատերազմական վիճակին պատրուակով[30]:

Երկրորդ խորհրդարանը բացուած էր նոյն տարուան Դեկտեմբերին, իսկ 1878 Յունուարի նիստերուն, հայ եւ յոյն երեսփոխաններ, մանաւանդ Այտընի թուրք երեսփոխան Ահմէտ, բուռն բողոքներ ներկայացուցին զեղծարար պաշտօնեաներու, վարչական մարմիններու կամայականութեանց եւ քիւրտերու կողմէ քրիստոնեայ հպատակներու վրայ իւ գործ դրուած անլուր բռնութեանց եւ հարստահարութեանց դէմ ու հիմնական բարեկարգութիւններ պահանջեցին: Այս բողոքներուն եւ պահանջներուն պատճառով, Սուլթանը ցրուեց խորհրդարանը, անգամ մըն ալ զայն չգումարելու պայմանով:

Սուլթան Համիտ Սահմանադրութեան հեղինակ Միթհատ փաշան ալ դատի ենթարկելով՝ Թաիֆի աքսորավայրին մէջ զայն խեղդամահ մեռցնել պիտի տար քանի մը տարի վերջ[31]:

Եւ ահա 30 տարի ետք, 1908–ին Երիտասարդ–Թուրքերը վերջնագրով մը պահանջեցին Սահմանադրութեան հռչակումը:

Կարմիր Սուլթանը դարակի մը մէջէն հանեց Սահմանադրութիւնը, սրբեց փոշիները եւ դրաւ զայն սեղանի մը վրայ:

Հռչակուեցաւ Օսմանեան Սահմանադրութիւնը: Սուլթան Համիտ մնաց գահին վրայ մինչեւ իր գահընկեցութիւնը՝ 27 Ապրիլ 1909–ին, երբ իրեն յաջորդեց իր եղբայրը Սուլթան Րէշատ, որ թոյլ ու կամազուրկ մարդ մըն էր, հլու կամակատարը Իթթիհատ վէ Թերաքքը կուսակցութեան[32]:

Ինչո՞ւ համար Երիտասարդ–Թուրքերը, որոնք տապալեցին Սուլթան Ապտիւլ Համիտ Բ·–ի 33 տարուան բռնատիրութիւնը, գահին վրայ պահեցին Մեծ Մարդասպանը, մինչեւ 1909 Ապրիլին:

---

[29] *Գուրգէն Եագըճեան*, Ապտիւլ Համիտ Բ·, Կարմիր Սուլթանը, էջ 149:

[30] *Համբարձում Երամեան*, Յուշարձան Վան–Վասպուրականի, *Հատոր Ա·*, էջ 108:

[31] *Նոյն*, էջ 294:

[32] *Գ· Սիւրմէնեան*, Երգնկա, *Գահիրէ*, 1947, էջ 66:

Անտրէ Մանտելսթամ, որ դարասկիզբին միջազգային իրաւագիտութեան դասախօս էր Փեթրոկրատի համալսարանը եւ նախկին Ա. Թարգմանը կ. Պոլսոյ ռուսական դեսպանատան, կը թուէ երկու պատճառներ.–

ա.– Շլացնել Եւրոպան, ցոյց տալով որ իրենք անչահախնդիր եւ չափաւոր յեղափոխականներ են, ի հակառակ ֆրանսական մեծ յեղափոխութեան չափազանցութիւններէն:

բ.– Երիտասարդ-Թուրքերը գիտակից էին թէ՛ իրենց չարքաշին-ներուն անբաւարարութեան, եւ թէ՛ ալ պետական ծանր հարցերու ամբողջական անհասկացողութեան[33]:

1908-ի ամառն է: Բանտերու դռները բացուած են եւ ազատութեան հով մը կը փչէ Պոսֆորի գեղածիծաղ ափերուն վրայ: Ամէն մարդ ցնծութեան մէջ է: Հսկայ թափօրներ կը տողանցեն Պոլսոյ փողոցներուն մէջ: Հայեր, յոյներ, թուրքեր եւ ուրիշ ազգութիւններ եղբայրօրէն եւ խելացնոր յուզումներով զիրար կը համբուրեն ու կը չնորհաւորեն: Աւելի քան 30 տարիներու Համիտեան արիւնոտ բռնակալութենէն ետք, անհաւատալի հրա՛շք պատահած է թուրքերու երկրին մէջ: Ո՞վ կրնար աւելի հրճուիլ ազատութեան աւետիսով, քան բազմաչարչար հայ ժողովուրդը: Վերջապէս սանձուած էր վայրագ գազանը, զոր Անգլիոյ վարչապետ Կլատսթոն «Մեծ Մարդասպանը» կոչած էր, իսկ Ալբերտ Վանտալ*՝ «Կարմիր Սուլթանը»[34]:

Գառնիկ Ստեփանեան (Երեւանի Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանի նախկին երկարամեայ վարիչը) կու տայ օրինակ մը սահմանադրութեան օրերու հայ եւ թուրք համերաշխութենէն եւ աննախադէպօրէն եղբայրական մթնոլորտէն: Այդ բաղձալի մթնոլորտը հաւանաբար որոշ յաջողութիւն գտնէր, գէթ կարգ մը թուրք խաւերու մօտ, եթէ Իթթիհատի ղեկավարութիւնը անկեղծօրէն այդպէս ցանկանար եւ յետին մտքով զայն չխանգարէր:

Ստեղծուած էր հայ եւ թուրք կանանց միացեալ Ընկերակցութիւն մը: Բանաստեղծուհիներ Սիպիլի, Անայիսի եւ այլ անուանի հայ կիներու հրահրումով, քանի մը բարձրաստիճան թուրք պաշտօնեաներու կիներ ալ մտած էին ընկերակցութեան մէջ:

Ընկերակցութիւնը իր գործունէութեան կը սկսի կազմակերպելով հանդէս մը: Ահա հայ աղջիկ մը, որ կ'երգէ Մ. Պէշիկթաշ-

---

[33] Անտրէ Մանտելսթամ, Երիտասարդ Թուրքերը Պատերազմէն Առաջ, կ. Պոլիս, 1919, էջ 32-33:

* Ալբերտ Վանտալ Ֆրանսացի յայտնի պատմաբան մըն էր, Ակադեմիայի անդամ եւ «Քաղաքական Գիտութեանց Վարժարան»ի դասախօս:

[34] Մ. Սերոբեան, Մեր Պայքարը Հայ Ազատագրութեան Ուղիով, էջ 191:

լեանի «Ո՛հ, Ինչ Անուշ» երգը, որ 30 տարիէ ի վեր արգիլուած էր: Ուրիշ հայ աղջիկ մը հայերէն լեզուով կ՝արտասանէ Միք. Նալբանդեանի «Ազատութիւն»ը:

Բանաստեղծուհի Անայիս յետագային կը նկարագրէ հանդէսին ստեղծած ոգեւորութիւնը.–

«Օթեակի մէջ, ճիշդ դէմն էի ժողովուրդին...Ինծի կը թուէր, թէ այդ ամբոխը մէկ հոգի մըն էր, գերերջանիկ հոգի մը: Հեծկլտուքներ, արցունքներ՝ ուրախութեան: Երջանկութիւն մը կը թեւածէր ամբողջ ամբոխին վրայ, լուսափողփող հրեշտակ մը իր թեւերով կը հպէր ամէնուն, հրճուանք կը բաշխէր...Երրորդ անգամ ըլլալով բացուեցաւ վարագոյրը: Բեմը պարապ էր. մէկէն սպիտակ թիթեռնիկի մը պէս եկաւ աղջնակ մը. 8–9 տարեկան, նրբամարմին, թեթեւ չղարչէ հագուստ մը հագած, մազերը արծակ՝ կարմիր ժապաւէնով պճնուած: Կարծես ոտքով չէր որ եկաւ ան հոն, այլ՝ թռչելով, կանգ առաւ պահ մը. աչքերը դէպի երկինք, ձեռքերը կուրծքին: Պզտիկ թրքուհի Պալքիսն էր ան, որ հայերէն մաքուր, վճիտ առոգանութեամբ սկսաւ.

Ազատն Աստուած այն օրից
Երբ հաճեցաւ շունչ փչել...

Շատերը ոտքի ելած էին, ծափահարութենէ աւելի բան մըն էր. իբրեւ թէ ձեռքերը իրարու զարնելով չէին բաւականանար. կը պոռչտային, «պռա՛ւօ», «կեցցէ՛», «պի՛զ», գոռում-գոչումով, ու ազատութեան քայլերգը կրկին հնչեցուց իր եռանդուտ նօթերը...փոքրիկ Պալքիսը գիրկէ-գիրկ անցաւ առաջին կարգը նստողներուն... հետզհետէ միշտ խանդավառ թիւերը յաջորդեցին իրարու: Վահրամ Փափազեան, դեռ նոր դերասան, իր երիտասարդութեան ամբողջ չողչողացումին մէջ, զմայլելի Արծուիկ մըն էր, ճերմակ ասվիէ համազգեստով»[35]:

Կայսրութեան սահմաններուն մէջ, ամէնէն աւելի հայերն էին որոնք հրճուեցան Իսթամպուլի փողոցներուն մէջ չեփորուած ազատութեան եւ արդարութեան լոզունգներէն: Բոլո՛ր հայ կուսակցութիւններն ու հատուածները, անխտիր, ցնծացին ի տես Համիտի միահեծան իշխանութեան տապալումին եւ Երիտասարդ-Թուրքերու յաղթանակին. սակայն Հ.Յ.Դաշնակցութիւնն էր, որ գործօն դեր վերցուցած էր Համիտը տապալելու չարժումին մէջ, գործակցելով Երիտասարդ-Թուրքերուն հետ, եւ մասնակցելով անոնց Փարիզի

---

[35] Գառնիկ Ստեփանեան, Արեւմտահայ Թատրոնի Պատմութիւնը (Տես, «Նայիրի» Շաբաթաթերթ, Պէյրութ, 15 Դեկտ. 1980, էջ 3):

«Քոնկրէ»ներուն, 1900-ական թուականներուն, առանց կարենալ թափանցելու թուրքերու «ազատութիւն, արդարութիւն եւ հաւասարութիւն» կարգախօսի ետին թագնուած մութ նպատակներուն:

Հ.Ց.Դաշնակցութիւնը Կ. Պոլսոյ մէջ հրջաբերականով մը յայտնած էր թէ՝ «Օսմանեան կայսրութեան մէկ ծայրէն միւսը կը հնչէ ազատութիւն, հաւասարութիւն, եղբայրութիւն, կոչը: Երէկւան հանրաբանտը վերածուած է ազատաչունչ երկրի»[36]:

Վերակազմեալ Հնչակեանները, 1908 թ. Սեպտեմբերի 12-ին, պաշտօնական յայտարարութեամբ մը, աւելի հնչեղ բառերով իրենց խնդակցութիւնը կը յայտնէին «Երիտասարդ-Թուրքերուն, որոնք երէկ հրէշաւոր բռնակալութեան մը դէմ արիաբար մաքառեցան ու այսօր ազատութեան անյողդողդ ախոյեանը մնալ կը շարունակեն անխտրական գնահատելի ոգիով»[37]:

Արմենականներու կողմէ (որոնք նոյն տարին՝ միանալով վերակազմեալ Հնչակեաններու մէկ հատուածին՝ ինչպէս նաեւ Հայ Սահմանադրականներու հետ, յորջորջուեցան «Սահմանադրական Ռամկավար Կուսակցութիւն») կը լսուէր ցնծութեան նոյնանման եղանակ մը.-

«Շնորհիւ Թուրքիոյ ճակատագիրն իրենց տիրական ձեռքերուն մէջ առնող վարչական նոր ու հաստատ ուժերուն եւ շնորհիւ մեր ճակատագրին, մեր գոյութեան պահպանումին հսկող վեհանձն ու ազգասէր զօրավարներուն, որոնք օսմանեան ազատարար բանակին պատիւը կը մարմնաւորեն եւ օսմանեան հայրենիքին փառքն ու պարծանքը կը կազմեն:

Թալէաթ պէյերը երկաթէ ձեռքով մը պիտի քանդեն անցեալ չարագործ ունակութիւնները ու աւանդութիւնները: Անոնք ճեմալ ու Մեհմէտ-Ալի պէյերուն պէս մաքուր ու փորձուած կամաւորներ կը հասցնեն ահա գաւառի աղէտակոծ խորերը, եւ հետզհետէ ձեռք առ նուելիք կտրուկ ու անխարդախ միջոցներով պիտի գիտնան ներկային դառնութիւնները մոռցնել եւ ապագային խորտակուած յոյսը վերահաստատել:

Անոնք պիտի չվախնան չիտակ նայիլ ճշմարտութեան երեսին, պիտի չխուսափին Արդարութեան զոհողութիւններէն, եւ պիտի փութան ճանչնալ, ուղղել եւ դարմանել հին ու նոր բոլոր սխալները»[38]:

---

[36] *Ջոն Կիրակոսեան*, Առաջին Համաշխարհային Պատերազմը եւ Արեւմտահայութիւնը, էջ 65:

[37] *Նոյն*, էջ 74:

[38] *Սուրէն Պարթեւեան*, Կիլիկիոյ Արհաւիրքը, էջ 80:

Միքայէլ Վարանդեանի մտածումները Սահմանադրութեան հրուչակման առիթով.–

«1908 թուականը ոսկէ տառերով կ'արձանագրուի համաշխարհային պատմութեան էջերուն: Նոր հորիզոններ բացուեցին Ազատութեան գաղափարի առջեւ, մարդկային նոր զանգուածներ վեր բարձրացան մրափի ու անէութեան անդունդներից եւ գրկեցին համամարդկային քաղաքակրթութեան դրօշը:

Պառաւ, մահմեդական Արեւելքն էր, որ երկար դարերից ի վեր առաջին անգամ արտադրում էր մի այդպիսի առնական թռիչք, առաջին անգամ յաղթականօրէն ծանուցանում էր ֆրանսիական յեղափոխութեան նշանաբանները»...[39]:

«Այդպէս է մեծ, անզուգական կարեւորութիւնը այն յեղաշրջման, որ կատարուեց Արեւելքում եւ որ արդէն զգալ է տալիս իր ուժգին, անխուսափելի անդրադարձումը ամբողջ արեւելեան, նոյնիսկ ամբողջ ասիական ու աֆրիկեան մարդկութեան վրայ»...[40]:

«Իթթիհատը» չէր բաւականանում ֆրանսիական Մեծ Յեղափոխութեան երրորդութիւն նշանաբանով. «Ազատութիւն», «հաւասարութիւն» եւ «եղբայրութիւն» չարանին նա աւելցնում էր՝ «Արդարութիւն»...[41]:

Կարելի է ըսել թէ՝ ամբողջ հայ ազգը ցնծութեան մէջ էր, ի տես Ապտիւլ Համիտ Բ.–ի տապալումին, եւ Երիտ.–Թուրքերու յաղթանակին: Միակ բացառութիւնը՝...Անդրանիկն էր: Հայ ազատագրական չարժման անզուգական ղեկավարը չէր խանդավառուած Երիտասարդ–Թուրքերու յաղթանակով եւ ոչ ալ Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումով: Իր դիրքաւորումը Թուրք կոչուած ցեղին հանդէպ եղած էր բացարձակապէս անփոփոխ, հերոսի թերեւս մանկութենէն մինչեւ մահը: Անոր խորաթափանց, հեռատես եւ հանճարեղ միտքին, ինչպէս նաեւ մարգարէաչունչ դատողութեան մէջ իրաւախոհութեան տեղ չկար Թուրքին հետ – ըլլայ ան Սուլթանական, Իթթիհատական կամ Քեմալական:

Ամբողջ ազգ մը իր երեք կուսակցութիւններով, երեսփոխաններով ու կղերականներով, Երիտասարդ–Թուրքերու Իթթիհատ վէ Թերաքքը կուսակցութեան լարած ծուղակին մէջ ինկած էր, միայն Անդրանիկն էր, որ չէր խաբուած անոր ստապատիր խոստումներէն եւ խարդախ լոզունգներէն:

Հայոց պատմութեան մեծագոյն հերոսներէն Անդրանիկը օժ–

---

[39] *Միքայէլ Վարանդեան*, Վերածնւող Հայրենիքը եւ Մեր Դերը, էջ 91–92:
[40] *Նոյն*, էջ 93:
[41] *Նոյն*, էջ 94:

տուած էր զօրաւոր ներգիտակցութեամբ եւ ունէր քաղաքական բացառիկ զգայնութիւն եւ անսովոր հեռատեսութիւն: Դէպքերը չիտակ գնահատելն ու գալիք դէպքերը բնազդօրէն նախատեսելը բնատուր ձիրքերէն մէկն էր հայոց դիւցազնին:

Հոս աւելորդ պիտի չըլլայ տալ քանի մը օրինակ Անդրանիկի մարգարէութեան հասնող նախազգացումներէն, քաղաքական գալիք դէպքերու «հոտառութեան» զգայնութենէն եւ առասպելական ներգիտակցութենէն (intuition)*.–*

ա.– Ա. Համաշխարհային Պատերազմին կանչուած էր Պուլկարիայէն որպէսզի ղեկավարէ կամաւորական գունդերը Կովկասեան ճակատին վրայ, բայց սկիզբը հակառակած էր կամաւորական շարժումին, որովհետեւ ունեցած էր մարգարէական նախազգացումը թէ կամաւորական շարժումէն պիտի չնպաստաւորուի հայութիւնն ու իր դատը:

բ.– Յարական բանակներուն դէպի Թուրքիոյ արեւելեան նահանգները յաղթական արշաւի օրերուն, Անդրանիկ ունեցած էր զարմանալի նախագիտութիւնը թէ՝ ռուսական զօրքերուն առջեւ խուճապահար նահանջող թուրքերը, պատերազմը չվերջացած, պիտի արշաւեն դէպի Կովկաս եւ պիտի մտնեն...Պաքու: Այդպէս պատմած էր ամէն տեղ, եւ այդպէս ալ պատահած ու իրականացած էր իր մարգարէութիւնը:

գ.– Կամաւորական գունդերու վաշտապետներէն Մարտիրոս Աբրահամեան իր յուշերուն մէջ կ'ըսէ թէ՝ Անդրանիկը իր արծիւի հայեացքով եւ «սրատեսութեամբ» կը կռահէր թշնամիին մտադրութիւնը. ան իր բնատուր ռազմագիտութեամբ եւ «փորձուած բնազդով» րոպէապէս կրնար տեսնել ռազմադաշտին առաւել կամ թերի կողմերը եւ «բնազդօրէն կը կռահէր» թշնամիին մտադրութիւնը եւ «ապագային առնելիք քայլը»[42]*:*

դ.– Հրաչ Զարդարեան վերջերս կը գրէր թէ Անդրանիկի «խորին, զանգուածային համոզումն էր» թէ թուրքերը սահմանադրութիւն հռչակելով կը կեղծէին: Ան «ոչ միայն նախագիտութիւնը ունէր ոսոխին անկեղծութեան ահասարսուռ, վիթխարի ծուղակ մը ըլլալուն, այլ կը տեսնէր գալիք դէպքերը, *ճշմարտապէս տեսնողի մերկպարանոց պայծառ իրականութեամբ»*[43] *(ընդգծումները իմս է, Ա. Զ.):*

---

[42] *Կ. Սասունի*, Պատմութիւն Տարօնի Աշխարհի, էջ 1003–1004 (*քաղուած Մարտիրոս Աբրահամեանի «Յուշեր»էն*):

[43] *Հրաչ Զարդարեան*, Անդրանիկը Պոլիս (*Տես*, «*Լրաբեր*» *Շաբաթաթերթ*, *Լոս Անճելըս*, *Դեկտ.* 13, 1980, էջ 2):

Անդրանիկ իսկապէս գիտէր տեսնել, ինչպէս իր զինակիցը՝ Մուրատ պատասխանած էր Ա. Ահարոնեանի հարցումին: Ան գիտէր տեսնել աւելի՛ հեռուն, գալիքը, վերջը՛: Այդ բացառիկ պահերը իր տրամաբանելու կարողութեանը կու տային «մարգարէական հատողութիւն մը, բառին թանձրացեալ իմաստովը»[44]:

Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումէն ետք, Հ.Ց.Դաշնակցութիւնը իր Արեւմտեան Պիւրոն Ժընեւէն Պոլիս փոխադրեց եւ Անդրանիկին լուր ղրկեց թէ կարմիր Սուլթանը գահընկեց եղած է եւ անոր տեղը ազատարար ընկերներ Թալէաթ եւ Էնվէր փաշաները գրաւած են: Անոնք կ'աւելցնէին, թէ այսուհետեւ եղբայրութիւն եւ հաւասարութիւն պիտի տիրէր ամբողջ Թրքական կայսրութեան մէջ, թէ հայերը պաշտօններ պիտի ստանձնեն կառավարութեան մէջ, եւ թէ լաւագոյն պաշտօն մըն ալ խոստացուած է իրեն՝ Անդրանիկին, «իբրեւ մեր լաւագոյն ընկերը»[45]:

Անդրանիկ պատասխանեց թէ ինք ոչ Սուլթանի եւ ոչ ալ ընկերներ Թալէաթ-Էնվէրներու հետ կարող է եղբայրանալ, աւելցնելով՝ «Դուք գացէք եւ վայելեցէք անոնց հետ. ես թուրքը լաւ կը ճանչնամ. զգոյշ ձեր այդ նորագոյն ընկերներէն. չատ չանցած անոնք ձե՛ր գլուխն ալ պիտի ունեն, ձեր ժողովուրդի՛ն ալ»[46]:

Այսպէ՛ս էր Անդրանիկի մարգարէական նախագիտութիւնը գալիք դէպքերու նկատմամբ. արիւնարբու բռնակալ Սուլթան Ապտիւլ Համիտ Բ.-ը գահընկեց ընող «Երիտասա՛րդ», «եւրոպականացա՛ծ» թուրքերուն նոյնիսկ չէր վստահած, որովհետեւ իրեն յատուկ ներգիտակցութեամբ, նախազգացումը ունեցած էր թէ՝ անոնք կը կեղծէին իրենց «ազատութիւն, եղբայրութիւն, հաւասարութիւն» լոզունգներուն մէջ եւ թէ՝ ուշ կամ կանուխ փորձանք պիտի դառնային հայոց գլխուն:

Սահմանադրութեան հռչակման առաջին օրերուն, Խաչատուր Մալումեան (Իտուրրտ Ակնունի), Ռուբէն Զարդարեան եւ Վահագն Պուլկարիա անցան մեծ աւետիսը հաղորդելու համար Անդրանիկին:

Անդրանիկ անոնց ըսաւ թէ՝ Երիտ-Թուրքերու չեփորած համբիչ կարգախօսները թակարդ մըն են զիրենք մէջը ձգելու համար, եւ խնդրեց որ Պոլիս չերթան, բայց մտիկ չըրին ու վերադարձան:

---

[44] Նոյն, (Տես «Լրաբեր» Շաբաթաթերթ, Լոս Անճելըս, Թուն. 3, 1981, էջ 3):

[45] Տեղակալ Մ. Աւետեան, Հայ Ազատագրական Ազգային Ցիսնամեայ (1870-1920) Թուշամատեան եւ Զօր. Անդրանիկ, էջ 135:

[46] Նոյն, էջ 136:

(Ռուբէն Զարդարեան եւ Վահագն ետքէն կախաղան հանուեցան Կիլիկիոյ մէջ)[47]:

Շուտով տեղի ունեցան երեսփոխանական ընդհանուր ընտրութիւններ: Պայքարը սկսաւ թրքական խորհրդարանին մէջ աթոռներ եւ պետութեան վարչամեքենային մէջ բարձր պաշտօններ խլելու համար:

Անդրանիկ ըսաւ. «Քանի մը վարժապետներ, որոնք ամիսը 2 օսմ. ոսկի առնելով պիտի գոհանային, ստացան 50 օսմ. ոսկի ամսական: Թոքաթլեանի, կամ կղզիներու մէջ կերուխումներ սարքեցան «ընկեր» Թալէաթներու եւ «ընկեր» Էնվէրներու հետ, որոնց բացին ինչ որ գաղտնիք ունէին»[48]:

Վանի մէջ Դաշնակ-Հնչակ ընկերվարականները, երեսփոխանական ընտրութիւններուն առիթով դիրք բռնեցին Արմենականներուն (Սահմանադրական Ռամկավար) դէմ, եւ յաջողցուցին Վահան Փափազեանի թեկնածութիւնը:

«Վահան Փափազեան («Կոմս», «Բժիշկ» կեղծանուններով) որ բոլորովին անծանօթ էր թրքերէն լեզուին, մէպուս (երեսփոխան) ընտրուեցաւ եւ գնաց Պոլիս»[49]:

Երեսփոխանական այլ ընտրութեան մը առիթով Սիմոն Զաւարեան (Դաշնակ պարագլուխ եւ կուսակցութեան երեք հիմնադիրներէն մէկը) հետեւեալ նամակը ղրկեց Անդրանիկին.-

«Սիրելի Պարոյր (Անդրանիկի կեղծ անունը),

Մուշի եւ Սասունի ժողովուրդը այս անգամ իր ցանկութիւնը կը յայտնէ ձեզ ընտրել Օսմանեան փարլամէնթի անդամ, Պր. Գեղամ Տէր Կարապետեանի տեղ: Կը փափաքինք որ խոստումդ տաս:

Ձերդ՝
Զաւարեան»:

Զաւարեանի կրկնակ դիմումներուն վրայ, Անդրանիկ պատասխանեց.

«Սիրելի ընկեր,

Նամակներդ ստացած եմ եւ զարմանքով կարդացած. ես ո՛ւր, Օսմանեան փարլամէնթի անդամ ըլլալը ուր:

Այդ ոճրագործներու վոհմակները որոնք հոդ նստած են, ես անոնց չեմ հաւատար եւ երկրորդ որ իմ գործս չէ հոդ գալ եւ այդ

---

[47] Զօր. Անդրանիկ կը Խօսի, *Փարիզ*, 1921, էջ 11:
[48] *Նոյն*, էջ 12:
[49] *Արտակ Դարբինեան*, Հայ Ազատագր. Շարժման Օրերէն, Բ. *Տպագր.*, էջ 129:

աթոռին վրայ նստիլ: Ես կը փափաքիմ որ օր մը պատուով մեռնիմ: Ոչ այդ աթոռը, ոչ այդ պաշտօնը եւ ոչ ալ 50 օսմ. ոսկի ամսականը կ'ուզեմ: Ձիս հանգիստ ձգեցէք իմ պուլկարական համեստ հիւղակիս մէջ: Ես կը նախընտրեմ հոս ճակտիս քրտինքով եւ բազուկիս ուժով ցորեն, գարի, լուբիա եւ գետնախնձոր ցանել եւ մշակել ու ապրիլ, քան թէ գալ եւ փարլամէնթի անդամ ըլլալ:

Բոլոր ընկերներուս բարեւ
Ձերդ՝
Պարոյր»[50]:

Թրքահայութիւնը այնքա՛ն խանդավառուած էր Օսմանեան Սահմանադրութեան հայերուն բերելիք բարիքներէն եւ թրքահայութեան առջեւ բացուած հեռանկարներէն՝ որ գրագէտ-հասարակական գործիչ է. Ակնունին կոչ ուղղեց ամերիկահայերուն, որ ձգեն Ամերիկան եւ վերադառնան երկիր:

Իր «Ամերիկայի Ղարիպ Հայերին» խորագրով կոչին մէջ, ողջունելէ ետք երիտ.-Թուրքերու յեղափոխութեան Թուրքիոյ բերելիք «յոյսի օրերը», Ակնունի կ'ըսէ.- «Մենք ուզում ենք հաւատալ Ազատութեան յաղթանակին եւ վաղուան եղբայրութեան», ու կ'աւելցնէ՝ «ճամբաները բացուած են, եւ այժմեան սերունդին, հաստատուած բոլոր գաղութների մէջ՝ վիճակուած է մի նոր դեր, - գնալ դէպի երկիր»[51]:

Օսմանեան սահմանադրութեան հռչակումէն ետք միայն չէ որ մեծ հայրենասէրը կը քարոզէր ու կը յատագովէր ցիրուցան եղած հայ ժողովուրդի վերադարձը դէպի երկիր: Արդարեւ, 1900 թ. Ժընեւի մէջ գրած «Դէպի Երկիր» խորագրով իր յօդուածին մէջ ան կ'ըսէ.-

«Կա՛ց, հայ մարդ, կա՛ց:

Դա չէ ճանապարհը, որ տանում է դէպի փրկութիւն: Ազատագրական արիւնը չէ - նոյն իսկ այնքան սոսկալի, ինչքան «հայկական կոտորածները», - որ սպանում է մի ազգ, այլ թափառական կեանքը, մուրացկանի պայուսակը, անվերջ տարագրութիւնը»[52]:

Հեղինակը կը չարունակէ.-

«Եւ թող սրանից յետոյ մեր պրօպագանդի ամբողջ գծի վրայ,

---

[50] Զօր. Անդրանիկի Կովկասեան Ճակատի Պատմական Օրագրութիւնը, էջ 142-143:

[51] Է. Ակնունի, Ամերիկայի Ղարիպ Հայերին (*Տես*, *Աւագեան, Յ., Յովնաննեան. Պ.*, Գոհարներ Հայ Գրականութեան, *Պոսթըն*, 1911, էջ 10:

[52] Է. Ակնունի, Դէպի Երկիր, Պոսթըն, 1911, էջ 10:

Է. Ակնունի

պանդխտների չրջանում թէ գաղթականների մէջ, Պօլսի խաներում թէ Կովկասեան թէյարաններում, Ամերիկեան հայոց ժողովասրահներում թէ Բալկանի ձորերում, Ատրպատականից մինչեւ Նեղոս եւ Նեղոսից մինչեւ Դանուբ՝ ամէն տեղ եւ ամէն ժամանակ բարձրաձայն հնչի հայութեան ականջին նոյն յամառ հրաւէրը, նոյն ազդու կոչը՝

Դէպի Երկի՛ր, դէպի Երկի՛ր»[53]:

Տասը տարի ետք, 1910 թ. Ֆրեզնոյի մէջ գրուած եւ «Կալիֆօրնիայի Պանդուխտ Հայերին» վերնագրով կոչի մը մէջ Ակնունի կը խորհրդածէ.–

«Երբ գնացքը յաղթական սուլոցով ճեղքում էր Սալտի լիճը, ուր հազիւ յիսուն ձմեռ առաջ փոթորիկն էր միայն տիրում աննսանձ ալիքներին, ես, պատահական մի անցորդ, վագօնի անկիւնում վանդակուած, մտածում էի՝

— Ո՞ւր կ'երթամ,

Ո՛ւր, այսքա՛ն հեռու, դէպի Խաղաղականի ափին թառած երկիրը, որ Կալիֆօրնիա անունն ունի, երբեմն անծանօթ հայի ական-

---

[53] Նոյն, էջ 12:

ջին ու սրտին, չը լսված Հայկական Բաճրավանդակի եւ ոչ մի անկիւնում:

Ո՛ւր կ՝երթամ...»[54]:

Ո՞վ էր այս թունդ հայրենասէրը բայց միաժամանակ բարեմիտ մտաւորականը:

Է. Ակնունին ծնած է Մեղրի եւ աւարտած Թիֆլիսի Ներսէսեան վարժարանը:

1898-ի Դաշնակցութեան Ընդհ. ժողովի որոշումով, Քրիստափորը՝ Ակնունին եւ Ահարոնեանը ժընեւ բերել տուած էր, իբրեւ աշխատակիցներ «Դրօշակ»ի, թերթը ուժեղացնելու նպատակով[55]: Անկէ առաջ Ակնունի եղած էր նաեւ խմբագիրը, Գր. Արծրունիի «Մշակ» թերթին, Թիֆլիսի մէջ:

Այլ մասունք մը է. Ակնունիի յայտնած միտքերէն.-

«...Իտէալները, որոնց իրականացման համար հայութիւնը միայն մի վայր ունի - Հայաստան: Մայր-Հայրենիքից դուրս՝ հայ ժողովուրդը ազգ չէ, այլ փշրանք, թափթփուք, անպէտ եւ անկարեւոր: Երկիրն է նրա պատմական դերի բեմը, նրա կուլտուրական բաղձանքների հնոցը: Թափառական, չրջիկ կեանքը, տարագրութիւնը սպաննեց հրէական ազգը. նա մեզ էլ կը սպաննի՝ հասցնելով ազգը հայկական ջհուտութեան»[56]:

Էտուըրտ Ակնունիէն առաջ, «Դէպի Երկիր» կոչերով հանդէս եկած էին Պատիարք Ներսէս Վարժապետեանն ու Գարեգին Եպս. Սրուանձտեանցը:

Ներսէս Վարժապետեան, որ Պերլինի վեհաժողովի 61-րդ յօդուածը որպէս նուաճո՛ւմ ընդունած էր, «Դէպի Երկիր, Դէպի ժողովուրդ» վերնագրով իր նշանաւոր ճառին մէջ ըսած էր.—

«Ձկենանք հոս. Հայաստան երթանք, Հայաստան ղրկենք, ինչ որ ունինք ազգին մէջ իր բանիբուն, տաղանդաւոր, ազգասէր, ուսումնասէր, եկեղեցասէր: Հայաստան երթան մեր դաստիարակները, ուսուցիչները, մեր այնքան վաւվռուն երիտասարդները, Հայաստան երթան մեր արուեստագէտները, վաճառականները: Հայաստան երթան այնքան դժբախտ պանդուխտները: Ոչ եւս պիտի ըլլայ հոն սով, սրածութիւն, ոչ եւս հարստահարութիւն, ոչ եւս կենաց եւ ընչից եւ պատուոյ առեւանգութիւն, ոչ եւս աշխատութեան խափա-

---

[54] Նոյն, էջ 19:
[55] Մ. Վարանդեան, Հ.Յ.Դաշնակցութեան Պատմութիւն, Հտ. Ա., էջ 202:
[56] Գ. Լազեան, Յեղափոխական Դէմքեր, էջ 135:

նում: Ուղիներ պիտի բացուին, ջրանցքներ պիտի չինուին, գործարաններ պիտի կառուցուին»...[57]:

Գ. Վրդ. Սրուանձտեանցը, որ յուսախաբ էր վեհաժողովէն, կը խրատէր.-

«Այնտեղ է մեր ապագան: Փափաքելի է որ ղրամատէրներ իրենց ուշքը ղարձնէին Հայաստանի մէջ հողեր գնելու...: Նրանք մեծ ազդեցութիւն պիտի ունենային տեղական կառավարիչներուն, թուրք ու քիւրտ պէյերուն վրայ, իբրեւ օրէնսգէտ, քաղաքագէտ մարդիկ...Պէտք է օրէնսգէտներ եւ բժիշկներ երթան հոն, աս երկու դասուն ալ մեծ ասպարէզ կայ Հայաստանի մէջ, որոնցով կը պաշտպանուէին գոյից եւ կենաց զոհեր: Հայաստանի մէջ է բուն Հայկական Խնդիրը, եւ մենք Բերլինի մէջ կ'որոնենք զայն»...[58]:

1909-ին, Անդրանիկ Պուլկարիայէն Պոլիս անցաւ կեղծ անցագրով մը[59]: Դաշնակցական չէֆերէն է. Ակնունի (Խաչատուր Մալումեան), Վարդգէս (Սերենկիւլեան), Ռուբէն Զարդարեան, Յարութիւն Շահրիկեան (Ատոմ), Արմէն Գարօ (Գարեգին Փաստրմաճեան) եւ ուրիշներ ամբողջ հինգ ժամ աշխատեցան համոզել Անդրանիկը թէ թուրքերը այլեւս թոյլ չեն տար ոչ մէկ կոտորած:

Անդրանիկ չհամոզուեցաւ: Ան անդրդուելիօրէն հաւատացած էր որ կեղծ են Երիտասարդ-Թուրքերու չեփորած քաղաքական լոզունքները, որովհետեւ, - կը պատճառաբանէր ան, - եթէ թուրքերը անկեղծ են, ինչո՞ւ զինաթափ չեն ըներ Տիգրանակերտէն մինչեւ Պարսից սահմանագլուխը գտնուող 160,000 քիւրտերը: - Անոնք զինաթափ չեն ըներ զանոնք, - կ'աւելցնէր Անդրանիկ, - «մեզ յարմար առիթին կոտորել տալու համար»...[60]:

Մալումեան կ'ըսէ.- Անդրանիկ ջան, այլեւս ոչ մէկ հայու քիթը պիտի չ'արիւնի, ինչո՞ւ այդքան յոռետես ես:

Երեսփոխան Վարդգէս կ'աւելցնէ.- Եթէ Պոլիս մնաս, լաւ պաշտօն կ'առնես, - եւ նոյնիսկ կ'առաջարկէ Կ. Պոլսոյ ոստիկանութեան տնօրէնն Ալի փաշային ծանօթացնել Անդրանիկը:

Անդրանիկ դարձեալ կը մերժէ, իսկ յետագային կը պատմէ.-

«Հարցուցի, փնտռեցի եւ հասկցայ թէ այս ա՛յն Ալի բաշան է, որ Սասունի Տալուորիկի «Զբօսանք» թաղի բնակչութիւնը կոտորել տուաւ եկեղեցիին մէջ եւ յետոյ այրել տուաւ զայն: Ալի բաշան ինձ դէմ կռուած է երեք անգամ: Հիմա կ'ուզէին որ իմ ձեռքս դնեմ

---

[57] Յուշապատում Հ.Յ.Դաշնակցութեան, 1890-1950, էջ 57:

[58] Նոյն, էջ 58:

[59] Զօր. Անդրանիկ կը Խօսի, *Փարիզ*, 1921, էջ 13:

[60] Նոյն, էջ 12-13:

անոր արիւնոտ ձեռքերուն մէջ եւ ըսեմ. «Երէկ կռիւ կ'ընէինք, այսօր ընկեր ըլլանք»:

Իմ սովորական զայրոյթովս պատասխանեցի այս բոլորին եւ ըսի.–

— Խերը տեսնաք. բայց գոնէ ժողովուրդին մի խաբէք:

Եւ «Մնաք Բարով» ըսելով մեկնեցայ Եգիպտոս»[61]:

★ ★ ★

1909 թ. գարնան, Սուլթան Ապտիւլ Համիտ փորձեց վերատիրանալ իշխանութեան պետական հարուածով մը: Սկիզբները յաջողութիւն ունեցաւ: Ապրիլ 13–27, այս անգամ Երիտասարդ-Թուրքերու արիւնն է որ սկսաւ հոսիլ Կ. Պոլսոյ փողոցներուն մէջ: Թալէաթ փաշան փրկուեցաւ հայկական ակումբի մը մէջ պահուըտելով: Այլ պարագլուխ մը՝ Խալիլ պէյ, ապաստան գտած էր Գրիգոր Զօհրապի բնակարանը:

Երիտասարդ-Թուրք սպայ Մահմուտ Շեւքէթ փաշա, Մակեդոնեայէն, չարժեց իր բանակը դէպի Կ. Պոլիս եւ պաշարեց քաղաքը: Բուռն բախումներ տեղի ունեցան պահպանողական տարրերու եւ Երիտասարդ-Թուրքերու միջեւ: Հայ կիներ եւ երախաներ օգնեցին Երիտասարդ-Թուրքերու, անոնց թնդանօթները տեղաւորելու համար դիրքերուն վրայ[62]:

Սուլթան Համիտ գահընկեց եղաւ Ապրիլ 27-ին եւ աքսորուեցաւ Սալոնիքա, եւ ապա՝ Պալքանեան պատերազմին (1912) փոխադրուեցաւ Մակնեզիա, Փոքր Ասիա, ուր մեռաւ Փետր. 10, 1918-ին:

ԱՏԱՆԱՅԻ ՋԱՐԴԸ

Անդրանիկի Կ. Պոլսէն մեկնելէն 45 օր ետք ընկերներ Թալէաթն ու Էնվէրը սարքեցին Ատանայի ջարդը, 30,000 անմեղ հայեր կոտորելով քանի մը օրուան մէջ: Ջարդը տարածուեցաւ Կիլիկիոյ մէջ եւ հասաւ մինչեւ հիւսիսային Սուրիա ու Քեսապ:

Ապրիլ 1, 1909-ին սկսուած ջարդը կրկնուեցաւ Ապրիլ 12-ին,

---

[61] Նոյն, էջ 12-13:

[62] Rev. Hagop Gurlekian, *Christ's Religion...and The Armenians Really Alive*, Chicago, 1974, p. 193.

այս անգամ «նորեկ զինուորներու մասնակցութեամբ...»[63]: Պետական զինապահեստները բացուած էին թուրք խուժանին առջեւ, եւ հայերը, չչմած չէին կրցած հաւատալ թէ Սահմանադրութեան օրերուն կրնայ ջա՛րդ պատահիլ Թուրքիոյ մէջ...:

Գրիգոր Զօհրապ, Տոքթ. Տաղաւարեան, Վահան Փափազեան եւ ուրիշներ կը ներկայանան Սատրազամ Հիլմի փաշային, իր տան մէջ: Սատրազամը ցաւ կը յայտնէ «ամօթաբեր» դէպքին համար, սարքւած «յետադիմականներու» կողմէ[64]: Երեսփոխան Զօհրապ կը յայտնէ թէ հայ երեսփոխանները պիտի պահանջեն քննիչ մարմնի մը առաքումը Ատանա: Հիլմի փաշան համամիտ կը գտնուի առաջարկին:

Ցաջորդ օրուան երեսփոխանական ժողովին, Գրիգոր Զօհրապ կը կարդայ ձեւակերպուած հարցապնդումը եւ կ'արտասանէ «իր ամէնէն յուզիչ եւ սքանչելի ճառը: Խարանող բոցեր էին որ կը ժայթքէին իր բերնէն: Մեռելային լռութիւն, ո՛չ մէկ ձայն եւ չարժում»[65]:

Հիլմի փաշան ձայն առնելով կը պատասխանէ «Զօհրապ էֆենտիին»·-

«Ատանայի մէջ պատահած դէպքերու մասին իմ կառավարութիւնը նոյնպէս ունի հեռագիրներ: Դեռ չպարզուած ստոր մարդկանց թելադրութեամբ, յետադէմ ոճրագործ սրիկաներու այս խումբերը, ըստ երեւոյթին Ատանայի հայութիւնը յանկարծակիի բերելով, ջարդելու եւ հարստութիւննին կողոպտելու նպատակ ունեցած են: Այս արարը սահմանադրական երկրի մը համար յաւիտենական ամօթ մըն է: Թոյլատրելի չէ, որ միեւնոյն երկրի զաւակները, նոյն իրաւունքներն ու պարտաւորութիւնները վայելող տարրերը իրար դէմ ելնեն: Կառավարութիւնը խիստ քննութիւն նշանակած է, արդիւնքը պիտի հաղորդէ ձեզ եւ պէտք եղած միջոցները ձեռք պիտի առնէ»...[66]:

Կիլիկիոյ երեսփոխան «Մեծն Մուրատ» (Մուրատ Պոյաճեան) հետեւեալ խօսքերը կ'արտասանէ·

«Բռնապետութեան օրերուն լեռներու մէջ կռուեցանք, մինչ Սահմանադրութեան այս շրջանին հարկադրուած պիտի լինենք նորէն լեռ բարձրանալ...»[67]:

Վարդգէսը, իր սովորութեան համաձայն ժիլեյէն կախուած ոսկի մատիտը չարժելով՝ կը յայտարարէ·-

---

[63] Վ. Փափազեան, Իմ Ցուշերը, Բ. Հատոր, էջ 116:
[64] Նոյն, էջ 117:
[65] Նոյն, էջ 118:
[66] Նոյն, էջ 118:
[67] Նոյն, էջ 119:

«Սահմանադրութիւն բերող բանակին եւ կառավարութեան կ'ուզեմ ուղղել խօսքերս. ո՞ւր են ձեր գեղեցիկ սկզբունքները, որոնց համար կռուեցաք եւ երդուեցաք անեղծ պահել: Ինչո՞ւ թոյլ տուիք ջարդել անմեղ ժողովուրդ մը, որ փարած էր սահմանադրական կարգերուն. ինչո՞վ պիտի զանազանուիք ոճրագործ Ապտիւլ Համիտէն...կ'ուզէ՞ք որ մենք ալ հրապարակ ելլենք...Այս ոճիրը աններելի է ձեզի...Նախ կը պահանջենք, որ խորհրդարանը անմիջապէս իր մէջէն քննիչ մարմին մը փութացնէ հոն, եւ ատկէ վերջ պիտի սպասենք արդիւնքին եւ ձեր ձեռք առած միջոցներուն...»[68]:

Դաղարին Թալէաթը եւ Միտհաթ Շիւքրին կը հարցնեն հայ երեսփոխաններուն կարծիքը ղրկուելիք քննիչ յանձնախումբի թեկնածուներուն մասին...:

Ֆայիք պէյ, Յակոբ Պապիկեան եւ Եուսուֆ Քէմալ կ'ընտրուին անդամներ քննիչ յանձնախումբին: Յ. Մոստիչեան կը մերժէ երթալ[69]:

Երբ քննիչները կը պատրաստուին մեկնելու, Ատանայէն երկրորդ ջարդի մը լուրը կը հասնի: Իսկ աւելի վրդովեցուցիչը, Ատանայի տեղական կառավարութիւնը հինգ հայեր կախաղան բարձրացուցած էր. այս հայերը յանդգնութիւնը ունեցած էին զէնքով պաշտպանելու իրենց ընտանիքի անդամներուն կեանքն ու պատիւը, զինեալ վայրագ խուժանին դէմ...:

Քննիչները ամիս մը ետք կը վերադառնան: Եուսուֆ Քէմալը «վերապահ» կը գտնուի երեսփոխանական ժողովին առջեւ ունեցած իր ելոյթին մէջ: Երկու օր ետք երբ Պապիկեան պիտի ներկայանար խորհրդարան իր տեղեկագիրը կարդալու, կը տեղեկացուի թէ «յանկարծամա՛հ» եղած է...[70]:

Պապիկեանի թրքերէն տեղեկագիրը յետագային հայացուցած Յակոբ Սարգիսեան կ'ըսէ՝ «Սեւ ձեռքեր եկան խորհրդաւոր մահով մը վերջ դնել իր կեանքին»[71]:

Էմիրնէի երեսփոխան Յակոբ Պապիկեան իր տեղեկագրին մէջ կը գանգատէր՝ թէ Համիտեան ջարդերու օրով՝ «կիներու ու տղայոց կը խնայէին», իսկ Ատանայի մէջ ո՛չ միայն չէին խնայած կիներու ու տղայոց, այլ ողջ-ողջ այրած էին հիւանդներն ու վիրաւոր-

---

[68] Նոյն, էջ 119:
[69] Նոյն, էջ 119:
[70] Նոյն, էջ 121:
[71] Ատանայի Եղեռնը, *Տեղեկագիր Յակոբ Պապիկեանի, Հայացուց Յակոբ Սարգիսեան*, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 6:

ները, ինչպէս Աբգարեան Վարժարանի 150 վիրաւորներուն հրկիզումը[72]:

Ջարդի գործադրութենէն առաջ – կ'ըսէ Պապիկեան – իշխանութիւնները, տգէտ ամբոխը հայոց դէմ գրգռելու համար, տարաձայնած էին ամէն տեսակ զրպարտութիւններ, թէ՝ հայերը կը գինուին իսլամները ջարդելու եւ անոնց կիները առեւանգելու համար, թէ՝ հայ երիտասարդներ մեղապարտ յարաբերութիւններ ունեցած են իսլամ կիներու հետ, թէ՝ հայեր մեղանչած են իսլամական կրօնին դէմ եւ անարգած բարեպաշտական հաստատութիւնները, եւ այլն:

Ամբոխը գերագրգռուած վիճակի հասնելէ ետք, կը «կողոպտուին»...զէնքերու մթերանոցները...:

Պապիկեան կ'եզրակացնէ.–

«Վերջացնելէ առաջ ստիպուած եմ ամենախոր ցաւով աւելցնելու որ, Իթթիհատ եւ Թէրաքքը կուսակցութեան անդամները, Ատանայի վայրագ եղերերգութեան կազմակերպման եւ գործադրութեան մասնակցած են: Այս իրողութիւնը հաստատուած է նահանգին զանազան տարրերուն կողմէ, հիւպատոսներէ, ամերիկացի միսիոնարներէ եւ լատին քահանաներէ»[73]:

Երբ Գրիգոր Զօհրապ «զայրագին եւ չանթահարիչ խօսքերով կը մեղադրէր կեդրոնական եւ տեղական կառավարութիւնը, ներքին նախարար Հաճի Ատիլ պէյը բեմ ելլելով կը դատապարտէ «կոմիթաճի հայերը» որոնք պատճառ դարձած էին այս ահաւոր ոճիրին եւ որոնցմէ քանի մը հոգի կախաղանի վրայ քաշած էին իրենց մեղքերը»...[74]:

Ամերիկացի պատմագէտ Տոքթ. Հըրպըրդ Էտըմս Կիպընս, ականատես Ատանայի եղեռնին, կը պատմէ.–

«1909 Ապրիլին կը գտնուէի Ատանա, ուր հայերու խանդավառ հաւատարմութիւնը վարձատրուեցաւ երեսուն հազարի կոտորածով մը՝ Կիլիկիոյ եւ Հիւսիսային Սիւրիոյ մէջ»[75]:

Փարիզի երեսփոխան Պր. Տենիս Քոչէն.–

«Մեր բոլոր ծանօթութիւնները կը հաստատեն Եւրոպական մամուլի հաղորդումները, թէ զօրքը մասնակից էր Ատանայի եւ գաւառներու մորթոտումներուն: Ապրիլ 25-ի երկրորդ Սպանդը գոր-

---

[72] Նոյն, էջ 14–15:

[73] Նոյն, էջ 42:

[74] Վահան Փափազեան, Իմ Յուշերը, Բ. Հատոր, էջ 121–122:

[75] Հըրպըրդ Էտըմս Կիպընս, Ժամանակակից Պատմութեան Սեւագոյն Էջը, Ցառաջաբան Տր. Յ. Թիրեաքեանի, Թարգմանեցին Ա. Սաղաթէլեան եւ Ե. Մօրլեան, Նիւ Եորք, 1916, էջ 21:

ծաղրուեցաւ ա՛յն զօրքերուն կողմէ, որոնք Տետիաղաճէն գալով՝ իբրեւ թէ պիտի զսպէին ջարդերը»[76]:

Դժբախտաբար Ատանայի եւ Հիւսիսային Սուրիոյ ահաւոր ջարդերը ծրագրուած ու բարբարոսաբար գործադրուած նոյնիքն Երիտասարդ-Թուրքերու կառավարութեան կողմէ, չէին կրցած արթընցնել ու զգաստացնել Հ.Յ.Դաշնակցութեան ղեկավարութիւնը, որ դարձեա՛լ խաբուած էր Իթթիհատական ղեկավարներու ա՛յն բացատրութենէն, թէ՝ Ատանայի ջարդերը սարքուած էին, որովհետեւ «երկրին մէջ դեռ արմատ չե՛ն ձգած նոր կարգերը. յեղափոխական տարրերու ազդեցութիւնը եւ հեղինակութիւնը խուժանի վրայ դեռ զօրեղ է...»[77]:

«Դաշնակցութիւնը սրտի մորմոքով դէմ կանգնեցաւ հայ հանրային կարծիքին, նորանոր վտանգներ նախատեսելով (Երիտասարդ-Թուրքերու հետ յարաբերութիւններու) խզման մէջ:

(Գործակցութեան) նոր եւ վերջին փորձ մը կատարելու համար, Դաշնակցութեան Գործադիր Մարմինը, բարձրագոյն մարմինէն, հետեւեալ հրահանգը ստացաւ.-

...Դաշնակցութիւնը հաւատարիմ իր սկզբունքին եւ գործելակերպին, պիտի չարունակէ նոյն թափով եւ աւելի լայն ծաւալով (ընդգծումը մեզմէ, Ա. Զ.) համագործել Երիտասարդ-Թուրք կուսակցութեան եւ մտաւորականութեան հետ ի պաշտպանութիւն սահմանադրութեան եւ համախմբել այդ գործակցութեան չուրջ այն բոլոր ղիմադիր տարրերը - հայ եւ օտար - որոնք գիտակցութիւն եւ նպատակ ունին պաշտպանելու նոր կարգերը, ինչպէս նաեւ ժողովուրդի կեղեքուած դասին չահերը»[78] եւ այլն:

Ատանայի ջարդէն երեսուն եւ երեք տարիներ առաջ, 1876-ին, Տիգրան Ամիրճանեան անունով վանեցի ուսուցիչ մը, Միթհատեան սահմանադրութիւնը «օսմանեան խաբէութիւն» անուանելէ ետք, մարգարէաշունչ նախատեսութեամբ մը յայտարարած էր.- «Այն օրէն երբ ժէօն Թուրքերը տէր դառնան կացութեան եւ իրենց օրով ծագի ընդհանուր պատերազմ, անոնց առաջին գործը պիտի լինի տաճկահայութիւնը բնաջնջել՝ միատարր թրքութիւն հաստատելու համար, որպէսզի Ռուսիա Պալքաններու օրթոտոքս կամ սլաւ ժողովուրդներու ազատագրութեան գործը ի գլուխ հանելէ վերջ՝ կովկասի հայութեան սահմանակից եւ կրօնակից թրքահայութիւնը նաեւ

---

[76] Dickran H. Boyajian, *Armenia, The Case of a Forgotten Genocide*, New Jersey, 1972, p. 51.

[77] Վ. Փափազեան, Իմ Յուշերը, Բ. Հատոր, էջ 124:

[78] Նոյն, էջ 124-125:

ազատագրելու պատրուակներ չստեղծէ՝ ասիական Տաճկաստանն եւս անդամահատելու դիտումով»[79]:

Անդրանիկ երբ լուրը առաւ Ատանայի ջարդին, խորհրդածեց. «Երանի թէ հայ եւ թուրք եղբայրակցութիւնը այդքանով վերջացար» *եւ բուռն ոճով նամակ մը ղրկեց Ակնունիին, աւելցնելով՝* «Լաւ գիտցէք որ երբ առիթը գտնեն ընկեր Թալէաթներ ձեզ ալ կոտորել պիտի տան»...[80]:

Ազգային «աներկրորդ»[81] *ղեկավար Անդրանիկի կողքին, Արշակ Զօպանեան եւս Երիտասարդ-Թուրքերուն իշխանութեան տիրանալէն տարիներ առաջ՝ «խոժոռ ղէմք» ցոյց տուած էր եւ զայրացած՝ ի տես Իթթիհատ-Դաշնակ քաղաքական գործակցութեան: Արդարեւ, 1903-ի իր «Անահիտ» հանդէսին մէջ մեծանուն գրագէտը կը գրէր.-*

«Փարիզի վերջին Քօնկրէսին մէջ, սպաննուեցաւ կամ գէթ սպասման ճամբու մէջ ղրուեցաւ բան մը, որ գերիվեր է ոեւէ անհատէ, այն է Հայկական Դատը: Օսմանեան պետութեան ընդդիմադիր տարրերու Քօնկրէսը, Ժէօն Թուրքերու համար ընդհանրապէս, եւ Ահմէտ Րիզայի համար մասնաւորապէս, յաղթանակ մըն է, եւ Դրօշակեան (Դաշնակ) կուսակցութեան ապազգայնացման խաթարման վերջին ղրուագը...»[82]:

Արշակ Զօպանեան, որ Սահմանադրութեան հռչակումէն տարիներ առաջ կրցած էր տեսնել Երիտասարդ-Թուրքերու նենգամտութիւնը, հետեւեալ մարգարէական նախատեսութիւնները կ'ընէր անոնց ապագայ քաղաքական ծրագիրներուն մասին.-

«Այն օրը, որ Իաշնակցութեան «հայ» ուժերուն աջակցութեան չնորհիւ՝ թրքական արդի ռէժիմը տապալի, եւ սահմանադրութիւն մը հաստատուի, Ժէօն-Թիւրքերը ոչ մէկ ազգի գոյութիւն պիտի ընդունին Տաճկաստանի մէջ բացի Օսմանեան ազգէն, եւ նոյնիսկ հայ արիւնով հաստատուած այդ Սահմանադրութիւնը, պիտի իբր զէնք գործածեն «Հայկական Դատը» վերջնապէս սպաննելու համար...: Ահա հեռապատկերը որ կը ներկայանայ, այն պարագային, ուր հայ-թուրք նիզակակցութիւնը յաջողի Օսմանեան սահմանադրական ռէժիմ մը հաստատել...»[83]:

Ռազմաչունչ բանաստեղծ Սիամանթօ (Ատոմ Եարճանեան),

---

[79] *Համբարձում Երամեան*, Յուշարձան Վան-Վասպուրականի, *Հատոր Ա.*, էջ 105:

[80] Զօր. Անդրանիկ կը խօսի, *Փարիզ*, 1921, էջ 14:

[81] *Հրաչ Զարդարեան*, Անդրանիկը Պոլիս (*Տես «Լրաբեր» Շաբաթաթերթ, Լոս Անճելըս, Յուն.* 3, 1981, էջ 3):

[82] *Մ. Սերոբեան*, Մեր Պայքարը Հայ Ազատագրական Ուղիով, էջ 216:

[83] *Մուշեղ Արքեպիսկոպոս*, Հայկական Մղձաւանջը, էջ 65:

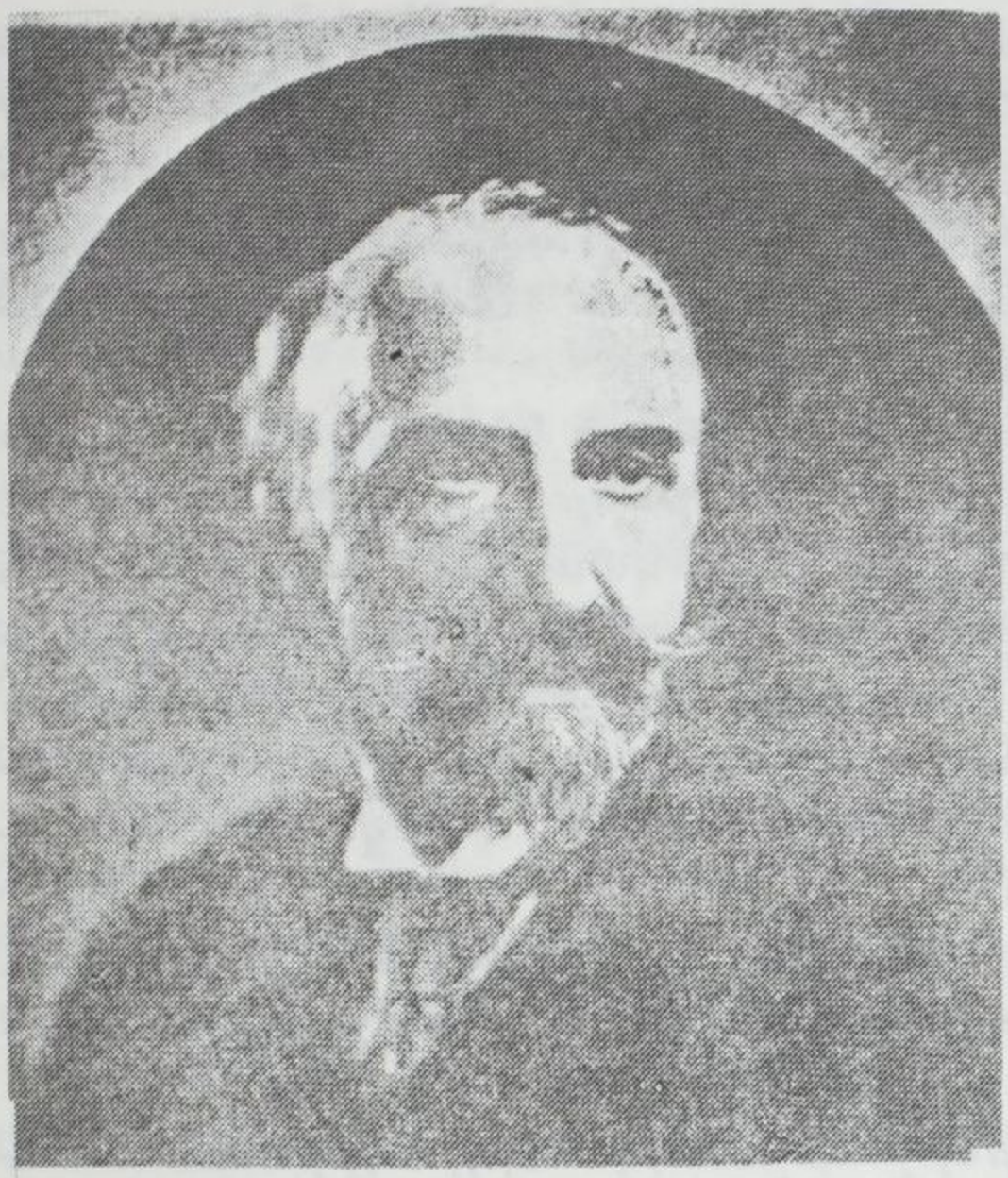

Արշակ Զօպանեան

Սիամանթօ

1909 *թ. ամրան ամիսներուն պիտի ողբար Ատանայի Եղեռնը արտադրելով քերթուածներու փունջ մը, որոնք պիտի ամփոփուէին* «Կարմիր Լուրեր Բարեկամէս» *խորագրով գրքոյկի մը մէջ: Բանաստեղծը պիտի երգէր Ատանայի ու Կիլիկիոյ կոտորածներուն սարսափներն ու վերապրած ժողովուրդին տառապանքը, առանց կարենալ թափանցելու Երիտասարդ-Թուրքերու բարբարոսական բնոյթին եւ քաղաքական նենգամտութեանը վրայ, եւ առանց դիրքորոշուելու նոր կարգերուն հանդէպ՝ ինչպէս որ ըրած էր Անդրանիկը, առաջի'ն իսկ օրէն: Մահասփիւռ աղէտը հազիւ վերջ գտած, Սիամանթօ չրջապտոյտի պիտի ելլէր դէպի Ամերիկա, 1910-ին հրատարակելով «Հայրենի Հրաւէր» 12 քերթուածներու փունջը Պոսթոնի մէջ, դարձեալ յուսադրուելով Երիտ.-Թուրքերուն բերելիք ազատութեան հեռանկարներէն...: Մոռնալով անցեալը, «Այգեկութք» բանաստեղծութեան մէջ ան պիտի երգէր խաղաղութի՛ւնը երկրին.-*

Եւ ծնած օրէդ ու արեւէդ մինչեւ այսօր
Այս այն տարին է՝ առաջին,
Ուր հայութեան այգիներուն որթատունկները կարմիր,
Գրէ եղբօրդ, առանց արեան են ծլեր...[84]:

---

[84] *Հր. Թամրազեան*, Սիամանթօ, *Երեւան*, 1969, էջ 171:

Տարինե՛ր ետք միայն պիտի սթափէր տարաբախտ բանաստեղծը, տեսնելու համար Երիտ.-Թուրք ղեկավարներու գանկերուն մէջ թաքնուած գարշահոտ ժահրը: 1914 թ. Սեպտեմբեր 5-ին գրուած նամակի մը մէջ, Սիամանթօ պիտի յայտնէր իր նախազգացումը հայ ժողովուրդին սպառնացող վերահաս աղէտին.- «Ամէն ինչ կը մռըլտան, - կը գրէր ան, - պիտի կոտորեն»[85]:

1913 *թուականին Սիամանթօ վերադարձած էր Կովկաս եւ 1914-ին անցած...Պոլի՛ս: Ամբողջ երկու հատորներով* («Հոգեվարքի եւ Ցոյսի Ջահեր» *եւ* «Կարմիր Լուրեր Բարեկամէս») *համիտեան եւ երիտ.-թրքական սարսափելի ջարդերը պատկերացնելէ ետք վերադառնալ ջարդարարներուն որջը, եւ զգալէ ետք թէ «պիտի կոտորեն», դարձեալ յամառիլ մնալ այնտեղ, գազանաբար մորթոտուելու համար Անատոլուի խորերը, 1915 թ. Օգոստոսին, պարզապէս անհաւատալի է:*

Անդրանիկ Եգիպտոսէն վերադարձաւ իր գիւղը, Պուլկարիա, եւ կօշկակարի մուրճը ձեռք առնելով սկսաւ աշխատիլ, իր համեստ օրապահիկը չահելու համար[86]:

Դաշնակցական յայտնի գործիչ՝ Արտաշէս Ջիլինկիրեան (Ռուբէն Դարբինեան) 1917 *թ. սկիզբը կը գրէր.-* «Ատանայի կոտորածն անգամ, որ առաջին մահասարսուռ կասկածը ձգեց հայութեան սրտին մէջ Երիտասարդ-Թուրքերու բաղաբական էութեան վերաբերմամբ, անկարող եղաւ զգաստացնելու հայ բաղաբական ղեկավարող տարրերը եւ ետ պահելու անոնց գործակցութիւնը Երիտասարդ-Թուրքերուն հետ»[87]:

Դժբախտաբար, ո՛չ Ատանայի ջարդը, ո՛չ Երիտ.-Թուրք ղեկավարներու վերահաս ջարդի մասին ըրած ակնարկութիւնները, եւ ո՛չ ալ Մեծ Եղեռնի նախօրեակին հայերը զինաթափելու եւ անոնց դիմադրական ուժը չէզոքացնելու մտքով կատարուած զանգուածային եւ խիստ խուզարկութիւնները, կարող եղած էին հայ մտաւորականներու եւ քաղաքական ու կղերական առաջնորդներու մտքերուն մէջ արթնցնելու ամենաղօյզն կասկածը՝ Երիտ.-Թուրքերու մահասփիւռ ծրագիրներուն մասին:

Երիտ.-Թուրքերու յեղափոխութեան յաղթանակէն ետք, անոնց

---

[85] *Ջոն Կիրակոսեան*, Առաջին Համաշխարհային Պատերազմը եւ Արեւմտահայութիւնը, էջ 116, (*Տես «Արեւ»*, *Գահիրէ*, 24. 4. 1963 *թ.*, *թիւ* 13498):

[86] *Տեղակալ Մ. Աւետեան*, Հայ Ազատագրական Ազգ. Ցուշամատեան եւ Զօր. Անդրանիկ, էջ 136:

[87] *Ջոն Կիրակոսեան*, Առաջին Համաշխարհային Պատերազմը եւ Արեւմտահայութիւնը, էջ 68-69 (*Տես «Գործ»*, *թիւ* 1, *Բ. Մաս*, 1917 *թ.*, էջ 92):

պարագլուխներէն եւ կուսակցութեան պատգամախօս՝ Ահմէտ Ռիզա Փարիզ կ'անցնի, ուր էր նաեւ Շիրվանզադէ, որ Մինաս Ջերազի հետ կ'երթայ զայն տեսնելու: Այցելութենէն ետք, Ջերազ կ'ըսէ Շիրվանզադէի.– «Գիտէ՞ք, կ'ըսեն որ Ահմէտ Ռիզա օր մը ըսեր է, եթէ Սուլթան Համիտ իր կեանց մի աղուոր բան ըրեր է, ատիկա հայերուն կոտորածն է»: Ապա, Շիրվանզադէ իր յուշերուն մէջ պատմելով այս դէպքը, կ'աւելցնէ.– «Ապագայում, երբ ֆրանսիական լրագրներում կարդացի, որ Ահմէտ Ռիզան Կ. Պոլիս ժամանելով, իր առաջին պարտքն է համարել ներկայանալ Սուլթան Համիտին եւ նրա ձեռքը համբուրել, ասելով. «Դուք մեր հայրն էք», պարզուեց որ իրաւ մէկը միւսի ժառանգորդն է եւ որ դժուար է «ժէօն Թուրքերից լաւ բան սպասել»...[88]:

Տարիներ ետք, Գարօ Փաստրմաճեան (Արմէն Գարօ), Անկախ Հայաստանի Հանրապետութեան ներկայացուցիչը Ուաշինկթընի մէջ կը յայտարարէր, Երեւանի մէջ ի պատիւ Ջօր. Անդրանիկի սարքուած ճաշկերոյթի մը ընթացքին.–

«Ես այսօր կը խոստովանիմ, թէ (*Անդրանիկ*) միակ մարդն էր, որ չխաբուեցաւ թուրբերէն եւ չշլացաւ պաշտօնաներէ»[89]:

ՊԱԼՔԱՆԵԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆ ՈՒ ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ ԿԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ԳՈՒՆԴԸ

1912 Հոկտ. 8–ին, Մոնթենեկրօ պատերազմ յայտարարեց Թուրքիոյ դէմ: Պալքանեան Լիկայի միւս անդամները՝ Սերպիա, Յունաստան եւ Պուլկարիա հետեւեցան իրենց դաշնակիցի օրինակին: Պալքաններու թրքական ռազմամթերքենան չուտով փուլ եկաւ, բայց 1913–ին դարձեալ բռնկեցան ռազմական գործողութիւնները:

Պալքանեան պատերազմի ատեն, հայ վաճառականները լայնօրէն բացին իրենց քսակները, պատերազմական նպա՛ստ հասցնելու համար թուրք տէրութեան: Իթթիհատ վէ Թերաffը կուսակցութիւնը բացած էր «Ազգային Հանգանակութիւն» մը, դրամ հաւաքելու համար ի նպաստ պետութեան պատերազմի ճիգին: Ինչպէս որ հայերը ըրած էին 1877–78–ի ռուս–թրքական պատերազմի ատեն, այս անգամ ալ անոնք առատաձեռնօրէ՛ն պատասխանեցին պետութեան

---

[88] *Աւետիս Եափուճեան*, Մեծ եղեռնը Օտար Մտաւորականութեան Գնահատումով, էջ 9:

[89] Ջօր. Անդրանիկ կը Խօսի եւ Յաւելեալ Յօդուածներ, *Լոս Անճելըս*, 1974, էջ 59:

հանգանակութեան կոչին: Քանի մը ժամուան մէջ հայ վաճառականներ 30·000 թրքական հնչիւն ոսկի գոյացուցին հանգանակութեան համար[90]: Յայտնի հայ վաճառական՝ «Ի.» (Իպրանոնսեան?) 10 հազար ոսկի թափեց սեղանին վրայ, Օսմանեան համալսարանին մէջ:

Հայ յեղափոխութեան համար 5–10 ոսկի տուող հայ վաճառականը, 100–ներով, 1000–ներով ոսկի կը վճարէր «Իթթիհատ»ին համար[91]:

1912 թ· աշնան երբ Պալքանեան Ա· պատերազմը սկսաւ, պուլկարահպատակ հայերը զինուորագրուեցան պուլկար բանակին մէջ, իրենց քաղաքացիական պարտականութիւնը կատարելու համար: Այս հայերէն դուրս, Պուլկարիոյ մէջ կ'ապրէին 1895–96 համիտեան ջարդերէն կամ անկէ առաջ թրքական հալածանքներէն փախած եւ Պուլկարիա հաստատուած հայեր, որոնք կը վայելէին Պուլկար պետութեան ասպնջականութիւնը: Այս հայ գաղթականները բնակութիւն հաստատած էին մասնաւորաբար Վառնայի շրջանը:

Անդրանիկ այս հայերէն կազմեց կամաւորական գունդ մը, 273 հոգի, կռուելու համար Պուլկարիոյ կողքին, որուն ասպնջականութիւնը ի'նք ալ վայելած էր տարիներով: Անդրանիկի խումբին մաս կը կազմէին Թորգոմ, Նժդեհ, Արղամանեան եւ ուրիշներ:

Ծատուր Աղայեան կը նկարագրէ հայկական վաշտի դէպի ճակատ մեկնումը·–

«Վաղ առաւօտեան զօրքը շարք կազմեց, հայկական վաշտը իր տեղը գրաւեց: Քիչ յետոյ երեւաց Անդրանիկը, որուն մեծ խանդավառութեամբ դիմաւորեցին բոլորը: Կանայք եւ աղջիկներ թարմ ծաղկեփունջեր մատուցանեցին թէ՛ Անդրանիկին՝ «վաղէմի հերոսին, թէ՛ միւսներուն՝ ապագայ հերոսներուն»: Յետոյ զօրասիւնը շարժեցաւ դէպի Ալեքսանդր Բ·–ի արձանը, ուր տեղի ունեցաւ մեծ ցոյց: այստեղ հայ կամաւորներ լուսանկարուեցան, սրտառուչ հանդիպում ունեցան հայկական գաղութի ներկայացուցիչներուն հետ: Ամբողջ գաղութահայութիւնը ոգեւորութեամբ ու յուզմունքով եկած էր վերջին անգամ աչքով տեսնելու հայկական վաշտը եւ լսելու հրամանները: Ամէնքն ալ իրենց հետ բերած էին որեւէ բան բաժնելու համար տղոց՝ քաղցրեղէն, ծխախոտ, ծաղիկներ եւ այլն»[92]:

Անդիր Օտտոն այսպէս կը նկարագրէ հայ վաշտի հրամանատա-

---

[90] Ս· Սապահ-Գիւլեան, Պատասխանատուները, էջ 21:

[91] Նոյն, էջ 21:

[92] Ծ· Աղայեան, Հայ ժողովրդի Ազատագրական Պայքարի Պատմութիւնից, էջ 306:

րին·– «Զօրախումբի մէջ իսկոյն աչքի կը զարնէ Անդրանիկը: Ան փառահեղ է իր մութ մորթագոյն հագուստով, գառնուկի մորթէ բարձր փափախով եւ զինուորական երկարավիզ կօշիկներու մէջ…: Կողքէն կախուած է հեռադիտակ եւ պրաունինկ ատրճանակ, կուրծքին ամրացուած է փունջ մը ծաղիկ եւ ժապաւէն՝ «Մահ կամ Ազատութիւն» մակագրութեամբ՝ մատուցուած «Կարմիր Խաչ»ի անդամուհիի մը կողմէ…Խումբի առջեւէն լուռ, աչխոյժ քալուածքով կ'երթայ Անդրանիկը: Ամէն բան՝ փայլող նայուածքը, սրուած պեխերն ու նոյնիսկ բաչլըղը՝ ոսկեթել փունջով, ցոյց կու տան, որ ան իր նախկին գործին մէջ է ամբողջապէս»[93]:

Այդ օրերուն «Կաւկազսկի Վեստնիկ» թերթը կը հաղորդէր·– «Ցայտնի հայ յեղափոխական Անդրանիկը այս օրերս իր հայկական խումբով մեկնեցաւ Սոֆիայէն՝ պատերազմի դաշտ, օգնելու համար պուլկարացիներուն»: Ցետոյ թերթը կը յայտնէր, որ «Ուստրօ Ռոսիի» թերթը զետեղած է Անդրանիկի նկարը եւ հետեւեալ հաղորդումը·– «Վերջին տարիներուն չէ եղած Թրքահայաստանի մէջ ոչ մէկ խոչոր ապստամբութիւն, որուն մասնակցած չըլլային Անդրանիկի պարտիզանները: Անդրանիկը այն պարագլուխն է, որու ետեւէն իր ընկեր պարտիզանները կ'երթան ամենավտանգաւոր ձեռնարկութիւններ կատարելու»: Անդրանիկի մասին թերթը այնուհետեւ կը գրէր, որ «Պալքաններու մէջ ան կը համարուի ամէնէն լաւ ռազմագէտներէն մէկը: Թրքահայաստանը լաւ կը ճանչնայ եւ կը սիրէ Անդրանիկին: Ան ժողովրդային երգերու հերոսն է: Այդ երգերուն մէջ կ'երգուին Անդրանիկի եւ իր ընկերներուն բոլոր հերոսութիւնները: Ան մեծ ժողովրդականութիւն կը վայելէ նաեւ կովկասահայութեան մէջ»[94]:

Անդրանիկ երկրապահ զօրքերու հրամանատար Զօր· Կինէվի հրամանատարութեան տակ մասնակցեցաւ հետեւեալ ճակատամարտներուն·– 1·– Մեսթանլիի մօտ – 4 Նոյեմբեր 1912 թ.
2·– Ուզուն Համիտլէրի – 6 Նոյեմբեր, 1912 թ.
3·– Պալքան Թօրէսի – 7 Նոյեմբեր, 1912 թ.
4·– Մերհամլէ – 15 Նոյեմբեր, 1912 թ.[95]:

Այս վերջին կռիւին, Անդրանիկ գերի բռնեց Եավէր փաշան, որ հրամանատարն էր 11,000 զինուորներու[96]:

---

[93] Նոյն, էջ 306:
[94] Նոյն, էջ 307:
[95] Գ. Գուտուլեան, Զօր· Անդրանիկ եւ իր Կեանքն ու Պատերազմները, էջ 26:
[96] Տես· Մ. Աւետեան, Հայ Ազատագրական Ազգ· Ցուշամատեան եւ Զօր· Անդրանիկ, էջ 137–138:

Պալքանեան Բ. պատերազմին, Անդրանիկ գործօն մասնակցութիւն ունեցաւ հետեւեալ կռիւներուն մէջ.–

Միւրէֆտէ քաղաքի գրաւումին – 26, 27 եւ 28 Յունուար 1913 թ. եւ հետեւեալ արշաւանքներուն.–

Շարքէօյ, Մալկալա, Քէչան, Իբսալա, Ֆէտէ, Տէտէ Աղաճ, Կիւմիւլճինա, Տէմիր Հիսար Փեթրիչ, Ատրումիցա Ռատովիչ, Շտիպ, Քօչալէ եւ Սոֆիա[97]:

Պալքանեան պատերազմին Անդրանիկի մղած բազմաթիւ ճակատամարտները մանրակրկիտ կերպով նկարագրուած են Վահան Թոթովենցի եւ Մատուր Աղայեանի գիրքերուն մէջ, զորս զանց կ'ընեմ բոլորովին: Ամփոփ կերպով պիտի նկարագրեմ միայն Թուրք Եավէր փաշայի գերութեան պատմութիւնը, որովհետեւ 273 կամաւորներով 10–11,000 Թուրք զինուորներ գերելը իրենց հրամանատարով եւ սպաներով միասին, արտասովոր քաջագործութիւն մըն է:

1912 թ. Նոյեմբեր 15–ին, պայծառ առաւօտ մը, հայկական վաշտը, Անդրանիկի եւ Գարեգինի առաջնորդութեամբ, աներկիւղ եւ առանց նախազգուշութիւններու կը սլանայ դէպի Թչնամի դիրքերը, նպատակ ունենալով արագ եւ կտրուկ շարժումներով ստիպել Եավէր փաշան կամ անձնատուր ըլլալ եւ կամ կռուիլ:

Սոյն ճակատի պուլկարական միաւորներու հրամանատար Պրոտոգերովը, տեսնելով որ Անդրանիկի գունդը իր զօրամասէն զատելով չատ առաջ գացած է եւ վախնալով որ Թրքական Թնդանօթներու կրակին ենթարկուելով կրնայ փճանալ, անձնապէս փողի նշաններով կ'ուզէ ստիպել զինք որ կանգնի: Դժբախտաբար փողին չըրթունքը ճաթած ըլլալով, ձայնը չի հասնիր Անդրանիկի ականջին, որ աներկիւղ կը սուրայ դէպի Թչնամին:

Մրրիկի արագութեամբ սլացող անվեհեր Անդրանիկն ու իր զինուորները չուտով ձորը իջնելով, ինքնաբերաբար պաշտպանուած կ'ըլլային Թուրք Թնդանօթներու հարուածներէն:

Հերոսը իր քաջերուն գլուխը անցած, առանց վարանումի կը սկսի չեչտակի հարուածներով եւ մեծ վճռակամութեամբ յարձակիլ Եավէր փաշայի դիրքերուն վրայ:

Եավէր փաշան յանկարծակիի գալով կը բռնուի մէկ կողմէ հայկական վաշտի անողոք կրակին, իսկ Թիկունքէն ալ անանցանելի եւ յորդահոս Մարիցա գետին միջեւ:

Ճգնաժամային այդ րոպէին, անվճռակամ Եավէր փաշան կը տատանի եւ խելացութիւն կը համարէ անձնատուր ըլլալ եւ փրկել իր

---

[97] Գ. Գուտուլեան, Զօր. Անդրանիկ եւ իր Պատերազմները, էջ 26:

կեանքը, քան թէ կռիւի բռնուիլ մարտի սիրահար ու սարսափելի Անդրանիկին դէմ:

Երկու եւ կէս ժամ կը տեւէ մինչեւ որ Եավէր փաշան իր 3 գնդապետներով, 242 սպաներով եւ 10 հազար զօրքով[98] կ'անցնի հայ-պուլկարական զօրքերուն առջեւէն, ուղղուելու համար դէպի Փերեջիկ քաղաքը, այնտեղէն իբր գերի անցնելու Պուլկարիա:

Եավէր փաշան պայման կը դնէ, որ մինչեւ գերութեան վայրը իրեն ուղեկցին պուլկար կանոնաւոր զօրքեր եւ ոչ թէ կամաւորները, որովհետեւ այս վերջիններըը նկատելով «պաշիպոզուք»ներ, կը վախնար որ անոնք անխնայ գտնուէին իրեն հանդէպ եւ չյարգէին «գերիի անձեռնմխելիութիւնը»...[99]:

Երբ չատերը զարմացած կը հարցնեն իրեն թէ ինչո՞ւ այդքան զօրքով եւ թնդանօթներով անձնատուր եղած էր Անդրանիկին եւ իր վաշտ մը կամաւորներուն, ան կը պատասխանէ.- «Դալդա տեննիզ, գաբաղդա «դօնղուզ», ևա՛ եափարըմ»...(Ցետեւից ծովը, առաջից «խոզերը» (կամաւորները), ի՛նչ ընեմ...)[100]:

Անդրանիկ իր քաջութեամբ եւ ռազմունակութեամբ արժանացաւ պուլկար ժողովուրդի հիացումին եւ մամուլի չռայլած գովասանքներուն:

1913 թ. Յունուարի սկիզբները հայկական վաշտը մեծ չուքով ժամանեց Ռոդոսթօ քաղաքը: Առջեւէն կը յառաջանար փոխ-գնդապետ Ալ. Պրոդոգերովը՝ իր զօրաբաժինով, եւ ապա Անդրանիկը՝ նստած արաբական նժոյգի մը վրայ: Անոր կը հետեւի 270 կամաւորներէ բաղկացած հայկական վաշտը: Դեռ քաղաքը չհասած, ժողովուրդը կը դիմաւորէ զիրենք պուլկարական «Շումի Մարիցա» պետական քայլերգով:

Քսան մատղաշ հայ աղջիկներ, սպիտակ զգեստներ հագած, ծաղկեփունջեր մատուցանեցին Պրոդոգերովին, Անդրանիկին եւ միւս հրամանատարներուն: Ցնծութիւնը համընդհանուր է. ժողովուրդը տուներու պատուհաններէն ծաղիկներ կը նետէր անցնող զօրքին վրայ: Հրապարակին վրայ խռնուած բազմահազար ամբոխին առջեւ խօսք առնելով փոխ-գնդապետ Ալ. Պրոդոգերովը ըսաւ.- «Այսօր ամենամեծ տօնի օրը ես այստեղ կը բաժնեմ «Քաջութեան խաչերը»:

Երգեցիկ խումբը կատարեց Անդրանիկին նուիրուած երգը, որու եղանակը չափազանց քաղցր էր:

---

[98] Ա. Մարմարեան, Զօր. Անդրանիկ եւ իր Պատերազմները, էջ 226:

[99] Նոյն, էջ 227:

[100] Նոյն, էջ 227:

Այդ յուզիչ պահուն, Պրոդոգերովը պուլկարական կառավարութեան անունով «Զինուորական Քաջութեան ոսկի խաչ» շնորհեց Անդրանիկին եւ դառնալով ժողովուրդին ըսաւ.– «Ժողովուրդ մը, որ կը գնահատէ ու կը յարգէ իր հերոսներուն, երբեք չի մեռնիր: Այդպիսի ժողովուրդի ապագան պայծառ է եւ անոր փրկութիւնը՝ մօտ: Կեցցէ՛ Անդրանիկը»: Ապա դառնալով կամաւորներուն ան յայտարարեց.– «Բոլորդ ալ կը կուէիք որպէս առիւծներ, սակայն քաջութեան խաչը հազուագիւտ բան մըն է եւ կը տրուի միայն քաջից քաջին»: Արտակարգ ցնծութիւնը իր գագաթնակէտին հասաւ, երբ «Շումի Մարիցա» պուլկարական պետական քայլերգի հնչիւններուն տակ հրամանատարը Անդրանիկի կուրծքէն կախեց «Պալքաններու Հերոս»ի ոսկեայ չողչողուն չքանշանը եւ համբուրեց հերոսին ճակատը[101]:

1913 թ. Յունուար 16-ին, Պուլկարիոյ Ֆերտինանտ թագաւորը հրամանագրով մը Անդրանիկին շնորհեց Պուլկար քաղաքացիութիւն եւ սպայի աստիճան: Այդ առթիւ պուլկար զինուորական թերթեր գովեստներով խօսեցան հայ հերոսին մասին: Անդրանիկ 600 ֆրանգ ամսական կը ստանար պուլկար կառավարութենէն, եւ յաջորդաբար կը վարձատրուէր իր քաջագործութեանց համար 4-րդ եւ 3-րդ աստիճանի արծաթ խաչերով եւ 2-րդ աստիճանի ոսկի խաչով[102]:

Պալքանեան պատերազմի դադարումէն ետք, օր մը, Սոֆիայի բացօդեայ սրճարաններէն մէկուն մէջ, սեղանի մը չուրջ նստած էին Անդրանիկ եւ պուլկար բանակի հրամանատարներէն Զօրավար Սավովը, իրենց հետեւորդներով:

Անդրանիկ կը սկսի պատմել իր Առաքելոց վանքի կռիւը եւ պաշարումը թրքական զօրքերուն կողմէ, ինչպէս նաեւ իր ի գործ դրած հնարքը պաշարման գիծը ճեղքելու եւ առանց կորուստի ազատելու իր խումբը:

Երբ Անդրանիկ կը լրացնէ իր պատմութիւնը, Զօրավար Սավով իր նստած տեղէն կ'ելլէ, կը համբուրէ Անդրանիկի ճակատը եւ կ'ըսէ.–

— Ես չեմ գիտեր ուրիշ որեւէ հնարք, որ պիտի կրնար խզել պաշարումի այդ գիծը[103]:

---

[101] *Նոյն*, էջ 313–314:

[102] Զօր. Անդրանիկի Կովկասեան Ճակատի Պատմական Օրագրութիւնը, էջ 4–5:

[103] *Կ. Յ. Ահարոնեան*, Յուշեր Ռուբէն Զարդարեանէն (*Տես*, «*Հայրենիք Ամսագիր*», *Օգոստոս*, 1958, էջ 60–61):

Ռուս յեղափոխական ղեկավար՝ Լէօն Թրոցքին, որ գինուորական թղթակից էր Պալքանեան պատերազմին, Անդրանիկի մասին գրած յօդուածի մը մէջ կ'ըսէ՝ «Երգի եւ առասպելի հերոս Անդրանիկը, հոգին էր կամաւորական բանակին: Ան սքանչելի էր իր հրամանատարի տարազին մէջ»:

Հ.Յ.Դ. ՊԻՒՐՈՅԻ ԺՈՂՈՎ

Պալքանեան պատերազմէն ետք եւ Ա. Աշխարհամարտի նախօրեակին, Հ.Յ.Դաշնակցութեան Արեւմտեան Պիւրոն կը ծրագրէ գաղտնի ժողով մը գումարել Պոլիս, Ռուբէն Զարդարեանի տունը:

Ռ. Զարդարեան ծածկագիր հեռագիր մը կը ղրկէ Անդրանիկին, Պուլկարիա, խնդրելով որ ստիպողաբար Պոլիս գայ, ներկայ ըլլալու ժողովին:

Անդրանիկի մտերիմներէն էր Ռուբէն Զարդարեանը: «Գամբռ»ի հեղինակին «սքանչացումը անսահման եղած էր միշտ հերոսին բացառիկ տաղանդին ու հանճարին հանդէպ, որուն մէջ չափած էր ո՛չ միայն իմաստութիւնը, այլ բացառիկ տաղանդը ռազմավարին եւ քիմիապէս զուտ իր նկարագրին»[104]:

Ռուբէն Զարդարեան Պուլկարիա գտնուած միջոցին, իր վերջին մանչ զաւկին՝ Ծովասարին մկրտութեան առիթով, Անդրանիկ եղած էր անոր կնքահայրը: Իսկ Անդրանիկը՝ երբ ատեն-ատեն Դաշնակցութեան կարեւոր ժողովներուն համար Պոլիս կ'այցելէր (միշտ ծպտուած վիճակի մէջ), Ռ. Զ.-ի տունը հիւր կ'ըլլար:

Օր մը, Կ. Ց. Ահարոնեան կը հարցնէ Ռուբէն Զարդարեանին թէ՝ ինչո՞ւ համար, Սահմանադրութեան այս ազա՛տ շրջանին, Անդրանիկ ծպտուած Պոլիս կը մտնէր եւ դուրս կ'ելլէր, Զարդարեան կը պատասխանէ.-

«Անդրանիկ թշնամի ծնած է թուրքին եւ թշնամի ալ պիտի մեռնի: Ան չի կրնար հաշտուիլ թուրքին հետ, չի կրնար վստահիլ անոր, չի կրնար հանդուրժել անոր կեղծ ժպիտին ու արտաքին չպարոտ քաղաքավարութեան: Տարիներով թուրքին հետ կռուած ըլլալով՝ չ'ուզեր դէմ դիմաց գալ Երիտասարդ-Թուրքերուն եւ ողջագուրուիլ անոնց հետ: Ահա՛ թէ ինչու ան չ'ուզեր որ թուրքերը իմանան եւ

---

[104] Հրաչ Զարդարեան, Անդրանիկը Պոլիս (Տես, «Լրաբեր» Շաբաթաթերթ, Լոս Անճելըս, Նոյեմ. 22, 1980, էջ 3):

անոնց բարձրաստիճան պաշտօնատարները պատիւներ չռայլեն իրեն: Կ'ատէ զանոնք»[105]:

Անդրանիկ չատ հազուադէպօրէն Պոլիս կ'այցելէր, միայն ստիպման պարագաներու տակ, իր բնազդօրէն չափազանց զգուշաւորութեանը պատճառաւ:

Հերոսը հաւանաբար պիտի չ'ուզէր Պոլիս երթալ ներկայ ըլլալու համար Պիւրոյի ժողովին, եթէ ծածկագիր հեռագիրը չկրէր ստորագրութիւնը Ռուբէն Զարդարեանին: Ան դժգոհ էր պիւրոյականներուն երիտ.–Թուրքերու հետ ունեցած գործակցութենէն եւ կուսակցութեան որդեգրած քաղաքականութենէն[106]:

Անդրանիկի ժամանումէն առաջ, մեծերու դէմքերը «խորհրդաւոր արտայայտութիւն մը ստացած էին. իսկ Զարդարեանի երախաներուն մէջ փսփսուք մը ինկած էր թէ «Պարոյր»ը պիտի գայ...:

Երեք օր ետք, Ռ. Զ.–ի եւ Ակնունիի ընկերակցութեամբ Անդրանիկ կը յայտնուի տան մէջ: Հրաչ Զարդարեան կը յիշէ «թիկնեղ ու խիստ դժգոհ դէմքով» Պարոյրը, որ ոչ այլ ոք էր եթէ ոչ՝ Հերոս Անդրանիկը:

Երբ հերոսը կը գրկէ իր սանը՝ կրտսեր Ծովասարը, դէմքին խոժոռութիւնը տակաւ կը մեղմանայ:

Ռոստոմի եւ Շահրիկեանի ժամանումէն ետք ժողովը կը բացուի խոհանոցի քովի «կոյր» սենեակին մէջ, որ պատուհան չ'ունէր:

Ժողովին մէջ ամէն ինչ համերաշխօրէն եւ հեչտօրէն չէր ընթացած Անդրանիկի եւ իր դէմը նստած պիւրոյականներուն միջեւ:

Անդրանիկի «զանգուածային համոզումն» էր թէ՝ թուրքերը կը կեղծէին պիւրոյական ընկերներուն հետ իրենց ունեցած ժպտալից ու եղբայրակա՛ն յարաբերութիւններուն մէջ: Իսկ հայերը կեղծիքին կը պատասխանէին «մերկ, միամիտ, անխոհեմ եւ վտանգաւոր անկեղծութեամբ»[107]: Հայը կը խաբուէր եւ կ'անգիտանար իր խաբուիլը: «Ո՛չ իսկ, ո՛չ իսկ Կիլիկիոյ աղէտը...»[108] կրցած էր սթափեցնել կուսակցութեան ղեկավարները կարենալ տեսնելու համար թուրքին նենգամտութիւնը:

Անդրանիկ լուռ է ժողովին ընթացքին: Մտահոգ է եւ մռայլ իր ընկերներուն միամտութեանը վրայ: Ան անդադար կը ծխէ:

Ակնունին, ուրախ եւ զուարթ տրամադրութեամբ կը խօսի ժըպտագին: Ան նպատակ ունի փարատելու Անդրանիկի հոգիին ու

---

105 Կ. Ահարոնեան, Ցուշեր Ռուբէն Զարդարեանէն (*Տես «Հայրենիք» Ամսագիր, Օգոստոս*, 1958, էջ 60):

106 *Հրաչ Զարդարեան*, Անդրանիկը Պոլիս (*Տես «Լրաբեր» Շաբաթաթերթ, Լոս Անճելըս, Նոյեմբեր* 22, 1980, էջ 3):

107 *Նոյն, Տես «Լրաբեր», Դեկտ.* 13, 1980, էջ 2):

108 *Նոյն*, էջ 2:

սրտին վրայ ճնշող մռայլ ու թանձր մառախուղը: Անդրանիկ տխուր է, որովհետեւ իրեն յատուկ ներգիտակցութեամբ յստակօրէն կը տեսնէ Երիտասարդ-Թուրքերուն նենգամտութիւնը. մինչ Ակնունին՝ «հազարաւոր փարասխներով հեռու է սահմռկեցուցիչ իրականութենէն»: Անոր միտքը կը հանգստանար օրօրոցի մը մէջ որ «անդունդին վրայ կախուած է»...: Ան ոչ մէկ նախազգացում ունի Թուրքիոյ քաղաքական մթնոլորտին մէջ կուտակուած վերահաս փոթորիկին մասին, որուն նախակարապետ ախտանիշները ամէն կողմ բացայայտօրէն կը վխտային...:

Մինչ համայն հայ ժողովուրդին մահավճիռը չատոնց տրուած էր, Ակնունիին համար «չէ՛, Թալէաթը՝ ճէնթլմէն է՛ր...»: Եւ Հրաչ Զարդարեան կը չարունակէ.- «Ապագայի պատմաբանին համար չատ դժուար պիտի ըլլայ հաւատալի նկատել այս յամառող անգիտութիւնն ու առասպելական կոչուելու աստիճան, հաւատքը Թուրքին վրայ: Նոյն անխախտ հաւատքը՝ երբ ինքն իսկ աքսորուած է եւ չարդերը սկսած զաւառական որոշ անկիւններ...: Կարելի բան չէ... Թալէաթը լուր ունենալու չէ՛ր...եւ աքսորավայրէն կը հեռագրէ մեծ դահճապետին որպէսզի ստորադաս պաշտօնեաներու կատարած սխալը բեկանէ եւ զինք ու իր ընկերները վերադարձնել տայ...Պարզապէ՛ս ողբերգակա՛ն...»[109]:

Անդրանիկի համբերութեան բաժակը կաթիլի մը կը սպասէր յորդելու համար, եւ այդ կաթիլը դարձեալ Ակնունին էր, որ պիտի ձգէր, խօսելով՝ երեսփոխանական ընտրութիւններու մասին:

Կը պոռթկայ հերոսը, ժողովականներուն մատնանշելով ա՛յն վտանգները, որոնք կը սպառնային թէ՛ իրենց եւ թէ՛ ալ ժողովուրդին:

Ամէն մարդ կը քարանայ: Հերոսին առիւծի բաշգլուխը ենթարկուած է արեան խուժումի: Ան կը փնտռէ միջոց մը արթնցնելու իր ընկերները: Կը խօսի իր «գերբնական կարողութեանց մղումով» որպէսզի ցնցէ ժողովականներուն գիտակցութիւնը: Ան կը նկարագրէ մանրամասնօրէն, իր ունեցած կցկտուր ծանօթութիւններուն վրայ հիմնուած, թէ չուտով ի՛նչ կը սպասէ ամէն մէկուն.- «Կի՛նդ, մա՛յրդ, քո՛յրդ, աչքերուդ առջեւ...նորածին զաւակնիդ իրենց եաթաղաններուն չամփուրած գնդախաղ պիտի սարքեն...ծերերը պիտի մորթեն...երիտասարդները՝ տարապարհակ աշխատանքի պիտի լծեն...յետոյ անոնք եւս սպանդի վայրերը քչելու համար...»[110]:

Պոլսոյ այդ պատմական ժողովին, Ակնունին, «խորապէս ընկ-

---

[109] Նոյն, էջ 2:

[110] Նոյն, (Տես «Լրաբեր», Դեկտ. 20, 1980, էջ 2):

ճուած, գաղափարապաշտ ալ բազուկը Արծրունիին, լաւի՛ն միայն անսահման հրայրքով հաւատացող, մին հայկական առ հասարակ ցեղային վսեմ առաքինութեան իբր սէմպոլ, – դժուար է գիտնալ թէ՝ գէթ պահ մը սթափեցա՞ւ արնաներկ հոգիով «ճենթլմէն» այս բարեմիտ սիրահարը»[111]:

Ջարդարեան ոտքի կ'ելլէ, հերոսին թեւը կը մտնէ եւ զայն կ'առաջնորդէ քովի սենեակը: Ոմանց աչքերէն չէր վրիպած, որ Անդրանիկ երկու անգամ յանկարծ ձեռքը սրտին տարած էր, գոյնը նետած եւ դէմքը կնճռոտած...:

Հ.Յ.Դ. Պիւրոյի ժողովները, իսկ յետագային Թիֆլիսի Հայոց Ազգային Խորհուրդի փոթորկալից նիստերը՝ «չարաբաստիկ միջավայրը դարձած էին հերոսի սրտին առաջին մտահոգիչ ախտանիշերու յայտնումին»...[112]:

ՎԵՐՋ «Ա. ՄԱՍ»Ի

[111] Նոյն (Տես «Լրաբեր», Յուն. 3, 1981, էջ 3):
[112] Նոյն, էջ 3:

Բ. ՄԱՍ

1914–1919

«Հայրենասիրութեան հետ բարձրանում են ազգերը, ընկնում նրա հետ»:
Գ. ՆԺԴԵՀ
(Էջեր Իմ Օրագրէն, Գահիրէ, 1924, էջ 22)

Գլուխ Առաջին.– *Արհաւիրքի օրեր եւ ողջակիզում արեւմտահայութեան. Հերոսական խոյանքներ եւ յոյսի նշոյլներ կովկասեան ճակատի վրայ.*

Հ.Ց.Դ. 8–ՐԴ ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

1914 *թ. Յունիսին, Էրզրումի (Կարին) մէջ կը գումարուէր Հ.Ց.Դաշնակցութեան 8–րդ Պատգամաւորական Ընդհ. Ժողովը:*

Կուսակցութեան ներկայացուցիչները, աշխարհի ամէն կողմերէն կը սկսէին ուղղուիլ դէպի Կարին:

Խումբ մը պատգամաւորներ, Պոլսէն նաւ առնելով ճամբայ կ'ելլեն դէպի Տրապիզոն, անկէ անցնելու համար Կարին: Այս խումբին մաս կը կազմէին՝ Ս. Վրացեան, Է. Ակնունի, Արմէն Գարօ, Ռուբէն Զարդարեան, Արտ. Հանըմեան, Խմբապետ Համազասպ, Վահան Մինախորեան, Տիգրան Խաչիկեան եւ Տոքթ. Աւետիս Ինճեճիքեան[1]:

Տրապիզոնի մէջ Ս. Վրացեան հիւրը կ'ըլլայ Սահրանդի (Սարաֆեան, Հրանդ): Այս վերջինը, Նախիջեւանի մէջ սիրահարած էր աղջկայ մը, որ իր մօտիկ ազգականը ըլլալով, ծնողքը հակառակած էր ամուսնութեան: Ան աղջկան հետ փախած եւ բնակութիւն հաստատած էր Տրապիզոն:

Ճաշի ժամանակ Վրացեան կը զգայ որ բան մը փոխուած է Հրանդի մէջ: Ան նախկին աշխուժութիւնը չունի եւ մտածկոտ է երեւոյթով:

Վրացեան պատճառը կը հարցնէ, աւելցնելով՝ «Ձլինի՞ հայրենաբաղձութիւնից ես տառապում»:

Հրանդ տրտում տրամադրութեամբ կը պատասխանէ թէ բան չկայ:

— Բայց եւ այնպէս տառապանք մը կայ մէջդ, որ մեր հիւրը նոյնիսկ նկատեց, – վրայ կը բերէ կինը, եւ դառնալով դէպի հիւրը կ'աւելցնէ.–

— Վերջին օրերը չատ փոխուած է. բան մը ըլլալու է բայց չի խոստովանիր: Կը հարցնեմ՝ հիւա՞նդ ես, «Ոչ» կը պատասխանէ:

---

[1] *Ս. Վրացեան*, Կեանքի Ուղիներով, էջ 143:

Հրանդ, յանկարծ, ձեռքի պատառաքաղը սեղանին վրայ նետելով կ'ըսէ.-

«— Հիւանդը ես չեմ, ամբողջ աշխարհն է հիւանդ, չէ՞ք տեսնում, - գրեթէ պոռալով, ջղայնացած խօսեց նա: Ես չեմ փոխւել, աշխարհն է փոխւել, միթէ՞ չէք տեսնում...Այո՛, ամէն ինչ փոխւելու վրայ է...Եւ էլ այս թակարդից ելք չկայ...

Նրա վրայ սաստիկ ազդել էր Սարայեւոյի դէպքը, որ չարագուշակ նշան էր համարում:

— Միթէ՞ դու չես տեսնում, պոռաց նա իմ երեսին, որ մեզ վրայ արդէն կախուած է պատերազմի մղձաւանջը...

Արդար լինելու համար պէտք է խոստովանուեմ, որ ես պատերազմի մղձաւանջ չէի տեսնում: Եւ մեր շրջապատում ոչ ոք դեռ չէր տեսնում: Հրանդը վեցերորդ զգայարանով զգում էր այն ինչ որ նախապատրաստւում էր տարերային ուժով մթութեան մէջ:

— Տղա՛յ, ի՞նչ յիմար բան ես ասում, ի՛նչ պատերազմ, ի՛նչ բան...Խելքդ գլուխդ հաւաքիր:

— Գիտե՞ս ինչ, խօսեց նա հանդարտած, ես գիշերները չեմ քնում, միշտ պատերազմ է երեւում աչքերիս եւ թնդանօթների որոտը ականջներումս...կատաղած թուրք խուժանն է աչքերիս առջեւ...Ինձ թւում է, թէ հիմա կը յարձակուեն մեր վրայ, բզիկ-բզիկ կ'անեն մեզ...

— Իսկապէս, որ հիւանդ ես, տղա՛յ. ի՞նչ է պատահել քեզ:

— Ինձ ոչինչ չի պատահել, բայց տեսնո՞ւմ ես, դուրսը ինչե՛ր են տեղի ունենում: Ջնկատեցի՞ր թուրքերի սադայելական նայւածքը նաւահանգիստում...Պոլսում մերոնք մարզպան են խաղում, իսկ տուգանքը մենք պիտի քաչենք գաւառներում...Պիտի տեսնես, 95-ի սարսափները պիտի կրկնուին աւելի մեծ չափով, եթէ պատերազմ լինի...»[2]:

Կարնոյ մէջ նոյն սարսռազդեցիկ մտահոգութիւնները յայտնած էին նաեւ՝

Արշակը.- «*Այս չուները պիտի ուտեն մեզ*»[3]:

Փիլոսը.- «*Մերոնք էլ Պոլսում՝...բարեներոգում են խաղում, որից չարանորոգումի հոտ է գալիս...Աստուած մի՛ արասցէ, եթէ պատերազմ լինի, մեզ հում-հում կ'ուտեն...*»[4]:

«Արամ Ատրունիի.- «*Բայց Փիլոսը իրաւունք ունի. եթէ, Աստուած մի արասցէ, պատերազմ տեղի ունենայ, մեզի համար չափէն*

---

[2] Նոյն, էջ 146-147:
[3] Նոյն, էջ 148:
[4] Նոյն, էջ 152:

աւելի ծանր կացութիւն մը կրնայ ստեղծուիլ...Զափազանց ծանր, եթէ մենք չկարենանք մեզ պաշտպանել»[5]:

Այո, գաւառացի պարզ մարդիկը՝ Հրանդը, Արշակը, Փիլոսը, Արամ Ատոունին, մարգարէական նախատեսութեամբ կրցած էին տեսնել հայութեան սպառնացող վերահաս աղէտը, բայց Մայր Կուսակցութեան մե՛ծ ղեկավարները՝ Վրացեանը, Ակնունին, Արմէն Գարոն, Ռուբէն Զարդարեանը՝ որոնց քաղաքական «հոտառութիւնը» աւելի զօրաւոր պէտք էր եղած ըլլար, աշխարհի անցուդարձներուն անհաղորդ՝ Էրզրումի մէջ առօք-փառօք ընդհանուր ժողով կը գումարէին, առանց կարենալ տեսնելու աշխարհի քաղաքական երկնակամարին վրայ կուտակուած սեւ ամպերը...:

Այն հանգամանքը, որ Կուսակցութիւնը իր Պատգամաւորական Ընդհ. Ժողովը առաջի՛ն անգամ ըլլալով կը գումարէր Թրքահայաստանի սրտին վրայ, կը նշանակէր, որ Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը, մինչեւ 1914 թուականին, դեռ չէր կրցած թափանցել Երիտ.-Թուրք ղեկավարներու մաղձալից մտքերուն մէջ, բոլորովին անգիտակ էր իր շուրջը անցած-դարձածին, չէր կրցած սթափիլ իր քաղաքական թըմբիրէն եւ ըմբռնել Ատանայի եւ Կիլիկիոյ ջարդերուն իմաստը, յայտնաբերելով արտասովոր բարեմտութիւն, ազգը ղեկավարելու ելած քաղաքական առաջնորդներու համար:

Այն իրողութիւնը որ կառավարութիւնը արտօնա՛ծ էր ժողովին գումարումը Էրզրումի մէջ Կուսակցութեան կողմէ կրնար մեկնաբանուած ըլլալ՝ պետութեան կողմէ որպէս բարեացակա՛մ վերաբերմունք՝ իր հայ հայրենակիցներուն հանդէպ...:

Իսկ թէ ինչո՞ւ համար Իթթիհատի նենգամիտ բորենիները արտօնած էին որ Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը իր 8-րդ Պատգամաւորական Ընդհ. Ժողովը գումարէ, այդ օրերուն, Թուրքիոյ մէջ, պատասխանը պիտի ըլլար՝ որպէսզի վստահութի՛ւն ներշնչէ հայոց եւ այդ կերպով կարենայ հայ յեղափոխականներն ու քաղաքական առաջնորդները պահել իր ճանկերուն մէջ...:

Եւ ահա այսպէս, 1914-ի ամառը, Հ.Յ.Դաշնակցութեան ղեկավարութիւնը Էրզրումի մէջ համագումար կայացնելով, որոշեց պատերազմի պարագային «լուայեա՛լ» (հաւատարիմ) մնալ պետութեան հանդէպ, ի հեճուկս, այդ օրերուն, թուրքերու դէմքերուն վրայ յայտնաբերուող «սադայելակա՛ն» նայուածքներուն»...:

Համագումարին աշխատանքները հազիւ վերջացած, Էրզրում ժամանեցին Երիտ.-Թուրք կառավարութեան ներկայացուցիչները, բանակցելու համար Դաշնակցութեան հետ: Թուրքերու կողմէ ժողո-

---

[5] Նոյն, էջ 152:

վին ներկայացան Նաճի պէյ, Խալիլ պէյ եւ Տոքթ. Պէհաէտտին Շաքիր, իսկ Դաշնակցութեան ներկայացուցիչներն էին՝ Վրամեան, Մալումեան (է. Ակնունի) եւ Ռոստոմ[6]:

Թուրքերը ջանացին հաւատացնել հայերուն թէ՝ թուրք-վրացական համաձայնութիւն մը արդէն գոյացած է, Կովկասի մէջ հակա-ռուս ընդհանուր ապստամբութեան մը իւղիր: Ապա առաջարկեցին որ հայերը, որպէս «աւելի եռանդով մարդիկ» նախաձեռնութիւնը վերցնեն հակա-ռուս ապստամբութեան, որուն փոխարէն թուրքերը խոստացան հայերուն ինքնավարութիւն տալ հետեւեալ չրջաններուն մէջ.- Կարսի չրջանը, Վանի չրջանը, Բիթլիսը եւ Էրզրումի վիլայէթին մէկ մասը[7]:

«Առաջարկութիւնները, անկասկած, շատ եւ շատ էին գրաւիչ. բայց հաւատալ նրանց, չունենալով ոչինչ իրական երաշխիքներ եւ հետեւիլ Ռուսաստանի դէմ ապստամբութեան - ահռելի արկածախնդրութիւն կը լինէր, մի ահռելի յիմարութիւն, եւ Դաշնակցութիւնը կարողացաւ ըմբռնել այդ բանը»[8]:

Թուրք առաջարկներուն հայերը պատասխանեցին թէ թուրք-ռուսական պատերազմ մը կրնայ կորստաբեր ըլլալ առաջիններուն համար, իսկ բախումներու անխուսափելիութեան պատագային, հայերը կատարելապէս օրինապահ պիտի մնան իրենց բնակած երկիրներու կառավարութիւններուն - ըլլայ ան Թուրքիոյ կամ Ռուսիոյ մէջ - եւ իրենց քաղաքացիական պարտականութիւնները պիտի կատարեն այդ երկիրներու մէջ:

Տասնեակ մը տարիներ ետք, Կ. Սասունի անուղղակիօրէն պիտի ընդունէր թէ Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը Էրզրումի մէջ սխալ որոշումի յանգած էր, «հաւատարմութի՛ւն» խոստանալով թուրք պետութեան: Արդարեւ, ան պիտի խոստովաներ.-

«Դաշնակցութեան պատասխանը անվճռական պատասխան մըն էր: Դաշնակցութիւնը հայութեան ընդհանուր եւ անորոշ մտայնութեան հետ քովընտի կը քալէր: Անվճռականութիւնը հակադաշնակցական մթնոլորտէն եւ քաղաքականապէս տհաս ամբոխէն կամաց-կամաց փոխանցւած էր կուսակցութեան խաւերուն մէջ: Խոհեմութիւնը եւ հայ ազգի ընդհանրութեան հետ միասին ընթանալու մտահոգութիւնը յեղափոխական կազմակերպութեան թեւերը կը կապէին. եւ հակառակ իր ջանքերուն՝ ստեղծւած կացութեան ելք մը

---

[6] Լէօ, Թուրքահայ Յեղափոխութեան Գաղափարաբանութիւնը, *Հատոր Բ.*, էջ 77:

[7] Նոյն, էջ 77:

[8] Նոյն, էջ 78:

գտնելու, կը մնար պարզ ինքնապաշտպանութեան (այն ալ ամենավերջին վայրկեանին) միջոցին կառչած. ինչ որ կը նշանակէ, պարզ սպաւում եւ կը մօտենայ «սպասենք, տեսնենք»ին[9]...:

Հայ յեղափոխական տարրերն ու կուսակցական ղեկավարները կը չարունակէին անվճռակամութեան, հնազանդութեան ու խոհեմութեան դիրքերու մէջ օրօրուիլ, հակառակ այն իրողութեան, որ «բազմաթիւ թիւրքեր եւ քիւրտեր իրենց բարեկամ հայերուն յայտնութիւններ ըրած եւ զգուշացուցած էին»[10] զիրենք գալիք ահաւոր աղէտին մասին:

Եւ այսպէս, 1914-ի ամառը, Ա. Համաշխարհային Պատերազմի բռնկումէն իսկ ետք, հայութեան պահպանողական տարրերը ինքնապաշտպանութեան համար կը կծկուէին «հնազանդութեան առաքինութեան» տակ, իսկ հայ մարտական կուսակցութիւնը «վարակուած էր պահպանողական թոյնով»[11]: Սասունի կը չարունակէ.-

«Ինքնապաշտպանութիւնը Թուրքիոյ մէջ, այն ժամանակաշրջանին, կարելի էր միայն ապստամբութեամբ, վճռական ու խիզախ, Վանէն մինչեւ Կիլիկիա»[12]: Դժբախտաբար, սակայն, հայ յեղափոխական տարրերը, գլխաւորութեամբ Հ.Յ.Դաշնակցութեան, 1914 թ. պատրաստութիւն չունէին այդպիսի յանդուգն ձեռնարկ մը գլուխ հանելու, որովհետեւ Երիտասարդ-Թուրքերը 1907-ին Փարիզի մէջ զիրենք խաբած էին ազատութեան եւ արդարութեան սուտ խոստումներով...:

Էրզրումի համագումարի յաջորդող օրերուն, յայտնի մտաւորական եւ հասարակական գործիչ՝ Է. Ակնունին, ներքին գործոց նախարար՝ Թալէաթի հետ տեսակցութիւն մը ունենալէ ետք յայտարարած էր.-

«Ցիրաւի ոչ մէկ պատճառ կայ որ կառավարութիւնը մեզի դէմ անվստահութիւն մը սնուցանէ: Հակառակը պէտք է որ տեղի ունենար: Ան գիտէ թէ մեր Համաժողովը որոշած է որպէսզի ամէն հայ պատրաստ ըլլայ կատարելու իր պարտքը իբր օսմանեան հպատակ եւ յօժարութեամբ պատասխանէ զօրաշարժին: Ուրեմն մենք իրաւունք ունինք յուսալու թէ կառավարութիւնը պիտի ճանչնայ մեր ուղղամտութիւնը»[13]:

(Յաջորդ Ապրիլին, «Կալաթա Սերայէն ուսումնական պետ մը ու-

---

[9] Կ. Սասունի, Ապրիլեան Եղեռնը Քննական Ակնոցով, էջ 39:
[10] Նոյն, էջ 40:
[11] Նոյն, էջ 42:
[12] Նոյն, էջ 42-43:
[13] Լէօ, Թրքահայ Յեղափոխութեան Գաղափարաբանութիւնը, Հա. Բ., էջ 119:

տիկանցներով Բերա կը ներկայանայ Դաշնակցութեան դեկավարներէն եւ ռուսահայ փայլուն գրագէտներէն Ակնունիի («Դէպի Երկիր»ի հեղինակը) եւ կը հրաւիրէ որ իրր ձերբակալեալ հետեւի իրեն դէպի ոստիկանատուն, սա ապշած կը հարցնէ թէ Թալէաթ լուր ունի՞...Ու երբ բաղաբայիճ հագուստով ներկայացող ոստիկանապետը ցոյց կու տայ Թալէաթի ստորագրութիւնը կրող ձերբակալման հրամանագիրը, ողբացեալ Ակնունին ա՛լ աւելի զարմացած կը պատասխանէ թէ՝ ինչ Թալէաթի մօտ ճաշի էր ինչ առաջ, հապա ինչո՞ւ ոչինչ ըսած էր իրեն»...[14]:

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆ ՈՒ ՀԱՅ ԿԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

Յուլիս 28, 1914-ին պայթեցաւ Առաջին Համաշխարհային Պատերազմը: Անդրանիկ անմիջապէս լուր ղրկեց Պոլիս, որ բոլոր մտաւորականներն ու յեղափոխականները ձգեն քաղաքը եւ փախին[15], բայց մտիկ չըրին եւ «ասլանի պէս մարդիկ՝ ոչխարի պէս սպանդանոց գացին» պիտի գրէր հերոսը յետագային «Հայրենիք» ամսագրին մէջ հրատարակուած իր յուշերուն մէջ[16]:

Եւ հայութիւնը մնաց «լուայե՛լ» ու իր քաղաքացիական պարտականութիւնը լիովին կատարեց ա՛յն պետութեան հանդէպ, որ բարեխնամութեան որեւէ ապացոյց չէր տուած իրեն հանդէպ, 900 տարիներէ ի վեր, Սելճուք թուրքերէն սկսելով...:

«Հայ ազգային Մարմիններ յայտարարեցին հայութեան հաւատարմութիւնը եւ խոստացան քաղաքացիական ամէն պարտականութիւն կատարել եւ օգնել Թուրքիոյ յաղթանակին, որուն համար եկեղեցիներու մէջ մաղթանքներ կատարուեցան: Ցուզիչ նուիրումով՝ ամէն քաղաքի մէջ Հայ Կանանց Միութիւններ զինուորական հագուստեղէններ պատրաստեցին ու նուիրեցին թուրք բանակին: Հայ երիտասարդներ օրինաւորապէս զինուորագրուեցան: Հայ վաճառականներ ու երկրագործներ, ապրանք, պարենաւորում ու գրաստներ տուին բանակին, փոխարէնը միայն մուրհա՛կ մը ստանալով»...[17]:

---

[14] *Վեր. Յակոբ Կիւրլէքեան*, Զնահանջեցիք Այլ Ձակատիցիք, *Թորոնթօ*, 1969, էջ 6:

[15] *Գ. Գուտուլեան*, Զօր. Անդրանիկ եւ իր Կեանքն ու Պատերազմները, էջ 271:

[16] «*Հայրենիք*» *օրաթերթ*, *Օգոստոս* 30, 1977, էջ 2, Խմբագրական:

[17] *Բիւզանդ Եղիայեան*, Արեւմտահայ Դատը Անջատողական չէր՝ Բարեկարգչական էր (*Տես «Հայրենիք» օրաթերթ*, *Հոկտ.*, 18, 1980, էջ 10):

Հ·Յ·Դաշնակցութեան Արեւմտեան Պիւրոն, Կ· Պոլսէն, կեղծ ստորագրութեամբ նամակ մը ղրկեց Անդրանիկին, Վառնա, պահանջելով որ «ռուսական վերջին նաւով անմիջապէս մեկնի Ջրաբերդ (Թիֆլիս), Հայր Աբրահամին (Աւետիք Սահակեան) մօտ»:

Անդրանիկ հեռագրեց Պիւրոյին թէ՝ «Իմ Ջրաբերդ Հայր Աբրահամին քով գնալս անհրաժե՞շտ է»:

Օր մը ետք պատասխանը եկաւ թէ «Անմիջապէս մեկնէ»[18]:

Պատերազմը սկսելէն քանի մը օր ետք, Անդրանիկ ռուսական վերջին նաւով Վառնայէն ճամբայ ելաւ դէպի Օտեսա, եւ Օգոստոս 12-ին, Եալթայի վրայով հասաւ Թիֆլիս:

Յայտնի Դաշնակացկան գործիչ եւ կուսակցութեան պատգամախօս Տոքթ· Զաւրիեւ, այցելութիւն մը տուաւ Անդրանիկին: Հերոսը հարց տուաւ·-

— Տեղեա՞կ էք թէ Արեւմտեան Պիւրոն զիս Թիֆլիս ուղարկեց:

— Այո՛, մենք պահանջեցինք որ քեզ հոս ուղարկեն, - պատասխանեց բժիշկը:

Քանի մը օր ետք, Տոքթ· Զաւրիեւ*, Մեսրոպ Եպիսկոպոս, Ա· Խատիսեան (Թիֆլիսի քաղաքապետ) եւ Սամսոն Յարութիւնեան, Անդրանիկը ներկայացուցին Կովկասեան ճակատի ռուս Ընդհանուր Հրամանատար Զօր· Միշլաեւսկիին եւ անոր օգնական Զօր· Իւտենիչին:

---

[18] Զօր· Անդրանիկի Կովկասեան Ճակատի Պատմական Օրագրութիւնը, էջ 3:

* Ալ· Խատիսեան Տոքթ· Զաւրիեւի մասին·-

«Բիւրեղեայ մաքուր հոգի ունեցող մեծ անձնաւորութիւն մը, որ թողած էր իր տունը, անձնական գործը եւ հանգստաւէտ կեանքը՝ ծառայելու համար իր ժողովուրդին: Բարոյական մաքրութեան եւ հայրենասիրութեան տեսակէտով մեծագոյն մարդն էր, զոր տեսած եմ երբեւէ իմ կեանքի ճամբուն վրայ: Զինքը կը սիրէին ամէնքը եւ չէին կրնար չսիրել» (Ա· Խատիսեան, Հայաստանի Հանրապետութեան Ծագումն ու Զարգացումը, Պէյրութ, 1968, էջ 23):

Տոքթ· Զաւրիեւի տեսակէտը այն էր, թէ «Հայ ժողովուրդը գէնքով պէտք է նուաճէ իր ազատութիւնը, իսկ Ռուսիան, ինչ ուժիմ ալ ունենայ, պարտաւոր է եւ պէտք է օգնէ հայերուն» (Նոյն, էջ 23):

Բժ· Յակոբ Զաւրիեւ աւարտած էր Մ· Բեթերպուրկի Զինուորական Բժշկական Ակադեմիան: Ռուսախօս էր եւ անծանօթ ըլլալով հանդերձ հայ լեզուին, որոշած էր լքել իր կեանքի բարեկեցիկ պայմանները եւ տրամադրուիլ իր հարազատ ժողովուրդի փրկութեան (Գ· Լազեան, Յեղափոխական Դէմքեր, Գահիրէ, 1945, էջ 251):

Վահան Թոթովենց Զաւրիեւի մասին·- «Ես չեմ տեսած մէկ ուրիշ հայ, որ ունենար այնքա՛ն փափուկ սիրտ, այնքան մանկական հոգի, որքան բժ· Յակոբ Զաւրիէֆ» (Տես Արսէն Մարմարեան, Զօր· Անդրանիկ եւ իր Պատերազմները, Կ· Պոլիս, 1920, էջ 310):

Ընդարձակ քարտէս մը մատնանշելով, Միշլաեւսկի հարց տուաւ Անդրանիկին թէ ի՞նչ ուղղութիւններով ռուս զինուորները կրնան յառաջանալ դէպի Տաճկաստան:

Անդրանիկ իր ցուցմունքները ըրաւ որմէ գոհ մնաց Զօրավարը:

Կովկասեան ճակատին վրայ Զօր. Միշլաեւսկին վերջին հրամանատարը պիտի չըլլար Անդրանիկէն խորհուրդ հարցնելու պատերազմական գործողութիւններու մասին:

«Հայ-թրքական ճակատին վրայ», ըսած էր ռուս զօրավար մը, «ամէն հրամանատար Անդրանիկէն խորհուրդ կ'առնէր ճակատամարտ մը չսկսած: Ան պատերազմին մասնակցած էր շատ աւելի հայրենասիրական մղումով քան ոեւէ ուրիշ զօրավար մեր ճակատին վրայ»[19]:

«Իմ զօրաբաժնիս մեծագոյն յաջողութիւնները» ըսած էր ուրիշ մը, «կը պարտիմ Անդրանիկի ռազմագիտութեան, անձնական քաջութեան եւ հայրենասիրութեան: Իմ զինուորական ասպարէզիս մէջ երբեք չեմ ճանչցած մարդ մը որ ըլլայ այսքան պարկեշտ եւ այսքան համեստ»[20]:

«Մեծ ռազմագէտ մը եւ մեծ հայրենասէր մը» ըսած էր երրորդ զօրավար մը: «Մարդ մը որ կը սիրէ ոչ միայն իր ժողովուրդը, այլ, առհասարակ, բոլոր ժողովուրդները»[21]:

Անուանի պատմագէտ Լէօ (Առաքել Բաբախանեան) երկդիմի եւ հակասական կը գտնէ Դաշնակցութեան վարած քաղաքականութիւնը: Մէկ կողմէ անոնք հաւատարմութիւն եւ օրինապահութիւն կը խոստանան Երիտ.-Թուրք ղեկավարներուն, միւս կողմէ թրքահայ Անդրանիկը Կովկաս կ'ուղարկեն ղեկավարելու համար Կովկասեան ճակատի կամաւորական չարժումը: «Աւելին, առանց նրա (Դաշնակցութեան) գիտութեան եւ թոյլտուութեան չէր որ իր չէֆերից մէկը, օսմանեան պարլամետնի անդամ Գարեգին Փաստրմաճեանը գնաց Կովկաս, նոյնպէս կամաւորական խմբապետներին չարքը մտնելու, մի իրողութիւն, որ առանձնապէս կատաղեցրեց Երիտասարդ-Թուրքերին եւ տուեց նրանց ձեռքը մի ապացոյց էլ որ հայերը դաւաճաններ են»[22] եւ կ'աւելցնէ. «Այսպիսի յիմարութեան փոխարէն, աւելի լաւ չէ՞ր լինի, որ Կ. Պոլսի Բիւրոն ամէն ջանք ի գործ դնէր արգիլե-

---

[19] Stephen G. Svajian, *A Trip Through Historic Armenia*, p. 496 (See Melville Chapters, *The Library Digest*, Jan. 17. 1920).

[20] Նոյն, էջ 496:

[21] Նոյն, էջ 496:

[22] Լէօ, Թիւրֆահայ Յեղափոխութեան Գաղափարաբանութիւնը, Հտ. Բ., էջ 119-120:

լու համար, որ Թիֆլիսի Բիւրոն չխրուէր կամաւորական արկածախնդրութեան մէջ: Բայց Կ. Պոլսոյ Բիւրոն թաքնուելով ֆրազների տակ, ընդհակառակն, աջակցում էր Կովկասում սկսուած կամաւորական չարժման»[23]:

Առաջին Համաշխարհային Պատերազմին բռնկումը հայութիւնը կը դնէր կնճռոտ հարցերու առջեւ:

1912–1913-ի Պալքանեան պատերազմին, Յունաստան, Պուլկարիա, Սերպիա եւ Մոնթենեկրօ, առանց մասնաւոր դժուարութեան, թուրքերը դուրս քշած էին իրենց հողամասերէն եւ տիրացած գերիշխանութեան:

Ռուսերը ծրագրած էին 800 հազար զօրքով[24] արշաւելու Թուրքիոյ արեւելեան սահմաններէն ներս, բայց զէնքի չգոյութեան պատճառով, 320 հազար[25] զօրք միայն կրցած էին կեդրոնացնել Թուրքիոյ արեւելեան սահմաններուն վրայ*:

Արդեօք առիթը պատե՞հ էր – մանաւանդ արեւմտահայոց համար – որ հայ կամաւորական գունդեր ռուս բանակներու կողքին կռուելով՝ փորձէին ազատագրել Արեւմտահայաստանը, ներշընչուելով Պալքանեան ժողովուրդներու օրինակէն:

Այսպիսի արկածախնդրութիւն մը կրնա՞ր պատրուակ ծառայել Իթթիհատի ղեկավարներուն, բնաջնջելու համար արեւմտահայութիւնը, ձերբազատուելու համար արեւմտահայոց բարեկարգչական պահանջներէն ու տաղտուկներէն:

Կամաւորական գունդեր չկազմուելու պարագային Դաշնակիցները կրնային մեղադրել հայերուն, ըսելով՝ «Առանց ամենադոյզն մասնակցութիւն մը բերելու մեր պատերազմական ճիգին, ինքնավարութիւն կը պահանջէք հայկական գաւառներուն համար»:

Հայերը կրնայի՞ն այնքան դիւանագէտ, հեռատես եւ լարախաղաց գտնուիլ որ յաջողէին անվնաս դուրս գալ 1914-ի համաշխարհային թոհուբոհին ու աշխարհասասան ուրականին մէջէն:

Առաջին Աշխարհամարտին սկիզբները, հայ ազատագրական պայքարի ղեկավարներուն համար սխալ մը պիտի չըլլա՞ր ձեռնածալ ու ծալապատիկ նստելով լոկ ականատես ըլլալը չրջապատի քաղաքական

---

[23] *Նոյն*, էջ 119:

[24] Զօր. Անդրանիկի Կովկասեան Ճակատի Պատմական Օրագրութիւնը, էջ 6 (*Մ. Ադայեան*, Հայ Ժողովրդի Ազատգր. Պայքարի Պատմ., էջ 366):

[25] *Նոյն*, էջ 7:

Փրոֆ. Վ. Ա. Պարսամեան, «Մօտ 200 հազար» կը գնահատէ Կովկասեան Ճակատի ռուսական զօրքերուն թիւը (Տես, Փրոֆ. Վ. Ա. Պարսամեան, Հայ Ժողովուրդի Պատմութիւն, *Հատոր* 3, էջ 437):

վերիվայրումներուն, մինչ ռուսական բանակները յաղթական արշաւներով կը գրաւէին հայոց Վանն ու Էրզրումը, Մուշն ու Բաղէշը:

Եթէ Թիֆլիսի կովկասահայ ջոջերն ու իրենց արեւմտահայ կամաւոր եղբայրները կրաւորական դիրք որդեգրէին ռուս-թրքական վերահաս բախումի մը պարագային, թրքահայութեան պիտի խնայէ՞ր Մեծ Եղեռնը:

Կովկասի ռուս փոխարքայ Տաշկով-Վարանձովը «հայերուն ինքնավարութիւն տալու լուսաչո՛ղ խոստումներով»[26] հրահրած ու քաջալերած էր հայերը, որ կամաւոր գունդեր կազմելով օժանդակեն ռուս զօրքերուն իբր յառաջապահներ, որովհետեւ հայերը քաջատեղեակ էին Արեւմտահայաստանի ճամբաներուն ու անցքերուն, լեռներուն ու ձորերուն:

Ուրիշ ռուս ղեկավարներ, Տաշկով-Վարանձովի չափ առատաձեռն չէին եղած իրենց խոստումներուն մէջ:

1914 թ. Նոյեմբեր 26-ին Թիֆլիս ժամանեց Նիկողայոս Բ. ցարը: Ան առաջին օրը այցելեց վրացիներու Սիոնի տաճարը, ապա հայոց Մայր եկեղեցին եւ անկէ ետք մահմետականներու մզկիթը:

Հայերը անմիջապէս տենդագին աշխատանքի լծուեցան, ցարին ներկայացնելու համար իրենց պահանջները: Խորհրդակցութիւններուն մասնակցող պատմաբան Լէոն կրքոտ խօսքերով դիտել տուաւ, որ Տրապիզոնն ու Սեւ ծովի չրջանը զանց առնուին հայոց պահանջներէն, որովհետեւ այդ կրնար պրկել հայ-վրացական յարաբերութիւնները: Ան միաժամանակ չեչտեց, որ պատմութեան ընթացքին հայերը իրենց նայուածքները յառած են ոչ թէ Սեւ, այլ դէպի Միջերկրական ծով, Կիլիկեան իշխանապետութիւնները օրինակ բերելով: Անուանի պատմաբանը կ'եզրակացնէր, որ ստեղծելիք հայկական պետութեան սահմանները պէտք է երկարին մինչեւ Մերսին եւ Ալեքսանդրէթ[27]:

Ցովհաննէս Թումանեանը իր ելոյթին մէջ կը բացագանչէր, որ «Մենք պինդ պէտք է կանգնինք Էրզրումի բարձունքներուն վրայ եւ նայինք դէպի Միջերկրական»: Իսկ Ցովհ. Քաջազնունին կը պաշտպաններ դէպի Սեւ ծով ելք ունենալու գաղափարը[28]:

Վերջապէս, Նոյեմբեր 29-ին, ցարը ընդունեց հայոց կաթողիկոսին:

---

[26] Տես· Մ· Աւետեան, Հայ Ազատագրական Ազգային Ցուշամատեան եւ Զօր· Անդրանիկ, էջ 158:

[27] Մատուր Ագայեան, Հայ ժողովրդի Ազատագրական Պայքարի Պատմութիւնից, էջ 382:

[28] Նոյն, էջ 382:

Ամբողջ հայ ժողովուրդը կը սպասէր Կաթողիկոսին Ցարին հետ ունեցած տեսակցութեան արդիւնքին: Եւ ահա «Ներսէսեան Վարժարանի սրահը կը լեցուի հետաքրքիր հոծ հասարակութեամբ: Դպրոցի քառաձայն երգչախումբը Ստ. Մելիքեանի ղեկավարութեամբ կ'երգէ «Մեր Հայրենիք»ը եւ Մեսրոպ Եպիսկոպոսի ողջոյնի խօսքերէն ետք հանդէս կու գայ Վեհափառ Հայրապետը: Ան կը հաղորդէ ուննկնդիր հասարակութեան թէ՝ Ցարը իրեն ըսած էր՝

«Ձերդ Սրբազնութիւն, Ձեր բոլոր բաղձանքները կը կատարուին, անհոգ եղէք»...[29]:

Ըստ Փրոֆ. Ջոն Կիրակոսեանի, Ցարը վստահեցուցած էր Կաթողիկոսին, որ «Հայերուն պայծառ ապագայ մը կը սպասէ» եւ որ ինքը կը հաւատայ թէ Հայաստանը ապագային չի հետեւիր Պուլկարիոյ օրինակին...[30]:

Հայրենի պատմաբան՝ Ջոն Կիրակոսեան հետեւեալ բացատրութիւնը կու տայ այն պատճառներուն չուրջ, որոնք մցեղին ցարական կառավարութիւնը, 1914 Յուլիս 23-ին (Հ.տ.)[31], որոշում անցնելու ռուսական բանակին մէջ հայ կամաւորներ միաճուլելու հարցին վերաբերեալ.-

Երիտասարդ-Թուրքերու կառավարութիւնը յստակ ծրագիր մը կազմած էր Անդրկովկասը գրաւելու, եւ Թրքական բանակի գործողութիւնները դիւրացնելու գործով կառավարութիւնը «մեծ դեր վերապահած էր հայերուն, կարծելով, որ անոնք կը մասնակցին իր ծրագրած գործողութիւններուն»:

Ցարական կառավարութիւնը, «հակամիջոցի» դիմելով, ձեռնամուխ եղաւ իր չահերուն համապատասխան հայ ժողովուրդի ռուսական արեւելումը օգտագործելու[32]:

Բացատրութիւնը անհեթեթ է, որովհետեւ ռուսական կառավարութեան որոշումէն (1914 թ. Յուլիս) չուրջ ամիս մը առաջ (1914 թ. Յունիս), Դաշնակցութեան 8-րդ Պատգամաւորական ժողովին, հայ յեղափոխականները արդէն մերժած էին Կովկասի մէջ ռուսերուն դէմ ապստամբելու թրքական առաջարկը. հետեւաբար, ցարական կառավարութիւնը չէր կրնար կամաւորական գունդեր կազմե-

---

[29] *Նոյն*, էջ 382:

[30] *Ջոն Կիրակոսեան*, Առաջին Համաշխարհային Պատերազմը եւ Արեւմտահայութիւնը, էջ 229:

Ծանօթ.- *Արդի արեւելահայերէնի մէջբերումները արեւմտահայերէնի վերածուած են հեղինակին կողմէ:*

[31] *Նոյն*, էջ 232:

[32] *Նոյն*, էջ 232:

լու մասին որոշում կայացուցած ըլլալ, իբրեւ «հակամիջոց» Թրքական առաջարկին:

Թուրքերը իրօք ակնկալութիւններ ունէի՞ն հայերէն. կամ կը կարծէի՞ն թէ անոնք կրնան ընդառաջե՛լ իրենց ցանկութիւններուն: Խօսքը տանք Ա. Աստուածատրեանին.–

«Նա (Թալէաթ) պատուիրակներ էր ուղարկում Էրզրում՝ բանակցելու համար հայ յեղափոխականների հետ, նախապէս համոզուած լինելով, որ իր ձեւակերպած առաջարկներն անընդունելի էին այդ յեղափոխականների համար: Դա արեւելեան վարք ու բարքին յատուկ խորամանկութիւն էր, որ նախապէս ծրագրուած գազանութիւնները արդարացնելու պատճառներից մէկը պիտի լիներ»[33] (ընդգծումները իննմէ, Ա. Զ.):

Ցարական կառավարութիւնը քաջալերեց հայ կամաւորական շարժումը պարզապէս անոր համար որ կամաւորներուն մեծ մասը Կովկաս ապաստանած Թրքահայեր ըլլալով, անոնք քաջատեղեակ էին երկրի ամէն մէկ քարին ու ղարին, սարին ու ձորին, հետեւաբար կրնային օգտակար հանդիսանալ ռուս զօրքերուն՝ իբր յառաջապահ կամ ուղեցոյց:

Բոլոր հայերը խանդավառ չէին արեւելեան ճակատի հայ կամաւորական շարժումով: Շարժումը սկսող եւ կազմակերպողն էր Թիֆլիսի Հայ Ազգային Պիւրոն, որուն մէջ մեծամասնութիւն էին Դաշնակցականները: Վերակազմեալ Հնչակեանները նեցուկ էին անոր եւ գործօն մասնակցութիւն բերին շարժումին, իսկ Սահմանադրական Ռամկավարները ընդհանուր առմամբ հակառակ էին ոչ միայն Կովկասեան ճակատի կամաւորական շարժումին, այլ որեւէ մարտական կամ քաղաքական ցուցմունքի (Խանասորի արշաւանք, Պանք Օթոմանի գրաւում, Գում Գափուի կամ Պապը Ալիի ցոյցը, եւ այլն) ընդդէմ Թրքական կառավարութեան, նմանօրինակ անխոհեմ արարքները նկատելով գազանի պոչին կոխելու պէս բան մը:

Այսուհանդերձ, երբ կամաւորական շարժումը իրականութիւն դարձաւ, Ռամկ. Կուսակցութիւնը ուժ տրամադրեց անոր եւ Կովկաս մեկնող ռամկավար խումբի ղեկավար Անուշաւան Տէր Մկրտիչեանին հրահանգեց՝ «Եթէ վստահեցնող ու քաջալերող տեղեկութիւններ հաղորդէք եւ նոր ուժերու պէտքը չեչտէք, Ռամկավար Կուսակցութիւնը իր կամաւորներու շարքերը պիտի ստուարացնէ»[34]:

---

[33] Ա. Աստուածատրեան, Սողոմոն Թէհլիրեանի Մահուան Առթիւ (Տես «Հայրենիք» Ամսագիր, Դեկտ.–1960, էջ 43):

[34] Տոքթ. Գր. Գրիգորեան, Ամերիկահայերու Մասնակցութիւնը Կովկասի կամաւորական Շարժման, «Պայքար» Շաբաթաթերթ, Դեկտ. 25, 1982, էջ 3:

Տէր Մկրտիչեան Կովկաս հասնելէ ետք կը հաղորդէր Կեդրոնին թէ՝ Կովկասի մէջ ամերիկահայ կամաւորներու պէտքը չզգացուիր:

Թիֆլիսի մէջ Կաթողիկոսին նախաձեռնութեամբ կազմուած Հայոց Ազգային Պիւրոյին մէջ գրեթէ բոլոր անդամները կողմնակից էին կամաւորական չարժումին, ի բաց առեալ «Մշակ»ի խմբագիր Համբարձում Առաքելեանէն ու Անդրանիկէն[35]:

Անդրանիկ կը խորհէր թէ Ռուսիա, որ 20 միլիոն զինուոր հաւաքած էր, կարողութիւն չունէր իր բոլոր զինուորները զինելու եւ հետեւաբար պէտք չունէր քանի մը հազար հայ կամաւորներուն: Ասկէ զատ, կամաւորական չարժումը կրնար պատրուակ ծառայել Թուրքերուն, ջարդելու համար հայերը: Այսուհանդերձ, երբ Ազգային Պիւրոն որոշեց կազմակերպել հայ կամաւորական գունդեր, Անդրանիկ համակերպեցաւ:

Էրզրումի Հ.Ց.Դ. Ընդհ. ժողովին, Ռուբէն Տէր Մինասեան առաջարկած էր կամաւորական խումբեր կազմել Թուրք բանակի կողքին՝ կռուելու համար ռուսերու դէմ:

Ռուսական բանակին հայ կամաւորներ տալու գաղափարին հակառակ էին առ հասարակ արեւմտահայերն ու անոնց ղեկավարները:

Այդ օրերուն, Վանի մէջ գոյութիւն ունէր միջ-կուսակցական մարմին մը: Հանդիպումի մը ընթացքին, ժողովականները Արամ Մանուկեանին պարտականութիւն տուին Արեւելեան Պիւրոյին բացատրելու կամաւորական գունդերուն «Թրքահայութեան վրայ ունենալիք անդրադարձումին ահաւորութիւնը»[36]:

Արամ իր պարտականութիւնը կատարեց, վտանգը մատնանշելով թէ՛ Պիւրոյին եւ թէ՛ ալ Էջմիածնի Գէորգ Կաթողիկոսին:

Վանէն զատ, Դաշնակցութեան քանի մը գաւառական կոմիտէներ, օրինակ՝ Մուշի եւ Էրզրումի, «մարդիկ ուղարկեցին Թիֆլիս եւ պահանջեցին որ վերջ դրուի կամաւորական չարժման, նախատեսելով թէ ինչ աղէտներ նա կարող է բերել Թիւրքահայ ժողովրդի գլխին»[37]:

Վարագայ վանքի որբանոցին տնօրէնը՝ Արտակ Դարբինեան, հիւանդ պառկած է: Ուրիշներու կարգին Արամ Մանուկեանն ալ երբեմն այցի կ'երթայ հիւանդին, եւ խօսակցութիւններ կ'ունենան օրուան քաղաքական հրատապ հարցերուն շուրջ:

Կովկասի մէջ կամաւորական գունդերու կազմութեան լուրը նոր

---

[35] *Լեւոն Թիւթիւնճեան*, Ցուշեր, Վաւերագրական Իրողութիւններ Արհաւիրքի ու Ազատագրական Պայքարի Տարիներէն, *Պէյրութ*, 1975, էջ 28:

[36] *Ա. Թէրզիպաշեան*, Անդրանիկ, էջ 129:

[37] *Էջ.*, Թիւրքահայ Յեղափոխութեան Գաղափարաբանութիւնը, էջ 120:

հասած է Վան: Արամ այցի կ'երթայ իր գաղափարի հակառակորդ՝ Արտակ Դարբինեանին:

Արամ մտածկոտ երեւոյթ մը ունի: Խօսակցութիւնը պատերազմին չուրջ կը դառնայ: Ռամկավար Արտակ Դարբինեան կ'ըսէ թէ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան համար մեծագոյն սխալը պիտի ըլլայ եթէ կամաւորական գունդեր կազմակերպէ Վանի մէջ, եւ կ'աւելցնէ թէ կամաւորական չարժումը պիտի բորբոքէ թուրքերու բարբարոսական կիրքը եւ թրքահայութիւնը անխնայօրէն պիտի ջարդուի:

Անսպասելիօրէն Արամ կը պատասխանէ թէ ինքն ալ, Վրամեանն ալ այդ համոզումը ունին:

— Ուրեմն ինչո՞ւ այդ քայլը առիք, — կը հարցնէ Դարբինեան:

— Մեզի հարցնող չեղաւ, — կը պատասխանէ Արամ առանց այլեւայլի, — էրզրումի մեր Ընդհանուր Պատգամաւորական ժողովի որոշման համաձայն՝ մենք պէտք էր պահէինք մեր լուսյեալ դիրքը թէ՛ Թուրքիոյ եւ թէ՛ Ռուսիոյ հանդէպ:

«— Ուրեմն ե՞րբ եւ ի՞նչպէս փոխուեցաւ այդ որոշումը:

— Այնտեղ, Թիֆլիսի մէջ տրուած է որոշումը, ըսաւ Արամ, մենք այստեղ բոլորովին անտեղեակ էինք եւ հակառակ էինք առնուած քայլին: Բայց ի՞նչ ընենք: «Ռոստոմը այնտեղ չէ, գործը մըննացել է Ջամալեանի պէս գեադա-դիւթաների ձեռքում» բառացի կերպով աւելցուց Արամ կրքոտած ձայնով մը»[38]:

Արեւելեան ճակատի հայ կամաւորական չարժման հակառակորդ եղողները, իրենց նկատումներն ու պատճառաբանութիւնները հիմնած էին հետեւեալ տուեալներուն վրայ.-

Նախ, որոշ էր թէ չարժումը պատրուակ պիտի ծառայէր Երիտ.-Թուրքերուն, Հայկական Հարցը լուծելու համար թրքական ձեւով, այսինքն՝ արեւմտահայութեան անճիտումով:

Երկրորդ, «պաշտօնական տուեալներով Ռուսաստանի հայերուն 13 առ հարիւրը զինուոր կանչուած էր (իբր ռուսահպատակ): Ուրիչ խօսքով, երկու միլիոններոց ռուսահայութիւնը պատերազմի տարիներուն աւելի քան 250,000 զինուոր տուած էր ռուսական բանակին»[39]:

---

[38] *Արտակ Դարբինեան*, Հայ Ազատագրական Շարժման Օրերէն, *Բ. Տպագր.*, էջ 183:

[39] *Ջոն Կիրակոսեան*, Առաջին Համաշխարհային Պատերազմը եւ Արեւմտահայութիւնը, էջ 228 (*Տես*, Ընդհ. Պատերազմի Պատմութիւնը, *Բ. Հատոր*, *Պէյրութ*, 1940, էջ 137):

Փրոֆ. Րիչըրտ Յովհաննիսեան «150,000»[40] կը գնահատէ Ցարի բանակներուն մէջ ծառայած հայ զինուորներուն թիւը, Փրոֆ. Վ. Ա. Պարսամեան՝ «200,000»[41], իսկ Լեւոն Զորմիսեան՝ «300,000»[42]:

Ռուբէն Տէր Մինասեան աւելի գիտական վիճակագրութիւններ կու տայ Ա. Համաշխարհային պատերազմին ցարական բանակներուն մէջ ծառայած հայ զինուորներու թիւին մասին: Ըստ իրեն՝

1897 թ. Անդրկովկասն ունէր 1,800,000 հայութիւն: 1914 թուին, «ամէն մէկ դաս տալիս էր 10,800 զինուոր, 19–43 տարեկանները, այսինքն 24 դասը պիտի տար՝ 10,800–ը 24 անգամ, որ հաւասար է 259,200 զինուորի»[43]:

Այս պատկառելի ուժը, ռուսական բանակներուն յարմարագոյն միաւորները պէտք էր եղած ըլլային, թրքական զօրքերուն դէմ ճակատելու համար, հասկնալի պատճառներով...: Ռուսիա ինչո՞ւ չէր ուզած զանոնք օգտագործել Կովկասեան ճակատին վրայ, թուրքերուն դէմ կռուելու համար, այլ զանոնք ճամբած էր դէպի Հիւսիս, գերմանացիներո՛ւն դէմ կռուելու համար, հակառակ այն իրողութեան՝ որ անոնք գրեթէ ամբողջութեամբ կովկասահայեր էին...:

Ռուբէն կու տայ պատճառը.–

«Ենթադրենք որ 259,200 հայ զինուորներէն մէկ մասը, ասենք, 109,200–ը՝ զբաղուած են թիկունքային կամ այլ աշխատանքներով, հիւանդներ են կամ դասալիքներ. ընդհանուր քանակէն զեղչելով հանդերձ 109,200–ը մենք նորէն կ'ունենանք 150 հազարնոց հայկական սուիններէ մի պատկառելի բանակ, որ Ռուսաստանը միշտ կարող էր դէմ հանել Տաճկաստանին»[44]:

Հայ զինուորները կովկասեան ճակատէն փոխադրուած էին դէպի հիւսիս, տարածուելով կարպաթներէն մինչեւ Պալթիկ ծով: Անոնցմէ մէկ փոքրիկ մասը միայն կ'օգտագործուէին կովկասեան ճակատի վրայ: Ինչո՞ւ:

Որովհետեւ՝

ա.– «Ռուսաստանը ուզում էր ունենալ Հայաստան, սակայն առանց հայի»:

բ.– Եթէ 150,000 հայ զինուորները տաճկական ճակատ ղրկուած ըլլային, «օր մը, յանկարծ, այդ բանակը կարող էր առաջադրել իր

---

[40] Richard G. Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence*, p. 44.

[41] *Փրոֆ. Վ. Ա. Պարսամեան*, Հայ ժողովուրդի Պատմութիւն, էջ 443:

[42] *Լ. Զորմիսեան*, Համապատկեր Արեւելահայերու ժամանակակից Պատմութեան, *Ե. Հատոր*, էջ 139:

[43] *Ռուբէն*, Հայ-Թրքական կռիւը, էջ 63:

[44] *Նոյն*, էջ 63:

ազգային պահանջները եւ անախորժութիւններ պատճառել Ռուսաստանին»...[45]:

Միջին հաշուով չուրջ 250,000 հայեր արդէն կը ծառայէին ցարի բանակներուն մէջ, մեծ մասամբ Եւրոպական ճակատին վրայ: Այս բոլորին վրայ քանի մը հազար հայ կամաւորները մեծ բան մը չէին աւելցներ ցարի 300,000-նոց Կովկասեան ճակատի բանակին վրայ, եւ զինուրական տեսակէտով ալ, կամաւորներուն արժէքը առաւելաբար իրենց յառաջապահ կամ հետախոյզ ըլլալուն մէջ էր, տրուած ըլլալով որ քաջածանօթ էին երկրին: Նոյնիսկ եթէ ընտրելագոյն զինուորները եղած ըլլային Կովկասեան ճակատի ռուս բանակներուն, քանի մը հազար հայ կամաւորները բախտորոշ դեր չէին կրնար խաղալ ճակատի ճակատագրին վրայ:

Ի՞նչ կը հետապնդէին հայ յեղափոխականներն ու զիրենք կառավարող Թիֆլիսի հայ քաղաքական գործիչները, որոնք ոգի ի բրին գործի լծուեցան կազմակերպելու համար Կովկասեան ճակատի հայ կամաւորական գունդերը:

Հայ յեղափոխութեան պետերը, Անդրանիկ, Դրօ, Մուրատ, Քեռի, Համազասպ, Թորգոմ, Սմբատ, Սեպուհ, Արմէն Գարօ, Իշխան Արղութեան, եւ այլն, – յիշելու համար մինչեւ Ա. Համաշխ. Պատերազմին սկիզբը ողջ մնացածներէն մի քանիները միայն – կ'ապրէին ու կը շնչէին հայ ժողովուրդի փրկութեան եւ Թրքահայաստանի ազատագրութեան համար:

Իրրեւ յեղափոխականներ, գերագոյն անձնուիրութեամբ օժտուած յանդուգն ռազմիկներ էին անոնք, պատրաստ զոհելու ամէն ինչ, իրենց սրբազան նպատակի բագինին վրայ: Նկարագրի տեսակէտով տարբերութիւններ կային անոնց միջեւ, սակայն ոչ մէկ երկուութիւն իտէալի չուրջ: Սեպուհը, օրինակի համար, ունէր իր թերութիւնները. կը նախանձէր Անդրանիկի անձնական հմայքին, վարկին ու ժողովրդականութեան, սակայն այս մարդկային թերութիւններու կողքին ունէր նաեւ բարձր յատկութիւններ. իբր խիզախ մարտիկ եւ ջերմ հայրենասէր, զոհած էր ամէն ինչ հայ ազատագրական պայքարի խորանին առջեւ. Թրքական ոստիկանութեան հետապնդումներէն խուսափելու համար փախած էր Ռուսաստան: Ամերիկայի մէջ բացած էր նպարավաճառի խանութ մը, որուն վրայի յարկին վրայ կ'ապրէր իր ընտանիքը: Իր օրապահիկը կը չահէր խաղաղ, ապահով ու հանգստաւէտ պայմաններու տակ: Ա. Աշխարհամարտի բռնկումին, ետին ձգած էր մայր, կին ու երախաներ եւ մեկնած

---

[45] Նոյն, էջ 65:

Կովկաս, հայրենիքի ազատութեան տենչով տոչորուած, զէնք ի ձեռին մարտնչելու համար հայ ազգի զարաւոր թշնամիին դէմ:

Այսպէ՛ս էին հայ ֆետայիները, հայ ժողովուրդի ազատագրութեան գերագոյն նպատակին համար զոհուելու պատրաստ այն սըրբազնագո՛յն առաքեալները:

Անպայման յաղթելու եւ հարիւր առ հարիւր յաջողելու միտքով չէ որ ճամբայ ելած էին անոնք: Ամարքովի հայ երիտասարդութեան ուղղած իր կոչին մէջ – որպէսզի ճակատ մեկնին – Սեպուհ ըսած էր.–

«Ես գիտեմ, որ ո՛չ մէկ պետութիւն սիրահար չէ մեր սեւ աչքերուն սակայն անոնցմէ մին կամ մի քանին գուցէ ազատեն մեզ, օգնութեան ձեռք կարկառեն, եթէ մեր կողմէ դրական ծառայութիւններ մատուցուին անոնց»[46]:

«Մի գուցէ ազատեն մեզ»...:

Եւ հայ յեղափոխականներուն Թրքահայաստանը ազատագրելու մեծ երազի ճամբուն վրայ, աւելի լաւ առիթ մը չէր կրնար ներկայացած ըլլալ քան Ա. Աշխարհամարտը, երբ Ցարական բանակները սկսան արշաւել դէպի արեւմտահայոց հինաւուրց հայրենիքը:

Արդեօք քանի մը հազար հայ կամաւորները իսկապէս կրնայի՞ն քաւութեան նոխազ հանդիսանալ, արդարացնելու համար մէկ ու կէս միլիոն հայերու նահատակութիւնը:

Ինչպէս տեսանք սոյն գիրքի սկզբնական էջերուն վրայ, 1877-78-ի ռուս-թրքական պատերազմին, հայերը գունդագունդ գացած էին թրքակա՛ն բանակին կամաւոր արձանագրուելու եւ իրենց արի՛ւնը թափելու, պաշտպանելու համար Օսմանեան հայրենիքը ռուս ներխուժողներու դէմ, բայց հայոց բազմապիսի զոհողութիւնները, մարդկային ու նիւթական, «վարձատրուած» էին Պայազիտի եւ Ալաշկերտի 30,000 անմեղ հայոց ջարդով: Ոչ մէկ տեսակ զոհողութիւն, քաղաքացիական օրինապահութիւն եւ պետութեան հանդէպ հաւատարմութիւն կրցած էին մեղմել հայ ժողովուրդի տառապանքները, կուսակցութիւններու եւ ֆետայական չարժումի ծնունդէ՛ն իսկ առաջ, թրքական բարբարոսական բռնատիրութեան տակ:

1914-ին, եթէ հայութիւնը մէկ կամաւոր իսկ տուած չըլլար Ցարի բանակներուն, Թրքահայութեան պիտի խնայուէ՞ր 1915-ի Ապրիլեան ողջակիզումին սարսափելի պատուհասը:

Քանի մը մէջբերումներ ու վկայութիւններ պիտի ընեմ ցոյց տալու համար թէ հայութեան աւճիտումը որոշուած էր կամաւորա-

---

[46] *Սեպուհ*, Էջեր իմ Յուշերէն, *Հատոր Ա.*, էջ 50:

կան շարժումէն առաջ, *եւ թէ հայոց ցեղասպանութիւնը ոչ մէկ աղերս ունէր կամաւորական շարժումին հետ*.-

1.- «*Սկզբունքօրէն երիտթրքական քլիքը տակաւին համաշխարհային պատերազմէն առաջ որոշած էր ոչնչացնել Թուրքիա բնակող բոլոր հայերուն*:

1915 *Թուականի գարնանը տեղական իշխանութիւններուն յղած Թալէաթ փաշայի զեկոյցին մէջ ըսուած էր*.- *Թէեւ հայկական տարրի ոչնչացումը որոշուած էր աւելի վաղ, սակայն հանգամանքները թոյլ չտուին կատարելու այդ սրբազան գործը*»[47]:

2.- «*Ռուսական բանակի գրասենեակը, 1913 Թ. Սեպտեմբերին էրզրումէն ստացուած ծածկագրին մէջ հաղորդուած էր, թէ ռուսական սահմանի մօտ տեղի կ'ունենան մեծ ռազմափորձեր, ուր մահմետականներուն կը բաժնեն զէնք հայերու յառաջիկայ կոտորածներուն համար*»[48]:

3.- «*1913 Թ. Դեկտեմբերին էրզրումէն ռուս դիւանագէտ Ադամովը հեռագրով իր վերադասին հաղորդած է*.- *Այստեղ տեղի ունեցող գաղտնի ժողովներու մէջ սկսած են խօսիլ հայերը կոտորելու մասին: Ամէն ինչ պատրաստ է ջարդերու համար եւ միայն կը սպասեն մայրաքաղաքէն ահազանգի*»[49]:

4.- «*Սովետական հանրածանօթ պատմաբան, ակադեմիկոս Տաւլէնը հայկական կոտորածներուն մասին ըրած իր հետազօտութիւններէն ետք հասած էր այն եզրակացութեան, թէ՝ «հայ ազգի կոտորածը ծրագրուած, սկզբունքօրէն որոշուած էր»*[50]:

5.- «*Երիտասարդ Թուրքերը, որոնք պատրուակ կը փնտռէին հայերու բնաջնջման իրենց յատակագիծը գործադրութեան դնելու համար, Ռուսիոյ դէմ ապստամբելու իրենց առաջարկին տրուած այս (ժխտական) պատասխանը փախուստի պատճառանք նկատեցին, որով ամբաստանելու ելան Թուրքիոյ հայերը, թէ կովկասահայերուն հետ համաձայնած էին Թուրքիոյ դէմ գործելու համար*»[51] (*ընդգծումը իմս է, Ա. Զ.*):

---

[47] *Ե. Ղ. Սարգսեան*, Թուրքիա եւ Նրա Նուաճողական Քաղաքականութիւնը Անդրկովկասում, էջ 231:

[48] *Ա. Ն. Մնացականեան*, Հայ ժողովրդի Մեծ Եղեռնը եւ Ազգային Վերածնունդը (*Տես* Ցուշամատեան Մեծ Եղեռնի, *Գերսամ Ահարոնեան եւ Նազարէթ Թոփալեան*, *Պէյրութ*, 1965, էջ 30):

[49] *Նոյն*, էջ 30:

[50] *Աւետիս Ճափուճեան*, Մեծ Եղեռնը Օտար Մտաւորականութեան Գնահատումով, էջ 25:

[51] Յովհ. Արք. Նազլեանի Ցուշերը, *Ա. Հատոր*, էջ 154:

6.- *Հետեւեալ վաւերագիրը, գրուած 16 Նոյեմբեր 1913 թուականին, կը կրէ ստորագրութիւնները Մեհմէտ Ալիի, Հիւսէյն Աւնիի, Ահմէտ Ճեմալի, Մեհմէտ Տինանի, Ահմէտ Համտիի եւ Քեմալի.-*

«Ո՛վ հայ կեաւուրներ, գիտէք որ մժեղ մը երբ թեւով թռչի՝ կեանքը կը կարճնայ: Դո՛ւք, ո՛վ տխմար հերիֆներ, կը թեւաւորուիք: Բայց կեանքերնիդ կը կարճնայ. վերջաւորութեան կը հասնի ձեր աղտոտ կեանքը: Կասկած չկայ, որ մօտ ժամանակներս ձեր թերթերը, ձեր պատրիարքը, ձեր ժողովները, բոլորը մէկանց, ձեր գլուխը պիտի անցնենք:

Թրքական սուրը մինչեւ հիմա միլիոնաւոր կեաւուրներ սպաննած է եւ ասկէ վերջն ալ տակաւին միլիոններով սպաննելու մտադրութիւնը չէ կորսնցուցած: Սաչափը գիտցէք, որ այսօր թուրքերը յանձն առած եւ ուխտած են հայ կեաւուրները, որոնք թոքախտի միքրոպներ են, նուաճել եւ մաքրել»[52]:

7.- *1913 թ. Նոյեմբեր 13-ին, Կ. Պոլսոյ հայոց Պատրիարքարանը կառավարութենէն կը ստանար հետեւեալ սպառնագիրը.-*

«Բարձրապատիւ Պատրիարք,

Դուք անիծեալներդ, Հին Րէժիմին (Համիտեան շրջանին) մեր յարգելի կառավարութեան գլխուն աղէտներ բերիք, եւ ազգին պաշտօնական գործերուն միջամտելով՝ օտար յարձակմանց տեղի տուիք: Եւրոպայի աչքին առջեւ, մեր ազգին, եւ մասնաւորապէս օսմանցի եւ թուրք երիտասարդներուն պատիւը եւ փառքը ազատեցիք, դաւաճանական նպատակներով համարձակեցաք քաղաքական բազմաթիւ ծանուցագրեր տալու մեծայարգ ներքին նախարարութեան (կ'ակնարկէ Պատրիարքարանի ներքին գաւառներու հայոց ջարդերուն, հալածանքներուն եւ ողբալի դրութեան մասին ներքին նախարարութեան ներկայացուցած յուշագիրներուն):

Պէտք է (որ) *լաւ գիտնաք, որ Երիտասարդ-Թուրքերը արթնցած են այժմ:* (Անոնք) *յանձն առած են յետ այսու հարկ եղած անձնազոհութիւնը ցոյց տալ՝ յանուն սուրբ պարտականութեան: Եւ երբեք ետ պիտի չմնան»...:*

Սպառնագիրը կը վերջանայ հետեւեալ տողերով.-

«Օսմանցի թուրք երիտասարդներուն (կ'ակնարկուի Իթթիհատականներուն) զոհողութիւն յանձն առնելովը՝ որոշուած եւ գործադրուելիք *պարտականութիւնը երբեք պիտի չուշանայ»...(ընդգծումը ինձմէ, Ա. Ջ.)*[53]:

---

[52] *Լեւոն Վարդան*, Թող Թուրքը Խօսի, էջ 25-26:

[53] *Լեւոն Վարդան*, Հայկական Տասնհինգը եւ Հայերու Լիբալ Գոյբերը, էջ 34-35:

8.– Հայկազն Ղազարեան.– «*Յեղասպանական ոճիրի կանխամտածումը եւ գործողութիւնը սկսած էր 1914 Դեկտեմբերի Սարըղամիշի կռիւէն շատ առաջ*»[54]:

Հայկազն Ղազարեան իր Յեղասպան Թուրքը հատորին մէջ կը *խօսի Իթթիհատականներու «արտակարգ ու գաղտնի» մէկ ժողովին մասին գումարուած «1915 Փետրուարի կիսուն»*[55] *երբ անոնք կը կազմակերպէին իրենց «Թէշֆիլաթը Մահսուսէ» (Յատուկ կազմակերպութիւն) կոչուած ջարդարարական մեքենան, մասնակցութեամբ բանտերէ արձակուած հազարաւոր ոճրագործներու...*:

9.– *Հնչակեան ղեկավար Ս. Սապահ-Գիւլեան իր* Պատասխանատուները *գիրքին մէջ կը խօսի կարգ մը վաւերաթուղթերու մասին, կնքուած թուրք կառավարութեան կամ Իթթիհատի կեդր. Վարչութեան կողմէ եւ իրենց յանձնուած «Նիքսարի գայմագամ Իհսան բէյի եւ շրջանային զինուորական հրամանատար Սալիհ բէյի» կողմէ, հայերը կոտորելու վերաբերեալ*[56]: (*Մանրամասնութիւնները զանց ըրած եմ*):

10.– Ulrich Trumpener *(Germany and the Armenian Persecutions 1914-1918,* p. 73) *կը հաստատէ թէ հայոց բնաջնջումը Երիտ-Թուրքերու քաղաքական ծրագրին մաս կը կազմէր, հետեւաբար այդ ծրագիրը չէր կրնար աղերս ունեցած ըլլալ կամաւորական չարժումին հետ:*

11.– *Այլախոհ Իթթիհատականի մը (Մեվլան Ջաւէ Րիֆաթ) յայտնութիւնը.–*

«Հայերի բնաջնջումը կազմակերպուած էր Թալէաթ փաշայի ղեկավարութեամբ կայացած Երիտթուրքական Կոմիտէի գաղտնի խորհրդակցութեան ժամանակ:

Ջեկուցողն է՝ Կոմիտէի անդամ Տոքթ. Նազըմը.–

— Պարապ խօսքով նաւ չի քալեր. գործել եւ արագ գործել պէտք է: Հայերը մահացուցիչ վէրքի մը կը նմանին. այս վէրքը նախապէս անվնաս կը կարծուի, բայց երբ ժամանակին կարող վիրաբուժի մը գործողութեան չենթարկուի եւ չհանուի, անպատճառ կը սպաննէ. գործել եւ արագ գործել պէտք է: Եթէ 1909-ի մեր Ատանայի եւ այլ վայրերու մէջ կատարել տուածին նման տեղական ջարդերով պիտի գոհանանք, օգուտի տեղ վնաս կը հասնի, մեր մաքրագործել առա-

---

[54] «*Ագդակ*» *Օրաթերթ*, 15 *Ապրիլ*, 1965, էջ 3-4 (*Տես Լեւոն Վարդան*, Հայկական Տասնհինգը..., էջ 51):

[55] «*Հայրենիք*» *Օրաթերթ*, *Խմբագրական՝* Գիշերէն Արշալոյս, *Ապրիլ* 29, 1980:

[56] *Ս. Սապահ-Գիւլեան*, Պատասխանատուները, էջ 302-303:

ջաղրած ուրիչ տարրերը, արաբները, քիւրտերը կ'արթնցնէ եւ վրտանգը մէկի տեղ երեք կ'ըլլայ. կը մեծնայ եւ գործադրութիւնը կը դժուարանայ. այս ժողովին մէջ քանիցս խօսած եմ եւ հիմա կը կրկնեմ. եթէ այս մաքրագործումը ընդհանուր եւ վերջնական պիտի չըլլայ, օգուտի տեղ վնաս կը բերէ. պէտք է հայ ազգը արմատախիլ ըլլայ, մեր հողին վրայ անհատ մը անգամ չմնայ, հայ անունը մոռցուի: Հիմա պատերազմի մէջ ենք, ասկէ յարմար առիթ չի գտնուիր, մեծ պետութեանց միջամտութիւնը եւ թերթերու ձայնը նկատի իսկ չի կրնար ըլլալ, ըլլալու պարագային խնդիրը կատարուած իրողութիւն մը կը դառնայ եւ կը փակուի. այս անգամ գործողութիւնը բնաջնջումի գործողութիւն մը պիտի ըլլայ, հայերէն անհատ մը իսկ չմնալու պայմանաւ բնաջնջումը անհրաժեշտ է»[57]:

ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ՃԱԿԱՏԻ ՀԱՅ ԿԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ԳՈՒՆԴԵՐԸ

Երբ 1914 թ. Սեպտեմբերին[58] յայտարարուեցաւ կամաւորական գունդեր ստեղծելու ծրագիրը, ան մեծ խանդավառութիւն ստեղծեց յատկապէս արեւմտահայ երիտասարդութեան մօտ: Ամէն մարդ կ'ուզէր ճակատ մեկնիլ կռուելու համար դարաւոր թշնամիին դէմ: Ամերիկայէն սկսելով արտասահմանի շատ մը երկիրներէն հայ երիտասարդներ փութացին Թիֆլիս: Քաղաքին փողոցները սկսան յորդիլ հայ երիտասարդներով եւ անոնց թիւը հասաւ այնպիսի համեմատութիւններու, որ հարկ եղաւ յայտարարութեամբ մը հոսանքը դադրեցնել[59]:

Ուսանողները, ետին ձգելով տուն ու դպրոց, կը փութային միանալու կամաւորական գունդերուն: Ալեքսանդրապոլի Առեւտրական Վարժարանէն եօթը սաներ փախան դպրոցէն, որպէսզի միանալով կամաւորական գունդերուն մեկնին պատերազմի դաշտ: Անոնցմէ մէկը՝ 15 տարեկան պատանի մը, մերժուած ըլլալուն համար սկսած էր հեկեկալ, ըսելով՝ որ եթէ դարձեալ մերժուի, անձնասպան պիտի ըլլայ...[60]:

Կարսի մէջ դպրոցական ուսանողուհիներ տղամարդու հա-

---

[57] *Մեվլան Ջաւէ Րիֆաթ*, Օսմանեան Յեղափոխութեան Մութ Ծալքերը եւ Իթթիհատի Հայաջինջ Ծրագիրները, *Պէյրութ*, 1968, էջ 97–98:

[58] *Մ. Ադայեան*, Հայ ժողովրդի Ազատագրական Պայքարի Պատմութենից, էջ 379:

[59] *Նոյն*, էջ 379:

[60] *Նոյն*, էջ 379:

գուստներ հազած ներկայացած էին կամաւոր արձանագրուելու, սակայն մերժուած էին աղջիկ իսկութիւննին պարզուելէ ետք: Այնուհետեւ այդ աղջիկները դրամ հաւաքելով ծխախոտ եւ այլ իրեղէններ կը գնէին ղրկելու համար կամաւորներուն:

Էջմիածնի Գէորգեան ճեմարանէն ամէն օր ուսանողներ կը փախէին եւ կ'ուղղուէին ճակատ. իսկ 7-րդ դասարանի բոլոր աշակերտները պատերազմի յայտարարութենէն ետք մտած էին Անդրանիկի գունդին մէջ[61]:

Երբ հայ երիտասարդի մը հարցուցին թէ ինչո՞ւ կ'ուզէ կամաւոր արձանագրուիլ, պատասխանեց թէ իր համոզումով պատերազմը հայերը պիտի ազատէ թուրք ջարդարարներէն:

Այդ օրերուն համայն հայութեան ուշադրութիւնը կեդրոնացած էր Անդրանիկի վրայ. հայ ազատագրութեան եւ յեղափոխութեան պայքարին հաւատացող ամէն հայ իր յոյսն ու քաղաքական ակնկալութիւնները կապած էին անոր հետ: Անդրանիկը հայ տառապակոծ ու բազմաչարչար ժողովուրդի «Մեսիան» էր, գերագոյն յոյսն ու ապաւէնը: Հերոսին երեւնալը Թիֆլիսի որեւէ փողոցի մէջ կը յառաջացնէր ժողովրդային յուզում, կը փոթորկէր հայոց սրտերը եւ յաճախ տեղի կու տար ժողովրդային ցոյցերու: Ամէն հայ երիտասարդ կը բաղձար ընդունուիլ Անդրանիկի գունդին մէջ:

1914 թ. Հոկտ. 19-ին, Անդրանիկի խումբին մեկնումը Թիֆլիսէն վերածուած էր կատարեալ ցոյցի: Շոգեկառքի կայարանը ծայրէ ի ծայր լեցուած էր հայ հասարակութեամբ: Հերոսի երեւնալուն, ծափերու եւ ուրաններու տարափ մը կը թնթացնէր կայարանը: Օրիորդաց Միութեան ներկայացուցիչները մեծ հանդիսաւորութեամբ անոր կը նուիրէին իրենց գործած գեղեցիկ դրօշակը, ապա յուզումով կ'արտասանէին Մ. Նալպանդեանի անմահ խօսքերը.-

Ամենայն տեղ մահը մի է,
Մարդ մի անգամ պիտ մեռնի,
Բայց երանի, որ յիւր ազգի
Ազատութեան կը զոհուի...[62]:

Ցետոյ յուզիչ խօսքերով հանդէս կու գար Օրիորդ Արմենուհի Տիգրանեանը: «Բոլորը կը մօտենային զօրավարին, կը համբուրէին, կը սեղմէին անոր ձեռքը եւ կը մաղթէին յաղթանակ»[63]:

Թէպէտեւ կամաւորական գունդեր կազմակերպողը Թիֆլիսի Հայոց Ազգային Պիւրոն էր, բայց կամաւորները մեծ մասամբ կով-

---

[61] Նոյն, էջ 379:
[62] Նոյն, էջ 380-381:
[63] Նոյն, էջ 381:

կաս ապաստանած արեւմտահայեր էին, որոնք ո՛խ ունէին կուտակուած իրենց սիրտերուն մէջ՝ դարեր տեւող թրքական մեթոտիկ եւ հետեւողական խժդժութիւններուն եւ կեղեքումներուն իբր արդիւնք. չատերու մտքերուն մէջ դեռ այնքա՛ն թարմ էին Համիտեան համընդհանուր կոտորածները եւ 1909-ի Կիլիկեան արհաւիրքը: Այս վրէժի զգացումի տարերային պոռթկումն էր որ ճամբայ հարթած էր կամաւորական շարժումի յաջողութեան:

Կամաւորական գունդերու կազմութեան մասին Անդրանիկ այն գաղափարը ունէր որ բոլոր խումբերը պէտք էր համախմբուէին մէկ զօրամասի մէջ եւ մէկ հրամանատարութեան տակ: Այս կերպով հայկական զօրամասը պիտի ունենար ինքնուրոյն դիմագիծ, պիտի ներկայացնէր միացեալ ու միակամ ուժ մը, որ յետագային, ազատագրութեան նպատակով, կրնար աւելի օգտակար հանդիսանալ: Ռուս հրամանատարութիւնը սակայն, հայ կամաւորական գունդերը տարբեր նպատակի համար կ'ուզէր օգտագործել, հետեւաբար ան նախընտրած էր իրարմէ անկախաբար գործող կամաւորական փոքր խումբեր...:

Մինչ Կովկասի ռուս փոխարքայ Վորոնցով-Տաշկովը ստապատիր խոստումներով կը հրահրէր հայոց ոգեւորութիւնը կամաւորական շարժման մէջ, անոնց «ոսկի լեռնե՛ր» խոստանալով, անդին Ցարը իր դաշնակից Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի հետ Թուրքիան մասնատելու ծրագիր կը կազմէր, հայերուն համար լոկ «եկեղեցական ինքնավարութիւն» նախատեսելով...:

Կամաւորները կ'ընտրուէին զինուորական լաւագոյն յարմարութիւններ ունեցողներու մէջէն. սկզբնական շրջանին 3082 հոգի կար. 1915-ի աշնան անոնց թիւը բարձրացած էր 5000-ի[64]:

Առաջին գունդը, 1200 հոգի (ըստ Ս. Վրացեանի՝ 1500 հոգի), հրամանատարութեամբ Անդրանիկի՝ մեկնեցաւ Թուրք-պարսկական սահմանը, 3 Նոյեմբեր, 1914-ին:

Բ. Գունդը, 500 հոգի, հրամանատարութեամբ Դրոյի (Դրաստամատ Կանայեան)՝ մեկնեցաւ Իգտիրի ուղղութեամբ, 24 Հոկտ. 1914-ին:

Գ. գունդը, 500 հոգի, հրամանատարութեամբ Համազասպի (Սրուանձտեանց)՝ ճամբայ ելաւ դէպի Սարըղամիշ, 1 Նոյեմբեր 1914-ին:

Դ. գունդը, 500 հոգի, հրամանատարութեամբ կարնեցի Քեռիի՝ ուղղուեցաւ Կարնոյ ուղղութեամբ, 6 Նոյեմբեր, 1914-ին:

---

[64] Լ. Մարտիրոսեան, կեանքի մը Ալպոմը, էջ 115:

Դրօ

Համազասպ Սրուանձտեան

Ե. գունդը, հրամանատարութեամբ Վարդանի՝ բռնեց Վանի ուղղութիւնը։

Ասոնցմէ դուրս յետագային կազմուեցան նաեւ Իշխան Արղութեանի եւ Գրիգոր Աւշարեանի (Աւշարով) գունդերը[65]

Կամաւորական չարժումը կազմակերպող ու ղեկավարող Թիֆլիսի Հայոց Ազգային Պիւրոյին մէջ մեծամասնութիւն էին Դաշնակցականները։

Դաշնակ ղեկավարները մենատիրական մոլուցքէ տարուած չէին ուզեր քաջալերել ոչ-դաշնակ գունդերու կազմութիւնը։ «Այս Թուականին (1914) Թիֆլիս հաւաքուած Հնչակեան, Ռամկավար եւ չեզոք կամաւորները կը լքուին երեսի վրայ, որոնցմէ կը խլուին բոլոր զէնքերն ու պատերազմական կազմածները»[66]*։*

Ի հեճուկս այս արուեստական խոչընդոտներուն, Հնչակեանները յաջողեցան կազմել Ա. խումբը՝ 107 անձերէ բաղկացած եւ այլ

---

[65] *Տես. Մ. Աւետեան*, Հայ Ազատագրական Ազգ. Յուշամատեան եւ Զօր. Անդրանիկ, էջ 159, *եւ՝* Զօր. Անդրանիկի Կովկասեան Ճակատի Պատմական Օրագրութիւնը, էջ 7։

[66] Պատմութիւն Ս.Դ.Հնչակեան Կուսակցութեան, *Ա. Հատոր*, էջ 469–470։

խումբեր, ինչպէս՝ 1500 քաջամարտիկներէ բաղկացած Զ. գունդը (Աւշարեանի) եւ մօտ 350 անձերէ բաղկացած Պանդուխտի խումբը[67]:

Հնչակեաններու կազմակերպած Գր. Աւշարեանի Զ. գունդը, չատ չանցած կատաղի ճակատամարտներ մղեց Սարըղամիշի եւ Կարնոյ միջեւ գտնուող Բասէնի Դաշտին վրայ, որու ընթացքին նահատակուեցաւ Հրամանատար Աւշարովը ինքը: Աւշարեանը «դեռ չունչը բերանը, գունդի հրամանատարութիւնը եւ սուրը յանձնեց իր օգնական Հայկ Բժշկեանին, համբուրեց զինք եւ երեք ժամ ետք հոգին աւանդեց»[68]:

Ռուս զօրավար մը վկայած էր որ Աւշարովն ու իր զինուորները կը կռուէին «առիւծներու պէս»:

Գր. Աւշարով ծնած էր Պաքու 1891 թուականին: Նոր հրամանատարի կարգադրութեամբ անոր մարմինը փոխադրուեցաւ Պաքու, ուր հողին յանձնուեցաւ «փառքով ու պատիւներով»:

Անդրանիկի եւ հայ կամաւորական գունդերու մղած բազմաթիւ ճակատամարտներուն մեծ մասը զանց պիտի ընեմ, յիշելով միայն կարգ մը ճակատագրական բախումներ, հետաքրքրական դրուագներ եւ յատկանշական անցուդարձներ Թրքահայաստանի նուաճումէն: Որոշ չափով պիտի ծանրանամ 1918-ի Կարնոյ (Էրզրումի) դէպքերուն վրայ, զորս կը նկատեմ Անդրանիկի կեանքին եւ մաքառումներուն ամէնէն կարեւոր եւ միաժամանակ ողբերգական էջերէն մէկը:

Անդրանիկի գունդի երկու գլխաւոր վաշտապետներն էին Սեպուհն ու «Մշոյ Առիւծ» Սմբատը (Բարոյեան):

1914 Հոկտեմբերի վերջաւորութեան, Անդրանիկ ժամանեց Ուրմիոյ լիճին հուսիս-արեւմտեան կողմը գտնուող Սալմաստ գաւառը: Սեպուհն ու Սմբատը իրմէ չաբաթներ առաջ հոն հասած ըլլալով, պատրաստութիւն կը տեսնէին ընդունելու համար հրամանատարը: Մեծ վիպասան Րաֆֆիի ծննդավայր՝ Փայաչուկ գիւղի մուտքին կամար կանգնեցուցած էին, Անդրանիկի նկարը մէջտեղը, եւ «Կեցցէ՛ Սասունի Հերոս Անդրանիկը» վերտառութեամբ: Հայ ու պարսիկ բնակչութիւնը խռնուած էր ճանապարհի երկու կողմերը: Գիւղը տօնական օրուան բնոյթ ստացած էր:

Երբ Անդրանիկ կ'երեւայ իր չքախումբով, ժողովուրդը «Կեցցէ՛ Անդրանիկ» կ'աղաղակէ: Ամէն մարդ կ'ուզէ անոր ձեռքը սեղմել կամ

---

[67] Նոյն, էջ 472:

[68] Տաճատուր Ադայեան, Հայ ժողովրդի Ազատագր. Պայքարի Պատմութիւնից, էջ 441:

քղանցքին դպչիլ: Ի վերջոյ ժողովուրդը իր ուսերուն վրայ կը տանի հերոսը իրեն յատկացուած տունը:

Անդրանիկ Թչնամիին հետ առաջին յաղթական բախումը կ'ունենայ 1914 Նոյեմբեր 5-ին, Արչակ գիւղի մերձակայքը: Հայերը կու տան 6 սպաննուած եւ 8 վիրաւոր:

Նոյն ամսուան 18-ին, քիւրտ Օսման, Հիւսէյն, Նաճիպ եւ Սատուն բէկերը անձնատուր կ'ըլլան Անդրանիկին:

Այս քիւրտ բէկերը իրենց տրամադրութեան տակ ունէին 1800 հեծելազօրայիններ: Անոնց հետ էր նաեւ Ջհանկիր աղան իր 120 ձիաւորներով: Անդրանիկ իր գերիները յանձնեց Զօր. Նազարբէկովի տնօրինութեանը, ուղարկուելու համար Զօր. Ջերնոզուբովի ընդհ. բանակատեղին: Դժբախտաբար ընդհ. հրամանատարը այս քիւրտ բէկերը ազատ արձակեց եւ անոնք չուտով վերակազմակերպուեցան եւ սկսան ասպատակել հայկական գիւղերը[69]:

Դեկտեմբեր 5-ին, Անդրանիկ բուռն յարձակում մը գործեց Հալէպ լերան լանջին թառած Թչնամիին վրայ, որոնք 250-300 զոհ տալով նահանջեցին:

Երկու օր ետք Տոքթ. Զաւրիեւ Թիֆլիսի ռուս Զինուորական Գրասենեակէն նամակ մը ստացաւ, որ կը տեղեկացնէր թէ հրամանատար Անդրանիկ Կերկիեւսկիի քաջութեան սուրին արժանացած է: Ռուս բարձրաստիճան զինուորականներ Անդրանիկի քով գալով չնորհաւորեցին այս պատուոյ սուրին համար:

«Կերկիեւսկիի քաջութեան սուրը կը տրուէր միայն այն զինուորականներուն, որոնք մեծ յաղթանակներ եւ քաջագործութիւններ կը կատարէին: Այն զինուորականը, որ իր վրայ այս սուրը կը կրէր, առանց պաշտօնական ձեւակերպութեանց կրնար ուղղակի Ցարին մօտ երթալ: Զինուորականը եթէ զաւակներ ունենար, անոնք Կայսերական Համալսարանին մէջ կը կրթուէին ձրիաբար: Այս սուրը ունեցող անձը մասնաւոր ամսական ալ կը ստանար եւ իր ընտանիքին հիւանդ անդամները հիւանդանոցներու մէջ ձրիաբար կը դարմանուէին»[70]:

1915 թ. Յունուար 3-ին, ընդհ. հրամանատար Ջերնազուբովը Ջուլֆայի մէջ իր իսկ ձեռքով Անդրանիկի կուրծքին ամրացուց քաջութեան Գէորգեան Խաչը, մինչ այդ իր տարած յաղթանակներուն համար[71]:

---

[69] Նոյն, էջ 386:

[70] Զօր. Անդրանիկի Կովկասեան Ճակատի Պատմական Օրագրութիւնը, էջ 15:

[71] Տաճուր Աղայեան, Հայ Ժողովրդի Ագատագր. Պայքարի Պատմութիւնից, էջ 387:

Անդրանիկ

Յաջորդ օրերուն, Անդրանիկ անձնատուութիւն եւ զինաթափութիւն պարտադրեց չորս քիւրտ աշիրէթներու, ջախջախիչ յաղթանակներ չահելով Խուրուշ Խորասանի, Քուխուրի եւ Կարսթէլի կռիւներուն[72]:

«ԱՆԴՐԱՆԻ՛ԿԸ», «ԱՆԴՐԱՆԻ՛ԿԸ» — Կ'ՈՒԶԵՆ ՏԵՍՆԵԼ

1915 Փետրուարի սկիզբները, Թիֆլիսի Հայոց Ազգ. Խորհուրդը Գնդ. Յովսէփեանը կը նշանակէր որպէս իր ներկայացուցիչը կամաւորական բանակին մէջ: Անդրանիկ, որուն բանակը Պարսկաստանի Մարանդ գաւառակը կայք հաստատած էր այդ օրերուն, դժգոհ էր

---

[72] *Տեղ. Մ. Աւետեան*, Հայ Ազատագրական Ազգ. Յուշամատեան եւ Զօր. Անդրանիկ, էջ 161:

այս նչանակումէն, որովհետեւ, անցեալին անհամաձայնութիւն ունեցած էր Գնդապետին հետ եւ չէր կրցած գործակցիլ անոր հետ:

Փետրուար 10-ին, բանակի ընդհանուր հրամանատարութիւնը Սմբատին յանձնելէ ետք, Անդրանիկ Սամսոն Թաթէոսեանը հետը առնելով ճամբայ կ'ելլէ դէպի Թիֆլիս, բողոքելու համար Յովսէփեանի նչանակումին դէմ: Սամսոն Վան-Սալմաստ շրջանի յեղափոխական կազմակերպութեան վարիչն էր:

Ջուլֆայի երկաթուղային կայարանը, Անդրանիկ եւ Սամսոն կը տեղաւորուին իրենց յատկացուած վագոնը եւ կառաչարը ճամբայ կ'ելլէ դէպի Թիֆլիս:

Կառաչարը Մայր Արաքսի ափերէն սուրացած ատեն, երկու յեղափոխականները, մտածկոտ ու տխուր, կը դիտեն սգաւոր գետը:

Կառախումբը կանգ կ'առնէ Նախիջեւանի կայարանը: Կայարանի խառնիճաղանճ ամբոխին մէջէն խումբ մը մարդիկ կ'արշաւեն դէպի կառախումբը: Ներս մտնելով եւ ուղղակի Անդրանիկի վագոնի առջեւ կանգ առնելով, անոնք կը հարցնեն դուռը կեցած Սամսոնին՝ «Ո՞ւր է Անդրանիկը»:

Դեռ պատասխանը չստացած՝ ներս կը խուժեն եւ կը շրջապատեն ազգային հերոսին, «որը անչարժ նստած իր տեղում, լուռ ու մտախոհ, խաղացնում էր համրիչի դեղին սաթի խոչոր հատիկները»[73]:

Ներխուժողներէն երեքը կայարանի պաշտօնեաներ էին, որոնցմէ մէկը՝ ռուս: Միւաններուն մէջ կային մտաւորականներ, քաղաքացիներ եւ գիւղացիներ:

«Բոլորը ջերմեռանդ ուխտաւորի նման՝ պատկառանքով մօտեցան եւ բարեւեցին: Անդրանիկ չարժւեց տեղից, կանգնեց, բարեւեց բոլորին եւ չնորհակալութիւն յայտնեց: Ջէին խօսում, այլ նայում էին, նայում էին իրենց հոգու ամողջ էութեամբ: Հոգու, որի մէջ լուսանկարւում էր նրա արտաքինը, նրա բոյ ու բուսաթը: Ինտելիգենտ այցելուներից մէկը պէտք էր արտայայտւէր եւ խօսեց· «Ինչպէ՞ս էք Պր· Անդրանիկ», եւ չարունակեց·– Մենք չատ գոհ եւ ուրախ ենք, որ վերջապէս տեսանք մեր ազգային հերոսին, որի մասին չատ էինք լսել ոգեւորուած երգեր...»[74]:

Այցելուներուն հետաքրքրութիւնը բաւարարուելով, անոնք դուրս կու գան վագոնէն:

---

[73] Սամսոն Թաթէոսեան, Տիլմանի ձակատամարտը (Տես, Վասպուրական, Հրատ· Վասպուրականի Հայրենակցական Միութեան – Թաւրիզ, Վենետիկ, 1930, էջ 122):

[74] Նոյն, էջ 122:

Սամսոն կը հարցնէ կայարանի պաշտօնեաներէն մէկուն թէ «որտեղի՞ց իմացաք Անդրանիկի գալը»:

Ան կը պատասխանէ որ Ջուլֆայի հեռագրիչը յայտնած էր ոչ միայն Անդրանիկի գալը այլ եւ վագոնի համարը: Ան կ'աւելցնէ.–

— Հանգիստ եղէք. ամբողջ գիծի երկայնքին պիտի հանդիպիք հետաքրքրուող բազմութեան:

Շոգեկառքը ճչալէն ու ֆչֆչալէն կը չարժի դէպի առաջ:

Երկաթուղագծի ամբողջ երկայնքին, գլխաւորապէս հայկական շրջանները, Անդրանիկ եւ Սամսոն կը հանդիպին հետաքրքրուողներու բազմութեանց, որոնք մեծ ոգեւորութեամբ կը ցանկային տեսնել հայոց ազգային հերոսը: Հազիւ կայարան մը հասած, կը լսուէր «Անդրանի՛կ», «Անդրանի՛կ», բղաւումը բազմութեան: Այդ յուզիչ տեսարաններէն զգացուած, Անդրանիկ յաճախ անկարող կ'ըլլար որեւէ խօսք փոխանակելու հետաքրքիր այցելուներուն հետ: Մասնաւորաբար յուզիչ էր տեսարանը կայարաններէն մէկուն մէջ երբ, երեկոյ մը, կառախումբը կանգ կ'առնէ: Սամսոն դուրս կը նայի պատուհանէն: Բազմութիւնը մեծ է եւ ամէն մարդ կ'աշխատի ներս մտնել: Սակայն, կայարանի վրացի պաշտօնեան, կառաչարի աստիճաններուն վրայ կանգնած, թոյլ չի տար որ մէկը ներս մտնէ: Անոր առջեւ կանգնած է ծերունի մը, շուրջ 70 տարեկան, ցուպը ձեռքին, իսկ միւս ձեռքով բռնած է երախայի մը թեւէն: Ասոնց շուրջն ալ հոծ բազմութիւն:

Սամսոն կը զայրանայ պաշտօնեային խիստ վերաբերմունքէն եւ կ'երթայ միջամտելու: Պաշտօնեան մեծ դժկամակութեամբ թոյլ կու տայ միայն ծերունիին ու երախային որ ներս մտնեն: Սամսոն կ'օգնէ անոնց որ աստիճաններէն վեր բարձանան:

Յուզմունքէն խեղդուած ձայնով ծերունին կը հարցնէ.– «Ո՞ւր է, ո՞ւր է Անդրանիկ փաշան. նրա հոգուն մատաղ»:

Երբ վագոնէն ներս կը մտնեն, Անդրանիկ ոտքի կ'ելլէ եւ երկու քայլ առաջ երթալով կը բարեւէ ծերունիին եւ կը հրաւիրէ որ նստի: Ծերունին կը համբուրէ հերոսին ճակատը եւ կ'ըսէ.– «Մատաղ լինեմ էդ տղամարդ ջանիդ» եւ կ'աւելցնէ՝ «Փառք քեզ Աստուած, փառք քեզ»: Կառաչարին զանգը կը հնչէ եւ ծերունին կը չտապէ դուրս գալ: Դուրսի բազմութիւնը որ հնարաւորութիւն չէր ունեցած ներս մտնելու, «Անդրանի՛կ», «Անդրանի՛կ» գոչելով վագոնին պատուհանը կը ծեծէ: Հերոսը կառաչարի մուտքին կ'երեւնայ եւ կ'ողջունէ ժողովուրդը:

Ոգեւորուած բազմութեան «Կեցցէ՛»ներու տարափին տակ, կառաչարը կը սկսի սողալ դէպի առաջ:

Երբ Անդրանիկ եւ Սամսոն Թիֆլիս կը հասնին, կ'իմանան թէ Գնդ. Յովսէփեանը հեռացած է բանակէն, եւ ուրեմն հարցը ինքնաբերաբար կարգադրուած կ'ըլլայ:

Սամսոն Պաքու կ'անցնի: Հազիւ հոն հասած եւ դեռ իր յեղափոխական ընկերները չտեսած, Անդրանիկ իրեն կը հեռագրէ թէ ինք ճամբայ կ'ելլէ եւ Սամսոնին կ'ուզէ հանդիպիլ Ջուլֆա:

Մինչեւ Սամսոնի Ջուլֆա հասնիլը, Անդրանիկ անցած կ'ըլլայ Արաքսը: Կը հանդիպին պարսկական Րէհալ գիւղը, ուր կը գտնուէր, այդ օրերուն, կամաւորական բանակը:

ՏԻԼՄԱՆԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ

Տիլմանի պատմական ճակատամարտը տեսակէտով մը չարունակութիւնն էր էնվէր փաշայի մղած Սարըղամիշի ճախաւեր կռիւներուն. ռազմական երկու գործողութիւններն ալ կը հետապնդէին քաղաքական միեւնոյն նպատակը – Կովկասի նուաճումը:

Թրքական կայսրութիւնը արեւմուտքի մէջ պարտուած ու նահանջած ըլլալով Պալքաններէն, Երիտասարդ-Թուրք կառավարութիւնը որոշած էր Սարըղամիշի ճամբով տարածուիլ դէպի արեւելք՝ Կովկասի ուղղութեամբ, օսմանեան մահիկին տակ առնելու համար հարաւ-արեւմտեան Ասիոյ Թուրք ու թաթար ցեղերը:

Դէպի Կովկաս ներխուժելու առաջին փորձը ուզած էր իրագործել նոյնինքն Թուրքիոյ պատերազմական նախարար էնվէր փաշան, 1914 թ. վերջերը:

Անդրանիկ կու տայ իր բացատրութիւնը թէ էնվէր ինչո՞ւ չարաչար պարտուեցաւ Սարըղամիշի ճակատամարտին մէջ.–

«Էնվէր որ 120,000 զինուորներով յարձակեցաւ, նպատակ ունէր նախ կովկասահայութիւնը փճացնել եւ յետոյ թրքահայութիւնը, սակայն չյաջողեցաւ իր երկու սխալներուն պատճառով. առաջին՝ պէտք էր Շայթախտի վրայ 20,000 հոգիով ցոյց մը ընել եւ երկրորդ՝ Սարըղամիշէն Արտահան պէտք էր ապահովէր փոխադրութեան միջոցները: Ասկից զատ, թուրք զինուորներուն խեղճ ու կրակ վիճակը, գրեթէ մերկ, անօթի, տոկալու անկարող, որով երկու ամսուան ընթացքին անոնցմէ կոտորուեցան կրակին մէջ եւ հիւանդութիւններով 70,000, որով էնվէրի ծրագիրը մատնուեցաւ անյաջողութեան»[75]:

Պատերազմին դեռ սկիզբները, նոյնինքն պատերազմական նախարար էնվէրի գլխաւորած զինուորներուն խեղճ ու կրակ վիճակին

---

[75] Զօր. Անդրանիկ կը խօսի եւ Յաւելեալ Յօդուածներ, *Լոս Անճելըս*, 1974, էջ 54:

մասին Անդրանիկի նկարագրութիւնը կը հաստատուի Փրոֆ. Րիչըրտ Յովհաննիսեանի կողմէ.–

«Խեղճ համազգեստներով եւ անբաւարար ռազմամթերքով զինուած թուրք զինուորները խմբովին փճացան սառուցիչ օդին պատճառով»[76]:

Հայրենի պատմաբաններ Վ. Ա. Պարսամեան եւ Ջոն Կիրակոսեան նոյնօրինակ վիճակագրութիւններ եւ նկարագրութիւններ ունին Սարըղամիշի ճակատամարտին մասին, իսկ Սեպուհը աւելի մեծածաւալ ծրագիրներ կը վերագրէ Էնվէրի.–

«Էնվէր 1914-ի վերջերը Սարըղամիշ-Օլթի գծին վրայ փորձած էր Անդրկովկասի գրաւումով Ատրպէյճանի, Թուրքիստանի, Աֆղանիստանի եւ Հնդկաստանի իսլամութեան միանալու ծրագիրը»[77]:

Էնվէրի 90 կամ 120 հազարնոց բանակն ու Փան-Թուրանական երազները Սարըղամիշի առջեւ ջարդ ու փշուր ըլլալէն ետք, ինքը Էնվէր ալ կը փրկուէր գերի բռնուելէ, չնորհիւ բաբերդցի Արշակ անունով հայ զինուորի մը, որուն անմիջապէս սպայութեան աստիճան կը տրուէր[78]:

Յունուար 7, 1915-ին, Էնվէր կը փախէր ճակատէն, էրզրումի վրայով Իսթանպուլ երթալու համար: Իր տեղը կ'անցնէր Հաքքի պէյը:

Սարըղամիշի պարտութենէն ետք, թուրքերը երկրորդ փորձ մը կ'ընէին Կովկասը գրաւելու համար: Այս անգամ Էնվէրի մօրեղբայրը՝ Խալիլ փաշա, ահարկու բանակի մը գլուխը անցած, 1915-ին սկիզբները Մոսուլի վրայով դէպի Կովկաս կ'ուղղուէր, Երիտ.–Թուրքերու վիժած ծրագիրը վերակենդանացնելու յոյսով:

Խալիլ իր ճամբուն վրայ յոյս ունէր ոտքի հանելու Ատրպէյճանի թաթարները, եւ անոնց օժանդակութեամբ նուաճելու Անդրկովկասն ու մանաւանդ Պաքուն:

1915 Ապրիլ ամիսն է: Թուրքիոյ ամբողջ տարածքին վրայ վերջին պատրաստութիւնները կը տեսնուին արամատախիլ ընելու համար հայութիւնը իր երեքհազարամեայ հայրենիքէն:

Կովկասահայութիւնն ալ միաժամանակ փճացնելու դիտաւորութեամբ, Խալիլ փաշային բանակները ոտք կոխած են Պարսկական Ատրպատականի ջրառատ ու կանաչապատ Սալմաստի դաշտին վրայ, իրենց սմբակներուն տակ տրորելով Ապրիլեան դեռափթիթ ծաղիկներն ու նորաբոյս տունկերը:

---

[76] Richard G. Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence*, p. 46.
[77] *Սեպուհ*, Էջեր Իմ Յուշերէն, *Հա. Ա.*, էջ 188–189:
[78] *Նոյն*, էջ 162:

Խալիլ փաշայի դիմաց դիրք բռնած են ռուսական զօրքերն ու Անդրանիկի գունդը:

Վերահաս բախումներու նախօրեակին կը պատահէր դէպք մը, որ բնոյթը ունէր պրկելու ռուս-հայկական յարաբերութիւնները: Անդրանիկի անձնական քարտուղարը ենթակայ եղած էր հրացանազարկ ըլլալու վտանգին:

Անդրանիկի զօրամասը կայք հաստատած էր Խոյէն հարաւ գըտնուող Տիւզետիւզ կոչուած գիւղը: Հրամանատարին անձնական գրագիրն ու թարգմանն էր հնախոյզ Աշխարհ բէկ Գալենթարովը: Ան Ռուսաստանի Գիտութիւններու Ակադեմիայի Ասիական թանգարանի պետն էր[79]:

Իրիկուն մը լուր կը բերեն Անդրանիկի թէ Գալենթարովը Զօր. Զերնազուպովի հրամանով բանտարկուած է եւ ծանր ամբաստանութեան տակ կը գտնուի:

Աշխարհ բէկ Գալենթարովը Փեթրոկրատի Համալսարանէն շրջանաւարտ հնագէտ մըն էր: Կամաւորներուն միացած էր հետախուզութիւններ կատարելու համար գրաւուած վայրերուն մէջ: Ան Փրոֆ. Մարի հետ տարիներով աշխատած էր Անիի աւերակներուն մէջ:

Երբ Անդրանիկ կը պատրաստուէր Զերնազուպովի մօտ երթալու եւ բարեխօսելու ի նպաստ քարտուղարին, լուր կու գայ Զօր. Նազարբէկովէն եւ կապիտան Յովսէփեանէն թէ իրենց միջամտութիւնը ապարդիւն անցած ըլլալով, Գալենթարովը հրացանազարկ պիտի ըլլայ:

Անդրանիկ Արշակ Ջամալեանը իբր թարգման առնելով կը փութայ Խոյ: Հայ թնդանօթաձիգ զինուոր մը կը պատմէ Անդրանիկին թէ Գալենթարովը բանտարկուած է ռուս սպայի մը ուսնոցին հայհոյած ըլլալուն համար: Դատապարտուած է եւ հրացանազարկ պիտի ըլլայ:

Թնդանօթաձիգ զինուորը կ'աւելցնէ.- «Իմ բարձրագոյն ռուս հրամանատարս դիմում կատարեց կեներալին մօտ, բայց ապարդիւն անցաւ: Կը վախնամ որ որեւէ միջամտութիւն ապարդիւն պիտի ըլլայ»:

Անդրանիկ կ'երթայ Զերնազուպովի բնակարանը եւ լուր կը ղրկէ թէ կը փափաքի տեսակցութիւն մը ունենալ: Քանի մը վայրկեան ետք Անդրանիկ եւ Արշակ Ջամալեան շրջանի Ընդհ. Հրամանատարին հիւրանոցն են:

— Գիտէ՞ք ինչ է պատահած, — կ'ըսէ Զերնազուպով:

---

[79] Տաճատուր Ագայեան, Հայ ժողովրդի Ազատագրական Պայքարի Պատմ., էջ 403:

— Ի՞նչ է պատահած, Զերդ Մեծութիւն, — կը հարցնէ Անդրանիկ:

— Գալենթարովը ցերեկ ատեն, չուկային մէջ, սպայի մը ուսնոցին հայհոյած է: Այդ ուսնոցը Ցարին եւ ռուս պետութեան պատիւն է: Ես արդէն Փեթրոկրատ տեղեկացուցած եմ եւ վաղը պիտի գնդակահարուի:

— Զերդ Մեծութիւն, — կ'ըսէ Անդրանիկ, — հոս թիւրիմացութիւն մը ըլլալու է: Աչխարհ բէկ Գալէնթարովը կրթուած, բարի եւ գիտակից համալսարանական մըն է: Անկարելի է որ այդպիսի վարմունքի մէջ գտնուած ըլլայ: Երկար տարիներ Փրոֆ. Մարի հետ աշխատած է Անիի պեղումներուն մէջ: Ամէն մարդ կը ճանչնայ զայն Կովկասի մէջ:

Ջօր. Ջերնազուպովի դէմքին արտայայտութիւնը քիչ մը կը փոխուի:

— Զերդ Մեծութիւն. երբեք չեմ կրնար մտածել թէ իմ գրագիրը կրնայ ռուս սպայի մը ուսանոցին հայհոյած ըլլալ. կրնայի՞ք ինծի ըսել այդ սպային անունը եւ թոյլ տալ որ երթամ եւ զայն տեսնեմ:

— Այո, — կ'ըսէ կեներալը:

Անդրանիկ ճամբայ կ'ելլէ երթալու եւ տեսնելու համար սպան: Դեռ բնակարանը չհասած, սպային ծանօթ մէկը կը պատմէ թէ ան պատերազմէն առաջ Հայաստան գացած է եւ հայերու մասին մեծածաւալ աշխատասիրութիւն մը գրած է: Դիմած է Թիֆլիսի եւ Բաքուի հայ հարուստներուն եւ խնդրած որ գիրքի հրատարակութեան ծախսը հոգան: Հայ ունեւորները 15,000 րուպլի հայթայթած են իրեն, բայց հեղինակը մսխած է դրամը առանց գիրքը հրատարակելու:

Անդրանիկ այս պատմութիւնը լսելէ ետք առանց սպան տեսնելու կը վերադառնայ Ջերնազուպովի մօտ եւ կ'ըսէ. «Թոյլ տուէք ինծի ըսելու որ այդ սպան խաչագողին մէկն է, – եւ կը պատմէ պատմութիւնը:

Ջերնազուպով կը մեղմանայ եւ կը սկսի ժպտիլ: Կ'ապսպրէ թէյ եւ անուշեղէններ: Կանչել կու տայ Աչխարհ բէկ Գալենթարովը եւ միասին կերուխումէ ետք, Անդրանիկ կը մեկնի իր գրագիրին, Ջամալեանին եւ թիկնապահին հետ[80]:

★ ★ ★

Կովկասահայ քաղաքական գործիչ եւ Հ.Յ.Դաշնակցութեան ղեկավարներէն Արշակ Ջամալեանի Անդրանիկի ծառայութեան մէջ մտնելը տեղի ունեցած էր հետեւեալ պարագաներուն տակ.–

---

[80] Ջօր. Անդրանիկի Կովկասեան Ճակատի Պատմական Օրագրութիւնը, էջ 108–111:

41 ռուսահայ մտաւորականներ դիմում կատարած էին հրամանատար Անդրանիկի, թէ կ'ուզեն զինուորագրուիլ իր բանակին մէջ: Բոլորն ալ երիտասարդ ուսուցիչ կամ համալսարանականներ էին, որոնք քալելու վարժութիւն չունենալով, ձիերով եկած էին բանակ: Շատերը ձիու մը սանձը նոյնիսկ անցնել չէին գիտեր, ոչ ալ թամբը կապել:

Այս փափկասուն պարոնները, աջ կողմը հրացան, ձախ կողմը ատրճանակ, մէջտեղն ալ գօտիէն սուր մը կախելով կը նկարուէին եւ նկարները կը ղրկէին իրենց նշանածներուն կամ սիրականներուն, ցոյց տալու համար թէ ինչպիսի՛ հերոսներ դարձած էին անոնք Անդրանիկի բանակին մէջ:

Քանի մը շաբաթ ետք կը ձանձրանան եւ 38-ը կը փախին ու Թիֆլիս կը վերադառնան: Խումբին պետը, Արշակ Ջամալեան, Գերմանիա ալ ուսանած էր եւ կինը գերմանուհի էր: Քանի մը օր ետք երիտասարդ Ջամալեանն ալ, որ ամիս մը կ'ընէ կինը չէր տեսած, կու գայ եւ կը խնդրէ հրամանատարէն որ իրեն արձակուրդ տայ: Անդրանիկ կ'ըսէ.-

— Դեռ ամիս մը չեղաւ գալդ, ինչպէ՞ս արձակուրդ տամ քեզի:

Ջամալեան տրտում տխուր կը մեկնի:

Յաջորդ օրը նորէն կու գայ:

— Հրամանատար, — կ'ըսէ ան, — կնոջմէս նամակ առի. կը սպառնայ ամուսնալուծում պահանջել, եթէ անմիջապէս քովը չվերադառնամ:

— Գնա՛, տղաս, — կ'ըսէ Անդրանիկ[81]:

Ա. Ջամալեանը (բուն անունով Իսահակեան), ծնած էր Գանձակ, 1882-ին[82]: Ուսանած էր Ս. Էջմիածնի Գէորգեան ճեմարանը եւ ռուսական դպրոցներու մէջ:

1905-ին, Ջամալեան Գերմանիա կ'անցնի եւ փայլուն յաջողութեամբ կ'աւարտէ Պերլինի Համալսարանի ընկերային գիտութիւններու բաժինը[83]:

Դաշնակցութեան Պիւրոյի Կովկասեան հատուածի անդամ էր:

Իր քաղաքական արտարոց գաղափարները աւեր գործած էին 1918-ի Էրզրումի դէպքերուն, եւ պատճառներէն մէկը հանդիսացած՝ Թրքահայաստանի կորուստին:

Ան մեռաւ Փարիզ, 1940 թուականին:

Խալիլ փաշայի բանակները հրաման կը ստանան չարժելու դէպի հիւսիս: Թուրք հրամանատարը իր տրամադրութեան տակ ունէր 18

---

[81] Նոյն, էջ 116:
[82] Յուշապատում Հ. Յ. Դաշնակցութեան, 1890-1950, էջ 507:
[83] Նոյն, էջ 508:

թնդանօթ եւ 24 գնդացիր, 16 հազար կանոնաւոր զօրք եւ 8 հազար քիւրտ ու պարսիկ անկանոն ուժեր, ընդամէնը 24,000 հոգի: Այդ ճակատին վրայ ռուսերը ունէին 8 հազար զօրք եւ 600 կամաւորներ, նաեւ 16 թնդանօթ եւ 18 գնդացիր[84]:

Անդրանիկի «թիկնապահ Ջինուորը» քիչ մը տարբեր վիճակագրութիւն մը կու տայ Խալիլ փաշայի զինուորական ուժին մասին.- Ըստ իրեն՝ թշնամին ունէր «12 հազար կանոնաւոր զինուորներ, 4 հազար քիւրտ ու պարսիկ պաշըպօզուճներ, 12 թնդանօթ եւ 12 արագահարուածՙ»[85]:

Ապրիլ 17, 1915-ին, ուժեղ կռիւ մը տեղի կ'ունենայ Շահթախտի մօտերը, ուր ռուս ուժերը սասրափելիօրէն ջարդուելէ ետք, անկարգօրէն կը փախին: Այդ օրը թուրքերը կը մտնեն Տիլման: Քաղաքին մէջ հաստատուած ռուս 6-րդ գունդը եւս չի յաջողիր դիմադրել եւ կը ջարդուի[86]:

Ռուս բանակի զօրավարներէն հայազգի Նազարբէկով հրաման կը ստանայ Ատրպատականի վերին հրամանատար Զօր. Ջերնազուպովէն, որ ամէն գնով աշխատի կեցնել Խալիլ փաշայի յառաջխաղացքը:

Ջերնազուպով իր օգնական Գնդապետ Ջէնքիեվիչին հետ լուր կը ղրկէ հրամանատար Անդրանիկին, ըսելով՝ «Դուն եւ քու զինուորներդ էք իմ յոյսս»: Անդրանիկ կը պատասխանէ. «Բարեւ հաղորդէ կեներալին եւ ըսէ անոր որ չի վրդովի: Պիտի չթողում որ թշնամին մատ մը իսկ յառաջանայ»[87]:

Զօր. Նազարբէկով հրաման կ'ընէ ռուսական գունդերէն մէկուն գրաւելու Մուղանջուղի լեռնաշղթային աջ կողմը, իսկ Անդրանիկին կը հրահանգէ պաշտպանել լեռնաշղթային ձախ մասը:

Անդրանիկ անմիջապէս ձի կը նստի եւ կ'երթայ քննելու լեռնաշղթային դիրքերը: Վերադառնալով, զօրքին կը հրամայէ իրեն հետեւիլ: Երբ կը հասնի իր պաշտպանութեան ծրագրի ամէնէն կարեւոր կէտին՝ ժայռի բլուրին, որուն առջեւ կը տարածուէր Սալմաստի կանաչապատ դաշտը, անոր պաշտպանութիւնը կը յանձնէ վաշտապետ Կարոյին:

«— Այս ժայռը կը տեսնե՞ս, — կը հարցնէ ան վաշտապետին:
Եւ անոր զինուորական բարեւին վրայ.

---

[84] *Սեպուհ*, Էջեր Իմ Յուշերէն, *Հա. Ա.*, էջ 191:
[85] Զօր. Անդրանիկի Կովկասեան Ճակատի Պատմական Օրագրութիւնը, էջ 18:
[86] *Սեպուհ*, Էջեր Իմ Յուշերէն, *Հա. Ա.*, էջ 190:
[87] Զօր. Անդրանիկի Կովկասեան Ճակատի Պատմական Օրագրութիւնը, էջ 19:

— Այս ժայռին փակած պիտի մնաք այնպէս, ինչպէս ան փակած է գետին»[88]:

Անդրանիկ իր զինուորները իրենց դիրքերուն վրայ կը տեղաւորէ եւ անոնց հրահանգներ կու տայ խրամներ փորելու: Վերադարձին, յոգնած, քարի մը վրայ կը նստի եւ ճաշը կ'ապսպրէ: Մինչ ճաշը կը պատրաստեն, կը դառնայ գունդի քահանայ Տէր Վարդանին եւ կ'ըսէ.

— Մնաց քու աղօթքդ, Տէր Հայր:

Քահանան խաչ կը հանէ եւ կ'արտասանէ «Հայր Մեր»ը: Ցետոյ գրպանէն կը հանէ կարմիր թաւիշով եւ արծաթ խաչով պատած ժամագիրքը եւ կը կարդայ գլուխ մը:

Անդրանիկ, յուզուած, ոտքի կ'ելլէ եւ կ'երթայ կը համբուրէ քահանային ձեռքը եւ ժամագիրքին խաչը: Իրեն համար պատրաստուած վրանը վերադառնալով ճաշի կը նստի: Հազիւ պատառ մը բան կերած, աչքերը կը գոցուին եւ կը քնանայ: Ոտհարար Ասլիկ աղան վերմակը վրան կը նետէ:

Ապրիլ 18-ի գով ու պայծառ առաւօտեան, Ասլիլ փաշան կը սկսի իր բուռն յարձակողականը: Թնդանօթները կրակ կը ժայթքեն եւ ռումբեր կը տեղացնեն հայ եւ ռուս գունդերու դիրքերուն վրայ: Թշնամի զօրքերը Տիլմանէն յառաջանալով, որոշ յաջողութիւն մը կ'արձանագրեն կէսօրուան մօտ, գրաւելով Բարգուշլու գիւղը: Թշնամին իր յառաջխաղացքը կը կատարէ ի գին անհամար զոհերու: Թէպէտեւ հայ եւ ռուս զօրքերը իրենց դիրքերը կը պահեն, սակայն լուր կը հասնի Անդրանիկին թէ իր զօրամասերը զոհեր տուած են, եւ թէ վիրաւորներուն մէջ կը գտնուին Մշոյ Սմբատը, Արտաշէս Սունճեանը եւ Տէր Վարդան քահանան:

Երբ Անդրանիկ կը լսէ իր զօրամասի զոհերուն եւ վիրաւորներուն մասին, կը յուզուի, կը պոռթկայ հրաբուխի նման. «Բաբաներն ճանընա...ձիս բերէք»: Կը բերեն ձին, կը նստի եւ կը սուրայ դէպի դիրքերը. իրեն կը հետեւին իր թիկնապահները եւ Սամսոն Թաթէոսեանը, իսկ բժ. Տէր Թովմասեանը կը մնայ, վիրաւորներուն առաջին օգնութիւնը հասցնելու: Անդրանիկ կ'անցնի լեռնաշղթայի ողնաշարի վրայով, ուր որ դիրք բռնած էին կամաւորները:

Դիրքերէն մէկուն վրայ ծանր վիրաւոր մը, Անդրանիկը տեսնելուն պէս, պառկած տեղէն վեր կ'ելլէ, հրացանը ձեռք կ'առնէ եւ դանդաղօրէն դէպի լքած դիրքը յառաջանալով կը սկսի կրակել: Անդրանիկ վար կ'իջնէ ձիէն եւ կ'երթայ ու կը համբուրէ վիրաւորին ճակատը, եւ անոր կողքին պառկելով ինք եւս կը սկսի կրակել:

---

[88] Ա. Թէրզիպաշեան, Անդրանիկ, *Փարիզ*, 1942, էջ 190:

Գալով փառակցի Կարոյին, որուն հրամայած էր Անդրանիկ «ժայռի դիրքին փակած մնալ այնպէս՝ ինչպէս ժայռը գետին», Անդրանիկ կը նչմարէ որ իրօք, Կարոն, փակած է ժայռին, բայց այս անգամ... անչուն չ: Անդրանիկ վար կ'իջնէ ձիէն, կը համբուրէ ցուրտ ճակատը նահատակին, եւ զայն կը փոխարինէ ուրիշ վաչտապետով մը: Երբ հրամանատարը դիտակը աչքին դաշտը կը զննէ, զարհուրելի տեսարան մը կը պարզուի աչքերուն – դաշտը ծածկուած է բազմաթիւ թուրք զինուորներու դիակներով:

Անդրանիկ մէկ դիրքէն միւսը սուրալով կը խրախուսէ բոլորին:

«Զարմանալի էր նա իր ազդեցութեամբը, – կը գրէ հրամանատարին ուղեկից Սամսոն Թաթէոսեանը.– կուի ժամանակ երբ նա յայտնուում էր դիրքերում, կամաւորները կարծես ուժ էին ստանում, ոգեւորուած էին եւ անմիջապէս իրար հաղորդում «Փաչա՛ն եկաւ, Փաչա՛ն եկաւ»: Նա գնում էր գնդակների տարափի տակ. թիկնապահներից մէկը մօտեցաւ ինձ եւ ասաց. «Վտանգաւոր է այդպէս գնալը, կարող է գնդակ կպչել, զգուշացրու Փաչային, թող իջնի ցած:»

«Ես նոր հասկցայ, որ իրաւ կարկուտի նման թափուող գնդակներից կարող է սպանուել: Զգուշացրի իրեն որ իջնէ աւելի ցած. նա չպատասխանեց, չարունակեց գնալ. երկրորդ անգամ զգուշացրի եւ նա փոքր ինչ զայրացած պատասխանեց. «Ի՞նչ կ'ըսես, ո՞ւր երթամ, կռիւը հո՛ս է, հոն չէ» եւ չարունակեց իր ճամբան[89]:

Անդրանիկ կ'իջնէ լեռնաշղթայէն ցած, դէպի լերան ստորոտը գտնուող փոքրիկ ծառաստանը: Կը դիտէ բաց դաշտը եւ կ'ըսէ.– Թշնամին չփոթեցնելու համար պէտք է այստեղէն յարձակում մը ընել:

Թուրքերուն յարձակումը երթալով կ'ուժեղանար. անոնք չղթայ կապած, ալիք-ալիք կը մօտենային Բարգուշլու գիւղը, դիրք բռնելով առուակներու եւ հեղեղատներու մէջ:

Անոնք կու գային անընդհատ, մշակուած ու կանաչազարդ դաշտերու մէջէն, սակայն իրար ետեւէ թաւագլոր կ'իյնային, վիրաւոր կամ սպաննուած, եւ կը ներկէին նորաբոյս տունկերը իրենց տաք ու կարմիր արիւնով:

Ի՞նչ էր պատճառը, որ թշնամին այս յամառ ու խելագար յարձակումները կը գործէր, անհամար զոհեր տալով:

Խալիլ փաշան, իր սկզբնական յաջողութիւններէն քաջալերուած՝ զօրք զօրքի ետեւէն ղրկած էր բաց դաշտով, թնդանօթներու պաշտպանութեան տակ, գրաւելու համար լեռնաշղթան, բայց հայ եւ ռուս գընդացիրներու տարափին տակ անոնք հնձուած ու գետին փռուած էին:

---

[89] *Սամսոն Թաթէոսեան*, Տիլմանի Ճակատամարտը (*Տես*, Վասպուրական, *Վենետիկ*, 1930, էջ 130):

Անդրանիկ յարձակում մը կը գործէ Թշնամիին Բարգուշլու գիւղէն հանելու համար, բայց չի յաջողիր եւ քանի մը զոհեր կու տայ: Ան կը նստի քարի մը վրայ եւ կը վառէ սիկարէթ մը. ծուխը քանի մը անգամ ներս կը քաշէ, հանդարտեցնելու համար իր փոթորկալից սիրտը:

Մինչեւ կէսօր Թշնամին իր յարձակողականը կեդրոնացուցած էր ճակատի աջ թեւին վրայ, ուր մշոյ Սմբատը յամառ դիմադրութեամբ հնձած էր Թշնամիին շարքերը, ինքն ալ վիրաւոր իյնալով բախտաներուն ընթացքին:

Կէսօրէ ետք կռիւը կը սաստկանայ ձախ դիրքերուն վրայ: Զօր. Նազարբեկով, որ կեդրոնէն կը ղեկավարէր ամբողջ ճակատը, կը զգայ վտանգը որ կը սպառնայ ճակատի ձախ թեւին: Կը ղրկէ երկու թնդանօթ, երկու գնդացիր եւ գումարտակ մը զօրք՝ ամրացնելու համար ձախ թեւը:

Ցետ միջօրէին, Տիլմանի ճակատամարտը ահեղ երեւոյթ մը կը ստանայ: Կատաղի էր յարձակումը, նոյնքան կատաղի՝ դիմադրութիւնը:

Սար ու ձոր կ'արձագանգէին թնդանօթներու ահեղ որոտումներուն, որոնք կրակ կը ժայթքէին անդադար: Երկու կողմերէն 20–30 հազար հրացան կը պայթէին եւ 20–30 գնդացիր գնդակ կը մաղէին օդին մէջ:

Նազարբէկով հրահանգած էր բոլոր զօրամասերուն, որ յամառօրէն կռուին եւ եթէ հարկը ըլլայ պատուաւորապէս իյնան այս լերան բարձունքներուն վրայ՝ ռուս ճակատէն սրբելու համար երէկուան պարտութեան արատը եւ վերականգնելու այդ ինկած պատիւը՝ պարտութեան մատնելով Թշնամին[90]:

Այս պատճառով, ռուս զօրքն ալ, հայ կամաւորներու կողքին, առիւծաբար կը կռուէր եւ տեղի չէր տար Թշնամիի գրոհներուն առջեւ:

Կռիւի տաք միջոցին, վաշտապետ Լոպասեան, որ հեռադիտակը աչքին կը հետեւէր Թշնամիին չարժումներուն, գնդակ մը կը ստանայ գլխէն եւ չնչասպառ գետին կ'իյնայ:

Թուրք հրամանատարութիւնը ամէն ջանք կը թափէ պահելու համար յարձակման թափը, բայց ի զուր: Հայ եւ ռուս զինուորները ամուր կառչած են իրենց դիրքերուն, եւ անդադար կրակ կը ժայթքեն Թշնամիին վրայ: Ծալիլ օգնական ուժեր կը հասցնէ, բայց անկարող կ'ըլլայ առաջքը առնելու խուճապային նահանջին: Մուղանճուքի սարի լանջերէն, ժայռերու ծերպերէն ու խրամներու ետեւէն անխնայօրէն գնդակ կը տեղար ընդարձակ գերեզմանոցի մը վերածուած դաշտի

---

[90] Սեպուհ, էջեր իմ Յուշերէն, Հա. Ա., էջ 194–195:

վրայ: Գնդացիրները դադար չունէին, իսկ հրետանիին արձակած ռումբերն ու շրապնելները թափը վերջնականապէս կոտրած էին թշնամիի գրոհին: Իրիկուան ղէմ թուրքերուն կողմէ միայն հատ ու կտոր հրացանի ձայներ կու գային:

Անդրանիկ Նիկոլի վաշտէն յիսնեակ մը զինուորներ վերցնելով, անոր հետ կ'իջնէ լերան ստորոտը գտնուող ծառաստանը եւ այնտեղէն կը յառաջանայ ղէպի բաց դաշտը, թշնամիի դիրքերուն ուղղութեամբ: Թշնամին չի շարժիր: Անդրանիկ կը նկատէ որ Սալմաստէն Թաւրիզ տանող մեծ ճանապարհին վրայ երկար ու սեւ գիծ մը կը շարժի: Դիտակով յայտնի չ'ըլլար թէ ովքե՞ր են անոնք: Ան հանդարտօրէն կը մօտենայ Համզաքանդ գիւղին: Եկողները կոզաքներ էին, որոնք կը մտնեն գիւղը առանց դիմադրութեան: Ուրեմն թշնամի չէր մնացած այդ կողմերը: Կոզաքները հետախուզութեան նպատակով եկած էին, թշնամին չփոթեցնելու եւ ենթադրել տալու, որ Թաւրիզէն ռուսերուն օգնական ուժ ղրկուած է:

Կոզաքները չատ ճարպիկ էին հետախուզութեան մէջ: Սամսոն Թաթէոսեան կ'ըսէ.–

«Ամենաընտելացած որսորդական շունը այնպէս չէ որոնում հետապնդում իր որսին, ինչպէս կոզաքը իր թշնամուն. նրանք կարծես դրա համար էին ստեղծած – ճարպիկ, արագաշարժ, լուռ, գաղտնապահ»[91]:

Յաջորդ առաւօտուն, դեռ բոլորովին չլուսցած, Անդրանիկ կը հրամայէ որ հայ մարտիկները դաշտ իջնեն: Ճանապարհին կը հանդիպին Աւոյի յառաջապահ ձիաւորներուն, որոնք կը յայտնեն թէ՝ մինչեւ Մուղանտաշի մօտերը գացած են բայց թշնամիին հետքը նոյնիսկ չեն գտած: Կ'իջնեն դաշտ. թշնամի անհամար դիակներ կը տեսնուին ամենուրեք, այլանդակուած դէմքեր եւ ջախջախուած գանկեր:

Գիշեր ատեն, թուրքերը նահանջած էին դէպի Ղապաղ Թէփէի եւ Զինճիրլիի անառիկ դիրքերը: Հոն ալ ապահով չզգալով, անոնք ուղղուած էին դէպի Արաւուլ, ճամբուն վրայ գետնի հաւասարցնելով հայկական Ղալասար գիւղը: Ղալասարը Սալմաստի ամենահարուստ եւ չէն հայկական գիւղն էր:

Անդրանիկ եւ իր հետեւորդները կ'անցնին գիւղի այն ճանապարհէն, ուր տասնեակ մը տարի առաջ Ղալասարի ազգաբնակչութիւնը «բուռն ոգեւորութեամբ, խաչով-խաչվառով, ծաղկէ փունջերով, երգով, ուռաներով» դիմաւորած էր Սասնոյ հերոսներուն՝

---

[91] *Սամսոն Թաթէոսեան*, Տիլմանի Ճակատամարտը (*Տես*, Վասպուրական, *Վէնետիկ*, 1930, էջ 131):

Անդրանիկին, Սեբաստացի Մուրատին, Սմբատին, Սեպուհին, Կայծակ-Առաքելին եւ Սէյդօ-Պօղոսին, որոնք յոգնած ու սպառած կը վերադառնային Սասունէն: Բայց այս անգամ դիմաւորող չկար, բարի գալուստ մաղթող չկար, տխուր էր գիւղը եւ ամայի...[92]:

Գիւղի եկեղեցիին առջեւ անոնք հողին կը յանձնեն նահատակ վաշտապետ Մատթէոս Լոպասեանը[93]:

Ապրիլ 18-ի Տիլմանի ճակատամարտին, հայերը տուած էին 25 սպաննուած եւ 51 վիրաւոր, իսկ թշնամին 700 դիակ թողուցած էր դաշտին վրայ:

Սեպուհ հայոց զոհերուն թիւը կու տայ «30 սպաննուած, 45-46 վիրաւորներ», իսկ թշնամիին կորուստները՝ «չուրջ 3000 սպաննուած եւ 1500 վիրաւոր»[94]:

Տաճատ Թերլեմեզեան, որ 1915-ին Ուիսքանսընի համալսարանը (Միացեալ Նահանգներ) ձգելով գացած էր Թիֆլիս եւ միացած կամաւորական գունդերուն, Տիլմանի ճակատամարտին թրքական զոհերուն թիւը կը գնահատէ «3000-է աւելի»[95]:

ՏԻԼՄԱՆԻ ՅԱՂԹԱՆԱԿՈՎ ԿԸ ՓՐԿՈՒԻ ՎԱՆԻ ՀԱՑՈՒԹԻՒՆԸ

Տիլմանի յաղթական ճակատամարտը հայ ազատագրական պայքարի եւ հայ կամաւորական շարժման փառապանծ էջերէն մէկը կը հանդիսանայ:

Մինչ հայ եւ ռուս զինուորները յաղթականօրէն մուտք կը գործէին Տիլման քաղաքէն ներս, անդին, Վանի մէջ, հայ ժողովուրդը օրհասական կռիւ կը մղէր թուրք ջարդարարներուն դէմ, զինուորական ղեկավարութեամբ Արմենակ Եկարեանի, Կայծակ Առաքելի եւ Պուլկարացի Գրիգորի: Իսկ Արամ Մանուկեանը, ըլլալով աւելի քաղաքական քան զինուորական մարդ, ամբողջ մտահոգութիւնը կեդրոնացուցած էր հայ եւ թուրք ընդհարումներէն խուսափելու եւ վերահաս աղէտը մեղմելու կամ գէթ ուշացնելու վրայ:

Արդարեւ, 1915-ին, Ապրիլի սկիզբները, դէպի Շատախ տանող ճամբուն վրայ, կուսակալ Ճէվտէթի կողմէ սարքուած դաւադրու-

---

[92] Նոյն, էջ 133-134:

[93] Զօր. Անդրանիկի Կովկասեան Ճակատի Պատմական Օրագրութիւնը, էջ 20:

[94] Սեպուհ, Էջեր իմ Յուշերէն, Հա. Ա., էջ 203:

[95] Տաճատ Թերլեմեզեան, Զօր. Սմբատի Մասին (Տես «Հայրենիք» Օրաթերթ, Օգոստ. 20, 1980, էջ 2:

թեամբ Իշխանի սպաննութենէն ետք, Դաշնակցական ղեկավար Արամ, Ռամկավար մարտիկ Կարապետ Շատախցեանի տունը խորհրդակցութեան եկած էր: Հոն են կուսակցական խմբապետներ եւ կարեւոր դէմքեր: Կը կանչուի նաեւ Արմենակ Եկարեանը: Վերջին ծայր ընկճուած, Արամ խօսքը կ'ուղղէ Եկարեանին, յայտնապէս դողացող ձայնով մը.-

«— Արմենակ, կացութիւնը ծանօթ է քեզ. փորձառու, անցեալի տէր մարդ ես. ըրէ ինչ որ անհրաժեշտ է որ ընես եւ ինչ որ կը սպասւի որ ընես...»[96]:

Ամէն մարդ նայուածքը Եկարեանին ուղղած կը սպասէ թէ ի՞նչ պատասխան պիտի տայ Ռամկավար մարտիկը:

— Ճիշտ է, — կ'ըսէ Եկարեան, — դրութիւնը շատ լուրջ է, նոյնիսկ վտանգաւոր, բայց ոչ յուսահատական: Մեր մեծագոյն առաւելութիւնը թուրք ուժերու անբաւարարութիւնն է: Պէտք է պատրաստուինք եւ կազմակերպուինք: Կը կազմուի «Զինուորական Շտապ» (Գրասենեակ) ղեկավարութեամբ Արմենակ Եկարեանի[97]:

Արմենակ Եկարեանը 90-ական թուականներու Վասպուրականի ողջակիզման չրջանին յեղափոխական անցեալ ունեցող քաջասիրտ մարտիկ մըն էր: Ան չղթայակապ ճաշակած էր Բաչ Գալէի եւ Վանի բանտերու զնտաններուն դառն տանջանքները:

1915 Ապրիլի քաղաքա-զինուորական պայմաններուն տակ, Տիլմանի յաղթանակը կրկնակ կարեւորութիւն կը ներկայացնէր յատկապէս հայերուն համար.- Առաջին՝ Արարատեան Դաշտի դռները փակուած կը մնային Խալիլ փաշայի զօրքերուն դիմաց, եւ այդպէսով՝ երկրորդ անգամ ըլլալով օդը կը ցնդէր Երիտ.-Թուրք կառավարութեան դէպի Կովկաս տարածուելու երազը:

Երկրորդ՝ կը փրկուէր Վանի հայութիւնը ստոյգ բնաջնջումի վտանգէն: Արդարեւ, Խալիլ Տիլմանէն նահանջելէ ետք, փորձած էր դէպի Վան ուղղուիլ, թիկունքէն հարուածելու համար Վանի հայութիւնը, բայց սքանչելին Անդրանիկ, նախազգալով Խալիլի դիտաւորութիւնները, ձիաւոր խումբ մը, Երկրորդ եւ Չորրորդ վաշտերուն հետ, ղրկած էր բռնելու համար Պաշգալէի բարձունքները, որպէսզի արգիլէ Խալիլի յառաջխաղացքը դէպի Վան: Հայ զինուորները կռիւով կը գրաւեն այդ բարձունքները: Թշնամին կու տայ 13 սպաննուած եւ 4 ձիաւոր գերի[98]:

Պաշգալէի բարձունքներէն գերի բռնուած թուրքերը խոստովա-

---

[96] Յուշեր Արմենակ Եկարեանի, *Խմբագրեց Լ. Ադէմեան*, էջ 191:

[97] *Նոյն*, էջ 192:

[98] Զօր. Անդրանիկի Կովկասեան Ճակատի Պատմական Օրագրութիւնը, էջ 21:

Արմենակ Եկարեան

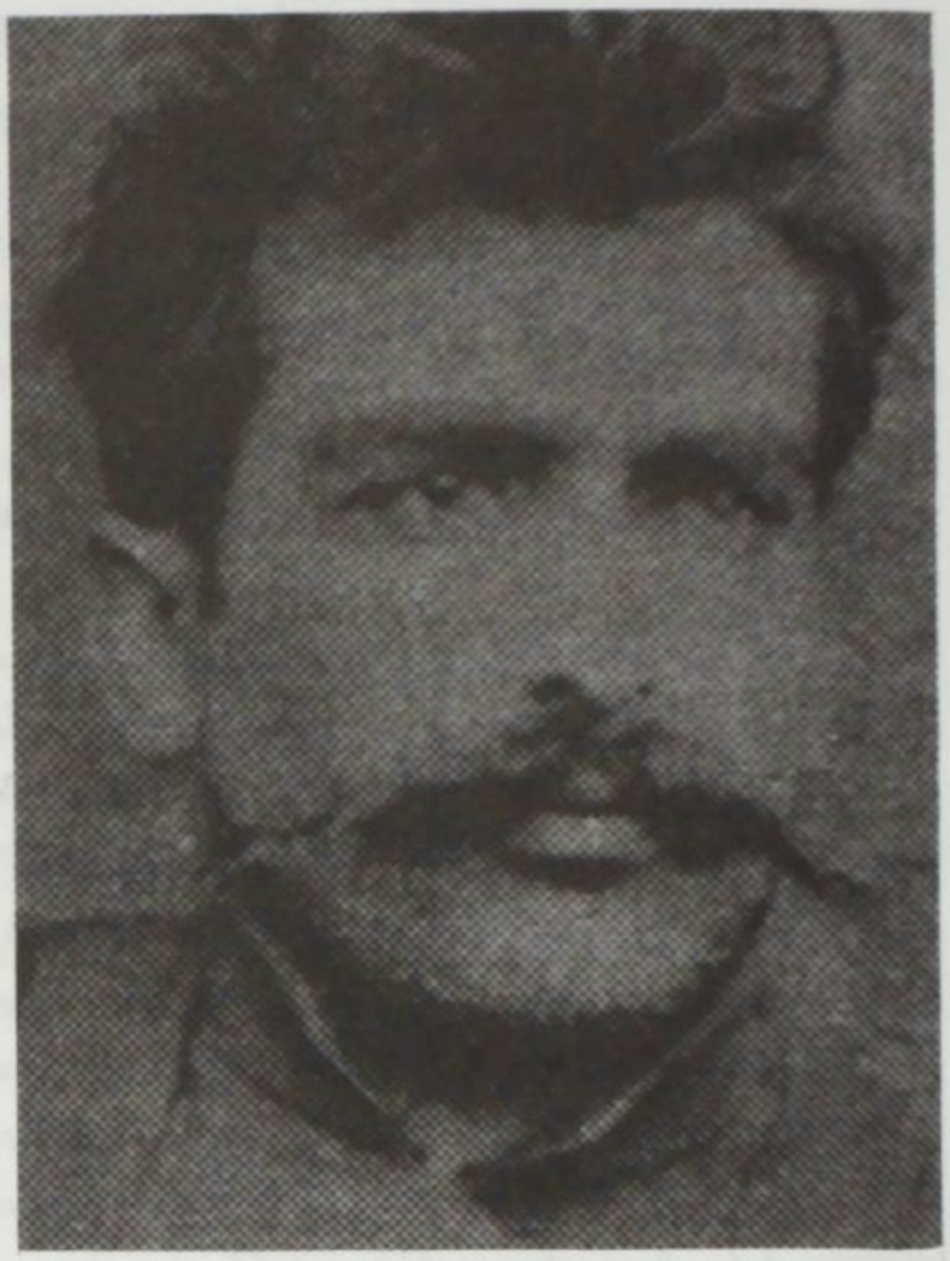

Արամ

նած էին Անդրանիկի նախատեսութիւնները, ըսելով՝ «Դուք մեզ կանխեցիք եւ մեր առաջը կտրեցիք»[99]:

Հայ հրամանատարը Պաչգալէի բարձունքները գրաւելու քայլը առած էր ինքնագլուխ, առանց վերին հրամանի, փրկելու համար Վանի հայութիւնը, որոնք լաթի կտորի մը վրայ նամակ ղրկած էին Անդրանիկին, օգնութիւն խնդրելով:

Արդարեւ, Տիլմանի ջախջախիչ յաղթանակէն ետք, կամաւորական բանակը անցած էր Զօլա գետը եւ տեղաւորուած Շէյթանաւա գիւղը:

Գիշերը, Անդրանիկ եւ Սամսոն նոյն վրանը կը քնանան: Խօսակցութեան ընթացքին Անդրանիկ վախ կը յայտնէ թէ՝ Խալիլ պէյ կրնայ մտնել Վան, եւ այն ժամանակ չատ գէշ կացութիւն կրնայ ստեղծուիլ Վասպուրականի հայութեան համար, մանաւանդ եթէ ռուսերը ուշանային իրենց յառաջխաղացքին մէջ, ինչ որ չատ հաւանական կը նկատուէր:

Սամսոն չկարողանալով քնանալ, վեր կ'ելլէ եւ կ'անցնի Սեպուհի վրանը: Խումբ մը վաշտապետներ խօսակցութեան մէջ են

---

[99] Նոյն, էջ 21:

հոն, բարձր տրամադրութիւններով, Տիլմանի փառապանծ յաղթանակէն ետք:

Այս խօսակցութեան ընթացքին մէկը ներս կը մտնէ եւ կը յայտնէ թէ՝ երկու քիւրտեր Սամսոնը կ'ուզեն տեսնել: Սամսոն իսկոյն դուրս կ'ելլէ վրանէն եւ կը տեսնէ թէ իր բարեկամ Մուսթաֆան է, որ նամակ բերած է վանէն:

Կը մտնեն Անդրանիկի վրանը: Մուսթաֆայի ընկերակից քիւրտը կը քանդէ հագուստին ծալքը եւ կը հանէ նամակը, որ գրուած էր լաթի վրայ եւ ղրկուած՝ Արամին կողմէ: Նամակին պարունակութիւնը մօտաւորապէս հետեւեալն էր.–

«Տաճիկ նենգամիտ կառավարութիւնը ստոր խաբէութեամբ սպաննեց Իշխանին՝ Շատախի ճանապարհին, իսկ Վրամեանին ձերբակալեց եւ գիշերով անյայտացրեց: Այս տմարդի վարմունքը ցնցեց ամբողջ Վասպուրականը. հետեւանքը պարզ էր՝ ընդհարումը անխուսափելի: Սկսեցին արիւնոտ օրերը, կռիւ է, ուժեղ կռիւ: Պաշարուած ենք Այգեստանում եւ թէ քաղաքում, կտրուած ենք իրարից եւ գաւառներից: Ժողովուրդի դիմադրութեան կորովը բարձր է, թշնամու բուռն յարձակումները յետ են մղւում հերոսաբար: Կը դիմադրենք անշուշտ, սակայն դրսի օգնութիւնը անհրաժեշտ է չտապեցնել: Որքան ուշանայ այդ օգնութիւնը, նոյնքան պիտի թուլանան մեր ինքնապաշտպանութեան միջոցները: Չգիտեմ կենդանի կը լինենք թէ ոչ, սակայն, չտապէք փրկել այս հերոս ժողովուրդին»[100]:

Անդրանիկ եւ վաշտապետները կ'որոշեն դիմել Զօր. Նազարբէկովին: Ան կու տայ խուսափողական պատասխաններ, թէ՝ իրմէ կախում չունի բանակին ինչ ուղղութեամբ շարժիլը, եւ թէ «կարող եմ ձեզ հանգստացնել յայտնելով՝ որ հրամայուած է ամէն ուղղութեամբ շարժուել առաջ: Անշուշտ Վանի ուղղութեամբ էլ զօրամաս շարժուել է»[101]:

Ասկէ ետք է որ Անդրանիկ ինքնագլուխ գրաւած էր Պաշգալէի բարձունքները արգիլելու համար Խալիլ պէյի մուտքը Վան: Անդրանիկ իր այս քայլով փրկարար դեր կատարած կ'ըլլար Վանի հայութեան համար:

Տիլմանի մէջ թուրք յաղթանակի մը պարագային, Խալիլ փաշա – դէպի Կովկաս իր ներխուժումը չսկսած – կրնար օգնութեան փութալ Վանի կառավարիչ ճեւտէթ պէյին, որ Վանի հայութիւնը ընկճելու եւ կոտորելու իր անկարողութեան առջեւ, չտապ օգնութեան պէտք

---

[100] *Սամսոն Թաթէոսեան*, Տիլմանի ճակատամարտը (*Տես*, Վասպուրական, *Վենետիկ*, 1930, էջ 135):

[101] *Նոյն*, էջ 136:

ուներ անկասկած: Այդ պարագային Վանի 200,000 հայութիւնը, մնալով երկու կրակի մէջ, ի սպառ բնաջնջուելու վտանգին տակ կրնար գտնուիլ:

«Արդարեւ, ճեւտէթ փաշա կը հաշուէր Խալիլ փաշայի վրայ, որ Պարսկական Ատրպատականի վրայով չրջանցումը պիտի կատարէր Վասպուրականի եւ արեւելքէն պիտի զարնէր Վանի հայութեան«[102]:

Վանի կուսակալ ճեւտէթ պէյը, տարապայմանօրէն բարբարոս բնաւորութեան տէր մէկն էր: Վանի հայերուն հանդէպ իր գործադրած գազանութիւններուն մասին յիշատակութիւն չեմ ուզեր ընել, որովհետեւ չափազանց սրտամորմոք խժդժութիւններ են անոնք եւ ամէն ընթերցողի սիրտ չի կրնար դիմանալ այդպիսի սրտահեղձ արարքներու:

«Անիկա (ճեւտէթ) ոճիրներու սիրահար հրէշ մըն էր պարզապէս, գազան ու անսիրտ»[103]:

Ի դէպ, Արամ փաշան հրաչքով ազատուած էր ճեւտէթի լարած որոգայթէն: 1915 Ապրիլին սկիզբները, հրէշը հրաւիրած էր զինք խորհրդակցելու «կարեւոր եւ անյետաձգելի գործի մը համար»: Հակառակ զգուշացումներու, Արամ կառք կը նստի մեկնելու համար. հազիւ ճամբայ կ'ելլէ հապճէպ սուրացող հայ կառապան մը կը փաթթուի անոր ոտքերուն գրեթէ պոռալով՝

«— Ո՞ւր, Պր. Արամ, ի սէ՛ր Աստուծոյ...Իշխանն սպաննած են Շատախի ճամբուն վրայ եւ Վրամեանն ալ ձերբակալած են...ո՞ւր կ'երթաք, մի՛ երթաք, ի սէ՛ր Աստուծոյ...»[104]:

Արամ կ'ուշաբերի եւ կը յառաջանայ դէպի հայկական թաղերը:

Տիլմանի ճակատամարտին, Անդրանիկի արտասովոր քաջութեան ցայտուն օրինակներէն մէկը կը հանդիսանայ հետեւեալ յատկանշական դրուագը.-

Հերոսը իր ձիուն վրայէն կը զգուշացնէ դիրքերէն մէկուն վրայ գետին պառկած զինուոր մը, թէ գլուխը չատ բարձր բռնած է, կրնայ գնդակ գալ...:

Զինուորը կը դառնայ եւ վեր նայելով կը տեսնէ թէ զինք զգուշացնողը հրամանատար Անդրանիկն է, ձիու բարձրութեան վրայ աներկիւղ նստած, իրո՛խտ նայուածքով եւ առիւծի բաշերով դիցակերպ գլուխը երկինքի կապոյտ եթերին մէջ մխրճուած...:

---

[102] Գերսամ Ահարոնեան, Մեծ Եղռգի ճամբուն վրայ, էջ 80:

[103] Վեր. Ա. Ա. Կէօրկիկեան, Վասպուրականի Հերոսամարտը, էջ 83:

[104] Արամ, Մահուան Յիսնամեակին Առթիւ, Պէյրութ, 1969, էջ 458 (Տես «Հայրենիք» Ամսագիր, Բ. Տարի, Թիւ 8, Յունիս, 1924):

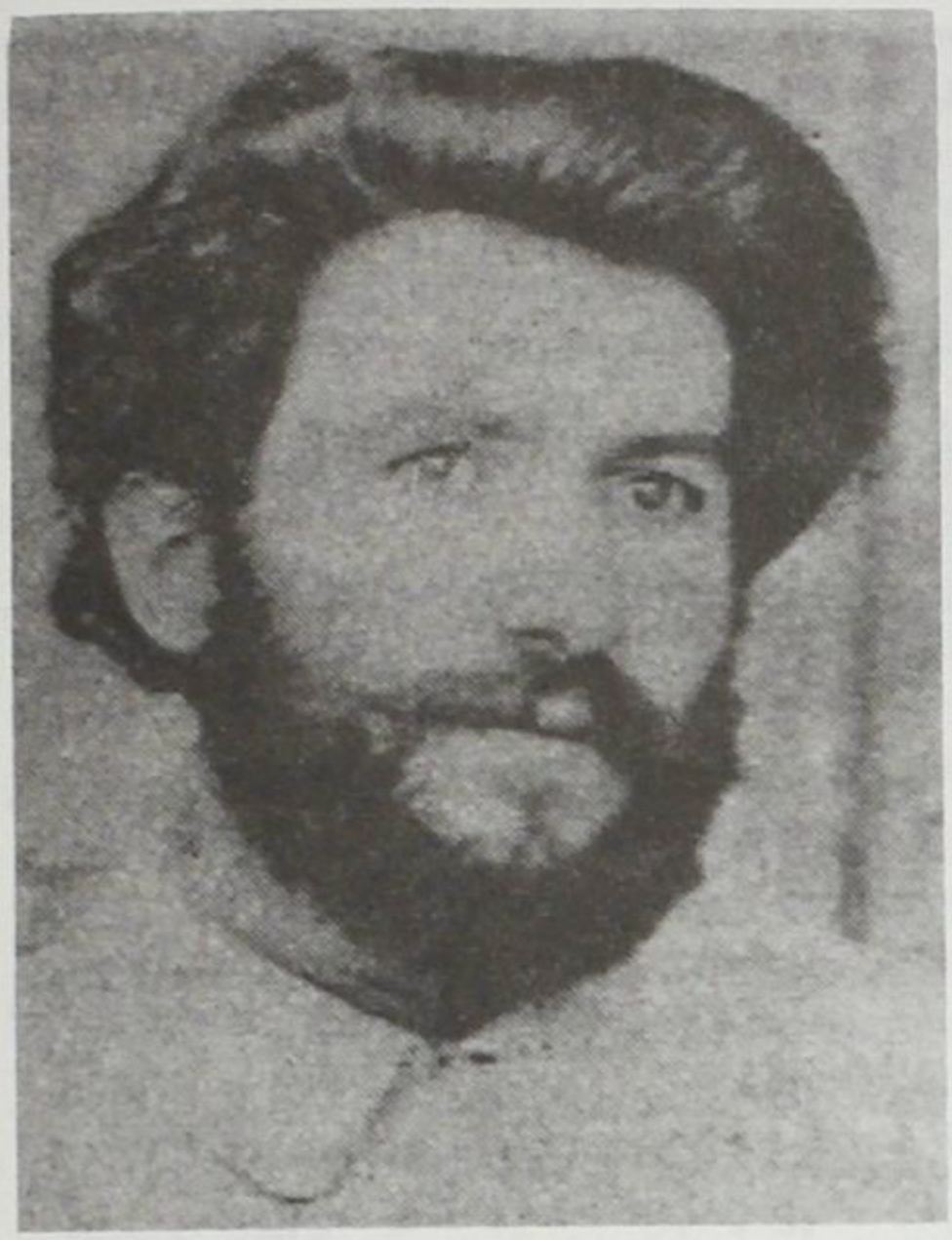

Իշխան

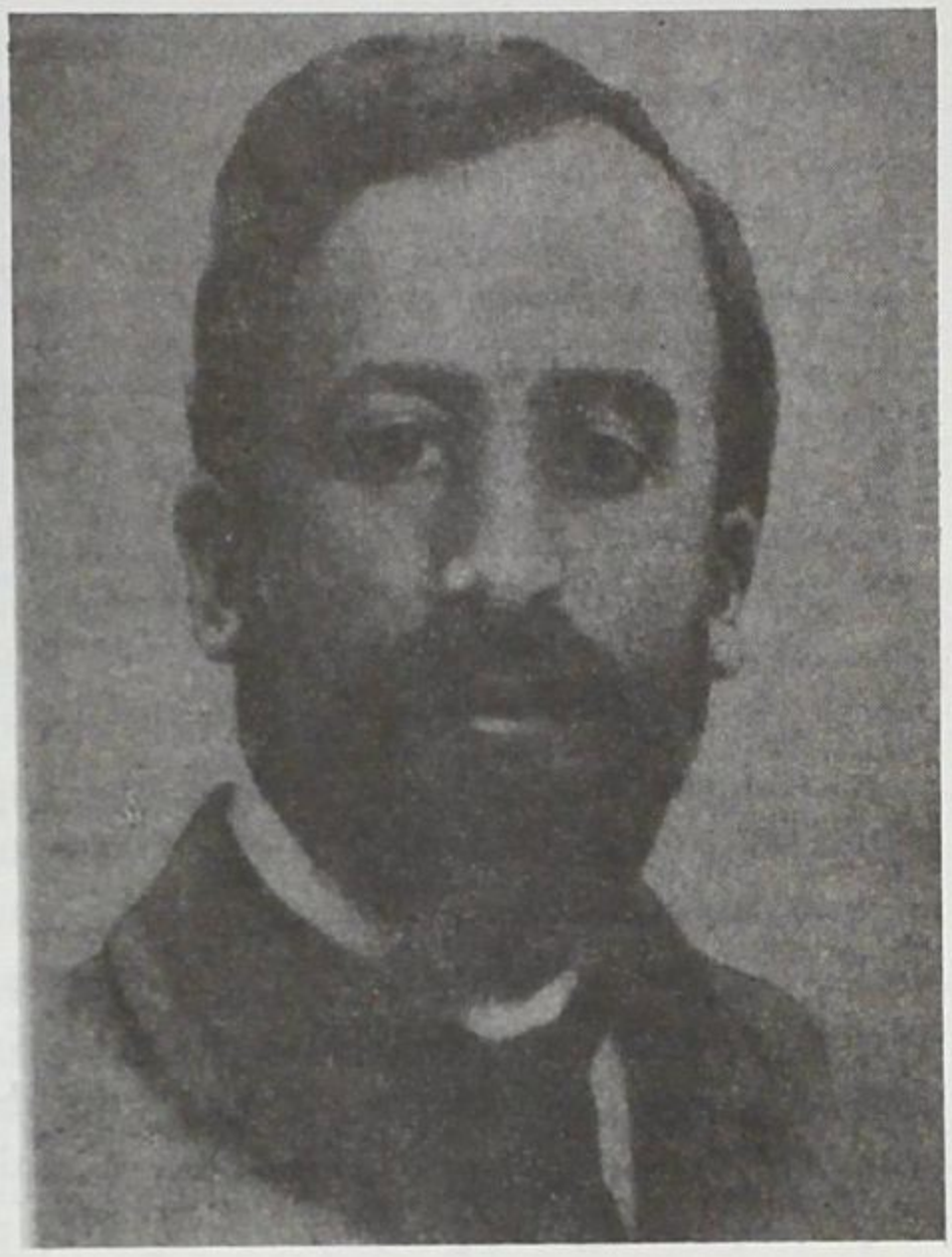

Ա. Վռամեան

Տիլմանի ճակատամարտէն երկու տարի ետք, 1917 *Ապրիլ* 27-*ին*, *Թիֆլիսի մէջ*, *Զօր. Անդրանիկի չնորհուած գնահատութեան գիրին մէջ* (*պաշտօնական կըրնիքով*), *Գեներալ-Էյյտենանտ Ջերնագուպով կը գրէր*։-

«Այստեղ (Տիլման) Անդրանիկը երեւան հանեց իր բոլոր ձիրքերը, ոչ միայն հիանալիօրէն պաշտպանելով իրեն յանձնուած ռազմական շրջանը, այլեւ գործօն բաժին ունենալով մեր հակայարձակումների մէջ։

Այդ ճակատամարտում գումարտակը մեծ կորուստներ ունեցաւ, սակայն պատերազմական փառքի արժանացաւ, եւ կամաւորներից իւրաքանչիւրը, որ այդ կռուին մասնակցեցաւ՝ հպարտութեամբ կարող է ասել, - «Անդրանիկի հրամանատարութեան տակ մեր գումարտակը շքեղօրէն մասնակցեցաւ այդ հոչակաւոր ճակատամարտին, Մուղանճիխի մօտ (Տիլման), որով Կովկասը փրկուեց թշնամական յարձակումից։

Ջերնագումով կը չարունակէ։- «Ես միշտ կը տեսնէի Անդրանիկին, Հայաստանի ազատութեան պաշտպան, խորապէս իր հայրենիքը սիրող։ Ան խիստ էր, պահանջկոտ եւ միեւնոյն ժամանակ զգայուն ու հոգատար· միշտ ինքը օրինակ կը հանդիսանար բաջութեան եւ անվախութեան...Քաջութեամբ իր գլուխը միշտ բարձր պահած էր ազգային իտէալներու իրագործման համար՝ Հայաստանի դարաւոր թշնամիին դէմ մղուած պայքարին մէջ»[105]։

---

[105] Զօր. Անդրանիկի Կովկասեան Ճակատի Պատմական Օրագրութիւնը, էջ 167, *Մ. Ադայեան*, Հայ ժողովրդի Ազատագր. Պայքարի Պատմութիւնից, էջ 402։

Զօր. Նազարբէկով, որու հրամանատարութեան տակ Անդրանիկ կռուեցաւ Տիլմանի ճակատամարտին, 1917 թ. Մայիս 17-ին հերոսին չնորհած գնահատանքի գիրին մէջ ըսած էր, որ Անդրանիկը «անձամբ խելագարութեան չափ քաջ՝ իր նշանաբանը միշտ եղած է «Յարձակում»[106]:

Վանի զօրաբաժնի հրամանատար Զօր. Տրուխինը, նկարագրելով հայ կամաւորական գունդը ըսած էր, որ ան «իրեն գլուխ ունենալով ծայրաստիճան առնական, եռանդոտ եւ ինքնամոռացութեան չափ քաջարի հրամանատար Անդրանիկին՝ բոլոր դրուատումներէ վեր էր՝ օրինակ հանդիսանալով ուրիշներուն, եւ արժանանալով պատերազմական շքանշաններու...»[107]:

Տիլմանի պատմական ճակատամարտի ականատես հարիւրապետ Զերաշվիլին այսպէս կը նկարագրէր Անդրանիկի գումարտակին եւ անոր հրամանատարին հերոսութիւնը.-

«Ետրունակ անձամբ առաջ կը մղէր իր մարդոց, երեւան հանելով ծայրաստիճան պաղարիւնութիւն եւ իր խելագար քաջութեամբ իր ետեւէն յափշտակելով իր գումարտակը: Ես տեսայ, թէ ինչպէս բուռ մը քաջեր իրենց պետէն հմայուած կը սլանային դէպի ստոյգ մահ՝ ռումբերու տարափի եւ գնդացիրներու հրեղէն հոսանքներու մէջ»: *Զերաշվիլի այնուհետեւ կը նշէ թէ* «Անդրանիկը այդ ճակատամարտին ամենագլխաւոր պատճառներէն մէկը եղաւ, որ թշնամիէն երեք անգամ տկար մեր բանակը կարողացաւ տոկալ թրքական լաւագոյն զօրաբաժիններէն մէկուն կատաղի արշաւին...: Ոչ մէկ բան, - *կը չարունակէ Զերաշվիլին*, - իմ մտքէն չի կրնար անհետացնել հայ ազգային հերոսի տեսքը, որ իր կամաւորներուն դէպի հաստատուն մահ կ'առաջնորդէր հայրենիքի երջանկութեան եւ մեր բանակի փրկութեան համար»[108]:

ՍԵՊՈՒՀ ԿԸ ԼՔԷ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐ ԱՆԴՐԱՆԻԿԸ

Տիլմանի ճակատամարտին յաջորդող օրերուն, Անդրանիկ եւ իր խումբը գիւղ մը կը հասնին: Զինուորներ գիւղին մօտ վրան մը կը պատրաստեն Հրամանատարին համար:

Անդրանիկ եւ Սեպուհ կը մտնեն վրանը սուրճ խմելու: Գասպար Իփէքեան անունով զինուորական մը յանկարծ ներս կը մտնէ արիւնլուայ վիճակի մէջ, եւ կը գանգատի հրամանատարին, որ զինուոր մը սուրի հարուածէ մը տուեր էր իր ճակատին, որովհետեւ ինքն ալ նախ մտրակով զարկեր էր անոր:

Անդրանիկ քահ-քահ կը խնդայ եւ Գասպար Իփէքեանը, զարմացած, չի հասկնար թէ հրամանատարը ինչո՞ւ կը խնդայ:

Սեպուհ մէկդի կը քաշէ Գասպարը եւ ականջին կը փսփսայ.-

---

[106] Ծ. Ադայեան, նոյն, էջ 402-403:
[107] Նոյն, էջ 403:
[108] Նոյն, էջ 403:

«Միայն Անդրանիկի եւ Սմբատի պէս հրամանատարներն են որ կըրնան զինուոր մը մտրակել կամ ծեծել. անգամ մըն ալ զինուորի ձեռք չվերցնես»: Այսուհանդերձ զինուորը կը պատժուի[109]:

Մէկ-երկու օր յետոյ, սուրհանդակներ բանակատեղի կը բերեն թղթատար Անաստաս Միկոյեանը, որ բերած է հայ թերթեր Թիֆլիսէն: Մէկուն մէջ Միկոյեան նկարագրութիւնը ըրած է Անդրանիկի մղած մէկ ճակատամարտին, որ հաճելի չի թուիր հրամանատարին: Անդրանիկ խիստ յանդիմանութիւն կ'ընէ Միկոյեանին եւ անկէ կ'առնէ ձին որ բանակին կողմէ տրուած էր իրեն: Ըստ Ս. Վրացեանի, Միկոյեան «այնտեղ Անդրանիկից ծեծ կերաւ ու հեռացաւ ոչ միայն կամաւորական խմբից այլեւ Դաշնակցութիւնից» եւ Վրացեան կը չարունակէ.-

«Ես էլ այն սակաւաթիւներից մէկն էի, որին երբեք ոչ միայն չի ծեծել կամ չի հայհոյել, այլեւ վատ խօսք չի ասել: Իսկ ո՞վ էր այն բախտաւորը, որ Անդրանիկի բռունցքի կամ լեզուի համը չէր ճաշակել: Անդրանիկը ծեծել էր Գասպար Իփէկեանին, Աչխարհբէկ Քալանթարեանին, Անաստաս Միկոյեանին, նոյնիսկ Ռոստոմի, բժ. Զաւրեանի եւ Ռուբէն Տէր Մինասեանի վրայ փորձել էր ձեռք բարձրացնել»[110]:

Երրորդ վաչտի պետ Սեպուհը, 1915 Մայիս 21-ին կը լքէ հրամանատարը եւ կը հեռանայ դէպի Վան, այնպիսի՛ ատեն մը երբ հրամանատար Անդրանիկ անհրաժեշտօրէն պէտք ունէր իր ծառայութեան, որովհետեւ Տիլմանի կռիւներուն հետեւանքով Սմբատ ոտքէն վիրաւորուած հիւանդանոցն էր, նոյնպէս վաչտապետ Արտաշէս Սունճեանը հիւանդանոց կը մնար կոկորդէն վիրաւորուած ըլլալով: Սամսոնը (Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան հիմնադիրներէն Քրիստափորի քեռորդին) մէկ ժամ չարունակ Սեպուհէն խնդրած էր որ չհեռանայ բանակէն, բայց Սեպուհ մեկնած էր առանց կարեւորութիւն տալու Սամսոնի թախանձանքներուն:

Սեպուհի նպատակն էր լքել հրամանատար Անդրանիկը, տարուած նախանձէ, օգտուելով յարմար առիթէն: Սեպուհ նախանձելով Անդրանիկի յաղթանակներէն եւ վայելած համբաւէն, հաշտ աչքով չէր նայեր իր երբեմնի «փաչա»ին, մոռնալով որ Սասունի մէջ ալ «Անդրանիկ փաչա»յի հրամաններն էր որ կը գործադրէր:

Երբ Սեպուհ ֆանաքեռ կ'երթայ, Արղութինսկիի (Իշխան Արղութեան) զինուորները կը սկսին քարկոծել Սեպուհը զայն դասա-

---

[109] *Սեպուհ*, Էջեր Իմ Յուշերէն, *Հատոր Ա.*, էջ 222-223:
[110] *Սիմոն Վրացեան*, Կեանքի Ուղիներով, *Գ. Հատոր*, *Պէյրութ*, 1963, էջ 106:

լիք անուանելով: Լուսահոգի Ռոստոմն ալ ծանր խօսքերով այպանած էր Սեպուհի այս ընթացքը, դատապարտելով զայն[111]:

Նախանձը կ'արտացոլայ Սեպուհի հոգիին մէջ, երբ իր երբեմնի հրամանատարին մասին կ'ընէ հետեւեալ անտեղի վերագրումները, իր յուշերուն մէջ.-

«Անդրանիկ հրամայելով գումարտակի, մերթ ինքզինքը կ'երեւակայէր Ալեքսանտրիկ մը, որ կրնայ կործանել Դարեհի կայսրութիւնը եւ հասնիլ մինչեւ Հնդկաստան, մերթ Յուլիոս Կեսար մը կը կարծէր ինքզինքը, որ զէնքի ու մտքի ուժով կրնար Հռոմն ու իր մեծագոր կայսրութիւնը խոնարհեցնել, մերթ կ'երազէր թէ հայ Նափոլէոն մը եղած է, որ նուաճելով Հայաստանը, պիտի կրնայ էջմիածնի կաթողիկոսէն արքայական թագ ստանալ եւ հայոց ինքնակալ պսակուիլ»[112]:

Անդրանիկի մասին Սեպուհի ըրած այս սխալ վերագրումները խոտոր կը համեմատին ազգային մեծ հերոսին ինք իր դիրքին ու ղեկավարած ուժերուն մասին ունեցած հետեւեալ չատ խոնարհ կարծիքին հետ.-

«— Բանակը, ըսաւ Անդրանիկ — թուրքին օրտուն է, ռուսին կօրպիւսը (corps d'armee): Իմին կամ Դրոյին ունեցած հազարական զօրքերը, որոնք մէկ-մէկ բաղայօն կը կազմեն, ինչպէ՞ս կարելի է կոչել բանակ որ 32 անգամ մեծ է բաղայօնէն: Բայց, մեր հայերու մէջ չկայ մէկը որ ծոցը տէվ այնասի *մը չունենայ* (տէվ այնասին դէմքը արտակարգօրէն խոչորցնող հայելի մըն է): *Միայն մեր բաղայօնները չեն, մենք սովոր ենք ինչ որ մերն է,* տէվ այնասիի *առջեւ դնել եւ անոր միջով նայիլ անոնց վրայ: Մենք չափը պահել չգիտենք, կը չափազանցենք իրողութիւնները եւ մեր չափազանցութիւնները գիտենք երբեմն ոսկեզօծել այնպէս մը որ մենք իսկ կը սկսինք հաւատալ մեր՝ ուրիշներուն հաւատացնել ուզած բաներուն»*[113]:

Սեպուհ հետեւեալ պատճառաբանութիւնները կու տայ Անդրանիկը լքած ըլլալուն համար.-

«Չէ՞ որ մենք ալ մասնակցեր ենք կռիւներու եւ ռազմադաշտերու մէջ ունեցած ենք հրամանատարներ, որոնք լսեր են մեզ, խորհրդակցեր են եւ ապա պատրաստեր իրենց ծրագիրը: Ահա ութ ամիս կ'ընէ որ կը կռուինք, սար ու ձոր կը թափառինք, սակայն օր

---

[111] Զօր. Անդրանիկի Կովկասեան Ճակատի Պատմական Օրագրութիւնը, էջ 25:
[112] *Սեպուհ*, Էջեր Իմ Յուշերէն, *Հատոր Ա.*, էջ 121-122:
[113] *Ա. Թէրզիպաշեան*, Անդրանիկ, էջ 230-231:

Սեպուհ

մը կողք կողքի չեկանք, չխորհրդակցեցանք թէ մեր գործունէութիւնը այս ձեւով՝ արդեօ՞ք չահ մը կը բերէ մեր ժողովուրդին թէ վնաս:

Այս եւ ասոր նման դառնութիւններ կուտակուած էին չարքերուն մէջ, բայց ոչ ոք կը համարձակէր բառ մը ըսել:

Վաշտը չարժեցաւ առաջ, իսկ ես քանի մը ձիաւորներով ուղղուեցայ դէպի Վան:

Իմ հեռանալը վաշտէն չէի կրնար արդարացնել եւ գիտէի որ իմ ըրածը զինուորական մեծ յանցանք էր, որ կրնար դժբախտութեանց պատճառ դառնալ: Իմ այս քայլով նոյնիսկ կը մեղանչէի չատ մը զինուորներու դէմ, որոնք սկիզբէն իմ սիրոյս եկան ճակատը, ինչպէս յայտնի ռազմիկ Մանուէլ, եւ այլն: Սակայն մնալ բանակի մը մէջ, որուն պետը սխալ սխալի ետեւէ կը գործէր, ծայր աստիճան արժանապատուութեան խնդիր էր ինծի եւ կենաց ու մահու հարց մը կը բանար:

Ուրեմն, ընտրելով երկու չարիքներու փոքրագոյնը, մեկնեցայ բանակէն, յանձն առնելով ամէն նուաստացում»[114]:

---

[114] Սեպուհ, էջեր Իմ Ցուշերէն, Հատոր Ա., էջ 241–243:

Անդրանիկ երբեմն ճակատը կը թողուր եւ Թիֆլիս կը վերադառնար, երբ յօղացաւը՝ որ հաւանաբար Սասնոյ լեռներու խոնաւ քարանձաւներէն առած էր, աստկանար: Բանակը կը յանձնէր Սեպուհին կամ Մշեցի Սմբատին: Այսպիսի պարագաներու տակ, հերոսը իր կազդոյրը կը գտնէր բարեկամներու մտերմիկ յարկին տակ:

Մեծ Եղեռնի սկզբնաւորութեան, Ռուբէն Զարդարեանն ու իր ընկերներէն չատերը աքսորուած էին Թուրքիոյ խորերը եւ անասելի չարչարանքներով սպաննուած: Տարաբախտ գրագէտին ընտանիքը ապաստան գտած էր Թիֆլիս:

Անդրանիկը, Տիլմանի ճակատամարտէն ետք վերադարձաւ Թիֆլիս եւ հիւրասիրուեցաւ Տիկ. Զարդարեանի տունը. ան կնքահայրն էր Տիկ. Զարդարեանի զաւակներուն:

Տիկ. Զարդարեանն ու իր երախաները կը յուսային թէ օր մը, իրենց հայրը պիտի յայտնուէր յանկարծ, Տէրսիմի լեռներէն կամ ձորերէն գալով, ինչպէս որ ըրած էին կարգ մը յեղափոխականներ, ինչպէս Սեբաստացի Մուրատը եւ ուրիշներ:

Ռուբէն Զարդարեանի ընկերները՝ Ռոստոմ եւ Ա. Ահարոնեան, կը ջանային համոզել Տիկ. Զարդարեանը որ չյուսահատի, ո՛չ ալ սպասէ բացարձակ հաւատքով մը...: «Մի՛ք հաւատա, – կ'ըսէր Ռոստոմ մեզի, հայրական ջերմ հարազատութեամբ, – եթէ ասեն պիտի գայ, – եթէ ասեն չպիտի գայ, էլի՛, մի՛ք հաւատա...[115]:

«Անդրանիկը, սակայն, չատոնց «գիտէր» իրականութիւնը, իր անվրէպ նախազգացումին թելադրանքովը: Եւ սակայն ան ալ կը ճգնէր մեզ բոլորս պահել այդ պատրաստ սպասումին մէջ»[116]:

Անդրանիկ Թիֆլիսի մէջ քաշուած կեանք մը կ'ապրէր. ան կը զգուշանար դուրս ելլելէ որովհետեւ եթէ ժողովուրդը գիտնար թէ ինք քաղաքին մէջ է, կրնար իր սէրն ու հիացումը յայտնել իր ազգային Դիւցազնին նկատմամբ պոռթկումներով ու ցոյցերով, բան մը որմէ կ'ուզէր խուսափիլ ան:

Տիկ. Զարդարեանի տունը մօտ ըլլալով Յովհ. Թումանեանի տան, Անդրանիկ գիշերները մութին, մեծ զգուշութեամբ, դուրս կ'ելլէր տունէն, Յովհ. Թումանեանի մօտ անցնելու համար երեկոն: Երբեմն կ'ընդունէր նաեւ այցելութիւնը իր մտերիմներուն Տիկ.

---

[115] Հրաչ Զարդարեան, Անդրանիկը Պոլիս (Տես «Լրաբեր» Շաբաթաթերթ, Լոս Անճելըս, Յունուար 10, 1981, էջ 3):

[116] Նոյն, էջ 3:

Ս. Գալստեան, *Զօրավար Անդրանիկը Հովհ. Թումանեանի տանը:*

Զարդարեանի տան մէջ: Յաճախ Թումանեանն ալ կը միանար անոնց:

Անդրանիկ սքանչելի պատմող մըն էր եւ երբ հիւրերուն սկսէր պատմել իր կեանքի դրուագներէն, նոյնիսկ պատմուածքներու վարպետ հեղինակ եւ ժողովրդական դիւցազներգութեանց քերթող Թումանեանը կը կախարդուէր ու կախուած կը մնար Անդրանիկի բերնէն:

Հակառակ Անդրանիկի ձեռք առած բոլոր նախազգուշութիւն-

ներուն, արդէն չշուկներ սկսած էին տարածուիլ թէ ան Թիֆլիս կը գտնուի եւ ամէն ոք կ'որոնէր անոր ուր ըլլալը:

Իրիկուն մը Անդրանիկ կարգ մը մտերիմներով կ'ուղղուի մօտակայ Երեւանեան հրապարակի վրայ բացուող փողոցներէն մէկուն վրայ գտնուող Կաֆէնարան մը: Սպասարկող մանչերէն մին կը ճանչնայ Դիւցազունը եւ գաղտնի լուր կը տարածէ դուրսը: Ցանկարծ խլրտում մը կը սկսի դուրսը եւ մարդիկ ապակիներու ետեւէն կամ վարագոյրներու եզերքներէն կ'ուզեն տեսնել հերոսը: Բազմութիւնը կը զառնայ խուժանային եւ չուտով ծովածաւալ համեմատութիւններու կը հասնի: Անկարելի կ'ըլլայ փողոց ելլել առանց կոխկրտուելու: Անդրանիկ եւ իր հետեւորդները ետեւի դռնակէ մը դուրս կ'ելլեն ու կ'անհետանան:

Տիլմանի ճակատամարտին նահատակուած Արտաշէս Սունճեանի աճիւնները բերուած էին Թիֆլիս թաղուելու համար: Սունճեանը Անդրանիկի քաջ վաշտապետներէն էր· հերոսը ուզեց ներկայ ըլլալ յուղարկաւորութեան:

Որպէսզի ուշադրութիւն չգրաւէ, Անդրանիկ քաղաքային հագուստներով կ'երթայ եկեղեցի, շրջապատուած իր թիկնապահներով ու մտերիմներով:

Ս. Գէորգ մայր եկեղեցիին մէջ եւ դուրսը խռնուած է ահագին բազմութիւն մը, Անդրանիկը տեսնելու ակնկալութեամբ:

Դուրս կ'ելլեն դպիրները, տիրացուները, եպիսկոպոսները եւ վերջապէս դագաղը՝ շրջապատուած անոր զինուորներէն ու ընկեր վաշտապետներէն: Անոնց ետեւէն կ'երեւնայ Դիւցազնը: Թափօրը կ'ուղղուի դէպի ժողովուրդը: Ամբոխը չի համարձակիր խուժելու հերոսին վրայ, արարողութեան հանդիսաւորութիւնը չխանգարելու համար: Ցանկարծ մանկամարդ հարս մը, բազմութեան շարքերէն դուրս ելլելով կը մօտենայ Անդրանիկին եւ անոր պարանոցէն կախուելով կը համբուրէ անոր այտերը, «Ազգին Հայրի՛կը» գոչելով արտասուագին[117]: Ամբոխը կը խլրտի եւ ուրիշ տիկիններ կը յառաջանան նոյն բանը ընելու: Հերոսին թիկնապահները անմիջապէս կը հեռացնեն զայն ու հանրակառք նստելով թափօրէն առաջ կը հասնին Խօշավանք:

Խօշավանքի գերեզմանատունէն վերադարձին Անդրանիկ եւ իր թիկնապահներն ու հետեւորդները դարձեալ հանրակառք կը նստին վերադառնալու համար, բայց այս անգամ ժողովուրդը կը խուժէ հանրակառք, իսկ ուրիշներ կը կախուին ձողերէն «մարդկային ող-

---

[117] *Լեւոն Թիւթիւնճեան*, Յուշեր, ..., *Պէյրութ*, 1975, էջ 91:

կոյզներու նման», եւ բոլորը երեսնին դարձուցած Դիւցազնին, սքանչացումով կը նային անոր:

Այս գերագրգիռ վիճակին մէջ ամէն մարդ կը զգայ թէ հանրակառքը խելայեղ կը սուրայ յառաջ:

Կառավարը երեսը Անդրանիկին դարձուցած ըլլալով չ'անդրադառնար թէ կառքը չատ արագ կը սուրայ:

«— Թչուառականը, — կ'ըսէ Անդրանիկ սրտնեղած, — ամենուս խորտակումին պատճառ պիտի ըլլայ: Տես որքա՛ն անուշադիր է ղեկին եւ երեսը մեզի դարձուցած, ապուշ-ապուշ կը նայի, չան որդին...: Եւ Անդրանիկ կը ժպտի...»[118]:

★ ★ ★

Այդ օրերուն, Զարդարեանենց տունը կը յայտնուի «յաղթանդամ, կլոր աչքերով, լուրջ, տպաւորիչ երիտասարդ մը, իր լրիւ ուժերուն ժայթքող չարժումներովը»: Կը փափաքի Փաչան տեսնել: Հրաչ Զարդարեան Անդրանիկի սենեակը կ'երթայ ուր հերոսը կը մրափէր: Արթննալով, «Ո՞վ է, ի՞նչ կ'ուզէ» կը հարցնէ:

— Մարդը կ'ըսէ թէ իր անունը Յակոբ Կիւրճեան է եւ ինք՝ քանդակագործ: Կ'ուզէ կիսանդրիդ քանդակել:

— Ըսէք թէ հիւանդ եմ եւ ճամբեցէք:

Իրարանցում տան մէջ: Տիկ. Զարդարեան կ՝ըսէ երախաներուն որ երթան համոզեն «հօրեղբայրը» որ ընդունի առաջարկը, խորհելով որ այդ փոփոխութիւնը կրնայ լաւ ազդեցութիւն գործել հերոսին առողջութեանը վրայ:

Երախաները կը խուժեն Անդրանիկի սենեակը եւ կը ջանան զայն համոզել ըսելով՝

«Ջեմ յոգնեցներ» կ'ըսէ մարդը եւ կը պաղատին որ «հօրեղբայրը» ընդունի առաջարկը:

Անդրանիկ լուռ կը մնայ: «Լռութիւնը» իբր դրական պատասխան նկատելով, կ'երթան եւ թափօրով կ'առաջնորդեն հիւրը Անդրանիկի սենեակը:

Անդրանիկ «մինչեւ ծուծը թափանցող իր ակնարկներէն մին» կը նետէ անծանօթին վրայ, որ ակնածանքով կեցած է անկողնին մօտ:

Հիւրին համար «տեսնել առասպելական առիւծը, միսով, ոսկորով, այնպիսի բացառիկ դէպք մըն էր որ կը խռովէր զայն մինչեւ հոգիին խորագոյն ծալքը: Իսկ այդ կարգի խռովք մը բացառա-

---

[118] Նոյն, էջ 91:

պէս արգաւանդ հող մը կը կազմէ, ստեղծագործական աֆթին: Եւ արթիսթը լաւ գիտէ գինը իրեն տրուած այդ ոսկեայ առիթին»:

Քանդակագործը զարարատցի արուեստագէտ մըն էր եւ հեղինակը քանի մը ուրս յայտնի դէմքերու կիսանդրիներուն:

Հերոսին վրայ լաւ տպաւորութիւն ձգած էր արուեստագէտը: Անկողնին մէջ կէս մը նստած եւ բարձերուն կոթնած կը դիտէր: Հետաքրքրուած էր գիտնալ թէ ինչ պիտի ընէ այս մարդը:[119]

Քանդակագործը, արագաշարժ, կը հագնի գործի ճերմակ շապիկ մը: Պայուսակէն զանազան գործիքներ կը հանէ եւ փայտի մը վրայ գորշ գոյնով կաւէ ահագին չաղախ մը կուտակելով անմիջապէս գործի կը սկսի: Ան րոպէ մը ակնարկը կը սեւեռէ հերոսի դէմքին վրայ· յետոյ, մէյ մը հողանիւթին, մէյ մըն ալ հերոսին, կերպարը կը սկսի ձեւ առնել: Հրաչն ու իր եղբայրները բերանաբաց կը դիտեն «հէքիաթային չարժանկարը»:

Անդրանիկի հետաքրքրութիւնը կ'աւելնայ գործին հանդէպ·

— Տղա՛յ, այս դիրքը աղէ՞կ է, – կը հարցնէ ան, գործակցութեան թօնով մը:

— Շատ աղէկ է, փաչա, — կը պատասխանէ երջանկաւէտ արուեստագէտը:

Կիւրճեանի խնդրանքին վրայ, Անդրանիկ կը համաձայնի որ քանդակագործը երեք անգամ եւս պիտի գայ, որոշուած ժամերու:

Վերջին նստաշրջանի վերջաւորութեան, շատ աւելի յաջող գործ մը դուրս ելած էր քան Փէր Լաշէզի «ողորմելի այրուձին»[120]: «Կաւէ անձեւ, անիմաստ, կոպիտ կոյտին մէջէն, յառնեցան առասպելական հերոսին «բաչերը», ճակատը, աչքերը եւ...անոնց արտակարգօրէն հարուստ եւ ճշմարիտ յառումը: Ցեխի կոյտի մը մէջ երբեւէ, ա՛յս կախարդանքով, էսփրին չէ թափանցած: Միտով ոսկորով հերոսն էր, տասնեակ տարիներու ընթացքին իմ տեսած անոր գլուխը: Իր բոլոր կերպարանքներուն խտացած, խորհրդաւոր եւ կախարդական մէկ համադրութիւնը: Եւ միանգամայն այդ դէմքին ոգեղինացած արտայայտութիւնը, ուր դրոշմուած կը մնար հայ ժողովուրդի ճակատագրին անպարտելի կամքն ու թռիչքը»[121]:

Հերոսը զմայլած էր կիսանդրիին վրայ:

Այդ օրերուն, 1915 Յունիսին, տեղի կ'ունենար Անդրանիկի ծննդավայր Շապին Գարահիսարի հերոսամարտը: Հերոսը ցնցուած

---

[119] Հրաչ Զարդարեան, Անդրանիկը Պոլիս (Տես «Լրաբեր» Շաբաթաթերթ, Լոս Անճելըս, Յուն· 10, 1981, էջ 3):

[120] Նոյն, էջ 3:

[121] Նոյն, էջ 3:

էր եւ հոգին խռովուած, բայց միաժամանակ հպարտ էր, որ իր հայրենակիցները զէնքը ձեռք առած էին եւ հերոսութեամբ դիմակալած՝ անխուսափելի մարտիրոսութիւնը:

Անդրանիկ խնդրեց Յակոբ Կիւրճեանէն, որ մնացեալ կաւէ կոյտերէն եւ իր ցուցմունքներուն համեմատ քանդակէ Շապին Գարահիսարի բերդը: Արուեստագէտը սիրով ընդունեց: Շուտով բերդը կերպարանք ստացաւ իր բոլոր մանրամասնութիւններով:

Անդրանիկ դիտելով բերդը եւ իր երեւակայութեանը թեւեր տալով՝ կը մտածէր թէ ինչպէս՝ եթէ ինք եղած ըլլար հերոսամարտին հրամանատարը, պիտի վարէր Շապին Գարահիսարի ճակատամարտը. սպիտակ երիվարին վրայ նստած պիտի խոյանար թշնամիին վրայ, արեւածագէն առաջ երբ խոր քունի մէջ էր ան, եւ փոթորկելով անոր չարքերը պիտի ճողոպրէր իր հայրենակիցները ոսոխի եաթաղաններէն...:

ԴԷՊԻ ՃԱԿԱՏ

Թիֆլիսէն կազդուրուած ճակատ վերադառնալով, Անդրանիկ Արեւմտահայաստանի գրաւուած լեռներէն ու ձորերէն եւ թուրք ու քիւրտ գիւղերէն հաւաքել տուաւ 50,000 ոչխար եւ զանոնք բաշխեց վանքերուն, որբանոցներուն, հիւանդանոցներուն եւ 25,000 հատ ալ Վանի Արամին[122]:

Անդրանիկ եւ իր խումբը մօտեցան Վանայ մերձակայքը գտնուող Կուրուբաշ գիւղը: Վանի հայերը դիմաւորեցին եւ հացկերոյթ մը սարքեցին ի պատիւ Անդրանիկի եւ հայ կամաւորներուն: Բաժակաճառերէն ու ճառախօսութիւններէն ետք խօսք առաւ հերոսը.– «Ես ձեզմէ, վանեցիներէդ, 2000 զինուոր կը պահանջեմ մեր կռնակը պահելու, երբ մենք դէպի Մուշ կը յառաջանանք: Մինչեւ որ չգրաւենք Պիթլիսն ու Մուշը, Վանը ապահով չէ երբեք:

«Այս նահանգին մէջ զինուած կանոնաւոր եւ անկանոն մօտաւորապէս 10,000 հրացանաւոր կայ: Եթէ 2000 հոգի ինծի չտաք եւ չկատարէք ձեր պարտականութիւնները, գիտէք որ, թէեւ Վանի լիճը փոքր է բայց իր ալիքները բաւականաչափ զօրաւոր են: Անոնք պիտի գան եւ ծածկեն ձեր քաղաքը եւ դուք ամէնքդ պիտի խեղդուիք...: Մի ըսէք թէ Վանը ազատեցաւ եւ թող Պիթլիսի մասին պիթլիսցին,

---

[122] Զօր. Անդրանիկի Կովկասեան Ճակատի Պատմական Օրագրութիւնը, էջ 28:

Մուշի մասին մշեցին եւ Խարբերդի մասին խարբերդցին մտածէ. միասին գործել եւ միասին աշխատիլ պէտք է»[123]:

Վանէն դէպի ճակատ ճամբուն վրայ Անդրանիկ գրաւոր կերպով դարձեալ դիմեց Արամ փաշային չեչտելով վանեցիի պարտականութիւնը: Արամ Անդրանիկի նամակը հրապարակաւ կարդաց սակայն վանեցին ոչ մէկ զինուոր իսկ չտրամադրեց Անդրանիկին: Իսկ այն վանեցի կամաւորներն ալ, որոնք Անդրանիկի բանակին մէջ կը ծառայէին, Վան հասնելուն պէս գիշեր ատեն փախան դէպի իրենց քաղաքը [124]:

Շատ չանցած Անդրանիկի այլաբանական նախատեսութիւնները իրականացան. «Վանի ալիքները բարձրացան եւ աւերեցին քաղաքը»...:

1915 թ. Յունիս 16-ին, Վանայ լիճի ափին Անդրանիկի տարած մէկ կարեւոր յաղթանակին համար, ան արժանացաւ Գէորգեան Երկրորդ Աստիճանի Խաչին:

Օր մը ետք, Զօր. Տորուխին իր 2400 ձիաւորներով չյաջողեցաւ գրաւել Զեւինի բարձունքները: Ան հեռագրեց կեդրոն, որ կը նահանջէ: Անդրանիկ յանձն առաւ գրաւել բարձունքները:

Երբ Տորուխին յայտնեց Անդրանիկի թէ ռազմամթերքը հատած է, ան պատասխանեց.- «Ես պիտի կռուիմ մինչեւ որ պարպեմ վերջին փամփուշտս, եւ ապա սուիններով պիտի յարձակիմ»: Հերոսը գիշերուան ժամը 11-ին սուրը մերկացնելով խոյացաւ թշնամիին վրայ եւ զայն ջախջախելով դուրս շպրտեց Զեւինի բարձունքներէն: Այս յաղթանակը զարմանք պատճառեց ռուսական բանակին մէջ եւ շատեր չէին հաւատար: Այս յաղթանակին համար Անդրանիկ կրկին արժանացաւ Գէորգեան Երկրորդ Կարգի Խաչին[125]:

Մօտաւորապէս ամիս մը ետք տեղի ունեցաւ կարեւոր ճակատամարտ մը Դատուան գիւղին մօտերը, որ կը գտնուի Վանայ լիճին արեւմտեան ծայրամասին վրայ: Զօր. Տորուխին Անդրանիկի տրամադրութեան տակ դրաւ 600 կոզաք, 2 լեռնային եւ 4 դաշտային թնդանօթ: Դրոյին եւ Համազասպին ալ հրամայեց, որ իրենց վաշտերով միանան Անդրանիկին, աւելցնելով՝ «Ասկէ ետք ձեր հրամանատարը Անդրանիկն է, պէտք է անոր հնազանդիք»[126]:

Անդրանիկ կռիւին կարգադրութիւնները ըրաւ: Գիշերուան ժա-

---

[123] Նոյն, էջ 28:

[124] Նոյն, էջ 28-29:

[125] Ծ. Ադայեան, Հայ ժողովրդի Ազատագր. Պայքարի Պատմութիւնից, էջ 410:

[126] Զօր. Անդրանիկի Կովկասեան Ճակատի Պատմական Օրագրութիւնը, էջ 32:

մը 10-ին թնդանօթները սկսան գոռալ: Մինչեւ առտու կռիւը չարունակուեցաւ բայց ոչ մէկ փոփոխութիւն ճակատին վրայ: Թուրքերը կառչած մնացին իրենց դիրքերուն:

Լուսածագին թուրքերը սարսափելի կրակ տեղացին հայոց դիրքերուն վրայ: Կէսօրուան մօտ Անդրանիկ ռազմավարութիւնը փոխելով 100 ձիաւոր ղրկեց Դատուան գիւղը: Ժամը 1-ին 10 ձիաւոր եւ յիսնեակ մը հետեւակ եւս ղրկեց: Իրիկուան ղէմ հրամանատարը սուրը մերկացուցած խոյացաւ թշնամիին վրայ: Հայոց խիզախ յարձակումին առջեւ թուրքերը թողուցին իրենց դիրքերը եւ փախան, իրենց ետին թողելով 300-350 դիակ (ըստ Ծատուր Աղայեանի՝ 400 դիակ):

«Արտակարգ էր Անդրանիկի այդ խիզախութիւնը: Գնդակները չորս կողմը վզվզում էին, բայց երբ իրեն կը զգուշացնէին, ան կը պատասխանէր· «Թուրքի գնդակը մեզ չի վնասեր, ան կոյր է»...[127]:

Անդրանիկ այս յաղթանակին համար արժանացաւ Կերկիեւսկիի Ա. Աստիճանի Ոսկի Խաչի, Յուլիս 8, 1915-ին[128]: (Ըստ Ծ. Աղայեանի՝ Ստանիսլաւի 2-րդ աստիճանի չքանշանով)[129]:

Դատուանի կռիւէն ետք, քիւրտ ցեղապետ մը իր հեծելազօրքով օգնութեան եկած էր թուրք բանակին: Երբ ան լսեց թէ պիտի ճակատի Անդրանիկի զօրախումբին ղէմ, անմիջապէս հեծելազօրքին հետ լքեց ճակատը եւ հեռացաւ, ըսելով՝ «Կռուիլն աւելորդ է, որովհետեւ պիտի պարտուինք»...[130]:

---

[127] Ծ. Աղայեան, Հայ ժողովրդի Ազատագր· Պայքարի Պատմութիւնից, էջ 411:

[128] Զօր· Անդրանիկի Կովկասեան Ճակատի Պատմական Օրագրութիւնը, էջ 32-33:

[129] Ծ. Աղայեան, Հայ ժող· Ազատագր· Պայքարի Պատմութիւնից, էջ 412:

[130] Նոյն, էջ 412:

ՌՈՒՍ ԲԱՆԱԿՆԵՐՈՒ ԱՆԱԿՆԿԱԼ ՆԱՀԱՆՋՆ ՈՒ ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ ՅՈՒՍԱԽԱԲՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Հրամանատար Անդրանիկ Զօր. Տորոսխինի խնդրագիր մը ներկայացուց, ըսելով՝ «Այս վայրկեանիս իմ երկիրը կրակի, աւերի եւ ջարդի ենթարկուած է, թոյլ տուէք որ երթամ Մուշ եւ Սասուն»:

Խնդրագիրը փոխանցուեցաւ զօրաբանակի Ընդհ. Հրամանատարին: Ընդհանուր Հրամանատար Օկանովսկին թոյլատրեց Անդրանիկին իր ուզած ուղղութեամբ շարժելու, եւ հրամայեց Բոլկովնիկ (գնդապետ) Վասիլիեվին, որ իր զօրքով ու զինամթերքով հետեւի եւ ենթարկուի Անդրանիկի հրամանին: Հայ հրամանատարը իր հետ առաւ նաեւ Դրոն՝ իր վաշտով:

Անդրանիկ հազիւ հասած էր իր յեղափոխական կեանքի մեծ ուսուցիչ՝ նահատակ Սերոբ Աղբիւրի ծննդավայր Սոխորդ գիւղը, 13 Յուլիս 1915-ին, երբ ետեւէն հասան երկու ձիաւոր կոզաքներ, քրտնած ու չնչասպառ, Տորոսխինէն բերելով նամակ մը: Գնդապետ Վասիլիեվ կարդաց նամակը եւ Անդրանիկի թարգման-թիկնապահն ալ թարգմանեց զայն:

Նամակին պարունակութիւնը այն էր, որ ռուս զօրքերը կը նահանջեն բոլոր ճակատներուն վրայ, ուստի Անդրանիկ պէտք է անմիջապէս կամուրջ վերադառնայ, հանդիպելու համար Զօր. Նազարբէկովին:

Հրամանատարը անմիջապէս հաւաքեց զօրամասերը եւ ճամբայ ելաւ: Արճէշի մէջ ան վէճի բռնուեցաւ ռուս զօրավարի մը հետ, որուն ըսաւ, ի միջի այլոց, հետեւեալը.-

«Այս նահանջը կատարեալ կեղծիք մըն է: Դուք կ'ուզէք որ Հայաստանը առանց հայու մնայ: Բնութիւնը հսկայ լեռներ, բերդեր եւ պատնէշներ տուած է, ինչո՞ւ չէք նստիր տեղ մը եւ դիրք բռներ, այլ կը նահանջէք խայտառակաբար 200 վերստ առանց ետեւ նայելու: Թող թշնամին գայ, անոր հետ չափուինք. եթէ մեզմէ ուժեղ է, տեղի կու տանք»[1]:

---

[1] Զօր. Անդրանիկի Կովկասեան Ճակատի Պատմական Օրագրութիւնը, էջ 35:

Վիճաբանութեան ատեն Զօրավարը սպառնաց Անդրանիկը զինուորական ատեան տանիլ:

Ինչո՞ւ կը նահանջէին ռուս զօրքերը:

Ռուսական Կովկասեան բանակին մէջ Պր. Տիգրան Տեւոյեանց անունով գործակալ մը կար, որուն պաշտօնն էր լրտեսել թրքական ուժերը: Տեւոյեանց տեղեկացուցած էր Ընդհ. Հրամանատար Օկանեւսկիին թէ «թուրքերը 11 տիվիժիաներով (զօրաբաժին) մեր վրայ կու գան»[2]:

Այս լուրին վրայ Կովկասեան ճակատի 4-րդ զօրաբանակը իր 64,000 զինուորներով եւ 7 զօրավարներով (Ապացիեւ, Վարապանով, Ստուեանով, Նազարբէկով, Տուրուխին, Շարփանթիեւ եւ Նիկոլայեւ[3] խուճապահար նահանջի ճամբան կը բռնէ: Այնքան մեծ կ'ըլլայ իրարանցումը, որ Զօրաբանակի Ընդհ. Հրամանատարը երեք օր «կը կորսուի»:

Ռուսական բանակներու խուճապահար փախուստի ետեւէն նահանջած էր նաեւ Վանի հայութիւնը, սրտաճմլիկ պայմաններու տակ: Վանայ ժողովուրդը երեք օրէն պէտք էր կտրած ըլլար Բերկրիի կիրճը. այսինքն՝ երեք օրէն պէտք էր կտրած ըլլար հարիւր քիլոմեթր ճամբայ...:

Վասպուրականէն նահանջը կատարեալ պատուհաս էր: Ամէն մարդ կը լքէր իր պապենական սեփականութիւնը եղող տունն ու կալուածը եւ կը բռնէր գաղթի ճամբան:

Հոգեպէս ընկճուած ու ֆիզիքապէս մաշած 150,000 բազմութիւնը՝ արեւու կիզիչ ճառագայթներուն տակ, ճամբաներու խեղդող փոշիին մէջէն, թուրքէն ու քիւրտէն խողխողուելու վտանգէն սարսափահար, անօթի ու ծարաւ, հալելով, մաշելով ու համաճարակներու ենթարկուելով, վերջապէս չունչ կ'առնէր Արարատեան Դաշտը՝ մէկ երրորդը ճանապարհին զոհ տալով[4]:

Վանէն զատ, Բասէնէն, Էրզրումէն, Մուշէն, Պիթլիսէն, Ախլաթէն եւ Պաշգալէէն հայ գաղթականութիւն մը եկաւ եւ լեցուեցաւ Երեւանի եւ Էջմիածնի փողոցներուն մէջ, ընդհանուր թիւը հասցընելով մօտաւորապէս 350,000-ի[5]:

Գաղթի ճամբաներուն վրայ հազար զրկանք ու տառապանք կրելէ ետք անոնք եկած էին Անդրկովկասի իրենց ցեղակիցներուն մօտ, ա-

---

[2] Նոյն, էջ 36:

[3] Նոյն, էջ 36:

[4] Տեղակալ Մ. Աւետեան, Հայ Ազատագրական Ազգ. Յուշամատեան եւ Զօր. Անդրանիկ, էջ 171:

[5] Զօր. Անդրանիկի Կովկասեան Ճակատի Պատմական Օրագրութիւնը, էջ 114:

նոնցմէ կարեկցութիւն եւ պաշտպանութիւն ակնկալելով: Մալարիան եւ այլ հիւանդութիւններ էջմիածնի շրջակայքը աւերներ կը գործէին: Ամէն օր հարիւրաւոր հայեր կը մեռնէին: Ոչ խնամք, ոչ դարմանում եւ ոչ ալ հոգածութիւն կար[6]:

Յովհ. Թումանեան իր երկու աղջիկներուն հետ էջմիածին եկաւ եւ հոն 3–4 ամիս մնալով ծառայեց գիշեր ցերեկ տառապող հայութեան իր բոլոր միջոցներով: «Ահա հայ մը որ կրցաւ գոհել ամէն բան իր կեանքին գնով օգտակար ըլլալու իր ազգակիցներուն, խընկելի յիշատակ մը թողելով անոնց ամէն մէկուն սրտին մէջ»[7]:

Կովկասի հայ հարուստներն ու ժողովուրդը ընդհանուր առմամբ անտարբեր էին արեւմտահայ գաղթականներու ցաւերուն ու տառապանքներուն հանդէպ: Ռուս կառավարութիւնն ու ժողովուրդը չատ աւելի հետաքրքրութիւն եւ կարեկցութիւն ցոյց կու տային հայ գաղթականին հանդէպ քան թէ կովկասահայը: Մինչեւ 1917, Ցարի կառավարութիւնը մօտաւորապէս 50 միլիոն րուպլի օժանդակութիւն ըրած էր հայ գաղթականներուն: Այս օժանդակութեան մեծ մասը գաղթականական մարմիններուն կը բաժնուէր ժողովրդական (Ռամկավար) Կուսակցութեան կարկառուն ղեկավարներէն Պր. Միքայէլ Բաբաջանեանի ձեռքով: Պր. Բաբաջանեան անդամ էր ռուսական խորհրդարանի:

Ամերիկայէն ալ մեծ տարողութեամբ օժանդակութիւն հասած էր գաղթականներուն: Կային մեծ թիւով միութիւններ, որոնք կոչուած էին օգնելու գաղթականներուն, բայց այս միութիւններուն նախագահներն ու պաշտօնեաները կ'իւրացնէին նպաստներուն կարեւոր մէկ մասը:

Այս միութիւնները կը պահէին հարիւրաւոր պաշտօնեաներ, որոնք աւելի ամսական կը ստանային քան գաղթականը նպաստ: Պաշտօնեան կ'ուտէր, կը յղփանար եւ չուայտ կեանք կ'ապրէր, իսկ գաղթականը դարձեալ անօթի ու մերկ էր[8]:

Անդրանիկ «Հորիզոն» թերթին միջոցաւ եւ հրապարակային ժողովներ սարքելով, պայքար բացաւ այդ գեղծումներուն եւ չահատակութիւններուն դէմ եւ մասամբ ալ յաջողեցաւ:

Կարինէն (Էրզրում) նամակ մը եկած էր Թիֆլիս, հրամանատար Անդրանիկին, ըսելով. «Հազարաւորներ մերկ են եւ հագուստի կարօտ ունին. ցուրտը սոսկալի է, օգնութիւն հասցուցէք»: Հեռագիրը կարդացած ատեն զինուոր մը կ'ըսէ թէ Պր. Սամսոն Ցարութիւնեա-

---

[6] Նոյն, էջ 114–115:
[7] Նոյն, էջ 114–115:
[8] Նոյն, էջ 117:

Վասպուրականի մեծ ևահանջը
(19 Յուլիս 1915: Գեղջուկ ընտանիք մը նահանջի ճամբուն վրայ)

նին բնակած չէնքին տակ մեծ թիւով սնտուկներ կան հագուստներով լեցուն (Այդ 56 հսկայ սնտուկները Ամերիկայէն եկած հագուստներ էին, գաղթականներուն համար):

Անդրանիկ իր թիկնապահներուն հետ գնաց Սամսոն Յարութիւնեանին քով եւ ըսաւ.– «Գաղթականները մեռնելէն ե՞տք պիտի բաժնէք այդ հագուստները: Անմիջապէս սնտուկները կարին ղրկէ գաղթականներուն բաժնուելու համար»:

Յարութիւնեան կ'առարկէ թէ վագոն չկայ: Անդրանիկ Թիֆլիսի կայարանը կ'երթայ եւ վագոնները կը կարգադրէ:

— Ջօրավար, աւելի լաւ չըլլա՞ր եթէ այդ սնտուկները բանանք եւ մէջը գտնուած նուրբ հագուստները հանենք եւ ծախենք եւ զանոնք փոխարինենք գաղթականներու յարմար չորերով: Գաղթականը ի՞նչ պիտի ընէ նուրբ հագուստները, — կ'ըսէ Սամսոն Յարութիւնեան:

— Կարնոյ Գաղթ. Կոմիտէին գրեցէք, եթէ սնտուկներուն մէջը նուրբ հագուստներ գտնուին ձեզի թող ղրկեն, դուք ալ ծախեցէք եւ նոր չորեր գնելով ղրկեցէք իրենց:

Սնտուկները երկու ամիս Սարըղամիշ մնացին, որոնցմէ 4-ը գողցուեցան: Արդէն մինչեւ կարին հասնիլը սնտուկներուն մէջէն բոլոր «նուրբ» հագուստները վերցուած էին, իսկ անոնց տեղը լեցուած՝ «ռուսական հին բէնճակներ, ֆանելիաններ, կտրտած հագուստ-

ներ, ռուսական թէֆշէղ գուլպաներ եւ կօշիկներ, հին ցնցոտիներ»[9]: Ամերիկեան ոչ մէկ վաճառանիշ կրող հագուստներ չէին մնացած[10]:

Անդրանիկ Երեւան կ'այցելէ: Հանրածանօթ պատմաբան Լէոյի (Առաքել Բաբախանեան) փեսան՝ «Տոքթորը» եւ անոր եղբայրը ճաշկերոյթ մը կը սարքեն. հրաւիրեալներուն մէջ են Անդրանիկ, Երեւանի Առաջնորդ Խորէն Եպիսկոպոս, Սամսոնը (Քրիստափոր Միքայէլեանի քրոջը տղան), Գարօ Փաստրմաճեան եւ Վարդգէս Ահարոնեան՝ Անդրանիկի գրագիրը այդ շրջանին:

Սեղանը ճոխ է եւ ամէն բան առատ: «Կեցցէ»ներ եւ «կենաց»ներ չռնդալից ձայներով իրար կը յաջորդեն: Ամէն մարդ երջանիկ է, ի բաց առեալ Անդրանիկէն: Տխուր է ան. քիչ կը խօսի եւ չի հրճուիր «կեցցէ»ներէն:

Հրամանատարը թուղթի կտորի մը վրայ կը գրէ.– «Վարդգէս, առանց բան մը զգացնելու պիտի ելլես սեղանէն եւ դուրս երթաս, քառորդ ժամ վերջ այլայլած եւ գունատած ներս պիտի մտնես եւ պոռաս.– Թրքական զօրաբաժին մը Իկտիր հասած է, իսկ թուրք ձիաւորներ էջմիածնի պատերուն տակ հասած կը կոտորեն հայ գաղթականներն ու հիւանդները»[11]:

Քառորդ ժամ ետք Վարդգէս ներս կը մտնէ եւ հրաշալի կերպով կը կատարէ իր դերը: Ներկաներէն ոմանք կը նուաղին եւ ուրիշներ ցաւագին ճիչեր կ'արձակեն: Կատարեալ իրարանցում կը տիրէ: Ճաշասենեակին մէջ ներկայ եղողներուն ուրախ տրամադրութիւնը կը փոխուի: Դէմքերը կը մթագնին եւ սգակիրներու արտայայտութիւններ կ'առնեն:

Քիչ ետք երեւան կու գայ խաղը: Ոմանք կը պոռան ու Վարդգէսին կը հայհոյեն: Ոտքի կ'ելլէ Անդրանիկ եւ խօսք կ'առնէ.– «Ես էի այդ խաղը խաղցողը. Վարդգէս յանցանք չունի. ան լաւ կատարեց իր դերը: Ես չէի կրնար հրճուիլ ի տես ձեր ուրախութեան, որովհետեւ հայ գաղթականին վիճակը մտքիս առջեւ կը բերէի եւ կը բաղդատէի անոնց վիճակը ձեր սեղանին հետ: Մենք խմեցինք եւ հրճուեցանք, մոռնալով որ հայ գաղթականները կը մեռնին էջմիածնի փողոցներուն մէջ եւ վանքի պատերուն տակ:

«Վստահ եղէք, որ թուրքերը կովկաս պիտի մտնեն երբ որ ալ ըլլայ: Մտածող չկայ թէ ինչ պիտի ընենք երբ թուրքերը կովկաս մտնեն»[12]:

---

[9] Նոյն, էջ 121:
[10] Նոյն, էջ 121:
[11] Նոյն, էջ 139–140:
[12] Նոյն, էջ 140–141:

Ամէն մարդ գլուխը կախ եւ մորմոքը սրտին մտիկ կ'ընէ հայոց անպատմելի ցաւերով տառապող հրամանատարին:

ՄԻՋԱՆԿԵԱԼ ԵՐԵՔ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ

Մինչ հայոց անզուգական ղեկավար Անդրանիկ Արեւմտահայաստանը ազատագրելու իր մեծ երազի ճամբուն վրայ առաջին յուսախաբութիւնները կ'ունենար ռուսական անվճռակամ բանակներու կովկասեան ճակատի հրամանատարութենէն, անդին, թրքահայոց բռնագաղթի կարաւաններէն խլեակներ միայն կը հասնէին Տէր Զօրի անապատները, մնացեալները կը խողխողուէին իրենց մահուան ճանապարհին վրայ:

Ա. Համաշխարհային Պատերազմի տարիներուն, հայ ժողովուրդը կարելի էր բաժնել երեք խումբերու. թրքական բանակին ծառայելու զացած հայ երիտասարդները, դէպի անապատ տարագրուածներն ու թուրքին դէմ կռուելու ելած փոքրաթիւ հայ կամաւորները:

Կառավարութեան հաւատարի՛մ գտնուած եւ իրենց զինուորական ծառայութիւնը կատարելու զացած չուրջ 300,000 հայ երիտասարդները, տաժանակիր աշխատանքի ջոկատներու մէջ հիւծելէ ետք, իրենք իրենց գերեզմաններն ալ փորած եւ այդպէ՛ս մէջը մտած էին՝ սուինահար կամ գնդակահար: Ա՛յս եղած էր սրտաճմլիկ վախճանը թրքահայ երիտասարդութեան եւ անոնց միամիտ ղեկավարներուն, որոնք դարերու արիւնահեղութիւններէ, հարստահարութիւններէ եւ աղաղակող անարդարութիւններէ ետք, դեռ չէին կրցած տեսնել թուրքի նկարագրին սեւութիւնը եւ հոգիին ստորնութիւնը: Անդրանիկ օր մը պիտի ափսոսար նահատակութիւնը այդ ծաղիկ երիտասարդութեան, ըսելով՝ «Եթէ արեւմտահայ երիտասարդութեան 150,000-ը զար եւ միանար կամաւորական գունդերուն, փոխանակ թրքական բանակին ծառայելով ջարդուելու, ես թուրքերը այսօր Իսթամպուլ կը հասցնէի»[13]:

Գալով մահուան կարաւաններուն մաս կազմող ծեր-կին-երեխաներուն, ոչինչ կրնայ աւելի լաւ պատկերացնել այս անօգնական եւ ողորմելի զանգուածներուն անապատի թափառումները, քան Ֆրանսացի Իվ Թերնոն վիրաբոյժ-հեղինակի Հայերը - Ցեղասպանութեան մը Պատմութիւնը գիրքէն քաղուած հետեւեալ սրտակեղեք

---

[13] Linda V. Avakian, *The Cross and the Crescent*, p. 27.

պատկերը.– «Այս ժողովուրդին հոգեւարքին եւ արիւթեան աւելի յուզիչ խորհրդանշանը կա՞յ միթէ, քան այն տասը տարեկան տղեկը, որ Տէր էլ Զօրի աւազներուն մէջ թաղած էր ինքզինք: Համր էր ան. լեզուն կտրած էին: Երբ կարաւան մը կ'անցնէր, ան դուրս կու գար աւազէն եւ չարժումներով կը հասկցնէր, թէ անդին կը կոտորե՛ն, մինչեւ որ կարաւանը ետ կը դառնար, եւ տղեկը կրկին կը թաղուէր աւազներուն մէջ՝ սպասելով յաջորդ կարաւանին: Այս տղեկը նոյնինքն Հայաստանն է: Վաթսուն տարիէ ի վեր ան կոչ կ'ընէ աշխարհի, եւ վաթսուն տարիէ ի վեր աշխարհ կը մերժէ լսել զայն»[14]:

Այս երկու սրտամորմոք պատկերներուն կը հակադրենք երրորդը՝ դիւցազնական պատկերը հայ կամաւորներուն եւ անոնց «աներկրորդ» ղեկավար հրամանատար Անդրանիկին: Միայն հինգվեց հազար են անոնք, հայ ժողովուրդի 100-էն մէկէն ալ պակաս, բայց միակ խումբն է որ չխաբուեցաւ թուրքերէն եւ չինկաւ անոնց լարած թակարթին մէջ: Ղեկավարութեամբ Անդրանիկի, Դրոյի, Սեբաստացի Մուրատի, Սեպուհի, Սմբատի, Համազասպի եւ այլ քաջերու, որոնք գիտցան հետեւիլ չիտակ ուղիին եւ վստահեցան միայն իրենց մոսիններուն: Տէր Զօր չգացին անոնք. մնացին հայրենի հողին վրայ, մաքառեցան արիութեամբ, վճռակամութեամբ. տեղ կայ յաղթեցին, ուրիչ տեղ տեղքայլ ըրին. երբեմն իննկան, երբեմն ալ թուրքը իննկաւ իրենց գնդակներէն. բայց մեծ մասամբ վերապրեցան, մինչ պետութեան հաւատարի՛մ ու հնազա՛նդ տարրը, անխնայ կոտորուեցաւ...:

ԻԹԹԻՀԱՏԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ՏԱՊԱԼԵԼՈՒ ԵՐԿՈՒ ՓՈՐՁԵՐ

1915 թ. աշնան, հայ ժողովուրդի ողջակիզման ամէնէն սարսափելի օրերուն, երկու փորձեր տեղի ունեցան տապալելու համար Իթթիհատի իշխանութիւնը – մէկը Ջեմալ փաշայի կողմէ, միւսը՝ Գալուստ Կիլպէնկեանի – որոնք կրնային մեծապէս թեթեւցնել հայուն անվերջանալի տառապանքները. բայց դժբախտաբար, բախտը անգամ մը եւս մերժած էր ժպտիլ բազմաչարչար հայ ժողովուրդին:

1915 թ. աշնան, ռուսերը տեղեկացան թէ թրքական Զորրորդ Բանակի հրամանատար Ջեմալ փաշան, Կ. Պոլսոյ մէջ հակակառավարական դաւադրութիւն մը կը պատրաստէր: Ցարական կառավա-

---

[14] *Աւետիս Եափուճեան*, Մեծ Եղեռնը Օտար Մտաւորականութեան Գնահատումով, էջ 67:

րուքիւնը իր չահերուն համար նպաստաւոր գտաւ այս դաւադրութիւնը, ուստի քաջալերեց զայն: Դեկտեմբերին, կառավարութիւնը հաղորդեց Դաշնակիցներուն, թէ ռուսահայ յայտնի քաղաքական գործիչ Տոքթ. Յակոբ Ջավրիեանը յաջողած էր Ջեմալ փաշայի հետ գաղտնի բանակցութեանց ձեռնարկել[15]:

Ջեմալ փաշա, թերեւս անձնական փառասիրութենէ դրդուած, չփման մէջ մտած էր թուրք դժգոհ սպաներու եւ պաշտօնատարներու հետ, անոնց առաջարկելով ըմբոստութիւն մը կազմակերպել կառավարութեան դէմ եւ ինքզինք Սուլթան հռչակել, եթէ Դաշնակիցները իրեն օգնէին եւ զէնք հայթայթէին:

Ջեմալ փաշա հաղորդած էր Տոքթ. Ջավրիեանի թէ ինք համակերպած է Կ. Պոլսոյ եւ Նեղուցներու կորուստին, միայն թէ Դաշնակիցները իրեն նեցուկ ըլլան: Ան պատրաստ էր հայոց կրած տառապանքներուն համար վնասուց հատուցում ընել եւ կը խնդրէր Դաշնակիցներէն, որ ինքնավար պետութիւններ հաստատեն Սուրիոյ, Պաղեստինի, Միջագետքի, Հայաստանի, Կիլիկիոյ եւ Քիւրտիստանի մէջ[16]:

Ռուսական կառավարութիւնը, հմայուած Ջեմալի ծրագրէն, իր համամտութիւնը կը յայտնէ, նոյնը կ'ընէր նաեւ Իտալիան, բայց Ֆրանսա եւ Անգլիա, դաւադրութեան ծրագիրը ռուսերուն նպաստաւոր գտնելով, հակառակած էին անոր:

Պետրոգրատի մէջ Անգլիոյ դեսպան Բուքենան, հետեւեալ գաղտնի հեռագիրը ղրկած էր իր պետին՝ Արտաքին գործոց նախարար Սըր Էդուըրդ Գրէյի, 30 Դեկտեմբեր 1915-ին, ուր ի յայտ կու գայ Ֆրանսայի դժգոհութիւնը.-

«Ֆրանսայի դեսպանը իր կառավարութենէն հեռագիր մը ստացաւ, որ կը վերաբերի այն յուշագրին, զոր Փարիզի մէջ ռուս դեսպանը յանձնած է: Այս յուշագրին մէջ ըսուած է, որ Ջեմալ փաշա ռուսական կառավարութեան առաջարկած է դաշինք մը կնքել, որ ամբողջ Ասիական Թուրքիոյ տիրակալը պիտի դարձնէ Ռուսիան: Փոխարէնն, ան պէտք է որ թուրքերուն ազակցի՝ անցնելու համար Կոստանդնուպոլսոյ ամրացուած գիծերէն:

Այս յուշագրէն կը տեղեկացուի, թէ ռուսական կառավարութիւնը ընդունած է այս առաջարկը , որ եղած է նոյնպէս իտալական կառավարութեան: Բրիան դիտել տուած է, թէ այս առաջարկը կը հակասէ Թուրքիոյ վերաբերեալ համաձայնութեան տրամադրու-

---

[15] *Աւետիս Եափուճեան*, Հայ ժողովուրդի Անկախութեան Պայքարը Կիլիկիոյ մէջ, 1919-1921 թթ., *Բ. Մաս*, էջ 1152:

[16] *Նոյն*, էջ 1153:

թեանց, եւ հետեւաբար, ընդունելի չէ Ֆրանսայի համար, ոչ ալ, հաւանաբար, Մեծն Բրիտանիոյ համար»[17] եւ այլն:

Ֆրանսացիներու վրդովումին առջեւ, անգլիացիները առաջարկեցին արաբներուն հետ բանակցութիւնները իրենք վերցնել, իսկ Տոքթ. Չավրիեւի միջոցաւ Ջեմալի հետ բանակցութիւններն ալ թողուլ Ֆրանսայի:

Անգլիան եւ Ֆրանսան ձախողութեան մատնեցին Ջեմալի դաւադրութիւնը, որովհետեւ իրենք իրենց միջեւ արդէն գաղտնի համաձայնութիւն մը կնքած էին, անդամահատելու համար Օսմանեան կայսրութիւնը:

★ ★ ★

Այս իրադարձութիւններէն տարի մը առաջ, Իթթիհատի իշխանութիւնը տապալելու ուրիշ փորձ մը ուզած էր նախաձեռնել Գալուստ Կիւլպէնկեան, որ ատեն մը երիտթուրք կառավարութեան խորհրդականն էր:

Երկու փաստաթուղթ կայ արձանագրուած այս մասին[18], սակայն որեւէ յիշատակութիւն չկայ թէ ինչո՛ւ եւ ինչպէս ձախողեցաւ ծրագիրը:

Առաջին փաստաթուղթը, Փարիզի ռուս դեսպան Իզվոլսկիի 12-25 Փետրուար 1915 թուակիր հեռագիրն է ուղղուած Սազոնովի.-

«Ֆրանսայի քանի մը չատ յարգելի եւ Ռուսիոյ չատ նուիրուած ֆինանսիստներ ուշադրութեանս հրաւիրեցին «Երիտասարդ Թուրք» կառավարութեան նախկին խորհրդական հայազգի Կիւլպէնքեանի վրայ, որ հոս կը բնակի: Այս պարոնը ձեռնարկեր է եղեր կաշարելու թուրք քաղաքական կարգ մը մարդիկ, Համաձայնական պետութեանց ի նպաստ պետական հարուած մը իրականացնելու համար Կոստանդնուպոլսոյ մէջ: Կիւլպէնքեան 25 միլիոն ոսկիի դրամագլուխ մը ունի եւ բաժնեթուղթերուն մեծամասնութիւնը հոլանտական քարիւղային խոշոր ընկերութեան մը մէջ է: Ան չատ լաւ յարաբերութեանց մէջ է Ռուսիա ապրող իր հայրենակիցներուն հետ: Այս մասին ինծի խօսող ֆինանսիստները աւելցուցին, թէ իրենք, իրենց կացութեան պատճառաւ, չեն կրնար Կիւլպէնքեանի հետ բանակցութեանց մէջ մտնել այսքան նուրբ հարցի մը շուրջ»[19]:

---

[17] Նոյն, էջ 1153-1154:

[18] Նոյն, էջ 1156:

[19] Նոյն, էջ 1156-1157 (*Տես Documents Diplomatiques Secrets Russes*, pages 298-299).

Երկրորդ փաստաթուղթը այն էր թէ 14–27 Փետրուար 1915–ին, Սազոնով հետեւեալ պատասխանը կը հեռագրէր Լոնտոնի իր դեսպանին, չահագրգռութիւն ցոյց տալով Կիւլպէնքեանի ծրագրին հանդէպ.–

«Անգլիական կառավարութիւնը համաձայն կ'ըլլա՞յ իրագործելու Ֆրանսայի ֆինանսիստներու մտածումը: Կոստանդնուպոլսոյ մէջ խռովութիւնները կրնան միայն դիւրացնել մեր գործը»[20]:

ՎԵՐԱԴԱՐՁ ԴԷՊԻ ՌԱԶՄԱԴԱՇՏ

Ցարական բանակները, իրենց անփառունակ նահանջէն ետք, ռազմափորձեր կատարեցին, վերակազմուեցան եւ հայ կամաւորական խումբերուն հետ ուղղուեցան ետ դէպի Վան:

Վանէն երբ Արճէշ հասան, հեռագիր եկաւ թէ Իշխան Արղութինսկին (Արղութեան) իր 200 հոգինոց կամաւորներու վաշտով Պարսկաստանի մէջ «կորսուած է»: Անդրանիկ երբ լուրը առաւ, ըսաւ.– «Տղաք, անոնք չեն կորսուած, այլ սպաննուած են»:

Յաջորդ օրը երկրորդ հեռագիր մը կը հաղորդէր թէ բոլորը սպաննուած են: Թշնամին գերի վերցուցած էր Իշխանն ու իր խումբը եւ բոլորը թուրերով մորթած:

Հ.Յ.Դ. հիմնադիրներէն՝ Յովսէփ Արղութեանը (Իշխան Արղութինսկի) ծնած է Լոռիի Սանահին գիւղը, 1863–ին[21]: Ուսուցչութիւն ըրած է Թաւրիզ: 1897–ի ամառը մասնակցած է Խանասորի արշաւանքին, իբրեւ օգնական՝ հրամանատար Վարդանին: Հայ ժողովուրդը անոր քաջութիւնը երգերով պանծացուցած է, իսկ նահատակութեան առթիւ Աւետիս Ահարոնեան գրած էր.–

Թաղեցինք ցրաց ու չլացինք:
Չէ՛, որ մեզ շատ եզ լացել...
Եւ շատերին եզ լացել[22]:

Հայ կամաւորական գունդերու հրամանատար Անդրանիկը դըժգոհ էր ռուս հրամանատարութեան դէպի հայերը ունեցած անբարեացակամ վերաբերմունքէն: 1915 թ. Սեպտեմբերին Անդրանիկ բողոքեց Կովկասեան բանակի ընդհանուր հրամանատարին, որ իր

---

[20] Նոյն, էջ 1157 (*Documents Diplomatiques*...p. 299).
[21] Գաբրիէլ Լազեան, Յեղափոխական Դէմքեր, էջ 79:
[22] Նոյն, էջ 87:

զօրամասը «21 յաղթական ճակատամարտ մղած է ցարդ, եւ միշտ գտնուած է բոլոր ճակատներու եւ մարտերու յառաջապահ գիծերուն վրայ, բայց իր զինուորներէն ոչ մէկը չէ պարգեւատրուած, եւ ըստ արժանւոյն չէ գնահատուած»[23]:

Անդրանիկի բողոքագիրը անպատասխան մնացած էր որովհետեւ Ցարական զօրավարներուն «դուր չէր գալիս կամաւորական խումբերուն հայրենասիրական գործն ու գաղափարը»[24]:

Զօր. Զերնազուպով հրաւիրեց Անդրանիկը իր բանակատեղին եւ անոր յայտնեց որ հայոց հանդէպ անբարեացակամ նկատուած Զօր. Օկանովսկին պաշտօնանկ եղած է եւ ջանաց համոզել հայ գունդերու հրամանատարին որ ռուս հրամանատարութեան վերաբերմունքը չէ փոխուած հանդէպ հայերուն: Զերնազուպով զգալով որ չկարողացաւ համոզել Անդրանիկին եւ գոհացում տալ հայ ժողովուրդը յուզող հարցերուն, հրաւիրեց զինք որ յաջորդ օրը դարձեալ այցելութեան գայ իրեն որ չարունակեն զրոյցը:

Երկրորդ օրը Զերնազուպով ջանաց աւելի համոզիչ թուիլ եւ բաւարարել Անդրանիկի բոլոր պահանջները, աւելցնելով՝ թէ «պատրաստ է Անդրանիկին ընելու ինչ որ ան կը ցանկայ»: Անդրանիկ իր գոհունակութիւնը յայտնեց եւ հրաժեշտ առնելով Զօրավարէն, մեկնեցաւ ճակատ, Վանի չրջանը:

Ճակատի հրամանատարը՝ Կուլեբեակին, Անդրանիկի յայտնեց Վերին Հրամանատարութեան հրահանգը քիւրտերը սիրաշահելու կապակցութեամբ: Անդրանիկ ըսաւ.- «Եթէ ռուս կառավարութիւնը միայն այս վերջին տարուան ընթացքին սկսած է մտածել հայքրտական մերձեցման մասին, մենք՝ հայերս քսան-հինգ տարի է եղբայրութիւն կ'առաջարկենք անոնց»[25]:

Ցարական բանակները հետզհետէ գրաւեցին Էրզրումն ու Տրապիզոնը, Վանն ու Պիթլիսը:

Էրզրումի գրաւումին առիթով, Գէորգ Կաթողիկոսը Կովկասի փոխարքայ Մեծ Դուքս Նիկոլա Նիքոլայեվիչին ուղղած չնորհաւորական հեռագրին մէջ յոյս յայտնած էր թէ «այսուհետեւ...Թուրքիոյ հայերը պիտի կրնային իրենց դարաւոր հայրենիքին մէջ վայելել ազատութեան բարիքը»: Մեծ Դուքսը որ փոխարինած էր Վորոնցով-Տաշկովը, անմիջական պատասխանով մը փակած էր Կաթողիկոսին յոյսի դռները.-

---

[23] Փրոֆ. Վ. Ա. Պարսամեան, Հայ ժողովրդի Պատմութիւն, Հատոր 3, էջ 445:

[24] Նոյն, էջ 445:

[25] Մ. Ագայեան, Հայ ժողովրդի Ազատագր. Պայքարի Պատմութիւնից, էջ 432:

«Բոլոր Քրիստոնեայ ժողովուրդները կրնան վստահ ըլլալ թէ Ցարի մականին ներքեւ ապահով կեանք մը պիտի վայելեն»...[26]:

Աւետիս Թէրզիպաշեան կը խորհրդածէ.-

«Ասկէ աւելի չէր եղած Նիքոլա Ցարին խոստումը, որուն իմաստին փոխուիլը, անոր թուղթի մը վրայ գրուիլը եւ թուղթը տեսնել ուզողներուն համար, անոր Թիֆլիս-Ալեքսանդրապոլ ճամբուն վրայ կորսուած ըլլալը...ուրիշ բանի համար չէր եղած, եթէ ոչ յաջողցնելու համար կամաւորական չարժումը՝ որուն գլուխը կանգնած էր Թիֆլիսի պուրժուազին՝ իր ձեռքին մէջ որպէս խրտուիլակ ունենալով հայ յեղափոխականները»[27]:

Ա. Թէրզիպաշեանի ակնարկած «թուղթէ կտորին կորսուելուն» պատմութիւնը հետեւեալն է.-

1914 թ. Նոյեմբեր 29-ին, Էջմիածնի Կաթողիկոսին Ցարին հետ ունեցած հանդիպումէն ետք, Կովկասի փոխարքայ Վորոնցով-Տաշկովը իր մօտ կը հրաւիրէ Մեսրոպ Եպիսկոպոսը եւ անոր կը յանձնէ կնքուած արկղ մը, փոխանցելու համար Կաթողիկոսին: Նենգամիտ փոխարքան կը յայտարարէ թէ արկղը իբր թէ կը պարունակէ Ցարի հրովարտակը Հայկական Հարցի լուծման եւ Հայաստանի ինքնավարութեան վերաբերեալ: Մեսրոպ Եպիսկոպոս արկղը կը յանձնէ մի ոմն գիւղատնտես Գիւզալեանին, Էջմիածին տանելու եւ յանձնելու համար Կաթողիկոսին: Ցանկարծ լուր կը տարածուի թէ Ալեքսանդրապոլի կայարանին մէջ թանկագին արկղը անյայտացած է...: Առեղծուածային գողութենէն ետք հայերը եկած էին այն եզրակացութեան, որ այս բոլորը նենգ խաղ մըն էր, եւ թէ արկղը գողցողները Փոխարքային գործակալներն էին...[28]:

1916-ի սկիզբները Անդրանիկի կամաւորական գունդը՝ ռուս Զօր. Ապացիեւի հրամանին տակ կը գտնուէր: Ապացիեւ մահմետական էր, բայց թրքերէն չէր խօսեր: Թրքասէր էր եւ հայատեաց: Կ'ատէր թէ' Անդրանիկը եւ թէ' ալ կամաւորական գունդերը: Շատ նեղութիւն կու տար հայ զինուորներուն եւ առիթ կը փնտռէր զանոնք գնդակահարել տալու համար:

Դէպի Թիֆլիս ճամբուն վրայ, Դատուանի մէջ հայ կամաւորները 11 կին եւ երախայ կը գտնեն սպաննուած: Ցայտնի չէր թէ քի՞ւրտ էին անոնք թէ հայ (հայեր եւ քիւրտեր նոյնատեսակ հագուստներ կը հագնէին): Երախաները թլփատուած չէին: Զօր. Ա-

---

[26] Ա. Թէրզիպաշեան, նուպար, էջ 130:

[27] Նոյն, էջ 130-131:

[28] Մ. Ազայեան, Հայ ժողովրդի Ազատագրական Պայքարի Պատմութիւնից, էջ 384:

պացիեւ հայ կամաւորականներուն կը վերագրէ այս ոճիրը, հակառակ որ ապացուցուած էր թէ այդ օր հայ կամաւորները հոն չեն գտնուած[29]:

Ապացիեւ ճակատ կ'այցելէ եւ խօսքը Գնդ. Ֆիլիպովին ուղղելով կ'ըսէ.- «Այդ կամաւորները ինչո՞ւ պառկեր են եւ չեն կռուիր»:

Ֆիլիպով կը պատասխանէ.- «Առաւօտեան ժամը 4-էն մինչեւ հիմա հայ կամաւորն է որ կը կռուի եւ մենք մեր յաղթանակը անոնց կը պարտինք: Հոն պառկող զինուորները ռո՛ւս զինուորներն են»[30]:

ՊԻԹԼԻՍԻ ԳՐԱՒՈՒՄԸ

Երբ կարգը կու գայ Պիթլիսը գրաւելու, Զօր. Ապացիեւ կը հեռագրէ ընդհ. հրամանատար Օկանովսկիին թէ՝ «Անկարելի է Պիթլիսը գրաւել, ես կը նահանջեմ»[31]:

«Պիթլիս կը կոչուէր ցամաքային Տարտանէլ. պէտք էր երկար կիրճ մը ճեղքել անցնիլ գրաւելու համար Պիթլիսը»[32]:

Անդրանիկ լուրը առնելով ինք ալ հեռագիր մը կը ղրկէ Ընդհանուր Հրամանատարին թէ «Գլխովս կ'երաշխաւորեմ որ կարելի է Պիթլիսը գրաւել եւ անմիջապէս»[33]:

Օկանովսկի կը հրամայէ գրաւել Պիթլիսը:

Կ'որոշուի գիշեր առեն կատարել յարձակումը: Գնդ. Ֆիլիպով կը խնդրէ Անդրանիկէն որ իր թելադրութիւնները ընէ այս ռազմական ծրագրի գործադրութեան մասին: Անդրանիկ կը հարցնէ թէ քանի՞ հոգիով պիտի կատարուի յարձակումը: Պատասխանը կ'ըլլայ թէ՝ 6000 հոգիով, որոնցմէ 5000-ը գրոհի պիտի անցնին, իսկ 1000-ը իբր պահեստի ուժ պահ պիտի դրուի: Անդրանիկ թուղթի վրայ կը գծէ պատերազմական ծրագիրը եւ կ'ըսէ թէ ո՛վ որ դիրքէն պիտի յարքակի[34]:

1916 Թուականի Փետրուար 18-ին ճամբայ կ'ելլեն, գիշեր առեն: Խաւար գիշեր է եւ երկիրը թանձր ձիւնով ծածկուած: Առջեւէն կը քալեն Ֆիլիպովն ու իր օգնական սպաները, իրենց վաշտերով: Ուղե-

---

[29] Զօր. Անդրանիկի Կովկասեան Ճակատի Պատմական Օրագրութիւնը, էջ 41:

[30] Նոյն, էջ 41:

[31] Նոյն, էջ 40:

[32] Գ. Գուտուլեան, Զօր. Անդրանիկ եւ իր Կեանքն ու Պատերազմները, Բ. Տպագր., էջ 32:

[33] Զօր. Անդրանիկի Կովկասեան Ճակատի Պատմական Օրագրութիւնը, էջ 40:

[34] Վարդգէս Ահարոնեան, Անդրանիկ, էջ 100:

ցոյցներն են – այս անգամ – քանի մը կոզաքներ: Անոնց կը հետեւի Անդրանիկ իր գունդով:

Կէս գիշերին ատենները կը հասնին տեղ մը: Խաւար մութ է: Անդրանիկ կը դառնայ իր գրագիր Վարդգէս Ահարոնեանին եւ կ'ըսէ.– «Թելեֆոն ըրէ Ֆիլիպովին, որ ճամբան սխալ է»:

(Թելեֆոն ընելը, ետեւի զինուորը առջեւի զինուորին պիտի տայ պատգամը, եւ այսպէս բերնէ բերան լուրը պիտի հաղորդուի Գնդ. Ֆիլիպովին:)

Ժամանակ մը ետք լուրը կը հասնի Ֆիլիպովին: Ան ալ նոյն ձեւով կը «հեռաձայնէ» Անդրանիկին, թէ «ճանապարհը ճիշդ է, հետեւէ մեզի»: Անդրանիկ քիթին տակէն բաներ մը կը քրթմնջէ եւ կը հետեւի:

Քիչ ետք Անդրանիկ նորէն կը դառնայ գրագիրին.–

— Թելեֆոն ըրէ Ֆիլիպովին թէ ճամբան սխալ է եւ ես այլեւս պիտի չհետեւիմ:

Դարձեալ, Անդրանիկի պատգամը, հազարաւոր բերաններէ անցնելով, կը հասնի Ֆիլիպովին:

Գնդապետը այս անգամ կը համակերպի: Խաւար գիշերին ճիւներու մէջէն ան չրջադարձ կը կատարէ, զօրքն ալ ետեւէն, եւ կը հետեւի Անդրանիկին:

Յապաղած կը հասնին Պիթլիսի մերձակայքը: Մութին մէջ գունդերը, ըստ Անդրանիկի ցուցմունքներուն, կ'երթան գրաւելու իրենց դիրքերը: Յարձակումը կը սկսի առաւօտեան ժամը 4–ին եւ առանց դժուարութեան կը գրաւեն Պիթլիս քաղաքը:

Անակնկալ յարձակումին պատճառով, քաղաքը պաշտպանող թուրք զինուորները հազիւ ժամանակ կը գտնեն անձնատուր ըլլալու: Անոնց սպաներէն եւ զինուորներէն շատերը գիշերային չապիկներով գերի կ'իյնան հայ եւ ռուս զինուորներուն ձեռքը:

Անդրանիկն ալ անակնկալի եկած քաղաքի այսքան չուտափոյթ գրաւուելուն, բռունցքը դէպի Պիթլիսի անծանօթ թուրք հրամանատարը ուղղելով, կը բացագանչէ.–

«Բաբաներն ջանընա...ատա՞նկ կը պաշտպանեն Պիթլիսը...»[35]:

Անդրանիկի զինուորները կը խուժեն քաղաքէն ներս եւ անխնայ կը վարուին պարտուած թշնամիին հետ:

Բաղէշի (Պիթլիս) մէջ հայ չէր մնացած: Սկիզբը մաս մը ջարդուած էին թուրք համաքաղաքացիներուն ձեռքով, իսկ մնացածներն ալ տարագրուած:

Անդրանիկին կը տրամադրուի տուներէն փախած թուրքի մը բնա-

---

[35] Նոյն, էջ 107:

կարանը: Երբ Անդրանիկ եւ Ահարոնեան կը տեղաւորուին տան մէջ, վերջինը երկու գիրքեր կը նշմարէ սեղեակին անկիւնը, կարգ մը իրեղէններու հետ: Մէկը՝ «Հոմերի Իլիականը, բնագրէն թարգմանեց Հ. Արսէն Ղազիկեան, իսկ միւսը՝ Գրիգոր Նարեկացիի Մատեան Ողբերգութեանը»[36]:

Հայու տուն եղած էր: Թուրք մը գրաւած էր զայն բռնագաղթէն ետք:

Յաջորդ օր, ասկէ-անկէ քանի մը հայ խլեակներ մէջտեղ կ'ելլեն: Այս սակաւաթիւ վերապրողները հրաշքով կամ ինչ-ինչ նուաստացումներու գնով յաջողած էին կեանքերնին փրկել:

Լուր կը հասնի հայ կամաւորներուն թէ ամերիկեան միսիոնարական չէնքին մէջ փրկուած են խումբ մը հայ աղջիկներ: Ահարոնեան քանի մը Բաղէշցի հայ կամաւորներու հետ կ'երթայ տեսնելու զանոնք:

Միսիոնարական չէնքի սրահին մէկ անկիւնը կը տեսնուէին եւրոպական քաղաքակրթութեան խորհրդանիշներ – դաշնամուր մը եւ վրան թենիս խաղալու առարկաներ, յիշեցնելու համար, որ բարբարոս թուրքի ստեղծած այս գեհենէն դուրս կան ուրիշ երկիրներ ուր կիներն ու երախաները չէնքերու մէջ լեցնելով ողջ-ողջ չեն այրեր, եւ նորածին մանուկներու գլուխները ժայռերու վրայ չեն ջախջախեր[37]:

Դպրոցի նախկին աշակերտուհիները, որոնք հաւաքուած էին այդ սրահին մէջ, թիւով 35–40 հոգի էին, 10–18 տարեկան: Անոնց հարազատները զոհ գացած էին թրքական վայրագութեան, իսկ իրենք ալ ամիսներով մահուան վտանգին տակ ապրած եւ հրաշքով ազատուած էին: Անոնք զարմանքով ու հիացումով կը դիտէին հայ ռազմիկները, որոնք հարազատ եղբայրներու նման, պատրաստ էին իրենց կեանքի գնով պաշտպանելու իրենց որբացած ու դժբախտ քոյրերը:

Կամաւորները հարց ու զրոյցի բռնուելէ ետք իրենց որբացած քոյրերուն հետ, կը վերադառնան իրենց տեղերը:

Վարդգէս Ահարոնեան, ճակատագրի քմահաճ կարգադրութեամբ մը, պատերազմէն ետք այդ աղջիկներէն ոմանց պիտի հանդիպէր Ամերիկայի մէջ եւ այնտեղ լսէր անոնց փրկութեան պատմութիւնը[38]:

Պիթլիսի մէջ Զօր. Ապացիեւ կը հանդիպի կամաւորի մը, որ

---

[36] Նոյն, էջ 108:
[37] Նոյն, էջ 110:
[38] Նոյն, էջ 111:

գորգ մը չալկած կը քալէ: Զօրավարը կը հարցնէ թէ ուրկէ՞ է այդ գորգը: Կամաւորը կը պատասխանէ թէ կոզակէ մը գնած է զայն: Կամաւորը կը բանտարկուի:

Ապացիեւ իր օրուան յայտարարութեան մէջ կը նշէ թէ հայ կամաւորները Պիթլիսը կը թալանեն:

Անդրանիկ կը բողոքէ Ապացիեւի մօտ ըսելով որ մօտիկ անցեալին Պիթլիսը 16,000 հայ բնակիչ ունէր, հիմա միայն 300 հոգի մնացած է*: Ո՞ւր են այդ հայերը եւ ո՞վ կողոպտեց անոնց հարստութիւնները: Արդեօք մէկ միլիոն հայ նահատակները քեզի բաւարարութիւն չտուի՞ն որ կ'ուզես քանի մը հայ կամաւորներն ալ չարչարել:

Զօր. Ապացիեւ Անդրանիկը կ'օգտագործէր երբ բլուր մը կամ դիրք մը ունենար գրաւելիք. այլապէս՝ կը հրամայէր որ քաշուի այդ շրջաններէն, որպէսզի ոեւէ մէկ թուրքին քիթը չարիւնցնէ:

Բաղէշի գրաւումէն ետք, Ապացիեւ կը հրամայէ Անդրանիկին որ ճակատը լքէ եւ Մուշ քաշուի: Անդրանիկ կը մերժէ:

Վարդգէս Ահարոնեան** կ'ըսէ Անդրանիկի.– «Ապացիեւ առիթի մը կը սպասէ որ մեզ գնդակահարել տայ. եթէ մերժես Մուշ երթալ յաջորդ քայլը զինուորական ատեանն է»:

Անդրանիկ կը համոզուի եւ Ապացիեւի հրամանէն 4 օր ետք, Փետր. 24, 1916–ին, իր գունդին գլուխը անցած ճամբայ կ'ելլէ դէպի Մուշ:

Երկու օր կ'ընէ Անդրանիկ եւ իր զինուորները Մշոյ Դաշտն են: Լուռ ու ամայի է դաշտը: Բազմաթիւ հայկական գիւղերէ կ'անցին, բայց չնչող էակի նշոյլն իսկ չկայ: Թրքական անմարդկային եւ անորակելի նախճիրը հնձած է Մշոյ Դաշտի ամբողջ հայութիւնը:

Անդրանիկի զօրամասին կը հետեւին քիւրտերը, բայց շատ չեն մօտենար: Այս սարի կատարէն, միւս ժայռի ետեւէն, երբեմն կը կրակեն: Մուսա բէկի քիւրտերն են որ տարի մը առաջ սրածութենէ անցուցած են Մշոյ Դաշտի հայութիւնը: Մուսա բէկի թոռը, 16 տարեկան Խալիլը, իր ձիաւորներով հաւաքած է 8 հազարի չափ հայեր Աւգուտ գիւղը, եւ տուներու մէջ փակելով ողջ–ողջ այրել տուած է զանոնք: Այնքան խիտ

---

* Այս 300 կիներն ու երախաները թուրքերու տուներէն հանած ու վան դրկած էին (Տես, Զօր. Անդրանիկի Կովկասեան Ճակատի Օրագրութիւնը, էջ, 42):

** Վարդգէս Ահարոնեան, որդին մեծանուն գրագէտ Ա. Ահարոնեանի, Անդրանիկի թարգման–քարտուղարն էր: Վարդգէս Մոսկուայի Համալսարանը աւարտած ըլլալով ռուսերէն գիտէր, իսկ Անդրանիկ թրքահայ ըլլալով ռուսերէն չէր գիտեր:

եղած է բազմութիւնը տուներու մէջ, որ այրելէն յետոյ ածխացած դիակները մնացած են կանգնած վիճակի մէջ, իրարու սեղմած[39]:

Այս բոլոր գազանութիւններուն դէմ Անդրանիկը յայտարարած էր· «Թուրք խաղաղ ազգաբնակչութեան դէմ ոչ մէկ ոխ չունիմ: Ես կը կռուիմ միայն բէկերու ու կառավարութեան դէմ: Ես ազգամոլ չեմ, ես կը ճանչնամ միայն մէկ ազգ· այդ բոլոր ճնշուածներու ազգութիւնն է»[40]:

Իրիկուն մը, Դաշտի Մանրիկ գիւղը կը հասնի Անդրանիկ եւ կայք կը հաստատէ իր զօրամասով: Հրամանատարը նստած է գոմի մը անկիւնը: Ֆովը Մշեցի Սմբատն է (Բարոյեան), Անդրանիկի գլխաւոր օգնականներէն մէկը: Զորս կողմը տեղ գրաւած են թիկնապահները: Դուրսը գիւղին մէջ ամայութիւն է եւ մահաչունչ լռութիւն:

Անդրանիկի հոգին երբ ալեկոծ ըլլար, մռայլ ու մելամաղձոտ, կանչել կու տար Ասլանը որ իրեն երգէ քրտերէն երգեր, որոնց մէջ թշնամիին գովքը կը հուսէր հայ ֆետայիներու քաջութեան: Այս ձեւով հերոսը կը ջանար սփոփել իր խռովայոյզ հոգեվիճակը:

— Տղայ, եկուր քիչ մը խաղ կանչէ, — կը դիմէ Անդրանիկ ներս մտած Ասլանին:

Ասլանը կը սկսի հայ ֆետայիներուն նուիրուած հայկական ժողովրդական երգ մը երգել: Հազիւ երգը լրացուցած, Անդրանիկ կ'ընդհատէ.-

— Քրտերէն կանչէ, տղա՛յ:

— Ասլանի երգած ատեն ներս կը մտնէ պահակներէն մէկը, ըսելու որ Շեկոյի Տունէն երկու քիւրտեր եկած են եւ փաչան տեսնել կ'ուզեն:

— Զինաթափ ըրէք, խուզարկեցէք եւ ներս բերէք, - կ'ըսէ հրամանատարը:

«Մշոյ Առիւծ» Սմբատը աւելի յաղթանդամ ըլլալով, քիւրտերը ակնածանքով անոր կը մօտենան:

— Փաչան ան է, — կ'ըսէ Սմբատ:

Մշոյ Դաշտի կոտորածի ատեն, Անդրանիկի բարեկամ Շեկոյի Տան քիւրտերը ազատած էին 147 հայ տղամարդիկ, կիներ, երախաներ ու քահանայ մը, ու հիմա եկած էին հասկնալու թէ Փաչան ի՞նչ կարգադրութիւն կ'ուզէ ընել այդ հայերուն համար[41]:

Մեծ մասամբ հայախօս Շեկոյի Տան քիւրտերը հայասէր էին եւ

---

[39] Վ. Ահարոնեան, Անդրանիկ, էջ 117:

[40] Փրոֆ. Վ. Ա. Պարսամեան, Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն, Հատոր 3, էջ 460:

[41] Վարդգէս Ահարոնեան, Անդրանիկ, էջ 120-122:

բարեկամ Անդրանիկի: Մշոյ Դաշտի հայերը կը հաւատային թէ անոնք հայկական ծագում ունին:

Անդրանիկ կարգադրեց, որ այդ հայերը Խասգիւղ տանին, որովհետեւ իրենք ալ յաջորդ օրը Խասգիւղ պիտի մեկնէին: Անդրանիկ կը հրահանգէ որ երկու քիւրտերուն տեղ տան, հիւրասիրեն եւ յաջորդ առաւօտ ճամբու դնեն:

Անդրանիկ իր ճամբուն վրայ հանդիպած հայ խլեակներուն վանի վրայով Կովկաս կը ղրկէր:

Անդրանիկի զօրամասը կը մօտենայ Մուշ քաղաքին: Հեռուէն կ'երեւայ ամայացած Ս. Առաքելոց վանքը, ուր հերոսը, 14 տարիներ առաջ, իր սակաւաթիւ հայդուկներով դիւցազնական կռիւ մղած էր Սուլթան Համիտի անհամար զօրքերուն դէմ:

ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԵՐՈՍԸ ԱԻԵՐԱԿ ՄՈՒՇ ՔԱՂԱՔԻՆ ՄԷՋ

Մուշ մտնելէ առաջ, ձիաւորներ նամակ մը կը բերեն Հրամանատարին: Ան կը կարդայ նամակը, կը ժպտի եւ վարդգէսին կու տայ զայն, ըսելով՝

— Կարդա՛:

Վարդգէս կը կարդայ նամակը:

«Մեծարգոյ Անդրանիկ փաշա, Բաղէշ:

Մեծարգոյ Տէր, տարի մըն է, որ ամբողջ Սասունցիներս ուժեղ հակայարձակումներով զբաղած ենք: Բայց այսօր Ձեր բարի գալստեանը օգտուած ենք, եւ կրցանք հաւաքուիլ Փետրուար 17-ին գալ Մուշ 328 տղաներով, 189 կին ու երեխայով եւ դեռ կու գան: Կը յուսանք դեռ գումարը մեծ կ'ըլլայ:

Գալով օրապահի մասին, օրապահն կը հայթայթուի ցեխի մէջ թափուած հացահատիկներէ:

Իսկ մենք առայժմ չուարած ենք մեր ընելիքն...ատոր համար կը խնդրուի Ձեզմէ, որ Ձեր ուշադրութիւնը հրաւիրէք դէպի մեզ, այն է՝ թէ կարելի եղածին չափ չուտով հոս գաք:

1916, 1 Մարտ — Համբոյրներով

Մուշ — Սասունցիք»[42]:

Անդրանիկ ուրախ է, անհամբեր, եւ կ'ուզէ ժամ առաջ Մուշ հասնիլ:

---

[42] Նոյն, էջ 124:

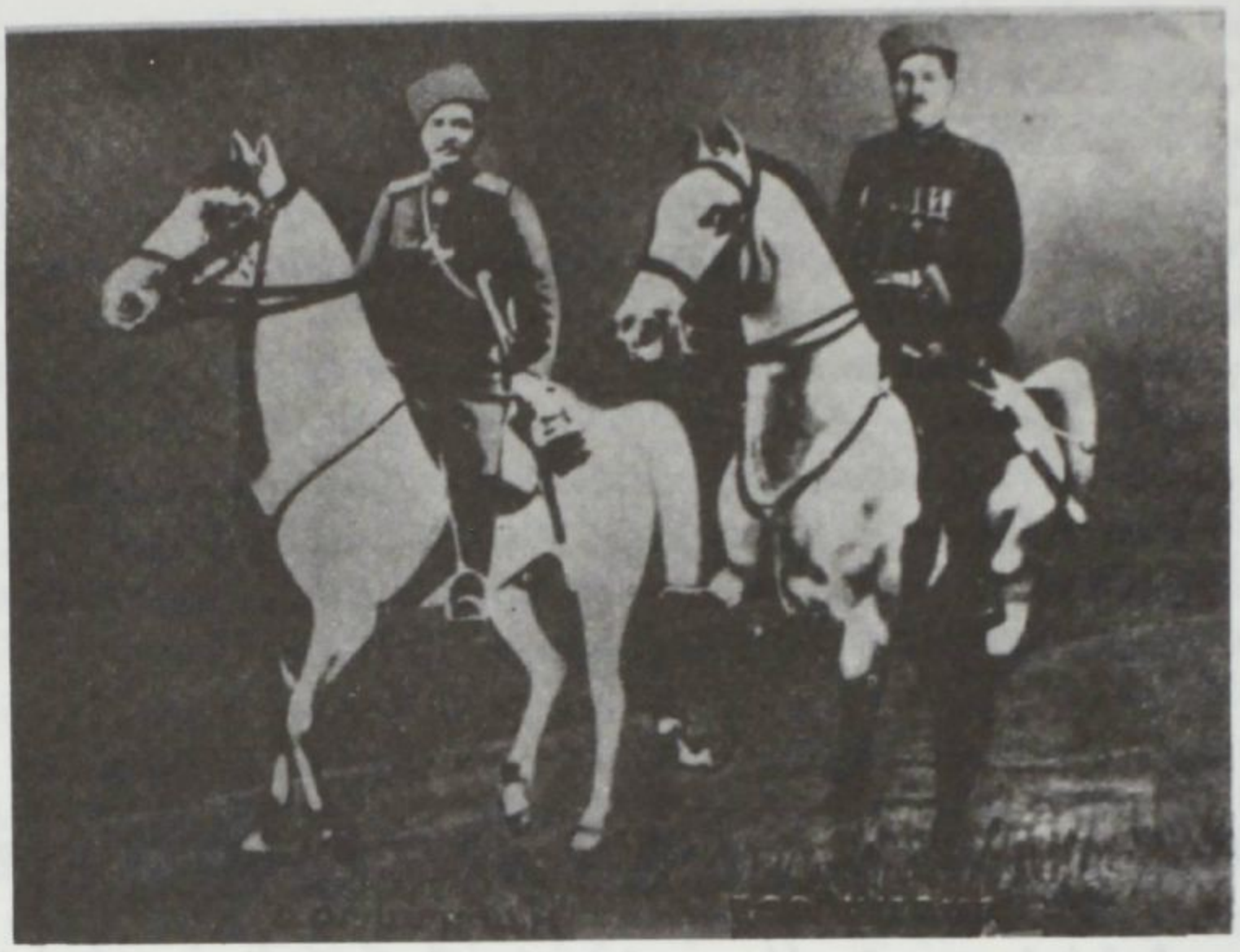

Անդրանիկ եւ Սմբատ

★ ★ ★

Ռուսական գրաւումէն ետք, Մուշ հաւաքուած էին, այդ օրերուն, շուրջ 500 սասունցիներ – 20,000 սասունցիներէն վերապրողներ – ինչպէս նաեւ քանի մը հազար մշեցիներ եւ Մշոյ Դաշտի գիւղացիներ, լեռներէն ու այս ու այն թաքստոցներէն քաղաք հաւաքւած:

Հայկական թաղերուն մէջ չատ քիչ էին այն տուները որոնց գէթ պատերը կանգուն մնացած էին:

Անդրանիկի իջեւանած տունը ահագին բազմութեամբ մը շրջապատուած էր, մանաւանդ սասունցիներով:

Անդրանիկ գրեթէ բոլորին կը ճանչնար եւ կը յիշէր զարմանալի յիշողութեամբ:

«— Այդ դո՞ւ ես, Ագէ, կը դիմէ հերոսը իրեն մօտը կանգնած մէկուն:

— Ես եմ, Պարոն:

— Ծերացեր ես:

— Դարդէն, քէ ղուրպան, դարդէն:

— Ի՞նչ եղաւ Գրքօն:

— Սպաննուեցաւ Անտոքի վրայ:

— Իսկ Ափօ Մկրօ՞ն:

— Անօթութենէ մեռաւ այս ձմեռ»[43]:

Եւ կը պատմեն, անվերջ կը պատմեն...:

Այդ օրերուն, Մուշ կը գտնուէր Զօր. Նազարբէկովը որու հրամանին տակ Անդրանիկ մասնակցած էր Տիլմանի յաղթական ճակատամարտին: Անդրանիկ այցելութիւն մը կու տայ հայազգի զօրավարին: Նազարբէկով ջերմ գուրգուրանքով կ'ընդունի Անդրանիկը եւ կը յայտնէ թէ Մուշէն մինչեւ Պիթլիս բանակի հրամանատարութիւնը իրեն յանձնուած է – հաճելի լուր մը հայ հերոսին համար:

Անդրանիկ եւ Վարդգէս, Նազարբէկեանի սպայակոյտի գրասենեակէն դուրս ելած ատեն ղիմացնին կ'ելլէ Ապացիեւը: Ան չտեսնել կը ձեւացնէ հայերը, իսկ այս վերջիններն ալ կ'անցնին առանց բարեւելու: Այս վերջին անգամն է որ Անդրանիկ կը հանդիպի հայատեաց զօրավարին:

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԿԸ ՎԵՐԱԴԱՌՆԱՅ ԹԻՖԼԻՍ

Մարտ 25-ին, Անդրանիկ արձակուրդով Թիֆլիս կը վերադառնար, բանակը յանձնելով Սմբատին:

Պատերազմին սկիզբէն ի վեր, Արեւմտահայաստանի մէջ տեղի ունեցած կռիւներուն ընթացքին, Անդրանիկ ունեցած էր հետեւեալ կորուստները.– «104 զինուոր սպաննուած, 25 զինուոր այլեւայլ հիւանդութեամբ կամ վէրքերէ մեռած, 285 զինուոր վիրաւորուած եւ առողջացած»[44]:

Անդրանիկ Թիֆլիս գտնուած միջոցին, Զօր. Ապացիեւ բողոքագիր մը ղրկած էր Կովկասի Փոխարքայ Նիքոլա Նիքոլայէվիչին, թէ Անդրանիկ Պիթլիսի խաղաղ ազգաբնակչութենէն 5500 հոգի կոտորել տուած է, եւ թէ իրենք օրերով ու չաբաթներով հազիւ կրցած են անոնց դիակները թաղել:

Հայ կամաւորները վրէժխնդրական արարքներ գործած էին Պիթլիսի մէջ.– Լոյսը չբացուած, Անդրանիկ յարձակում կը գործէ Պիթլիսի վրայ, յանկարծակիի կը բերէ թուրք բնակչութիւնը՝ նոյնպէս թուրք զօրքն ու հրամանատարութիւնը, մեծագոյն մասը գերի կը բռնէ իրենց գիշերանոցներով:

---

[43] Նոյն, էջ 127:

[44] Զօր. Անդրանիկի Կովկասեան Ճակատի Պատմական Օրագրութիւնը, էջ 46:

«Ո՞վ կարող էր բռնել վրէժխնդիր հայ կամաւորին ձեռքերը: Այս անգամ հայոց փոխարէն՝ թուրք արիւնն էր որ կը հոսէր»...[45]:

Մեծ դուքս Նիքոլա Նոքոլայէվիչը կ'ուզէր Հայաստան մը առանց հայերու որպէսզի կոզակներ բնակեցնէ հոն, եւ հոգը չէր թէ հայերը Թուրքիոյ մէկ ծայրէն միւսը կը կոտորուէին:

1915 թ. Ապրիլին, Զօր. Ճուդենիչը Կովկասի նախկին փոխարքայ Վորոնցով-Դաշկովին գրած էր թէ չափազանց ցանկալի պիտի ըլլայ ռուսական բանակներուն կողմէ գրաւուած Թուրքիոյ արեւելեան նահանգները բնակեցնել Դոնէն եւ Կուբանէն գաղթականներով, կազմելու համար սահմանամերձ կազակուքիւն: Վորոնցով-Դաշկովը համաձայն գտնուած էր այդ առաջարկին[46]:

Հայ ժողովուրդը մեծ յոյսեր կապած էր ռուսական բանակներու դէպի Արեւմտահայաստան կատարած յաղթական արշաւին վրայ: Հայոց դարաւոր երազն էր թէ օր մը «խաչապաշտ Մոսքոֆը» պիտի գայ եւ փրկէ զիրենք թուրք ու թաթարներու եաթաղանէն: Յովհաննէս Թումանեան – յիշեցնելով Ակնունիներու անմահ լաւատեսութիւնը Օսմանեան Սահմանադրութեան օրերուն – ժողովուրդին լաւատեսութիւնն ու յոյսերը արտայայտած էր բանաստեղծութեան մը մէջ.–

Ու ամպերում բարձր ուսից Մասիսի,
Սլանում է մեծ արծիւը հիւսիսի,
Շիտակ դէպի բարձունքները հայկական,
Իր հետեւից հայի բախտն ու ապագան[47]:

Իսկ Սուրէն Պարթեւեան, աւելի ցայտուն եւ ոգեւորիչ հռետորութեամբ յայտնած էր իր խանդավառութիւնն ու անսովոր լաւատեսութիւնը, ի տես ցարական բանակներու յաղթական արշաւին՝ դէպի հինաւուրց երկիրը հայոց: Թափ տալով իր հայրենասիրական սրտազեղ պոռթկումներուն, ան կը գոչէր.–

«— Անցէ՛ք սահմանը...Դէպի Հայաստա՛ն...

Քրեմլինի նուիրական կամարներուն տակ աղաղակուած անդառնալի հրամանն է մեծ ու ամենաողորմած Ցարին:

Ու հայ երկրին լանջքը կ'ալեծփի, կ'ուռենայ, ահա՛, ընդունելու համար տիրական գրոհները Կովկասի ռուսական բանակներուն:

Հայուն դարաւոր տառապանքն է որ Արարատի այդիի կողմը

---

[45] *Տեղ. Մ. Աւետեան*, Հայ Ազատագրական Ազգ. Ճուշամատեան եւ Զօր. Անդրանիկ, էջ 166–167:

[46] *Փրոֆ. Վ. Ա. Պարսամեան*, Հայ ժողովրդի Պատմութիւն, Հտ. 3, էջ 444:

[47] *Նոյն*, էջ 445:

տարածուող արեան դաշտերէն եւ արցունքի հովիտներէ կը սկսի խուլօրէն հեւալ ու թեթեւացման հառաչանքի հովեր ձեւացնել... Մտի՛կ ըրէք այդ անհուն հեւքին որ կ՚ելլէ Զուլումի Աշխարհին ընդերքէն: Նահատակ սերունդներու ոսկորներ կը խայտան իրենց գերեզմաններուն մէջ: Գլուխնիդ բացէ՛ք ու ծունկի եկէ՛ք, Աշտարակցիներու, Արղութեաններու, Խրիմեան Հայրիկներու ուրուականնե՛րն են որ կը յառնե՛ն Էջմիածնի վէմերուն տակէն, ու կը յածին արարատեան հորիզոններուն վրայ, յոյսի պսակումներուն եւ փառքի աստուածացումներուն հրաւիրելով Հայուն անընկճելի ճետը... Լօրիս-Մելիքօֆի եւ Տէր-Ղուկասօֆի արժանաւոր յաջորդները արդէն երեւան եկեր են Ռուսիոյ կովկասեան սպայակոյտին մէջ, եւ սահմաններէն անդին արշաւող բանակներուն գլուխը անցեր...Հարիւր հազար հայ կամաւորներ խռնուեր են Կովկասի պետական գինամթերանոցներուն չուրջը՝ իւրաքանչիւրն հրացան մը վերցնելու եւ սահմանապուխ վազելու անհամբեր...

— Անցէ՛ք սահմանը...Դէպի Հայաստա՛ն...

Ա՛յս է օրուան հրամայական կարգախօսը՝ Կովկասի մէկ ծայրէն միւսը:

Օրհնեա՛լ ըլլայ, յաւիտեա՛ն օրհնեալ, այս օրը, որ կու գայ արժեցնել ամբողջ տաժանքի մեր կեանքերը, եւ մեզի պարգեւել գերագոյն սփոփը հայրենի ստոյգ ազատագրումին:

Վաանզի, այս անգամ, ա՛լ ՎԵՐՋՆ է Հայաստանի մարտիրոսագրութեան: Ջէ՛նքն է, հուսկ ուրեմն, որ պիտի վճռէ մեր հաւաքական նսեմը, ահեղ Ռուսաստանի անպարտելի սո՛ւրն է որ պիտի լուծէ Հայկական արիւնազանգ Հարցը, եւ ո՛չ թէ միջազգային դիւանագիտութեան թուղթի չեղջակոյտերը»[48]:

Կիլիկեան Արհաւիրքի հեղինակը կ՚արտայայտէր թերեւս ամբողջ հայութեան զգացումներն ու յոյսերը ի տես ռուսական բանակներու դէպի Հայկական Բարձրաւանդակ արշաւանքին. յոյսեր՝ որոնք պիտի գային փշրուիլ մեծ ազգերու չահախնդրական դիւանագիտութեանց գծուծ ու անկարեկիր հաշիւներուն մէջ:

Առաջին անգամը չէր որ Կովկասի ռուս փոխարքաներ կ՚որդեգրէին հակահայ քաղաքականութիւն: Արդարեւ, 1903-ին, Կովկասի ընդհանուր կառավարիչ իշխան Կրիկորի Կալիցինի խորդուրդով, Ցար Նիկողայոս Բ.-ը հրաման արձակած էր բռնագրաւելու (Խրիմեանի ժամանակ) Էջմիածնի եւ Հայաստաննեայց Եկեղեցւոյ կալուածներն ու գանձերը, եւ հայ դպրոցները զատելու եկեղեցիներու իրա-

---

[48] *Սուրէն Պարթեւեան*, Ողջո՛յն Ագատարար «Բեռի»ին, էջ 9-10:

ւասուքենէն եւ զանոնք ենթարկելու ռուսական կեդրոնական կըրթական ծրագրին[49]:

Այս հրովարտակին նպատակն էր տկարացնել եւ ապա ռուսացնել կայսրութեան սահմաններուն վրայ գտնուող փոքրամասնութիւնները: Իսկ դրդապատճառն էր հետեւեալը.–

Սան Սթեֆանոյի դաշնագրի 16-րդ յօդուածով, Հայկական Հարցը զուտ ռուսական իրաւարարութեան տակ կ'իյնար: Երբ Պերլինի դաշնագրի 61-րդ յօդուածով Հայկական Հարցը միջազգային բնոյթ ստացաւ, ի վնաս ռուսական ազդեցութեան, ցարական կառավարութիւնը փոխեց իր վերաբերմունքը դէպի հայերը եւ սկսաւ հալածել հայ կուսակցութիւնները Կովկասի մէջ[50]: *Այլ խօսքով, երբ ցարը չկրցաւ Հայկական Դատը չահագործել ի նպաստ իր չահերուն, երես դարձուց հայոց:*

Ցարի հրովարտակի հանդէպ հայոց հակազդեցութիւնը եղած էր բուռն: Հարիւրաւոր ցարական պետական պաշտօնեաներ դաշնակ ահաբեկիչներու գնդակներէն սպաննուած էին, իսկ կառավարիչ իշխան Կալիցինը ծանրօրէն դանակոծուած էր երեք հնչակեան ահաբեկիչներու կողմէ[51]:

Երկու տարի ետք, 1905-ին, ռուս-ճաբոնական պատերազմին մէջ ռուսերու պարտութենէն եւ նոյն տարին տեղի ունեցած ռուսական անյաջող յեղափոխութենէն ետք է որ Ցարը փոխած էր իր քաղաքականութիւնը եւ վերադարձուցած Հայաստանեայց եկեղեցապատկան կալուածներն ու գանձերը, որպէսզի սիրաշահի փոքրամասնութիւնները:

★ ★ ★

Այդ օրերուն, Թիֆլիս կը գտնուէր Կովկասեան ճակատի 4-րդ զօրաբանակի ընդհ. հրամանատար Օկանովսկիին տղան: Այս պարոնը Անդրանիկի հետ ունեցած տեսակցութեան մը ընթացքին թուղթ մը ներկայացուցած էր անոր որ ստորագրէ: Թուղթին մէջ ըսուած էր. «1915-ին, ընդհանուր մեծ նահանջը տեղի ունեցաւ անոր համար, որ թրքական 11 տիվիժիաներ բերուած էին»[52]:

Անդրանիկ մերժեց ստորագրել թուղթը, ըսելով որ այդ նահանջը կեղծիք մըն էր, եւ թէ նահանջին նպատակն էր հայը բնաջնջել:

---

[49] Richard G. Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence*, p. 18.

[50] Գ. *Լազեան*, Հայաստան եւ Հայ Դատը (Վաւերագրեր), էջ 127:

[51] R. G. Hovannisian, *Armenia on the Road to independence*, p. 262, n. 51.

[52] Զօր. Անդրանիկի Կովկասեան Ճակատի Պատմական Օրագրութիւնը, էջ 48:

Արեւմտահայաստանը գրաւելէ ետք, ռուս բանակները ալ պէտք չունէին հայ կամաւորներուն. ուստի, հայատեաց դուքս Նիքոլայեվիչը 1916 Սեպտեմբերին[53] հրաման մը արձակեց թէ հայ կամաւորական գունդերը պէտք է զօրացրուէմի ենթարկուին:

Անդրանիկ Թիֆլիսէն սուրհանդակներ ղրկեց Բաղէշ Սմբատին եւ Համազասպին, թէ իրենց զինուորները առնելով Երեւան վերադառնան: Հրամանատարը նոյնպէս լուր ղրկեց Պարսկաստան գըտնուող կամաւորներուն որ Երեւան վերադառնան:

Մեծ դուքս Նիքոլա Նիքոլայեվիչը սկսած էր գործնական քայլեր առնել Հայաստանը առանց հայու իր քաղաքականութիւնը իրագործելու միտումով: Ալաշկերտի հովիտին մէջ սկսած էր գիւղեր եւ ճամբաներ չինել տալ, որպէսզի հոն 50,000 կոզակներ բնակեցնէ[54]:

Արեւմտահայութիւնը մեծ յոյսեր կապած էր ռուսական բանակներու դէպի Թրքահայաստան կատարած յաղթական արշաւին վրայ: Այս պատճառով, հայ ժողովուրդ ու ղեկավարութիւն խոր հիասթափութիւն ունեցան ի տես ռուս ցարերու եւ փոխ-արքաներու հակահայ տրամադրութեանց:

Պատերազմին սկիզբը երբ ռուսական բանակները սկսած էին արշաւել դէպի Թուրքիա, առ հասարակ բոլոր հայ ղեկավարներուն համար հայրենիքի ազատագրութեան ոսկի առիթը եկած կը թուէր: – Եթէ պիտի փրկուինք, ժամանակը հիմա է, – կը մտածէր համարեայ ամբողջ հայութիւնը: «Կամ հիմա, կամ երբեք» սկզբունքը որ հրուչակեր էին չատերը՝ «վարակեր էր նաեւ առաւել ողջախոհ դատող Անդրանիկին: Ուղիղ տարի մը մահու եւ կենաց մարտերէ յետոյ, Անդրանիկը կը տեսնէր, որ յոյսով ու հաւատքով մղուած պայքարը արեւմտահայութեան ազատագրութիւն չէր բերած: Ընդհակառակն, պատերազմական թոհ ու բոհը իր յորձանքներուն մէջ առած էր արեւմտահայ զանգուածները, տեղահան ըրած էր հազար ու հազար ընտանիքներու եւ չօշափելիօրէն կը սպառնար խեղդել զանոնք իր ոլորապտոյտ հեղեղներուն մէջ»[55]:

«Անկախ իր ամրապինդ կամքէն, Անդրանիկին յուսալքում կը պատճառէր նաեւ այն ահաւոր եղեռնը, որուն զոհ գացած էր հայ ժողովուրդին գրեթէ կէսը: Տարբեր էին անոր յոյսերը, երբ ան Պուլկարիան թողած կու գար Կովկաս: Համոզուած էր, որ կը յաղթեն

---

[53] *Վ. Ահարոնեան*, Անդրանիկ, էջ 144:

[54] Զօր. Անդրանիկի Կովկասեան Ճակատի Պատմական Օրագրութիւնը, էջ 49:

[55] *Ծ. Ադայեան*, Հայ ժողովրդի Ազատագրական Պայքարի Պատմութիւնից, էջ 444–445:

պատերազմի մէջ եւ յաղթական կ'ըլլային նաեւ արդիւնքները: Այդ յաղթանակը նուաճելու համար, մեծ աշխարհամարտին ինքը՝ Անդրանիկը, ըրած էր հնարաւոր, նոյնիսկ անհնար թուող ամէն ինչ: Պատերազմի դաշտին վրայ գտնուող իր ժողովուրդի հազարաւոր ներկայացուցիչներէն թերեւս ամէնէն շատ ի'նք իրաւունք ուներ հպարտ ըլլալու իր անձնական մասնակցութեամբ եւ ծառայութիւններով»[56]:

Ծատուր Աղայեան կը նշէ փաստաթուղթ մը, որ կը կրէր «Զեկուցում Հայկական Առաջին Գունդի Հրամանատար Անդրանիկին» խորագիրը:

Այդ կարեւոր վաւերագրութեան մէջ կը նշուի, որ Անդրանիկի ջոկատը 1914 թ. Սեպտեմբերէն մինչեւ 1916 թ. Օգոստոս 30 մղած է 34 խոշոր ճակատամարտներ[57]*, եւ ամէն կռիւէ ետք հայ դիւցազնին գլխաւոր մտահոգութիւնը կ'ըլլար հայ որբերու եւ գերիներու ազատութիւնը բարբարոս թուրքերու ճիրաններէն ու տուներէն: Անդրանիկի ջոկատը ազատած էր թուրքերու «կողմէ առեւանգուած 1000-է աւելի հայ կիներ ու երախաներ, որոնց թիւը Բաղէշի (Պիթլիս) մէջ միայն 300-էն աւելի էր»*[58]:

Եւ այդ ծանր օրերուն, անվերջ տառապանքի, ողջակիզումի եւ անյատակ յուսահատութեան դաժան օրերուն, ամենայն հայոց բանաստեղծ Յովհաննէս Թումանեանը յօդուածով մը ապրելու եւ գոյատեւելու կոչ կ'ընէր հայութեան, կը խրախուսէր «ամէն հայի» որ չյուսահատի եւ վհատութեան խօսքը չընէ, որպէսզի արիութեամբ տանինք աղէտը, եւ վե'ր կենանք միահամուռ ուժերով, դիմագրաւելու համար մեր վատթար թշնամիները[59]:

Եւ այդ վերապրումի ու գոյատեւման համար մղուելիք պայքարին, Թումանեանը յանձն կ'առնէ ընել գերագոյնը զոհողութեանց՝ իր չորս տղաներն ու չորս աղջիկները տրամադրելով Զօր. Անդրանիկի կամաւորական գունդին:

Ստորեւ «Ամենայն Հայոց Բանաստեղծ»ին նամակը.-

Սիրելի' Անդրանիկ,

Ահաւոր մոմենտի առջեւ ամէն մարդ պէտք է ընդհանուր սեղանին բերի, ինչ որ ունի եւ կարող է՝ թէ' վերահաս վտանգը կանխելու եւ թէ' բաղձալի խաղաղութեանը հասնելու համար:

---

[56] Նոյն, էջ 445:
[57] Նոյն, էջ 445:
[58] Նոյն, էջ 445:
[59] Նոյն, էջ 447-448:

Ես չորս տղայ ունիմ, չորսն էլ երկրի կառավարութեան, Ազգային Խորհրդի եւ Ֆո տրամադրութեան տակ են, իսկ չորս աղջիկս էլ պատրաստակամ գնում են թիկունքի աշխատանքներին իչնի որ ընդունակ կը լինեն: Ես էլ, անշուշտ, սրանցից թանկ ոչինչ չունեմ, հետեւաբար ոչինչ չեմ խնայիր, միայն թէ կարողանանք բոլոր ազնիւ ժողովուրդների եւ ազատասէր հոգիների հետ միասին ետ մղել վերահաս վտանգը եւ պաշտպանել ամէնքիս սրբազան իրաւունքներն ու ազատութիւնը: Ես անսասան հաւատում եմ Ֆո՝ չատ փոթորիկների մէջ ձեռք բերած փորձառութեանը, վառ հայրենասիրութեանն ու ազատասիրութեանը, այլ եւ բնական մարդասիրութեանը ու զինուորական բարձր տաղանդին, եւ պատրաստ եմ գալու, երբ եւ ուր կը կոչի Ֆո եղբայրական ձայնը:

Համբուրում եմ հերոսական ճակատդ,

Միշտ Ֆո
ՅՈՎՀ. ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ

Յ. Գ.— Սրա հետ միասին, որովհետեւ ես էն կարծիքին եմ, որ ամէն Հայ այժմ պէտք է իրեն դնի կամաւոր տուրքի տակ, պարտաւորւում եմ ամսական հարիւր ռուբլի տալ էս նպատակով մեր ընդհանուր գանձարանին:
1917

Նոյն

(*Ս. Սիմոնեան*, Արեւելահայ Գրականութիւն, *Պէյրութ*, 1965, էջ 512)

ԴԻՄՅԱԶՆԸ ԿԸ ՄԵԾԱՐՈՒԻ ՎԼԱԴԻԿԱՒԿԱԶԻ ՄԷՋ

1916 Օգոստոսին, Հիւսիսային Կովկասի Վլադիկաւկազ քաղաքի հայութիւնը որոշեց պատուել հայոց ազգային հերոսը, հանդիսաւոր ճաշկերոյթով մը: Անդրանիկ հրաւիրուեցաւ Կիսլովոդսկէն Վլադիկաւկազ:

Հայազգի ռուս զօրավար եւ Ռուսիոյ նախկին ներքին նախարար Լորիս-Մելիքովի* հիմնած գեղանի Վլադիկաւկազը ունէր ստուար եւ բարեկեցիկ հայ գաղութ մը:

Վլադիկաւկազի խաղաղութեան եւ ապահովութեան մէջ բարգաւաճած հայերը, անհուն փափաք մը ունէին տեսնելու հռչակաւոր հայ հրամանատարը, եւ ի պատիւ անոր ցոյց մը կազմակերպելու, յաչս օտար ժողովուրդներու – ռուս, օս, չեչեն, ինգուշ եւ այլն:

Ականատես Միքայէլ Վարանդեան կը պատմէ հետեւեալը ճաշկերոյթ-ցոյցին մասին.-

---

* Կոմս Լորիս-Մելիքովը, Ցար Ալեքսանդր Բ.-ի գահակալութեան (1855-1881) վերջին երկու տարիներուն, Ռուսիոյ Գերագոյն Գործադիր Մարմնին պետն էր եւ միայն Ցարը իրմէ աւելի իշխանութիւն ունէր երկրին մէջ (Barbara Merguerian, *Count Loris-Melikov and a 'Constitution' for Russia*, "The Armenian Mirror-Spectator", March 20, 1982, p. 9).

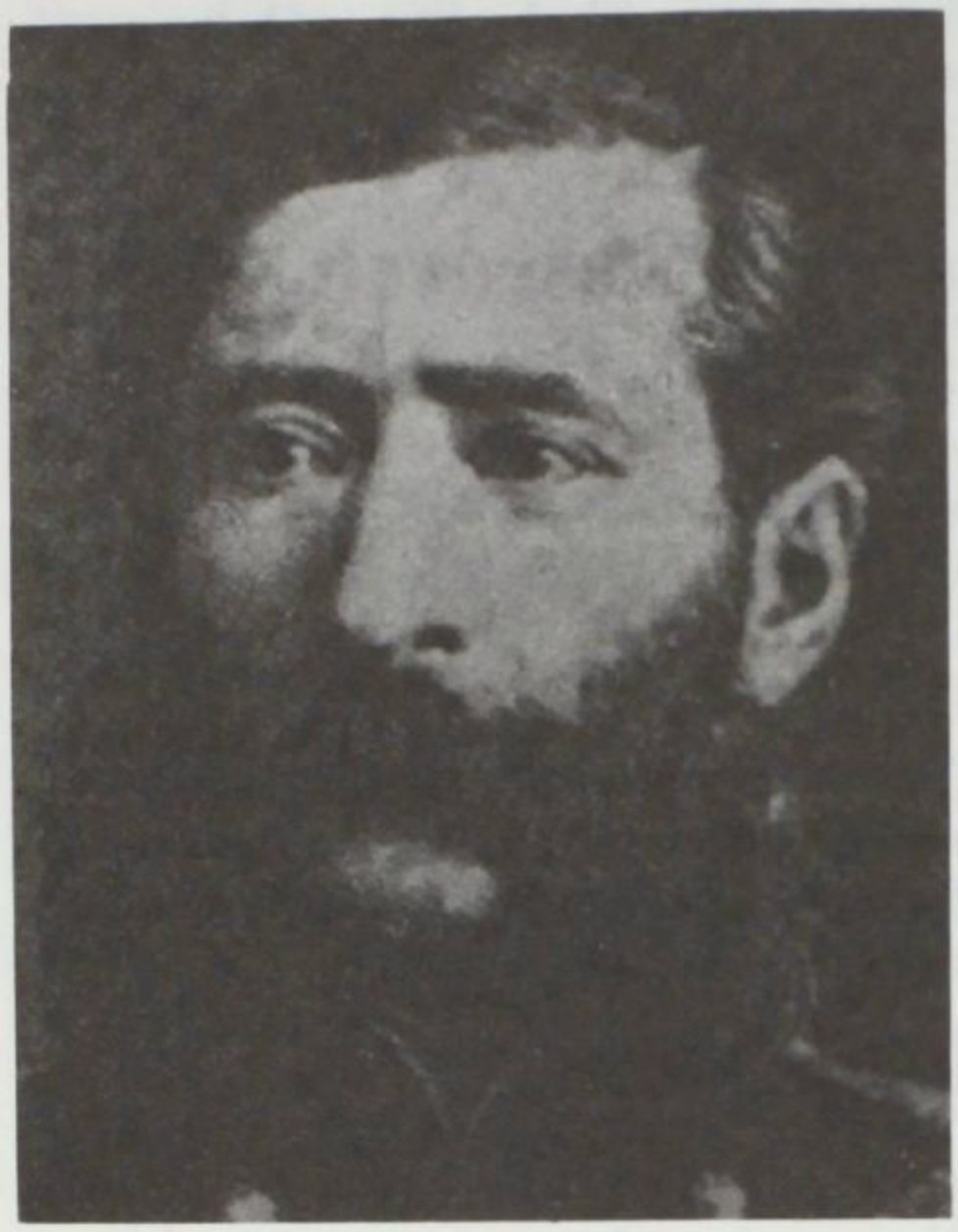

Լորիս Մելիքոֆ

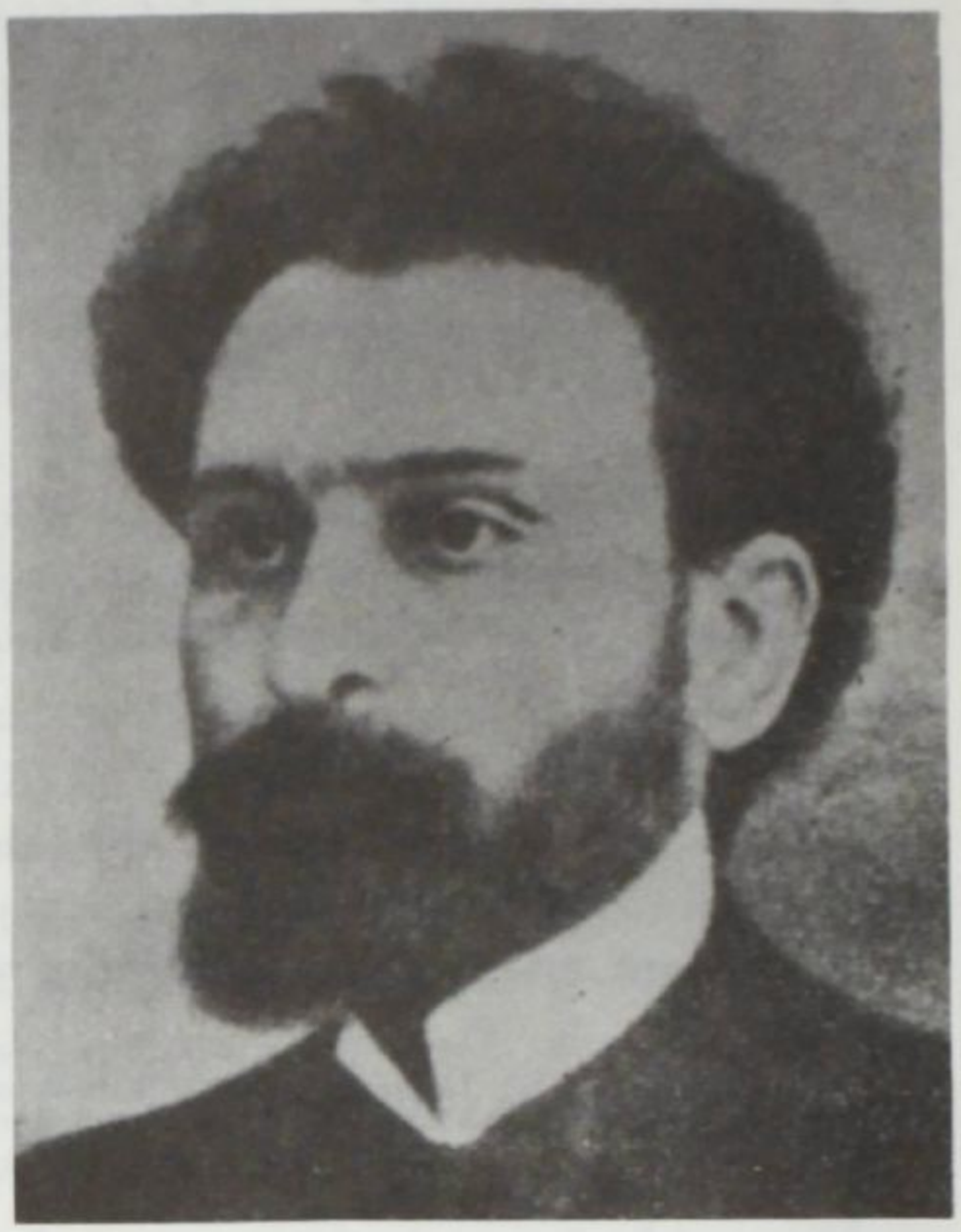

Մ. Վարանդեան

«Եւ հայոց ցոյցը եղաւ արտակարգ, փառաւոր: Քիչ եմ տեսած ժողովուրդի մը հիացմունքի ու երախտագիտութեան այդքան բուռն արտայայտութիւններ հանդէպ իր ազգային հերոսի: Լորիս-Մելիքովի Վլադիկաւկազը այդ օրը կը պարզէր անօրինակ տեսարան մը: Քաղաքի բոլոր ինքնաշարժները գրաւուած էին հայերու կողմէ եւ մին միւսին ետեւէ կեդրոնական փողոցներով կը սլանային դէպի երկաթուղու կայարանը: Իսկ ժողովուրդը արդէն ոտքով գացեր էր: Գրեթէ ամբողջ գաղութը խռնուած էր հոն կայարանը: Մերերէն մինչեւ մանուկները, ամէնքը գացեր էին դիմաւորելու հայ եւ օտար մամուլի մէջ բազմիցս հռչակուած, Գէորգեան չքանչանով պատուուած հայ զօրավարը: Տեղական ռուս թերթերը ներբողալից յօդուածներ հրատարակեցին անոր մասին: Ամբողջ քաղաքը ոտքի էր· ամէնքը կ'ուզէին տեսնել Անդրանիկը:

Եւ ահա կուռքը կ'իջնայ վագօնէն, երկու թիկնապահներու ընկերակցութեամբ: Դէմքը խոժոռ եւ դաժան, ինչպէս միշտ, նման պարագաներու մէջ: Արեւելեան վեհապետ մը, Պարսից շահ մը, չինական մանդարին մը: Հանդիսաւոր եւ վեհաշուք: Կրօնական լռութիւն մը կը տիրէ· բոլոր գլուխները կը մերկանան, ոմանց աչքերը կը լեցուին: Ծափեր ու կեցցէներ: Օդը կը թնդայ «Կեցցէ՛ Անդրանիկը» աղաղակներով:

Ապա չարժուեցաւ երկայնաձիգ ու խուռն թափօրը: Անդրանիկ

իր թիկնապահներով ամենաշքեղ ինքնաշարժի մէջ, եւ շուրջը, ահագին տարածութեան վրայ, ուրիշ ինքնաշարժներ, իսկ ետեւը ժողովուրդը կ'արշաւէին կեդրոնական մեծ պողոտայէն դէպի քաղաքի մեծագոյն պանդոկը: Հոդ անմիջապէս կը ներկայանայ ռուս կին մը եւ խանդավառ ուղերձ կը կարդայ ռուս ազատամիտ տարրերու կողմէ:

Պանդոկի առջեւ խռնուած էր հետաքրքիրներու ահագին, խայտաբղէտ բազմութիւն մը, բոլոր ազգերէ ու դասակարգերէ: Աստւածացումի օրեր էին հերոսի համար:

Ցաջորդ օրը հսկայ պաճուճանք մը գումարեր էր գրեթէ ամբողջ հայ երկսեռ հասարակութիւնը, նաեւ բազմաթիւ ռուսահօս հայեր, որոնց հետաքրքրութիւնն ու ոգեւորութիւնը նոյնքան մեծ էր, որքան միւսներունը:

Տարօրինակ մթնոլորտ մըն էր երբ, ամէնքը տեղաւորուեցան ճաշի սեղանին չուրջը: Բաւական ատեն սրահին մէջ կը տիրէր խորունկ ու ճնշող լռութիւն մը: Ոչ ոք կը համարձակէր հարց մը տալ, խօսք մը փոխանակել թանկագին հիւրին հետ: Հարիւրաւոր մարդիկ լուռ հիացմունքով կը դիտէին Անդրանիկը, որ նստեր էր, յօնքերը կիտուած ու անշարժ նայուածք մը սեւերած օդին մէջ: Տեղ-տեղ հանդիսականներու շարքերուն մէջ կամացուկ կը փսփսային-առանց սակայն վայրկեան մ'իսկ հեռացնելու իրենց նայուածքը Անդրանիկէն: Ռուսահօս հայ մը խորունկ հոգեզմայլութեան մէջ մեղմիկ կը բացագանչէր· «Որքա՛ն լուրջ է»...

Ճաշկերոյթն այդպէս, բաւական ատեն անցաւ անաղմուկ, տեսակ մը թատրոնական լռութեան մէջ: Բայց ահա սկսուեցին բաժակաճառերը: Տէրտէրը – Սահրիկեան քահանան – հաւաքեց իր ուժերը եւ արտակարգ արիութեամբ զինուած «Բարի Գալուստի» սրտառուչ ճառ մը արտասանեց հերոսին առջեւ: Անդրանիկը քովս նստած, անհամբեր չարժուձեւներ կ'ընէր: Ունկնդրեց մինչեւ վերջը, բայց Տէրտէրը աւարտելուն պէս, ինքը ոտքի ելաւ: Ու սկսաւ խօսիլ եւ երկար խօսեցաւ: Ճառին իմաստը այն էր՝ թէ Վլադիկաւկազի հայութիւնը չէր կատարեր իր պարտականութիւնը ազգային կամաւորական չարժուձեւներու եւ աղէտներու ընթացքին:

Կ'ուզեմ հաւատալ, որ մեր Մեծ Ռազմիկի այդ ժեստերն ու մեղադրանքները մասամբ բնական էին, ինքնայորդ, որպէս ներքին վէտի ու ցաւման անդիմադրելի բռնկումներ»[60]:

---

[60] Մ. Վարանդեան, Մուրատ, էջ 89-93 (ցապաւումներով):

ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ ԵԼՈՑԹԸ ԹԻՖԼԻՍԻ ՀԱՑՈՑ ԱԶԳԱՑԻՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԻ ԺՈՂՈՎԻՆ ՄԷՋ

1916-ի աշնան, Թիֆլիսի Առաջնորդարանի մեծ դահլիճին մէջ ժողով մը տեղի ունեցաւ, ի ներկայութեան 1500 անձերու[61]: Այս ժողովին կը նախագահէին, փոխանորդաբար, Հայր Աբրահամն ու Աւետիս Ահարոնեանը: Ժողովը գումարուած էր օրուան հրատապ հարցերուն շուրջ խորհրդակցելու համար:

Անդրանիկ խօսք առնելով սրտառուչ ճառ մը խօսեցաւ չեչտելով հետեւեալ կէտերը.-

«Գիշատիչ ագռաւներ Թրքահայաստանի վրայ հայ չթողուցին, կերան, իսկ հիմա կարգը եկած է ձեզի: Դուք ինչո՞վ պիտի դիմադրէք անոնց: Ես ձեզ կենդանի չեմ տեսներ. դուք կենդանի չէ՛ք. ես ձեր կմախքները կը տեսնեմ:

Անցեալ ցունիսին, Պր. Սամսոն Ցարուքիւնեանի տան մէջ տրուած ճաշկերոյթի մը ընթացքին ըսի թէ թուրքերը Կովկաս պիտի արշաւեն. դուք ինչո՞վ պիտի կրնաք պաշտպանել ձեզ, ձեր զաւակները եւ ձեր պատիւը:

Եթէ Գերմանիա Փեթրոկրատն ալ գրաւէ, դարձեալ պիտի պարտուի: Այս է իմ կատարեալ համոզումս, թէ Դաշնակիցները իւրաքանչիւր պիտի յաղթանակեն, եւ ատոր համար էր որ ես անոնց կողքին կեցած կռուեցայ Թշնամիին դէմ:»

Անդրադառնալով մեծ ցահացոյին, հրամանատարը կ'ըսէ. «Ես կեղծիքի եւ դաւաճանութեան մը մէկ խաղը կը տեսնեմ այդ նահանջին մէջ. ես չեմ կրնար համոզել ինքզինքս թէ մեր դէմ Թրքական 11 դիվիժիաներ* կային. հարցուցէք Պր. Տիգրան Տեւոյեանցին թէ իրա՞ւ 11 Թրքական դիվիժիաներ կային մեր դէմ: (Յոյց տալով Տեւոյեանցը) Հարցուցէք այդ պարոնին թէ ո՞վ ստիպեց կամ ի՞նչ բանի համար այդ տեղեկագիրը տուաւ 4-րդ զօրաբանակի ընդհ. հրամանատար Օկանովսկիին: Ինչո՞ւ պատճառ եղաւ հարիւր հազարաւոր հայերու կեանքին: Անոնք ինկան նահանջի ճամբաներուն վրայ եւ մեռան Էջմիածնի եւ Երեւանի փողոցներուն մէջ վարցուէն: Հարցուցէք անոր, քանզի իր տեղեկագրին վրայ էր որ նահանջեցին ռուս բանակները»[62]:

Տեւոյեանցը չի յաջողիր ինքզինքը արդարացնել:

Հայատեաց Զօր. Ապացիէւին հեռագիրը փոխարքայ Նոքոլա-

---

[61] Զօր. Անդրանիկի Կովկասեան Ճակատի Պատմական Օրագրութիւնը, էջ 50:

* *Մէկ «դիվիժիա»ն կազմուած էր* 16,000 *զինուորներէ:*

[62] *Նոյն*, էջ 51-52:

յէվիչին, թէ Անդրանիկի գունդը 5500 անմեղ թուրքեր ջարդած էր Բաղէշի մէջ, մտահոգութիւն պատճառած էր Թիֆլիսի հայ ղեկավար շրջանակին. անոնք կը վախնային որ Ապացիեւէն ոչ նուազ հայատեաց Նիքոլայէվիչը պատերազմական ատեանի առջեւ հանէ հայոց ազգային դիւցազնը. ուստի, ժողովէն ետք, Ռոստոմ, Տոքթ. Զաւրիէւ եւ ուրիշներ խնդրեցին Անդրանիկէն որ ատենուան մը համար հեռանայ Թիֆլիսէն եւ կեղծ անցագրով մը Պաքու անցնի:

Անդրանիկ մերժեց հեռանալ Թիֆլիսէն, ըսելով՝ «Եթէ ռուս պաշտօնեան զիս պիտի բռնէ ու բանտարկէ, անոնք հոս ալ կրնան, ամէն տեղ ալ. եթէ պատահի որ կեղծ անցագրով ճամբայ իյնամ եւ բռնուիմ, այդ պարագային խնդիրը աւելի ծանրակշիռ կերպարանք պիտի ստանայ»[63]:

Ապացիէւի ամբաստանագիրը ապարդիւն անցած էր եւ Անդրանիկի դէմ ձերբակալման հրամանագիր չէր արձակուած. ռուս իշխանութիւնը հաւանաբար նկատի առած էր հայ ազգային հերոսի վայելած արտակարգ ժողովրդականութիւնն ու – դատապարտումի պարագային – հայ ահաբեկիչներու փոխադարձական արարքներու հաւանականութիւնը:

ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ ՆԵՐՔԻՆ ԿԵԱՆՔԸ
*Հերոսը կը փորձուի ամուսնանալ**

Դէպքը տեղի կ'ունենայ Անդրանիկի քեռորդւոյն՝ Երուանդ Փափազեանի ամուսնութեան երեկոյթին առիթով:

Կարոյի թառին ընկերակցութեամբ Օր. Ս. կը պարէ, խլելով բուռն ծափեր ներկաներէն:

Խնճոյքին ներկայ է Թիֆլիսի հայոց ընտրանին, որոնց հրաւէրները Անդրանիկէ՛ն է որ ղրկուած էին:

Փեսան՝ Երուանդ Փափազեանը Շապին Գարահիսարցի է, իսկ հարսը՝ Էրզրումցի:

Երբ Օր. Ս. կը դադրի պարելէ, անոր աչքերը չրջան մը կ'ընեն պարապ աթոռ մը գտնելու համար: Մէկ պարապ աթոռ կայ, Անդրա-

---

[63] Նոյն, էջ 52:

* Այս չահեկան պատմութեան վերաբերեալ բոլոր ծանօթութիւններս քաղած եմ Ա. Թէրզիպաշեանի Անդրանիկ հատորէն, էջ 285–309: Թուական չի յիշուիր, բայց հեղինակի գիրքին ժամանակագրական դրուագները նկատի առնելով, դէպքը տեղի ունեցած ըլլալու է 1916-ի վերջերը, կամ 1917-ի սկիզբները: Կու տամ յապաւումներով:

նիկի բազմած թիկնաթոռին քով: Օրիորդը քայլ մը կ'առնէ դէպի այդ աթոռը, բայց կ'ընկրկի, ամօթխած ժպիտով մը:

Անդրանիկը անմիջապէս դէպի Օրիորդը թռելով, զայն կ'առաջնորդէ դէպի իր քովի աթոռը:

Անդրանիկի այս ժեստին վրայ, ծափերու նոր եւ այս անգամ աւելի խելայեղ տարափ մը կը դղրդացնէ սրահը: Հերոսին դէմքը կը ճառագայթէ ի տես Օրիորդ Ս.-ի գեղեցկութեան:

Անդրանիկ Օրիորդին ո՞վ եւ ուր տեղացի ըլլալը լմանալէ ետք կը հարցնէ անոր թէ արդեօք ինք ալ գիտէ՞ր իր՝ ով ըլլալը:

— Ինչպէ՛ս թէ չէ, — կը պատասխանէ Օրիորդը, — հայ կա՞յ մին որ չճանչնայ իր ազգային հերոսը:

Ժողովուրդը կը պահանջէ որ Օր. Ս. դարձեալ պարէ, սակայն ան, այս անգամ, նազանքներ ցոյց կու տայ: Անդրանիկի քաջալերանքին վրայ, ան կը պարէ իր երկրորդ պարը:

Օրիորդին պարած ատեն, մեծափարթամ տիկին մը ներս կը մտնէ եւ աչքերը սրահին վրայ պտըտցնելէ ետք, կ'ուղղուի դէպի Անդրանիկի քովի պարապ աթոռը, սակայն Անդրանիկ կը հասկցնէ թէ իր քովի աթոռը գրաւուած է:

Երբ Օրիորդը կը դադրի պարելէ, Անդրանիկ տեղէն ցատկելով անոր ձեռքէն կը բռնէ եւ զայն կ'առաջնորդէ դէպի իր քովի աթոռը:

Կը պարէ նաեւ նորապսակ ամուլը: Երուանդ՝ ճերմակ չէրքէզըսկին հագած, որ այնքա՛ն կը վայելէր անոր սլացիկ հասակին, նորահարսին հետ կը պարէ կովկասեան պարեր:

Անդրանիկի աչքերը սակայն, Օրիորդ Ս.-ի վրայ են, որ, «իր մանրիկ կազմուածքին նրբութեամբը եւ փոքրիկ դէմքին ճերմակութեամբը, թաւչեայ կանանչ պարեգօտին մէջ, թուփէն նոր բացուող շուշանի մը կը նմանէր»:

Անդրանիկի այս վերաբերմունքը խօսակցութեան առատ նիւթ հայթայթած էր, այդ օրերուն, Թիֆլիսի հայկական շրջանակներուն մէջ...:

Անդրանիկ որ արդէն գէշ քուն ունէր, այդ գիշեր բնաւ չի քնաներ: Օր. Ս. անգթօրէն խլած էր քունը անոր աչքերէն: Ան կը փորձէ քնանալ Տոքթ. Նաւասարդեանի պատուէրին համեմատ – «անկարեւոր» բաներու մասին մտածելով – բայց անկարելի կ'ըլլայ աչքերը փակել...:

Առտուան դէմ, անքուն Անդրանիկը նկատի կ'առնէ Տոքթ. Նաւասարդեանի երկրորդ մէկ պատուէրը՝ ամուսնութիւն:

Հերոսը այդ օրերուն բնակութիւն հաստատած էր Թիֆլիսի Ապաս-Ապատսքայա հրապարակին վրայ, Գարեգին Վասիլեանի տունը: Գարեգինը կարնեցի երիտասարդ մըն էր:

Առաւօտուն կանուխէն Անդրանիկ երեք հարուածներ կու տայ

իր դրացիին պատին: Երիտասարդը զարմանքով եւ աչքերը չփելով Անդրանիկի յարկաբաժինէն ներս կը մտնէ:

— Անկո՛ւշտ, դեռ չե՞ս կշտացած քունէն, — կ՚ըսէ հրամանատարը:

— Փաչա՛, չէ՞ որ ուշ քնացանք:

— Սիկարէթ մը վառէ:

Անդրանիկ մոլի էր սիկարէթի եւ սուրճի:

— Պր. Դ.–ն կը ճանչնա՞ս:

— Շատ մօտէն:

— Ջոյրն ալ կը ճանչնա՞ս:

— Օր. Ս.–է՞ն: Ինչպէ՛ս թէ ոչ:

— Ինչպէ՞ս աղջիկ է:

— Աննման: Ընտանեկան եւ դպրոցական լաւ կրթութիւն ստացած:

— Ուրեմն ինչո՞ւ մէկը ձեռքը չէ խնդրած:

— Շատեր խնդրած են, բայց ինք չէ հաւնած:

Անդրանիկ, սաթէ համրիչին հատիկները համրելով.–

— Գնա տիկնոջդ Արմիկին կարծիքներն ալ առ:

Գարեգին կը մեկնի: Տիկ. Արմիկին դրական պատասխանները ստանալէ եւ ծուխի քանի մը ումպեր կլլելէ ետք.–

— Գարեգին, Յօնաննեան դպրոց գնա եւ անկէ հեռաձայնէ որ Թումանեանը անմիջապէս քովս գայ:

Շատ չանցած համակրելի բանաստեղծը ներս կը մտնէ եւ կ՚ըսէ.– «Ախէր ըլլայ, Անդրանիկ, էս ի՛նչ բան է էսանց կանուխ առաւօտ»:

— Թումանեա՛ն, քեզի խորհուրդ մը հարցնելու համար է որ քեզ հոս բերել տուի:

— Հարցո՛ւր, ճանս:

— Թումանեա՛ն, կը յիշե՞ս, դուն օր մը ինծի Օրիորդի մը անունը տուիր, հետը խորհուրդը, որ ամուսնութեան առնեմ զայն:

— Բայց այդ օրիորդը ամուսնացած է:

— Խնդիրը այդ օրիորդին վրայ չէ:

— Հապա՞:

— Խնդիրը ամուսնութեան սկզբունքին վրայ է, որ դուն առիթով մը այն կարծիքը յայտնեցիր, թէ միայն ամուսնութիւնը կրնայ փոփոխութիւն մտցնել այս տաղտկալի կեանքիս մէջ:

— Ինչպէ՛ս թէ չեմ յիշեր, Անդրանիկ ջա՛ն, ես միշտ էլ էդ կարծիքին եմ: Դուն էլ, երբ ամուսնանաս, ինձ պէս, էն զգացումը պիտի ունենաս, որ ես ունեցայ հէնց ամուսնութեան օրս:

— Ի՞նչ զգացում:

— Էն զղջումի զգացումը, թէ ինչո՞ւ աւելի առաջ ես չէի ամուսնացեր:

— Հապա ժողովուրդը ի՞նչ պիտի ըսէ:

— Ի՞նչ պիտի ըսէ, ան ուրախ պիտի ըլլայ, որ իր առիւծը կորիւններ ունենալու է:

— Բայց Թրքահայութեան այս դժբա՛խտ օրերուն...:

— Ի՛նչ Թրքահայութեան հարց, Անդրանիկ, Թրքահայաստանը Ռուսաստանին պիտի միանայ եւ անոր հետ պիտի բաժնէ ռուս ժողովուրդին բախտը: Հայկական Հարցը՝ մեր բանաստեղծներուն եւ մէկ մըն ալ կուսակցութիւններուն համար միայն գոյութիւն ունի. դուն, խօմ, ո՛չ կուսակցական ես, ո՛չ ալ բանաստեղծ:

— Բայց չէ՞ որ դո՛ւն բանաստեղծ ես:

— Ես իբրեւ բանաստե՛ղծ է որ քեզի կը յայտնեմ այս ճշմարտութիւնը:

— Ուրեմն մեզի ընելիք չէ՞ մնացեր:

— Ինչպէ՞ս թէ չէ. Թրքահայութեան կորուստին դարմանումը, ամուսնութեամբ:

Անդրանիկ տուփէն սիկարէթ մը կը հանէ եւ կը սկսի զայն վառել:

— Անդրանիկ, ես մինչեւ իմ ամուսնութեան օրը դրախտի չէի հաւատար: Ամուսնութենէս վերջն է որ ոչ միայն կը հաւատամ անոր գոյութեան, այլ կ'ապրիմ անոր մէջ:

Անդրանիկի սիրտը կը բացուի, լեզուն ալ հետը, եւ կը պատմէ նախորդ գիշերուան իր հանդիպումը Օր. Ս.–ին հետ:

— Մի վարանիր, հոգիս, — կ'ըսէ Թումանեան, — եւ կ'երթայ ու կ'ողջագուրէ Անդրանիկը:

— Թումանեա՛ն, եթէ Օր. Ս. հաւանութիւն տայ, ես պիտի ամուսնանամ անոր հետ եւ դուն պիտի ըլլաս իմ կնքահայրը:

Թումանեանի մեկնումէն ետք, Անդրանիկ Վասիլեանը քովը կը կանչէ եւ կը խնդրէ իրմէ որ երթայ Օր. Ս.–ին եւ իր ընտանեկան պարագաներուն միտքը չօշափէ:

Իրիկունը Վասիլեան կը հաղորդէ Անդրանիկին թէ՝ նման հաւանականութեան մը սիրով պիտի ընդառաջէ Օր. Ս.:

★ ★ ★

Անդրանիկ կոչունք մը տուած էր ի պատիւ իր քրոջ հարսին պարագաներուն, Թիֆլիսի լաւագոյն սրահներէն մէկուն մէջ:

Այդ առիթով, Անդրանիկ կ'ըսէ Օր. Ս.–ին.– «Ես քեզ կը սիրեմ, եւ կը փափաքիմ ամուսնանալ քեզ հետ: Դուն ալ զիս կը սիրե՞ս»:

— Անդրանիկ, ես ինչպէ՞ս կրնամ քեզ չսիրել. չէ՞ որ դուն իմ իտէալին հերոսն ես..., — կը պատասխանէ Օրիորդը:

Անդրանիկ 52 տարեկան էր, իսկ Օր. Ս.՝ 18:

Գիշերը Անդրանիկ երկար կը մտածէ Օր. Ս.–ի պատասխանին

վրայ, ըսելով՝ «Ուրեմն, Օր. Ս. զիս կը սիրէ որովհետեւ ես իր իտէալին հերոսն եմ...» ու կ'որոշէ անմիջապէս կապը խզել անոր հետ:

Առաւօտուն, այս մտածումներուն մէջ խորասուզուած, Անդրանիկ ճամբայ կ'ելլէ դէպի Սօլօլակի Ջաչկայ Ջայը, եւ տեղ գրաւելով իր սովորական անկիւնը, կ'ապսպրէ իր սուրճը:

Հազիւ սուրճը աւարտած, կը նշմարէ Ռոստոմը, ձեռքերը վերարկուի գրպաններուն մէջ Սօլօլակէն դէպի վեր կ'ելլէր:

Ապակիին տուած ձեռքի հարուածներով, Անդրանիկ ներս կը հրաւիրէ անուանի յեղափոխականը: Սուրճ մը կ'ապսպրէ եւ կը պատմէ իր կարճատեւ սիրոյ պատմութիւնը:

Ցետոյ, որպէսզի կարենայ խզել Ռոստոմի պահած քար լռութիւնը՝

— Կնկայ խօսքերու իսկութի՛ւն, — կ'ըսէ Անդրանիկ:

— Այո, — վերջապէս կը պատասխանէ Ռոստոմ, — կինը Աստուծոյ պէս է· ով որ անոր իսկութիւնը հասկնալ ուզէ, հաւատն ալ կը կորսնցնէ, սէրն ալ հետը...

Անդրանիկ Ռոստոմէն կը խնդրէ որ երթայ եւ Օր· Ս·–ին յայտնէ հետեւեալ խօսքերը, զորս ան կը գրէ թուղթի մը վրայ, որպէսզի ոչ մէկ բառ պակսի անոնցմէ, ոչ ալ բառ մը աւելնայ անոնց վրայ·–

«Անդրանիկ կ'ըսէ թէ ես անկեղծ սիրով մը փափաքեցայ ամուսնանալ ձեզ հետ, բայց ձեր այն խոստովանութեան վրայ, թէ դուք զինքը կը սիրէք որպէս ձեր իտէալին հերոսը, ան՝ վերջնականապէս կը խզէ իր սիրտին կապը, մնալու համար ձեր իտէալին հերոսը»:

Ռոստոմ կը մեկնի, ծաղկեցնելով ժպիտ մը դէմքին վրայ· աւելի ճիշտը ժպիտի մը կէսը, վասնզի, ըստ իր սովորութեանը, որ հազուադէպ է, այդ ժպիտը կը ծաղկէր միայն անոր աջ այտին վրայ...:

Գլուխ Երրորդ.– *Ոսկի երազներ եւ փշրուած յոյսեր*

ՅԵՂԱՇՐՋՈՒՄ ՌՈՒՍԻՈՅ ՄԷՋ

1917– Մարտի ռուսական յեղափոխութեամբ Ցար Նիկողայոս Բ.–ը հրաժարեցաւ իր գահէն, եւ կազմուեցաւ «Առժամեայ կառավարութիւն մը» մը, իշխան Լվովի նախագահութեան տակ: Այս կառավարութեան դահլիճի անդամներէն մէկն էր Ալեքսանդր Ֆիոտորովիչ Կերենսկին, որ նախ իբր արդարութեան եւ պատերազմի նախարար, յետագային պիտի դառնար կառավարութեան նախագահը:

Ռուսիոյ մէջ յեղափոխութիւնը, սկզբնական շրջանին, որեւէ փոփոխութիւն չմտցուց Կովկասեան ճակատի զինուորական կացութեան մէջ: Սպասման շրջան մըն էր, տեսնելու համար, թէ ո՞ւր պիտի յանգի յեղափոխութիւնը:

1917 թ. Մայիսին, արեւմտահայերը իրենց առաջին համագումարը կազմակերպեցին Երեւանի մէջ, որմէ ծնունդ առաւ Արեւմտահայ Խորհուրդը, համադրելու եւ կանոնաւորելու համար նպաստաբաշխումի գործերը, եւ զբաղելու արեւմտահայոց հարցերով:*

Արեւմտահայ Խորհուրդին կ'անդամակցէին 8 Դաշնակցականներ, 3 Սահմանադրական Ռամկավարներ, 2 Հնչակեաններ եւ մէկ Սոցեալ Դեմոկրատ[1]:

Արեւմտահայ Խորհուրդի Գործադիր Պիւրոյին նախագահն էր Վահան Փափազեան (Կոմս), իսկ անդամներն էին՝ Կարօ Սասունի, Արտակ Դարբինեան, Յակոբ Տէր Զաքարեան, Աւետիս Թէրզիպաշեան եւ Հրանդ Կալիքեան[2]:

Մինչեւ 1917–ի գարնան, Արեւմտահայոց Խորհուրդը մեծ յաջողութիւններ արձանագրեց վերապրող արեւմտահայերու կազմակերպման ճիգերուն մէջ: Մօտ 150,000 արեւմտահայ գաղթական-

---

* *Արեւմտահայոց Երեւանի առաջին համագումարին պիտի անդրադառնամ առանձին գլուխով, իր կարեւորութեան եւ չահեկան անցուդարձներուն պատճառով: Ա. Զ.:*

[1] Richard G. Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence*, p. 78.

[2] *Նոյն*, էջ 79:

ներ Կովկասէն ներգաղթեցին իրենց հայրենիքը՝ Վան, Պիթլիս, Կարին եւ Տրապիզոն: 25 նախակրթարաններ բացուեցան միայն Վասպուրականի շրջանին մէջ[3]:

Մարտի ռուսական յեղափոխութենէն ետք, Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան պատգամախօս Տոքթ. Յակոբ Զաւրիէւ, որ իշխան Լվովի Առժամեայ Կառավարութեան նախարարներուն հետ սերտ յարաբերութիւններ մշակած էր, յաջողեցաւ Արեւմտահայաստանի համար նպաստաւոր կարգադրութիւններ ընել Փեթրոկրատի Կեդրոնական Կառավարութեան հետ: Այդ կարգադրութեամբ, այնուհետեւ Արեւմտահայաստանի հողերն ու հարցերը Առժամեայ Կառավարութեան իրաւասութեան տակ պիտի իյնային, փոխանակ Կովկասեան իշխանութիւններուն:

1917-ի ձմրան, ուտեստեղէնի անբաւարարութեան եւ այլ պատճառներով, 50,000 թուրք զինուորներ փախած էին Արեւելեան ճակատի 3-րդ բանակէն միայն, պատերազմի սկիզբէն ի վեր թուրք դասալիք զինուորներուն ընդհանուր թիւը բարձրացնելով կէս միլիոնի[4]:

Երրորդ Բանակի հրամանատար Վէհիպ փաշան ստիպուած եղաւ վերակազմակերպելու իր զօրաբաժինները, զինուորներու ցանցառութեան պատճառով:

Մարտի ռուսական յեղափոխութենէն ետք, Արեւմտահայաստանի ռուս զինուորները սկսած էին բարոյալքուիլ, անհնազանդ գտնուիլ իրենց հրամանատարներուն եւ յաճախ կը մերժէին կռուիլ:

Ռուսական բանակներու աստիճանական քայքայումով, կը վերարժեւորուէին հայ կամաւորական գունդերը, որոնք Կովկասի ռուս հրամանատարութեան աչքին միակ վստահելի զինուորական միաւորները կը նկատուէին:

Տոքթ. Զաւրիէւ եւ Արմէն Գարօ, համոզած էին Առժամեայ Կառավարութեան նախագահ Ալեքսանդր Կերենսկին, որ Եւրոպական ճակատի ռուս բանակներուն մէջ ծառայող հարիւր հազարաւոր հայ զինուորներէն մաս մը Կովկասեան ճակատ փոխադրէ, իբր վստահելի զինուորական ուժ, արգիլելու համար թրքական ներխուժում մը դէպի Կովկաս:

Կերենսկի համաձայն գտնուած էր Հայոց առաջարկին, բայց գործնական քայլեր չէր առած ազդու դարձնելու համար այդ կարգադրութիւնը: Միայն 1917-ի աշնան, չուրջ 35 հազար հայ զինուորներ, հրաման ստացած էին Եւրոպական ճակատէն Կովկասեան ճա-

---

[3] Նոյն, էջ 79:
[4] Նոյն, էջ 80:

կատ փոխադրուելու, բայց, Եւրոպական ճակատի վրայ ալ զինուորական կարգապահութեան խախտումով, հազիւ քանի մը հազար հայ զինուորներ փոխադրուած էին Կովկասեան ճակատ[5]:

Ռուսական Կայսրութեան ջլատումով աւելի մեծ համեմատութիւններու հասաւ ռուսական զօրքերու քայքայումը: Կերենսկի գիտէր թէ ռուսական բանակի Կովկասէն քաշուելու պարագային, թուրքերը պիտի խուժեն Կովկաս: Այս պատճառով ան արտօնեց Կովկասեան երեք ազգերուն՝ հայերուն, վրացիներուն եւ ազրպէյջանցիներուն, կազմակերպելու համար իրենց ազգային ինքնապաշտպանութեան զօրամասերը:

Կովկասի հայոց կամաւորական շարժումը ղեկավարող Ազգային Պիւրոն փոխարինուեցաւ Կովկասի Հայոց Ազգային Խորհուրդով[6]:

Հայոց Ազգային Խորհուրդը եռանդով ձեռնարկեց հայկական զօրամասեր կազմակերպելու գործին: Էրզրումի մէջ կազմակերպուեցաւ Բերդապահ Գունդը, Վանի մէջ Երկրորդ Գունդը գնդ. Տիգրան Պաղտասարեանի հրամանին տակ, Երզնկայի մէջ Սեբաստացի Մուրատ, իսկ Բաբերդի մէջ Սեպուհ կազմակերպեցին կամաւորական զօրամասեր[7]:

Երբ Ազգային Խորհուրդը զօրակոչ յայտարարեց, աւելի քան 20 հազար[8] թրքահայեր հեռուէն ու մօտէն Թիֆլիս փութացին, ընդառաջելու համար զօրակոչին, տարուած Անդրանիկի անունէն ու հմայքէն: Անոնց ընտանիքներու պարենագինը Անգլիական Զինուորական Միսիոնին տրամադրած գումարներով ապահովուած էր (արեւմտահայ) Ապահովութեան Խորհուրդի կողմէ: Իսկ մտաւոր եւ ֆիզիքական յարմարութիւն ունեցողներէն 500 երիտասարդներ Խորհուրդին ենթասպայից վարժարանը առնուեցան հետեւելու համար անոր եռամսեայ դասընթացքներուն: Ընդհանուր երեւոյթը խրախուսիչ էր եւ յուսալից, եւ մեծ ոգեւորութիւն ստեղծած էր յատկապէս թրքահայ չրջանակներու մէջ: Հայկական զօրաբանակը (64,000 զինուոր) կազմակերպելու գործը յանձնուած էր Զօր. Նազարբէկովին:

Թիֆլիսի Հայոց Ազգային Խորհուրդը կեներալ Ֆոմա Իվանովիչ Նազարբէկովին «Զօր. Թովմաս Նազարբէկեան» վերակոչելով,

---

[5] Նոյն, էջ 81:
[6] Վ. Ահարոնեան, Անդրանիկ, էջ 146:
[7] Նոյն, էջ 146:
[8] Ա. Թէրզիպաչեան, Անդրանիկ, էջ 314:

նշանակեց զայն հայկական զօրաբանակի հրամանատար[9]: Զօր. Նազարբէկեան իր հետ ունէր կարգ մը օգնական զինուորականներ – զօրավարներ Տէր Յակոբով, Արիչով, Սիլիկով, Ղորղանով եւ ուրիշներ: Զօր. Նազարբէկեանի տրամադրութեան տակ դրուեցան մեծ քանակութեամբ ռազմամթերք, զինուորական կազմածներ, ուտելիք եւ հագուստեղէն:

Քանի մը խօսք Զօր. Նազարբէկեանի մասին.–

Թովմաս Նազարբէկեան ծնած էր Թիֆլիս, 1855 Օգոստ. 4–ին[10]: Նախնական ուսումը Թիֆլիս ստանալէ ետք, ծնողքը զինք ուղարկած էր Մոսկուայի Ալեքսանդրեան Բարձրագոյն Զինուորական Վարժարանը, ուրկէ չրջանաւարտ եղած էր սպայի աստիճանով:

Նազարբէկեան մասնակցած էր 1877–78 Թ. ռուս–թրքական պատերազմին: Ան չուտով հասած էր փոխ–գնդապետի աստիճանին եւ ապա նշանակուած՝ գունդի հրամանատար:

Նազարբէկեան 1905–ի ռուս–ճաբոնական պատերազմին սխրագործութիւններ կատարած էր բայց չէր պարգեւատրուած. այս այն սեւ օրերն էին երբ Ցարը, իր հակահայ քաղաքականութեան ընթացքին գրաւել տուած էր հայոց եկեղեցապատկան կալուածներն ու գանձերը եւ հրամայած՝ գնդապետութենէ բարձր աստիճան չտալ ոչ մէկ հայ զինուորականի:

Բողոքելու համար Ցարի հակահայ քաղաքականութեան եւ ռուս զինուորական իշխանութիւններու հայ սպաներուն հանդէպ ի գործ դրած անարդարութեանց դէմ, Նազարբէկեան ներկայացած էր իր զինուորական մեծաւորին, յայտարարելով՝

«— Մինչեւ օրս ես ինքս զգացել եմ ռուսական քաղաքացի եւ ամէնէն հաւատարիմ սպան ռուս բանակի եւ ռուս կայսրութեան: Այսօր ես պատիւ ունիմ յայտարարելու՝ որ ոչ թէ հայի ծնունդն եմ, այլեւ հայ: Եւ իմ հայութեան հանդէպ այդ անարդար անվստահութիւնից յետոյ...»

Նազարբէկեան խօսքը կիսատ կը թողու այստեղ. կը հանէ ծոցէն հրաժարականը եւ կը ներկայացնէ զայն հրամանատարին[11]:

Նախ ընթացք չեն տար Նազարբէկեանի հրաժարականին: Երբ ամբողջ չորս ամիս ան անդրդուելի կը մնայ իր որոշումին վրայ, ի վերջոյ կ'ընդունին հրաժարականը: Եւ 1906–էն մինչեւ Ա. Համաշխարհային Պատերազմը, Նազարբէկեան արձակուած կը մնայ բանակէն:

---

[9] Հ. Գ. Թուրշեան, Սարտարապատի Հերոսամարտը, էջ 51:
[10] Ցեղափոխական Ալպոմ, Պէյրութ, 1962, թիւ 3, էջ 67:
[11] Նոյն, էջ 70:

1914-ի պատերազմին դարձեալ կը մտնէ բանակ եւ իբր զօրավար կը նշանակուի Տիլմանի ճակատի հրամանատար:

★ ★ ★

Հայկական զօրաբանակ կազմելու կերեւնակիի հրամանէն վեց ամիս ետք դժբախտաբար զօրաբանակը դեռ չէր կազմակերպուած: Թիֆլիսի Հայոց Ազգային Խորհուրդը չկրցաւ նոյնիսկ մէկ զօրաբաժին (16,000 զինուոր) կազմակերպել եւ օգտուիլ տրուած պատեհութենէն[12]:

Թէ ինչո՞ւ Զօր. Թովմաս Նազարբէկեան չկրցաւ կազմակերպել հայկական զօրաբանակը.- «Դաշնակցական այդ խմբակցութիւնը (Թիֆլիսի Հայոց Ազգային Խորհուրդ) ինչ որ հրամայէր կեներալ Նազարբէկովին, ան հլու եւ ակամայ հնազանդող գործիք մըն էր: Մեծ զինուորական մը հասարակ վարժապետներու եւ գրիչ բռնողներու ձեռքը խաղալիք էր, երբ կրնար երկաթ կարգապահութիւնով հնազանդեցնել ամէնքն ալ»[13]:

Ուրիշ պատճառներ թէ ինչո՞ւ համար չյաջողեցաւ իրականութիւն դառնալ հայկական զօրաբանակը.-

Թիֆլիսի Հայոց Ազգային Խորհուրդի նախագահն էր Աւետիս Ահարոնեանը: «Սակայն, չխօսելով անոր գրական հեղինակութեան մասին, չենք կարող չարձանագրել, որ այդ պատասխանատու պաշտօնին համար իր քաղաքագիտական հեղինակութիւնը կասկածելի էր անխտիր բոլորին, թուելով նաեւ Դաշնակցականներէն չատերուն համար: Վերջիններս կը կարծէին թէ, ան կը յաջողի գէթ բանախօսելու իր ձիրքով ու իր գրչի ուժով յոյսի ու խանդավառութեան, հաւատքի եւ կայունութեան կրակ վառել հայերու սրտերուն մէջ, իսկ մնացածը կ'ընեն մասնագէտ զօրավարները եւ հայդուկային դպրոցէն անցած երէկուայ ֆետայիները»[14]:

Ահարոնեան «ահազանգ» կը հնչեցնէ եւ կոչ կ'ուղղէ մամուլի միջոցաւ, որ դասալիք զինուորներն ու սպաները գան եւ ամրացնեն հայկական զօրաբանակի չարքերը: Բայց այդ ահազանգին ոճն ու իմաստը հասկնալի չէր ոչ մէկուն համար:

Հատուած մը այդ անիմաստ «Ահազանգ»էն.-

«Եւ առաջին անգամ իմ կեանքումս ես ատում եմ պատրանքը, ե՛ս

---

[12] Զօր. Անդրանիկի Կովկասեան Ճակատի Պատմական Օրագրութիւնը, էջ 53:

[13] Նոյն, էջ 54:

[14] Հ. Գ. Թուրչեան, Սարտարապատի Հերոսամարտը, էջ 63:

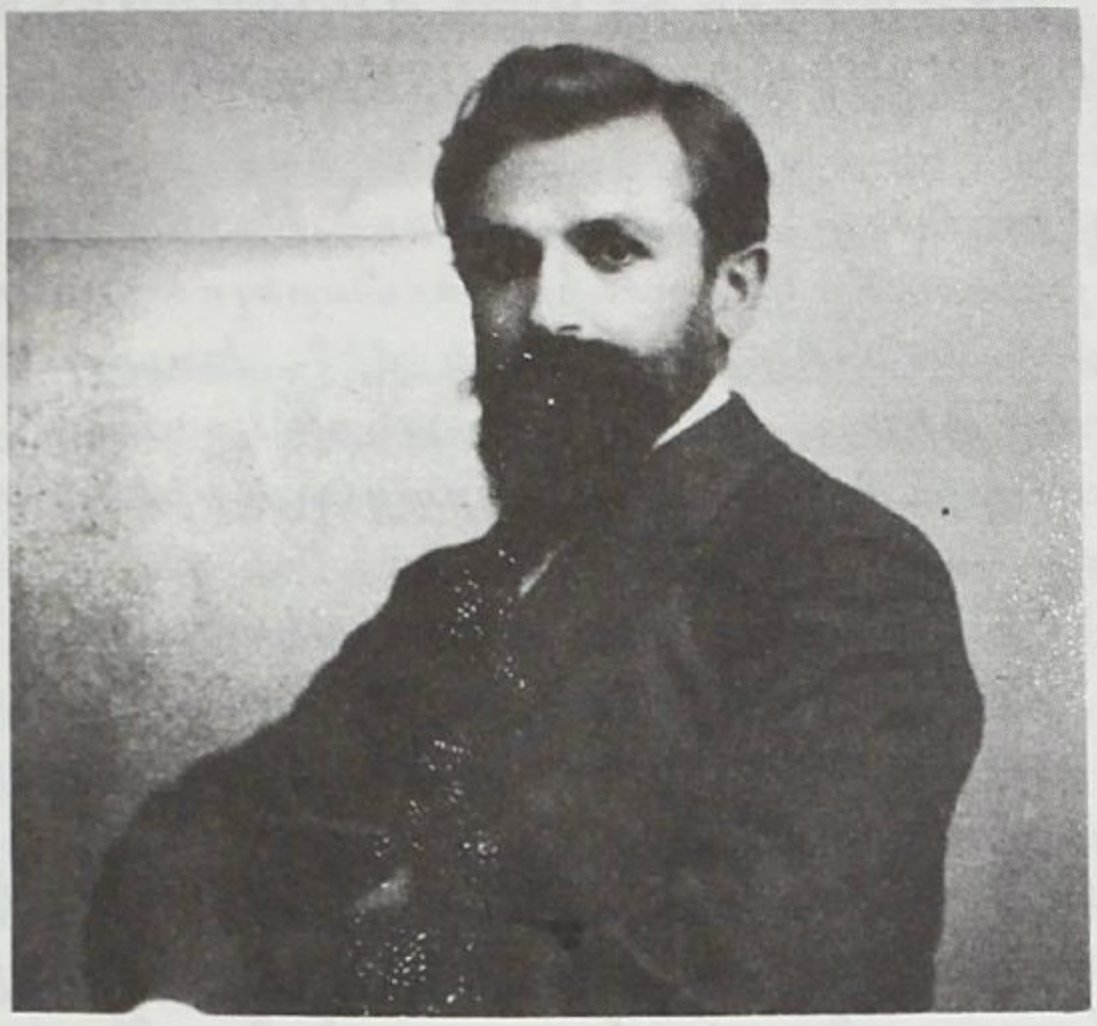

որ միշտ այնպէս երազը սիրեցի, դիւթական ծաղիկը մեր ցաւոտ պարտէզներում:

Եւ դարձեալ հոգիս ալեկոծ է ոչ այս մութ սարսափից, որ մի հսկայական սարդ եռանդով հիւսում է մեր գոյութեան չուրջը, կազմալուծելով եւ պոկելով մեր կամքը, մեր եռանդը, մեր մտածումները, մեր հաւատն իսկ. հոգիս ալեկոծ է ոչ այս ահազանգից, որի ղօղանջը ծովածաւալ փուվում է մեր աչխարհի վրայ, այլ ես սոսկում եմ մտածելով՝ որ գուցէ նրա չչմեցուցիչ չռինդը չի հասնի հենց նրանց ականջին, ում համար հեկեկում է նզովուած պղինձը:

Հանդարտ, սիրտ իմ, մի՛ թպրտայ խելահեղօրէն, թող որ խօսքս հնչվի վիթխարի ահազանգի պէս:

Եւ այժմ ձեզ եմ ասում, բոլոր դասալիքները, հատուցման ժամն է հասել»...[15]:

Եւ «Սարտարապատի Հերոսամարտը» գիրքին հեղինակը՝ Հ. Գ. Թուրչեան, կու տայ իր մեկնաբանութիւնը Ահարոնեանի խորհրդաւոր «կոչ»ին մասին.-

«Ինչպիսի հատուցման ժամ որ հասած ըլլար, այս «չռինդը» չէր կրնար հասնիլ անոնց ականջին, որոնց համար կը հեկեկար «նըզովուած պղինձը»...[16]:

---

[15] Նոյն, էջ 64–65 (Տես, «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1917, Դեկտ. 16):

[16] Նոյն, էջ 65:

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԻՆՉՈ՞Ւ ՀՐԱՏԱՐԱԿԵՑ ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՑ «ՀԱՅԱՍՏԱՆ» ՕՐԱԹԵՐԹԸ

1917 Թ. սկիզբները, մինչ Կովկասի Թրքահայութիւնը կազմակերպչական աշխատանք կը տանէր գումարելու համար համագումար մը Երեւանի մէջ, անդին, Թիֆլիսի մէջ, խումբ մը արեւմտահայ մտաւորականներ տենդագին աշխատանքի կը լծուէին հրատարակելու համար օրաթերթ մը, որ պիտի զբաղէր արեւմտահայ հարցերով, անոնց ցաւերով, հոգերով ու Դատով:

Այդ շրջանին Թիֆլիսի մէջ կար կովկասահայ Դաշնակցականներու օրկան «Հորիզոն»ը, որ զբաղած էր առաւելաբար կուսակցական պայքարով, սոցիալիստական աշխատանքով, բայց ոչ արեւմտահայոց հարցերով:

Անդրանիկի շուրջ հաւաքուած խումբ մը արեւմտահայ երիտասարդ մտաւորականները զայրացած էին «Հորիզոն»ի խմբագրական կազմէն, յատկապէս անոր համար, որ անոնք մերժած էին տեղ տալ արեւմտահայ գաղթականներու «կը փնտուի»ներուն: Կովկաս ապաստանած բազմաթիւ արեւմտահայ գաղթականներ կորսնցուցած էին իրենց հարազատները գաղթի ճամբու վրայ, եւ հիմա, Թիֆլիսի մէջ կամ այլուր, անոնք կը փնտռէին իրենց հարազատները: Նոյնիսկ Անդրանիկի ձեռքով տարուած «կը փնտուի» մը մերժուած էր «Հորիզոն»ի խմբագրութեան կողմէ[17]: Այս եղած էր անմիջական դրդապատճառը արեւմտահայ «Հայաստան» թերթի հրատարակութեան, Թիֆլիսի մէջ:

Անդրանիկ կ'ուզէր նաեւ, որ Կովկասի արեւմտահայ գաղթականութիւնը կազմակերպուի, գաղթականի մակարդակէն վեր ելլէ, բարձրանայ եւ ունենայ իր սեփական օրաթերթը: Եւ այդ թերթը կոչուեցաւ «Հայաստան», ինչ որ այն ատեն կը նշանակէր Թրքահայ գրաւեալ նահանգները միայն[18]:

Անդրանիկ ապահոված էր թերթին նիւթական միջոցները, «բաւարար» գումարներ ստանալով նուիրատուներէ, չնորհիւ իր գրած նամակներուն:

Անդրանիկի հրաւէրով, խմբագրական խորհուրդը կազմուած էր հետեւեալներէն.– Անդրանիկ, Գարեգին Լեւոնեան, Արտակ Դարբինեան («Վան Տոսպ» շաբաթաթերթի խմբագրապետ), Պետրոս Տեփոյեան, Սարգիս Խաչատուրեան (նկարիչ), Ներսէս Դժխոյեան, Վահան Թոթովենց, Յովսէփ Պարսամեան (լրագրող), Եզնիկ եւ

---

[17] Լեւոն Թիւթիւնճեան, Ցուշեր, էջ 162:
[18] Նոյն, էջ 163:

Եղիչէ Քաջունի եղբայրները, Կոստի Մանուկեան, Տոքթ. Հ. Պոնաֆարթեան, Տոքթ. Հ. Վարվառեան, Յ. Տէր Զաքարեան, Հրանդ Հանէսեան, Սուրէն Մելիքեան, եւ Լեւոն Թիւթիւնճեան[19]:

Խմբագրութիւնը վարողներն էին Վահան Թոթովենց եւ Լեւոն Թիւթիւնճեան:

Թերթին կ'աշխատակցէր նաեւ Տիկ. Զապէլ Եսայեան:

Վահան Թոթովենց եռանդուն եւ դիւրահաղորդ երիտասարդ մտաւորական մըն էր, ամէնուն հետ մտերիմ եւ ամէնէն սիրուած: Ան աշակերտած էր Թլկատինցիին եւ Ռուբէն Զարդարեանին, իսկ բարձրագոյն ուսումը ստացած էր Հարվըրտ համալսարանէն, Մ. Ն.: 1915-ին, ամերիկահայ կամաւորական խումբի մը հետ եկած էր Կովկաս եւ մեկնած ճակատ:

Վահան Թոթովենց 1920 թուականին նորէն անցած էր Ամերիկա, իսկ 1922 թ. վերջնականապէս հաստատուած էր Հայաստան եւ զոհ գացած ստալինեան մաքրագործումներուն, 1938-ին: Ան հեղինակն է բազմաթիւ գիրքերու – բանաստեղծութիւն, թատերգութիւն եւ արձակ:

«Հայաստան» օրաթերթը իր հրատարակած «Մանիֆեստ»ին մէջ կ'առաջադրէր «աշխատիլ որ արեւմտահայութիւնը իր իսկ ձեռքին մէջ առնէ հայրենիքի բաղաքական եւ ընկերային առաջնորդութիւնը», *եւ կը խոստանար* «լայնօրէն բանալ իր էջերը գաղթականական որեւէ հարցի շուրջ, տեղ տալով ամէն տեսակ կոչերու եւ ծանուցումներու՝ ձրիաբար»[20]:

Դաշնակցական «Հորիզոն» թերթի տնօրէնն էր Համբարձում Մելիքեանը, նախկին Հնչակեան, միլիոնատէր եւ ներկայիս անկուսակցական, մարդ մը որ իր ընկերային դիրքով եւ հարստութեամբ՝ խոտոր կը համեմատէր ընկերվարական թերթի մը տնօրէնութեան պաշտօնին:

Մելիքեանի որդին՝ Սուրէնը, փափաք յայտնած էր «Հայաստան» թերթի խմբագրական խորհուրդին անդամ ըլլալու եւ ստանձնելու թերթին վարչական տնօրէնութիւնը:

Անդրանիկ ընդունած էր Սուրէնի բաղձանքը, զինք նկատելով համաձայն թերթի հրատարակած «Մանիֆեստ»ին:

Օր մը, թերթի խմբագրական խորհուրդի նիստին, Սուրէն կը յայտնէ թէ Դաշնակցականները «Հայաստան»ական շարժումը կը նկատեն «Միհրանականութիւն» եւ ազդարարած էին իրեն քաշուելու թերթի խմբագրական խորհուրդէն:

---

[19] Նոյն, էջ 164:
[20] Նոյն, էջ 163:

Անդրանիկ պատասխանած էր Սուրէն Մելիքեանին, ըսելով՝ որ եթէ «Հայաստան» թերթի հրատարակութիւնը «Միհրանականութիւն» կը նկատուի, ուրեմն նոր «Միհրան»ը ես պէտք է եղած ըլլամ...:

«Միհրանականութիւն»ը – ինչպէս կը յիշեն ընթերցողները – դաշնակցական քալ ֆետայի Միհրանի սկսած շարժումն էր կուսակցութեան դէմ, 1907 թ. 4-րդ Ընդհ. ժողովէն յետոյ, պարտադրելու համար կուսակցութիւնը որ իր ուշադրութիւնը կեդրոնացնէ միայն եւ միայն Թրքահայաստանի ազատագրութեան սրբազան գործին եւ չմխրճուի համառուսական յեղափոխական շարժումներուն մէջ:

Անդրանիկի «Հայաստան» թերթի հրատարակութիւնը նկատած ըլլալով հերձուածող շարժում, Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը փորձեց խափանել զայն: Կը պատմէ Լեւոն Թիւթիւնճեան.-

«Մալխասեան (Միշա) անուն գործիչ մը ամէն օր կու գար խմբագրատուն, կը տեղաւորուէր աթոռի մը վրայ եւ բարեմոյն դէմքով, կը սկսէր պատմել դրուագներ, իր դեգերումները դաշնակցական յայտնի ղեկավար դէմքերու մօտ, մանաւանդ Սիմոն Զաւարեանի վրայ խօսելով:

Մալխասեանի դերը ասկէ անդին չէր երթար, բայց օր մը Վահան Թոթովենց ինծի ըսաւ.

— Նշմարեցի՞ր որ Միշան ատենէ մը ի վեր մեզի կը հետեւի քայլ առ քայլ:

— Տեսորի՞ստը:

— Նոյնինքն. կարծեմ Անդրանիկի ուշադրութենէն չէ վրիպած այս պարագան:

Արդարեւ, օր մը Անդրանիկ մտաւ մեր խմբագրական սենեակը, դռնէն մտած ատեն ըսելով, դէմքը դարձուցած վարչական սենեակին.

— Երբոր գայ հոս բեր...

Հասկցայ որ խօսքը կ'ուղղուէր Դժխոյեանին, բայց ո՞վ էր եկողը:

Պահ մը ետք դուռը բացուեցաւ եւ Ներսէս մտցուց Միշան:

Անդրանիկ զայրացկոտ ակնարկով մը զայն չափեց եւ առանց նախաբանի յարեց.

— Երբ տեսնես որ այս տղաքը փողոցին աջ կողմէն կ'երթան, դուն ձախը պիտի բռնես: Եթէ անոնք ձախէն կը խլեն, դուն աջէն պիտի խլես: Բայց խորհուրդ մը տամ. լաւը այն է որ խուսափիս միեւնոյն փողոցը գտնուելէ. հասկցա՞ր...մէկ ըսածս երկու անգամ չեմ ըսեր: Կատակ բնաւ չեմ ըներ, անամօթներ, եթէ ձեր նպատակն է որ թուրքերէ կոտորուելէ ետքը հայերը գիրար կոտորեն, գիտցէք որ իմ ճաշակիս խիստ դէմ է այդ եւ ձեր գլուխներէն կը

սկսիմ, այս ազգը ազատած ըլլալու համար ճիւաղներէ: Հիմա դուրս ելիր եւ հանդարտ կեցիր. անունդ նորէն ականջիս չհասնի:

— *Փաշա...*

— *Դո'ւրս, ձենդ...*»[21]:

ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅՈՑ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԸ ԵՐԵՒԱՆԻ ՄԷՋ

1917 *Թ. Մայիսին տեղի կ'ունենար Արեւմտահայոց Առաջին Համագումարը Երեւանի մէջ, օգտուելով ցարական բռնատիրութեան տապալումին յաջորդող հաւաքումի եւ խօսքի ազատութենէն:*

Մօտաւորապէս տարի մը առաջ, 1916 *Օգոստոսին*[22] *Անդրանիկ Երեւան ժամանելով կ'իջնէր Օրիանթ պանդոկը: Ան իր մօտ կը հրաւիրէր Ռամկավար Արտակ Դարբինեանն ու Դաշնակցական Արամը եւ կ'ըսէր անոնց.-*

— *Ռուսահայերը մեզի համար բան մըն ալ պիտի չընեն, եկէք Թրքահայ համագումար մը կազմակերպենք:*

Առաջարկը կ'ընդունուէր: Արամը որ ղարաբաղցի էր, երկար ժամանակ Վան ապրած էր եւ ինքզինք 100 *առ* 100 *Թրքահայ կը համարէր*[23]:

Համագումարի հանդիսաւոր բացումը տեղի կ'ունենար Մայիս 1, 1917*-ին*[24]:

80 *պատգամաւորներէն* 15*-ը եկած էին Արեւմտահայաստանէն,* 27*-ը Կովկաս ապաստանած Թրքահայերէն,* 14*-ը կը ներկայացնէին զանազան ընկերութիւններ,* 3*-ը մամուլէն,* 11*-ը խորհրդակցական ձայնով եւ* 6 *հրաւիրեալներ*[25]:

Խորհուրդի անդամ կ'ընտրուէին 15 *հոգի - Անդրանիկ, Սմբատ Բարոյեան, Հրանդ Գալիկեան, Արտակ Դարբինեան, Զապէլ Եսայեան, Աւետիս Թէրզիպաշեան, Գ. Հայկունի, Հմ. Մանուկեան, Լ. Շանթ, Վարդ. Պապիկեան, Տոքթ. Պոնափարթեան, Կարօ Սասունի, Սեպուհ, Ցակ. Տէր Զաքարեան եւ Վահան Փափազեան*[26]:

Խուռն բազմութեան մը ներկայութեան կ'երեւնայ Անդրանիկ:

---

[21] *Նոյն, էջ* 166–167:

[22] *Ա. Թէրզիպաշեան*, Նուպար, *էջ* 145:

[23] *Նոյն, էջ* 146:

[24] *Վ. Փափազեան*, Իմ Յուշերը, *Բ. Հատոր, էջ* 439:

[25] *Նոյն, էջ* 439:

[26] *Ս. Վրացեան*, Հայաստանի Հանրապետութիւն, *Բ. Տպագր., Պէյրութ,* 1958, *էջ* 30:

ժողովուրդէն չատերը մեծ ուրախութեամբ կը շրջապատեն հայոց ազգային դիւցազնը· ոմանք կը համբուրեն հերոսին քղանցքներն ու թեւերը:

Նախագահ կ'ընտրուին Լեւոն Շանթն ու Արամը: Իսկ Անդրանիկը, իբրեւ պատուոյ նախագահ կը կատարէ ժողովին բացումը, ջերմ խօսքերով: Անդրանիկին կը յաջորդէ Արամը որ գեղեցիկ ճառով մը կ'ողջունէ պատգամաւորները եւ վեր կը հանէ համագումարի կենսական նշանակութիւնը: Մեծ ոգեւորութիւն կը տիրէ ժովովասրահէն ներս:

Վանի քաղաքապետ Աւետիս Թէրզիպաշեան[27] ժողովատեղին կը հասնի մէկ ժամ յապաղումով: Կը տեղաւորուի դրան քով տեղ մը: Ճառախօսն է Տոքթ. Պոնապարթեանը.–

«— Այս մոյկերով անոնց դիակները կոխոտելով է որ պիտի երթամ գտնեմ իմ ծննդավայրը»[28]: Ամէն մարդ հրաչունչ ճառախօս բժիշկին կարմիր կաշիէ մոյկերուն կը նայէր, իսկ Զէօրէկճեան Սրբազանին քով նստած Անդրանիկը քիթին տակէն կը խնդար:

Դադարին, Աւետիս Թէրզիպաշեան կը շնորհաւորէ Արտակ Դարբինեանին՝ ձեռք բերուած միջ-կուսակցական համերաշխութեան համար եւ կը հարցնէ թէ ինչպէս կ'ընթանան համագումարին աշխատանքները:

— Շատ կանաչ չէ:

— Պատճառը՞:

— Պատճառը՝ ի՞նչ պիտի ըլլայ· համագումարի բացման ճառերուն կարգը· Անդրանի՞կ պէտք է բացման ճառը խօսի, թէ Արամ:

— Ուրե՞մն:

— Որոշուեցաւ որ Անդրանիկ առաջ խօսի, բայց կարճ, իսկ Արամ անկէ ետքը խօսի, բայց երկար:

— Որոշումը աւելորդ է, – կ'ըսէ Թէրզիպաշեան, — որովհետեւ ո՛չ Անդրանիկ կրնայ երկար խօսիլ, ո՛չ ալ Արամ՝ կարճ...[29]:

Խրամատը որ չատոնց բացուած էր Անդրանիկի եւ Դաշնակցութեան միջեւ, աւելի սուր բնոյթ կը ստանար համագումարի ընթացքին: Գրեթէ ամէն հարցի մէջ Անդրանիկ եւ Դաշնակցութիւնը իրարու դէմ կը ցցուէին: Դաշնակցական պատգամաւորներուն մէկ մասը, մեծ մասամբ մչեցիներ, հերոսին կողքին կը կենային ինչ որ ըլլար անոր տեսակէտը տրուած հարցի մը կապակցութեամբ: Այս խումբը կը կոչուէր Անդրանիկեան-Դաշնակցականներ: Անդրա-

---

[27] Ա. Թէրզիպաշեան, Նուպար, էջ 146:

[28] Նոյն, էջ 148:

[29] Նոյն, էջ 150:

նիկեան-Դաշնակցականները Ռամկավարներու հետ մէկ պլօք կը կազմէին, Անդրանիկի գլխաւորութեամբ, իսկ մնացեալ Դաշնակցականները, Արամի գլխաւորութեամբ՝ հակառակ պլօք մը[30]:

Տեսակէտներու բախումի մը ընթացքին, Անդրանիկ կը ճգէր ժողովը եւ էջմիածին կը մեկնէր: Անկէ նամակ մը կը յղէր ժողովին, յայտնելով որ ինք հրաժարած է Դաշնակցութենէն եւ ոչ մէկ կապ կը պահէ Կուսակցութեան հետ: Այս պատահարին հետեւանքով համագումարին աշխատանքները ատեն մը կը դադրէին: Կաթողիկոսը կը յաջողէր համոզել Անդրանիկը որ վերադառնայ ժողով: Անդրանիկի վերադարձէն ետք համագումարը կը վերսկսէր իր աշխատանքներուն:

Համագումարին գլխաւոր նպատակն էր «Թրքահայ գաղթականութիւնը դուրս բերել ռուսահայ կազմակերպութեանց խնամակալութենէն եւ անոր տալ ուրոյն դիմագիծ եւ քաղաքական իտէալ»[31]:

Երեւանի համագումարին կարեւոր իրագործումներէն մէկն ալ արեւմտահայ գաղթականութեան բերած բարոյական ուժի, ինքնավստահութեան եւ յարգանքի ներշնչումն էր: Համագումարէն առաջ, տեղահանուած ու թափառական արեւմտահայը «գաղթական» մըն էր պարզապէս, եւ այդ վիրաւորական կոչումին կ'ենթարկուէր յաճախ, իր արեւելահայ ղրացիէն կամ տանտիրուհիէն: Համագումարէն ետք, թրքահայը ինքզինք նուազ անտէր, ստորադաս, կամ բարոյալքուած կը զգար:

«Գաղթական» բառը տեսակ մը վիրաւորական պիտակ դարձած էր թրքահայերու հասցէին ուղղուած, եւ անկէ խորշողները կ'ըլլային առաւելաբար թրքահայ կիները, որոնք ռուսահայերու հետ յաճախ նոյն բակին մէջ բնակութիւն հաստատած ըլլալով, ենթակայ կ'ըլլային այդ կշտամբանքին, երբ որ վէճ ու վիճաբանութիւն ծագէր երկու ղրացիներուն միջեւ: Նեղը մնացած պարագային, ռուսահայ կինը «գաղթակա'ն» պոռալով կը սկսէր իր անուանարկումներու եւ լուտանքներու չարանը, յայտնաբերելով իր գերակայութեան գգացումն ու յոխորտանքը թրքահայ աղէտեալին հանդէպ:

«Համագումարի աշխատութեանց օրերուն, – կը պատմէ պատգամաւոր Աւետիս Թէրզիպաշեան, – Առաջնորդ Մուրատբէկեան Սրբազանին քով կը գտնուէի: Ներսը մտան յանկարծ երկու կիներ, մէկը Երեւանցի տանտիրուհի մը, միւսը Խնուսցի թրքահայուհի մը որ անոր տան մէջ կը բնակէր: Անոնք Սրբազանին քով եկած էին, անոր դատել տալու համար տան վարձքէն իրենց միջեւ ծնունդ առած մէկ

---

[30] Նոյն, էջ 151:
[31] Նոյն, էջ 152:

վէճը: Դատավարութեան ընթացքին, երբ Երեւանցի տանտիրուհին՝ փոխանակ վարձակալուհիին անունին, գործածեց «գաղթակա՛ն» բառը, տեսնելու է՛ր գաղթականին զայրոյթը:

— Ի՛նչ, գաղթակա՛ն, նորէ՞ն գաղթական, դե՞ռ գաղթական: Բերանդ կը չափեմ, եթէ անգամ մըն ալ բեռնէդ հանես այդ բառը:

Առաջնորդը քանի մը հաշտարար խօսքեր ըրաւ, զոր թրքահայ կինը կողմնապահութիւն համարեց եւ տանտիրուհիին օձիքը ձգելով Առաջնորդինը ձեռք առաւ.

— Ո՛չ, Սրբազա՛ն, ասիկա արդար չէ. դուք «տիրութիւն» կ՛ընէք ձերիններուն: Բայց լաւ գիտցէք որ մենք ա՛լ անտէր չենք. մե՛նք ալ ունինք մեր Պօղոս փաշան:

Կաթողիկոսը՝ որ Մուրատբէկեան Եպիսկոպոսի բերնէն լսած էր այս պատմութիւնը եւ չափազանց խնդացած, երբ Համագումարէն քանի մը օր վերջ, Լեւոն Շանթի եւ Վահան Փափազեանի հետ՝ նորընտիր Արեւմտահայ Մորհուրդին անունով էջմիածին գացինք հաղորդելու համար Համագումարին որոշումները, ինծի կրկին պատմել տուաւ այս պատմութիւնը ու նորէն խնդաց լիաթոք: Բայց չմոռցաւ իրաւունք տալու թրքահայ կնոջը եւ անոր կտրիճութեան գովեստն ընելու: Ցետոյ, Վեհափառը իր մասնաւոր գոհունակութիւնը յայտնեց, որ վերջապէս իր թրքահայ հօտը իր ձեռքը կ՛առնէր իր գործերուն ղեկը եւ քաղաքական իրաւունքներուն դատը»[32]:

Համագումարի փակումին յաջորդ իրիկունը, Երեւանի ձմեռնային ակումբին մէջ խրախճանք մը սարքուած էր ի պատիւ համագումարին մասնակցող պատուիրակներուն: Երեւանցի երեւելիները ամէն ինչ ըրած էին մասնաւոր փայլ մը տալու համար խրախճանքին: Շամբանեան եւ Կախէթի գինին աղբիւրի պէս կը հոսէին:

Ռոստոմ իր բաժակաճառին մէջ, «չես գիտեր ինչ ճանճէ խայթուած», ակնարկութիւն կ՛ընէ Անդրանիկի կամաւորական գունդին Վան չմտնելուն, ինչ որ կը դրդէ հերոսը ընդոստ ոտքի կանգնելու, եւ անձեռոցը սեղանին վրայ նետելով քայլ կ՛առնէ մեկնելու: Անդրանիկի աջ եւ ձախ կողմերը բազմող Չէօրէքճեան եւ Մուրատբէկեան սրբազանները հերոսին թեւերէն բռնելով կը նստեցնեն: Անդրանիկ իր զայրոյթին մէջ լուտանքներ կ՛ուղղէ Դաշնակ պարագլուխին հասցէին: Արամ «Անդրանի՛կ, չափը անցուցիր» կ՛ըսէ: Մշեցի Դեմիրճեան «Դու ո՞վ ես որ լեզու կը բարձրացնես ազգային հերոսին վրայ» կը պոռայ Արամի երեսին: Արամ ձեռքը ատրճանակին վրայ Դեմիրճեանին վրայ կը յարձակի: Անդրանիկի թիկնապահ (եւ քեռորդին) երուանդ, ատրճանակը ձեռքին Արամին վրայ կը խո-

---

[32] Նոյն, էջ 154–155:

յանայ: Պահ մը վերջ ամէն մարդ հանդարտելով խնճոյքը կը շարունակուի[33]:

Իրարու հետ անհամաձայն եւ իրարու հակառակ եղբայրներու միջեւ տեղի ունեցած այս միջադէպը «Օտ տ'էօվր»ը եղած էր խնճոյքին[34]:

Երեւանի թրքահայ համագումարէն բխած գործադիր մարմինը «Արեւմտահայ Խորհուրդ» անուան տակ Թիֆլիս կը փոխադրուէր կարենալ կապ պահելու համար այլազան կազմակերպութեանց եւ կառավարութիւններու հետ:

ՋՕՐ. ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐՈՒԹԵԱՄԲ ԹՐՔԱՀԱՅ 30,000-ՆՈՑ ԲԱՆԱԿԻ ԾՐԱԳԻՐ

1917 Մայիս 29-ին, Անդրանիկ տեսակցութիւն մը ունեցաւ Թիֆլիսի Ամերիկեան հիւպատոս Միսթըր Սմիթի հետ: Տեսակցութեան ընթացքին Անդրանիկի թարգմանն էր Վահան Թոթովենց:

«Ռուսական մեծ յեղափոխութիւնը եկաւ» ըսաւ Մր. Սմիթ, «ի՞նչ կը խորհիս եւ ի՞նչ ծրագիրներ ունիս հայկական երեք նահանգները, (Կարին, Վան եւ Պիթլիս) պահելու եւ օգտակար ըլլալու եւ ղիւրացնելու Դաշնակից բանակներուն յաղթանակը դէպի Թուրքերը»[35]:

Անդրանիկ ի միջի այլոց պատասխանեց թէ անգլիացիք կիպրոսէն պէտք է ցամաքահանում մը ընեն Իսկէնտերուն (Ալեքսանդրէթ)*, յարձակում գործեն այդ կէտէն, իսկ Դաշնակիցներն ալ

---

[33] Նոյն, էջ 154:

[34] Նոյն, էջ 154:

[35] Զօր. Անդրանիկի Կովկասեան Ճակատի Պատմական Օրագրութիւնը, էջ 57:

* 1915 Յունուարին, Անգլիոյ դահլիճը քննած էր այն հարցը թէ ուրկէ՞ պէտք է յարձակիլ Օսմանեան կայսրութեան վրայ: Ջրչիլ ու Լոյտ Ճորճ առաջարկած էին Տարտանելի նեղուցներէն անցնելով Պոլիսը գրաւել, իսկ պատերազմական նախարար Լորտ Քիչնըր առաջարկած էր Իսկենտերունի ծոցէն ցամաքահանում ընելով ուղղուիլ դէպի արեւելք եւ միանալով ռուսական բանակներուն, արշաւել դէպի արեւմուտք՝ Պոլսոյ ուղղութեամբ: Դժբախտաբար Ջրչիլի տեսակէտը յաղթահարած էր եւ Տարտանէլ-Կալիբոլիի արշաւանքը ձախողելով դիւրացուցած էր Մեծ Եղեռնի գործադրումը: «Եթէ որդեգրուէր Քիչնըրի ծրագիրը, Թուրքիա ի վիճակի պիտի չգար ձեռնարկելու հայկական հարցի լուծարքին» (Գերսամ Ահարոնեան, Մեծ Երազի Ճամբուն Վրայ, Պէյրութ, 1964, էջ 62-63):

Անդրանիկ հիմա նոյն թելադրութիւնը կ'ընէր Դաշնակիցներուն, ինչ որ Քիչնըր ըրած էր երեք տարի առաջ:

պէտք է իրեն 30,000-նոց թրքահայ բանակ մը կազմակերպեն, որ ինքն ալ արեւելեան ճակատէն յարձակում գործէ Թուրքիոյ վրայ: Անդրանիկ տուաւ նաեւ բացատրութիւններ, իր գործելիք յարձակումներու մանրամասնութիւններուն եւ ուղղութիւններուն վերաբերեալ:

Անդրանիկի բացատրութիւնները լսելէ ետք, հիւպատոսը խնդրեց հրամանատարէն, որ այս մանրամասնութիւնները քարտէսի մը վրայ գծէ մատնանշելով ճամբաները եւ յանձնէ որքան կարելի է շուտ:

Անդրանիկ արեւմտահայ մէկ-երկու սպաներու հետ միասին երեք օր եւ երեք գիշեր աշխատեցաւ եւ ծրագիրը պատրաստելէ ետք տարաւ ու յանձնեց Մր. Սմիթին: Մր. Սմիթ նոյն օրը Մոսկուա մեկնեցաւ եւ ծրագիրը ներկայացուց անգլիական, ֆրանսական եւ ռուսական զինուորական կցորդներուն: Այս ծրագրին պատճէնները անմիջապէս ղրկուեցան Լոնտոն եւ Փարիզ[36]:

Այդ օրերուն, անգլիացիները Թիֆլիս ղրկած էին Զօր. Շորը: Զօր. Շոր հրամանատար Անդրանիկին հետ տեսակցութիւն մը ունեցաւ եւ յայտնեց թէ անգլիական, ֆրանսական եւ ռուսական կառավարութիւնները «մեծ հաճոյքով ընդունած են ձեր մշակած ծրագիրը: Ռուսական պետութիւնը պիտի հոգայ 30,000-նոց հայկական բանակին ռազմանիւթն ու հագնելիքը, Անգլիա դրամ պիտի տայ, իսկ Ամերիկեան հիւպատոսը ամէն մէկ զինուորի ընտանիքին ամսական 20 րուպլի (10 տոլար) պիտի վճարէ: Այս պետութեանց կողմէ լիազօրուած էք ստանձնելու բանակի ընդհանուր հրամանատարութիւնը»[37]:

Ռուս կառավարութիւնը որ աւելի մօտէն ծանօթ էր հրամանատար Անդրանիկի զինուորական մաքառումներուն եւ անոր ցոյց տուած ռազմական տաղանդին ու զայն վարձատրած էր Կերկիեւսկիի պատուոյ սուրով եւ քաջութեան ոսկի չքանշաններով, պաշտօնական հրովարտակով մը Չօրաւարի պատուանունը պարգեւեց անոր, առաւել 30,000-նոց թրքահայ բանակին հրամանատարութիւնը[38]:

Քանի մը օր ետք, Զօր. Շորի հասցէով Լոնտոնէն ծածկագիր հեռագիր մը եկաւ Ազգային Պատուիրակութեան Նախագահ Վսեմ. Պօղոս Նուպար փաշայէն, որ կ'ըսէր.-

---

[36] Նոյն, էջ 58-59:
[37] Նոյն, էջ 65:
[38] Նոյն, էջ 65:

«Ջօր. Անդրանիկ,

Կոչ կ'ընեմ քեզի եւ քու բոլոր զինակիցներուդ որ կրցածիդ չափ դուրս բերես բոլոր ուժերդ եւ կարելի եղած չափով պաշտպանես Վան, Պիթլիս եւ Կարին: Նիւթականդ ապահովուած է:

Նուպար»[39]:

Կերեննակիի կառավարութիւնը առանց յապաղումի գործադրեց իր խոստումը եւ առաջին առիթով հայթայթեց 18,000 զինուոր հագեցնելու եւ զինելու համար պէտք եղած հագուստեղէնն ու զինամթերքը, դեղօրայքի եւ պարէնի հետ միասին: Ջօր. Անդրանիկ ստացագիր ղրկեց ռուս կառավարութեան որ խոստացաւ մնացեալ 12,000 զինուորներուն պիտոյքներն ալ յանձնել իսկոյն, անմիջապէս որ զինուորները պատրաստ ըլլան[40]:

Թիֆլիսի Հ.Յ.Դ. Պիւրոն հաշտ աչքով չդիտեց 30,000 թրքահայ բանակին կազմակերպութեան ծրագիրը: Կուսակցութիւնը սկզբունքով հակառակ չէր ծրագրին, բայց չէր հանդուրժեր, որ անտեսուած է եւ ծրագիրը յառաջ տարուած՝ առանց իր տեղեկութեան եւ գործօն մասնակցութեան: Կուսակցութեան ղեկավարները աւելի զայրացան երբ Ջօրավարը հրապարակ իջեցուց իր կոչերն ու ծանուցումները զինուորագրութեան համար:

Աւետիս Ահարոնեան, Արամ Մանուկեան, Ռուբէն Տէր Մինասեան եւ ուրիշներ աշխատանք տարին, որ 30,000-նոց թրքահայ բանակին կազմակերպութեան պատասխանատուութիւնը եւ դրամը իրենց ձեռքը անցնի, ուստի դիմեցին Ջօր. Շորին:

Ջօր. Շոր անոնց պատասխանեց. «Իմ կառավարութիւնը Լոնտոնէն ինծի հրահանգ եւ հրաման տուած է, որ 30,000-նոց բանակին գործը միայն եւ միայն Ջօր. Անդրանիկին յանձնեմ, անկէ դուրս ոչ ոքի եւ ոչ ոք ալ կը ճանչնամ»[41]:

Այս հարցին պատճառով երկուստեք եղան վէճեր, վիճաբանութիւններ եւ փոխադարձ զրպարտութիւններ, որուն հետեւանքով յարաբերութիւնները աւելի պրկուեցան Ջօր. Անդրանիկի եւ Հ.Յ. Դաշնակցութեան միջեւ:

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ ՓԱՇԱՑԻ ՀԵՌԱԳԻՐԸ

1917-ի վերջերը, Թիֆլիսի Արեւմտահայ Խորհուրդը Պօղոս Նուպարէն ստացաւ հեռագիր մը, որ Ֆրանսայի արտաքին գործոց

---

[39] Նոյն, էջ 65:
[40] Նոյն, էջ 66:
[41] Նոյն, էջ 68:

նախարար Բիչօնի «չիֆրով»ը (թուանշան) ղրկուած ըլլալով, տեսակ մը դաշնագրի բնոյթ կը ստանար թրքահայերու եւ Դաշնակիցներու միջեւ:

Հեռագրին մէջ թրքահայ Ազգ. Պատուիրակութեան Նախագահ Պօղոս Նուպար փաչա կը յայտնէր, որ «եթէ թրքահայերը իրենց սեփական ուժերով պաշտպանեն Թրքահայաստանի սահմանները, Դաշնակիցները պիտի ճանչնան անոնց անկախութիւնը եւ պիտի պաշտպանեն զայն»[42]:

«Ոչ ոք իրաւագէտ ըլլալ հարկաւոր էր ոչ ալ քաղաքագէտ, ըմբռնելու համար Պօղոս Նուպարի հաղորդագրութեանը՝ Փիչօնի շիֆրէն անցած ըլլալու իրողութեան նշանակութիւնը: Հաղորդագրութիւնը ինքնին կը պոռար արդէն թէ Փիչօն եւ Պօղոս Նուպար միասին ստորագրած էին զայն»[43]:

Պօղոս Նուպարի հեռագիրը մեծ խանդավառութիւն ստեղծեց արեւմտահայերու եւ անոնց ղեկավար շրջանակներուն մէջ: Թիֆլիսի Թրքահայ Խորհուրդը «յոյժ կարեւոր» խորհրդաժողովի մը հրաւիրեց իր անդամները:

Խորհրդաժողովը տեղի ունեցաւ 1917 Դեկտեմբեր 15-ին: Համագումարին իրենց մասնակցութիւնը բերին – արեւմտահայ պատգամաւորներէն զատ – Թիֆլիսի Հայոց Ազգային Խորհուրդի ներկայացուցիչներն ու Տոքթ. Յակոբ Զաւրիեւ՝ որպէս Արեւմտահայաստանի Գոմիսերիատի օգնական[44]:

Պօղոս Նուպարի հեռագրին ընթերցումէն ետք, Տոքթ. Զաւրիեւ խօսեցաւ Պօղոս Նուպարի հետ իր ունեցած անձնական փորձառութիւններուն մասին եւ վեր հանեց անոր անունին համբաւը, ինչպէս նաեւ միջազգային դիրքն ու յարաբերութիւնները:

Համագումարը որոշեց.–

1.– Ստեղծել Արեւմտեան Հայաստանի կառավարութիւն մը:

2.– Զօրահաւաք կատարել բոլոր արեւմտահայերու մէջ, կազմելու համար Զօր. Անդրանիկի հրամանատարութեան տակ զօրաբաժին մը:

3.– Բանալ եննիասպայից վարժարան մը[45]:

Արեւմտեան Հայաստանի կառավարութիւնը, որ «Հայաստանի Ապահովութեան Խորհուրդ» անունը առաւ, անմիջապէս ճանչ-

---

[42] Տեղակալ Մ. Աւետեան, Հայ Ազատագրական Ազգ. Յուշամատեան եւ Զօր. Անդրանիկ, էջ 177:

[43] Ա. Թէրզիպաշեան, Նուպար, էջ 180:

[44] Նոյն, էջ 193:

[45] Նոյն, էջ 194:

ցուեցաւ թէ ռուս հրամանատարութեան, թէ Կովկասեան Սէյմին եւ թէ Դաշնակից Միսիոններուն կողմէ[46]:

Արեւմտահայերը, թէ Հիւսիսայինն Կովկասէն եւ թէ ալ Անդրկովկասէն գունդ-գունդ ուղղուեցան դէպի Թիֆլիս: Սոխումէն ու Սոչիէն, ակնկալուածէն կրկին թիւով զինուորներ հասան Թիֆլիս: Ենթասպայից Վարժարանը գործի անցաւ մարզելու համար 500-է աւելի ենթասպաններ[47]:

ԱՐԵՒԵԼԱՀԱՅ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԸ ԹԻՖԼԻՍԻ ՄԷՋ

1917 թ. Սեպտեմբեր 29-ին, Թիֆլիսի Արտիստական Թատրոնի մեծ սրահին մէջ բացուեցաւ արեւելահայերու առաջին համագումարը, ի ներկայութեան 200-է աւելի պատգամաւորներու, որոնք կը կազմէին արեւելահայերու ընտրանին[48]:

Բացումին ծանուցուեցաւ ներկաներուն կուսակցական համեմատութիւնը.- Հայ Ժողովրդականներ՝ 43 հոգի, Սոց. Դեմոկրատներ (Մենշեւիկ, Պոլշեւիկ, Հնչակ)՝ 20, Սոցեալ Յեղափոխականներ՝ 23, Դաշնակցականներ՝ 103 (ըստ Ս. Վրացեանի՝ 113)[49]:

Արեւմտահայ Խորհուրդին կողմէ համագումարին կը մասնակցէին Զօր. Անդրանիկ, Վահան Փափազեան, Աւետիս Թէրզիպաշեան եւ ուրիշներ[50]:

Կուսակցութեան համեմատութեան ծանուցումին վրայ, ուրախութեան ալիք մը համակեց Հ.Յ.Դաշնակցութեան շարքերը: Ընդոստ բեմ ցատկեց Դաշնակցութեան ղեկավարներէն Նիկոլ Աղբալեան, եւ ուրախութենէ գինովցած միւս կուսակցութիւնները նմանցուց արօրին լծուած եզներու, իսկ արօրավարն է Դաշնակցութիւնը, որ մտրակը ձեռքին, պատրաստ է զայն չաչեցնելու ակօսէն չեղող լծկան եզներու գլխուն[51]:

«Հռետորը գէշ ներկ մը գտած էր իր հպարտութեան պատկերը նկարելու համար»[52]:

Աղբալեանի ընդվզեցուցիչ նկարագրութիւնը հազիւ վերջ գը-

---

[46] Նոյն, էջ 194:
[47] Նոյն, էջ 195:
[48] Ա. Թէրզիպաշեան, Նուպար, էջ 158:
[49] Նոյն, էջ 159:
[50] Ս. Վրացեան, Հայաստանի Հանրապետութիւն, Բ. Տպագր., էջ 34:
[51] Ա. Թէրզիպաշեան, Նուպար, էջ 160:
[52] Նոյն, էջ 160:

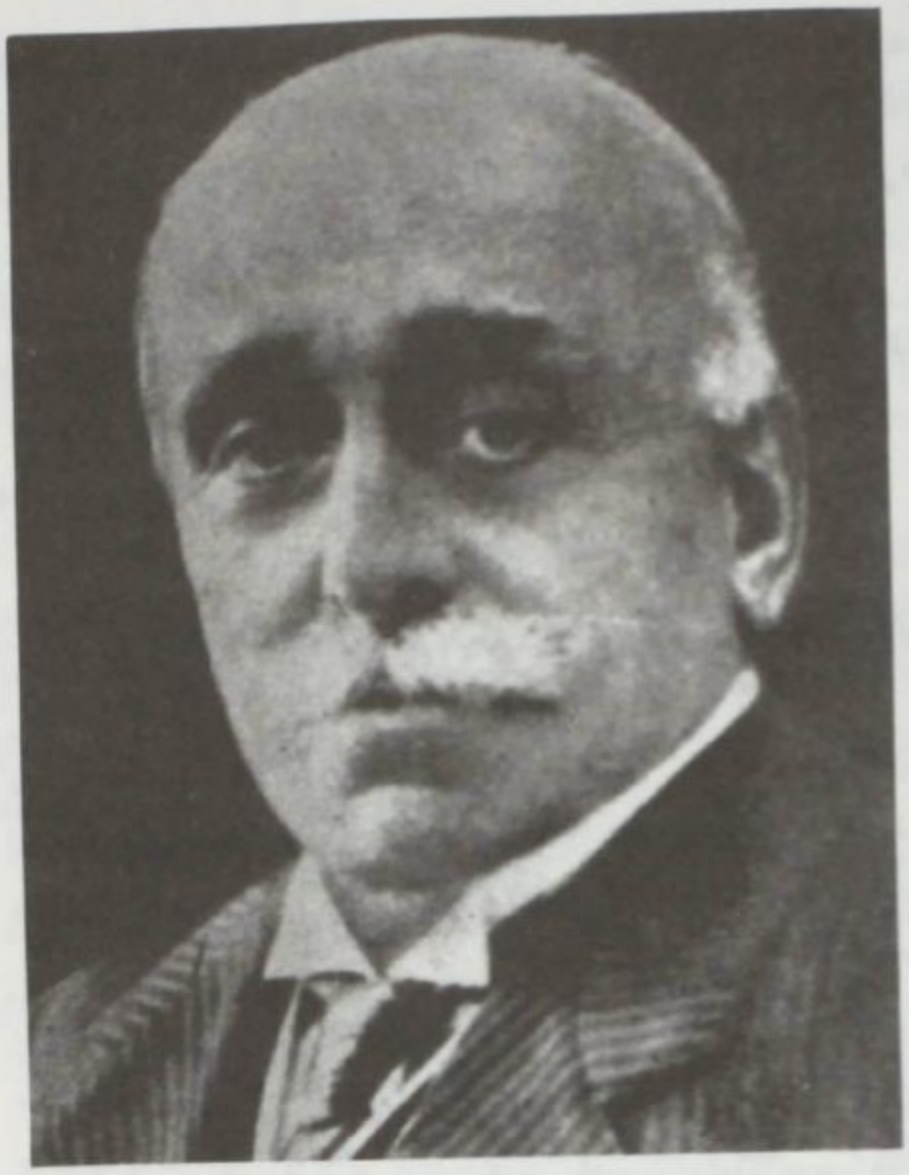

Պօղոս Նուպար փաշա

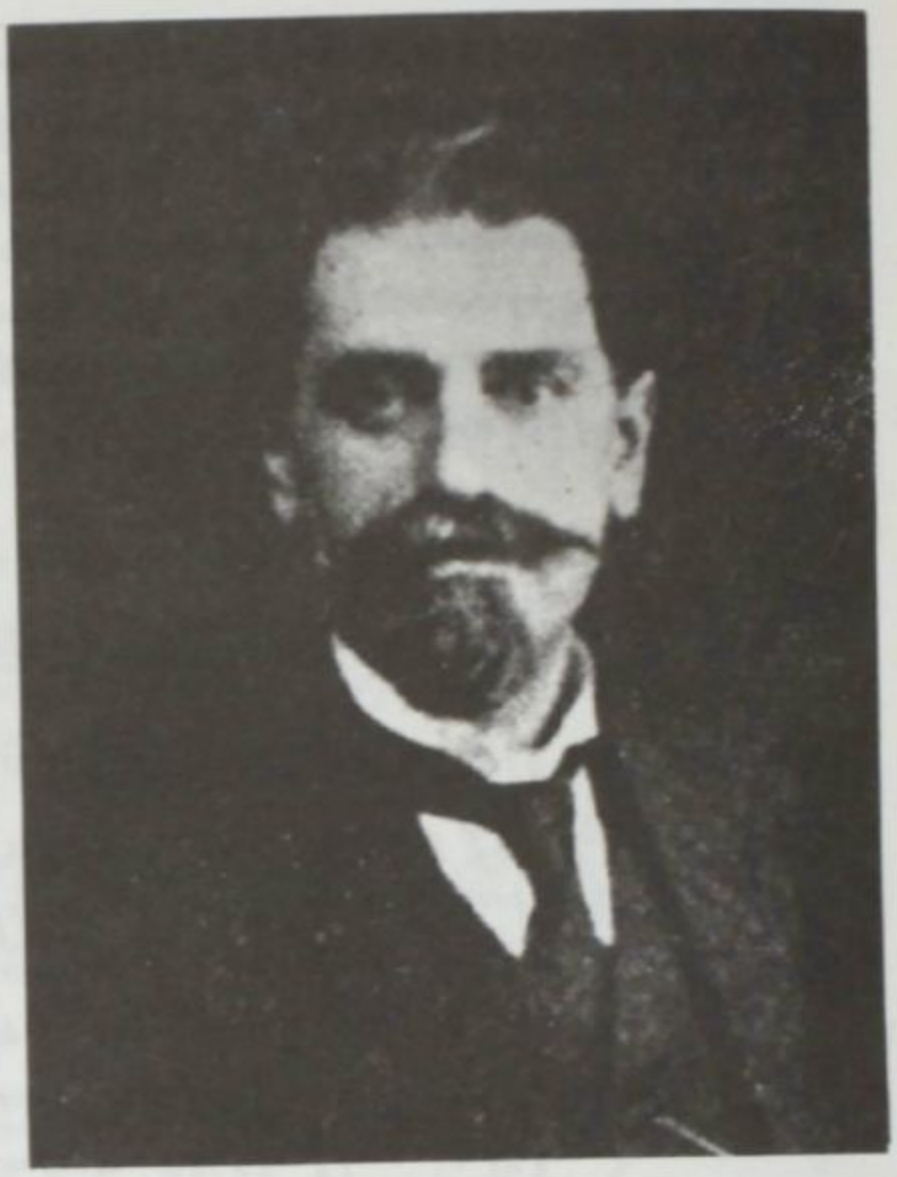

Հ. Օհանջանեան

տած, Սոցեալ Յեղափոխականներու ղեկավար Լեւոն Աթաբէկեան բեմէն վար ցատկեց, իսկ սրահի մէջի իր 22 ընկերներն ալ մարզիկներու նման մէկ ոստումով ոտքի կանգնեցան եւ դուրս խոյացան սրահէն:

Աննկարագրելի իրարանցում կը տիրէր սրահին մէջ: Ոչ-Դաշնակցական պատգամաւորները, «Ամօ՛թ» գոռալով մէկը միւսին ետեւէն դուրս ելան: Համագումարի աշխատանքները կանգ առին այդ օր:

Յաջորդ օր, Համօ Օհանջանեան, իր կուսակցութեան անունով եւ «քնքուշ ձայնով մը, որ գեղեցիկ սեռին միայն կրնայ պատիւ բերել»[53]*, հանդարտեցնելու համար պատգամաւորներուն ցասումը, հաստատեց Աղբալեանի օրինակին անհեթեթութիւնը:*

(Ի դէպ, Օհանջանեանի ձայնը այնքա՛ն ճնճուղ է եղեր որ անգամ մը, իր վարչապետութեան օրով, հեռաձայնային հրաման մը կու տայ պետական պաշտօնեայի մը, որ անձնապէս չճանչնալով վարչապետը, «Այո՛, Տիկին», «Ո՛չ, Տիկին», «Լա՛ւ, Տիկին» ըսելով կը պատասխանէ: Օհանջանեան, այս շփոթեցուցիչ կացութենէն

---

[53] Նոյն, էջ 160:

ձերբազատուելու համար, ամէն անգամ մէկ ձայնաստիճան կ'իջեցնէ խօսքերուն հնչականութիւնը, մինչեւ որ, վերջին անգամ, գրեթէ խոպոտ ձայնով մը՝

— Հասկցա՞ք, պարոն, — կը հարցնէ:

— Այո՛, Տիկին, միայն թէ··· — կը պատասխանէ պաշտօնեան)[54]:

Յաջորդ օրերուն, ժողովի օրակարգերէն մէկն է Կովկասի վարչական բաժանումը, եւ խօսք առնողն է Պոլշեւիկեան խմբակին ղեկավար Բարխուդարեանը:

Բարխուդարեանը պոլշեւիկ էր, «բայց ի՛նչ պոլշեւիկ: Իր հագուստովը՝ որ ապահովաբար դերձակի խանութէն նոր եկած էր, ան՝ աւելի երեկոյթի գացող կամ պարահանդէսէ վերադարձող բուրժուայի կը նմանէր քան թէ պոլշեւիկ պատգամաւորի: Բարխուդարեան իր բարձր ու բարեձեւ հասակին վրայ այն աստիճան կը վայելցնէր իր հագուստները, որ եթէ չխօսէր ու չշարժէր, կարելի էր զայն առնել մանըֆէնի մը տեղ, որ սակայն ամէն կալըրիի մէջ չի գտնուիր: Դժբախտաբար ան թէ՛ չարժեցաւ եւ թէ՛ խօսեցաւ.–

— Կովկասի վարչական բաժանմունքի հիմքը՝ արդար է որ տնտեսական գետնի վրայ ըլլայ եւ ոչ թէ ազգագրական: Մեկնելով այս տեսակէտէն, Ղարաբաղը պէտք է որ Ազրպէյճանի մասը կազմէ եւ ոչ···

Փրթաւ փոթորիկը սրահի չորս անկիւններէն: Ղարաբաղցիներու հասակները մինարէներու պէս վեր կը սլանային, ոտքի վրայ, լուտանքներ չմնաց որ չթափէին բանախօսի գլուխին: Անոր դէմքը՝ նոր բացուող վարդի գոյն՝ այժմ արիւն կը կաթէր: Բայց ան կը չարունակէր բեմին վրայ մնալ եւ երբ աղմուկը քիչ մը թոյլ տուաւ, ան յաջողեցաւ սպրդեցնել՝

— Լենինեան այս լուծումէն ի զատ ուրիշ ելք չկա՛յ Կովկասի ազգամիջեան կռիւներուն:

Այս անգամ իրական լուտանքը չղթայազերծ եղած էր.

— Լռեցէ՛ք, գարշելի լրտես:

— Դո՛ւրս, ֆայզերի լրտեսը:

— Գերմանական ոսկին է որ կը խօսի Ձեր պիղծ շրթունքներովը»[55]:

Բարխուդարեան կծիկը տալով փախաւ սրահէն:

Համագումարը գրեթէ սպառած էր իր օրակարգը եւ Կովկասի վարչական բաժանումին իբր հիմք ընդունուեցաւ ազգագրական սկզբունքը, եւ ըստ այնմ գծուեցան Հայաստանի սահմանները: Կով-

---

[54] Նոյն, էջ 160–161:

[55] Նոյն, էջ 163–164:

կասը դաշնակցային կապով կապուած մնաց Ռուսաստանի եւ որպէս ռամկավարական հանրապետութիւն մաս կազմեց անոր:

Համագումարի գլխաւոր օրակարգի, այսինքն՝ Կովկասի վարչական բաժանումի բանաձեւէն ետք երբ նախագահը յայտարարեց թէ օրակարգին վրայ մնաց միայն Ազգային Խորհուրդի ընտրութիւնը, արեւմտահայ պատգամաւորներէն մէկը դիտել տուաւ՝

— Հապա՞ Արեւմտահայ Հարցը:

— Բայց չէ՞ որ այդ հարցով զբաղեցանք — պատասխանեց Նախագահը՝ Տոքթ. Այվազեան:

Արեւմտահայ պատգամաւորները իրարու երես նայեցան, եւ բողոքներու վրայ, սկսան պրպտել նախորդ օրերու ատենագրութիւնները: Ի վերջոյ երեւան եկաւ որ Տոքթ. Այվազեան՝ Կովկասեան Գոմիսար Միք. Պապաջանեանի Հայկական Հարցին վերաբերեալ հատուածը՝ Արեւմտահայ Հարցին քննութեանը տեղ առած էր...[56]:

Այս հարցին կապակցութեամբ Համագումարը համաձայն գըտնուեցաւ թէ ան բացառաբար Արեւմտահայ Խորհուրդին եւ Պօղոս Նուպարի պատուիրակութեան կը վերաբերի: «Թրքահայոց հարցին քննութիւնը, – կ'ըսէ Աւետիս Թէրզիպաշեան, – աւելի պակաս տեւեց քան անոր քննուած ըլլալու կամ չըլլալու ստուգումը»...[57]:

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՆԱՀԱՆՋ ԵՒ ԹՐՔԱՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԼՔԵԼՈՒ ԱՌԱՋԱՐԿ ԹԻՖԼԻՍԻ ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԻ ԺՈՂՈՎԻՆ ՄԷՋ

1917 թ. ռուսական Հոկտեմբերեան յեղափոխութեամբ կերենսկին տապալեցաւ եւ կառավարութիւնը անցաւ պոլշեւիկներու իշխանութեան տակ: Ռուսիոյ մէջ տեղի ունեցած քաղաքական վերիվայրումներուն հետեւանքով 30,000-նոց թրքահայ բանակին հարցն ալ օդը ցնդեցաւ:

Հոկտեմբերեան յեղափոխութեամբ լուիւ քայքայուեցաւ ռուսական բանակը Կովկասի եւ Արեւմտահայաստանի մէջ: Ռուս զինուորը բանակը լքելով երկիր չտապեց վերադառնալ, որովհետեւ լսեց թէ Ռուսիոյ մէջ հո՛ղ կը բաժնեն գիւղացիներուն: Ռուս բանակներու քայքայումով եւ գրեթէ ամբողջական չքացումով ստեղծուեցաւ պարապութիւն մը եւ քաոսային վիճակ Արեւմտահայաստանի մէջ:

Թիֆլիսի մէջ, հայոց Ազգային Խորհուրդին եւ արեւմտահայ

---

[56] Նոյն, էջ 165:
[57] Նոյն, էջ 166:

ղեկավարներուն համար օրուան հրատապ հարցը, ռուսերու նահանջով ստեղծուած պարապուքիւնը լեցնելու հարցն էր: Ո՞վ պիտի գրաւէր ռուս զինուորին թողած պարապուքիւնը:

Ժողովները իրարու յաջորդեցին: Արեւմտահայ ղեկավարները փափաքեցան որ բոլոր հայերը, արեւմտահայ կամ արեւելահայ, ձեռք-ձեռքի տան եւ միասին պաշտպանեն Արեւմտահայաստանը: Քաղաքական այս մտածողութեան հետեւողները, անհրաժեշտ գտան որ հայ գունդեր կազմակերպուին, Անդրանիկի հրամանատարութեան տակ, պաշտպանելու համար հայրենիքը՝ որուն սիրտն էր էրզրում բերդաքաղաքը:

Այս ճակատագրական օրերուն է որ ծնունդ առաւ «արեւելահայ-արեւմտահայ»ի խնդիրը Անդրկովկասի մէջ: Արեւելահայերը մասնաւոր հետաքրքրութիւն մը ցոյց չտուին Արեւմտահայաստանի նկատմամբ. այսինքն՝ Արեւմտահայաստանի պաշտպանութիւնը իրենց հարցը չնկատեցին: Անիշխանական օրաթերթ «Մշակ»ի խմբագիր Համբարձում Առաքելեան* այսպէս գրեց այդ օրերուն.-

«Մենք Ռուսահայերս Ռուսահայաստանի սահմանները պաշտպանենք, իսկ Թրքահայը թող Թրքահայաստանի սահմանները պաշտպանէ»[58]:

Անդրանիկ, Թիֆլիսի իր «Հայաստան» թերթին մէջ այսպէս պատասխանեց Առաքելեանին.- «Պահենք, միասին պահենք Թրքահայաստանի սահմանները, որով պահած կ'ըլլանք Ռուսահայաստանի սահմանները: Երբ Թրքահայ սահմանները ապահով են, ապահով է Ռուսահայաստանը: Առանց Թրքահայաստանի վտանգուած է Ռու-

---

* Մինչեւ 1917 թ. Թիֆլիսի երկարամեայ հայատառ «Մշակ»ը անկուսակցական թերթ էր: Ռուսական վարքագիծի կը հետեւէր, այսինքն՝ Հայկական Դատի լուծումը կը նկատէր Հայաստանի գրաւումը Ռուսիոյ կողմէ:

1917 թ. Փետրուարեան յեղափոխութենէն ետք, «Մշակ»ի խմբագիր Համբարձում Առաքելեան կազմեց Հայ Ժողովրդական Կուսակցութիւնը, եւ ինք դարձաւ Կուսակցութեան անվիճելի ղեկավարը: 1918-ի գարնան, Կարսի յանձնումին պատճառով, ժողովուրդը՝ երես դարձուցած Հ.Ց.Դաշնակցութեան, զանգւածային կերպով կը հետեւէր Առաքելեանի Կուսակցութեան: Կուսակցապետը օրական 7-8 միթինկներու կը խօսէր, ելեքտրականացնելով բազմութիւնները:

1918 Մայիսին սկիզբները, երբ կրկին կը խօսէր հրապարակային միթինկի մը, Առաքելեան զոհ գնաց եղբայրասպան գնդակի մը:

Հայաստանի խորհրդայնացումէն ետք, Հայ Ժող. Կուսակցութիւնը դադրեցաւ գոյութիւն ունենալէ, ի վերջոյ ձուլուեցաւ Համակավար Ազատական Կուսակցութեան մէջ (Լեւոն Թիւթիւնճեան, «Մշակ»ական Շարժումէն՝ Հայ Ժող. Կուսակցութիւն, տես «Պայքար» Օրաթերթ, Մարտ 27, 1980, էջ 6):

[58] Զօր. Անդրանիկի Կովկասեան Ճակատի Պատմական Օրագրութիւնը, էջ 56:

սահայաստանը: Երբ Թուրք բանակը Սարըղամիշի մօտենայ, Թաթարը պիտի զարնէ ձեր կռնակէն: Պէտք է վերցուի Ռուսահայ եւ Թրքահայ հարցը, պէտք է փակուին այդ խրամատները եւ միացած պէտք է դիմել թշնամիին դէմ եւ այսպէս կռուիլ»[59]:

Արեւմտահայաստանը պաշտպանելու կամ լքելու հարցին առընչութեամբ Թիֆլիսի Հայոց Ազգային Խորհուրդը ժողով մը գումարեց Համբարձումեանի չէնքին մէջ (հաւանաբար պէտք է ըլլայ «Համբարձում Մելիքեանի չէնքին մէջ» որ կեդրոնատեղին էր Ազգ. Խորհուրդին եւ ուր կը գումարուէին Խորհուրդի ժողովները, մինչեւ Նատէր Արամեանի բազմայարկ մեծ չէնքը փոխադրուելէ առաջ: Ա. Ջ.):

Թիֆլիսի Հայոց Ազգ. Խորհուրդը արեւելահայերու վերին գործադիր մարմինն էր: Խորհուրդին նիստերուն կը մասնակցէին նաեւ արեւմտահայ Ապահովութեան Խորհուրդին անդամները, եթէ արեւմտահայերը չահագրգռող հարցեր օրակարգի վրայ գտնուէին: Այդ օրուան օրակարգի գլխաւոր հարցն էր Անդրանիկի եւ իր զօրախումբին մեկնումը Էրզրում, պաշտպանելու համար Արեւմտահայաստանը:

Ժողովի նախագահն էր յայտնի իրաւաբան եւ Մոսկուայի Հայկական Կոմիտէի նախագահ Ստեփան Մամիկոնեանը: Անկուսակցական*, խոհուն եւ պատկառազդու Մամիկոնեանը վերէն կը նայէր Անդրանիկին** եւ այնքան ալ արժանի չէր գտներ «Զօրավար»ի տիտ-

---

[59] Նոյն, էջ 57:

* Ըստ Ս. Վրացեանի, Մամիկոնեանը նոյնիսկ համակիր չէր Դաշնակցութեան (Տես Կեանքի Ուղիներով, Դ., էջ 60):

** Առիթով մը Մամիկոնեան արհամարհական վարուելակերպ ունեցած էր նաեւ հայ ազատագրական պայքարի երկու մեծագոյն ռազմիկներէն Սեբաստացի Մուրատի եւ Սեպուհի հանդէպ.-

Օր մը, Թիֆլիսէն Ալեքսանդրապոլ միասին կը ճամբորդէին Ստեփան Մամիկոնեան, Սեպուհ եւ Սեբաստացի Մուրատ: Սալոն-վակոնի մէջ նստած, Մամիկոնեան կ'ըսէ իր յեղափոխական ճամբորդակիցներուն.-

— Դո՛ւք, բացի վնասէն ոչ մէկ չահ տուած էք հայ ժողովուրդին, որովհետեւ չատ վատ վարուած էք մեր թշնամիին հետ:

Մուրատ կը պատասխանէ.-

— Այո, Պր. Մամիկոնեան, այն ինչ որ դուք կ'ըսէք՝ ըրած ենք եւ նոյնիսկ աւելի: Սակայն, դուք գիտէ՞ք արդեօք, թէ ի՛նչ վէրք հասցուցած է այդ թշնամին մեզի. գիտէ՞ք թէ ինչպիսի՛ անարգանքներու եթարկած է ան մեր ժողովուրդը: Դուք ի՞նչ գաղափար կրնայիք կազմել գործուած ոճիրի մեծութեան մասին, երբ միայն լսած եւ կարդացած էք: Եթէ դուք ձեր կաշիի վրայ ընդունած լինէիք այդ ահռելի խոցը, այն ատեն հաւատացած կը լինէի որ այդ ձեւով չէիք խօսեր մեզ հետ»...(Տես Սեպուհ, Էջեր Իմ Յուշերէն, Հատոր Բ., էջ 110):

ղոսը հայ դիւցազնին համար: Մամիկոնեանի համար Անդրանիկը քաջ հայդուկ մըն էր պարզապէս, եւ իր կարծիքով՝ ռուսական յեղափոխութեան եւ քաոսին պատճառաւ էր որ Կովկասի Ընդհ. Հրամանատար Լեպետենսքին՝ իննզինքը իրաւասու նկատած էր զօրավարի տիտղոսը չնորհելու միայն նախնական ուսում ստացած հայդուկի մը: Եւ այդ թերուս մարզիկը հիմա զօրավարի հանգամանքով էրզրումի պէս բերդաքաղաք մր պաշտպանելու պիտի երթար, ինչ որ Մամիկոնեանի տեսակէտով՝ չա՛տ էր Անդրանիկի համար:

Միայն Մամիկոնեանը չէր որ հակառակ էր Զօր. Անդրանիկի Հայաստանի Երկրապահ Զօրաբանակի հրամանատար նշանակուելուն. այդ տեսակէտը կը պատչպանէր նաեւ Թիֆլիսի Հայոց Ազգային Խորհուրդը: Արեւմտահայ Ապահովութեան Խորհուրդի պընդումին վրայ էր որ Ազգ. Խորհուրդը տեղի տուած էր եւ Զօր. Անդրանիկ նշանակուած էր Ընդհ. Հրամանատար Երկրապահ զօրքերու:

Տիգրան Բէկզադեանը, որ Հայաստանի Հանրապետութեան օրով Թիֆլիսի մէջ ներկայացուցիչ պիտի նշանակուէր, 1918 թ. Մարտին, Ալեքսանդրապոլ, տեղական կոմիտէին կը հեռագրէր.–

...«Ազգային Խորհուրդը դէմ լինելով նրան (*Անդրանիկի*) ճակատ ուղարկուելուն, ինչո՞ւ ոչ մի միջոց ձեռ չի առել նրա մեկնումը խափանելու համար»[60]...:

Ազգային Խորհուրդին Անդրանիկի դէմ հակառակութիւնը կը բխէր այն իրողութենէն՝ որ հերոսը իր երկրորդ հրաժարականը ներկայացուցած էր Դաշնակցութեան, մօտ տարի մը առաջ (պիտի անդրադառնանք յետագային):

Պոլշեւիկեան յեղափոխութեան ցանած «Անկի՛ պատերազմը» լոզունգը, համաճարակի պէս վարակած էր ռուս գիւղացիին ու զինուորին միտքը: Այդ ընկերային խմորէն զերծ չէր մնացած նաեւ կովկասահայութիւնը, ներառեալ արեւելահայ դաշնակցական ղեկավարները, որոնց ձեռքին մէջ էր, այդ օրերուն, հայ ժողովուրդին ճակատագիրը:

Ստեփան Մամիկոնեան, թերեւս նկատի առնելով – ռուսական յեղափոխութեան ազդեցութեան տակ – ռուսահայ զինուորներուն հակապատերազմեան տրամադրութիւնները, հայոց ռազմական թերութիւններն ու անբաւարարութիւնները, կամ այլ նկատումներ, առաջարկեց լքել Արեւմտահայաստանը եւ պաշտպանել միայն 1914-ի ռուս-թրքական սահմանը[61]:

---

[60] *Աւետիս Եափուճեան*, Հայաստանի Հանրապետութեան Քաղաքական, Զինուորական, Տնտեսական, Ընկերային Կացութիւնը, էջ 263:

[61] *Ա. Թէրզիպաշեան*, Անդրանիկ, էջ 321-322:

Լքել Մայր Հայաստա՛նը...:

Կ'առաջարկուէր լքել Մայր Հայաստանը այնպիսի՛ ատեն մը, երբ՝ 30 տարիներու յեղափոխական մաքառումներէ ետք, յարմարագոյն առիթը – ոսկի՛ առիթը – ներկայացած էր զայն ազատագրելու, ինչպէս որ պիտի տեսնենք յետագայ էջերուն մէջ: Եւ այսպիսի ծանրակշիռ առաջարկ մը, նետուած Կովկասահայոց Ազգային Ժողովի նախագահ Ստ. Մամիկոնեանի բերնէն, չէր կրնար անճնական բնոյթ ունեցած ըլլալ. այս չչմեցուցիչ առաջարկը հրապարակ գալէ առաջ շատ հաւանաբար ծեծուած էր Ազգային Խորհուրդի ղեկավար շրջանակին մէջ, իբրեւ գալիք ժողովի գլխաւոր օրակարգ:

Այդ օրերուն, 1917 Դեկտեմբերի սկիզբի օրերէն ի վեր Պրեսթ-Լիթովսկի մէջ տեղի կ'ունենային ռուս-թրքական խաղաղութեան բանակցութիւնները, ըստ որոնց, թուրքերը իբրեւ թէ պիտի չյառաջանա՛յի՛ն 1914-ի ռուս-թրքական սահմաններէն անդին... Եւ այս յատկանշական պարագան իր ազդեցութիւնը չէր կրնար գործած չըլլալ Արեւմտահայաստանը լքելու կովկասահայոց որոշումին մէջ...:

Հակազդեցութիւնը առաջին անգամ եկաւ Անդրանիկէն.-

«— Հապա՞ Պր. Պօղոս Նուպարի հեռագիրը, հապա՞ Դաշնակիցներու մեր անկախութիւնը ճանչնալու պայմանը, — ընդմիջեց Անդրանիկ:

— Ո՛չ Նուպարին ծանօթ է մեր ներկայ դրութիւնը, ո՛չ ալ Դաշնակիցներուն: Մեր դրութեան ծանօթը մենք ենք: Այդ ծանօթութեան վրայ է որ պէտք է հիմնենք մեր գործունէութեան ծրագիրը, — պատասխանեց Մամիկոնեան (ընդգծումը ինձմէ, ցոյց տալու համար որ Մամիկոնեան կը ներկայացնէր ոչ թէ միայն իր, այլ շատերուն տեսակէտները Ազգ. Խորհուրդին մէջ: Ա. Զ.):

— Թո՞ղ տանք ուրեմն որ թուրքին ոտքը նորէն կոխէ մեր հայրենի հողերուն վրայ, — հարցուց Անդրանիկ»[62]:

Անդրանիկի հարցումին, Մամիկոնեան վերէ՛ն դիտուած հանդարտ եւ անխռով նայուածքով մը միայն պատասխանեց, ինչ որ աւելի գրգռիչ թուեցաւ Մեծ Ռազմիկին: Անդրանիկի չրթները սկսան դողալ: Դառնալով դէպի Ահարոնեան.-

«— Ինչո՞ւ չինած էք, ուրեմն, Թրքահայաստանը ազատագրելու ձեր ծրագիրը, ձեր կուսակցութեան գոյութեան իրաւունք տուող ծրագիրը, եթէ չէք ուզեր օգտագործել ասանկ պատեհ առիթներ»[63]:

Ա. Ահարոնեան պատասխան չգտաւ, իսկ ժողովականներէն եր-

---

[62] Նոյն, էջ 322:
[63] Նոյն, էջ 322:

զընկեան ուզեց բացատրել թէ՝ կուսակցութեան ծրագիրը ուրիշ բան ալ կ'ըսէ, բայց Ահարոնեան, ոտքի ելլելով, սաստեց Երզնկեանին:

Անդրանիկ ոտքի ելաւ, ձեռքը սուրի երախակալին վրայ դրաւ եւ սպառնական նայուածք մը նետելով Մամիկոնեանին, ըսաւ.–

— Ուրեմն թողո՞ւնք որ Շիրվանզադէի փափաքը իրականանայ*:

Ժողովականները կը սոսկան, վախնալով որ Անդրանիկ սուրը պատեանէն դուրս կը հանէ, կամ կը կրկնէ Շիրվանզադէի հետ ունեցած դրաման, այս անգամ Մամիկոնեանի երեսին վրայ:

Փոխանակ սուրը պատեանէն դուրս հանելու, Անդրանիկ երկար եւ հնչեղ «թո՛ւ...» մը ուղարկեց Մամիկոնեանի երեսին, եւ սուրը պատեանը չաչեցնելով, դուրս մեկնեցաւ սրահէն[64]:

Մամիկոնեանի հակազդեցութիւնը եղաւ զարմանալիօրէն մեղմ: Ան ըսաւ թէ Անդրանիկ էրզրում երթալով, պիտի վտանգէր ոչ միայն իր անձը, այլ նաեւ իր վաստակած համբաւն ու փառքը: Ժողովին նախագահը ընդունեց թէ հայ ազգային հերոսին անձնազոհութիւնը կը բխէր իր հայրենասիրութենէն, բան մը որ «սովորական անհատներու քով չի գտնուիր»: Մամիկոնեան աւելցուց նաեւ՝ «Ես ձեզմէ նուազ չեմ հիացած Անդրանիկի հերոսական մարտընչումներուն վրայ»[65]:

Մամիկոնեան, տեսնելով որ ժողովականները չեն արտայայտուիր Թրքահայաստանը լքելու իր առաջարկին մասին, դարձաւ ղէպի Ահարոնեանը եւ ուզեց անոր կարծիքը իմանալ:

«— Իմ կարծիքով, — ըսաւ Ահարոնեան, — պարտք մը կատարած չհամարուիր, ցորչափ անոր կարելիութիւնները փորձուած չեն:

---

* Ռուսահայ թատերագիր Շիրվանզադէն, օր մը, տաղտկացած թրքահայ գաղթականներու տրտունջներէն, ըսած կ'ըլլայ որ թուրքերը ջարդած էին թրքահայերը «որպէսզի վերջ գտնէին անոնց տաղտուկները»:

Անդրանիկ, լսելէ ետք Շիրվանզադէի տարօրինակ դատաստանը, առաջին հանդիպումին, Թիֆլիսի Կոլովինսկի փողոցի Ջաչկա-Ջային (սրճարան) մէջ չարաչուն ապտակ մը կ'իջեցնէ Շիրվանզադէի երեսին:

— Գիտէ՞ք ասոր ինչ կ'ըսեն — կը հարցնէ Շիրվանզադէ, երեսը քերելով:

— Ասոր ապտակ կ'ըսեն, — կը բացատրէ Անդրանիկ:

«Շիրվանզադէ՝ հաշուելով որ կրնայ կրկնուիլ Անդրանիկի բացատրութիւնը, հրաժարեր է իրենը մէջտեղ դնելէ»... (Ա. Թէրզիպաշեան, Անդրանիկ, Փարիզ, 1942, էջ 324):

[64] Նոյն, էջ 324:

[65] Նոյն, էջ 325:

Պատմութիւնը՝ մեր ուսերուն վրայ պարտք մը դրած է, պէտք է կատարենք զայն, պէտք է փորձենք կարելին»[66]:

Անդրանիկի երբեմնի բարեկամ, անուանի գրագէտ եւ քաղաքական գործիչ Ա. Ահարոնեանի խօսքին կշիռն էր, որ իր ազդեցութիւնը գործած էր ժողովականներուն վրայ, որոնք մեծամասնութեամբ որոշեցին Անդրանիկը էրզրում ղրկել, հայրենիքը պաշտպանելու փո՛րձ մը ընելու համար...:

Նոյն օրերուն, Ազգային եւ Ապահովութեան Խորհուրդները դարձեալ ժողովի նստած էին Համբարձում Մելիքեանի ապարանքին մէջ:

Օրուան օրակարգը՝ ռազմաճակատի կացութիւնն էր, ուր Սեբաստացի Մուրատ կը պաշտպաներ Երզնկան եւ Սեպուհը՝ Բաբերդը: Կացութիւնը ծանր էր եւ օգնութեան պահանջք կար ճակատէն:

Ցանկարծ դուռը կը բացուի եւ ներս կը մտնէ Անդրանիկը՝ զօրավարի հագուստով, «մէջքին՝ զինուորական պայուսակ, ձեռքին՝ մոսին հրացան, գօտիին՝ ատրճանակ: Աչքերից կրակ էր թափւում: Վագրի պեխերը ցցուած էին, որ նչան էր թէ սովորականից աւելի կոնեակ էր խմել: Մտաւ, մի պահ լուռ կանգնեց, կարծես բարեւի կեցած: Ապա սկսեց խօսել Ղազային, կծու խօսքերով: Նա բողոքում էր, որ իրեն աւելորդ տեղը պահում են Թիֆլիսում, մինչդեռ ռազմաճակատը քայքայւում էր եւ այնտեղից օգնութիւն էին խընդրում»...[67]:

---

[66] *Նոյն*, էջ 325:

[67] *Ս. Վրացեան*, Կեանքի Ուղիներով, Դ. *Հատոր*, *Պէյրութ*, 1965, էջ 88:

ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ ԿՈՎԿԱՍԻ ԵՒ ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ 1918-Ի ՍԿԻԶԲՆԵՐԸ

Ռուս զինուորները քաշուած էին Արեւմտահայաստանի շրջաններէն եւ վերադարձած իրենց երկիրը։ Ցարական բանակներուն մէջ ծառայած շուրջ 200,000 արեւելահայ զինուորներն ալ վերադարձած էին Կովկաս – կամ Ռուսիա – անփոյթ եւ անտարբեր Արեւմտահայաստանի ճակատագրով։ 30,000 արեւմտահայ բանակին կազմութիւնը խանգարուած էր Ռուսիոյ մէջ տեղի ունեցած վերիվայրումներուն պատճառաւ։

1918 Յունուարի վերջին օրերը, Սարգիսեան անունով ազգային մը մեծ թիւով կամաւորներով եւ կարեւոր քանակութեամբ ռազմամթերքով Օտեսայէն գալով ժամանած էր Թուափսէ (Սեւ ծովու արեւելեան ափը)։ Որովհետեւ շոգենաւ չկար, բաւական սպասած էր այնտեղ։ Այդ օրերուն, Արմաւիրէն Թուափսէ եկած էր համայնավար խմբակ մը։ Այս մարդիկը կը կողոպտեն Սարգիսեանի ամբողջ ռազմամթերքը եւ զինաթափ կ'ընեն կամաւորները։ Մինչեւ այդ ատեն 30,000 հոգի արձանագրուած էին իբր կամաւոր[1] (թիւ մը որ չափազանցուած կարելի է համարել)։

Զօր. Թովմաս Նազարբէկեանի գլխաւորած 64,000-նոց հայկական զօրաբանակը չէր իրագործուած – հազիւ 20,000 հայ երիտասարդներ զինուորագրուած էին։ Ռուսական յեղափոխութիւնը աշխարհի ուշադրութիւնը իր վրայ կեդրոնացուցած էր եւ այդ փոթորկալից դէպքերը վրիպած էին նաեւ հայոց ուշադրութիւնը իրենց հրատապ հարցերէն – յատկապէս արեւելահայերու մօտ։ 1918 թ. Մարտին, Յեղափոխական Ռուսիոյ եւ Օսմանեան Թուրքիոյ միջեւ կնքուած Պրեսթ-Լիթովսկի խաղաղութեան դաշնագիրը – ըստ որուն Թուրքերը իբրեւ թէ պիտի չյառաջէին 1914-ի ռուս-թրքական

---

[1] *Սարգիս Տէօվլէթեան*, Յուշեր Շապին Գարահիսարէն, *էջ* 163։

սահմաններէն անդին – իրենց ժխտական դերը խաղացած էին արեւելահայոց քաղաքական մտածողութեան եւ մանաւանդ մարտունակութեան ոգիին վրայ:

Պրեսթ-Լիթովսկի վեհաժողովի պատուիրակներն էին.– Թուրքիայէն՝ Զէքի փաշա, Աւստր.-Հունգարիա՝ Ֆօն Մերէր, Գերմանիա՝ Իշխան Լէոպոլտ, Զօր. Հօֆման, Պուլկարիա՝ Գնդ. Կանչէֆ, Սովետ Ռուսիա՝ Կամենեօք, Ա. Եօֆֆէ, Տիկ. Պիտցէնքօ, Դերծովակալ Ալտվատէվ եւ Լ. Գարախան (հայ)[2]:

Արեւմտահայերուն համար լքել Էրզրումն ու Թրքահայաստանի մնացեալ գաւառները կը նշանակէր լքել երկրի 160,000 հայութիւնը, եւ թոյլատրել թուրքերուն որ ամբողջացնեն 1915-ի եղեռնը: Անոնք կը պատճառաբանէին.– Եթէ ռուսահայ զինուորը Թրքահայաստանի ճակատին վրայ չէր ուզեր կռուիլ, ի՞նչ ապահովութիւն կար որ յանկարծ մարտունակ դառնալով պիտի ուզէր պաշտպանել 1914-ի սահմանները, եթէ թուրքերը չյարգէին Պրեսթ-Լիթովսկի դաշնագիրը – ինչ որ հաւանական էր:

Արեւմտահայերուն համար անմիջական հարցը այն էր, թէ անկարելի էր թուրքերու վայրագութեան յանձնել երկրին մէջ գտնուող 160,000 հայութիւնը, եւ դժուար էր նաեւ զանոնք կովկաս փոխադրել, ուր արդէն սով կը տիրէր: Տարբեր էր պարագան երկրին մէջ, ուր ռուսերը իրենց նահանջով անսպառ բանակութեամբ պարէն եւ զինամթերք թողած էին, որուն ապաւինելով կարելի էր կռուիլ եւ պաշտպանել Թրքահայաստանը, Ֆերիկ (մարշալ) Վէհիպի չուրջ 20,000-նոց բանակին դէմ:

Անդրանիկի համար Թրքահայաստանի ազատագրումը կեանքի գերագոյն նպատակ էր: Ան հոգւով-սրտով համոզուած էր թէ կարելի էր պաշտպանել՝ արդէն իսկ ռուսերու կողմէ ազատագրուած հայոց դարաւոր հայրենիքը, գէթ Էրզրումէն դէպի արեւելեան մասը: Զօր. Անդրանիկի հրամանատարութեան տակ Թրքահայաստանի յաջող պաշտպանութեան համար, 1918-ի սկիզբները մեզի հայերուս համար գոյութիւն ունէին հետեւեալ նպաստաւոր պայմանները.–

1.– Ռազմամթերք – «Ռուս բանակը երբ սկսաւ թրքական ճակատը թողուլ, մօտաւորապէս թողուց 3,000 թնդանօթ, 3,000 արագահարուած, 1 միլիառ փամփուշտ, 100,000 մարդու հագուելիք հագուստ, 100,000 հոգւոյ ուտելիք, մօտաւորապէս 15-17,000 ձի, մօտ մէկ միլիոն ռումբ եւ չրափնէլ, 100,000 հրացան, փոխադրութեան անհամար կառքեր, բազմաթիւ ինքնաշարժներ թէ բեռներու եւ թէ զօրքերու փոխադրութեան յատուկ, այդ օթօներու բոլոր յարակից

---

[2] Վ. Փափազեան, Իմ Ցուշերը, Հտ. 3, էջ 213:

փոխնորդ մասերով եւ անիւներով, ձիու թամբեր, պէնզին, կօշիկի համար հսկայ քանակութեամբ կաշիներ եւ ամէն տեսակի զանազան պիտոյքներ»[3]: Այսինքն՝ ռուսական բանակը Կովկասեան ճակատի իր ամբողջ ռազմամթերքն ու պարէնը թողած էր առ որ անկ է, անոր որ զայն կրնար օգտագործել:

Ռուսերու կողմէ հայ զօրքերուն յանձնուած ռազմամթերքի առատութեան մասին այլ վկայութիւն մը.-

1918 թ. սկիզբները, Կարնոյ Հայ Ձինուորական Միութեան Նախագահը՝ Տիգրան Աղամալեան, հրահանգեց քղեցի Միհրան Թուրիկեանին, որ խումբ մը կամաւորներ հետը առնելով մեկնի Քղիի ճակատը (Էրզրումէն հարաւ-արեւմուտք), ստանձնելու համար ռուսերու թողած ռազմամթերքի պահեստները եւ պաշտպանելու ճակատը, մինչեւ հայ կանոնաւոր զօրքերու ժամանումը:

Աղամալեան կ'ըսէ Թուրիկեանին.-

— Միհրա՛ն, ընկեր կամ հայրենակից, որքան որ ունիս, պատրաստէ որ առաջին առթիւ մեկնիք Քղիի ճակատը, որովհետեւ պաշտօնական լուր ստացած եմ՝ քանի մը օրէն ռուս զինուորներու մնացած մասը պիտի ձգէ Քղին եւ պահեստները յանձնելու համար մարդ կ'ուզեն մեզմէ»[4]:

Միհրան Թուրիկեան 45 կամաւորներու գլուխը անցած ճամբայ կ'ելլէ դէպի Քղի: Ան կը պատմէ.-

«...անցանք Պաչքէօյ, ուր կը գտնուէր Քղիի ամբողջ ճակատին գլխաւոր պահեստարանը: Անհամար ռազմամթերք դիզուած կար՝ թնդանօթի ռումբերու եւ ձեռնառումբերու դէզերը ուղղակի սարսափ կ'ազդէին. իսկ հրացանի փամփուշտներու քանակը 4.5 միլիոն արձանագրեցին մեր ստորագրած թուղթերուն մէջ: Զգենք լեռնանման բարձրացած ալիւրի դէզերը եւ իւղի, քանսերվայի պահեստները, որոնք անսպառ էին: Ռուս պաշտօնէութիւնը, որ կարծես անձկանօք մեզի կը սպասէր, առանց սպասելու փոխանցեց պահեստները եւ համապատասխան ստացագիր առնելով հեռացաւ»[5]:

Հայերը իրենց պատմութեա՛ն ընթացքին չէին տեսած այս տարողութեամբ ռազմամթերք, իսկ թուրքերն ալ իրե՛նց պատմութեան ընթացքին չէին եղած այնքան տկար, թէ՛ զինուորապէս եւ թէ՛ ալ տնտեսապէս, ինչ որ էին 1918 թուականին:

Ս. Վրացեան իր Կեանքի Ուղիներով (Դ. Հատոր, էջ 97) գիրքին մէջ կ'ըսէ.-

---

[3] Զօր. Անդրանիկ կը Խօսի եւ Յաւելեալ Յօդուածներ, էջ 54-55:
[4] *Միհրան Թուրիկեան*, Քղիի Ճակատի Դէպքերը, *Պէյրութ*, 1926, էջ 7-8:
[5] *Նոյն*, էջ 9-10:

«Ոչ մի ժամանակ Տաճկաստանը այնքան թոյլ ու քայքայուած չի եղել տնտեսապէս ու զինուորապէս, որքան այսօր»:

2.– Պարէն – Ռուսերը մեզի ձգած էին «100,000 հոգւոյ ուտելիք», որ ըստ Զօր. Անդրանիկի գնահատումին կրնար 6 ամիս բաւել եթէ անխնայ գործածուէր, իսկ խնայողութեամբ գործածուելու պարագային, կրնար մէկ տարի բաւել:

3.– Մարդուժ – Մինչեւ 1917 թ., Կովկասի մէջ Թրքահայ գաղթականներուն թիւը 350,000 էր, որոնց կէսը 1917–ին ներգաղթած էին իրենց հայրենիքը: Բազմաթիւ Թրքահայեր ալ Կովկաս հաստատուած էին պատերազմէն առաջ: 1917–ի գարնան, Ալեքսանդր Կերենսկիի իշխանութեան շրջանին, Զօր. Անդրանիկի հրամանատարութեան տակ 30,000 Թրքահայերով զօրաբանակ մը կազմակերպելու ելան Դաշնակիցները Անդրկովկասի մէջ, իսկ Թիֆլիսի Հայոց Ազգային Խորհուրդը, Զօր. Թոմաս Նազարբէկեանի հրամանատարութեան տակ, 64,000 զինուորներով Հայկական Բանակ մը կազմակերպելու ծրագիր ունէր, բայց այս ծրագիրները խանգարուած էին ռուսական Հոկտեմբերեան Յեղափոխութեան վերիվայրումներուն հետեւանքով, եւ հայոց հակամարտութեանց պատճառով: Յետագային Զօր. Անդրանիկ պիտի յայտարարէր, «Եթէ ռուսական յեղափոխութիւնը մէկ տարի ուշանար, Թրքահայաստանը փրկուած էր»:

1915–1917–ին, ռուսական բանակներուն մէջ ծառայած էին շուրջ 200,000 ռուսահայ երիտասարդներ, որոնք մարզուած եւ 2–3 տարիներու ռազմական փորձառութիւն ձեռք ձգած պատրաստ զինուորներ էին: Անոնց մէկ մասը, անգործ ու անփոյթ կը թափառէին Կովկասի գիւղ ու քաղաքներուն մէջ, խոկալով ռուսական յեղափոխութեան նոր իրադրութիւններուն մասին: Անոնց կողքին, Անդրկովկասի մէջ կային Ցարի բանակներուն մէջ ծառայած բազմաթիւ հայ զօրավարներ – Նազարբէկով, Արէշով, Սիլիկով, Ղորղանով, Փիրումով, եւ այլն – որոնք չէին վերադարձած Բոլշեւիկեան Ռուսիա: Այս փորձառու եւ անուանի հայ զօրավարները, ամէն միջոց ունէին իրենց տրամադրութեան տակ, պաշտպանելու համար Էրզրումն ու Թրքահայաստանի արեւելեան մասը, վէհիպ փաշայի խեղճ ու կրակ զինուորներուն դէմ:

1918 թ. ռուսերու կողմէ ազատագրուած Թրքահայաստանի պաշտպանութեան համար ռուս բանակին մէջ ծառայած 200,000 ռուսահայ զինուորները օգտագործելու կարելիութեան մասին Միհրան Թուրիկեան կ'ընէ հետեւեալ խորհրդածութիւնը, երբ ռուսական բանակէն թաթար սպայ մը կ'ըսէ իրեն թէ դուք հայերդ չէք կրնար բանակ կազմել, եւ թէ թրքական առաջին յարձակումին ձեր զինուորները պիտի լքեն ճակատը եւ պիտի փախչին.–

«— Ջեմ կրնար երեւակայել որ հայը կրնայ փախչիլ թուրքերու

առջեւէն, այն տեսակ ատեն մը երբ այնքան մօտեցեր է իր տարի-ներու երազ՝ մեծ իտէալին» ու կ'աւելցնէ.-

...Ցետոյ ինչպէ՞ս թէ հայը բանակ չպիտի կրնայ կազմել, ռուս բանակին 150 հազար զինուոր տուողը իր հայրենիքին 40 հազարը անպատճառ կու տայ, այն հայրենիքին՝ որու համար երբեմն կռվկաստը ո՛չ մէկ բան չէր խնայեր: Մանաւանդ Նազարբէկովի եւ Անդրանիկի անուննները կը բաւէին որ տաճկահայ եւ ռուսահայ զինուորներ ինքնակամ կերպով երթան համախմբուին յաղթելու եւ վեց նահանգները ազատելու տիրական հաւատքով»...[6]:

Ցարգելի Մհրան Թուրիկեան կը մոռնայ որ 1918-ի կռվկաստահայութիւնը նոյնը չէր ինչ որ էր ան 1890-ական եւ 1900-ական թուականներուն: Թրքահայաստանի ազատագրութեան դատին նուիրուած անձնազոհ Սարգիս Կուկունեաններ չկայի՛ն այլեւս Թիֆլիսի մէջ. անոնց տեղը գրաւած էին իտէալէ զուրկ եւ ապիկարութեան եւ անձեռնհասութեան գլուխ գործոց փոլիթիկոսնե՛ր...ինչպէս որ պիտի տեսնենք յետագայ էջերուն մէջ:

Ակնարկելով Անդրկովկասի մէջ հայ զօրքեր կազմակերպելու կարելիութիւններուն մասին, Անդրկովկասի Արտակարգ Կոմիսար եւ Պաքուի Սովետի Նախագահ Ստեփան Շահումեան, Պաքուի Սովետի ժողովին մեղադրելով Դաշնակցականներուն՝ ըսած էր.-

«Անդրկովկասի մէջ կար հսկայական զինուած ուժ, որը պատրաստ էր դուրս գալու Թոյլ Թուրքիայի դէմ: Միմիայն հայկական ուժերը բաւական էին Թուրքերու հետ հաշիւ տեսնելու, սակայն դուք մենշեւիկներու եւ մուսաւաթականներու հետ կազմալուծեցիք զօրքերու չարքերը, ո՛չ թէ այն զօրքերու, որոնք երեք տարուայ պատերազմէն յետոյ հաշտութեան էին ծառաւի, այլ այն հայկական զօրքերուն, որոնք պատրաստ էին մեռնելու եւ պահելու իրենց երկիրը: Դուք այլասերեցիք այդ զօրքերը, - ահա թէ ո՛րն է ձեր մեղքը»[7]:

Նոյն գիրքի «Ցառաջաբան»ին մէջ, Աշոտ Յովհաննէսեան կը գրէ.- «Իր այս մեղադրանքը Շահումեանը ուղղեց Դաշնակցականներուն, տակաւին տեղեկութիւն չունենալով Սարդարապատի ճակատամարտին մասին: Սարդարապատի ճակատամարտը ցոյց տուաւ թէ որքան ճիշտ գնահատած էր Շահումեանը Թուրքական բանակին դիմադրելու հնարաւորութիւնը»[8]:

---

[6] *Նոյն*, էջ 16:

[7] *Հ. Գ. Թուրչեան*, Սարտարապատի Հերոսամարտը, էջ 18: (*Տես*, *Ստեփան Շահումեան*, Երկեր, *Հատոր* 3, էջ 229):

[8] *Նոյն*, էջ 18:

(*Մանօթ*.– Սարդարապատի, Բաշ Աբարանի եւ Ղարաֆիլիսէի կռիւներուն, թուրբերը կորսնցուցած էին սպաննուած ու վիրաւոր, աւելի քան 7,000 զինուոր[9]: Իսկ Պաթումի պայմանագրի կնքումէն 1 օր ետք, էնվէր Պաթում եկած եւ պաշտօնական ընդունելութիւն ըրած էր ֆեդրիկ (մարշալ) վէհիպը «թրքական ուժերը արիւնաքամ ըրած ըլլալուն համար»)[10]:

Ինչ կը վերաբերի Շահումեանի ակնարկած հայ զօրքերը «կազմալուծողներուն», հայ զօրքերը – մանաւանդ ռուսահայ – կազմալուծող մեծագոյն ազդակներէն մէկը եղած էր պոլշեւիկներու ցանած «Անկցի՛ պատերազմը» լոզունգը, որ աւեր գործած էր հայ զինուորական շարքերուն մէջ, քանդելով զինուորի բարոյական կորովը, խաթարելով մարտունակութեան ոգին եւ խանգարելով զինուրական կարգապահութիւնը: Իսկ այն հաստատումը թէ ռուսական բանակներուն մէջ 2–3 տարի ծառայած ռուս եւ ռուսահայ զինուորները (գերմանա–թուրքերուն հետ) «հաչտութեա՛ն էին ծառաւի»..., մինչ եղեռն տեսած թրքահայ երիտասարդութիւնը «պատրաստ էր» պատերազմի դաշտ մեկնելու, ի յառաջագունէ ենթադրել կու տայ թէ – ըստ Շահումեանի – Թրքահայաստանի ազատագրումը թրքահայո՛ց գործը պիտի ըլլար եւ ոչ թէ ռուսահայերու, որոնք արդէն յոգնա՛ծ էին երեք տարի պատերազմելէ ետք...:

4.– Ռազմական դիրք – *Թրքահայաստանը ըլլալով լեռնային երկիր, եւ կլիման խիստ՝ ձմեռ ատեն, անոր պաշտպանութիւնը յարաբերաբար կը դիւրանար, մանաւանդ երբ թշնամին զերծ էր օդուժէ: Աւելին՝ Էրզրումը, Վանն ու Կարսը բերդաքաղաքներ էին:*

5.– Թիկունք – *Թուրք զօրքերը դուրս վտարուած էին Թրքահայաստանէն եւ երկրի թիկունքը որոշ չափով ապահով էր. այսինքն՝ Էրզրումի պաշտպանութիւնը չէր նմաներ Ուրֆայի կամ Շապին Գարահիսարի հերոսամարտներուն, ուր հայ հերոսները նահանջելու ոչ մէկ ելք չունէին: Էրզրումի պարագային, եթէ պատահէր որ հայ զօրքերը պարտուէին թշնամիէն, կրնային նահանջել դէպի Արարատեան Դաշտ կամ Կովկաս:*

6.– Ժամանակը – 1918–*ի Թուրքիան, 1920–ի Թուրքիան չէր: Մուսթաֆա Քեմալի «միլլի» շարժումը դեռ ծնունդ չէր առած: 1918–ին, Թուրքիան դեռ թշնամի էր Դաշնակիցներուն եւ հայանպաստ որոշ հակումներ ու զգացումներ կային ամերիկեան, անգլիական եւ ֆրանսական պետական ու ժողովրդային շրջանակներու մէջ, եւ կար մանաւանդ Պօղոս Նուպարի պատմական հեռագիրը, որ կ'ըսէր.–*

---

[9] *Նոյն*, էջ 83:
[10] *Նոյն*, էջ 85:

«Հայերը իրենց սահմանները ի՛րենց ուժերով պաշտպանելու պարագային, Դաշնակիցները պիտի ճանչնային ու պաշտպանէին զայն»: Աւելին – եւ թերեւս ամէնէն կարեւորը – պատերազմը իր վախճանին հասնելու վրայ էր: Թշնամիները՝ Թուրքիան ու Գերմանիան, մաշած ու սպառած էին: Էրզրումէն արեւելք տարածուող չրջանը պաշտպանելու բոլոր տուեալները գոյութիւն ունէին, ինչ որ կատարուած իրողութեան առջեւ պիտի դնէր Թուրքիան անդամահատել ուզող յաղթական Դաշնակիցները:

Եթէ երբեմ ազատագրութիւն տեղի պիտի ունենար, եթէ երբեմ որեւէ հայ կուսակցութիւն կամ Ազգային Խորհուրդ Թրքահայաստանի ազատագրութեան դեռ կը հաւատար, ժամանակը – եւ ՈՍԿԻ ԱՌԻԹԸ – 1918–ի գարունն էր անտարակոյս:

8.– Թրքական Զօրբերու Ֆանակն ու Որակը – 1918 *Ապրիլի կէսին, կարսի ճակատին վրայ Թուրք զօրքերուն Թիւը չուրջ* 20,000 *էր: Եթէ այս Թիւին վրայ գումարենք Ալի Իհսան եւ Միւրսել փաշաներու ունեցած չուրջ* 10,000 *զօրքը, ապա հայկական ռազմաճակատին վրայ գործող Թրքական զօրքի Թիւը կ'ըլլար մօտ* 30,000[11]:

«Թուրքիան որ կը շարունակէր կռիւ մղել բանի մը ռազմաճակատի վրայ, բայբայուած ու խիստ յոգնած էր եւ տասը ամսուան մէջ (1917 *Ապրիլէն մինչեւ* 1918 *Յունուար*) հազիւ կարողացաւ բանի մը բզխտուած դիվիզիա (*զօրաբաժին*) առանձնացնել Կովկասեան ճակատի վրայ ակտիւ գործողութիւններ սկսելու համար»[12]:

1918 *Թ. Յունիսի 7–ին, Ստ. Շահումեան հանդէս գալով Պաքուի սովետի մէկ նիստին, ըսաւ.–*

«Ես արդէն ըսի, որ Թուրքերը չունէին խոշոր ուժեր որոնք լինէին սարսափելի: Դաշնակցութեան տուեալներուն համաձայն ամբողջ ճակատը սկսած Սեւ ծովէն մինչեւ Պարսկաստան, Թուրքերը ունէին 18–20,000 *յոգնած, կազմալուծուած զօրք*[13]: *Հայկական զինուած ուժերու Թիւը, ըստ Ստեփան Շահումեանի հաշուարկումներուն, չուրջ* 30,000 *էր*[14]:

★ ★ ★

Ռազմական գործողութիւններու համար պայմաններն ու վիճակագրութիւնները բարենպաստ էին հայերուն, կարենալ պաշտպա-

---

[11] *Նոյն*, *էջ* 83:
[12] *Նոյն*, *էջ* 70:
[13] *Նոյն*, *էջ* 83 (*Տես Ստ. Շահումեան*, Ընտիր երկեր, *Երեւան*, 1948, *էջ* 640):
[14] *Նոյն*, *էջ* 84:

նելու համար Թրքահայաստանի արեւելեան եւ սահմանամերձ չըրջանը: Բայց աղէտալին այն էր, որ ռուսահայ ղեկավարներու Թրքահայաստանը լքելու եւ 1914-ի սահմանները քաշուելու տեսակէտը դեռ որոշում չդարձած, տարածուած էր մինչեւ ճակատ եւ բարոյալըքած՝ ռուսահայ սպաներն ու զինուորները: Անոնք միամտօրէն կը կարծէին թէ թուրքերը զիրենք հանգի՛ստ պիտի ձգէին 1914-ի սահմաններէն անդին. այսինքն՝ թուղթի կտորով մը ամրացուած 1914-ի սահմանը պիտի դառնար ռուսահայերու Մաժինոյի գիծը:

Բայց ի՞նչ հաւանականութիւն կար որ թուրքերը յարգէին Պրեսթ-Լիթովսկի դաշնագիրը: Համաձայնութիւնը, որուն բանակցութիւնները սկսած էին Դեկտ. 3, 1917-ին, եւ դաշնագիրը կնքուած էր Մարտ 17,1918-ին, պարտադրուա՛ծ էր ռուսերուն՝ որոնք զիջումներ ըրած էին Թուրքիոյ, ամէն գնով փրկելու համար յեղափոխութիւնը: Ռուսերը գո՛հ կը մնային, եթէ հայերը չյարգէին դաշնագիրը* եւ զինու ուժով պաշտպանելու ելլէին Թրքահայաստանը, որպէսզի թուրքերը չմօտենան Կովկասի իրենց սահմաններուն:

Հայ ազատագրական պայքարի երեսնամեայ չրջանին – եւ մինչեւ օրերս – հայ քաղաքական ամէնէն ուժեղ կազմակերպութիւնն էր Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը. եւ իբր այդպիսին՝ մեղադրանքի մեծ բաժինը կ'երթայ այդ կուսակցութեան որ մօտ երեսուն տարի Թրքահայաստանի ազատագրութեան համար պայքարելէ ետք, երբ հնչած էր ժամը ազատութեան, մարտական կազմակերպութիւնը վարա-

---

* 1877-78 թ. ռուս-թրքական պատերազմին Թուրքիոյ կրած պարտութեան հետեւանքով, Կարս, Արտահան եւ Պաթում դրուած էին Ռուսիոյ հովանաւորութեան տակ:

1918 թ. Մարտի Պրեսթ-Լիթովսկի դաշնագրին համաձայն թուրքերը վերադիչեալ քաղաքները պիտի չգրաւէին. ռուսերը իրենց զօրքերը պիտի պարպէին այդ քաղաքներէն, իսկ անոնց գոյավիճակը պիտի որոշուէր Թուրքիոյ եւ տեղական բնակչութեանց միջեւ կայանալիք բանակցութեանց...եւ նոր համաձայնագրի մը հիման վրայ: Արդարեւ, Դաշնագրին 4-րդ յօդուածը որ կը վերաբերէր հայերուն, կ'ըսէր.-

«...Ռուսաստանը պիտի անէ իր բոլոր կարելին, ապահովելու համար չուտափոյթ պարպումը Արեւելեան Անատոլիայի նահանգներուն եւ սրանց կանոնաւորեալ վերստին յանձնումը Տաճկաստանին:

Արտահանի, Կարսի եւ Բաթումի շրջաններն նմանապէս անյապաղ պարպուում են ռուս զօրքերի կողմից: Ռուսաստանը պիտի չխառնուի այդ շրջանների պետական իրաւական եւ միջազգային-իրաւական յարաբերութեանց նոր կազմակերպութեան մէջ, այլ այդ շրջանների ազգաբնակութեան պիտի վերապահէ սահմաններու նոր կարգ, համաձայնութեամբ դրացի պետութիւնների եւ մասնաւորապէս Տաճկաստանի»...(Տես, Գ. Լազեան, Հայաստան եւ Հայ Դատը ըստ Դաշնագրերու, Գահիրէ, 1942, էջ 95):

նումի եւ ընկրկումի նշաններ ցոյց տուած էր, յենուելով դաչնագրի մը տրամադրութիւններուն:

Ի՞նչ էր Դաշնակցութեան քաղաքական գերագոյն նպատակը, ռեզոն տ'էթրը, իբր կուսակցութիւն:

«1891 թ. Մայիսին լոյս տեսաւ «Դրօշակ»ի առաջին համարը: Իրրեւ յեղափոխական թերթ՝ նա չափազանց դժգոյն էր ու խեղճուկ. բաղկացած էր մի հատ ընդարձակ խմբագրական յօդուածից, որի մէջ մեռելային լեզուով բացատրւում էր Հայ. Յեղ. Դաշնակցութեան նպատակը: Նպատակն էր, ի հարկէ, թիւրքահայերի ազատութիւնը թրքական լծից» (ընդգծումը ինձմէ՛, Ա. Ջ.)[15]:

Կուսակցութեան Արեւմտեան Պիւրոյին ղեկավարները՝ Խաչատուր Մալումեան (է. Ակնունի), Ռուբէն Զարդարեան, Վարդգէս (Սէրէնկիւլեան), Յարութիւն Շահրիկեան (Նիթրա, Ատոմ), Սարգիս Մինասեան եւ ուրիշներ, դժբախտաբար չէին անսացած Անդրանիկի յորդորներուն եւ միամտօրէն իյնալով Երիտասարդ-Թուրքերու լարած ոսկեթել ոստայններուն մէջ, ողբալիօրէն նահատակուած էին բոլորն ալ:

Ասոնցմէ զատ, զինեալ պայքարի ճամբուն վրայ նահատակուած էին ատեւմտահայ անուանի յեղափոխականներ Արաբոն, Սերոբ Աղբիւրը, Հրայր-Դժոխքը, Գէորգ Ջաւուշը եւ ուրիշներ, իսկ եղբայրասպան կռիւներու հետեւանքով՝ Միհրանն ու Եղիշէ Թօփճեանը: Եւ այս բոլոր նահատակներուն եւ զոհերուն իրրեւ արդիւնք, Հ. Յ. Դաշնակցութեան Արեւմտեան Պիւրոն զգալիօրէն տկարացած էր:

Մնացած էին Կուսակցութեան Արեւելեան Թեւի ղեկավարները, Թիֆլիս հաստատուած խումբ մը անձեռնհաս եւ ապիկար փոլիթիկոսներ, գլխաւորութեամբ Աւետիս Ահարոնեանի, Արշակ Ջամալեանի եւ Կուսակցութեան ուղեկից Ստեփան Մամիկոնեանի, որոնք կ'իշխէին յեղափոխական կազմակերպութեան վարչամեքենային վրայ: Ասոնք Թուրքիա ապրած չըլլալով, չէին ենթարկուած Թրքահայութեան տառապանքին, չէին զգացած անոր ցաւը եւ ո՛չ ալ ունէին անոր հոգեբանութիւնը, յոյզերն ու քաղաքական ըղձանքները: Եւ Կուսակցութեան իտէալի իրականացման ճամբուն վրայ, երբ Թրքահայաստանի ազատագրութեան վերջին քայլը մնացած էր առնելիք, ընկրկած էին, պարզապէս ընկրկած: Ինչո՞ւ. որովհետեւ Պրեսթ-Լիթովսկի մէջ դաշի՛նք կնքուեր է, թէ վէհիպ փաշայի զօրքերը պիտի չանցնի՛ն 1914-ի սահմանը...:

Պատերազմին դեռ սկիզբները, ռուսական բանակներու դէպի

---

[15] Լէօ, Թիւրքահայ Յեղափոխութեան Գաղափարաբանութիւնը, Հտ. Բ., Փարիզ, 1935, էջ 12:

Թրքահայաստան յաղթական արշաւի օրերուն, Անդրանիկ ունեցած էր մարզարէական զարմանալի նախագիտութիւնը, թէ թուրքերը ի վերջոյ պիտի մտնեն Կովկաս, եւ կանգ պիտի չառնեն մինչեւ որ հասնին Պաքու...:

Դարասկիզբին, Կուսակցութեան Թրքահայ ղեկավարները, Օսմանեան Սահմանադրութե՛ան վրայ կապած էին իրենց յոյսերը, իսկ հիմա, նոյն կուսակցութեան ռուսահայ ղեկավարները, Պրեսթ-Լիթովսկի նոյնքան խախուտ թղթածրարի մը վրայ:

Նախ մտածեցին Թրքահայաստանը լքել եւ պաշտպանել միայն 1914-ի սահմանը. յետոյ՝ Անդրանիկի սպառնալիքին եւ մետասաներորդ ժամու Ահարոնեանի միջամտութեան ազդեցութեան տակ, որոշեցին Թրքահայաստանը պաշտպանելու փորձ մը ընել, «պատմութեան առջեւ պարտական չմնալո՛ւ համար». այլ խօսքով, Կուսակցութեան իտէալէն եւ յեղափոխականի վայել վճռակամութենէն բան չէ՛ր մնացած, մնացած էր միայն պատմութեան դատաստանին մտահոգութիւնը...:

Հ. Մելիքեանի տան ժողովին, ոչ ոք «ո՛չ» չէր ըսած Թրքահայաստանը լքելու Մամիկոնեանի առաջարկին. ընդհանուր անտարբերութիւն մը կար, հետաքրքրութեան պակաս, եւ թերեւս ալ ժողովականներէն ոմանք կը մրափէին...:

Ըստ երեւոյթին, կովկասահայ ղեկավարներուն համար Թրքահայաստանը մասնաւոր հարց մը չէր. միայն անզուգական հերոս Անդրանիկն էր որ սիրտ ունէր, կամք եւ վճռակամութիւն, երթալու երկիր եւ պաշտպանելու Կարինն ու Բաղէշը, Սասունը, Վանն ու Մուշը:

«Ազատութեան Ճանապարհին» հեղինակ եւ հայոց ցաւերու երգիչ Ահարոնեանն ալ արտայայտուելու նպատակ չունէր, եթէ Մամիկոնեան իրեն չհարցներ. «Դո՞ւն ինչ կ'ըսես, Պր. Ահարոնեան»...:

«Այսքան չարիք թէ մոռանա՛ն մեր որդիք»...:

Ազգային Խորհուրդի ժողովին նախագահը՝ Ստեփան Մամիկոնեան, չէր կրնար Թրքահայաստանը լքելու տարողութիւնը ունեցող խիստ ծանրակշիռ ու արտասովոր առաջարկ մը յանկարծ մէջտեղ նետել, եթէ այդ հարցը, նախապէս ծեծուած չըլլար արեւելահայ ղեկավարներու սեղմ շրջանակներուն մէջ...: Եւ նշանակալից է այն իրողութիւնը, թէ առաջարկը որեւէ փոթորիկ կամ հակազդեցութիւն չէր յառաջացուցած ժողովականներուն մէջ: Միայն Անդրանիկն էր որ զայրացած էր եւ չչմած՝ ականջալուր ըլլալով ազգաքանդ առաջարկին եւ այդ վայրկեանին գաղափարը խորթ ըլլալով իր դիւցազնի էութեան՝ «չրթները սկսած էին դողալ»...:

Այս էր Թրքահայ-ռուսահայի խնդիրը իր լաւագոյն դրսեւորումին մէջ...:

1918-ին սկիզբները, Թիֆլիսի մէջ դարբնուած Թրքահայաստանի լքումին դաւը – զորս պիտի մանրամասնենք յետագայ էջերուն մէջ – կը ծանրանայ, բնականաբար, արեւելահայ բոլո՛ր հայ կուսակցութիւններու ուսերուն վրայ, որոնք իրենց ներկայացուցիչները ունէին Թիֆլիսի Հայոց Ազգային Խորհուրդին մէջ. սակայն մեղադրանքի մեծագոյն բաժինը կ'երթայ Մեծ Կուսակցութեան, իբրեւ յեղափոխական եւ մարտական կազմակերպութիւն:

Թիֆլիսի Հայոց Ազգային Խորհուրդը Գործադիր Մարմինն էր 1917 թ. Սեպտեմբերին կայացած ռուսահայ Ա. Համագումարին, որուն մասնակցած էին 225 ներկայացուցիչներ, Ռուսաստանի զանազան չրջաններէն: Գործադիր Մարմինը, ազգային-քաղաքական բնոյթով, բաղկացած էր 15 անդամներէ որոնց 6-ը դաշնակցականներ էին, իսկ մնացեալը, միւս երեք կուսակցութիւններուն 3-ական ներկայացուցիչներն էին:

Ազգային Խորհուրդը փոխարինած էր կամաւորական գունդերը կազմակերպող Ազգային Պիւրոն:

Թրքահայոց Դատին հանդէպ առ հասարակ ռուսահայ ղեկավարներու ցոյց տուած մեղկութեան հետեւանքով էր որ թրքահայ նախկին դաշնակցականներ Տոքթ. Պոնապարթեան, Վահան Թոթովենց եւ Լեւոն Թիւթիւնճեան[16] հրաժարած էին կուսակցութենէն եւ եկած ու բոլորուած Զօր. Անդրանիկի չուրջը:

ԴԷՊԻ ԷՐԶՐՈՒՄ

Թրքահայոց Դատին նկատմամբ թերահաւատներու կողմէ ստեղծուած այսպիսի աննպաստ մթնոլորտի մէջ, կէս սրտով ու մարած խանդով կազմուեցաւ Հայկական Զօրաբաժին, եւ Անդրանիկ հրաչակուեցաւ «Հայկական Զօրաբաժնի Ընդ. Հրամանատար»:

Ճամբայ չելած, Անդրանիկ ըսաւ Ազգ. Խորհուրդի անդամներուն.- «Լուր ղրկեցէք Նազարբէկովին որ ուշադրութիւն դարձնէ Պաթումէն գալիք թրքական ուժերուն վրայ. անոնք կրնան մեզ հարւածել թիկունքէն»:

Զօր. Անդրանիկ ինքնագլուխ ճամբայ չելաւ դէպի Էրզրում: Եղած էին երկար խորհրդակցութիւններ Թրքահայ Խորհուրդի ժողովներուն մէջ, թէ ո՞ւր պէտք է գծել Թրքահայաստանի սահմանը: Ոմանք Էրզրումը առաջարկած էին, իսկ ուրիշներ Սարըղամիշը, եւ

---

[16] Վահան Փափազեան, Իմ Ցուշերը, Հատոր Բ., էջ 456:

դեռ ուրիշներ՝ Կարսը[17]: Անդրանիկի տեսակէտն էր էրզրումը նկատել Թրքահայաստանի պաշտպանութեան գիծը, եւ իր տեսակէտը յաղթած ըլլալով ճամբայ ելած էր դէպի էրզրում, կազմակերպելու եւ պաշտպանելու համար դիմադրութեան գիծը:

Զօր. Անդրանիկը ճամբայ դնելու համար, Թիֆլիսի երկաթուղիի կայարանը գացած էին Ազգային Խորհուրդի անդամներէն Ա. Ահարոնեան եւ Սամսոն Ցարուխիւնեան, իսկ Թրքահայ Ապահովութեան Խորհուրդէն Վահան Փափազեան, Աւետիս Թէրզիպաշեան եւ Պարոյր Լեւոնեան[18]:

Թիֆլիսի երկաթուղիին կայարանը մասնաւոր բաժին մը ունէր զինուորական փոխադրութիւններու համար, իր ընդարձակ մարզադաշտով:

Թրքահայ երիտասարդ զինուորներ եւ Ենթասպայից Վարժարանէն նոր շրջանաւարտ ելած ենթասպաներ, իրենց նոր ու կոկիկ համազգեստներով կը վխտային մարզադաշտին վրայ:

«Շատ չանցած կը հնչէ փողը: Ենթասպաները կը փութան իրենց ջոկատներուն գլուխը, զինուորները հրացաններուն չչնկոցներուն միջով, աչքերնին դէպի մարզարանին մուտքը՝ բարեւի պատրաստ դիրք կը բռնեն: Եւ ահա հեռուէն կ'երեւի Անդրանիկի ինքնաշարժը, որմէ ազգային հերոսը ոտքը գետին կը դնէ թէ ոչ՝ կը գոռայ սպայի բարեւի հրամանը եւ հրացանները՝ մէկ հրացանի պէս, վեր կը բարձրանան ողջունելու համար զօրավարը, որուն հրամանին ներքեւ գունդը կ'երդնուր պաշտպանելու հայրենի հողը, էրզրումը, ազատ եւ անկախ Հայաստանի մայրաքաղաքը:

Անդրանիկ, երիտասարդի մը պէս կայտառ, զինուորական քայլերով, գլուխը բարձր, աչքերը խոժոռ, զինուորի բարեւով կ'անցնի գումարտակին չարքերուն մէկ ծայրէն միւսը»[19]:

Ողջերթի ճառերը իրար կը յաջորդեն: Աւետիս Ահարոնեան, 1000 զինուորներու ներկայութեան, հանդիսաւոր կերպով կը համբուրէ Անդրանիկի ճակատը եւ կ'ըսէ.-

«— Զինուորներ, նայեցէք որ այս ճակատը երբեք գետին չհասնի: Այդ ճակատը 30 տարի աստղին դպած է»[20]: Նոյնանման ճառեր կ'արտասանեն Վահան Փափազեան եւ ուրիշներ:

Երբ Անդրանիկին կարգը եկաւ, «Ան երբեմն դառն, երբեմն

---

[17] Ա. Թէրզիպաշեան, նուպար, էջ 199:

[18] Նոյն, էջ 199:

[19] Նոյն, էջ 200:

[20] Զօր. Անդրանիկի Կովկասեան Ճակատի Պատմական Օրագրութիւնը, էջ 76:

անուշ ակնարկութիւններ ըրաւ միւս ճառախօսներուն, իսկ երբ պէտք ունեցաւ յիշատակելու Ստեփան Մամիկոնեանի անունը, որ մինչեւ վերջը հակառակ մնացած էր Անդրանիկի էրզրում երթալու գաղափարին, յանկարծ զայրոյթի չող մը ցոլաց հերոսի աչքերուն մէջ: Ան բարձր բայց դողդոջուն ձայնով մը ըսաւ.-

— Պօղոս Նուպար չէր հեռագրած թէ՝ եթէ Մամիկոնեան՝ Սոլոլակ (Թիֆլիսի ազնուապետական մէկ թաղը) նստած հրամաններ արձակէ, Դաշնակիցները պիտի ճանչնան Հայաստանի անկախութիւնը: Այդ անկախութեան գինը արիւնն է: Եւ ես ինչպէ՞ս իմ արիւնս թափելու չերթամ, երբ այս տղան...

Անդրանիկ կը մտնէ զինուորական չարքերուն մէջ եւ դուրս կը բերէ սիրուն պատանի մը, հազիւ տասներեքամեայ, որուն ձեռքերը զինուորական վերարկուին թեւերուն մէջ կորսուած էին, իսկ ոտքերն ալ տափատի երկարութեանը մէջ:

Անդրանիկ, պատանիին թեւը ձեռքին մէջ, կը չարունակէ.-

— Ես ինչպէ՞ս իմ արիւնը թափելու չերթամ, երբ այս տղան, որուն ես երեք անգամ, գաբօթը՝ ձեռքովս վրայէն հանած եմ, ահա չորրորդ անգամ ըլլալով հնարը գտած՝ նորէն հագուած, հրացան առած է եւ իր արիւնը թափելու կ'երթայ:

Յուզական սարսուռ մը կ'անցնի բոլորին վրայէն: Պարոյր Լեւոնեան կը սկսի տղու մը պէս հոնգուր-հոնգուր լալ, արտասուքի տաք չիթեր թափելով:

— Գնա՛, տղաս, — չարունակեց Անդրանիկ, պատանիին թեւը թող տալով, — Գնա՛, քու գաբօդդ այս անգամ վրայէդ պիտի չհանեմ: Հրացանդ լաւ բռնես: Հոգիիդ քաջութիւնը թող լեցնէ տարիքիդ պակասը»[21]:

Ու պատանին զինուորական բարեւով, դարձուածքով ու քայլերով կ'երթայ տեղը գրաւելու, զմայլանք պատճառելով բոլորին:

Անդրանիկ չարունակելով իր խօսքը կ'ըսէ.- «Երբ այս ցեղը կրնայ այսպէս պատանիներ ճակատ ղրկել կռուելու, վստահ եղէք որ մօտ է մեր ազատութիւնը: Ռուսը գնաց, ան մեր հայրենիքը մեզի թողուց: Թուրքը կը սպառնայ գալ եւ մեր հայրենիքը մեր ձեռքէն խլել: Չթողունք որ թուրքը իր ձեռքերը մեր արիւններով ներկէ: ստեղծենք մեր հայրենիքը եւ տէրն ըլլանք մեր ընտանիքին, ջուրին, հողին ու քարին: Կեցցէ մեր բանակը որ ազատութեան համար կը կռուի, կեցցէ մեր նահատակութիւնը: Տայ Աստուած որ մենք մեր հաւատքին մէջ մինակ չըլլանք»[22]:

---

[21] Ա. Թէրզիպաշեան, Նուպար, էջ 200-202:

[22] Զօր. Անդրանիկի Կովկասեան Ճակատի Պատմական Օրագրութիւնը, էջ 77:

Փողը կը հնչէ ու զինուորները կ'երթան իրենց տեղերը գրաւելու չոգեկառքի վակոններուն մէջ:

Անդրանիկ իր զայրոյթի թոյնը թափած էր Մամիկոնեանի գլխուն ու հանդարտած: Դէմքի խոժոռութիւնը անհետացած էր: Երկուստեք ժպտելով ան կ'երթայ իր տեղը գրաւելու վակոնին մէջ:

Դէպի էրզրում ճամբուն վրայ, Անդրանիկ հեռագիր մը կը ղրկէ Երզնկան պաշտպանող Սեբաստացի Մուրատին որ քաղաքը լքելով գայ եւ Մամախաթուն հաստատուի, բռնելով ճէվիտճէի կիրճը[23]:

Անդրանիկ երբ Ալեքսանդրապոլ կը հասնի քովը կու գայ Սեպուհ եւ կը խնդրէ իրմէ, որ հրամայէ կարնոյ Զինուորական Իշխանութեան, որ իրեն յանձնեն 200 հրացան* Բաբերդը պաշտպանելու համար: Անդրանիկ կը պատասխանէ.– «Սեպուհ, ես իսկոյն կարնոյ իշխանութեան կը հրամայեմ որ քեզի 200 հրացան տայ, բայց ոչ 200, ոչ իսկ 500 հրացան բռնողներ պիտի կրնան պահել Բաբերդը: Ես Մուրատին հեռագրեցի որ Երզնկայէն Մամախաթուն գայ, եւ տակաւին հոն կը տնտնայ: Եթէ դուն ալ երթաս եւ քեզի հետ Բաբերդի գաղթական հայը պահես, զինուորն ալ պիտի կոտորել տաս, գաղթականն ալ: Երզնկա եւ Բաբերդ անբնականօրէն չատ յառաջացած ճակատներ են եւ մեր ներկայ ուժերը չեն բաւեր կռուիլ թուրք զօրքին եւ խուժանին դէմ»[24]:

ՔԱՈՍԱՅԻՆ ՎԻՃԱԿ ԷՐԶՐՈՒՄԻ ՄԷՋ

1918-ի սկիզբները, ռուսերու մեկնումով քաոսի վերածուած էր Թրքահայաստանի սիրտը եղող Էրզրում (կամ Կարին) բերդաքաղաքը:

Կային անհամար իշխանութիւններ եւ զինեալ խումբեր:

Կար, օրինակի համար, 1.– Տիգրան Ադամալեանի իշխանութիւնը: Ադամալեան նախագահն էր Հայ Զինուորական Միութեան, նախագահն էր Ռուսահայ Ազգային Խորհուրդի Կարնոյ մասնաճիւղին, եւ ընդհանուր կառավարիչը՝ զինուորական մթերանոցներուն:

Նախկին ուսուցիչ Ադամալեան Կարնոյ Ա. եւ Դ. գունդերը կը ներկայացնէր, ընդամէնը 4600 զինուոր: Այս գունդերը ռուսահայ զօրաբանակին կը պատկանէին: Տիգրան Ադամալեան իր ազդեցութեան

---

[23] Նոյն, էջ 73:

* Սեպուհ իր Յուշերուն մէջ (Հա. Ա., էջ 341) կը հերքէ այս պարագան:

[24] Զօր. Անդրանիկի Կովկասեան Հակատի Պատմական Օրագրութիւնը, էջ 75:

տակ առած էր Կարնոյ զինուորական ուժը եւ ռազմամթերքի պահեստանոցները: Ան թոյլ եւ մեղկ կեանք մը կ'ապրէր իր խմբակին հետ: Աղամալեան եւ իր օգնականները Կարնոյ Ֆէրէչեան եւ Թորոսեան պահեստանոցները բանալով չաքար, իւղ, ալիւր, հրացան, կառքերու մէջ լեցնելով Կովկաս կը տանէին եւ կը ծախէին: Թրքահայ գաղթականն ու զինուորը թուրք լրտեսները ձերբակալելով Աղամալեանի կը բերէին եւ կը յանձնէին: Իսկ ասոնք կաշառքի կամ «ցոփ հեչտանքի» մը փոխարէն զանոնք ազատ կ'արձակէին[25]:

Ըստ «ականատես» Ամիրխանեանի՝ Աղամալեան ունեցած էր հետեւեալ ազգադաւ գործունէութիւնները, որոնք հրատարակուած են Ռուս եւ Թուրք Զինադադարը գիրքին մէջ.-

ա.- «Այս պաշտօնեանները (Աղամալեան եւ ընկերութիւն) անքօնթրոլ ըլլալով հարիւր հազարներով ռուբլիներ իւրացուցած էին ռուս պահեստներու չնորհիւ:

բ.- Տիգրան Աղամալեանի համար կը խօսուէր որ 75 արկղ մօսին հրացան, 60,000 փամփուշտներով, ծախած էր Թուրքերուն:

գ.- Տիգրան Աղամալեանի մասին կը խօսուէր նաեւ որ Թուրքերուն հետ գաղտնի համաձայնութիւն մը ունեցած էր, Կարինը անոնց ձգելու եւ հեռանալու համար 20,000 օսմ. ոսկի սակարկած էր:

դ.- Տիգրան Աղամալեան եւ իր խմբակը «ազգին ծառայելէն աւելի հետեւած են իրենց վաւաշոտ կիրքերուն եւ հաճոյքներուն:

ե.- Տիգրան Աղամալեան եւ իր արբանեակները հետեւեալ ձեւով պատասխանած են իրենց դիմող խուճապահար ժողովուրդին.-

Դուք սատկելու էք եւ իրաւունք չունիք ապրելու, քանի որ ձեր վատութեամբ չկրցաք ապրիլ Թուրքին հետ: Թուրքերը ձեզմէ շատ աւելի կրթուած ու ազնիւ են...»[26]:

Ի՞նչ էր պատճառը Կարնոյ տէր ու տիրական Տիգրան Աղամալեանի ազգադաւ գործունէութիւններուն:

«Յիշեցինք որ Ազգ. Խորհուրդը որոշում տուած էր ճակատը նեղցնելու, 1914-ի սահմանագլուխը քաշելով զօրքը. Աղամալեան, վերոյիշեալ հանգամանքներով, եւ իբրեւ Ազգ. Խորհուրդի տեղական նախագահ, Ա. եւ Դ. գունդերը թունաւորած էր ետ քաշուելու գաղափարով: «Ի գուր է Կարնոյ մէջ դիմադրութիւն փորձել. Ազգ. Խորհուրդը որոշած է 1914-ի սահմանը ետ հանձնել, ամրանալ Կարսի մէջ, եւ եթէ թշնամին խզէ զինադադարը, Կարսի առաջ կարե-

---

[25] Զօր. Անդրանիկի Կովկասեան Ճակատի Պատմական Օրագրութիւնը, էջ 80-81:

[26] *Մ. Վարանդեան*, Մուրատ, էջ 309-310:

լի է ետ մղել թուրք յարձակողականը»: *Ադամալեանի մաֆիան, ռազմագիտական այս բա՛րձր տեսութեան պրոպականտան ընելով, Ազգ· Խորհուրդի տեսութեան հաւատարիմ թարգմանը կը հանդիսանար···Այս քլիքը, երբ իմացաւ Անդրանիկի գալուստը, Ա· եւ Դ· գնդերու սպաներուն եւ զինուորներուն հրահանգ կու տար չանսալ Անդրանիկի պէս ոչ-զինուորականի մը հրամաններուն»*[27]:

Երբ Զօր· Անդրանիկ իր զօրագունդին գլուխը անցած Սարըղամիշ հասած էր կարին գալու, Ադամալեան հեռաձայնով իր արբանեակները իր քով կը հրաւիրէ «իրենց դիրքը որոշելու Անդրանիկին հանդէպ»: Թէ ի՞նչ որոշեցին ժողովին մէջ, անծանօթ էր մեզի, – կ'ըսէ Անդրանիկի «Թիկնապահ զինուորը», – բայց այս զինուորական ներկայացուցիչները հակառակ գործեցին Զօր· Անդրանիկին եւ ռուսահայ զինուորները ըմբոստացուցին անոնց ըսելով՝ «Մենք Ռուսահայաստանի մէջ չատ հողեր ունինք, թող Թրքահայաստանը Թրքահա՛յը պաշտպանէ»[28]:

Զօր· Անդրանիկի կարին հասնելէն երեք օր վերջ, Լեւոն Լիւլէճեան Զօրավարին մօտ կու գայ եւ հետեւեալ պատմութիւնը կը պատմէ·–

«Երբ մենք Երիզայէն նահանջեցինք, ձիւնը եւ քամին իմ ալ ոտքս եւ ձեռքս սառեցուցած էին: Ես ստիպուած տան մէջ փակուած մնացի: Մեր տղայքներէն երեք հոգի թէլէֆօնի պաշտօնեայ էին (ափըրէյթըր) եւ զիս զբաղուած պահելու եւ ինծի հետ գիշեր եւ ցերեկ խօսելու համար գաղտնի թէլէֆօնի գործիք մը դրած էին մեր տան մէջ: Երեք օր առաջ կէս գիշերին մօտ յանկարծ թէլէֆօնը հընչեց: Մեր տղայքներէն Պրն· Եղիչէ Մելիքեանը ըսաւ· «Լեւոն մտիկ ըրէ, հիմա Ադամալեանը պիտի խօսի Ֆէրէչեանին հետ, դուն ալ լսէ թէ ի՞նչ պիտի խօսին:

Լարուած ուշադրութեամբ մտիկ ըրի, մէկէն հաստ ձայն մը հնչեց – Սէնթրալնի կօրօտ – բացուեցաւ գիծը Ֆէրէչեանի հետ եւ Ֆէրէչեան ձայնեց «Եա սլուշի» (կը լսեմ): Ադամալեան ըսաւ· «Անդրանիկը վաղը իրիկուան դէմ հոս կ'ըլլայ, տղայոց հետ հոս իմ սենեակս եկէք որ ժողով գումարենք եւ մեր դիրքը որոշենք: Հաեւլիքներ եւ լուրեր կան:

«Շատ լաւ» ըսուեցաւ եւ փակուեցաւ հեռաձայնը»[29]:

---

[27] *Լեւոն Թիւթիւնճեան*, Կարնոյ Անկումին Ողբերգութիւնը, (*Տես* Ցուշամատեան Մեծ Եղեռնի, էջ 817):

[28] Զօր· Անդրանիկի Կովկասեան Ճակատի Պատմական Օրագրութիւնը, էջ 81:

[29] *Նոյն*, էջ 81–82:

Սեպուհն ալ դատապարտած էր դաւաճանը եւ իր անարգանքները չէր խնայած Աղամալեանի հասցէին. բայց Միքայէլ Վարանդեանը ուզած էր զայն պաշտպանել ըսելով թէ ինք «պատանութեան օրերէն» կը ճանչնայ Աղամալեանը, որ ծանօթ էր իր ընկերներուն «իր նկարագրի մաքրութեամբ եւ օրինակելի անձնուիրութեամբ»: Վարանդեան նոյնիսկ վկայ կը բերէ Քրիստափորը որ քանիցս յայտնած էր իր խանդավառ հիացումը անոր հանդէպ[30]:

Տիգրան Աղամալեանը, իբրեւ Էրզրումի Ջինուորական Միութեան պետ, ուրիշներու պէս լսած էր թէ Թիֆլիսի Հայոց Ազգային Խորհուրդը որոշած է լքել Թրքահայաստանը եւ պաշտպանել միայն 1914-ի սահմանը: Ուրեմն ուզած էր օգտուիլ քաղաքի անիշխանական վիճակէն եւ Զօր. Օտիշելիձէի հետ համախորհուրդ ռուս բանակի անսպառ պահեստները ծախելով մեծ հարստութիւն դիզել: Զօր. Ատիշելիձէն կարնէն փախած ատեն հետը տարած էր 5 միլիոն րուպլի[31]:

Յետագայ դէպքերը ցոյց պիտի տան թէ Զօր. Անդրանիկի ձախողութեան ցանկացող դաւաճաններ կային Էրզրումի մէջ. Տիգրան Աղամալեանն ու Գնդ. Բէժանբէկովը փայլուն օրինակներն են անոնց:

Զօր. Անդրանիկ կարին եկած էր իբրեւ հայկական զօրաբաժնի ընդհ. հրամանատար: Տիգրան Աղամալեանը, կարնոյ մէջ Հայ Ջինուորական Միութեան նախագահի հանգամանքով, այցելութեան չէր գացած Զօրավարին, բարեգալուստի նպատակով, կամ տեղեակ պահելու համար զինք ընդհանուր կացութեան մասին: Նոյն թշնամական վերաբերումը ունեցած էին Անդրանիկի հանդէպ զինամթերանոցներուն պետերը, որոնք ենթակայ էին Աղամալեանին:

(Շատ չանցած դաւաճան Աղամալեանը խորհրդաւոր պայմաններու տակ պիտի գնդակահարուէր Կարսի մէջ, բաղաբի անկումէն յետոյ, թրքական բարձր հրամանատարութեան կարգադրութեամբ...)[32]:

Տիգրան Աղամալեանի իշխանութենէն զատ Կարնոյ մէջ կային.-

2.- Մոսկուայի Հայկական Կոմիտէի լիազօրը, որ ունէր սեփական զօրք:

3.- Հայաստանի Ապահովութեան Խորհուրդը եւ Արեւմտահայ Խորհուրդը միասնաբար ունէին տեղական մարմին:

4.- Զօր. Օտիշելիձէ ունէր իր սպայակոյտը:

---

[30] Մ. Վարանդեան, Մուրատ, էջ 310-311:
[31] Վ. Թոթովենց, Զօր. Անդրանիկ եւ Իր Պատերազմները, էջ 314:
[32] Մ. Վարանդեան, Մուրատ, էջ 312:

5.– Զօր. Թորգոմի վաչտ:
6.– Մուրատի սպայակոյտ:
7.– Քղիի գունդ:
8.– Բաբերդի գունդ:
9.– Կար նաեւ Օսմանեան բանակի 4–րդ գունդը, որ ռուսական գրաւումէն ի վեր մնացած էր բերդաքաղաքին մէջ, քաղաքային հագուստով ծպտուած[33]:

Ռուսերու կողմէ լքուելէ ետք, էրզրումը թողուած էր իր բախտին: «Անուանապէս՝ այդ հսկայ բերդաքաղաքը՝ պաշտպանութեան ներքեւ կը գտնուէր Հայկական Բանակին, որ՝ նոյնքան անուանապէս, ենթակայ էր Կովկասեան ռուս բանակին ընդհանուր հրամանատար Զօրավար Լէպէտինսքիի, իսկ ատոնք, միշտ անուանապէս, ենթակայ էին Կովկասեան Սէյմէն (խորհրդարան) բխող Գործադիր իշխանութեան»[34]:

Էրզրումը թէպէտեւ հայկական բանակի պաշտպանութեան յանձնուած էր, սակայն կարնոյ ճակատի ընդհ. հրամանատարը Զօր. Օտիշելիձէն էր, ռուսական բանակէն, որ Սարիղամիշ կը բնակէր եւ ինք ալ չէր գիտեր թէ Զօր. Նազարբէկովի՞ն ենթակայ է թէ Կովկասի Ընդհ. հրամանատար Զօր. Լէպէտինսկիին:

Այս անիշխանական քաղաքին մէջ ամէն խմբակցութիւն ինքզինք իշխանութիւն կը նկատէր, իսկ քաղաքին ռուս սպաները զբաղած էին կին առնելով եւ կին ձգելով, եւ այս կիներու առուտուրին հրապոյրն էր որ գիրենք վար դրած էր քաղաքին մէջ:

Զօր. Օտիշելիձէն դաւաճանական յարաբերութիւն հաստատած էր Վէհիպ փաշայի հետ, որ իր քրոջ ամուսինն էր:

Էրզրումի խառնաշփոթ վիճակէն ազատելու եւ դաւաճան Օտիշելիձէն չէզոքացնելու նպատակով, գնդ. Թորգոմ խիզախ քայլ մը առած էր, ինքնագլուխ յայտարարելով «Թրքահայաստանի անկախութիւնը»:

Այս անբասիր եւ խիզախ գնդապետը, որ յետագային «զօրավար»ի կոչում ալ ստացաւ, կ. Պոլիս Ֆրանսերէն թերթի մը խմբագիրը եղած էր, եւ Թրքասէր Փիէր Լոթիի հետ բանավէճի բռնուած եւ ապա մենամարտի մտած էր, տխրահռչակ Ֆրանսացիին հայերու դէմ յօդուած մը գրած ըլլալուն համար[35]:

Թորգոմ զօրահանդէս մը կը սարքէ քաղաքին մէջ, եւ հայկական

---

[33] Լ. Թիւթիւնճեան, Կարնոյ Անկումին Ողբերգութիւնը (Տես, Յուշամատեան Մեծ Եղեռնի, էջ 817):

[34] Ա. Թէրզիպաշեան, Անդրանիկ, էջ 330:

[35] Վահան Փափազեան, Իմ Յուշերը, Հա. Բ., էջ 461:

դրօշ մը կը բարձրացնէ կառավարական չէնքին վրայ: Թնդանօթի 101 հարուածներ կ'ողջունեն Հայաստանի անկախութիւնը: Գնդ. Թորգոմ ձիու մը վրայ նստած կը յառաջանայ fոնաfին դռնէն եւ ժողովուրդին ու զօրքին առջեւ կը կարդայ Հայաստանի անկախութիւնը յայտարարող հրովարտակը: Ապա հայոց առաջնորդը, թուրքերու միւֆթիին եւ քաղաքին թուրք երեւելիները կարգով կը յառաջանան ստորագրելու եւ կնքելու համար հրովարտակը[36]:

Թորգոմի ինքնագլուխ արարքին համար Զօր. Օտիշելիձէն զայն աքսորած էր Թիֆլիս, իսկ առանց համաձայնութեան հռչակուած անկախութեան արարքին համար Անդրանիկ զայն իջեցուցած էր տասնապետի աստիճանին, սակայն 170 զինուոր տալով անոր դրկած էր ետ ճակատ[37]:

Այսպիսի անիշխանական եւ խառնաշփոթ վիճակի մէջ Անդրանիկ Ալեքսանդրապոլէն ճամբայ կ'ելլէ դէպի Էրզրում: Կարսի մէջ հերոսը կ'իջնէ վաչտապետ քաջ Նիկոլի տունը: Ծովածաւալ բազմութիւն մը զիրար հռմչտկելով կ'ուղղուի դէպի Անդրանիկի բնակարանը: «Կեցցէ՛»ներու տարափի մը մէջ Զօրավարը խօսք կ'առնէ.– «Ես ծեր զինուոր մըն եմ, կ'երթամ մեր հայրենի երկիրը պաշտպանելու: Ձեզմէ ո՞վ կը միանայ ինծի»:

Հարվըրտ համալսարանէն չրջանաւարտ [38] * Վահան Թոթովենց

---

[36] *Լեւոն Թիւթիւնճեան*, կարնոյ Անկումին ողբերգութիւնը (*Տես*, Ցուշամատեան Մեծ Եղեռնի, էջ 813:)

[37] *Հ. Գ. Թուրչեան*, Սարտարապատի Հերոսամարտը, էջ 99:

[38] Stephen G. Sevajian, *A Trip Through Historic Armenia*, p. 546.

* *Անգլիացի հայագէտ Փրոֆ. Ռիչըրտ Ուիլքինսըն, Վահան Թոթովենցի մասին Լոնտոնի անգլիատառ թերթի մը մէջ հրատարակած իր երկարաշունչ յօդւածին մէջ* (Թոթովենցի Պարագան, *Տես «Նայիրի» շաբաթաթերթ*, 30 Ապրիլ, 1982, էջ 2, *թարգմ. Բժ. Թորանեան*) *չի յիշեր Թոթովենցի Հարվըրտէն չրջանաւարտ ըլլալը, սակայն կ'ըսէ թէ ան ունկնդիր ուսանող էր Ուիսքօնսընի Համալսարանի պատմութեան եւ փիլիսոփայութեան ճիւղերուն:*

Վահան Թոթովենց ծնած է 1889-ին, Խարբերդի Մեզրէ գիւղը: Աչակերտած է Ռուբէն Զարդարեանին:

Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումէն ետք, ան կ'անցնի Ամերիկա:

1915-ին, կը վերադառնայ Կովկաս եւ կը միանայ կամաւորական գունդերուն, Անդրանիկի հրամանատարութեան տակ: 1920-ին կ'ամուսնանայ Թիֆլիսէն հայ աղջիկի մը՝ Լուսիկին հետ ու կը մեկնի Ամերիկա:

1922-ին, կը ստանայ հրաւէր Երեւանի մէջ նոր հիմնուած համալսարանէն, ուսուցանելու համար անգլերէն լեզու: Ան կ'ընդունի հրաւէրը:

Թոթովենց կ'ունենայ գրական բեղուն գործունէութիւն եւ կը հրատարակէ գրական զանազան սեռերու պատկանող բազմաթիւ աշխատասիրութիւններ: Ան կը նահատակուի 1936-37-ի Ստալինեան մաքրագործումներուն ընթացքին:

(Արսէն Մարմարեան), որ այդ պահուն Զօրավարի կողքին կեցած էր, կը պատմէ.– «Մօտ 2000 հոգի չարքի կեցան, բայց երբ Անդրանիկ գնաց զանոնք զօրանոց առաջնորդելու, միայն 25 հոգի մնացած էին»[39]:

Զօր. Անդրանիկ կարսէն անցաւ Սարըղամիշ եւ անկէ երկու ինքնաշարժներով եւ իր հետեւորդներով ճամբայ ելաւ դէպի Կարին: Հայ հրամանատարին կ'ընկերանային բժ. Զաւրիեւ, գնդ. Թորգոմ, գնդ. Զէնքիեւիչ, Վահան Թոթովենց եւ թիկնապահներ: Զօրքը իրեն պիտի հետեւէր հետիոտն:

Անոնք հեւ ի հեւ մեկնեցան դէպի Կարին, որովհետեւ սարսափելի լուրեր տարածուած էին թէ հայերը փութով կ'ուզեն հեռանալ քաղաքէն:

Անդրանիկ դառնալով դէպի իր քարտուղարը, ըսաւ.–

— Կը յիշե՞ս, որ ես կը պնդէի թէ թուրքերը Փետրուար 15-ին կը սկսին յարձակումի, մեր ռազմագէտները չէին հաւատար:

Ճամբան Մօրատանի թուրք բնակչութիւնը պատրաստ էր աղ ու հացով դիմաւորելու Անդրանիկին եւ յայտնելու իր հպատակութիւնը, սակայն Հրամանատարը առանց կարեւորութիւն տալու եւ կանգ առնելու անցաւ գիւղին մէջէն. նոյնիսկ գիւղացիները չգիտցան թէ ով եկաւ կամ ով անցաւ իրենց գիւղէն:

1918 թ. Փետրուար 16-ի իրիկունը Անդրանիկ հասաւ Կարին: Թուրքերը կանուխէն գոցեցին խանութնին եւ քաշուեցան իրենց տուները:

Քաղաք հաւաքուած հայութիւնը խուժեց դէպի Կարսի Դուռը, «Կեցցէ՛ Անդրանիկ» աղաղակներով:

Զօրավարը որ չատ լաւ կը հասկնար «Կեցցէ՛»ներուն ի՛նչ անիմաստ ըլլալը, դառնալով դէպի ժողովուրդը ըսաւ.–

«— Մի՛ ծափահարէք ինձ, այլ մտիկ ըրէք իմ խօսքին. ամէն մարդ թող անմիջապէս մտնէ զօրանոց եւ գիչերը մեկնի ճակատ. ահա ծափահարութեան գեղեցիկ եւ օգտակար տեսակը»[40]:

Կարնեցի Ղազար Զարըգ, մի քիչ տարբեր ձեւով կը նկարագրէ Անդրանիկի մուտքը Կարին.–

«Երբ Անդրանիկ էրզրում մտաւ, ժողովուրդին խանդավառութիւնը աննկարագրելի համեմատութիւններու հասաւ: Հերոսը դիմաւորելու եկած էին հայ զօրքը, հայ ժողովուրդն ու թուրք ազգաբնակչութենէն հետաքրքրուողներ: Իր նժոյգին վրայ նստած, Զօր. Անդրանիկը, զինուորական համազգեստով եւ ուսադիրներով,

---

[39] *Լ. Թիւթիւնճեան*, Կարնոյ Անկումին Ողբերգութիւնը, էջ 814:
[40] *Արսէն Մարմարեան*, Զօր, Անդրանիկ եւ Իր պատերազմները, էջ 325:

արքայական ընդունելութեան արժանացաւ: Ժողովուրդը խելայեղ խանդավառութեամբ «կեցցէ՛ Անդրանիկը» կ՚աղաղակէր: Զօրավարը ողջունեց ժողովուրդը եւ խօսքը ուղղելով հայ զօրքին՝ ըսաւ.– «Ողջո՛յն քաջաց»: Հայ զինուորները պատասխանեցին՝ «Ողջո՛յն քաջին»[41]:

«Խելայեղ ծափահարութիւններով եւ խլացուցիչ հրացանաձգութեամբ, Զօրավարը յառաջացաւ դէպի իր պաշտօնատեղին՝ Շապանեաններու տունը: Հայ հրամանատարին կ՚ընկերանային երկու անգլիացի սպաներ Թիֆլիսի Անգլիական Զինուորական Միսիոնէն, Մէյճըր Կոլտսմիթ եւ Քեփթըն Նէշ»[42]:

Ըստ Արսէն Մարմարեանի (Վահան Թոթովենց), Պաղտատէն եկած անգլիացի սպաները հասած էին Կարին Զօր. Անդրանիկի ժամանումէն երեք օր յետոյ, անոր ռազմապէս օգնելու նպատակով: Անոնք ճակատը քննելէ ետք կ՚ըսեն թէ թուրքերը անկարելի է որ կարենան ճեղքել այս ճակատը, եթէ զինուորները կռուին: Գնդապետ Կոլտսմիթ դառնալով Արսէն Մարմարեանին կ՚ըսէ.–

"Take care of your oldman, he is great"[43]. (Ծերուկին (Անդրանիկին) հոգ տարէք, ան մեծ մարդ է):

Անգլիացիք զինուորական պիտոյքներու խոշոր ցանկ մը կազմելով մեկնեցան Թիֆլիս, Զօր. Անդրանիկին օգնութիւն հասցնելու նպատակով:

Կարնոյ բնակչութիւնը տարագրուած էր, բայց ռուսերու քաղաքի գրաւումով ասկէ անկէ հայեր եկած լեցուած էին Կարին: Հայ ազգաբնակչութեան ամբողջ թիւը 25,000-էն քիչ մը աւելի էր: Ճակատը լքող դասալիքներ անարգել կու գային տեղաւորուիլ քաղաք:

Զօր. Անդրանիկի առաջին գործը եղաւ կազմակերպել հակալրտեսական ցանց մը քաղաքի խառնարանին մէջ: Բռնուեցաւ ռուս սպայ մը, որուն գրպանին մէջ կար հետեւեալ նամակը.– «Ստացայ տուած տեղեկութիւններդ: Անդրանիկ բաշայի մասին չուտով տեղեկացուր: Չէիք գրած թէ Անդրանիկ բաշա որքա՞ն զօրք բերած է»[44]:

Զօր. Անդրանիկ փորձեց իր ձեռքին մէջ կեդրոնացնել ամբողջ իշխանութիւնը, սակայն առաջին հերթին զինք խանգարեցին բժիշկ Յակոբ Չաւրիեան ու զինուորական կոմիսար Տիգրան Աղամալեանը[45]:

---

[41] Ղազար Ջարըգ, Կարինապատում, Պէյրութ, 1957, էջ 503:
[42] Նոյն, էջ 503:
[43] Արսէն Մարմարեան, Զօր. Անդրանիկ եւ Իր Պատերազմները, էջ 340:
[44] Զօր. Անդրանիկի Կովկասեան Ճակատի Պատմական Օրագրութիւնը, էջ 84:
[45] Հ. Գ. Թուրչեան, Սարտարապատի Հերոսամարտը, էջ 100:

Անդրանիկ տեսաւ որ թշնամիին համար գործող ուժերն ու հաստատութիւնները հեռախօսային կապով յարաբերութեան մէջ են թուրք հրամանատարութեան հետ: Ան հրամայեց կտրատել բոլոր հեռախօսային գիծերը: Այնուհետեւ թուրք գործակալ Սէյդովը սուրհանդակներու միջոցով կը ղրկէր իր լուրերը Վէհիպ փաշային: Զօր. Անդրանիկ ձեռք ձգեց Սէյդովի նամակները եւ ուզեց ձերբակալել եւ պատժել զայն, սակայն Տիգրան Ադամալեանը թուրք գործակալը Թիֆլիս փախցուց[46]:

Արդարեւ, չատ չանցած, Տոքթ. Զաւրիեւ եւ Տիգրան Ադամալեան պաքուցի թաթար թուրք ներկայացուցիչ Սէյդովը իրենց հետ առնելով գաղտնի Սարըղամիշ բերին եւ զայն յանձնեցին վրացի Զօր. Օտիշելիձէին: Ան ալ զայն հետը Թիֆլիս տարաւ: Այսպէս Տոքթ. Զաւրիեւ, որ հռչակ ունէր իբրեւ մաքուր նկարագրի տէր մէկը, խաբեց Զօր. Անդրանիկը առաջին անգամ ըլլալով: Տիգրան Ադամալեանի յանձնուած էր 100,000 րուպլի (50,000 տոլար այն օրերուն) որ հետը Թիֆլիս տանի: Ան յայտարարեց որ այդ գումարը «Նահանջի պահուն կառքին մէջէն դուրս ինկած եւ կորսուած էր»...[47]:

Զօր. Անդրանիկ քաղաքի այլազան խմբակցութիւններէն ու անոնց պետերէն գործակցութիւն չգտաւ. մէկը զէնքի վաճառականութիւն կ'ընէր, միւսը չաքարի մթերքները կը տանէր Կովկաս ծախելու: Հայրենիքի պաշտպանութեան մասին մտածող չկար: Ականատես Վարդիթեր Կոճոլոզեան-Յովհաննէսեանի վկայութիւնը Անդրանիկի հանդէպ կարնոյ խմբակցութիւններուն ցոյց տուած պաղ վերաբերմունքին մասին.–

«1917ի (պէտք է ըլլայ «1918ի»: Ա. Զ.) Զօրավար Անդրանիկի մուտքը Կարին պատշաճ ընդունելութիւն չունեցաւ, որպէս անմիաբանութեան հետեւանք: Կովկասեան գործիչները անհամամիտ էին նրա գործունէութեանը: Ոչ մի կազմակերպուած ճիգ բարի գալուստ մաղթելու քաղաքի ղեկավարներից:

Թերեւս մեր ղեկավարները ազդուած էին կովկասահայ գործիչներից, որոնք կ'աչխատէին առանձնաբար ամէն մէկը իր տրամադրութեան տակ ունենալով պահեստներ, զինուորներ»[48]:

«*Մի օր գնացած էի ժամի դուռը, այնտեղից էլ Բոչայ Մայլան, երբ տեսայ երկաթուղու կայարանից կու գային Կովկասից ժամա-*

---

[46] *Նոյն*, էջ 100:

[47] Զօր. Անդրանիկի Կովկասեան Ճակատի Պատմական Օրագրութիւնը, էջ 97:

[48] *Վարդիթեր Կոճոլոզեան-Յովհաննէսեան*, Ձիթող Դաշտի Կարնոյ, *Պէյրութ*, 1972, էջ 320:

նած Ա. եւ Դ. գունդերը: Անկարգ խառն չարքերով, թափթփած, հրացանները ո՛րը ուսին, ո՛րը ձեռքին, «չանթա»ները հագած անպատչաճ կերպով, դէմքերը դժգոհ: Անելիքս մոռացայ եւ հետեւեցայ նրանց: Գէլի գլխէն (փողոց) անցան Գեմրիկի ետեւը (մի ուրիշ փողոց), որտեղ պիտի ներկայանայինն Անդրանիկին, որպէս ընդհանուր «կորպուսի»ի հրամանատարի: Անդրանիկը պատչգամբէն բարի գալուստ մաղթելուց յետոյ՝ յանդիմանեց նրանց անկանոն կեցուածքը, թչնամու աչքերի առաջ թերի զինուորական կարգերը (չնայած որ քաղաքի այդ մասերը թուրքեր չկային): Կանչեց իր մօտը մի սպայի ու յանդիմանեց: Վերջը լսեցինք, թէ իբր թէ սպային նաեւ ծեծած է»[49]:

Այս խառնաչփոթ եւ անկազմակերպ վիճակին մէջ ամէնէն ցաւալին այն էր որ Թիֆլիսի Հայոց Ազգային Խորհուրդը մերժած էր Զօրավարին մահապատիժի իրաւունք չնորհել, կարեւնալ պատժելու համար դասալիքներն ու դաւաճանները: Հայկական բանակի ընդհանուր հրամանատարը անզօր զօրավարի մը վերածուած էր:

Անդրանիկի հակալրտեսական ցանցը յաջողեցաւ ձեռք ձգել դաւադիրներու լիակատար ցանկը: Անոնց գլուխն էր Կարնոյ հայոց տեղահանութեան եւ կողոպուտին կազմակերպիչ Հագգը փաչան: Ամբողջ ցանցը կարելի եղաւ ձերբակալել եւ բանտարկել:

Գնդապետ Թորգոմ Անդրանիկի հրամանով յանձն առաւ 170 հոգիով մեկնիլ ճակատ, պաշտպանելու համար ձախ թեւը Կարնոյ ճակատին: Քաջ գնդապետը մեկնեցաւ ճակատ հիւանդ սրունքներով, ուռած ոտքերով, ցաւէն աչքերը արտասուագին, լուռ եւ խիզախ: Ան արժանացաւ Անդրանիկի յարգանքին եւ գնահատումի խօսքին:

Սմբատ Պիթլիսի գիծին վրայ էր իր մչեցի-սասունցիներով: Անդրանիկ յոյս ունէր որ իր արժանի ձեռնասունը Սմբատ պիտի յաջողէր մտնել Պիթլիս: Ան հեռագրեց Սմբատին մնալ տեղը, մղելու համար Պիթլիսի ճակատամարտը:

Փետր. 25.-ին, Զօր. Անդրանիկ հետեւեալ պատգամը ստացաւ Վէհիպ փաչայէն.-

«Անդրանիկ փաշային եւ էրգրումի ղեկավարներուն.-

Օսմանեան յաղթական զօրքերը չարժման մէջ են գրաւելու համար հայրենի հողերը: Ըստ Պրեսթ-Լիթովսկի դաշնագրին, ռուսերը մեզի ձգեցին Պաթումը, Կարսը, Արտահանը, Օլթին եւ Արդվինը: Ուրեմն ես կ'առաջարկեմ որ անմիջապէս այս սահմաններէն անդին երթաք. այլապէս, խիստ կերպով պիտի պատժուիք, օրէն-

---

[49] Նոյն, էջ 320-321:

քին համեմատ: Արդէն մեր զօրքերը Պաթում են եւ կը յառաջանան դէպի Կարս»[50]:

Զօր. Անդրանիկ Վահան Թոթովենցին հրահանգեց անմիջապէս վէհիպին ղրկել հետեւեալ պատասխանը.-

«Օսմանեան Բանակի Զօրավարին.-

Եթէ Պրեսթ-Լիթովսկի դաշնագիրը ձեզի Կարս եւ Պաթում յանձնեց, մեզի ալ ամէն տեսակի ռազմամթերք տուաւ պաշտպանելու համար Կարսը, Էրզրումը, Վանը, Պիթլիսը եւ մնացեալ 4 վիլայէթները, որոնք դեռ բռնակալութեան տակ կը տուայտին: Ռուսական կառավարութիւնը մեզի գէնքեր տուաւ եւ մենք այդ գէնքերով եկած ենք հոս: Զէնքի ուժը պիտի որոշէ թէ այս հայրենիքը մերն է թէ ձերը: Ես քեզի պէս չատ փաչաներ տեսած եմ, քեզի հետ ալ պիտի տեսնուիմ:

Հայաստանի Երկրորդ Զօրաբանակի Հրամանատար
Զօր. Անդրանիկ»[51]

ՍԵԲԱՍՏԱՑԻ ՄՈՒՐԱՏԻ ԵՂԵՐԱԿԱՆ ՆԱՀԱՆՋԸ ԵՐԶՆԿԱՑԷՆ

Երգնկայի մէջ Սեբաստացի Մուրատ եւ Գնդ. Մորէլ հայկական իշխանութիւն մը հաստատած էին: Մուրատի աջ բազուկն էր Գնդ. Մորէլ, ծագումով ֆրանսացի ռուսական բանակէն: Միւս բազուկն էր Տոքթ. Արշակ Պօղոսեան՝ Պէյրութի ֆրանսական ֆաքիւլթէէն, իբր անզուգական բժիշկ: Զէն ի ձեռին կը կռուէր պատերազմի դաշտին վրայ, կամաւորական չրջանէն մինչեւ Երգնկայէն եղերական նահանջը:

Երգնկայի մէջ Մուրատ փորձեց լեզու գտնել քիւրտերուն հետ: Ան լուր ղրկեց աչիրէթներու պետերուն որ գան իրեն հանդիպին: Մուրատ մասնաւոր կառք մը ղրկեց եւ երկու քիւրտ ազաներ Երգընկա ժամանեցին: Մուրատ ճառ մը խօսեցաւ, համաձայնութիւն գոյացաւ եւ քիւրտ ազաներուն մէկական ձի եւ ոսկի ժամացոյց մը տալով ճամբեց:

Քիւրտ պետերը հազիւ իրենց քէօչկերը հասած էին, 300 քիւրտ զինեալներ եկան եւ ապաստանեցան քաղաքի թուրք մուխտարներուն տուները: Մուրատ հրամայեց քաղաքապահ զինուորներուն որ զանոնք ձերբակալեն: Անոնց զեկավարները լուր ղրկեցին Մուրատին

---

[50] Stephen G. Sevajian, *A Trip Through Historic Armenia*, p. 547.
[51] Նոյն, էջ 547:

թէ իրենք ալ եկած են համաձայնութիւն գոյացնելու... (եւ ստանալու մէկական ձի եւ ոսկի ժամացոյց)[52]:

Մուրատ ասոնք ալ ճամբեց նուէրներով: Սեբաստացի հռչակաւոր հայդուկապետը այնքան ալ միամիտ չէր հաւատալու քիւրտ աշիրէթապետերու անկեղծութեանը վրայ, բայց անոնց ժամացոյց նուիրելով կ'ուզէր ժամանակ չահիլ մինչեւ որ Թիֆլիսի Հայոց Ազգային Խորհուրդը կամ Զօր. Անդրանիկ օգնական ուժեր ղրկէին իրեն:

Երզնկան եւ Բաբերդը Զօր. Անդրանիկի պաշտպանել ուզած Թրքահայաստանի սահմաններէն դուրս կ'իյնային. Հայկական բանակի հրամանատարը լուր ալ ղրկած էր Մուրատի որ քաշուի Մամախաթուն, բայց ան կը յամառէր մնալ Երզնկա:

Քիւրտերը սիրաչահելու Մուրատեան – եւ անկէ առաջ Արմենական (Հրայր-Դժոխք) քաղաքականութիւնը ձախողած էր: Քիւրտ աղաները խորքին մէջ կը մնային հայ ժողովուրդի թշնամիները:

Այդ օրերը, Երզնկայի մէջ մահացած էր Բժիշկ Արսլանեանը: Թաղմանական արարողութենէն ետք, երբ Մուրատ տուն վերադարձաւ, տեսաւ իր դրան առջեւ հարիւրի մօտ ռուսահայ զինուորներ:

— Ի՞նչ կ'ուզէք, տղաք, — հարցուց անոնց Մուրատ:

— Մուրատ Աղբէր, մենք կ'ուզենք տուն երթալ:

— Ձամբան բաց է, կրնաք երթալ:

— Բայց մենք կ'ուզենք որ մեզի հրաման տաք:

— Եթէ հրամանիս կը սպասէք, չեմ արտօներ[53]:

Մուրատ պարզ եւ համոզիչ խօսքերով հանդարտեցուց զանոնք, քաջալերեց եւ ըսաւ որ քանի մը օր եւս սպասեն: — Եթէ մէկ չաբաթ ալ դուրսէն օգնութիւն չգայ մեզի, — ըսաւ Մուրատ — ես ձեր առջեւը իննկած բոլոր ժողովուրդին հետ պիտի նահանջենք Երզնկայէն:

Զինուորները ոտքի ելան եւ ներողութիւն խնդրելով բաժնուեցան:

Ասոնք հազիւ հեռացած, ուրիշ խումբ մը, առաջնորդութեամբ իրենց յիսնապետին, հրապարակ գալով, կանչել տուին Մուրատին:

— Ի՞նչ է, տղաք:

Յիսնապետ Մելիքեան՝ երիտասարդ սպայ մը, առաջ գալով ըսաւ թէ իրենց փափաքն է որ ազատ արձակուին որպէսզի մեկնին Կովկաս:

Մուրատ տղու մը պէս սկսաւ լալ, ըսելով՝

---

[52] Մ. Վարանդեան, Մուրատ, էջ 276-280:

[53] Նոյն, էջ 284:

— Տղա՛ք, ձեր հոգւոյն դուրպան, գիս հոս սպաննեցէք եւ դիակիս վրայէն կոխոտելով չարունակեցէք ձեր ճամբան...[54]:

Զինուորները յուզուեցան Սեբաստացի մարտիկին խօսքերէն եւ խոստացան որ պիտի չհեռանան Երզնկայէն եւ հաւատարիմ պիտի մնան իր հրամաններուն:

★ ★ ★

Յուն. 31, 1918-ին, թուրքերը սկսան իրենց յարձակողականը: Մուրատ, Գնդ. Մորէլ եւ բժիշկ Պօղոսեան նահանջի հրամանը արձակեցին:

Մուրատի հրամանով զինուորները կամուրջը փլցուցին եւ պատերազմական մթերքները կրակի տուին:

Հայեր վրէժխնդրութենէ մղուած նետուեցան դէպի թրքական տուները եւ «անօրինակ դէպքերու տեղի տուին»...[55]:

Ժողովուրդը խուճապի մատնուեցաւ: Շատեր երկինքի եւ Աստուծոյ անէծք գոռալով խելագարի պէս իննկան աջ ու ձախ:

Նահանջի 6000 հոգինոց կարաւանը, զինուոր եւ ժողովուրդ, սկսաւ չարժիլ դէպի կարին:

Ճամբան սաստիկ ձիւն իջաւ եւ սաստիկ համազարկ բացուեցաւ ժողովուրդին վրայ քիւրտերուն կողմէ: Միայն Վժանի կամուրջին վրայ ուր թշնամին դարանակալ կը սպասէր, հայերը տուին 500 զոհ:

Ահաւոր ձմրան պատճառով, Մուրատի հետ նահանջող կիներէն ու մանուկներէն շատերը սառեցան ճամբան, իսկ զինուորներէն կէսէն աւելի զոհ տուին իրենց ձեռքն ու ոտքը, սառնահարութեան հետեւանքով:

Անդրանիկի հրահանգին անսալով Մուրատ ուզած էր աւելի կանուխէն քաշուիլ Երզնկայէն, բայց այդ օրերուն Արշակ Ջամալեան եկած էր ճակատ, խապրիկներ աւետելու համար ժողովուրդին:

Հայերը Երիզայի (կամ Երզնկայի) հայոց Առաջնորդարանը հաւաքուեցան եւ հոն «Ջամալեան իր ճարտար բառերով եւ իր պաշտօնին ուժով հրամայեց եւ կապեց Մուրատն ու ժողովուրդը ըսելով.– Քսան օրէն 20,000 զինուորներ հոս պիտի ըլլան: Տուն դարձող ռուս զինուորները տակաւին 20 օր հոս են: Արդէն մեր 20,000 զինուորները Ալեքսանդրապոլէն ճամբայ ելած են: Թուրքերը եւ գերմանացիք մեզի հետ դաշինք կնքած են: Անոնք համաձայնած են մեզի հետ: Անոնք պիտի յարգեն իրենց ստորագրութիւնը եւ մատ մը իսկ

---

[54] Նոյն, էջ 285:
[55] Նոյն, էջ 288:

յառաջ պիտի չգան որոշուած սահմաններէն: Ես եմ թուրքերուն հետ դաշինք կնքողը եւ ես եմ այս խօսքերը ձեզի խօսողը»[56]:

Այս էր պատճառը որ Մուրատ մնացած էր Երզնկա, իրեն հետ կապելով նաեւ հայ գաղթականութիւնը: Քսան ու աւելի օրեր անցած էին բայց ոչ մէկ զինուոր Ալեքսանդրապոլէն չէր եկած Մուրատի օգնութեան:

Երբ Անդրանիկ արտակարգ չուքով ու հանդիսաւորութեամբ հասաւ Կարին, Մուրատ իր չքախումբով եւ հարիւր զինուորներով գնաց դիմաւորելու Հրամանատարը, կարսի Դրան առջեւ:

Սեպուհի զինուորներն ալ քայլ առ քայլ կռուելով նահանջեցին Բաբերդէն եւ եկան Էրզրում:

ԷՐԶՐՈՒՄԻ ԱՆԿՄԱՆ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹԻՒՆԸ

Փետրուար 10, 1918-ին թուրքերը գրեթէ առանց դիմադրութեան գրաւեցին Տրապիզոնը, իր առաստպելական հարստութեամբ:

Ճակատին նեղնալը եւ Էրզրումի պէս բերդաքաղաքի մը չուրջ ամփոփուիլը հայ հրամանատարութեան զինուորական ծրագիրներուն կը համապատասխանէր, բայց գլխաւոր դժուարութիւնը քաղաքի խառնաչփոթ դրութիւնն էր, որուն մասին Անդրանիկ հետեւեալ տեղեկագիրը ղրկած էր Թիֆլիս՝ Ապահովութեան Խորհուրդին.-

«Քաո՛ս, բառին իմաստին բոլոր երկայնութեամբը, բոլոր լայնութեամբը:

Օտիչելիճէն (ճակատի ընդհանուր հրամանատարը) կը հրամայէ, Ազգ. Խորհուրդը կը հրամայէ, Քաղաքներու Միութեան լիազօր Աղամալեանը կը հրամայէ, Դաշնակցութեան ներկայացուցիչը կը հրամայէ, առտուն կանուխ ելլողը կը հրամայէ: Չհրամայող մը չկայ որպէսզի ես ալ անոր հրամայեմ:

Չորս հազար կանոնաւոր, նոյնքան ալ անկանոն հետեւակ զօրք ունինք, հինգ հարիւր կանոնաւոր, նոյնքան անկանոն ձիաւոր եւ թէեւ ամրութեանց 400 թնդանօթներէն 200-ին բանալիները չկան մէջտեղ, 100-ը ձիւներու մէջ թաղուած են, 100-ը անգործածելի, բայց ունինք լաւ վիճակի մէջ լեռնային եւ դաշտային տասնեակ մը թնդանօթներ, իսկ զօրքերու տրամադրութիւնը սքանչելի է»[57]:

---

[56] Զօր. Անդրանիկի Կովկասեան Ճակատի Պատմական Օրագրութիւնը, էջ 74-75:

[57] Ա. Թէրզիպաշեան, Նուպար, էջ 203-204:

Գնդ. Թորգոմի հրամանատարութեան տակ Քղիի ճակատը պաշտպանողներէն Միհրան Թուրիկեան, այդ օրերը գործով Կարնոյ մօտակայ Թուզճվա գիւղը գացած ըլլալով, պահանջ կը զգայ այդ գիշեր Կարնոյ մէջ անցնել: Ան կը նկարագրէ քաղաքին քաոսային վիճակը.-

«Մութ էր քաղաք մտայ, եւ ինչ տեսնեմ, Աստուած իմ, Կարնոյ ամբողջ փողոցները զինուորի հագուստով երիտասարդութիւն կը վխտար. նախապէս կարծեցի թէ արդէն բանակն է որ հասած է, բայց յետոյ երբ ծանօթներէ իմացայ որ ամէն օր այդպէս է, թաթար սպան կրկին միտքս եկաւ, որ կը պնդէր թէ «դուք բանակ չէք կրնար կազմել»: Բոլոր տեսածներս եւ լսածներս կու գային հաստատել այդ չարագուշակ մարդուն ըսածները, կը դժուարանայի հաւատալ որ այդ տեսած զինուորներուս բազմութիւնը, անգլուխ անղեկ ամբոխ մըն է կամ ըսենք դասալիք, երբ քայլ մը անդին կը գոռան գիրենք անտուն անբոյն դարձնող թշնամիին թնդանօթները, որոնց դէմ չատ քիչեր գացած են կուրծք տալու, իրա՛ւ, Կարնոյ մէջ չկայ ուժ մը որ այս դասալիքները կարգի բերէ եւ դրկէ ճակատ...»[58]:

Զօր. Անդրանիկ Թրքահայաստանը պաշտպանելու վճռակամութեամբ եկած էր Էրզրում, եւ հաստատ համոզումը ունէր թէ 1918-ի քաղաքական պայմաններու նպաստաւոր իրադրութեամբ կարելի է իրագործել հայ բազմաչարչար ժողովուրդին դարաւոր երազը:

Սակայն Սասնոյ եւ Տիլմանի հերոսին սկզբնական լաւատեսութիւնը զօրքերու տրամադրութեան մասին երկար չէր տեւած: Շուտով սկսած էր դասալքութեան չարժումը: Հայ զինուորը չէր ուզեր կռուիլ:

Հայոց զինուորական չարքերուն մէջ կարգապահութեան խախտումին ու զինուորի բարոյալքումին համար կային մէկէ աւելի պատճառներ.-

Ռուսական բանակներուն անփառունակ նահանջը ճակատէն, Լենինի չեփորած «Անկցի՛ պատերազմը» լոզունգը, Թիֆլիսի արեւելահայոց Ազգային Խորհուրդի անվճռակամ ու թոյլ կեցուածքը Թրքահայաստանի ազատագրութեան նկատմամբ, եւ մահապատիժի չգոյութիւնը հայոց զինուորական չարքերուն մէջ:

Զօր. Անդրանիկի դէպի Էրզրում ճամբայ ելլելէն ամիսներ առաջ, Նազարբէկովի ընդհանուր հրամանատարութեամբ հայկական զօրաբանակ կազմելու օրերուն, մահապատիժի հարցը օրակարգի նիւթ եղած էր Ազգային Խորհուրդի մէկ ժողովին: Նիստը տեղի ունեցած էր Թիֆլիսի Առեւտրական Դրամատան մեծ սրահին մէջ:

---

[58] *Միհրան Թուրիկեան*, Քղիի ճակատի Դէպքերը, էջ 68-69:

Նազարբէկով, Անդրանիկ եւ Արէշով եկած էին խնդրելու մահապատիժի իրաւունք:

Երեք հայ զօրավարները նստած էին դիւանին քով: Ամէնէն աւելի աչքի կը զարնէր Անդրանիկը, որովհետեւ իբր նոր զօրավար, հագած էր նոր համազգեստ: Նազարբէկովին համազգեստը հինցած էր, իսկ Արէշովի չէրքեզսկին ալ մաշած էր:

Նազարբէկով խօսք առնելով կ'ըսէ թէ հայերը ունին զինուոր, սպայ, մասնագէտ, զինամթերք եւ պարենաւորումի անհատնում պաշար: Թուրքը չունի բաւական զօրք, սպայ ու մասնագէտ: Անոր զէնքի պահեստը սահմանափակ է, իսկ պարենաւորումին պաշարը՝ զէրօ:

— Բայց թուրքը ունի բան մը, — կը շարունակէ Զօրավարը, — որ մենք չունինք, եւ այդ պատճառով ան մեզի պիտի յաղթէ: Այդ բանը՝ տիսիփլինն է, եւ բանակի մէջ տիսիփլինը մահապատիժով կ'ըլլայ[59]:

Վիճաբանութիւններէն ետք, երբ հարցը քուէարկութեան կը դրուի, մահապատիժի կողմնակիցները մէկ ձայնով կը չահին:

Քուարկութենէն անմիջապէս ետք, Ա. Ահարոնեան եւ Ն. Ագբալեան կը մեկնին սրահէն: Ճիշդ այդ պահուն ներս կը մտնէ կովկասահայ ջոջերէն Արշակ Ջամալեանը: Ան ուշացած էր ժողովին, որովհետեւ Բանուորագիւղացիական Խորհուրդի նիստէն էր որ կու գար: Դաշնակցական չէֆը գիւղացի չէր, իսկ բանուոր՝ բնա՛ւ, բայց Բանուորագիւղացիական Խորհուրդի անդամ ընտրուած էր:

Ջամալեանի սրահ մուտքով, հարցը երկրորդ անգամ քուէի կը դրուի: Ան հակառակ էր մահապատիժի, ուստի հակառակ եղողները կը չահին:

Զօր. Նազարբէկեան, տիսիփլինի մարդ, ոտքի կ'ելլէ: Հերքիւլեան հասակը կքած, գլուխը կախ, արցունքի կայլակները աչքերուն, ան սրահէն դուրս կու գայ: Իրեն կը հետեւին միւս զօրավարները[60]:

Ջամալեան կ'ըսէր ու կը կրկնէր թէ «Մեր զինուորական կարգապահութիւնը պէտք է հիմնուած ըլլայ դեմոկրատիկ երկիրներու դեմոկրատիկ սկզբունքներուն վրայ», հաւանաբար ինք ալ չէր հասկցած թէ «դեմոկրատիկ սկզբունքներով զինուորական կարգապահութիւնը» ինչպէս կ'ըլլայ:

«Հոս մեր երկիրը չէ՛· մենք մե՛ր երկիրը պիտի երթանք· անկէ՛

---

[59] Ա. Թէրզիպաշեան, Անդրանիկ, էջ 316:
[60] Նոյն, էջ 315–319:

պատերազմը· Թող Թրքահայերը իրե՛նք պաշտպանեն իրենց սահմանները» կը գոռային ռուսահայ զինուորները ամէն տեղ[61]:

Տիլմանի հերոսը, Անդրանիկ, տեղ մը փորձեց իր անձին օրինակովը բարձրացնել հայ զինուորին մարտունակութեան ոգին: Սուրը քաշած զօրքին առջեւ ինկաւ, սակայն զօրքերը իրեն չհետեւեցան: Իսկ երբ սուրը ձեռքը, Զօրավարը ընկրկողներէն մէկուն վրայ խոյացաւ, այս վերջինը չքաշուեցաւ ձեռքը հրացանին տանելու...[62]:

Ուրիշ առիթով մը, ռուսահայ դասալիք զինուոր մը գնդակ պարպեց «Հայրենիքի տէր ու պաշտպան Անդրանիկին»: Բարեբախտաբար գնդակը վրիպեցաւ իր նպատակէն: Մուրատ չկարողացաւ համբերել· զինուորին թեւէն պինդ բռնելով բաւ.–

«— Ա՛յ, տղայ, ի՞նչ կ՛ընես: Մենք որ հայ-թաթարական կռիւներուն Ղարաբաղի չրջանին տարիներով ձեզ պաշտպանեցինք թաթարներու յարձակումներուն դէմ, այժմ դուք չէ՞ք ուզեր մեզի հետ ըլլալ»[63]:

Թիֆլիսի կովկասահայ ղեկավարներուն ցանած սերմերը – Թրքահայաստանը լքելու առաջարկներուն եւ դեմոկրատի՛կ սկըզբունքներով բանակին կարգապահութիւն պարտադրելու հարցերուն կապակցութեամբ – սկսած էին «ծիլեր արձակել» պատերազմի դաշտին վրայ...:

Բայց ազգային դիւցազնը չընկրկեցաւ· որոշեց իր փոքրաթիւ հետեւորդներով հակայարձակողականի անցնիլ Վէհիպ փաշայի բանակներուն դէմ:

1918 թ· Փետրուար 25-ի գիշերը, Անդրանիկ իր սպայակոյտին հետ կարգադրութիւններ ըրաւ յաջորդ օրուան յարձակումին համար եւ հազիւ երկու ժամ քնացաւ: Նոյն իրիկուն կերոնի Ա· եւ Դ· գունդերուն հրամանատար ռուսահայ Գնդ· Բէժանբէկով հեռախօսով ապահոված էր Զօր· Անդրանիկը թէ՝ «ճակատը լաւագոյն դրութեան մէջ է եւ զօրքին կռուելու տրամադրութիւնը բարձր է»[64]:

Ռուսահայ Ա· եւ Դ գունդերը Թիֆլիսի Հայոց Ազգ· Խորհուրդին կը պատկանէին եւ բաղկացած էին 4600 զինուորներէ (Ըստ Վահան Թոթովենցի, իւրաքանչիւր գունդ կը բաղկանար 4600 զինուոր-

---

[61] Նոյն, էջ 335:

[62] Նոյն, էջ 335:

[63] Տես· Մ· Աւետեան, Հայ Ազատագրական Ազգ· Յուշամատեան եւ Զօր· Անդրանիկ, էջ 183:

[64] Լեւոն Թիւթիւնճեան, Կարնոյ Անկումին Ողբերգութիւնը (Տես, Յուշամատեան Մեծ Եղեռնի, էջ 822:

ներէ)։ Զօր. Անդրանիկ գնդ. Բէժանբէկովը բերել տուած էր Սարըղամիչէն, Ա. եւ Դ. գունդերուն վրայ անոր ունեցած համբաւը իմանալով, որպէսզի ստանձնէ անոնց հրամանատարութիւնը։

Յաջորդ առտու, Փետրուար 26-ին, Զօր. Անդրանիկ կազմ ու պատրաստ էր ստանձնելու կռիւին ղեկը։ Բէժանբէկով կեդրոնը պիտի պաշտպաներ, իր երկու գունդերով։ Ալ թեւին վրայ կը գտնուէր Սեպուհ, ձախ թեւին վրայ Գնդ. Թորգոմ, իսկ Մուրատը ձախ կողմէն հրահանգ ունէր չրջապատելու թշնամին։

Հազիւ յարձակումը սկսած, լուր հասաւ Հրամանատարին թէ Բէժանբէկով դաւաճանաբար կը նահանջէ, առանց լուր տալու ալ ու ձախ թեւերուն, եւ առանց գնդակ մը իսկ պարպելու։ Բէժանբէկով ստած էր նախորդ իրիկուն եւ Անդրանիկը դաւաճանաբար խաղի բերած։

Վէհիպ փաչա սկսաւ յառաջանալ։ Ձախ թեւէն Գնդ. Թորգոմ կտրուած էր հայոց չարքերէն եւ մնացած թրքական գիծին ետեւ։ Ալ թեւէն Սեպուհ սկսած էր կռուելով նահանջել։

Այս յուզումներէն եւ յուսախաբութիւններէն սպառած, բայց ճակատը փրկելու խելայեղ վճռակամութեամբ, Զօր. Անդրանիկ սուրաց դէպի Իլիճա։ Կէս ճամբուն վրայ երբ կէզ գիւղը հասաւ, տեսաւ թէ կեդրոնի Ա. եւ Դ. գունդերը առանց կռիւի կը նահանջեն։

Զօրավարը տեսնելով, փախչողները կանգ առին։ Անդրանիկ յաջողեցաւ նահանջող զինուորները ետ դարձնել եւ համազարկ բանալ տալ դէպի թշնամին։ Թուրքերը կանգ առին, անակնկալի եկած։ Անդրանիկ հրամայեց Մուրատին բոլորել թշնամին ձախ կողմէն։ Մուրատ ամէնէն առաջ ինք ճամբայ ելաւ։ Քանի մը հաւատարիմներ հետեւեցան իրեն, բայց միւսները չհնազանդեցան։ Զօր. Անդրանիկ ատրճանակով կրակ բացաւ անհնազանդ զինուորներուն ուղղութեամբ։

— Ջե՛նք կռուիր հոս, չե՛նք, չե՛նք, — պոռացին զինուորները Անդրանիկի երեսին։

— Եթէ հոս չկռուիք, ուրիշ տեղ ալ պիտի չկռուիք, — պատասխանեց հրամանատարը։

(«Հոս», այսինքն Թրեահայաստանի մէջ կռուիլ չուզողները, Ա. եւ Դ. գունդերու դարաբաղցի զինուորներն էին, որոնք դասալիք եղան եւ յետագային, դէպի Ղարաբաղ իրենց փախուստի ճամբուն վրայ, Գորիսի մօտերը, Զապուղ Հեբերլու կոչուած կիրճին մէջ սպանուեցան թաթարներուն ձեռքով)[65]։

---

[65] Զօր. Անդրանիկի Կովկասեան Ճակատի Պատմական Օրագրութիւնը, էջ 91։

Անդրանիկ քաշուեցաւ եւ թշնամին դիրք բռնեց կէգ գիւղի փլատակներուն ետեւ:

Զօր. Անդրանիկ մորթէ գդակը գլխէն հանած, սուրը մերկացուցած, ճակատն ու ճերմակ մազերը ձիւն ու փուքին տուած, աջ ու ձախ սուրաց եւ ջանաց հայ զինուորները խրախուսել: Ան այնքան մօտեցաւ թրքական բանակի գիծին, որ պոռալով կարելի էր խօսիլ իրարու հետ:

Բաց դաշտին վրայ կողմերը իրարու մօտեցան: Թուրքերը նշմարեցին հերոսը եւ կրակ տեղացին անոր ուղղութեամբ: Գնդակները ձիուն ոտքերուն տակ ձիւնը պեղեցին, բայց վրիպեցան, առանց դպչելու: Անդրանիկի հետ կռուող կոզաքներ, տեսնելով դէպի Հրամանատարը տեղացող գնդակները, ըսին.– «Սուրբ է նա. գնդակ չի դպչիր անոր»: Անդրանիկ այդ առտու նախազգացումը ունեցած էր թէ այդ օր պիտի իյնայ կռուի դաշտին վրայ: Ճամբայ ելած ատեն ըսած էր.–

«Պատմեցէք սերունդներուն, թէ մինակ եմ, եւ ես իննկայ մինակ, Կարնոյ պարիսպներուն տակ»[66]:

Հերոսը փորձեց յարձակում մը չղթայազերծել եւ մօտեցաւ թշնամիի առաջին գիծին, բայց նկատեց թէ զինուորներու փոքրիկ խումբ մը միայն հետեւած էր իրեն: Ետ քաշուեցաւ:

Զօրավարը չինկաւ: Գնդակ չդպաւ հայոց դիւցազնին: Ան երբեք վիրաւորուած իսկ չէր իր մղած անհամար ճակատամարտներուն ընթացքին: Տիլմանի ճակատամարտին գնդակ մը միայն «համբուրած» էր Անդրանիկի մոյկը, առանց ոտքը վիրաւորելու:

«Սուրբ է նա. գնդակ չի դպիր անոր»...:

Անդրանիկը իր կեանքին ընթացքին թերեւս «հազար կռիւներու կամ ճակատամարտներու մասնակցած էր»[67], սակայն ոչ մէկ գնդակ չէր դպած անոր:

Աւելի անխոցելի քան Աքիլլէսը Տրովադայի Պատերազմին...:

Ետ դառնալով կարին, Անդրանիկ յորդորեց կռուիլ չուզող զինուորներուն, որ գոնէ չարք բռնեն եւ գիծ կազմեն: Այս անգամ հնազանդեցան: Անդրանիկ գիրենք դասաւորեց ռուսերու կողմէ կառուցուած փշաթելերու ետին: Այս պաշտպանողական գիծը ամբողջ կարնոյ բոլորտիքը կը տարածուէր: Զօրավարը բացատրեց զինուորներուն թէ այդ փշաթելերուն եւ խրամատաներուն ետին դիւրին

---

[66] *Լեւոն Թիւթիւնճեան*, Կարնոյ Անկումին Ողբերգութիւնը (*Տես*, Ցուշամատեան Մեծ Եղեռնի, էջ 823):

[67] Hermine Dr. D. Varjabedian, *The Great 4, Mesrob, Komidas, Antranig, Toramanian*, Beirut, 1969, p. 49.

էր պաշտպանել Կարինը.– «Միայն երկու օր եթէ համբերէք, ձեզ կովկաս պիտի ղրկեմ, քանի որ դուք պիտի փոխարինուիք Երկրապահ Զօրամասի զինուորներով, որոնք չուտով պիտի հասնին Կարին»[68]:

Անդրանիկ ստիպողական հեռագիրներ ղրկած էր Հայաստանի Ապահովութեան Խորհուրդի նախագահ Վահան Փափազեանին, բայց ոչ մէկ պատասխան ստացուած էր եւ Երկրապահ Զօրամասը կը յապաղէր ժամանել:

Մութը կոխելուն, Անդրանիկ քաղաք մտաւ, ապահովուած տեսնելով զօրքին խրամներուն մէջ տեղաւորուիլը: Խարբերդի Դրան առջեւ հանդիպեցաւ Բէժանբէկովի եւ խիստ խօսքերով ըսաւ անոր որ ճակատի փլուզումի պատասխանատուն ինք է:

— Ի՞նչ կրնամ ընել, զօրքը սրիկայ է...

— Մեծապոյն սրիկան դո՛ւ ես[69] պատասխանեց Զօրավարը:

Գիշերը հասան Երկրապահ Գունդին առաջին զինուորները, 600 մչեցիներ: Երկու ժամ ետք, Անդրանիկ Զինուորական Խորհուրդի ժողով գումարեց: Ժողովին ներկայ էին Գնր. Մորէլ, Գնդ. Ջէնկիեվիչ, Բէժանբէկով եւ Կոմիսար Տոքթ. Յակոբ Չաւրիեւ[70]:

Առաջարկ դրուեցաւ բերդաքաղաքը լքել եւ քաշուիլ Կովկաս:

«— Ո՛չ, ըսաւ Անդրանիկ: Կարինը չենք կրնար լքել. եթէ զինուորը կռուի, ես ձեզի ցոյց կու տամ թէ ի՛նչ կարելի է ընել: Զինուորը կռուելու ալ պէտք չունի, միայն թէ մնայ խրամատներու մէջ մինչեւ առաւօտ. բաւական է որ կրակ բանայ երկու անգամ»[71]: Զօր. Անդրանիկ առաջարկ ներկայացուց հետեւեալ առաւօտ յարձակողականի ձեռնարկելու համար:

Հրամանատարը իր յոյսը դրած էր 600 մչեցիներուն վրայ, որոնց հաւատարմութեանը վրայ վստահութիւն ունէր:

— Բերդաքաղաքը պաշտպանելու բոլոր միջոցները սպառած են ըսաւ Ջենքիեվիչ, պէտք է քաղաքը լքել եւ նահանջել:

— Ես ալ այդպէս կը խորհիմ, յարեց Բեժանբէկով, այս գիշեր իսկ նահանջելու ենք[72]:

Բժիշկ Յակոբ Չաւրիեան ալ համաձայն էր ասոնց հետ:

Միայն Գնդ. Մորէլ համամիտ գտնուեցաւ Զօրավարին եւ կողմնակից էր կռուելու:

---

[68] Լեւոն Թիւթիւնճեան, Կարնոյ Ազկումին Ողբերգութիւնը, էջ 823–824:
[69] Նոյն, էջ 824:
[70] Նոյն, էջ 824:
[71] Նոյն, էջ 824:
[72] Նոյն, էջ 824:

— Դեռ առնուազն երեք օր հոս ենք եթէ նոյնիսկ գնդակ մը չարձակենք, — ըսաւ Անդրանիկ եւ ժողովը ցրուեց:

Գնդ. Բէժանբէկով կը չտապէր ամէնէն առաջ սրահէն ելլել: Անդրանիկ կեցուց զինք եւ ըսաւ.-

— Եթէ մինչեւ լուսաբաց Թորգոմը հոս չհասնի, ատրճանակի մէկ հարուածով պիտի սպաննեմ քեզ:

Զօրավարը գլուխը դարձուց ու գնաց անկողին մտաւ: Հրահանգ տուաւ որ մէկ ու կէս ժամէն արթնցնեն զինք:

Կէս գիշերէ ետք ժամը 3-ին, Գնդ. Թորգոմ հասաւ արիւնլուայ վիճակի մէջ: 170 զինուոններէն միայն 31 հոգի ողջ մնացած էին: Վահան Թոթովենց դիմաւորեց զիրենք: «— Սրիկայ Բէժանբէկովը» նահանջեց առանց ինծի լուր տալու — գանգատեցաւ Թորգոմ եւ մտան Անդրանիկի ննջասենեակը: Զօրավարը ուրախացաւ երբ տեսաւ Թորգոմը: Այդ օրը Թորգոմ փոխած էր երեք ձի, երեքն ալ սպաննուած, երբ ինք վրան հեծած էր[73]:

Նախնական խօսակցութիւններէ ետք Գնդապետը հարցուց Հրամանատարին թէ ի՞նչ որոշած է ընել:

«— Թորգոմ, յարեց Զօրավարը, քեզի յայտնեմ գաղտնիքս, թող մարդ չգիտնայ: Ես որոշած եմ պաշարուիլ այս բոլոր դասալիք երիտասարդներով, Կարնոյ պարիսպներուն մէջ: Այն ատեն կը տեսնես թէ ինչպէ՞ս կը կռուին ուզեն չուզեն: Մենք հոս վեց ամսուան դիմանալու չափ պաշար ունինք: Կարնեցիները հարցուփորձեր եմ. կ'ըսեն թէ ջուրը լերան տակէն կու գայ, եւ երբեք չի դադրիր: Եկողը գարուն է: Ռազմամթերքը այնքան առատ է որ, եթէ մեր զինուորները գիշեր ցորեկ անընդհատ կրակեն չորս տարի, դարձեալ չի հատնիր: Հացի վրայ հակակշիռ կը հաստատենք, ուտելիքը այդ պարագային կը բաւէ մէկ տարուան: Քաղաքէն հեռացուցած եմ արդէն ժամանակ առաջ ծերերը, կիները, երեխաները: Այս ծրագիրը հասունցած է մտքիս մէջ կացութիւնը հասկնալէս ի վեր. հոս պահեցի միայն երիտասարդները, ճակատ գացի կրկին, Ա. գունդի զինուորներուն իմ վրաս կրակ բանալէն յետոյ, կրկին անգամ համոզեցի զինուորները գոնէ երկու օր եւս պահել դիրքերը. երկու օր միայն, եւ ես գիտեմ թէ ինչպէ՞ս կը յաջողիմ թուրքերը մղել որ քաղաքը պաշարեն...ի՞նչ հոգ թէ մեր զօրքը կ'ուզէ հեռանալ, ես զանոնք կը ստիպեմ առիւծի պէս կռուիլ, երբ տեսնեն թէ պաշարուած են եւ փախուստի ճամբայ չկայ:

Անդրանիկը լռեց պահ մը:

Թորգոմ ժպտեցաւ:

---

[73] *Արսէն Մարմարեան*, Զօր. Անդրանիկ եւ Իր Պատերազմները, էջ 348:

— Այս պատերազմը, — չարունակեց Անդրանիկ, — կը մօտենայ իր վախճանին: Վեց ամիսէն աւելի չի տեւեր: Գերմանացիք սպառած են: Ընդհանուր զինադադարը վրայ կու գայ: Այն ատեն ամբողջ աշխարհ կը տեսնէ Կարինի պարիսպներուն վրայ մեր դրօշակները»...[74]:

Թորգոմ հիացաւ Հրամանատարին հնարամտութեանն ու ոգեմագիտութեանը վրայ, եւ ըսաւ.-

— Ես քեզի հետ եմ, Անդրանիկ:

Դուռը զարնուեցաւ:

Վահան Թոթովենց գնաց դուռը բանալու: Զինուոր մըն էր. երկտող մը բերած էր Զօրավարին: Անդրանիկ կարդաց.- «Թուրք զինուորները մեր աջ թեւի վրայ կը քալեն ձորի միջով: Ի՞նչ է ձեր հրամանը»:

Հրամանատարը գունատեցաւ: Ան լսելի ձայնով մը կարդացած էր թղթիկին պարունակութիւնը: Թորգոմ հարցական ակնարկ մը նետեց Զօրավարին վրայ:

«— Թողէք անցնին», ըսաւ Անդրանիկ զինուորին:

Զինուորը բարեւեց եւ դուրս ելաւ:

Զօր. Անդրանիկ, իրեն յատուկ ներգիտակցութեամբ, անմիջապէս գուշակած էր թէ ովքեր են «ձորի միջով» անցնողները: Ան դարձաւ իր մտերիմներուն եւ ըսաւ.-

«Թուրքերը չեն, մեր խոստմնադրուժ զինուորներն են, որ այդ ձորով կը փախչին: Վա՛յ սրիկաներ»[75]:

Գիշերուան ժամը 4-ին, Անդրանիկ այցելեց դիրքերը: Զինուորներուն գրեթէ բոլորը փախած էին: Դիրքերուն վրայ մնացած էին միայն քանի մը տասնեակ մշեցիներ եւ չապին-գարահիսարցիներ: Հերոսը յուզուեցաւ երբ տեսաւ իր հայրենակից չապին-գարահիսարցիները միայնակ դիրքերու վրայ: Ան հրամայեց որ անոնք ալ մտնեն քաղաք եւ հետեւին կռուիլ չուզող եւ նահանջող զինուորներուն:

Այսպէսով փուլ եկած էր եւ դաւաճանութեան զոհ գացած՝ էրզրումի մէջ պաշարուելով հայ զինուորը կռուի մղելու հանճարեղ հրամանատարին հնարամիտ ծրագիրը:

Անդրանիկ ճիշտ գուշակած էր. «սրիկայ Բեժանըէկովի» գունդերն էին փախչողները: Դաւաճանը մէկ գիշեր իսկ չէր սպասած ապահով փշաթելերու եւ խրամներու ետին: Ռուսահայ սպային

---

[74] *Լեւոն Թիւթիւնճեան*, Կարնոյ Անկումին Ողբերգութիւնը, (*Տես* Ցուշամատեան Մեծ Եղեռնի, էջ 825):

[75] *Նոյն*, էջ 826:

գաղտագողի փախուստը խուճապի մատնած էր Կարնոյ քաղաքային բնակչութիւնը: Ամէն մարդ սկսած էր փախչիլ: Միհրան Թուրիկեան կը նկարագրէ վերջին գիշերը էրզրումի մէջ.-

«...յոգնած էինք մենք. դուրսը ընդհատ-ընդհատ հրացաններու ձայներ կը լսէինք, մեզ հաւատացուցին թէ ամէն գիշեր այդպէս է, մենք քնացանք. կէս գիշերը անցած էր, արթնցուցին զիս զինուորները ըսելով թէ քաղաքը կը պարպուի, ելայ, գացի Զօր. Անդրանիկի կեցած տան առջեւ, տեսայ որ դեռ պահակ զինուորները կանգնած են, առանց որեւէ մէկու բան մը հարցնելու կրկին տուն դարձայ եւ զինուորներուն ըսելով որ բան մը չկայ, կրկին քնացայ. լոյսը հազիւ բացուած էր ելայ: Տան մէջ ոչ ոք կար, բացի քանի մը զինուորէ, որոնք հաղորդեցին թէ քաղաքը կը պարպուի եւ ժողովուրդը խռնուած է Կարսի Դուռը. հոն ամէն ոք զինուոր թէ գաղթական՝ ջանք կ'ընէր որ ինքը նախ ելնէ այդ դռնէն. տեսնողը պիտի կարծէր թէ Կարնոյ քարն ու փայտը մէկ-մէկ դեւ եղած կը հալածէ զիրենք, այնքան որ իրարանցում եւ խուճապ կը տիրէր հոդ, մենք ալ սպասեցինք մեր կարգին ու անցանք հոգիներուս մէջ կակիծ, բայց կրկին դառնալու յոյսը սրտերնուս մէջ...»[76]:

Ս. Վրացեան տարբեր ոճով կը նկարագրէ քաղաքին չուտափոյթ անկումը.-

«Փետրուար 27-ին ամենախայտառակ ձեւով ընկաւ էրզրումը, ուր հաւաքուած էին Անդրանիկի գլխաւորութեամբ 8000 լաւ զինուած զինուորներ, հարիւրից աւելի գործող թնդանօթ, նաեւ անհաշիւ ռազմամթերք ու պարէն»[77]:

Հեղինակը էրզրումի «խայտառակ» անկման պատճառը կը գտնէ Թիֆլիսի հայոց քաղաքական քաոսին մէջ.- «(Թիֆլիսի մէջ) յատուկ տիպ էր ստեղծւել «մի բաժակ թէյ»երով ռազմաճակատը պաշտպանողների: Կոչեր հրատարակողներ, ամէն տեսակ կօմիտէներ, խորհուրդներ, միութիւններ, խմբեր ու գումարտակներ Թիֆլիսում աւելի չատ էին, քան զօրամասեր ռազմաճակատում՝ Վանից մինչեւ Երգնկա»[78]:

Դէպի կարս նահանջի ճանապարհին, Կարնոյ պարիսպէն 15 վայրկեան հեռու, Անդրանիկ կը մտնէ Կարմիր Խաչի փոքրիկ խրճիթ մը: Զինուորներ հրամանատարին գուլպաները կը չորցնեն, որովհետեւ թրջուած էին եւ Անդրանիկի ոտքերը սկսած էին սառիլ:

[76] *Միհրան Թուրիկեան*, Քղիի Ճակատի Դէպքերը, էջ 86:
[77] *Ս. Վրացեան*, Անկախ եւ Միացեալ Հայաստան, էջ 19:
[78] *Նոյն*, էջ 12:

Զօրավարը մտածկոտ է, տխուր եւ յուսահատ: Քովը նստած է իր քարտուղարը՝ Վահան Թոթովենց:

— Ի՞նչ կը մտածես, Զօրավար, — կը հարցնէ Թոթովենց:

— Շատ բան կը մտածեմ, սիրելիս, — կը պատասխանէ ան: Թուրքերը գրաւեցին Կարինը, բայց անոնք պիտի պարտուին:

Հայոց բերդաքաղաքը գնաց, բայց թուրքերն ալ պիտի կորսընցընեն իրենց յաղթանակը: «Ես չէի կարծեր որ թուրքերը այնքան անխելք կը գտնուին, որ փճացնեն իրենց Միջագետքի եւ Պաղեստինի ճակատները եւ զօրքեր թափեն այնտեղ Կովկասեան արկածախընդրութեան մը համար: Թուրքերը պիտի յառաջանան, պիտի յառաջանան մինչեւ Պաքու, բայց յետոյ պիտի սկսին նահանջել, որովհետեւ անգլիական եւ ֆրանսական բանակները պիտի մտնեն Թուրքիոյ սիրտը եւ պիտի դադրի պատերազմը, մինչ թրքական Կովկասեան արկածախնդրութեան թեւը պիտի մնայ թաթարներու մէջ պարտուած»[79]:

— Անդրանիկ, մենք պիտի կրնա՞նք պաշտպանել Կարսը:

— Ո՛չ, բացարձակապէս ոչ, — կը պատասխանէ հրամանատարը կտրուկ ու վճռական:

— Մենք ի՞նչ պիտի ըլլանք:

— Պիտի կոտորուինք, բայց կռուելով եւ կոտորելով պիտի կոտորուինք...:

★ ★ ★

Զօր. Անդրանիկ իր հաւատարիմներով խուճապահար ժողովուրդին հետեւելով, բռնեց Սարըղամիչի ճամբան:

Սարըղամիչ հասնելուն պէս, Անդրանիկ հեռագրեց Հայաստանի Ապահովութեան Խորհուրդին, թէ՝ զաւաճաններով չրջապատուած ըլլալով, կը հրաժարէր Հայաստանի Երկրապահ Զօրաբանակի հրամանատարութենէն:

«Այսպիսի պայմաններու մէջ Անդրանիկի տեղ Նափոլէոն Պոնափարթն անգամ լինէր, հայկական բանակի գլուխ, հաւանաբար նոյնն պիտի չկարենար փրկչի դեր խաղալ, պաշտպանել հայոց բերդաքաղաքը – ոչ Էրզրումը եւ ոչ ալ յետագային՝ Կարսը»[80] – պիտի յայտարարէր յետագային, Միքայէլ Վարանդեանը:

Էրզրումի անկումով կը պարտուէր հայ յեղափոխութիւնը եւ կը կորսուէր Թրքահայաստանը, բայց ո՛չ թշնամիի անողոք հարուած-

---

[79] Արսէն Մարմարեան, Զօր. Անդրանիկ եւ Իր պատերազմները, էջ 377-378:
[80] Միքայէլ Վարանդեան, Մուրատ, էջ 314:

ներէն, այլ հայ ժողովուրդի անվճռականութեան, անմիաբանութեան եւ անիրատեսութեան պատճառով, ինչպէս նաեւ հայոց գործերու մէջ կարգապահութեան պակասին հետեւանքով:

Կը պարտուէր հայ յեղափոխութիւնը, որովհետեւ հայ ժողովուրդի 99 տոկոսը – պահպանողականներ, չէզոքներ, ունեւորներ ու կղերներ – չէին ուզած հետեւիլ Արաբոներու, Միհրան Տամատեաններու, Համբարձում Պոյաճեաններու, Սերոբ Ադբիւրներու, Անդրանիկներու, Գէորգ Զաւուշներու եւ Սեբաստացի Մուրատներու գծած ազատագրութեան միակ եւ ճշմարիտ ուղիին:

Կը պարտուէր հայ յեղափոխութիւնը, որովհետեւ հայ յեղափոխականները 1909-ի դէպքերէն դաս չառնելով յստակօրէն չէին դիրfաւորուած թուրf պետութեան հանդէպ, եւ 1914-ին անգամ մը եւս իյնած էին անոր թակարդին մէջ:

Կը պարտուէր հայ յեղափոխութիւնը, որովհետեւ թշնամին՝ աւելի խորամանկ եւ փորձառու, սուտ լոզունգներով օրօրած ու քնացուցած էր անոր ղեկավարները, անոնց ձեռքերէն խլելով նախապատրաստական աշխատանք տանելու առանձնաշնորհումը:

Կը պարտուէր հայ յեղափոխութիւնը, որովհետեւ հայ ժողովուրդը նախորդ տասնամեակներուն չէր անսացած Ներսէս Վարժապետեաններու, Գարեգին Սրուանձտեանցներու եւ Խուրրտ Ակնունիներու կոչերուն ու յորդորներուն, երթալու դէպի երկիր եւ ամփոփուելու սահմանամերձ գաւառներուն մէջ, Արարատի վեհապանծ չուքին ներքեւ:

Կը պարտուէր հայ յեղափոխութիւնը, երբ ստոյգ յաղթանակի առիթը ներկայացած էր իրեն, որովհետեւ Թիֆլիսի կովկասահայ փոլիթիկոանները յոյսերնին դրած էին դաշնագրի մը վրայ, փոխանակ հայու վճռակամութեան եւ գէնք ու զրահին:

Եւ վերջապէս կը պարտուէր հայ յեղափոխութիւնը, որովհետեւ անոր ղեկավարները, Ա. Համչխ. Պատերազմին որոշած էին թէ՛ թուրքին կողմը ըլլալ եւ թէ՛ ռուսին, առանց անդրադառնալու (ինչպէս որ պիտի ըսէր Կ. Սասունի)՝ թէ «պատերազմը միջին ճամբայ չէր ճանչնար, – կամ ա՛յս, կամ ա՛յն կողմը»...:

ԷՐԶՐՈՒՄԻ ԱՆԿՄԱՆ ՀԱԿԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆԸ ԹԻՖԼԻՍԻ ՄԷՋ

1918 թ. Փետրուարի վերջերը լուրերը դադրեցան եւ Թիֆլիս անտեղեակ մնաց Կարնոյ ճակատի անցուդարձերէն:

Թրքահայ յայտնի դէմքերէն՝ Աւետիս Թէրզիպաչեան ուրիշներու հետ ժողովի նստած էր: Ուշացած ներս մտաւ Տէր Զաքարեան՝ ժողովականներէն մէկը: Շշմած երեւոյթ մը ունէր. ճակտէն վազող

քրտինքները թաչկինակովը սրբելէ ետք յայտնեց թէ Զօր. Օտիշելի-ձէն Սարըղամիշէն հեռագրած է թէ էրզրումը թուրքերուն ձեռքը անցած է: Լուրը ստուգելու համար Տէր Զաքարեան Ազգ. Խորհուրդի Պիւրոն կ'երթայ, գոց կը գտնէ. Մամիկոնեանը կը փնտռէ, տունը չէ. Սամսոն Յարութիւնեանին կ'երթայ, չի գտներ, եւ հիմա ալ եկած է լուրը Արեւմտեան Խորհուրդին հաղորդելու եւ վերոյիշեալ պատճառներով ուշացած է ժողովին:

Նախ չուզեցին հաւատալ, որովհետեւ դեռ էրզրումի ճակատին վրայ հայերու եւ թուրքերու միջեւ բախումի լուրը չէին առած: Բայց երբ Տէր Զաքարեան ըսաւ թէ լուրը Վրաստանի Արտաքին Գործոց Նախարարութեան մօտիկ եւ հաւաստի աղբիւրէ կու գայ, իրար անցան: Ժողովականները հոս ու հոն վազեցին հեռաձայնային կապ հաստատելու համար բայց չյաջողեցան: Իջան քաղաքի Երեւանեան հրապարակը: Թատրոններէն ելլելու պահն էր: Փնտռեցին մէկը որ Աւետիս Ահարոնեանի տան հասցէն տայ իրենց: Մէկը չէր գիտեր, միւսը մօտաւորապէս տեղը գիտէր, իսկ երրորդ մը՝

«— Ինչո՞ւ կը փնտռէք Ահարոնեանի տան թիւը:

— Զինքը տեսնելու պիտի երթանք:

— Թիւը չեմ գիտեր, բայց երկու ժամ առաջ եկեղեցի գնաց:

— Ի՞նչ ընելու:

— Ամուսնանալու»[81]:

Անակնկալ լուրը չուարումի մատնեց բոլորը: Ամէն մարդ ուզեց եզրակացութիւն մը հանել:

— Եթէ էրզրում ինկած ըլլար, Ահարոնեան չէր երթար ամուսնանալու, – ըսաւ մէկը:

— Հապա՞ եթէ առաջ որոշած էր ամուսնանալ:

— Կը յետաձգէր:

Ըսի ըսաւներն ու այլանդակ արտայայտութիւնները չարունակուեցան մինչեւ յաջորդ օրը, երբ յայտնի եղաւ, որ Ա. Ահարոնեան անտեղեակ էր էրզրումի անկումէն:

Օր մը ետք Ապահովութեան Խորհուրդն ու Ազգային Խորհուրդը հեռագրային հաղորդակցութեամբ միաժամանակ տեղեկեցան ազէտին:

Ազգային Խորհուրդի նախագահ եւ գրագէտ Ա. Ահարոնեանը պիտի ողբար Կարնոյ անկումը, իւրայատուկ զգացականութեամբ.–

«Ո՞ւր էին հայ սպաները...: Այժմ պարզուած է որ էրզրումի շրջանի գիւղերի բնակիչները ծպտեալ տաճիկ զինուրներ են եղել,

---

[81] Ա. Թէրզիպաշեան, Նուպար, էջ 206:

Էրզրումը այս վիճակի մէջ է եղած երբ հասել է Անդրանիկը. մի մարդ, որ կարծես գնդակի հետ դաշն է կապել, որ իրան չդպի. մի մարդ որ միշտ ապրել է հերոսական կեանքով. մի մարդ, որ արհամարհել է մահը. մի մարդ, որի գլխից առաջ սիրտն է մտում. մի մարդ որ չի վախենում մահից»[82]:

Լուրը չզմեցուցիչ էր: Ամբողջ կովկասահայութիւնը ցնցուեցաւ: Ամէն մարդ պատճառ ու պատասխանատու փնտռեց եւ քննադատի դիրքին վրայ մնաց: Ահարոնեան պիտի ամբաստանէր ամէնքը, ի բաց առեալ իր Մորհուրդի «դատարկապորտաներէն»[83]:

Շահեկան են եւ իմաստալից՝ Աւետիս Թէրզիպաչեանի թուած պատճառները Կարնոյ անկումին համար.-

«Ռուսը՝ որ Պրեսթ-Լիթովսկի մէջ թուրքին ձգած էր էրզրումը:

Ռուսը՝ որուն հոգը չէր բնաւ թէ էրզրումը թուրքի՞ն պիտի ըլլար թէ հայուն:

Վրացին՝ որ իր սահմանները փրկելու լաւագոյն միջոցը, հայկական հողամասերէն (թուրքին) զիջողութիւններ ընելու մէջ կը գտնէր:

Թաթարը՝ որ գիրկը բաց՝ թուրքին գալուստը կը սպասէր:

Հայը՝ որ ռուսահայ է եւ թրքահայ:

Հայը՝ որ է՛ւ միջազգայնական է է՛ւ ազգայնական:

Հայը՝ որ Անդրանիկեան է եւ հականդրանիկեան:

Հայը՝ որուն վրայ դարերու ստրկութիւնը առանց հետքի չէ մըննացած:

Անդրանիկ եւ այն առողջ տարրերը, ռուսահայ թէ թրքահայ, կուսակցական թէ ոչ, այս կուսակցութենէն թէ այն, որոնք իտէալի սիրոյն համար անձնուիրութեան ոգիով ճակատը գացեր էին, փոքրամասնութեան մէջ մնացած էին:

Անդրանիկը, սակայն, այս քաոսին մէջ անգամ չէր վհատած: Ան բուռ մը ուժի կրթնած կռիւի ելած էր, բայց ան ուրիշ բան չէր կրցած փրկել, եթէ ոչ հայ կռուողին պատիւը»[84]:

Թիֆլիսի կովկասահայ ղեկավարները երբ լսեցին թէ հայոց բերդաքաղաք էրզրումը իննկած էր առանց կռիւի կամ դիմադրութեան, խուճապի մատնուեցան:

Նախազգալով որ հայ զօրքերը կրնային չդիմադրել նաեւ 1914-ի՛ սահմաններուն վրայ - եթէ թուրքերը չյարգէի՛ն Պրեսթ-Լիթովսկի դաշնագիրը եւ անցնէին սահմանը - Ազգային եւ Արեւմտահայ Խոր-

---

[82] *Լեւոն Թիւթիւնճեան*, Ցուշեր, *Պէյրութ*, 1975, էջ 309:

[83] *Նոյն*, էջ 309:

[84] *Ա. Թէրզիպաչեան*, Նուպար, էջ 207-208:

հուրդները միաձնաբար ժողով գումարեցին եւ որոշեցին պատգամաւորութիւն մը կազմել եւ ղրկել Կարս ու Սարըղամիշ, մարտական ոգի՛ ներշնչելու համար նահանջող գունդերուն եւ կասեցնելու թրքական յառաջխաղացքը: Պատգամաւորներուն մէջն էին Նիկոլ Աղբալեանը, Աւետիս Ահարոնեանը, Սիմոն Վրացեանը եւ քանի մը ուիրչներ, իսկ թրքահայոց կողմէ՝ Վահան Փափազեանը[85]:

Սարըղամիշի առջեւ ալ նոյն դիրքը ունէր հայ զինուորը· յուսալքուած էր, բարոյալքուած, եւ չէր ուզեր կռուիլ:

Այդ օրերուն Դրոն, Արէշովն ու Վրացեանը եկան ճակատ եւ զինուորական արտակարգ դատարան մը կազմեցին եւ մէկ-երկու զինուոր ալ գնդակահարեցին, բայց չկրցան փոխել հայ զինուորին կռուիլ չուզելու տրամադրութիւնը[86]:

Սարըղամիշի մէջ զինուորական պահեստները «բերնէ բերան լեցուն էին հսկայական պաշարով, որ կրնար ամիսներով կերակրել եւ ռազմանիւթ մատակարարել մեծ բանակի մը»[87]:

Թրքահայ առիւծասիրտ հայդուկներ Սեպուհն ու Մուրատը ուզեցին 200-է աւելի ձիաւորներով հակայարձակողականի անցնիլ, բայց ռուսահայ զօրավար Արէշովը հակառակեցաւ, աւելցնելով՝

«Կ'երեւի անոնք նորէն կ'ուզեն թուրք ու քիւրտ ջարդել· այս չեմ կրնար թոյլ տալ· զինուորական պատիւին դէմ է»[88]:

Մուրատ ու Սեպուհ, զայրացած, Սարըղամիշէն մեկնեցան:

Ապրիլ 12-ին իննակաւ Կարսը, Մայիս 15-ին Ալեքսանդրապոլը, եւ Մայիս 25-ին, հակառակ իր ցոյց տուած դիմադրութեան՝ Ղարաքիլիսէն[89]:

Թուրքերը դէպի Կովկաս սկսան յառաջանալ երկու ուղղութեամբ·- դէպի Թիֆլիս եւ դէպի Արարատեան Դաշտ, օգտուելով ցարական բանակներու թողած անսպառ ռազմամթերքէն, պարէնէն եւ այլ տեսակի ռազմական դիւրութիւններէն:

Թիֆլիսի մէջ խուճապը ծայր տուաւ: Թրքահայ գաղթականներ, որոնք նո՛ր բոյն չինած էին այնտեղ, խուճապային արտագաղթով մը ուղղուեցան դէպի Հիւսիսային Կովկաս:

Կառքի մը վարձքը՝ 6-7 օրուան մէջ բարձրացաւ 300-էն 2000, 3000 եւ մինչեւ 5000 րուբլի[90]:

---

[85] Վահան Փափազեան, Իմ Ցուշերը, Հատոր Բ., էջ 467:
[86] Նոյն, էջ 470:
[87] Նոյն, էջ 470:
[88] Նոյն, էջ 472:
[89] Ա. Թէրզիպաշեան, Նուպար, էջ 208:
[90] Նոյն, էջ 209-211:

Կարգը եկած էր Աւետիս Թէրզիպաչեանին եւ Վահան Փափազեանին, փախելու համար Թիֆլիսէն դէպի Հիւսիսային Կովկաս: Կառքերուն սակը 4–5000 րուբլի էր: Երբ հոս ու հոն կը վազեն դրամը եւ կառքը ճարելու, միտքերնին կ'իյնայ պարենաւորումի նախարար Աւետիք Սահակեանը (Հայր Աբրահամ), որուն փոխադրակառքերը ալիւր կը բերէին Վլադիկավկազէն եւ պարապ կը վերադառնային: Կ'ուղղուին դէպի Նախարարատուն:

Թէրզիպաչեան վեր գրասենեակը կ'ելլէ եւ փոխադրակառք մը կ'ուզէ՝ «կարծես թէ սիկարէթ մը ուզած ըլլայի»:

— Ամենայն սիրով, — կը պատասխանէ Հայր Աբրահամ:

Փափազեանի հաւատալը չի գար: Ամատունին ալ հետերնին առնելով կ'ուղղուին դէպի Վլադիկաւկազ:

Կարնոյ անկումով կը չքանար յոյսը Թրքահայոց Մեծ Երազին, կը գրաւուէր Թրքահայաստանը եւ կը կորսուէր ոսկի առիթը – թեթեւս միա՛կ առիթը – ազատագրուած տեսնելու համար հայոց երկիրը եւ իրականացած՝ Խ. Աբովեանի, Միք. Նալբանդեանի, Գամառ-Քաթիպայի, Ղազարոս Աղայեանի եւ Րաֆֆիի ոսկեղէն երազները: Հողը կորսուած էր. իսկ ժողովո՞ւրդը:

«Ճամբորդելու միջոց մը հնարողը կ'անցնէր ուրիշ բաղաքներ մխրճուելով աւելի ու աւելի խորերը Ռուսիոյ, յուսալով թէ հանգչելու յարմար կայանի մը պիտի հանդիպի վերջապէս, բայց ո՞ւր կար կայան. թափառականին ետեւէն ու առջեւէն, աջէն ու ձախէն ամենուրեք կը հետեւէին անօթութիւնը, հիւանդութիւնն ու բշնաութիւնը. մարդկային կրծոտ գազանութիւնը ստեղծած էր ահռելի դժոխք մը՝ Տանթէի նկարագրած դժոխքէն աւելի անմխիթար ու աւելի գարհուրելի:

Չկար ռուսական ոստան մը որ հայ թափառահալած փախստականին ոտքը կոխած չըլլար: Ստուար բազմութեամբ հասած էին Արմաւիր, Զարիցին, Գրզլար, Քազան, Մոսկուա, Նիժոլայեւսքի, Սամարա, Սեզիան, Վոլոտկա մինչեւ Թոմուսկ, մէկ ծայրը Արխանկել եւ միւսը մինչեւ Իրդուցք ու Վլադիվոստոք կը հասնէր: Արարատի կատարը հանգչող նոյեան տապանէն արձակուած աղաւնիի նման էր ան, որ ալեփրփուր ջուրերու կատաղի երուգներին վրայ գուր տեղ կը թեւածէր, գուր տեղ կ'որոնէր իր թաթերը, իր յոգնաբեկ թեւերը հանգչեցնելու տեղ»...[91]:

Ռուսահայ Գնդ. Բեժանբէկով Սարըղամիշէն հեռագիր մը ղրկեց Թիֆլիս «Մշակ» եւ «Հորիզոն» թերթերուն, իր դաւաճանու-

---

[91] *Նազարէթ Փիրանեան*, Դրուագներ Փախստական Կեանքէ, *Պոսթոն*, 1924, էջ 70:

թիւնը արդարացնելու եւ Զօր. Անդրանիկը նեմմացնելու դիտումով: Այդ հեռագրին մէջ բեժանըէկով կ'ըսէր.– «Կարինը իննկաւ, հակառակ Ա. եւ Դ. գունդերուն հերոսական դիմադրութեան»[92]:

Անդրանիկ, իր կարգին, «Հայկաչէն» ամսագրի խմբագրութեան ուղղուած նամակով մը քօղազերծեց Բեժանըէկովի սուտերը:

Ստորեւ կու տամ Անդրանիկի նամակը, արտագրուած բնագրէն, ամբողջութեամբ.–

«Յարգելի Խմբագրութիւն «Հայկաչէն»ի,

«Հորիզոն»ի եւ «Մշակ»ի Մարտ 10–ի թիւերուն մէջ կարդացի Գնդ. Պեժանպեկովի Սարիղամիշէն գրած Մարտ 8–ի հեռագիրը, հայկական առաջին հրացանաձիգ գնդի մասին:

Ես պատրաստ եմ հրապարակաւ յայտնելու որ ատոնք ծայրէ ի ծայր սուտ են: Գնդ. Պեժանպեկով առանց խղճահարութեան կը խեղաթիւրէ բացարձակ ճշմարտութիւնը: Մանրամասնութիւնները թողելով մօտիկ ապագային, առայժմ կը յայտնեմ հետեւեալը.–

Փետրուար 25–ի Իլիճա գիւղին մէջ, առաջին գնդին իմ վրայ կատարած հրացանաձգութենէն յետոյ, Իլիճայի առաջապահ դիրքը յանձնեցի Գնդ. Պեժանպեկովի ղեկավարութեան: Փետրուար 26–ի առաւօտ, առաջին գունդը առանց կռուելու, Իլիճայէն փախաւ մինչեւ Կարնոյ Տրապիզոնի Դրան տախտակաչէն տուներուն մօտ, նոյնիսկ առանց դիրք բռնելու ճանապարհին վրայ եղող Կէզ գիւղին մէջ: Գունդը թողուց Իլիճայի մէջ 300–ի չափ ռումբեր, մեծ քանակութեամբ փամփուշտ եւ այլ առարկաներ: Փետրուար 26–ին առաւօտը Գնդապետ Պեժանպեկով հեռախօսով յայտնած էր մեր չտապի նաչալնիկ գնդապետ Զենկիեվիչին եւ Էրզրումի ադրիադի առաջին պրիկատի պետ Գնդ. Մորելի, որ զօրքերը առանց կռուելու ձգեցին հեռացան Իլիճայէն: Փետրուար 26–ին ցորեկուան ժամը 12–ին, խուճապին առաջքը առնելու համար, մեկնեցայ դէպի Կէզ գիւղը եւ Կարնոյ պարիսպներէն դուրս գտայ Գնդ. Պեժանպեկովը, որ դառնապէս սկսաւ գանգատիլ իրողութեան մասին: Այնուհետեւ մենք բուռն ջանքերով յարձակեցանք թշնամւոյն վրայ եւ եթէ մեր զօրքերն 15–20 րոպէ եւս դիմանային, մենք յաղթութիւն տարած կ'ըլլայինք:

Պատմական իրողութիւններ խեղաթիւրելով չէ կարելի ծածկել սարսափելի մանրամասնութիւններ, որոնք անպատճառ պիտի յայտնուին ապագային:

Անդրանիկ»[93]:

---

[92] *Լեւոն Թիւթիւնճեան*, Կարնոյ Անկումին Ողբերգութիւնը (*Տես*, Ծուշամատեան Մեծ Եղեռնի, էջ 827):

[93] *Նոյն*, էջ 827:

Ա. Համչի. Պատերազմի վերջաւորութեան, Թուրքիոյ գինուորական տկարութեան գլխաւոր պատճառը տնտեսական էր:

1915 Նոյեմբերին, կայսերական Թուրքիա 800,000 գինուոր ունէր բոլոր ճակատներուն վրայ, գործօն ծառայութեան մէջ կամ իրեւ պահեստի ուժ: Մինչեւ 1918 Մարտ, 600,000 Թուրք գինուորներ դասալիք եղած էին գլխաւորապէս անօթութեան եւ հագուստեղէնի անբաւարարութեան պատճառով, բանակին թիւը իջեցնելով 200,000-ի[94]:

Փրոֆ. Ռիչըրտ Յովհաննիսեան կէս միլիոն կը գնահատէ Թուրք դասալիք գինուորներուն թիւը, ինչ որ մօտաւորապէս կը համապատասխանէ վերոյիշեալ վիճակագրութեան:

Անդրանիկն ալ ըրած էր ակնարկութիւն մը, 1918-ին Թուրքիոյ մէջ տիրող սովին մասին:

1927-ին սկիզբները, իր վախճանումէն վեց ամիս առաջ, Զօր. Անդրանիկ յայտնած էր իրեն այցելութեան եկած Արժ. Տ. Գարեգին Ք՜հնյ. Տէօվլէթեանին.-

«Մենք այն ժամանակ փայտով պիտի մտնէինք Հայաստան. ուտելիք բացարձակապէս չկար. Թուրքերը անօթի պիտի մեռնէին...»[95]:

Ա. Համչի. Պատերազմին, 1·5-3 միլիոն Թուրք ժողովուրդ եւ 488,257 գինուոր մեռած էին անօթութեան եւ հիւանդութեան հետեւանքով, մինչ ճակատին վրայ գոհուած Թուրք գինուորներուն թիւն էր միայն 133,574[96]:

Պատերազմին դեռ սկիզբները, 1914-ին, Թուրք գինուորները ո՛չ բաւարար կօշիկ, ո՛չ հագուստ եւ ո՛չ ալ կերակուր ունէին ուտելու, իսկ մարգանք ընելու համար ալ ուժ չունէին: Յետագային Թուրք Փրոֆ. Ահմէտ Էմին պիտի յայտարարէր որ Թուրք գինուորին անփոփոխ ճաշացուցակը կը բաղկանար չուտուելիք կերակուրէ մը, որ ուժ չէր հայթայթեր անոր ֆիզիքականին[97]:

1914-ին, Վանի մէջ Տոքթ. Ֆլարանս Ըշըր նկատած էր որ 60

---

[94] *Գերսամ Ահարոնեան*, Մեծ Եղեռնի ձամբուն վրայ, էջ 82:

[95] *Սարգիս Տէօվլէթեան*, Ցուշեր Շապին Գարահիսարէն, էջ 168:

[96] Sarkis Karayan, M.D. *An Inquiry into the Number and Causes of Turkish Human Losses During the First World War* ("The Armenian Review", Autumn, 1982, Vo. XXXV, 3-139, p. 285.)

[97] *Նոյն*, էջ 286:

թուրք զինուորներուն «համագգեստները» 22 տեսակ կերպասներէ պատրաստուած էին [98]:

1914 Յունուարին, պատերազմէն առաջ, երբ գերմանացի զօրավար Լիման ֆոն Սանտերս ուզած էր թրքական բանակը աչքէ անցրնել, գումարտակ մր առողջ երեւոյթով զինուորներ ընտրած էին քննութեան համար, որոնց հագցուցած էին փոխ առնուած լաւ համազգեստներ, որոնք պէտք էր ետ վերադարձուէին մթերանոց, քննութենէն ետք...: Թուրք հրամանատարը նոյնիսկ յայտարարած էր ֆոն Սանտերսին թէ իր բանակը ռազմափորձ չի կատարեր որովհետեւ զինուորները չատ տկար էին, կօչիկնին ալ պատռտած[99]:

Այս էր թուրք զինուորին վիճակը 1914-ին· իսկ 1918-ին, կարելի է անվարան ըսել թէ Վէհիպ փաշային անօթի ու կիսամերկ ասկեարները հայերուն համար ձգուած ռուս զինուորական մթերանոցներու անսպառ ռազմամթերքով եւ զինուորական կազմածներով է որ յաջողեցան ներխուժել Կովկաս: Դժբախտաբար Թիֆլիսի Հայոց Ազգային Խորհուրդը – ապաւինած Պրեստ-Լիթովսկի դաշնագրին – չկրցաւ օգտագործել այդ ռազմամթերքն ու ցարական բանակներուն մէջ ծառայած 250,000 ռուսահայ զինուորները:

Էրզրումի անկման մասին վանեցի ուսուցիչ Համբարձում Երամեանը յետագային պիտի յայտարարէր·-

«1917-18-ին, երբ ռուսերը թրքական ճակատի լեռնակուտակ մթերքները մեզ թողնելով կը հաշուէին, մեր վարիչ մարմիններն ու հրամանատարները չգիտցան այս սքանչելի պատեհութենէն օգտուելով՝ միացեալ կուռ ճակատ մը կազմել թուրքերուն դէմ, որոնց բանակը բարոյալքուած ու քայքայուած լինելով՝ հայերը պիտի յաջողէին դիւրաւ Հայաստան մը կազմել եւ կատարուած իրողութեան մը հանդէպ դնել կռուող կողմերը»[100]:

Նոյն իրողութիւնը կը հաստատէր նաեւ իրազեկ հեղինակութեամբ մը «Ֆրանսական Ժուռնալ» թերթի թղթակից Հանրի Պարպին[101]:

Ըստ Սարտարապատի *Հերոսամարտի հեղինակ Հ. Գ. Թուրչեանի, ռուսահայ ղեկավարները՝ Թրքահայաստանը լքելու որոշումը Թիֆլիսի համաժողովին տուած էին·-*

«Անառիկ բերդաքաղաք էրզրումը Անդրկովկաս տանող ուղիներու հանգոյց ու դարպասն է: Էրզրումի յաջող պաշտպանութիւնը

---

[98] *Նոյն*, էջ 287:
[99] *Նոյն*, էջ 286:
[100] *Հ. Երամեան*, Ցուշարձան Վան-Վասպուրականի, *Հտ. Ա.*, էջ 337:
[101] *Նոյն*, էջ 337:

Անդրկովկասը կ'ապահովէր բրբական ներխուժումին դէմ: Սակայն այն կրաւորական դերը, որ Դաշնակցութիւնը կամովին ստանձնած էր մենշեւիկներու եւ մուսավաթականներու հետ Թիֆլիս կնքած դաշնագրով, իր տխուր արտացոլումը գտած էր նաեւ էրզրումի մէջ եւ նախապէս վտանգած եւ անհնարին դարձուցած անոր պաշտպանութիւնը»[102]:

Արեւմտահայ Դաշնակցականներու օրկան՝ Երեւանի «Աշխատանք»ը յատուկ թղթակից մը ունէր Էրզրում, որը յիշեալ թերթի էջերուն վրայ ականատեսի իրազեկութեամբ, պարբերաբար թղթակցութիւններ ղրկած էր բերդաքաղաքի անկման մանրամասնութիւններուն շուրջ: Հ. Գ. Թուրչեան կու տայ կարգ մը մէջբերումներ վերոյիշեալ թերթի յօդուածներէն.–

«Ինչո՞ւ նահանջեցինք», *հարց կու տայ «Աշխատանք»ի թղթակից Պօղոս Հիւսեանը*:

«Ըսե՞լ, որ թշնամի գերազանց ուժն էր, որ մերոնց հարկադրեց քաղաքը թողուլ.– Ո՛չ, երբեք, որովհետեւ անիկա հազիւ 4000 հոգի կար, իսկ մեր զինուորներուն թիւը 9–10,000–ի կը հասնէր.

Ըսե՞լ, որ պետք եղած անհրաժեշտ ռազմամթերքը կը պակսէր, ամենեւին ո՛չ, որովհետեւ այնքան ռազմամթերք կար, որ նոյնիսկ հակողութեան տակ պահել կարելի չէր.

Ըսե՞լ, որ թշնամիին դիրքերը մերոնցմէ շատ աւելի ապաստարան էին նոյնպէս ճիշդ չէ, որովհետեւ մերոնք 500–է աւելի թնդանօթներով ապահովուած բերդերով շրջապատուած էին, մինչդեռ թշնամին բաց դաշտին մէջ կը գտնուէր...:

Մօտ 15,000 հոգի ջախջախիչ մեծամասնութեամբ տղամարդ. բոլորն ալ զինուած, բայց կատարեալ խուճապի մատնուած, կը նահանջեն ջանալով վայրկեան մը առաջ բաղաքէն հեռանալ, իրար կը հրմշտկեն ու կը կոխկրտեն»...[103]:

★ ★ ★

Անտիկ բերդաքաղաք Էրզրումէն ռուսահայ գօրքերուն անփառունակ փախուստը, հայ ազգին համար այնքա՛ն ողէտալի ու եղերական հետեւանքներով, Հ. Յ. Դաշնակցութեան օրկանի՛ն մէջ իսկ երգիծանքի առատ նիւթ հայթայթած էր.–

1920 *թուականին, Երեւանի «Յառաջ» թերթին մէջ երգիծաբան Լեո–կամաար կը գրէր.–*

---

[102] Հ. Գ. *Թուրչեան*, Սարտարապատի Հերոսամարտը, *Երեւան*, 1969, էջ 93:
[103] *Նոյն*, էջ 101 (*Տես*, «*Աշխատանք*», *Երեւան*, 1918, *Մայիս* 18, *թիւ* 95):

«Կարնոյ մէջ կար 600 թնդանօթ, անսպառ ռումբ եւ Տաճիկին ունեցածէն աւելի զօրք· ուզենար նէ ջարդ ու փշուր կ'ընէր զայն, սակայն Հայաստանի նպատակը չէր կազմեր մարմնական պատիժներով խելքի բերել հակառակորդն, այլ կրթիչ միջոցներով, նուրբ ձեւերով հասկցնել իր միտքը: Այս պատճառով հրաման տուաւ բերդապահ թնդանօթային գունդին՝ տաճիկի երեւնալուն բնաւ չկրակել, այլ դատարկ թնդանօթներու բերանները շեշտակի յառել թշնամիի աչքին մէջ, որ ամչնայ ու փաշուի:

Յետոյ: Կարնոյ մէջ կար անսպառ մթերք, հագուստ եւ ուտելիք: Հայաստանը մտածեց ներսերը փոխադրել զանոնք դժբախտ պարագային Տաճիկին ձեռքը չիյնալու համար: Բայց որովհետեւ այդ անսպառ մթերքը կրելով չէր հատնիր, ուստի Խնամատարական, Եղբայրական Օգնութեան, Գիւղատնտեսական, Զինուորական Միութեան, Որբախնամ եւ այլ կոմիտեներէն թիւով 68 կոմիտէ շրջեց եւ կարին ղրկեց, որ այդ մթերքները տեղն ու տեղը···ուտեն:

Մինչդեռ Հայաստանն այս պատրաստութիւններով էր զբաղած, Տաճիկը Մամախաթունին մէջ դարձաւ իր խոհարարին եւ ըսաւ·

— Դուն օճախը կպցուր, կերակուրը դիր վրան, ես երթամ կարին գրաւեմ՝ գամ ուտեմ:

— Կ'ուշանաս, ճանըմ, կերակուրը կը պաղի, — առարկեց խոհարարը:

— Դեռ կերակուրի սոխը չբռդած ես հոս եմ»...[104]

Այնուհետեւ «Ահաւոր ճակատամարտը Էրզրումի Տակ» են-թագլխով Լեռ-Կամսար կը շարունակէ·-

«Մեր ամբողջ ուժը կը բաղկանար երեք հազար զինուորներէ, 68 ուտիչ մարմիններէ եւ 600 բաղածայն թնդանօթներէ, որոնք կոչուած էին իրենց բարոյական ազդեցութիւնը ի գործ դնել անկիրթ թշնամիին վրայ:

Դրութիւնը այսպէս էր, երբ Տաճիկը հրաման ըրաւ առաջ շարժելու: Անոր ուժը կը բաղկանար 300 զինուորներէ, որոնց կ'առաջնորդէին նոյն թիւով շուէեր առաջնին ինկած: Խորամանկ Տաճիկը իր յարձակման ատենները դիտմամբ երեկոյ էր ընտրեր, երբ շուէերը երկար կ'ըլլան եւ ահարկու: Երբ Տաճիկը Կարնոյ պատին մօտեցաւ, 600 թնդանօթները մէկէն···լռեցին: Տաճիկը զարմացաւ եւ զարմանքը թնդանօթներու լուռ հայեցքներու տակ անկարգ էրիչի փոխուեցաւ: Տաճիկը ուշի եկաւ եւ նորէն յարձակեցաւ: Մարտը բորբոքելով, երկուստեք իրարու վրայ խոյացան անհնարին հարուածներով: Կռիւին յաջողութիւնը մեր կողմը դարձած էր, երբ

---

[104] Նոյն, էջ 103–104:

արեւի տաք ժամանակ յանկարծ մեր զօրքերուն շուքերը դաւաճանութեամբ կռուողներու ետեւը անցան: Այս դէպքը լքում յառաջացուց մերիններուն մէջ եւ զօրքը կռնակ դարձնելով փախաւ:

Տանիկը մեր թնդանօթներու տեղատարափ յութեան տակ քաղաք մտաւ»[105]:

Թիֆլիսի մէջ վրացի Մենշեւիկներու (փոքրամասնական համայնավարներ), ազրբէյջանցի Մուսաւաթականներու (թաթար պահպանողական կուսակցութիւն) եւ Դաշնակցականներու միջեւ կայացած դաշինքին մասին Լեո-Կամսար կը գրէ.-

«Եւ ժողովի նստան Կովկասեան եղբայրները Թիֆլիսի մէջ, թէ ինչպէս ընեն, որ առանց կռուելու յաղթեն Տանիկին»...[106]:

Թուրքերը 1914-ի սահմանին վրայ կանգ չառին, ինչպէս միամտօրէ՛ն կը կարծէին Ստեփան Մամիկոնեան, Արշակ Ջամալեան եւ իրենց համախոհները: Արեւելահայերը շատոնց փրկուած ըլլալով Պարսկաստանի վայրագ լուծէն, տեսակ մը գերակայութեան զգա-*

---

[105] *Նոյն, էջ* 104-105 (*Տես, «Ազգային Այբենարան», էջ* 79, 80, 81):
[106] *Նոյն, էջ* 105 (*Տես, «Ազգային Աբենարան», էջ* 70):

* *Արեւելահայութիւնը Պարսկական տիրապետութենէն ազատագրուած էր* 1828 *թուականին եւ մտած ռուսական հովանաւորութեան ներքեւ: Ռուսահայութեան դարաւոր երազը իրականացած էր:*

Այդ առթիւ, հեռաւոր Հնդկաստանի Կալկաթայի հարուստ հայ գաղութէն Մեսրոպ Թաղիաթեան երեւանցիներուն ուղղած իր 1828 *Նոյեմբեր* 1*-ի «Թուղթ»ին մէջ կը գրէր.-*

«Աչքերնիդ լո՛յս, որ մեր քաղցր աշխարհքն դառն չարչարանքից ազատուեց. Քրիստոսի Տէրութեան ներքոյ ինկաւ: Փա՛ռք Բարերարին Աստուծոյ, որ այսուհետեւ նեղութիւն չէք ունենալէց. ազատ քաղաքացի պիտի անուանիք»:

«Արդ ժամանակն է որ դուք ազգովին արթնութեան գաք եւ ձեր ազգասիրութեան եւ իմաստութեան ապացոյցը բերէք՝ ոյժ տալով դաստիարակութեան եւ լուսաւորութեան ազգիս զաւակներուն»:

Իսկ Կալկաթայի հայոց խօսած ճառին մէջ, 7 *Փետրուար* 1828, *Թաղիադեան կոչ կ'ուղղէր Հայաստան երթալ եւ լծուիլ վերածաղկումի գործին.-*

«Եկա՛յք եկցո՛ւք ի Հայաստան, համբուրեցո՛ւք զուարճախառն արտասուօք զփրկեալ հող Հայրենեաց մերոց: Երկրպագցո՛ւք աշխարհասասան Դրօշակին Արշակունեաց՝ որ ննջեացն եւ յարեաւ, եւ այլեւս ո՛չ մեռանի...

Թաղիաթեան ապա Աստուծմէ կը խնդրէ.- Տո՛ւր Ազգիս Հայոց զշինութիւն եւ զբարեկարգութիւն, յայժմ հետէ մինչեւ յաւիտեան»:

(*«Դիւան Մ. Թաղիաթեան», էջ* 429, 435-6, 447-48) *Մեսրոպ Եպսկ. Աշճեան*

Իսկ Խաչատուր Աբովեան կը գրէր իր «Վէրք Հայաստանի» գիրքին մէջ.-
«Օրհնուի՛ էն սըհաթը երբ Ռուսաց զօրքը ոտք դրաւ Հայաստան. Ռուսաց թուրին սարե՛րն էլ չեն դիմանայ (Բիւզանդ Եղիայեան, Արեւմտահայ Դատը Անջատողական չէր՝ Բարեկարգչական էր (*Տես «Հայրենիք» Օրաթերթ, Հոկտ.* 18, 1980):

ցում ունէին Թրքահայոց հանդէպ: Վերջին հաշուով ջարդուողները Թրքահայերը եղած էին եւ Թրքահայոց վերապրողնե՛րն էին որ գացած եւ տեղաւորուած էին Կովկաս իբր ողորմելի «գաղթականներ»: Ռուսահայոց ունեցած այս գերակայութեան գգացումն էր որ Շիրվանզադէին արժած էր չառաչուն ապտակ մը Անդրանիկէն: Այս պատճառով անոնք չատ կարեւորութիւն չտուին Թրքահայաստանի պաշտպանութեան գործին:

Երբ Նազարբէկով Սարըղամիշը Թուրքին յանձնեց եւ Ալեքսանդրապոլ եկաւ, Անդրանիկ ըսաւ իրեն.- «Ռուսերը Պրեսթ-Լիթովսկի դաշնագրով Թուրքերուն տուած են մինչեւ Արփա Չայ: Բայց Թուրքերը հոն կանգ պիտի չառնեն: Պիտի գրաւեն Ալեքսանդրապոլն ալ որպէսզի երթան մինչեւ Պաքու: Եկուր Ալեքսանդրապոլի հսկայ պահեստները փոխադրենք Լօռիի լեռները եւ հոն դիրք բռնենք:»

Նազարբէկով պատասխանեց.- Ատանկ բան կարելի՞ է. Թուրքերը պիտի յարգեն իրենց ստորագրութիւնը. իրենք մինակ չեն. իրենց հետ գերմանական ստորագրութի՛ւնը կայ...[107]:

Էրզրումի անկման գլխաւոր պատասխանատու Գնդ. Բեժանբէկովը, յետագային, Ռուսահայաստանի՛ հողին վրայ, բոլորովին կերպարանափոխուած, իր զինուորական պարտականութեանց գլուխն էր, ըստ երեւոյթին:

Ակնարկ մը կայ իր մասին Զօր. Սիլիկեանի կոչին մէջ, Սարտարապատի ճակատամարտի նախօրեակին.-

«Ցանո՛ւն բազմաչարչար ժողովրդի ֆիզիքական գոյութեան,
Ցանո՛ւն ոտնակոխ եղած ճշմարտութեան -
Ոտքի՛ կանգնեցէք: Դէպի՛ սրբազան պատերազմ:
Բոլոր գէնքի ընդունակ տղամարդիկ պատրաստ են
Ներկայանալ երեւանում զօր. Բէժանբէկին, իսկ բոլոր
Հաւաքուած մթերքները պէտք է յանձնել տեղական Ազգ.
Խորհուրդներուն»...[108]:

ԿԱՐ ԺԱՄԱՆԱԿ...

(Սարգիս Կուկունեանի Արշաւախումբը)

Եւ այսպէս, քաղաքական կարգ մը ազդակներ աւեր գործած էին արեւելահայոց քաղաքական մտածողութեան եւ մարտունակութեան ոգիին վրայ, պոկելով հայրենասիրութեան ամէն զգացում անոնց

---

[107] Զօր. Անդրանիկի Կովկասեան Ճակատի Պատմական Օրագրութիւն, էջ 96:
[108] «Նոր Աշխարհ» Ամսաթերթ, Լոս Անճելըս, Քալիֆ., Մայիս, 1979:

սրտերէն եւ պատճառ հանդիսանալով Թրքահայաստանի լքումին:

«Այս մեր երկիրը չէ՛...մենք մե՛ր երկիրը պիտի երթանք...»:

Կար ժամանակ, երբ կովկասահայութիւնը «հոգի կու տար» Թրքահայոց օգնութեան փութալու եւ Արեւմտահայաստանը ազատագրուած տեսնելու համար:

Այս առնչութեամբ լաւագոյն օրինակը, թերեւս, Սարգիս Կուկունեանի արշաւախումբն է:

1890 թուականն է: Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը դեռ նոր սկսած է կազմակերպուիլ: Սասնոյ հերոսական ժողովուրդը ընկճելու եւ արծուեբոյները քանդելու նախափորձերն են որ տեղի կ'ունենան Տարօնի աշխարհի մէջ: Սասունցին, Միհրան Տամատեանի, Հրայր-Դժոխքի, Համբարձում Պոյաճեանի, Գէորգ Զաւուշի եւ այլոց ղեկավարութեամբ ամէն տեղ հերոսաբար կը դիմադրէ թուրք զօրքերուն եւ քիւրտ ջարդարար-թալանիչներուն: Հայ յեղափոխական շարժումը ծածուկ կերպով սկսած է կազմակերպուիլ եւ առհասարակ Տարօնի հայութիւնը խանդավառ է յեղափոխութեան գաղափարով:

Կովկասահայութեան մէջ ալ խանդավառութիւնը մեծ է հայ յեղափոխական կազմակերպութիւններուն նկատմամբ, եւ ընդհանուր համակրանք մը կայ դէպի տառապակոծ թրքահայութիւնը եւ փափաք՝ երկրի իրենց արենակիցներուն օգտակար հանդիսանալու:

Կովկասի մէջ Սարգիս Կուկունեանի նախաձեռնութեամբ ծայր կու տայ շարժում մը, կազմակերպելու արշաւախումբ, երթալու երկիր եւ օգնութիւն հասցնելու իրենց գոյութեան համար պայքարող թրքահայերուն:

Կուկունեան Թիֆլիսի մէջ հանգանակութիւն կը կազմակերպէ կազմուելիք արշաւախումբին ի նպաստ: Մեծահարուստ Տատուրեանը կը նուիրէ 5000 րուպլի, իսկ նաւթի արքայ Մանթաշեանը՝ 1500 րուպլի[109]:

Կուկունեանի գլխաւորած շարժումը տարերային հոսանք մըն էր, ոգեւորիչ, ազգասիրական ու ազնիւ, բայց դժբախտաբար կանխահասօրէն գործի անցած էր եւ՝ պատերազմի դաշտ նետուած անբաւարար ուժերով:

Արշաւախումբը՝ մօտ 100 ուխտեալ ու անձնուրաց երիտասարդներ, որոնցմէ 24-ը ձիաւոր, 1890 թ. Սեպտեմբեր 22-ին, կը հասնի Կարս[110] ու կ'անցնի թրքական սահմանը:

Կարսի հայ օրիորդները արշաւախումբին կը նուիրեն մեծ դրօ-

---

[109] Գ. Լազեան, Յեղափոխական Դէմքեր, էջ 287:

[110] Նոյն, էջ 288:

Սարգիս Կուկունեան (ձախին)

չակ մը, վրան գրուած՝ «61 – Պերլինի դաշնագրի յօդուածը – եւ Մ.Հ.» (*Միութիւն Հայաստանի*)[111]:

Արշաւախումբը քիւրտերու հետ կ'ունենայ առաջին բախում մը: Թշնամին, պարտուած, կը նահանջէ, տալով զոհեր: Վերակազմուելով եւ աւելի ստուար ուժերով քիւրտերը կը վերադառնան պատերազմի դաշտ:

Հայ զինուորները նոր դիրքերու վրայ քաշուած ատեն, ռուս սահմանապահ ուժերը թիկունքէն վրանին կը կրակեն: Կուկունեան կը հրամայէ չփոխադարձել: 60–70 հոգի առժամաբար կը նահանջեն ռուսական հող: 26 հոգի ալ կը ձերբակալուին: Ասոնց մէջ էր Սարգիս Կուկունեանը:

Ցարի կառավարութիւնը հակառակ էր հայ ազատագրական շարժման: Ձերբակալուած հայ զինուորները կը տարուին Կարս ու կը յանձնուին կառավարութեան: Տեղի կ'ունենայ դատավարութիւն, որ կը տեւէ երկու տարի: Կուկունեան 20 տարի տաժանակիր աշխատանքի կը դատապարտուի, որուն 7 տարին չդիմայակապ եւ ապա՝ մշտական աքսորի: Միւս զինուորները 8–15 տարի տաժանակիր աշխատանքի կը դատապարտուին:

---

[111] Նոյն, էջ 288:

Ռուսական իշխանութիւնները չատ անկարեկիր վերաբերում ցոյց տուած էին Կուկունեանի յեղափոխական արշաւախումբին նկատմամբ, ընկճելով շարժումը իր սաղմին մէջ: Թէպէտեւ Թրքահայոց օգնութեան փութալու Կուկունեանի արշաւանքը ձախողած էր, բայց դատավարութիւնը մեծ յուզում ու ոգեւորութիւն յառաջացուցած էր հայութեան եւ յատկապէս հայ յեղափոխական շարքերուն մէջ:

15 տարիներու աքսորէ ետք, Կուկունեան վերադարձած էր Թիֆլիս, 1906-ին, օգտուելով 1905-ի ռուսական վիժած յեղափոխութեան հետեւանքով չնորհուած ընդհանուր ներումէն: Ան ֆիզիքապէս քայքայուած էր Սախալինի մէջ անցուցած տաժանակիր աշխատանքին բերումով: Աքսորի մէջ ամուսնացած էր աքսորական կնոջ մը հետ, որմէ ունեցած էր 2 զաւակ: 1912-ին դարձեալ հալածանքի ենթարկուելով ցարական բռնատիրութեան կողմէ, մահացած էր Օրիօլ քաղաքի գնտանին մէջ, չդիմանալով նոր տառապանքներու:

ԵՐԲ ՋՕՐԱՎԱՐԸ ԿԸ ԴԱՌՆԱՅ ՀԱՅԴՈՒԿ

Էրզրումի անկումէն ետք, Անդրանիկ Սարըղամիշէն իր հրաժարականը ղրկեց Զօր. Նազարբէկեանին, իսկ պատճէնն ալ Ապահովութեան Խորհուրդին: Ալեքսանդրապոլի վրայով ան անցաւ Թիֆլիս:

Թրքահայ զօրաբաժնի հրամանատարութենէն հրաժարելէ ետք, Զօր. Անդրանիկ հանեց վրայէն զօրավարի համազգեստն ու նշանները, հագաւ կամաւորի խաքի պլուզ մը եւ վրայէն կաշիէ գօտի մը: Գօտիէն կապուած էր ատրճանակը, որուն բամպակէ առասանը կախուած էր անոր վիզէն: Զօրավարը ծրագրած էր դառնալ հայդուկ եւ երթալ կռուելու Զանգեզուրի լեռներուն վրայ:

Անդրանիկի խաքի չապիկին պարզունակ խեղճութիւնը զօրաւոր կերպով կը հակադրուէր իր թիկնապահ Տօքթ. Պօնափարթի համազգեստին չիքութեանը հետ: Անոր սպայական խաքի համազգեստը, միշտ արդուկի տակէն նոր ելածի պէս, ոսկեգոյն փայլուն կոճակներով եւ դեղին կաշիէ մոյկերով՝ կը փայլէր արեւին տակ: Մոյկերու ներբաններուն վրայ նոր յաւելումներով, անոր կարճ հասակը երկարած էր: Անդրանիկը եւ Տօքթ. Պօնափարթը չճանչցող մէկը առանց վարանումի Տօքթ. Պօնափարթը պիտի առնէր Անդրանիկի տեղ, իսկ Անդրանիկը «Անդրանիկի» թիկնապահին տեղ:

Անդրանիկի հրաժարումէն ետք, Զօր. Նազարբէկեան առաջարկ ներկայացուց Ազգային Խորհուրդին, որպէսզի անոր թրքահայ զօ-

Տոքթ. Պոնապարթ

Անդրանիկ՝
Հրամանատարը
Կամաւորական
Առաջին Գունդի

բաբաժինը լուծելով, զայն Հայկական Բանակին մէջ միաձուլէ:
Անդրանիկ համամիտ գտնուեցաւ առաջարկին:

Էրզրումի անփառունակ անկումին հետեւանքով, մելամաղձոտ հոգեվիճակ մը ունէր հերոսը այդ օրերուն: Ինկած բերդաքաղաքի մասին որեւէ խօսք կը ծառայէր միայն անոր սրտին վէրքը «արիւնցընելուն»: Քիչ կը խօսէր, անդադար կը ծխէր, եւ երբեք չէր մերժեր քօնեաքի գաւաթները, զորս Տոքթ. Պօնափարթ պարբերաբար կը հրամցնէր իրեն:

Զօր. Նազարբէկեան Ալեքսանդրապոլ կը գտնուէր: Անդրանիկ անոր քով ղրկեց Աւետիս Թէրզիպաշեանն ու ժիրայր Միրզաեանը, յայտնելու թէ ինք նպատակ ունի Ալեքսանդրապոլ գա-

լու, Թրքահայ զօրամաս կազմելու եւ իր տրամադրութեան ներքեւ կառւելու Զանգեզուրի լեռներուն վրայ:

Երկու պատուիրակները մեկնեցան Ալեքսանդրապոլ եւ այցելութիւն մը տուին Զօրավարին:

Խօսակցութեան ընթացքին Զօր. Նազարբէկեան ակնարկեց Թիֆլիսի Ազգ. Խորհուրդի այն նիստին, երբ ժողովականները մերժած էին մահապատիժի իրաւունք չնորհելու զօրավարներ Անդրանիկին, Արէշովին եւ իրեն, աւելցնելով՝ որ Ազգ. Խորհուրդի այդ որոշումը պատճառներէն մէկն էր էրզրումի անկման:

Գալով հայկական զօրքերու թերութիւններուն, Զօրավարը ըսաւ թէ թշնամի բանակը մէկ գլուխ ունի, որմէ կը ստանայ մէկ հրաման, մինչ մերինն ունի Սէյմը, Նախարարաց Խորհուրդը, Կուսակցական Պիւրոն, Սէյմի Հայկական Ֆրաքսիոնը եւ Ազգային Խորհուրդը[112]:

Անդրանիկի մասին ան ըսաւ.-

«— Անդրանիկ ունի ձիրքեր՝ որոնց մէջ քաջութիւնը վերջէն չի գար. կռիւի մէջ, ան ունի հազուագիւտ հնարամտութիւն եւ պատրաստակամութիւն մը, որ չատ մը զօրավարներու կը պակսի, բայց յախուռն է ան եւ չատ դիւրայոյզ, յետոյ անոր կը պակսի գիտական թէքնիքը: Եթէ ես անոր էրզրում երթալուն տուի իմ համաձայնութիւնը, պատճառն այն էր՝ բերդապահ զօրավարներէն որուն որ առաջարկեցի այդ պաշտօնը, ան՝ կամ մերժեց եւ կամ, որպէս պայման, առաջադրեց թնդանօթաձիգ սպաներու եւ մասնագէտներու այնպիսի՛ թիւ մը, զոր մեր պայմաններու մէջ ճարելը, նոր էրզրում մը չինելու չափ դժուարին բան մըն էր մեզ համար»[113]:

Անդրանիկի նոր Թրքահայ զօրամաս մը կազմելու ծրագրին մասին ան կ'ըսէ.-

«— Խարաշօ, խարաշօ, (լաւ, լաւ) Անդրանիկ թող անմիջապէս Ալեքսանդրապոլ գայ»:

Վերադարձի ճամբուն վրայ, կառախումբին մէջ Թէրզիպաչեան եւ Միրզախանեան կը հանդիպին Ազգ. Խորհուրդէն երկու անդամներու, որոնք Կարս այցելած էին, տեղւոյն վրայ քննելու կացութիւնը:

— Կարսը՝ էրզրում չէ՛, — կ'ըսէ անոնցմէ մէկը, — ամբողջ տարի մը նետելիք ռումբ ունի ան իր պահեստներուն մէջ...:

— Ռուսահայ գինուորը գիտէ թէ Կարսը Ռուսահայաստանի դուռն է, — կ'աւելցնէ երկրորդը:

---

[112] Ա. Թէրզիպաչեան, Անդրանիկ, էջ 339:
[113] Նոյն, էջ 340:

Անդրանիկ անմիջապէս Ալեքսանդրապոլ կը մեկնի կարգ մը նախնական կարգադրութիւններ ընելու։

Վերադարձին ան ծերունի, յոգնած ու հանդրարտաբարոյ Զօր. Նազարբէկեանի մասին կ'ըսէ.– «Զօրքին գլուխը դողացնող հրամանատար մը պէտք է, մինչդեռ Նազարբէկով ի՛նքն է որ կը դողայ»...[114]։

ԱՀԱԻՈՐ ԶՐՊԱՐՏՈՒԹԻՒՆ ՄԸ ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ ԴԷՄ

Թիֆլիսի Հայոց Ազգային Խորհուրդին եւ Ապահովութեան Խորհուրդին անդամները վերջապէս սթափեցան եւ տեսան թէ Թրքահայաստանի կորուստէն ետք կարգը եկած էր Ռուսահայաստանի։ Դիմեցին Անդրանիկին եւ խնդրեցին որ բանակ մը կազմակերպէ Ռուսահայաստանը փրկելու համար։

Հայաստանի Ապահովութեան Խորհուրդին կողմէ Պարոյր Լեւոնեան, 1918 Մարտ 26 թուակիր հետեւեալ նամակը ղրկեց Անդրանիկին.–

«Զօր. Անդրանիկ,

Հայաստանի Ապահովութեան Խորհուրդը ի նկատի առնելով Էրզրումի անկումէն յետոյ ստեղծուած ճակատի ծանր դրութիւնը, ինչպէս նաեւ Ձեր հրաժարականէն յառաջացած դժուարութիւնները Երկրապահ Զօրամասի անմիջական վերակազմութեան գործին մէջ, եւ միաժամանակ խորը գնահատելով ներկայ ճգնաժամային օրերուն ձեր զինուորական փորձառութենէն եւ հմայքէն օգտուելու անհրաժեշտութիւնը՝ որոշեց խնդրել Ձեզմէ որ չուտափոյթ ձեռնարկէք մի զօրամասի կազմութեան Ձեր հրամանատարութեան ներքոյ մարզուած եւ անձնուէր ուժերէ եւ փութաք ճակատի պահպանութեան»[115]։

Անդրանիկ, անսալով ռուսահայոց հայրենիքի կանչի ձայնին, անմիջապէս Ալեքսանդրապոլ մեկնեցաւ։ Երբ Զօրավարը զբաղուած էր իր բանակի կազմակերպութեամբ, ահաւոր տարաձայնութիւն մը բերնէ բերան սկսաւ չրջիլ Թիֆլիսի մէջ, թէ Անդրանիկ կարս գացած է առանց Նազարբէկեանի հրամանին, թրքահայ զինուորները բերդէն հաւաքած եւ հետը տանիլ ուզած է, արիւնալի բախումներ տեղի ունեցած են թրքահայ եւ ռուսահայ զինուորներու միջեւ, եւ այլն։

Այս սուտ տարաձայնութեան աղբիւրները հանդիսացած էին

---

[114] Նոյն, էջ 342։

[115] Զօր. Անդրանիկի Կովկասեան Ճակատի Պատմական Օրագրութիւնը, էջ 98։

երկու կեղծ հեռագիրներ: Առաջինը՝ իբրեւ թէ Զօր. Նազարբէկեանի կողմէ ղրկուած էր Թիֆլիսի Հայոց Ազգ. Խորհուրդին, գանգատելով՝ թէ «Զօր. Անդրանիկ, առանց իմ հրամանիս, իրեն հետ առնելով սիպիրեան գունդը եւ 700,000 փամփուշտ, մեկնեցաւ Կարս»[116]:

Երկրորդը քաշուած Կարսէն եւ որ կը կրէր ստորագրութիւնը Գնդ. Մորէլի եւ «զօրքի կոմիսար» Միշա Արզումանեանի, խմբագրուած էր հետեւեալ կերպով.– «Անդրանիկ Սիպիրեան գունդի հետ հասաւ Կարս: Թրքահայ զօրքը ապստամբեցաւ, դիրքերը լքեց: Պատասխանատու չենք Կարսի պաշտպանութեան»[117]:

Այս երկու հեռագիրները չէին յղուած ոչ Զօր. Նազարբէկեանի եւ ոչ ալ Գնդ. Մորէլի կողմէ, այլ զանոնք յղողը եղած էր դաւաճան Բեժանբէկովը[118]:

Այս ահաւոր զրպարտութիւնը, Անդրանիկը հալածելու եւ վարկաբեկելու դաւին մաս կը կազմէր:

Հայաստանի Ապահովութեան Խորհուրդը անմիջապէս Լեւոն Թիւթիւնճեանը, Վահան Թոթովենցն ու Ներսէս Դժխոյեանը Ալեքսանդրապոլ ղրկեց, համոզելու համար Հրամանատարը որ դադրեցնէ եղբայրասպան կռիւները:

Երբ այս պատգամաւորները Ալեքսանդրապոլ հասան, դողդողալով մօտեցան Հրամանատարին, բայց առաջին խօսակցութիւններէն յայտնի եղաւ թէ եղածը բոլորովին սուտ է: Հեռագրեցին Թիֆլիս՝ Ապահովութեան Խորհուրդին.– «Զօրավարը երբեք Կարս չէ գացած. եղածը զրպարտութիւն է. Ալեքսանդրապոլ կը մնայ կեներալ Նազարբեկովին հրամանաւ իր բանակը կազմակերպելու եւ լրացնելու»: Կասկած արթնցաւ որ Ազգային Խորհուրդին մէջ Անդրանիկի հակառակորդները տարած են այս յերիւրածոյ զրպարտութիւնը[119]:

Թիֆլիսի մէջ երբ Ներսէս Դժխոյեան հեռագիրներու պատճէնը կ'ուզէ տեսնել Ազգ. Խորհուրդի նախագահ Ա. Ահարոնեան կը պատասխանէ թէ՝ հեռագիրները անթել էին, եւ հետեւաբար, բնագիրը չունէին որ պատճէն ունենան...[120]:

---

[116] *Աւետիս Եափուճեան*, Հայաստանի Հանրապետութեան Քաղաքական, Զինուորական, Տնտեսական, Ընկերային Կացութիւնը, էջ 260:

[117] *Նոյն*, էջ 260:

[118] *Նոյն*, էջ 261:

[119] Զօր. Անդրանիկի Կովկասեան Ճակատի Պատմական Օրագրութիւնը, էջ 99–100:

[120] *Ա. Եափուճեան*, Հայաստանի Հանրապետութեան Քաղաքական, Զինուորական, Տնտեսական, Ընկերային Կացութիւնը, էջ 262:

Այս հեռագիրներու պատմութեան կեղծիքը հազիւ երեւան ելած, Ազգ. Խորհուրդը Պարոյր Լեւոնեանի միջոցաւ առաջարկ կը ներկայացնէ Զօր. Անդրանիկին, Ալեքսանդրապոլը ձգելու եւ երթալու Ախալքալաք: Հերոսը կը պատասխանէ.–

«Ախալքալաք երթամ, կ'ըսէր Անդրանիկ, քարտէսին վրայ նայելով: Տեսէք սա ճանապարհը Ալեքսանդրապոլէն մինչեւ Ախալքալաք, հայ բնակչութիւն չկայ, հոն կը վխտան ազատ արձակուած թուրք նախկին գերի սպաներ եւ զինուորներ: Ասոնց մէջէն անցնելով Ախալքալաք հասնի՛լ, այն ալ 1000 հոգիով, ինչ որ կը նշանակէ 6–700 հրացան: Այդքան ուժ անբաւական է իմ ետիս ստեղծուելիք թիկունքը պաշտպանելու համար, եթէ յաջողիմ իսկ ճեղքել ու անցնիլ՝ ո՛ւր մնաց հայկական զօրքին թիկունքը պաշտպանել. եւ յետոյ, կը մոռնաք որ իմ այսքան տարիներու յաջողութիւններուս գլխաւոր գաղտնիքներէն մին տեղագրական ճանաչողութիւնս է: Ես աչքերս գոց կը ճանչնամ Հայաստանի ամէն մէկ ձորը, բլուրը, կիրճը. իսկ սա քարտէսին վրայ երեւցող երկիրը ինձ անծանօթ է: Ձեր նպատակը գիս ձախողութե՞ան մատնել է:

— Խնդրեմ, Անդրանիկ, ինչպէ՛ս ինձմէ կը սպասես այդպիսի դիտումներ:

— Ես քեզմէ չեմ սպասեր, Պարոյր, խելքդ գլուխդ ժողուէ, իսկ քեզ հոս ղրկողներէն ամէն բան կը սպասեմ... Ղրկողներուն նպատակը նոր ձախողանք մը սարքել եւ մեզ կորուստի մատնել է: Ձիս քչել կ'ուզեն ինծի անծանօթ եղող այդ Ախալքալաքին մէջ. գիս խաղալի՞ք կը կարծեն»[121]:

ԿԱՐՍԻ ԱՆԱԿՆԿԱԼ ԱՆԿՈՒՄԸ

1917 թ. ռուսական Հոկտեմբերեան Յեղափոխութենէն ետք, Անդրկովկասի երեք ազգերը կազմեցին դաշնակցային կառավարութիւն մը, որուն գահլիճը կը կոչուէր Կոմիսերեատ, իսկ խորհրդարանը՝ Սէյմ:

Կառավարութեան վարչապետն ու արտաքին գործոց նախարարն էր Գեգեչկորի, իսկ ֆինանսի նախարարը՝ Խաչատուր Կարճիկեան:

— Ֆինանսի նախարարութիւնը, — կ'ըսէ Ա. Թէրզիպաչեան, — կարելի էր կոչել «գէրոյի նախարարութիւն», որովհետեւ, Կովկասի մէջ, այդ օրերուն, ֆինանսը գոյութիւն չուներ: Տպագրական մեքե-

---

[121] Նոյն, էջ 262:

նայ մը կար, որուն կտրած պօնեռովը կը վճարուէին ծախսերը: Գալով Աւետիք Սահակեանի (Հայր Աբրահամ) պարէնաւորումի նախարարութեանը, կարելի էր զայն կոչել «թչուառութեան նախարարութիւն» որովհետեւ պարէնը չատ հազուագիւտ էր:

Կարսի պաշտպանութիւնը յանձնուած էր Զօր. Նազարբէկեանին, իսկ Ազգ. Խորհուրդի ներկայացուցիչը Նազարբէկեանի մօտ՝ դաշնակցական Եկօր Մանասեանն էր[122]:

Եկօրը, երիտասարդ, ուժական եւ յանդուգն սպայ մըն էր:

1918 թ. Ապրիլ 13-ին,[123] Գեղեչկորիի դահլիճը հրաժարեցաւ եւ Սէյմին ներկայացաւ նոր կառավարութիւն մը, Ջխենկելիի վարչապետութեամբ: Ջխենկելիի դահլիճը կողմնակից էր թուրքերու հետ հաշտութեան:

Ջխենկելին, հազիւ վարչապետ նչանակուած եւ դեռ Սէյմէն վստահութեան քուէ իսկ չստացած, դաւադրութեամբ մը հրահանգեց հայոց Կարս բերդաքաղաքի յանձնումը թուրքերուն, հակառակ այն իրողութեան որ բերդաքաղաքը կարելի էր պաշտպանել, հոն ամբարուած մեծաքանակ ռազմամթերքով:

Հայոց Կարսը թուրքերուն նուիրելով, Ջխենկելին կը յուսար թչնամին հանդարտեցնե՛լ...:

Վրացի դաւաճան վարչապետին այս քստմնելի արարքը տեղի ունեցած էր հետեւեալ պարագաներուն տակ.-

Կարսի եղերական անկման նախորդող օրերուն, Թիֆլիսի Ֆրանսական Զին. Միսիոնէն եւ ռուս ընդհ. հրամանատարութենէն ներկայացուցիչներ Կարս եկած էին տեղւոյն վրայ քննելու հայ զինուորական դիրքերն ու ամրութիւնները: Անոնք լաւ տպաւորութիւններ ունեցած էին Կարսի ամրութիւններուն մասին եւ վերադարձած էին այն համոզումով՝ թէ քաղաքը կրնայ դիմադրել:

Ճիշդ այդ օրերուն, հայկական գունդերու ընդհ. հրամանատար Զօր. Նազարբէկեան հետեւեալ հեռագիրը կը ստանար Անդրկովկասի Կոմիսարեատի նախագահ Ջխենկելիէն.-

«Թուրքերուն հետ զինադադար կնքեցինք: 20 քիլոմեթր ետ քաշեցէք զօրքը Կարսի ճակատէն, եւ թոյլ տուէք որ թուրքերը յառաջանան նոյնքան տեղ»...[124]:

---

[122] Ա. Թէրզիպաշեան, Անդրանիկ, էջ 354:

[123] Ալ. Խատիսեան, Հայաստանի Հանրապետութեան Ծագումն ու Զարգացումը, էջ 54:

[124] Ուտէացի, Քաղաքական Մահափորձ մը Երեւանի մէջ (Հայաստանի Հանրապետութեան Ելեւմտական նախարար Խ. Կարճիկեան ինչպէս սպաննուեցաւ), Կ. Պոլիս, 1920, էջ 10:

Նազարբէկեան, չուարած, կը հեռագրէ «դաւաճաններու մայրաքաղաք»[125] Թիֆլիս, Ազգային Խորհուրդին, Սէյմի հայ երեսփոխաններուն, Կոմիսարեաթի հայ ներկայացուցիչ Խաչատուր Կարճիկեանին, ինչպէս նաեւ ընդհ. սպայակոյտի պետ Լէպէտինսքիին, բայց ոեւէ մէկէն պատասխան չի ստանար: Շուտով կը հասնի երկրորդ հեռագիր մը Զխենկելիէն, հրահանգելով՝ «Գործադրեցէ՛ք հրամանը»:

Մինչ այդ դաւաճան Զխենկելին կը հեռագրէր թուրք հրամանատարութեան թէ «Բաց է կարսը, հայ զօրքը ետ պիտի քաշուի, ուստի կրնաք յառաջանալ»...[126]:

Երբ հայոց զօրքերու սպարապետ Նազարբէկեանի հեռագիրները խորհրդաւորօրէն անպատասխանի կը մնան...ան կը քաշէ իր զօրքը, եւ անառիկ բերդաքաղաքը իր լեռնակուտակ ռազմամթերքով ու պարէնով կ'անցնի թուրքերուն ձեռքը:

Կարսի փողոցներուն մէջ ձիւնի հաստութեամբ չաքար թափուած էր...Զօրքը եւ բնակիչները իրենց անզօր կատաղութիւնը թափեր էին չաքարի պահեստներէն կրցածնին փողոցները պարպելով...[127]:

1918 թ. Ապրիլ 12-ի երեկոյեան ժամը 5-ին[128], Կարսի հայութիւնը սրտակեղեք պայմաններու տակ կը լքէր բերդաքաղաքը եւ կը բռնէր նահանջի ճամբան, թողլով քաղաքը համատարած հրդեհի մէջ:

Կարսի անկումը չատ աւելի յուզում եւ վրդովում յառաջացուցած էր կովկասահայութեան եւ յատկապէս Հ.Յ.Դաշնակցութեան շարքերուն մէջ, քան Էրզրումի անկումը: Էրզրումը, վերջապէս, Թրքահայոց կը պատկանէր, իսկ Կարսը՝ իրե՛նց էր...: Հո՛ն էր որ կանգ պիտի առնէին Թշնամիին զօրքերը, ըստ Պրեսթ-Լիթովսկի դաշնագրին...:

Քաղաքի անկումէն ետք, Եկօր Մանասեան հետեւեալ հեռագիրը կը ղրկէր Թիֆլիս, Ստեփան Մամիկոնեանին.-

«— Դո՛ւք, Պր. Մամիկոնեան, որ Անդրանիկի էրզրում մեկնելուն այնքան հակառակեցաք եւ այնքան ջերմ ջատագով մըն էիք կովկասի եւ մասնաւորապէս անոր բանալին եղող Կարսի պաշտպանութեան կարելիութիւններուն, դո՛ւք, ձեր զինուորական գործերու ղեկավարի հանգամանքովը, ինչպէ՞ս կ'ըլլայ որ զիս՝ իբրեւ ձեր ներկայացուցիչ՝ Նազարբէկովի քով կը ղրկէք եւ թոյլ կու տաք, որ

---

[125] Նոյն, էջ 9:
[126] Նոյն, էջ 10:
[127] Նոյն, էջ 11:
[128] Ա. Խատիսեան, Հայաստանի Հանրապետութեան Ծագումն ու Զարգացումը, էջ 58:

Նազարբէկովի հետ Կարսի յաձնուելէն վե՛րջ միայն, իմանանք զայն յանձնելու որոչումը: Ասիկա անիմանալի է, անբացատրելի, անլուր: Կարս՝ ամենաանպատ պայմաններու մէջ երկու ամիս կրնար դիմանալ եւ միջոց տալ, որպէսզի ժողովուրդը՝ իր ունեցածը միասին փոխադրէ: Ինչպէ՞ս պիտի ապրի առանց ուտելիքի, առանց հագնելիքի, առանց անկողնի փախչող այս խեղճ ժողովուրդը»[129]:

Խիզախ ու յանդուգն Եկօրի հեռագիրը Թիֆլիսի արեւմտահայոց Ապահովութեան Խորհուրդի գրասենեակը հասած ատեն ներս կը մտնէ Ստեփան Մամիկոնեան, «յաւիտենական սիկարը ձեռքը, շըշմած դէմքով մը եւ գահավէժ բայլերով, շնչահատ:

— Ի՞նչ լուր:

— Կարսը ինկած է:

Մամիկոնեան՝ կարծես կուրծքին կոուփի հարուած մը տուած ըլլայի* դէպի ետ ընկրկեցաւ եւ ինկաւ աթոռի մը վրայ· աւնոր մօրուքին մագերը այն աստիճան ցցուեցան, որ դէմքը կարծես կորսուեցաւ աւնոր մէջ: Աւնոր շլմորած աչքերը՝ մանրամասնութիւններ կը սպասէին ինձմէ եւ ես որպէս այդպիսին, աւնոր յուզմունքէն դողդողացող ձեռքերուն մէջ դրի Մանուսեանի խօսքերով սեւցած թուղթէ կապոյտ ժապաւէնները»[130] (*Հեռագիրը, «տաքթիլօթիփ», ասեղով մը կ'արձանագրուէր «թուղթէ կապոյտ երիզին վրայ»*)[131]:

Ա. Թէրզիպաշեան կը հարցնէ զինուորական գործավար Մամիկոնեանին, թէ արդեօք ունէ՞ր որեւէ լուր որ ենթադրել տար այս ողբերգական անակնկալը:

«— Ոչ մէկ լուր ունիմ:

— Ի՞նչ Ազգային Խորհուրդը:

— Չեմ կարծեր:

— Նախարարական Խորհուրդի հայ անդամնե՞րը:

— Չեմ յուսար:

— Սէյմի հայկական փրաքսիո՞նը:

— Չգիտեմ:

— Իսկ Կարճիկեա՞ն:

Մամիկոնեանի արտեւանունքը՝ յօնքերուն հետ վեր բարձրացան, այնքա՛ն վեր, որքան կրնար՝ տարակոյսը արտայայտող այդ

---

[129] *Ա. Թէրզիպաշեան*, Անդրանիկ, էջ 356–357:

* *Պատմողը Ա. Թէրզիպաշեանն է որ ժամանակաւոր կերպով փոխարինած էր Ապահովութեան Խորհուրդի Նախագահ Վ. Փափազեանը, որովհետեւ այս վերջինը Երեւան կը գտնուէր, իսկ Թէրզիպաշեանը փոխ-նախագահն էր Խորհուրդին:*

[130] *Նոյն*, էջ 357–358:

[131] *Նոյն*, էջ 353:

միմիթը, գործավարին դէմքին վրայ չափել աւոր տարակոյսին շատութիւնը»...[132]

Եկօր Մանասեան այս անցքերէն եօթը ամիս ետք, օր մը, Երեւանի մէջ, ֆինանսի նախարար Կարճիկեանի գրասենեակը կը մտնէր եւ մավզէրի փողը Կարճիկեանի ճակտին դնելով, կարսի վրէժը կը լուծէր...[133]:

Զօր. Անդրանիկ, կարսի անկումէն ետք, ճալալ Օղլիէն հետեւեալ երկտողը ղրկած էր Մամիկոնեանի.–

«Էրզրումէն վերջ, ես ըսած էի թէ Մամիկոնեան իրաւունք ունէր. հիմա, քեզ նայիմ, կարսէն վերջ դուն ալ քաջութիւնը պիտի ունենա՞ս ըսելու թէ՝ իրաւունք չունէիր...»[134]:

Կարսի անկման նախորդող օրերուն, Զօր. Անդրանիկ Ալեքսանդրապոլի մէջ հրաչալի յայտնատեսութեամբ մը ըսած էր հետեւեալը.–

«— 15 օր ետք պիտի թողուք Կարսը, այնպիսի պայմաններով պիտի թողուք որ կարելիութիւն չպիտի ունենաք չիւղ մը իսկ ազատել, հիմակուընէ պարպեցէք մթերքները՝ բերէք Ալեքսանդրապոլ, գոնէ գաղթականներուն պէտք կ'ըլլայ...

Ռազմամթերքը հեռացուցէք գոնէ թշնամիին ձեռքը չիյնայ...

Ծիծաղեցան...

Հեգնեցին եւ չգործադրեցին Մեծ Մարդուն պատգամը...

Իսկապէս ալ Կարսի մէջ կարելի էր ամրանալ եւ դիմադրել:

Ռազմագիտական հաշիւ էր...

Բայց ուրիշ հաշիւներ ալ կային որ նկատի առնելու համար մեծ յայտնատեսութիւն պէտք էր...

Բերդաքաղաք էր Կարսը...եւ ամեհի ու ամուր բերդաքաղաք...»[135]:

---

[132] *Նոյն*, էջ 358:

[133] *Նոյն*, էջ 359:

[134] *Նոյն*, էջ 358:

[135] *Ուտէացի*, Քաղաքական Մահափորձ մը Երեւանի մէջ, էջ 9:

Գլուխ Հինգերորդ – *Հայոց Դիւցազնը առանձին իր «Հայկական Առանձին Հարուածող Զօրամաս»ին եւ Թրքահայ գաղթականութեան հետ*

ԹԻՖԼԻՍԻ «ԻԻՆԻՕՆ» ՍՐՃԱՐԱՆԸ

Կարսի եղերական անկումէն երեք օր առաջ, Ապրիլ 9-ին, տեղի կ'ունենար Սէյմի յայտարարութիւնը, Անդրկովկասի Ռուսիայէն անջատման կապակցութեամբ:

Լաւագոյնս պատկերացնելու համար Սէյմի յայտարարութեան յառաջացուցած խոր զայրոյթը, յուզումն ու խռովայո՛յզ փոթորիկը կովկասահայութեան, եւ յատկապէս Հ.Յ.Դաշնակցութեան շարքերուն մէջ, հարկ կը տեսնենք այցելութիւն մը տալ այդ օրերու Թիֆլիսի հայկական գերարդիական ԻԻՆԻՕՆ սրճարան-ճաշարանը, զգայացունց յայտարարութեան վաղորդայնին.–

Թիֆլիսի Կալավինսքի պողոտայի սրճարան-ճաշարանին մէջ մեծ եռուզեր կար այդ գիշեր:

Իւնիօնը, Կովկասի այն նորագոյն սրճարան-ճաշարաններէն էր, ուր սպասարկողները տիկիններ եւ օրիորդներ էին: Ցաճախորդները առ հասարակ գրեթէ բոլորն ալ հայեր կ'ըլլային, ինտելիկեընտ դասակարգէ, ուսուցիչներ, կուսակցական գործիչներ, գինուորական սպաներ: Ճաշարան-սրճարանը չահագործողն էր Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը[1]:

Ճաշարանին մէջ ամէն ոք կը վիճաբանէր: Շատեր ոտքի կանգնած եւ բոլորակներ կազմած էին, ուրիշներ սեղաններուն չուրջը ձեռքի ու գլխու չաժումներով կը վիճաբանէին, մարդիկ կ'ելլէին ու կը մտնէին անդադար· դուրսը, մայթին վրայ, գրեթէ նոյնքան խմբուած բազմութիւն կար որքան ներսը, եւ անոնք ալ նոյն ոգեւորութեամբ կը վիճէին, խռովայո՛յզ ու տաք մթնոլորտի մէջ:

Եւ վիճաբանութիւնները վերջ չուէին Իւնիօն սրճարանին մէջ այդ գիշեր: Ժողովուրդին ոգեւորութիւնն ու զայրոյթը աստիճանաբար հասած էր գերագրգռութեան աստիճանի, եւ ուղղուած էր

[1] *Ուտէացի*, Քաղաքական Մահափորձ մը Երեւանի մէջ, էջ 3:

Անդրկովկասեան Սէյմի 22 դաշնակցական երեսփոխաններուն, եւ յատկապէս ելեւմտական նախարար Խաչատուր Կարճիկեանին դէմ:

«— Դաշնակցական պատգամաւորը երբե՛ք իրաւունք չունի առանց իր կուսակցութեան գիտութեան քուէ տալու իր ծրագրին, իր կուսակցութեան հաւատամքին դէմ, — կը գոռային մէկ քանի սպաներ...

— Նոյնիսկ կուսակցութեան պատասխանատու մարմինը իրաւունք չունի արտայայտուելու, — կը փրփրէին ուսանողի հագուստով «գործիչ»ներ:

— Հայ ժողովուրդը վտանգուած է:

— Դաւաճանում են հայ ժողովուրդին:

— Աչխատաւորի չահերը ոտնակոխուած են»[2]:

Անդին ուրիչ խումբ մը, պատին տակ բոլորուած, կատաղի կերպով կը վիճաբանէր:

«— Հ.Յ.Դաշնակցութեան ծրագրի թիւ 1 յօդուածը կը տրամադրէ, «Անդրկովկասը, Ռուսաստանի Դիմօկրատական Ֆէտէրաթիւ Հանրապետութեան անբաժանելի մասն է..., — կ'ոռնար գունատ երիտասարդ մը բոունցքը սեղանին զարնելով եւ քանի մը բաժակներ գետին գլորելով — Սէյմի «սրիկա» անդամները ինչ «լրբենի» համարձակութեամբ դաւաճանեցին այսօր, իրենց երդուած սկզբունքներին...զզուելի է եւ անլուր, անկարելի...ուղղակի ստորնացուցիչ...չի կարելի հանդուրժել...այս վայրկեանին կամ մենք Դաշնակցական չենք կամ նրանք՝ այդ դաւաճանները...[3]:

— Պէտք է ընկերային ատեանի յանձնել 22 սէյմականներ եւ Խ. Կարճիկեանը որոնք կուսակցութեան դաւաճանած են...»[4]:

Հետեւեալ օրը, Դաշնակցութեան Արեւելեան Պիւրոն ժողովի կը հրաւիրէր քաղաքի բոլոր թաղերու չարքայինները որ իրենց անդամակցութեան քարդերը հետերնին բերելով եւ ինքնութիւննին հաստատելով ժողովի ներկայանան, ուր պիտի բացատրէին ա՛յն պատճառները, որոնք հարկադրած էին կուսակցութեան ղեկավարները «Ռուսաստանէն բաժնուելու չափ պատասխանատու «աքթ»ի մը մասնակցիլ»[5]:

«Բացատրութիւնները «գոհացուցիչ» թուեցան, դուրսը, կուսակցական տիսիպլինը պահելու չափ, սակայն ներսը, իրենց հոգիին ներսը, մարդիկ, ռուսական մշակոյթի զաւակներ, չէին կրնար

---

[2] Նոյն, էջ 6:
[3] Նոյն, էջ 6–7:
[4] Նոյն, էջ 7:
[5] Նոյն, էջ 7:

հաչտուիլ ա՛յն գազափարին որ Ռուսաստանէն կը բաժնուին, որ Թիֆլիս–Պաքու ձեռքէ կ՛երթայ, որ պէտք է օր մը չէ օր մը խեղճ ու կրակ Հայաստանը երթալ եւ նորէն նո՛ր հոնտեղը չէնցնել»...[6]:

Եւ այսպէս, 1918–ի գարնան, Հոկտեմբերեան յեղափոխութենէն ամիանե՛ր ետք, Թիֆլիսի Հ.Յ.Դաշնակցութեան կուռ շարքերը չէին ուզեր բաժնուիլ Ռուսիայէն, չէին ուզեր կորանցնել հզօր Ռուսաստանի հովանաւորութեան եւ ապահովութեան տակ ապրելու առանձնաշնորհումը... — («Ականջները խօսին» ընկերվարական-մարքսիստ Խատիսեանցներուն եւ Վրացեանցներուն, որոնք միայն երկու տարի ետք, ամբողջ Հայաստանը կորսնցնելու գնով...կը մերժէին Ռուսաստանի հովանաւորութեան տակ մտնել, նախընտրելով «էնկիւրէի կառավարութեան» սե՛ւ շուքը...):

Նախարար եւ Սէյմի Դաշնակցական Պլօքի 22 երեսփոխաններուն պատգամախօս եւ ղեկավար Խաչատուր Կարճիկեանի սպաննութեամբ, Թիֆլիսի դաշնակցական տինամիք երիտասարդութիւնը, իր ղեկավարութի՛ւնն էր որ դատած եւ զայն յանցաւոր գտնելով պատժած էր:

Բացայայտօրէն դաւաճան Ջիհննկելին կարսը վատաբար ծախած էր թուրքերուն, Վրաստանը անոնց ներխուժումէն կարենալ փրկելու միամիտ յոյսերով...եւ այս կեղտոտ դաւադրութեան հանդէպ Կոմիսարեատի հայ նախարարները, Սէյմի հայ երեսփոխանները եւ Հայոց Ազգ. Խորհուրդը, քար լռութիւն պահած էին...Այս պատճառով, ժողովուրդը յանցաւոր գտած էր ղեկավարութիւնը:

Թիֆլիսի մէջ Ազգ. Խորհուրդը կովկասահայութեան գերագոյն իշխանութիւնն էր: Սէյմի հայկական ֆրաքցիան համարատու էր Ազգային Խորհուրդին, ինչպէս որ Կոմիսարեատի հայ նախարարները համարատու էին Սէյմի հայ երեսփոխաններուն:

Կարճիկեան Կոմիսարեատի հայ նախարարական աթոռին վրայ նստելով ծանր պատասխանատուութիւն մը առած էր իր վրայ. ան պէտք էր իր աչքերը չորս բացած ըլլար եւ թոյլ չտար վարչապետին որ ինքանգլուխ ծախէ հայոց բերդաքաղաքը: Ան չէր հաղորդած Սէյմի իր ընկերներուն Կոմիսարեատի դաւերը, եւ իր լռութեամբ մեղսակից դարձած էր դաւին: Սէյմի հայ երեսփոխանները իրենց կարգին, անտեղեակ կը պահէին Ազգ. Խորհուրդը ներքին անցած դարձածներէն, իսկ ժողովուրդը անտեսուած էր բոլորին կողմէ: Սէյմի ու Կոմիսարեատի հայ ներկայացուցիչները ոչ մէկ քայլ առած էին արգիլելու համար Կարսի դաւադրութիւնը, իսկ Նազարբէկեանի պահանջած լուսաբանութիւններուն պատասխանած էին սֆինքսա-

---

[6] Նոյն, էջ 7:

յին լուսթեամբ…: Եւ այս խորհրդաւոր լուսթեան ետին զարթնուած դաւադրութեամբ, կարսը ձեռքէ գացած էր, ահռելի յուզում յառաջացնելով Հ.Ց.Դաշնակցութեան շարքերուն մէջ, եւ փոթորկելով վրդովումի մատնուած ժողովուրդին խռովայոյզ սրտերը:

Եւ ժողովուրդին ցասումը կ'արտայայտէր Եկօր Մանասեան, նախարար Կարճիկեանի գրասենեակը մտնելով եւ երեք կապար պարպելով անոր վրայ…: Եկօր Մանասեան ժողովուրդի ներկայացուցիչն էր որ կը պատժէր իր ղեկավարութիւնը…:

Ցանցաւորը անպայման Կարճիկեանը կրնար չըլլալ· ժողովուրդը իր զայրոյթին մէջ քաւութեան նոխազ մը կը փնտռէր վերջին տարիներուն հայ ազատագրական շարժման արձանագրած ձախորդութիւններուն համար, եւ յանցապարտը կը գտնէր իր ղեկավարութեան մէջ, յանձին Ռաչատուր Կարճիկեանի:

Եկօր փախուստի չդիմեց: Ձերբակալեցին եւ բանտ առաջնորդեցին: Դատավարութիւնը հրապարակային էր: Հոծ բազմութիւն մը խռնուած էր դատարանին դահլիճը: Կը կարդացուի ամբաստանագիրը:

Երբ խօսելու կարգը եկաւ Եկօրին, ան «իր կարգին երկար ամբաստանութեան ճառ մը խօսեցաւ դաշնակցական վարիչներու հասցէին, ոչ միայն չէր զղջար իր գործած սպանութեան համար, այլ կը յայտնէր որ կը ցաւի իր առաքելութիւնը չվերջացած ձերբակալուած ըլլալուն համար: Անիկա կ'ըսէր որ տակաւին անպատիժ մարդիկ կային իր կուսակցութեան մէջ, որոնք պէտք է իյնային արդարութեան հարուածին տակ, ոչ թէ այն արդարութեան, որ այդ պահուն զինքը կը դատէր, այլ յաւերժական արդարութեան՝ որ իր ձեռքը զինած էր…:

Անիկա կ'ըսէր թէ, դաշնակցական չէֆերու ձեռքով զինքը դատող արդարութիւնը, իր դատաւորները՝ պէտք է վաղուց փութացած ըլլային հանրային խղճին ձայնին աւնալու, անպատիժ պտըտող հայրենիքի դաւաճանները դատելու: Դատելու այն մարդիկը, որոնք 1915-էն ի վեր հայ ժողովուրդի ճակատագրին հետ խաղացած էին, պէտք էր դատել այն մարդիկը, որոնք 1917-18-ին կովկասի գլխուն եկող փորձանքներուն ատեն պատասխանատու ղեկավարները եղած էին երկրին, եւ մասնաւորաբար, այդ աղէտներէն գրեթէ միակ տուժող հայ ժողովուրդին: Պէտք էր դատել Սէյմի հայ անդամները, կարսը ծախող Կոմիսարեատի հայ անդամները, սպայակոյտի անդամները, եթէ դատ տեղի ունենար անշուշտ հանրային խիղճը կը լուսաբանուէր եւ կը պատժուէին անոնք որոնք պատժապարտ էին:

Եկօր դառն զայրոյթ կը զգար իր դաշնակցականի արժանապատուութեան մէջ, որովհետեւ, – կ'ըսէր ան, – այդ մարդիկը դաշնակցականներ են, եւ տարիներով ինք հաւատք է ունեցեր անոնց մաքրու-

թեան, անոնց հրահանգներու ակեղծութեան եւ անոնց անբասիր յեղափոխականի արժանիքին վրայ:

Տարիներ չարունակ, յեղափոխական աւանդութիւններու ամբողջ ընթացքին, Եկօր եւ իրեն պէս երիտասարդներ, յարգեր էին չէֆեր, որոնց համբէն պատրանաթափ կ'ըլլային այլեւս:

Այսպէս կ'ըսէր Եկօր:

Եւ իրրեւ դաշնակցական, անիկա շատ բնական կը գտնէր որ յեղափոխական տէրօրի միջոցաւ մաքրուի դաւաճանական արարքը կուսակցութեան ճակտէն:

Եկօր սկսաւ ընել ծանրակչիռ յայտնութիւններ, եւ աւելի գայթակղեցուցիչ ամբաստանութիւններ...

Նախագահը միջամտեց եւ արգիլեց ամբաստանեալը խնդրէն չեղելէ:

Եկօր այն ատեն ըսաւ, որ խօսելիք չունի ուրեմն»...[7]:

Եկօրի տէրօրիստական արարքը իր պատկանած եւ պաշտած կուսակցութեան դեկավարի մը դէմ գգայացունց է եւ աննախընթաց: Հայ կուսակցութեանց չարքայինները առհասարակ ձգտումը ունեցած են աստուածացնելու իրենց դեկավարները եւ չեն ուզած տեսնել անոնց յաճախակի սայթաքումներն ու ազգակործան արարքները: Այս պատճառով Եկօրի պարագան չատ հազուադէպ բացառութիւն մը կը կազմէ հայ կուսակցութեանց տարեգրութիւններուն մէջ:

Երեւանի եղեռնադատ ատեանը չհամարձակեցաւ մահուան դատապարտել Եկօր Մանասեանը: Ան տասը տարուան դիւապարտութեան դատապարտուեցաւ:

★ ★ ★

Անդրկովկասի Ռուսիայէն բաժնուելու հարցին միւս երեսն ալ առարկայօրէն քննելու նպատակով, պէտք է ըսել որ գոյութիւն ունէ՛ին կարգ մը պատճառներ որով Անդրկովկասեան Սէյմը կը մերժէր ճանչնալ Փեթրոկրատի կեդրոնական իշխանութիւնը, Լենինի գլխաւորութեամբ, որուն ազդեցութիւնը դեռ չատ հեռուները չէր տարածուած...:

Պոլշեւիկները իշխանութեան տիրացած էին հակաօրինական եւ հակասահմանադրական արարքներով, Փեթրոկրատէն դուրս վտարելով կերենսկիի կառավարութիւնը, որ աւելի օգտակար եւ օրհնաբեր կառավարութիւն մը կրնար հանդիսանալ Հայկական Դատին եւ յատկապէս Թրքահայաստանի ազատագրութեան կապակցութեամբ,

---

[7] Նոյն, էջ 14-15:

քան բռնակալ ցարերը եւ նոյնքան բռնատիրական պոլշեւիկեան իշխանութիւնները:

Արդարեւ, Ալեքսանդր Կերենսկիի կառավարութիւնը համամիտ էր Թուրքերուն դէմ պատերազմը շարունակելու մինչեւ թշնամիին պարտութիւնը, տրամադիր չէր ռուսական զօրքերը հաշելու Թրքահայաստանի գաւառներէն *եւ երրորդ՝* 30,000 թրքահայ վստահելի զինուորներէ բաղկացած բանակ մը կազմակերպելու ելած էր Անդրանիկին, «Զօրավար»ի տիտղոսն ալ արժանաւորապէս անոր շնորհելէ ետք...:

1918-ի գարնան, երբ Թուրքերը ամբողջ Կովկասեան ճակատին վրայ հազիւ 30,000 *զինուոր կրցած էին համախմբել մասսայական դասալքութիւններուն հետեւանքով, Զօր. Անդրանիկի հրամանատարութեան տակ Թրքահայ մեծ բանակ մը կրնար վճռական դեր խաղալ Էրզրումի պաշտպանութեան գծով, եւ որ ինքնաբերաբար պաշտպանած կ'ըլլար Կարսն ու Արեւելահայաստանը:*

Զօրավարը յետագային պիտի ողբար կորսուած առիթը, ըսելով՝ «Եթէ Պոլշեւիկեան յեղափոխութիւնը տարի մը եւս ուշանար, Թրքահայաստանը փրկուած էր...»:

Յամենայն դէպս, 1918 *Թ. գարնան, Իւնիօն սրճարան-ճաշարանին մէջ տեղի ունեցած տաք վիճաբանութիւններու օրերուն, եւ Հոկտեմբերեան յեղափոխութեան նո՛ր իրադրութեան առջեւ, հայ ժողովուրդին կը մնար ընտրութիւն մը ընել ռուսի եւ թուրքի միջեւ, որովհետեւ՝ կարելի բան չէ՛ր իսկական անկախութիւն ձեռք բերել եւ զայն պահել թուրք կոչուած գորշ գայլի բաց երախին դիմաց...:*

Ռուսահայութիւնը, Մեծն Պետրոսի (1672–1725) *եւ անոր յաջորդող Կատարինէ Կայսրուհիի* (1729–1796) *օրերէն ի վեր, «ապուշի պէս, տմարդի պէս, ձգեր էր հայրենի հողը ու գացեր էր չէնցնելու Կովկասեան քաղաքները, Պաքուն, Տէրպենտը, Թիֆլիսը եւ մինչեւ Ռուսաստան»*[8]:

Թիֆլիսը, Անդրկովկասի Դաշնակցային Հանրապետութեան մայրաքաղաքը ըլլալով հանդերձ, քաղաքի «ճնշող մեծամասնութիւնը հայ բնակչութիւնն էր, կալուածները՝ հայերունն էին, վաճառականութիւնը՝ հայերունն էր եւ ճարտարարուեստը հայերունն էր»[9]: *Նոյնը կարելի էր ըսել նաեւ Պաքուի համար:*

Անդրկովկասի անկախութեան հռչակումը մտահոգիչ էր մասնաւորաբար հայերուն համար, որովհետեւ մինչ վրացիները ունէին իրենց գեղեցիկ Թիֆլիսը, իսկ թաթարները՝ իրենց չէն ու հա-

---

[8] Նոյն, էջ 5:
[9] Նոյն, էջ 4:

րուստ Պաքուն, հայերը չունէին երթալիք տեղ մը – Երեւանը թաթարներով խճողուած ցեխոտ գիւղաքաղաք մըն էր: Հայերը կովկասի մէջ ապահով կը գգային չնորհիւ ռուսական հովանաւորութեան: Անջատումի պարագային, կարելի չէր վստահիլ ո՛չ վրացիին – որ կարսը վատաբար ծախած էր թուրքերուն, – ո՛չ թաթարին – որ երկու ձեռքերը դէպի երկինք երկարած թուրքի գալուն կը սպասէր, – եւ ո՛չ ալ, բնականաբար, թուրքին...:

Անդրկովկասի Ռուսիայէն անջատուելու այս յայտարարութիւնն էր որ մտահոգութիւն եւ տարերային պոռթկում յառաջացուցած էր կովկասահայութեան մօտ, ինչպէս որ ցոյց կու տային տաք վիճաբանութիւնները Իւնիօնի սրճարան-ճաշարանին մէջ:

ՀՕՐ. ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ «ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁԻՆ ՀԱՐՈՒԱԾՈՂ ՀՕՐԱՄԱՍԸ»

1918 Ապրիլ 10-ին, Հօր. Անդրանիկ Ալեքսանդրապոլի մէջ կազմեց իր «Հայկական Առանձին Հարուածող Հօրամասը», 1400 ընտրուած արեւմտահայ կամաւորներէ բաղկացած[10], որուն կէսը ձիաւորներ էին, կէսը հետեւակ:

Ալեքսանդրապոլի անկումէն ետք (Ապրիլ 15-ին) Հայկական Առանձին Հարուածող Հօրամասը դիրք բռնեց Պոզ Եօգուշի վրայ[11] ու դիմադրեց թուրքերու յառաջխաղացքին, որպէսզի Անդրանիկի պաշտպանութեան տակ եղող գաղթականութիւնը ժամանակ ունենար յառաջանալու դէպի Լօռի, Ջէլալ Օղլու, առանց վստահ գիտնալու թէ վերջին կայանը ուր պիտի ըլլայ:

Ջէլալ Օղլուն Լօռի գաւառակի ամէնէն գեղեցիկ, հարուստ ու զարգացած գիւղաքաղաքն էր: Ան հաստատուած էր ջրառատ ու կանաչապատ հովիտի մը վրայ, շրջապատուած գեղեցիկ պուրակներով: Բնակչութեան գրեթէ կէսը ռուսեր էին, որոնք ցարական կառավարութեան օրով եւ այդ կառավարութեան քաջալերանքով եւ միջոցներով եկած ու հաստատուած էին հոն, Հայաստանը ռուսացնելու յետին մտքով:

Հայ գաղթականութիւնը եւ ապա Հայկական Առանձին Հարուածող Հօրամասը Ջէլալ Օղլու հասնելու համար պէտք էր ձիւնով ծածկուած Լօռիի լեռներէն անցնէին: Մինչեւ ձիւները հասնիլը,

---

[10] *Եղիշէ Քաջունի*, Հայկական Առանձին Հարուածող Հօրամասը, *Պոսթոն*, 1921, էջ 10:

[11] *Նոյն*, էջ 17:

ճամբաները անտանելի ցեխ կար, իսկ ձիւները հասնելէ ետք ճամբայ չկար: Ցեխը մեծապէս կը դժուարացնէր սայլերուն, գրաստներուն ու ժողովուրդին մագլցումը դէպի լեռ:

Պոզ Եօգուչի վրայ Անդրանիկի զօրամասը կը չարունակէր դիմադրել թուրքերուն: Շրջանի հայերէն չատերը չէին ուզած գաղթել, խորհելով որ մեծ գումարներ վճարելով կը յաջողին թուրքերը սիրաչահիլ: Իրենց փրկագինը վճարելէ եւ յանձնուելէ ետք, սակայն, թուրքերը ջարդած էին զանոնք, առանց խնայելու անոնց մէ ոչ մէկին[12]:

Մինչեւ Մայիս 3, Զօրամասի առջեւէն գացող գաղթականներու չարանը բաւական յառաջացած էր դէպի Ջէլալ Օղլու, բայց ճամբան, առաջաւորները յարձակման ենթարկուած էին թրքական Գարահիսար գիւղին կողմէ, կողոպտուած ու կոտորուած: Անդրանիկ, աճապարելով, հասած էր Գարահիսար եւ երկու ժամ տեւող կռիւ մը ետք՝ գիւղը գրաւած:

Հասնելով Ջէլալ Օղլու, Զօր. Անդրանիկ սրտբաց ընդունելութիւն գտաւ գիւղի հայ եւ ռուս բնակիչներուն կողմէ: Ան հրահանգներ տուաւ որպէսզի Զօրամասը դիրքեր չինէ դիմադրութեան համար:

Թուրքերը մօտեցան եւ Առանձին Հարուածող Զօրամասը երկու օր դիմադրեց Ջէլալ Օղլուի մէջ: Ղարաքիլիսէ-Թիֆլիս երկաթուղագիծը թուրքերուն ձեռքը իյնալու պարագային, թէ՛ զօրամասը եւ թէ՛ ալ գաղթականութիւնը, ամբողջապէս շրջապատուած պիտի ըլլային թուրք զօրքերով: Պաշարուելու եւ կոտորուելու վտանգէն զերծ մնալու համար, Անդրանիկ հրամայեց պարպել Ջէլալ Օղլուն եւ գաղթականութիւն-Զօրամաս երկաթուղագծի վրայով յառաջացան դէպի Դսեղ-Դիլիջան-Երեւան ուղղութեամբ, ճամբան յորդառատ անձրեւներու ենթարկուելով:

Մայիս 17-18-ին, անոնք հասան հայկական Վարդաբլուր գիւղը, ուր բնակիչները հինէն ի վեր ունէին ռազմամթերքի եւ հագուստեղէնի պահեստներ: Որպէսզի թուրքերուն ձեռքը չանցնին, գիւղացիները Անդրանիկի յանձնեցին այդ մթերքները: Զօրամասը ճամբայ ելաւ դէպի Դսեղ:

Ժողովրդական բանաստեղծ Ցովհ. Թումանեանի ծննդավայր Դսեղ գիւղը հասնելու համար, ահռելի բարձրութիւններէ պէտք էր անցնիլ, փոխադրելով գաղթականութիւնը, ռազմամթերքն ու թընդանօթները:

Մեծ դժուարութիւններով ու անպակաս անձրեւներու տակ, Զօ-

---

[12] Նոյն, էջ 18:

բամաս ու գաղթականութիւն հասան Դսեղ գիւղը: Այնտեղ էր Յովհ. Թումանեանը: Շրջանի բնակչութեան մէկ մասը տրամադիր էր դիմադրելու, բայց կային ալ գիւղեր, որոնք կ'ուզէին յանձնուիլ, միայն թէ կռիւ չըլլայ:

Մայիս 22-ին իննկաւ Ղարաքիլիսէն (Կիրովական): Նազարբէկովի զօրաբանակէն 5-600 հայ զինուորներ փորձեցին Թիֆլիս անցնիլ բայց աւազակաբոյն Բորչալուի թաթարներուն ձեռքը իյնալով անխնայ կոտորուեցան: Ժողովուրդը դէպի Դիլիջան եւ Թիֆլիս փախաւ չուրջ 5000 գոհեր տալով[13]:

Զօր. Անդրանիկ Թողուց Դսեղը եւ 25-30 հազար գաղթականներ[14] հետը տանելով ուղղուեցաւ դէպի Դիլիջան, ցեխոտ ու խորտ ու բորտ ճամբաներով եւ ճամբան կարկուտի ենթարկուելով: Նոյն ուղղութեամբ կը յառաջանար նաեւ Զօր. Նազարբէկովը, Ղարաքիլիսէի անկումէն ետք:

Առանձին Հարուածող Զօրամասն ու գաղթականներու հոծ բազմութիւնը Մայիս 25-ի գիշերը անցուցին լերան կատարին, ենթարկուելով սաստիկ ցուրտին, անձրեւին ու քամիին[15]:

Մայիս 26-ին ուղղուեցան դէպի Դիլիջան: Ղարաքիլիսէի անկումը խուճապ յառաջացուցած էր ժողովուրդին մէջ: Շատ մը գիւղեր սպիտակ դրօշակներով ընդունած էին թուրքերը, բայց ո՛չ ճերմակ դրօշակները, ո՛չ ալ թշնամիին տրուած մեծագումար պարգեւները կրցած էին փրկել զանոնք բարբարոս թուրքերու ճիրաններէն:

Այդ օր լուր հասած էր թէ թուրքերը գրաւած են Դիլիջանը: Անդրանիկ աճապարեց եւ հասնելով Դիլիջան, տեսաւ որ թուրքերը դեռ չեն գրաւած զայն:

Ղարաքիլիսէի անկումէն ետք, Զօր. Նազարբէկով գացած էր Երեւան, խորհրդակցելու համար այնտեղի Ազգ. Խորհուրդին հետ[16] իր յաջորդ ընելիքին մասին:

Զօր. Անդրանիկ հեռագրով հաղորդեց Նազարբէկովի թէ վճռած է Դիլիջանը պաշտպանել մինչեւ իր վերջին մարդն ու փամփուշտը: Նազարբէկով իր ուրախութիւնն ու չնորհակալութիւնը յայտնեց Զօրավարին:

1918 Մայիս 28-ին, թրքական գիծէն պատուիրակութիւն մը,

---

[13] Զօր. Անդրանիկի Կովկասեան Ճակատի Պատմական Օրագրութիւնը, էջ 102:

[14] Նոյն, էջ 103:

[15] Ե. Քաջունի, Հայկական Առանձին Հարուածող Զօրամասը, էջ 26:

[16] Նոյն, էջ 28:

սպիտակ դրօշակ պարզած, ինքնաչարժով մօտեցաւ հայկական դիրքերուն:

Պատգամաւորները բերած էին նամակ Թրքական զօրաբանակի հրամանատար Վէհիպ փաշայէն, զինադուլի առաջարկով: Առանց գիտնալու որ Նազարբէկովի բացակայութեան Զօր. Անդրանիկի հետ էր գործերնին, Մայիս 30-ին դարձեալ երեւցան հաղորդելու՝ թէ Պաթումի մէջ հաշտութիւն կնքուած է հայ եւ թուրք կառավարութիւններուն միջեւ, հետեւաբար, պէտք է դադրեցնել պատերազմական գործողութիւնները:

Պատգամաւորները բերած էին նաեւ հաշտութեան պայմանները, պատճէնը, Թրքերէն եւ ռուսերէն լեզուներով (պիտի անդրադառնանք աւելի ուշ):

ՄՈՒՐԱՏԻ ԵՒ ՍԵՊՈՒՀԻ ԹԱՓԱՌՈՒՄՆԵՐՆ ՈՒ ՄՈՒՐԱՏԻ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Երբ թուրքերը Պրեսթ-Լիթովսկի դաշնագիրը ոտնակոխելով դէպի Ալեքսանդրապոլ կը յառաջանային, Սեպուհ եւ Սեբաստացի Մուրատ լքեցին ճակատը եւ գացին Թիֆլիս:

Երկու անուանի ռազմիկները ափ առին Ազգային Խորհուրդի գրասենեակը, 50 ձիեր եւ զէնք պահանջեցին, վերադառնալու համար Ալեքսանդրապոլի կողմերը եւ կռուելու թչնամիին դէմ: Մերժուեցան: Դիմեցին Արեւմտահայ Խորհուրդին, որուն նախագահն էր Վահան Փափազեան: Այս վերջինը պատասխանեց թէ ո՛չ զէնք կայ եւ ո՛չ ալ փող[17]: «Մենք համոզուած էինք, սակայն, – կ'ըսէ Մուրատ, – որ դրամ ալ կար, զէնք ալ, չկար միայն ղեկավարութիւն: Ամէն մարդ կորսնցուցած էր գլուխը...Մեր պահանջը ընդամէնը 50,000 րուպլի եւ 50 հրացան էր: Մեր նպատակն էր ձիեր գնել եւ երթալ հոն, ուր հայ ժողովուրդի օրհասական ժամերը կը պատրաստուէին»[18]:

Յուսահատած, Մուրատ կը խորհրդածէ.– ...«Ինչո՞ւ թչնամի գնդակ մը չծակեց սիրտս, որ ազատէի տանջանքներէն...Չի կ'ուզես, չեն տար, փող կ'ուզես, կը մերժեն, եւ այժմ ալ Ազգային Խորհուրդի նախագահն է, մեր մեծ ընկեր Ահարոնեանը, որ կ'ըսէ թէ պէտք է հեռանանք անծանօթ ճամբաներով դէպի հիւսիս...Չէ՛, ես

---

[17] Մ. Վարանդեան, Մուրատ, էջ 318-319:
[18] Նոյն, էջ 319:

նորէն փորձ մը կ'ընեմ, գուցէ յաջողիմ սա գէնքերն ու ձիերը ձեռք ձգել»[19]:

Տարաձայնութիւններ սկսած էին շրջիլ թէ թուրքերը մօտ օրէն պիտի գրաւեն Թիֆլիսն ու Պաքուն: Մուրատ եւ Սեպուհ ինքնաշարժ մը վարձելով, գիշերով, գաղտնի, Թիֆլիսէն Վլադիկաւկազ կը փախին (ասոնց օրինակին հետեւած էին, չուտով, Ա. Թէրզիպաշեան, Վահան Փափազեան եւ ուրիշներ):

Երկու մարտիկներուն փախուստը ճակատէն, դէպի Թիֆլիս եւ Վլադիկաւկազ, նկատուած էր դասալքութիւն՝ Զօր. Անդրանիկի կողմէ, մանաւանդ Սեպուհի համար, որ կը նախանձէր Անդրանիկի դիրքին ու ժողովրդականութեան:

Դէպի Վլադիկաւկազ ճամբու վրայ, Մուրատ կը գտնայ Զօր. Անդրանիկը լքած ըլլալուն համար: Ան կ'ըսէ.–

«— Սեպուհ, լաւ չենք ըներ մենք Անդրանիկը մինակ կը թողունք եւ կը հեռանանք, կը կասկածիմ որ մենք վտանգի մը ենթարկուինք»:

Սեպուհ կը պատասխանէ.–

«— Ի՞նչ նախապաշարուած մարդ ես, եկուր երթանք»[20]:

Կը մեկնին դէպի հիւսիս: Նախ կը հանդիպին Վլադիկաւկազ, ապա Արմաւիր, Ցարիցին եւ Աստրախան:

Արմաւիրի մէջ Մուրատ եւ Սեպուհ ժողովներ կ'ունենան տեղացի հայ երեւելիներու հետ եւ կ'որոշեն երթալ Մոսկուա, տեսակցութիւն մը ունենալու համար Լենինի հետ եւ հայցելու անոր օժանդակութիւնը բանակ կազմելու, Պաքուի ուժերուն միանալու եւ ապա արշաւելու դէպի արեւմուտք՝ վերագրաւելու համար թուրքերու կողմէ գրաւուած հողերը[21]:

Կը հասնին Ցարիցին, բայց Ռուսիոյ քաղաքացիական կռիւներուն հետեւանքով անկարելի կ'ըլլայ առաջ երթալ: Ընդամէնը երկու ամիս թափառելէ ետք, կը վերադառնան Պաքու, ուր բուռն կռիւներ կը մղուէին թուրք-թաթարներու դէմ: Դաշնակցական պարագլուխ Ռոստոմ եւ համայնավար ղեկավար Ստ. Շահումեան իրարու հետ գործակցելով կը մաքառէին թշնամիին դէմ (այս խիստ կարեւոր անցուդարձերուն մասին աւելի մանրամասնօրէն պիտի խօսիմ յաջորդ գլուխին մէջ):

Պաքուի կռիւներուն սկիզբները, Դաշնակցական մարտիկներու

---

[19] *Նոյն*, էջ 319–320:

[20] Զօր. Անդրանիկի Կովկասեան Ճակատի Պատմական Օրագրութիւնը, էջ 26–27:

[21] *Մ. Վարանդեան*, Մուրատ, էջ 322:

եւ պարագլուխներու Պոլշեւիկներու կողքին ժամանակ մը թուրք-թաթարներու դէմ մաքառելու ետին կար հետեւեալ չարժառիթը.- Թրքահայաստանը ամայացած էր եւ այս ամայացումին ու արեւմտահայութեան անճիտումին պատճառներէն մէկն էր Կովկասի ռուս փոխարքայ Նիքոլա Նիքոլայեւիչի հայատեաց քաղաքականութիւնը: Ցարը, վերջապէս, տապալած էր եւ այժմ հայերը իրենց յոյսը դրած էին Յեղափոխական Ռուսիոյ վրայ, որ թուրքերը Անդրկովկասէն դուրս քչելու պարագային կրնար նպաստաւոր կացութիւն ստեղծել վերապրող հայ խլեակներուն համար:

Աստրախանէն նաւ առնելով, Մուրատ եւ Սեպուհ հասան Պաքու: Հոն, թաթարներու «Մուսավաթ» յետադիմական-աղայական կուսակցութեան կողքին կը կռուէին Սարտարապատի եւ Ղարաքիլիսէի մէջ պարտուած թուրք զօրքերը: Ընկերվարական-ձախակողմեան ուժերու հայ ղեկավարներն էին Ստեփան Շահումեան, Զօր. Բագրատունի, Գիւլխանդարեան, Գնդ. Աւետիսով, Ռոստոմ եւ ուրիշներ: Ստեփան Շահումեանը Լենինի կողմէ նշանակուած էր կառավարչապետ Անդրկովկասի: Տեղացիները զայն կը յորջորջէին «Կարմիր Փոխարքան»[22]:

Գրկաբաց ընդունելով Մուրատին եւ Սեպուհին, Շահումեան ըսաւ.-

«— Կը լսէ՞ք թնդանօթներու այդ որոտը. թշնամին կ'աշխատի գրաւել Պաքուն, որմէ յետոյ պիտի յարձակի այն փոքրիկ ժողովուրդի վրայ, որ քաշուած է Երեւանի չուրջը եւ չնչահեղձ կը տառապի: Պաքուն պաշտպանել կը նշանակէ Երեւանի Հանրապետութեան սատարել»[23]:

Մուրատ ու Սեպուհ խնդրեցին որ Միջագետքի կամ հիւսիսային Պարսկաստանի անգլիացիներէն օգնութիւն հայցէ, որպէսզի Պաքուն թուրքերուն ձեռքը չհյնայ, յիշեցնելով՝ որ այդպիսի պարագայի մը հայու արիւնը պիտի հոսի Պաքուի փողոցներուն մէջ:

Շահումեան պատասխանեց.-

«— Գիտեմ այդ բոլորը, այսուհանդերձ բոլոր ուժովս պիտի աշխատիմ որ անգլիացիք ոտք չդնեն այս երկիրը, որովհետեւ «անոնք երբ մտնեն տեղ մը, դժուար դուրս կ'ելլեն»[24]:

Կռիւներու ատեն, Ռոստոմ, Մուրատ, Սեպուհ եւ Համազասպ խորհրդակցաբար եւ Շահումեանի ալ հաւանութիւնը առնելէ ետք,

---

[22] Նոյն, էջ 330:
[23] Նոյն, էջ 329:
[24] Նոյն, էջ 330:

որոշեցին անցնիլ Թչնամիին թիկունքը եւ զայն երկու կրակի մէջ առնել:

Յաջողեցան անցնիլ Թչնամիին թիկունքը եւ ահեղ կռիւի մը ընթացքին, Մուրատ որոշեց դիրք մը գրաւել դիմացի բլուրի մը վրայ: Սեպուհ յորդորեց սպասել. Սեբաստացի ռազմիկը պատասխանեց.-

— Եթէ ուշանանք, Թչնամին կը գրաւէ բլուրը եւ մեր դիրքերը կը վտանգուին:

Մուրատ, Սեպուհ ու իրենց զինուորները կը գրաւեն բլուրը եւ դիրք կը բռնեն հոն, ուր կ'ենթարկուին Թչնամիին ահեղ կրակին: Թուրք-Թաթարներու գնդացիրները կը գործեն առանց դադարի:

Մուրատ հրամայեց միահամուռ կրակ բանալ գնդացիրներու ուղղութեամբ, զանոնք լռեցնելու նպատակով:

«Եւ այդ միջոցին աղէկտուր ճիչ մը անցաւ մեր շարքերէն... Մուրատ կ'ընկնէր չնչասպառ՝ մահառիթ գնդակի մը հարուածէն եւ բլուրի գարիվայրէն թաւագլոր կ'երթար դէպի Թչնամին»[25]: Հայ զինուոր մը առաջ կը նետուի նահատակ ռազմիկին մարմինը բռնելու, բայց ինքն ալ գոհ կ'երթայ ուրիշ գնդակի մը:

Երկու օր յետոյ միայն հայ զօրքերը առիթը ունեցան ձեռք ձգելու թանկագին դիակը Սեբաստացի Մեծ Ռազմիկին եւ տխուր հանդիսաւորութեամբ մը հողին յանձնեցին՝ երկու ուրիշ նահատակներու հետ:

Աւելի քան երկու տասնամեակներ Թչնամիին դէմ անողոքբար մաքառելէ ետք, Սեբաստացի քաջ հայորդիին յոգնատանջ մարմինը իր յաւիտենական հանգիստը կը գտնէր օտար երկինքի տակ, Պաքուի արուարձաններէն մէկուն մէջ, ուր գացած էր կռուելու իր արեւելահայ եղբայրներուն փրկութեան համար:

Սեբաստացի Մուրատ Գէորգ Զաւուշին ու Սմբատին հետ եղած էր Զօր. Անդրանիկի ամէնէն մտերիմ, հաւատարիմ եւ վստահելի գործակիցներէն մէկը:

Պաքուի կռիւներէն ետք, Սեպուհ եւ ուրիշ հայ ղեկավարներ փախան Պարսկաստան: Սեպուհ ժամանակ մը Հայաստան մնալէ ետք անցաւ Ամերիկա: 1925-ին ան հրատարակեց իր վստահամբաւ «Էջեր իմ Յուշերէն»ը, Զօր. Անդրանիկը նսեմացնելու բացայայտ դիտաւորութեամբ:

Սեպուհի «Յուշեր»ուն մասին Ս. Վրացեանը պիտի գրէր իր «Կեանքի Ուղիներով» գիրքին մէջ (Հտ. Գ., էջ 107).-

«...մասամբ դառն ճշմարտութիւններ էին (Սեպուհի) գրածները, բայց ոգին լաւ չէր: Անդրանիկը, այո, քննադատելի արարք-

---

[25] Նոյն, էջ 338:

ներ, դժբախտաբար, չատ ունեցաւ, որ պատմութեան համար, այո՛, անհարաժեշտ է մատնանշել, բայց եւ պէտք չէ մոռնալ, որ նա հայրենասէր ու քաջ մարդ էր: Անտեղի չէր, որ հասարակ ժողովուրդը պաշտում էր նրան, իբրեւ հերոս: Մինչեւ այսօր էլ Անդրանիկի անունը հայութեան սրտերում «սաւառնում է լեռ ու ձոր»:

ՊԱՔՈՒԻ ԿՈՄՈՒՆԱՆ

1917 թ. Փետրուարեան յեղափոխութեամբ տապալեցաւ Ցար Նիկողայոս Բ.–ը եւ իշխանութիւնը ձեռք առաւ քաղքենի ժամանակաւոր կառավարութիւն մը: Ամենուրեք կազմուեցան բանուորական եւ զինուորական խորհուրդներ (սովետներ) երկիրը կառավարելու համար:

Անդրկովկասի ամէնէն կարեւոր սովետը ստեղծուեցաւ Պաքուի մէջ:

Ստեփան Շահումեան իր աքսորավայրը՝ Վոլկայի ափին գըտնուող Սարաթով քաղաքը կը գտնուէր, երբ լսեց յեղափոխութեան մասին[26]: Անմիջապէս ճամբայ ելաւ դէպի Պաքու, ուր կ'ապրէր իր ընտանիքը: Ան Պաքուի Սովետի նախագահ ընտրուեցաւ ի բացակայութեան, երբ տակաւին ճամբան էր:

Պոլշեւիկներու քուէներու առաւելութեան չնորհիւ չէ որ Շահումեան նախագահ ընտրուեցաւ Պաքուի Սովետին. Պոլշեւիկները փոքրամասնութիւն էին Սովետին մէջ: Պաքուի մէջ Շահումեանի վայելած ժողովրդականութիւնն էր որ պատճառ հանդիսացած էր իր ընտրութեան: Եւ այդ ժողովրդականութիւնը կը բխէր 1915 թ. գործադուլին մէջ իր վերցուցած դերէն[27]:

Պաքուի Սովետին մաս կը կազմէին Էս-Էրները (Սոցիալիստ Ռեւոլուցիոներ), այսինքն՝ Ընկերվարական Յեղափոխականները, Մենշեւիկներն ու Դաշնակցականները, իրենց աջ ու ձախ թեւերով:

Շահումեանի պոլշեւիկեան իշխանութեան նեցուկ էին ձախ Էս-Էրները, ձախ Դաշնակցականներն ու անկուսակցականները: Աջակողմեան ընկերվարականները ներսէն պայքար կը մղէին Սովետին դէմ:

Այս բոլոր աջ ու ձախ ընկերվարական կուսակցութիւններուն դէմ կը ցցուէր Ազրբէյջանի յետադիմական-ազգայական Մուսաւաթ

---

[26] Prof. Ronald G. Suny, *The Baku Commune 1917-1918*, Princeton, 1972, p. 69.
[27] Նոյն, էջ 74–75:

կուսակցութիւնը, որ կ'ուզէր տապալել Սովետի իշխանութիւնը եւ Ազրբէյջանը անկախ հռչակել:

Պաքուի Սովետը արտօնութիւն տուած էր Զօր. Բագրատունիի գունդին, Հայաստան մեկնելու:

1918 թ. Մարտ 28-ի երեկոյեան խմբապետ Համազասպ Սըրուանձտեանի բնակարանին մէջ ողջերթի ընդունելութիւն մը տեղի կ'ունենար ի պատիւ Զօր. Բագրատունիի: Ընդունելութենէն ետք երբ Զօրավարը, հրաժեշտ տալով բոլորին, իր թիկնապահին հետ դէպի չոգեկառքի կայարանը կ'ուղղուէր, մութ նրբանցքէ մը անծանօթ մը դուրս ելլելով երեք անգամ կրակեց Զօր. Բագրատունիի վրայ որ վիրաւորուեցաւ սրունքէն: Այնուհետեւ Զօրավարը հաշմանդամ մնաց մինչեւ վերջը[28]:

Մարտ 30-ին, «Էվելինա» չոգենաւը թաթարական «Վայրի Զօրաբաժինը» Պաքու իջեցուց: Սովետի կողմէ զինուորական միաւոր մը գնաց խուզարկելու նաւը եւ ստուգելու նպատակը «Վայրի Զօրաբաժինին» Պաքու ժամանելուն: Միաւորը «Վայրի Զօրագունդին» կողմէ ընդունուեցաւ հրացանաձգութեամբ եւ տուաւ քանի մը զոհեր[29]:

Այս պատահարը պատճառ հանդիսացաւ եռօրեայ բախումներու, որ վերջացաւ Սովետի ջախջախիչ յաղթանակով:

Պաքուի մէջ Դաշնակցականները իրենց տրամադրութեան տակ ունէին լաւ զինուած ու մարզուած մեծ թիւով զօրք: Մուսաւաթի կամ աջակողմեան ընկերվարականներու հետ պատերազմի մը պարագային Դաշնակցութիւնը որ կողմը որ հակէր, այդ կողմը «վստահաբար յաղթանակը ապահոված կ'ըլլար»[30]:

Մարտ 30 – Ապրիլ 2-ի կռիւներուն սկիզբները Դաշնակցութիւնը չէզոք մնաց եւ Սովետին կողմը չբռնեց: Այս վարանումը անբացատրելի էր տրուած ըլլալով որ թէ՛ նամիին յաղթանակին պարագային, Պաքուի հոծ հայ գաղութը կրնար ջարդի ենթարկուիլ: Կռիւներու վերջաւորութեան միայն դաշնակ զօրքերու միաւորներ Սովետի կողքին կռուեցան Մուսաւաթ – «Վայրի Զօրաբաժին»ի դէմ: Անոնք անխնայ գտնուեցան թաթարներուն հանդէպ, ջարդելով նոյնիսկ Սովետին կողմը եղող պոլշեւիկ թաթարները[31]:

Պարտուած Մուսաւաթականները վերակազմակերպուելով եւ

---

[28] *Աւետիս Եափուճեան*, Պաքուի Հերոսամարտը եւ անոր Պարտութեան Պատասխանատուները, էջ 14:

[29] Dr. Ronald G. Suny, *The Baku Commune 1917-1918*, p. 215.

[30] *Նոյն*, էջ 218 (*Տես նաեւ Ա. Եափուճեան*, Պաքուի Հերոսամարտը···էջ 13):

[31] *Նոյն*, էջ 224:

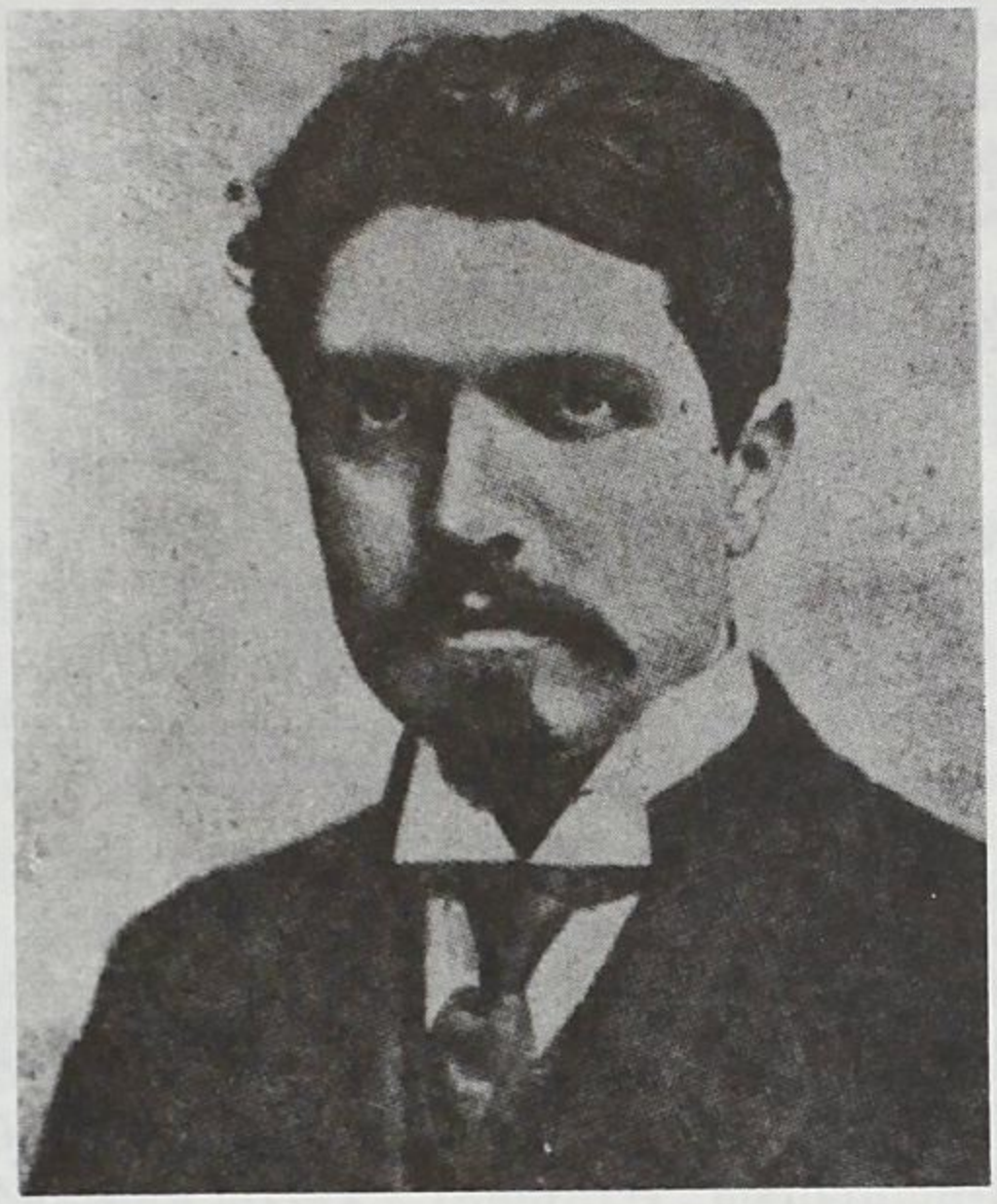

Ստեփան Շահումեան

Տաղստանի լեռնականներէն օգնութիւն ստանալով չարունակեցին պայքարիլ Սովետին դէմ:

Ապրիլէն – Յունիս, 1918, Պաքուի սովետական իշխանութիւնը յաղթանակներ տարաւ թաթար յետադիմականներու դէմ, մինչեւ որ հասան թուրք զօրքերը:

Ապրիլ 19-ին, Շահումեան առաւ քայլ մը, որ պատճառներէն մէկը պիտի հանդիսանար քանի մը ամիս ետք իր անկումին: Ան ամբողջ իշխանութիւնը կեդրոնացուց համայնավար կոմիսարներու ձեռքը, կառավարութենէն դուրս վտարելով աջակողմեան Էս-Էրները, Մենշեւիկներն ու աջակողմեան Դաշնակցականները: Այս քայլը առնելով Ստ. Շահումեան հետեւած էր Լենինի «Ամբողջ իշխանութիւնը Սովետներուն» կարգախօսին, անմիջական դրդապատճառ ունենալով այս վերջիններուն մերժումը՝ ճանչնալու Ռուսիոյ Յեղափոխական կեդր. կառավարութիւնը:

Ապրիլ 25-էն Յուլիսի վերջերը երկարող այս գուտ համայնավարական իշխանութիւնը Պաքուի մէջ կը կոչուի «Պաքուի Կոմունան», որ ընդամէնը երեք ամիսէն քիչ մը աւելի տեւած էր[32]:

---

[32] Նոյն, էջ 234:

1871-ի Փարիզի Կոմունային պէս*, Պաքուի 1918-ի Կոմունան ինքզինք մեկուսացուց իր հակառակորդներէն – աջակողմեան ընկերվարական կուսակցութիւններ եւ յետադիմական Մուսաւաթ կուսակցութիւն:

Մայիսի սկիզբները, Թուրքերը սկսան յառաջանալ դէպի Պաքու: Անոնք մեծ ուժ մը չունէին Անդրկովկասի մէջ: Բոլոր ուժերնին 18-20 հազար էր[33], որուն մէկ մասը միայն կրնային տրամադրել Պաքուի դէմ: Քաղաքի Սովետի զինեալ ուժերուն 70 տոկոսէն աւելի[34] հայկական զօրամասեր էին: Ըստ Րանըլտ Կ. Սիւնիի, Պաքուի Կոմունայի 20 հազար զինուորներուն 60-70 տոկոսը հայեր էին[35], որոնք հրաշալիօրէն մարզուած եւ ռուս-գերմանական ճակատին վրայ երկար տարիներու փորձառութիւն ունեցող առաջնակարգ զինուորներ էին[36]: Կոմունայի բանակին սպայակոյտի պետն էր դաշնակցական Գնդ. Զ. Աւետիսովը, ցարական բանակէն սպայ մը:

1918 Յունիսին, կացութիւնը նոր իրադրութեան մը առջեւ կը գտնուէր Պաքուի մէջ: Աջ էս-էրները, Մենշեւիկներն ու աջ Դաշնակցականները միասնաբար կը ջանային տապալել Կոմունան:

Հայաստանի անկախութեան առնչութեամբ Յունիս 4-ին ստորագրուած Պաթումի դաշնագրին տրամադրութեանց համաձայն, Դաշնակցութիւնը պարտաւոր էր ոչ միայն քաշել իր զօրքերը Պաքուէն, այլ պէտք էր տրանզիդի դիւրութիւններ շնորհէր թշնամիին, «անկախ» Հայաստանի հողաշերտերէն անցած ատեննին Թուրք զօրքերը կերակրելով եւ ամէն հանգստաւէտութիւն ու ապահովութիւն անոնց շնորհելով...:

Տրուած ըլլալով որ Պաքուի Կոմունայի բանակին 70 տոկոսը Դաշնակցականներու հրամանատարութեան տակ գտնուող զօրքեր էին, Կուսակցութիւնը իր զօրքերը Պաքուէն քաշելու պարագային, Կոմունան, բնականաբար, պիտի չկրնար քաղաքը պաշտպանել Թուրք ու Թաթար զօրքերուն դէմ: Հայաստանի կառավարութիւնը,

---

* 1871 Մարտ 18-ին, Փարիզի համայնավար-ձախակողմեան յեղափոխականները քաղաքը գրաւեցին եւ զայն պահեցին ամբողջ 10 շաբաթ: Մայիսի վերջերը տեղի ունեցան մեծ տարողութեամբ արիւնահեղութիւններ, երբ կառավարական ուժերը փորձեցին քաղաք մտնել: Փարիզի 1871-ի Կոմունան (Փարիզի մէջ Կոմունաներ հաստատուած էին նաեւ 1793-ին եւ 1794-ին) տապալեցաւ Մայիս 28, 1871-ին:

[33] Նոյն, էջ 270:

[34] Աւետիս Եափուճեան, Պաքուի Հերոսամարտը եւ Անոր Պարտութեան Պատասխանատուները, էջ 23:

[35] Ronald G. Sunny, *The Baku Commune 1917-1918*, p. 270.

[36] Աւետիս Եափուճեան, Պաքուի Հերոսամարտը...էջ 23:

իր երկրի բոլո՛ր ճամբաներէն տրանզիդի դիւրութիւններ ալ չնորհած ըլլալով թուրքերուն, արտօնած կ՛ըլլար թշնամիին որ «անկախ» Հայաստանի հողէն առօք-փառօք անցնելով երթայ գրաւէ Պաքուն եւ ջարդէ քաղաքի հայ ազգաբնակչութիւնը – ինչ որ ըրաւ 1915 Սեպտ· 15-ին, անոնցմէ խողխողելով 30,000 հոգի:

Պաթումի դաշնագրի ԺԱ յօդուածին մէջ կ՛ըսուէր·-

«Հայկական Հանրապետութեան կառավարութիւնը պարտաւորւում է գործադրել բոլոր ջանքերը, որպէսզի սոյն պայմանագրի ստորագրումից յետոյ Բաթու քաղաքից անյապաղ պարպուին այնտեղ գտնուող բոլոր հայկական զինուորական ուժերը, ինչպէս եւ ապահովել, որ այդ պարպումը առիթ չտայ որեւէ ընդհարման»...[37]:

Իսկ դաշնագրին լրացուցիչ պայմանագրին Գ· յօդուածը կը նչէր·-

«1·- Հայկական Հանրապետութեան կառավարութիւնը համաձայնութիւն է յայտնում, որ օսմանեան բանակը կատարի ամէն տեսակի ռազմական փոխադրումներ՝ տրանզիդով (զօրքերի, զինուրցների, հանդերձանքի, ռազմական նիւթեղէնի, ամունիցիայի, պարէնի եւ այլ փոխադրումներ)···:

2·- ···Տրանզպորտը պէտք է լրացուի Հայկական Հանրապետութեան երկաթուղիներու վարչութեան միջոցների եւ անձնակազմի հաշուին, Օսմանեան յանձնաժողովի ցուցմունքներով՝ ստացուած օսմանեան բանակի հրամանատարից:

3·- ···Հայկական Հանրապետութիւնը կ՛աշխատի ըստ հնարաւորին հեշտացնել՝ զօրքերի փոխադրումների ժամանակ նրանց սննդի համար անհրաժեշտ մթերքների՝ օսմանեան սպայի կողմից կատարուող գնումները:

5·- Հայաստանի կառավարութիւնը պարտաւորւում է բարւոք վիճակում պահել ինչպէս երկաթուղիները, այնպէս էլ շարժակազմը, ըստ հնարաւորին արագ վերացնել պատահական պատճառներով կամ յանցագործութիւնների հետեւանքով առաջացած վնասուածքները ու աւերումները:

6·- Հայաստանի կառավարութիւնը, ամէն մի կորուստ, դիտաւորեալ փճացում, ինչպէս եւ երկու կողմերի միջեւ ամէն մի թիւրիմացութիւն կանխելու նպատակով, պարտաւորւում է զինուորական պահակութիւն դնել երկաթուղու այն գծամասերում, որտեղ նա անհրաժեշտ կը գտնի: Եթէ նշուած կառավարութիւնը իչն-ինչ պատճառներով չի կարողանայ իր զօրքերով պահպանել երկաթուղիների

---

[37] *Նոյն*, էջ 25 (*Տես Խ· Բաղալեան*, Գերմանա-Թուրքական Օկուպանտները Հայաստանում 1918 Թուականին, էջ 184ջ:

որեւէ գծամաս, ապա այդ գծամասի պահպանութեան համար կը դրուին օսմանեան զօրքեր՝ Հայաստանի կառավարութեան նախնական համաձայնութեամբ:

7.– Հայկական Հանրապետութեան կառավարութիւնը պատրաստւում է ցրել ամէն մի ուժ որ նպատակ կ'ունենայ խանգարել յիշեալ փոխադրումներին: Եթէ նա ինքը ի վիճակի չլինի այդ անելու, ապա օսմանեան զօրքերը կը միջամտեն այդ խոչընդոտների վերացման համար՝ գործելով Հայաստանի կառավարութեան համաձայնութեամբ: Խոչընդոտների վերացումից յետոյ, գծի անվտանգութիւնը կ'ապահովուի ու կը պահպանուի՝ 6-րդ պարագրաֆի պովանդակութեան համաձայն:

9.– Վերոյիշեալ դրոյթները կը կիրարկուին նաեւ Հայաստանի Հանրապետութեան այլ ճանապարհներով կատարուող ռազմական փոխադրումների նկատմամբ»[38]:

Հայաստանի «անկախութեան» վերաբերեալ Պաթումի դաշնագրէն քաղուած այս մասերը կը վերաբերին միայն հայկական զօրքերը Պաքուէն քաշելու պարտաւորութիւններուն, եւ օսմանեան զօրքերու Հայաստանի բոլոր ճամբաներէն կարենալ անցնելու համար անոնց տրուելիք դիւրութիւններուն...:

Ընթերցողը նկատեց անշուշտ թէ վերոյիշեալ պարբերութիւններուն մէջ որքան յաճախ կը կրկնուի (անկախ Հայաստանի կառավարութիւնը) «պարտաւորւում է» խօսքը...:

Հայկական զօրքերը Պաքուէն դուրս բերելու հարցին կապակցութեամբ Տոքթ. Աւետիս Եափուճեան կը գրէ.–

«Ուրեմն, ինչպէս կը տեսնենք, դաշնակցական ղեկավարութիւնը ոչ միայն յանձնառու կ'ըլլար Պաքուէն դուրս բերելու հայկական զօրամասերը, որոնք կարմիր բանակին 70 տոկոսէն աւելին կը կազմէին, *այլեւ յանձնառու կ'ըլլար, հա՛յ ժողովուրդին ծախսերով, Հայաստանի մէջէն Թրքական զօրքին ճամբայ տալ դէպի Պաքու, չատ լաւ գիտնալով, որ Պաքուի մէջ ի՛նչ ահաւոր վախճան կը սպասէր քաղաքի հայութեան, եթէ ան իյնար Թուրքերուն ձեռքը»...*[39] *(ընդգծումը ինձմէ, Ա. Ջ.):*

Այս հարցի կիրարկման, այսինքն հայկական զօրքերը Պաքուէն դուրս հանելու խնդրին առնչութեամբ, Թուրք-հայկական միացեալ ժողով մը տեղի ունեցաւ: Այդ նիստին մէջ հայերը ըսին թէ Պաքու ուղարկած իրենց ներկայացուցիչները չեն կրցած քաղաք մտնել պաշարման հետեւանքով, ներկայիս մտադրութիւն ունէին վլադիկաւ-

---

[38] Նոյն, էջ 25-26:

[39] Նոյն, էջ 26-27:

կազի վրայով մարդ ղրկելու, եւ թէ խնդրած են նաեւ Զօր. Նազարբէկովէն որ գրաւոր հրաման ուղարկէ Պաքուի հայկական ուժերու հրամանատարութեան միջոցով:

Թրքական բանակին այս ծառայութի՛ւնը մատուցանելուն համար, Նուրի փաչան Գանձակի մէջ չքանչանով պարգեւատրած էր դաշնակցական Ս. Տէր Իսրայէլեանը[40]:

Միայն Արամ Մանուկեանն էր որ կրցած էր տեսնել Պաքուի հայութեան սպառնացող վտանգը, եւ պոլշեւիկ Պօղոս Մակինցեանին Մոսկուա՝ Լենինի մօտ եւ Պաքու՝ Շահումեանին մօտ ղրկած, վերահաս աղէտին առաջքը առնելու նպատակով[41]:

Պաքուի Կոմունայի իշխանութիւնը, որ ընդամէնը 97 օր տեւեց[42], զգաց իր դիրքին տկարացումը երբ Յուլիս 15-ին ատենները թուրքերը արագօրէն մօտեցան քաղաքին:

Ռազմականօրէն թուրքերը ահռելի ուժ մը չէին ներկայացներ Պաքուի առջեւ: Սակայն այս շրջանին Կոմունան ալ սկսած էր տկարանալ, որովհետեւ չէր յաջողած սիրաշահիլ թաթար գիւղացիութիւնը, չէր կրցած բաւարար չափով կերակրել ժողովուրդը, աջակողմեան ընկերվարականները թշնամացուցած էր իշխանութենէն դուրս ձգելով զանոնք, իսկ Սովետի Յուլիս 16-ի նիստին ընդհանուր բարոյալքում մը նշմարելի էր երեսփոխաններուն մէջ: Ալ Էս-Էրներու ղեկավար Վելոնց առաջարկեց հրաւիրել անգլիացիները Պաքու, որպէսզի քաղաքը չհյնայ թուրքերուն ձեռքը: Դաշնակ ղեկավար Մելիք-Եոլչեան երկրորդեց առաջարկը: Մենշեւիկներու պետ Այիոլան ալ նոյն կարծիքէն էր: Այս երեք աջակողմեան կուսակցութիւններուն անմիջական նպատակն էր տապալել Ստ. Շահումեանի իշխանութիւնը:

Խօսք առնելով, Շահումեան երեսփոխաններուն ուշադրութեան յանձնեց հետեւեալ կէտերը.-

1.- Առանց անգլիացիներուն, Սովետը բաւարար ուժ ունի քաղքը պաշտպանելու համար, պայմանաւ որ կուսակցութիւնները իրարու հետ գործակցին:

2.- Անգլիացիներուն վրայ յոյս դնելով, մեր սեփական ուժերը պիտի բարոյալքուին եւ կորսնցնեն իրենց մարտունակութեան ոգին:

3.- Անգլիացիները փոքր ուժեր միայն ունին Հիւսիսային

---

[40] Նոյն, էջ 31:

[41] Նոյն, էջ 31:

[42] Ronald G. Suny, *The Baku Commune*, p. 293.

Պարսկաստան, հետեւաբար նկատելի ուժ մը չեն կրնար իջեցնել Պաքու մեզի օգտակար հանդիսանալու չափ:

4.- Անգլիացիները երբ տեղ մը մտնեն, դժուարաւ դուրս կ'ելլեն[43]:

Շահումեան ի մտի ունէր նաեւ հետեւեալ կարելիութիւնը.-

Պաքուի 300,000 բնակչութեան 160,000-ը քրիստոնեայ էր, իսկ մահմետական 100,000-ը հայ: Ի պահանջել հարկին, միայն հայոց մէկ կարելի էր 5,000 յաւելեալ ուժ գոյացնել, քաղաքի պաշտպանութեան համար:

Անգլիացիները հրաւիրելու կամ չհրաւիրելու հարցը երբ քուէի դրուեցաւ, փոքր տարբերութեամբ մը Շահումեան չահեցաւ քուէարկութիւնը: Սակայն, Յուլիս 25-ի նիստին, երբ հարցը դարձեալ օրակարգի նիւթ եղաւ, երեսփոխանական ժողովը 236 ձայնի դէմ 259 ձայնով որոշեց անգլիացիները Պաքու հրաւիրել[44]: Կոմունան տապալած էր:

Պատերազմի դաշտին վրայ Սովետի գինուորները թուլցած էին եւ վճռակամ դիմադրութիւն ցոյց չէին տար, ըսելով՝ «Անգլիացինե՛րը պիտի գան»... Շատեր դասալիք ըլլալով խոյս կու տային ճակատէն: Սովետի ուժերը նահանջի մէջ էին:

Մասնաւորաբար վնասակար էր Համազասպի առած քայլը, երբ ան նահանջի հրամանը կ'արձակէր զրահապատ ուժերուն, հակառակ իր մեծաւոր Կոմիսար Անաստաս Միկոյեանի կամքին[45]:

Դաշնակցական հրամանատարները սկսան ամէն կողմերէն քաշել իրենց զօրքերը[46], այսպէսով անկարելի դարձնելով քաղաքի պաշտպանութիւնը:

Քաղաքին մէջ Կուսակցութիւնը ժողով գումարելով որոշեց որ անձնատուութիւնը ամէնէն «խոհեմ» քաղաքականութիւնն է տըրուած պայմաններուն տակ[47]: Շուտով կը հասնէր յայտարարութիւն մը Շէվքէթ փաշայէն խոստանալով «ազատութի՛ւն եւ ապահովութի՛ւն»...[48] քաղաքի բնակչութեան, անձնատուութեան պարագային:

Կոմունայի տապալումէն ետք, աջակողմեան ընկերվարական նոր իշխանութիւն մը (Այիոլա, Ումանաքի եւ Մելիք-Եոլչեան) Սո-

---

[43] Նոյն, էջ 308:
[44] Նոյն, էջ 312:
[45] Նոյն, էջ 316:
[46] Նոյն, էջ 317:
[47] Նոյն, էջ 317:
[48] Նոյն, էջ 318:

վետի գլուխը անցաւ եւ Կոմունայի 25 կոմիսարները բանտարկուեցան:

25 կոմիսարները 3 անգամ փորձ ըրին փախուստ տալու քաղաքէն, հազարաւորներու խուճապային փախուստին հետ: Միայն երրորդ փորձին էր որ Անաստաս Միկոյեանի ազդու միջամտութեան չնորհիւ կրցան նաւ մը նստիլ: Սկիզբը յաջողեցան նաւապետը համոզել որ Աստրախան երթայ· սակայն, նաւուն հակայեղափոխական անձնակազմը, դրդումով նաւուն վրայ գտնուող երկու անգլիացի սպաներուն, ստիպեցին նաւապետը որ Կրասնովոդսկի ուղղութիւնը բռնէ:

Օգոստոս 3-ին, Պաքուի Հայոց Ազգ· Խորհուրդը պատգամ մը ստացաւ ճակատի թուրք հրամանատարութենէն, խոստանալով ապահովութիւն···քաղաքի հայ ազգաբնակչութեան, անձնատուութեան պարագային:

Օգոստոս 4-ին, հասան, վերջապէս, փրկարա՛ր անգլիացիները: Ցամաք ելլող անգլիական առաջին ջոկատը՝ 44 զինուորներէ կը բաղկանար, հրամանատարութեամբ Գնդ· Սթոքսի: Զինուորներէն ոմանք զուարճութեան համար իրենց հետ բերած էին փոքրիկ կապիկներ:

Մինչեւ Օգոստոս 13, զինուորական նոր ջոկատներ հասնելով նահանգիստ, անգլիացիները ընդամէնը 1640 զինուոր իջեցուցին Պաքու, հաստատելով Շահումեանի նախատեսութիւնը թէ՝ անգլիացիները կարողութիւն չունին նկատելի ուժ իջեցնելու Պաքու: Այդ զինուորներէն քանի մը հարիւրը ճակատ գացին քաղաքի պաշտպանութեան համար, մնացեալները զբաղուած էին քաղաքի վառելանիւթի պահեստները կողոպտելով եւ ղրկելով դէպի Հիւսիսային Պարսկաստան: Պաքուի մէջ իրենց կեցութեան կարճ ժամանակաշրջանին, անոնք քաղաքէն փոխադրեցին 15,000 փութ քարիւղ, 600,000 փութ մազութ, եւ 300,000 փութ պենզին (մէկ փութը 16 քիլօ է)[49]:

Այն չրջանին, երբ Պաքուի մէջ բուռն պայքար տեղի կ'ունենար անգլիացիները հրաւիրելու թեր ու դէմ, Զօր· Անդրանիկը կը տեսնէր Պաքուի սովետական իշխանութեան գոյութեան իմաստը հայութեան համար եւ Շահումեանին կը հեռագրէր·-

«14 Յուլիսի 1918 թ·

Անառարկելիօրէն ենթարկուելով Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրին, Նախիջեւանի գաւառը, ուր ներկայումս գտնուում եմ իմ

---

[49] *Աւետիս Եափուճեան*, Պաքուի Հերոսամարտը եւ անոր Պարտութեան Պատասխանատուները, էջ 88:

ջոկատով, յայտարարում եմ Ռուսաստանի Հանրապետութեան անբաժան մասը: Խնդրում եմ յայտնել ում որ հարկն է, որ ես իմ ջոկատով այս օրուանից գտնուում եմ Ռուսաստանի կենդրոնական կառավարութեան տրամադրութեան տակ եւ ենթարկուում եմ նրան: Կ'աշխատեմ արգելակել թուրքական զօրքերի մուտքը Նախիջեւանի գաւառը: Սպասում եմ պատասխանի եւ կարգադրութեան:

Գեներալ-Մայոր Անդրանիկ
Նախիջեւանի գաւառ,
Արբակունիս գիւղ»[50]

Յուլիս 20-ին, «Պաքինսկի Ռապոչի» թերթին 141-րդ թիւին մէջ լոյս կը տեսնէր Ստեփան Շահումեանի պատասխանը Անդրանիկին.-

«Ջուլֆա, ժողովրդական առաջնորդ Անդրանիկին:

Ձեր հեռագիրը ստացայ: Լրիւ տեքստը հաղորդեցի Մոսկուա կեդրոնական կառավարութեան: Իմ կողմից յանձին Ձեզ ողջունում եմ իսկական ժողովրդական հերոսին: Եթէ պարոնայք Քաջազնունին եւ միւսները Ձեզ նման լինէին, հայ գիւղացիութիւնն այժմ այսպիսի ողբերգութիւն չէր ապրի: Ողջոյն հաղորդեցէք Ձեր դրօշի ներքոյ կռուող բոլոր քաջ զինուորներին եւ ամբողջ աշխատաւոր բնակչութեանը, որը կրկնակի տառապում է թէ թուրքական սուինից եւ թէ ազգային առաջնորդների դաւաճանութիւնից: Չնայելով ոչ մի դժուարութիւնների, կոչ եմ անում Ձեզ չհիջեցնել յեղափոխական դրօշը...Պաքուի պրոլետարեատը Ռուսաստանի իշխանութեան ուժգին աջակցութեամբ հերոսական պատերազմ է մղում բէկական բանդաների դէմ՝ Քիւրդանիրի եւ Աղաուի ուղղութեամբ: Երբ մենք յաղթենք թուրքերին, խաներին ու բէկերին, վրացական իշխաններին ու հայ բուրժուազիային, այն ժամանակ ամբողջ Անդրկովկասի միաւորուած գիւղացիները եւ բանուորները իրենց ընդհանուր համագումարում կը հաստատեն սովետական իշխանութիւն եւ նորից կը կապուեն Ռուսաստանի Մեծ Հանրապետութեան հետ: Ուրախ կը լինէի Ձեզ անհրաժեշտ աջակցութիւն ցոյց տալու հնարաւորութեան համար: Թերեւս դուք ուղիներ գտնէք կապի համար:

Կովկասի Արտակարգ Կոմիսար եւ
Բագուի Սովետի Նախագահ
Ս. Շահումեան»[51]

Հայկական ուժերուն Պաքուէն հեռանալէն ետք, քաղաքի անկումը դարձած էր անխուսափելի: Քաղաքը ինկաւ թուրքերուն ձեռքը

---

[50] *Նոյն, էջ 71:*
[51] *Նոյն, էջ 72:*

Սեպտեմբեր 15, 1918-ին, եւ պատահեցաւ անխուսափելին: Պաքուի 100,000 հայութեան 50,000-ը նաւերով փախած էր վերջին չաբաթներուն: Մնացեալ 50,000-ին 30,000-ը անխնայ ջարդուեցաւ թուրք ու թաթարներուն կողմէ, երբ անոնք խուժեցին քաղաքի արուարձանը գտնուող հայոց էրմենիհեղդ թաղամասերը, կողոպտելով, այրելով եւ չրջանի հայ ազգաբնակչութիւնը սուրէ անցընելով, հակառակ չռայլուած ապահովութեան խոստումներուն...:

Միկոյեան տարաւ Սովետի 25 կոմիսարները քաղաքին մէջէն մինչեւ նաւահանգիստ: Այս ճգնաժամային պահուն, պոլշեւիկ 25 ղեկավարները հանդիպեցան Թաղեւոս Ամիրեանին, ղաչնակցական հրամանատար մը, որ Թիւրքմէն նաւը վարձած էր իր զինուորները փախցնելու համար: Ամիրեանին եղբայրը, Արսէն, նախկին խըմբագիրն էր Պաքինսկի Ռապոչիին: Միկոյեան կարգադրեց որ Ամիրեան 25 կոմիսարներըհետը տանի: Ան սիրով ընդունեց:

Թիւրքմէնը նախ պիտի երթար Աստրախան, բայց նաւուն հակայեղափոխական անձնակազմը ստիպեց որ նաւը ուղղուի դէպի Կրասնովոդսկ, որ այդ ժամանակ կը գտնուէր անգլիացիներու եւ Էս-էրներու իշխանութեան ներքեւ:

25 կոմիսարները եւ Թաթեւոս Ամիրեանը Կրասնովոդսկ հասնելէ ետք, տարին քաղաքէն դուրս եւ լեռնանցքի մը եզրին գնդակահարեցին:

ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ ԵՒ ՊԱԹՈՒՄԻ ԽՈՐՀՐԴԱԺՈՂՈՎՆԵՐԸ

(Ցետագայ դէպքերը ժամանակակից հայոց պատմութեան ամէնէն հետաքրքրական, հակասական եւ կնճռոտ էջերը կը կազմեն: Կազմուեցաւ փոքրիկ Հայաստան մը, Պաթումի խորհրդաժողովի թրքական տիբաքներուն եւ Սարտարապատի ճակատամարտին մէջ հայ քաջարի զօրքերու եւ ժողովուրդի տարած յաղթանակին իբր արդիւնք:

Թուրքերը դէպի Կովկաս արշաւելով կը հետապնդէին քաղաքական երկու նպատակ.-

1.- Օգտուելով Ռուսիոյ մէջ տեղի ունեցած յեղաշրջումէն, անոնք հետամուտ էին Կովկասեան երեք ազգերը անջատելու Ռուսիայէն, անոնց պարտադրելով անկախութիւն:

2.- Ստեղծել փոքրիկ Հայաստան մը, առժամեայ բնոյթով, որպէսզի Թուրքիա խաղաղութեան ժողովներուն ներկայանար ոչ թէ իբրեւ ջարդարար ժողովուրդ - ամբաստանեալի աթոռին վրայ նստած - այլ՝ փոքրիկ Հայաստանի մը ստեղծումով՝ Հայկական Հարցը լուծա՛ծ ըլլալու հաւակնութեամբ...:

Արդարեւ, Թուրքերը Անկախ Հայաստանի քարտէսն ու խիստ ծանր պայմանները Պաթումի Խորհրդաժողովի Հայկական պատուիրակութեան յանձնած էին Մայիս 11, 1918-ին, Սարտարապատի յաղթանակէն աւելի քան երկու չաբաթ

առաջ, գոց թղթածրարով, որպէսզի վիճաբանութիւն չվերցնէ, եւ հայերը որեւէ առարկութիւն չրնեն իրենց տիէթաթներուն:

Թուրքերը առժամեայ բնոյթով եւ յետին մտքով փոքրիկ Հայաստան մը ստեղծելու ծրագիրը չինած էին Սարտարապատի յաղթանակէն ամիսներ առաջ, ինչպէս որ պիտի տեսնենք յետագայ էջերուն մէջ:

Անկախ Հայաստանի կազմաւորման վերաբերեալ գրեթէ բոլոր ծանօթութիւններս քաղած եմ դաշնակցական պարագլուխ եւ անկախ Հայաստանի նախկին վարչապետներէն Ալեքսանդր Խատիսեանի Հայաստանի Հանրապետութեան Ծագումն ու զարգացումը գիրքէն: Ա. Ջ.)

1917 թ. Հոկտեմբերեան Յեղաշրջումէն ետք, կերենսկիի Անդրկովկասեան Յատուկ Կոմիտէին («Օզակոմ») ազդեցութիւնը սկսած էր նուազիլ, եւ անոր տեղ իշխանութեան գլուխ անցած էր Անդրկովկասեան Կոմիսարեատը, որուն կ'անդամակցէին հայեր, վրացիներ եւ թաթարներ:

1917 թ. Նոյեմբեր 21-ին Կոմիսարեատը հաչտութեան բանակցութեանց սկսաւ Թուրքիոյ հետ՝ որոնք գինադադարի յանգեցան 1917 թ. Դեկտեմբեր 5-ին, Երզնկայի մէջ: Իսկ 1918 թ. Յունուար 1-ին, վէհիպ փաչան էնվէր փաչայի կողմէ Կոմիսարեատին ուղղեց հետեւեալ ուշագրաւ հարցումը.-

«Ի՞նչ կը մտածէ Անկախ Անդրկովկասի կառավարութիւնը հաչտութեան պայմաններու մասին Թուրքիոյ հետ» եւ թէ «էնվէր փաչան մտադիր է Անկախ Անդրկովկասի մայրաքաղաքը ղրկել պատւիրակներ հաչտութեան դաշնագիր կնքելու համար»[52]:

Հոս պէտք է կարեւորութեամբ ընդգծել «անկախ» բառին կըրկնութիւնը «Անդրկովկասի» առնչութեամբ, որով Թուրքերը կը փափաքէին անկախութեան գաղափարով ներշնչել ու ոգեւորել Անդրկովկասեան ազգերը:

Անդրկովկասը 1828-էն ի վեր Ռուսական կայսրութեան մաս կը կազմէր եւ Անդրկովկասի ազգերուն անկախութիւնն ու Ռուսիայէն անջատումը, Թուրքերու փայփայած երազներէն մէկն էր:

Հայաստանի պարագային, «անկախ» Հայաստան մը բնաջնջելը չատ աւելի դիւրին էր Թուրքերուն համար, քան թէ Ռուսիոյ հովանաւորութիւնը վայելող Հայաստան մը:

«Տաճիկներու համար անկախ կովկաս մը բաղձալի պատնէշ մըն էր Թուրքիոյ եւ Ռուսիոյ միջեւ: Թիֆլիսի մէջ այս բանը զգացին. բայց դեռ ոչ ոք չէր ուզեր բացայայտօրէն խօսիլ Ռուսիայէն անջատւելու մասին: Յամենայն դէպս, ուշադրութեան արժանի է, որ անւ-

---

[52] Ալ Խատիսեան, Հայաստանի Հանրապետութեան Ծագումն ու Զարգացումը, Պէյրութ, 1968, էջ 30:

կախութեան գաղափարը եւ այդ գաղափարի հրահրումը եկան Թուրֆիայէն»[53] (*Ընդգծումը իննամէ, Ա. Ջ.*):

Էնվէրի հարցումներուն վերաբերեալ, 1918 թ. Յունուար 15-ին, կոմիսարեատը յայտնեց թուրքերուն թէ իր պատասխանը պիտի տայ երեք չաբաթէն, բայց թուրքերը առանց պատասխանի սպասելու սկսան իրենց արշաւանքին:

Ի տես ռուս զինուորներու զանգուածային տունդարձին, ուր հո՛ղ կը բաժնէին ընչազուրկներուն, թուրք զինուորը նոր աւիւն եւ ուժ ստացած էր, աւելի մարտունակ դարձած, եւ ալ չէր նմաներ էրզրումի յոգնած, կիսաքաղց ու կիսամերկ ասկեարին: *Հիւսիսի թշնամիին չքացումը ոգեւորութիւն եւ արիութիւն ներշնչած էր անոր: Տասնեակ հազարներով ռուս զինուորները իրենց անփառունակ փախուստի ճամբուն վրայ, կը ծախէին ամէն ինչ. զէնք, զինուորական կազմածներ եւ հագուստ*, իսկ ռազմամթերքի, պարէնի եւ այլ զինուորական պիտոյքներու ամբարներն ալ կը մնային թուրքերուն:

Թուրքերու դէպի Կովկաս ներխուժումին դէմ միակ պատուարը Հայկական Բանակն էր, որ Յունուարի եւ Փետրուարի խստաշունչ եղանակին եւ դժնդակ պայմաններու տակ կը փորձէր դիմադրել արշաւող զօրքերուն: Ազրպէյճանցիները թուրքերուն կողմն էին, իսկ վրացիներն ալ փաստօրէն անոնց նեցուկ կը կենային: Երկաթուղիներն ալ աւոնց ձեռքը ըլլալով դժուարութիւններ կը յարուցանէին դէպի ճակատ հայկական զօրք փոխադրելու համար:

Հայկական զօրքի մէջ կը մտնէին առաւելապէս Երեւանի, Պայազիտի եւ Զանգեզուրի հայերը, այսինքն բուն Հայաստանի հայերը, իսկ Թիֆլիսի հայերը մասնաւորապէս կը խուսափէին հայկական զօրքին մէջ մտնելէ[54]:

Թիֆլիսի Հայոց Ազգային Խորհուրդը ստանձնած էր հայկական զօրաբանակին կազմակերպումը, իսկ Արեւմտահայ Խորհուրդը կը կազմակերպէր յատուկ զօրամասեր Անդրանիկի հրամանատարութեամբ, առաւելաբար Թրքահայաստանի ազատագրութեան նպատակով[55]:

Ազգային Խորհուրդի կազմակերպած զօրաբանակին գլխաւոր պարտականութիւնն էր ջանալ արգիլել թուրքերուն ներխուժումը դէպի Անդրկովկաս:

---

[53] *Նոյն*, էջ 30:

[54] *Նոյն*, էջ 32:

[55] *Նոյն*, էջ 32-33:

Փետրուար 17, 1918-ին (հին տոմարով) Անդրկովկասեան կառավարութիւնը սկսաւ հաշտութեան բանակցութիւններուն Թուրքերուն հետ, Տրապիզոնի մէջ, որ դեռ ռուսերուն ձեռքն էր : Անդրկովկասեան պատուիրակութեան նախագահն էր Չխենկելին, որ Թրքական արեւելումի կը հետեւէր[56]:

Պատուիրակութեան կազմը 40 հոգիէ բաղկացած էր , իսկ ասկէ զատ 50 հոգինոց պահակախումբ մը տարած էին հետերնին: Ասոր պատճառը այն էր որ Անդրկովկասեան ազգերէն ոչ մէկը միւսին վրայ վստահութիւն չունէր, եւ ամէն ազգի պատուիրակները զատէն իրենց խորհրդականները հետերնին կը տանէին: Երբ Անդրկովկասեան պատուիրակութիւնը Տրապիզոն հասաւ, Թուրք թերթերը սրախօսեցին, թէ՝ «եթէ եկածը գինուորական արշաւախումբ մըն է, փոքր է· բայց եթէ հաշտութեան պատուիրակութիւն մըն է, չափէն աւելի մեծ է»[57]:

Տրապիզոնի մէջ Անդրկովկասեան պատուիրակութիւնը կը տեղաւորեն երկյարկանի չէնքի մը մէջ, որուն դիմացը կը գտնուէր Թրքական զօրանոց մը: Հայ պատուիրակները առաւօտեան դուրս կ'ելլեն փողոց: «Քաղաքը գրեթէ ամայի էր եւ փողոցները ցեխոտ էին: Հարկաւ, ոչ մէկ հայ կար· խանութները փակ էին ու դատարկ· քանի մը յոյներ միայն միս ու կանաչեղէն կը ծախէին: Գացինք ղէպի հայ եկեղեցին, որ ախոռի վերածուած էր» կը պատմէ Խատիսեան[58]:

Խորհրդաժողովի առաջին օրն իսկ, հայ պատուիրակները էրզրումի անկման լուրը կ'առնեն:

Առանց սպասելու խորհրդաժողովի արդիւնքներուն, Թրքական բանակները անդադար կը յառաջանային Կովկասեան ճակատին վրայ, իսկ հայկական զօրքերն ալ անընդհատ կը նահանջէին:

1918 Թ. Փետրուարին, հայկական զօրքերուն տեղաւորումը կը ներկայացնէր հետեւեալ պատկերը·–

Երզնկայի մէջ կար Մուրատի գունդը, էրզրում կը գտնուէին Ա. եւ Դ. գունդերը, Կարսի մէջ կային երեք գունդեր: Խնուսէն մինչեւ վար դիրքեր բռնած էին Բ. Հայկական գունդը եւ Խնուսի եւ Վանի գունդերը: Վանէն հարաւ կանգնած էր Ե. Հայկական գունդը եւ Ա. Բ. եւ Դ. Վանի գումարտակները: Վանէն արեւելք կեցած էր Մակուի գունդը: Կար Անդրանիկի յատուկ զօրամասը եւ Սեպուհի, Տէր Ղեւոնդեանի, Թորգոմի, Պանդուխտի եւ այլոց խումբերը: Երեւանի

---

[56] Նոյն, էջ 37:
[57] Նոյն, էջ 41:
[58] Նոյն, էջ 43:

մէջ կը գտնուէր Զօր. Սիլիկեանի տիվիզիան, Ալեքսանդրապոլի մէջ՝ Զօր. Արէշեանի տիվիզեան, իսկ հեծելազօրաց զօրամաս մը Գնդ. Կորկանեանի հրամանատարութեամբ: Սպայակոյտը եւ Զօր. Նազարբէկեանը կը գտնուէին Թիֆլիս, իսկ Պաքուի մէջ կային 10,000-է աւելի հայ զօրքեր: Պարսկաստանի մէջ կար հայկական գումարտակ մը՝ Ստեփանեանի հրամանատարութեամբ[59]:

Թուրքերու ընդհանուր ծրագիրն էր տիրել Պաքուի նաւթահորերուն, անցնիլ Թուրքեստան եւ ապառնալ անգլիացիներուն: Գերման Զօր. Լիւտենտորֆ պատերազմի մասին գրուած իր յիշողութեանց մէջ կ'ըսէ, թէ «Հայերու հերոսական դիմադրութիւնը խանգարեց այդ ծրագրի իրագործումը»[60]:

Էրզրումի գրաւումէն ետք, Անդրանիկի գունդերը նահանջեցին դէպի Սարըղամիշ, ուր հայ զօրքերը դիմադրեցին 11 օր: Թուրքերը գրաւեցին Սարըղամիշը Մարտ 25-ին[61]:

Տրապիզոնի Խորհրդաժողովին մէջ Թուրքիոյ հետապնդած նպատակն էր,

ա.- Ստանալ Կարսը, Պաթումը եւ Արտահանը, յենուելով Պրեսթ-Լիթովսկի դաշնագրին վրայ:

բ.- Անդրկովկասը տեսնել անկախ եւ անջատուած Ռուսիայէն[62]:

Անդրկովկասի անկախութեան խնդրին մէջ թուրքերը չատ վրճռակամ էին, եւ կը պահանջէին որ Անդրկովկասը յայտարարէ իր անկախութիւնը հանդիսաւոր կերպով:

Մարտ 26-ին, Անդրկովկասի կառավարութիւնը հրահանգեց պատուիրակութեան թէ քանի որ թուրք զօրքերը մտած են Անդրկովկասի սահմաններէն ներս, հաշտութեան բանակցութիւնները պէտք է դադրին:

Մարտ 30-ին, թուրքերը վերջնագիր մը ղրկեցին Պաթումի հրամանատարին՝ անմիջապէս յանձնելու Պաթումի բերդը իր բոլոր ամրութիւններով ու ռազմամթերքով:

Պաթումը չուտով անցաւ թուրքերուն ձեռքը: Թուրքերը հազիւ Պաթումէն ներս ոտք կոխած էին, վրացիները տեղի տուին եւ քաղաքը յանձնեցին գրեթէ առանց կռիւի, տալով միայն մէկ զոհ[63]:

Վրացական զանգուածներու մօտ պատերազմի գաղափարը ժո-

---

[59] Նոյն, էջ 44:
[60] Նոյն, էջ 44:
[61] Նոյն, էջ 45:
[62] Նոյն, էջ 45:
[63] Նոյն, էջ 52:

դովրդականացած չըլլալով, իսկ թաթարներն ալ թրքասէր ըլլալով, դիմադրութեան ամբողջ ծանրութիւնը կ'իյնար հայերուն վրայ: Այլ խօսքով, Կովկասեան պատերազմը չուտով կը դառնար հայ-թրքական պատերազմ մը:

Վրացիները աչխարհագրականօրէն ճամբէ դուրս էին եւ յարաբերաբար աւելի ապահով՝ քան ոտքի կոխան եղող Հայաստանը: Թերեւս այս էր պատճառը, որ անոնք խառնուածքով պատերազմիկ ազգ չէին եղած: Հետեւաբար պէտք չէ զարմանալ որ անոնք «փաստօրէն բանակ չունէին եւ երկրին մէջ կենսամթերք եւ ֆինանս գոյութիւն չունէր»[64]*: Այս իրադրութեան առջեւ վրացիները նախընտրեցին գաղտնի բանակցութեանց մէջ մտնել գերմանացիներուն եւ թուրքերուն հետ, եւ դիւանագիտական դաւերով ծախեցին Կարսը թուրքերուն:*

Այս առթիւ, Ապրիլ 9-ին, Անդրկովկասը յայտարարեց իր անջատումը Ռուսիայէն եւ Հ.Յ.Դաշնակցութեան Սէյմի անդամ Յովհ. Քաջազնունին յայտարարեց թէ իր կուսակցութիւնը «կը միանայ Անդրկովկասը անկախ հանրապետութիւն յայտարարելու առաջարկին»[65]*:*

Կարսի տիրանալէ ետք թուրքերը ճամբայ ելան դէպի Ալեքսանդրապոլ:

Տրապիզոնի հաչտութեան բանակցութիւնները չարունակուեցան Պաթումի մէջ, Մայիսի սկիզբները: Հայկական պատուիրակութիւնը (Յովհ. Քաջազնունի, Խատիսեան, իսկ Վրացեանն ալ իբրեւ խորհրդական) Պաթում հասաւ Մայիս 6-ին:

Հայ պատուիրակներուն առաջին գործերէն մէկը եղաւ այցի երթալ թրքական պատուիրակութեան նախագահ Խալիլ պէյին:*

Անդրկովկասեան եւ թրքական պատուիրակութեանց առաջին պաչտօնական նիստը տեղի ունեցաւ 1918 Մայիս 11-ին: Ողջոյնի

---

[64] *Ա. Մ. Պօղոսեան*, Սոցիալ-Տնտեսական Հարաբերութիւնները Կարսի Մարզում, 1870–1920, էջ 308:

[65] *Ա. Խատիսեան*, Հայաստանի Հանրապետութեան Մագումն ու Զարգացումը, *Բ. Տպագր.*, էջ 55:

* *Ան այն Խալիլ պէյն է որ ապաստան գտած էր Գր. Զօհրապի մօտ այն ատեն, երբ Երիտասարդ-Թուրքերը հալածանքի ենթարկուեցան Նագիմ փաչայի յեղաչրջման ատեն 1909 Մարտ 31-ին: Բայց երբ 1915 թ. Զօհրապի կինը յուսահատօրէն դիմած էր Խալիլ պէյին, խնդրելով պաչտպանել իր ամուսինը, ան կտրուկ կերպով մերժած էր որեւէ օգնութիւն ընծայել (Ա. Խատիսեան, Հայաստանի Հանրապետութեան Մագումն ու Զարգացումը, էջ 67): Նոյն առիկով թալէաթ ապաստան գտած էր Պոլսոյ հայկական ակումբի մը մէջ եւ փրկուած:*

խօսքերէն ետք, Զխենկելին յայտնեց թէ՝ իբրեւ հիմք բանակցութիւններու իրենք կ'ընդունին Պրեսթ-Լիթովկսի դաշնագիրը:

Իբրեւ պատասխան, Խալիլ պէյ ըրաւ հետեւեալ յայտարարութիւնը.-

«Տրապիզոնի բանակցութիւններէն յետոյ տեղի ունեցած են բախումներ եւ արիւնահեղութիւն Թուրքիոյ եւ Անդրկովկասի զօրքերուն միջեւ: Ուստի մեր յայտարարութեանց բնոյթը եւ հիմքը արդէն փոխուած են, հետեւաբար ես չեմ կրնար թոյլ տալ, որ մեր ներկայ բանակցութեանց իբրեւ միակ հիմք ծառայէ Պրեսթ-Լիթովսկի դաշնագիրը»...Խալիլ պէյ սեղանի վրայ դրաւ հաշտութեան դաշնագրի նո՛ր ծրագիրը, որուն մէկ պատճէնը կնիքուած ծրարի մէջ յանձնեց հայկական պատուիրակութեան...[66]:

Հայ պատուիրակները տուն վերադարձան «չափազանց ծանր եւ մռայլ տպաւորութեան տակ»[67]: Բացին ծրարը եւ հայեացք մը նետեցին սահմաններուն վրայ. Հայաստանէն խլուած էին Կարսի, Արտահանի, Կաղզուանի եւ Օլթիի շրջանները, Երեւանի նահանգէն՝ Սուրմալուի գաւառը, Ալեքսանդրապոլի եւ Էջմիածնի գաւառներուն երեք-չորրորդը, Երեւանի գաւառին կէսը, Շարուր-Դարալագեազի գաւառին մէկ-հինգերորդը[68]:

Պաթումի միակողմանի դաշնագրով Թուրքերը Ռուսահայաստանի հողերէն կը գրաւէին 28,000 քառ. քիլոմեթր տարածութիւն[69], որու բնակչութեան միայն 30 տոկոսը թուրք-թաթարներ էին[69]: Եւ այս հողերու զաւթումը տեղի կ'ունենար ի հեճուկս Պրեսթ-Լիթովսկի դաշնագրին, որու խախտումն էր Պաթումի դաշնագիրը:

Թուրքերը վրացիներէն ալ կը գրաւէին Թիֆլիսի նահանգէն՝ Ախալցքայի եւ Ախալքալաքի գաւառները[71]:

Պաթումի մէջ թուրքերու դրած սոսկալի պայմաններով «Հայաստանը դատապարտուած էր խեղդուելու անտանելիօրէն նեղ սահմաններու մէջ»[72]:

Հայ պատուիրակները բողոքեցին Խորհրդաժողովի գերման ներկայացուցիչ Զօր. Ֆոն Լուտովի մօտ:

---

[66] Նոյն, էջ 68:

[67] Նոյն, էջ 69:

[68] Ա. Մ. Պողոսեան, Սոցիալ-Տնտեսական Յարաբերութիւնները Կարսի Մարզում, էջ 307:

[69] Նոյն, էջ 303:

[70] Նոյն, էջ 307:

[71] Նոյն, էջ 307:

[72] Ալ. Խատիսեան, Հայաստանի Հանրապետութեան Ծագումն ու Զարգացումը, էջ 69:

Զօր· Ֆոն Լուսով նոյն գիշերն իսկ հեռագրեց Պոլսոյ գերման դեսպանին եւ կառավարութեան: Սոսրեւ հեռագրին բովանդակութիւնը·–

Ամէն սահման անցնող թրքական պահանջները՝ անջատելու զուտ հայկական գաւառները, ինչպէս են Ախալքալաքը, Ալեքսանդրապոլը եւ Երեւանի նահանգի մասերը, կը խախտեն Պրեսթ-Լիթովսկի դաշնագիրը ապաղակող կերպով եւ նկատի ունին ոչնչացնել հայերը Անդրկովկասի մէջ: Այսօր երեկոյեան թուրքերը վերջնագիր ներկայացուցին Թոյլ տալու, որ իրենց զօրքերը անցնին Ալեքսանդրապոլի վրայով Ջուլֆա եւ այդ մասին ոչինչ հաղորդեցին ինձ: Ես բողոքեցի այդպիսի ընթացքի դէմ»[73]:

Պաթումի մէջ Մայիս 14-ին թուրքերը նոր պահանջ մը ներկայացուցին հայ պատուիրակութեան, թոյլ տալ թուրք զօրքերուն Ալեքսանդրապոլի վրայով անցնիլ Ջուլֆա: Խատիսեան հաղորդակցութեան մէջ մտաւ Թիֆլիս Ահարոնեանին եւ Կարճիկեանին հետ, բայց դեռ պատասխան չստացած՝ Մայիս 14-15-ի գիշերը, ինք եւ Քաջազնունի յայտնեցին թուրքերուն թէ իրենց զօրքերը կրնան անցնիլ հայկական հողերով...[74]:

Թուրքերը – միշտ պնդելով որ Պրեսթ-Լիթովսկի դաշնագիրը միակ հիմքը չի կրնար ըլլալ Պաթումի մէջ հաշտութեան դաշնագիր կնքելու համար – Մայիս 15-ի առաւօտեան յարձակում գործեցին Ալեքսանդրապոլի վրայ եւ գրաւեցին քաղաքը: Գրաւելով Ալեքսանդրապոլը, թուրքերը չարունակեցին իրենց առաջխաղացքը Լոռիի ուղղութեամբ:

Թիֆլիսի Հայոց Ազգային Խորհուրդը նոր պատուիրակութիւն մը ղրկեց Պաթում, յանձին Տոքթ. Համօ Օհանջանեանի եւ Արշակ Զօրաբեանի, թուրքերու հետ համաձայնութեան եզր մը գտնելու յոյսով: Պատուիրակութիւնը Պաթում հասաւ Մայիս 20-ին[75]:

Պաթումի մէջ թաթար պատուիրակները պնդեցին թէ Հայաստանի Հանրապետութեան մայրաքաղաք պէտք է ըլլայ Էջմիածին գիւղը (նախկին Վաղարշապատ), եւ պահանջեցին որ Երեւանը թաթարական քաղաք ըլլալով պէտք է կցուի Ատրբէյճանին[76]:

Յուսահատութեան մատնուած եւ ամէն կողմէ չրջապատուած թշնամիներով, Մայիս 21-ին, հայ պատուիրակները դիմեցին գերման պատուիրակ Զօր· Ֆոն Լուսովին, բացատրելու համար հայերու

---

[73] Նոյն, էջ 69-70:
[74] Նոյն, էջ 72:
[75] Նոյն, էջ 74:
[76] Նոյն, էջ 75:

վիճակը եւ խնդրեցին որ փրկեն հայերը իրենց ներկայ ողբերգական կացութենէն:

Զօր. Ֆոն Լուսով հեռագրեց Պոլսոյ գերման դեսպանին թէ թուրքերու իսկական նպատակն է յափշտակել հայկական հողերը եւ բնաջընջել հայ ժողովուրդը: Զօրավարը խնդրեց նաեւ չհաւատալ Էնվէր եւ Թալէաթ փաշաներու հաւաստիացումներուն[77] բայց գերմանացիները, որոնց ազդեցութիւնը կը զօրանար Թիֆլիսի մէջ, աւելի տրամադիր էին պաշտպանելու վրացիներու չահերը: Գտնելով Հայաստանը անպաշտպան, թուրքերը կը յառաջանային հայկական հողերու վրայով եւ հայերը առանձին մնացած էին ընդդէմ թուրք զօրքերուն:

Մայիս 22-ին, Պաթում ժամանեց Ճեմալ փաշան: Բարեգալուստի համար վրացիներու կողմէ ճառ մը խօսեցաւ Ջխենկելին, վրաց պատուիրակութեան պետը: Թաթարներու կողմէ խօսք առաւ Ռասուլ Զադէ, իսկ հայերու կողմէ՝ Ալեքսանդր Խատիսեան:

Ճեմալ փաշա ջերմ ու սիրալիր խօսքերով պատասխանեց վրացի եւ թաթար պատուիրակներուն. իսկ երբ Խատիսեանին դարձաւ, մռայլ դէմքով ըսաւ.- «Թուրքերու վէճը հայերու հետ հին է, եւ հայերը ոչ մէկ բայլ կ'առնեն հաշտուելու համար թուրքերու հետ: Այս ընթացքը պատճառ պիտի դառնայ հայերու նոր դժբախտութեանց»[78]: Ճեմալ փաշան յիշատակեց Անդրանիկի «անհաչտ դիրքը» Զանգեզուրի մէջ, հայերու «կապը» պոլշեւիկներու հետ, եւ հայկական «գազանութիւնները», մահմետականներու նկատմամբ...[79]:

Պաթումի մէջ թուրքերու հետ հաչտութեան փորձերը որեւէ արդիւնք չտուին, իսկ հայկական շրջաններու մէջ տեղի կ'ունենար ճակատագրական եւ օրհասական կռիւ հայկական զօրքերու եւ Հայաստան ներխուժած թուրք բանակներուն դէմ:

Ամէն մարդ չուարած էր եւ խուճապահար: Դեռ ո՞ւր նահանջէին. Երեւանէ՞ն ալ նահանջէին...:

Էրզրումի դասալիքները ուզած էին Երեւանն ալ լքել եւ նահանջել դէպի Նոր Պայազիտ...:

Ժողովուրդը խռնուած էր Երեւանի թատրոնի չէնքը (յետագային խորհրդարան): Անոնցմէ 100-էն 90-ը կիներ էին[80]: Ոմանք վհատութեան մատնուած կը հեկեկային: Եւ ահա բեմ կը բարձրա-

---

[77] Նոյն, էջ 75:
[78] Նոյն, էջ 76:
[79] Նոյն, էջ 76:
[80] «Ասպարէզ» Օրաթերթ, Լոս Անճելըս, Մայիս 28, 1980, էջ 6:

Ա. Խատիսեան

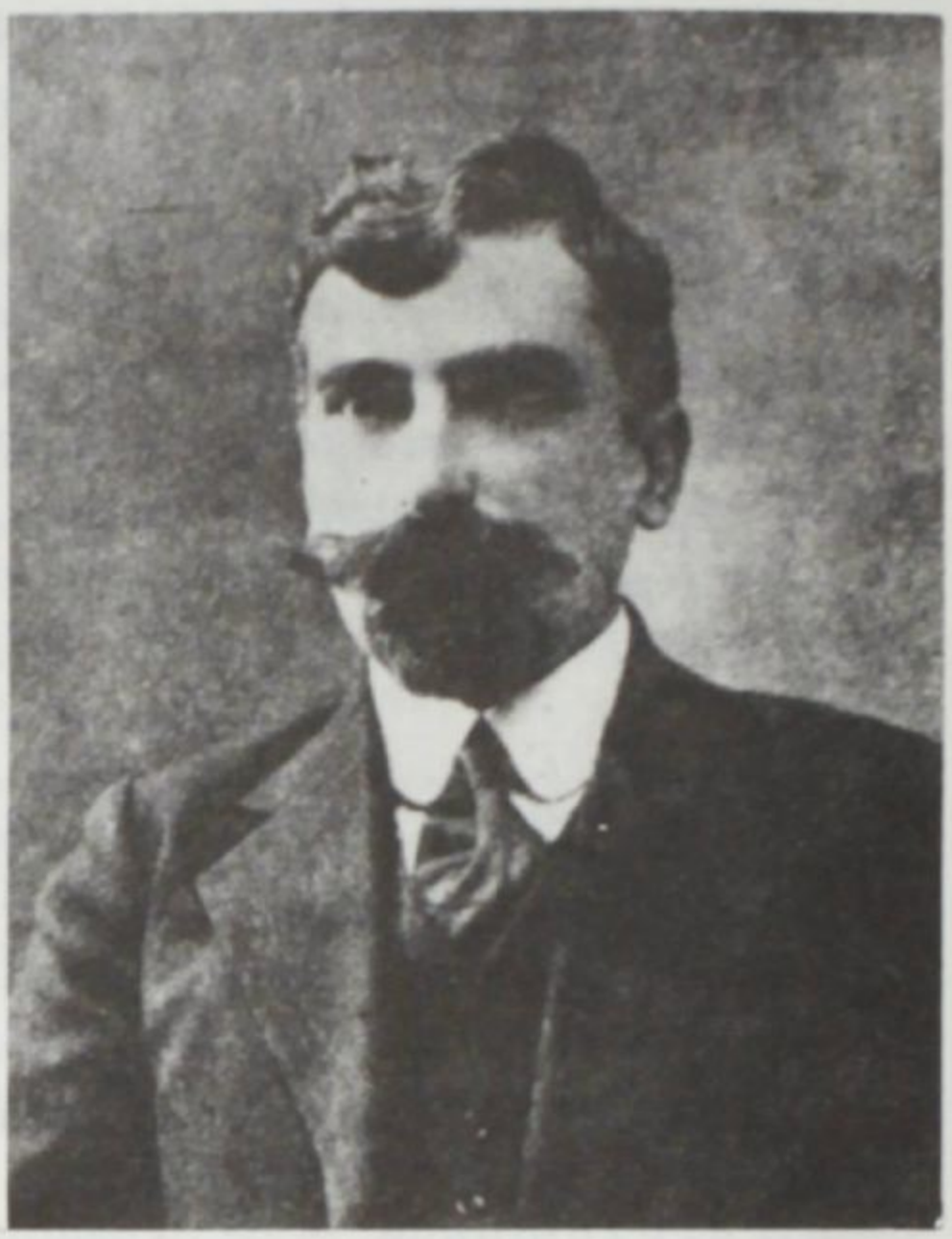

Արամ Մանուկեան

նար «հռետորական կարողութենէ զուրկ»[81] բայց պողպատեայ կամքով հնչօր Արամը եւ ձեռքը սեղանին զարնելով կը գոռար.- «Մէ՛կ քայլ նահանջ չկայ»: «Առիւծի բաչգլուխը թափահարելով» եւ «անոր յաղթ մարմինը վճռական քայլերով չափչփելով բեմին փոքրիկ տարածութիւնը», ան խօսքը կ՝ուղղէր հայ մայրերուն.-

«Եթէ հայ մայրերը չզոհաբերեն իրենց զաւակները, կորսուած է բոլորիս թէ՛ կեանքը եւ թէ՛ պատիւը. հասած է ժամը, երբ հայ կինը պէտք է զգայ իր կոչման բարձրութիւնը եւ կատարէ իր սուրբ պարտականութիւնը»[82]:

Բեմ կ՝ելլէ ալեհեր պառաւ մը եւ խօսքը ուղղելով Արամին, կը բացագանչէ.-

«— Երեք զաւակ ունիմ, երեքն ալ հայրենիքին մատաղ. ցաւում եմ որ աւելին չունիմ...»[83]:

Պողպատակուռ Արամը իր մոգական հաղորդականութեամբ կրցած էր չրջդարձ կատարել տալ նահանջի մէջ եղող հայու հոգիին:

---

[81] Նոյն, էջ 6:
[82] Նոյն, էջ 6:
[83] Նոյն, էջ 6:

Զանգերու ղօղանջը տուած էր ահազանգը վճռակամ ճակատամարտի:

Ժողովուրդ ու բանակ, կին ու կղերական սկսան ուղղուիլ դէպի Սարտարապատի դաշտը:

Մայիս 24–29, Զօր. Սիլիկեանը ուժեղ գրոհով մը կատարելապէս ջախջախեց Շէֆքի փաշայի զօրքերը, Սարտարապատի դաշտին վրայ: Հայկական հեծելազօրքը հալածեց թշնամին մինչեւ Ալեքսանդրապոլի բարձունքները:

Օր մը ետք, թրքական զօրքերը ճակատամարտի բռնուեցան հայկական առաջին զօրաբանակին հետ, Ղարաքիլիսէի մօտերը: Հայերը չորս օր դիմադրեցին բայց թշնամիին գերազանց հրետանիի կրակին դիմաց տեղի տուին: Վերապրող զինուորները նահանջեցին դէպի Երեւան: Անմեղ ժողովուրդի մաքուր արիւնին անյագ պապակ ունեցող վայրենի թուրքերը ջարդեցին չրջանի հայ բնակչութենէն 7000 հոգի[84]:

Պաթումի մէջ, հաշտութեան ապարդիւն բանակցութիւններէն ետք, Անդրկովկասեան Հանրապետութիւնը քայքայման ճամբու մէջ մտաւ:

Վրաց Մենչեւիկ կուսակցութեան եւ Ազգային Խորհուրդի նախագահ Ժորտանիան Պաթումէ ժամանեց եւ խորհրդակցութիւններ ունեցաւ Ջխենկելիի հետ: Մայիս 26-ին, Թիֆլիսի մէջ յայտարարուեցաւ Վրաստանի անկախութիւնը. կառավարութեան նախագահն էր Նոյ Ռամիշվիլի[85]:

Վրաստանի յաջորդ կառավարութեան նախագահ Ժորտանիան նոյն օրը Պաթումէն մեկնեցաւ Թիֆլիս, իր հետ տանելով վրացական պատուիրակութեան անդամներուն մէկ մասը:

Այդ գիշեր, Մայիս 26, 1918-ին, թուրքերը վերջնագիր տուին հայ պատուիրակներուն, որպէսզի յայտարարեն Հայաստանի անկախութիւնը: Թուրքերը երեք օր պայմանաժամ տուին հայերուն, ընդունելու համար ա՛յն ստրկացուցիչ պայմանները, զորս անոնք փակ ծրարով ներկայացուցած էին հայ պատուիրակներուն, Պաթումի խորհրդաժողովի առաջին նիստին իսկ, նուաստացնելով հայ պատուիրակները, եւ անոնց հետ բանակցութեանց որեւէ լուսանցք չձգելով...:

Հայ պատուիրակները փութացին Թիֆլիս: Հասան Մայիս 27-ի առաւօտեան: Ճամբու վրայ հանդիպեցան գերմանացի զինուորնե-

---

[84] Ալ. Խատիսեան, Հայաստանի Հանրապետութեան Ծագումն ու Զարգացումը, էջ 80:

[85] Նոյն, էջ 84:

րու: Վրաց սահմանին վրայ կը ծածանէր գերմանացիներու դրօշակը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՊԱՀՈՎՈՒԹԵԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԻՆ ԴԻՐՔԸ ՊԱԹՈՒՄԻ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒՆ ՆԿԱՏՄԱՄԲ

Ռուսական քաղաքացիական վերիվայրումներուն հետեւանքով, թուրքերը յաջողեցան Անդրկովկասը անջատել Ռուսիայէն եւ զայն դարձնել «անկախ»:

Վրաստան «անկախ» պիտի դառնար Գերմանիոյ հովանաւորութեան տակ, Անդրկովկասեան թաթարներուն համար պիտի ստեղծուէր նոր հայրենիք մը՝ Ազրպէյջանը, իսկ Երեւանեան շրջանը կովկասահայոց պիտի չնորհուէր՝ թրքական հովանաւորութեան տակ:

Պաթումի բանակցութիւններուն ընթացքին Դաշնակիցները դադրեցուցին իրենց օժանդակութիւնը Հայաստանի Ապահովութեան Խորհուրդին:

Պաթումի Խորհրդաժողովի բանակցութիւններուն ընթացքին, Թիֆլիսի արեւմտահայ Հայաստանի Ապահովութեան Խորհուրդը հապճեպով թրքահայ երկրորդ խորհրդաժողովի մը հրաւիրեց իր ներկայացուցիչները, որոշելու համար իր դիրքը՝ հայ եւ թուրք հաշտութեան բանակցութիւններուն նկատմամբ:

Միեւնոյն ատեն Հ. Ա. Խորհուրդը Դաշնակիցներուն ներկայացուց յուշագիր մը, որով կը յայտնէր թէ ինք համամիտ չէ զէնքերը վար դնելու եւ պիտի չարունակէ անհաւասար կռիւը այն համոզումով՝ թէ Դաշնակիցները իրենց օժանդակութիւնը պիտի չզլանան հայոց գոյամարտին:

Մայիս 4, 1918 թ. բացուեցաւ թրքահայ Բ. համագումարը, Հ.Ա.Խ.-ի պաշտօնատան մէջ, Թիֆլիսի Ցովնանեան Աղջկանց Գիմնազիոմի շէնքը[86]:

Բացման նիստը յատկացուեցաւ Հ.Ա.Խ.-ի նախագահ Վահան Փափազեանի ողջոյնի խօսքին:

Հրաւիրուած 85 պատգամաւորներէն 60-ը կրցած էին ներկայ ըլլալ համագումարին:

Բ. Նիստին, դաշնակցական պատգամաւորներու փրակցիայի

---

[86] Լ. Թիւթիւնճեան, Ցուշեր, էջ 371:

պետ Կապուտիկեան պահանջեց Լ. Թիւթիւնճեանէն, որ ճչդէ իւրաքանչիւր պատգամաւորի հանգամանքը:

Խօսք առաւ Հ.Ա.Խորհուրդի նախագահ Վահան Փափազեան: Իր զեկուցումին մէջ ան դիտել տուաւ թէ Պաթումի հաշտութեան բանակցութիւններուն ընթացքին, Օսմանեան պատուիրակութիւնը յայտնած էր թէ կ'ուզէ «առանձին բանակցութիւններ վարել թրֆահայոց հետ, թրֆահայ հարցին վերջնական կարգադրութեան համար: Օսմանեան կառավարութիւնը այս բանակցութեանց հիմք կ'առաջադրէ իր կողմէն որ թրֆահայերը վերադառնան, դադրեցնեն կռիւը, Օսմանեան տէրութիւնը ասոր փոխարէն, թրֆահայոց կը շնորհէ Վանի լճին շրջապատը բնակութեան համար որոշ հողամաս, ուր Կովկաս ապաստանած թրֆահայութիւնը պիտի փոխադրուի իր զէնքերով, երեք ամիս ետք տեղի պիտի ունենայ ընդհանուր գինաթափութիւն՝ իսլամ եւ քրիստոնեայ բնակչութեանց հաւասարապէս»...[87]:

Ազգային Խորհուրդի եւ Սէյմի դաշնակցական ֆրակցիայի ներկայացուցիչները համագումարին ներկայանալով խորհուրդ տուին Թրքահայ պատուիրակներուն, որ ընդունին Թուրքերուն այս առաջարկը եւ բանակցութեան հրաւէրը[88]:

Վ. Փափազեան իր զեկուցումը լրացուց պատուիրակներու ընդհանուր լուսթեան մէջ:

Թրքահայ պատուիրակները համամիտ չէին իրենց կովկասահայ եղբայրներուն՝ Թուրքերու հանդէպ անոնց տածած միամիտ վստահութեան: Ինչպէ՞ս կարելի էր վստահիլ ցեղասպանութիւն գործած էնվէրներու եւ Թալէաթներու խոստումին...:

Կովկաս ապաստանած 350,000 Թրքահայերը իրենց զէնքերով Վանի չրջանը վերադարձնել եւ երեք ամիս վերջ զանոնք գինաթափ ընել...:

Երբ Վահան Փափազեան իր զեկուցումը վերջացուց Թրքահայ պատուիրակները խօսք առնելով իրենց անվստահութիւնը յայտնեցին հայաջինջ Թուրք կառավարութեան խոստումին հանդէպ:

Կովկասահայ ղեկավարները հասկցուցին թէ մերժումի պարագային ստեղծուելիք «փափուկ կացութեան» հետեւանքով, իրենց ներկայութիւնը բաղձալի պիտի չըլլայ Կովկասի մէջ: Թրքահայ գաղթականները արդէն առանց այդ թափանցիկ սպառնալիքին սպասելու, գունդագունդ կ'ուղղուէին դէպի Ռուսաստանի խորերը...:

---

[87] Նոյն, էջ 374:
[88] Նոյն, էջ 375:

Մայիս 9-ին բացուած Զ. նիստին խօսք առաւ Ա. Ահարոնեան, ոչ միայն իբրեւ ներկայացուցիչ Թիֆլիսի Հայոց Ազգային Խորհուրդին, այլ անոր նախագահը:

Ահարոնեան խօսեցաւ հետեւեալ ճառը (կու տամ յապաւումներով.–

«Ես, Ահարոնեանս, որ երեսուհինգ տարի տառապել եմ թրքահայ տառապանքը, ես էլ ձեզ նման չեմ հաւատում թուրքերին…: Ես այստեղ ձեզ մէջ ինձ աւելի հարազատ եմ զգում քան…նրանց մէջ (*ակնարկութիւնը ռուսահայ Ազգային Խորհուրդին է*). ըմբռնի ու վեհ խրոխտութեան ձայնը աւելի հարազատ է հնչում իմ սրտին, տաճկահայ եղբայրներ…»[89]: *Ահարոնեան կը շարունակէ.–*

«Այժմ չկայ տաճկահայ տառապանք, կայ՝ հայ տառապանք…: Մի արդարութիւն, որին ես հաւատում եմ, անպայման պիտի գայ յաղթանակելու, եւ մեր հորիզոնի վրայ – հաւաքուած սեւ ամպերը մոայլւում են անընդհատ… – որտեղից էլ գայ այդ արդարութիւնը, մենք գլխաբաց սպասում ենք նրան: Եթէ կը գայ նա հիւսիսից, որտեղ համամարդկային մեծ իտէալներ են փոթորկւում, օրհնեալ լինի նա, որովհետեւ նրանք լճեցին մեզ, երբ մենք չէինք սպասում այդ լճումին:

Ես հաւատում եմ հայ ժողովուրդի ապագային, միայն թէ հնարաւոր լինի նրա ֆիզիկական գոյութիւնը պահել: Ես խոնարհւում եմ ձեր առաջ, ձեր խրոխտութեան եւ ըմբռնողութեան առաջ, մնացէք ձեր հաւատի մէջ, ինչպէս ցանկանում էք:

Թող նրանք ովքեր չեն ճանաչում գազանին, գնան բանակցելու, թող տաճկահայ ժողովուրդը մնայ իր բարօրութեան մէջ, հան թէ ձեռ տայ ոճրարար թշնամիին…»[90]:

«Գիտէինք ամէնքս ալ» կը շարունակէ Լեւոն Թիւթիւնճեան «որ Ահարոնեան կեղծաւոր անձ էր. բայց միեւնոյն ատեն անգերազանցելի կախարդ մը, մեծ հռետոր մըն էր: Կոմունիստներէն սկսեալ մինչեւ ռամկավարները, դաշնակցականները, ամբողջ սրահը որոտագին ղղրդումով ծափահարեց անոր խօսած ճառը…: Ահարոնեան կ'արտայայտէր հայ ժողովուրդին հոգեկան ձգտումը եւ ոչ թէ իր զգացումը»[91]:

«Թող նրանք ովքեր չեն ճանաչում գազանին, գնան բանակցելու»…:

Թրքահայ զգացումները արտայայտող այս դղրդալից ճառը խո-

---

[89] Նոյն, էջ 376:
[90] Նոյն, էջ 376:
[91] Նոյն, էջ 377:

սելէն քանի մը օր ետք, Ահարոնեան ի՛նք գլուխը կ՛անցնէր կովկասահայ պարագլուխներու պատուիրակութեան մը՝ երթալու համար Պոլիս եւ բանակցելու Օսմանեան ոճրագործ իշխանութեան հետ...:

Կ. Պոլսոյ մէջ, կովկասահայ պատուիրակութեան անդամ Ալեքսանդր Խատիսեան մեծապէս պիտի տպաւորուէր Երիտասարդ-Թուրք ղեկավարներու «ճենթլմէն»ութենէն եւ պիտի արտասանէր իր հետեւեալ վատահամբաւ խօսքերը.-

«Թուրքերը տեսայ. չաքարի պէս մարդիկ են, եւ ինտելիկենտ ու զարգացած մարդիկ: Ես զարմանում եմ որ թրքահայերը չեն կարողացել համաձայն գնալ այդ մարդկանց հետ եւ այսպիսի վիհ են բացել իրանց եւ թուրքերի միջեւ»...[92]:

Իսկ Ա. Ահարոնեան, Կ. Պոլսէն «իր հարսին» բանաստեղծուհի Արմենուհի Տիգրանեանի գրած նամակները, զորս ան կու գար կարդալ Տիկին Ռուբէն Զարդարեանի, Սուլթանին, էնվէր փաշային եւ նախարարներուն կողմէ Ահարոնեանի տրուած ուշադրութեանը հանդէպ այնպիսի ստրկական գոհունակութեամբ զեղուն էին՝ որ ցաւ կը պատճառէին լսողին»[93]:

Մայիս 11-ին տեղի ունեցած ժ. Նիստին, համայնավար խմբակը առաջարկ բերաւ յարիլ ռուսական յեղափոխութեան եւ անոր օժանդակութեամբ վերադառնալ, ազատագրելու հա՛մար թէ՛ Անդրկովկասը եւ թէ՛ Հայաստանը:

Կարնոյ անկումէն ետք, Լեւոն Թիւթիւնճեան եւ Վահան Թոթովենց այսօրինակ ծրագիր մը թելադրած էին համայնավարներուն եւ Թորգոմի ալ յանձնարարած՝ որ Մոսկուայի մէջ խօսի այդ մասին: Համայնավարները ի վերջոյ պիտի գային Կովկաս, 1920 թուականին միայն, «երբ այլեւս հայ ազգը դառնութեանց բաժակը ցմրուր խմած եւ հոգեվարքի մէջ էր...»[94]:

Խորհրդաժողովը իր ԺԱ. եւ նախավերջին նիստին, կը թելադրէր կովկասահայ պատուիրակութեան պատասխանել թուրքերուն, թէ «թրքահայերը Կովկասի մէջ քաղաքական իրաւասու գլուխ մը չունին, որ ի վիճակի ըլլայ թրքահայ դատով զբաղելու՝ յանուն այդ միջազգային դատին իրաւատէր ժողովուրդին: Եթէ թուրքերը կը փափաքին անկեղծօրէն լուծուած տեսնել թրքահայ դատը, կայ միակ իրաւասու մարմինը, որ է Փարիզի Ազգային Պատուիրակութիւնը, Պր. Պօղոս Նուպարի նախագահութեան տակ»[95]:

---

[92] Նոյն, էջ 375:
[93] Նոյն, էջ 377:
[94] Նոյն, էջ 380:
[95] Նոյն, էջ 381:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹԵԱՆ ՀՌՉԱԿՈՒՄԸ

Թիֆլիս հասնելով, Քաջազնունի եւ Խատիսեան գացին Հայոց Ազգային Խորդուրդի չէնքը: Նոյն պահուն Սարտարապատի եւ Բաշ Աբարանի մէջ կը մղուէին ահեղ ճակատամարտներ: Մայիս 27-ի երեկոյեան Պաթումի հայ պատուիրակները գեկուցում տուին Խորհըրդաժողին մասին: Ազգային Խորհուրդը կազմող հայ կուսակցութիւնները տարակարծիք էին անկախութեան յայտարարութեան շուրջ: Ժողովը ցրուեցաւ, յանձնարարելով իր անդամներուն որ մինչեւ յաջորդ օր, Մայիս 28, առաւօտեան ժամը 10-ին, անդամները բերեն իրենց կուսակցութեանց վճիռը անկախութեան յայտարարութեան վերաբերեալ:

Մայիս 26-ին վրացիները յայտարարած էին իրենց անկախութիւնը: Մայիս 27-ին ազրպէյջանցիները առած էին նոյն քայլը իսկ հիմա հերթը եկած էր Հայաստանի:

Եթէ հայերը որեւէ տատանում ցոյց տային կամ ուշացնէին անկախութեան յայտարարութիւնը, կրնային անդառնալիօրէն կորսընցնել մնացած կտոր մը հողը: Դրացիները՝ թուրքերը, ազրպէյջանցիներն ու վրացիները կրնային բաժնուիլ զայն իրենց միջեւ, իբրեւ անտէր կալուած: Յովհ. Քաջազնունիի բնութագրումով, անկախութիւն չյայտարարելու պարագային «Հայաստան կը մնար res nullins» (ոչ ոքի պատկանող իր) ու իբրեւ այդպիսին բաժին կը դառնար հարեւաններուն[96]: Հողը կորսուելէ ետք, ռուսերը, յետագային, իրենց դրացիներէն հող առնելով Խորհ. Հայաստան մը պիտի հիմնէի՞ն: Շա՛տ կասկածելի է: Հետեւաբար, 1918 թ. Մայիս 28-ին, բացարձակ անհրաժեշտութիւն մըն էր Հայաստանի անկախութեան յայտարարութիւնը, փոյթ չէ թէ որքան ծանր ու դաժան եղած ըլլային թուրքերու դրած պայմանները եւ որքան անուանական՝ այդ անկախութիւնը:

Մայիս 28-ին, առաւօտեան ժամը 10-ին, իրենց ժողովատեղին հաւաքուելով, հայ կուսակցութեանց ներկայացուցիչները յայտնեցին թէ իրենք կողմնակից են անկախութեան յայտարարութեան: Խմբագրուեցաւ բանաձեւ մը, եւ կէսօրուան ժամը 12-ին հռչակուեցաւ Հայաստանի Հանրապետութեան անկախութիւնը:

Կառավարութեան կազմութիւնը յետաձգուեցաւ, որովհետեւ հայ պատուիրակները պէտք էր Պաթում վերադառնային, յայտնելու համար թուրքերուն՝ թէ ընդունած են իրենց պայմանները եւ

---

[96] Յովհ. Քաջազնունի, Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը Անցեալի Զուգի Այլեւս, Գահիրէ, 1954, էջ 31:

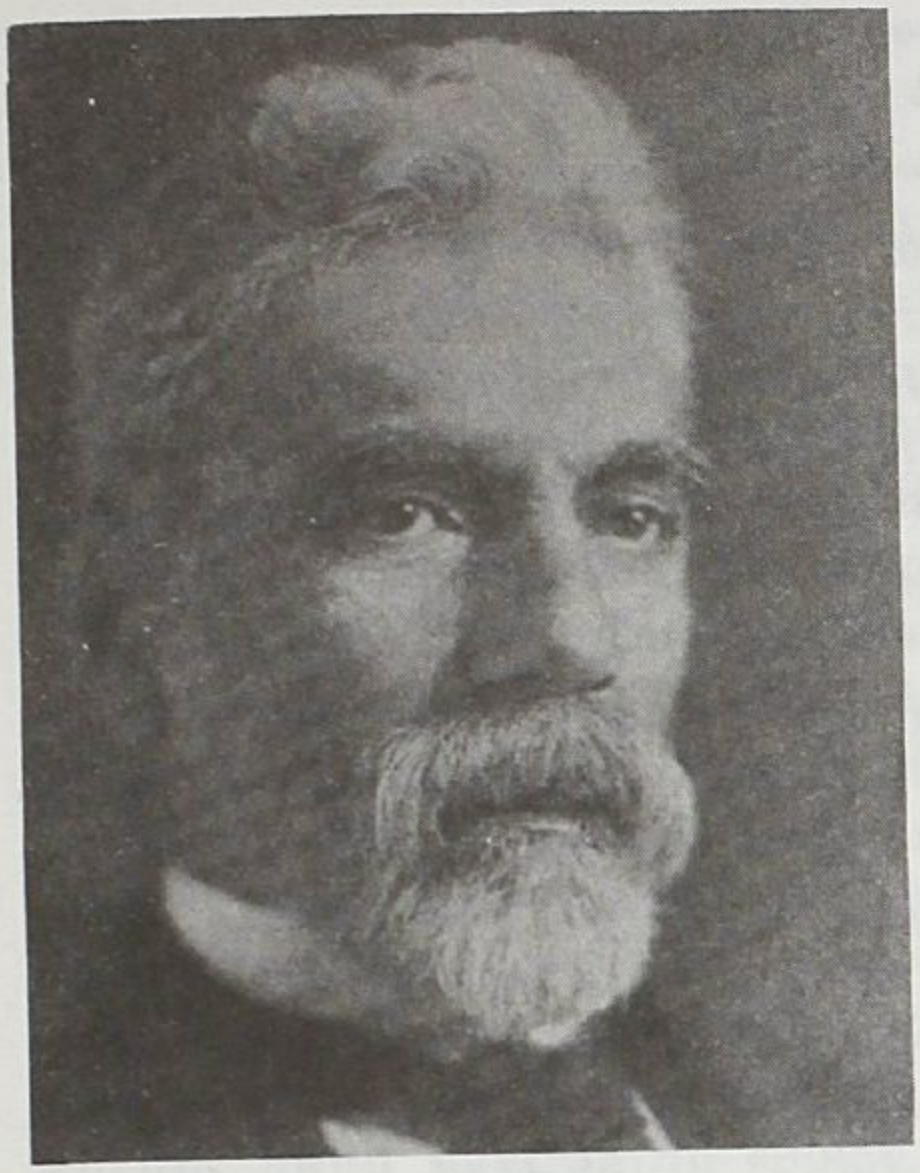

Յ. Քաջազնունի

Միքայէլ Պապաճանեան

յայտարարած՝ Հայաստանի անկախութիւնը: Անկախութեան առընչութեամբ թուրքերու վերջնագրին պայմանաժամը կը լրանար հետեւեալ օր, Մայիս 29-ին, երեկոյեան ժամը 8-ին[97]:

Պաթում հասնելով, հայ պատուիրակները նամակ մը խմբագրեցին ուղղուած Խալիլ պէյին: Նամակը թուրք պատուիրակութեան նախագահին ձեռքը անցաւ իրիկուան ժամը 7-ին, վերջնագրի պայմանաժամէն մէկ ժամ առաջ:

Հայ պատուիրակները, Քաջազնունի, Խատիսեան եւ Մ. Պապաջանեան, Պաթում մնացին մինչեւ Յունիս 5, զբաղելով խաղաղութեան դաշնագրի ձեւակերպութիւններով ու մանրամասնութիւններով:

Առաջին նիստին վեհիպ փաշա անձամբ գծեց Հայաստանի սահմանները Խատիսեանի ներկայացուցած քարտէսին վրայ: Հայ պատուիրակները ըսելիք մը կամ ընելիք մը չունէին ոչ մէկ հարցի առընչութեամբ. ամէն բան կը կատարուէր թուրքերու տիբաթներով:

«Երբ մենք (հայ պատուիրակները) նայեցանք քարտէսին վրայ, երկու սուր զգացումներ համակեցին մեզ.- առաջին՝ հպարտու-

---

[97] *Ալեքսանդր Խատիսեան*, Հայաստանի Հանրապետութեան Ծագումն ու Զարգացումը, էջ 85:

թիւն, որ մենք ալ դարաւոր պայքարներէ ետք, վերջապէս, գէթ փոքր անկիւն մը ունեցանք աշխարհի քարտէսին վրայ, եւ երկրորդ՝ դառնութիւն, որ մեզի տրուած այդ անկիւնը հազիւ 9000 քառ. քիլոմեթր կը պարունակէր, որ բացարձակապէս անբաւարար էր մեր ժողովուրդը իր մէջ առնելու համար»[98]:

Փոքրիկ Հայաստան մը ստեղծելու թրքական ծրագրին թրքա-կա'ն բացատրութիւնը այն էր, առաջին՝ թէ՝ «երկու միլիոնի չափ ողջ մնացած հայեր կան այժմ եւ անհնար է զանոնք բոլորն ալ ոնչընչացնել, ուստի աւելի լաւ է, որ անոնց գոհացում տրուի, որովհետեւ եթէ նոյնիսկ 100,000 հայեր մնան աշխարհի երեսին, մեզի հանգիստ պիտի չտան երբեք»(*Թալէաթի խօսքերը*), *եւ երկրորդ՝* «Փոքրիկ Հայաստան մը ստեղծելով մենք լուծած կ'ըլլանք Հայկական Հարցը եւ այդպէս կը ներկայանանք հաշտութեան միջազգային խորհրդաժողովին»...(*նոյնպէս Թալէաթի խօսքերը, ընդգծումը իմս է, Ա. Զ.*)[99]:

Վերոյիշեալ նկատումներով փոքրիկ Հայաստան մը ստեղծելու Թալէաթի ծրագրին ամէն մարդ համաձայն չէր Կ. Պոլսոյ Երիտասարդ-Թուրքերու Կոմիտէին մէջ. ոմանք՝ – էնվէրի գլխաւորութեամբ – կ'ուզէին կովկասահայութիւնն ալ բնաջնջել, սակայն «Թալէաթ փաշայի տեսակէտը յաղթեր էր եւ թուրքերը ստեղծեցին փոքրիկ Հայաստանը»[100] (*Խօսքը Խատիսեանին, իսկ ընդգծումը իմս է, Ա. Զ.*):

Պաթումի մէջ հայ-թրքական խաղաղութեան դաշնագրի ստորագրումը տեղի ունեցաւ Յունիս 4, 1918-ին, ցերեկուան ժամը 12-ին: Ազրբէյջանցիները ստորագրեցին դաշնագիրը նոյն օրը երեկոյեան, իսկ վրացիները՝ յաջորդ օր[101]:

Ստորագրումի պահուն, թրքական պատուիրակութեան քարտուղար Միւնիր պէյ, դառնալով Խատիսեանին՝ ըսաւ.–

«— Այսպէս կը կատարուի պետութեանց պատմութիւնը: Պէտք չէ հոգ ընել. յաւիտենական ոչինչ կայ. դաշնագիրներն ալ ժամանակաւոր են»...[102]:

(Պաթումի դաշնագրին բնագիրը կը պահուի Էջմիածնի թանգարանին մէջ)[103]:

---

[98] *Նոյն*, էջ 85–86:
[99] *Նոյն*, էջ 89:
[100] *Նոյն*, էջ 89:
[101] *Նոյն*, էջ 90:
[102] *Նոյն*, էջ 90:
[103] *Նոյն*, էջ 92:

★ ★ ★

Ակնարկելով անկախ Հայաստանի Հանրապետութեան ստեղծման պարագաներուն, Մ. Վրացեան կը գրէր.– «Մինչ վրացիներն ու թուրքերը (*թաթարները*) յայտարարել էին իրենց անկախութիւնը, հայոց Ազգային Խորհուրդը տատանում էր. այսպիսի զարհուրելի պայմաններում անկախութիւնը համարում էր դառն հեգնանք: Հայ ժողովուրդի փրկութեան համար ամէնից աչքը շարունակում էր յառած մնալ հիւսիսին:

Եւ դրանով էր բացատրում, որ Հայոց Ազգային Խորհուրդի այն նիստը, ուր ճնշութեան առնուեց «անկախութիւնը», աւելի նման էր սգաւոր տան, ուր ննջեցեալ կայ տարածուած»[104]:

Անկախ Հայաստանի անդրանիկ խորհրդարանի նախագահ Ա. Սահակեան իր ճառին մէջ ըսած էր.– «Հայոց Ազգային Խորհուրդը սեղմեց իր սիրտը, եւ անողոք գիտակցութեամբ որոշեց վերջնականապէս ընդունիլ վերջնագիրը եւ ճանաչել Հայաստանի անկախութիւնը, իրեն յանձնելով պատմութեան դատաստանին»[105]

Վ. Բրուտեան.– «Անկախութեան պահանջը տակաւին գոյութիւն չունէր մեր մէջ: Ճակատագիրը պարտադրեց որ մեր քաղաքական ղեկավարութիւնը դէմ յանդիման գտնուի անկախութեան հարցին՝ չափազանց ծանր ու անողոք պայմաններու տակ:

Տուեալները ցոյց կու տան, թէ մեր ազգային ղեկավարութիւնը ուրախութեան ցոյցերով չէր որ կը հոչակէր անկախութիւնը»[106]:

Այսու ամենայնիւ, զարհուրելի երկունքներով, հուրի ու սուրի մէջէն օրհասական պայքար մղող ժողովուրդի անվհատ կամքով, թուրքերու պարտադրանքով՝ բայց միաժամանակ Սարտարապատի յաղթանակով ծնունդ պիտի առնէր Հայաստանի անկախ Հանրապետութիւնը, Մայիս 28, 1918-ին: Վախ ու դողով եւ սրտի ճմլումով յայտարարուած Մայիս 28-ի ակտը իր բոլոր թերութիւններով ու կաշկանդումներով հանդերձ անկիւնադարձ մը կը կազմէ ժամանակակից հայոց պատմութեան ողբերգական դէպքերու երկար չարանին մէջ: Ըլլալու եւ գոյատեւելու գերբնական ճիգի մը արտայայտութիւնն էր ան, որ ի հեճուկս իր կարճ տեւողութեան, պիտի հան-

---

[104] *Մ. Սերոբեան*, Հայաստանի Անկախութեան Առիթով, *Գահիրէ*, 1950, էջ 11 (*Տես Մ. Վրացեան*, Անկախ եւ Միացեալ Հայաստան, էջ 45–46):

[105] *Նոյն*, էջ 13:

[106] *Վ. Բրուտեան*, Պետականութեան Տօնը (*Տես «Հայրենիք» Օրաթերթ, Մայիս* 28, 1981, էջ 2):

դիսանար ամուր հիմնաքարը արդի Հայաստանի լուսաշող իրականութեան:

Մահու եւ կենաց գոյամարտի այդ օրերուն, հայերը առ հասարակ ցանկացողը չէին անկախութեան: Դաշնակիցներու հովանաւորութեամբ ինքնավար պետութիւն մը ստեղծելու հետամուտ էին: Այս պատճառով, ցնծագին ցոյցերով չդիմաւորեցին անկախութիւնը, եւ ոչ ալ հրճուեցան անոր աւետիսով: Բայց՝ պատահեցաւ: Նորածինը հիւանդկախ է, բայց ծնած է...:

Հայաստանի անկախութեան յայտարարութիւնը իր երկու երեսները ունի. մէկը՝ Պաթումի զարհուրելի դաշնագրով թուրքերու կողմէ պարտադրուա՛ծ «անկախութեան» յայտարարութիւնն է, պարտադրուած՝ վերջնագրի ձեւով եւ յետին մտքով, թէ՛ հայոց եւ թէ՛ ալ Անդրկովկասի միւս հանրապետութիւններուն: Այս «անկախութեան» յայտարարութիւնը թուրք դիւանագիտութեան «դիւային արարքն էր», սադրանք մը որ թաքուն նպատակներ կը հետապնդէր, ինչպէս որ կը խոստովաներ նոյնիքն Թալէաթ:

Երբ Պաթումի բանագնացները Մայիս 29-ի երեկոյեան ժամը 7:00-ին, նամակով մը կ'ընդունէին թուրքերուն պայմանները վերջնագրի պայմանաժամէն ժամ մը առաջ, լուր իսկ չունէին Սարտարապատի յաղթանակէն...[107]:

Անուանական բան մըն էր այդ «անկախութեան» ակտը, ձեւական ու առժամեայ, եւ ըստ Հայկ Յօճասարեանի բնութագրումին՝ «վրդովեցուցիչ ինքնախաբէութեան մը արդիւնքը»: Պաթումի դաշնագրով պարտադրուած այսպէս կոչուած «անկախութեան» մը տարեդարձին նշումը պիտի ըլլար ծիծաղելի ինքնախաբէութիւն մը. սակայն, ճիշդ այդ օրերուն, պատահած էր Սարտարապատի՛ յաղթանակը, որ Հայաստանի անկախութեան յայտարարութեան երկրորդ երեսն է, հայու գէնքի ուժով ու արիւնով չահուած անկախութեան իրական երեսը: Ըստ Սիմոն Վրացեանի, «Հայաստանի անկախութեան օրը իսկապէս պէտք էր համարուէր Մայիս 30-ը»[108]:

Յամենայն դէպս, այդ օրերէն մէկը պէտք էր ընտրել նշելու համար Սարտարապատի յաղթանակի եւ Ռուսահայաստանի պետական կեանքի սկզբնաւորութեան օր: Եթէ Ռուսահայաստանի կառավարութեան անդրանիկ դահլիճը, կամ Թիֆլիսի Հայոց Ազգային Խորհուրդը, պատահաբար որոշեցին Մայիս 28-ը իբրեւ Երեւանեան

---

[107] *Հայկ Յօճասարեան*, Խաբկանք Մայիս 28-ի Անկախութեան եւ Եռագոյն Դրօշի Շուրջ, *Պոսթոն*, 1933, էջ 12:

[108] *Նոյն*, էջ 10 (*Տես Մ. Վրացեան*, Հայաստանի Հանրապետութիւն, 1928, էջ 132):

Հանրապետութեան անկախութեան եւ Սարտարապատի յաղթանակի օր, ինչո՞ւ այդ թուականի մասին փրփրադէզ փոթորիկներ կը յարուցուին հայ մամուլին մէջ տասնամեակներէ ի վեր, հասկնալի չէ: Արդեօք, ուրիշներու կարծիքով, ուրիշ օր մը աւելի՞ նպատակայարմար պիտի ըլլար որպէս Սարտարապատի յաղթանակի եւ արեւելահայոց պետական կեանքի սկզբնաւորութեան օր...:

Հայաստանի անկախութիւնը «ինքնախաբէութիւն» էր որքան ատեն որ Անդրկովկասը թուրքերու գրաւման տակ կը գտնուէր. որովհետեւ, ե՛ւ Հայաստանի անկախութիւնը ե՛ւ գոյութիւնը անոնց քմահաճոյքէն կախուած էր: Բայց թուրքերը Անդրկովկաս չմնացին. անոնք, որպէս պատերազմին պարտուած պետութիւն, պարտաւորեցա՛ն հեռանալ Անդրկովկասէն, Մուտրոսի զինադադարէն ետք: Թուրքերուն Անդրկովկասէն վտարուելէն ետք, 1919-ի սկիզբները Հայաստանը անկախ դարձաւ ե՛ւ իրողապէս ե՛ւ իրաւապէս, եւ այդ իրական անկախութեան շրջանը տեւեց մինչեւ 1920-ի աշնան:

Թուրքերը որոնք ծրագրած էին փճացնել իրենց հիմնած Հայաստանի Հանրապետութիւնը խաղաղութեան վեհաժողովէն ետք, չյաջողեցա՛ն 100 առ 100 չնորհիւ Խորհ. Ռուսիոյ միջամտութեան: Անկախ Հայաստանի 50,000 քառ. քիլոմեթր տարածութեան 30,000-ը ի վերջոյ փրկուեցաւ եւ վերածուեցաւ Խորհ. Հայաստանի, 1920 Նոյեմբեր 29-ի ակտով: Եթէ Մայիս 28-ի Հայաստանը 1918-ին չպահէր այդ կտոր մը հողը թաթարներու եւ վրացիներու անխուսափելի գաւթումներէն, կարելի չէ որ ստեղծուէր Նոյեմբեր 29-ի Հայաստանը, մանաւանդ 1920-ական թուականներու Լենին-Աթաթիւրք սիրուըտութի օրերուն...:

Դարերու ստրկութենէ եւ անասելի արհաւիրքներէ ետք, Ռուսահայաստանի վերածնունդի եւ պետական կեանքի սկզբնաւորութիւնը եղող Մայիս 28-ի ակտը կը կազմէ փառապսակը համայն հայ ժողովուրդի կողմէ տարուած Սարտարապատի յաղթանակին: Երբ Սարտարապատի հերոսամարտը իր գեղակերտ յուշարձաններով կը փառաբանուի ու կը պանծացուի այսօր Հայրենիքին մէջ, պատմութեան դէմ մեղանչում է ուրացումը անկախութեան օրուան մը նշումին եւ Սարտարապատի հերոսամարտի ոգեկոչման:

Սարտարապատի յաղթանակը պատմականօրէն պատահած է: Այդ կարեւոր հերոսամարտի ոգեկոչումին համար պատահականօրէն Մայիս 28-ը որոշուած ըլլալով, ան անխուսափելիօրէն իր ուրոյն եւ արժանավայել տեղը պիտի ունենայ ժամանակակից հայոց պատմութեան մէջ, երբ կիրքերը հանդարտին, հայ ժողովուրդի միասնականութիւնը ամրապնդուի, եւ հայ պատմագիրներ աւելի առարկայօրէն, գիտական ու քննական անկաշկանդ ու աննախապաշար ոգիով փորձեն գնահատել ժամանակակից հայոց պատմութեան դրուագներն ու արիւնոտ անցուդարձները:

1979, *Մայիս «27»ին…, Փարիզի մէջ արտասանած իր պատմական ճառով, Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետ Վազգէն Ա. կը յայտարարէր.–*

«Մայիս 28–ը եւ Նոյեմբեր 29–ը՝ ուղիղ գծով կը գտնուին պատմական միեւնոյն ճանապարհին վրայ»…[109] *(Ընդգծումը մեզմէ, Ա. Զ.)*:

Մայիս 28–ի եւ անոր չարունակութիւնը եղող Նոյեմբեր 29–ի յայտարարութիւնները, դժբախտաբար, Թրքահայոց ազգային հարցին եւ հողային դատին լուծում չբերին: Հայ յեղափոխական–ֆետայական չարժումը, որուն գործունէութեան առանցքը կը կազմէր Թրքահայաստանի լեռնաչխարհը, ոչ մէկ գոհացում ստացաւ Մայիս 28–ի կամ Նոյեմբեր 29–ի ակտերով: Սակայն հայ ժողովուրդի գէթ մէկ հատուածին համար պատմական հանգրուաններ էին այդ ակտերը, որոնք կարեւոր էին նաեւ Թրքահայութեան համար, որովհետեւ այդ նորաստեղծ Հանրապետութեան սահմաններուն մէջ ապրող ժողովուրդին կէսը արեւմտահայ գաղթականներէ բաղկացած էր:

Այսուհանդերձ, անկախութեան հռչակումով վերջ չէին գտած հայոց անվերջանալի տառապանքները:

1918–ի վերջերը, Պաղեստինի եւ Մակեդոնիոյ մէջ իրենց կրած պարտութիւններէն ետք, Թուրքիան պարտադրուեցաւ պատերազմական գործողութիւնները դադրեցնելու պայմանագիր ստորագրել Դաչնակիցներուն հետ, Մուդրոսի մէջ, 1918 Թ. Հոկտեմբեր 30–ին:

Մուդրոսի պայմանագրի 11–րդ յօդուածին համաձայն[110]*, Թուրքիան ստիպուեցաւ պարպել ամբողջ Անդրկովկասը: Թուրքական զօրքերու դատարկած չրջանները, ներառեալ Կարսի չրջանը, գրաւուեցան Անգլիացիներուն կողմէ:*

Երբ պարտուած Թուրքերը պարտաւորուեցան հեռանալ Կովկասէն, անոնք իրենց հետ տարին հայոց հազուագիւտ հացի պաչարները[111]*: Թուրքերը կողոպտելով Հայաստանի պարէնի խեղճուկ պահեստները, սաստկացուցին սովի տագնապը երկրին մէջ:*

1918–ի աչնան եւ ձմրան, խիստ ողբերգական էր վիճակը անկախ Հայաստանի մայրաքաղաք Երեւանի մէջ: «Ձմեռ, ձիւն, ցուրտ, ցեխ փողոցներու մէջ. քաղցածներու բազմութիւններ հրա-

---

[109] Վազգէն Ա.–ի Պատմական Ճառը Մայիս «27»ին… (*Տես, «Նայիրի» Շաբաթաթերթ*, 31 *Հոկտ.* 1979, *էջ* 1):

[110] *Ա. Մ. Պողոսեան*, Սոցիալ–Տնտեսական Հարաբերութիւնները Կարսի Մարզում, *էջ* 309:

[111] *Ալ. Խատիսեան*, Հայաստանի Հանրապետութեան Մագումն ու Զարգացումը, *էջ* 117:

պարակներու վրայ, մեռնող գաղթականներ փողոցներու անկիւնները, պատերու տակ, մթերքներու սպառնալից բացակայութիւն, ճամբաները փակուած եւ ամէն տեսակ արգելքներ Հայաստանի ժողովուրդը պարենաւորելու դէմ»[112]:

«Գիւղացիները փայտերով կը քանդէին մկներու բոյները անոնց ցորենի պաշարները յափշտակելու համար. սովեալները աղբի մէջ ցորենի հատիկներ կ'որոնէին եւ կ'ուտէին, չուներէն կը խլէին ոսկորները որպէսզի իրենք կրծեն»[113]:

Այս բոլորին վրայ երբ աւելցնենք մահասփիւռ թիֆոյի համաճարակին գործած աւերը, այն ժամանակ պատկերը ամբողջական կ'ըլլայ դարերու ստրկութենէ եւ անպատմելի տառապանքներէ ետք ազատութեան եւ անկախութեան արշալոյսը ողջունելու ելած հայ ժողովուրդին...:

Թիֆոյի կամ բծաւոր տիֆի զոհերէն էին Հայաստանի ներքին գործոց նախարար եւ Հանրապետութեան գլխաւոր դարբիններէն Արամը, պետական վերահսկիչ Մինաս Պէրպէրեանը եւ առողջապահութեան տեսուչ Տոքթ. Անդրէասեանը[114], ինչպէս նաեւ Ռոստոմը Թիֆլիսի մէջ:

«Ոչ ոք կրնայ ըսել, թէ 1918 եւ 1919 թ. աչնան ու ձմրան որքան մարդիկ մեռան Հայաստանի մէջ սովէն ու թիֆոյէն. բայց իրականութենէն բնաւ հեռու պիտի չըլլայ, եթէ ըսեմ, որ մեր կորուստը այդ ամիսներուն, 150,000-էն պակաս չէր»[115]:

Առանց չափազանցութեան կարելի է ըսել թէ ամերիկեան օգնութիւնը անկախութեան չրջանին փրկեց հայ ժողովուրդը ամբողջական սովամահութենէ[116]:

Այսու ամենայնիւ, թուրքերուն համար փոքրիկ Հայաստանի ստեղծումը առժամեայ բնոյթ ունէր – մինչեւ որ վերջնային հաշտութեան միջազգային խորհրդաժողովին աշխատանքները, որուն թուրքերը կ'ուզէին ներկայանալ իբրեւ հայկական հարցը լուծա՛ծ եւ անկախ Հայաստանի պետութիւն ստեղծած կառավարութիւնները – ուշադրութիւնները վրիպելու համար իրենց գործադրած ցեղասպանութենէն:

Այդ չրջանին Երեւանէն միայն 7 քիլոմեթր[117] հեռու կը գըտ-

---

[112] Նոյն, էջ 117:
[113] Նոյն, էջ 131-132:
[114] Նոյն, էջ 118:
[115] Նոյն, էջ 118:
[116] Նոյն, էջ 131:
[117] Նոյն, էջ 117:

նուէին թրքական զօրքերը, որոնք չատ չանցած Քարապեքիր փաշայի հրամանատարութեան տակ ճամբայ պիտի ելլէին, արեւելահայերու հաշիւն ալ վերջանականապէս մաքրելու նպատակով: Բարեբախտաբար, այս անգամ ալ Նոյեմբեր 29-ի բարեդէպ գալուստը «պիտի պատռէր սեւ դաշնագիրը Ալեքսանդրապոլի» (Վեհափառ Վազգէն Ա.-ի խօսքը) եւ պիտի փրկէր հայ ժողովուրդը ի սպառ բնաջնջումէ:

ՋՕՐ. ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԻՆՋՈ՞Ւ ՄԵՐԺԵՑ ՃԱՆՉՆԱԼ ՊԱԹՈՒՄԻ ԴԱՇՆԱԳՐՈՎ ՍՏԵՂԾՈՒԱԾ ԵՐԵՒԱՆԵԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

Այն օրէն երբ Թիֆլիսի արեւելահայոց Ազգային Խորհուրդը Պաթումի մէջ հաչտութիւն կնքեց Թուրքերուն հետ, Զօր. Անդրանիկի «Հայկական Առանձին Հարուածող Զօրամաս»ը դադրեցաւ կապ ունենալէ Հայկական Հանրապետութեան հետ:

Զօր. Անդրանիկը հաւատք չունէր Թուրքերուն վրայ, ոչ ալ Պաթումի տիֆքաբներով անոնց ստեղծած Հայաստանի Հանրապետութեան ապագային վրայ: Ան վստահ էր որ Թուրքերը կը կեղծէին Պաթումի մէջ, հայերուն անկախութի՛ւն չնորհելով...: Անկախ հայկական հանրապետութեան մը գոյութիւնը կրնար ծառայել Թուրքերու առժամեայ հաշիւներուն, բայց ո՛չ մնայուն չահերուն: Թուրքերը անպայմա՛ն յետին միտք մը ունէին իրենց թշնամիին «անկախութի՛ւն» չնորհելով Պաթումի մէջ:

Անդրանիկի համար վաւերացնել Պաթումի սարսափելի դաշնագիրը կը նշանակէր ԸՆԴՈՒՆԻԼ ԵՐԵՒԱՆԵԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ ՈՐՊԷՍ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ԼՈՒԾՈՒՄ ԵՒ ՆՈՒԻՐԱԳՈՐԾԵԼ ԹՐՔԱՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՐՍՈՒԱԾ ՀՈՂԵՐԸ: Ան չէր կրնար գլուխ ծռել Պաթումի Թրքական ստորնացուցիչ պայմաններուն եւ հաչտուիլ Թրքահայաստանի կորուստին հետ, որու ազատագրութեան համար պայքարած էր 30 տարի:

Անդրանիկի ժխտական դիրքաւորումը Հայաստանի Հանրապետութեան հանդէպ անձնական հանգամանք չունէր. ան դիրքաւորումն էր առհասարակ ամբո՛ղջ Թրքահայութեան, թէ՛ ժողովուրդ եւ թէ՛ ալ ղեկավարութիւն, Պօղոս Նուպար փաչայէն սկսելով մինչեւ Թրքահայ դաշնակցական ղեկավարներ Միքայէլ Վարանդեանը, Գարեգին Փաստրմաճեանն ու Համօ Օհանջանեանը, որոնք Երեւանի Հանրապետութեան հանդէպ հաւատարիմ մնալով հանդերձ, նոյն մտահոգութիւնները ունէին Թրքահայաստանի դատին ու ապագային նկատմամբ, ինչպէս Զօր. Անդրանիկն ու Պօղոս Նուպար փա-

չան[118]: Այլ խօսքով, Արարատեան Հանրապետութեան ստեղծումը կրնար մասամբ գոհացում տուած ըլլալ Թիֆլիսի Հայոց Ազգ. Խորհուրդի ռուսահայ ջոջերուն, բայց ոչ թրքահայոց ազգային եւ քաղաքական ըղձանքներուն:

Զօր. Անդրանիկի եւ առհասարակ բոլո՛ր թրքահայ զեկավարներուն եւ ժողովուրդին համար, բո՛ւն Հայաստանը Հայկական Լեռնաշխարհն էր – Էրզրումը, Վանը, Մուշն ու Սասունը: Ռուսահայոց Երեւանեան փոքրիկ Հանրապետութիւնը, բո՛ւն Հայաստանի արեւելեան ծայրամասերուն վրայ փոքրիկ նահանգ մըն էր ուր չատ սակաւաթիւ էին հայերը: Ան վերջին տասնամեակներուն միայն բնակեցուած էր հայերով, եւ այդ նահանգին ազատագրումը ոչ մէկ լուծում կը բերէր Թրքահայաստանի ազատագրութեան:

1828-ին, Երեւանեան նահանգին մէջ կ՝ապրէին 17,000 հայեր, 150,000 մահմետականներու դիմաց, որոնց մեծ մասը թաթարներ էին: Նոյն տարին, չրջանը Ցարի տիրապետութեան տակ անցնելով, Ներսէս Աշտարակեցի Կաթողիկոսը Պարսկաստանէն 50,000 հայեր բերած եւ տեղաւորած էր հոն: Վեհափառ Հայրապետը յետագային ներգաղթ կազմակերպած էր նաեւ Թուրքիայէն:

Հայ յեղափոխական չարժման եւ հայ կուսակցութիւններու հետապնդած քաղաքական նպատակներուն առանցքը կը կազմէր Հայկական Լեռնաշխարհին ազատագրումը, իտէալ մը՝ որուն հանդէպ պաղ վերաբերում ցոյց տուած էին Թիֆլիսի ռուսահայ փոլիթիկոսներն ու իրենց զինուորները Էրզրումի առջեւ, մինչեւ իսկ զէ՛նք պարպելով Թրքահայ զեկավար Անդրանիկի վրայ:

Թրքահայոց համար Երեւանի Նահանգը, որ 1828-էն ի վեր Ռոմանոֆներու կայսրութեան մաս կը կազմէր, Հայաստան ճոյնիսկ չէր. այդ իսկ պատճառով զայն կը կոչէին «Երեւանեան» կամ «Արարատեան» հանրապետութիւն: Բուն Հայաստանը արեւմուտքի մէջ էր, Տարօնի եւ Վասպուրականի կողմերը:

Անդրանիկ 30 տարի պայքարած էր որպէսզի ազատագրէ Մայր Հայաստանը: Ան չէր կրնար իր դիւցազնի գլուխը խոնարհեցնել Պաթումի ողորմելի պայմաններուն, եւ իր օրհնութիւնը տալ Երեւանեան Հանրապետութեան «անկախութեան», Թուրքերու հովանիին ներքեւ...: Փա՞ստ: Հանրապետութեան ստեղծումին բոլո՛ր պայմանները, առանց բացառութեան, թուրքերը դրած էին եւ զայն յանձնած Խատիսեանին, գոց պահարանով...:

Զօր. Անդրանիկի համար Երեւանեան Հանրապետութիւնը յոյս չէր ներչնչեր, որովհետեւ ան վստահ էր թէ թուրքերը յետին մտքով

---

[118] Richard G. Hovannisian, *The Republic of Armenia,* Vol. I. p. 260.

ստեղծած էին փոքրիկ Հայաստանը: Երկու տարի ետք, երբ ալ դադրած էր Վերսայլի «խաղաղութեան» պատերազմը, թուրքերը պատռած էին Պաթումի դաշնագիրը եւ ներխուժած Հանրապետութեան սահմաններէն ներս...:

Արեւելահայե՛րը նոյնիսկ չէին ուզեր Երեւան բնակիլ – կը նախընտրէին Թիֆլիսը կամ Պաքուն: Անկախութեան հռչակումէն երկու տարի ետք, 1920 թուականին, Երեւանի 30,000 բնակչութեան մեծամասնութիւնը թաթարներ էին:

Թրքահայերը չհասան իրենց երազին եւ Անդրանիկ ձախողեցաւ Էրզրումի առջեւ որովհետեւ արեւելահայերը Թրքահայաստանը իրենց երկիրը չնկատեցին...:

Եթէ արեւելահայոց համար երկու Հայաստաններ գոյութիւն ունէին, Զօր. Անդրանիկի Հայաստանը Երեւանի նահանգը չէր...: Այսուհանդերձ, ան չա՛տ մեծ ծառայութիւններ մատուցանեց Երեւանի Հանրապետութեան. առանց Զօր. Անդրանիկի «Հայկական Առանձին Հարուածող Զօրամաս»ին, Զանգեզուրի նահանգը այսօր Ազրպէյջանի իշխանութեան տակ պիտի գտնուէր, եւ շրջանի 60,000 անզէն ու անպաշտպան հայ ազգաբնակչութիւնը թուրքերու եւ թաթարներու կողմէ ի սպառ բնաջնջուելու ենթակայ էր:

Երեւանեան Հանրապետութեան ստեղծումը պատմական հանգրուան մըն էր ռուսահայոց համար, սակայն թրքահայոց դատին լուծում չբերաւ:

Ի՞նչ եղած էր թրքահայ պա՛րզ ժողովուրդին դիրքը Երեւանեան Հանրապետութեան հանդէպ: Կը մէջբերեմ Ս. Վրացեանի Հայաստանի Հանրապետութիւնը գիրքէն.–

«Հայաստանի Հանրապետութեան գոյութեան սկիզբի շրջանում, արեւմտահայութիւնը իրեն մեկուսացած էր պահում պետական կեանքից: Այդ արտայայտւում էր չատ բաներում. պետական հիմնարկներում, համեմատաբար քիչ արեւմտահայ պաշտօնեաներ կային, արեւմտահայ երիտասարդութիւնը պարտադիր զինուորակոչից խուսափում էր: Ուրիշ պետական պարտաւորութիւնների հանդէպ էլ արեւմտահայութիւնը վերապահ էր եւ, առհասարակ, հարազատ չէր զգում իրեն Հանրապետութեան մէջ: Անդրանիկը որ Բաթումի դաշնագրից յետոյ իր զօրամասով ու գաղթականներով հեռացել էր Հայաստանից եւ ապա ամրացել Զանգեզուրում՝ թշնամական դիրք բռնելով «թիւրքերի ձեռքով ստեղծած» Հանրապետութեան վերաբերմամբ, զգալի չափով արտայայտիչ էր արեւմտահայերի այն ժամանակուայ մտայնութեան: Ազգային Պատուիրակութիւնը Փարիզում Պօղոս Նուպարի գլխաւորութեամբ աւելի հեղինակութիւն էր վայելում արեւմտահայերի մէջ, քան Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը: «Հայաստանի Հանրապետութիւն» խօսքն

էլ ընդունելի չէր չատերի համար – եղածը սոսկ «Արարատեան Հանրապետութիւն» էր:

Ընդհակառակը «Արարատեան Հանրապետութեան» կառավարութիւնը ամէն կերպ աշխատում էր վերացնել այդ խորթութիւնը եւ, առհասարակ, հատուածական խնդիրը Հայաստանում – մի գործ, որ ի հարկէ, հեշտ չէր այն ժամանակուայ պայմաններում: Տասնեակ տարիներ հայ քաղաքական միտքը դաստիարակուել էր այն ուղղութեամբ, որ Հայաստանը այնտեղ էր, Բարթողեան լեռնաշղթայի միւս կողմը, հայկական հարց, Հայաստանի ինքնավարութիւն, հայ պետութիւն կարող էր լինել միայն Թիւրքահայաստանում, եւ, յանկարծ, բոլորովին չսպասուած տեղից՝ մէջտեղը բուսնում է ինչ որ մի «Հայաստանի Հանրապետութիւն» – մարսելի՞ բան է այդ: Ցետոյ, այդ «Հանրապետութեան» մէջ դեռ չատ բանից՝ օրէնքներից ու լեզուից սկսած մինչեւ ներքին կարգերը, մինչեւ հանրային կենցաղն ու բարքերը՝ ռուսի հոտ էր բուրում: Արեւմտահայութեան մտքին ու զգացումներուն խորթ էր այդ, անհարազատ»[119]:

Անդրանիկը Հայաստանի կառավարութեան հետ հաշտեցնելու փորձ մը եղաւ ամիսներ ետք, երբ Զօրավարը Զանգեզուր կը գտնուէր:

Անդրանիկ նամակ մը ստացաւ Ալ. Խատիսեանէն, որուն մէջ կ'ըսուէր.–

«Սիրելի Անդրանիկ,

Իմ ցանկութիւնս է որ դուն հաշտուէիր կառավարութեան հետ եւ ես կը լինէի միջնորդը:

Պատասխանելով՝ ըսի թէ իմ դժգոհութիւնս դաշնակցական չէֆերէն է, թէ «Հայաստան» թերթի մէջ հրաժարականս հրապարակելէ վերջ Թիֆլիսի բայօնական ժողովը ոչ իսկ ազնուութիւնը ունեցաւ զիս հրաւիրելով դժգոհութիւններս լսելու, որովհետեւ ճիշդ այդ բայօնական ժողովը կազմողներն էին, որ կը հալածէին զիս. բացառութիւնները յարգելի են:

Իմ հաշտուիլս կամ ոչ, աւելցուցի իմ պատասխանագրիս մէջ, մեծ կարեւորութիւն մը չունի, մենք այսօր կանք, վաղը չկանք: Երբ Հայաստանի սահմանները գծուին եւ պետութիւններէ ճանչցուին, երբ մենք կ'ունենանք քօալիսիոն կառավարութիւն, այն ժամանակ հայ ժողովուրդը երջանիկ կ'ըլլայ եւ եթէ քօալիսիոն կառավարութիւնը յարմար տեսնէ ինձ գործ մը յանձնել, ես սիրով կը կատարեմ

---

[119] Ս. Վրացեան, Հայաստանի Հանրապետութիւն, Պէյրութ, 1958, էջ 254–255:

անոր հրամանը: Ի սէր Աստուծոյ այնպէս ըրէք, որ յետագայ սերունդը ձեզ օրհնէ եւ ոչ թէ անիծէ»[120]:

Ջօր. Անդրանիկի գուրգուրանքին եւ ջերմ հոգածութեան առարկայ էր թրքահայ գաղթականութիւնը: Ռուսիայէն նպաստ կու գար բայց Անդրանիկ կը կարծէր թէ գաղթականութիւնը բաւարար չափով չ'օգտուիր այդ նպաստէն: Ինքը տանք իրեն.-

«Ռուս պետութենէն չնորհիւ Պ. Պապաջանեանի ջանքերուն մօտ 50 միլիոն րուպլի ստացան, այս դրամները բաշխուեցան գանազան բարեգործական հիմնարկներու ձեռքով մեծ մասամբ տասնեակ հազար դասալիքներու, որոնք իբր պաշտօնեայ կը ծառայէին այդ հիմնարկութեանց մօտ: Այս դրամին հաշիւները չտուին, ծախսեցին առանց քօնթրօլի: Ոչ ոք գիտէ թէ որքանը տրուեցաւ գաղթականին: Հակառակ ջանքերուս չկրցայ այս բարեգործական մարմիններու մէջ մտցնել Թրքահայաստանի վեց նահանգներէն վեց ներկայացուցիչ, որպէսզի մախումի եւ զեղծումի առաջքը առնուէր»[121]:

Անկախութեան յայտարարութենէն ետք, Թիֆլիսի Հայոց Ազգային Խորհուրդը անմիջապէս ձեռնարկեց պետութեան վարչամեքենայի կազմաւորման: Յովհաննէս Քաջազնունին միաձայնութեամբ վարչապետ ընտրուեցաւ: Իր դահլիճը որ Թիֆլիս կը գտնուէր, Երեւան ժամանեց Օգոստոսին...: Մինչ այդ Հայաստան կը կառավարուէր Երեւանի Ազգային Խորհուրդին եւ բանակին կողմէ:

Պաթումի Դաշնագրին պատճէնը աչքէ անցրնելէ ետք, Անդրանիկի սիրտը կը խռովուի եւ հոգին կը փոթորկի:

— Հայաստան, ուրեմն, առանց Ալեքսանդրապոլի, առանց Կարսի, առանց Սուրմալուի, առանց Ղարաբաղի, առանց Զանգեզուրի եւ առանց Նախիջեւանի:

Ջօրաւարը կը չարունակէ դաշնագրին ընթերցումը.-

— Հայաստան պէտք է ունենայ միայն 1200 զինուոր, ան ալ Թուրքի հակակշռին տակ, եւ միայն 13 քիլոմեթր երկաթուղի[122]:

Դաշնագրին 4-րդ յօդուածը կ'ըսէ.-

— Արգիլուած է զինուած խումբերու կազմակերպումը Հայաստանի հողին վրայ, - եւ վէհիպ փաշան պայման դրած է նաեւ որ ինքը՝ Անդրանիկ, պարտաւոր է ցրուել իր 1200 զինուորները[123]:

Եւ այսպէս Ջօր. Անդրանիկ մերժեց ճանչնալ Պաթումի ստորնացուցիչ պայմաններով ստեղծուած Երեւանեան Հանրապետու-

---

[120] Ե. Քաջունի, Հայկական Առաւծին Հարուածող Ջօրամասը, էջ 238:

[121] Նոյն, էջ 239:

[122] Ա. Թէրզիպաչեան, Անդրանիկ, էջ 363:

[123] Նոյն, էջ 364:

թիւնը, որ ո՛չ ազատութիւնը ունէր իր սեփական երկրի պաշտպանութեան համար բանակ պահելու, ո՛չ ալ անկախութիւնը՝ իր երկրի ճամբաներուն տէրը ըլլալու։

Անդրանիկը դիւցազն չէր ըլլար եթէ գլուխ ծռէր թուրքերու ստրկացուցիչ պայմաններուն առջեւ։

«Սողուն չի՛ դառնայ բազէն երկնքի»...[124]։

Վերջացնելէ ետք Պաթումի Դաշնագրին ընթերցումը, Անդրանիկ հեռագրեց հայկական զօրաբանակի հրամանատարութեան թէ՝ «Այս հաշտութեան պայմաններով դարերու ստրկութեան շղթան դուք ձեր ձեռքով ձեր վիզը ու ձեր ոտքերը անցուցիք»[125]։

Անդրանիկէն զատ, կային ուրիշ հայ ղեկավարներ եւս, որոնք հակառակ էին Ռուսիայէն անջատումին եւ անկախութեան հռչակման.– Ա. Ահարոնեան, Ստ. Մամիկոնեան, Ռ. Տէր Մինասեան եւ ուրիշներ «վճռական կերպով դէմ էին արտայայտւում անկախութեան»[126]։

Արդարեւ, ակնարկելով Պաթումի սեւ դաշնագրին, Ս. Վրացեան կը գրէր.– «Խալիլ պէյի յանձնած հաշտութեան նախագիծը կը բաղկանար 13 յօդուածներից եւ 3 յաւելուածներից եւ սարսափելի ծանր պայմաններ էին պարունակում, ամբողջ Կովկասի, մանաւանդ Վրաստանի, բայց առաւել եւս Հայաստանի համար. Հայաստանից խզում էին Աղեքսանդրաբոլ, Կարս, Աղեքսանդրաբոլ-Ջուլֆա երկաթուղագիծը, Ախալքալաքը, Շիրակի եւ Էջմիածնի գաւառի մեծ մասը եւ Սուրմալուն։ Հայաստան փաստօրէն չէր մնում. հայերին թողնում էր հազիւ 11,000 քառ. վերստ լեռնոտ տարածութիւն Արագածի եւ Սեւան լճի միջեւ։ Հողային պայմաններից զատ դնում էին եւ չափազանց ծանր տնտեսական, առեւտրական, ռազմագիտական այլ պայմաններ։ ...Էնվէրների բանիսլամական ցնորքները իրականութիւն էին դառնում...»[127] (*Ընդգծումը ինձմէ, Ա. Ջ.*)։

Ըստ Գերասիմ Ահարոնեանի, պաքուի Հայոց Ազգ. Խորհուրդը, ուր կարեւոր թիւ մը կը կազմէին Դաշնակցականները, նոյնպէս կը մերժէր դաշինքը, իսկ արեւմտահայ Դաշնակցականներու օրկան «Աշխատանք»ը կը գրէր.– «Եւ եթէ կնքուած է հաշտութիւնը, ստո-

---

[124] *Հայգալ*, Մեծիք Չեծիք Խոնարհուի, (*Տես*, «*Հորիզոն*» *Շաբաթաթերթ*, *Մոնթրէալ*, *Յունիս*, 21, 1982, էջ 1)։

[125] *Ե. Քաջունի*, Հայկական Առաձին Հարուածող Զօրամասը, էջ 30։

[126] *Հայկ Յօճասարեան*, Խարկաւոր Մայիս 28-ի Անկախութեան եւ Եռագոյն Դրօշի Շուրջ, *Պոսթոն*, 1923, էջ 10, (*Տես*, *Ս. Վրացեան*, Հայաստանի Հանրապետութիւն, 1928, էջ 130)։

[127] *Նոյն*, էջ 9 (*Ս. Վրացեան*, Հայաստանի Հանրապետութիւն, 1928, էջ 95)։

Սիմոն Վրացեան

բագրուած են պայմանները···ապա ուրեմն գործուած է յանցաւորներու ամենասեւը, դաւաճանութեան ամենասոսկալին, որոնց նմանը հայկական տարեգրութեանց մէջ չէ եղած դեռ» (*Յունիս 5-ի թիւ* - 1918)[128]:

Գ. Ահարոնեան կը չարունակէ.- «Եւ զարմանալի՞ էր, որ չատերը կը խորհէին թէ դաշնակցականները պարզապէս ծախեցին Սարտարապատի, Բաշ-Ապարանի եւ Ղարաքիլիսէի յաղթանակները...»[129]:

Յ. Քաջազնունիի գլխաւորած Հայաստանի Հանրապետութեան առաջին դահլիճը նշանակեց պատուիրակութիւն մը, որ վրացական եւ ազրպէյջանական պատուիրակութեանց հետ պիտի երթար դահճապետ Թալէաթին ոտքը, Կ. Պոլիս, վերաքննելու համար Պաթումի Դաշնագիրը:

1918 *թ. Յունիսին, Ա. Ահարոնեանի գլխաւորած պատուիրակութիւնը մեկնեցաւ Պոլիս: Դաշնագիրը վերաքննութեան ենթարկելէ ետք, թուրքերը անոր վրայ աւելցուցին* երկու սարսափելի նոր պայմաններ *եւս, աւելի ստորնացուցիչ քան նախկիններըն.-*

---

[128] *Գերսամ Ահարոնեան*, Մեծ Երազի Ճամբուն Վրայ, էջ 111:

[129] *Նոյն*, էջ 111:

ա.– Հայաստանի Հանրապետութիւնը յանձն կ'առնէր օգնե՛լ Թուրքիոյ՝ ընդդէմ Դաշնակիցներուն (*Անգլիա, Ֆրանսա, Ամերիկա, եւ այլն*)...

բ.– Հ. Հանրապետութիւնը յանձն կ'առնէր թուրքերու կողքին կռուիլ ընդդէմ...Զօր. Անդրանիկի, որովհետեւ՝ ազգային մեծ հերոսը մերժած էր ընդունիլ «Պաթումի «տիբթաթ»ը եւ արեւմտահայ դատին գերեզմանումը»[130]:

Դաշնագրի պատճէնին ընթերցման օրը, Զօր. Անդրանիկ փոթորկայոյզ հոգեվիճակ մը ունէր: Հայ քաղաքական ղեկավարներու ապիկարութեան եւ բեժանըէկովներու դաւաճանութեան պատճառով, փշրուած էին իր կեանքի երազները: Թրքահայաստանը ազատագրելու ոսկի առիթը փախած էր իր ձեռքէն եւ չքացած՝ 30 տարիներու մաքառումներով ստեղծուած ամէն յոյս . իսկ հիմա ալ սարսափելիօրէն ծանր ու հեղձուցիչ պայմաններով ստեղծուած Ռուսահայաստանի չերտը, ոչ մէկ գրաւական ունէր գոյատեւելու, եթէ չպատահէր հրաշք մը: Հերոսին միտքը չարչրկող Պաթումի սեւ դաշնագրին անտանելիօրէն ծանր պայմաններուն ընթերցումին հետեւանքով, խռոված էր իր հոգին եւ ընկճուած՝ սիրտը: Ջէր կերած այդ օր եւ Դիլիջանի հովիտի իր վրանին մէջ խոկացած էր գլանիկներ փաթթելով, ծխելով ու խմելով:

Իրիկնամուտին, իր խռովայոյզ վիճակը մեղմելու մտքով, Անդրանիկ ելաւ վրանէն եւ ուղղուեցաւ դէպի անտառ: Միտքը մտմտուքներով լեցուած եւ հոգին ալ տխրութեամբ պատուած ըլլալով, անհաղորդ էր ան Դիլիջանի գեղապանծ հովիտի կանաչութեան եւ երփներանգ ծաղիկներուն:

Ահա կին մը, նորահարս մը, ջուրի սափորը ուսին, հազիւ ինքզինք քարշ կու տայ: Գետին կը դնէ սափորը, կը նստի ու կը հեւայ: Կմախք մըն է ան, մահուան չափ տժգոյն:

— Հիւա՞նդ ես, քոյրիկ, — կը հարցնէ Անդրանիկ:

Նորահարսը ուժ չունի խօսելու: Գլուխի չարժումով մը ան «ոչ» կը պատասխանէ:

— Հապա՞:

Կինը ձեռքը ստամոքսը տանելով կը հասկցնէ թէ անօթի է:

Անդրանիկի աչքերը կը լեցուին· թիկնապահին կը հրամայէ, որպէսզի կնոջ սափորը մինչեւ խրճիթը տանի, յետոյ զօրամասի մթերանոցէն պարկ մը ալիւր փոխադրէ միեւնոյն տունը:

---

[130] Նոյն, էջ 111–112:

Գլուխ Վեցերորդ – *Անդրանիկը պահապան հրեշտակ թրքահայ գաղթականութեան*

ԴԷՊԻ ՄԻՋԱԳԵՏՔ

Եւ այսպէս, Հայաստանի Հանրապետութեան ղեկավարները, նախընտրած ըլլալով գերմանաթրքական քաղաքական վարքագիծը սովետական ազդեցութենէն, ամէ՛ն բան ըրին թուրքին հետ բարեկամանալու եւ բարի դրացիութեան կապեր հաստատելու դարաւոր թշնամիին հետ. ի՛նչ փոյթ սակայն, թուրքին առջեւ իրենց ըրած բոլոր քծնութիւններով եւ ստորնութիւններով, մինչեւ իսկ հայոց ազգային դիւցազնը թշնամիին արիւնախանձ ախորժակին ողջակիզելու ցանկութեամբ, չյաջողեցան ոչի՛նչ փոխել յաւիտենական ոսոխի բարբարոսական նկարագրի սեւութենէն, ինչպէս որ – ափսո՛ս – պիտի տեսնէին իրե՛նց իսկ աչքերով՝ երկու տարի ետք…:

Պատմութիւնը կը կրկնուէր: Հայ յեղափոխականները ոչի՛նչ սորված էին Սահմանադրութեան օրերէն ի վեր թուրքերու հետ գործակցութենէն եւ Մեծ Եղեռնի արհաւիրքներէն – անգամ մը եւս կ՛ուզէին փորձել թուրքին բարեացակամութի՛ւնը հանդէպ Հայաստանի նորաստեղծ Հանրապետութեան…:

Հաւատարիմ Պաթումի դաշնագրի սարսռազդեցիկ պայմաններուն, Թիֆլիսի Հայոց Ազգ. Խորհուրդը սուրհանդակ մը ղրկեց Անդրանիկի մօտ, հարիւրապետ մը, ընկերակցութեամբ թուրք սպայի մը, յիշեցնելու համար Զօրավարին, որ հաշտութեան դաշնագրի 4–րդ յօդուածին վրայ հիմնուելով եւ վէհիպ փաշայի հրամանով, պէտք է ցրուէ իր զօրամասը[1]:

— Ըսէք վէհիպ փաշային, թէ զօրքս պիտի չցրուեմ, — պատասխանեց Անդրանիկ:

Իբրեւ թրքահայ եւ Թրքահայաստանը փրկելու ելած մարտիկ, հերոսը պարտաւոր չզգաց ինքզինք ենթարկուելու Ռուսահայաստանի կառավարութեան որոշումներուն: Քաշեց զօրքը եւ ճամբայ ելաւ դէպի Պարսկաստան, անկէ անցնելու համար Միջագետք, որէսզի անգլիացիներուն միանալով, չարունակէ կռիւը թուրքերուն դէմ:

---

[1] *Ա. Թէրզիպաշեան*, Անդրանիկ, *էջ* 368:

Երբ Սեւանայ (կամ Գեղամայ) լիճին եզերքը հասաւ, ճերմակ ձիուն վրայ նստած՝ խօսքը ուղղեց իր գինուորներուն.-

«— Տղաք, — ըսաւ Զօրավարը, — այստեղ ճամբաները կը բաժնուին. մէկը կը տանի դէպի Երեւան, միւսը՝ Նախիջեւան: Դուք, հիմա ազատ էք ընտրելու անոնցմէ մէկը կամ միւսը: Ես Թրքահայ մըն եմ եւ Թրքահայութեան ազատագրութեան համար քսան եւ հինգ տարի է որ կը կռուիմ: Ռուսահայերու կնքած հաշտութիւնը ես ինձ համար պարտադիր չեմ համարեր եւ ահա անոր երկրամասէն դուրս կ'ելլեմ, երթալու համար մինչեւ Միջագետք եւ անգլիական բանակին միանալով չարունակելու իմ կռիւը: Իմ ճամբան գծուած է ուրեմն, բայց ես՝ ինձ հետեւողներուն հանգստութիւն չեմ խոստանար, ոչ ալ վարձէ անկողին: Իմ ընտրածը՝ փուչի եւ արիւնի ճամբան է, ձեզմէ իւրաքանչիւրը՝ թող իր ազատ կամքովը ընտրէ իրենը»[2]:

1200 գինուորներէն միայն սպայ մը, Շիմշիրեան, չարքէն դուրս եկաւ եւ իր ընտանեկան արգելքին բացատրութեամբը՝ իր հրաժարականը ներկայացուց: Մնացեալները՝ «Անդրանի՛կ, մինչեւ մեր արեան վերջին կաթիլը քեզ հետ պիտի ըլլանք» աղաղակներով իրենց ճամբան ընտրեցին[3]:

Յաջորդ օրը Կիրակի էր: Անդրանիկ Էջմիածին իջաւ, ուր կոնդակ մը պիտի կարդացուէր Հայաստանի անկախութեան առիթով, եւ Կաթողիկոսը հանդիսաւոր մաղթանքներ պիտի ընէր Հայաստանի նոր Հանրապետութեան համար: Հանդէսը եւ մաղթանքները տեղի ունեցան եւ Անդրանիկ, ուրիշներու կարգին, սեղմեց ձեռքը քաղաքապետին եւ իր շնորհաւորութիւնները յայտնեց: Երբ կը պատրաստուէր մեկնելու, պահեստապետը եկաւ գանգատելու թէ իր գինուորները գիւղի գարիի պահեստը բռնագրաւելու ելած են: Անդրանիկ հրամայեց որ գարիին չդպին:

— Բայց մեր զօրամասը գարի չունի, ըսաւ գինուորը:

— Նախիջեւանի խաները եւ պէկերը չատ գարի ունին, անոնցմէ կ'առնենք, — պատասխանեց Անդրանիկ:

Նոր Պայազիտէն Դարալագեազ տանող ճամբուն վրայ, բլուրի մը գագաթէն Անդրանիկ նչմարեց բազմութիւն մը, որ հեռուէն իրենց կը մօտենար: Դիտակով մը նչմարեց որ բազմութիւնը զինուած է: Զօրքին հրամայեց որ դիրք բռնեն: Շատ չանցած տեսան թէ հայկական գումարտակներ են եկողները, Վանի զօրամասին պատկանող խումբեր, որոնք փափաք յայտնեցին միանալու Անդրանիկի

---

[2] Նոյն, էջ 370-371:
[3] Նոյն, էջ 371:

զօրամասին: Այս ժեստը ուրախութիւն եւ խանդավառութիւն պատճառեց Հրամանատարին եւ իր զինուորներուն:

Դէպի Միջագետք իր ճամբուն վրայ, Նախիջեւանի մէջ Զօր. Անդրանիկի զօրամասը ստացաւ ռազմամթերք, մէկ հատ դաշտային թնդանօթ եւ այլ պիտոյքներ ռուսական զինուորական մթերանոցներէն, որոնց մեծ մասը թուրքերուն ձեռքը անցած էր: Զինամթերքի փոխադրութեան համար ան գնեց 40-է աւելի ջորիներ Դարալագեազի շրջաններէն:

Այս շրջանին Զօրամասը ունէր «3000 հետեւակ, 700 ձիաւոր, 150 թնդանօթաձիգեր, 80 գնդացիրաւորներ, 1 դաշտային եւ 3 լեռնային թնդանօթ, 40 ուղտ, 15 սայլ եւ մի քանի տասնեակ հազար գաղթականներ»[4]:

Զօր. Անդրանիկի Հայկական Առանձին Հարուածող Զօրամասը հասաւ Նախիջեւանի հարաւային սահմանը գտնուող Արազի (Արաքսի) կամուրջը, որուն վրայէն պէտք էր անցնիլ Պարսկաստան երթալու համար: Կամուրջին երկու կողմերը կը գտնուին երկու Ջուլֆաները՝ ռուսականը եւ պարսկականը: Ռուսական Ջուլֆան հայոց ձեռքն էր, իսկ պարսկականը թուրքերուն, որոնք պահակախումբ եւ զօրք ունէին այնտեղ, կամուրջը պահելու համար: Հայերը պահակներ ունէին միայն կամուրջի ռուսական կողմը:

Կամուրջէն անցնիլը Անդրանիկի մտահոգութիւն պատճառեց. արդեօք թուրքերը որչա՞փ զօրք ունէին պարսկական կողմը: Թրքական ուժերու մասին ստոյգ տեղեկութիւն չկար. ըստ պարսիկներու տուած տեղեկութեանց, թուրքերը հազարի չափ զինուոր ունէին շրջանին մէջ:

Ինչպէ՞ս անցնիլ կամուրջէն, մանաւանդ առանց ընդհարումի: Թշնամին դեռ չէր նկատած հայկական ուժերուն գալը. ուրեմն պէտք էր աճապարել, քանի թշնամին կամուրջին պաշտպանութիւնը չէր ուժեղացուցած: Բայց դեռ Զօրամասին միայն յառաջապահները մօտեցած էին կամուրջին, մէկ կամ երկու հարիւր ձիաւորներ: Զօր. Անդրանիկ պէտք էր անյապաղ որոշէր իր ընելիքը եւ առանց ժամանակ կորանցնելու գործի անցնէր: Այդ անել կացութեան մէջ ան յղացաւ հետեւեալ ծրագիրը.-

Հարիւրեակ մը ձիաւորներու առջեւը անցնելով, ան արագօրէն ուղղուեցաւ չիտակ դէպի թրքական դիրքերը: Գտնուած էր մէկը որ ջութակ ունէր, իսկ երկրորդ մը՝ սրինգ: Զօրավարը հրահանգեց որ անոնք թրքական եղանակներ նուագեն: Թուրք պահակապետը հարցուց թէ ո՞վ էք եւ թէ կարելի չէ անցնիլ: Զօրավարը պատասխանեց

---

[4] Ս. Վրացեան, Հայաստանի Հանրապետութիւն, Բ. Տպագր., էջ 329:

թէ ինք հայ զինուորական այսինչն է, աւելցնելով որ հաշտութիւն կնքուած է հայոց եւ թուրքերու միջեւ, եւ թէ ինք պաշտօն ունի հայ գաղթականները իրենց երկիրը թուրքիա տանելու եւ գարմանք յայտնեց թէ վէհիպ փաշան ինչո՞ւ չէ տեղեկացուցած Ջուլֆայի հրամանատարին...:

Թուրք պահակապետը ժամանակ խնդրեց որ հեռաձայնով խընդիրը պարզէ. մինչ այդ հայ ձիաւորները արդէն անցած էին կամուրջը եւ չրջապատած թուրք պահակները, 20 հոգի, բոլորն ալ զինաթափ ընելով եւ ղրկելով ռուսական Ջուլֆա: Հասկցուեցաւ որ թուրք զինուորներուն թիւը 80-ը չէր անցներ:

Առանձին Հարուածող Զօրամասին կը հետեւէին նաեւ 20,000-ի մօտ գաղթականներ[5], որոնք չէին ուզած բաժնուիլ Անդրանիկէն, ապահովութեան եւ պաշտպանութեան համար: Երբ թուրքը խուժած էր դէպի Կովկաս, ապահով տեղ չէր մնացած Հայաստանի մէջ: Այդ թշուառ գաղթականներուն համար միակ ապահով տեղը Անդրանիկի հետեւիլն էր, ուր որ ալ երթալու ըլլար ան:

1918 Յունիս 20-ի գեղեցիկ առաւօտեան, Զօրամասը սկսաւ յառաջանալ: Բռնուած թուրք գերի մը յայտնեց թէ թուրքերը 12,000 զինուոր ունին հիւսիսային Պարսկաստանի մէջ:

Ոյէն 25-30 վերստ* հեռաւորութեան վրայ, Զօրամասը հանդիպեցաւ թրքական ուժերու հետախոյզներուն: Զօր. Անդրանիկ իր հետ եղած 400 ձիաւորներով հետապնդեց թշնամին: Թուրքերը դաշտէն քաշուելով բարձրացան դէպի լեռները: Լքելով երկու դիրքեր, վաշտ մը թուրք զինուորներ հաստատուեցան երրորդ դիրքի մը վրայ ուր տեղաւորեցին երկու լեռնային թնդանօթ եւ երեք գնդացիր:

Բախումներու սկիզբէն Անդրանիկը հրաման ղրկած էր հետեւակ եւ թնդանօթաձիգ ուժերուն որ փութով գան կռիւին վայրը: Մինչ այդ ան հարիւրեակ մը հեծելազօրք կեդրոնը դնելով, մըննացեալ հեծելախումբով պաշարման գործողութիւն մը ըրաւ: Թշնամին փախուստի դիմեց, հայոց թողելով 2 թնդանօթ, զինուորական կազմածներ եւ մեծ թիւով սպաննուածներ[6]: Երբ նոր ուժերը հասան, կռիւը արդէն վերջացած էր: Թշնամիէն չատ քիչեր միայն ազատեցան Անդրանիկի հեծելագունդի հետապնդումներէն: Եթէ հե-

---

[5] Եղիշէ Քաջունի, Հայկական Առաձին Հարուածող Զօրամասը, էջ 50:

* Ռուսական հին չափ մը հեռաւորութեան համար: 1 վերստը = 1·06 քիլոմեթրի:

[6] Նոյն, էջ 53:

տեւականզօրքը ժամանակին հասնէր, «ապահովաբար ոչ մէկը չէր ազատեր»[7]:

Շարունակելով իր յառաջխաղացքը, Զօր. Անդրանիկ հասաւ հայկական Սէյիտաւար գիւղը, Խոյէն 12–15 վերստ հեռաւորութեան վրայ:

Սէյիտաւարը հարուստ, նահապետական եւ հիւրասէր հայկական գիւղ մըն էր, բայց դժբախտաբար թուրքերը խարէութեամբ կոտորեր էին գիւղի հայութիւնը: Միայն 12 վերապրողներ գտնուեցան արտերու մէջ, որոնք յայտնեցին թէ Սալմաստի հայերը, Վանի հայ գաղթականութիւնն ու ասորի կռուողները չկարենալով դիմադրել թուրք զօրքին, նահանջած էին դէպի Ուրմիա քաղաքը:

Այս լուրերը յատկանշական էին Զօրավարին համար հետեւեալ պատճառով.– Դէպի Պաղտատ երթալու համար ան ընտրած էր Խոյ-Սալմաստ ուղին, նկատի ունենալով որ հոն պիտի հանդիպի 7–8000 զինուած ասորիներու, 2000 վանեցի զինեալներու[8], որոնց վրայ աւելցնելով իր Զօրամասը, նկատելի ուժ մը պիտի դառնար եւ պիտի յաջողէր հասնիլ Պաղտատ: Հոն միանալով անգլիական ուժերուն, պիտի չարունակէր կռիւը թուրքերուն դէմ:

Այժմ Սալմաստի անկումով այդ ճամբան վերջնականապէս կը փակուէր Անդրանիկի առջեւ: Եթէ միայն իր Զօրամասին ապաւինէր եւ փորձէր Թաւրիզի վրայով անցնիլ, Գարատապի կիզիչ անապատներուն անհրապոյր ու խիստ դաժան մթնոլորտը, եւ չրջանի կիսավայրենի ցեղերուն ոչ-ասպնջական վերաբերումը կրնար վտանգել Զօրամասի գոյութիւնը: Բացի այդ, ստոյգ լուր ալ չկար թէ ո՞ւր են անգլիացիները:

Թուրքերու բանակատեղիէն գրաւուած թուղթերէն յայտնի եղաւ որ հայ զօրքին դիմաց կայ թրքական 4-րդ զօրաբանակի 36-րդ զօրամասը, հրամանատարութեամբ Ալի Իհսան փաշայի[9], ընդհանուր բանակատեղի ունենալով Շէյթան-Աւանը:

Հայկական Զօրամասը մօտեցաւ Խոյ քաղաքին: Գիշերը լիալուսնի տակ հանգստանալէ ետք, յաջորդ առաւօտ, Կիրակի, Յունիս 23, Անդրանիկ պատրաստուեցաւ մտնել քաղաք: Ըստ ծրագրի, Ա. վաշտը եւ 400 ձիաւորներ պիտի բռնէին Խոյի արեւմուտքը, Սալմաստ տանող ճամբան: Բ. վաշտը պիտի բռնէր այլ դիրք մը, իսկ Գ. վաշտը պիտի մնար իբր պահեստ:

Քաղաքը չրջապատող այգիներու պատերը ծակելով Զօր. Անդ-

---

[7] Նոյն, էջ 53:

[8] Նոյն, էջ 54:

[9] Ա. Թէրզիպաշեան, Անդրանիկ, էջ 374:

րանիկ իր հետեւորդներուն հետ անձամբ մտաւ քաղաք, տեղացող գնդակներու տարափին տակ:

Պարսիկները դիմաւորեցին Զօրավարը անձնատուութիւն յայտնելով: Թուրքերու դիմադրութիւնը թոյլ էր եւ հրետանին տկար: Մինչեւ կէսօր կռիւը ի նպաստ հայոց էր:

Կէսօրէ ետք թուրքերը ստացան օգնական խոշոր ուժեր, հետեւակ, ձիաւոր եւ հրետանի, գալով Շէյթան Աւանէն եւ Դիզատիգէն:

Հայկական ուժերու մէկ մասը պիտի բռնէր Վարդանանց բլուրի քովի կամուրջը որ կ'իյնէր Սալմաստի ճամբուն: Թշնամին, ձախ կողմէն, ձիաւորներով փորձեց անցնիլ հայկական Զօրամասի թիկունքը: Անդրանիկ ձիաւոր եւ հետեւակ ուժ ղրկեց անոնց դէմ: Երկու կողմի ձիաւորները իրար խառնուեցան:

Զօրամասի ետեւ, կռիւէն դուրս, 20,000 հայ գաղթականութիւնը տեսնելով թուրքերու պաշարողական փորձը, խուճապի մատնուեցաւ: Ամէն մէկը ունեցածը թողելով սկսաւ անկարգ կերպով փախչիլ: Ասոր վրայ Զօր. Անդրանիկ հրամայեց Զօրամասին քաշուիլ պատերազմի դաշտէն եւ պաշտպանել գաղթականութիւնը: Հայ զինուորները սկսան կռուելով նահանջել: Իրիկուան մօտ, Զօրամասին վերջին զինուորները քաշուեցան յոգնած եւ ուժասպառ:

Այդ օրը թշնամին ունեցած էր մեծ թիւով կորուստ, իսկ հայերը տուած էին 60–70 սպաննուած[10], որոնց մէջն էր ձիաւոր հարիւրապետակի հրամանատար Յակոն:

Զօրամաս ու գաղթականութիւն, գիշերն ի բուն քալելով, քաղցած ու յոգնած, հասան նորէն Ջուլֆա: Զօրավարը միջոցներ ձեռք առած էր ապահովելու համար Արազի կամուրջը:

Զօրամաս եւ գաղթականութիւն հանգստացան Արազի կամուրջին երկու կողմերը: Հետզհետէ հասան վերջին զինուորները, ոտքերնին ուռած, տաքէն խանձած, նիհարցած ու փոշոտած:

Երեկոյեան դէմ սկսաւ իրարանցում մը: Լուր հասած էր թէ թրքական ձիաւորներ կը յառաջանան դէպի կամուրջը: Անդրանիկ հրամայեց հեծելազօրքին որ անցնին կամուրջի ռուսական կողմը, դիմաւորելու համար թշնամին:

Բարեբախտաբար իրարանցումը կարճ տեւեց: Հասկցուեցաւ որ եկող հեծելազօրքը Վանակի Բոլկի ձիաւորներն են, որոնք լսելով Զօր. Անդրանիկի Զօրամասին դէպի Խոյ յառաջխաղացքը, կ'երթային միանալու անոր: Այդ ձիաւորները միացան Հայկական Առանձին Հարուածող Զօրամասին եւ մնացին հաւատարիմ, մինչեւ վերջը:

---

[10] Ե. Քաջունի, Հայկական Առանձին Հարուածող Զօրամասը, էջ 57:

ՋՕՐԱՎԱՐԸ ԿԸ ՎԵՐԱԴԱՌՆԱՅ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Ջուլֆայէն անցնելէ ետք, առաջին թաթարական (ապրպէյջանական) գիւղաքաղաքը որ դիմագրեց Անդրանիկին, Եայճին էր: 1800 տուն հաշուող այդ գիւղաքաղաքը 8 ամիսէ ի վեր փակած էր ճամբաները եւ չէր ձգած որ հայերը անկէ անցնին: Գիւղը ունէր երկու լեռնային թնդանօթ եւ 40 թուրք զինուորներ ալ կը զեկավարէին թաթար հրոսակները:

Անդրանիկ ճամբայ ուզեց: Թաթարները 10,000 րուպլի պահանջեցին, միաժամանակ համապարկ բանալով Զօրամասին վրայ: Անդրանիկ մէկ ժամէն գրաւեց գիւղը, իր երկու թնդանօթներով եւ 200 ռումբերով[11]*: Զօրավարը գիւղը հրոյ ճարակ դարձուց 13 այլ գիւղերու հետ եւ ջարդեց գիւղացիները*[12]*: Զօրավարին յաղթանակներուն լուրը սարսափ տարածեց բոլոր թաթարական շրջաններու:*

Անդրանիկ ժողովի կանչեց հրամանատարները եւ քննադատեց անոնցմէ ոմանք, որոնք պատճառ հանդիսացած էին Խոյի կռիւի բնթացքին յառաջ եկած խուճապին, որովհետեւ անոնք ճշդիւ չէին կատարած իր հրամանները: Ան չեչտեց որ անհրաժեշտ է իր ամէն մէկ հրամանին անթերի գործադրումը:

Թրքահայ զեկավարին ուսերուն վրայ ծանրացած էր բանակին պարենաւորումը եւ թէ ալ իրեն հետեւող գաղթականութեան ճակատագիրը, որ այդ շրջանին 35,000-ի հասած էր[13]*:*

Զօրամասը առաջ չարժելով հասաւ Գողթանի Ցղնան գիւղը, ուր բուսականութիւնն ու պտուղը չափազանց առատ էր· այդ պատճառով բանակի մէջ մեռնողներուն թիւը նուազեցաւ:

Նախիջեւանի Հայոց Ազգ· Խորհուրդի լիագօրները Անդրանիկի ներկայացան թախանձելով որ Նախիջեւան բնակութիւն հաստատէ Զօրամասը, խոստանալով կազմակերպել տեղական ուժերը եւ հայթայթել Զօրամասի պարենաւորումը:

Թրքական զօրքեր Նախիջեւանէն անցնելով դէպի Պարսկաստան կ'ուղղուէին թիկունքէն հարուածելու համար անգլիացիները: Նախիջեւանի հայերը կը վախնային որ տեղացի թաթարները, թուրքերու ներկայութենէ օգտուելով, հայոց վրայ կը յարձակին:

Զօրամասին համար բանակելու յարմարագոյն տեղը հայկական

---

[11] *Նոյն*, էջ 59:
[12] Զօր· Անդրանիկի Կովկասեան Ճակատի Պատմական Օրագրութիւնը, էջ 126:
[13] *Նոյն*, էջ 126:

Ապրակունիս գիւղն էր իր 700 տուներով, ուր կարելի էր ճարել գինուորական իրեղէններ, կօշիկ, ձիերու պայտ, եւ այլն:

Դէպի Ապրակունիս ճամբու վրայ, Լեռնային Ղարաբաղի Հայոց Ագգ. Խորհուրդէն պատուիրակ մը եկաւ Անդրանիկի մօտ խնդրելով որ Զօրամասը Ղարաբաղ անցնի եւ հոն մնայ, խոստանալով հոգալ անոր բոլոր կարիքները:

Այդ ատեններըը, Ղարաբաղի հայութիւնը նեղ դրութեան մը մատնուած էր: Մէկ կողմէ Պոլշեւիկեան ուժերը Պաքուի ուղղութեամբ կը յառաջանային, իսկ միւս կողմէ թուրքերը կ'ուզէին արշաւել Պաքուի վրայ: Պաքուի հայ կառուցներուն մեծ մասը Ղարաբաղցի հայեր էին, եւ այդ չրջանի մէջ Անդրանիկի ներկայութիւնը եւ կառուցներուն հետ հաղորդակցութեան կապ պահելը մեծ նշանակութիւն կրնար ունենալ դարաբաղցիներու համար:

Անդրանիկ, սակայն, աւելի լուրջ գտած էր Նախիջեւանի դրութիւնը, որովհետեւ թուրք ու թաթարները աւելի սպառնական էին հոն: Այդ պատճառով լեռնային Ղարաբաղի պատուիրակը ձեռնունայն ետ վերադարձաւ:

Զօրամասը հասաւ Ապրակունիս: Ընդարձակ այգիներով եւ պտղատու ծառերով չրջապատուած գիւղ մըն էր: Զօրամասի հրամանատարութիւնը տեղաւորուեցաւ Ապրակունիսի վանքին մէջ, իսկ գինուորները գացին չրջակայ այգիները:

Յուլիս 14, 1918-ին Զօր. Անդրանիկ գումարեց գինուորական ժողով եւ առնուեցան հետեւեալ որոշումները.-

1.- «Այս թուականէն սկսեալ Անդրանիկ եւ իր Զօրամասը մաս կը կազմէ Ռուսական կեդրոնական կառավարութեան եւ կ'ենթարկուի անոր:

2.- Համաձայն Պրեսթ-Լիթովսկի դաչնագրին՝ Նախիջեւանի չրջանը կը յայտարարուի Ռուսաստանի անբաժան մաս:

3.- Զինաթափում չրջանի ազգաբնակչութեան, առանց ազգի խտրութեան:

4.- Շրջանը կը յայտարարուի գինուորական դրութիւն եւ ամբողջ իշխանութիւնը կը պատկանի ժէնէրալ Անդրանիկին, մինչեւ ռուսական կեդր. կառավարութեան հետ կապուիլը»[14]:

Զօր. Անդրանիկ միջոցներ ձեռք առաւ ստեղծելու համար տեղական կառավարութիւն, դատարան, գաղթականութեան մարմին, եւ այլն:

Ընդհանուր զօրակոչ յայտարարուեցաւ կազմելու համար տեղա-

---

[14] Ե. Քաջունի, Հայկ. Առաջին Հարուածող Զօրամասը, էջ 68-69:

կան 4000 զինուած ուժ մը, ընդհ. հրամանատարութեամբ Զօր. Անդրանիկի:

Անթել հեռագրով այս բոլոր որոշումները հաղորդուեցան Կովկասի Արտակարգ Կոմիսար Ստ. Շահումեանին:

Նախիջեւանի մէջ Զօր. Անդրանիկ գործակցութիւն չգտաւ տեղացի հայերէն: Խոստացուած 4000 զինուորներուն տեղ հազիւ 100-200 զինուոր տուին Անդրանիկին[15]: «Ոչ ոք, ոչ մէկ իշխանութիւն, կոմիսար, անհատ, ինքնաբերաբար կամ ստիպմամբ չյանձնեց որեւէ առարկայ (հագուստեղէն, կօշիկ, ճերմակեղէն, սնունդ, գուլպայ, վրան, եւ այլն) որ օգտակար կրնար ըլլալ զինուորին»[16]:

Թուրքերը դէպի հիւսիսային Պարսկաստան իրենց ճամբուն վրայ յարձակեցան Նախիջեւանի եւ Ջուլֆայի վրայ: Նախիջեւանի եւ Ջուլֆայի գաղթականութիւնը եկաւ աւելնալ Անդրանիկի հետ եղող Թրքահայ գաղթականութեան հետ, ընդամէնը 35,000 հոգի: Այդ աննպաստ պայմաններուն տակ կարելի չէր կռուիլ թրքական զօրքի դէմ եւ պահել 35,000 գաղթականութիւն: Զօրավարը որոշեց գաղթականութիւնը Ղարաբաղ փոխադրել:

Նախիջեւանէն գաղթի ատեն, անհատներու տուներէ կամ պահեստներէ դուրս հանուեցան ահագին քանակութեամբ հագուստեղէն, վրաններ եւ ուտելիք, բայց օգտուելու ժամանակը անցած էր, որովհետեւ գաղթականը շատ բան չէր կրնար տանիլ հետը:

Փափուկ կեանքի վարժուած օրիորդներ, տիկիններ ու երախաներ ճամբայ ելան ընդհանուր գաղթականութեան հետ դէպի Ղարաբաղ: Նախիջեւանի ճոխ, հարուստ ու բազմամարդ հայութենէն մաս մը կորան լեռնային ճամբաներու դաժանութիւններուն պատճառով: Անցքեր կային ուր ճանապարհը սայլերու յարմարութիւն չունէր. հետեւաբար զանոնք ճամբու եզրին լքելով, բնտանիքներ մէջէն վերցուցին կարգ մը առարկաներ, որոնք կենսական էին եւ փոխադրելը հնարաւոր:

Երկար ճամբորդութենէ ետք հասան Գարու լեռը: Գիշերը օթեւանելու համար գտան յարմար տեղ մը: Յուլիս ամիսը ըլլալով հանդերձ, ջուրերը սառի պէս պաղ էին եւ կարգ մը տեղեր սառած: Գիշերեցին բաց դաշտի մը մէջ:

Առաւօտուն, աննման պատկեր մը պարզուեցաւ ժողովուրդին առջեւ. ալ կողմը Նախիջեւանի դաշտն էր, քաղաքը, գիւղերը. դիմացը Արագ (Արաքս) գետն էր եւ Պարսկական Գարաւտաղի լեռները. ձախ կողմը՝ Գողթանի լեռներն էին եւ անոնց մէջ տարածուած այն-

---

[15] Նոյն, էջ 71:
[16] Նոյն, էջ 74:

քան գեղեցիկ գիւղերը: Դէպի Ղարաբաղ դեռ ոչինչ կը տեսնուէր որովհետեւ ետեւը աւելի մեծ լեռ մը կար:

Զօրամաս եւ գաղթականութիւն ոլորապտոյտ ճամբաներով ուղղուեցան դէպի յաջորդ լերան լանջը: Հանդիպեցան պաղ աղբիւրներու, բայց ամէն մարդ անօթի էր: Հաց չէր մնացած:

Սկսան բարձրանալ դէպի լերան գագաթը: «Սարսափելի էր վերելքը, ճչմարիտ Գողգոթա: Ցից լեռ էր, քարքարուտ, ճամբան մինչեւ վերջը հորիզոնականի մօտ, քիչ թեք գիկզակներով կը բարձրանար եւ մէկէ աւելի ձի կամ մարդ չէր կրնար անցնիլ· դժուար էր մանաւանդ բարձուած ձիերու համար: Ամէն 10–15 քայլին պէտք էր կանգ առնել հանգիստ ընելու համար:

Եւ ահաւասիկ գեղահրաչ տեսարան· լերան բարձր գագաթը ձիւնածածկ· դէպի Ղարաբաղ կը պարզուէր չատ գեղեցիկ, ջրառատ հովիտ մը, առուները կը չողչողային արեւի ճառագայթներու տակ, դիմացը Ղարաբաղի լեռներու մէկ մասը եւ սեւ անտառներ:

Ղարաբա՛ղ···: Ինչքան անգամներ Զօրամասի գինուորները ցանկացած էին լինել այնտեղ, անառիկ դիրքերու մէջ, կռուող ժողովուրդի հետ»[17]:

Լեռնէն վայրէջքը այնքան դժուար էր որքան վերելքը: Ծաղկազարդ հովիտը աքանչելի տեսարան մը կը պարզէր, կանաչ ու ջրառատ: Հոն կարելի էր տեսնել միւռոնածաղիկը, գինարբուկը, մոլեխինդը, «մի մոռնար զիս»ը եւ ուրիշ չատ ծաղիկներ:

Վերին Ղափանի 40–ի մօտ գիւղերէն 4–ը հայ էին, մնացածները թաթար: Քաջարանի մէջ թաթար գիւղերու ներկայացուցիչները եկան եւ ներկայացան Զօր· Անդրանիկին եւ իրենց «անկեղծ բարեկամութիւնը յայտնեցին հայերուն»: Այդ ներկայացուցիչները Զօրամասին հետ ճամբորդեցին մինչեւ հայկական Հանդ գիւղը: Նոյնպէս չրջանի բոլոր թաթար գիւղերը բարեկամական վերաբերմունք ցոյց տուին թէ՛ Զօրամասին եւ թէ՛ ալ գաղթականներուն[18]:

Հանդ գիւղէն մեկնեցան Յուլիս 26–ին, առաւօտ կանուխէն: Անցան երկու վիթխարի եւ անմատչելի լեռներու միջեւ երկարող Ղափանի ձորէն:

Ձորի ամենանեղ տեղը հանդիպեցան Դաւիթ Բէկի բերդի աւերակներուն: Թաթար գիւղացիներ Զօրավարին առջեւ մորթեցին եզ մը եւ գայն հիւրասիրեցին կարագով ու մեղրով: Երեկոյեան հասան Ղափանի պղնձահանքերը, ուր կար ելեքտրականութիւն եւ հանդի-

---

[17] Նոյն, էջ 77–78:
[18] Նոյն, էջ 78:

պեցան մաքուր հագուած մարդոց: Տեղւոյն Ագգ. Խորհուրդը օգնեց Զօրամասի պարենաւորումին:

Ղափանի չուկան հասնելուն, ամէն մարդու մտահոգութիւնն էր քիչ մը ուտելիք ձեռք անցընելը: Ծախեցին հագուստ, գրաստ, սրտահատորի զարդեր, երբեմն ալ գէնք, պատառ մը հաց կամ աման մը մածուն ձեռք ձգելու համար:

Զօրամաս ու գաղթականութիւն մեկնեցան դէպի Գորիս: Գորիսէն ու Զանգեզուրէն դարձեալ եկած էին պատուիրակներ, Անդրանիկը հրաւիրելու որ իրենց կողմը գայ, խոստանալով հոգալ Զօրամասի կարիքները:

Տաթեւի վանքի ճանապարհով հասան Գորիս, Զանգեզուրի մայրաքաղաքը: Ժողովուրդ ու Ագգ. Խորհուրդ, մեծ հանդիսաւորութեամբ դիմաւորեցին Զօր. Անդրանիկը: Զօրք ու գաղթականութիւն գրաւեցին բոլոր Ջուրերու եզերքները, հրապարակները, դաշտերն ու պարտէզները: Պատահեցան անախորժ դէպքեր պտուղի կամ գետնախնձորի գողութեան: Եղաւ հրացանաձգութիւն եւ եղան զոհեր:

Գաղթականներէն մաս մը ցրուեցաւ դէպի Սիսիան կամ Շուչի, կամ Երեւան, ուտելիք գտնելու յոյսով:

Լուր հասաւ Անդրանիկի թէ թուրքերը ջարդած են Նուխու եւ Արէշի շրջանի հայութիւնը եւ դէպի Շուշի երթալ ուզող գաղթականութիւնը պաշարուած է ձորի մը մէջ: Զիաւորներ փութացին անոնց օգնութեան:

Թէպետեւ հունձքը առատ էր Գորիսի մէջ այդ տարի, բայց ուտողներն ալ անհամեմատօրէն չատցած բլլալով, Զօրամասը պարենաւորումի դժուարութիւն կ'ունենար: Արդէն ժամանակէ մը իվեր զօրքը գետնախնձորէ զատ բան չէր կրցած գտնել ուտելու: Բոլոր գինուորներուն համար յայտնի էր ամէն օրուան ճաշացուցակը.- «Առաւօտ՝ փաթաթէս, կէսօրին՝ գետնախնձոր, երեկոյեան՝ կարտոֆիլ» (բոլորն ալ՝ գետնախնձոր):

Սիսիանի մէջ ցորենը համեմատաբար առատ բլլալով, Զօրամասն եւ գաղթականութիւն շամբայ եկան դէպի Սիսիան: Ճամբուն ներսերը թաթարական Ազուդի, Վազուդի, Ուրուտ, Շամ, Տերեքենտ, Ղրզլճա, Օրթեքիւզ եւ այլ գիւղերու աւազակները գոցած էին ճամբաները եւ պատահական անցորդները կը կողոպտէին ու կը սպաննէին:

Զօր. Անդրանիկ քահանայ մը եւ քանի մը հայեր ղրկեց այդ գիւղերը որպէսզի ճամբաները բանան եւ թշնամական ցոյցեր չկատարեն: Հակառակ այս բոլորին, անոնք կրակ բացին Զօրամասի գինուորներուն վրայ: Առանձին Հարուածով Զօրամասը գործի ան-

Արդի Ղափանը

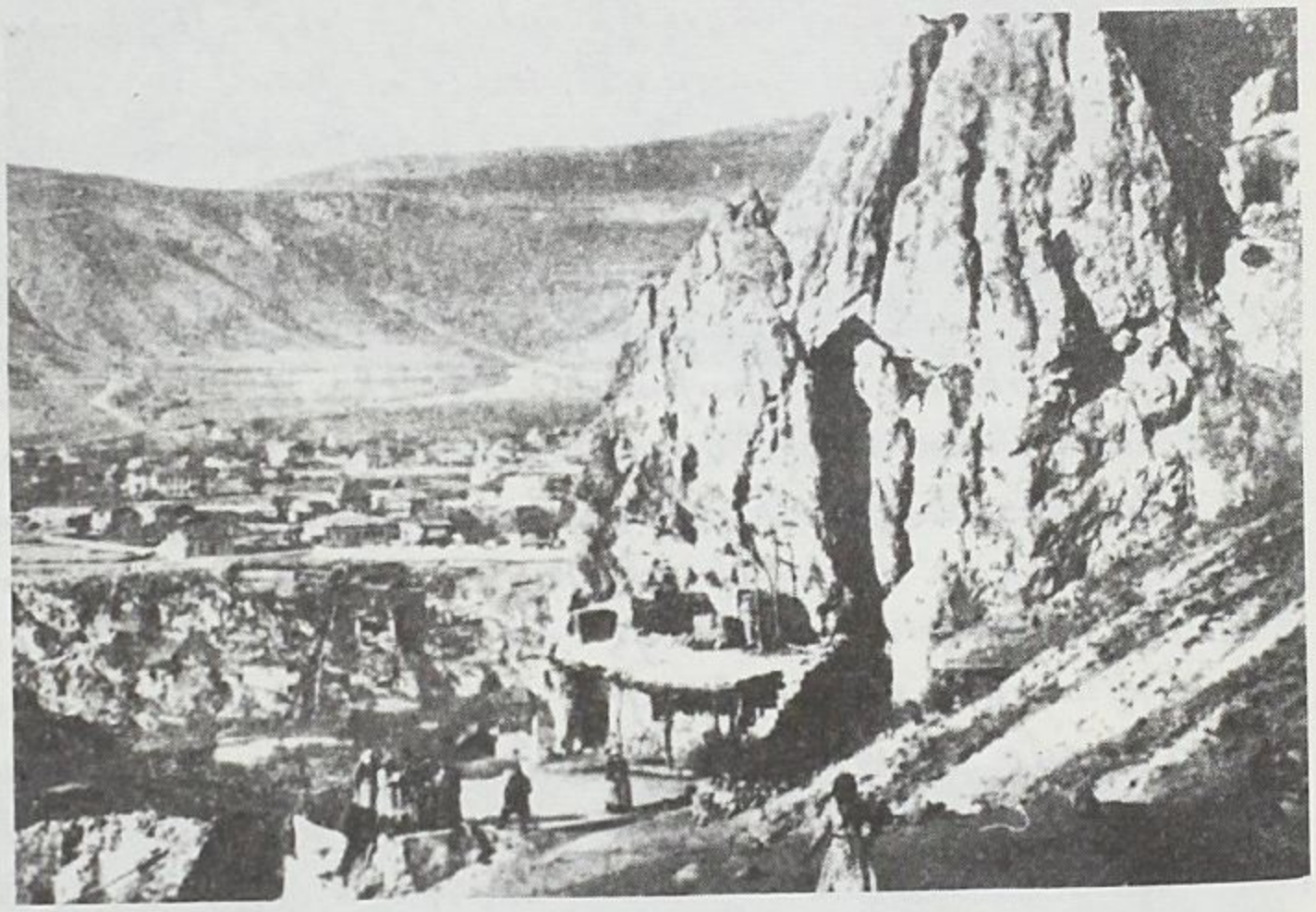

Արդի Ղափանը

Գորիս

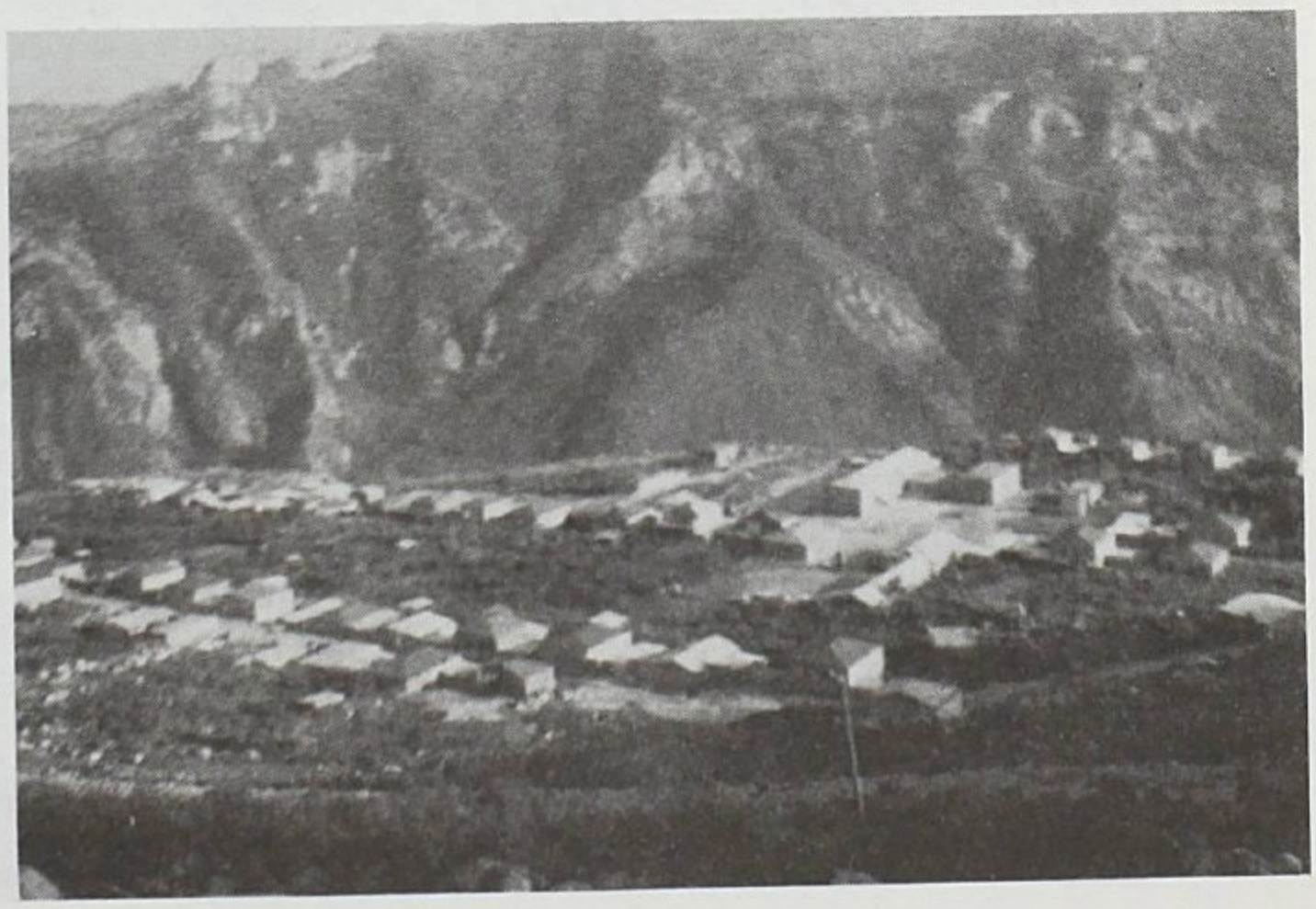

Տեսարան
Արդի Սիսիանի
Բնաշխարհէն

ցաւ եւ մաքրագործեց բոլոր այդ թաթարական աւազակաորջերը[19] եւ իր իշխանութիւնը հաստատեց Զանգեզուրի գաւառին վրայ։

Գորիսի մէջ զինուորներէն մաս մը լքած էին Զօրամասը եւ մեկնած Երեւանի կամ Կովկասի ուղղութեամբ։ Սիսիանի մէջ ալ շատ մը զինուորներ եւ հրամանատարներ լքեցին ու հեռացան տարբեր ուղղութիւններով։ Շատեր կ՚առարկէին թէ ուտեստեղէնը անբաւարար է․ ուրիշներ կը պատճառաբանէին թէ ըստ հայ-թուրք համաձայնութեան, այդ շրջանը Ազրբէյջանի սահմաններուն մէջ կ՚իյնար, հետեւաբար թուրքերը կրնային չհանդուրժել որ այդտեղ մնայ Զօրամասը։ Ըստ դեռ ուրիշներու, Զօրամասի գոյութիւնը կրնար վրտանգել հայ-թուրք յարաբերութիւնները որոնք արդէն «մազէ» կախուած էին։

Այս բոլոր առարկութիւններուն Զօր․ Անդրանիկ կը պատասխանէր թէ Երեւանի կառավարութեան ստեղծումը թուրքերու կովկասեան ծրագիրներուն համար ժամանակաւոր շրջան մը կամ «էթափ» մըն էր, իսկ Զօրամասի գոյութիւնը կրնար միայն զօրացնել Երեւանի կառավարութեան դիրքը հայ-թուրք յարաբերութեանց ծիրին մէջ։ Առանձին Հարուածող Զօրամասէն – որ ժամանակ մը 4000 զինուորներ ունեցաւ – Սիսիանի մէջ միայն 1300 զինուորներ մնացած էին, հաւատարիմ իրենց հրամանատարին։

Սեպտ․ 12-ին, Անդրանիկ Անգեղակոթի մէջ ժողովի հրաւիրեց շրջանի հայ եւ ռուս գիւղերու ներկայացուցիչները հասկնալու համար թէ ժողովուրդը կ՚ուզէ՞ որ ինք Սիսիան մնայ։ Իսկ մնալու պարագային անոնք տրամադի՞ր են թուրքերուն դէմ կռուելու։

Ժողովը միաձայնութեամբ որոշեց որ Զօրավարը մնայ Սիսիան, իսկ իրենք վճռեցին բնա՛ւ չենթարկուիլ թուրքի իշխանութեան, որովհետեւ անոնք ի սկզբանէ գիտէին թէ թուրքը ինչպէս պիտի վարուի իրենց հետ։ Որոշուեցաւ որ անոնք պիտի կազմակերպեն տեղական զինեալ վաշտեր։

Բարեբախտաբար, այդ օրերը Թիֆլիսէն ռուսական ռազմամըթերք հասած էր Սիսիան, Ղարաբաղ եւ Գանձակ ղրկուելու համար։ Զօրամասի զինուորները Բռնակոթ մեկնեցան ստանալու համար ռազմամթերք եւ հագուստեղէն։

«Անմիջապէս կը սկսուի հագուստեղէն, եւ այլն, բաժնելու գործը։ Զինուորները չարուած են․ մարդ կը չուարի, ո՛ր մէկուն չտայ․ բոլորն ալ մերկ են եւ կամ պատռտած հագուստներով․ դժուար է խղճմտօրէն ըսել թէ այսինչը կարիք չունի, որովհետեւ իրապէս բոլորն ալ հագուստ չունին։ Կօշիկ բնա՛ւ չունին․ շատեր ծակ տրեխ-

[19] Զօր․ Անդրանիկի Կովկասեան Ճակատի Պատմական Օրագրութիւնը, էջ 126։

Անդրանիկ եւ Գորիսի Զին. Խորհրդի Անդամներ եւ Զին. Հրամանատարներ

Զօր. Անդրանիկ Զանգեզուրի մէջ իր Զօրամասի Հրամանատարներով

ներով, պատռտած կօշիկներով են, շատեր վրանին մէկ հագուստ միայն ունին առանց ճերմակեղէնի· գինուորներէն մէկը ունի առանձին ձեւի գլխարկ· ոչ մէկունը միւսինին չի նմանիր: Գուլպայ ոչ մէկը ունի: Սակայն, այդպէս ըլլալով հանդերձ պէտք է ընտրութիւն կատարել, որովհետեւ սահմանափակ քանակութիւններով միայն տրամադրելի իրեր կան:

Վատ լաւ սակայն գինուորները քիչ մը կարգի եկան· ամէն մէկը բան մը ստացաւ»[20]:

Բռնակոթի եւ Անգեղակոթի միջեւ գտնուող Ղարաքիլիսէի մէջ Անդրանիկի Զօրամասին միացան տեղական նորակոչներէ կազմակերպուած վաշտերը:

Թուրքերը Նախիջեւանը գրաւելէ ետք, յամառ գրոյցներ կը շրջէին որ թշնամին պիտի յարձակի նաեւ Սիսիանի վրայ: Զօրավարը ժողովի հրաւիրեց շրջանի հայ ներկայացուցիչներն ու հրամանատարները: Որոշուեցաւ ընաջնջել շրջանի թուրք-թաթարական գիւղերը, որոնց աւազակախումբերը դադրեցուցած էին հայ գիւղերու միջեւ երթեւեկութիւնը եւ ամէն գիշեր ահռելի հրացանաձգութեամբ արգելք կը հանդիսանային հայ հողագործներուն կատարելու իրենց կալի աշխատանքները:

Սեպտեմբեր 23, 1918-ին սկսաւ մաքրագործման գործողութիւնը թուրք-թաթարական գիւղերու դէմ[21]:

Թուրքերը Նախիջեւանը գրաւելէն ի վեր լուր չկար այդ շրջաններէն: Մարդ տեղեկութիւն չունէր թէ ի՞նչ եղան այն հայերը որոնք կամայ կամ ակամայ մնացին այնտեղ եւ ենթարկուեցան թուրք իշխանութեան: Սիսիանէն Նախիջեւանցի հայ մը, Ասխապատ գիւղէն, Յ.Մ. անունով, գիշերով յաջողեցաւ երթալ մինչեւ իր գիւղը եւ վերադառնալ: «Անոր պատմածին համաձայն, ամբողջ Նախիջեւանը հայ չեն ձգած· մեծ մասը, կին, մարդ ու երախայ կոտորած են, իսկ գեղեցիկ աղջիկները հարէմ տարած: Գիւղի մէջ շատ տուներ դեռ լեցուն են հայկ· դիակներով, ինչպէս եւ հարէմները հայ աղջիկներով»[22]:

Թուրքերը սկսան յարձակիլ Զանգեզուրի շրջանին վրայ: Զանգեզուրի Ազգ· Խորհուրդին կողմէ պատուիրակութիւն մը եկաւ Անդրանիկի մօտ եւ անյապաղ օգնութիւն խնդրեց: Իսկ Սիսիանէն Գորիս ճամբան դարձեալ փակուած էր: Աղուդի եւ Վաղուդի գիւղե-

[20] Ե· Քաջունի, Հայկական Առանձին Հարուածող Զօրամաս, էջ 104–105:
[21] Նոյն, էջ 108:
[22] Նոյն, էջ 108:

րէն վերապրողները սկսած էին աւազակութիւն ընել եւ արգելք կը հանդիսանային երկու գիւղաքաղաքներու (Սիսիան եւ Գորիս) միջեւ երթեւեկութեան: Իսկ այս բոլորը դեռ կրնար խաղ մը ըլլալ, որպէսզի Անդրանիկը Սիսիանէն հեռացնէին, գիւղաքաղաքին վրայ յարձակելու յետին մտքով:

Զօրավարը նախ որոշեց ապահովել Սիսիանի պաշտպանութիւնը եւ ապա մեկնիլ Գորիս, Զանգեզուրի օգնութեան:

Նամակ գրեց Դարալագեազ, որպէսզի այնտեղէն օգնութեան գան Սիսիանի, եւ մնան այնտեղ մինչեւ իր վերադարձը: Միաժամանակ ամբողջ Սիսիանի գաւառակի երիտասարդութիւնը, 25–31 տարեկան, զէնքի տակ կանչուեցան, չրջանի պաշտպանութեան համար:

Անդրանիկ մեկնեցաւ Գորիս, որոշելով ճամբու վրայ «անվնաս դարձնել» Ազուդի եւ Վազուդի աւազակարջերը:

Զօրամասը երբ աւազակաբոյներու չրջանը հասաւ, թաթարները դարձեալ դիմադրութիւն ցոյց տուին: Հարկ եղաւ երկու դաշտային ծանր թնդանօթներ ցից բարձրութիւններէն վեր հանել: Շրջանի գիւղերէն բերուած ձիերը չափազանց տկար էին այդ թնդանօթները տեղէն չարժելու: Զօրավարը բերել տուաւ եզներ ու գոմէշներ թնդանօթները քաշելու համար: Ահագին աղմուկով ու գոռում-գոչումներով կարելի եղաւ թնդանօթները լերան բարձրութեան մը վրայ գետեղել:

Իւրաքանչիւր գիւղին քանի մը թնդանօթի հարուած արձակելէ ետք, արդէն Ազուդի-Վազուդի գիւղերը «անվնաս վիճակի» վերածուած էին:

Դեռ Գորիս չհասած, սուրհանդակ մը լուր բերաւ Զօրավարին թէ թուրքերը, իմանալով իր գալուստը, 15 վերստ նահանջեր են: Գորիսցիները մեծ ուրախութիւնով եւ հոծ բազմութեամբ եկան դիմաւորելու Զօր. Անդրանիկը:

Հոկտ. 11-ի իրիկուան, Շուչիէն (Ղարաբաղ) պատուիրակութիւն մը եկաւ Գորիս, Անդրանիկի մօտ: Երեք հոգի էին անոնք. 1 Դաշնակցական, 1 Սօց. Դեմոկրատ եւ մէկ Ժողովրդական:

Նեղ չրջանակի մէջ անոնք յայտնեցին թէ Շուչին անցեալ Սեպտ. 25-ին գրաւուեցաւ թուրքերու կողմէ, եւ թէ իրենք գրկուած են Շուչիի մէջ կազմուած հայ եւ թուրք «կօմիտէօն»ի մը կողմէ, յայտնելու որ աւելի նպատակայարմար է, բան իրենց, ենթարկուիլ Ագրպէյջանի կառավարութեան, գինաթափ ըլլալ եւ յանձնուիլ[23]:

Զօր. Անդրանիկ ժողովի հրաւիրեց ամբողջ չրջանի ներկայա-

---

[23] Նոյն, էջ 118:

ցուցիչները: Խօսք առնելով ան յայտնեց թէ միակ միջոցը «կռուիլ ու պատուով մեռնիլն է, բայց մանաւանդ քիչ խօսելով գործելը»[24]:

Թեր ու դէմ կարծիքներէ ետք, ժողովը 21-ի դէմ 27 ձայնով որոշեց ամէն գնով դիմադրել եւ կատարել Զօր. Անդրանիկի հրամանները:

Զօրավարին համար գոհացուցիչ չէր ժողովին արդիւնքը: Ժողովականները 61 հոգի էին. մէկ մասը ձեռնպահ մնացած էր, իսկ 61-ի վրայ միայն 27 ձայնով տրուած որոշումը կը նշանակէր անվճռակամութիւն:

Անդրանիկ որոշեց մեկնիլ դէպի Սիսիան: Գորիսցիներու անվճռակամութիւնը վատահութիւն չէր ներշնչեր իրեն: Ակէ գատ գիւղաքաղաքը փոսի մէջ ըլլալով Զօրամասը կրնար վտանգուիլ:

Մեկնելէ առաջ, «Անդրանիկ խօսեցաւ եւ յայտնեց իր համոզումը թէ այդ անվճռակամութիւնը պատճառ է որ ինք չատ գոյչ ըլլայ ապագայ պատասխանատուութեան հանդէպ, որ այդ անվճռակամութեան հետեւանքով ինք եւս ստիպուած է խուսափիլ կռիւէ այդ շրջանին մէջ, որ հայ ժողովուրդի համար կայ միայն մէկ ճամբայ, ոչ գաղթը, ոչ ալ թիւրքական տիրապետութեան ստորաբաց ընդունելութիւնը կրնայ փրկել ժողովուրդը: Պէտք է կռուիլ, եւ եթէ պիտի մեռնինք, սուղ արժենք: Ի վերջոյ ամենանուիրական յիշատակներու անունով երդում ըրաւ յայտնելով որ ճիշդ է Գորիսէն դուրս կ'ելլէ, բայց չի հեռանար, Զօրքի մէկ մասը միշտ չփման մէջ կը պահէ քաղաքի հետ եւ եթէ երբեք շրջանը վճռապէս, անկեղծօրէն որոշէ կռուիլ, առաջին հրացանի հարուածին ինք պատրաստ է, պարտաւոր է օգնութեան գալ:

Եւ Զօրամասը չարժեցաւ դէպի Գորիսի բարձունքը, դէպի եայլան, Սիսիան»[25]:

Սիսիանի Ղարաքիլիսէ գիւղին մէջ Անդրանիկ դարձեալ ժողովի հրաւիրեց շրջանի կոմիսարներն ու ժողովրդական ներկայացուցիչները: Օրակարգի հարցը հետեւեալն էր. Թուրքերը յարձակման պարագային, «Սիսիան պիտի կռուի՞ թէ ոչ. եւ եթէ որոշէ կռուիլ, յանձն կ'առնէ՞ ամէն կարգի ֆիզիքական, նիւթական եւ բարոյական գոհողութիւն»[26]:

Ի պատիւ Սիսիանի, ժողովը միաձայնութեամբ որոշեց ոչ մէկ պարագայի տակ չենթարկուիլ թուրքին. կռուիլ մինչեւ վերջը եւ ազատուիլ, կամ մեռնիլ:

---

[24] Նոյն, էջ 120:
[25] Նոյն, էջ 122–123:
[26] Նոյն, էջ 125:

Որոշուեցաւ նաեւ 20–40 տարեկանները զինուորական ծառայութեան տակ առնել եւ բոլոր միջոցներով բաւարարել Զօրավարին պահանջները:

Սիսիանի գաւառակի ինքնապաշտպանութեան գործը կազմակերպելէ ետք, Անդրանիկ նամակ ստացաւ Գորիսէն, թէ շրջանի բոլոր ներկայացուցիչները դարձեալ ժողովի նստելով (այս անգամ) միաձայնութեամբ որոշած են կռուիլ, հետեւաբար կը հրաւիրեն Զօրավարը որ Գորիս երթայ:

Ինչպէս որ խօսք տուած էր, Անդրանիկ անմիջապէս ճամբայ ելաւ: Գորիս հասնելով, Ղափանի շրջանէն ալ պատուիրակներ եկան Անդրանիկի մօտ յայտնելու, որ իրենք ալ որոշած են կռուիլ եւ չենթարկուիլ թշնամիին: Անդրանիկի առաջին գործը եղաւ կազմակերպել Գորիս եւ Ղափան շրջաններու ինքնապաշտպանութիւնը:

ԶՕՐ. ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՃԱՄԲԱՅ Կ'ԵԼԼԷ ԳՐԱՒԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԸ

Հոկտեմբեր 21-ին, 1918, սուրհանդակներ հասան Զօր. Անդրանիկի մօտ, Ղարաբաղի Խժաբերդ գիւղէն: Անոնք աւետեցին թէ Շուշին, ճիշդ է, յանձնուեցաւ թուրքերուն, սակայն առանց ոչ մէկ զէնք յանձնելու. իսկ Ղարաբաղի ոչ մէկ գիւղ չէ ենթարկուած թուրքերուն:

Սիսիանի, Զանգեզուրի եւ Ղափանի շրջաններու ինքնապաշտպանութեան գործերը կարգի դնելէ ետք, հայոց առասպելական Զօրավարը ժամանակը եկած համարեց իր ուշադրութիւնը դարձնելու Լեռնային Ղարաբաղի վրայ: Ան ուզեց հայկական Ղարաբաղն ալ իր հակակշռին տակ պահել, այնտեղէն Պաքու գացող թրքական զօրքերը թիկունքէն հարուածելու համար:

Ղարաբաղցիները Շուշին թուրքերուն յանձնած էին, իսկ հիմա ալ երեք սուրհանդակներ ղրկած էին Զօր. Անդրանիկի մօտ, հաղորդելու թէ կռուելու տրամադրութիւն կայ շրջանին մէջ:

Անդրանիկ անհամբեր էր հաստատ գիտնալու թէ ինչ կ'անցնի կը դառնայ Ղարաբաղի մէջ, իսկ ժողովուրդը վճռականապէս որոշա՞ծ է թուրքին դէմ կռուիլ:

Քանի մը օրէն սուրհանդակ մը հասաւ Շուշիէն եւ ներկայացաւ Զօրավարին: «Պարզ, միամիտ, հեզահամբոյր ծերունի մըն է, ոսկրոտ, մազերը առատ եւ անխնամ, եւ երբ ակնածանքով իր փափախը կը հանէ իր գլուխէն, նուիրական մէկը կը դառնայ այդ հրաշալի ծերուկը: Ո՞վ, ո՞ր երիտասարդն էր որ պիտի համարձակէր մեն մինակ Դիզակի շրջանէն, Խժաբերդէն ելլել ու ձորերով, լեռներով,

թուրք չրջաններէ անցնէր գիշերով եւ հասնէր հայկական չրջանը կորընճոր: Շատ գրաւիչ է հարարեցի այդ ծերունիին, Ա. Ա.–ի* պատմածը թէ ինչպէս գիշերով անցեր է թուրք գիւղերը, թէ ինչպէս ժողովուրդը, հետեւելով իրենց դեկավարներուն գինաթափ չէ եղած, չէ ենթարկուած «Օսմանլու»–ին եւ թէ ամէնքը կը փափաքին, որ Անդրանիկ երթայ այնտեղ· չատ աւելի հմայիչ է իր պարզ ու գեղջկական լեզուն: Մեծերուն՝ այդ կողմի թէ այս կողմի «ազա» կ'րսէ: Չ'աճապարեր· նախ կարծէք չատ սովորական բաներ է րսածը, պարզուն կերպով կը պատմէ իր տեսածները եւ միայն կ'աւելցնէ թէ «ամէնքը պատրաստ են եւ կը սպասեն «Ազա»յին (Անդրանիկին) գալուն»: Եւ երբ իրեն կը հարցուի թէ ի վարձք իր ծառայութեան ի՞նչ կը փափաքի ունենալ, կը պատասխանէ, «Ազան եթէ կամենայ՝ երեք տրաքանոց մը» այսինքն մօտին հրացան մը րսել կ'ուզէ»[27]:

Երբ ծերունի սուրհանդակէն նամակները կը պահանջեն, չ'աճապարեր· «անտարբեր ու պզտարիւն» կը ներկայացնէ ձեռքի գաւազանը: Կը հասկցուի· գաւազանի մէկ ծայրէն կ'ելլեն նամակները: Անոնցմէ մէկը կը յայտնէ թէ ինչպէս «թուրքերը Շուչի մտան 1500 գինուորներով եւ 4 թնդանօթով, որ կարգ մը հայեր սիրալիր կերպով համաձայնեցան եւ ընդառաջ գացին թուրքերուն, որ սակայն չրջանը երբեք գինաթափ չեղաւ ու չենթարկուեցաւ, թէ ինչպէս Ճարտարի չրջանի գիւղերը մերժեցին, որու վրայ Շուչիէն 400–ի մօտ զօրք 4 թնդանօթով ու 6 միթրայէօզով կ'երթան այդ չրջանի գիւղերուն վրայ, սակայն բոլորն ալ ծուզակը կ'իյնան ու գերի կ'իյնան թնդանօթներով ու միթրայէօզներով միասին»[29]:

Ի վերջոյ ծերունին կը յայտնէ Զօրավարին թէ Ղարաբաղը վրճռած է մինչեւ վերջ կռուիլ եւ այդ նպատակով արդէն կազմակերպուած են «չրջաններու հրամանատարութիւնները եւ թէ կարելի է հանել 15,000 գինուած մարդ, միայն թէ Անդրանիկ չարժի դէպի Շուչի»[29]:

Ղարաբաղը գրաւելէ ետք, Զօր· Անդրանիկ ծրագիր ունէր յարձակելու Պաքուի վրայ, որ թուրքերուն ձեռքը անցած էր մօտաւորապէս երկու ամիս առաջ, Սեպտ· 15–ին: Եւ այդ ծրագիրը, դէպքերու այդ ժամանակուան դասաւորումով, «գործնականացման հնարաւորութիւններ կը ստանար»[30]:

---

* Ալեքսան Առաքելեան:

[27] Նոյն, էջ 134–135:

[28] Նոյն, էջ 135–136:

[29] Նոյն, էջ 136:

[30] Նոյն, էջ 136:

Քանի մը օր ետք զանգեզուրցիներ եկան Գորիս Զօր. Անդրանիկին յայտնելու որ Պոլիսը գրաւուած է Դաշնակիցներու կողմէ, Գերմանիան զինաթափ եղած է, թուրքերու ձարտարի մէջ ունեցած կորուստները իրական են, թէ թուրքերը 150-ի չափ հայեր ձերբակալած են Շուչիի մէջ, եւ այլն:

Նոյեմբեր 9-ին, սգաւոր է Զօր. Անդրանիկի Հայկական Առանձին Հարուածող Զօրամասը: Գնդացիր բաժնի հրամանատարներէն Քէմախի Բագարիճ գիւղացի Ոսկան Ստեփանեան վախճանած է ծաղկախտի հիւանդութեան պատճառով: Ռումանիայէն կամաւոր եկած էր, եռանդուն, համակրելի եւ սիրուած իր գէնքի բոլոր ընկերներէն: Պատերազմի յուսատու լուրերը երբ սկսած էին հասնիլ, ոգեւորուած էր թէ մօտ է Հայաստանի (իմա՝ Թրքահայաստանի) ազատագրումը· քարոզած էր սիսիանցիներուն կազմակերպուելու եւ զոհաբերուելու ի հարկին, մինչեւ որ իրականանայ Մեծ Իտէալը...:

Դէպի Ղարաբաղ մեկնելէ առաջ, Անդրանիկ ցանկաց իմանալ կարծիքը ժողովրդային լայն խաւերու ներկայացուցիչներուն, թէ արդեօք անոնք կ'ուզե՞ն որ ինք եւ Զօրամասը Ղարաբաղ երթան: Սուրհանդակներ ղրկեց Շուչի:

Սպասողական կեանքի միօրինակութենէն ձերբազատուելու համար, Անդրանիկ մտածեց արուեստական ահազանգ մը հնչեցնել: Հրամայեց Զօրամասին դէպի Տիզ գիւղը չարժիլ· հետեւակ գինուորին միայն 5 վայրկեան ժամանակ տուաւ պատրաստուելու համար, իսկ ձիաւորին՝ 10 վայրկեան: Գորիսի մէջ իրարանցում տեղի ունեցաւ, թէ արդեօք ի՞նչ անակնկալ դէպք պատահած է:

Քանի մը ժամ ետք, գինուորները քաղաք մտան, ուրախացնելով ժողովուրդը:

Վերջապէս, Անդրանիկի Շուչի ղրկած սուրհանդակները վերադարձան: Այս անգամ Շուչի երթալու հրաւէրը ժողովրդական էր եւ կը կրէր ատրպատրուքիւնը բազմաթիւ գինուորական եւ ժողովրդական ղեկավարներու:

Դէպի Ղարաբաղ մեկնելու նախօրեակին, Գորիսի Հայ Կանանց Միութիւնը ուզեց Զօրավարին նուիրել ղրօշակ մը, գործուած գոգկարմիր մետաքսէ կտորի մը վրայ, ոսկեթել բանուածքով եւ «Հայկական Առանձին Հարուածող Զօրամաս» վերտառութեամբ[31]:

Յուզիչ էր ղրօշակի օրհնութեան եւ տուչութեան արարողութիւնը:

Գորիսի հրապարակի վրայ բոլոր ձիաւոր զօրքը, Զօրամասի այդ ամենաթարմ եւ թանկագին մասը բոլորաձեւ կեցած է, չորս կողմը

---

[31] Նոյն, էջ 142:

հետաքրքիր եւ երախտագէտ ժողովուրդը հաւաքուած է· մէկ անկիւնը դրուած է սեղան մը:

Քիչ յետոյ կու գան Զօրավարը, եկեղեցական դասը, Զանգեզուրի Ազգ· Խորհուրդը եւ բոլոր աստիճանաւորները: Կը բերեն դրօշակը՝ կարմիր, ոսկեթել ծոպերով եւ վերտառութիւնով: Եկեղեցականները կ'օրհնեն զայն եւ կանանց Միութեան ներկայացուցիչը կը ներկայացնէ զայն ժեներալին, մէկ երկու խօսքով, յայտնելով իրենց երախտագիտութիւնը Զօրավարին եւ Զօրամասին եւ մաղթելով անոնց կատարեալ յաջողութիւն եւ պսակումն իրենց ազգանուէր ջանքերուն:

Խօսք կ'առնէ Զօրավարը· յաղթ եւ սակայն զգացուած չեչտերով կը յայտնէ թէ «մինչեւ հիմա չատ դրօշակներ նուիրուած են, որոնք բոլորն ալ նշանակ եղած են արիւնի, աւերի, ջարդի եւ դժբախտութեանց: Կը մաղթէ որ այդ դրօշակը լինի վերջինը եւ բերէ յաջողութիւն, խաղաղութիւն: Ապա կոչ կ'ընէ ամէն հայ անհատի, մասնաւորապէս զանգեզուրցիին, արի լինել, պաշտպանել իր իրաւունքները, եւ կռուիլ ազգի ազատագրութեան ու իր կեանքի, պատիւի ու ինչքի պաշտպանութեան համար: Ահա՛ միակ ուղին ամէն մի պարտաճանաչ հայու, կեցցե՛ն այդ պարտաճանաչ կռուողները»[32]:

Զօր· Անդրանիկ ուռաներու եւ ծափահարութիւններու մէջէն եւ իրեն հետեւող ձիաւորներով սրընթաց յառաջացաւ քաղաքէն դուրս, առջեւէն ծածանեցնելով Զօրամասի նոր, կարմիր դրօշակը:

Լեռնային Ղարաբաղը պատմական Հայաստանի Մեծ Հայքի Արցախ գաւառն է, որ կը կոչուէր նաեւ Փոքր Սիւնիք, բուն Սիւնիքը ըլլալով Ձափանի չրջանը:

Դէպի Ղարաբաղ մեկնելէ օրեր առաջ, Անդրանիկ Զանգեզուրի զանազան չրջանները տեղաւորած էր իր հետ եղող աւելի քան 30,000 գաղթականութիւնը:

Ղարաբաղի տանջուող ժողովուրդը թուրք-թաթարական լուծէն ազատագրելու իր ճամբուն վրայ, Անդրանիկի Զօրամասը Շուշի հասնելու համար պէտք էր անցներ Զապուղի եւ Հաքարուի ձորերէն, ցից ու ժայռոտ անդունդ մը:

Շրջանին մէջ կային 20-էն աւելի թաթարական գիւղեր, որոնք ասպատակ-աւազակներու որջեր էին: Ռուսական տիրապետութեան չրջանին քոզակներու ներկայութիւնն իսկ անբաւարար եղած էր զսպելու այդ թաթար աւազակներուն ասպատակութիւնները: Իսկ յեղափոխութենէն ետք, երբ քաչուած էին ցարական պինուորները,

---

[32] Նոյն, էջ 143:

չրջանի թաթարները աւելի յանդուգն դարձած էին եւ բազմաթիւ ոճիրներ գործած:

Այս թուրք ու թաթար հրոսակները, մէկ ժամ հեռու գտնուող հայկական Գարադղլակ գիւղը քանդած եւ Մերքիզ լերան ձորին մէջ ջարդած էին էրզրումի ճակատին վրայ կռուիլ չուզող դաւաճան Բեժանբէկովի Ա. եւ Դ. գունդերէն 217 զինուորներ [33]: Իսկ ամառը երբ Անդրանիկի հետ եղող զաղթականներէն մաս մը կը փորձէին Ղարաբաղ անցնիլ, Զապուղի կամուրջէն անցնելէ ետք, Հաքարուի կամուրջը փակ կը գտնեն եւ երկու կրակի մէջ մնալով, 83 գոհեր կու տան[34] մինչեւ որ ետ Տեզ գիւղը հասնին:

Զապուղի եւ Հաքարուի կիրճերուն եւ Մերքիզ լերան վրայ ամրացած թաթար հրոսակներու կողքին կային նաեւ թուրք հրոսակները, որոնք էնվէր փաշայի պզտիկ եղբօր Նուրի փաշայի մնացորդ զինուորներն էին: Արդարեւ, 1918-ի սկիզբները, էնվէր փաշան իր պզտիկ եղբայրը Նուրի փաշան 8000 զօրքով ղրկած էր Ազրպէյճան, կազմակերպելու համար դիմադրութիւնը ընդդէմ Պաքուի ուժեղ հայոց զօրքերուն: Նուրի փաշան Լիպիոյ մէջ փորձառութիւն ձեռք ձգած էր փարթիզանական կռիւներու: 7000 ազրպէյճանցի զինեալներ ալ միացած էին Նուրի փաշայի զօրամասին, եւ այս ուժն էր որ աւելի ուժեղանալով յաջողած էր գրաւել Պաքուն, 1918 Սեպտեմբերին[35]:

Զօր. Անդրանիկ, ներկայիս, էրզրումի իր դասալիք զինուորներուն նահատակութեան վրէժն էր որ պիտի լուծէր Մերքիզ լերան ու կիրճերուն վրայ ամրացած թուրք ու թաթար հրոսակներէն:

Անդրանիկ այս դիրքերուն վրայ յարձակելէ առաջ լուր ղրկեց Շուշիի գաւառները, որ իրենց զինեալ ուժերով յարձակին ու գրաւեն Ազտամը: Նաեւ լուր ղրկեց Ղափան գաւառի զինեալներուն որ հարուածեն ու հալածեն թշնամին: Նոյն հրամանը ղրկեց Կարեւանսկի գաւառի բնակիչներուն: Իսկ ինքը պատրաստուեցաւ հարուածելու ամէնէն անառիկ դիրքերը՝ Զապուղ-Հեքերլու կիրճերն ու անոնց վրայ իշխող Մերքիզ լեռը[36]:

Երբ Անդրանիկ եւ Զօրամասը Զապուղի ձորը մօտեցան, տեսան ոսկորները զարաբաղցի դասալիք զինուորներուն եւ նահատակուած գաղթականներուն:

---

[33] Զօր. Անդրանիկի Կովկասեան Ճակատի Պատմական Օրագրութիւնը, էջ 130:

[34] Նոյն, էջ 130:

[35] Ronald Gregor Suny, *The Baku Commune*, p. 262 (also, R. G. Suny, *The Struggle for Baku*, "Ararat" Winter, 1980, p. 4).

[36] Զօր. Անդրանիկի Կովկասեան Ճակատի Պատմական Օրագրութիւնը, էջ 131:

Երկու ձորերուն վրայ իշխող Մերքիզ կոչուած բարձունքէն թըշնամին սկսաւ կրակել Զօրամասին վրայ: Մերքիզ գիւղին եւ բարձունքին վրայ թշնամին ամրացած էր «գիտական վերջին սիստեմով շինուած խրամներու մէջ»[37]:

Երկու օր տեւող բուռն ընդհարումներէ ետք, Զօր. Անդրանիկի Հայկական Առանձին Հարուածող Զօրամասը քանդեց շրջանի թուրք ու թաթարական բոլոր աւազակաորջերը: Դէպի Շուշի յառաջխաղացքին համար ոչ մէկ արգելք չէր մնացած:

«Մենք կրցինք յաղթանակը տանիլ եւ քանդել Ջապուղ-Հեքերլուի 13 գիւղերը, Ղափանի 37 թաթարական գիւղերուն հետ: Երբ Ջապուղ-Հեքերլուի դիրքերը վերցուցինք, տեսանք թէ լեռներուն մէջ փորուած դիրքերը գերմանական սիստեմով փորուած էին: Մեր դէմ ոչ միայն թաթարը կեցած կը կռուէր, այլ նաեւ թուրք կանոնաւոր զինուորներն ալ»[38]:

Երբ Զօրամասը կը պատրաստուէր դէպի Շուշի յառաջանալու, Զօր. Անդրանիկ երկու հեռագիր ստացաւ. մէկը «Բագուի Անգլիական Զօրավար»էն, իսկ միւսը Ազրպէյջանի նախարարապետ Խան Խոյսկիի կողմէ:

Առաջինը կը հրահանգէր Անդրանիկին դադրեցնել դէպի Շուշի յառաջխաղացքը, աւելցնելով որ երկու անգլիացի սպաներ ճամբայ ելած են գալու Անդրանիկի մօտ:

Երկրորդը կը հեռագրէր Շուշիի ընդհ. նահանգապետին, քաղաքագլուխին, Ազգ. Խորհուրդին եւ հայ Զին. հրամանատարին, «Անգլիացի Զօրավար»ին հեռագիրը անյապաղ հասցնել Անդրանիկին[39]:

Զօր. Անդրանիկ հեռագիրներու վաւերականութիւնը կասկածի տակ առաւ, որովհետեւ ոչ «Անգլիացի Զօրավար»ին անունը կար վրան եւ ոչ ալ ստորագրութիւնը: Եթէ ոեւէ անգլիացի զօրավար կ'ուզէր իրեն որեւէ բան հաղորդել, պէտք էր զայն պաշտօնական ներկայացուցիչի մը ձեռքով հասցնէր եւ ոչ թէ գիւղացի ծերունիի մը միջոցաւ:

Զօր. Անդրանիկ պատասխանեց միայն «Անգլիացի Զօրավար»ին, յայտնելով իր կասկածները հեռագրի վաւերականութեան մասին, միաժամանակ չարունակելով իր յառաջխաղացքը դէպի Շուշի:

---

[37] *Ե. Քաջունի*, Հայկական Առանձին Հարուածող Զօրամասը , էջ 151:

[38] Զօր. Անդրանիկի Կովկասեան Ճակատի Պատմական Օրագրութիւնը, էջ 131:

[39] *Ե. Քաջունի*, Հայկական Առանձին Հարուածող Զօրամասը, էջ 153:

Ճամբու վրայ, Զօրամասի հանգիստի պահուն երեւցաւ ճերմակ դրօշակով ինքնաշարժ մը. յայտնի էր որ անգլիացի սպաներն էին. ինքնաշարժը ուղղուեցաւ դէպի Զօր. Անդրանիկի վրանը:

Զօր. Անդրանիկի վրանին առջեւ զինուորներ բարեւի կեցած էին երբ անգլիացի սպաները առաջնորդուեցան Անդրանիկի մօտ:

Եկողները երկու հարիւրապետներ էին. մէկը անգլիացի Սքուէրը, միւսը ֆրանսացի Կէսֆիլտը: Բերած էին նամակ մը Պաքուի դաշնակից ուժերու ընդհ. հրամանատար Զօր. Թամսընէն*:

Սպաները նախ ըսին թէ իրենք երջանիկ են յայտնելու Զօր. Անդրանիկին, որ Դաշնակիցները յաղթական են եւ թէ Մուտրոսի մէջ Զինադադար կնքուած է: Ապա յանձնեցին նամակը, որ կը հրահանգէր Անդրանիկին կասեցնել Զօրամասի յառաջխաղացքը, «սպառնալով որ այդպիսի քայլ մը պիտի վնասէ Հայոց Ազգ. Դատին նպաստաւոր լուծման, որ զինադադարի այդպիսի խախտում մը թշնամական ակտ մը պիտի նկատուի Դաշնակիցներու դէմ եւ հետեւաբար իր դէմ պիտի գտնէ Դաշնակիցներու դիմադրութիւնը»[40]:

Անդրանիկ ուրախ էր Դաշնակիցներու յաղթանակին համար բայց հաճելի չէր գտած Զօր. Թամսընի հեռագրին կոպիտ ոճն ու սպառնական չեչտը:

Թամսընի մտահոգութիւնը «Հայոց Ազգ. Դատը» չէր անշուշտ, այլ հայոց Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը թաթարներուն յանձնելու սաղայելական ծրագրին յաջողութիւնը:

Թամսըն յաջողած էր Ղարաբաղը յանձնել թաթարներուն, արգիլելով Անդրանիկին որ գրաւէ այդ գաւառը, բայց իր բոլոր սպառնալիքները Զանգեզուրն ալ ազրպէյջանցիներուն յանձնելու, փըչրուած էին զանգեզուրցիներու արի կեցուածքին, պողպատեայ վճռակամութեան եւ Թամսընին ուղղուած իրենց հակա-սպառնալիքներուն առջեւ, ինչպէս որ պիտի տեսնենք յետագայ էջերուն մէջ:

Այդ շրջանին, հայերը կը կազմէին Լեռնային Ղարաբաղի բնակչութեան 94 տոկոսը[41]: 1923 թ. Լեռնային Ղարաբաղի բնակչու-

---

* Անգլիոյ պատերազմական նախարարութիւնը, Մուտրոսի զինադադարի տրամադրութեանց համաձայն, 31 Հոկտ. 1918-ին, հրահանգած էր Միջագետքի անգլիական բանակին որ գրաւէ Պաքուն եւ իր նաւթահորերը: Հիւսիսային Պարսկաստանի անգլիական գրաւման հրամանատար Զօր. Ուիլիըմ Մոնթկոմերի Թամսընն Պաքու հասած էր Նոյեմբեր 17, 1918-ին (Richard G. Hovannisian, *The Republic of Armenia*, p. 60-61.

40 *Քաջունի*, Հայկական Առանձին Հարուածող Զօրամասը, էջ 155:

41 *Ս. Գէորգեան*, Լեռնային Ղարաբաղ (*Տես*, «*Պայքար*» *Օրաթերթ*, *Պոսթոն*, *Փետր.* 24, 1979, էջ 6):

թեան թիւն էր 157,000, իսկ պատերազմէ առաջ, 1913-ին՝ 176,000[42]:

Յամենայն դէպս, Անդրանիկ Շուչիի առջեւ չէր կրնար պատերազմ մղել թէ՛ թուրք ու թաթարներու եւ թէ ալ անոնց բարեկամ Թամաըններու բանակներուն դէմ: Զօրավարը լուր ղրկեց Թամասընին թէ՝ Զինադադարի պայմաններուն առընթեր ի՞նչ հրահանգ ունի իր եւ Զօրամասին համար: Թամասըն պատասխանեց որ երթայ եւ առայժմ Զանգեզուր հաստատուի: Անդրանիկ այդպէս ալ ըրաւ:

«Եթէ Զօր. Թամասըն չմիջամտէր եւ չարգիլէր Անդրանիկի յառաջխապացքը Դեկտեմբեր 1918-ին, Հայաստան իր հակակշիռը հաստատած էր Ղարաբաղի վրայ եւս»[43]:

Պարսկաստանէն վերադառնալէ ետք Անդրանիկի ներկայութիւնը Հայաստանի մէջ իսկական օրհնութիւն մը եղած էր Զանգեզուրի, Սիսիանի եւ Ղափանի 60,000-ի հասնող հայ ազգաբնակչութեան համար, որովհետեւ, առանց Զօր. Անդրանիկի պաշտպանութեան, անոնք բնաջնջումի ենթակայ պիտի ըլլային մէկ կողմէ թաթարներուն, իսկ միւս կողմէ Նախիջեւան գտնուող թուրք ջարդարարներուն կողմէ:

Զօր. Անդրանիկ Ղարաքիլիսէի (Սիսիան) մէջ որբանոց մը բացաւ, չրջանին մէջ 137 անտէր մնացած որբերուն համար: Զօրավարը կիներ վարձեց անոնց հոգ տանելու եւ բժիշկներ ու դեղագործներ ղրկեց հիւանդները դարմանելու համար: Ասկէ զատ 9 ամսուան ուտելիք, հագուելիք եւ դեղօրայք ալ հայթայթեց անոնց համար[44]:

ՀԱՋԱՐԱՊԵՏ ԿԻՊՐՆՍ ԿԸ ՀԱՆԴԻՊԻ ԶՕՐ. ԱՆԴՐԱՆԻԿԻՆ

(*Ծանօթ.*– Այս ենթին շուրջ ծանօթութիւններս քաղած եմ «ՆԱՅԻՐԻ» շաբաթաթերթի Դեկտ. 8, 15 եւ 22, 1974, համարներէն, «*Անդրանիկ*» վերնագրով յօդուածաշարէ մը. հեղինակ՝ Major W. Gibbons.

Յօդուածը երեւցած է Լոնտոնի «*Պլէքվուտ Մակագին*» ամսաթերթին 1248-րդ թիւին մէջ, Հոկտ. 1919-ին, թարգմանաբար խմբագրուած Գ. Կիրակոսեանի կողմէ:

Հազարապետին հանդիպումը Զօր. Անդրանիկի հետ տեղի ունեցած է Դեկտ. 1918-ին):

Պաքուի Անգլիական Զինուորական Առաքելութեան սպաներէն՝ հազարապետ Կիպրնս հրահանգ ստացաւ երթալ Զանգեզուր, տեսակցութիւն մը ունենալու համար Զօր. Անդրանիկի հետ:

---

[42] *Նոյն, «Պայքար» Օրաթերթ, Մարտ* 13, 1979, էջ 6:
[43] Richard G. Hovannisian, *The Republic of Armenia*, Vol. I, p. 260.
[44] Զօր. Անդրանիկի Կովկասեան Ձակատի Պատմական Օրագրութիւնը, էջ 132:

Տեսակցութիւնը երկու նպատակ կը հետապնդէր. տեսնել թէ ինչ կարելի է ընել Անդրանիկի մօտ գտնուող 30 հազար գաղթականներուն համար եւ երկրորդ՝ քննելու Անդրանիկի մահմետական գիւղերու դէմ ի գործ դրած վայրագութեանց հարցը: Կիպրնսի կ'ընկերանային երկու անգլիացի սպայ եւ հայ ու թաթար ներկայացուցիչներ:

Իր ճամբուն վրայ հազարապետը հանդիպեցաւ Շուշի: Շրջանի հայ մեծաւորները եկան ներկայացնելու հայ գաղթականներուն թշուառ վիճակը: Սնունդի, հագուստի, բնակարանի եւ դեղօրայքի ստիպողական կարիք կար ամէն կողմ: Հիւանդութիւնը, գլխաւորաբար բծատենդը (թիֆուս) աւեր կը գործէր: Հայերը կը գանգատէին նաեւ որ թաթարները հայկական գիւղերը կ'այրեն եւ բնակիչները կը սպաննեն:

Թաթարները իրենց կարգին կը գանգատէին որ թուրք զինուորներու մեկնումով, անպաշտպան մնացած են հայերու դէմ:

Երբ Գորիս մօտեցան, Անդրանիկի հեծելազօրքէն դասակ մը դիմաւորեց զիրենք: Կիպրնս մեծապէս տպաւորուեցաւ անոնցմէ. արտակարգ երեւոյթով, հրացանի հետ բոլորն ալ ունէին սուր, դաշոյն եւ ատրճանակ: Անոնց սպան պուլկարական պատերազմին մասնակցած էր ընդդէմ թուրքերուն:

Զօր. Անդրանիկի ձիաւորները հայերէն երգեր երգելով չարունակեցին ճամբան: Հայկական Դէք գիւղի դպրոցաչէնքին մէջ հիւրասիրուեցան: Գիւղէն մեկնելէ առաջ Կիպրնս թէյ, չաքար եւ սիկարէթ նուիրեց գիրենք հիւրընկալող դպրոցի ուսուցիչին: Այս պերճանքի աննզեղէններն ու նիւթերը անգտանելի էին գիւղին մէջ տարիէ մը ի վեր:

Գորիսի մուտքին հեծեալներու խումբ մը եւս դիմաւորեց գիրենք, ընկերակցութեամբ բժշկական պաշտօնեային՝ Տոքթ. Ռուբէն Տէր Ստեփանեանի: Յարգելի բժիշկը Պոսթոնի համալսարանէն շրջանաւարտ ըլլալով՝ շատ լաւ անգլերէն կը խօսէր: 1915-ին, լսած ըլլալով հայոց տեղահանութեան եւ ջարդերուն մասին, իբր կամաւոր Կովկաս գացած էր եւ ռուսական յեղաշրջումէն ետք՝ միացած Անդրանիկի գունդին:

Քաղաքին կեդրոնը գիրենք դիմաւորեց Ազգային Խորհուրդի նախագահ Տոքթ. Միշա Պարոնեանը եւ տեղական գումարտակ մը, յետոյ առաջնորդուեցան Անդրանիկի տունը:

Ռուս զօրավարի ամենօրեայ համազգեստով եւ բազմաթիւ չքանշաններով, Զօր. Անդրանիկ սանդուխին գլուխը կեցած էր:

Հազարապետ Կիպրնսի առաջին տպաւորութիւնը այն էր թէ հայ զօրավարը ուժեղ կազմով մարդ մըն է, միջահասակէն բարձր, խոշոր գլխով, լայն եւ զօրաւոր դէմքով: Մազերը գորշ եւ բերանը մասամբ ծածկուած է ծայրերը դէպի վեր դարձուած պեխով մը: Առա-

ջին ակնարկով Անդրանիկ «գրեթէ անգութ» կ'երեւար, բայց աչքերուն մէջ նկատելի էր զուարթախոհութեան եւ բարութեան արտայայտութիւն մը: Աչքերու չիտակ նայուածքէն ու ձեռքի զօրաւոր սեղմումէն հազարապետը անմիջապէս զգաց թէ մարդու մը ներկայութեան կը գտնուի:

Իրիկունը երբ հանգարտ վիճակի մէջ դէմ դիմաց նստան Անդրանիկի հետ, Կիպրնա այն տպաւորութիւնը ունեցաւ թէ հայ հրամանատարը – տեւականօրէն պրկուած կացութեան հետեւանքով – յոգնած էր մարմնով եւ ուժասպառ՝ մտքով:

Ճաշի համար հիւրընկալ Ազգային Խորհուրդի նախագահը ճաշասեղանին բոլորտիքը չորս աթոռ չարած էր – Անդրանիկի, Կիպրնսի, հազարապետի սպասեակ գինուորին եւ հարիւրապետ Սիրէյտին համար: Կիպրնա հարցուց թէ Անդրանիկ պիտի ուզէ՞ պարզ գինուորի մը հետ ճաշի նստիլ:

— Անգլիացի պարզ գինուորը չահեցաւ այս պատերազմը, – պատասխանեց Անդրանիկ, – ինքգինքս հպարտ կը զգամ անոնցմէ մին ինծի սեղանակից ունենալով:

Ճաշէն ետք Անդրանիկ, Կիպրնա եւ թաթար ներկայացուցիչը առանձնակի խորհրդակցութիւն մը ունեցան հայերու եւ թաթարներու պահանջներուն վերաբերեալ կարգադրութեան մը յանգելու եւ գաղթականներուն սննդեղէն բերելու համար:

Անդրանիկ, որ տարիէ մը ի վեր անգլիացիներու գալուստին կը սպասէր, ահաւոր նեղութիւններու տոկալով, երբ տեսաւ թէ անգլիացին իրմէ զիջումներ կ'ուզէ կորզել ի նպաստ թաթարներուն, պոռթկաց, հայերուն վրայ անոնց ի գործ դրած հրէշային ջարդերուն համար:

Կիպրնա կը պատմէ.– «Անդրանիկը, իր հայրենիքին դատին համար ցաւումով առլի, պատկեր մըն է զոր պիտի չմոռնամ երբեք: Ոտքի ցատկելով, ճակատին երակները ուռած, աչքերը հրաբորբոք, մարմինը զայրոյթէն սարսուռն, կը գոռար ու ասպարէզ կը կարդար իր ցեղին հարստահարիչներուն: Ապահովաբար իրեն պէս էին Հին Կտակարանի ներշնչեալ տեսանողները»:

Հազարապետը կը շարունակէ.– «Գլուխս չէզոք էր, բայց սիրտս այս հայրենասէր ռազմիկին հետ էր, որ անգլիացիներուն գալուստին էր սպասեր, եւ ահա անոնք եկեր էին եւ կ'ուզէին որ իր թշնամիներուն հետ համաձայնութեան գայ...»:

Կիպրնա կ'այցելէ Գորիսի հիւանդանոցը ուր ո՛չ վերմակ կայ, ո՛չ բժշկական պիտոյք, ոչ թէյ, ոչ շաքար, կաթ, օճառ եւ ոչ ալ վառելանիւթ, բայց կան մեծ թիւով հիւանդներ ու վիրաւորներ: Եթէ վիճակը այդպէս էր Գորիսի պէս կեդրոնի մը մէջ, հապա ի՞նչ պէտք էր եղած ըլլար վիճակը դուրսի 30,000 հայ գաղթականներուն:

Անդրանիկ ժողով մը գումարեց իր սպաներուն եւ տեղւոյն Ազ-

գային Խորհուրդին հետ, հաւաքուած սեղանի մը չուրջ: Անոր դիմացը նստած էր Կիպլընս:

Հայ գօրավարը խօսք առնելով պատմեց թէ ինչպէ՛ս հայ ազգը տառապանքի ենթարկուած էր թուրքերուն ձեռքը պատերազմի միջոցին, թէ ինչպէ՛ս հայերը հաւատացած էին թէ ի վերջոյ իրենց օգնութեան պիտի գան Անգլիան, Ֆրանսան, Ամերիկան, թէ ինչպէ՛ս ինք ոչ մէկ մահմետականի դպած էր, եթէ անոնք թուրքին չէին միացած հայերուն դէմ, թէ ինչպէ՛ս թուրքերու կողմէ ստեղծուած Երեւանի Հանրապետութիւնը գինքը չէր ճանչցած, թէ ինչպէ՛ս ինք միշտ հաւատացած էր թէ անգլիացիք ի վերջոյ պիտի գան եւ պիտի փրկեն գիրենք:

Անդրանիկ չարունակեց իր ճառը ըսելով թէ ինչպէ՛ս մէկ միլիոն հայեր ուղղակի սպաննուած էին թուրքերու կողմէ պատերազմի ատեն, եւ թէ ներկայիս իր միակ մտահոգութիւնը իր հոգածութեան տակ գտնուող 30 հազար գաղթականներն էին:

Կիպլընս Շուչի վերադարձաւ իրեն հետ ընկերացող Գուրգէն Ջիլինկիրեանին եւ Ապտուլլահ բէկ Հասանբէկոֆին հետ: Անոնք միասին տարին 400 հայեր որոնք նախորդ ամառ Շուչիի չրջաններէն Ջանգեզուր փախեր էին եւ մինչեւ այդ ատեն չէին կրցած վերադառնալ իրենց տուները: Շուչիի հայերը ուզեցին ընդունելութիւն մը սարքել անգլիացի գինուորականներուն համար, բայց Կիպլընս, Անդրանիկի հետ անցուցած երեք օրէն ետք նախընտրեց առանձին ճաչել «մարդու մը յիշատակին հետ...»:

Շուչի գտնուած միջոցին Կիպլընս հեռագիր մը ստացաւ Պաքուէն. իրեն կը հրահանգուէր վերադառնալ Գորիս, որպէսզի Նախիջեւան վերադառնալիք հայ գաղթականներուն հարցը կարգադրէ Անդրանիկին հետ:

Թանձր ձիւներու մէջ, հազարապետը վերադարձաւ Գորիս, 55 մղոն ճամբորդութիւնը 16 ժամէն կտրելով:

Հազարապետին Շուչի գտնուած միջոցին, Անդրանիկ լուր ղրկած էր Նախիջեւանի խաներուն թէ հայ գաղթականները պիտի վերադարձնէ իրենց տեղերը, տրուած ըլլալով որ պատերազմը վերջացած է: Անոնք ալ պատասխանած էին թէ գինու ուժով պիտի դիմադրեն գաղթականներու վերադարձին:

Կիպլընս Նախիջեւան մեկնեցաւ Յունուար 8, 1919-ին, համաձայնութիւն մը գոյացուց խաներուն հետ, բայց Երեւան վերադարձին չհաւատաց թէ թաթարները պիտի յարգեն իրենց խոստումը: Անսպա մեկնեցաւ Թիֆլիս եւ անկէ ալ Պաքու:

Կիպլընս նամակ մը ստացաւ Անդրանիկէն հետեւեալ պարունակութեամբ.-

«Պէտք է մօտ ատենէն Գորիսէն մեկնիմ: Բանակս չի կրնար հոս իր ներկայութիւնը աւելի երկարաձգել: Սնունդի հարցը ծայրա-

յեղօրէն սուր հանգամանք մը առած է: Սիսիանի շրջանին մէջ սովը աւեր կը գործէ· պարտաւորուեցայ իմ գինուորներուս յատուկ չատ սահմանափակ հացահատիկը բաժնել սովահար գաղթականներուն հետ: Զինուորներս երկար ատենէ ի վեր զրկուած են ամենատարրական պիտոյքներէ· ո՛չ կօշիկ ունին, ո՛չ հագուստ, ո՛չ միս, ո՛չ չաքար, ո՛չ օճառ, ո՛չ դեղօրայք: Իմ երթալիք վերջին տեղս Երեւանն է, ուր իմ գինուորներս մասամբ կամ ամբողջովին ազատ պիտի արձակուին»:

Անդրանիկի նամակը Պաքու տանողը գինուոր մըն էր, Ջերազ անունով, որ լաւ կը խօսէր ֆրանսերէն եւ գրեթէ կատարեալ անգլերէն, դաստիարակուած ըլլալով Անգլիոյ մէջ:

Կիպրնա ապչեցաւ երբ Ջերազ պատմեց իրեն թէ իր կեանքին ամէնէն երջանիկ օրն էր երբ փոքր կացինով մը մեծ թիւով թուրքեր սպաննած էր Թուրքիոյ մէջ: Բայց ինք ալ խումբերով հայ կիներու եւ մանուկներու ջարդը տեսած էր:

Հազարապետը անգամ մը եւս Անդրանիկի մօտ ուղարկուեցաւ, կարգադրելու համար Ջօրավարին վերադարձը դէպի Երեւան, առանց կռիւի:

Ջօր· Անդրանիկի հոգածութեան տակ գտնուող գաղթականներուն թիւը թէպէտեւ 23,000-ի իջած էր, իսկ գինուորներունը՝ 1350-ի, սակայն այն լուրը թէ՝ գաղթականները հաւանաբար պիտի ուզէին Անդրանիկի հետեւիլ դէպի Երեւան, սարսափի մատնած էր Նպաստամատոյցի վարիչները: Սովը Երեւանի շրջանին մէջ արդէն ահաւոր համեմատութիւններու հասած էր· եթէ աւտնց վրայ աւելնային 23,000 հոգի եւս, անասւաղները մահուան պիտի առաջնորդուէին:

Հազարապետ Կիպրնա Գորիս հասաւ Մարտ 8, 1919-ի յետ միջօրէին: Անդրանիկ վճռած էր չլքել իր գաղթականները առանց անոնց գիտութեան կամ հաւանութեան: Ան առաջարկեց որ անգլիացի տեղակալ Չօվէլ Սիսիան մնայ, որպէսզի գաղթականներուն հոգ տանի, մինչեւ որ ամերիկացիք գան եւ տանձնեն նպաստի բաշխումը:

Վերջին երկու իրիկունները Կիպրնայի հետ անցընելով, Անդրանիկ անոր պատմեց 30 տարիէ ի վեր թուրքերուն դէմ իր մղած կռիւներուն պատմութիւնը որ «արտակարգ կերպով հետաքրքրական» գտաւ հազարապետը:

Գալով Հայաստանի սահմաններուն, Միջեկրականէն մինչեւ Կասպից ծով տարածուող Հայաստանի մը հակառակ էր Անդրանիկ: «Որովհետեւ, – կ'ըսէր ան, հարցին վրայ գինուորի աչքով նայելով, – թրքական ջարդերուն պատճառով հիմա բաւականաչափ հայ չունինք այդ ընդարձակ երկիրը պաշտպանելու համար»: Հետեւաբար կը նախընտրէր փոքր Հայաստան մը, Կիլիկիոյ կամ Տրապիզո-

նի հետ ծովու ելքով մը: Անհրաժեշտ կը նկատէր պետութեան մը հովանաւորութիւնը առ նուազն մէկ սերունդի տեւողութեան:

Մարտ 22-ին, ճաշկերոյթ մը սարքուեցաւ ի պատիւ Անդրանիկին, քաղաքապետարանի տան մէջ:

Անդրանիկ ոտքի ելաւ խօսք առնելու համար: «Նախ հանդարտօրէն, ապա յարաճուն եռանդով կը սկսի մատնանշել իբր ազգ հայոց ունեցած թերութիւնները: Մինչ յաջողութեան իրենց միակ յոյսը միութեան մէջ կը կայանար, հատուածականութիւնը կործանած էր ամէն յոյս: Երբ արտաքին վտանգը իրենց գոյութեան կը սպառնար, չեն կրցած հասարակած դատին համար իրենց չարքերը սեղմել: Հարուստ թէ աղքատ՝ իրենց անձնական շահը մտածած են, քան թէ ազգին բարիքը: Ռուսահայերը իրենց մարտիրոսացած եղբայրներուն օգնութեան չհասան եւ զանոնք լքեցին իրենց ճակատագրին: Անոնք չատ սուղ կազմակերպուեցան թուրքերուն դէմ եւ ի վերջոյ իրենք ալ չարաչար տուժեցին: Քանի խօսքը չարունակեց, այնքան աւելի ոգեւորուեցաւ, կարծես իր անձին գիտակցութիւնը կորսնցուց եւ դարձաւ ներչնչեալ մարգարէն, որ իր ժողովուրդին կոչ կ'ընէր մոռնալ իրենց գծուծ չահերը եւ վերջին ճիգով մը իրարու միանալ՝ վերաչինելու համար աւերեալ ու կործանած Հայաստանը:

Ոչ մէկ գրիչ կրնայ իր խօսած պահուն իր պատկերը տալ: Ես որ իր բառերուն ընդհանուր ընթացքը միայն կրնայի գուչակել, կարծես ելեքտրական հոսանքի մը ենթարկուած էի: Իր խանդաւորը կերպարանքը, իր հրեղէն պերճախօսութիւնը, իր հոգեկան վեհութիւնը, – Հայաստանն է որ կը խօսէր Անդրանիկի ձայնով:

Իր ճիգէն ուժասպառ՝ աթոռին վրայ ինկաւ: Ծափերու փոթորիկը որ զինքը ողջունեց, անգամ մը եւս ցոյց տուաւ թէ իր գերակայութիւնը անմրցելի էր: Ծնունդով ատաղձագործ՝ իրենց անթագ արքան էր»:

Անդրանիկ վերջնականապէս կը մեկնէր Զանգեզուրէն 1919, Մարտ 25-ին: Զօրքերը չարելէն ետք ան նախ գօրահանդէսի գնացքով քշեց իր ձին եւ ապա քառասմբակ արշաւելով գիծի երկայնքին, կանգ առաւ մէջտեղը ուր դրօշակիրները բռնած էին Անգլիոյ, Ռուսիոյ եւ իր՝ Անդրանիկի դրօշակը, զոր Գորիսի տիկիննները նուիրած էին իրեն:

Քաղաքապետարանի պաշտօնեաները չնորհակալութիւն յայտնեցին հրամանատարին իր մատուցած ծառայութեանց համար եւ բարի ճանապարհ մաղթեցին իրեն: Ի պատասխան, Զօրավարը գովեց անոնց ասպնջականութիւնը ու զանոնք թողուց Դաչնակիցներու պաշտպանութեան տակ:

Զօրագունդը, մագլցելով լեռներու սեպ գառիթափն ի վեր, անյայտացաւ ձիւներու մէջ:

Ապրիլ 4-ին, ձիաւորներն ու հետեւազօրքը, մինչեւ մէջքը ձիւնին մէջէն տաժանքով չարունակեցին յառաջանալ: Կորանցուցին 14 բեռնատար ձի եւ երկու ուղտ: Հասան Քէշիշքէնտի ուր Թշուառութիւնը աւելի ծանր էր եւ սովը աւեր կը գործէր: Անդրանիկ Կիպրնսի ըսաւ որ ժողովուրդին հետ տեսնուի եւ ան ըստ բախտի խօսեցաւ երեք հայերու հետ: «Առաջինը էրզրումցի է եւ կը յայտնէ թէ քաղաքի անկումէն ետք իր բազմանդամ ընտանիքով լեռները փախած է, բոլորը մեռած են, ողջ մնացած են միայն ինք եւ իր կինը, եւ հոս ոչ ուտելիք ունին, ոչ դրամ: Երկրորդը, տկարութենէն ոտքի վրայ կենալու անկարող, արցունքոտ աչքերով կը պատմէ թէ ինչպէս իր զաւակները մեռած են անօթութենէ: Երրորդը, Նախիջեւանի մէկ գիւղէն է, եւ մատովը մօտակայ բլուրները ցոյց տալով կ'ըսէ.- «Այդ բլուրէն չատերս կրնանք մեր տուները տեսնել. մահմետականները գրաւած են մեր տուները եւ կ'ապրին մեր բերքերով: Ե՛տ տուէք մեր տուները, հոս անօթութենէ կը մեռնինք»: Տեսարանը սրտաճմլիկ է, մայրերը կաթ չունին, մանուկները մորթով ծածկուած կմախքներ են, այր թէ կին՝ ամէնքն ալ այնքան տկար են որ պարզապէս մահուան կը սպասեն:

Հազարապետ Կիպրնս խորհրդածեց.-

«Մեր երկիրը կան մարդիկ, որ իրենց տունը նստած կ'ըսեն.- «Թուրքերը գերմանացիներուն կողմէ սխալ առաջնորդուեցան: Անոնք իրականին մէջ քաջ եւ պատուաւոր ցեղ մըն են, աւելի շատ անիրաւութիւններու զոհ եղած են քան թէ իրենք ուրիշներու դէմ մեղանչած»: Այդ պարոնները պիտի ուզէի՞ն գոնէ հինգ վայրկեան տեսնել դիւային գործը զոր թուրքերը կատարած են եւ կը շարունակեն կատարել: Աւելի մահացու եւ աւելի ապահով միջոցներով, անոնք կ'ամբողջացնեն բնաջնջումը հայ ցեղին մնացորդներուն զորս չէին կրցած ոչնչացնել ջարդով:

Հազարապետը չարունակեց.-

«— Յերեկուան ճաշին՝ Անդրանիկ ոչ կերաւ, ոչ խմեց, եւ լուռ էր ամբողջ կէսօրէ վերջ: Աւելի ուշ ատեն, Քէշիշքէնտի այն ժողովուրդին օգնելու մտածումով, հարցուցի թէ ի՛նչ պարէն կրնար թողուլ հոս, եթէ ես երաշխաւորէի թէ իր մարդիկը երբ Տէվէլու հասնին, անոնց համար հարկ եղած սննդեղէնը ղրկուած պիտի ըլլայ հոն:

Ինքզինք աւելի երկար զսպելու անկարող, իսկոյն պոռթկաց.- «Գացէք անգլիացիներուն ըսէք որ, այս օրուընէ սկսեալ, ձեռքերս կը լուամ եւ Դաշնակիցներուն հետ որեւէ գործ չունիմ այլեւս: Ինչ դրամ որ ստացած եմ իրենցմէ պիտի վերադարձնեմ, ձիերս ծախելով երբ Երեւան հասնիմ: Մեզի ըսիք որ այլեւս չկռուինք, եւ մեզի համար եղած անիրաւութեանց համար սպասենք խաղաղութեան համաժողովին: Ձեզի վստահելով, հանդարտ կեցանք եւ համբերու-

թեամբ սպասեցինք մեր փրկութեան: Կ'ըսէք թէ Թուրքիայէն առանձին Հայաստան մը պիտի ունենանք: Մօտ ատենէն այդ Հայաստանը լեցնող հայ պիտի չմնայ այլեւս: Կը մերժէք որ մեր երկրին եւ մեր կեանքին համար կռուելով մեռնինք, եւ մեզ կը դատապարտէք սովամահ մեռնելու անպատուութեամբ: Մինչեւ հիմա հաւատարիմ եղայ ձեզի, բայց ա'լ չեմ կրնար հանդուրժել: Էջմիածին պիտի երթամ, ինչպէս խոստացայ ձեզի: Հոն հասնելէ ետք, պիտի ընեմ ինչ որ չիտակ գտնեմ իմ ժողովուրդիս բարիքին համար: Եթէ նոյնիսկ Աստուած ըսէ թէ այս եղածներուն մէջ իմ ժողովուրդիս համար արդարութիւն կայ, իր իսկ երեսին պիտի ուրանամ ատիկա»:

Կիպրնա եւ Անդրանիկ գիշերը նոյն սենեակին մէջ քնացան: Առաւօտուն հազարապետը հարցուց թէ որոշումի մը յանգելէ առաջ Անդրանիկ պիտի չուզէ՞ր Անգլիական բանակատեղիին հետ հաղորդակցութեան մտնել: Ան պատասխանեց.– «Էջմիածին կ'երթամ եւ պիտի ընեմ ինչ որ կը խորհիմ թէ լաւ է իմ ժողովուրդիս համար»:

ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐ ՓԱՐԻԶԻ ՄԷՋ

(Թրքահայաստանը փրկելու քաղաքական փորձեր)

«Սարը երկնեց աճասելի տանջանքների մէջ,
ցնցուեց հիմքերից, պատառ պատառ եղաւ,
արեան հեղեղներ հոսեցրեց արգանդից ու
ծնեց ոչինչ, ո՛չ իսկ մի մուկ»...:
ՅՈՎՀ. ՔԱՋԱԶՆՈՒՆԻ

1918-ի վերջերն է: Զինադադար հռչակուած է Մուդրոսի մէջ 30 Հոկտեմբերին եւ Ա. Համաշխարհային Պատերազմի ռազմական գործողութիւնները դադրած են: Ինչ որ Զօր. Անդրանիկ փորձած էր իրագործել զինու ուժով պատերազմի դաշտին վրայ, Թրքահայ քաղաքագէտներն ու մեծամեծները՝ Պօղոս Նուպար փաշայի գլխաւորութեամբ՝ փորձեցին յաջողցնել դիւանագիտական ճամբով եւ քուլիսային աշխատանքներով, Փարիզի քաղաքական աշխարհի նրբանցքներուն մէջ:

Ազգային Պատուիրակութեան նախագահ՝ Պօղոս Նուպար փաշա Փարիզէն երկու հեռագիրներ ղրկած էր Թիֆլիս, Արեւմտահայ Խորհուրդին: Առաջին հեռագրին մէջ Փաշան երկու պատուիրակներ ուզած էր Խորհուրդէն, Փարիզի մէջ կայանալիք համագումարին համար, իսկ երկրորդին մէջ յայտնած էր համագումարի բացման թուականը:

Արեւմտահայոց համար Պօղոս Նուպար փաշա ա'յն մարդն էր դիւանագիտական գետնի վրայ, ինչ որ Զօր. Անդրանիկն էր պատե-

բազմի դաշտին մէջ: Պօղոս Նուպար արեւմտահայ դիւանագիտութեան պետի պաշտօնին կոչուած էր Գէորգ Ե. Կաթողիկոսին կողմէ: Արդարեւ, 1912 թ. Պալքանեան պատերազմին դարձեալ հրապարակ պիտի գար Հայկական Հարցը, արծարծուած նոյնինքն Վեհափառ Հայրեպետին կողմէ: Հայկական գաւառներուն մէջ բարենորոգութիւններու հարցը պիտի գտնէր որոշ յաջողութիւն երկու եւրոպացի «Ընդհ. Քննիչներու» նշանակումովը, յանձին նորվեկիացի Հոֆի եւ հոլանտացի Վեսթենենկի: Ցամենայն դէպս, Ա. Աշխարհամարտի բռնկումը պիտի խանգարէր ամէն բան, եղերականօրէն չրջելով դէպքերու ընթացքը:

Պատերազմի նախորդող այդ օրերուն, Ամենայն Հայոց Գէորգ Ե. Վեհափառ Հայրապետը Պօղոս Նուպար փաշան կը նշանակէր իբրեւ հայութեան ներկայացուցիչ եւրոպական դիւանագիտութեան առջեւ[45]:

1919 թ. սկիզբները, Պոլսոյ գրաւման չրջանին, քաղաքի հայ աչակերտներու գլխարկներուն վրայ ոսկի թելերով կը փայլէր Պօղոս Նուպարի անունը[46]: Ան գերագոյն յոյսն ու ապաւէնն էր թրքահայոց քաղաքական ըղձանքներուն եւ երազներուն:

Աչխարհի ամէն կողմերէն, հայ գաղթօճախներու ներկայացուցիչներ փութացած էին Փարիզ: Հայաստանի Հանրապետութեան ներկայացուցիչներն էին Աւետիս Ահարոնեան՝ որ անգլիական զրահաւորով մը Պաթումէն մեկնած էր դէպի Մարսիլիա[47], եւ Համօ Օհանջանեան: Այս երկուքը համագումարի նիստերուն կը մասնակցէին խորհրդակցական ձայնով:

Ըստ Վահան Փափազեանի (Կոմս, Բժիչկ), Հայաստանի կառավարութեան կողմէ Ահարոնեանի տրուած հրահանգները կ'ամփոփուէին հետեւեալ երկու կէտերուն մէջ.–

ա.– Պահանջել Արեւմտահայաստանի հողերը, ելքով մը դէպի Սեւ ծով:

բ.– Համերաչխ աչխատանք Պօղոս Նուպար փաչայի Ազգ. Պատւիրակութեան հետ եւ ի հարկին, միացեալ պատուիրակութեան նախագահ անուանել Նուպար Փաչան, իսկ փոխ-նախագահ՝ Ահարոնեանը:

Համագումարի աչխատանքներուն ընթացքին, Պօղոս Նուպարի գլխաւորած Ազգային եւ Ահարոնեանի գլխաւորած Հայաստանի

---

[45] Ս. Որբունի, Պօղոս Փաչա Նուպար Ինչո՞ւ Ձստորագրեց Հաշտութեան Դաշնագիրը, Կ. Պոլիս, 1920, էջ 10:

[46] Աւետիս Թէրզիպաչեան, Նուպար, էջ 232:

[47] Նոյն, էջ 228:

պատուիրակութեանց միաձուլման կամ մերձեցման փորձեր կատարուեցան, սակայն առանց յաջողութեան, որովհետեւ չատ վստահութիւն չունէին իրարու վրայ, ռուսահայ-թրքահայի հին հակամարտութիւններուն պատճառով[48]:

Համագումարը բացուեցաւ 1919 փետրուար 24-ին:

Նիստերը տեղի կ'ունենային Էվընիւ Մոնթենիի վրայ, Ալմա Հրապարակի անկիւնը, հին արիստոկրատեան բնակարանի մը մէջ, որ կը պարունակէր միջակ սրահ մը եւ յարակից սենեակներ[49]:

Համագումարի աշխատանքներուն կը մասնակցէին, տարբեր հանգամանքներով, հետեւեալ պատուիրակները.-

Կ. Պոլսէն.- Եղիշէ Արք. Դուրեան, Փրոֆ. Ա. Տէր Յակոբեան (Րոպերտ Գոլէճէն), Գ. Սինապեան եւ Պօղոս պէյ Մսըրլեան:

Կովկասէն.- Աւետիս Թէրզիպաշեան եւ Վահան Փափազեան:

Եգիպտոսէն.- Լեւոն Շանթ, Տոքթ. Նեվրուզ եւ Վահան Թէքեան:

Պուլկարիայէն.- Տոքթ. Սայեան եւ Ս. Հինդլեան:

Պարսկաստանէն.- Յովհ. խան Մասէհեան:

Անգլիայէն.- Գ. Յակոբեան եւ Գ. Ֆնտըգլեան:

Հնդկաստան, Ճաւա.- Պօղոս Նուպար փաշա:

Զուիցերիա.- Գաբրիէլ Նորատունկեան:

Իտալիա.- Տոքթ. Նչան Տէր-Ստեփանեան:

Վենետիկ.- Յովհ. Վրդ. Թորոսեան:

Ռումանիա.- Մ. Տէրպէտէրեան:

Ֆրանսա.- Ներսէս խան Ներսէսեան:

Ամերիկա.- Եր. Աղաթօն, Մ. Համբարձումեան, Մ. Զատիկեան եւ Ա. Միքայէլեան:

Միջագետք.- Ե. Տէրվիշեան եւ Փրոֆ. Ա. Խաչատուրեան:

Հալէպ.- Տոքթ. Ա. Ալթունեան:

Յունաստան.- Յ. Մոստիչեան:

Էջմիածնի Կաթողիկոսի ներկայացուցիչ.- Ճ. Մալքըմ:

Էջմիածնի Կաթողիկոսի Ամերիկայի ներկայացուցիչ.- Գարեգին Փաստրմաճեան:

Ազգ. Պատուիրակութեան կողմէ հրաւիրուած.- Միհրան Տամատեան, Արշակ Զօպանեան, Փրոֆ. Կ. Թումայեան, Ա. Հանըմեան եւ Մ. Ս. Դաւիթ Պէկ:

Այսպէսով՝ Փարիզի Արեւմտահայոց համագումարին կը մասնակցէին ընդամէնը 38 պատուիրակ, որոնցմէ 12 Ռամկավար, 13

---

[48] Վահան Փափազեան, Իմ Յուշերը, Հատոր 3, էջ 44:

[49] Նոյն, էջ 34:

Դաշնակցական եւ 13 չէզոք, չհաշուելով Հայաստանի Հանրապետութեան պատուիրակները[50]:

Արեւմտահայ Ազգ. Պատուիրակութեան նախագահ Պօղոս Նուպար փաշա չրջապատուած էր խումբ մը անուանի խորհրդականներով.– Լեւոն Շանթ, Միքայէլ Վարանդեան, Հանըմեան, Փաստըրմաճեան (Արմէն Գարօ) Նորատունկեան, Մոստիչեան, Մասէհեան[51], ինչպէս նաեւ Համօ Օհանջանեան[52]:

1919 թ. Փետրուար 18–ի իրիկունն է: Պատուիրակները համախմբուած են սրահին մէջ եւ կը սպասեն Պօղոս Նուպարի ժամանումին, սկսելու համար Համագումարի նախապատրաստական աշխատանքներուն: Պատուիրակներէն շատերը անհամբեր էին որովհետեւ առաջին անգամն էր որ պիտի տեսնէին եւ ճանչնային Փաշան:

Վերջապէս կը հասնի ան, ձեռքը բուրդէ սեւ ծածկոցը, որ Զէմպըլէյնի հովանոցին պէս ան միշտ հետը կը պտըտցնէր, խոնաւէն պաշտպանելու համար ծունկերը: Անոր առաջին գործը կ'ըլլայ հարցընել Կովկասի պատուիրակները, ձեռք տալ ներկաներուն եւ ցաւ յայտնել իր ուշացումին համար:

Պօղոս Նուպար կը սկսի բացատրել իր ուշացումին պատճառը (Փաշան ֆրանսախօս էր եւ շատ քիչ հայերէն գիտէր):

— Կիլիկիայէն նոր հասած պատուիրակ մը եկած էր քովս. ա՛յն աստիճան հետաքրքրական տեղեկութիւններով բեռնաւորուած, ա՛յն աստիճան լուրջ մտքով եւ համոզկեր լեզուով օժտուած՝ որ չհամարձակեցայ ընդհատել զինքը: Քիչ անգամ հանդիպած եմ հանրային դէմքի մը, որ ըլլար, այսօրուան իմ այցելուիս չափ խորաթափանց դիտող մը, նուրբ քաղաքագէտ մը, միաժամանակ եւ լաւ պատմող մը: Իր ամբողջութեանը մէջ ան միայն մէկ պակասութիւն ունի, եթէ կարելի ըլլայ պակասութիւն համարել զայն:

Նորատունկեանի հարցումին վրայ թէ ի՞նչ էր արդեօք այդ պակասութիւնը, Փաշան կը պատասխանէ.–

«— Պակասութիւնը այն է, եւ ասիկա դժբախտութիւն մըն է մեզի համար — որ անիկա մարդ չէ...:

Փաշան ֆրանսերէնով էր որ կը խօսէր:

Հայերէնով՝ որ երբեմն ֆրանսերէնէն աւելի հարուստ կ'երեւնայ, ան պէտք է ըսէր.—

— Պակասութիւնը այն է որ ան այր չէ:

---

[50] Նոյն, էջ 42:

[51] Ա. Թէրզիպաշեան, Նուպար, էջ 238:

[52] Richard G. Hovannisian, *The Republic of Armenia*, Vol. I, p. 162.

Ֆրանսերէնը, ուրեմն, քիչ մը աւելի տաք քրքիջներ խլեց ներկաներէն, որոնցմէ՝ հասնողը հարցուցին իրարու ետեւէ.

Հապա ո՞վ է, ի՞նչ է...:

— Տիկ. Զապէլ Եսայեան»...[53]:

Աւետիս Թէրզիպաշեան որ առաջին անգամն էր որ կը տեսնէր Պօղոս Նուպար փաչան, իր յուշերուն մէջ կը գրէ.-

«Փաչային ես տեսած էի միայն մէկ լուսանկարը: Հիմա, որ աչխատութեան սեղանին չուրջը, անոր ճիշդ դէմն եմ, աչքերուս կը պարզուի ֆէսին ծածկոյթէն ձերբազատ՝ անոր գեղեցիկ գլուխը, խրոխտ, հպարտ, որ կարծես՝ մելիքական ըսեմ թէ նահապետական տիրող հով մը ունի իր վրան, յետոյ անոր արտայայտիչ աչքերը, երբեմն հատու, երբեմն երազուն, բայց միշտ քաղցր»[54]:

Օրակարգի սպառումէն վերջ առաջին խօսք առնողն էր Աւետիս Ահարոնեան, Հայաստանի Հանրապետութեան ներկայացուցիչը եւ Նախագահը Հայաստանի Պատուիրակութեան:

«Ահարոնեան լաւ հռետոր մըն է: Հռետորութիւնը առաջինն է այն երաստիճան սանդուխին – միւանները ըլլալով գեղեցիկ գրիչը եւ կուսակցական հանգամանքը – որով ան հասած էր այնքան պատասխանատու պաչտօններու: Ան՝ ողիմպիական պերճախօսութեամբ մը, խօսեցաւ մէկը իր զգացումով զեղուն ճառերէն եւ իր խօսքերուն ջերմութիւնովը մեծապէս ոգեւորեց ներկաները»[55]:

Յառաջիկայ օրերուն, Դուրեան Սրբազան եւ Փրոֆ. Տէր Յակոբեան յատուկ ժամադրութեամբ տեսակցութիւն մը կ'ունենան Նախագահ Ուիլսոնի հետ եւ արդիւնքը կը հաղորդեն Համագումարին:

Երբ Դուրեան Սրբազան տեսակցութեան «չափազանց սիրալիր եւ խոստումնալից հանգամանքը» կը թուէ ժողովին եւ կը կրկնէ Ուիլսոնի խօսքերը, թէ՝ «Ամերիկայի Միացեալ Նահանգները՝ եթէ երբեք մանտա մը ստանձնելու ըլլային, ատիկա կ'ըլլար Հայաստանին», բոլոր ներկաներուն բազուկները օդին մէջ կը բարձրանան, ծափահարելու համար մեծ աւետիսը [56]:

Ուիլսոնի խոստումը որ անորոչ «եթէ»ով մը կը սկսէր, այնպիսի՛ խանդավառութիւն եւ յոյս ներչնչած էր արեւմտահայ պատուիրակներուն մօտ, որ մեծ աւետիսը տօնելու համար, յաջորդ իրի-

---

[53] Ա. Թէրզիպաշեան, Նուպար, էջ 246-247:
[54] Նոյն, էջ 248:
[55] Նոյն, էջ 248:
[56] Նոյն, էջ 258-259:

կուն, Ներսէս խան Ներսէսեան, պաշտօնական մեծ խնճոյքի մը կը հրաւիրէ իր պաշտօնակիցները:

Ներսէսեան Խանը, Պարսկական Ընդհ. Հիւպատոսն էր եւ որպէս մտաւորական եւ միլիոնատէր մարդ՝ – միաժամանակ չափազանց հիւրասէր – յայտնի անձնաւորութիւն մըն էր մայրաքաղաքին մէջ: Ան հարստացած էր հնութիւններու եւ ադամանդներու գործով[57]:

Խնճոյքին օրը, Խանը իր համբաւաւոր Գաւին լաւագոյն եւ հնագոյն գինիի չիչերը բացաւ: Ճաշերու հոսանքին առընթեր, գինին կը հոսէր գետի պէս:

Փաշան ուրախ է, կատակներ կ'ընէ, իսկ Ներսէսեան Խանը, «խնճոյքի սեղանները փոքր համարելով լուրի մեծութեան քով», ներկաները կը հրաւիրէ որսորդական փարթիի մը, իր համբաւաւոր դղեակին անտառներուն մէջ[58]:

Փաշան կտրականապէս կը մերժէ որսորդական բարքին հրաւէրը:

Հիւրընկալին պնդումներուն վրայ, եւ աւար-անոր «ինչո՞ւ»ին իբր պատասխան, Փաշան կ'ըսէ Խանին.–

«— Ի՛նչ գիտնամ, ձեզ համար կ'ըսեն թէ՝ ամէն անգամ որ որսի հրացանը ձեռքերնիդ կ'առնէք մարդ մը կ'իյնայ անպատճառ...»[59]:

Փաշային պատասխանը սրամիտ ակնարկութիւն մըն էր դղեակին մէջ տեղի ունեցած մէկ-երկու արկածներու, որոնցմէ մէկուն հետեւանքը, Խանը ինքը կը կրէր իր դէմքին վրայ...:

Ճաշէն ետք, մէջտեղ կու գան պրիճի թուղթերը եւ բոքերի ֆիչերը: Փաշան՝ ինքը խաղալ չէր սիրեր, բայց կը յարգէր միջավայրին սովորութիւնները: Զօպանեան՝ որ նարտիէ ուրիշ խաղ չէր ճանչնար, ժժգոհ կը մնայ:

Զօպանեանի պէս բոքեր չխաղցողները չրջանակ մը կը կազմեն Փաշային չուրջը եւ կը խորհրդակցին օրուան մեծ աւետիսին վրայ: Խօսակցութիւնը կը կեդրոնանայ «եթէ»ին չուրջ – բառ մը որ պատուիրակները իրենց սկզբնական խանդավառութեան եւ ուրախութեան մէջ, անտեսած էին բոլորովին: Սակայն, հիմա, աւելի հանդարտ մտածումներ կ'ունենային անոր մեծութեան մասին:

Փաշան կ'ըսէ.– «Որքան չատ խօսինք այս մասին, այնքան պիտի պզտիկնայ լուրը»:

Ռապըրթ Գոլէճի իմաստասիրութեան ուսուցչապետ Տէր Յա-

---

[57] Վահան Փափազեան, Իմ Յուշերը, Հատոր 3, էջ 41:
[58] Ա. Թէրզիպաշեան, Նուպար, էջ 260:
[59] Նոյն, էջ 260:

կորեան դիտել կու տայ որ Ամերիկա Մրնրոյի վարդապետութեան կր հաւատայ, եւ դժուար թէ դուրս գայ իր աւանդական քաղաքական հաւատամքէն, որն է՝ Ամերիկանները ամերիկացիներուն պահելով մեկուսանալ անոնց պատեաններուն մէջ:

Մասէհեան խան, հաստատելով ուսուցչապետին կարծիքը, կ'րսէ թէ Հայաստանի պէս փոքր ու աղքատ երկրի մր համար, Ամերիկա դժուար թէ հրաժարի իր դարաւոր սկզբունքէն:

Պօղոս Նուպար փաչա կու տայ մեկնումի նշանը: Իր հրաժեշտներու կարգին, երբ կը մօտենայ Զօպանեանին, կ'րսէ.-

— Ես չրսի՞ թէ որքան չատ խօսինք, այնքան պիտի պզտիկնայ լուրը...:

★ ★ ★

Աւելի քան երեք ամիս տեւող համագումարի աշխատանքերուն ընթացքին, պատրաստուած էր յուշագիրը որ պիտի յանձնուէր Համաչխարհային Խաղաղութեան Վեհաժողովին: Հայաստանի Հանրապետութեան եւ Ազգային երկու պատուիրակութիւններու ցուցմունքներով, Պր. Բասմաճեան գծած էր Թրքահայաստանի քարտէսը որ Յուշագրին կցուելով պիտի յանձնուէր Վեհաժողովին:

Համագումարի մէկ նիստին առարկութիւն կ'ըլլայ թէ Սվազն ու Կեսարիան դուրս մնացած էին Հայաստանի սահմաններէն, հակառակ այն իրողութեան որ ժամանակին «Հայոց Հայրապետները Կեսարիոյ մէջ կր ստանային իրենց ձեռնադրութիւնը»: Քարտէսագիր Պր. Բասմաճեան, իր կողմէ, գրչի մէկ հարուածով Սվազն ու Կեսարիան ալ կ'առնէ Հայաստանի սահմաններուն մէջ...[60]:

Համագումարը, ցրուելէ առաջ, որոշած էր իրեն անդամակցութեան հրաւիրելու քանի մր հասարակական գործիչներ, ընթացիկ գործերը վարելու համար: Առաջարկ ներկայացուած էր Բասմաճեանի թեկնածութիւնը բայց ժողովը մերժած էր զայն:

Բասմաճեան որ «համեստ մէկն էր հակառակ իր բանասիրական եւ հնագիտական անվիճելի տպանդին», այս մերժումը իր արժանապատուութեան համար վիրաւորական գտնելով, նամակ մը գրած էր Համագումարի Նախագահին եւ իր ցաւը յայտնած որ «Սվազի եւ Կեսարիոյ պէս նահանգներ Հայաստանի չահիլ տուող մէկուն համար, չա՛տ տեսնուած էր իր անդամակցութիւնը Համագումարին»...[61]:

---

[60] Նոյն, էջ 268:
[61] Նոյն, էջ 264:

Համագումարի մէկ նիստին, Հալէպի պատգամաւոր Տոքթ. Ա. Ալթունեան Պօղոս Նուպար փաշային քով նստած էր: Երկուքին ալ հայերէնը գիրար կ'արժէր. Փաշան Ֆրանսախօս էր, իսկ Ալթունեանը՝ անգլիախօս: Առաջարկ մը ներկայացուած էր, որմէ Ալթունեան բան չէր հասկցած: Համբաւաւոր բժշկապետը ակնարկը դէպի Փաշան կը դարձնէ, բացատրութեան մը ակնկալութեամբ: Հայերէն չգիտցող Փաշան թարգմանիչի դեր կատարելով, հատ ու կտոր բաներ մը կը բացատրէ: Տոքթ. Ալթունեան դարձեալ բան չի հասկնար Փաշայի հայերէնէն ու բացատրութենէն, բայց երբ քուէարկութեան ատենը կու գայ, անոր քաջալերական ժեսթով ձեռքը կը բարձրացնէ եւ...բանաձեւը կ'ընդունուի[62]:

Համագումարի ընթացքին, Ազգային Պատուիրակութեան Նախագահ Պօղոս Նուպար փաշա եւ Հայաստանի Պատուիրակութեան Նախագահ Աւետիս Ահարոնեան, Փետրուար 26, 1919-ի յետ միջօրէին, միասին կը գտնուին Ֆէ տ'Օրսէ Պալատի նախասրահին մէջ, այսպէս կոչուած «Տասներու Խորհուրդ»ին (Դաշնակիցներու Գերագոյն Խորհուրդ) հետ ունկնդրութեան մը համար:

Սպասման ատեն Ահարոնեան կ'առաջարկէ որ ինք առաջ խօսք առնէ Խորհուրդին առջեւ:

Պօղոս Նուպար (պահ մը լրջօրէն մտածելէ ետք թէ ինքը՝ Փաշան, պէ՞տք է գրագէտին զիջի առաջ խօսելու պատիւը...) կը համակերպի, ըսելով՝

— Աւետիս, կրնաս խօսիլ. "Les petits roles passent le premier"... («Պզտիկ դերերը առաջ կու գան»...)[63]:

Համագումարին փակումին, Պօղոս Նուպար – որուն ժողովականները էֆեպլանս մակդիրով կ'ուղղէին իրենց խօսքերը – ճաշկերոյթ մը կու տայ որ Փարիզի գաղութին ամբողջ չաբթուան խօսակցութեան նիւթ հայթայթած էր: Փաշան չորս ժամ տրամադրած էր հրաւիրեալներուն տեղերը որոշելու համար, եւ չորս անգամ ալ պատռած էր սեղանին յատակագիծը: Պատուիրակներէն զատ, հրաւիրեալներուն մէջ կը գտնուէին նախարարներ, դեսպաններ եւ զօրավարներ[64]:

★ ★ ★

Եզրակացութիւն.– *Երբ կը փորձեմ քանի մը տողով գնահատել Փարիզի Համագումարին աշխատանքները, չեմ կրնար չյիշել հայոց*

---

[62] *Նոյն*, էջ 269-270:

[63] Richard G. Hovannisian, *The Republic of Armenia*, Vol. I, p. 281.

[64] *Ա. Թէրզիպաշեան*, Նուպար, էջ 278:

ամէնէն տաղանդաւոր քաղաքագէտներէն Յովհ. Քաջազնունիի հետեւեալ խօսքերը, տպագրութեան տրուած 1923 Յուլիսին, Դաշնակցութեան Վիեննայի Խորհրդաժողովէն յետոյ (Քաջազնունի որ Պուքրէշ կը գտնուէր այդ օրերուն, չէր մասնակցած ժողովին).–

«1914 Թուականի աշնան հայ կամաւորական խմբերը կազմուեցին ու կռուեցին Թուրքերի դէմ, որովհետեւ չէին կարող չը կազմուել ու չի կռուել· սա բնական ու անխուսափելի հետեւանք էր մի հոգեբանութեան, որով սնուել էր հայ ժողովուրդը առնուազն մի քառորդ դար, մի ամբողջ սերունդ, այդ հոգեբանութիւնը պէտք էր գտնել իր արտայայտութիւնը ու գտաւ:

Եւ Դաշնակցութիւնը չէր որ պիտի կասեցնէր շարժումը, եթէ նոյնիսկ ցանկանար: Նա կարող էր օգտագործել եղած տրամադրութիւնը, ընթացք ու ելք տալ կուտակուած ցանկութիւններին, յոյզերին ու յոյսերին, կազմակերպել պատրաստի ույժը – այդքան կարողութիւն ու հեղինակութիւն ունէր: Բայց հակառակել հոսանքին ու իր սեփական գիծը տանել անընդունակ էր, թէկուզ այն միակ պատճառով, որ Դաշնակցութիւնը ինքը՝ մասսա է, բնազդներով ուժեղ, բայց գիտակցութիւնով թոյլ» (վերջին ընդգծումը ինձմէ, Ա. Չ.)[65]:

Ընդհանրացնելով այս խօսքը կարելի է ըսել թէ 1919 թ. գարնան Փարիզ հաւաքուած հայ քաղաքական մտածողութեան ընտրանին ի՛նքը՝ «մասսա էր, բնազդներով ուժեղ, բայց գիտակցութիւնով թոյլ»...:

Հայ Դատի հետապնդման համար 1919 թ. գարնան Փարիզ հաւաքուած էր հայ քաղաքական մտածողութեան աւագանին – Ազգային Պատուիրակութիւնը Պօղոս Նուպար փաշայի գլխաւորութեամբ, եւ Հայաստանի Պատուիրակութիւնը՝ Ա. Ահարոնեանի ղեկավարութեամբ. հոն էին ո՛չ միայն կուսակցական ղեկավարներ ու կուռքեր, այլ նաեւ ոչ-կուսակցական անուանի դէմքեր եւ հասարակական գործիչներ: Կարելի է անվարան ըսել թէ հայ քաղաքական մտածողութեան ամբո՛ղջ ընտրանին – ուղեղը – «Լոյս Քաղաք»ը ժամանած էր, ներկայացնելու համար անիրաւուած ու անճիտուած հայութեան պահանջները Խաղաղութեան Վեհաժողովին:

Երեք ամիսներու տքնաջան աշխատանքներէն ետք, Յուշագիրը՝ ստորագրուած Ազգային եւ Հայաստանի պատուիրակութիւններուն կողմէ, պատրաստ էր ներկայացուելու Խաղաղութեան Վեհաժողովին:

---

[65] Յովհ. Քաջազնունի, Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը Անելիք Չունի Այլեւս, էջ 7-8:

Ի՞նչ կը պահանջէին հայերը Դաշնակից պետութիւններէն: Անոնք կը պահանջէին Հայաստան մը, որուն սահմանները կ'երկարէին Կասպից ծովէն Սեւ ծով, Սեւ ծովէն Միջերկրական, եւ Միջերկրականէն մինչեւ Արաբական անապատները...: Այլ խօսքով, Ռուսահայաստանը, պատմական Թրքահայաստանը իր վեց վիլայէթներով եւ նաեւ Կիլիկիան: Այսինքն հողեր, որոնց մէջ կարելի էր պարփակել ամբողջ կայսրութիւն մը: Միայն Սվազն ու Կեսարիան մոռցուած էին, անոնք ալ Պր. Բասմաճեանի բարեհաճութեամբ ներմուծուած էին քարտէսին մէջ...: Ջեմ խորհիր թէ Մեծն Տիգրան իր փառքի օրերուն տեսած էր աշխարհակալական այդքան ապշեցուցիչ հողի տարածութիւն: Կային, անշուշտ, կարգ մը հայ ղեկավարներ (Զօր. Անդրանիկ, Ռուբէն Տէր Մինասեան եւ ուրիշներ) որոնք շատ աւելի չափաւոր պահանջներ կ'ուզէին ներկայացնել Վեհաժողովին, սակայն Համագումարի պատուիրակներուն ջախջախի՛չ մեծամասնութիւնը տղայամիտ եւ անիրատես մերձեցում ցոյց տուած էր ազգային հարցերու նկատմամբ...:

Մանրամասնելով հայոց պահանջները, ստեղծուելիք հայ պետութեան սահմաններուն մէջ պիտի առնուէին.-

ա.- Անդրկովկասեան Հայաստանի Հանրապետութիւնը ընդլայնուած սահմաններով մինչեւ Թիֆլիսի նահանգի հարաւային կէսը:

բ.- Թրքահայաստանի եօթը վիլայէթները (Վան, Բաղէշ, Տիարպեքիր, Խարբերդ, Սեբաստիա, Կարին ու Տրապիզոն):

գ.- Կիլիկիայի չորս սանջակները (Մարաշ, Սիս, Ճեպել-Պերեքէթ եւ Ատանա՝ Ալէքսանդրէթով...)[66]:

Ստեղծուելիք հայոց պետութեան ամբողջ բանակը հազիւ թէ կը բաւէր իբրեւ սահմանապահ ուժ, այդ սահմաններուն համար:

1919 թ. գարնան Փարիզի մէջ «սարը երկնեց անասելի տանջանքների մէջ, ցնցուեց հիմքերից, պատառ պատառ եղաւ, արեան հեղեղներ հոսեցրեց արգանդից ու ծնեց ոչինչ, ո՛չ իսկ մի մուկ»...[67]:

ԴԷՊԻ ԷՋՄԻԱԾԻՆ — ՓՈՔՐԻԿ ՎԱՐԴԳԷՍ ՀԱՄԱՋԱՍՊԵԱՆ ՀՕՐԸ ԸՆԿԵՐԱԿՑՈՒԹԵԱՄԲ Կ'ԱՑՑԵԼԷ ԶՕՐ. ԱՆԴՐԱՆԻԿԻՆ

Պարսկաստանէն Զօր. Անդրանիկի վերադարձը Հայաստան օգուտ ունեցած էր ոչ միայն Զանգեզուրի, Ղափանի եւ Սիսիանի

---

[66] Նոյն, էջ 51:
[67] Նոյն, էջ 54:

հայութեան, այլ նաեւ Դաշնակիցներուն, որովհետեւ Զօրավարը թոյլ չէր տուած թուրքերուն Ղափանէն անցնիլ, որ Պաքու տանող ամէնէն կարճ ճամբան էր:

Շրջանի հայութեան կենցաղը որոշ չափով ապահովելէ ետք, 1919 թ. Մարտ 22-ին, Զօրավարը ճամբայ ելած էր դէպի Էջմիածին, Գնդ. Կիպլընսի ընկերակցութեամբ, ինչպէս որ տեսանք նախավերջին գլուխին մէջ:

Երեք չաբաթուան չարչարալից ճամբորդութենէ մը ետք, Զօր. Անդրանիկ առաջնորդած էր իր Հայկական Առանձին Հարուածող Զօրամասը, եւ Սիսիան-Դարալագեազ ձիւնածածկ շրջաններէն անցնելով, հասած էր Էջմիածնի Արարատ կայանը:

Անդրանիկը դիմաւորելու եկած էին Դրոն՝ Հայաստանի պատերազմական փոխ-նախարարը, եւ Սարգիս Մինասեան՝ ներքին գործոց նախարարի օգնականը, եւ ուրիշ պետական դէմքեր, որոնք բարի գալուստ մաղթեցին անոր եւ առաջարկեցին զինք եւ իր ուժասպառ զինուորները փոխադրել Երեւան՝ չոգեկառքով, ուր պետական մակարդակի վրայ իրեն պատշաճ ընդունելութիւն պիտի տրուէր եւ ընդունուէր իբր ազգային հերոս:

Թրքահայ ղեկավարը մերժեց Երեւան այցելելու իրեն տրուած հրաւէրը, որովհետեւ ան համոզուած էր որ Հայաստանի Հանրապետութեան ռուսահայ ղեկավարները «դաւաճաններ» էին, որոնք լքած էին Թրքահայաստանը եւ որոնք պատասխանատուութեան բաժին ունէին անոր աւերումին եւ Թրքահայոց բնաջնջումին մէջ[68]:

★ ★ ★

Անդրանիկի Էջմիածին գտնուած միջոցին, հանգուցեալ գրագէտ Հրաչեայ Քոչարին հայրը՝ Քոչոն, Երեւանէն Էջմիածին կը տանի Վարդգէս Համազասպեան անունով երախան (ներկայիս Արտասահմանի հետ Մշակ. Կապի Կոմիտէին Նախագահը) եւ իր հայրը, ներկայացնելու համար Զօր. Անդրանիկին: Քոչոն Անդրանիկի զինուորներէն եղած էր եւ մտերիմ՝ Համազասպեան ընտանիքին: Անդրանիկի զինուորներու պաշտպանութեամբ «ալաչկերտցիները իրենց սայլերով, բեռներով եւ ընտանիքներով ապահով, առանց մեծ կորուստներու կարողացած էին հասնիլ ռուսական սահմանը»[69]:

Վարդգէս Համազասպեան կը յիշէ թէ ինչպէս՝ մանուկ եղած

---

[68] Richard G. Hovannisian, *The Republic of Armenia*, Vol. I, p. 191.

[69] *Վարդգէս Համազասպեան*, Հրաչեայ Քոչարը Իմ Յուշերում, Ծննդեան 70-ամեակին Առթիւ (*Տես*, «*Սովետական Գրականութիւն*», 7, 1980, էջ 127):

ատեն՝ փայտէ հրացաններ եւ սուրեր պատրաստելով, Անդրանիկի եւ Քոչոյի գինուորներ կը ձեւանային եւ կը զբօսանային:

Էջմիածին հասնելով կ'ուզուին դէպի Անդրանիկի վրանը: Այդ օրերը ժողովուրդին մէջ բսի-բսաւներ տարածուած էին, թէ Անդրանիկ իր զօրքով Էջմիածին եկած է տապալելու համար Դրօյի իշխանութիւնը: Այն վայրը ուր Անդրանիկ եւ իր գինուորները իրենց վրանները հաստատած էին կը կոչուէր «Ռախ Բուլվար»:

Փոքրիկն Վարդգէսի երեւակայութեան մէջ Անդրանիկը «հսկայ մըն էր, հրեղէն ձին հեծած, երկու ձեռքերուն սուրեր բռնած՝ անխընայ կը հարուածէր թշնամիները, որեղէն որ անոնք յարձակում գործէին»[70]: Հիասթափութիւնը մեծ կ'ըլլայ երբ վրանին մէջ իր հօրը կը ներկայանայ «Քոչոյէն բաւական կարճ, գլխարաց, հոդաթափերով, պեխերը վեր սրած հասարակ մարդ մը»[71]:

Ողջունելէ ետք հիւրերը, Անդրանիկ կ'առաջարկէ որ նստին բարձերու վրայ: Քոչոն Վարդգէս Համազասպեանի հօրը ներկայացնելէ ետք կը սկսի խօսակցութիւն մը հրամանատարին հետ, Թրքերէն եւ քրտերէն լեզուներով: Երախան բան չհասկնալով կը սկսի ձանձրոյթի նշաններ ցոյց տալ, մանաւանդ երբ խօսակցութիւնը կ'երկարի: Քոչոն նկատելով Վարդգէսի դրութիւնը, կը սկսի երախային մասին խօսիլ, գովեստներ կը չռայլէ եւ կը խնդրէ որ երգ մը երգէ Փաշային համար: Վարդգէս կ'երգէ «Հերոս Անդրանիկին» երգը.-

«Հերոս մոնչեց, Սուլթան դողդողաց,
Վիլհելմի աչքից արտասուք ցոլաց,
Սուրդ՝ թշնամուն կրծքին շողշողաց,
Հայոց ղեկավար Հերոս Անդրանիկ:»

Փաշան կը հրճուի: Երախան մօտը կը կանչէ եւ կը խնդրէ որ ուրիշ երգ մըն ալ երգէ: Վարդգէս կը չփոթուի եւ չի կրնար մտաբերել ուրիշ երգ մը: Հայրը կը փրկէ մանուկը անել կացութենէն խոստանալով որ երբ Վարդգէս մեծնայ ու ընդլայնէ իր երգացանկը, այն ատեն, ուրիշ առիթով մը, դարձեալ պիտի երգէ Փաշային համար:

«Այդպիսի առիթ մը, – պիտի գրէր Վարդգէս Համազասպեան վաթսուն եւ մէկ տարի ետք, – այլեւս չներկայացաւ, քանզի մէկ թէ երկու չաբաթ յետոյ, Անդրանիկի հակառակորդներու յանձնառութեամբ, Երեւանի մէջ, մասուգերիաները ճաշի ժամանակ թունա-

---

[70] Նոյն, էջ 128:
[71] Նոյն, էջ 128:

ւորած էին Զօրավարին հաւատարիմ եւ քալէ զինուորներէն մէկուն՝ Քոչոյին: Անոր թունաւորման եւ թաղման հետ կապուած հարցերը պարզելու համար իր հայրը մեկնած էր Երեւան»[72]:

ԱՆԴՐԱՆԻԿ «ԵՐԵՒԱՆԻ ՎՐԱՅ ԿԸ ՔԱԼԷ»

Հրամանատարը էջմիածին հասնելէ եւք կը պատրաստուէր զօրքը ցրուելու եւ զէնքերը յանձնելու Գէորգ Կաթողիկոսին, երբ ահաւոր դէպք մը պատահեցաւ:

Անդրանիկի զինուորներէն մէկը, Երեւան երթալու համար Զանգուի կամուրջէն անցած ատեն կը ձերբակալուի մաուզերիստ ոստիկանի մը կողմէ: Ոստիկանը ատրճանակ փնտռելու պատրուակին ներքեւ, խուզարկութիւն մը կը կատարէ Անդրանիկի զինուորին վրայ եւ կը թռցնէ անոր դրամապանակը: Աղմուկին վրայ, զինուորին զինակիցներէն քանի մը հոգի կու գան եւ կը բռնեն ոստիկանը: Վրայ կը հասնի սպայ մը եւ ատրճանակ կը քաշէ զինուորներուն վրայ: Զինուորները կը հակազդեն ու կռիւը կը սկսի: Լուրը կը տարածուի:

Պատերազմական փոխ-նախարար Դրոն, վաչտ մը զինուոր հետը առած դէպքին վայրը կը փութայ եւ համազարկի հրամանը կ'արձակէ: Կ'ըլլան վիրաւորներ եւ սպաննուածներ:

Անդրանիկին ականջը կը հասնի լուրը, չափազանցուած համեմատութիւններով: Զօրավարը, դիւրաբորբոք եւ յախուռն բնաւորութեան տէր մէկը, կը հագուի, էջմիածնի պետական զինուորներն ու ոստիկանները զինաթափ կ'ընէ, սպաները կը բանտարկէ, հեռաձայնի եւ հեռագրական գործիքները վերցնել կու տայ, կարգը պահելու համար 100 զինուոր կը ձգէ գիւղը եւ մնացեալ ուժերով՝ հետեւակ, ձիաւոր, թնդանօթաձիգ, եւ այլ, կը քալէ Երեւանի վրայ:

Կաթողիկոսը վանքին դիւանապետը կը փութացնէ Անդրանիկի ետեւէն, որ աղաչելով-պաղատելով կը յաջողի Զօրավարը կեցնել կամուրջին վրայ: Անդրանիկ մէկ ժամ պայմանաժամ կու տայ որ իր զինուորներէն սպաննուածները, վիրաւորներն ու բանտարկեալները իրեն յանձնուին:

Դիւանապետ Տիրայր Եպիսկոպոս Երեւան կը սուրայ եւ ահազանգը կը հնչեցնէ: Հայ թէ օտար դիւանագիտական չրջանակներ իրար կ'անցնին:

Անգլիական զինուորական առաքելութեան պետը, Զօր· Տեվիս,

---

[72] *Նոյն, էջ* 128:

կը փութայ Զանգուի կամուրջը, հաւատիքներ կու տայ Անդրանիկին թէ յանցաւորները պատժել պիտի տայ, եւ հերոսը հանդարտեցնելով ետ կը դրկէ[73]:

Սիմոն Վրացեան այս պատմութիւնը կը մեկնաբանէ քիչ մը տարբեր ձեւով.–

Ապրիլ 19–ի Չաւկուան նախօրեակին, Երեւանի չուկան լեցուն էր գիւղացիներով, քաղաքի բնակիչներով եւ գինուորներով: Վէճ մը կը սկսի Անդրանիկի կամաւորներուն եւ երեւանցի գինուորներուն միջեւ: Անդրանիկի գինուորներէն մէկը կը վիրաւորուի, ուրիշ մը կը չտապէ էջմիածին՝ հաղորդելու Փաշային թէ Երեւանի կառավարութիւնը հրաման տուած է կոտորելու իր գինուորները:

Անդրանիկը վրայ կը հասնի եւ դիրք կը բռնէ Երեւանի բլուրներուն վրայ: Կառավարութիւնը ամերիկեան ներկայացուցիչներ եւ հոգեւորականներ մէջտեղ կը ձգէ, երեկոյեան «պաշարումը» կը վերցուի եւ Անդրանիկ իր զօրքով կը վերադառնայ էջմիածին[74]:

★ ★ ★

1954–ին, երբ Դրոն Նիւ Եորք կը գտնուէր, Վարդգէս Ահարոնեան կը խնդրէ իրմէ որ պատմէ թէ ինչ պարագաներու տակ տեղի ունեցած էր Անդրանիկի արշաւը Երեւանի վրայ:

Ան կը պատմէ թէ 1919–ի Փետրուարին կամ Մարտին լուր կը հասնի թէ Անդրանիկը Զանգեզուրէն գալով եւ Դարալագեազի վրայով իջած է Դաւալու: Դրոն պատրաստել կու տայ Սուլուկիձէի վագօնը* եւ կը մեկնի Դաւալու: Հոն յայտնի կ'ըլլայ որ Անդրանիկը մեկնած է Ղամարլու: Դրոն կը հրահանգէ ձիեր պատրաստել եւ կը մեկնի Ղամարլու: Հոն ալ չգտնելով Անդրանիկին, կը շարունակէ իր հետապնդումը մինչեւ որ կը հասնի իրեն Երեւանի այգիներուն չրջանը:

Հանդիպումը կ'ըլլայ սիրալիր, կ'ողջագուրուին եւ Դրոն Անդ-

---

[73] Ա. Թէրզիպաչեան, Անդրանիկ, էջ 378–380:

[74] Ս. Վրացեան, Հայաստանի Հանրապետութիւն, Բ. Տպագր., էջ 329–330:

* Հայաստանի երկաթուղին գուրկ ըլլալով հանգստաւէտ վագոններէ, 1918–ի հայ–վրացական բախումներուն ընթացքին, հայերը վրացի հրամանատար Սուլուկիձէէն խլեցին այդ հանգստաւէտ վագոնը եւ օգտագործեցին Հայաստանի կառավարութեան անդամներուն եւ օտար անուանի հիւրերու ճամբորդութեանց համար: Այդ պատճառով վագոնին անունը դրած էին «Սուլուկիձէի վագոն» (Տես, «Հայրենիք» Օրաթերթ, Նոյեմ. 29, 1978, էջ 3):

րանիկը կը հրաւիրէ գալու Երեւան եւ ըլլալու կառավարութեան հիւրը: Անդրանիկ կը մերժէ:

— Եթէ չես ուզեր կառավարութեան հիւրը ըլլալ, — կ'րսէ Դրոն, — եղիր իմ հիւրը: Երեւանի ժողովուրդը քեզ իր գլխուն վրայ կ'ընդունի:

— Ջու հիւրդ կ'ըլլամ ուր որ կ'ուզես, — կը պատասխանէ Անդրանիկ, — բայց Երեւան չեմ գար:

Անդրանիկը իր զինուորներով կ'ուղղուի դէպի էջմիածին: Դրոն հետը կ'երթայ եւ «Ինտերդանտստվոյից» (բանակը սպասարկող հիմնարկութիւն) Անդրանիկի գօրագունդին կարիքները հոգալէ ետք կը վերադառնայ Երեւան:

Նոյն օրուան կէս գիշերը անց, Երեւանի Առաջնորդ Խորէն Արք. Մուրադբէկեան եւ Գարեգին Վրդ. Յովսէփեան Դրոյին կը հաղորդեն Անդրանիկի արշաւին լուրը Երեւանի վրայ:*

Դրոն Գնդ. Կուռո Թարխանեանը կը դրկէ կարգը վերահաստատելու համար:

Անզուսպները հանդարտեցնելու համար, Թարխանեան կը հրամայէ իր զինուորներուն օդին մէջ կրակել: Զինուորներէն մէկուն անզգուշութեան հետեւանքով Անդրանիկի զինուորներէն մէկը կը վիրաւորուի ոտքէն: Միւսները կը փախչին էջմիածին: Անդրանիկ լսելով պատահածը չափազանցուած համեմատութիւններով, կ'արշաւէ դէպի Երեւան:

Դրոն ալ իր գունդերով դիրք կը բռնէ Անդրանիկի դիմաց եւ կը դրկէ անոր հետեւեալ նամակը.–

«Անդրանիկ,

Մենք Սասունի քո յեղափոխական կռիւներով, քո յեղափոխական չունչով դաստիարակուած սերունդն ենք: Այսօր, հիմնուած մի քանի հարրածների անճիչդ, յերիւրածոյ լուրերի վրայ, դու գալիս ես Երեւանի վրայ:

Ես խնդրում եմ իմ պաչտած հայդուկապետին, որ նա սեւ արատ չբերի իր յեղափոխական անցեալին եւ հրաժարուի Երեւանի դէմ քայլեր առնելուց:

Միաժամանակ, իբրեւ Երեւանի նահանգի հրամանատար, պարտք եմ զգում զգուշացնել քեզ, որ եթէ չհրաժարուիս քո մտադրութիւնից, դու ինձ կը ստիպես դիմել զէնքի եւ կարող եմ վստահեց-

---

* Խորէն Արք. Մուրադբէկեան, յետագային Խորէն Ա. Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, խեղդամահ եղած էր սովետական Չեկայի ձեռքով: Գարեգին Վրդ. Յովսէփեան, յետագային պիտի օծուէր որպէս Գարեգին Ա. Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ (Տես «Հայրենիք» Օրաթերթ, Նոյեմբ. 29, 1978, էջ 2–3:

նել քեզ, որ Երեւան չես կարող մտնել: Այդ ուղղութեամբ հարկ եղած հրամանները տրուած են: Աւելորդ է փորձ անել, նպատակիդ չես հասնի»:

Անդրանիկ հանդարտելով կը վերադառնայ էջմիածին եւ մըտրակի տակ կ'առնէ այն խմբապետները, որոնք սուտ տեղեկութիւններ հաղորդած էին իրեն[75]:

Անդրանիկ ինքը պատմած էր թէ երբ էջմիածին կը գտնուէր, ձիաւորներ մութ գիշերով լուր բերած էին իրեն թէ իր զինուորները գինաթափ եղած են, եօթը հոգի սպաննուած են անոնցմէ եւ թէ հրացանաձգութիւնը կը շարունակուի:

Այս գայացունց տեղեկութիւններուն վրայ էր որ Զօրավարը ճամբայ ելած էր արշաւելու համար Երեւանի վրայ:

★ ★ ★

Այս դէպքը բանավէճի նիւթ հայթայթեց մամուլին. ոմանք մեղադրեցին Անդրանիկը դէպի Երեւան արշաւելուն համար, իսկ ուրիշներ՝ կորովի կերպով պաշտպանեցին եւ արդարացուցին Անդրանիկի առած քայլը, ինչպէս գրագէտ եւ Անդրանիկի հայրենակից Արամ Հայկազը:

«Հայրենիք» օրաթերթի 1978 թ. Հոկտեմբեր 7-ի թիւին մէջ երեւցաւ յօդուած մը, «Զօր. Անդրանիկ (Օզանեան)» վերտառութեամբ: Յօդուածը կը կրէր «Մ» ստորագրութիւնը:

Դրուատալից խօսքերով պատմելէ ետք, թէ՝ 51 տարի առաջ «իր մահկանացու կեանքը կը կնքէր հայոց ազատագրական պայքարի եւ յեղափոխական խիզախումներու պատմութեան ամէնէն չքեղ դէմքերէն ԱՆԴՐԱՆԻԿ (գերդաստանային մականունով՝ Օզանեան), «Սարերու Ասլան» եւ «մշտամռունչ առիւծ», սարսափը թուրքին ու քիւրտին, հանուր հայութեան պաշտամունքին առարկայ առասպելային հերոս՝ որուն ճակատը դափնիով էին պսակած «հայոց կուսանք» եւ որուն կեանքը, 1880-ական թուականներէն մինչեւ լուծումը կամաւորական գունդերու (1917), եղաւ նուիրում, յառաջապահ գիծերու թէ թիկունքային պաշտպանութեան դիրքերու վրայ», յօդուածի երկրորդ մասին մէջ «Մ» (Մելիտինեցի?) կը գրէ.-

«Հերոսի կեանքին մէջ հոգեկան բեկումի շրջանը կը սկսի 1917-ի Փետրուարէն ետք» եւ կ'ակնարկէ Անդրանիկի նորաստեղծ Հանրապետութիւնը «չճանչնալուն» եւ «Երեւանի վրայ արշաւելու» սպառնալիքին:

---

[75] «Հայրենիք» Օրաթերթ, Նոյեմբ. 29, 1978, էջ 2-3:

Նոյն թերթի Հոկտ. 20, 1978 թիւին մէջ Արամ Հայկազ կը պաչտպանէ հերոսին առած քայլը, ըսելով որ այդ արդիւնք էր Զօրավարին իր զինուորներուն հանդէպ ունեցած անսահման սիրոյն ու հոգածութեան:

Թերթին 1978 թ. Նոյեմբեր 8 թիւին մէջ այս անգամ Գ. Մելիտինեցին կը պատասխանէ Արամ Հայկազին:

Այս յօդուածագիրը եւս ներբողալից խօսքեր չռայլելէ ետք ազգային հերոսին, կը մեղադրէ զայն թէ առանց ստուգելու «զգուելի ցարութիւն Թուքեանին» տուած չափազանցեալ լուրը, ան կ'արշաւէ Երեւանի վրայ: Մելիտինեցին կ'աւելցնէ.- «Անդրանիկը երբ զէնք ի ձեռին իբրեւ պարզ զինուոր կը կռուէր ցեղասպան Թուրքին դէմ, զինք ամէնէն չատ եւ ամէնէն աւելի սիրողները Դաշնակցականներն էին եւ Դաշնակցութիւնը:

Զօրավար Անդրանիկը երբ զէնքը վար դրաւ եւ հեռացաւ Դաշնակցութենէն* դարձեալ զինքը ամէնէն չատ սիրողները Դաշնակցականներն էին եւ Դաշնակցութիւնը»:

Արամ Հայկազ Մելիտինեցիին ալ պատասխանեց նոյն թերթի Նոյեմբեր 29, 1978-ի թիւին մէջ, ըսելով.-

«Մե՛ղք որ չհամոզուեցայ: Ըսեմ անմիջապէս թէ վախ չունիմ որ տարիներէ ի վեր զանազան յուշագիրներու կողմէ Անդրանիկի հասցէին նետուած մեծ կամ փոքր քարերը որեւէ բան կը պակսեցնեն մեծ հերոսի ու ազգասէրի համբաւէն...Վստահ եմ որ մեծ հերոսը կը մնայ իր պատուանդանին վրայ հաստատուն ու աներեր: Հայոց կուսանք նորէն «դափնեայ պսակ» կը հիւսեն իր ճակտին ու հայ մայրեր կը չարունակեն իրենց մանչերը Անդրանիկ կոչել»:

Երեւանի վրայ արշաւելու սպառնալիքին մասին, Արամ Հայկազ կը հարցնէ կարծիքը երրորդ անձի մը ու կը ստանայ հետեւեալ պատասխանը.-

«— Հայկա՛զ, եթէ իր (Անդրանիկին) տեղը ես ըլլայի՝ նոյն բանը կ'ընէի:

---

* Կ'ուզէի ճչդում մր բնել յարգելի Գ. Մելիտինեցիի «Անդրանիկ երբ զէնքը վար դրաւ եւ հեռացաւ Դաշնակցութենէն» նախադասութեան վրայ.-

Անդրանիկ վերջնականապէս հեռացաւ Դաշնակցութենէն 1917-ի ամառը, իր «Հայաստան» թերթի հրատարակութենէն ետք, բայց զէնքը վար չդրաւ ու չարունակեց մաքառիլ Թուրք ու Թաթարներու դէմ, իր «Հայկական Առանձին Հարուածող Զօրամաս»ով: Արդարեւ, 1918 թ. Դեկտեմբերին, Զինադադարէն չուրջ ամիս մր ետք, Անդրանիկ ճամբայ ելած էր գրաւելու համար Ղարաբաղը, եւ անկէ կը ծրագրէր արշաւելու Պաքուի վրայ, եթէ Զօր. Թամսըն չտիպէր որ վերադառնայ:

Անդրանիկ զէնքը վար դրաւ միայն 1919-ի գարնան, երբ զայն յանձնելով Գէորգ Կաթողիկոսին, մեկնեցաւ արտասահման... (Ա. Զ.):

— Այսի՞նքն...

— Կ'երթայի իմ զինուորներուն մազին դպչողին մարը լացնել: Մի՛ մոռնար որ Անդրանիկը Անդրանիկ, ազգային հերոս ընողը՝ իր զինուորներն էին...Ինք ալ բնա՛ւ, բնա՛ւ ապերախտ չեղաւ...Մեծ սիրով կը սիրէր իր տղաքը: Թէեւ երկաթէ կարգապահութեամբ կառավարեց զանոնք, բայց անոնցմէ չպահանջեց ընել բաներ, ինչ որ պիտի վարանէր ընել...Իր սէրը, իր զէնքի ընկերներուն հանդէպ, աննահման էր»...:

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ ՓԱՇԱՅԻ ՊԱՏԳԱՄԸ ԱԼ. ԽԱՏԻՍԵԱՆԻՆ

Արեւմտահոց Փարիզի համագումարի վաղորդայնին, Հայաստանի Հանրապետութեան դիւանագէտներն ու Թրքահայ քաղաքական գործիչները սկսած էին ընդունիլ իրենց միամիտ սխալները եւ անդրադառնալ՝ թէ Դաշնակիցները հայոց Դատը լուծելու համար չէր որ պատերազմի մտած էին:

1919 թ. Յուլիսի վերջերը, Թրքահայ ղեկավարներէն Ա. Թէրզիպաշեան գնաց հրաժեշտ առնելու Պօղոս Նուպար փաշայէն, մեկնելու համար երկիր:

— Ըսէ՛ք Պր. Խատիսեանին (Հայաստանի Հանրապետութեան վարչապետ), — ըսաւ Փաշան, — թէ որոշ է այլեւս, որ, ո՛չ Անգլիա, ո՛չ ալ Ֆրանսա պիտի չստանձնեն Հայաստանի մանտան, թէ՝ Ամերիկայի մասին մեր յոյսերը օրէ օր կը պակսին, թէ՝ Ուիլսընի փափաքը կը հանդիպի Ամերիկեան ծերակոյտի, նաեւ ժողովրդի չկամութեան[76]:

Յետոյ, աթոռը դէպի առջեւի կլոր սեղանը քաշելով եւ անոր եզերքին յենելով ըսաւ.–

— Կրնա՞ն մոռնալ կիրքերը եւ ամէն բան զոհելով կանոնաւոր եւ ուժեղ բանակ մը մէջտեղ բերել, փրկուած ենք. այլապէս, ես ուրիշ ապահով ելք չեմ գտներ»[77]:

Փաշան Խատիսեանին ղրկեց նաեւ երկրորդ պատգամ մը, գոց պահարանով:

Թէրզիպաշեան Հայաստանի վարչապետ Խատիսեանին հաղորդեց Պօղոս Նուպար փաշայի ուժեղ բանակ կազմելու բերանացի պատգամը եւ յանձնեց գոց պահարանը:

---

[76] Ա. Թէրզիպաշեան, Նուպար, էջ 289:
[77] Նոյն, էջ 289:

Վարչապետը, լսելէ ետք Նուպարի պատգամը, սրտցաւօրէն արտայայտուեցաւ Հայրենիքին մէջ տիրող դառն իրականութեան մասին.-

«— Ցաւը հոն է, — ըսաւ ան, — որ ռուսահայը՝ այժմ մեր կառավարութեան կը նայի, որպէս Ցարական կառավարութեան, թրքահայն ալ որպէս Սուլթանի կառավարութեան: Անոնց համար կարծես վարժութիւն եղած էր տրտնջալ, չհաւնիլ, քննադատել, կառավարական կարգադրութեանց դէմ գալ, միշտ ուզել, բայց բնաւ չտալ: Գլխաւոր դժուարութիւնը որ կը ցցուի մեր դէմ զանգուածին այս ամբոխային եւ հիւանդագին հոգեբանութիւնն է, որուն համար պարարտ հող մը եղած է անոր վերջին 4-5 տարիներու ընթացքին կրած տառապանքը եւ անոր ենթարկուած տնտեսական դրութիւնը: Անկարելի է հասկցնել այդ զանգուածին մեր դրութեան եղերականութիւնը եւ զոհողութիւնը որ այդ դրութիւնը կը պահանջէ մեզմէ իրաքանչիւրէն»[78]:

Խատիսեանի խօսքերը, անշուշտ, համապատասխան էին ճշմարտութեան, սակայն ուժեղ բանակ կազմակերպելու համար, ուժեղ մա՛րդ պէտք էր. համազգային յարգանք պարտադրող, անձնական հմայք ունեցող, անցեալ ունեցող, վստահութիւն եւ հաւատք ներշնչող, եւ վերջապէս պողպատեայ կամքով ու ջիղերով պետական ղեկավար մը: Նորաստեղծ կառավարութիւնը կը վայելէր նեցուկը զօրաւոր կուսակցութեան մը, կար փաղանգ մը անձնուէր հայրենասէրներու եւ կային բազմաթիւ կուսակցական չէֆեր, սակայն Հ.Յ.-Դաշնակցութեան կը պակսէր գերագո՛յն ղեկավարը, միակ եւ անվիճելի ազգային առաջնորդը:

Արամը հիւանդացած եւ մեռած էր. նոյնիսկ եթէ ողջ եղած ըլլար, զերծ էր ազգին անվիճելի առաջնորդն ըլլալու հանգամանքէն, որովհետեւ ենթակայ էր միա՛կ կուսակցութեան մը տիքթաթներուն: Համազգային չափանիշով օրուան միակ զօրաւոր մարդը գերագոյն ղեկավարի դերին համար Զօր. Անդրանիկն էր, սակայն ան Դաշնակցութեան «անառակ որդին» ըլլալով մէկդի քշուած էր հրապարակէն, եւ չէր գտած հարկ եղած քաջալերանքը՝ երկաթեայ բազուկով բանակ կազմակերպելու եւ իր անվիճելի հմայքով ղեկավարելու ազգը ճգնաժամային օրերուն: Անդրանիկի քաղաքական աչխարհայեացքին մէջ կուսակցութիւնը – կամ կուսակցամոլութիւնը – տեղ չունէր. իր միակ կուսակցութիւնը հայ ազգն էր, եւ իր միակ քաղաքական վարդապետութիւնը՝ հայ ազգի փրկու-

---

[78] Նոյն, էջ 298:

թիւնն ու Թրքահայաստանի ազատագրումը Օսմանեան բարբարոսական բռնատիրութենէն:

Հայաստանի պետական վարիչները չուրացան Անդրանիկը իբր ազգային հերոս, սակայն անտեսեցին զինք բոլորովին եւ ոչ մէկ պետական պաշտօն առաջարկեցին իրեն:

Երբեմն կը պատճառաբանուի թէ Անդրանիկը – ինչպէս իր ժամանակակից գրեթէ բոլոր ղեկավարները – ուսում չուներ· սակայն Թերուս ըլլալը չէր պատճառը իր անտեսուելուն· պատմութեան մէջ բազմաթիւ աչխարհասաստան ղեկավարներ, մինչեւ 20-րդ դարու առաջին կիսուն տիքթաթէօրները, համալսարանաւարտներ չէի՞ն...:

Անդրանիկը 30 տարիներու ռազմական փորձառութիւն ուներ, կատարելապէս թրծուած էր չրջապատի քաղաքական սադրանքներուն եւ դիւանագիտական մեքենայութեանց մէջ, ուներ բացառի՛կ ներգիտակցութիւնը թշնամիի մտքին եւ ապագայ դիտաւորութեանց մէջ թափանցելու, եւ չատ աւելի իմաստուն, չրջահայեաց եւ հեռատես դուրս եկած էր ժամանակի փոթորիկներուն ու վերիվայրումներուն մէջէն քան միւս միամիտ-մտաւորականներն ու վարժապետները, որոնց մեծ մասը Կ. Պոլսոյ կեդրոնական Վարժարանէն կամ Թիֆլիսի «Կիմնազիում»էն անդին դպրոց չէր տեսած...:

Կուսակցութենէն հրաժարի՛լը կրնայ չատերու կողմէ նկատուիլ իբրեւ գլխաւոր ազդակը Անդրանիկի մեկուսացուելուն, սակայն հարցը աւելի Դաչնակցութեան քաղաքակա՛ն ուղեծիրին հետ կապուած էր, քան կուսակցութենէն հրաժարելու անխուսափելի իրաւրութեան հետ:

Ռուսական Յեղափոխութենէն ետք, Հ.Յ.Դաչնակցութիւնը, փոխանակ Ռուսիոյ հովանաւորութիւնը փնտռելու, Թուրքիոյ հետ իրաւահաւասարութեան գալու անիրատես քաղաքականութիւնը որդեգրեց, եւ Երեւանի կայարանին մէջ Խալիլ եւ Նուրի փաչաներուն ծաղկեփունջեր նուիրելով, իսկ Կ. Պոլսոյ մէջ ալ Թալէաթներու եւ Էնվէրներու ոտքերը իյնալով, խորհեցաւ թէ թուրքերը կրնան կարեկցի՛լ հայոց եւ խնայե՛լ պատմական Հայաստանի վերջին պատառիկին...:

Դրացի Թուրքիոյ հետ բնականոն յարաբերութիւններ հաստատելը առարկութիւն չէր վերցներ իբրեւ արտաքին քաղաքականութիւն, սակայն դժբախտաբար դրացին ի՛նքը ցանկացողը չէր բարի դրացնութեան, ինչպէս որ գահավիժող դէպքերուն ընթացքը ցոյց պիտի տար 1920 թուականին...:

Անդրանիկի եւ Հ.Յ.Դաչնակցութեան քաղաքական վարքագիծերը համապատասխան չէին իրարու· ա՛յդ իսկ պատճառով Անդրանիկի համար որեւէ պետական պաշտօն ընդունելի պիտի չըլլար ո՛չ Դաչնակցութեան եւ ո՛չ ալ Թուրքերուն համար: Հերոսը զոհն էր

կուսակցութեան արտաքին – եւ ոչ թէ ներքին – քաղաքականութեան:

Նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետութիւնը, զօրահաւաքի պէս խիստ կարեւոր գործ մը յաջողցնելու համար, պաշտօնի կոչած էր մի ոմն Վէլէտեանը: Պր. Վէլէտեան Վան գտնուած էր, եւ վաշտապետի պաշտօն վարած գունդերէն մէկուն մէջ: Ան «գրական հակումներ ունեցող չափազանց համակրելի եւ մեղմ բնաւորութեան տէր հաճելի անձնաւորութիւն մըն էր» որ «Հայրենիք» ամսագրին մէջ, արժէքաւոր յօդուածներ ալ ստորագրած էր[79]:

Բայց Վէլէտեանի պետական պաշտօնը խոտոր կը համեմատէր իր հետաքրքրութիւններուն, գրական հակումներուն եւ մեղմ բնաւորութեանը հետ:

Վանի նախկին քաղաքապետ Աւետիս Թէրզիպաշեան, Երեւանի փողոցներէն մէկուն վրայ կը հանդիպի իր ազգականին, երիտասարդ մը, որ հազիւ բարեւ տուած կը փութայ հրաժեշտ առնել, ըսելով՝

— Զօրակոչ ստացած եմ եւ վաղը Շարուր կը մեկնիմ:

Երկու օր ետք, Թէրզիպաշեան միեւնոյն փողոցին վրայ դարձեալ կը հանդիպի իր ազգականին: Երբ զարմանք կը յայտնէ թէ ինք պէտք էր Շարուր եղած ըլլար՝

— Զօրակոչին սրահը երկու դուռ ունէր, — կը պատասխանէ երիտասարդը: Զինուորցուները մէկ դռնէն ներս կը մտնէին, միւս դռնէն դուրս կ'ելլէին: Տեսնելով որ ինձմէ զատ մարդ չմնաց, ես ալ ձգեցի հեռացայ...[80]:

Հայաստանի Հանրապետութեան նախագահի պաշտօնին, պատերազմական նախարարի աթոռին եւ զօրահաւաքի յաջողութեան համար, Զօր. Անդրանիկի պէս ժողովրդային պաշտամունքի առարկայ դարձած զեկավարի մը պէտք ունէր Հայաստանի Հանրապետութիւնը, եւ ոչ թէ վաշտապետ Վէլէտեանի մը. սակայն, ափսո՛ս որ Դաշնակցութեան եւ Անդրանիկի քաղաքական ուղեգիծերը հակոտնեայ ուղղութիւններու կը նայէին, եւ գործակցութիւնը երկուքին միջեւ անկարելի դարձած էր:

ՎԵՐՋ Բ. ՄԱՍԻ

---

[79] Նոյն, էջ 301:
[80] Նոյն, էջ 300:

ABOVE THE CROWD

By
Stookie Allen

N.Y. JOURNAL AMERICAN
NOV 10 1921

A MAN!

ARMENIANS, WHEREVER THEY ARE, REVERE HIS NAME. WHEN THE WORLD WAR START[illegible] RUSSIANS SOUGHT OUT THIS FAMOUS SOLDIER AND GAVE HIM A HIGH COMMAND. HE WON ALMOST EVERY HONOR FIGHTING ALONG THE CAUCASIAN FRONT. THE RUSSIANS DECIDED TO QUIT THE FIGHT—BUT NOT ANTRANIK—WITH ABOUT 3000 MEN HE MOVED OVER INTO ARMENIA TO PROTECT THE PEOPLE AGAINST THE TURKS. OFFICIALS CLAIM HIS SOLDIERS (INSPIRED BY HIM) WERE THE GREATEST BODY OF FIGHTING MEN IN HISTORY.

ANTRANIK!

ONE OF THE MOST GLAMOROUS. THE MOST ROMANTIC, THE MOST PICTURESQUE FIGHTING MEN THE WORLD EVER SAW.

IN BUCHAREST A STATUE IS BEING ERECTED TO HIS MEMORY.

WITH NO HELP FROM THE ALLIES HE PROTECTED THE ARMENIANS FOR MONTHS FOR 60 DAYS, AT ONE PERIOD, HIS MEN LIVED ON BLACKBERRIES!

EVER LOYAL, WHEN HE FINALLY DISBANDED HE SOLD HIS OWN HORSES IN ORDER TO PAY HIS MEN.

HE DIED IN THIS COUNTRY WHILE SEEKING AID FOR HIS PEOPLE.

11/30 STOOKIE ALLEN

HE WAS EVER THE CHAMPION OF THE WEAK AGAINST THE STRONG.

ARMY MEN STILL TALK OF HIS FEATS, PERFORMED DURING THE WORLD WAR— HIS FAMOUS RETREAT INTO THE MOUNTAINS OF ZANGEZEUR – HIS GALLANT ATTEMPT TO DESTROY THE BRIDGE AT JULFA, AND HIS CAPTURE OF BITLIS.

— A GENTLEMAN AND A HERO —

Գ. ՄԱՍ

1919–1927

«Մարդ ոչ հերոս, ոչ ալ կռուող կը ծնի.
զէնքն է որ մարդուն կռուելու ընդունակութիւն կու տայ
եւ դիմադրութեան ոգի կը ստեղծէ անոր մէջ»:
ՋՕՐ. ԱՆԴՐԱՆԻԿ
(Մարտական Հրահանգներ, 1906, էջ 78)

Գլուխ Առաջին.– *Ազգային Հերոսը պանդխտութեան մէջ. Փոքրիկ Հայաստանը անդամահատելու կայսերական ճիգեր.*

ՋՕՐ. ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆ ԿԸ ՄԵԿՆԻ

Շուրջ 30 տարիներու մաքառումներէ, յաղթական խոյանքներէ եւ յուսախաբութիւններէ ետք, Զօր. Անդրանիկը յոգնած էր մարմնով եւ ընկճուած՝ սրտով ու հոգիով:

Անվեհեր մարտիկը իր կեանքին դառնագոյն յուսախաբութիւնը ունեցած էր Էրզրում անառիկ բերդաքաղաքին մէջ, երբ այնքա՛ն մօտեցած կը թուէր իրականացումը իր քաղաքական իտէալին եւ փայփայած երազներուն: Բայց դժբախտաբար, հայ զինուորը, վարակուած իր մեծերու թուլութենէն եւ անվճռակամութենէն, մերժած էր կուրծք տալ թշնամիին եւ նահանջած՝ «առանց երգի»...:

Անկարելի առաքելութիւններու մէջ ինքզինքին գերազանցող եւ յոյժ աննպաստ պայմաններու տակ առիւծի պէս կռուող Սասնոյ քաջերը չկային Էրզրումի պարիսպներուն տակ...: 1894-ի, 1904-ի եւ 1914-ի նախճիրները ֆիզիքապէս սպառած էին զանոնք: Սպղտանց Մակարի պէս նահանջի անգիտակ մարտիկներուն թիւը խի՛ստ նուազած էր Թիֆլիսի Ազգ. Խորհուրդի զինուորական չարքերուն մէջ: Անոնց տեղը գրաւած էին դաւաճան Բէժանբէկովներն ու զարաբաղցի երկչոտ զինուորները, որոնց համար Թրքահայոց Կարինը իրենց հայրենիքը չէ՛ր...:

Պաթումի դաշնագրով ստեղծուած Հայաստանի Հանրապետութիւնը վստահութիւն չէր ներշնչած Զօր. Անդրանիկին, որովհետեւ ան հաւատք չունէր հայոց անկախութիւն պարտադրող թուրքերուն անկեղծութեանը վրայ...:

Պօղոս Նուպարի ցանկացած զօրահաւաքը չէր իրականացած: Պաթումի դաշնագրին մէկ պայմանն էր նաեւ որ Անդրանիկը պէտք էր ցրուէր իր բանակը, եւ հեռանար Հայաստանի սահմաններէն...: Թուրքերը ապագիւուա՛ծ *Հայաստան մը կ'ուզէին, եւ առա՛ց Անդրանիկի...:*

Թուրքերը անկախութիւն պարտադրելով Հայաստանի, զայն անջատած էին Ռուսիոյ հովանաւորութենէն եւ վերածած անտէր ու անպաշտպան գառնուկի մը. այլեւս ժամանակի հարց էր թէ չրջանի

ո՞ր մէկ բորենին ե՞րբ պիտի յարձակէր անմեղ գառնուկին վրայ, զայն վերջնականապէս յօշոտելու համար…:

Թուրքերու պարտադրած անկախ Հայաստանին մէջ, Անդրանիկը ոչ պաշտօն ունէր եւ ո՛չ ալ բանակ. հերոսին գործը վերջացած էր…:

Չօրավարը 250 զինուորներ հետը առած ճամբայ ելաւ դէպի Թիֆլիս, Ապրիլ 27, 1919-ին, ընկերակցութեամբ անգլիացի հազարապետ Կիպլընսի[1] *:

Նախ Զանգեզուրէն, յետոյ Էջմիածինէն եւ ապա…Հայաստանէն Անդրանիկի հեռացուելուն մէջ անգլիացիները դեր ունէի՞ն: Խօսքը տանք Վարդգէս Ահարոնեանի.-

«Անդրկովկաս ոտք դնելու առաջին օրուանից սկսած անգլիացիները ամէն կերպ թիկունք կանգնեցին Ազրբէյջանին եւ աչխատեցին Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը՝ մեր հինաւուրց Արցախն ու Սիւնիքը՝ ենթարկել Ազրբէյջանի տիրապետութեան: Անգլիացի զօրավար Թամսընի հաւանութեամբ Ազրբէյջանը Ղարաբաղի եւ Զանգեզուրի ընդհանուր նահանգապետ նչանակեց հայատեաց եւ ջարդարար Խոսրով բէգ Սուլթանովին: Ղարաբաղի հայութեան դիմադրական կորովը կոտրելու համար ազրբէյջանցիները, անգլիացիների ներկայութեամբ, քանդեցին եւ կոտորեցին մի քանի հայկական գիւղեր: Չնայած ազրբէյջանցիների այդ բարբարոսութեան, անգլիացիները մինչեւ վերջ աչխատեցին հազարամեակներով Հայաստանի մաս կազմած Արցախ-Ղարաբաղը դնել արիւնարբու Սուլթանովի իչխանութեան տակ:

Եւ յաջողեցրին: Ազրբէյջանը իրեն միացրեց հայկական Ղարաբաղը:

Նոյնը արեց երկու տարի յետոյ նաեւ Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարութիւնը, Ղարաբաղը Ազրբէյջանին միացնելով եւ ջա-

---

[1] Richard G. Hovannisian, *The Republic of Armenia,* Vol. I, p. 191 (Footnote 92).

* *Անդրանիկի «Թիկնապահ Զինուորը» կ'ըսէ.- «Չօրավարը քսան զինուած զինուորներ առնելով իր հետ Էջմիածնէն Թիֆլիս եկաւ անգլիացի քօլօնէլ Մր. Կիպլընսին հետ միասին: Չօրավարը այս զինուած ուժը եւ 20 սնտուկ փամփուչտները ճամբայի պաչտպանութեան համար առած էր կասկածելով Պօրչալուի թաթարներէն»:*

Ո՞ր մէկը ճիշդ է. Փրոֆ. Ցովհաննիսեանի յիչած 250՛ զինուորը, թէ Թիկնապահ Զինուորին թուած 20 զինուորը:

Հաւանաբար Անդրանիկ Էջմիածինէն ճամբայ ելաւ 250 զինուորներով, «պաչտպանուելու համար Պօրչալուի թաթարներէն», իսկ վրաց սահմանը հասնելէ ետք, Վրաստան մտաւ միայն 20 զինուորներով:

նալով նաեւ Զանգեզուրը կորզել Հայաստանից եւ ենթարկել Ազըրբէյջանին:

Դա մէկն էր այն հազուագիւտ դէպքերից, երբ աչխարհակալ Անգլիան եւ «բանուորա-գիւղացիական» Ռուսաստանը դաչնակցեցին, ոտքի տակ տալու մի փոքր ժողովրդի՝ հայութեան՝ անկապտելի իրաւունքը իր հինաւուրց հայրենիքի մի մասի վրայ:

Այդ միեւնոյն վիճակին պիտի ենթարկուէր նաեւ Զանգեզուրը, եթէ զանգեզուրցիները վճռած չլինէին կեանքի գնով պաչտպանել իրենց ծննդավայրը:

Ղարաբաղից Զանգեզուր վերադարձած Անդրանիկը մնաց Զանգեզուրում մինչեւ 1919-ի Փետրուար ամսի վերջը, երբ բացւում են Սիւնեաց Աչխարհից դէպի Արարատեան Դաչտ տանող ճանապարհները: Այդ ժամանակ, անգլիացիների պնդումի վրայ, Անդրանիկը համաձայնեց հեռանալ Զանգեզուրից (*ընդգծումը ինձմէ, Ա. Զ.*): Անգլիական բանակի սպայ Գիբբնսի ուղեկցութեամբ, Անդրանիկը իր զօրամասով Զանգեզուրից իջաւ էջմիածին, ուր մի առժամանակ մնալուց յետոյ զօրացրեց իր զօրագունդը, զէնքերն ու ռազմամթերքը յանձնեց Գէորգ Ե. Կաթողիկոսին, ապա, Թիֆլիսի վրայով անցաւ արտասահման»[2]:

Անդրանիկի հեռացուիլը Անդրկովկասէն կրնար համապատասխանել անգլիացիներու թաթարասէր քաղաքականութեան. այսուհանդերձ, անոր հեռանալուն գլխաւոր պատճառը անգլիացիները չէին. այլ՝ հայ-թուրք համաձայնութիւնը, ըստ որուն՝ Անդրանիկ պէտք էր ցրուէր իր զօրագունդը եւ հեռանար Հայաստանէն:

Զօր. Անդրանիկը իր 5000 քաջարի զինուորներով կրնար խոչընդոտ մը հանդիսանալ, Հայաստանի նկատմամբ թուրքերու ապագայի մութ ծրագիրներուն համար. հետեւաբար, անոնք պահանջեցին հերոսին հեռանալը Հայաստանի սահմաններէն:

Հայկական Հանրապետութեան ղեկավարները ընդառաջեցին թուրքերու պահանջին, որովհետեւ ընտրութիւն չունէին. անոնք Պաթումի մէջ ընդունած էին թուրքերուն դրած բոլո՛ր պայմանները, հետեւաբար այս մէկը բացառութիւն չէր կրնար կազմել:

Հայաստանէն հեռանալուն մասին, ինքը՝ Զօր. Անդրանիկ, կու տայ հետեւեալ բացատրութիւնը.-

...«Թերթերու կողմէ տարածուած այն լուրը, թէ անգլիական սպառնալիքի կամ խնդրանքի տակ հեռացած եմ Զանգեզուրէն, բոլորովին սխալ է. ես հեռացած եմ որոշ քլիքի մը կատարած անվերջ

---

[2] Վարդգէս Ահարոնեան, Անդրանիկ, էջ 165-166:

դաւադրութեանց, խոչընդոտներուն, գիս ու իմ զօրաբանակս քայքայելու անհամար խաղերուն պատճառաւ»[3]:

Մինչեւ էջմիածին հասնիլը, Անդրանիկի «Հայկական Առանձին Հարուածող Զօրամաս»ի զինուորներուն թիւը նօսրանալով հասած էր 1350-ի: Երեւանի կառավարութեան հետ իր ունեցած դժուարութիւններուն եւ անգլիացիներու Անդրկովկասեան դիւանագիտական սադրանքներուն հետեւանքով, Անդրանիկ – միշտ հազարապետ Կիպլինի ուղեկցութեամբ – ձգեց Հայաստանի հողը եւ ճամբայ ելաւ դէպի օտար ափեր:

Երբ Վրաստանի սահմանագլուխը հասան, հազարապետ Կիպլինս հարցուց Անդրանիկին թէ վրաց կառավարութիւնը արդեօք պիտի արտօնէ՞ր որ ինքը քսան զինուորներով Թիֆլիս մտնէ:

Զօրավարը պատասխանեց թէ ինք անմիջապէս պիտի հեռագրէ Վրաստանի արտաքին գործերու նախարար Պր. Կեփեչկորիին թէ ինք Թիֆլիս կու գայ: Անդրանիկ հեռագրին մէջ ըսաւ.- «Ես իմ 20 զինուորներուս հետ միասին ձեր մայրաքաղաքը կու գամ քանի մը օր հիւր ըլլալու եւ անկէ Պաթում եւ արտասահման մեկնելու»[4]:

Կեփեչկորին կէս գիշերին ինքնաշարժներ ղրկեց Անդրանիկը եւ իր հետեւորդները պատուով ընդունելու համար:

Զօրավարը Ջանգեզուր գտնուած միջոցին լսած էր թէ Հայաստանի Հանրապետութեան բանակի միաւորներ, Դրոյի հրամանատարութեամբ բախում ունեցած էին Վրաստանի սահմանապահ զինուորներուն հետ:

Թիֆլիս ժամանելէն հինգ օր ետք, արտաքին նախարար Կեփեչկորի լուր ղրկած էր Զօր. Անդրանիկի թէ կը փափաքի հանդիպում մը ունենալ հետը:

Զօրավարը բանաստեղծ Ցովհ. Թումանեանը իբր թարգման հետը առնելով եւ քանի մը թիկնապահներու ընկերակցութեամբ, գնաց Կեփեչկորիի պալատը (Կովկասի նախկին փոխարքայ Մեծ դուքս Նիկոլայ Նիկոլայեվիչի պալատն էր):

Պաշտօնական ընդունելութենէ ետք, սիրալիր ու քաղաքավարական մթնոլորտի մէջ խօսակցութիւնը դարձաւ վերջին օրերու հայ-վրացական բախումներուն վրայ:

Անդրանիկ ըսաւ.- Կ'ուզեմ ցաւակցութիւններս յայտնել երկու կողմերէն իննկած զինուորներուն համար:

---

[3] *Ա. Եափուճեան*, Հայաստանի Հանրապետութեան Քաղաքական, Զինուորական, Տնտեսական, Ընկերային Կացութիւնը, էջ 267:

[4] Զօր. Անդրանիկի Կովկասեան Ճակատի Պատմական Օրագրութիւնը, էջ 149:

— Մենք ալ կը ցաւինք տեղի ունեցած անախորժ դէպքին համար, — պատասխանեց Կեկեչկորին, եւ աւելցուց.–

— Պզտիկ քննութիւն մը կատարէ. հարցուր հայերուն թէ որո՞ւնն է յանցանքը: Եթէ մենք էինք նախայարձակը եւ մերն է յանցանքը, ես պատրաստ եմ այդ սխալը քաւելու, Ջօր. Անդրանիկ:

Անդրանիկ պատասխանեց.–

— Ես վաղը պիտի մեկնիմ, եւ իրաւունք չունիմ քննութիւն կատարելու: Միջադէպին համար ի՞նչ բանով մեղաւոր են հայոց հազարաւոր որբերն ու ժողովուրդը: Դուք Պաթումէն-Երեւան երկրող երկաթուղագիծը փակեցիք սովի ենթարկելով զանոնք: Կուչ կ'ընեմ ձեր գթութեան որ հրամայէք Պաթումէն-Երեւան երկաթուղագիծը բանալ եւ փրկել անմեղ ժողովուրդը:

Օր մը ետք երբ Անդրանիկ իր հետեւորդներով Պաթում կը մեկնէր, բոլոր կայարաններուն մէջ վրացի զինուորները պաշտպանութեան համար դիրքեր բռնած էին եւ պատիւներով ընդունեցին հայ հրամանատարը:

Երբ Անդրանիկ Պաթում հասաւ, 70 վագօններ ալիւր կը բառնային Երեւան ղրկելու համար[5]:

ՋԱՆԳԵԶՈՒՐԸ ԱԶՐԲԷՋԱՆԻ ԿՑԵԼՈՒ ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ՅԱՄԱՌ ՓՈՐՁ

Անդրանիկի Անդրվկովկասէն հեռանալը – կամ հեռացուիլը – կը համապատասխաներ անգլիացիներու թաթարանպաստ քաղաքական խաղերուն եւ ազրբէյջանցիներու ծրագիրներուն:

Հերոսին Հայաստանէն հեռացուիլը թուրքերո՛ւն պահանջքն էր, որովհետեւ անոնք յստուկ ծրագիր ունէին Հայաստանի Հանրապետութեան նկատմամբ, խաղաղութեան վեհաժողովէն ետք...: Իսկ Զանգեզուրէն հեռացուիլը՝ անգլիացիներո՛ւ պնդումով էր, որովհետեւ անոնք ալ ա՛յլ ծրագիր ունէին Զանգեզուրի համար...:

Անդրանիկի «Հայկական Առանձին Հարուածող Զօրամաս»ը – որ ենթակայ չէր Երեւանի կառավարութեան – հեռանալով Զանգեզուրէն, պարապուրթիւն մը թողուցած էր գաւառին մէջ, եւ այդ պարապուրթիւնը, անգլիացիներու քաջալերանքով, ուզեցին լեցնել ազրբէյջանցիները:

Անգլիացիներուն համար Զանգեզուրը Ազրբէյջանի յանձնելու արգելքը Անդրանիկն էր. հիմա որ այդ արգելքը վերցուած էր,

---

[5] Նոյն, էջ 152:

անոնք ուզեցին ա՛յդ գաւառն ալ կցել Ազրբէյջանի – ինչպէս որ ըրած էին Ղարաբաղի պարագային – թաթարները սիրաշահելու եւ Պաքուի նաւթահորերուն տիրանալու նպատակով:

Անդրանիկի զօրքին Զանգեզուրէն մեկնելէն ետք, ազրբէյջանցիներուն ախորժակները աւելի սրուեցան Զանգեզուրի նկատմամբ:

Գաւառի Հայոց Ազգային Խորհուրդը պարէն եւ զինամթերք պահանջեց Երեւանէն: Ազրբէյջանցիները Տոքթ. Սուլթանովը նշանակեցին իբր Ղարաբաղի եւ Զանգեզուրի կառավարիչ, եւ այս որոշումը կը վայելէր նեցուկը անգլիական զինուորական առաքելութեան: Զանգեզուրի հայերը խնդրեցին Քաջազնունիի կառավարութենէն որպէսզի հայ կառավարիչ մը նշանակէ Զանգեզուրի համար, բայց Երեւանի կառավարութիւնը չէր ուզեր բացէ ի բաց անգլիացիներուն հակառակ դիրք որդեգրել, ուստի անչշուկ եւ առանց յայտարարութեան ղրկեց դերգնդապետ Արսէն Շահմազեանը իբր կառավարիչ Զանգեզուրի նահանգին: Տեղացի հայերը, դաշնակցական, պոլշեւիկ կամ անկուսակցական, կազմակերպուեցան եւ պատրաստուեցան ապարէզ կարդալու ազրբէյջանցիներուն, եւ ի պահանջել հարկին՝ նոյնիսկ անգլիացիներուն[6]:

Անգլիացիները սպառնալիքով ուզեցին վհատեցնել զանգեզուրցիներուն որ ընդունին ազրբէյջանական իշխանութիւնը Զանգեզուրի եւ Ղարաբաղի վրայ: Անոնք Գորիս ղրկեցին Զօր. Շըթըլուրըթը, համոզելու համար հայերը որ տեղի տան եւ Զանգեզուրը յանձնեն Ազրբէյջանի: Հայերը ոչ միայն տեղի չտուին, այլ ուժի ցուցադրութեամբ ստիպեցին Շըթըլուրըթին, որ ձեռնունայն վերադառնայ Պաքու: Շըթըլուրըթը, Զօր. Թամսընի հրահանգով, սպառնաց նոյնիսկ օդային ռմբակոծումի ենթարկել Զանգեզուրի հայերը, բայց չյաջողեցաւ վհատեցնել քաջարի զանգեզուրցիներուն[7]:

Շըթըլուրըթի ձախող առաքելութենէն ետք, անգլիացիները գնդապետ Մանք-Մէյսընը գործի լծեցին որպէսզի Զանգեզուրը ամէն գնով կցեն Ազրբէյջանի, սակայն, դարձեալ յաջողութիւն չունեցան: Գորիսի մէջ տեղի ունեցած ժողովի մը ընթացքին, Մայիս 2, 1919-ին, զանգեզուրցիները հետեւեալ պաշտօնական պատասխանը տուին Մանք-Մէյսընի.-

1.- Հայաստանի Հանրապետութեան մաս կազմող Զանգեզուրի դէմ որեւէ նախայարձակում պիտի դիմակալուի երկաթեայ բռունցքով:

2.- Հայաստանի Հանրապետութեան սահմաններէն դուրս բը-

---

[6] Richard G. Hovannisian, *The Republic of Armenia*, Vol. I, p. 192-193.

[7] Նոյն, էջ 193:

նակող որեւէ խաչնարածներու մուտքը արգիլուած է Զանգեզուրի լեռները:

3.- Ազրբէյջան պէտք չունի Զանգեզուրի կարգ-կանոնին հրաւիրելու, որովհետեւ հոն կարգ-կանոն կը տիրէր նոյնիսկ երբ ամբողջ Կովկասն ու Ռուսիան անիշխանութեան մատնուած էին:

4.- Համաշխարհային Խաղաղութեան Վեհաժողովը հրահանգած է որ վիճելի շրջաններու մէջ statu quo պահպանուի, մինչեւ որ կարգադրութիւն մը յայտարարուի: Զանգեզուրը պէտք չէ բացառութիւն կազմէ այդ օրէնքին:

5.- Համաշխարհային պատերազմի թուրք-թաթարական արկածախնդրութիւններուն ամբողջ տեւողութեան, Զանգեզուրը կրցած էր պահպանել իր ազատութիւնն ու վարչական կառոյցը. առաջին անգամ Զանգեզուր ոտք կոխող Դաշնակից սպաներ կրնան հաստատել այս անփոփոխելի իրողութիւնը:

Քաջարի զանգեզուրցիներու վճռակամ յայտարարութիւնը կը վերջանար սպառնական ոճով մը.- «Մեր ինքնավարութեան դէմ որեւէ ոտնձգութիւն, փոյթ չէ թէ որուն կողմէ եկած ըլլայ ան, պիտի խախտէ չրջանի statu quo, եւ պիտի հանդիպի մեր յարատեւ դիմադրութեան եւ հակահարուածներուն»[8]:

Հայոց եւ ազրբէյջանցիներու միջեւ անխուսափելի բախումները, որոնք սկսած էին Ապրիլի կէսէն ասդին, սաստկացան: Զանգեզուրի զինուորական կազմակերպութեան չեչտակի եւ չչմեցուցիչ հարուածներուն տակ, կեդրոնական Զանգեզուրի մահմետականներն ու դուրսէն եկած «խաչնարած»ները չուտով դուրս չպըրտուեցան ոչ միայն Զանգեզուրի սահմաններէն անդին, այլ նաեւ Արաքս գետէն ալ անդին մինչեւ Պարսկաստան[9]:

Ազրբէյջանի կառավարութիւնը բողոքագիրներ ղրկեց Երեւանի կառավարութեան, իսկ Խոսրով պէկ Սուլթանովը «Ազրբէյջան» թերթին մէջ յայտարարեց որ հայ հրոսախումբեր գոցած են ճամբաները եւ արգիլած 10 հազար իսլամ վրանաբնակ խաչնարածներուն եւ 150 հազար ոչխարներուն եւ այլ կենդանիներուն վերադարձը դէպի Ազրբէյջան[10]:

Պաքուի եւ Խոսրով պէկ Սուլթանովի սպառնալիքները ոչ մէկ օգուտ ունեցան: Զանգեզուրի հայերը, անգոսնելով Պաքուի կառա-

---

[8] Նոյն, էջ 194 (Տես Ս. Վրացեան, Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 302-303):

[9] Նոյն, էջ 194:

[10] Նոյն, էջ 194:

վարուքեան եւ անգլիացի սպաներուն սպառնալիքները, յամառօրէն կառչեցան իրենց դիրքերուն:

Կատարուած իրողութեան եւ զանգեզուրցիներուն պողպատեայ վճռակամութեան առջեւ, անգլիացի կայսերապաշտները տեղի տուին եւ փոխելով իրենց քաղաքականութիւնը, ընդունեցին Զանգեզուրի սեպտեմբերեան, պայմանաւ որ Լեռնային Ղարաբաղը Ազրբէյջանի ենթարկուի: Մայիս 29-ին, անգլիական 27-րդ զօրաբաժնի նոր հրամանատարը՝ Զօր. Քորի, հրահանգեց Շրթըլուըրթին որ տեղեկացնէ ազրբէյջանցիներուն հետեւեալը.- «Զանգեզուրի դէմ որեւէ բռնի վարչական միջոցառում պիտի նկատուի զինուորական նախայարձակում մը իրենց կողմէ»: Երեք օր ետք Անգլիացի հրամանատարը տեղեկացուց Հայաստանի Հանրապետութեան փոխ-վարչապետ Ալ. Խատիսեանին, թէ Ազրբէյջան հրահանգ ստացած է հրաժարելու իր կամքը պարտադրելէ Զանգեզուրի հայոց վրայ: Հրամանատար Քորին կ'ուզէր ցոյց տալ թէ գլխաւոր զիջում մը ըրած է հայոց. այսուամենայնիւ, հայերը իրենք-զիրենք երախտապարտ չզգացին անոր հանդէպ[11]:

ԱՆԴՐԱՆԻԿԸ ՕՏԱՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Զօր. Անդրանիկի արտաստհմանեան ուղեծիրի գլխաւոր կայաններէն մէկն էր Փարիզը: Մայրաքաղաքի Արեւմտահայոց Համագումարը տակաւին չէր փակուած, սակայն Ազգային Պատուիրակութեան ընտրութեննէն վերջ, Համագումարը կորսնցուցած էր իր թափն ու հետաքրքրութիւնը: Մասնակցողներուն թիւը այն աստիճան պակսած էր, որ կարծես համագումարը փակուած ըլլար:

Փարիզի մէջ պաշտօն տրուած էր բնիկ զէյթունցի Փրոֆ. Հայկ Ա. Արամեանին որ Զօր. Անդրանիկն ու իր երկու թիկնապահները՝ հարիւրապետ Տոքթ. Հայկ Պոնապարթեանն ու հարիւրապետ Ճիմ Զանգալեանը դիմաւորէ եւ զանոնք առաջնորդէ քաղաքին մէջ, իբրեւ ուղեցոյց եւ թարգման:

Հայկ Արամեան հիւրերուն կը հանդիպի Ֆրանսուա Բրըմիէռ հրապարակին վրայ, եւ զանոնք կ'առաջնորդէ Փարիզի հայոց եկեղեցին: Հոն զիրենք կը դիմաւորէ Փարիզի Հայոց Առաջնորդ Վռամշապուհ Եպս. Քիպարեանը: Առաջնորդ Սրբազան Հայրը, հայրենակիցը Զօր. Անդրանիկի, յեղափոխական մկրտած էր հերոսը Շապին Գարահիսարի մէջ, Անդրանիկի երիտասարդական տարիներուն:

---

[11] Նոյն, էջ 195:

Վռամշապուհ Եպիսկոպոս «սրտազեղ ողջագուրումներով եւ համբոյրներով» կ'ընդունի իր հայրենակից Զօր. Անդրանիկը:

Կարճ պատուասիրութենէ մը ետք, Հայկ Արամեան կ'առաջնորդէ Զօր. Անդրանիկն ու իր թիկնապահները Հոթէլ Մեթրոփոլ, իբրեւ հիւրերը Հայ Ազգ. Պատուիրակութեան:

Պանդոկին մէջ Զօր. Անդրանիկ կ'իմանայ որ Փարիզի կիսապաշտօնական եւ Թրքասէր «Թան» թերթը Թրքահիրական յօդուածներ կը հրատարակէ, հայոց մասին աննպաստ լուրեր տալով թէ՛ Կովկասէն եւ թէ՛ ալ Կիլիկիայէն:

— Պատրաստ եղիր, զէյթունցի թարգման, — կ'ըսէ Անդրանիկ Արամեանին, — վաղը երթանք եւ մէյ մը երես առ երես գանք սա Թրքասէր «Թան»ի հետ:

Յաջորդ օր, կ'ընդունուին թերթի տնօրէններէն Հէպրաուի կողմէ: Զօրավարը, դառնալով դէպի Արամեան, «կէս հրամայական չեչտով կը պատուիրէ, բացէն հասկնալու թէ՝ ի՞նչ պատճառով, չորս տարի կողք կողքի Թուրքերուն դէմ կռուելէ ետք, յաղթութեան վայրկեաններուն իսկ համաձայնական տէրութիւնները պաշտպան կը կանգնին Թուրքին, դրժելով իրենց իսկ դաշինքով վաւերացուած յանձնառութիւնները»[12]:

Տնօրէնը նախ բոլոր պատասխանատուութիւնը Անգլիոյ վրայ կը ձգէ, իսկ երկար հարցուփորձէ ետք, կ'ընդունի որ «մեծ սխալներ կը գործուին», մանաւանդ, – կ'ըսէ ան, – «Կիլիկիան պէտք էր վերածըներ իբրեւ Լուսինեանց եւ Ռուբինեանց հայկական թագաւորութիւնը»...:

«Թան» թերթը յաջորդ օրը յօդուած մը կը հրատարակէ «Զօր. Անդրանիկի ազնուական կերպարանք»ին մասին, միեւնոյն թիւին մէջ զետեղելով Թրքասէր խմբագրական մը...:

Զօր. Անդրանիկ դժգոհ ըլլալով Ֆրանսայի Թրքասէր հակումներէն, չէր ուզած նոյնիսկ այցելել Նափոլէոնի դամբարանը: Ան նպատակ ուներ օր առաջ Կիլիկիա երթալու, բանակ կազմելու հոն տեղատրուած հայերէն եւ պայքարելու Կիլիկիոյ ազատագրումին համար:

Դառնալով դէպի Հայկ Արամեանը, Անդրանիկ կ'ըսէ.–

— Ի՛նչ որոչեցիր երէկ, չուտ ըսէ: Դուն գիտես որ մի քանի օրէն ճամբայ կ'ելլեմ դէպի Կիլիկիա, լաւ կ'ըլլայ որ հետս գաս:

Հայկ Արամեան որ աւելի խանդավառ էր Զօրավարը Նափոլէոնի դամբարանը տանելու քան թէ Կիլիկիոյ ազատագրութեան հարցով զբաղելու, կը պատասխանէ.–

---

[12] *Փրոֆ. Հայկ Ա. Արամեան*, Զօր. Անդրանիկ Փարիզի մէջ, «*Պայքար*» *Տարեգիրք*, 1961, էջ 97:

«— Ջօրավա՛ր, մի՛ մերժէք սա մէկ խնդրանքս: Ֆրանսայի շատ մը զօրավարներ, ներշնչման անսպառ աղբիւրով պողպատուելու համար, նախ կ՚այցելեն Նափոլէոնի չիրիմը: Չէ որ դեռ անցեալները մարաջախտ Ֆոչ կ՚ըսէր. «Մեր ահեղ մարտնչումներուն մէջ միշտ ներկայ էր Նափոլէոնի ոգին»...[13]:

Անդրանիկ վերջապէս կը գիջի, ըսելով.

— Երթա՛նք, բայց կարճ ըլլալու է...:

Ազգային Պատուիրակութեան նախագահ Պօղոս Նուպար փաշան բան չէր խնայած՝ Ջօր. Անդրանիկին ընելու համար ամէն պատիւ: Ան տարաւ Ջօրավարը ներկայացուց Ֆրանսայի նախագահ Պր. Փուանքարէի, որ սիրալիր ընդունելութեամբ մը ասպետութեան եւ սպայութեան աստիճաններ չնորհեց անոր:

Անձնական հիւրասիրութիւններէ ետք, Պօղոս Նուպար կիսապաշտօնական ճաշ մըն ալ տուաւ ի պատիւ իր հիւրին, Պատուիրակութեան պաշտօնատան մէջ: Անդրանիկի նախկին ընկերները վերապահ վերաբերմունք մը ցոյց տուին անոր հանդէպ. այս պատճառով, Պօղոս Նուպար ճաշկերոյթին հրաւիրած էր միայն Համագումարի նախագահ Պր. Նորատունկեանը, Վահան Փափազեանն ու Աւետիս Թէրզիպաշեանը[14]:

Անդրանիկ ճաշկերոյթին հասաւ կէս ժամ ուշ, ընկերակցութեամբ իր թիկնապահ՝ հարիւրապետ Տօքթ. Պոնափարթին*: Ջօրավարը, սեղանին վրայ, մինչեւ վերջը տխուր էր եւ լուռ: Փաշան, իր սովորական զուարթախոհութեամբ ուզեց փոխել Անդրանիկի տրամադրութիւնը, բայց ի զուր: Ամէն մարդ անհամբեր էր իմանալու հերոսին անտրամադրութեան պատճառը:

Ճաշը աւարտելէ ետք, Փաշան Թէրզիպաշեանին դիմեց բան մը հասկնալու համար, իսկ այս վերջինը խոստացաւ թիկնապահ-թարգման Պոնափարթէն կորզել Անդրանիկի անտրամադրութեան գաղտնիքը:

---

[13] Նոյն, էջ 98:

[14] Ա. Թէրզիպաշեան, Անդրանիկ, Փարիզ, 1942, էջ 383:

* Տօքթ. Հայկ Պոնափարթեանը բնիկ Մալաթիացի էր: Իբրեւ բժիշկ, 1915-ին հարկաւոր էր Թուրք զինուորական հրամանատարութեանը, հետեւաբար իրաւունք եւ ապահովութիւն տրուած էր իրեն ծառայելու Թուրք բանակին մէջ:

Պատերազմական ճակատին վրայ, զինուորական դիրքերուն վիրաւորները խնամելու գացած ատեն, ան կ՚որոշէ լքել Թրքական բանակը եւ Կովկաս անցնիլ: Ձիուն վրայ նստած, սրընթաց կ՚անցնի ռուսական կողմը, Թրքական գէնքերէ արձակուած գնդակներու տարափին տակ, ողջ-առողջ կը հասնի Կովկաս եւ կը մտնէ Անդրանիկի գունդին մէջ եւ կը մնայ այնտեղ մինչեւ պատերազմին վերջը:

Պօղոս Նուպար փաշա հիացած էր թիկնապահ Պոնափարթի չիքութեանը վրայ:

Արդարեւ, բժիշկը՝ իր թարմ եւ նուրբ դիմագիծերովը, փոքր բայց վայելուչ հասակին վրայ կրած լաւ կտորէ եւ լաւ կտրուած խաքի համազգեստովը եւ կարմրագոյն փայլուն գօտիովը եւ մոյկերովը «մատը խածնել կու տար նոյնիսկ ամերիկացի սպաներու, որոնք, այդ օրերուն, ամէնէն չիքերն էին Փարիզի մայթերը ողողող ամենազգի սպաներուն»[15]:

Քովի մեծ սրահէն հնչող Համագումարի զանգակին ձայնը կտրեց կողմնակի խօսակցութիւնները եւ ներկաները՝ մէջերնին ըլլալով հիւրերը, փութացին ժողովասրահ: Նիստը բացուած էր եւ օրակարգին առաջին նիւթը՝ Գափիթէն Պօնափարթի զեկոյցն էր:

Շահեկան է Ա. Թէրզիպաշեանի նկարագրութիւնը Տօքթ. Պօնափարթի ելոյթին.-

«Ան նախ ըսաւ թէ կարճ պիտի խօսէր, ինչ որ քիչ բան չէ հայ բանախօսի մը համար, յետոյ, մաքուր հայերէնով մը, որուն, ամէն անգամ չենք հանդիպիր եւ, իր մասին չըսելու խօսք մը, որուն աւելի քիչ անգամ կը հանդիպինք, սկսաւ ընդհանուր ուրուագիծ մը տալ Կովկասի եւ մասնաւորապէս Հայաստանի անցնող դէպքերուն եւ ներկայ դրութեանը: Յարգելի բանախօսը նիւթէ նիւթ չատ ցատկեց, յետոյ խոստովանելով ուրացաւ կարգ մը բաներ, մինչ, եղան ուրիշ բաներ, զորս ուրանալով էր որ ան խոստովանեցաւ: Այսպէս թէ այնպէս, զեկոյցը անցած էր արդէն կարճութեան սահմանը, երբ Անդրանիկ, որուն համար նորութիւն մը չէին պարունակեր իր թիկնապահին խօսքերը, գուցէ նաեւ անոր համար՝ որ իր անչէջ սիկարէթին մուխովը կը զգար որ նեղութիւն կը պատճառէր քովը նստող Փաշային, սրահէն դուրս ելաւ: Հազիւ թէ սրահին դուռը Անդրանիկի ետեւէն գոցուած էր, որ Պօնափարթ հոգեփոխուեցաւ կարծես: Ո՛ւր են այլեւս անոր հանդարտութիւնը, ո՛ւր անոր խօսքերուն համեստութիւնը: Ան սկսաւ ոչ միայն բարձրացնել ձայնն ու չեչտը, այլ նաեւ տարածել խօսքերուն նիւթն ու տարողութիւնը:

Ներկաներուն նայուածքները սկսան զիրար հարցուփորձել. ոչ ոքի՝ անոնցմէ, գաղտնիք մնաց որ Անդրանիկի ներկայութիւնը խիթ մը եղած էր յարգելի զեկուցողին զգացումներուն յորձանքին դէմ, որ հիմա, ի չգոյէ խցիկին, ան կը յորդէր ջրվէժի մը պէս, անոր յատուկ մռնչուններով եւ փրփուրներով եւ որպէս թէ խօսքերուն ուժն ու կրակը բաւական եղած չըլլային, զեկուցանողը սկսաւ իր խօսքերուն ազդեցութեան ի սպաս բերել ձեռքի չարժումներ՝ այն աստի-

---

[15] Նոյն, էջ 385:

ճան խիստ, այն աստիճան տարածուն, որ քովը գտնուող Համագումարի անդամներէն Փրոֆ. Ա. Խաչատուրեան՝ խոհեմութիւն համարեց իր աթոռը անվտանգ հեռաւորութեան մը վրայ փոխադրել:

Ձեռքի չարժումները, սակայն, երթալով սկսան անբաւական գալ. անոնք հետզհետէ անցան յարգելի Գափիթէնին իրանին: Արդարեւ, րօպէներ կ'ըլլային, ուր յարգելի բանախօսին արտայայտութիւնները կատղած հոդմի, եւ մռնչող ծովի երեւոյթը կ'առնէին, որ ատեն սովորական ժէսթեր աննշմարելի՝ ան պէտք կը զգար ոտներուն ծայրերուն վրայ բարձրանալով եւ կամ վիզն ու գլուխը ձգտելով՝ դէպի վեր սլանալու, դէպի իր խօսքերուն բարձրութիւնները:

Ներկաներու մէջ ընդ մէջ ծափահարութիւնները, որոնք չեմ յուսար թէ մէկ կէտէ էր որ կը մեկնէին – վասնզի հայերէն լաւ չհասկցողները բաւական թիւ մը կը կազմէին համագումարին մէջ – արդիւնքի մէջ կը միանային, արծարծելով բանախօսին կրակը:

Ի՞նչն էր որ այդ աստիճան կը յուզէր զեկուցողը: Բայց, միթէ յուզուիլ ուզող հայ բանախօսին համար, նի՞ւթ կը պակսէր այդ օրերուն – Թուրքին չարդին հետ կար Դաշնակիցներու խոստմնազանցութիւնը, թաթարներու դաւաճանութիւնը, վրացիներու նենգութիւնը, ցարին բռնատիրութիւնը, պոլշեւիկներու աւերը, մենշեւիկներու դաւերը: Միայն Դաշնակցականներու եւ Ռամկավարներու մասին – որոնցմէ էր որ կը բաղկանար Համագումարը – բան մը չըսաւ:

Որքա՞ն տեւեց Պօնափարթի խօսքը: Բայց, միթէ ժամացոյց ունի՞ պերճախօսութիւնը, որ պէտք է խոստովանիլ թէ բանախօսին տկար կողմը չէր բնաւ: Ցարգելի բանախօսը պէտք ունէր կրաւնտ վիթէս դնելու իր չրջանին մէջ, եւ որովհետեւ արագութեան չոգին ուրիշ բան չէր, եթէ ոչ Անդրանիկի բացակայութիւնը, վարպետ մեքենավարի մը պէս, ան առաւելագոյն օգուտը հանեց անկէ, վասնզի, հազիւ թէ Անդրանիկ՝ ոտքը սրահին սեմէն ներս կոխեց, որ Գափիթէն ժողվեց յանկարծ ձիուն սանձերը – փոխաբերաբար, վասնզի ասպետը ձիուն վրայ չէր գտնուեր – եւ թօնով մը, որ բնաւ չէր համապատասխաններ փաստերու կրակին, հանեց իր եզրակացութիւնը, որ, սակայն, մուկէ մը աւելի բան մը չէր փաստերուն լեռնանման բարձրութիւններուն քով»[16]:

Ցաջորդ առաւօտ Թէրզիպաշեան Օթէլ Մեթրոփոլ կ'երթայ Տոքթ. Պոնափարթը տեսնելու: Տոքթորը հոն չըլլալով կ'անցնի Անդրանիկին քով: Թէրզիպաշեան խօսքը կ'ընէ անոր ցուցաբերած սփինք-

---

[16] Նոյն, էջ 386–389:

սեան լուսթեան եւ անտրամադրութեան, Պօղոս Նուպար փաշայի սարքած ճաշկերոյթին ընթացքին: Անդրանիկ կը բացատրէ եղելութիւնը.-

«Երէկ առաւօտ, ես կատարեալ Աբիսողոմ աղա մը եղած էի, — կը սկսի պատմել ան: Քովս եկաւ Վահագն Նալբանդեան անունով հարիւրապետ մը որ կ'ուզէր իմ ծառայութեան մէջ մտնել:

Եթէ, այդ օրերուն, Տօքթ. Պոնափարթէն աւելի չիք զինուորական մը կար, այն ալ, ապահովաբար Գափիթէն Վահագն էր, Հընչակեան չէֆ մը, խարտեաշ, գեղադէմ եւ բարձրահասակ:

Ես երեք անգամ ըսի Գափիթէն Վահագնին թէ հանգստանալու եկած եմ, թէ աւելի բժիշկի պէտք ունիմ քան զինուորականի, բայց ինք երրորդ անգամ կրկնեց թէ իր երազն է իմ տրամադրութեանս ներքեւ գործել: «Իմ ալ երազս է որ զիս հանգիստ ձգէք» գոչեցի եւ զինք մինակ ձգելով Պոնափարթին հետ պանդոկին սրահը անցայ:

Հազիւ սիկարէթ մը ծխած, ներս մտաւ ուրիշ երիտասարդ մը եւ փափաք յայտնեց որ կ'ուզէ քովս աշխատիլ իբր թարգման: «Եօթը լեզուներ գիտեմ ես» ըսաւ երիտասարդը, եւ համրեց ութը հատ...:

Բացատրեցի թէ ես թարգման ունիմ, բայց երիտասարդը օձիքս չձգեց: Ի վերջոյ ձերբազատուեցայ իրմէ, բայց այս անգամ Պոնափարթը մէջտեղ չէ: Հեռաձայն ըրի իրեն սենեակը, բայց անկէ առաջ Գափիթէն Վահագնը իջաւ եւ դարձեալ կրկնեց իմ ծառայութեան տակ մտնելու իր երազը:

Առաջարկեցի որ Հայաստան երթայ եւ հոն ծառայէ, սակայն ան մերժեց, ըսելով՝ թէ Դաշնակցականները անկարելի է որ Հնչակեաններուն գործ տան: Օրինակ բերի ուրիշ Հնչակեան Գափիթէն մը՝ Ռուբէն Պապիկեանը, որուն, Կիլիկիոյ Ֆրանսական բանակէն հետը տարած եւ Երեւանի մայթերուն վրայ ցուցադրած խաքի համազգեստի եւ կարմիր մոյկերուն ի տես, Հայաստանի կառավարութիւնը մոռցած էր անոր Հնչակեանականութիւնը եւ զայն ոստիկանապետի պաշտօնին հրաւիրած: Այս օրինակն ալ զուր անցաւ եւ Գափիթէնը՝ այն առարկութեամբ՝ թէ Ռուբէն Պապիկեանը Հնչակեան չէֆ մը չէ եղած, պնդեց թէ «Հնչակեան չէֆերը կը մնան Դաշնակցականներուն աչքի փուշը»[17]:

Հետզհետէ աւելի անհամբեր, «Հնչակեանութիւնը մեռած է» գոռացի մարդուն երեսին եւ Պոնափարթը առնելով եկայ Նուպար փաշայի ճաշկերոյթին, կէս ժամ ուշացած...»:

Անդրանիկ այս պատմութիւնը Թէրզիպաշեանին պատմելէ ետք, ներս կը մտնէ իր թիկնապահը՝ Գափիթէն Պոնափարթ: Գափիթէնը,

---

[17] Նոյն, էջ 391-392:

տեղեկանալէ ետք խօսակցութեան նիւթին, կը պատմէ ուրիշ պատմութիւն մը.-

«Քանի մը օր առաջ Փաշայի (Անդրանիկի) հետ սեղնեակէն իջնելով ճաշասրահը երթալու վրայ էինք, երբ պանդոկին սրահին մէջ, ճամբանիս կտրեց երիտասարդ մը, ըստ իրեն, Երաժշտանոցի դասընթացքներուն հետեւող մը, որ՝ ընթացքը աւարտելու համար բարերարի մը օժանդակութեան պէտքը բացատրելով՝ Անդրանիկէ յանձնարարական մը խնդրեց՝ փարիզաբնակ հայ միլիոնատէրերէն մէկուն վրայ: Փաչան առարկեց թէ նոր հասած էր Փարիզ, թէ ոչ ոք չէր ճանչնար: «Բայց անոնք ձեզ կը ճանչնան» ըսելով, մարդը պընդեց, եւ անվերջ գովեստն ըրաւ իր երաժշտական տաղանդին, մանաւանդ ձայնին, որուն ապացոյցն ալ, այդ նեղ րոպէին, տալ ուզեց, կտոր մը երգելու իր առաջարկով. տարօրինակ առաջարկ մը, որուն մերժումը՝ Անդրանիկ յարմար պատմութեան մը մէջ դրաւ. «Արծիւը – պատմեց ան – անգամ մը, գանարեա մը կը բռնէ եւ երբ զայն ուտելու կը պատրաստուի, գանարեան՝ արծիւէն կը խնդրէ խնայել իր կեանքին եւ փոխարէնը՝ կ'առաջարկէ իր անուշ ձայնով գեղեցիկ երգ մը երգել իր համար:

Եկուր տես որ, – կը պատասխանէ արծիւը, փորս անօթի եղած աստեն, բնաւ չեմ ուզեր երգի ձայնը լսել – կ'ըսէ եւ կ'ուտէ գանարեան:

Մարդը վախցաւ որ զինք ուտելու ելլէի – աւելցուց Անդրանիկ՝ զուարթ քրքիջով մը – եւ կամաց մը կծիկը դրաւ»[18]:

★ ★ ★

Անդրանիկի Փարիզ գտնուած միջոցին, էջմիածնի Վեհափառ Կաթողիկոսը Տիրայր Սրբազանը նշանակած էր Ամերիկահայոց Առաջնորդ:

Երբ Տիրայր Սրբազան էջմիածնէն Փարիզ կը հասնէր, հետը բերած էր Վեհափառ Հայրապետի կոնդակը Վսեմապատիւ Պօղոս Նուպար փաշային: Այս առթիւ Պօղոս Նուպար ճաշկերոյթ մը սարքած էր ի պատիւ Տիրայր Սրբազանին:

Հացկերոյթէն ետք, հետեւեալ չահեկան խօսակցութիւնը տեղի ունեցած էր Ջօր. Անդրանիկի եւ Տիրայր Սրբազանին միջեւ, որ ցոյց կու տայ անգամ մը եւս թէ ի՛նչ անպատուաբեր պայմաններու տակ ռուսահայ զինուորները մերժած էին կռուիլ եւ պաշտպանել իրենց թրքահայ եղբայրներուն դարաւոր հայրենիքը, անփառունակ կեր-

---

[18] Նոյն, էջ 392-393:

պով նահանջելով թէ՛ էրզրումէն եւ թէ ալ – չատ չանցած – Կարսէն՝ երկուքն ալ բերդաքաղաքներ.–

«— Սրբազան, Կարսի աղէտէն առաջ Հայկական Բանակը քանի՞ զինուոր ունէր:

— 47,000, Զօրավար:

— Քանի՞ զօրավար եւ սպայ ունէինք:

— Տասի մօտ զօրավարներ եւ հազարի չափ ալ այլեւայլ աստիճանի սպաներ:

— Կարսի բերդերը քանի՞ թնդանօթ ունէին:

— 300 հատ:

— Որչա՞փ արագահարուածՙ

— Մօտաւորապէս 200 հատ: Կարսի բերդերէն երկու թնդանօթ միայն տասը վայրկեանի չափ խօսեցան եւ յետոյ լռեցին: Թուրքերը եկան եւ 11,000 հայ գերիներ վարեցին:

— Թրքական ուժերը որչա՞փ էին, Սրբազան: Լսած եմ թէ 8000 հոգի եղած են, իրա՞ւ է:

— 7800 հոգի եղած է ամբողջը եւ այն ալ ոչ կանոնաւոր զինուոր»[19]:

★ ★ ★

Փարիզի մէջ Զօր. Անդրանիկի ի պատիւ տրուած ընդունելութեան մը հրաւիրուած էր խօսք առնելու Արշակ Զօպանեանը:

Անհանգստութեան մը պատճառով մեծանուն գրագէտը չէր կրցած ընդառաջել տրուած հրաւէրին: Ստորեւ կու տամ Ա. Զօպանեանի պատգամը.

«Սիրելի Հայրենակիցներ,

Հիւանդ, անկողինը մնալու ստիպուած, դժբախտաբար պիտի չկրնամ ներկայ գտնուիլ ի պատիւ զօրավար Անդրանիկի այսօր տեղի ունենալիք հաւաքման: Ինծի համար ամենաքաղցր ու ամենանուիրական պարտականութեան մը կատարումը պիտի ըլլար իբր այս գաղութին բաւական հին մէկ անդամը եւ իբր նախագահ Փարիզի Հայ Մտաւորական Միութեան, գալ մասնակցիլ սքանչացման ու երախտագիտութեան ցոյցին, որով Փարիզի բովանդակ հայ գաղութը պիտի փառաւորէ այսօր մեր Ազգային Հերոսը: Խորապէս կը ցաւիմ որ զրկուած պիտի մնամ այս հոգեկան մեծ հաճոյքէն:

Անդրանիկ հայութեան կենդանի սուրն է, ազգին իրաւանց անպարտելի պաշտպան, թշնամւոյն մշտական սարսափ:

---

[19] Զօր. Անդրանիկի Կովկասեան Ճակատի Պատմական Օրագրութիւնը, էջ 153:

Անդրանիկ մեր օրերու Վարդանն է, եւ մինչդեռ հին Վարդանը իր ազգապահպանման հոյակապ պայքարին համար արդէն պատրաստ բանակ մը ունէր, ազգային կռիւին այս նոր սպարապետը՝ ազատագրական այս հսկայ պատերազմի ընթացքին, ինքն իսկ իր անունին եւ օրինակին համայքով ստեղծեց իր բանակը:

Անիկա ազգային պատիւին մոլեռանդ սպասարկուն, դարաւոր վրէժին անդրդուելի մարտիկը, Հայաստանի ազատութեան անյաղթելի ախոյեանը հանդիսացաւ:

Հայ ազգը անոր մէջ կը տեսնէ իր լաւագոյն յատկութեանց մաքուր ու հրաչալի հայելին եւ զայն տօնելով, իր բնիկ ազատասիրութիւնը, իր ազնիւ քաջութեան իտէալը, իր հարազատ ասպետականութիւնը կը տօնէ:

Անդրանիկ մեր պայքարն է, «աներկիւղ ու անբասիր ասպետը», եւ բոլորովին բնական կը գտնեմ որ ասպետականութեան այնքան սխրալի ու անթերի մտատիպարն արտադրող այս մեծ Ֆրանսային պաշտօնական ներկայացուցիչներէն մին, իր իսկ փափաքով՝ անոր հետ տեսակցութիւն մը ունենալէ յետոյ՝ որոշած ըլլայ զայն իսկոյն ներկայացնել Հանրապետութեան Նախագահին եւ Արտաքին Գործոց Նախարարին (ես պիտի փափաքէի որ մարաջախտ Ֆոշին ու Քլեմանսոյին ալ ներկայացնէին զայն):

Ֆրանսայի, ինչպէս Անգլիոյ, ինչպէս դաշնակից բոլոր մեծ ազգերու ղեկավարները ամենախանդակաթ յարգանքով պիտի ընդունէին Անդրանիկը՝ իբր այս պատերազմին էն մեծ հերոսներէն մին, հերոս մը որ, այնքան ողորմելի միջոցներով, հեռուն, կղզիացած, թշնամիներու ամբողջ ովկիան մը ունենալով չորս դին, հրաշք գործեց մինչեւ զինադադար հայ կռիւին դրօշը կանգուն պահելու, եւ սուրը վար դրաւ միայն այն ատեն, երբ անգլիական հրամանատարութիւնը յատուկ պատուիրակ ղրկեց իրեն՝ Ղարաբաղի բարձունքները՝ խնդրելով որ դադրի կռուելէ:

Հայերը՝ մօտէն տեսնելով այս անզուգական հայը, որ խորհրդանշան մըն է մարմնացած, իրենց ցեղին վրայ՝ եւ Հայաստանի ապագային վրայ հաւատքնին բազմապատկուած պիտի զգան. եւ մեր մեծ դաշնակիցները զայն տեսնելով իրենց մօտ, մեր ազգային անկախութեան վերջնական ու յատուկ որոշումը դեռ տուած չըլլալնուն պիտի խղճահարին:

Անդրանիկ կը կարծէ, թէ իր գործը լրացած է եւ թէ կրնայ հիմա քիչ մը հանգչիլ: Թէպէտ հարիւր անգամ իրաւունք ունի հանգչելու, երեսուն տարուան անընդհատ պայքարէն ու մանաւանդ այս պատերազմի չորս տարիներուն իր մղած ամենադժնդակ կռիւէն յետոյ, իր գործը չէ լրացած. սակայն, իր ներկայութիւնը հոս՝ այս միջոցիս՝ հոյակապ ու բազմարդիւն չարունակում մըն է իր ազգապաշտպան դերին:

Ես կը յուսամ որ մեր ազգային անօրինակ զոհաբերութեան ու աքանչելի դիւցազնութեան չնորհիւ վաստակուած ամբողջական Հայաստանի անկախութիւնը իրականութիւն մը դարձած ըլլալով ի մօտոյ, Անդրանիկը՝ հայրենիք դարձող բոլոր Հայերու գլուխն անցած, հոն՝ մեր ազատագրուած, սիրելի Հայաստանին մէջ պիտի երթայ գտնել լաւագոյն հանգիստը:

Կեցցէ ազատ Հայաստան
Կեցցէ Անդրանիկ
Փարիզ, 9 Յունիս, 1919»:

«Ապագայ» Մոնթրէալ
1 Սեպտ. 1979:

★ ★ ★

Երկու պատճառ կար որ Անդրանիկ աւելի երկար չուզեց մնալ Փարիզ. առաջինը, իր իջեւանած Օթէլ Մեթրոփոլն էր: Հակառակ որ «Լոյսի Քաղաք»ի նոր թաղամասերուն մէջ կ'իյնար, Պանդոկի սենեակները զրկուած էին Աստուծոյ տուած լոյսէն: Կարծես լայն պատերն ու նեղ պատուհանները չբաւէին սենեակները զրկելու լոյսէն, ճարտարապետը գունաւոր ապակիներ ալ զետեղած էր փեղկերուն վրայ, որպէսզի կատարեալ գնտանի վերածէ պանդոկը: Անդրանիկ չէր ուզած պանդոկը փոխել, հակառակ որ ամէն օր դժգոհութիւն կը յայտնէր մթութենէն:

«Լոյս Քաղաք»ի մութ պանդոկէն զատ, կար նաեւ մթութիւնը Փարիզի հայ կեանքին: Հայկական Դատը հետապնդելու համար, այդ օրերուն, Փարիզի դիւանագիտական նրբանցքներուն մէջ կը վխտային երկու պատուիրակութիւններ: Մէկ ազգ, մէկ դատ, բայց երկու պատուիրակութիւններ – կովկասահայոց Հայաստանի Պատուիրակութիւնը՝ գլխաւորութեամբ Աւետիս Ահարոնեանի, եւ արեւմտահայոց Ազգային Պատուիրակութիւնը՝ գլխաւորութեամբ Պօղոս Նուպար փաշայի: Այս երկու պատուիրակութիւններուն միջեւ տեղի ունեցած վէճերուն, բանակռիւներուն եւ դաւերուն արձագանգները սկսած էին հասնիլ Օթէլ Մեթրոփոլ...:

Անդրանիկ թողուց Փարիզը եւ անցաւ Անգլիա:

«Լոնտոնի մէջ, – կը պատմէ Միքայէլ Վարանդեան, – խմբուած էինք մի մատուռի մէջ, ուր հայ վարդապետը կը պատարագէր տեղւոյն գաղութի ներկայութեանը: Հոդ էին նաեւ Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան նախագահ Աւետիս Ահարոնեան, Արմէն Գարօ, Սեպուհ, Խատիսեան, եւ տողերուս հեղինակը: Հոդ էր նաեւ, մեզմէ հեռու, շրջապատուած Լոնտոնի մեր երեւելիներով – Անդրանիկը, որու յարաբերութիւնները «Դաշնակցութեան» հետ ատենէ մը ի վեր պաղած էին: Պաղած էին յարաբերութիւնները նաեւ Անդրանիկի եւ Սեպուհի միջեւ: Բայց երբ վերջացաւ ժամեր-

գուֆիւնը եւ Անդրանիկը իր չքախումբով ու չքանչաններով, խըրոխտ ու հանդիսաւոր, սկսաւ քալել դէպի դուռը, Սեպուհը, կարծես հիպնոզուած անոր տեսքէն, սլացաւ անոր ընդառաջ եւ բարեւ տուաւ: Միւսը հազիւ հազ պատասխանեց, դժկամօրէն երկնցուց ձեռքը եւ առանց կանգ առնելու, շարունակեց իր ճամբան:

Սեպուհը, անչուչտ, յանցաւոր էր նախկին հրամանատարի աչքին:

Ահա թէ ինչ կը գրէր նոյն Սեպուհը Անդրանիկին, 1906, Մայիս 5 թուակիր մէկ նամակով.-

Սիրելի Պարոյր (Անդրանիկի կեղծ անունը),

...բոլոր ընկերներով պատրաստ ենք զոհ բերել մեր կեանքը ձեր առաջին եւ վերջին հրամաններին: Ամէն րոպէ սպասում ենք այն ցանկալի րոպէին որ մէկ էլ լսենք ձեր ահեղ հրամանները»...[20]

Լոնտոն գտնուած միջոցին, Զօր. Անդրանիկ փափաքեցաւ ունկընդրութիւն մը ունենալ Անգլիոյ արտաքին նախարար Լորտ Քըրզընի հետ, հաւանաբար այդ օրերուն դեռ հրապարակի վրայ եղող Հայկական Հարցին առնչութեամբ:

Նախարարը մերժեց ունկնդրութիւն չնորհել Զօր. Անդրանիկին:

Մտորեւ կու տամ երկու վաւերագիրներ (քաղուած Անգլիոյ դիւանագիտական արխիւներէն) Զօր. Անդրանիկի Լոնտոն այցելութեան վերաբերեալ: Երկրորդ՝ (ձեռագիր) վաւերագրին կը հետեւի մեքենագրուած տեքստը, իսկ վերջաւորութեան կու տամ անոնց թարգմանութիւնները.-

No. of document: *F.O. 371/3659/024312*

MEMORANDUM

At Sir R. Graham's request I received General Andranik, who arrived in full uniform accompanied by an interpreter and an Aide de camp.

He stated that the visit was of a purely ceremonial character and as he was evidently disappointed not to be received by Lord Curzon himself, I explained that His Lordship was very busy and that he would understand that it was imppossible for him to grant interviews at such short notice. He seemed satisfied and I plied him with compliments on his great military exploits and appreciation of the great services which he had rendered in the Caucasus.

He is leaving at once for Manchester, but I fear that he will apply again for an interview with Lord Curzon on his return. I told him that if he would write to make an appointment Sir R. Graham would be glad to receive him.

---

[20] Մ. Վարանդեան, Մուրատ, էջ 96:

երկրորդ վաւերագիրը մեքենագրուած.–

No. of document: *F.O. 373/3659/95969*
Munute by George Kidston, Chief Clerk at the Eastern Department of the Foreign Office:

Colonel Gribbon tells me that Andranik is the only Armenian Officer whom the W.O. have any respect but that they have a good deal for him. He fought the Turks the whole way back from Erzeroum to Karabagh & absolutely refused to make peace with them although his Govt. at Erivan wished to do so.

In the end, I fancy his troops got somewhat out of hand, began to adopt the methods of the Greeks at Smyrna & had to be disbanded.

Gribbon says that if the Americans take a mandate for Armenia & want really sound advice & assistance from a native Armenian, Andranik is the only man qualified to give it to them.

Personally, he made a very good impression on me. He is quiet, dignified & soldierly &, rare quality in an Armenian, he made no complaint & no demands.

G.K. June 27/19 (1919)

'C' on both pages is the initial of Lord Curzon, the Foreign Secretary.

ՅՈՒՇԱԳԻՐ
(MEMORANDUM)

Սըր Ր. Կրահամի փափաքին վրայ ընդունեցի Զօրավար Անդրանիկը, որ ներկայացաւ լրիւ համազգեստով, թարգմանի մը եւ իր թիկնապահին ընկերակցութեամբ:

Ան ըսաւ որ իր այցելութիւնը կենցաղավարական է եւ իր յուսախաբութիւնը յայտնեց Լորտ Քըրզընէն չընդունուած ըլլալուն համար: Ես իրեն բացատրեցի թէ Լորտ Քըրզընը շատ զբաղուած է եւ հապճեպով եղած դիմումներուն ընդառաջելը դժուար է իրեն համար: Երեւութապէս գոհ մնաց: Ես փաղաքշական խօսքերով անդրադարձայ իր կատարած սխրագործութիւններուն եւ երախտագիտութիւն յայտնեցի Կովկասի մէջ մեզի մատուցած ծառայութիւններուն համար:

Ան փութով Մանչեսթըր պիտի մեկնի, բայց կը վախնամ որ վերադարձին նորէն դիմում կատարէ Լորտ Քըրզընէն ունկնդրութիւն մը ունենալու համար: Ես իրեն ըսի որ եթէ գրաւոր դիմում կատարէ Սըր Ր. Կրահամը սիրով զինք պիտի ընդունի:

Ճ.Ֆ. (Ճորճ Ֆիտսթըն)
Յունիս 26, 1919

վաւերագիր թիւ (Արտաքին Նախարարութիւն) 371–3659–95969

Ատենագրութիւն Ճօրճ Ֆիտսթընի, Գլխաւոր Քարտուղար Արտաքին Նախարարութեան Արեւելեան Բաժանմունքի.–

Գնդապետ Կրիպըն ինծի ըսաւ որ Զօր. Անդրանիկը միակ հայ զինուորականն էր որուն հանդէպ յարգանք ունի Պատերազմական Նախարարութիւնը: Ան թուրքերու դէմ կռուեցաւ Էրզրումէն մինչեւ Ղարաբաղ եւ բացարձակապէս մերժեց անոնց հետ խաղաղութիւն կնքել հակառակ որ Երեւանի կառավարութիւնը կը փափաքէր այդպէս ընել:

Վերջաւորութեան, կը խորհիմ թէ իր զօրամասին վրայ հակակշիռը կորսնցուց, սկսաւ յունական մեթոտներ որդեգրել, ինչպէս որ անոնք ըրած էին Զմիւռնիոյ մէջ, հետեւաբար հարկադրուեցանք ցրուել իր զօրամասը:

Կրիպըն կ'ըսէ որ եթէ Ամերիկացիները հովանաւորեն Հայաստանը եւ փափաքին ունենալ իրապէս լուրջ խորհուրդներ եւ օժանդակութիւն բնիկ հայու մը կողմէ, Անդրանիկը միակ հայն է այդ բանը ընելու համար:

Անճնապէս, ան չատ լաւ տպաւորութիւն թողուց իմ վրայ: Ան հանդարտ է, ծանրաբարոյ եւ աստեհանման – հազուագիւտ յատկութիւններ հայու մը համար: Ան ոչ գանգատ եւ ոչ ալ պահանջներ ներկայացուց:

Ճ.Ֆ., Յունիս 27, 1919

(C) «Ֆ» սկզբնագիրն է Լորտ Քըրզընի, արտաքին նախարարին:

ՄԱՆՋԵՍԹԸՐԻ ՄԵԾ ՀԱՆԳԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Զօր. Անդրանիկ Լոնտոնէն Մանչեսթըր անցաւ ուր ունէր անճնական բարեկամներ:

Մանչեսթըրի մէջ Զօրավարին առաջին մտահոգութիւնը եղած էր կովկաս ապաստանած հայ գաղթականութիւնն ու որբերը: Ան նախաձեռնեց հազուստեղէնի մեծ հանգանակութեան մը Հայաստանի ժողովուրդին եւ բանակին համար: Անդրանիկը քէն էր Հայաստանի կառավարութեան կարգ մը ղեկավարներուն հետ, բայց ո՛չ ժողովուրդին կամ զինուորին հետ:

«Ուր որ եղաւ նա՝ խօսեցաւ, պատկերացնելով Երկրի մէջ մնացած, կովկաս ապաստանած Հայ ժողովրդի, Հայ Գիւղացիի, Հայ Ռազմիկի, Որբի դրութիւնը, անօթի, մերկ, օժանդակութեան կարօտ. եւ հրաւիրեց, պոռաց Արտասահմանի Հայութեանը՝ կատարելու իր նիւթական պարտքը՝ օգնելու հայ բեկորներուն»[21]:

---

[21] Հաշուետուութիւն Մանչեսթըրի Հայ Փախստականական Հագուստեղէնի Ջրնտի, *Վէմեահիկ*, 1922, էջ 2:

1919 Յուլիս 13–ին ի պատիւ Զօր. Անդրանիկի, Մանչեսթրի հայ գաղութին կողմէ տրուած ճաշկերոյթը:

Եւ հայ գաղութները անտարբեր չմնացին Զօր. Անդրանիկի կոչերուն. հայ գաղթականութեան ողբալի կացութեան առջեւ ամէն մէկը տուաւ ինչ որ կրնար, երբեմն իր կարողութենէն ալ աւելի...:

Առաջին անգամ Մանչեսթրրի հայ պատուական գաղութն էր որ ընդառաջեց Զօրավարի կոչին եւ Լոնտոնի, Հնդկաստանի եւ Ճավայի ալ գաղութներու մասնակցութեամբ, հիմնեց «Հայ Փախստականական (գաղթականներու) Հագուստեղէնի Ֆրնտ» մը, Սեպտեմբեր 11, 1919–*ին*[22]:

Ֆրնտի ցանձնախումբը ունեցաւ Գործադիր Մարմին մը հետեւեալ կազմով.– Պատուակալ Նախագահ՝ Զօր. Անդրանիկ, Ատենապետ՝ Տիրան Տէօվլէթեան, Քարտուղար՝ Գառնիկ Ֆրնտըգլեան, Գանձապահ՝ Մանուկ Գույումճեան եւ Գործավար՝ Մր. Ճ. Հուայթ (անգլիացի):

Մանչեսթրրի ցանձնախումբը հեռագրով ստիպողական կոչ ըրաւ նաեւ Հնդկաստանի, Սինկափուրի, Ռանկունի եւ Ճավայի հայ գաղութներուն, որպէսզի իրենց մասնակցութիւնը բերեն հանգանակութեան:

---

[22] *Նոյն*, էջ 3:

Ստորեւ ղրկուած հեռագիրը.–

«Զօր. Անդրանիկի կողմէ այստեղ բացուած է Հայ Փախստականներու Հագուստեղէնի Ֆրնտ. Անգլիական Գանձարանը պիտի կրկնէ հանգանակուած գումարը: Նպատակն է հայթայթել հագուստեղէն, պլանքէթ, եւ անհրաժեշտ իրեր, արգիլելու համար այն բազմաթիւ անխուսափելի մահացութիւնները՝ Կովկաս եւ Հայաստան ապաստանած եւ հագուստեղէնէ բացարձակապէս զուրկ 400,000 փախստականութեան: Մանչեսթրրի հաւաքած Ֆրնտը 40,000 է. հաւաքումը կը շարունակուի Լօնտօն, Փարիզ եւ այլուր. Դաշնակիցներու Բարձր Քօմիսէր Գնդապետ Հասքէլը պիտի հսկէ տեղի վրայ բաշխումը. ի նկատի ունենալով մեծ ապահովութիւնը, կը խնդրենք ընել գերագոյն ճիգ կարելի եղածին չափ շատ հաւաքելու հայերէ ու բարեկամներէ: Հեռագրով կարելի եղածին չափ շուտ փոխադրեցէք Սթիվընսին որպէսզի կարելի լինի բեռցնել եկող ձմեռէն առաջ:

Ստորագրուած՝
Անդրանիկ
Սթիվընս
Մալքըմ»[23]:

Հ.Փ.Հ.Ֆ.–ի ատենապետ Պր. Տիրան Տէօվլէթեան հետեւեալ գրութիւնը կը ստանար Պօղոս Նուպար փաշայէն.–

«ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

Բարիզ, 17 Հոկտ. 1919

Տիար Տ. Տէօվլէթեան
Ատենապետ Հայ Փախստ. Հագուստ. Ֆրնտի,

Զօր. Անդրանիկը ինձ յայտնեց Ձեր բարեւները որոնց համար զգածուած եմ, եւ երջանիկ եմ յայտնելու Ազգ. Պատուիրակութեան չնորհապարտութիւնը այն անձնուէր աջակցութեան համար, որ ցոյց տուած էի Զօրավար Անդրանիկի՝ Կովկաս ապաստանած փախստականութեան հագուստեղէն գնելու համար ձեռնարկած հանգանակութեան մէջ:

Ազգ. Պատուիրակութիւնը չատ չնորհակալ պիտի լինի՝ որ ձեռնարկած գործը կարելի եղածին չափ արագ աւարտի, որ առանց յապաղման հագուստները Բաթում հետեւեալ հասցէին ղրկուին, որովհետեւ ձմեռը կը մօտենայ եւ անհրաժեշտ է որ հագուստները շուտ հասնին այդ դժբախտներուն, որոնք այնքան կարիք ունին:

---

[23] Նոյն, էջ 10–11:

Ընդունեցէք, յարգելի Տէր, յարգանացս հաւաստիքը:

(Ստորագր.) Պօղոս Նուպար

Հասցէ՝ *Գնդապետ Ուիլեըմ Հասքէլ*
Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամ. Կոմիտէ
ԲԱԹՈՒՄ»[24]

29 Հոկտ. 1919-ին, Մանչեսթըրի Ցանձնախումբը ճամբու դրած էր արդէն 250 Թոն հագուստեղէն, գուլպայ, պլանքէթ, կաշի եւ այլ իրեղէններէ բաղկացած առաջին առաքումը, որ կը հասնէր Հայաստան 1920 Փետրուարին[25]:

Հանգանակուած ընդհանուր գումարը հասած էր 113,097-9-1 Անգլիական ոսկիի[26]:

Հանգանակիչ Ցանձնախումբը այս գումարէն 10,000 ոսկին, չէքով մը, իր Նախագահ Անդրանիկին յանձնեց, գործածուելու համար իր եւ իր զէնքի նախկին ընկերներու ապրուստի պէտքերուն: Անդրանիկ ընդունեց գումարը, բայց երկու օր վերջ ետ վերադարձուց փոխգիրը, ըսելով թէ «չի կրնար այդ գումարը գործածել այնպէս, որ բեռ մը չբերէ իր խիղճին վրայ: Հայաստանի կիսամերկներուն ղրկեցէք, լաւագոյն գործը անոնց թշուառութեան ամոքումն է»[27]:

Կտաւի, հագուստի եւ այլ իրեղէններու սնտուկները երբ Պաթում կը հասնին, քաղաք հաստատուած մշեցի գաղթական կիներ կ'երթան քարափ որ բաժին վերցնեն՝ «Անդրանիկ փաչէն ի մեզ է ղրկեր»[28] *ըսելով: Կառավարութիւնը կ'արգիլէ եւ կապոցները կ'ուղարկուին Հայաստան:*

Շնորհիւ Զօր. Անդրանիկի նախաձեռնութեան եւ սրտառուչ կոչերուն, Մանչեսթըրի Հ.Փ.Հ.Ֆ.-ի Ցանձնախումբը չարունակեց իր փրկարար օժանդակութիւնը հասցնելու Հայաստանի գաղթականներուն եւ որբերուն մինչեւ 1922 թուականը, ընդարձակելով իր գործունէութեան դաշտը Կովկասէն մինչեւ Թաւրիզ, ուր 7000 գաղթականութիւն ապաստան գտած էր, «կիսամերկ, անօթի ու սպառած»[29] (յետագային Զօր. Անդրանիկ նոյն փրկարար հանգանակութիւնը կատարեց նաեւ Միացեալ Նահանգներու մէջ):

---

[24] *Նոյն*, էջ 15-16:
[25] *Նոյն*, *Բ. Մաս*, էջ 4:
[26] *Նոյն*, *Ա. Մաս*, էջ 49:
[27] *Ա. Թէրզիպաշեան*, Անդրանիկ, էջ 395-396:
[28] *Սարգիս Տէօվլէթեան*, Յուշեր Շապին Գարահիսարէն, էջ 168:
[29] Հաշուետուութիւն Մ.Փ.Հ.Ֆ.-ի, էջ 91:

Փախստականներ Թաւրիզի մէջ·

Առ ի գնահատութիւն հայոց ազգային դիւցազնի արտասահմանի մէջ կատարած փրկարար աշխատանքներուն, Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետ Գէորգ Ե·, հետեւեալ սրբատառ Կոնդակը կը շնորհէր անոր, 9 Սեպտեմբեր, 1921-ին·-

ՋՕՐԱՎԱՐ ԱՆԴՐԱՆԻԿԻՆ

Գէորգ ծառայ Յիսուսի Քրիստոսի եւ աւհասանելի կամօճն Աստուծոյ Եպիսկոպոսապետ եւ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, ծայրագոյն Պատրիարք Համազգական Նախամեծար Աթոռոյ Արարատեան Առաքելական Մայր Եկեղեցւոյ Սրբոյ Կաթողիկէ Էջմիածնի:

Հայրենասէր զօրավար Պարոն Անդրանկայ, հարազատ եւ հաւատարիմ որդոյ մօրս լուսոյ եւ յաւէտ սիրելւոյ Մերոյ, նուիրեմք ողջոյն եւ հայրապետական օրհնութիւն:

Եթէ Իսրայէլն հին, ի թիւս ընտրեալ զաւակացն իւրոյ պանծայր վերջին Դիւցազնին իւրով հայրենասէրն Մակաբէի, գլուխ եւ առաջնորդ հանդիսացելոյն փոքու խմբին հաւատարիմ հայրենի կրօնի եւ աւանդութեանց հանդիսացողաց ընդդէմ ահարկու բանակին հեթանոսաց, քանիօ՛ն եւ նորս Իսրայէլ պանծասցի պարծանօք ընդ հայրենասէր գործ քո եւ ռազմական քաջութիւն, որ ի սէր տառապեալ հայրենեաց եւ բազմաչարչար զաւակացն Հայաստանի, յարեար, համբարձար նոր Մակաբէդ, փոքու-նիզակակցօք ընդդէմ ահարկու թուոյ թշնամւոյն, իբրեւ արծուի բարձրաթռիչ եւ սրատես զլերինս Խութայ եւ Տաւրեայ քեզ ապաստան ընտրելով, իսկ ի վերջին ամս համաշխարհին պատերազմ բազում քաջութիւնս ցուցանե-

լով, յայտնի համայն պետութեանց աշխարհիս զքեզ կացուցեր: Որ ինչ զհայրենասիրաց զգացմանց քոյ, արգասեաց բարեմասնութեանց, այդ բաժին պատմութեան ազգիս եւ վարձատրութեան երախտագէտ Հայութեան, իսկ որ ինչ հոգեկան ձրից քոյ եւ կրօնական ոգւոյն ջերմեռանդութեան, այդ հայրապետին համարն Հայոց բաժին եւէթ է, որքան զամենայն վկայութիւնս: Անձամբ անձին հաւաստի եւ վկայ իսկ եմ, եթէ որպէս անքակ եւ անբաժին ի մի են քեզ հայրենասիրութիւն եւ կրօնասիրութիւն, հանդերձ խոր զգացմամբ եկեղեցասիրութեան, զի քան զամենայն վայրս պատմականս աւերեալ հայրենեացն սիրելիք քեզ են Սուրբ Կարապետն Մշոյ, պահապան երկրին Մամիկոնէից, Սուրբ Խաչն Աղթամարայ, պաշտպան ոստանին Արծրունեաց, հռչակաւոր ուխտն Վարագայ, հանգիստն Արծրունւոյն Սենեքերիմայ, երեք խորան Սուրբ Յովհաննէսն Բագրեւանդայ, Տունն ու Տաճարն հանուրց Հայկազանց գերակայ Աթոռն Սուրբ Էջմիածնի, ոյր հիմունք եդին անչարժ ձեռք Գրիգորի եւ Տրդատայ: Եթէ սիրելիք սրտի քո են յարկք Տեառն զօրութեանց սրբավայրի Հայաստանի, ապա եւ սիրելի ինձ է դիւցազն հայրենի երկրին իմոյ, Անդրանիկն Հայոց, որ ի հեռուստ իսկ հոգայ զչինութենէ եւ զվայելչութենէ Ս. Էջմիածնի գլուխ եւ հեղինակ հանդիսացեալի ի Մանչեսթըր հանգանակութեան թէ վասն Ս. Աթոռոյ Էջմիածնի:

Արդ, սիրելիդ իմ, ընկայ ի տրիտուր երախտաւոր վաստակոցդ եւ ի վարձատրութիւն անկեղծաւոր հաւատոցդ, զառ, հաւատչեայն Հայրապետիս Ամենայն Հայոց, յղեալն ընդ կոնդակիս զականակուռ չքանչան ոսկեայ առաջին աստիճանի Սուրբ Հօրն Մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչի, որոյ անուն եւ յիշատակ մեծ եւ նուիրական քեզ է, քան զամենայն պարգեւ աշխարհիս եւ աշխարհակալաց:

Կա՛ց, մնաց այդու հաւատով եւ ջերմեռանդ սիրով առ Հայաստան աշխարհ եւ առ Սուրբ Սահակայ արժանացուսցէ քեզ միւս անգամ մուտ գործել յաշխարհն մեր, զոր սիրեցիր եւ յոյր վերայ զանձն քոյ եդեր, ուր եւ լինելոց է յաւիտենական հանգիստն քո:

Ողջ լինել ցանկամբ քեզ յամայր ամօք մնալով հանապազ ջերմեռանդն աղօթարարս:

Վչտալի ԳԷՈՐԳ Ե
Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց

`ի 9 Սեպտեմբերի 1921 ամի,
Ըստ տոմարին 1237 եւ ի Հայրապետութեան Մերոյ
ԺԴ. ամի
յԱրարատեան Ս. Աթոռ Էջմիածնի
`ի Վաղարշապատ թիւ 295

(Բանաստեղծ Ռուբէն Որբերեան, Ամենայն Հայոց Հայրապետ

Գէորգ Ե.–ի Անդրանիկի ուղղուած սրբատառ կոնդակի տուչութեանէն ներշնչուած գրած էր բանաստեղծութիւն մը, որ պիտի գտնէք սոյն գիրքի վերջաւորութեան, հերոսին ձօնուած բանաստեղծութիւններու բաժնին մէջ):

ԱՄԵՐԻԿԱՑԻ ԵՒ ԵՒՐՈՊԱՑԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

Ամերիկայի եւ Եւրոպայի կղերական դասերուն եւ ժողովուրդին մէջ կայի՛ն անկեղծ հայասէրներ, որոնք կը բաղձային ազատագրուած տեսնել Հայաստանը թրքական լուծէն եւ ձերբազատուած՝ փոքր Ասիոյ այլեւայլ բարբարոս ցեղերու հալածանքներէն ու չարդերէն:

1919 թ. սկիզբները, ամերիկեան մամուլը արձագանգ հանդիսացած էր տարաձայնութիւններու, ըստ որոնց թուրքերը կը պատրաստուէին յարձակելու անկախ Հայաստանի Հանրապետութեան վրայ, հայ ժողովրդի մնացորդացն ալ բնաջնջելու մտքով:

Եօթանասուն-հինգ ամերիկացի կղերականներ խնդրեցին Նախագահ Ուիլսընէն որ պաշտպան կանգնի Հայաստանի Հանրապետութեան[30]:

Ասոր հետեւեցաւ 90 ամերիկացի կղերականներու հետեւեալ դիմումը Անգլիոյ Քենթըրպըրիի եւ Եորքի արքեպիսկոպոսներուն.–

«Սարսափով կ'իմանանք այն չարաչուք տարաձայնութիւնները թէ Թուրքիա ծրագրած է իր լուծը պարտադրել դժբախտ Հայաստանի վրայ: Ձեր Սրբազնութեանց միջոցաւ կ'ուզենք խնդրել Անկլիքան եկեղեցիներէն, որ իրենց լաւագոյնը ընեն արգիլելու համար զարհուրելի ոճիրներուն կրկնութիւնը: Մեր եկեղեցիներուն պատիւը եւ Դաշնակից ռամկապետութիւնները կը պահանջեն որ Հայաստանը առանց այլեւայլի ազատագրուի թրքական լուծէն եւ վերադարձուի իր ժողովուրդին»[31]:

Մարտ 1919–ին, ծերակուտական Էտուըրտ Ս. Լիթըլ ամերիկեան զինուորական միջամտութեան մը ջատագով հանդիսացաւ ի նպաստ հայերուն, պատճառաբանելով որ առաւելագոյնը 5–6 հազար ծովայիններ բաւարար էին պաշտպանելու համար Հայաստանը եւ կազմակերպելու ու մարզելու անոր զինուորական ուժը[32]:

«Հայաստանի Անկախութեան Ամերիկեան Յանձնախումբ»ի

---

[30] Richard G. Hovannisian, *The Republic of Armenia,* Vol. I. p. 309.

[31] Նոյն, էջ 309 (Տես Քրիսչըն Սայանս Մօնիթօր, Յուն. 1, 1919, էջ 7):

[32] Նոյն, էջ 307 (Տես «Հայրենիք» Օրաթերթ, Մարտ 13, 1919, էջ 3):

նախաձեռնութեամբ, կարտինալ մը, 85 եպիսկոպոսներ, 20 հազար կղերականներ, 40 նահանգապետներ, եւ 250 գոլէճներու եւ համալսարաններու նախագահներ խնդրագիր մը ներկայացուցին Նախագահ Ուիլսընի, որ սատար հանդիսանայ անկախ Հայաստանի մը ստեղծումին, Սեւ ծովէն մինչեւ Միջերկրական երկարող սահմաններով, ճանչնայ Հայաստանի կառավարութիւնը եւ պաշտպանէ զայն ամէն կերպով[33]:

Հայ գաղթականներու հիւղաւանները այցելած եւ իր չրջապտոյտէն նոր վերադարձած Կրինըլ Գոլէճի նախագահը, 1919-ի չրջաւարտ դասարանին ուղղած իր խօսքին մէջ ըսած էր.-

«Շատ մը դժուար հարցեր կան որ պատրաստ ենք ընելու եւ պէ՛տք է որ ընենք, ուզենք կամ չուզենք: Հայերը արժանի են ամէն օգնութեան, ինչքան դրամ, աշխատանք եւ ժամանակ որ պահանջէ այդ օգնութիւնը»[34]:

Ուրիչ անուանի ամերիկացիներ, Ջարլըս Իվընս Հիւզ, Հենրի Քապոթ Լաճ, Քլիվլենտ Տաճ եւ ուրիչներ առաջարկ ներկայացուցին ամերիկեան կառավարութեան գինելու եւ մարզելու համար 50 հազարնոց հայկական բանակ մը[35]:

Եւրոպայի մէջ ալ լեզուաբան-հայագէտ Անթուան Մեյէ, Հըրպըրթ Ատամս Կիպընս, վարչապետ Վենիզելոս եւ ուրիչներ նմանանակ կոչեր ստորագրած էին:

Յունիս 1919-ին, Անգլիոյ հայասէրները Ուէսթմինիսթըր հաւաքուեցան: Պատուոյ հիւրն էր Զօր. Անդրանիկ: Դեր-Կոմս Հըրպըրթ Ճան Կլատսթոն, հանգուցեալ վարչապետին տղան, կը նախագահէր հանդիսութեան: Երիտասարդ Կլատսթոնը յայտարարեց.- «Ամէն եկող ու անցնող սերունդ հայոց մասին կը խօսի, կը գրէ, կը համակրի, բայց մինչեւ Պատերազմը ուրիչ ոչ մէկ բան ըրած է անոնց համար: Գործի ատենը եկած է»[36]:

Խորհրդարանի անդամներ Դեր-Կոմս Ճէյմս Պրայս եւ ուրիչներ պահանջեցին ճանաչումը Հայաստանի Հանրապետութեան, Հայաստանի վերահաստատումը իր պատմական հողերուն վրայ, եւ ձաղկեցին ակնյայտ կեղծաւորութիւնը որ կը տիրէր Մուտրոսի զինադադարին ընթացքին:

Ամերիկայի եւ Եւրոպայի կղերական, հասարակական եւ կարգ մը քաղաքական շրջանակներու մէջ հայոց հանդէպ յորդող համակ-

---

[33] Նոյն, էջ 309-310:
[34] Նոյն, էջ 310:
[35] Նոյն, էջ 310:
[36] Նոյն, էջ 310-311:

րական խօսքերն ու ճառերը մնացին ձայն բարբառոյ յանապատի։ Պետական իշխող շրջանակներու մէջ ի նպաստ հայոց չօշափելի կամ քաջալերական ոչ մէկ քայլ առնուեցաւ «զորս Ահարոնեան կարենար հետը տանիլ Երեւան»[37]։

★ ★ ★

Փարիզ եւ Լոնտոն իր բնակութեան ընթացքին, Զօր. Անդրանիկ փորձեց համոզել Դաշնակից կառավարութիւնները, որ Թրքահայաստանի զինուորական գրաւման ձեռնարկեն, բայց Թրքահայ ղեկավարին բոլոր ջանքերը ի դերեւ ելան[38]։

ԶՕՐԱՎԱՐԸ ԱՄԵՐԻԿԱ ԿԸ ՄԵԿՆԻ

Մանչեսթըրի մէջ «Հայ Փախստականական Հագուստեղէնի Ֆընտ»ին գործը կարգի դնելէ ետք, Զօր. Անդրանիկ Լոնտոն անցաւ, դարձեալ «Ֆընտ»ի գործով։ 1919-ի Թ. Նոյեմբերի սկիզբը[39] *ան Փարիզ վերադարձաւ եւ հրաւիրուեցաւ մաս կազմելու Ամերիկա ճամբայ ելլելու պատրաստուող զինուորական առաքելութեան մը, գլխաւորութեամբ Զօր. Յակոբ (Եակով) Բագրատունիի։ Սոյն առաքելութիւնը կը ղրկուէր Ամերիկա Հայաստանի Հանրապետութեան Փարիզի Պատուիրակութեան կողմէ։ Պօղոս Նուպար փաշայի թելադրութեան վրայ Զօր. Անդրանիկ մաս կազմած էր առաքելութեան, որ Նիւ Եորք կը հասնէր Նոյեմ. 22, 1919-ին*[40], *Ֆրանսական Սավուա չոգենաւով։*

Ամերիկայէն տնտեսական օժանդակութիւն ապահովելու առաքելութեամբ տնտեսական պատուիրակութիւն մը, գլխաւորութեամբ Յովհ. Քաջազնունիի, Նիւ Եորք հասած էր վեց չաբաթ առաջ, Հոկտ. 9-ին[41]։ *Այս խումբին մաս կը կազմէին երկու ժողովրդական-Ռամկավարներ՝ յանձին Արտաշէս Էնֆիաճեանի եւ Արտեմ Փէրալեանի։ Երեք օր ետք, Հոկտ. 12-ին, Նիւ Եորք կը հասնէր նաեւ Պօղոս Նու-*

---

[37] *Նոյն*, էջ 311։

[38] *Նոյն*, էջ 191 (*Մանօթ.* 93)։

[39] *Եղիշէ Քաջունի*, Անդրանիկ Ամերիկայի մէջ եւ Հերոսին վախճանը, (*Տես «Քաջ Նազար», Կլենտէյլ, Քալիֆ., Յուն.-Փետր.*, 1982, էջ 16)։

[40] R. G. Hovannisian, *The Republic of Armenia,* Vol. II, 1919-1920, p. 386.

[41] *Նոյն*, էջ 383։

պար փաշայի Ազգային Պատուիրակութեան ներկայացուցիչը՝ Փրոֆ. Տէր Յակոբեան[42]:

Այս երկու առաքելութիւնները Ամերիկայի մէջ պիտի հետապնդէին զինուորական եւ տնտեսական օժանդակութիւն, Հայաստանի Հանրապետութեան համար:

Ամերիկայի հայութիւնը, Ատլանտեանէն մինչեւ Խաղաղականի ափերը, այնպիսի խանդավառ ընդունելութիւն մը ցոյց տուաւ հայ պատուիրակներուն եւ յատկապէս ազգային հերոս Զօր. Անդրանիկին, որ ամերիկացիները սկսան զարմանքով իրարու հարց տալ թէ ո՞վ է իրենց երկիրը այցելող այդ հիւրը: Երբ ըսուեցաւ, որ հայոց Ուաշինկթընն է, տարին զայն բազմեցնելու Ֆիլատելֆիոյ պատմական աթոռին վրայ, բացառիկ պատիւ մը, որ Ամերիկայի մէջ վերապահուած է մասնաւոր անձնաւորութեանց[43]:

Ամերիկայի մէջ Անդրանիկի առաջին գործը եղաւ նախաձեռնել մեծ հանգանակութեան մը, որ ալակցութեամբ ժողովրդական-Ռամկավար կուսակցութեան եւ Բարեգործականի մասնաճիւղերուն, տուած էր 532,000 տոլարի արդիւնք մը, որուն մեծագոյն մասը պիտի երթար «թեթեւցնելու իր՝ Անդրանիկի քէն ըրած կառավարութեան ուսերուն վրայ ծանրացող բեռը»[44]:

Սկզբնական գործակցութիւնը Ռամկավար-Հնչակեան-Դաշնակցական հատուածներուն միջեւ, չուտով տեղի պիտի տար պըրկումներու եւ անհամաձայնութիւններու, հանգանակուած գումարներու բաշխումի ձեւին առնչութեամբ:

Դաշնակցականներն ալ կրցած էին չուրջ կէս միլիոն տոլար հանգանակել, սակայն երկու պատուիրակութիւններուն մեծագոյն յուսախաբութիւնը կու գար Ամերիկայի կառավարութենէն: Մինչ անհատ պետական պաշտօնեաներ կարեկցութիւն ցոյց տուած էին հայ պատուիրակներուն հանդէպ, սակայն պետական մակարդակի վրայ մերժուած էին անոնց խնդրանքները:

Հայ պատուիրակներուն Սպիտակ Տուն այցելութեան առիթով, Նախագահ Ուիլսըն լուր ղրկած էր թէ «կը կարեկցի» Հայոց Դատին, սակայն «անհանգստութեան» պատճառով պիտի չկրնայ տեսակցիլ հայ մեծամեծներուն հետ, եւ իր կողմէ ղրկած էր իր քարտուղար Ժոզէֆ Փ. Թիւմիւլթի-ն, ողջունելու համար հայ պատուիրակները[45]:

Հայ զինուորական եւ տնտեսական առաքելութիւնները բազ-

---

[42] Նոյն, էջ 383:

[43] Ա. Թէրզիպաշեան, Անդրանիկ, էջ 396-397:

[44] Նոյն, էջ 397:

[45] Richard G. Hovannisian, *The Republic of Armenia*, Vol. II, p. 384.

մաթիւ «պետական պաշտօնական դռներ» զարկած էին Ուաշինկթընի մէջ, եւ իրենց բոլոր ուզածը թեքնիք օժանդակութիւն էր, մարզելու համար տասնեակ մը հազար ամերիկահայ կամաւորներ, պաշտպանելու անկախ Հայաստանի Հանրապետութիւնը թրքական հաւանական ներխուժումի մը դէմ եւ ընդարձակելու անոր սահմանները մինչեւ Վան ու Էրզրում, սակայն հայոց բոլոր ակնկալութիւնները Ամերիկայի կառավարութենէն մերժուած էին քաղաքավարօրէն:

Անդրանիկը, զայրացած հայոց Դատին նկատմամբ Ամերիկայի անկարեկիր վերաբերումէն, մերժած էր մասնակցիլ որեւէ պետական ընդունելութեան: Ան ներկայ կ'ըլլար միայն Հայաստանի բանակին ի նպաստ կատարուած հանդէսներու եւ հանգանակութիւններու[46]:

Հանգանակութիւններէն ետք, Անդրանիկ մատնուեցաւ մինակութեան ձանձրոյթին: Ան Թրքահայաստանի ազատագրութեան համար ըրած էր կարելի ամէն բան, եւ անձնապէս ոչ մէկ զոհողութիւն խնայած էր յաջողութեամբ պսակելու համար իր եւ հայ ժողովուրդի քաղաքական ըղձանքները: Եւ հայ ժողովուրդի Մեծ Երազի ճամբուն վրայ, վայրագ թշնամիներուն տուած անողոք հարուածները կարծէք չբաւէին, ունեցած էր նաեւ ոչ-նուազ սարսափելի յուսախաբութիւններ արեւելահայ դասալիք զինուորներէն, Հայաստանի Հանրապետութեան անիրատես ղեկավարներէն, անգլիացիներէն, ֆրանսացիներէն, եւ հիմա ալ արդարակորո՛վ եւ մարդկային իրաւանց պաշտպա՛ն Ամերիկայի կառավարութենէն:

Հայրենիքի փրկութեան ճամբով ազգային հերոսը ըրած էր նաեւ զոհողութեանց գերագոյնը, մինչեւ 55 տարիքը հեռու մնալով ընտանեկան կեանքէ: Եւ այս բոլոր յուսախաբութիւններն ու զոհողութիւնները յանգած էին Զօրավարին ջիղերուն մաննակի քայքայումին եւ հոգեկան ընկճումին:

Մինակութեան ձանձրոյթէն բուժուելու համար Տոքթ. Նաւասարդեան իրեն խորհուրդ տուած էր որ ամուսնանայ եւ կազմէ ընտանեկան բոյն մը:

Եւ ահա այսպէս, երիտասարդութեան չրջանէն սկսեալ գրեթէ ամբողջ կեանքին ընթացքին Հայաստանի սարերուն վրայ «եարի փոխան զէնքը գրկած» եւ հայ ժողովուրդի ազատագրութեան համար «երակների ազնիւ արիւնը» երբե՛ք սակարկութեան չդրած հայոց պատմութեան մեծագոյն դիւցազնը, վերջապէս, 55 տարեկանին, ժամանակ կ'ունենար մտածելու ամուսնութեան մասին...:

---

[46] Նոյն, էջ 390:

ՋՕՐ. ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ ԿՈՉԸ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ

1920 թ. սկիզբները, չարագուշակ տարաձայնութիւններ սկսած էին չրջիլ արեւմուտքի հայկական չրջանակներէ ներս, թէ թուրքերը պատրաստութիւններ կը տեսնեն քանդելու համար նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետութիւնը:

Զարմանալի ոչինչ կար, որովհետեւ ամէն բան կ'ընթանար ըստ ծրագրի եւ համաձայն թուրքերու դիւանագիտական հաչիւներուն ու խաղերուն:

1918-ի գարնան ալ ակնյայտ էր որ յոգնած ու սպառած Առանցքի տէրութիւնները պիտի պարտուին: Պատերազմին պիտի հետեւէր, բնականաբար, խաղաղութեան դաչնագիրը, յաղթական տէրութիւններուն եւ պարտուածներուն միջեւ: Թուրքիա պարտուած կողմ ըլլալէ զատ գործած էր Մեծ Ոճիրը, այսինքն՝ ամբողջ ժողովուրդի մը ցեղասպանութիւնը: Եւ այդ Մեծ Ոճիրին զոհերը եղած էին հարիւր հազարներով անւմեղ մանուկներ, հարիւր հազարներով ծերեր, կիներ եւ աղջիկներ եւ դեռ 300,000-ի հասնող անւմեղ երիտասարդներ, որոնք գացած էին իրենց զիւորական պարտականութիւնը կատարելու Օսմանեան հայրենիքին հանդէպ:

Պատերազմի վերջաւորութեան, Իթթիհատի ղեկավարները պատճառներ ունէին մտահոգուելու, որովհետեւ պարտուած ըլլալով կրնային դատուիլ որպէս պատերազմի ոճրագործներ: Այդ նկատումով անոնք ստեղծած էին փոքրիկ Հայաստան մը, իրենց սահմաններէն դուրս, խաբելու համար համաշխարհային կարծիքը եւ ծածկելու Մեծ Ոճիրը:

Անոնք կ'ուզէին ներկայանալ Խաղաղութեան Վեհաժողովին Հայկական Հարցը իբրեւ թէ լուծա՛ծ պետութիւն...: Եւ պէտք է ըսել, թէ այս մէկը դիւանագիտական չատ նուրբ ու ճարպիկ խաղ մըն էր:

Ամէն բան ծրագրուած էր լոկ ժամանակի մը համար՝ մինչեւ որ վերջնային Խաղաղութեան Վեհաժողովին աշխատանքները...: Անկէ ետք – եթէ ամէն բան լաւ ընթանար – թուրքերը չատ լա՛ւ գիտէին թէ ինչ պիտի ընեն, ինչպէ՛ս պիտի լուծեն Հայկական Հարցը վերջնականապէս եւ ինչպէ՛ս պիտի վարուին նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետութեան՝ եւ այս անգամ՝ արեւելահայութեան հետ:

Փարիզի Խաղաղութեան Վեհաժողովը սկսած էր իր աշխատանքներուն Վերսայլի պալատին մէջ, Յունուար 18, 1919-ին, մէկ ամսուան ուշացումով:

Ամերիկայի գաղափարապաչտ եւ արդարակորով նախագահ Վուտրոյ Ուիլսոնը կը ցանկար ստեղծել աչխարհ մը հիմնուած համակավարութեան եւ արդարութեան վրայ: Փարիզ ժամանումին առի-

թով, մայրաքաղաքի փողոցներու պատերուն վրայ փակցուած «փոսթըր»ները կը կրէին "Wilson le Juste" մակդիրը[47]: Սակայն Անգլիոյ Լոյտ Ճօրճն ու Ֆրանսայի Քլեմանսօն իտէալներով չէին առաջնորդուեր, այլ կը միտէին հետապնդելու լոկ իրենց երկիրներուն շահերը: Ուիլսոնի «14 կէտեր»ուն մասին Քլեմանսօ ծաղրական սրախօսութիւն մը ըրած էր ըսելով, որ Աստուած միայն 10 կէտերու պէտք ունի (ակնարկելով Աստուածաշունչի «10 պատուիրաններ»ուն)...[48]:

Խօսք առնելով Վերսայլի Վեհաժողովին, եւ ակնարկը ուղղելով Ժորժ Քլեմանսոյին եւ Լոյտ Ճորճին, Նախագահ Ուիլսոն ըսած էր· «Յիսուս Քրիստոս ինչո՞ւ ցարդ չյաջողեցաւ իր առաքելութեան մէջ, որովհետեւ Ան գործնական միջոցներու չդիմեց իր վարդապետութիւնը կիրարկել տալու համար: Այդ է պատճառը որ ես առաջարկեցի գործնական ծրագիր մը Իր հետապնդած նպատակները իրականացնելու համար»[49]: Դժբախտաբար, սակայն, Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի դիւանագիտութեանց չանաճուկերուն համար, Քրիստոսի սկզբունքները իրենց բաթետրալներու գոթական կամարներուն տակ միայն գոյութիւն ունէին...: Անոնք չուտով սանձ դրին տեսլապաշտ Ուիլսոնի մարդկայնական ծրագիրներուն, «14 կէտեր»ը աղբաման նետեցին, եւ ձեռք առին վեհաժողովը վարելու աշխատանքները:

Երբ Նախագահ Ուիլսոն կը փորձէր իր ձայնը լսելի դարձնել, Քլեմանսօ իր շրջապատին դիտել կու տար՝ «Եթէ Վուտրոյ Ուիլսոն միտք ունի Եւրոպայի գործերը վարելու, պէտք է այս ցամաքամասը Ամերիկեան գաղութի վերածէ, ծախսելով պիլիոնաւոր տոլարներ, սակայն Ամերիկայի մեկուսացման քաղաքականութեան կողմնակից Հենրի Քապոթ Լաճն ու ծերակոյտը պիտի չթողուն որ այդ բանը ընէ»[50]:

★ ★ ★

1920 թ· սկիզբները, ըստ թուրքերու ժամանակացոյցին եւ քաղաքական հաշիւներուն, ալ ժամանակը կը մօտենար վերջ մը դնելու «անկախ Հայաստան» կոչուած խաղին, որովհետեւ վերջ գտած էին

---

[47] David Mitchell, *Woodrow Wilson as 'World Saviour'*, "History Today," London, Vol. XXVI - No. 1 - January 1976, p. 9.

[48] Նոյն, էջ 10:

[49] Նոյն, էջ 10:

[50] Նոյն, էջ 10:

*Փարիզի Խաղաղութեան Վեհաժողովին նիստերը եւ իրենցմէ հաւ-
ետուութիւն պահանջող չէր եղած...: Վերսայլի դաշնագիրը ստո-
րագրուած էր Յունիս 29, 1919-ին եւ յաղթական Դաշնակիցները
«անպարտ» արձակած էին Իթթիհատի ղեկավարները, փոխանակ զա-
նոնք դատելու իբրեւ պատերազմական ոճրագործներ:*

*1918 թ. վերջերն ու 1919 թ. սկիզբները Երիտասարդ-Թուրք կա-
ռավարութիւնը փոխարինող ղեկավարներ անուանական պատերազ-
մական ատեան մը սարքեցին իբրեւ թէ դատելո՛ւ համար Իթթիհա-
տական ոճրագործները, սակայն այդ բոլորը դերասանութիւն էր
խաբելու համար համաշխարհային հանրային կարծիքը:*

*Մինչ մէկ կողմէ Երիտասարդ-Թուրք ղեկավարները իբրեւ թէ
դատական հետապնդումի՛ կ'ենթարկուէին, միւս կողմէ պարտուած
Թուրքիոյ նոր վարչապետ Տամատ Ֆերիտ փաշան, 1919 թ.
Փետրուար 12-ին, Փարիզի «Խաղաղութեան Վեհաժողովին մատու-
ցած իր ծանուցագրին մէջ հայ ժողովուրդի ճակտին կը նետէր գե-
րագոյնը ամբաստանութեանց, ըսելով որ հայերը մէկ միլիոն թուրք
սպաննած են արեւելեան նահանգներուն մէջ 1915-էն 1918»...[51]:*

*Զօր. Անդրանիկ Ամերիկայի մէջ կանուխէն նախազգալով Հա-
յաստանի Հանրապետութեան գոյութեան սպառնացող վտանգը, հե-
տեւեալ սրտառուչ կոչը ուղղեց Ամերիկայի կառավարութեան.–*

ԱԼ ՄԵՆՔ ՎՀԱՏԱԾ ԵՆՔ

Գրեց՝ Զօր. Անդրանիկ

Ցանուն մէկ միլիոն գերեզմանազուրկ հայ նահատակներու, եւ
յանուն մէկ միլիոն ողջ հայերու, կ'ուզեմ շնորհակալութիւն յայտ-
նել ամերիկացիներուն Հայաստանի հանդէպ իրենց ցուցաբերած
հետաքրքրութեան համար: Բայց կ'ուզեմ նաեւ ձեր ուշադրութեան
յանձնել այն իրողութիւնը որ դեռ հարիւրաւոր հայ կիներ թուր-
քերու տուներուն մէջ կը գտնուին, ի հեճուկս Վոսփորի նաւահան-
գիստին մէջ գտնուող դաշնակից մարտանաւերուն, եւ դեռ ջարդե-
րէն ճողոպրած ամէն հայ մեր երկրի լեռներուն ու ձորերուն մէջ
մահուան սպառնալիքի տակ կ'ապրի:

Թուրքերուն նպատակը ամբողջ հայ ժողովուրդի բնաջնջումն
է: Աշխարհ գիտէ թէ ինչի՛ միջոցներ կը գործադրեն իրենց
ծրագրի իրագործման մէջ: Մենք գիտենք թէ ինչ վերջերս սկսած
են մեծ եռանդութեամբ ոգմամբերք ամբարել: Կը լսենք թէ ինչ

---

[51] *Լեւոն Վարդան*, ժամանակագրութիւն Հայկական Տասնհինգի, 1915-1923, էջ 168:

զօրաշարժ յայտարարած են: Նպատակն է վերջացնել իրենց սկսած հստմնելի գործը այս գարնան: Միայն Ամերիկա կրնայ արգելք հանդիսանալ իրենց:

Դուք պէտք է հասկնաք թէ մեր ազգը մեզի համար այնքան թանկագին է որքան ձեր ազգը ձեզի: Մենք հին ժողովուրդ մըն ենք: Մենք ազատութեան դատին համար շատ զոհ տուած ենք – շա՛տ աւելի քան ուրիշ որեւէ պատերազմիկ ազգ, բաղդատած մեր ազգի թիւին հետ:

Մենք սկիզբէն մեր ճակատագիրը Դաշնակիցներու դատին կապեցինք եւ հաւատարիմ մնացինք մինչեւ վերջը: Օրինակի համար կամաւորներու իմ գունդս պատերազմի առաջին օրերէն սկսեալ առանց ընդմիջումի կռուեցաւ: Ռուսիոյ բայբայումէն եւ Բրեսդ-Լիթովսկի դաշնագրէն ետք մենք առանձին պաշտպանեցինք ճակատը ամբողջ ծօթը ամիս, ուշացուցինք թուրքերուն յառաջխաղացքը եւ այսպէսով կարեւոր ծառայութիւն մատուցինք Միջագետքի Անգլիական բանակին, ինչպէս որ Լորտ Ռուբերտ Սեսիլ պաշտօնապէս վկայեց· եւ ասիկա՝ հակառակ վրացիներու խաբեբայութիւններուն ու ճակատի լռումին եւ թաթարներու դաւաճանութեանց· նոյնիսկ զինադադարէն ետք մենք պարտադրուեցանք կռուիլ՝ պաշտպանելու համար մեր գաղթականները: Իսկ ներկայիս, զինադադարէն 18 ամիս ետք, թուրքերը կը շարունակեն բնաջնջել մեր ժողովուրդը, որովհետեւ քրիստոնեայ ենք:

Մեր ժողովուրդին մեծամասնութիւնը ծանր աշխատող գիւղացիներ են: Ան միշտ այսպէս եղած է: Անոնք միշտ հպարտ եղած են եւ բարգաւաճող· ճակտի քրտինքով շահած են իրենց օրապահիկը: Անոնք կ'ուզեն վերադառնալ իրենց հայրենի տուները: Ցրուած ամէն կողմ անոնք լուրի կը սպասեն: Հայկական Հարցի լուծման կապակցութեամբ մենք կ'ակնկալէինք որ Դաշնակիցները մեզ պիտի չլքեն: Իսկ եթէ պատահի որ բոլորը մեզ լքեն, ես հոս կը յայտարարեմ որ մենք դարձեալ զէնքը ձեռք պիտի առնենք եւ շարունակենք կռուիլ մեր ազատութեան համար մինչեւ վերջին հայը:

Իր հուժկու բազուկը բարձրացնելով, նոյնիսկ կիսապաշտօնապէս, Ամերիկա կրնայ փրկել Հայաստանը եւ Արեւելքը: Իմ երկրի բոլոր ճահատակներուն եւ բոլոր հայերուն անունով կ'աղօթեմ եւ կը մաղթեմ որ այդպէս ըլլայ:

Դաշնակիցներուն համաձայն, մենք իրաւունք պիտի ունենայինք ակնկալելու որ Ամերիկան օգնէ մեզի վերակառուցանելու համար Հայաստանը: Մենք կ'ակնկալէինք որ Ամերիկա պիտի ընդունէր Հայաստանի հոգատարութիւնը: Մենք մեծ յոյսեր ունէինք Ամերիկայի վրայ: Կ'ակնկալէինք որ ամերիկացի զինուորներ, սպաներ եւ վարչագէտներ օգնէին մեզի վերակազմակերպելու համար մեր երկիրը: Եթէ Ամերիկա իր ձայնը բարձրացնէ եւ օգնէ մեզի, մենք

կրնանք դարձեալ ոտքի կանգնիլ։ Գոնէ պատեհութիւն մը կը տրուի մեզի։ Մենք կրնանք վերաշինել մեր երկիրը։ Մենք վարժուած ենք աշխատանքի. պատասխանատուութիւններէ չենք խուսափիր. բայց ինչպէս կրնանք սկսիլ երբ մեր երկիրը գրաւուած է եւ շրջապատուած թշնամիներով։

Մեզի հաւատացուցած էին որ Հայաստան հոգատար մը պիտի ունենայ։ 18 ամիս կ'ընէ որ զինադադարը ստորագրուած է, բայց թուրքերը դարձեալ գործի վրայ են բնաջնջելու համար մեր ժողովուրդը, եւ այս անգամ ալ, վստահաբար, մարդ պիտի չմիջամտէ։

Մօտ ատենէն բոլշեւիկները Բագուն պիտի գրաւեն, երկաթուղիներու եւ քարիւղի մեծ կեդրոնը։ Վրացի ժողովուրդը մասամբ համայնավար են եւ իրենց մեծ կեդրոնները գերմանացի համայնավարներուն ձեռքն է։ Վրացիները գիտեն թէ ռուսերը պիտի գան եւ երեւութապէս համակիր են եկողներուն։

Ռուսերը վստահութիւն ունին ամերիկեան արդարադատութեան վրայ. ես չեմ կարծեր որ Ամերիկան կ'ուզէ վնաս հասցնել արեւելքի մէջ որեւէ փոքր տէրութեան։

Հին ատենները ռուսերը կառուցանեցին Բաքուի երկաթուղիները։ Անոնք անգլիացիներուն հակառակ են արեւելքի մէջ։ Եթէ անգլիացիները միջամտեն, ռուսերը մեծ ուժով զանոնք պիտի ջախջախեն, որովհետեւ անգլիացի զինուորները, ֆրանսացիներուն նման, յոգնած են։ Ասկէ զատ Պարսկաստանն ու Հնդկաստանն ալ Անգլիոյ դէմ պիտի ելլեն։

Եթէ Ամերիկա դուրս գայ իր մեկուսացումէն եւ, նոյնիսկ կիսապաշտօնապէս յայտարարէ որ Հայաստան ազատ պիտի մնայ, ռուսերը պիտի չմիջամտեն. ոչ ալ ֆրանսացիները, անգլիացիները կամ իտալացիները պիտի միջամտեն։ Այդ պարագային թուրքերը չեն կրնար դէմ կենալ, ուրեմն կռիւ չըլլար։

Արեւելքի մէջ մեր ժողովուրդին համար ուրիշ փրկութիւն չկայ։ Թուրքիոյ դիրքը այնպէս է որ անկարելի է խաղաղութիւն անոնց հետ, որովհետեւ Հայաստանի հինգ-վեցերորդը Թուրքիոյ մէջ է։ Որքան Ամերիկա ուշանայ վճռական քայլ առնելէ, թուրքերը այնքան պիտի քաջալերուին իրենց ծրագիրներուն մէջ։ Ամերիկայի անվճռականութիւնը պիտի տկարացնէ նոյնպէս Անգլիացիները արեւելքի մէջ, հետեւաբար շատ մը հարցեր անլոյծ պիտի մնան։ Եթէ Ամերիկա Ազգերու Լիկային մէջ ըլլար, աւելի լաւ դիրքի մէջ կ'ըլլար միջազգային հարցեր լուծելու համար։

Եթէ Ամերիկա պիտի չկրնայ մեզի օգնել դիւանագիտական գետնի վրայ, այն ժամանակ պիտի խնդրէի որ մեզի դիւրութիւններ տաք որպէսզի կարենանք մենք մեզ պաշտպանել թուրքերուն, քիւրտերուն եւ թաթարներուն դէմ, որոնք թշնամիներն են քրիստոնէութեան։ Պատերազմին մենք կոուեցանք ռուսական հինգած ռազ-

մանիւթերով, բայց լաւ կոուեցանիք: Եթէ մենիք ռազմամթերք եւ զինուորական յարակից կազմածներ ունենայիին մենիք 100,000 մարդ կըրնայիին զինել – 50,000 Արեւմտահայաստանի մէջ, 50,000 ալ Արեւելահայաստանի մէջ: Առաջին ամիսը ես կրնայի զօրաշարժի ենթարկել 20,000 արեւմտահայեր: Երեք ամիսէն 40,000, նոյնիսկ 60,000 մարդ կրնայինն պատրաստ ըլլալ իբր փորձառու զինուորներ: Հոս Ամերիկայի մէջ 10,000-էն 15,000 հայեր կան որոնք պատրաստ են երթալու եւ կոուելու պաշտպանելու համար իրենց երկիրը: Բայց այս ընելէ առաջ մենք ռազմամթերքի պէտք ունինք, ինչպէս նաեւ սպաներու, մեր երիտասարդները մարզելու համար: Աշխարհի վրայ ամէն բան ամերիկացիներուն ձեռքն է: Մեր երկրի եւ մեր դրօշի պաշտպանութեան համար մեզի պէտք եղածները մեծ բան մը չեն ձեզի համար:

Եթէ չէք կրնար մեզի սպաներ տրամադրել, փորձառու զինուորներ ալ կրնան օգտակար հանդիսանալ, ինչպէս նաեւ վարչագէտներ օգնելու համար մեր վարիչներուն: Մենք ունինք հայեր որոնք փորձառու են վարչական գործերու մէջ, բայց ներկայիս, ժամանակ մը պէտք պիտի ունենանք կարգ մը վարչագէտներու որոնք օգնեն մեր վարիչներուն:

Մեր երկրին մէջ անգլիախօսներ շատ կան: Կրնամ ըսել որ 50,000-էն աւելի կան որոնք Անգլերէն կրնան խօսիլ· կան նաեւ ոմանք որոնք իտալերէն կը խօսին: Ունինք գրողներ, բարտուղարներ, տեխնիկական մարդիկ, առեւտրականներ, եւ այլն: Բայց պէտք ունինք դուրսի ուժերու, որպէսզի անոնք կարենան իրենք զիրենք կազմակերպել: Առաջին քանի մը տարիները պէտք պիտի ունենանք դուրսէն զօրքի, կարենալ պաշտպանելու համար մեր երկիրը, բայց ժամանակի ընթացքին այդ զօրքին թիւը կրնայ պակսիլ: Նոյնիսկ փոքրաթիւ ամերիկացիներ կրնան մեծ օգտակարութիւն ունենալ ներկայիս: Անոնք կրնան վերադառնալ իրենց երկիրը տարի մը վերջ, եւ ուրիշներ իրենց տեղը առնել: Կը կարծեմ թէ հինգ տարիէն ալ կրնանք մենք մեզ կառավարել: Այն ատեն Հայաստան կ'ըլլայ ազատ: Ձեզի համար ատիկա մեծ նշանակութիւն չունի, բայց մեզի հայերուս համար ատիկա այնքան նշանակութիւն կ'ունենայ, որքան Ամերիկայի ազատութիւնը ունի ձեզի համար: Վերջաւորութեան Ամերիկա կրնայ օգտուիլ եւ հատուցում ստանալ տնտեսապէս, նոյնիսկ աւելիով: Մենք կարգ մը արտադրութիւններ եւ քանի մը ճարտարարուեստներ ունինք որ դուք չունիք: Այդպէսով մենք հայրենիք մը կ'ունենանք· աշխարհի ամէն կողմէն հայեր հոն կը հաւաքուին, եւ Դաշնակիցներուն համար մեր ըրած զոհողութիւնները ապարդիւն անցած չ'ըլլար:

Այս գարնան մենք վիաստութեան մատնուած պիտի ըլլանք եթէ Ամերիկա մեզի չօգնէ: Թուրքերը տենդագին պատրաստութիւն կը

տեսանեն: Մենք տեղեկութիւններ ունինք թէ անոնք արդէն զօրաշարժի մէջ են: Մերձաւոր Արեւելքը կրնայ տուայտանքի մատնուիլ եթէ Ամերիկա առանց յապաղումի իր ուժեղ ձայնը լսելի չդարձնէ: Իմ անձնական կարծիքս ան է թէ միայն Ամերիկան կրնայ աղէտը արգիլել:

The Independent,
March 27, 1920

"ARARAT", Summer 1971
p. 15-16.

ՔԵՄԱԼԱԿԱՆ ԹՈՒՐՔԵՐԸ ԻՆՉՈ՞Ւ ՑԵՏԱՁԳԵՑԻՆ ԻՐԵՆՑ ՅԱՐՁԱԿՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՑ

1920 *թ.* Փետրուարին *Ազգայնական-Թուրքիա արդէն պատրաստութիւններ կը տեսնէր յարձակելու համար Հայաստանի Հանրապետութեան վրայ*[52]:

Մայիսի սկիզբները յարձակման պատրաստութիւնները ամբողջացած էին, սակայն Քիազիմ Քարապեքիր փաչան յարձակման գործողութիւններուն սկսաւ միայն Սեպտեմբեր 20-ին[53]: *Ի՞նչ էր պատճառը այս յետաձգումին:*

Յարձակումի անցնելէ առաջ Քեմալական-Թուրքիոյ միակ մտահոգութիւնը Ցեղափոխական Ռուսիան էր: Ի՞նչ դիրք պիտի բռնէր Ռուսիա այդպիսի պարագայի մը: Գործնական գետնի վրայ, եթէ Հայաստանը պաշտպանող մը գտնուէր, ան կրնար Ռուսիան ըլլալ, որովհետեւ, արեւմտեան պետութիւնները, դժբախտաբար, ճամբայ չունէին այդ բանը ընելու, ո՛չ ծովէն, ո՛չ օդէն եւ ո՛չ ալ ցամաքէն...: Հետեւաբար միակ խոչընդոտը կրնար գալ Ռուսիայէն. ուստի, յարձակումի անցնելէ առաջ անոնք հարկ տեսան սիրաշահելո՛ւ Ցեղափոխական-Ռուսիան եւ փութով գործի անցան իրագործելու համար այդ նպատակը:

Ապրիլ 26-ին, Թուրքիոյ արեւելեան ճակատի հրամանատար Քիազիմ Քարապեքիր փաչան, հաղորդելէ ետք Ազգային Մեծ Ժողովին թէ յարձակման պատրաստութիւնները «երկու չաբաթէն» կ'ամբողջացուին, հետեւեալ պատասխանը կը ստանար վերոյիշեալ Ժողովի նախագահութենէն.-

«Ձեր առաջարկները ընկատի առնուեցան: Պատրաստութիւն-

---

[52] *Աւետիս Ահարոնեան*, Եւ Ծնաւ Հայ Ժողովուրդը Հուրէն ու Սուրէն, *էջ* 64:
[53] *Լեւոն Վարդան*, Ժամանակագրութիւն Հայկական Տասնհինգի, *էջ* 203:

ներուն շարունակուիլը փափաբելի է: Բնական է որ սահմանը անցնելու հրամանը ասկից հրահանգուի»[54]:

Մայիսի սկիզբները, Քեմալականները յանկարծ որոշեցին յետաձգել յարձակումը եւ Քիազիմ Քարապեքիրին հաղորդեցին հետեւեալը.-

«Մեր բաղաբական ընդհանուր կացութիւնը, պոլշեւիկներու հետ համաձայնութեան կարենալ գալու համար, Դաշնակիցներու բաղաբական գործիք եղող հայկական կառավարութիւնը ոչնչացնելով մէջտեղէն վերցնելու հարցը, այսօր գործավարներու խորհուրդին խորհրդակցութեան ենիք եղաւ, եւ որոշուեցաւ խորհրդակցութեան արդիւնքը ձեզի իմացնել:

Անանկ որ,

1.- Մինչեւ որ Հաշտութեան վեհաժողովին մեր մասին առնելիք որոշումները կատարելապէս չճշդուին, մեր ներքին եւ արտաքին կացութիւնները չեն թոյլատրեր որ, Դաշնակիցներու մեզի հետ հասկացողութեան մը գալու հաւանականութենէն զրկուինք:

2.- Այս պատճառաւ, Պոլշեւիկներու հետ համաձայնութեան պայմաններուն վերիվարոյ չծանօթացած, մեր հիմնական ուղղութեան անոնց համամտութիւնը չապահոված, անոնց ենիքական օժանդակութիւնը չճշդած, գործողութիւնը առարկելի նկատուեցաւ:

3.- Հայկական դէպքերը ամբողջ բրիստոնեայ աշխարհը մեզի դէմ հանող ազդակներէն ամէնէն կարեւորը եղած են, ամէնէն առաջ մեր կողմէն վաւերացուած հայկական կառավարութիւնը մեր բանակին ուժովը ջնջելը, նոր հայկական ջարդ մը ըլլալուն, մեր կողմէ տրուած պատճառով մը, ինչ շատ ի նպաստ մեզի սկսած հոսանքը կը կասեցնէ, ամերիկեան հանրային կարծիքը մեզի դէմ կը լարէ, եւ անգլիացիներու ծրագիրներուն գործադրութեան ամէնուն հաւանութիւնը կ'ապահովէ: Այս նկատումներով, մեր բանակին պաշտօնապէս եւ բացայայտօրէն հայկական կառավարութեան վրայ յարձակելէ զգուշանալը, կարելի եղածին չափ գաղտնօրէն, երեք նահանգներու (Կարս, Արտահան, Արդուին) մէջ կազմուած փոքր կառավարութիւններուն տեղական ուժերը գօրացնելով, անոնց հետ մինչեւ կենինօ յառաջացած իսլամ Պոլշեւիկներուն միջոցաւ, յարձակումի անցնիլը աւելի յարմար նկատուած է»[55]:

Այսպէս ուրեմն, կարգ մը յստակ «նկատումներով», 1920 թ. գարնան, Հայաստանի Հանրապետութեան դէմ ուղղակի յարձակում

---

[54] *Աւետիս Ահարոնեան*, եւ վերածնաւ Հայ ժողովուրդը Հուրէն ու Սուրէն, էջ 66:

[55] *Նոյն*, էջ 67:

մը չատ «նպատակայարմար» չէր տեսնուած Անգարայի Մեծ ժողովին կողմէ: Վերջապէս 1915 թ. «Հայկական Դէպքեր»ուն պատճառով, ամբողջ քրիստոնեայ աշխարհին հանրային կարծիքը իրենց դէմ ելած էր եւ հիմա, 1920-ի գարնան, նոր հայկական ջարդեր սկսիլը «քիչ չատ ի նպաստ (թուրքերուն) սկսած հոսանքը կրնար կասեցնե՛լ»...: Հետեւաբար, հարկ էր քիչ մը եւս սպասել, մինչեւ որ ժամանակը աւելի «նպատակայարմար» ըլլար...:

1920 թ. ամառը, Մուսթաֆա Քեմալի ազգայնական կառավարութիւնը Լենինի հետ յարաբերութեան մէջ մտաւ «հակա-իմպերիալիստական» ճոռամաբանութիւններով...: Խաբեբայութեան մէջ ճարպիկ թուրքերը պոլշեւիկ ձեւանալով դժուարութիւն չունեցան խաբելու յեղափոխական-Ռուսիոյ ղեկավար Վլադիմիր Իլիչ Լենինը: Արդարեւ, Խորհրդային Ռուսիա, ի վարձատրութիւն ազգայնական թուրքերու «հակա-իմպերիալիստական» ճոռամաբանութիւններուն, 24 Օգոստոս 1920 թուականին, Մոսկուայի մէջ կը ստորագրէր ռուս-թրքական համաձայնագիր մը, որով «ազատ կը ձգէր ազգայնականութուրքը Հայաստանի հետ վարուելու այնպէս ինչպէս որ կը կամէր անիկա՝ առա՛նց վախնալու ռուսական որեւէ միջամտութենէ ի նպաստ հայերուն»...[56]:

Ճամբան հարթուած էր թուրքերու չարաղէտ ծրագրին համար եւ Խորհրդային կառավարութեան կողմէ կանաչ լոյսը վառուած՝ թրքական ներխուժումին առջեւ...:

Դարձեալ, գործի անցնելէ առաջ, քեմալական թուրքերը ուզեցին նաեւ վստահ գիտնալ թէ Վրաստա՛նը ինչ դիրք պիտի բռնէ այդպիսի պարագայի մը:

Այս նպատակով անոնք ղրկեցին գաղտնի առաքելութիւն մը Թիֆլիս, Եուսէֆ Քէմալ պէյի գլխաւորութեամբ[57]: Ան հանդիպումներ ունեցաւ Մենշեւիկեան կառավարութեան վարչապետ Նոյ Ժորտանիայի եւ արտաքին գործոց նախարար Գեգեչկորիի հետ եւ հաստիացում ստացաւ, թէ «հայ-բեմալական ընդհանուր դէպքում Վրաստանը կը յայտարարի իր խիստ չէզոքութիւնը»...[58]:

Վրաստանը իր «խիստ չէզոքութեան» փոխարէն պիտի ստանար Բորչալուի եւ Ախալքալաքի գաւառները եւ Արտահանի շրջանը[59]:

Այսպէս, մինչ թուրքերը պատրաստութիւն կը տեսնէին եւ կը

---

[56] Լեւոն Վարդան, ժամանակագրութիւն Հայկական Տասնհինգի, էջ 202:

[57] Աւետիս Եափուճեան, Եւ վերածնաւ Հայ ժողովուրդը Հուրէն ու Սուրէն, էջ 73:

[58] Նոյն, էջ 73:

[59] Նոյն, էջ 73:

սպասէին պատեհ առիթի, Հայաստանի Հանրապետութեան դէմ զինուորական գործողութեան անցնելու համար, արդեօք ի՞նչ կը մտածէին Հայաստանի՝ կառավարութեան նախարարները: Իրականութեան մէջ բան մըն ալ չէին մտածեր. քաղաքականութեան մէջ տհաս, ատակ չէին հեռուները տեսնելու եւ գալիք վտանգները նախատեսելու: Խօսքը տանք Կարօ Սասունիին.–

«Մինչ Թուրքիա յոյսը դրած էր իր սեփական ուժերուն վրայ՝ իր տիրապետութիւնը կ'ապահովէր, հակառակ աննպաստ պայմաններու, Հայաստան՝ շլացած քաղաքական խիստ նպաստաւոր պայմաններէ՝ Դաշնակիցներուն հաւատալով, կը ստորագնահատէր իր սեփական ուժին կատարելիք գործը եւ կը սպասէր դիւանագիտութեան»[60] (Ընդգծումները ինձմէ, Ա. Ջ.):

«Դաշնակիցներուն ատամները հաչուելէ զատ, Թուրքիա կը տեսնէր իրեն համար խիստ նպաստաւոր դասաւորումներ, որոնց մասին Հայաստան պատերազմի երկրորդ եւ երրորդ շաբթուն կ'իմանար, այն ալ չատ կիսատ ձեւով»[61] (Ընդգծումը ինձմէ, Ա. Ջ.):

Ցետ-Եղեռնի քաղաքական դաժան ու անկարեկիր պայմաններուն տակ, երբ հայութիւնը լքուած էր համարեա ամբողջ աշխարհէն, կարելի չէր Պաթումի դաշնագրի ողորմելի պայմաններէն կախեալ «անկախութիւն» մը երկար ատեն պահել, մէկ կողմէ ռուսական աշխարհասասան յեղափոխութեան յորձանքին, իսկ միւս կողմէ Գորչ Գայլի բաց երախին դիմաց: Դժբախտաբար, սակայն, Արեւելահայաստանի ղեկավարները չկրցան տեսնել այս դառն ճշմարտութիւնը:

Հայկական կառավարութիւնը 1920 թ. Օգոստոսի՛ն[62] միայն ստացած էր տեղեկութիւններ, Հայաստանի դէմ պատրաստուող թրքական յարձակման մասին, մինչ Անդրանիկ հեռաւոր Ամերիկայի մէջ տեղեակ էր այս դաւին, չատ աւելի կանուխէն:

ԹՐՔԱԿԱՆ ՆԵՐԽՈՒԺՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԷՆ ՆԵՐՍ

Ջոր. Անդրանիկի նախատեսութիւնը թէ թուրքերը կը կեղծէին Պաթումի մէջ հայոց անկախութի՛ւն չնորհելով, իրականացած էր եւ ադէտը պատահած:

---

[60] Նոյն, էջ 82 (Տես Կարօ Սասունի, Հայ-Թրքական Պատերազմը, էջ 24):

[61] Նոյն, էջ 82 (Տես Կարօ Սասունի, Հայ-Թրքական Պատերազմը, էջ 26):

[62] Ալ. Խատիսեան, Հայաստանի Հանրապետութեան Ծագումն ու Զարգացումը, Բ. Տպագր., էջ 254:

1920 թ. Ապրիլ 23-ին, Մուսթաֆա Քեմալ միաձայնութեամբ նախագահ կ'ընտրուէր Անգարայի Մեծ ժողովին: Ան կը հետեւէր իր նախորդներու հայացինջ քաղաքականութեան:

Արդարեւ, քանի մը ամիս ետք, Սեպտեմբեր 20-ին, Մուսթաֆա Քեմալի զօրավարներէն եւ Թուրքիոյ Արեւելեան ճակատի հրամանատար Քիազիմ Քարապեքիր փաչան հրահանգ ստացաւ ներխուժելու Հայաստանի Հանրապետութեան սահմաններէն ներս:

Սեպտ. 20-21-ին, թուրք զօրքերը սկսան յառաջանալ դէպի Սարըղամիշ եւ այդպէսով սկսաւ հայ-թրքական պատերազմը[63]:

Հոկտ. 4-ին, Երեւանի մէջ կայացած միջ-կուսակցական ժողովը կոչ մը հրատարակելով հրաւիրեց հայութիւնը պայքարելու համար թրքական ներխուժումին դէմ[64]:

Հայկական կառավարութիւնը դիմում կատարեց թուրք պետութեան, բանակցութիւններ սկսելու համար, որպէսզի խաղաղութի՛ւն հաստատուի երկու կառավարութիւններուն միջեւ, մոռնալով՝ որ խաղաղութեան պահպանման համար չէր որ թուրքերը սկսած էին իրենց արշաւանքին...:

Թուրքերը առաջարկեցին Հայաստանի կառավարութեան «հրաժարիլ Սեւրի դաշնագրէն եւ ընդունիլ Պաթումի դաշնագիրը. այսինքն՝ փոխանակ 180,000 (քառ.) քիլոմեթրի, ստանալ 9,000»[65]: Հայերը մերժեցին այս առաջարկը:

Հայկական կառավարութիւնը դիմեց Թիֆլիսի Դաշնակիցներու ներկայացուցիչներուն, բայց անոնք տրամադրութիւն ցոյց չտուին Հայաստանի օգնութեան գալու:

Թուրքերը չուրջ 20,000 զօրքով սկսած էին իրենց արշաւանքին, իսկ հայկական կառավարութիւնը կարելիութիւն ունէր մինչեւ 40,000 հոգի զէնքի տակ կանչելու[66], սակայն հայկական բանակը բարոյալքուած էր եւ տրամադիր չէր կռուելու:

Հայկական կառավարութեան կրկնակի դիմումներուն վրայ, Քիազիմ Քարապեքիր փաչան ընդունեց զինադադար կնքել «եւ իր կողմէ առաջարկեց ծանր պայմաններ, որոնցմէ գլխաւորներն էին Ալեքսանդրապոլի բերդի եւ կայարանի զինուորական գրաւումը, հայկական զօրքերու հեռացումը 15 վերստ Արփաչայ գետի գծէն,

---

[63] Նոյն, էջ 254:

[64] Լեւոն Վարդան, Ժամանակագրութիւն Հայկական Տասնհինգի, էջ 203-204:

[65] Ալ. Խատիսեան, Հայաստանի Հանրապետութեան Ծագումն ու Զարգացումը, էջ 254:

[66] Նոյն, էջ 278:

Ալեքսանդրապոլ բաղաքի շուրջը 9 վերստ հեռաւորութեան վրայ գտնուած հողամասի գրաւումը, եւ այլն»[67]:

Հայկական կառավարութիւնը ընդունեց այդ պայմանները՝ սակայն Նոյեմբեր 8-ին, «Քիազիմ Քարապեքիր փաշան փոխեց զինադադարի պայմանները՝ դարձնելով անոնք շատ աւելի ծանր եւ բացատրելով այդ այն բանով, որ առաջին պայմանները իբր էր մշակած, իսկ այժմ առաջարկուած պայմանները թելադրուած են Էնկիւրէի կառավարութենէն»...[68]:

Արդարեւ, Նոյեմբեր 8-ին Քարապեքիրի դրած նոր եւ աւելի ծանր պայմաններով, Հայերը, 24 ժամուան մէջ պարտաւոր էին յանձնել 2000 հրացան լաւ վիճակի մէջ, 20 ծանր եւ 40 թեթեւ գնդացիր, 3 մարտկոց, 4000 արկղ ռազմամթերք, 6000 արկ (*ռումբ*), 2 շոգեքարշ եւ 50 վակոն, եւ բազմաթիւ այլ պայմաններ հայոց զօրքերու դէպի նոր գիծեր քաշուելու մասին»[69]:

Դաշնակցականները մերժեցին այս պայմանները եւ ամէն կողմ դիմեցին օգնութեան համար, սակայն որեւէ տեղէ պատասխան չստացան:

Հայկական կառավարութեան մերժումին վրայ, Քիազիմ Քարապեքիր փաշան պատասխանեց.- «Քանի որ Հայաստանի կառավարութիւնը չ'ընդունիր Էնկիւրէի կառավարութեան պայմանները, ան ստիպուած է սկսիլ պատերազմական գործողութիւնները»[70]:

Նոյեմբեր 11-*ին, Հայաստանի կառավարութիւնը ցաւ յայտնեց Թուրքերու վերջին գրութեան առթիւ եւ, այնուամենայնիւ, յոյս յայտնեց որ ելք մը կը գտնուի որ բաւարարէ* «երկու ժողովուրդներուն շահերը եւ պատիւը»...[71]:

Երկու ժողովուրդներու շահերն ու պատիւը «բաւարարելու» համար...Էնկիւրէի կառավարութիւնը հաղորդագրութեամբ մը նոր եւ աւելի ծանր կէտեր աւելցուց ցարդ ներկայացուցած իր պահանջներուն վրայ:

«Այս գլխաւոր կէտերը այնպէս էին, որ Հայաստանի կառավարութիւնը հնարաւոր չհամարեց ընդունիլ զանոնք՝ գտնելով որ ատով վերջ կը տրուէր Հայաստանի անկախ գոյութեան»[72]:

---

[67] *Նոյն*, էջ 283:

[68] *Նոյն*, էջ 283:

[69] *Ա. Մ. Պողոսեան*, Սոցիալ-Տնտեսական Հարաբերութիւնները Կարսի Մարզում, էջ 369:

[70] *Ա. Խատիսեան*, Հայաստանի Հանր. Մագումն ու Զարգացումը, էջ 283:

[71] *Նոյն*, էջ 283:

[72] *Նոյն*, էջ 284:

Պատերազմական գործողութիւնները սկսելէ քանի մը օր ետք, Նոյեմբեր 16*-ին, կառավարութիւնը* «որոշեց ընդունիլ թուրքերու պայմանները ու սկսիլ վերջնական բանակցութիւններ խաղաղութեան մասին»[73]:

Ալ. Խատիսեան, Սարգիս Արարատեան եւ ուրիշներ փութով մեկնեցան Ալեքսանդրապոլ, ամէ՛ն...ամէ՛ն գնով «խաղաղութիւն» կնքելու համար թշնամիին հետ, եւ ընդունելու պայմանները, «չատ ծանր» պայմանները, որոնք ի՛նչ փոյթ թէ «վերջ կը դնէին Հայաստանի անկախ գոյութեան»...:

Ալեքսանդրապոլի մէջ թուրքերը աւելի սաստկացուցին իրենց պայմանները, պահանջելով հայկական պետութեան «բնդանօթները, իրենց ռումբերով եւ զօրիներով» *միասին*[74]: *Հանրապետութեան բանագնացները ստո՛ւնք ալ յանձնեցին թշնամիին, մնալով* կատարելապէս կախեալ *թուրքի գութէն ու ողորմածութենէ՛ն*...:

Նոյն օրերուն, Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանի եւ հայ կուսակցութիւններուն կողմէ կատարուեցան սգահանդէսներ, բողոքելու համար անպաշտպան թողուած հայութեան դէմ: Քարապեքիր, մինչ այդ, հասած էր Երեւանի դռները եւ գրաւած՝ Հայաստանի Հանրապետութեան 80 *առ հարիւրը, այսինքն՝* 50,000 *քառ. քիլոմեթր տարածութեան չուրջ* 40,000*-ը:*

Հայ-թրքական բախումներու այս ճգնաժամային օրերուն, Վրաստան ինքզինքը չէզո՛ք յայտարարած էր...:

Նոյեմբեր 26*-ին*[75] *սկսան հայ-թրքական բանակցութիւնները Ալեքսանդրապոլի մէջ: Նոյեմբեր* 29*-ին, Քարվանսարայի եւ Դիլիջանի մէջ սկսած հայ համայնավարական ապստամբութիւն մը*[76] *Հայաստանը յայտարարեց «Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետութիւն»: Նոյն օրը Պաքուէն խումբ մը հայ պոլշեւիկներ իջած էին Հայաստանի Իջեւան գիւղը եւ անպաշտօն կերպով յայտարարած Հայաստանի խորհրդայնացումը:*

Դեկտեմբեր 2*-ին, Սովետ Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Լեգրանի եւ Հայաստանի Հանրապետութեան ներկայացուցիչներ Դրոյի եւ Համբարձումի Տէրտէրեանի կողմէ ստորագրուած այսպէս կոչուած «Երեւանի Համաձայնագիր»ով, Հայաստան պաշտօնապէս կը յայտարարուէր «Սովետական Սոցիալական Հանրապետութիւն»:*

Կը հրաժարէր Ս. Վրացեանի կառավարութիւնը, կը կազմուէր

---

[73] *Նոյն*, էջ 288:
[74] *Նոյն*, էջ 288:
[75] *Լեւոն Վարդան*, Ժամանակագրութիւն Հայկական Տասնհինգի, էջ 205:
[76] *Նոյն*, էջ 205:

Ֆալխսիոն առժամեայ կառավարութիւն մը Դրոյի ղեկավարութեամբ, մինչեւ խորհրդայնացած Հայաստանի Յեղափոխական Կոմիտէին (Յեղկոմ) ժամանումը Երեւան:

Ալեքսանդրապոլի մէջ Խատիսեան Երեւանէն հրահանգ կը պահանջէ դաշնագիրը ստորագրել թէ ոչ: Անկեալ կառավարութեան պետ Ս. Վրացեան կը պատասխանէ՝ «Թուրքերի պայմանները ստիպած ենք ընդունիլ: Դուք լիազօրուած էք ստորագրել դաշինքը»[77]:

Իրաւականօրէն Դրոյի՝ կառավարութեան կ'իյնար այդպիսի հրահանգ մը տալ Խատիսեանին: Սակայն «Դրոյին ալ կը պարտադրուի կրկնել այն ինչ որ Վրացեան արդէն իսկ հրահանգած էր Խատիսեանին»[78].–

«Ես քեզ ասացի արդէն: Գործեցէք համաձայն ձեր հասկացողութեան: Ես խօսում եմ ընկեր Սիլինի անունից»[79]:

Անկեալ վարչապետ Վրացեանի եւ նոր վարչապետ Դրոյի թելադրութիւններով կը ստորագրուէր Ալեքսանդրապոլի սեւ ու դաժան դաշնագիրը, նուիրագործելով թուրքերու գրաւած հողերը, Հայաստանի խորհրդայնացումէն 15 ժամ ետք...[80]:

Այս մասին Կ. Սասունի պիտի գրէր հետեւեալը.–

«Հայաստանի կառավարութիւնը եւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը բոլոր հնարաւորութիւնները ունէին խուսափելու այս դաշնագիրը ստորագրելու պարտաւորութենէն»...[81]:

Ալեքսանդրապոլի մէջ, Դեկտ. 2-ին Խատիսեաններու ստորագրած նուաստացուցիչ պայմաններուն 2-րդ յօդուածին համաձայն, Հայաստանը կը կորսնցնէր Ալեքսանդրապոլը, Կարսը, Արտահանը, Սարըղամիշը, Կաղզուանը, Արարատեան Դաշտի մէկ մասը, Երեւանի նահանգին ամենահարուստ եւ բերրի Սուրմալուի գաւառը[82]:

Հայաստանի կը մնար Երեւանի, Զանգեզուրի, Սեւանի եւ Դարալագեազի չրջանները, որոնց վրայ փաստօրէն կը հաստատուէր Թրքական հովանաւորութիւն (Փրոթեքթորէյթ)...[83]:

---

[77] *Շահան*, «Վերստին Յաւելուած», Ալեքսանդրապոլի Դաշնագրի «Ի՞նչպէս»ն ու «Ինչո՞ւ»ն, *Պոսթոն*, 1955, էջ 31:

[78] *Նոյն*, էջ 32:

[79] *Նոյն*, էջ 33:

[80] *Նոյն*, էջ 31:

[81] *Նոյն*, էջ 31 (*Տես*, *Կարօ Սասունի*, Հայ-Թրքական Պատերազմը, «*Հայրենիք*» *Ամսագիր*, *Յուլիս* 1926, էջ 116):

[82] *Ա. Մ. Պողոսեան*, Սոցիալ-Տնտեսական Հարաբերութիւնները Կարսի Մարզում, էջ 374:

[83] *Նոյն*, էջ 374:

Հայաստան կրնար ունենալ 1500 *հոգիէ բաղկացած զինուած ուժ, իր* 8 *հրանօթով եւ* 20 *գնդացիրով միայն...*[84]:

Այս տուեալներով, եւ Ալեքսանդրապոլի մէջ ստորագրած տարապայմանօրէն դաժան պայմանագրով, Դաշնակցութիւնը խա՛չ կը քաշէր թէ՛ Հայկական Հարցի եւ թէ՛ ալ հայ ժողովուրդի գոյութեան վրայ, եւ այս ողորմելի գոյավիճակը կը կոչէր «Անկախութի՛ւն», մինչ Թուրքիոյ դրած ամէն մէկ պայմանը չղթա՛յ մըն էր անցուած Խատիսեաններու եւ Վրացեաններու վիզերէն...:

Վերջնագրի եւ սպառնալիքի տակ ստորագրուած Ալեքսանդրապոլի դաշնագրով Թուրքերը պիտի չարունակէի՛ն ճանչնալ Հայաստանի վերջին պատառիկին «անկախութիւնը», պայմանաւ որ՝

ա.– Հայերը հրաժարէին հայանպաստ Սեւրի դաշնագրէն,

բ. Հայաստանի հողերուն վրայ չպահէին Դաշնակիցներու ոչ մէկ ներկայացուցիչ,

գ.– Հայաստանի բանակը պէտք չէ ունենար 1500*-է աւելի սուին, եւ՝*

դ.– Թուրքիան եւ Հայաստանը պէտք էր ունենային ազատ «տրանզիտ»ի դրութիւն, ինչպէս երկաթուղիներով, այնպէս եւ բոլոր ճանապարհներով...[85]:

Եւ դեռ ամէնէն ծիծաղելին.– «Հայաստանի վրայ յարձակման դէպքում Թուրքիան պաշտպանում է հայոց կառավարութեանը»...[86]: *Դաշնագրին այս կէտը համազօր էր Հիթլերական Գերմանիոյ Իսրայէլը պաշտպանելո՛ւն...:*

Այս բոլո՛ր, բոլո՛ր զարհուրելի պայմաններուն գլուխ կը ծռէր Հ.Ց.Դաշնակցութիւնը, միայն թէ չխորհրդայնանար Թչուառ ու անտէր հայոց հայրենիքը, եւ մնար «անկախ», այսինքն՝ կախեալ Թուրքի գութէն, փոյթ չէ թէ փոքր հողաչերտի մը վրայ...:

Ալեքսանդրապոլի մէջ Թուրքերուն դրած սարսափելի պայմանները անկախութեան հե՛տքը նոյնիսկ չէին ձգած Դաշնագրին մէջ, եւ այդ պայմանները ընդունելով, Հ.Ց.Դաշնակցութիւնը՝

ա.– Կորսնցուցած կ'ըլլար անկախ պետական կեանքի իր բոլոր իրաւունքները,

բ.– Փաստօրէն մտած կ'ըլլար Թրքական ազդեցութեան սեւ Թաթին ներքեւ, եւ՝

գ.– Վստահութիւն յայտնած կ'ըլլար Հայաստանի Հանրապետութեան 80 *առ հարիւրը արդէն գրաւած Թշնամիին թէ այնու-*

---

[84] *Նոյն*, էջ 375:
[85] *Ս. Վրացեան*, Հայաստանի Հանրապետութիւն, *Բ. Տպագր.*, էջ 505:
[86] *Նոյն*, էջ 505:

հետեւ հանգի՛ստ պիտի թողուր զինք Հանրապետութեան վերջին պատառիկին վրայ…:

Եւ այսպէս, Հայաստանի Հանրապետութեան ղեկավարները, Հայաստանի խորհրդայնացումէն ետք, Ալեքսանդրապոլի մէջ գլուխ կը ծռէին թուրքերու բոլո՛ր ստրկացուցիչ պայմաններուն, առանց բացառութեան, եւ այս՝ ի հեճուկս ա՛յն իրողութեան, որ իրե՛նք ալ չատ մեծ հաւատք չունէին Պաթումի դաշնագրով ստեղծուած, եւ Ալեքսանդրապոլի դաշնագրով ստեղծուելիք Հայաստանի հանրապետութիւններուն «անկախութեանը» վրայ· արդարեւ, Սիմոն Վրացեան յետագային պիտի խորհրդածէր·–

«Խելահաս ամէն մարդու համար հասկնալի էր, որ, ա՛յն ժամանակուայ պայմաններում, «անկախ Հայաստանի Հանրապետութիւն» կարելի չէր ստեղծել»[87]:

Հայաստանի խորհրդայնացումէն ետք, երբ կարմիր Բանակը վերագրաւեց թուրքերու գրաւած հողերուն չուրջ կէսը, Հանրապետութեան ղեկավարները յայտարարեցին թէ Պոլշեւիկեան–Ռուսաստանը եւ Քեմալական–Թուրքիան Հայաստանը բաժնեցին իրարու միջեւ, ինչ որ տառացիօրէն ճիշդ է:

«Եթէ Խորհրդային Ռուսաստանը չքաջալերէր ու չօգնէր, Քեմալական–Թուրքիան, այն ժամանակուայ պայմաններում, համարձակութիւն չէր ունենայ յարձակելու Հայաստանի վրայ»[88]:

Անկասկած: Առանց Խորհրդային Ռուսաստանի ուղղակի կամ անուղղակի քաջալերանքին եւ օգնութեան, Քեմալական Թուրքիա, 1920 թ· աչնան համարձակութիւն պիտի չունենար յարձակելու Հայաստանի Հանրապետութեան վրայ եւ գրաւելու հողեր՝ որոնք մօտ 100 տարիներէ ի վեր Ռուսական Կայսրութեան մաս կը կազմէին, իսկ Կարս–Արտահանի շրջանները՝ 1877–78–ի ռուս–թրքական պատերազմէն ի վեր: Եւ թրքական այս բոլոր զաւթումները տեղի կ'ունենային ի հեճուկս Լենինի ա՛յն հիմնական սկզբունքին, թէ հաշտութիւնը Թուրքիոյ եւ Ռուսիոյ միջեւ պէտք է կատարուի «առանց հողերի գրաւման եւ ռազմատուգանքի»…[89]:

Ուրեմն Խորհրդային Ռուսիա ինչո՞ւ քաջալերեց որ Քեմալական Թուրքիա Հայաստանի Հանրապետութեան վրայ յարձակի:

Նախ պէտք է ըսել որ Թուրքերը, յետ–պատերազմեան տարիներուն, դիւանագիտական չատ նուրբ խաղեր խաղացին: Անոնք

---

[87] *Ս· Վրացեան*, Բոլշեւիկեաց Մուրճի եւ Թրքական Սալի Միջեւ, *Բ· Տպագր·*, էջ 13:

[88] *Նոյն*, էջ 9:

[89] *Նոյն*, էջ 11:

ամիսներով սպասեցին մինչեւ որ վստահ ըլլան թէ Խորհր. կառավարութիւնը աչք պիտի գոցէ Հայաստանի Հանրապետութեան հանդէպ իրենց ունեցած ախորժակներուն...: Եւ այդ բանը ռուսերուն ընել տալու համար՝ անոնք կեղծ պոլշեւիկ ձեւացան, հակա-իմպերիալիստական կարգախօսներով սկսան արտայայտուիլ, համայնավարական լոզունգներ հոլովեցին, իսկ 1920 թ. ամրան ալ ռուսերուն հետ համաձայնագիր մը կնքելով խաբեցին «Մոսքոֆը» եւ ճամբայ հարթեցին Հայաստանի սահմաններէն ներս իրենց ներխուժումին: Խօսքը տանք Սիմոն Վրացեանին.-

«Բոլշեւիկներին որոշ յոյս էին ներշնչում եւ քեմալական զինուորականներից ոմանց «համայնավարական» տրամադրութիւնները: Քեազիմ Քարապեքիր փաշան, օրինակ, մի պահ իր զօրամասերը վերածել էր «Կարմիր Բանակ»ի եւ մէջը մտցրել բոլշեւիկեան կարգեր»...[90]:

Ոչ միայն քեմալակա՛ն թուրքերը խաբեցին ընկեր Լենինը «կեղծ պոլշեւիկ» ձեւանալով, այլ Իթթիհատականներն ալ փորձած էին նոյն բանը ընել պատերազմի վաղորդայնին: Արդարեւ, 1918 թ. Հոկտեմբերի վերջերը, Թալէաթ փաշայի կառավարութիւնը, տեսնելով որ պարտութիւնը անխուսափելի է, հրաժարեցաւ եւ Իթթիհատի ղեկավարները փախան երկրէն: Թալէաթ, Էնվէր, Ճեմալ եւ ընկերութիւն, Ռուսիա փախան եւ սերտ կապեր հաստատեցին Համայնավար Ռուսաստանի հետ: Անոնք յետագային Խորհրդային կառավարութեան օգնութեամբ ուզեցին վերատիրանալ իշխանութեան Թուրքիոյ մէջ, սակայն Լենին նախապատուութիւնը տուած էր Մուսթաֆա Քեմալի:

Խորհրդային կառավարութիւնը, 1920 թ. աշնան, խանդավառուելով Քեմալական Թուրքիոյ համայնավարակա՛ն «տենտենց»ներէն եւ հակա-իմբերիալիստակա՛ն կարգախօսներէն, եւ միաժամանակ տեսնելով որ Հայաստանի Հանրապետութեան ղեկավարները յամառօրէն կը մերժեն Խորհրդային կառավարութեան ազդեցութեան տակ մտնել, Քեմալի հետ համախորհուրդ բաժնեցին Հայաստանը իրարու միջեւ: Վերջապէս, եկողները, պոլշեւիկեան «օրիանթացիայի» հետեւող Նո՛ր Թուրքիոյ ղեկավարներն էին, իսկ Հայաստանի սահմաններէն ներս խուժողը՝ Քիազիմ Քարապեքիր փաշայի «Կարմիր Բանակ»ն էր, ընդդէմ «արեւմտեան իմպերիալիզմի ձեռքը գործիք եղող Դաշնակցական յետադիմական կառավարութեան»: Համայնավար Լենինը ինչո՞ւ չքաջալերէր «սովետասէ՛ր» Թուրքիան...:

Քեմալականներ ըլլան անոնք թէ Իթթիհատականներ, քաղա-

---

[90] Նոյն, էջ 29:

քազէտ թուրքերը, միշտ ճարպիկ ու խորամանկ, իրենց երկրի չահուն համար պատրաստ գտնուեցան Լենինի ականջին հաճելի թուող «քաղաքական եղանակներ» նուագելու: Կովկասի մէջ միայն «մերոնք» էին որ դժուարութիւն ունեցան յարմարուելու միջավայրի նո՛ր պայմաններուն, եւ այդ պատճառով կորսնցուցին ինչ որ ամէնէ՛ն կարեւորն է ազգի մը համար – հո՛ղը:

Կովկասի բազմացեղեան ճախճախուտին մէջ խեղդուած Հայաստանի փոքրիկ Հանրապետութեան «անկախութեան» հեռանկարները աւելի փայլուն չէին – չէին կրնար ըլլալ – քան խորհրդայնացման անպատեհութիւնները...: Վրացիները որեւէ ատեն որ Պաթում–Ալեքսանդրապոլ–Երեւան երկաթուղագիծը գոցէին, կը խեղդէին Հայաստանը, ինչպէս որ ըրին 1919-ի գարնան, չատ նեղ դրութեան մատնելով արդէն սովի մատնուած հայ ժողովուրդը: Երկաթուղագիծը բացուած էր Զօր. Անդրանիկի միջամտութեան չնորհիւ:

Երբ Քեմալականները 1920 թ. աշնան Հայաստանի Հանրապետութեան վրայ յարձակեցան, Երեւանի մէջ ամէն մարդ յանկարծակի եկաւ, որովհետեւ Հանրապետութեան ղեկավարները անտեղեակ էին տարւոյն սկիզբէն ի վեր հայրենիքի գոյութեան դէմ դարբնուող դաւին: Այս մասին չահեկան է եւ պերճախօս, Գարեգին Եպս. Յովսէփեանի (յետագային Կիլիկիոյ Կաթողիկոս) վկայութիւնը.–

1920 թ. աշնան, անտեղեակ իրենց չուրջը անցած դարձածներէն, Աչխարհ բէկ Քալանդարեան, Թորոս Թորամանեան եւ Գարեգին Եպս. Յովսէփեան, հնագիտական արշաւներ կը կատարեն Հայաստանի զանազան կողմերը: Քալանդարեան Տիգորի եւ Քաջարանի չրջանը կը մեկնի, Թորամանեանը՝ Անի, իսկ Գարեգին Եպիսկոպոսն ալ ճարտարապետ Եղիազարեանի եւ ուրիչներու հետ կը մեկնի դէպի Կոտայքի չրջանը[91]: Կը պատմէ Գարեգին Եպիսկոպոս.–

«Մեր արշաւը ընդհատուեցաւ Սեպտեմբեր քսանից յետոյ, անակնկալ մի արկածի հետեւանքով, բայց գոհ մեր ձեռք բերած արդիւնքով:

Մեր սիրտը խայտում էր ցնծութեամբ, լցուած մեր ժողովրդի մտաւոր, հոգեւոր եւ մշակութային կեանքի վերածնութեան տեսիլքով: Լայն եւ ընդարձակ էր հորիզոնը բոլոր մտաւոր, գիտական, գեղարուեստական աշխատաւորների համար:

Բայց «չաբաթը չուտ էր եկել, քան ուրբաթը»:

Մեզ համար բոլորովին անսպասելի էր Երեւանում լսել, թէ Հա-

---

[91] *Տ. Տ. Գարեգին Ս. Արքեպս. Յովսէփեան, Կաթողիկոս Կիլիկիոյ*, Կեանքիս Ամենադժբախտ Օրը (Կարսի Անկումը), *Գահիրէ*, 1945, էջ 3:

յաստանը պատերազմի մէջ է Տաճիկների հետ»...[92] (*Ընդգծումը իննծմէ, Ա. Ջ.*):

Եթէ Հայաստանի Հանրապետութեան ղեկավարները քաղաքական ամենադոյզն իրատեսութիւնն ու իմաստութիւնը ունեցած ըլլային իշխանութիւնը գիջելու սովետներուն 1920-ի ամրան քան թէ աշնան, այսօր արդի Հայաստանի Հանրապետութեան մաս կրնային կազմել Կարսը, Արտահանը, Անին ու Արարատը, եւ դեռ ուրիշ գաւառներ:

Թէ՛ Պաթումի եւ թէ՛ Ալեքսանդրապոլի դաշնագրերուն սարսափելի պայմաններով, Հայաստանը չնչահեղձ ըլլալու դատապարտուած էր: Բարեբախտաբար Պաթումի Դաշնագրի ստորագրութենէն 7-8 ամիս ետք, դէպքերու նո՛ր իրադրութեամբ մը, Հանրապետութիւնը կրցած էր չունչ առնել միայն ա՛յն ատեն, երբ թուրքերը, իբրեւ պատերազմին պարտուած պետութիւն, Դաշնակիցներուն կողմէ պարտադրուած էին քաշուելու Անդրկովկասէն, 1919-ի սկիզբները: Հայաստանի կառավարութիւնը, օգտուելով ստեղծուած նպաստաւոր պատեհութենէն, ընդարձակած էր երկրին սահմանները 9,000 քառ. քիլոմեթրէն չուրջ 50,000 քառ. քիլոմեթրի: Ապրիլ-Մայիս ամիսներուն, Ջուղայէն սկսելով Նախիջեւան-Շարուրը, Կաղզուանը, Սարիղամիշը, Կարսը, Օլթին ու Արտահանը Հայաստանի Հանրապետութեան մաս կազմած էին: Եւ այս բոլոր շրջանները արդի Սովետ. Հայաստանի Հանրապետութեան մաս կրնային կազմել, եթէ Հայաստանի խորհրդայնացումը տեղի ունեցած ըլլար թուրքերու անխուսափելի յարձակումէն առաջ...:

Թուրքերուն Անդրկովկասէն քաշուելով կը սկսէր Հայաստանի Հանրապետութեան գործնական – տը ֆաֆթօ – անկախութեան շրջանը, որ կը տեւէր չուրջ մէկ ու կէս տարի: Արդարեւ, Անդրկովկասի մէջ թրքական ազդեցութեան չքացումով, Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը ինքնաբերաբար թօթափած կ'ըլլար իր ուսերէն Պաթումի դաշնագրով պարտադրուած թրքական ազդեցութեան եւ անկրելի կապանքներուն դաժան լուծը, եւ ինքզինք կը գտնէր իրական անկախութեան հունի մը մէջ:

Անգլիական փոքրաթիւ զօրքեր հեռացուցած էին թուրք բանակները Պաթումէն եւ քաղաքը յանձնած էին Վրաստանի. նմանապէս Կարսն ու Արտահանն ալ վերադարձուցած էին Հայաստանի Հանրապետութեան:

Այդ օրերուն, Հայաստանի Հանրապետութիւնը իր խորհրդարանով, կուսակցութիւններով եւ հայրենակցական միութիւններով

---

[92] Նոյն, էջ 9:

կը կանգնէր Միացեալ ու Անկախ Հայաստանի տեսակէտին վրայ եւ կու գար ա՛յն եզրակացութեան՝ թէ «առանց Էրզրումի, առանց Տաճկահայաստանին, Հայաստան չկայ»[93]:

Դժբախտաբար, «առանց Տաճկահայաստանի, առանց Էրզրումի, չկա՛յ Հայաստան» ըսողները, Ալեքսանդրապոլի մէջ Հանրապետութեան չորս-հինգերորդը թուրքերուն զիջելէ ետք, դարձեալ պիտի երկրպագէին Քարապեքիրին առջեւ, բաւ է որ կարենային զերծ պահել Հայաստանի վերջին պատառիկը ռուսական ազդեցութենէ...:

1920 թ. Անդրկովկասի աչխարհա-քաղաքական պայմաններուն տակ, հայաստանի խորհրդայնացումը անխուսափելի էր եւ անհրաժեչտ՝ հայ ժողովուրդի վերապրումին եւ գոյատեւումին համար:

Ինքնավար պետական կեանք ստեղծելու համար ամէ՛ն դուռ զարկած էինք – որոնցմէ վերջինն էր Զօր. Անդրանիկի հոյակա՛պ կոչը Ամերիկայի կառավարութեան – սակայն մեր ինքնավար կեանքը հովանաւորող պետութիւն չէինք կրցած գտնել:

Մահու եւ կենաց այդ օրերուն, Հայաստանի կառավարութեան համար կը մնար ընտրել – «Ռո՞ւսը թէ թուրքը...» – ինչպէս որ պիտի ըսէր «Շահան» (Նաթալի՞), աւելցնելով՝ «Ռուսիա անկախութիւնը կը խեղդէ. Թուրքիա՝ հայութիւնը»...[94]:

Ի՞նչ էր պատճառը որ Ալեքսանդրապոլի մէջ դաչնակցական ղեկավարները նախընտրած էին թուրքերուն դրած ծանր ու անտանելի պայմաններով փոքր Հայաստան մը (50,000-ի տեղ 10,000 քառ. քիլոմեթր) քան թէ Հայաստանի խորհրդայնացումը:

Պատասխանը կու տայ Հայաստանի Հանրապետութեան վերջին վարչապետ Սիմոն Վրացեանը.–

«Խորհրդայնացման դէպքում Հայաստանը բոլորովին պիտի կտրուէր Եւրոպայից ու Ամերիկայից եւ պիտի զրկուէր այն պարէնից, որ ստանում էր այնտեղից» եւ երկրորդ՝ «Հայաստանի Խորհրդայնացումը մահացու հարուած պիտի հասցնէր՝ Հայկական Հարցին եւ Հայաստանին տրուած բոլոր միջազգային յանձնառութիւններին ու դաչնագրերին: Մինչդեռ, եթէ Հայաստանը պահուէր անկախ, թէ՛ դրսի աչխարհից չէր կտրուի, թէ կը մնար Հայկական Հարցի իրաւատէրը»...[95]:

Առաջին՝ «պարէն»ի պարագային միայն, կարեւոր նկատում

---

[93] *Ռուբէն*, Հայաստան Միջ-Ցամաքային Ուղիների Վրայ, էջ 80:

[94] *Շահան*, Ալեքսանդրապոլի Դաշնագրէն 1930-ի Կովկասեան Ապստամբութիւնները, էջ 96:

[95] *Մ. Վրացեան*, Հայաստանի Հանրապետութիւն, *Բ. Տպագր.*, էջ 499:

մըն է Ս. Վրացեանի մատնանշած կէտը. սակայն, կիսաքաղց ռուսը որ կ'օգնէր անօթի տաճիկին կրնար անօթի հայուն ալ քանի մը պարկ ալիւր տալ..., – ինչպէս որ վստահեցուցած էր նոյնինքն Ս. Վրացեանին, Երեւանի մէջ Խորհրդային Միութեան ներկայացուցիչ Լեգրանը[96]: Իսկ գալով Ալեքսանդրապոլի սե՛ւ դաշնագրէն կախեալ Քարապեքիր-եա՛ն «անկախութեան», ատիկա բացատրութեան չի կարօտիր...:

Հայաստանի Հանրապետութեան ղեկավարները փաստօրէն նախընտրեցին մնալ իշխանութեան գլուխ եւ կառչիլ իրենց նախարարական խարխլած աթոռներուն, քան թէ զիջիլ իշխանութիւնը սովետներուն, եւ փրկել ամէնէն կարեւորը՝ հողը:

Վրացեաններու եւ Խատիսեաններու հետ բաղդատած, որքա՛ն աւելի իմաստուն եւ իրատես էին 19-րդ դարու հայ ազատագրական պայքարի եւ քաղաքական մտածողութեան հսկաները՝ Խաչատուր Աբովեանը, Միքայէլ Նալբանդեանը, Ռափայէլ Պատկանեանը (Գամառ-Քաթիպա), Մեծն Րաֆֆին, Գր. Արծրունին, Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանը եւ ուրիշներ, որոնք բոլո՛րն ալ հայ ժողովուրդի փրկութիւնը կը տեսնէին ռուսական արեւելումին մէջ:

Հայ քաղաքական մտածողութեան վերոյիշեալ հսկաներու ժամանակաշրջանէն դար մը ետք, ամերիկահայ անուանի գրող Ուիլիըմ Սարոյեան պիտի հետեւէր հայ ժողովուրդի փրկութեան միեւնոյն – եւ միակ – ճանապարհին: Արդարեւ, աշխարհահռչակ գրողը պիտի յայտարարէր.–

«Սովետական Հայաստանը մեր արեւն է, մեր քարն է, մեր ծովն է, մեր պատմութիւնն է, մեր ամբողջականութիւնն է...Մեզ համար մեծ բախտ է, որ մեզ զօրավիգ է ռուս ժողովուրդը: Մենք չենք կարող գոյատեւել առանց զօրաւոր պաշտպանութեան, իսկ դա Սովետական Միութիւնն է: Մենք չատ ենք պարտական սովետական իշխանութեանը, որ մեզ՝ հայ ժողովուրդին ազատութիւն տուեց, հնարաւորութիւն տուեց չունչ առնելու, ցոյց տալու մեր տաղանդը, մեր հարստութիւնները: Ռուսերը մեր եղբայրներն են, մեր բարեկամները: 50 տարի այդ բարեկամութիւնը տալիս է իր պտուղները: Քանի ունենք Սովետական Հայաստան, մենք ուրախ ենք, ոգի-առոգի եւ մեզ համար արգելքներ չկան, որովհետեւ մեր թիկունքը Սովետական Միութիւնն է»[97]:

Ուիլիըմ Սարոյեան

---

[96] Նոյն, էջ 499:

[97] «Սովետական Հայաստան», Նոյեմբեր, 1981, էջ 17:

ՍՐՏՑԱԻ ՀԱՑՈՐԴԻԻ ՄԸ ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՀԱՑԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՓԼՈՒԶՈՒՄԻՆ ԱՌԻԹՈՎ

ՀԱՑ ԹՂԹԱԿԻՑԻ ՄԸ ՀԱՐՑԱԶՐՈՑՑԸ ՋՕՐ. ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ ՀԵՏ

Հայաստանի Հանրապետութեան փլուզումէն քանի մը ամիս ետք, Կ. Պոլսոյ մէջ սրտցաւ հայորդի մը թուղթին կը յանձնէր իր մտածումները, ընդամէնը 16 փոքր էջերով պրոշիւրի մը մէջ: Կու տամ յապաւումներով.–

«Պոլչեւիք-քէմալական դաւադրութեամբ Հայաստանի Հանրապետութեան գլխուն բերուած աղէտը ամենաահարկու ցնցումը պատճառեց բովանդակ հայութեան որ իր այդ առաջին տպաւորութեան տակն իսկ հետամուտ եղաւ գտնելու այս աղէտին պատասխանատուները եւ զանոնք գամելու անարդարութեան սիւնին:

Այս առթիւ ազգին մէջ գտնուած զանազան հոսանքներ սկսան յարձակում գործել՝ մինչեւ աղէտը՝ իշխանութեան վրայ գտնուող Կուսակցութեան դէմ եւ ընել ամենաբուռն քննադատութիւններ, թէեւ շատ անգամ անիրաւ կերպով: Մեր ազգային ու պետական կեանքին մէջ ցարդ թէեւ շատ քննադատութիւններ եղած են գործուած զանազան սխալներու եւ աղէտաբեր անհեռատեսութիւններու համար, սակայն այս պատճառով եւ ոչ մէկը լրջօրէն պատասխանատուութեան տակ առնուած եւ արժանի պատիժը կրած է: Թողունք որ տակաւին վերջնականապէս կարելի ալ չէ եղած ճշդել թէ ի՛նչ է Դաշնակցութեան պատասխանատուութեան չափն ու սահմանը, վերջին աղէտին մէջ: Ըստ մեզ Դաշնակցութեան միակ յանցանքը եւ սխալը կը կայանայ անոր մէջ որ չափազանց ինքնահաւան եւ յոխորտ կեցուածք մը բռնեց մինչեւ վերջը եւ կարեւորութիւն չտուաւ իրմէ դուրս գտնուող ուժերուն ու փոխանակ զանոնք սիրաշահելու, նախապատիւ համարեց սիրաշահիլ ոեւէ տգէտ Մրտօ մը, փոխարէն ներս հատ մը աւելի ոչխար առած ըլլալու կանխահոգութեամբ: Ոչ միայն սիրաշահիլ չուզեց այդ ուժերը, այլ իշխանութեան գլուխ անցնելէ ետք բոլորովին ամբարտաւան դարձաւ եւ անոր ռուսահայ հատուածին մէջ տիրող դասակարգի մը ազդեցութիւնովը վչտացուց իր մէջ գտնուող կարող ուժերն ալ:

Այդ ուժերէն մէկն էր Ջօր. Անդրանիկը, որ անդառնալի կերպով հեռացաւ ոչ միայն Դաշնակցութենէն, այլ Հայաստանէն ալ, թէեւ ասոր մէջ ինքն ալ գործած է քիչ մը ծայրայեղ կերպով:

Այս ազգը վերջին երեսուն տարուան ընթացքին՝ երեք հոգի ճանչցած է իբր իր ծոցին մէջ գործող ժամանակակից սուրբեր՝ Իզմիրլեան Հայրիկը, Մինաս Ջերազը եւ Անդրանիկը: Որեւէ կերպով չուզեր որ քար նետուի այդ սուրբերուն:

Դաշնակցութիւնը չկրցաւ թափանցել ժողովուրդին այս հոգե-

բանութեան եւ վչտացուց Անդրանիկը, կորսնցուց չատ բան, թէ՛ իր հմայքէն եւ ազդեցութենէն եւ թէ՛ քաղաքական ապագայ յաջողութիւններէն:

Պատմութիւնը ցոյց կու տայ մեզի, որ չատ անգամ միակ անձ մը ձեռք բերած է այնպիսի յաջողութիւններ զոր ամբողջ ազգ մը թերեւս իր համակամ ջանքերովը պիտի չկրնար ձեռք բերել: Այս տեսակէտէն իսկ Անդրանիկի հեռանալը Դաշնակցութենէն, նախ եւ առաջ հարուած տուաւ նոյն կուսակցութեան:

Անդրանիկ Դաշնակցութեան կարեւոր ուժերէն մէկն էր եւ անշուշտ անոր Հայաստանէն հեռացած ըլլալը, տեսակ մը բարոյալքում առաջ բերաւ ժողովուրդին մէջ: Վերջին աղէտի միջոցին Անդրանիկի ներկայութիւնը Հայաստանի որեւէ մէկ ճակատին վրայ, անշուշտ պիտի ունենար իր որոշ ազդեցութիւնը, ոչ միայն հայ կտրիճները աւելի բուռն թափով կռուի մղելու համար եւ ասիկա սիրով պիտի ընէին, այլ թշնամին անգամ Ղալաթիայէն թրամվէյով Շիշլի երթալու չափ դիւրութեամբ պիտի չկարենար տէր դառնալ մեր հայրենիքին»...[98]:

Գաղափար մը տալու համար թէ Անդրանիկ որքա՛ն վչտացած էր Հայաստանի Հանրապետութեան ղեկավարներէն, հեղինակը՝ Ս. Միհրանեան, կ՛արտատպէ – Հանրապետութեան փլուզումէն առաջ – Զօրավարին արտասահմանի հայ թերթերէն մէկուն թղթակիցին ըրած յայտարարութիւնները: Կու տամ յապաւումներով.–

Հ.– Ի՞նչ պայմաններու տակ կազմուեցաւ Հայ Հանրապետութիւնը:

Պ.– Բառին բուն նշանակութեամբ խաբերայութիւն մըն էր Թուրքերու եւ Գերմաններու կողմէ: Անոնց նպատակն էր Թրքահայաստանը բոլորովին լքել, Թրքահայաստանի դատը ջնջելու համար եւրոպական դիւանագիտութեան տոմարներէն եւ ստեղծել Հայաստան մը Ռուսահայաստանի մէջ: Եթէ Թուրքիա եւ Գերմանիա յաղթական կանգնէին, Հանրապետութիւնը Սեւանայ լճին մէջ պիտի խեղդէին: Իսկ հակառակ պարագային, անոնք լաւ գիտէին թէ իրենց կազմած Հայաստանին բախտը պիտի վճռէր ռուս պետութիւնը:

Այդ պահուն ես Դիլիջան կը գտնուէի, ուր հասած ժամանակս չգտայ ոչ մի զօրք եւ զինուորական, որ թողլով միլիոնաւոր փամփուշտ, թնդանօթ ցեխերու եւ տասնըմէկ միթրայէօզ գետակին մէջ,

---

[98] *Ա. Միհրանեան*, Ինչպէ՞ս Պէտք է Գրաւել Թրքահայաստանը, (Զօր. Անդրանիկի Կարծիքը), *Կ. Պոլիս*, 1921, էջ 3–5:

փախած էին Երեւան: Հոն գտայ 1500-ի չափ որբեր, որոնք ահաբեկած կը փախչէին. հոն գտած էի միայն Մեսրոպ Եպս.ը :

Հոն գտնուած պահուս վէհիպ փաշայէ լուր մը կը հասնէր, երկրորդ լուր մը կարսէն Զօր. Կօրկանօֆէ, նմանապէս Թիֆլիսէն, Ազգ. Խորհուրդէն, ուրիշ լուր մը, թէ՝ բոլոր երկաթուղիները եւ հակայ ռազմամթերքները թուրքերու ձեռքը անցնելէ վերջ՝ անոնք բռնած էին Թիֆլիս-Պաքու ճամբան: Նոյն ժամանակ Զօր. Նազարբէկօֆէ հեռագիր մը կը տրուէր հաշտութեան բանակցութիւնները կատարող պատուիրակութեան՝ Պապաջանեանի, Խատիսեանի եւ Ահարոնեանի, թէ զօրք չունի դիմադրելու: Բանակցութիւնները վարողները կը ստորագրէին թուրքերու հետ, տխրահռչակ ծանօթ պայմանագրութիւնը:

Այս պահուն լուր տրուեցաւ ինծի, թէ երկու թուրք զօրաբաժնի անցքին արգելք չըլլամ: Պատասխանեցի թէ քանի Տիլիջան կը գտնուիմ, անկարելի է ինձ թոյլատրել որեւէ թուրք զինուորի մը իսկ անցքին:

Դէպքերը այս վիճակին մէջ կը գտնուէին երբ թուրքերու հետ ստորագրուած ցաւագար պայմանագրին կը տեղեկանայի: Զկրցայ համակերպիլ եւ 30 տարուայ ընթացքին իննկող բոլոր ընկերներուս եւ մէկ միլիոն երկու հարիւր հազար գոհերու յիշատակը թելադրեցին որ չստրկանամ այդ պայմաններու տակ եւ մնամ նոյն տեղը: Անմիջապէս հեռագրեցի Կաթողիկոսին, Զօր. Նազարբէկօֆին եւ Երեւան Ազգ. Խորհուրդին թէ՝ «Վեց հարիւր տարուան ստրկութեան չղթան ձեր ձեռքովը ձեր վիզը անցուցիք, ես չեմ կարող ընդունիլ այդ պայմանները, եկէք ընդունեցէք Տիլիջանը որ ես մեկնիմ»:

(Գնդ. Պաղտասարեանը կու գայ եւ կը ստանձնէ Դիլիջանի պաշտպանութիւնը):

«Յաջորդ օրը այն զինուորները որոնք ինծի կը հետեւէին, չուրջ 5000 հոգի, եւ 25-30 հազար գաղթական, ճամբայ ելանք: Անոնք ինծի կը հետեւէին երդում ընելով որ մինչեւ իրենց արեան վերջին կաթիլը պիտի թափէին, բոլոր դժուարութիւններուն պիտի դիմադրէին եւ ինձմէ չպիտի բաժնուէին: Եւ այդ քաջերը պահեցին իրենց երդումը:

Ամիսներ չեն բաւեր պատմելու համար անցուդարձները իրենց բոլոր մանրամասնութիւններով: Այսքան միայն կրնամ ըսել, թէ անվերջ դաւադրութիւններ սարքուեցան ինձ դէմ, թէ Ազգ. Խորհուրդի եւ թէ մաս մը զինուորականներու կողմէ:

Երեսուն հազարնոց թրքահայ զօրաբաժնի մը կազմութեան համար եղած բանակցութիւնները համաձայնական պետութեանց հետ եւ Անգլիոյ այս նպատակին յատկացուցած 5 միլիոն րուպլի

գումարին հաչույն ղրկուած 400 հազար րուպլին Թիֆլիսէն՝ Երեւան գրաւեցին եւ ձեռքս չհասցուցին...:

Հպարտ եմ ըսելով, որ այն բոլոր տարածութեան վրայ, ուր կը գտնուէի, պաշարուած թաթարներու եւ Խալիլ ու Նուրի փաշաներու կանոնաւոր զօրքերէն, մէկ քիթ չարիւնեցաւ, մէկ ոչխար չի յափըշտակուեցաւ:

Իսկ տարօրինակ չէ՞ որ Պաթումի պայմանագրութիւնը բաւարար չհամարելով, յաղթողները...պարտուածներու դերը կատարեցին եւ Պոլիս գացին Թալաթը, Էնվէրը տեսնելու, որք զանոնք 17 օր Պոլսոյ փողոցները պտցնելէ յետոյ, Սուլթանին առջեւ հանեցին եւ ամենաստոյգ աղբիւրէ տեղեկացած եմ որ Պ. Ահարոնեան Սուլթանին հայրական գուրթը հայցած է այն ազգին համար, որ զարերէ ի վեր Սուլթաններու հովանաւորութիւնը վայելած է..., եւ ցնդած Րէչատը պատասխանած է. «Խելօքցա՞ք Հայեր, բայց ուշ...»:

Միեւնոյն ժամանակ Երեւանի մէջ հաշտութիւնը տօնելու համար, Խալիլ փաշաներու առջեւ սիրուն աղջիկներ ծաղկեփունջերով դիմաւորելու կը ղրկուէին, հացկերոյթներ կը սարքուէին եւ թուրքերու հետ խրախճանութիւններ կ'ընէին:

Այս բոլորը կրցա՞ւ որեւէ օգտակարութիւն մը ունենալ. աւոնք յաջողեցա՞ն գազանին ախորժակը կասեցնել. ընդհակառակը այս ստորնացնող բոլոր դէպքերը ա՛լ աւելի կատղեցուցին զանոնք եւ այսօր ահա կրկին ականատես կ'ըլլանք թուրքերու՝ հայոց հանդէպ բռնած ընթացքին:

«Հարցում.– Պատերազմի պահուն ի՞նչ էր Կովկասի եւ Ռուսաց բանակի մէջ հայոց դիրքն ու դերը:

Պատասխան.– *Կովկասի ճակատին վրայ ռուսական բանակին մէջ կը հաշուըւէր* 10,000 *հայ զինուոր, որոնցմէ* 90 *առ հարիւրը Թրքահայերէ բաղկացած էր. բաժնուած էր* 7 *զօրաբաժնի եւ որովհետեւ երկրին ծանօթ էին, միշտ յառաջապահ եղած են, ռուս զօրքերու կողքին: Զինուորական շատ մը յաջողութիւններ կը պարտինք երկրին մէջ գործող ժողովրդեան եւ թէ այդ ժողովրդի ծոցէն դուրս եկող կամաւորներուն:*

Թուրք բանակը վաղուց ջախջախուած պիտի ըլլար եթէ Քիւրտերը անոնց չաջակցէին, եւ այսպէս պատերազմը տեւական դարձնելու ճիգեր չթափէին: Այդ Քիւրտերը, որոնք 160,000*-ի կը հասնէին, բացի Համիտիէի գունդերուն, Տիգրանակերդէն հարաւ եւ հիւսիս, կ'այրէին, կը կողոպտէին, եւ երկրին մէջ գտնուած բոլոր թանկարժէք իրեղէնները աւարի կու տային:*

Հ.– Երբ Ռուսերը fաշուեցան, ի՞նչ ըլլալու էր Հայոց դիրքը եւ թէ աւոնք ի՞նչ ճիւթեր թողուցին հայկական հողամասին մէջ:

Պ.– *...Երբ ռուս բանակը սկսաւ Թրքական ճակատը թողուլ, մօտաւորապէս լքեց* 3000 *թնդանօթ,* 3000 *միթրայէօզ, մէկ միլիառ*

փամփուշտ, 100,000 մարդու հագնելիք հագուստ, 100 հազար հոգիի ուտելիք (եւ այլ զինուորական կազմածներ):

Իսկ անդին՝ Պաքուի մէջ կը տրամադրուէր 160 միլիոն փամփուշտ, 160 թնդանօթ իրենց բոլոր կազմածներով, 180 միթրայէօզ, բացի պետական ուրիշ հարստութիւններէ, ինչպէս նաեւ Կարսի բերդաքաղաքին ամբողջ տարածութեան վրայ գտնուած անբաւ անհամար ցորենահատիկի հսկայ մթերք մը:

Օրերով աղաչեցի, պաղատեցայ որ այս հսկայ հարստութիւններուն եթէ տէր չպիտի կրնայինք դառնալ, գոնէ կարելի եղածին չափ անոնցմէ փոխադրենք Լօրիի լեռները, ճիշդ Ալեքսանդրաբօլը թրքական ճանկին մէջ իյնալէն 20–25 օր առաջ:

Զիս մտիկ չըրին, առարկելով որ Պրեսթ-Լիթովսկի դաշնագրին համեմատ անոնք չպիտի գրաւուէին թուրքերէն:

Սակայն այս բոլոր հարստութիւններուն մեծագոյն մասը գրաւեցին թուրքերը եւ փոքր մաս մըն ալ ծանօթ գործիչներու կողմէ կողոպտուելով, ծախուեցան մեր թշնամիներուն: Տխուր է այս, սակայն ճշմարտութիւնն է:

Երզնկայէ-Էրզրում մինչեւ Վան 12–15 հազար թրքահայ զինուած ժողովուրդ չատ դիւրութեամբ կրցան այդ ճակատները պաշտպանել երեքուկէս ամիս եւ խոշոր վտանգի ժամանակ, դէպի կովկաս փոխադրել 100 հազար գաղթական:

1917-ին էր, երբ Քէրէնսքիի հրամանով, չորս ազգութիւններ, ռուս, վրացի, հայ, թաթար, արտօնուեցան 64 հազարական հոգինոց չորս զօրաբաժին կազմելու, որոնց պիտի տրուէին պետութեան կողմէ հարկ եղած պիտոյքները եւ պատերազմական իրեղէնները:

Ընդհանուր հրամանատար եւ կազմակերպիչը պիտի ըլլար Զօր. Նազարպէկօֆ, ունենալով իր հետ Զօր. Արիչօֆ, Սիլիկօֆ, Տէր Յակոբօֆ, հարիւրներով գնդապետներ, քանի մը հարիւր հարիւրապետներ եւ սպաներ:

Թիֆլիսի մէջ չկարողացան 4–5 հազար զօրք համախմբել, նախկին գտնուածներով միասին 8 հազար զինուոր հազիւ զէնքի տակ առնուեցան:

Ամբողջ 6 ամիս զբաղած էին նոր զինուորական տիսիպլին մը ստեղծելու, տէմօքրաթիկ ազգերու տէմօքրաթիկ սկզբունքներու հիման վրայ...: Այս նպատակին հասնելու համար կազմեցին Ազգ. Խորհուրդ մը, որոնցմէ չատեր այս յիմար դրութիւնը կը ջատագովէին:

Ես ալ ներկայ գտնուեցաւ անոնց երկու ժողովներուն, ուր կը գտնուէին նաեւ Զօր. Նազարբէկօֆ եւ Արիչօֆ: Իմ վերջնական խօսքս եղաւ, որ թշնամին դուրսը դրան առջեւ կեցած է, երբ այս ժողովուրդը ազատուի, երբ ազգը փրկուի, անկից յետոյ այդ սկզբունքները կիրարկեցէք, Աստուծոյ սիրոյն նախ փրկեցէք ազգը:

Քիսլավոսկիէն սկսեալ մինչեւ Թիֆլիս առաջնորդարանին մէջ կարծեմ հոն գտնուող ուսկնդիրները լսած են խօսքերս, որոնք կ'ուղղէի Ահարոնեանին, թէ՝ «Եթէ այս մտայնութեամբ չարունակէք, Կովկասի լեռները հրաբուխով վառուած են եւ կայծ մը բաւ է պայթումը յառաջ բերելու եւ ձեզի իր տակը ձգելու: Սարըղամիչէն արշաւող թուրք զօրաբանակը որ կարս, Ալէքսանդրաբօլ կը մնար, 5-6000 հոգւոյ կը հասնէր:

Իմ բոլոր խօսքերս չազդեցին, բոլոր ճիգերս ապարդիւն մնացին:

Թերթերու կողմէ տրուած այն լուրը թէ անգլիական սպառնալիքի կամ խնդրանքի տակ հեռացած եմ Զանգեզուրէն, բոլորովին սխալ է: Ես հեռացած եմ որոշ քլիքի մը կատարած անվերջ դաւադրութիւններուն, խոչընդոտներուն եւ զիս ու իմ զօրաբանակս քայքայելու համար ըրած խաղերուն պատճառաւ:

Արիւն կը հոսէր սրտէս՝ ինծի հետեւողներուն, տեղի ունեցող այս բոլոր գայթակղեցուցիչ պարագաներուն եւ ի զուր կոտորուող հայ ժողովուրդին համար: Երբ որ էջմիածին հասայ, Զօր. Պիչի միջոցաւ զիս համոզել կ'ուզէին որ մնամ: Բացարձակապէս յայտարարեցի թէ դաւադիրներուն հետ չեմ կրնար ընկեր դառնալ:

Հ.- Նախ. Ուիլսընի գծած սահմանագծին համեմատ կարելի պիտի ըլլա՞յ գրաւել Թրքահայաստանը:

Պ.- *Ջեմ գիտեր թէ ի՞նչ տարածութեան վրայ գծուած է, միջի՞ն, նե՞ղ թէ լայն: Ջեմ կրնար երեւակայել, եթէ պահ մը ենթադրենք իսկ թէ թրքական կանոնաւոր զօրք չկայ եւ երկրին մէջ քիւրտերը որքան զինուած մարդ ունին, եթէ արտաքին դաչնակիցներու ճնշումը չըլլայ, մեր արդի Հանրապետութիւնը իր ներկայ 20,000 ոյժերով չի կրնար առաջխաղալ այդ նահանգները գրաւելու համար: Այդ երեք նահանգները եւ Կովկասի թաթարները զսպելու համար առ նուազն 60 հազար զօրք պէտք է, որմէ 20 հազարը Կովկասահայաստանի եւ 40 հազարը Թրքահայաստանը գրաւելու: Այս արշաւանքը կատարելու համար պէտք է 10 հազար ձի, հրետանի, վերջապէս պատերազմական ամէն տեսակ պիտոյք: Այս վայրերը կը գրաւուին այն ժամանակ երբ օտարականները մեր պահանջներուն բաւարարութիւն տան եւ գործին քօնթրոլը իրենց վրայ առնեն եւ միւս կողմէ այսօրւան կամ վաղուան Ռուսաստանը համակրի Հայաստանի եւ թողու այն հողամասը որ այժմ գոյութիւն ունի:*

Հ.- Հայաստանի Հանրապետութեան ներքին տնտեսական վիճակի մասին ի՞նչ է ձեր կարծիքը:

Պ.- *Մր. Վիքրիէ (Նպաստամատոյցի քարտուղար որ վերջերս Բարիզ հասած էր Կովկասէն) ստացած տեղեկութեանս համեմատ Հայաստան համահաւասար բաժանումով ունի 8 ամսուան ուտելիք, որով 4 ամիս կը մնայ բացը: Ո՞վ պիտի հոգայ, Ամերիկա պիտի չա-*

րունակէ՞. եթէ չարունակէ գոհերու թիւը քիչ պիտի ըլլայ, հակառակ պարագային յաւ չեմ տեսներ ապագան: Այս տիրող անստուգութիւնը չբաւեր, կը տեղեկանամ թէ դեռ կ'աշխատին Կիլիկիայէն Երեւան հայ ժողովուրդ փոխադրել. ի՞նչ միջոցներով, եւ ի՞նչպէս պիտի կերակրեն հոն գտնուած քաղցածներուն վրայ աւելցնելով նաեւ նորեր: Անոնց նպատակը որո՞շ է, կ'ուզեն այդ փոխադրութիւններն ընել, որպէսզի հայութեան բոլոր ուչադրութիւնը Երեւանի վրայ կեդրոնացնեն:

Հ.– Ի՞նչ կարծիք ունիք այժմու դեկավարներուն վրայ:

Պ.– Կը ցաւիմ ըսելու որ ոչ մի փորձառու մարդ չունին, զուրկ են բացարձակապէս կարող գլուխներէ: Մինչեւ որ արտաքսահմանի մէջ գտնուող բոլոր արժէք ներկայացնող հայերը Երեւան չհամախմբուին եւ չկազմուի պետականութենէ հասկցող, ուժեղ անձնաւորութիւններէ կառավարութիւն մը, միեւնոյն ժամանակ այս կամ այն պետութեան հովանաւորութիւնը չապահովուի, մեր վիճակը ապահով չի կրնար դառնալ:

Հ.– Ի՞նչ տպաւորութիւն կրեցիք ձեր այցելած երկիրներու հայ գաղութներէն:

Պ.– Վատ, վատ, բաժան բաժան, կուսակցական կռիւներու պատճառաւ, ամէնքն ալ հաւու կրկռոցներ են, գործ, վերաշինութիւն նշանակութիւն չունի անոնց համար: Կուսակցական հաշիւը ամէնքէ բարձր տեղը կը բռնէ, նախ կուսակցութիւնը եւ ապա հայ ազգը, ես այս տեսայ ամէն տեղ որ հայ գաղութ մը գոյութիւն ունի եւ հայ ժողովուրդը մեղաւոր չէ, կուսակցութիւններն են որ զայն բաժան բաժան կ'ընեն: Եւ յաւ գիտցէք, ուր որ ոյժերու ամփոփում չկայ, չկայ եւ յաջողութիւն:

Հ.– Ինչպէ՞ս կը տեսնէք ապագան:

Պ.– Հայաստանի ապագան մութ է: Այն բոլոր պետութիւնները որոնք տէֆաքթօ եւ տէ ժիւրէ ճանչցան մեր երկիրը, արտաքին երեւոյթի տակ համբոյր մըն է որ չնորհեցին մեր նորածին Հանրապետութեան, միմիայն աշխարհը խաբելու նպատակով, այն վայրկեանին որ իրենց շահերը տարբեր կերպարանք մը ստանան՝ պիտի զոհեն ամէն բան Ռուսաստանին: Ռուսաստանը պիտի ըլլայ ամենավերջին խօսողը, պօլշեվիք թէ հանրապետական, ընկերվարական թէ կայսերական, ի՛նչ այլափոխութեան մէջ ալ ձուլուի, անորն է վերջին խօսքը...:

Այս բոլորը, անցեալն ու ներկան, տարիներու պատմութիւնն է, երկար եւ անվերջ մանրամասնութիւններով, որոնց մէջ մխրճիլ կարելի չէ այստեղ. կը թողում ժողովուրդին այս բոլորին դատողութիւնը ինք կատարելու»...[99]:

---

[99] Նոյն, էջ 5–16:

Գլուխ երկրորդ.— Զօր. Անդրանիկ կը հրաւիրուի ղեկավարելու Կիլիկիան սեփական ուժերով ազատագրելու պայքարը

ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ԴԷՊԻ ԵՒՐՈՊԱ — ԿԻԼԻԿԻԱՆ ԱԶԱՏԱԳՐԵԼՈՒ ՓՈՐՁԵՐ

1920 թ. գարնան Անդրանիկ վերադարձաւ Եւրոպա: Այդ չրջանին հրապարակի վրայ էր Կիլիկիոյ հարցը, եւ Հայոց ազգային հերոսը Փարիզի Ազգային Պատուիրակութեան կողմէ հրաւիրուեցաւ իր մասնակցութիւնը բերելու՝ Կիլիկիան սեփական ուժերով փրկելու ծրագրին:

Հոս եւս, Հայոց Մեծ Ռազմիկին Կիլիկիոյ մէջ նախաձեռնելիք մարտնչումներուն արգելք հանդիսացան՝ այս անգամ՝ Դաչնակիցներէն աստեղակա՛ն Ֆրանսայի քաղաքական լարախաղացները, որոնք հայ լեգէոնականներուն հանդիսաւորապէս խոստացած էին՝ թէ իրենք կը զինուորագրուէին՝ «Հայադիմագիծ Կիլիկիոյ ազատագրութեան համար»[1]:

Ի՞նչ էր Կիլիկիոյ Հարցը:

1916 թուականին, Սըր Մայք Սայքս, Անգլիոյ արտաքին նախարարութեան Մերձաւոր Արեւելքի հարցերու մասնագէտը, եւ Ժօրժ Փիքօ, Ֆրանսայի նախկին հիւպատոսը Պէյրութի մէջ, գաղտնի համաձայնութիւն մը գոյացուցած էին որուն հիման վրայ, Դաչնակիցներու յաղթանակին եւ Օսմանեան Կայսրութեան անդամահատման պարագային, Ֆրանսա պիտի գրաւէր Լիբանանը, Սուիրոյ ծովեզերեայ եւ այլ չրջաններն ու Կիլիկիան: Անգլիա պիտի տիրէր Միջագետքի, Պարսկական ծոցի երկիրներուն եւ Պաղեստինի:

Այսուամենայնիւ, պատերազմի ընթացքին Ֆրանսական կառավարութիւնը նկատելի ուժ մը չէր կրցած համախմբել, կռուելու համար ընդդէմ թուրքերուն՝ Պաղեստինեան ճակատին վրայ, որովհետեւ իր բանակին գլխաւոր միաւորները կեդրոնացած էին գերմանացիներուն դէմ:

---

[1] *Միքայէլ Նաթանեան*, Ցուշեր Ձիմ Զանգալեանէ (*Տես «Պայքար» Բացատիկ*, 1949, *էջ* 122:)

Մուսա Լեռան 40 օրերու հերոսամարտէն ետք, Փօր Սայիտի մէջ անգործութեան դատապարտուած Մուսա-լեռցիները, դիմում կատարած էին Եգիպտոսի մէջ Ֆրանսական ներկայացուցիչներուն, որպէսզի հայկական լեգէոն մը կազմուի, կռուելու համար Թուրքերուն դէմ, Ֆրանսական բանակի կողքին:

Այս առաջարկը փոխանցուած էր Քէ տ'Օրսէ, արտաքին նախարար Արիստիդ Պրիանին, որ Ֆրանսական շահերու տեսակէտով նպատակայարմար գտած էր հայկական լեգէոն մը կազմելու գաղափարը, ամրացնելու համար իրենց անբաւարար ուժերը Պաղեստինեան ճակատին վրայ:

Պրիանը, Փարիզի Հայ Ազգ. Պատուիրակութեան նախագահ Պօղոս Նուպար փաշան հրաւիրած էր Քէ տ'Օրսէ, անկէ պահանջելու համար 5000 հայ զինուորներ, Կիլիկիան գրաւելու նպատակով:

Արեւմտահայ քաղաքական ղեկավար Պօղոս Նուպար փաշան Լոնտոն կ'անցնի հանդիպում ունենալու համար Սըր Մայք Սայքսի եւ Ժօրժ Փիքոյի հետ, քաղաքի Ֆրանսական դեսպանատան մէջ, Հոկտ. 27, 1916-ին[2], որմէ յետոյ ան կը հեռագրէ իր տղուն Առաքելին, Գահիրէ, ըսելով որ յաղթանակի պարագային, Դաշնակիցները պաշտօնապէս խոստացան «Հայոց ազգային ըղձանքներուն գոհացում տալ»[3] Կիլիկիոյ մէջ, հետեւաբար պէտք էր փութով գործի անցնիլ, կազմելու համար Հայկական Լեգէոնը:

Կազմուեցաւ Հայկական Լեգէոնը որ բաղկացած էր Մուսա-լեռցիներէ եւ Միացեալ Նահանգներէն ու Եւրոպայէն կամաւորներէ, որոնք Կիպրոսի մէջ մարզուեցան մօտ երկու տարի, Պաղեստին ղրկուելէ առաջ՝ Գնդ. Ռոմէույի հրամանատարութեան ներքեւ:

Զինադադարէն ետք, 150-200 հազար հայ վերապրողներ կային Սուրիոյ մէջ, որոնցմէ 120-150 հազարը փոխադրուեցաւ Կիլիկիա (Ատանա, Այնթապ, Մարաշ եւ գիւղերը) Դաշնակիցներու փոխադրական միջոցներով եւ գնդ. Պրեմոնի հսկողութեան տակ:

Սուրիոյ եւ Կիլիկիոյ Ֆրանսական Բարձր Յանձնակատարութեան մօտ, Կիլիկիոյ մէջ Փարիզի Ազգ. Պատուիրակութեան ներկայացուցիչն էր վեթերան յեղափոխական եւ Սահմանադրական Ռամկավար Կուսակցութեան կարկառուն անդամներէն Միհրան Տամատեանը:

1920 Օգոստոս 4-ին[4], Ատանայի Հայոց Ազգ. Մխութեան հրաւէրով ժողով մը տեղի ունեցաւ, ներկայութեամբ երեք յարան-

---

[2] Stanley E. Kerr, *The Lions of Marash,* Albany, N.Y., 1973, p. 30.

[3] *Նոյն*, էջ 31:

[4] *Տեղակալ Մ. Աւետեան*, Հայ Ազատագրական Ազգային Յուշամատեան եւ Զօր. Անդրանիկ, էջ 495:

ւանութեանց հոգեւոր պետերուն, Ազգ. Գերագոյն Մարմնի անդամներուն, ինչպէս նաեւ յոյն, ասորի, քաղդէացի եւ սիւրիացի համայնքներու ներկայացուցիչներուն, եւ կազմուեցաւ «Կիլիկիոյ մէջ Քրիստոնէական Արտակարգ Խորհուրդը»:

Ֆրանսական իշխանութիւնները կատարուած իրողութեան առջեւ դնելու մտքով, Տամատեան առաջարկեց նոյն օրն իսկ հռչակել Կիլիկիոյ անկախութիւնը Ֆրանսական հոգատարութեան տակ:

Ներկաները առանց բացառութեան[5] իրենց համամտութիւնը յայտնեցին եւ վաւերացուցին ակտը իրենց ստորագրութիւններով. ապա ժողովականները թափօր կազմելով կ'ուղղուին Պրեմոնի կեդրոնատեղին, անոր յանձնելու համար անկախութեան հռչակման վաւերաթուղթը:

Գնդապետը յետ ընթերցման բարեացակամութիւն ցոյց կու տայ եւ կը խոստանայ լուրը հաղորդել Սուրիոյ եւ Կիլիկիոյ Բարձր Կոմիսէր Զօր. Կուրոյին, Պէյրութ:

Հայ եւ քրիստոնեայ համայնքները ցնծութեան մէջ քաղաքը կը դրօշազարդեն:

Յաջորդ առաւօտ, միջ-քրիստոնէական արտակարգ ժողով մը կը գումարուի եւ դարձեալ՝ կիլիկիոյ իշխանութիւնները կատարուած իրողութեան առջեւ դնելու մտքով առժամեայ կառավարութիւն մը կը կազմուի, որուն վարչապետ կ'ընտրուի Միհրան Տամատեան, արտաքին գործոց նախարար՝ Տոքթ. Մնացականեան, ներքին նախարար՝ Տոքթ. Պեզիրճեան, պատերազմական նախարար՝ կարապետ Ժամկոչեան, եւ այլն:

Այդ միջոցին ներս կը մտնէ Ֆրանսական տեղեկատու Պիւրոյի պետը՝ Մ. Կիզ, եւ յանուն Գնդ. Պրեմոնի կը հրաւիրէ Տամատեանն ու իր խումբը դուրս գալու կառավարութեան չէնքէն:

Վիճաբանութիւններէ ետք կը լուծուի Կիլիկիոյ հայոց առժամեայ կառավարութիւնը, Ֆրանսական սպառնալիքին հետեւանքով:

Հայերը, անվհատ, կը շարունակեն իրենց յամառ պայքարը Կիլիկիան փրկելու նպատակով: Փարիզի Ազգ. Պատուիրակութիւնը՝ Պօղոս Նուպարի նախագահութեամբ, կը փորձէ Վան-Վասպուրականի հերոս Արմենակ Եկարեանը եւ համազգային հերոս Զօր. Անդրանիկը ղրկել Կիլիկիա, որպէսզի սեփական գինու ուժով փրկեն Կիլիկիան[6]:

---

[5] *Նոյն*, էջ 495:

[6] *Միք. Նաթանեան*, Ցուշեր ձիմ Զանգալեանէ (*Տես «Պայքար» Բացառիկ*, 1949, էջ 122):

Արմենակ Եկարեանը Տէօրթ-Եօլի մէջ քանի մը չաբաթ սպասելէ ետք, ճարահատ, կը հեռանայ։

Գալով Անդրանիկին, Պօղոս Նուպար փաշա Արշակ Զօպանեանը Պէյրութ կը ղրկէ տեսակցելու համար Սուրիոյ եւ Կիլիկիոյ Բարձր Գոմիսէր Զօր. Կուրոյի հետ, որպէսզի արտօնութիւն ձեռք ձգէ Անդրանիկը Կիլիկիա կարենալ ղրկելու համար։ Բարձր Գոմիսէրը բացարձակապէս կը մերժէ Զօր. Անդրանիկի Կիլիկիա մուտքի արտօնութիւն չնորհել։ Ըստ Փրոֆ. Հայկ Ա. Արամեանի, Կուրոն մերժած էր նոյնիսկ Արշակ Զօպանեանի ուննդրութիւն չնորհել[7]։

Ստորեւ կու տանք երկու նամակները, Զօր. Անդրանիկի կողմէ ղրկուած Մխրան Տամատեանին, Կիլիկիան փրկելու հարցին առնչութեամբ.–

Հոկտ. 6, 1920, Աթէնք

Սիրելի Տամատեան,

Երէկ հոս հասանք երկու ընկերներով։ Արդէն Պր. Զօպանեանը գնաց Պէյրութ, որպէսզի իմ գալուս մասին կարգադրութիւններ ըլլան։ Կը սպասեմ իրենց հեռագրին, խիստ կարեւոր է որ ինծի իրական կացութեան մասին արագ կերպով տեղեկացնէք յարմարագոյն միջոցաւ։

Կարելի եղածին չափ թիւրիմացութիւնները հարթելու աշխատեցէք եւ չրջահայեաց եւ լուրջ կերպով, հնարաւոր ըրէք մեզ համար նպաստաւոր քաղաքականութեան մը մասին սիրաչահելու եւ վստահեցնելու որ մենք իրենց կողմնակից ենք՝ ընդհանուր գործի յաջողութեան համար։

Բարեւելով ձեզ բոլորդ
Անդրանիկ[8]

Անդրանիկի երկրորդ նամակը ուղղուած Տամատեանին.–

Հոկտ. 14, 1920, Իզմիր

Սիրելի Պ. Մ. Տամատեան,

Գիտէք որ Պ. Ա. Զօպանեանը ղրկուած էր ժէն. Կուրօի մօտ, որպէսզի իմ մուտքս դիւրացնեն Կիլիկիա։ Այսօր Պէյրութէն հեռագիր եկաւ բացասական պատասխանով մը։ Տակաւին նամակ չստացանք մանրամասնութեանց տեղեկանալու համար։ Երկու օր առաջ Ազգ. Միութեան անդամներն եւ առաջին գաղթականութեան չարքը հոս

---

[7] *Փրոֆ. Հայկ. Ա. Արամեան*, Զօր. Անդրանիկ Փարիզի մէջ (*Տես*, «*Պայքար*» *Տարեգիրք*, 1961, էջ 99)։

[8] *Միք. Նաթանեան*, Ցուշեր Ձիմ Զանգալեանէ (*Տես*, «*Պայքար*» *բացառիկ*, 1949, էջ 123)։

հասան. անցուդարձի մասին մանրամասն տեղեկացանք: Հեռագրեցինք Բարիզ տեսնելու թէ ինչ հրահանգ պիտի գայ: Ամսոյս 22-ին կը մեկնինք Եգիպտոս, հոն առայժմ սպասելու եւ ընելու ինչ որ հնարաւոր է: Մեր բոլորին փափաքն է որ մտնենք Կիլիկիա, ինչպէս նաեւ արտասահմանի ամբողջ հայութեան աչքը Կիլիկիոյ վրայ դարձած է, բայց այժմու ֆրանսական վերաբերմունքին հանդէպ ի՞նչ պէտք է ընել, բոլորս ալ կը մտածենք:

Կ'ուզեմ անմիջապէս ձեր կարծիքը եւ թելադրութիւնը լսել թէ՝ հակառակ պարագային եթէ ֆրանսացիք հակառակին, ի՞նչ կրնանք ընել: Դուք որ տեղական կացութեան տեղեակ էք, գրեցէք մեր ունեցած ուժերու մասին: Եթէ նոյնիսկ անպաշտօն մտնեմ, ի՞նչ հանգամանքներու եւ ուժերու վրայ կռթնած կարելի է չարունակել մեր գործը: Իբրեւ հին յեղափոխականի եւ անկեղծ ընկերոջ կ'ուզեմ ձեր մանրամասն կարծիքը եւ խորհուրդները լսել:

Կը խնդրեմ որ առանց ուշացնելու գրէք ինծի Եգիպտոս:

Կիլիկիոյ ժողովուրդին գաղթը մեծ աղէտ մը պիտի ըլլայ, եթէ բացարձակ անկարելիութեան մը առջեւ գտնուինք: Աւելի լաւ է որ ֆրանսական շրջանակին մէջ մնայ ժողովուրդը:

Այսօր ոչ միայն Կովկասի մէջ բազմահազար կարօտեալներ կան, այլ նոյնիսկ այս գաղթականներն դժուար թէ կարենան Երեւան հասնիլ, մանաւանդ այս եղանակին:

Արդեօք ֆրանսական այս վերաբերմունքը պիտի չփոխուի՞: Ֆրանսացիները պիտի ըմբռնե՞ն հայոց իրական բարեկամութեան արժէքը նոյնիսկ իրենց չահու տեսակէտէն. մօտաւոր ապագան ցոյց պիտի տայ:

Անհամբեր սպասելով ձեր տեղեկութիւններուն, սիրալիր բարեւներով

Մնամ յարգանօք ԱՆԴՐԱՆԻԿ[9]

Դաչնակիցները էին որոնք 1915-ի հոկտեմբէն ճողոպրած հայութեան բեկորները տարած ու տեղաւորած էին Կիլիկիա, Ֆրանսայի հոգատարութեան տակ անոնց ազգային օճախ մը կազմելու խոստումով: Առանց վհատելու ֆրանսական քաղաքականութեան դաւաճանական դիմափոխութենէն, տարի մը ետք, 1921-ի գարնան, Կիլիկիան սեփական ուժերով փրկելու գործին պիտի նախաձեռնէր հայ ժողովուրդի ազնուագոյն զաւակներէն՝ ամերիկահայ հարիւրապետ Ճիմ Ջանգալեանը:

Ա. Համաշխ. պատերազմին Ճիմ Ջանգալեան կամաւոր արձա-

---

[9] Նոյն, էջ 123:

նագրուած եւ մեկնած էր Կովկաս, իր նպաստը բերելու համար հայ ազատագրական չարժման: Վանի մէջ վարած էր ընդհ. ոստիկանապետի պաշտօն: Ռուսական բանակներու նահանջներէն եւ Կովկասեան ճակատի ռուսական զինուորական հրամանատարութենէն ունեցած յուսախաբութիւններէն ետք, վերադարձած էր Ամերիկա, 1916-ի վերջերը:

1917-ի աշնան դարձեալ կամաւոր արձանագրուելով, գացած էր Կիլիկիա եւ միացած Հայկական Լէգէոնին, եւ գործի լծուած հայրենասիրական ջերմ եռանդով: Երբ Զանգալեան կը պատրաստուէր Հաճնոյ օգնութեան երթալու, Գնդ. Պրեմոն իրեն «արձակուրդ...» տուած էր եւ ճամբած՝ Կիլիկիայէն դուրս:

Պաշարուած Հաճնոյ օգնութեան գացող կամաւորները հասած էին Սիս: Զանգալեան իբր լեզուագէտ կը ներկայանայ Սիսի կառավարիչ Պ. Թայարտին, եւ կը ստանայ հետեւեալ պատասխանը.-

«Ինձ եկած վերջին հեռագրի համաձայն՝ Հաճնոյ ճամբաները գոցուած ըլլալով, ձեզ պիտի չկարողանամ թոյլ տալ որ մեկնիք: Հետեւաբար հոս պիտի մնաք»[10]:

Խեղճ հաճընցիները, «Մեր կամաւոր եղբայրները մեզի օգնութեան պիտի գան» ըսելով չարունակած էին կռիւը: Միայն Արամ կայծակ անունով հաճընցի հերոսը իր 300 կտրիճներով յաջողած էր պատռել պաշարման չղթան եւ հասնիլ Ատանա[11]: Մնացեալ հաճընցիները անխնայ ջարդուած էին:

«Արձակուրդով» Փարիզ վերադարձած Զանգալեանը կը տեսնուի Զօր. Անդրանիկի հետ եւ իրախուսուելով կրկին կը վերադառնայ Կիլիկիա, այս անգամ ծպտուած եւ քաղաքային տարազով:

1921, Մայիս 9 թուակիր տեղեկագրով մը, ուղղուած «Ազգ. Իշխանութեան», հարիւրապետ Ճիմ Զանգալեան կը պարզէ իր տեսակէտները՝ Կիլիկիոյ գէթ մէկ մասը փրկելու իր ծրագրին:

Կու տամ յապաւումներով՝ իր չահեկանութեան համար.-

«Արտասահմանի հայութեան պարտականութիւնը.- Ըստ ֆրանքօ-թուրք համաձայնութեան, եթէ պատահի որ այդ համաձայնութիւնը գործադրութեան դրուի, ու ֆրանսացիք սկսին պարպել Կիլիկիան, այդ պարագային արտասահմանի հայութեան եւ մասնաւորապէս Ազգ. Իշխանութեան վրայ պարտք կը ծանրանայ ազդուօրէն բողոքել քաղաքակիրթ պետութիւններու, այս անարդար գործին հա-

---

[10] *Տես. Մ. Աւետեան*, Հայ Ազատագրական Ազգ. Յուշամատեան եւ Զօր. Անդրանիկ, էջ 495:

[11] *Մովսէս Շահպազեան*, Հայ Կամաւորական Շարժումը Առաջին Աշխարհամարտին, 1917-1920, *Պէյրութ*, 1965, էջ 18:

մար: Որովհետեւ Դաշնակից պետութիւններն էին, որ Կիլիկիոյ հայութիւնը խրախուսեցին, քաջալերեցին եւ միջոցներ տուին անոր, որպէսզի տարագրութենէ վերադառնայ ու ամփոփուի Կիլիկիոյ մէջ: Դաշնակիցներէն ոմանք էին որ հայ եւ թուրք ատելութիւնը հրահրեցին, ու հասցուցին ծայրագոյն աստիճանի: Եւ հիմա երբ հայ ժողովուրդը կը թողուի իր բախտին եւ մանաւանդ մինչեւ ակռաները զինուած թուրքը կը քաջալերեն եւ մեր ժողովուրդն ալ արուեստական սարսափներով եւ խուճապ ստեղծելու աստիճան ամենօրեայ վախերով կը ստիպեն որ ձգէ հեռանայ Կիլիկիայէն, մեզ կը մնայ երկու կարելիութիւններուն մէկը կամ միւսը ընդունիլ եւ ըստ այնմ չարժիլ:

Կարելիութիւններ·-

Ա·- Ֆրանսացիք քաշուելու պարագային Դաշտային Կիլիկիա - Ատանայի եւ Տարսոնի հայութիւնը - ստիպուած պէտք է նահանջէ դէպի ծովեզերք:

Բ·- Ամանոսի չրջանի հայութիւնը պէտք է անպայման եւ ամէն գնով դիմադրէ իր գոյութիւնը եւ Կիլիկիոյ դատը պաշտպանելու համար:

Միջոցներ Նահանջի Պարագային·-

Նահանջի պարագային երկու գլխաւոր մարմինները պէտք է կազմուին· առաջինը՝ զինուորական, երկրորդը՝ փոխադրութեան:

Զինուորական մարմինը պէտք է կազմակերպէ 500 հոգինոց զինուած ուժ մը Ատանայի ժողովուրդի փոխադրութեան համար եւ նոյնքան ուժ մըն ալ Տարսոնի համար:

Ամանոսի Շրջանի Ինքնապաշտպանութիւնը·-

Զօրաւոր մարմին մը պէտք է կազմուի, բաղկացած բոլոր կուսակցական եւ ժողովրդական ուժերէ, որպէսզի կարելի ըլլայ յաջողութեամբ վարել ինքնապաշտպանութեան կռիւը:

Կարիքներ Մարդու եւ Նիւթականի ···եւ

Եզրակացութիւն·-

Անհրաժեշտ է որ բոլոր կուսակցութեանց եւ ազգին մէջ գտնուող կարող անձինք գործի լծուին, եթէ իրապէս մտադրուած է Կիլիկեան ժողովուրդը եւ Կիլիկիան Դատը չլքել»[12]:

Կիլիկիոյ պարպումին պաշտօնական թուականէն - 1921 Դեկտ. 31 — առաջ ալ Տէօրթ Եօլի մէջ (Ամանոս) եւս դիմադրութեան փորձ մը կատարուեցաւ, մղելու համար Ֆրանսան որ փոխէ իր քաղաքականութիւնը: Տէօրթ Եօլի քաղաքապետ Խոսրով Գարասարգիսեան

---

[12] Մխ· Նաթանեան, Յուշեր Ձիմ Ձանգալեանի. (Տես, «Պայքար» Բացառիկ, 1949, էջ 121-122):

հեռագիր մը կ'ուղղէ Փարիզ, Ֆրանսական կառավարութեան, պահանջելով որ գէթ Տէօրթ Եօլի չրջանը Ադէքսանդրէթի Սանճագին կապուի, ուր կարելի ըլլայ հաւաքել Կիլիկիոյ խուճապահար հայութիւնը: Պատասխանը կ'ըլլայ բացասական: Ֆրանսացիները կը սպառնան Տէօրթ Եօլ հաւաքուած կամաւորներուն, որ «եթէ ընդդիմութեան փորձ մ'ընեն եւ չհեռանան Տէօրթ Եօլէն, ինքզինքնին պիտի գտնեն, թուրքերէն առաջ Ֆրանսական թնդանօթներու կրակին առաջ»[13]:

Մուսթաֆա Քեմալի չարժումէն ետք, ասպետակա'ն Ֆրանսայի կառավարութիւնը դաւաճանեց իր խոստումներուն ու դրժեց Պօղոս Նուպարի հետ գոյացուցած իր համաձայնութիւնը, հակառակ հանդիսաւոր յանձնառութիւններու: Ֆրանսայի արտաքին նախարար Արիսթիտ Պրիանը Անգարա ղրկեց Հենրի Ֆրանքլին-Պույօնը, բանակցելու համար Քեմալիստներուն հետ. իսկ այս վերջինները պահանջեցին Ֆրանսայէն որ պարպէ Կիլիկիան, որուն համաձայն գտնուեցան Փարիզի իշխանութիւնները եւ Ֆրանքլին-Պույօն ստորագրեց համաձայնագիրը Հոկտ. 20, 1921-ին[14]:

«Այսպէս ուրացուեցան Դաշնակիցներու խոստումները, ոչ միայն չիրագործուեցան անոնք՝ այլեւ մենք տեսանք թէ «դաշնակից եւ բարեկամ» կարծուածներու աչքին առջեւ, անոնց գիտակցութեամբ, նոյնիսկ գործակցութեամբ, ինչ ինչ ոճիրներ վերակրկնուեցան Կիլիկիոյ, Մարաշի, Ուրֆայի, Այնթէպի, Հաճընի եւ Իզմիրի յայտնի ողբերգութիւններով, Լօզանի Հայկական Դատի ուրացումով, փոխան Մուսուլի քարիւղին:

Մուրացուեցան Արարան* եւ հայուն թափած ծով արիւնով, ուրացուեցան հայ ազատագրական խոստումները՝ քրիստոնեայ ղիմակով մեզ չարաչահող չահախնդիր եւրոպացիներու կողմէ:

Արարայի պատուաւոր եւ անկեղծ հերոսամարտը՝ միշտ մուր պիտի մնայ, վերոյիշեալ չահախնդիրներու եւ սուտ քրիստոնեանե-

---

[13] Նոյն, էջ 123-124:

[14] Stanley E. Kerr, *The Lions of Marash*, p. 236.

* *Արարան Պաղեստինի մէջ Թրքական «անաուիկ» դիրք մըն էր Նապլուսի մօտ, որու գրաւումին մէջ կարեւոր դեր վերցուցած էին հայ կամաւորները: Արարա-Նապլուս ճակատի Թուրք զօրքերուն հրամանատարն էր Մուսթաֆա Քեմալ փաչան* (*Տես*, Stanley E. Kerr, *The Lions of Marash*, p. 31).

Արարայի ճակատամարտը տեղի ունեցած էր Սեպտ. 18, 1918-ին, եւ հայ լեգէոնականները իրենց գրոհներուն ընթացքին տուած էին 23 զոհ (Տես, Զօրա Իսկենտերեան, Դրուագներ Մուսա Լերան Հերոսամարտէն, «Զարթօնք» Բացառիկ, Պէյրութ, 1962, էջ 87:

րու ճակտին, իսկ մենք՝ պայծառ ճակատ պահանջատէրը պիտի մնանք միշտ մեր արդարացի իրաւունքներուն՝ ուշ կամ կանուխ»[15]:

Այս արդարացի մեղադրանքներուն եւ խարանումներուն վրայ պիտի աւելցնէր հետեւեալը՝ վանեցի ուսուցիչ Համբարձում Երամեան.—

«Հայկական աղէտին պատասխանատուութիւնը ամենամեծ մասամբ կը ծանրանայ դաշնակիցներու դաւաճանական դիւանագիտութեան վրայ, որուն Թարթիւֆ* ներկայացուցիչները, նախ պոռոտ յայտարարութիւններով գրգռեցին մեր դահիճները, ապա կոկորդիլոսի արցունքներ սկսան թափել աննահման գժբախտութեան վրայ հայ ցեղին, որ անոնց ասպետականութեան հաւատալու միամտութեան մեղքը գործած էր: Հուսկ ուրեմն վերջին պատերազմի (Ա. Համաշխ. Պատերազմի) հաչուեյարդարին կոչուած դատաւորները, Պիղատոսի նման ձեռքերնին լուալէ յետոյ հայկական դատին մէջ, անոր մահավճիռը պիտի ստորագրէին ու արդարութիւնը խաչ պիտի հանէին ի լօգան»[16]:

ՀԱՅՈՒ ՎՐԷԺԱՆԴՐԱԿԱՆ ՈԳԻՆ

Քսաննական թուականներուն, այն սակաւաթիւ հայ քաղաքական ղեկավարներէն էր Շահան Նաթալին, որ իրապէս կրցած էր հասկնալ մաքիավելական բնոյթը եւրոպական դիւանագիտութեան եւ ըմբռնել՝ թէ բարոյական սկզբունքներու նշոյլն իսկ չկայ անոր քաղաքական գործունէութիւններուն մէջ:

Շահան Նաթալի, Համիտեան հոլոքոսթի տարիներուն, տակաւին մանուկ, մանուկի՛ աչքերով ականատես եղած էր իր Աւագերէց քահանայ հօր մորթոտումին, եւ բարբարոս թուրքի եաթաղանին տակ իր չորս եղբայրներուն, երկու անմեղ կոյս քոյրերուն եւ բազմաթիւ ազգականներուն խեղչար-տապարներով յօշոտումին[17]:

Տակաւին մանուկ, Շահան Նաթալի ուխտած էր. «Երբ որ մեծ-

---

[15] Տես. Մ. Աւետեան, Հայ Ազատագրական Ազգ. Յուշամատեան, էջ 500-501:

* Մոլիերի համանուն կատակերգութիւնը, որուն մէջ հեղինակը կը ձաղկէր 17-րդ դարու Ֆրանսայի քաղքենի դասակարգին կեղծաւորութիւնները: Ժամանակի ընթացքին «Թարթիւֆ» բառը հոմանիշ դարձաւ կեղծաւորութեան:

[16] Համբարձում Երամեան, Յուշարձան Վան-Վասպուրականի, Հտ. Ա., էջ 336:

[17] Նշմար Շահան Նաթալիի, Հրատ. Յօբել. Յանձնախումբին, Պոսթոն, 1953, էջ 9:

նամ...»: Եւ պատանին մեծցած էր յեղափոխականի հոգիով, ըմբոստ նկարագրով, անյողդողդ վճռակամութեամբ եւ սիրտը վրէժխընդրութեամբ առլցուն: Մտած էր Հ·Յ·Դաշնակցութեան շարքերը եւ 25 տարիներու ծառայութեամբ հասած էր Պիւրոյի անդամի ղեկավար դիրքին, ինչպէս նաեւ «Հայրենիք» ամսագրի խմբագիրի պաշտօնին:

Հրաչ Փափազեանի* հետ ան պատասխանատու դեր վերցուցած էր Իթթիհատական բորենիներու ահաբեկման ծրագիրներու յղացումին եւ հետապնդումին մէջ, որոնք յանգած էին թուրք աւազակապետերու դիտապատ սատակումին, Պերլինի եւ այլ քաղաքներու մայթերուն վրայ:

Անլուր ու անվերջ անարդարութիւններու եւ անկրելի խժդժութիւններու ծանրութեանը տակ կքած, Նաթալի պիտի պարպէր իր սիրտին մէջ կուտակուած ցասումը, պոռթկալով ու բողոք բարձրացնելով առ Աստուած, հայ ժողովուրդի տառապանքներուն հանդէպ Անոր ցուցաբերած քար լռութեան եւ անտարբերութեան համար.–

---

* «Հրափ» ծածկանունով Հրաչ Փափազեանը յաճախած ըլլալով Կ. Պոլսոյ Իրաւաբանական Դպրոցը, համուտ էր Թրքերէն լեզուին: Ան թլփատուած էր եւ իր վրայ առած «Մեհմէտ Ալի» անունը, որպէսզի կարենայ թափանցել թուրք պետական շրջանակներուն մէջ:

1920 Թ·, Հրաչ Պերլինի մէջ յաջողած էր մտերմանալ Ճեմալ Ազմիի (Տրապիզոնի կուսակալ) տղուն՝ Էքմէլին հետ եւ դարձած անոր զուարճութեան ընկերը եւ տան «փնտռուած բարեկամը, կամ հիւրը որուն ներկայութեան ամէն ինչ կարելի էր խօսիլ» [18]:

Հրաչ Փափազեան քանիցս եղած էր նաեւ «Խավալիէ» Թալէաթ փաշայի այրին: Ան Ճեմալ Ազմիի բնտանիքին ներկայացած էր իբրեւ կեսարացի մեծահարուստի մը զաւակը: Օր մը Հրաչ ականջալուր կ'ըլլայ Տրապիզոնի նախկին կուսակալին հետեւեալ հաղորդումին.–

«— Տրապիզոնի հայերուն երկաեռ առողջ ու սիրուն մանուկները գատեցի, մէկ քանին, 10–13 տարեկան, նուէր տուի տղուս, իսկ միւսներն ալ կողովներու եւ սնտուկներու մէջ տեղաւորել տալով ծովը թափել տուի:

«— Պու սեճէ խամսի չօղալարը» (այս տարի խամսի ձուկը Թո՛ղ չատանայ), — աւելցուցած էր ճիւաղը ծիծաղելով...[19]:

---

[18] Թէհլիրեան Արդարահատոյցը, Հրատ· Հ·Յ·Դ·, Պէյրութ, 1981, էջ 51–52:
[19] Նոյն, էջ 52:

Ամենակալ Տէր,
Որ ամենուր ես, եւ ամենատես, եւ ամենալուր·
Տէր, ո՞ւր էիր, ո՞ւր,
Երբ աշխարհն հայոց
Դարձուցին գեհեն եւ սպանդանոց···
···աղօթքովն անոնց, արցունքովն անոնց, արիւնովն անոնց
Ես՝ վրիժակոծ
Խօսք ունիմ քեզի,
Դատաւոր արդար,
Ցիշողութիւնս բանի չէ սառեր···

Ինչպէ՞ս կուրացար, ինչո՞ւ խլացար,
Հայրս՝ երբ ծնրադիր ու բազկատարած,
Գլխին՝ եաթաղանը աստուածասպան,
Տէր, աղօթեց Քեզ՝
«Աստուած իմ, Աստուած, եղիցին կամք Ք՛ո···»
Եւ աղօթքին մէջ, աղօթքին համար՝ Քեզի մատուցուած,
Զինք խողխողեցին, շուրթին անունդ լերդացած մնաց···
Ես՝ որբը անոր,
Բերանիերովն հայ անյայտ որբերուն անթիւ, անհամար
Խօսք ունիմ Քեզի···

···ճանչնալու համար Քեզ՝ որո՞ւ ճայիմ,
Զոհի՞ն ես նման, թէ դահիճին, ո՛վ Տէր···

Երկիրդ՝ դժոխք, մարդը տանկցեր,
Ցեղս՝ աղօթք դարձած, կը լակեն արիւն·
Երկինքն ալ, – ըսես – Աստուծմէ պարպուեր···
Հոգիս սասաներ, հաւատս կործաներ,
Որո՞ւ աղօթել, ինչպէ՞ս աղօթել···[20]:

«Եւ Աստուծոյ եւ մարդկութեան երես դարձուցած բանաստեղծը գնում է աղօթելու հին, բայց միշտ կենդանի աստուածներից մէկին՝ Նեմեսիսի···Նրա այդ աղօթքին միանում են նոյն բախտն ու կենսագրութիւնը ունեցող ուրիշ հայ երիտասարդներ՝ երզնկացի, կարինցի, բաղէշցի, եւ աւերակուած ուրիշ գաւառների ծնունդ, ջարդերից հրաշքով կենդանի մնացած որբեր, որոնք վճռել էին իրենց ուժով պատժել աշխարհի կողմից անպահիժ մնացած՝ մի ամբողջ ժողովուրդի արիւնը խմած ու մարսած դահիճներին»[21]:

---

[20] *Սիլվա Կապուտիկեան*, Քարավանները Դեռ Քայլում Են, *Հատոր Բ.*, էջ 293–294:

[21] *Նոյն*, էջ 294:

★ ★ ★

Քսանական թուականներն են: Թրքահայութիւնը զարհուրելի բարբարոսութեամբ նահատակուած է տալով չուրջ 2 միլիոն զոհ*: Մեր մեծ դաշնակիցները, օգտագործելէ ետք հայ կամաւորական գունդերը թէ՛ Կիլիկեան եւ թէ՛ Կովկասեան ճակատներուն վրայ, ղրժած էին իրենց խոստումները, լքած հայութիւնը իր բախտին եւ դաւաճանած՝ անոր դատին:

Խորհրդային Միութիւնը, 1921 թ. Մարտ 16-ի Մոսկուայի դաշնագրով եւ Թուրքիոյ հետ կնքած բարեկամական ուխտով, նուիրագործած կ'ըլլար Թալէաթի գործադրած Եղեռնը, բովանդակ Արեւմտահայաստանը իբրեւ թրքական հող ճանչնալով, առաւել կարսի, Արտահանի եւ Սուրմալուի[22] չրջանները որոնք 1878-էն ի վեր Ռուսական Կայսրութեան մաս կը կազմէին, եւ իբրեւ հայկական հող, Հայաստանի կը պատկանէին անկախութեան չրջանին:

Ի՞նչ կը հետապնդէր «ճնշուած ժողովուրդներու պաշտպա՛ն»... Խորհրդային կառավարութիւնը Մոսկուայի ռուս-թրքական դաշնագրով:

Հայաստանի Հանրապետութեան պատկանող 20,700 քառ. քիլոմեթր հողերը Քեմալական Թուրքիոյ նուիրելով, Ռուսիա Թուրքիոյ

---

* Հոս տեղին է նչել թէ Մեծ Եղեռնին նահատակուած հայերու թիւին մասին յայտնուած վիճակագրութիւնները, միչտ հիմնուած ենթադրութեան վրայ, պարբերաբար փոփոխութեան ենթարկուեցան:

1940-ական թուականներուն, Հալէպի Թիլել փողոցի Հ.Մ.Ը.Մ.-ի ակումբին մէկ սենեակի դրան վերեւ գրուած էր «ՅԻՇԵՆՔ ՄԷԿ ՄԻԼԻՈՆԸ»:

Ցեղասպանութեան Յիսնամեակէն (1965) ետք, նահատակներուն թիւը (դարձեալ հիմնուած ենթադրութեան վրայ) գնահատուեցաւ՝ «ՄԷԿ ՈՒ ԿԷՍ ՄԻԼԻՈՆ»:

Համուտ բանասէր ու պատմագրող Բիւզանդ Եղիայեան, աւելի քննական ու գիտական տուեալներու վրայ հիմնելով իր եզրակացութիւնը, կը յայտնէ թէ հայոց զոհերուն թիւը 1915-1921 չրջանին համար պէտք է եղած ըլլայ 1,900,390[ա] Իսկ եթէ ասոնց վրայ բարդենք 1894-1909-ի զոհերը, կ'ունենանք չուրջ «ԵՐԿՈՒ ԵՒ ՔԱՌՈՐԴ ՄԻԼԻՈՆ» նահատակներու ընդհանուր թիւ մը[բ]

Տոքթ. Սարգիս Գրայեան տարիներէ ի վեր մանրակրկիտ պրպտումներ եւ ուսումնասիրութիւններ կը կատարէ այս նիւթին չուրջ եւ իր յանգած եզրակացութիւնը կրնայ նոր լոյս սփռել այս թիւերուն վրայ:

[ա] Բիւզանդ Եղիայեան, Հայ-եւ-Թուրք Բաղդատական Վիճակագոյցներ (1893-1923) Տես «Պայքար» Օրաթերթ, Ապրիլ 14, 1982, էջ 3:

[բ] Նոյն, էջ 3:

22 Զաւէն Մսըրլեան, Հայկական Հարցի Մասին, էջ 11:

հետ իր ունեցած «վէճերը լուծած կ'ըլլար» եւ սովետասէ՛ր Թուրքիան իր կողմը սիրաշահելով «արեւելքում յեղափոխութեան համար կը բացուէր աշխարհը ճնշող իմպերիալիզմի դէմ անդադար յաղթանակների փայլուն դարաշրջան»...[23]:

Մոսկուայի դաշնագրին մէջ գրուած էր թէ երկու տէրութիւնները՝ «նշելով իմպերիալիզմի դէմ մղուող պայքարին իրենց միջեւ գոյութիւն ունեցող համերաշխութիւնը»... եւ «ամբողջովին խանդավառուած իրենց միջեւ մշտական սրտագին փոխ-յարաբերութիւններ հաստատելու ցանկութեամբ, որոշեցին կնքել բարեկամութեան եւ եղբայրութեան պայմանագիր»[24]:

Ֆրանսա, Կիլիկիոյ պարպումին իբրեւ նախաքայլ, 1920 Թ. Փետր. 12-ի կէս գիշերէն ետք ժամը 2-ին, Մարաշէն գաղտագողի եւ վատաբար նահանջած ատեն, հեծելազօրքը, իրենց ձիերու պայտերուն տակ թաղիք կապած էին որպէսզի անձայն մեկնին քաղաքէն եւ հայերը չիմանա՛ն իրենց նահանջի լուրը...: Այսպէս ընելով, ապետակա՛ն ֆրանսացիները Մարաշի 27,000[25] հայութիւնը Թուրքի եաթաղանին կը յանձնէին, գաղտագողի մեկնելէ առաջ: 1920 Թ. Յունուարի Թուրք-Ֆրանսական բախումներուն ընթացքին, Մարաշի հայերէն 3000 հոգի յանձնուած էին Թուրքերուն եւ անոնք «Ուլու» (բարձր) Մզկիթը առաջնորդուելով, անխնայ մորթուած էին բոլորն ալ:

Ֆրանսացիները իրենց գաղտագողի նահանջին ատեն լուր չէին տուած նոյնիսկ իրենց բարեկամ, կաթոլիկ-ֆրանսասէր Խրլաքեաններուն, որոնց սարքած մեծափարթամ ճաշկերոյթներուն, բազմիցս սեղանակից եղած էին Զօր. Կերեթն ու Գնդ. Էտուար Պրեմոնը, Գնդ. Ռոպէր Նորմանն ու Գնդ. Ֆլի Սէյնթ-Մարին:

Ֆրանսացիներու գաղտագողի նահանջը խուճապ եւ գայրոյթ յառաջացուցած էր հայոց թաղերուն մէջ, որոնք իրենց «պաշտպաններուն» ետեւէն հասնելու իրարանցումին մէջ սրածուած էին անխնայ, դարանակալ սպասող Թուրքերուն կողմէ: Օսմանեան փարլամենթի անդամ Յակոբ աղա Խրլաքեանին գլուխն ալ կտրելով ցից անցուցած էին Թուրքերը եւ այդպէս շրջած՝ Մարաշի փողոցներուն մէջ:

Նահանջէն առաջ, ֆրանսացի գնդապետները արգիլած էին հայ

---

[23] Նոյն, էջ 11:

[24] Զաւէն Մսրլեան, Երբ Դաշնագիրներ (Այեքսանդրապոլի, Մոսկուայի եւ Կարսի Դաշնագիրները, 1920-1921 թթ.), էջ 152:

[25] Նշան Պ. Սաամճեան, Մարաշի Աղէտը 1920-ին (Տես, Յուշամատեան Մեծ Եղեռնի, էջ 833):

կամաւորներուն որ երթան փրկեն Ս. Աստուածածին եւ Քառասուն Մանկանց Եկեղեցիներու մէջ ողջ-ողջ հրկիզուող իրենց 2000[26] քոյրերն ու եղբայրները, որոնք բռնագաղթէն ճողոպրած խլեակներ էին բոլորն ալ: Մեծ եղեռնէն վերապրած 150,000 հայերը Ֆրանսայի՛ պաշտպանութեան եւ խոստումներուն ապաւինելով է որ եկած ու հաստատուած էին Կիլիկիա...:

Անգլիացիները, 1878-ի Պերլինի վեհաժողովին Հայկական Դատին լախտի հարուած մը տալէ ետք, 1919-ին արգիլեցին Անդրանիկին, որ գրաւէ Ղարաբաղը, եւ անկէ յետոյ ահաւոր ճնշումներով ու սպառնալիքներով ջանացին Զանգեզուրն ալ Ազրբէյջանի կցել, 50 տարի Հայկական Հարցը չահագործելէ ետք...:

Ամփոփելով՝ «Աշխարհի վարիչներից ո՛չ ոք մեր մէկ ու կէս միլիոնի հաշիւը պահանջեց Թալէաթներից: Ոչ ոք նրանց դատի քաշեց ու նրանց խօսքը լսեց այն մասին, թէ ինչո՞ւ արդեօք նրանք Ապրիլեան Եղեռնը գործեցին մի անմեղ ու անպաշտպան ժողովուրդի նկատմամբ: Լուռ մնալով, աշխարհը մեղսակից դարձաւ Թալէաթներին»[27]:

Այսպիսի հեղաւուցիչ եւ յուսահատական մթնոլորտի մէջ ժողով գումարած էր Հ.Յ.Դաշնակցութեան Պիւրոն, քսանական թուականներուն:

«Թուրքերը մեզ ջարդեցին, Դաշնակիցները դաւաճանեցին մեր դատին ու մեզ լքեցին, ալ ի՞նչ մնաց ընելիք...»:

Եւ պոռթկացած էր արդար վրէժխնդրութեամբ առլցուն Շահան Նաթալին, ամբողջ էութեամբը.-

«Թուրքերէն կրնանք մեր նահատակներուն վրէժը լուծել թունաւորելով անոնց գետերն ու աղբիւրները: Գալով եւրոպական մեծ տէրութիւններուն, որոնք արիւնաքամ եղած հայ խլեակներուն մնացած քանի մը կաթիլ արիւնն ալ վատաբար օգտագործեցին իրենց գծուծ հաշիւներուն, եւ աչք գոցեցին թուրքերու գործած ահաւոր բարբարոսութիւններուն, կրնանք վրէժնիս լուծել ահաբեկելով անոնց նախագահները, վարչապետներն ու արտաքին գործոց նախարարները»...:

Պատասխանը եղած էր՝ «Մենք չենք կրնար մեր յարաբերութիւնները խզել քրիստոնեա՛յ Եւրոպայի հետ»...:

Ստապատիր խոստումներով հայութիւնը խաբող, հայ կամաւորական գունդերը վատաբար չահագործող, հայոց ցեղասպանու-

---

[26] *Նոյն*, էջ 839:

[27] *Ա. Աստուածատրեան*, Սողոմոն Թէհլիրեանի Մահուան Առթիւ (*Տես*, «*Հայրենիք*» *Ամսագիր*, *Դեկտ.*- 1960, էջ 45):

թեան դահճապետներուն ներող եւ Հայ Դատը յիսուն տարիէ ի վեր չարաչահելէ ետք անոր վրայ տապանաքար դնող եւրոպացի դիւանագէտները այնքա՛ն յանցաւոր էին հայ վրիժառու մարտիկի աչքին՝ որքան Թո՛ւրքը: Մէկը միւսին գործակիցն էր եւ լրացուցիչը – ի՞նչ էր տարբերութիւնը:

Եւ Շահան Նաթալին չկարենալով չարունակել իր գործակցութիւնը քրիստոնեայ Եւրոպայի վրայ յոյսեր կապած պիւրոյականներուն հետ, հրաժարած էր կուսակցութենէն 1929-ին, եւ սկսած էր իր գործակցութիւնը Ռամկավար Ազատական կուսակցութեան հետ, ջատագովելով անոր դրական դիրքաւորումը Խորհ. Հայաստանի նկատմամբ:

Հայ քաղաքական ուժեղ եւ իրատես մտքի մեծերէն կարելի է համարել նաեւ Գարեգին Նժդեհը, որ իր կուսակցական հակասական եւ դատապարտելի արարքներու կողքին, ունէր յստակ ըմբռնողութիւնը եւրոպական դիւանագիտութեան անաստուածական բնոյթին: Կու տամ կարգ մը նմոյշներ իր քաղաքական մտածողութենէն.–

«Պատերազմներն են օրօրել մարդկութեան մանկութիւնը եւ ոչ խաղաղութիւնը, որը բնական վիճակը չէ եղել, այլ պատերազմի կարճատեւ դադար միայն:

Յաղթում է ուժեղը եւ ոչ թէ արդարը:

Վա՛յ թոյլերին:

Քսան երկար ու ձիգ դարեր են անցել Գողգոթայից մինչեւ մեր օրերը եւ – աւա՛ղ – խաղաղութեան, եղբայրութեան ու սիրոյ ուսուցչի աստուածաշունչ խօսքը շարունակում է մնալ որպէս «ձայն բարբառոյ յանապատի»:

Երկու հակամարտ ուժերի արնոտ պայքարն է դեռ լցնում ազգերի պատմութիւնը – սրի եւ սիրոյ խօսքի պայքարը – եւ դեռ իշխում է առաջինը, դեռ ուժեղ ու յաղթական է առաջինը եւ յոյս չկայ թէ մեր դարում սուրը կը վերածուի արօրի:

Ապրե՞լ ենք ուզում՝ լինենք ուժեղ ազգովի՛ն:

Հայրենասիրութեան հետ բարձրանում են ազգերը, ընկնում նրա հետ»[28]:

Տարիներ առաջ կարդացած եմ Գարեգին Նժդեհի յայտնած հետեւեալ միտքը.–

«Լաց ու կոծով եւ պաղատանքով Եւրոպայէն գութ ու արդարութիւն խնդրող հայերուն գուցէ քանի մը պարկ ալիւր տան, կամ անկելանոց կը տանին: Եթէ կ'ուզես որ թշնամիդ քեզ յարգէ, պէտք է զայն խածնե՛ս ու ցաւցնե՛ս...»:

---

[28] Գ. Նժդեհ, Էջեր Իմ Օրագրէս, Գահիրէ, 1924, էջ 5-22:

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը խնայեց քրիստոնեայ Եւրոպայի քաղաքական Թարթիւֆ ղեկավարներուն, բայց ոչ հայ եղեռնը գործադրած թուրք վարիչներուն: Եւ Հայ Յեղափոխական Կազմակերպութեան հարուածները եղան չեչտակի եւ մահացու, արիւնուռւչտ թուրք բորենիներու նկատմամբ:

1921 թ. Մարտ 15-ին, Պերլինի Հարտենպերկ պողոտայի մայթին վրայ քայլարի ՍՈՂՈՄՈՆ ԹԵՀԼԻՐԵԱՆը սպաննեց Թալէաթ փաշային, արդար ուրախութեան ալիքներ սփռելով համայն հայութեան սրտերուն մէջ*:

1921 թ Յուլիս 19-ին, կ. Պոլսոյ «ճակատամարտ» թերթի չէնքին մօտ, ՄԻՍԱՔ ԹՈՐԼԱՔԵԱՆ դիտապաստ գետին փռեց Ազրբէյջանի ներքին նախարար Պեհուտ խան Ջիւանշիրը, որ գլխաւոր կազ-

---

* Թալէաթի սպաննութենէն 60 տարի ետք, ոճրագործի այրին՝ Տիկ. Թալէաթ, 89 տարեկանին պիտի անդրադառնար իր ամուսինի սպանութեան պարագաներուն: Արդարեւ, հարցազրոյցի մը մէջ՝ չնորհուած Մուրատ Պարտաքճիին, Տիկ. Թալէաթ պիտի յայտարարէր.-

«Ես ոսկիներու մէջ մեծցայ, ոսկի օրօրոցներու մէջ քնացայ, բայց ամբողջ աշխարհը սեւցաւ երբ ամուսինս զարկին: Ան չատ ճիգ վատնած էր որպէսզի Հայերը ընթացք չտան հայկական դէպքերու: Օր մը հայ մեծամեծները հաւաքեց Սէրֆլ տ'Օրիանի մէջ եւ ըսաւ, որ փափաքող ամէն Հայու անցագիր պիտի տրուի, եթէ Հայերը վերջ տան դէպքերու: Բայց Հայերը մտիկ չըրին:

«Պերլինի այդ առաւօտուն, Թալէաթ երթալ չէր ուզեր, հակառակ որ չատ կը սիրէր ամէն առտու ելլել քալել: Իր մէջ նեղութիւն մը կար: Հակառակ ատոր մեկնեցաւ: Քիչ վերջ դուռը զարնուեցաւ ու դիմացս գտայ Տոքթ. Նազըմն ու Սեյրնիկի նախկին երեսփոխան Մազլըեան Էֆէնտին: Հասկցայ, որ մտավախութիւնս իրականացած էր: Դիպաննարան գացինք ու տեսանք մարմինը»[29]:

Շարունակելով իր պատմութիւնը, Տիկ. Թալէաթ դիտել կու տար որ «Հայկական քարոզչութեան չնորհիւ Պերլինի մէջ դատուեցաւ ո՛չ թէ մարդասպանը, այլ Թուրքիոյ պետութիւնը: Հակառակ, որ դատաւորը ապահովութիւն տուած էր, որ ոճրագործը կը պատժուի անպայման, անոր դիակը միայն կ'ելլէ դատարանէն, ճիշդ հակառակը պատահեցաւ:

Ան կը յիշէ նաեւ Թալէաթի մէկ խօսքը. «Անկարելի է որ ես մեռնիմ անկողնիս մէջ: Անգլիացիները կամ Հայերը անպայման կը սպաննեն զիս, ատիկա այժմէն լաւ գիտցէք»[30]:

---

[29] «Միլլիյէթ», Մայիս 30, 1982 (Տես, «Նոր կեանք» կլենտէյլ, Քալիֆ., Յուլիս 8, 1982, էջ 1):

[30] Նոյն, էջ 25:

Սողոմոն Թէհլիրեան

Միսաք Թորլաքեան

Արշաւիր Շիրակեան

Արամ Երկանեան

մակերպիչներէն մէկը եղած էր 1918 թ. Սեպտեմբերի Պաքուի հայոց կոտորածին: Պաքուի կոտորածին երկրորդ չարագործը՝ Խան Խոյսկին, սպաննուեցաւ Թիֆլիսի մէջ, 1920 թուականին, ԱՐԱՄ ԵՐԿԱՆԵԱՆի ձեռքով:

1921 թ. Դեկտեմբեր 6-ին, ԱՐՇԱԻԻՐ ՇԻՐԱԿԵԱՆը Հռոմի մէջ կը խոյանար թուրք նախկին վարչապետ Սայիտ Հալիմ փաշան փոխադրող կառքին վրայ եւ ատրճանակի մէկ հարուածով կը սատկեցնէր անարգ հրէշը, որ հայ ժողովուրդի բնաջնջման մահավճիռը ստորագրած էր:

1922 Ապրիլ 17-ին, վերոյիշեալ ԱՐԱՄ ԵՐԿԱՆԵԱՆն ու ԱՐՇԱԻԻՐ ՇԻՐԱԿԵԱՆը Պերլինի մէջ ի գործ կը դնէին իրենց երկրորդ սխրագործութիւնը: Անոնք միաժամանակ կ'ահաբեկէին երկու Իթթիհատական պարագլուխներ եւս, «Տիկ. Թալէաթի ապշահա՛ր աչքերուն առջեւ...»: ԱՐԱՄը կը սատկեցնէր թուրք ճիւաղներու մեծերէն Տոքթ. Պեհաէտտին Շաքիրը, որ յղացած էր Տրապիզոնի հազարաւոր հայ մանուկները Սեւ ծովը թափելու բարբարոսական ծրագիրը: ԱՐՇԱԻԻՐ ՇԻՐԱԿԵԱՆը չան սատակ կ'ընէր Ճեմալ Ազմին, որ իրրեւ Տրապիզոնի կուսակալ, գործադրած էր Պէհաէտտին Շաքիրի ճիւաղային ծրագիրը:

1922 Յուլիս 25-ին, ՊԵՏՐՈՍ ՏԷՐ ՊՕՂՈՍԵԱՆ եւ ԱՐՏԱՇԷՍ ԳԷՈՐԳԵԱՆ գգետնեցին Սուրիոյ, Լիբանանի եւ Պաղեստինի զինուորական ընդհ. հրամանատար Ճեմալ փաշան, Թիֆլիսի մէջ, Զեկայի չէնքին առջեւ:

Գալով էնվէր փաշայի սպանման պարագաներուն, յստակ տեղեկութիւններ կը պակսին այդ մասին: Կ'ըսուի թէ հայ չեկիստ մը Թաշկենտի մէջ, Իւզպէքիստան, սպաննած էր զայն, ուր ան գացած էր իր փայփայած Փանթուրանական երազներու կապակցութեամբ գրգռութիւններ սերմանելու:

Հայ յեղափոխական պոռթկումներէն, ազատագրական խարխափումներէն ու ձախորդութիւններէն ետք, հայ յեղափոխականներուն ամէնէն գոհացողական – կամ մխիթարական – սխրագործութիւններն էին հայոց ցեղասպանութեան վերոյիշեալ դահճապետներուն ահաբեկումները 20-ական թուականներուն: Երիտասարդ-Թուրք պատերազմի ոճրագործներուն «Նիւրենպէրկ»եան դատավարութեան եւ մահապատիժի գործադրութեան փառքն ու պատիւը կ'երթայ Հ.Յ.Դաշնակցութեան:

Հայոց պատմութիւնը գնահատանքով եւ ոսկի տառերով պիտի արձանագրէ վերոյիշեալ վրիժառու քաջերուն անունները, եւ հայ ժողովուրդը յաւէտ երախտապարտ պիտի մնայ անոնց հանդէպ:

Եւ սակայն, կէս երկոտասնեակ մը թուրք դահճապետներու ահաբեկումներէն ետք, արդեօք ի՞նչ պատահած էր որ հայ Մարտական կազմակերպութիւնը յանկարծ կը դադրեցնէր իր վրիժառական գոր-

ծողութիւնները թուրք բորենիներու նկատմամբ, 1922-էն յետոյ: Վրիժառական գործողութիւններուն ամբողջ շրջանը տեւած էր մէկ ու կէս տարիէն ալ պակաս: Արդեօք վերջացա՞ծ էին Մեծ Եղեռնին թուրք ոճրագործները...: Շահան Նաթալին դեռ իր գրպանին մէջ ունէր 200 թուրք ջարդարարներու սեւ ցանկ մը: Արդեօք ո՞վ սանձած էր զինք...:

1921-ի Փետրուարեան Ապստամբութեան ձախողութենէն յետոյ, Հայաստանէն փախած էին ապստամբութեան հեղինակներն ու անոնց գործակիցները՝ թիւով չուրջ 500 հոգի[31] եւ հաստատուած Թաւրիզ: Թաւրիզ ապաստանած էին նաեւ Վրաստանի եւ Ազրբէյջանի նախկին ջոջերը, այդ երկիրներու խորհրդայնացումէն ետք: Հոն իրարու կը հանդիպին Վրաստանի Մեճշեւիկ կուսակցութեան, Ազրբէյջանի Մուսաւաթ յետադիմական կուսակցութեան եւ Հ.Յ.Դաշնակցութեան կարկառուն դէմքերը: Անոնք համախորհուրդ կը կազմեն միութիւն մը, որ կը կոչուի «Պրոմեթէի Ուխտ», Անդրկովկասի խորհրդային իշխանութիւնները տապալելու յառաջադրանքով (այս «Ուխտ»ը պիտի ստորագրուէր եւ վաւերացուէր Հ.Յ.Դաշնակցութեան կողմէ 1926, Դեկտ. 29-ին)[32]:

«Պրոմեթէի Ուխտ»ին երեք գլխաւոր դէմքերն էին՝ վրացի Նոյ Ռամիշվիլին, ազրբէյջանցի Խոսրով բէկ Սուլթանովն ու Սիմոն Վրացեանը:

Թուրքիոյ Ազգայնական Շարժումի ղեկավար Մուսթաֆա Քեմալ փաշան կը հովանաւորէր սոյն «Ուխտ»ը: Ինչո՞ւ: Որովհետեւ թուրքերը իրե՛նք ալ վռնտուած էին Անդրկովկասէն, Մուտրոսի զինադադարէն ետք:

Հ.Յ.Դաշնակցութեան Պիւրոյին բոլոր անդամները համաձայն չէին Պրոմեթէի Ուխտին: Պիւրոյին 9 անդամներէն 6-ը (Արմէն Գարօ, Ս. Գիւլխանդարեան, Ս. Արարատեան, Ա. Ջամալեան, Վ. Նաւասարդեան եւ Գ. Ղազարեան) յատագով էին գործակցելու Խորհ. Հայաստանի հետ, իսկ միայն երեք անդամները (Ս. Վրացեան, Ռ. Տէր Մինասեան եւ Հ. Օհանջանեան) համամիտ էին Հայաստանի խորհրդային իշխանութեան դէմ դաւադրական գործունէութեան: Սակայն, տարիներու ընթացքին, փոքրամասնութիւնը իր կամքը պարտադրած էր մեծամասնութեան վրայ...:

1922-ի վերջերը, Դաշնակցութեան Թաւրիզեան Թեւը (Պրոմեթէի կողմնակիցներ) սկսած էր տեղ չահիլ կուսակցութեան ղեկավար շրջանակներէն ներս:

---

[31] Թորգոմ Վեհապետեան, Լուսարձակ, Բ. Գիրք, Պէյրութ, 1982, էջ 25:

[32] Նոյն, էջ 43:

«Ուխտ»ին թաթար ներկայացուցիչը՝ Տոքթ. Սուլթանով, դիտել տուած էր Ս. Վրացեանին, թէ նախկին թուրք ղեկավարներու դէմ եղած ահաբեկչական գործունէութեան պէտք է վերջ տրուէր, «որպէսզի փոխադարձ վստահութիւնն ու գործակցութիւնը ամրապնդուէր»[33]: Անոնք մեծ յոյսեր ունէին թէ չուտով պիտի տապալի Խորհ. Իշխանութիւնը:

Ռուբէն Տէր Մինասեան կ'ազդարարէ Շահան Նաթալիին, որ թուրք դահիճներու դէմ ըլլալիք ահաբեկումները դադրեցնէ: Շահան Նաթալին կը սպասէ Պիւրոյի հրահանգին:

Տարի մը ետք, 1923 թ. գարնան տեղի կ'ունենար Հ.Յ.Դաշնակցութեան Վիեննայի Խորհրդաժողովը, ուր ժողովականներուն մեծամասնութիւնը պիտի իյնար Ս. Վրացեանի մականին ներքեւ: Ժողովը կ'որոշէ բուռն պայքար մղել Խորհ. Միութեան դէմ:

Հայոց Նեմեսիսեան աննման ոգին՝ Շահան Նաթալին, սանձուած էր...:

ՋՕՐ. ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ ԱՅՑԸ ԵԳԻՊՏԱՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹԻՆ

1920 թ. աշնան, լուր հասած էր Ալեքսանդրիա, Եգիպտոս, թէ Ջօր. Անդրանիկ անպաշտօն այցելութիւն մը պիտի տայ քաղաքի հայութեան:

Անդրանիկի Եգիպտոս այցելութիւնը կը հետապնդէր նաեւ ուրիշ նպատակ մը. սպասել այնտեղ, մինչեւ որ Արշակ Ջօպանեան Պէյրութի մէջ կարենար Կիլիկիա մուտքի անցագիր մը ապահովել Ջօր. Կուրոյէն, որպէսզի Ջօր. Անդրանիկ Կիլիկիա անցնելով ղեկավարէր այդ հողամասերը սեփական ուժերով եւ յաւելեալ կամաւորական գունդերով ազատագրելու ռազմական գործողութիւնները:

Ալեքսանդրիոյ մէջ Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան նախաձեռնութեամբ ժողով մը գումարուեցաւ, որուն կը մասնակցէին քաղաքին հայ երեւելիները:

Ժողովականները փափաք կը յայտնեն որ Անդրանիկի Ալեքսանդրիա այցելութեան բարեպատեհ առիթով դրամ հանգանակուի ժողովուրդէն, չինել տալու համար ոսկիէ աղամանդակուռ եւ պէնազարդ սուր մը, նուէր տրուելու Տարօնի բարձրաբերձ լեռներու առիւծին, եգիպտահայ գաղութին անունով: Կը կազմուի գործադիր ձանձնախումբ մը, եւ կ'որոշուի որ սուրի պատեանին եւ կոթին

---

[33] Նոյն, էջ 33:

վրայի փորագրութիւնները ցոլացնեն հայ ժողովուրդի անցեալը խորհրդանշող դրուագներ: Հարցը կը դրուի մրցանքի:

Գահիրէի Խան Խալիլի հայ ոսկերիչները միասին կը մասնակցին մրցանքին, իսկ Աղեքսանդրիայէն կը մասնակցի անուանի ոսկերիչ-զարդանկարիչ Յարէթ Գավուքճեանը[34]:

Երկու քաղաքներուն մրցորդներուն յատակագծերը, գոց պահարաններով կը յանձնուին Աղեքսանդրիոյ Ազգ. Առաջնորդարան:

Գնահատիչ Յանձնախումբը, գլխաւորութեամբ Թեմակալ Սրբազան Առաջնորդին՝ կը բանայ պահարանները: Երկու գծագրութիւնները ալ հրապուրիչ տեսք ունէին:

Գահիրէի գծագրիչները տեղեկացուցած էին Յանձնախումբին թէ սուրին չինութեան գործը իրենց յանձնուելու պարագային, յանձնառու կ'ըլլան հոգալու բոլոր ծախսերը:

Սուրին չինութիւնը կը յանձնուի գահիրեցիներուն, որոնք մեծ նուիրումով ու բծախնդրութեամբ զայն գլուխ կը հանեն, որոչուած թուականէն առաջ:

Ջօր. Անդրանիկ Աղեքսանդրիա կը ժամանէ 1920 թ. Նոյեմբերին[35]:

Հերոսը պերճաշուք թափօրով կ'ուղղուի դէպի Առաջնորդարան, որու մուտքին վրայ Պօղոսեան Վարժարանի աշակերտութիւնը կ'ընդունի զայն երգելով իր անուան ձօնուած ժողովրդական երգերէն մին:

Անդրանիկի չքախումբին մաս կը կազմէին հարիւրապետներ Տոքթ. Հայկ Պօնապարթեանն ու Ճիմ Ջանգալեանը: Ան երկու ամիս պիտի անցընէր Աղեքսանդրիա եւ Գահիրէ, իբրեւ հիւրը ազգին, եւ պիտի մեծարուէր պաշտօնական ընդունելութիւններով: Աղեքսանդրիոյ մէջ պիտի բնակէր Սավոյա պանդոկը, իսկ Գահիրէի մէջ՝ Օթէլ Շեփըրթ[36]:

Աղեքսանդրիոյ մէջ երբ Ջօր. Անդրանիկ կը տեղեկանայ եգիպտահայոց տալիք թանկարժէք նուէրի մասին, կը յայտնէ որ սուրի տուչութիւնը կատարուի սեղմ շրջանակի մէջ:

Սուրի յանձնումը կը կատարուի «Հայ Ակումբ»ի հանդիսասրահին մէջ, մօտ 150 ազգայիններու ներկայութեան[37]:

---

[34] Սմբատ Յոխիկեան, Դրուագներ եգիպտահայ կեանքէ (Ազգային Հերոս Ջօր. Անդրանիկի Մահուան 53-րդ Տարեդարձին Առթիւ) «Հայրենիք» Օրաթերթ, Օգոստ. 30, 1980, էջ 6:

[35] Հ. Երամեան, Յուշարձան Վան-Վասպուրականի, Հտ. Բ., էջ 459:

[36] Նոյն, էջ 461:

[37] Սմբատ Յոխիկեան, Դրուագներ եգիպտահայ կեանքէ, Նոյն, էջ 6:

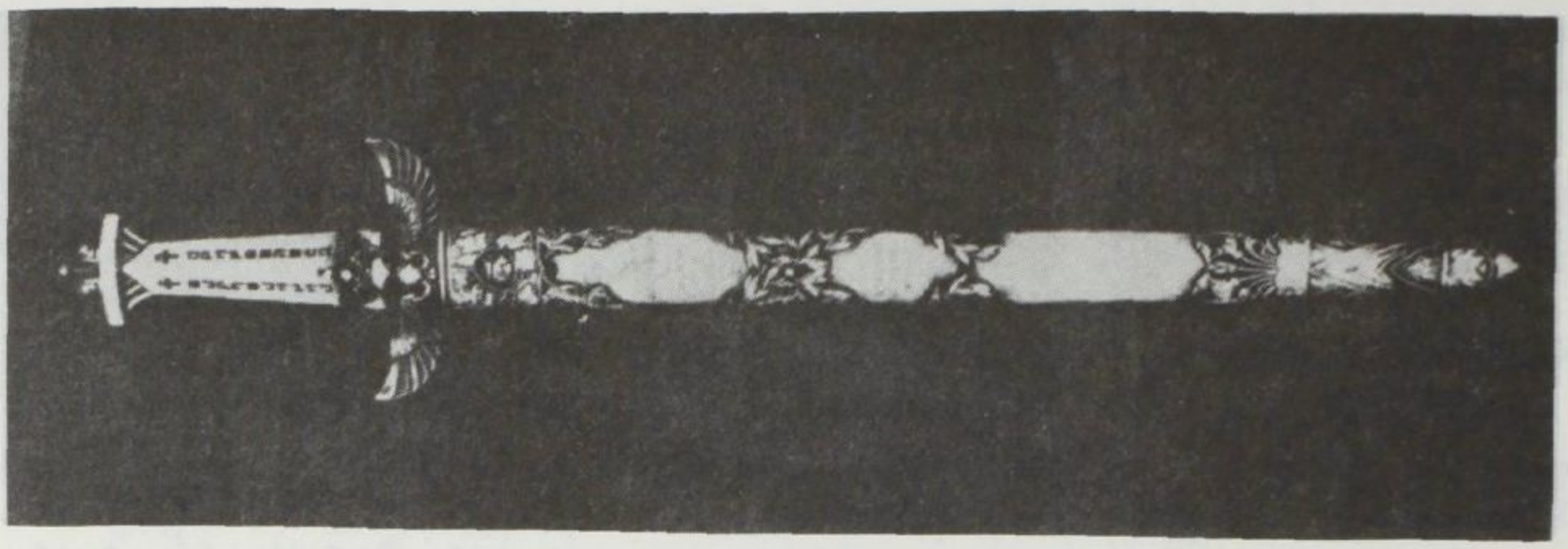

Եգիպտահայերու նուիրած սուրը Անդրանիկին.

Բուռն ծափահարութիւններու տակ բեմին վրայ տեղ կը գրաւեն Տ. Թորգոմ Ս. Եպս. Գուշակեան, Զօր. Անդրանիկ եւ հիւրաբար Աղեքսանդրիա գտնուող Մուշեղ Եպս. Սերոբեան[38]:

Թորգոմ Սրբազան, «իրեն յատուկ պերճախօսութեամբ ներբողը հիւսեց Սասնոյ «Արծիւին», հայութեան պարծանքն եղող անվեհեր քաջին եւ յաղթական բանակներ առաջնորդող Զօր. Անդրանիկին»[39]:

Սրբազանը ապա Զօրավարին կը յանձնէ պճնազարդ ու ադամանդակուռ պատեանի մէջ դրուած փայլուն կոթով կարճ սուրը, ժողովուրդի յոտնկայս եւ բուռն ծափերուն տակ:

«Երազուն նայուածքով՝ ոտքի էր կանգնած Զօրավարը: Առաւ սուրը: Շնորհակալութիւն յայտնեց իրեն եղած պատիւին համար, ապա սրամիտ ակնարկով մը, հասկնալ ուզեց, արդեօ՞ք, կարճահասակ այս սուրը իրեն նուիրելով, ըսել կ՚ուզուի, որ վերջ գտած է այլեւս մարտնչումի չրջանդ ու հանգիստ կաց»[40]:

Մուշեղ Եպիսկոպոս կը պատասխանէ թէ իրեն կարճ սուր մը կը նուիրեն, որպէսզի երբ դարձեալ ռազմադաշտ իջնէ, քայլ մը աւելի առաջ երթալով խրէ զայն թշնամիին կուրծքը, որպէսզի հարուածը աւելի զօրաւոր ըլլայ:

Եգիպտահայութեան կողմէ Անդրանիկին նուիրուած ոսկեպատճոյճ եւ ադամանդակուռ պատեանով սուրը, ոսկերչութեան արհեստի գլուխ գործոց մըն էր: Ամերիկայի մէջ անոր գինը գնահատուած էր 25,000 տոլարի[41]:

---

[38] *Նոյն*, էջ 6:
[39] *Նոյն*, էջ 6:
[40] *Նոյն*, էջ 6:
[41] *Ա. Թէրզիպաչեան*, Անդրանիկ, էջ 411:

Սուրը ներկայիս կը պահուի Երեւանի Թանգարանին մէջ: Զօրավարը իր կենդանութեան սուրը նուիրած էր Երեւանի Թանգարանին:

(Եգիպտահայոց նուէրը եղող Անդրանիկի սուրին մասին հետեւեալ յաւելեալ ծանօթութիւնները քաղած եմ «Հայրենիք» օրաթերթի Օգոստ. 29, 1971 թիւէն).-

Անդրանիկ իր չքեղ սուրը 1927 թուականի Հոկ-ի այն ժամանակուան ներկայացուցիչ Գրիգոր Վարդանեանի միջոցաւ նուիրեց Հայաստանի Պատմութեան Թանգարանին:

Մինչեւ 1934 թ. սուրը ամուր պահուած էր էնկավէդէում: 1934 թ. Հոկտեմբերին էնկավէդէն սուրը յանձնեց Պատմութեան Թանգարանին, սակայն առանց ցուցադրութեան իրաւունքի:

«Անդրանիկի այս սուրը չինուած է հայկական պատմական սրերի նմանութեամբ:

Երկսայրի եւ ուղիղ է, հազիւ 70 սանթիմեթր երկարութեամբ, երկու երեսին խոր քիւերով եւ ոսկեթել ընդելուզուած մակագրութեամբ:

Առաջին երես.- «*Եգիպտահայը Հայոց Մեծ Անդրանիկին*»:

Երկրորդ երես.- «*Սասուն, Մուշ, Վան, Շուշի կալա*»... *եւ այն բոլոր վայրերի անունները, ուր կռուել եւ յաղթել է հայ ժողովուրդի մեծ հերոսը:*

Դաստապանը փղոսկրից է, մէկ երեսին 70 ադամանդեայ զարդեր չարուած:

Արծաթաձագ, հայկական պատմական քանդակներով նախշազարդուած պատեանի վրայ, ոսկուց բանուած են Էջմիածնի, Աղթամարի եւ Տաթեւի վանքերի բաձրաքանդակները»:

ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ ՍՈՒՐԸ
1927, *Օգոստ.* 30
Գրեց՝ Լեւոն Լիւլէճեան

«Հայկական աւանդութիւն մը կ'ըսէ թէ Տրդատ Մեծ իր կեանքի մայրամուտին քակեց մէջքէն յաղթութիւններով սրբացած սուրը, եւ գայն ձգեց Սեպուհ լերան ստորոտը: Սուրը սակայն գետին չինկաւ. ան օդին մէջ կախուած մնաց խաչաձեւ, որուն չուրջ դեռ մինչեւ այսօր բոլորաձեւ լոյս մը կը փայլի - լոյսը Լուսաւորչի կանթեղին:

Մեր օրերու անթագ արքան՝ ԱՆԴՐԱՆԻԿ, որ եղաւ հայ մարտականութեան խորհրդանիշը եւ աւելի քան քառորդ դար ազատագրական պայքարը մղեց եւ «իրբեւ արծիւ սաւառնեցաւ լեռնէ լեռ», երբեք պարտութիւն չճանչցաւ: Պատեանէն քաշուած սուրը առանց այլեւս ետ դրուելու, Անդրանիկի դիւցազնական ձեռքին մէջ կատարեց իր պարտականութիւնը մինչեւ հերոսի վերջին օրերը:

Անդրանիկի մահէն ետք յաղթական հայրենասէրի սուրը գետին չինկաւ այլ իբրեւ հայ վրէժի եւ ազգային չիրականացած մեծ երազին խորհրդանիշը կը մնայ օդին մէջ առկախ, միշտ լուսաւոր շրջանակով մը բոլորուած:

Հայ աւանդավէպը ցեղապաշտ հայութեան համար կը պահէ իր ամբողջ ար-

ժէքն ու սրբութիւնը, եւ իբր խորհրդանիշը հայ վերջնական ազատագրութեան, անդիմադրելի ձգողականութիւնն ունի առինքնելու սերունդներ, որոնք ուխտած են քալելու Ազգային հերոս Անդրանիկի եւ անոր մարտական փաղանգին ետեւէն:

«Գործս կիսատ մնաց»: Այս էր վերջին խօսքը: Այս էր կարծես կարապի իր վերջին երգը երեսուն տարիներու մարտական հսկային, որ իր հոգեվարքի դառնագոյն վայրկեաններուն իսկ ցեղին վիշտը ապրեցաւ եւ յետնորդներու կտակ թողուց ամբողջացնել ազատագրութեան այն գործը՝ որուն համար ամբողջ սերունդներ քալեցին պայքարի ճամբէն:

Հայ պայքարի եւ ազատամարտի խորհրդանիշն եղող Սուրը, որ միշտ բարձր մնաց Անդրանիկի եւ իր ընկերներուն ձեռքին մէջ, պէտք է առինքնէ ամբողջ ցեղը կրկնելու նուիրական երդումը, շարունակելու համար «կիսատ մնացած գործը»:

Հայ աւանդութիւնը խորհրդաւոր ու պայքարող Սբ. Սարգիսն ունի, որ կը պատկերացուի միշտ հրեղէն ձին հեծած, նիզակը ձեռքին: Մեր վերջին կէս դարու մարտական անցեալի հայդուկային փառքի օրերու խորհրդանիշն է Անդրանիկը, դիւցազնօրէն ԱՍԼԱՆ ձին հեծած, պատուհասող սուրը ձեռքին:

Որքան ատեն որ ցեղին աւանդութեանց հաւատարիմ սերունդները կը քալեն Անդրանիկի ճամբէն, իրենց աչքին առջեւ միշտ բարձր բռնելով նուիրական խորհրդանիշը, այնքան կը պողպատուին կուրծքերն ու բազուկները եւ կը կազմուի մեր իրականութեան մէջ ուժ մը, որ գիտէ պայքարիլ եւ պարտադրել իր կամքը:

Անդրանիկի հրեղէն սուրը Արարատէն մինչեւ Սասուն, Կիլիկիա երկարող խորհրդաւոր աղեղի մը նման լուսաճաճանչ ճառագայթներ կ'արձակէ մինչեւ գաղթաշխարհի հեռաւոր անկիւնները թափառող հայրենաբաղձ հոգիներուն:

Բաւական յոյս եւ բաւական ջերմութիւն ունի ան՝ ցնցելու ամբողջ թմրած հոգիները եւ ցոյց տալու անոնց ազատագրութեան արեւոտ ճամբան»:

Ֆրեզնօ, Քալիֆ. (Տես, «Նոր Աշխարհ» չաբաթաթերթ, Օգոստ. 25, 1973, էջ 1):

★ ★ ★

Զօր. Անդրանիկ Ազեքսանդրիա գտնուած միջոցին, Համբարձում Երամեան քանի մը այցելութիւններ կու տայ ազգային հերոսին, Սավօյա պանդոկը: Երամեան Անդրանիկի մէջ կը գտնէ «արդարեւ խիստ այլ միանգամայն յստակատես գործիչ մը»:

Առաջին այցելութեան, Անդրանիկ խօսքը ուսուցիչին ուղղելով կ'ըսէ.–

«Դո՞ւ ես Երամեանը, որուն անունը լսած էի ստեպ եւ որու գործն ու դպրոցը ինչպէս եւ աշակերտները տեսայ եւ ճանչցայ Վանի ու Կովկասի մէջ: Ո՞ր հողմն զձեզ քշեր բերեր է մինչեւ Նեղոսի ափերը»:

Երամեան կը պատասխանէ.–

«Տէր Զօրավար, եւ դո՞ւք ինչ գործ ունիք Եգիպտոսի տափակութիւններուն մէջ. մեր ամէնուն փափաքն է ընդհուպ տեսնել լեռնեբու արծուի սաւառնումը Տաւրոսի բարձունքներուն վրայ եւ խոյան-

քը մինչեւ հայկական լեռնապարը, զի այդ վայրերն են ձեր բուն տեղը»[42]:

Խոր հառաչանքով մը Զօրավարը կը պատասխանէ.–

«Այո՛, իմ ալ բաղձանքս այդ էր եւ է դեռ՝ եթէ հանգամանքները նպաստեն»[43]:

1920 Նոյեմբերն է: Քարապեքիր փաչան խուժած է Հայաստանի սահմաններէն ներս, քանդելու համար Արարատեան Անկախ Հանրապետութիւնը:

Անդրանիկ Հայաստանի քարտէսը սեղանին վրայ բանալով ցոյց կու տար ամէնուն հայ-թրքական ընդհարումներուն ռազմաճակատի կէտերը:

«Զարմանալի յիշողութեամբ կը թուէր անուննները գիւղերու ու բլուրներու, մաթեմաթիքական ճշդութեամբ կը հաշուէր անոնց հեռաւորութիւնները եւ ի լուր դէպքերու զարգացման՝ գառագեղի մէջ փակուած վիրաւոր առիւծի մը հանգոյն կը մռնչէր»[44]:

«Կարսը պիտի իյնայ. ես լաւ կը ճանչնամ մարդիկն ու իրերը», կը պատասխանէր իրեն տրուած հարցումներուն: «Մարգարէ ըլլալու պէտք չկայ գուշակելու համար անխուսափելին», եւ այս, աւա՛ղ, տեղի պիտի ունենար քանի մը օրէն:

Գահիրէի «Ահրամ»էն «Յուսաբեր»ի մէջ արտատպուած մէկ լուրը՝ հայերու կողմէ Կարսի վերագրաւման մասին՝ կու գար պահ մը բարձրացնելու բարոյական տրամադրութիւնները եւ սակայն, Անդրանիկ անդրդուելի յամառութեամբ կը գոչէր.– «Մի հաւատաք, սուտ է, սուտ է, այդ զրոյցը»: Արդարեւ, յաջորդ հեռագիրները ոչ միայն պիտի հաստատէին Կարսի անկումը, այլ եւ պիտի գուժէին Ալեքսանդրապոլի աղէտաւոր դաշնագիրը, 29 Նոյեմբեր 1920»[45]:

ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐՈՒՆ ՄԱՍԻՆ

1921 Թ. գարնան[46], Զօր. Անդրանիկ ամուսնացաւ չնորհալի աղջկան մը՝ Օր. Նուարդ Քիւրքճեանի հետ, Փարիզի մէջ, կնքահայ-

---

[42] Հ. Երամեան, Յուշարձան Վան-Վասպուրականի, Հա. Բ., էջ 462:
[43] Նոյն, էջ 462:
[44] Նոյն, էջ 462:
[45] Նոյն, էջ 462:
[46] Ա. Թէրզիպաշեան, Անդրանիկ, էջ 399:

Անդրանիկի ամուսնութեան նկարը

րութեամբ Բարեգործականի հիմնադիր եւ Ազգային Պատուիրակութեան Նախագահ՝ Վսեմ. Պօղոս Նուպար փաշայի:*

Անդրանիկի ամուսնութիւնը տեղի ունեցած էր հետեւեալ պարագաներուն տակ (ծանօթութիւններս քաղած եմ տիքրոյթաբնակ Տիկ. Ալիս Մազեաճէեն, զոր վաոնայի մէջ դրացին եղած է Անդրանիկի բրոջ Նազելիին):

Հերոսին քոյրը՝ Նազելին, վաոնա, Պուլկարիա կը բնակէր: Անդրանիկ իրեն կը գրէ թէ կ'ուզէ ամուսնանալ: Նազելին իրեն կը յանձնարարէ Ֆիլիփէ, Պուլկարիա, բնակող Օր. Նուարդ Քիւրքճեանը: Նազելին Նուարդին նկարը կը ղրկէ եղբօրը որ կը հաւնի եւ իր հաւանութիւնը կու տայ:

Նուարդ գեղեցիկ, համակրելի եւ խելացի աղջիկ մըն էր: Մօրը եւ քրոջը Լուիզային հետ կը բնակէին Ֆիլիփէ, եւ ապրուստ մը ճարելու համար տան մէջ կար կը կարէին, «foրսէ»ներ չինելով վաճառականի մը համար: Նուարդին բուն անունը Ֆորթինէ էր, բայց ան կ'ատէր այդ անունը, անոր համար «Նուարդ» փոխած էր զայն:

Նուարդ Անդրանիկին հետ ամուսնանալէ առաջ մոլի դաշնակ-

---

* *Ըստ Եղիշէ Քալոնիի, Անդրանիկի ամուսնութիւնը տեղի ունեցած էր* 1922 *Մայիս* 15*-ին (Տես, «Քալ Նազար», Յուն.-Փետր., 1982, էջ* 16):

ցական էր եւ գործունեայ: Հայաստանի անկախութեան չրջանին հայրենիք մեկնած էր իբր «գթութեան քոյր» աչխատելու եւ ծառայելու: Անդրանիկի մահէն ետք երբ դարձեալ Կալաթա, Պուլկարիա վերադարձած էր, բոլորովին փոխուած էին իր քաղաքական համոզումները:

Երկու խօսք ալ Անդրանիկի քրոջ Նազելիի մասին.–

Նազելին գեղեցիկ դէմքով, աւելի բացգոյն մորթով եւ չատ գէր տիկին մըն էր: Բնաւորութեամբ խիզախ, յանդուգն եւ չատ քաջ էր: Եթէ ջղայնանար, ոեւէ մէկը կրնար ծեծել, մարդ կամ կին: Երբեմն տունը երեկոյթ–խրախճանքներ կը սարքէր. վա՛յ այն մարդուն որ տհաճ վարմունքի մէջ կը գտնուէր...:

Ոչ մէկը գիտէր «Նազելի» անունով չէր ճանչնար. ան ամենուրեք ճանչցուած էր իբր «Անդրանիկի քոյրը» եւ այդպէս ալ կը կոչէին գինք: Իսկ Նազելին չատ հպարտ էր «Անդրանիկի քոյրը» եղած ըլլալուն համար:

Նազելին քաղաքականութեամբ չէր զբաղէր. այդ մասին հետաքրքրութիւն չունէր եւ ոչ ալ բան կը հասկնար այդ նիւթէն: Ան ամուսնացած էր միջահասակ, աւելի թուխ գոյնով, մեղմ ու սակաւախօս երիտասարդի մը հետ: Նազելին կատարելապէս կ'իշխէր իր ամուսինին վրայ: Ան երբեմն ամուսինին կօշիկները հագնելով գնումի կ'երթար չուկայ:

Բարեկենդանին, երբ արտառոց հագուստներով ու անճոռնի դիմակներով չրջիլը սովորութիւն է, Նազելին եղբօրը Անդրանիկի գինուորական համազգեստը հագնելով փողոց իջած էր: Զերբակալուելով ոստիկանատուն տարած էին գինք բայց ազատ արձակած՝ տեսնելով որ իրենց ձերբակալած «մարդը» Անդրանիկին քոյրն է:

ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ ՏԱՂՏԿԱԼԻ ՏԱՐԻՆԵՐԸ ԱՄԵՐԻԿԱՑԻ ՄԷՋ — ՋՕՐԱՎԱՐԻՆ ՆԱՄԱԿԸ ՈՒՂՂՈՒԱԾ ԻՐ ՁԻՆՈՒՈՐՆԵՐՈՒՆ

Փարիզի մէջ ամուսնանալէ ետք, Անդրանիկ ծրագիր ունէր անցնիլ Անգլիա, այցելել Լոնտոն եւ Մանչեսթըր, Ամերիկա մեկնելէ առաջ:

Հերոսը Փարիզի մէջ ներկայացաւ Հայաստանի Հանրապետութեան ներկայացուցիչներուն եւ ստացաւ անցագիր իր ծրագրած ճամբորդութեան համար[47]:

---

[47] Եղիչէ Չարխչեան, Անդրանիկ Ամերիկայի մէջ եւ Հերոսին Վախճանը, էջ 16:

1922 Յուլիս 5-ին, Անդրանիկ եւ իր տիկինը, ՍաուԹԷմԹընէն ՀուայԹ Սթար ընկերուԹեան Օլիմփիկ չոգենաւով ճամբայ ելան դէպի Ամերիկա եւ Յուլիս 12-ին հասան Նիւ Եորք[48]:

Նիւ Եորքի մէջ Անդրանիկ իջաւ Սեվիլ պանդոկը: ԲազմաԹիւ հայեր փուԹացին պանդոկ իրենց յարգանքի տուրքը տալու համար հերոսին: Շատեր կը համբուրէին անոր աջը որ երկար տարիներ սուր էր բռնած յանուն հայ ժողովուրդի պաշտպանուԹեան եւ ազատագրուԹեան:

Անդրանիկ Նիւ Եորքէն մեկնեցաւ Քալիֆորնիա, եւ որոշեց հաստատուիլ Ֆրեզնօ, իբրեւ վերջնական բնակավայր, որովհետեւ օդը չոր էր եւ նպաստաւոր իր յօդացաւին համար: Երբ Ամերիկա մնալու վեցամսեայ արտօնուԹիւնը վերջացաւ, կարելի եղաւ յաւելեալ վեց ամիսի համար երկարաձգել այդ արտօնուԹիւնը. սակայն, երբ տարին ալ վերջացաւ, ան ստիպուեցաւ, օրինական ձեւականուԹեան համար անցնիլ Մեքսիքօ, ու անկէ վերադառնալ Ամերիկա, մշտական բնակուԹեան իրաւունքով:

Խաղաղական ովկիանոսի ափերուն խաղաղ ու անդորր կեանքը հերոսին կեանքը չէր. ան վարժուած չէր անգործ ու խաղաղ կեանքի. Քալիֆորնիան աքսորավայրն էր Անդրանիկի...:

Թիֆլիսի հայ փոլիԹիկոսներուն գործած քաղաքական աննեըելի սխալներէն եւ Էրզրումի անփառունակ նահանջէն ետք, աշխարհի վրայ ոչ մէկ խաղաղ անկիւն կրնար խաղաղուԹիւն պարգեւել իր խոցոտուած սրտին եւ փոԹորկայոյզ հոգիին համար:

30 տարիներու դժնդակ պայքարներէ եւ մաքառումներէ ետք, 15 հազար հայ զինեալներուն խուճապահար փախուստը Էրզրումէն տանելի պատահար մը չէր մեծ դիւցազնին համար: Ֆրեզնոյի այգիներու եւ մրգաստաններու խաղաղուԹեանը մէջ ան պիտի ողբար իր երազներուն փշրուիլը բերդաքաղաքի փշաԹելերուն եւ խրամներուն մէջ: Միակ սփոփանքը որ մնացած էր իրեն այն էր՝ ԹէՄայր Հայաստանի վերջին պատառիկը մտած ըլլալով հզօր Ռուսաստանի հովանաւորուԹեան տակ, պիտի կրնար այնուհետեւ իր գոյուԹիւնը պահել, եւ բարգաւաճիլ խաղաղուԹեան մէջ: Եւ այս համոզումով էր որ ան, տարիներ ետք, իր ոսկեպատեան եւ աղամանդակուռ սուրը պիտի ղրկէր Երեւանի Թանգարանին: Սուրի յանձնումին համար ան ստիպուած պիտի ըլլար երԹալու Նիւ Եորք եւ ժողովրդեան մեծ բազմուԹեան մը ներկայուԹեան զայն պաշտօնապէս յանձնելու Հայաստանի պատուիրակներուն, որոնք եկած էին Ամերիկա, հայրենիքի վերաշինուԹեան ի նպաստ հանգանակուԹիւն մը կազմակեր-

---

[48] Նոյն, էջ 16:

Զօրավար Անդրանիկ Ֆրէզնոյի մէջ·

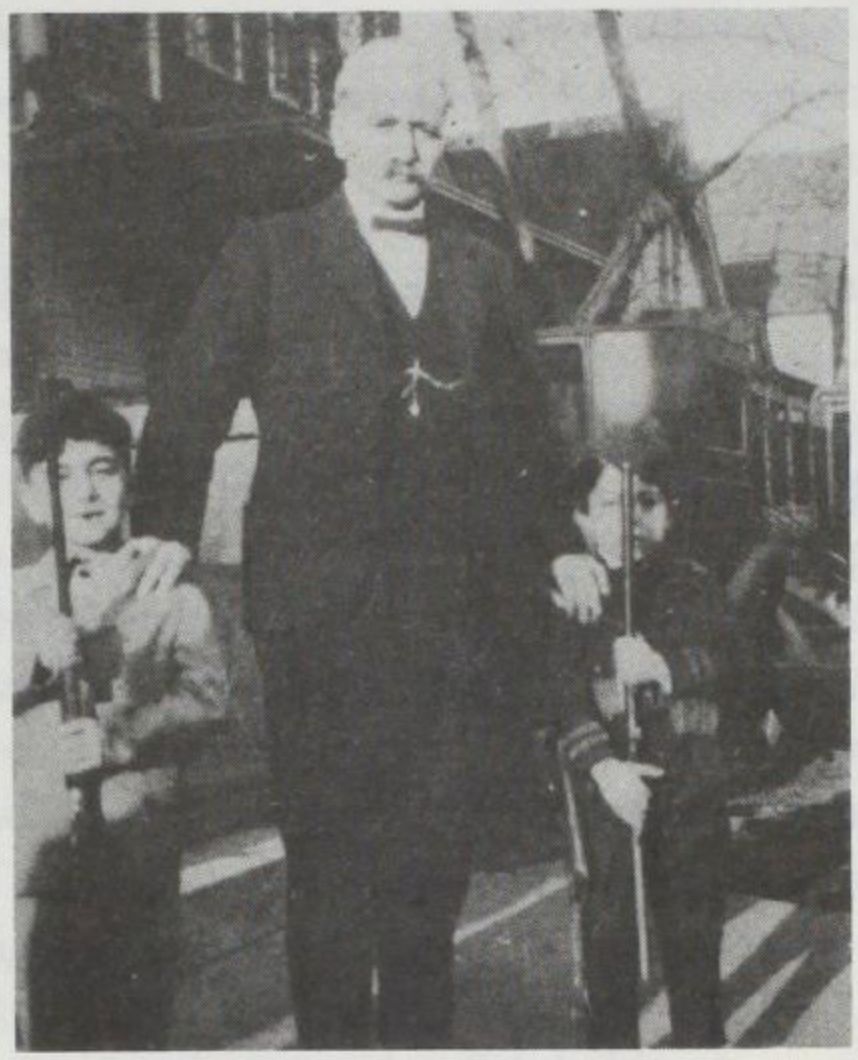

Զօր· Անդրանիկ Շիֆակոյի մէջ, վարդապետեանցներու տան առջեւ 1921–ին։
(*Ազնուաբար տրամադրուած Հոգշ· Տ· Փառէն Ծ· Վրդ· Աւետիքեանի կողմէ*։

պելու։ Հայաստանի Օգնութեան Կոմիտէի անդամներն էին Գ· Վարդանեան, Կ· Միքայէլեան եւ Ս· Կամսարական, որոնք Նիւ Եորք ժամանած էին 1926*–ին*[49]։

Ֆրեզնոյի մէջ իր բնակարանը զոհ գնաց հրդեհի եւ կարգ մը թանկարժէք իրեր ու վաւերաթուղթեր այրեցան։ Բոցավառ չէնքէն ներս մտնելով, Անդրանիկ կարգ մը բաներ ազատեց, բայց երբ կրակը սաստկացաւ, հրշէջները արգիլեցին իրեն ներս մտնել։

Քալիֆորնիոյ հայութիւնը իրեն նուիրեց խանութ մը եւ եկամուտով բնակարան մը որպէսզի հերոսը նիւթական կարիք չունենայ։

Ֆրեզնոյի միօրինակ կեանքի ձանձրոյթի պահերուն, Անդրանիկ օր մը, աչքէ կ'անցընէր այն օրերէն մնացած հին վաւերաթուղթեր։ Աչքին զարկաւ տետրակ մը ուր գրի առնուած էր «Կովկասեան ձակատ»ի օրագրութիւնը, իր մէկ զինուորին կողմէ։

Քանի մը վայրկեան զայն թղթատելէ ետք, Անդրանիկ փակեց ձեռագիրը, առաւ գրիչ մը եւ սկսաւ գրել նամակ մը, որ մասնա-

---

[49] Պատմա-բանասիրական Հանդէս, *Թիւ* 4, *Երեւան*, 1981, *էջ* 247։

ւորապէս ոչ ոքի ուղղուած էր· առաջելական հերոսին սրտէն բխած խօսքեր էին՝ ուղղուած իր զինուորներուն: Կու տամ նամակը ամբողջութեամբ·–

«Իմ այն զինուորներուս, որոնք մինչեւ վերջ կանգնեցան իմ կողքիս եւ կերտեցին հայուն փառքը·

Երբ թուղթերուս ծրարները կը բրբրէի, «*Կովկասեան Ճակատ*»ի վրայ ձեր կատարած գործերուն համեստ օրագրութեան հանդիպեցայ, ձեր ընկեր զինուորներէն մէկուն կողմէ նոթագրուած: Կարօտցած բարեկամի մը, սիրական դէմքի մը նման ողջագուրեցի զայն եւ համբուրեցի՝ ձեզ համբուրելու անոյշ զգացումը ունենալով:

Ձեր ընկերը, իր համեստ կարողութեամբ, նոթագրած չէր՝ եւ ոչ ալ պատմած՝ ձեր կրած չարչարանքները, զրկանքներն ու նեղութիւնները, այլ մէկ երկու տողերով, օրուան անցքերը եւ մեծ կռիւները յիշատակած:

Օր մը, մի գուցէ, այդ զոհողութիւնները պէտքի մը ծառայեն:

Սիրելի զինուորներս,

...Վերջին տխուր դէպքերուն առջեւ երբ կը կարմրինք, եւ երբ օտարներ կը փորձեն անուանարկել հայ զինուորին արժանապատուութիւնը, դուք ձեր բաջութեամբ, գործերով եւ ձեր պատմութեամբ արհամարհեցիք զանոնք, բարձր պահեցիք հայ ցեղին արժանապատուութիւնը:

Դուք գիտցաք կռուիլ անոր համար, որ դուք կը հասկնայիք անոր արժէքը: Դուք կրցաք պարտութեան մատնել թշնամին եւ հիացում հրաւիրեցիք ձեր վրայ անոր համար որ գիտէիք նուիրուիլ եւ գիտէիք ծառայել հայրենիքին եւ անոր ազատութեան:

...Մեծ համբերութեամբ կրեցիք ձեր չարչարանքները եւ մեծ հաւատով տարիք ձեզի յանձնուած գործը: Ես չլսեցի տրտունջի որեւէ բառ, ցաւի որեւէ արտայայտութիւն:

Մերկ էիք, անօթի էիք եւ այդպէս մնացիք օրերով· ձմրան ցուրտը, բուքն ու քամին, ձիւնն ու անձրեւը ծեծեցին ձեզ, կարկուտը հարուածեց, բայց դուք արհամարհեցիք, ինչպէս թշնամիին գնդակները:

Ձեր այս կեցուածքը քաջալերեց զիս, ուրախացուց սիրտս եւ մենք կրցանք շահիլ փառաւոր յաղթանակներ «հայ անունին համար»:

Սիրելի զինուորներս,

Սա մէկ բանի տողերս, իբր յարգանքի եւ գնահատանքի նշան, ձեզի կը թողում իբր կտակ եւ սրտաձօն՝ ապրողներուդ եւ իբր տապանաքար՝ անթաղ եւ անշիրիմ զինուորներուս:

Անդրանիկ

Ֆրեզնո, Յունիս 18, 1924»

(*Լեւոն Թիւթիւնճեան*, Յուշեր, էջ 500–501)։

Ամերիկայի մէջ Անդրանիկ շրջեցաւ շատ մը հայաշատ քաղաքներ եւ քարոզեց ամենուրեք, որպէսզի ամերիկհայեր օգնեն բիւրաւոր հայ որբերուն եւ գաղթականներուն:

Այս շրջագայութեանց ընթացքին, ան քանի մը անգամ լուրջ կերպով հիւանդացաւ եւ խնամուեցաւ զինքը սիրող ու յարգող բարեկամներու տուները: Նիւ Եորքի մէջ ան մնացած է Օր. Քիւրքճեանի տունը, Պոսթընի մէջ՝ Ժիրայր Կիւրեղեանի եւ Տոքթ. Ծովիկեանի, Ֆիլատելֆիա՝ Նահիկեանի եւ Օրլանտօ՝ Պր. Պէյլարեանի հիւրընկալ յարկերուն տակ[50]:

Իր մահուընէ առաջ ան վերջին անգամ այցելեց Նիւ Եորք եւ իջաւ Հօթէլ Սեվիլ: Մտերիմներու շրջանակի մը մէջ, յուզուած, ան թափեց իր հոգիի դառնութիւնը եւ խօսեցաւ հայ որբերու, որբեվայրիներու եւ իր անտեսուած զինուորներուն մասին: Այդ օր ան խօսեցաւ մահուան մասին, ըսելով՝ «Մենք բոլորս ալ մահկանացուներ ենք...: Մահուանս պարագային մարմինս ոչ մէկուն կը պատկանի. ան կը պատկանի հայ ժողովուրդին, իմ անձնուէր ու զոհաբերող զինուորներուն, Հայաստանին...: Ջեմ փափաքիր որ վրաս ճառախօսութիւններ ըլլան. փոխան ծաղկեպսակի դրամական նուէրները յատկացուին իմ զրկուած, վիրաւոր ու անկար զինուորներուն եւ իրենց ընտանիքներուն»

ՀԵՐՈՍԻՆ ՄԱՀԸ ՈՒ ՅՈՒՂԱՐԿԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ամուսնութիւնը որոշ չափով թեթեւցուցած կրնար ըլլալ Ֆրեզնոյի միապաղաղ կեանքին գործած ճնշումը Անդրանիկի հոգիին եւ ջիղերուն վրայ, բայց ոչ բոլորովին:

Ան ամբողջ կեանք մը փճացուցած էր հայ ժողովուրդի փրկութեան եւ Թրքահայաստանի ազատագրութեան համար, եւ չէր վհատած նոյնիսկ երբ յաջողութիւնը այնքա՛ն հեռու կը թուէր ըլլալ իր փոթորկալից կեանքի հորիզոնին վրայ. իսկ 1918-ի սկիզբները, երբ յաջողութիւնը մօտեցած ըլլալ կը թուէր, յանկարծ փչրուած էր ամէն երազ: Լոկ այն մտածումը, թէ հերոսը պարտուած էր էրզրումի առջեւ ո՛չ թէ թշնամիի գերազանց ուժերու անողոք հարուածներէն, այլ սեփական ուժերու թշնամին հարուածելու անկամութենէն, բաւարար էր ջլատելու ջիղերը հայ հրամանատարին եւ ընկճելու անոր հոգին:

Ոմանք Անդրանիկին թելադրեցին ագարակային կամ այգեգոր-

---

[50] *Եղիշէ Քաջունի*, Անդրանիկ Ամերիկայի մէջ եւ Հերոսին Վախճանը, էջ 16:

ծական աշխատանք տանիլ ձանձրոյթի գործած պրկումներէն խուսափելու համար: Ան փորձեց այդ զբաղումն ալ, սակայն չկրցաւ յարատեւել, իր առողջութեան վատթարացումին պատճառով:

Անդրանիկ երթալով տկարացաւ: Դատապարտուած՝ անգործութեան եւ հոգեկան պրկումներու, եւ թերեւս սուրճ ու սիկարէթի չարունակական գործածութեան իբրեւ հետեւանք, Անդրանիկի սրտին մկանները չկրցան կատարել իրենց աշխատանքը հարկ եղած բաւարարութեամբ: Քանի մը ուղեւորութիւններ կատարեց Պոսթոն դարմանուելու յոյսով, սակայն մասնաւոր օգուտ մը չտեսաւ:

1927 Մարտին, Արժ. Տ. Գարեգին ք/ն. Տէօվլէթեան այցելութիւն մը տուաւ հերոսին Քալիֆորնիոյ իր ագարակը: Անցեալի դէպքերու մասին խօսած ատեն Անդրանիկ ըսաւ.-

«Տէր Հայր, ինչ որ մենք ըրինք (հայ ազատագրական պայքարի գծով), ո՛չ պուլկարները ըրին, ո՛չ սերպերը եւ ո՛չ ալ յոյները: Միայն թէ բախտ չունեցանք եւ ո՛չ մէկ բարեկամ: Եթէ բոլշեւիկ յեղափոխութիւնը տարի մը եւս ուշանար, Արեւմտահայաստանը ազատագրուած էր»[51]:

1927 թ. գարնան, Անդրանիկ Պոսթոնի մէջ ունեցաւ սրտի ծանր տագնապ մը: Հայ բժիշկը, չմտահոգելու համար հիւանդը, պարզ պաղատութեան վերագրած էր տագնապը, քան թէ սրտի աշխատանքի անբաւարարութեան:

Առաւօտ մը, սրտի թեթեւ տագնապ մը ունեցաւ ան: Բժիշկը բերել տուին: Ան խնդրեց Անդրանիկէն, որ օրական միայն երկու գաւաթ սուրճ խմէ եւ հինգ սիկարէթէ աւելի չծխէ: Բժիշկը հիւանդին քով գտնուած միջոցին Անդրանիկ խմեց երկու գաւաթ սուրճը եւ հինգ սիկարէթն ալ ծխելէ ետք, դարձաւ ու ըսաւ բժիշկին.-

— Խնդրանքով պատուէրին գործադրութիւնը այսքան կ'ըլլայ — եւ նոր սիկարէթ մըն ալ վառեց...:

Անդրանիկ հրամանատար էր. վարժուած էր հրամայելու. կ'ակնկալէր որ բժիշկն ալ իրեն հրահանգէ՛ դադրեցնելու համար ծխելը եւ ոչ թէ խնդրէ իրմէ...:

Տարիներ առաջ, 1923 թուականին, Աւետիս Թէրզիպաշեան Թիֆլիս կը գտնուէր: Կ'այցելէ Յովհ. Թումանեանին, որ հայ գրագէտներուն մէջ ամէնէն մօտը եղած էր Անդրանիկի սրտին: Բանաստեղծը կը հարցնէ Անդրանիկի առողջութեան մասին եւ այցելուն կը յայտնէ թէ հերոսին առողջական վիճակը վատթարացումի մէջ է: Թումանեան կ'ըսէ.-

---

[51] *Սարգիս Տէօվլէթեան*, Յուշեր Շապին Գարահիսարէն, էջ 168:

Անդրանիկի վերջին նկարը
(իր տիկինը եւ Տ. Գարեգին Քհնյ. Տէվլէթեան)։

«Անդրանիկը վախնալէ միայն կը վախնայ»[52]։

Ազգային հերոսին որպիսութիւնը հարցնելու եկած այցելուի մը յորդորներուն ու պատուէրներուն, Անդրանիկ ըսած էր.–

—«Ամօթ է մահուընէ այդքան վախնալ — յօնքերը պռատելով եւ կչտամբանքի թօնով մը»։

Ուրիշ այցելուի մը.–

«— Աւելի աղէկ է չվախնալով մեռնիլ, քան թէ վախնալով ապրիլ»[53]։

---

[52] *Ա. Թէրզիպաշեան*, Անդրանիկ, էջ 402։

[53] *Նոյն*, էջ 402–403։

1927-ի ամառը, Անդրանիկ նորէն Պոսթոն ճամբորդեց, նոր դեղի եւ դարմանումի յոյսով: Բժիշկները դեղեր տուին իրեն, եւ միեւնոյն ատեն յանձնարարեցին որ Պոսթոն չմնայ, այլ վերադառնայ Քալիֆորնիա, եւ ջանայ օգտուիլ Ռիչընդըրսի հանքային ջուրերէն:

Օգոստոսի սկիզբը Անդրանիկ փոխադրուեցաւ Քալիֆորնիոյ Սաքրամենթօ քաղաքի հիւսիսակողմը գտնուող Ջիքոյի ջերմուկներուն պանդոկը: Ան ոչ մասնաւոր օգուտ մը տեսաւ այնտեղ, եւ ոչ ալ վնաս:

Կիրակի, Օգոստոս 29-ին, հիւանդին այցելութեան եկաւ իր նախկին ամէնէն հաւատարիմ եւ անբաժիր վաչտապետներէն, Մչոյ կամ Տարօնի «առիւծ» Սմբատը*: Այդ այցելութեան առիթով, Անդրանիկ իր ծխատուփը նուէր տուաւ Սմբատին:

Սմբատի այցելութեամբ, հերոսին տրամադրութիւնը փոխուեցաւ դէպի լաւը եւ այդ օր լաւ ժամանակ մը անցուց հիւրերուն հետ:

Յաջորդ օրը, Երկուշաբթի, Անդրանիկ քիչ մը աւելի մնաց Ջիքոյի բաղնիքի ջուրին մէջ: Բաղնիքէն դուրս գալէն ետք, սրտի տագնապ մը ունեցաւ, որուն յաջորդեցին պարբերական ցաւեր: Իրիկունը, ճաշէն ետք ան ունեցաւ ցաւ մը, որ յամառեցաւ մնալ: Դեղեր ու ներարկումներ զուր անցան: Կէս գիշերէ ետք ցաւը սաստկացաւ եւ ստացաւ սուր հանգամանք: Անդրանիկ ցաւագին արտայայտութիւններ ունեցաւ եւ այդ բացագանչութիւններով ջանաց ամոքել դաժան ցաւերը:

Ամբողջ կեանքին ընթացքին մահուան սպառնալիքի տակ ապրած անվեհեր մարտիկը իր վերջին կռիւն էր որ կը մղէր անողոք հիւանդութեան դէմ: Գանգատեցաւ Նուարդին թէ ցաւը այս անգամ կը յամառի մնալ: Ան ըսաւ.-

— Եթէ այս անգամ ցաւը զիս տանի, մարմինս օտար հողի վրայ չթողո՛ւս...անպայման Հայաստան փոխադրէք: Նուարդին փղձկումին վրայ, շարունակեց.- Եթէ կարելի չըլլայ փափաքս իրագործել, մարմինս վառնա տարէք եւ թաղեցէք քրոջս Նազելիի գերեզմանին քով[54]:

---

* Հակայ մարմնով, վայելուչ, գեղեցկատես եւ հեգահամբոյր բնաւորութեամբ Սմբատը որ Անդրանիկի բացակայութեան յաճախ գունդի հրամանատարութիւնը կը ստանձնէր, պատերազմէն ետք անցաւ Եգիպտոս, անկէ Ամերիկա եւ ներկայ եղաւ հերոսին յուղարկաւորութեան: Ան վերադարձաւ Փարիզ եւ ապա Մարսիլիա, իսկ Բ. Աշխարհամարտէն ետք առաջին կարաւանով ներգաղթեց Հայաստան:

[54] Նոյն, էջ 408:

(Նազելին՝ Անդրանիկի մեծ քոյրը, մեռած էր երեք ամիս առաջ):

60 տարի առաջ, Անդրանիկի մայրը, Մարիամ, մահուան անկողինին մէջ, քովը կանչած էր Նազելին եւ անոր պատուիրած.–

— Նազելի, իմ Անդրանիկը որբ չձգե՛ս...:

Անդրանիկ մէկ ու կէս տարեկան էր այն ատեն:

Յաւիտենական հանգիստի մասին հազիւ կտակը վերջացուցած, հիւանդը արտասանեց իր վերջին խօսքը.–

— Գործս կիսատ մնաց...:

Անդրանիկ նուաղեցաւ եւ վերջնականապէս փակեց աչքերը, Օգոստ. 31, 1927-ին:

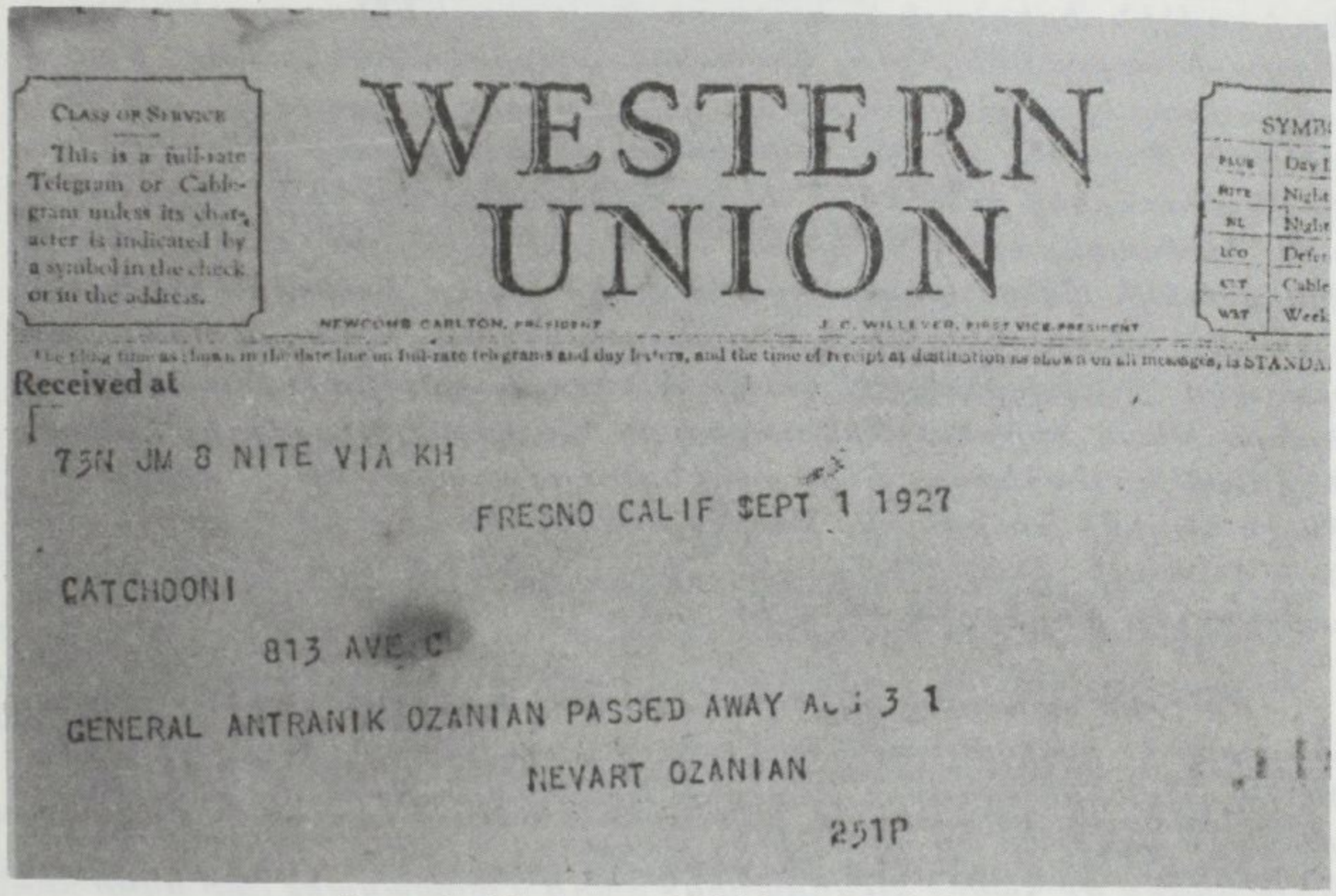

CLASS OF SERVICE

This is a full-rate Telegram or Cablegram unless its character is indicated by a symbol in the check or in the address.

WESTERN UNION

NEWCOMB CARLTON, PRESIDENT — J. C. WILLEVER, FIRST VICE-PRESIDENT

SYMB

DAY	Day L
NITE	Night
NL	Night
LCO	Defer
CLT	Cable
WLT	Week

The time as shown in the date line on full-rate telegrams and day letters, and the time of receipt at destination as shown on all messages, is STANDA

Received at

75N JM 8 NITE VIA KH

FRESNO CALIF SEPT 1 1927

CATCHOONI

813 AVE C

GENERAL ANTRANIK OZANIAN PASSED AWAY AUG 31

NEVART OZANIAN

251P

Հեռագիրներ կը գուժեն հերոսին մահը.

★ ★ ★

Ազգային հերոսը իր յաւիտենական հանգիստի մասին առաջին անգամ արտայայտուած էր 1917-ին, Թիֆլիսի իր «Հայաստան» թերթի խմբագիրներէն Լեւոն Թիւթիւնճեանին.–

«— Լեւո՛ն, — ըսած էր անոր մտերմիկ թօնով մը, — տպարանիս կը փոխադրենք Հայաստան, Առաքելոց վանքը, կ'ուզեմ հոն մեռնիլ եւ թաղուիլ թարգմանիչներու գերեզմաններուն ոտքը, ո՛չ որպէս անոնց քով պառկելու արժանիքով մէկը, այլ, որպէս պահակ

զինուոր մը այդ մեծ մարդկանց, դրուած այն ազգին կողմը որ՝ անոնց վաստած ջահին չնորհիւ, դարերով պահած է ինքզինքը»[55]:

Անդրանիկի մահով «ջարդուած էր եւ փշրուած մոգական հայելին, որուն մէջ մէն մի հայ սովոր էր տեսնելու իր ցեղային առաքինութիւնները եւ հպարտ զգալու ինքզինքը»[56]:

★ ★ ★

Սեպտեմբեր 7-ին տեղի ունեցած յուղարկաւորութեան, աւելի քան 10,000 հայրենակիցներ եկած էին իրենց յարգանքի ու հիացումի տուրքը տալու մեծ հայուն: Յուղարկաւորութեան թափօրին մաս կը կազմէին Ֆրեզնոյի քաղաքապետն ու այլ անձնաւորութիւններ: Քաղաքի հայոց եկեղեցւոյ կրօնական արարողութենէն ետք, թափօրը ճամբայ ելաւ դէպի հայոց ԱՐԱՐԱՏ գերեզմանատունը, ուր դիւցազնին մարմինը պիտի ամփոփուէր ժամանակաւոր կերպով: Երկու կամաւորներ բռնած էին նժոյգի մը սանձերէն, որ կը կրէր հերոսին համազգեստը, սուրը եւ մոյկերը: Նժոյգը՝ խորհրդանիշը Անդրանիկի ֆետայական կեանքին, կը քալէր թափօրին առջեւէն: Հերոսին գէնքի ընկերները վերցուցած էին ծաղիկներով ծածկուած դագաղը: Դագաղին կը հետեւէր հանգուցեալի այրին, կքած վիշտի ծանրութեան ներքեւ: Զինուորական նուագախումբ մը կը հնչեցնէր Շօփէնի մահերգը: Շատ ցածէն թռչող օդանաւ մը, թափօրի առջեւէն ծաղիկի խուրձեր կը թափէր եկեղեցիէն գերեզմանատուն տանող ճամբուն վրայ: Դագաղին հետեւող աւելի քան տասը հազար սգակիրներ կ'ողբային հերոսին մահը:

Թափօրը կը հասնի գերեզմանատուն: Դամբանականներէն ետք, պատանի եւ խարտիշագեղ աղջնակ մը, սեւ հագած, կու գայ կանգնելու դագաղին գլուխը, որպէսզի արտասանութիւն մը ընէ: Յուզմունքէն կոկորդը կը պրկուի եւ անկարող կ'ըլլայ սկսելու: Գերագոյն ճիգով մը հազիւ «Անդրանիկ» բառը կ'արտասանէ, կը սկսի հեկեկալ: Կու լայ ու կու լայ մանուկի մը նման, բարձրաձայն ճիչերով: Ամբողջ ժողովուրդը լաց ու կոծով կու գայ միանալու աղջնակի լացի կանչին: Այնպիսի՛ համեմատութիւններու կը հասնի համատարած ողբը դիւցազնի դագաղին առջեւ որ միայն անակնկալ դարձուածք մը ժողովուրդին ուշադրութիւնը կը չեղէ եւ պահ մը կը սանձէ վիշտի արցունքները:

---

[55] Նոյն, էջ 409:
[56] Նոյն, էջ 410:

Նշանի մը վրայ, Անդրանիկի զինակիցները զինուորական կեցուածք մը կ'առնեն եւ կը սկսին երգել հերոսին երգը: Սգակիրներու թափօրը արձագանգ կու տայ եւ ահա հազարաւոր ձայներ իրարու միացած օդը կը թնդացնեն երգելով՝

Իրրեւ արծիւ սաւառնում ես լեռ ու ժայռ,
Թնդացնում ես երկինք գետին տեղչավառ.
Քաջ անունդ պիտի յիշուի դարէ դար,
Հսկայ լեռինք ես ապաստան, Անդրանի՛կ:

Քիւրտ ու տաճիկ երբ լսեն ձո անունը,
Օձերի պէս պիտի սողան իրենց բոյնը,
Երակներիդ ազնիւ քաջի արիւնը
Չի ցամաքէ մինչ' յաւիտեան, Անդրանի՛կ:

Հայոց կուսանք դափնեայ պսակ թող հիւսեն,
Քնքոյշ ձեռամբ ձո ճակատը պսակեն,
Գոհարներով անվախ կուրծդ զարդարեն,
Հայրենիքի տէր ու պաշտպան, Անդրանի՛կ:

Հայաստանի սոխակները ձեզ համար,
Թող դայլայլեն գիշեր ցերեկ անդադար,
Անյաղթ մնա դու քաջ կռուի սիրահար,
Կեցցե՛ս յաւէտ դու անսասան, Անդրանի՛կ:

★ ★ ★

Դժբախտաբար, Մեծ Դիւցազնին կտակը չիրականացաւ: Հայրենիքը ի վիճակի չեղաւ երկու քառ. մեթր հող իսկ տրամադրելու՝ ամբողջ իր կեանքը հայրենիքին ի սպաս դրած նուիրեալին աճիւնները պարփակելու համար:

Ֆրեզնոյի հայոց գերեզմանատան արարողութենէն մօտ հինգ ամիս ետք, հանգուցեալին աճիւնները պարփակող կաղնեփայտէ դագաղը ճամբայ հանուեցաւ հայրենիքին մէջ թաղուելու նպատակով, բայց Մոսկուայի կառավարութիւնը արգելք հանդիսացաւ[57]*: Այդ պատճառով թաղուեցաւ Փարիզի Փեր լա Շէզ գերեզմանատան մէջ, Յունուար 29, 1928-ին, 7000 սգակիրներու մասնակցութեամբ*[58]*, Գր. Օտեանի, Ա. Ահարոնեանի եւ Ալ. Խատիսեանի դամբաններէն ոչ շատ հեռու:*

---

[57] Richard G. Hovannisian, *The Republic of Armenia*, Vol. I, p. 191, (Footnote 93).

[58] Գ. Գուտուլեան, Զօր. Անդրանիկ եւ իր կեանքն ու Պատերազմները, Բ. Տպագր., էջ 39:

Վրամշապուհ Արք. Քիւպարեան, խոր ծերութեան մէջ եւ խոր յուզումով կատարեց Մեծ Հերոսին թաղումը ճիշդ ա՛յն խաչով, որ յեղափոխական մկրտած էր զայն Շապին Գարահիսարի Հազին Քարի աղբիւրին քով, ուռենիին տակ, 42 տարիներ առաջ:

Սրբազան Հայրը նո՛յն խաչով օրհնած էր նաեւ հերոսին ամուսնութեան պսակը, 6 տարիներ առաջ:

Յուղարկաւորութենէն երկու օր ետք, 31 Յունուար, 1928, Փարիզի «Յառաջ» օրաթերթին մէջ կը նկարագրուէր թաղումը քաջորդուոյն. կու տամ գրեթէ ամբողջութեամբ, իր չահեկանութեան համար.–

ԴԻՒՑԱԶՆԻՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ՅՈՒՂԱՐԿԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ ՓԱՐԻԶԻ ՄԷՋ

«Յունուար 29–ին, Փարիզի եւ արուարձաններու հայութիւնը, մէկ սիրտ մէկ հոգի, համազգային յուղարկաւորութիւն կատարեց ազգային հերոս Անդրանիկի:

Առաւօտ կանուխէն Ժան–Կուժոն փողոցը լեցուած էր արդէն եւ եկեղեցին ասեղ ձգելիք տեղ չէր մնացած: Պատարագը տեղի ունեցաւ քառաձայն: Պատարագիչն էր Վրամշապուհ Եպիսկոպոս: Ժամերգութիւնները վերջացան կէսօրին: Սակայն բազմութիւնը չէր բաժնուեր:

Ժամը 13–ին, եկեղեցիին մէջտեղը պատրաստուեցաւ չքեղ մահաբեմ մը, որուն վրայ դրուեցաւ Անդրանիկի արձաթագոյն մետաղեայ քանդակազարդ դագաղը, պատրաստուած Ամերիկայի մէջ:

Ֆրանսայի Պատերազմական Նախարարութեան կողմէ ներկայ էր գնդապետ Ֆուազի, Փարիզի զին. կառավարիչ զօրավար Կուրոյի կողմէ հազարապետ Տիւմօն, Արտաքին Նախարարութեան կողմէ Փարիզի երեսփոխան Էտուար Սուլիէ, Հ. Հ. Պատուիրակութեան փոխ–նախագահ Պր. Ալ. Խատիսեան, Հայ Կաթողիկէ Համայնքի Ժողովրդապետ Հ. Պ. Վրդ. Քէտիճեան, Փարիզի Կաթողիկէ Առաջնորդարանի ծերունի ներկայացուցիչը, Հայագիտական Ընկ.–եան կողմէ Փրոֆ. Ֆրետերիք Մաքլէր, ֆրանսական եւ հայ մամուլի ներկայացուցիչներ, Հայ Կամաւորական Միութեան անդամներ, Անդրանիկի զինուորներ, թեւերուն վրայ լայն ժապաւէններով, եւ ուրիշ միութեանց ներկայացուցիչներ ու հրաւիրեալներ:

Դասին մէջտեղ գրաւած էին Անդրանիկի այրին Տիկ. Նուարդ, քրոջ աղջիկը եւ զաւակները:

Յուղարկաւորութեան արարողութենէն ետք, դամբանական խօսեցաւ Վրամշապուհ Եպիսկոպոս, յիշեց թէ Շապին Գարահիսարի մէջ ուսուցիչը եղած էր Անդրանիկի, երբ դեռ պատանի էր, նկա–

Անդրանիկի յուղարկաւորութիւնը Փարիզի մէջ.

րագրեց անոր ըմբոստ հոգին փոքր տարիքէն եւ արտասուաթոր՝ յարգանքի խօսքեր ըրաւ անոր յիշատակին:

Յետոյ խօսեցաւ Մանչեսթըրէն Պ. Տիրան Տէվլէթեան:

Ժամը 14-ին դագաղը եկեղեցիէն դուրս հանուելով դրուեցաւ չքեղ մեռելակառքի մը մէջ: Դագաղը ծածկուեցաւ եռագոյնով: Յետոյ կազմուեցաւ յուղարկաւորութեան թափօրը: Առջեւէն կ'երթար պսակակիր կառքը: Ծաղկեպսակներ ղրկած էին «Դրօշակ»ի եւ «Յառաջ»ի խմբագրութիւնները, Հ. Հ. Պատուիրակութիւնը, Հ.Յ.Դ. Փարիզի Շրջանային Կոմիտէն, Շապին Գարահիսարի Ռազմիկ Հայրենակցական Միութիւնը, Զափահաս Որբերու Միութիւնը, Ֆրանսական Հայ կամաւորական Միութիւնը, Արարատ Մարզական Միութիւնը, Ռամկավար Ազատական Կուսակցութիւնը, Փարիզի Եկեղեցիին Թաղականութիւնը, Հայ Տիկնանց Միութիւնը, Սեբաստիոյ Հայրենակցական Միութիւնը, Անդրէասի (Շ. Գարահիսար) Հայրենակցական Միութիւնը, Սոճա Կօշիկի Գործատունը եւ ուրիշներ:

Ծաղկեպսակներուն կը հետեւէր դագաղակիր կառքը, որուն ետեւէն Անդրանիկի նախկին զինուոր Թառիստ Աբգար, Կովկասեան տարազով՝ Թաւիշէ բարձի մը վրայ կը տանէր Անդրանիկի պատուանշանները:

Այս փառաչուք թափօրը ժան կուժօն փողոցէն սկսաւ չարժիլ եւ մտաւ Շան զ'Էլիզէի պողոտան ու կտրելով Քոնքորտի հրապարակը, մտաւ Ռիվոլի փողոցը եւ Պասթիյլի ճամբով ուղղուեցաւ դէպի Փէր-Լաչէզի գերեզմանատունը, ուր հասաւ ժամը 15·45-ին:

Գերեզմանատան մէջ ուրիշ բազմութիւն մը կանխաւ խռնուած էր արդէն: Իսկ թափօրին ժողովուրդը ամփիթատրոնի ձեւով տեղաւորուեցաւ գերեզմանաքարերուն վրայ, Անդրանիկի փոսին չուրջ բազմութիւնը սեղմուած էր եւ ասեղ ձգելիք տեղ չէր մնացած:

Վռամշապուհ Եպիսկոպոս կարգով խօսք տուաւ նախապէս որոշուած կազմակերպութեանց ներկայացուցիչներուն:

Առաջին խօսողն եղաւ Պ. Համբարձում Մարմարեան, Ֆրանսական բանակի Հայ Կամաւորներու Միութեան կողմէ, Ֆրանսերէն: Համառօտ կենսագրութիւնն ըրաւ Անդրանիկին, պատմեց անոր կռիւները Պալքանեան պատերազմի եւ Կովկասեան ճակատին վրայ:

Ջափահաս Որբերու Միութեան կողմէ խօսեցաւ Մ. Քիւրքճեան, որ ըսաւ.-

Անդրանիկ ճառագայթն էր, որ կը տաքցնէր ու կը լուսաւորէր հայ որբերուն երկինքը: Եւ ճառագայթը չի թաղուիր: Անդրանիկ աւելի քան ճառագայթ մըն էր: Անիկա եղաւ խորհրդանշանը անիրաւուած, զրկուած ու տանջուած հայ որբերու մեծ երազին: Ու մենք կը հաւատանք, որ խորհրդանիշները կ'ապրին յաւիտեան. անոնք մահ չունին: Մենք հայ որբերս այդ խորհրդանշանները թաղած ենք մեր հոգիին մէջ: Մի՛ ըսէք մեզի թէ եկած էք կատարելու Անդրանիկի թաղումը: Մի ըսէք թէ Անդրանիկ մեռած է: Ան կը սաւառնի հայ որբերու հոգիին մէջ: Մեր բոլորին սրտին մէջ կը բնաւայ Անդրանիկը: Պիտի պահենք միշտ ծաղիկներու մէջ:

Եկեղեցիի հոգաբարձութեան կողմէ Պ. Ա. Ջօպանեան կարդաց նախ հայերէն, յետոյ ֆրանսերէն ճառեր: Յայտնեց հայ ժողովուրդի յուզումն ու ցաւը մեծ հերոսի մահուան առթիւ: Յիշեց հայերուն եղած անիրաւութիւնները: Այսօր, ըսաւ մեր ձեռքը չէ Թրքահայաստանը, որուն համար այնքան տարիներ կռուեցաւ Անդրանիկ եւ ուր պէտք է որ հանգչէր իր մարմինը:*

«Ցառաջ»ի կողմէ խօսեցաւ ընկ. Շաւարշ Միսաքեան.-

Անդրանիկ ահեղ էիր, անսասան եւ անխոցելի, երբ կը սաւառնէիր սար ու ձոր:

Քաղաքը սպաննեց քեզ:

---

* *Դժբախտաբար Ա. Ջօպանեանի հայերէն եւ ֆրանսերէն ճառերը մինակն են ամբողջ չարքին մէջ, որոնք չեն մանրամասնուած...:*

Քաղաքը կաքիլ-կաքիլ համեց ըմբոստ աւիշը հու խռովայոյզ սրտիդ:

Եւ մեմ հազիւ կը զսպեմ մեր արցունքները:

...Հայրենակիցներ, մեռել թաղելու եկեր էք օտար հողի վրայ: Եւ ի՛նչ փառք ու շուքով: Եւ ի՛նչ բազմութեամբ...Ահաւասիկ մայրեր, որ մինչեւ գերեզման եկեր են իրենց երախաներով, եւ երիտասարդներ որ կը հետեւին կրակոտ աչքերով: Ուրեմն անոնք կը հաւատան Անդրանիկներու անյաղթ բազուկին...Պարզ դագաղ մը չէ այս, այլ խորհուրդ մը, խտացումը մեր վերջին հառաւսւն տարուան տառապանքներուն եւ պայքարներուն:

«Դրօշակ»ի կողմէ խօսեցաւ Ա. Ջամալեան.–

Առանց կուսակցական եւ յարանուանական խտրութեան, այստեղ համախմբուած այս խուռն բազմութիւնը ցոյց կու տայ թէ Անդրանիկ յաղթած է մեզ: Կը համոզէ մեզ թէ հայ ժողովուրդը կը գնահատէ այլեւս իր ազատագրութեան ճամբուն վրայ զոհաբերուող հերոսները: Իր ընկերներուն պէս չճանաչեցաւ կռիւի դաշտին վրայ, սակայն անիկա կը ճանաչէր ամէն օր տեսնելով հայ ժողովուրդին ծով տառապանքը: Անդրանիկ իր իսկ մահով դաս մը կու տայ մեզի:

«Հուսք Բանք»ը Շապին Գարահիսարի Ռազմիկ Հայրենակցական Միութեանն էր, որուն կողմէ խօսեցաւ Ցարուխիւն Պուռնազեան.–

Անտառներու մռնչող առիւծ, սարերու ճախրող արծիւ, դուն մեր ծննդավայրի ըմբոստ եւ հերոս զաւակ, մեր ժողովուրդի ցաւերուն արժան ծնունդը:

Քու փառդ չէ կերտուած հեռաւոր Քալիֆորնիոյ մէջ, հու փառդ կը սկսի Սասունի եւ Վասպուրականի մէջ ու հոն կը վերջանայ: Քեզի կրնան պաշտել միայն անոնք որոնք կը պաշտեն հու յեղափոխութիւնդ: Ծունկի պիտի գան ու ուխտեն միայն անոնք, որոնք համոզուած են թէ մեր սեփական բազուկներով միայն անկախութիւն կը գտնենք:

Ու մենք, վստահ ենք, որ եթէ հոգիդ ճանկռտող ցաւերդ էեզ թոյլ չտուին արտասանել մահուան անկողնին մէջ, բայց դու ըսիր հու հոգւոյդ խորէն.–

Կ'ուզեմ որ իմ աճիւններս հանգչին Արաբսի կամ Զանգուի ափին, իմ սիրելի ժողովուրդիս մէջ, որուն ազատութեան համար կռուեցայ»:

Անդրանիկի զինուորները եւս ըսին իրենց խօսքը: Մանուկեան հրաւիրեց իր ընկերները երդնուլ Անդրանիկի գերեզմանին վրայ, ինչպէս երդուրնցած էին Սերոբ փաշայի հողակոյտին վրայ, թէ պիտի չարունակեն իրենց մեծ հրամանատարին կիսատ թողուցած գործը:

Դամբանականներէն ետք, կրօնական ազօթքներն ալ ըսուեցան: Այդ պահուն, Անդրանիկի կինն ու քրոջ աղջիկը իննկան դագաղին վրայ եւ արցունքներով համբուրեցին զայն: Մեռելաթաղերը փոսը իջեցուցին դագաղը: Յետոյ դամբարանին երկաթեայ կափարիչը փակուելով ժողովուրդը ցրուեցաւ:

Ժամը 17 էր, ու տակաւին Փէր Լաչէզի գլխաւոր մուտքի դրան առջեւ կը յամենար ժողովուրդը:

Անդրանիկի զինուորներուն կողմէ Անուշաւան Գաբիկեան կարդաց ուխտ մը.–

«Ո՛վ ֆայջ հերոս, Մայր Աթոռին առջեւ, Խաչի եւ աւետարանի վրայ երդում ըրիճիֆ, որ պիտի կռուիճիֆ մինչեւ վերջին շունչ: Խօսֆ տուիճիֆ հայ ժողովուրդին կռուիլ ու զոհուիլ մեր դատին համար, հիմակ ալ ամէնս մէկ կ'երդնուճիֆ անշունչ մարմինիդ առջեւ, որ պիտի շարունակեճիֆ կէս թողած գործդ եթէ մէկ հոգի ալ մնայ մեզմէ: Մենիֆ վստահ ենիֆ մեր յաղթանակին, ֆանի որ մեր մէջ կրակը դուն վառեցիր: Ննջէ՛ մեծ հերոս , ննջէ՛ մինչեւ այն ատեն երբ մենիֆ գանիֆ ու ֆեզ փոխադրենիֆ այն երկիրը, որուն համար երկա՛ր տարիներ կռուեցար· մինչեւ այդ ժամանակը նուիրական արձանդ կանգուն կոթող մը պիտի ըլլայ մեր սրտերուն մէջ, որպէս հաւատֆ մեր մեծ իտէալի իրականացման»:

«*Յառաջ*» 31 *Յունուար* 1928

«ՄԻՆՉԵՒ ԱՅՆ ԱՏԵՆ»...

«Ննջէ՛ մեծ հերոս, ննջէ՛ մինչեւ այն ատեն երբ մենք գանք ու քեզ փոխադրենք այն երկիրը, որուն համար երկա՛ր տարիներ կռուեցար»...:

Դժբախտաբար «այն ատեն»ը դեռ կը սպասէ գալու...: Եւ սպասող Անուշաւան Գաբիկեանները իրենք ալ թերեւս ննջեցին առ յաւէտ եւ գտան իրենց յաւիտենական հանգիստը, սակայն Անդրանիկի աճիւնները տակաւին կը սպասեն օտարութեան մէջ...:

Հայրենիքը ոչ միայն ի վիճակի չեղաւ ընդունելու աճիւնները հայ յեղափոխութեան մեծ ղեկավարին, այլեւ աւելի քան 50 տարիներէ ի վեր քար լռութիւն կը պահէ անոր հանդէպ, ինչ որ համազօր է ազգային մեծ դիւցազնի երկարամեայ մաքառումներուն ու սխրագործութիւններուն խորհրդաւոր ուրացումին: Անդրանիկը եզակի դէմք է հայոց պատմութեան մէջ եւ ըստ Շահան Շահնուրի՝ երեք «գագաթ» դէմքերէն մէկը: Հետեւաբար, անոր անտեսումը հայրենի պատմագիրներուն կամ իշխանութեան կողմէ, մեղք մըն է որ դժուար թէ կարելի ըլլայ քաւել, եթէ նոյն ուրացումը չարունակուի երկար ատեն: Զրկել հայրենիքի հայ պատանին Անդրանիկը ճանչ-

նալու առանձնաշնորհումէն, կը նչանակէ զրկել զինք ժամանակակից հայոց պատմութեան գիտակցութենէն եւ հայոց ազգային ըղձանքներու իտէալէն:

60-ական թուականներուն, Անդրանիկի զինակիցներէն հայրենաբնակ Յակոբ Յակոբեանը փաստաթուղթեր կը հաւաքէր՝ ազգային հերոսի մասին ժողովածու հրատարակելու նպատակով: Բայց դժբախտաբար, փաստաթուղթերու ծրարը դեռ կը սպասէ Աստուծոյ լոյսը տեսնելուն...:

Յակոբեանը յաւէտ ողբացեալ ու տարաբախտ բանաստեղծ Պարոյր Սեւակի կարձիքը կ'ուզէ իմանալ Անդրանիկի մասին: Ան կը պատասխանէ.-

«Իմ սերունդը Անդրանիկի մասին շատ քիչ բան գիտի, չասելու համար՝ համարեա բան չգիտի: Սրա համար կարելի է ամօթից գետինը մտնել, որովհետեւ Անդրանիկի մասին բան չիմանալը հաւասար է իր ժողովուրդի նորագոյն պատմութեանը անգէտ լինելուն: Բայց ամօթից գետին պիտի մտնեմ n'չ թէ մեմ, որ մի ամբողջ սերունդ եմ, այլ նրանմ, որոնց վզին է ընկնում մեր այս անգիտութեան բացատրելի, բայց անմաւելի մեղքը...»[59]:

Վերջերս, Լոս Անճելըսէն «Նոր Օր» Եռօրեայ թերթի աշխատակիցը կը խնդրէ Դոկտ. Յակոբ Անասեանէն որ անդրադառնայ Անդրանիկի կեանքին: Ան թերթի թղթակիցին տրամադրութեան տակ կը դնէ իր ստորագրութիւնը կրող փաստաթուղթ մը որ յանձնած էր Յակոբեանին 1963 թուականի Յուլիս 23-ին: Կը մէջբերեմ քանի մը տող յարգելի Փրոֆեսորի գրութենէն.-

«Աշխարհում չկայ մի հայ, որի սիրտը չթրթռայ՝ արտասանելով այս պաշտելի անունը. Զօր. Անդրանիկ:

Զօր. Անդրանիկը հայ ժողովրդի ազգային հերոսն է: Նա մեր ժողովրդի պարծանքն է, մեր պատմութեան ամենաթանկագին գոհարներից մէկը: Այդ մասին լաւ գիտեն Սովետական Հայաստանում ապրող՝ հին սերնդի ներկայացուցիչները. բայց նոր սերունդը, դժբախտաբար համարեա անտեղեակ է: Անդրանիկը մեր նոր սերնդի գիտակցութեան մէջ մի աղօտ, մշուշապատ եւ այլայլուած կերպար է, որի նմանութիւնն իր իրականի հետ՝ շատ հեռաւոր է:

Զայնակցելով սիրելի Պարոյր Սեւակին՝ ես կ'աւելցնէի, որ այդ «անքաւելի մեղքի» «բացատրելիութիւնը» ոչ ոքի չի արդարացնի հետագայ սերունդների առաջ եւ չի փրկի պատմութեան դատաստանից, եթէ մենք այսօր չքաւենք այդ:

...Զօր. Անդրանիկի կեանքն ու գործունէութիւնը մեր պատ-

---

[59] *«Նոր Օր» Եռօրեայ, Լոս Անճելըս, Սեպտ.* 23, 1980, էջ 4:

մութեան ամենափայլուն էջերից մէկն է, որը, սակայն, մեր քառասնամեայ պատմութեան մէջ անարդարացիօրէն անտեսուել է եւ գիտակցաբար խեղաթիւրուել: Ժամանակն է վերջ տալու այդ կեղծգիտական, աւելի ճիշդը՝ հակագիտական եւ ապագիտական, ուղղութեանը, եւ Զօր. Անդրանիկի պատմական, քաղաքական, ազգային եւ հասարակական կերպարը վեր հանելու ըստ արժանւոյն, առանց, սակայն, նոր աղաւաղումների, այնպէս, ինչպէս որ եղել է Զօրավար Անդրանիկը եւ կայ հարազատ հայերի սրտում»[60]:

★ ★ ★

Աննիբալին յաղթող հռոմայեցի համբաւաւոր զօրավարը, Սկիբիոն, որ՝ Անդրանիկի պէս տարագիր մըն էր, մեռնելէ առաջ հրամայած էր իր գերեզմանաքարին վրայ գրել հետեւեալը.– «Ապերա՛խտ հայրենիք, դուն իմ ոսկորներս պիտի չունենա՛ս»...[61]:

Կը սիրենք յուսալ, թէ երբ պայմանները թոյլատու ըլլան, – եթէ՝ պայմաննե՛րն են յանցաւորը... – հայրենիքը ապերախտ պիտի չգտնուի հայոց պատմութեան մեծագոյն դիւցազնին հանդէպ. համոզուած ենք որ դիւցազնավայել մեծարանքի պիտի արժանանայ ան իր այնքան սիրած հայրենիքին մէջ:

Գլխաւոր արգելքը ողբացեալ հերոսի աճիւններուն հայրենիքի մէջ թաղուելուն դէմ կու գայ թաթարներէն (ազրբէյջանցիներէն), որոնք կ'առարկեն թէ Անդրանիկ «խաղաղ» թաթար ազգաբնակչութիւնը ջարդած էր Զանգեզուրի մէջ, 1918-ի ամրան, մոռնալով՝ որ թաթարները իրենք՝ 30,000 անմեղ հայեր կոտորած էին 1918 Սեպտ. 15-ին, խուժելով Պաքուի էրմենիքենտ թաղամասերը, ջարդելով 50,000 հայ խաղաղ ազգաբնակչութեան 30,000-ը (մնացեալ հայերը փախած էին քաղաքէն):

Ցետագային, հայերը պիտի ահաբեկէին Պաքուի հայոց ջարդին գլխաւոր կազմակերպիչներէն՝ Ազրբէյջանի ներքին նախարար Պեհուտ Խան Ջիւանշիրն ու Խան Խոյսկին:

1918-ի ամառուան դեռ սկիզբները, թաթարները ջարդած էին Նախիջեւանի հայութիւնը եւ ապահովաբար նոյնը պիտի ընէին նաեւ Զանգեզուրի մէջ, եթէ Զօր. Անդրանիկ իր զօրամասով չպաշտպաներ չրջանի հայութիւնը:

Անդրանիկ թաթար «խաղաղ» ազգաբնակչութիւնը չէր ջարդած. ան նոյնիսկ «խաղաղ» թուրքերը չէր ջարդեր. իր սկզբունքին հակա-

---

[60] Նոյն, էջ 4:

[61] Ա. Թէրզիպաշեան, Անդրանիկ, էջ 411:

ռակ էր անմեղ արիւն թափելը: Ան թաթար ջարդարարները ջարդած էր, որոնք՝ քաջալերուած թուրք զօրքերու դէպի Կովկաս ներխուժումէն, կը ճնշէին հայոց վրայ, կը կրակէին Զօր. Անդրանիկի «Հայկական Առանձին Հարուածող Զօրամաս»ին վրայ եւ չէին թողուր որ հայ մը մէկ գիւղէն միւսը անցնի – կը սպաննէին զայն ճամբան:

Անդրկովկասի մէջ թուրք զօրքերու ներկայութենէն խրախուսած, 1918-ի ամրան Զանգեզուրի թաթար գիւղերը աւազակորջերու վերածուած էին եւ սարսափի մթնոլորտ մը ստեղծած՝ հայկական գիւղերուն շուրջը: Զանգեզուրի մէջ Զօր. Անդրանիկի զօրամասին ներկայութիւնն էր որ փրկած էր գաւառի հայութիւնը ի սպառ բըննաջննջումէ:

Նիւ Եորքի «Նոր Աշխարհ» շաբաթաթերթը իր մէկ խմբագրականին մէջ կը գրէր.-

«Յայտնապէս, տակաւին ամբողջովին վերջ չեն գտած Ս. Հայաստանի դրացի «եղբայրական» երկիրներէն ոմանց մէջ անցեալի դառնութիւններն ու թշնամական զգացումները, որոնք ատենը անգամ մը կը յայտնուին այս կամ այն ձեւի տակ: Հայութեան յաւէտ ողբացեալ ազգային մեծ հերոսին՝ Անդրանիկի հանդէպ, աւա՛ղ, տակաւին գոյութիւն ունին, յայտնապէս, այս կարգի վիրաւորիչ ու աններող զգացումներ եւ այս պարագան է, կը թուի, որ կ'արգիլէ հայրենի կառավարութիւնը, իր մեծ զաւկին, սփանչելի Անդրանիկի աճիւնները փոխադրելու հայրենի հող, հոն հանգչելու խաղաղօրէն, ենթակայ դառնալու իր այնքան սիրած հայ ժողովուրդին մշտական գուրգուրաքին ու յարգանքին» (Ընդգծումը ինձմէ, Ա. Զ.)[62]:

1945-ին, Շապին Գարահիսարցիներու Հայրենակցական Միութիւնը, համաժողովրդային հանգանակութեամբ յուշարձան մը բարձրացուց Անդրանիկի գերեզմանին վրայ, Փէր Լաշէզ: Քանդակագործ՝ Մուրատոֆ:

Փէր Լաշէզի Անդրանիկի խեղճուկ յուշարձանի մասին իր տպաւորութիւնը կու տայ Սիլվա Կապուտիկեան, Փարիզ տուած այցելութեան մը ընթացքին.-

«Փոքրիկ, չուարած մի ձի է: Հեծեալը, թերեւս արտաքնապէս նման, սակայն չունի իր մէջ հրեղէն այն խորհուրդը, որ, «Անդրանիկ» ասելիս, վրնջում, բաչերը թափ է տալիս ամէն մի հայի հոգում եւ Սասնոյ Նժոյգի պէս դո՛ւրս է սուրում քարանձաւից...:

Արձանը իր յոյժ իրապաշտական ձեւերով, հնաոճ ու միամիտ կատարմամբ չի ներդաշնակում չրջապատի՝ երեւակայութեամբ ու

---

[62] «Նոր Աշխարհ» Շաբաթաթերթ, Նիւ Եորք, Օգոստոս 25, 1973, էջ 1:

Անդրանիկի յուշարձանը Փարիզի մէջ.

գիւտերով հարուստ յուշարձաններին: Բայց ներդաշնակո՞ւմ է արդեօք զօրավար Անդրանիկի՝ Փարիզո՛ւմ, օտար այս գերեզմանատանը հանգչելու իրողութիւնը՝ պատմութեան եւ արդարութեան հետ: Ի՞նչ գործ ունի այստեղ Շապին-Գարահիսարի արծիւը, տենջահար կանանց ու մանուկներին թուրք փաշաների սրից փրկող, հայրենի հողի արիւնն ու արցունքը որդիաբար սրբող Անդրանիկ փաշան...»[63]:

Փէր Լաշէզի Անդրանիկի յուշարձանին տուած այցելութենէ մը ետք, նոյն բաղձանքը քօղարկուած արտայայտութեամբ կը յայտնէր նաեւ Վարդգէս Պետրոսեան՝ նախագահը Հայաստանի Գրողներու Միութեան, հարց տալով առ որ անկ է.–

«Ե՞րբ կը լինի գերեզմանների հայրենադարձութիւնը»...[64]:

---

[63] *Սիլվա Կապուտիկեան*, Քարաւանները Դեռ Քայլում են, *Հատոր Բ.*, էջ 491:

[64] *Վարդգէս Պետրոսեան*, Հայկական էսքիզներ (*Տես*, «*Նոր Օր*» *Եռօրեայ*, *Օգոստոս* 31, 1982, էջ 7):

ՅԵՏ ՄԱՀՈՒ ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
(Յապաւումներով)

ՋՕՐ. ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ ՄԱՍԻՆ

«Հերոսները կը ծնին բայց չեն մեռնիր»:

Եւ այսպէս, Զօր. Անդրանիկի փոթորկայո՛յզ կեանքը հասած էր իր վախճանին, եւ իր յոգնասպառ մարմինը գտած էր յաւիտենական հանգիստը: Համազգային սուգի եւ անմխիթար վիշտի այդ օրերուն, հարց կու տար հայ բանաստեղծութեան իշխան՝

ՎԱՀԱՆ ԹԷՔԷԵԱՆ (Անդրանիկի Հոգին – *Տես խմբագրական «Արեւ» օրաթերթի, Գահիրէ, 3 Սեպտ. 1927)*.–

«Վերջացա՞ծ է հիմա ամէն բան: Ո՛չ: Ուժը որ Անդրանիկը ծնաւ, մենք կը հաւատանք թէ վերադարձած է ազգին ծոցը ու հոն ծածուկ կ'ապրի հիմա՝ Անդրանիկի հոգիովն ալ աւելցած: Անդրանիկի հոգին մէկ մասն է, այսօր, հայութեան հոգւոյն, անոր ամէնէն ազնիւ, ամէնէն յարգի մասին»:

Բանաստեղծը կը չարունակէ.–

«Մեր խորին համոզումն է՝ թէ որքան տարիները թաւալին իր գերեզմանին հողին վրայ, այնքան պիտի մեծնայ Անդրանիկի դէմքը եւ մեծնալով՝ հայութեան երկինքին վրայ անիկա յուսափայլ ու մէկ հատիկ պիտի դառնայ:

Մեր ժամանակակից կեանքը կրնայ իրար գլոր-անցնող ցաւի եւ զարհուրանքի չա՛տ էջեր հայթայթել հայ գրողին, բայց ոչ մէկ կեանք արտատրոփ հիացմամբ ու վերացնող խանդավառութեամբ զայն աւելի պիտի ներշնչէ՝ քան կեանքը Անդրանիկին, պայմանաւ որ գրողը գիտնայ իր նախնական հոգւովը զայն ընդունիլ, ինչպէս պարզ մարդիկ՝ ժողովուրդէն չատեր եւ իր բոլոր զինուորները, ընդունած են զայն ու իրենց սովորական էութենէն վեր եւ անդին կ'անցնին՝ ամէն անգամ որ ան կու գայ կանգնիլ իրենց հոգիի աչքերուն առջեւ:

Երէկ էր որ այդպէս, մէկը հազարաւորներէն, երիտասարդ մը որ հինգ ամբողջ տարի Պետին հետեւած էր արեան եւ կրակներու մէջէն, անոր յաղթանակներուն ուրախութեան եւ յուսախաբութիւններուն դառնութեան մասնակից էր եղած, մեզի կը խօսէր անոր մասին այնքան տաք ու վստահալից, այնքան ամուր եւ հանդարտ կերպով մը՝ որ անոր ներկայութիւնը դեռ կը զգար եւ պատկառանքը կը կրէր կարծես, ինչպէս հաւատացեալը Աստուծոյ վրայ խօսած պահուն: Անոր համար՝ ապահով ենք որ Անդրանիկ մեռած չէր այդ վայրկեանին եւ կը հաւատանք որ երբեք, որչափ ինքը կ'ապրի, ան պիտի չմեռնի իր մէջ, ոչ թէ իբրեւ յիշատակ միայն՝ այլ իբրեւ կեանքի ներշնչող ու ոգեւորող ներկայութիւն...» (Նոյն, 17 Սեպտ. 1927):

ՄԻՔԱՅԷԼ ՎԱՐԱՆԴԵԱՆ (Մուրատ, *Պոսթոն*, 1931, էջ 101)։–

«Ոչ ոք անսխալական է։ Ամէնքն ալ – Սերոբ, Հրայր, Մուրատ, Անդրանիկ – մեր խնկելի դիւցազուններն են, իրենց մարդկային թերութիւններով իսկ...։

Անդրանիկի անցեալին բարոյական դրամագլուխը այնքան խոշոր է, որ կրնար դեռ երկար ժամանակ դիմադրել քննադատութեան հարուածներուն։ Եւ երբ հերոսի մահուան գոյժը տարածուեցաւ գաղթաշխարհի մէջ, տպաւորութիւնը գրեթէ նոյնն էր, ինչ որ ըրաւ Գարիբալդիի մահագոյժը Իտալիոյ մէջ, ասկէ 50 տարի առաջ։ Ամէնքը սգացին։ Դաշնակցութիւնը հոծ զանգուածով քալեց հայդուկի դիակառքի ետեւէն։ Նախկին զինակիցները, ատեն մը խռոված, գուրգուրանքով չրջապատեցին հրամանատարի աճիւնը։ Սեպուհն անգամ, որ անխնայ քննադատեր էր հանգուցեալը՝ զղջումի ժեստ մը ըրաւ եւ աղեկտուր ճիչ մ'արձակեց իր մեծ Զինակցի դագաղին առջեւ...։

Անդրանիկը կը մնայ հայոց պատմութեան մեծագոյն ռազմիկներէն մին, չրջապատուած լեգենդային եւ անմահութեան դափնեպսակով»։

ԱՒԵՏԻՍ ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ («Հայրենիք» *օրաթերթ*, *Օգոստ.* 30, 1973, էջ 3)։–

«Բախտաւոր ու զարմանալի մարդ էր Անդրանիկ։ Իր կենդանութեան իսկ՝ իր կեանքը մի հմայիչ առասպել էր, ինչպէս Գարիբալդիի կեանքը, որին նա այնքան նման էր։

Մտաւորական թէ ռազմիկ, յեղափոխական թէ սովորական ոեւէ անձ նրա մասին խօսելիս փնտռում էին միշտ արտայայտութեան տարբեր, աւելի անուշ, աւելի մտերիմ ձեւեր, ինչպէս մայրը կ'անէր իր զաւկի հանդէպ։

Մեր ժողովրդի բոլոր խաւերի համար Անդրանիկ դարձած էր անքննադատելի եւ լուսաւոր մի դէմք, որ արեւի պէս ճառագայթում էր արդարութեան եւ ազատութեան ծարաւի հոգիներուն։

Անդրանիկ սոսկական յեղափոխական մարտիկ չէր, նա Հայոց աչխարհի ըմբոստացումն էր, հայ տրորուած, անարգուած հողի վիթխարի աղաղակը, թէ «է՛լ չեմ կարող, չեմ կարող տոկալ»։

Իր ձեռքի չարժումը լայն էր, տիրական. հայեացքը՝ անխարդախ ու կախարդիչ. խօսքը՝ անկաչկանդ ու միչտ հրամայական. ձայնը՝ իչխանական ու անփութօրէն հզօր, հակառակ իր թովիչ քաղցրութեան։ Գեղջուկ էր իր ապրուստի եղանակով, իր նիստ ու կացով, իր ուտել-խմելով, իր հոգեկան պարզութեամբ, բայց ի սպառ զերծ գեղջկական գաճաճ նիւթապաչտութիւնից եւ մանաւանդ ժողովրդի քծնող սովկամտութիւնից, նրա համբերատար ոգուց։

Սքանչելի մանկական ծիծաղի հետ՝ անհնարին ցասումն ունէր, որպէս ամպրոպային Արամազդ: Ցախուռն եւ յանդուգն իր վճիռների մէջ, նաեւ խիզախ էր գործերի եւ չարժումների մէջ»:

Այլ հատուած մը Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆԷն («Հայրենիք» *Ամսագիր*, 1927 *թիւ* 2).–

«Սասունի արծիւը չկայ այլեւս...:

Հայ ազգային ազատագրութեան գաղափարի ծիրանին է դողդողում ու նրա խորհրդաւոր ծալքերի մէջ արցունք է թափում ազգը:

Մանուկները ծնողի մահը չեն ըմբռնում, ազգերը՝ հերոսի:

— Անդրանիկ հայ ժողովրդի համար անհատ չէ, այլ մարմնացումն է մի հզօր ու անսասան գաղափարի: Եւ իբրեւ այդպիսին՝ նա ժողովրդի երեւակայութեան մէջ անանձնացած, դիւցազնացած է: Կուռք է Անդրանիկը, որ մեր ժողովուրդն է կռել, կոփել ու քանդակել համապատասխան իր դարաւոր իղձերի, ձգտումների, ամբողջ իր իտէալին, արդարութեան եւ իրաւունքի ծարաւ իր հոգու պահանջներին:

— Անդրանիկ գերազանցօրէն յեղափոխական էր: Ըմբոստացած հոգի ցասումն ու ընդվզումը:

Եւ հենց դրա համար է, որ հոգի ու քրտինքի մարդիկ այնպէս պինդ սիրեցին նրան:

Առաջնորդ, չէֆ էր ծնուած Անդրանիկ: Ամէն տեղ ու ամէն պարագաներում Անդրանիկ մնում էր տիրական, իշխող ու հրամայող:

— Կուսակցութեան չէր կարող տոկալ Անդրանիկ, թէեւ ոտքից գլուխը դաշնակցական էր: Աւելին կ'ասեմ, նա կուսակցութիւն բնաւ չէր էլ հասկանում, աւելի եւս պետականութիւն, որի մասին շատ թիւր ըմբռնում ունէր:

— Ցախուռն՝ իր մանաւոր կեանքում ու յարաբերութիւնների մէջ, նա որքա՛ն գգուչաւոր ու իմաստուն էր ճակատամարտում: Զինուորները պաշտում էին նրան: Ռազմական չէֆ էր ծնուած Անդրանիկ:

— Նրան լսելիս մարդ գգում էր, որ համայն հայ ժողովուրդը այս անզուգական մարդու կրծքի տակ է ամփոփուած, ինչպէս ճուտերը թուխսի թեւերի տակ:

— Եւ հայրենական ցաւի պոռթկումից դուրս նա ուրիշ զայրոյթ չունէր: Իր մանաւոր նիստուկացի մէջ ամենաանուշ մարդն էր, ամենահաւատարիմ ընկերակիցը:

Սիրում էր հայ խոնարհ, աշխատաւոր ժողովուրդը եւ աւելով ատում էր մեր այն կծծի ունեւորներին, որոնց հոգին թղթապանակում միշտ փակուած մնաց մեր աշխարհն ալեկոծող ողբերգական անցքերի օրերին»:

ԱՇՕ ՇԱՀԽԱԹՈՒՆԻ (*Երեւանի պարետ*) Թէոդիկի Տարեցոյցը, 1928 (*Տես Գ. Լազեան*, Յեղ. Դէմքեր, էջ 342).–

«— *Մէկ ամսից յետոյ Անդրանիկ արդէն հաստատուել էր էջմիածին եւ ընտրել էր այդ տեղը՝ որպէս ամենաասուրբ հայրենիքի: Եւ որովհետեւ ամբողջ տաճկահայ գաղթականութիւնը հաւաքուել էր իւր հովիւի՝ Վեհափառի փեչերի մօտ, պարզ էր որ Անդրանիկ չէր ուզում ուրախ տեղ հանգստանալ, այլ ապրել ու չնչել իւր ժողովրդի թշուառ խլեակների հետ միասին: Եկել էր Անգլ. Արեւելքի ընդհ. հրամանատար Միլն, դաժան ու խիստ ժեներալը՝ որից սարսափում էին բրիտանական բանակի բոլոր սպաները: Նա կամեցաւ այցելութիւն տալ Անդրանիկին: Ես ուղեկցում էի ժեներալին: Ջեմ կարող մոռնալ այդ օրը երբեք: Ներսիսեան Լճի ափին, Ղազարապատի չէնքի սովորական պարզ սենեակում, հերոսն ընդունեց Զօր. Միլնը: Սովորական քաղաքավարական խօսակցութիւնից յետոյ՝ Անդրանիկ թարգմանի միջոցաւ ասեց.* «Կ'ուզեմ հիւրասիրել ժեներալը, կ'ուզեմ շնորհաւորել նրան՝ պատերազմի վախճանով. կ'ուզեմ բաժակ մը առաջարկել եւ շնորհաւորել յաղթութիւնը: Ջուր ունիմ միայն... թող ըմպի՛ ժեներալը...եւ եթէ դառնութիւն զգայ ջրից, այդ սրանց արցունքներն են...» *ասելով բացեց պատուհանը: Եւ ցոյց տուեց լճի ափին, ծառերի տակ, յուլիսեան արեւի չոգի մէջ ընկած անտուն անտէր հազարաւոր հայուհիներ եւ երախաներ՝ ցնցոտիներ հագած եւ յետին թշուառութեան գրկում տառապագին, քաղցէն կմախացած դէմքեր, դիակնացած մարդիկ, հիւանդներ ու դիակներ իսկ...: «Ասոնք, ժեներալ, աւելցուց հերոսը* – Ձեր դաշնակիցներ՛ն են...: *Պաղ էր զօր. Միլնի դէմքը: Տեսակցութիւնը վերջացաւ»:*

ՆԻԿՈԼ ԱՂԲԱԼԵԱՆ (*Խօսուած Գահիրէ՝ Անդրանիկի մահուան առիթով*).–

«*Անդրանիկը մեռաւ իր փափաքին չհասած, որ ազգինն էր միանգամայն, բայց նա երկար ու անձնուիրութեամբ ծառայեց համազգային նպատակին, ուստի իր անունն ու յիշատակը դարձան համազգային: Կամաւոր նահատակների մի ընտիր խումբ, որ պայքարի մտաւ քառորդ դար առաջ եւ որոնց չարքից էր նաեւ Անդրանիկը, նոյնքան անձնազոհ էր, որքան սա: Նոր մարտական հայութեան առաջին ծիլերն էին, ամէն մէկը ընտրուած հազարի միջից, ամէն մէկը մի զօրաւոր անհատ. բայց ընտիրների եւ զօրաւորների մէջ աչքի ընկաւ Անդրանիկը:*

...Նա ունեցաւ շատ զինակիցներ եւ շատ աւելի հետեւորդներ, որ մեծացան նրա ծանր ձեռքի տակ, բայց մնացին միշտ կապուած նրան:

Հզօր անհատներ – ինչպէս Մուրատ, Կայծակ Առաքել – նրա կողքին պայքարեցին թշնամու եւ օրհասի դէմ եւ նա կարողացաւ

պահել նրանց մխացած եւ ընկեր: Դրա համար պէտք էր մարտիկի համայք, ընկերական ոգի եւ արդարամիտ վերաբերում...

Իր գործը ծանօթ է ամէնքին եւ անցած է պատմութեան, իսկ իր կեանքը եթէ գրուի ստուգապէս, ընտրանքով եւ վերապրումներով՝ լաւագոյն դպրոցը կը դառնայ հետագայ սերունդների համար, որ այնտեղ կ'առնեն գաղափարական նուիրման եւ անչահախնդիր ազատասիրութեան դասեր: Իսկ մենք, որ տեսած ենք նրան, վկան ենք իր գործերին ու երբեմն եղած ենք գործակից՝ խտացնենք այստեղ մի քանի տպաւորութիւններ...:

Իր խառնուածքը երկու հզօր եւ հիմնական կիրք ունէր, որ իրբեւ երկու լար միշտ հնչուն էին նրա կեանքի եւ գործի մէջ. անվերապահ ատելութիւն ղէպի թրքական իշխանութիւնը եւ խորին ու գործօն սէր ղէպի հայ ժողովուրդի խոնարհ խաւերը, յատկապէս ղէպի գիւղացին...:

...Իր ըմբռնումը ռազմական կացութեան մասին կուռի սահմանափակ դաշտի վրայ հաւասար էր մարգարէութեան, հրացանի պայթումից նա գուշակում էր մօտալուտ գալիքը:

...Մարդիկ թէ կամաւոր մեծ հակում ունէին նրա անունից, այլ մանաւանդ նրա ղեկավարութեան տակ իրանց տեսնելով ապահով: Անդրանիկ, որ յաճախ յախուռն էր իբրեւ սոսկական անհատ՝ չափազանց զգուշաւոր էր իբրեւ ճակատող: Պէտք եղած ժամանակ չափացանց յանդուգն՝ նա ընդհանրապէս խնայում էր իր զինուորներին եւ կարողանում էր գործեր կատարել չնչին զոհերով կամ անել համարուած կացութիւններից անսպասելի ելք գտնել առանց կորստի:

...Անչահախնդիր էր իբրեւ մարդ, իր միտքը միշտ լուրջ էր եւ հանրային գործով պարապած: Անհատական կեանքն ու հոգը աննշմար տեղ էին գրաւում նրա հոգու մէջ...:

...Պատմելու մեծ շնորհ ունէր եւ անվրէպ յիշողութիւն: Իր երեւակայութիւնը պայծառ էր, մանրամասները՝ ողորկ: Եթէ գրել իմանար՝ առաջնակարգ հեղինակ կը լինէր: Նրա հետ հաճոյք էր զրոյց անելը:

...Անդրանիկը զօրաւոր կրքեր եւ մեծ կարողութիւններ ունէր. մարտիկի դժուարին կեանքը եւ Դաշնակցութեան միջավայրը մշակեցին նրա մէջ գաղափարի զինուորին եւ հայութեանը տուին համազգային մի հերոս»:

Ս. ՎՐԱՑԵԱՆ («Հայրենիք» օրաթերթ, Օգոստոս 30, 1977, էջ 1).-

«Մայր բնութիւնից եւ բախտից պարգեւատրուած բացառիկ անհատներից էր Անդրանիկը եւ բացառիկ վիճակի արժանացաւ նա հայոց պատմութեան մէջ: Եթէ ժողովրդական կամ ազգային հերոս բառը որոշ իմաստ ունի, Անդրանիկը եղաւ բառիս ամենալայն մտքով ազգային հերոս, որի ճակատը դափնէ պսակով զարդարե-

ցին «Հայոց Կուսանք» եւ հայ աչուղները փառքի երգեր ձօնեցին նրան:

Անդրանիկի անունը առանձնապէս լայն հռչակ ստացաւ 1904-ին, երբ նա իր զինակիցների կողմից ընտրուեց Սասունի ազատամարտի ղեկավար: Անդրանիկ արժանացաւ ընդհանուր խմբապետութեան մեծ պատիւին, իր մարտական եւ կազմակերպական շնորհների պատճառով: Նա զինուորական էր ծնած եւ հայդուկային-խմբական կռիւները նրա բնական տարերքն էին կազմում: Անվախ, յանդուգն, նախաձեռնող, ուժեղ կամքի եւ երկաթէ բազուկի տէր, պաղարիւն եւ տեսանող ու պայմաններին արագ յարմարուող եւ անհնարին կացութեան մէջ իսկ չուտով ելք գտնող՝ Անդրանիկը ստեղծուած էր պատերազմի եւ հրամանատարութեան համար: Իր վազրանման արտաքինն էլ նպաստում էր այդ ղերին: Դաժան ու երկաթէ կարգապահութիւն պահանջող կռիւներում եւ ընկերական՝ խաղաղութեան օրերին:

Նրա արեւով երդւում էին. նրան անունն էին տալիս նոր ծնուած մանչերին»:

ՍՈՒՐԷՆ ՊԱՐԹԵՒԵԱՆ («Ծուսաբեր» 1918, Յուլիս 14, Տես Գ. Լազեան, Յեղափոխական Դէմքեր, Գահիրէ, 1945, էջ 342):

«Անդրանիկ Փետային եղաւ, ամէն բանէ առաջ, ասպետական հայդուկը, որ մռայլ փոթորիկներուն մէջէն վեր կը բարձրանայ, տառապանքի եւ արցունքի հովիտներէն, վեր, սարերու կատարները վրայ հնչեցնելու, որոտացնելու համար քաչկռտուող ստրուկներուն բողոքը: Մրրկահաւուն պէս թեւաղրական, անիկա համակերպութեան տմոյն ուխտաւորներուն կը ներշնչէր ըմբոստ խիզախումներու կամէութիւնը, ու ցեղին դարերով ինկած բարոյականը կը բարձրացնէր՝ ազատ լեռներն ի վեր քաչելով, առինքնելով, զոհերու շլացած աչքերուն առջեւ դառնալով չանթ ու պատուհաս՝ բռնութեան ու կեղեքումի ուժերուն գլխուն...:

— Սուրիդ մատա՛ղ, Անդրանի՛կ...:

Ու նորէն վերացումն եղար դուն վերարձարձուած հայ յոյսերուն...: Զայնը որ հնչեց ռազմահրաւէր, ու միաւորեց – մինչեւ անդրանդլանտեան հեռուներէն – Թորգոմի արիական վայրավատին ճետը՝ առաջնորդելու համար Դիլմանի ու Պիթլիսի աքանչելի նուաճումներուն, որոնց մոսքովեան նենգութիւնը կուրօրէն դաւաճանել չտապեց...:

— Անդրանի՛կ, պահապան հրեշտակ փախստական հայութեան...»:

ՎԱՐԴԳԷՍ ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ (Անդրանիկ, Մարդը եւ Ռազմիկը, *Բոսթըն*, 1957, էջ 5)։-

«Հայ Ազատագրական Շարժման պատմութեան մէջ Անդրանիկը ամենավիպական, ամենափայլուն ռազմական դէմքն է, որ փոթորկեց հայ ժողովրդի հերոսատենչ հոգին։ Բռնակալ տիրապետողների դաժան բռունցքի տակ դարերով կքած հայ ժողովուրդը Անդրանիկի մէջ տեսաւ իր վրիժառու բազուկը եւ անզուսպ բերկրանքով փարեց այդ բազկի բռնած սրին, որ վաղուց է ինչ դուրս չէր քաշուել իր պատեանից։

Նոյնիսկ թշնամին՝ արիւնռուչտ ու վայրագ՝ պատկառանքով եւ զսպուած հիացումով կրկնեց անունը հայ հերոսի, որի հպարտ գլուխը երբեք չխոնարհուեց թշնամու առջեւ եւ որին երբեք չհասաւ թշնամու հարուածը։

Ինչպէս հրաբուխը ժայթքում է լերան անդնդախոր արգանդից, այդպէս էլ Անդրանիկը ժայթքեց հայ ժողովրդի սրտից, որպէս վրիժառու ըմբոստութեան հոյակապ մարմնացում։ Թշնամուն պատուհասող նրա սուրը հայրենի հողի վրայ երբեք պատեան չմտաւ։

Հայ ժողովուրդը սիրեց իր ըմբոստ զաւակին, երգեր հիւսեց նրա արիութեանը եւ դիւցազնական առասպելներով զարդարեց նրա փոթորկալից, մրրկածուփ կեանքի պատմութիւնը։ Եւ միթէ՞ առասպել չէր նրա հերոսական կեանքը՝ որքան առասպել, նոյնքան իրականութիւն միաժամանակ։

Անդրանիկ ռազմիկ էր ոտից գլուխ»։

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԱՆԴՐԷԱՍԵԱՆ (Անդրանիկ, Հայ ժողովուրդի Ազատութեան Մարտիկը, *Տես «Նոր Օր» Եռօրեայ, Օգոստ*· 31, 1982, էջ 6)

«Շապին Գարահիսարի սէգ բարձունքներուն վրայ, ղեռ նորահաս պատանի, ան իր հոգիէն թօթափեց եաթաղանի բռնակալութեան ու սարսափին չղթան։ Եւ իբրեւ ձերբազատ արծիւ, սաւառնեցաւ դէպի գերութեան ու տառապանքի մղձաւանջին տակ հեծեծող հայրենի լեռները, դաշտերն ու կիրճերը։ Եւ խրոխտ խոյանքով, իր պողպատէ կտուցը, իր հրեղէն մագիլները զարկաւ թշնամի յելուզակներուն, աւերի հրձիգներուն ու արիւնի վամբիռներուն։ Երբեմն վիրաւոր, կամ ծուարած անմատչելի ծերպերուն մէջ, երբեմն ցասում մռնչելով եւ ահ սփռելով գիշատիչ ոսոխին դէմ, ան եղաւ, ամբողջ երեսուն տարի, հայ ժողովուրդի ազատութեան կռիւին ու կեանքի գոյամարտին անպարտելի հերոսը, գերբնական խորհրդանիշը։

Անդրանի՛կ, – դարերու առասպելէն ժայթքած ու բիւրեղացած մարմնաւոր հրաշք։ Իր սրբազան զայրոյթին ու անողոք վրէժին, իր զինակիցներուն հանդէպ տածած խանդակաթ սէրին ու հայրական

նուիրումին մէջ, աւելի տարերային ու վսեմ քան Աքիլլէսը, առանց անոր ոխակալ քէնին, առանց անոր խոցելի կռունկին: Եւ բռնութեան դէմ իր մշտավառ ըմբոստութեան, եւ հայոց ազատութեան երազին իր անձնուրաց պաշտամունքին մէջ, Սասունցի Դաւիթի հարազատ անձնաւորումը, ահեղ թշնամիին հանդէպ կանգնած նոյն դիւցազնական հերոսութեամբ, – առանց անոր թռչող նժոյգին ու կայծակէ թուրին:

Եւ պատանի Դաւիթի բարեգութ, նոյնիսկ միամիտ պարզութեան դէմ, Անդրանիկ եղա՛ւ, դարաւոր ոսոխին վայրագութիւնն ու վատութիւնը ճանչցող, մեր ազգային ճակատագրին պայմանները ըմբռնող ու լծակները գնահատող առաջնորդը: – Մարտի դաշտին վրայ, անգերազանց ռազմագէտ ու սխրալի զօրական: Հանրային կեանքին մէջ, անչահախնդիր մատուցող ու ճշմարտախոյզ ղեկավար, – կարծր ու հատու, ինչպէս չտաշուող ադամանդը, որ արդարութեան ոգին ու ճշմարտութեան լոյսը կը ճառագայթէր: Եւ քաղաքական ասպարէզի վրայ, հեռահաս, թափանցող իմաստութեամբ օժտուած Որիսեւսը, – որ ո՛չ մէկ մոլորիչ հովէ քշուեցաւ, եւ ո՛չ մէկ փառքի ու վայելքի հրապոյրէ կարթուեցաւ:

Անդրանի՛կ, – մա՛րդ ու հերո՛ս...եւ արդէն կենդանի առասպել, եւ արդէն յաւերժական խորհրդանիշ...»:

ԼԵՒՈՆ ԼԻՒԼԷՃԵԱՆ («Նոր Աշխարհ», Նիւ Եորք, Օգոստոս 28, 1971)·–

«...Եւ ատկէ յետոյ ամէն անգամ, որ ղպրոցէն կը վերադառնայի ու տունէն ներս կը մտնէի, սիրտս կը լեցուէր աղապատանքով մը, անդարձ հեռացած սիրելիի մը համար եւ ակնարկս կը գամուէր պահ մը հիւրանոցի պատէն կախուած նկարին, ուր սիրելի ու խիստ դէմքը հերոսին իր սպիտակ ձիուն վրայէն ինծի կը յառէր կարծես ըսել ուզելով·–

— Ջմռռնա՛ս...:

Ու ես գլուխս բարձր ու հպարտ՝ կը պատասխանէի մեղմիկ·

— Ջեմ մռռնար, Անդրանիկ...»:

ՀՐԱՉ ՋԱՐԴԱՐԵԱՆ* (Անդրանիկը Պոլիս, տես «Լրաբեր» շաբաթաթերթ, Յունուար 3, 1981, էջ 3):

«Ա՛հ, ե՞րբ, ո՞վ օր մը պիտի յայղողի այս աներկրորդ, այս հայ Աքիլլէսին կեանքը տալ, յոյն հերոսէն այլապէս իմաստուն, այլապէս մեծ ռազմավար: Նորայայտ Սողոմոն, ռազմիկին, ռազմավա-

---

* Որդին նահատակ գրագէտ Ռուբէն Զարդարեանի:

րին, դատախազին, դատաւորին, իշխանին բոլոր ստորոգելիները: Եւ այս բոլոր չքեղութեան վրայ՝ ոչ մէկ բիծ: Ոչ մէկ դոյզն ընկրկում կարելի է արձանագրել: Ան կը մնայ հայ ժողովուրդի պատմութեան մեծակառոյց կոթողը, իբր խորհրդանիշ անոր յաւերժական հպարտութեան»:

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՓՈԼԱՏԵԱՆ (*Անձնական նամակէ մը*).–

«Եթէ Անդրանիկ հին հելլենական չրջանին ապրած ըլլար՝ վստահաբար Հոմերոս անոր նուիրուած դիւցազնավէպ մը պիտի գրէր, ինչպէս՝ երգեց սխրագործութիւնը Աքիլլէսին: Անիկա կը սպասէ տակաւին այն երկարաչունչ վիպասանին, ինչպիսին էր Ֆրանց Վերֆէլ, որպէսզի կտաւի վրայ բանուի Հայաստանի Արծիւին հերոսական դէմքը, անվախ խոյանքն ու արդարակորով հոգին»:

ԱԼԲԵՐՏ ԳԱՍՊԱՐԵԱՆ (*Երեւանի «Ս. Հայաստան» օրաթերթի Մոսկուայի թղթակից*): Թող Լինի Տուն-Թանգարան, *տես*, «Նոր Աշխարհ», *Օգոստ.* 28, 1971, էջ 3:

Ալբերտ Գասպարեանը փափաք յայտնելէ ետք թէ Կալաթայի (Պուլկարիա) Անդրանիկի տնակը «Տուն-Թանգարան»ի վերածուի, եւ թէ ի պատիւ Զօրավարին նոյն գիւղին մէջ յուշարձան մը կանգնեցուի, կը մէջբերէ ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՍԱՐԵԱՆի հետեւեալ խօսքերը մեծ հերոսին մասին.–

«Եթէ հայերս իրաւունք ունենք մեր անցեալը հերոսական անուանելու, եւ եթէ յարատեւել ենք որպէս ժողովուրդ առ այսօր, ապա այդ բանում մենք մեծագոյն չափով պարտական ենք նաեւ մեր դարաւոր հերոսապատումի յաւերժ անմոռանալի դիւցազներից մէկին՝ Անդրանիկին»:

Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. ՎԱԶԳԷՆ Ա. (*«Նայիրի» Հոկտ.* 31, 1979).–

Փեր լա Շէզի թաղմանական արարողութենէն 52 տարիներ ետք, Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետ Վազգէն Ա., այցելելով Անդրանիկի դամբարանը, հետեւեալ հայրենաչունչ ճառը խօսեցաւ հերոսի չիրիմին առջեւ.–

«Այս գերեզմանին առջեւ մեր հոգիի եւ մտքի աչքերով կը տեսնենք վերջին հարիւր տարիներու ընթացքին մեր ժողովուրդի մղած անհաւասար պայքարը իր արժանապատուութեան, իր գոյութեան եւ ազատութեան համար: Այդ կը կոչուի, ինչպէս գիտէք, հայ ազատագրական չարժում, որուն արիւնոտ ճանապարհին վրայ կը բարձրանայ հերոսական կերպարը զօրավար Անդրանիկի:

Քիչ առաջ երգուածը ապացոյցն է, թէ ինչ պաշտամունք ունի մեր ժողովուրդը Անդրանիկի նկատմամբ: Ան խորհրդանիշն է դարձած հայ ազատագրական սրբազան պայքարի:

Սփիւռքի տարածքին վրայ, ինչպէս նաեւ Հայաստանի մէջ, ամենասիրելի եւ ամենաժողովրդականացած երգերէն մէկն է «Իբրեւ արծիւ սաւառնում ես» երգը: Այսօր Հայաստանի մէջ, ընտանեկան յարկերէ ներս, խնճոյքներու թէ տարբեր առիթներով, ամէն անգամ խանդավառութեամբ կ'երգուին Անդրանիկին նուիրուած երգերը, որոնք հայ ժողովուրդի զգացողութեան մէջ նուիրական ոգեկոչումներ կը հանդիսանան: Այդ երգի երաժշտութեան եւ մոգական ուժ ունեցող բառերու իմաստին ընդմէջէն, հայ ժողովուրդը ոչ միայն կը յիշէ իր հերոսական անցեալը, այլեւ տեսիլքը կ'ապրի իր ապագայ ընելիքին: Կարեւորը այն չէ, թէ ինչպէ՞ս մենք ազգովին, ներկայ պայմաններու մէջ, պիտի կարենանք չարունակել Անդրանիկի կէս թողած գործը, այլ կարեւորը այն է, որ սրբութեամբ պահենք գիտակցութիւնը, անսասան հաւատքը, թէ կու գայ օրը արդարութեան:

Այս գիտակցութեամբ կ'ապրինք մենք այսօր եւ պիտի ապրինք, թէ՛ Հայաստանի եւ թէ Սփիւռքի տարածքին վրայ: Եւ այս գիտակցութիւնն ու հաւատքը պէտք է ներշնչէք դուք ձեր զաւակներուն: Այսպէս է, որ լաւագոյն ձեւով մեր յարգանքը մատուցած պիտի ըլլանք մեր հերոսներուն, նաեւ զօրավար Անդրանիկի յիշատակին:

Թող Աստուած խաղաղութեան եւ յաւէտ լոյսի մէջ պահէ Անդրանիկի եւ բոլոր Անդրանիկներու հոգիները, որոնք զոհուեցան ազատութեան արիւնոտ ճանապարհին վրայ: Թող Աստուած մշտանորոգ ուժ եւ եռանդ պարգեւէ հայ ժողովուրդին, որպէսզի ան տակաւ զօրանայ, աճի եւ միշտ հաւատարիմ մնայ մեր հերոսներու ուխտին եւ միշտ պատրաստ չարունակելու անոնց գործը:

Այս հաւատքով է, որ կու գամ Հայաստանէն եւ այս հոգիով է, որ աղօթք կը կարդամ այսօր այստեղ:

Յիշատակն արդարոց օրհնութեամբ եղիցի»· ամէն:

ՎԱՉԳԷՆ Ա.

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՁՕՆՈՒԱԾ ՀԱՅՈՑ ԴԻՒՑԱԶՆԻՆ

Իբրեւ արծիւ սաւառնում ես լեռ ու ժայռ,
Թնդացնում ես երկինք–երկիր, տենչավառ,
Քո անունը պիտի յիշուի դարէ դար,
Հսկայ լերանք քեզ ապաստան, Անդրանի՛կ...

ՍՊԻՏԱԿ ՁԻԱՒՈՐԸ...ՓԱՐԻԶՈՒՄ

Երազիս մէջ Փարիզ մտայ՝
Ում կ'ուզէի խնկոյն գտայ.—
Քնում էր հին
Մարմարէ ձին.
Խռոված էր, բայց թէ՝ ումի՞ց...
Ի՞նչ իմանաս քար ցասումից,
Բայց նա ոչ թէ արձանացել,
Այլ հայ վշտից էր քարացել,
Հազիւ փրկել եղեռնից մութ
Հազիւ մի կէս հայ ժողովուրդ,
Հազար հողից մէկս փրկել՝
Այժմ օտար հող է ընկել...
Քարացել էր հայ եղեռնից,
Եւ յուշերի աչք ու դռնից,
Ձի հեռանում վէրքն յաւիտեան,
Արեան ծովը ողջ հայութեան,—
Էլ հողն ինչպէս թեթեւ լինի
Կրծքի վրայ հայ դիւցազնի,
Պեր-Լաշէզում
Իր Կարսն ուզում՝
Արիւնաքամ
Աճիւնն անգամ
Մռնչում է թէ՝ դեռ կը գամ...

Երազիս մէջ Փարիզ մտայ,
Ում կ'ուզէի՝ այսպէս գտայ,—
Նա մարմարէ ձին էր թամբել՝
Մռնչում էր լռութեամբ էլ,—
— Այս Պեր-Լաշէզն իմ տեղը չէ,
Գերուած հողս ինձ կը կանչէ,
Ինչպէս որդուն՝ մայրը բանտուած,
Ինձ կը կանչէ Մուշն իմ քանդուած:
Ինձ կը կանչեն շղթայավիզ
Հօր ու մօր պէս Մասիսն ու Սիս,
Սիմ ու Սրմանք, Հայկ ու Տաւրոս՝
Ոտքերու տակ դեռ բարբարոս:
Վանայ ծովս կը հառաչէ,
Սասնայ գոց դուռն ինձ կը կանչէ,

Ձիուս կարօտ յոյսը Վանայ՝
Կը կանչէ լոյսն իմ Սեւանայ:
Ինձ կը կանչեն մէջ երազիս
Մայրս՝ Արաքս, հայրս՝ Մասիս:
Հազար ու բիւրս ինձ կը կանչեն,
Այս մեռեալներն իմ բոյնը չեն,
Ինձ կը կանչէ աւեր Մասիս՝
Կը կանչէ վէրքն Հայաստանիս...
.....
Ու քարէ ձին ծառս է հանում
Օտարի պաղ պանթէոնում՝
Իր կարօտի պէս ծառացել՝
Թռչել կ'ուզէ՝ քարացած էլ...

Երազիս մէջ փարիզ մտայ՝
Անդրանիկին այսպէս գտայ,
Պեր-Լաչէզում
Սասունն ուզում՝
Թռցնում էր ձին թեւաւոր
Դէպի երազն իր հեռաւոր,
Դէպի օրոցքն իր այսահար՝
Դէպի Շաբին-Գարահիսար,—
Դէպի դաշտերն հայրենաճոխ,
Դէպի լեռներն՝ իրեն կանչող,
Դէպի Գրգուռ, դէպի Նեմրութ,
Դէպի մայր Հողդ, հայ ժողովուրդ,
Դէպի Գողթանն իր մեղեդի,
Դէպի չղթան Արարատի,
Որ կտրատէ չղթան, ուտէ,
Ազատութեամբ իր զմրուխտէ,
Դէպ' Երեւան
Ու դէպի Վան,
Թռցնում էր նժոյգը լուռ
Դէպի Զանգուն իր Սասնայ դուռ,
Դէպի փոքրիկն իր հին փրկած:
Ասպանդակում ձիուն գրկած,
Ծառս էր հանում մարմարէ ձին,
Սլանում էր՝ թուրը ձեռքին,
Հայոց փրկիչ թուրը մաքուր,
Մաքուր, ինչպէս օգնութեան քոյր:
Շանթող, ինչպէս Սասնայ ամպի
Թուր-կայծակին իր ծուռ պապի,—

Անմեղ, ինչպէս Աստուածամօր
Գրկած մանուկն ամենազօր:
Թուրն իր գլխից բարձր բռնած,
Յոյսը կեանք ու մահով խռնած,
Հեծած ճերմակն իր մարմարէ,
Ինքն էլ, ձին էլ, թուրն էլ քարէ,
Սլանում է...Յաւերժ կանգնած՝
Մռնչալուռ ու ահագնած,
Այս էլ քարի
Քանի տարի
Խռովեալ է, չի ամոքուել,
Ոչ թէ նա չի կարող պոկուել
Ինքն իր մահէ որճաքարից,
Այլ իր ձիու սմբակներից
Կախ են ընկնում, լուռ ահագնում՝
Զար Ազգերը կախ են ընկնում,
Կախ են ընկնում, որ չհասնի
Մասիսն ի վեր հայ չտեսնի...
Բայց նա նորէն ձին խթանում՝
Ժայռէ ձին էլ ծառս է հանում
Դէպի գիրկը մայր ոստանի,
Դէպի սուրբ հողն Հայաստանի,
Որ քաջատեսիչ մայր Արաքսով
Իր ճամբէն է պահում յոյսով,
Ճամբէն ճերմակ ձիաւորի,
Դէպի Մասիսն իր վիթխարի,
Այս էլ քարի
Քանի տարի,
Արծըւաթեւ թռչում է դեռ
Քարէ արծիւն հայոց անմեռ:

Երազիս մէջ Փարիզ մտայ,
Ում կ'ուզէի՝ իսկոյն գտայ,
Պեր-Լաչէզում
Սիփանն ուզում,
Թռցնում էր նժոյգը լուռ
Դէպի մի բուռն իր Սասնայ ղուռ,
Դէպի լեզուն իր մայրենի,
Դէպի աշխարհն իր հայրենի,
Եւ կայծեր է հանում, կարծես,
Ձիու խոյանքն, իր ոգու պէս,—
Ինչքան էլ չար կախ են ընկնում՝

Ինչքան էլ չար են ահագնում,
Կախ են ընկնում ինչքան էլ չար՝
Խթանում է ձին անդադար
Եօթներորդ ծուռն հայ Սասունի,
Միակ չիտակն հայ ցասումի,
Կանգ չի առնում ոչ մի վայրկեան
Իղձ-Անդրանիկն յոյսով Հայկեան,
Խթանում է ձին մարմարէ,
Որպէս կռուի մի մարգարէ՝
Պեր-Լաչէզում
Մասիսն ուզում՝
Թռցնում է ձին էլ քարէ,
Թռցնում է, որ յոյս բերէ
Իր պէս անշարժ մասիսներին,
Համբոյր բերէ հին ու նորին,
Թռցնում է նժոյգը վեհ,
Թէ՛ արեւի, թէ՛ լուսնի տակ
Թռցնում է ձին սպիտակ
Զիաւորը գրանիտէ...

.....

Երբ կը հասնի՝ Աստուած գիտէ։

Ց. ՇԻՐԱԶ

ԴԻՑԱԶՆԵՐԳՈՒԹԻՒՆ

ԱՆԴՐԱՆԿԱՑ ՍՐՈՑ ՀԱՐՈՒԱԾԸ

Համաշխարհային պատերազմին էր
Երբ դժխեմ բախտը դարձնէր աւեր,
Հայրենիքը մեր հին Հայկազնեան
Վրէժխնդրութեան թուրք վանտալական։

Զորեր թնդացին, սարեր սարսեցան,
Անփորձ հայութեան, հիմքը անսասան,
Պարուրուած բոցով, ներկուած արիւնով,
Անէացաւ ու դարձաւ փոշի հով։

Գեհէնին մէջէն ասպարէզ եկան,
Հերոսներ հին նոր, ոգւով վահազնեան,
Ցոյց տուին ուժը Արմէնեան բազկին,
Աչխարհի եւ թուրք մոլեռանդ ազգին:

Հոն էր Անդրանիկ, Արծիւն ազատեան,
Կոտրող դարբինը, չղթան բռնութեան,
Որ վազէր աջ-ձախ, որպէս բոց ահեղ,
Ջարնել, մաքրելով, ոսոխն ամէն տեղ:

Անտէր անպաշտպան Արծիւն աննկուն,
Երբ իր բանակով հասաւ Սիսեան տուն,
Հոն հանդիպեցաւ հայ բախտին դժխեմ,
Կարմիր ռազմադաշտ, թաթար ցեղին դէմ:

Ջարի, Սուլթանի, բռնութեանց ոսոխ,
Վիրաւոր Արծիւ, ոյժ անհանդուրժող,
Թափ տուաւ թեւին խըփեց ոստանին,
Թաթարի ոյժին, դիրք բռնած իր դին:

Ջարեաց փոքրագոյն թոյլ տուաւ իրեն,
Կապուիլ, կաշկանդուիլ Հայկեան բազուկէն
Երկու թիկնապահ, Ալի եւ Վէլի,
Բախտակից եղան, կապուած մին միւսի:

Հայկեան քաջերը բռնակալք տարան,
Դէպ՝ քաջաց քաջին Անդրանկայ վրան,
Կանգնեցրին զանոնք, վրանին մօտիկ,
Ցոյց տալու անոր, իշխանքն ազդեցիկ:

Յաղթողներէն մին ըսաւ պահակին.
— Դու գնա՛ լուր տուր Հայոց առիւծին,
Որ գայ մաքրելու հաչիւն հայութեան,
Պետի Թաթարին, ցեղին Մոնկոլեան:

Պահակը մերժեց խանգարել փաչին
Հանգիստը խաղաղ, լուսաչող քունին,
Վախնալով թէ նա՝ բարկութեամբը լի,
Ապտակն առաջին տայ իրա դէմքի:

Յաղթական Ջոհրապ մէկդի հրեց զայն,
Բացաւ վրանը կանգնաւ յանդիման,

Բայց չփոթ գանկով բարեւն թերացաւ,
Որուն յաջորդեց, փաչին ապտակ, լա՛ւ:

Փաչան հասկցաւ թէ ինչումն էր բան,
Որոնեց տասնոց, ձեռք զարկաւ թրան,
Դռնից դուրս թռաւ, ընթացաւ հապճեպ,
Դէպ՝ կալանաւորք, կանգ առաւ հանդէպ:

Հայ քաջք՝ քար կտրած, բարեւի կեցած,
Կ'սպասեն ահեղ, կայծակն ամպամած,
Այս ռազմաբեմին՝ քաջը քաջին ղէմ,
Թէ՝ ո՞նց պիտ՝ յանգի, վճիռը դժխեմ:

Մէկ ձեռքը թուրին, միւսը տասնոցին,
Մի քանի անգամ նա գնաց դէս դէն,
Ապա կանգ առաւ դէմ հանդիպակաց,
Թաթար պետերին, որ կային կապուած:

Քաջն որոտաց — լըսե՞ր էք երբեք,
Անդրանկայ անուն արդար վճիռն սէգ,
Վճիռն անյեղլի, սարսափ Սուլթանի,
Դարդն ու վրդովը ցարին անուանի:

Հսկան աներկիւղ, պետը Թաթարին,
Հարուստ իւր հագին, կապուստով անգին,
Դիրքով անվրդով, հասակով նոճի,
Աչքերը վառվռուն, ղէմքով չնորհալի:

Զայն փոխադարձեց ու յարեց ահա.
— Ես լաւ կը ճանչնամ Անդրանիկն հսկայ.
Ահա նըկարը, պահուած իմ գրպան,
Արժան տղամարդ, արժան իւր անուան:

Տղերք հանեցին պետին գրպանէն,
Նկարն Անդրանկայ Չէրքէզքէն հագին,
Թիֆլիզ նկարուած տարիներ առաջ,
Պետերուն ցրուած, որսալու մեր քաջ:

— Եթէ հոս է, կայ, Անդրանիկ հսկայ,
Հըրաւէր իրեն՝ ինձ ղէմ մարտի գայ,
Թողէք չղթաներս քաջը ես ցոյց տամ,
Որոշուի մարդը եւ վատն անգամ:

Մինչ լուտանք պետին, գլէր իր սահման,
Անդրանիկ կանչեց Շաւարշն մօտ իրան,
Ուզեց մէկ զարկով, սուրի հարուածով,
Գլուխն Ալիի կանգնած իւր ձախ քով:

Բարեւեց Շաւարշ, թափ տուեց թրին,
Կտրեց գլուխը կէս թողլով մէկ ղին,
Որուն յաջորդեց Անդրանկայ ապտակ,
Շաւարշայ դէմքը դարձաւ կապուտակ:

Եւ ապա կանչեց Տիգրանն Աղտեցի,
Ուզեց մէկ զարկով գլուխն Վէլիի.
Տիգրանն հարց տուեց — հարուածն իմ այժմեան
Ուղղահայեա՞ց թէ հորիզոնական:

Անդրանիկ ըսաւ — որպէս որ ցանկաս.
Իջա՛ւ Տիգրանի թուրը վերամբարձ,
Երկուքի բաժնեց Վէլին վերից վար,
Թուրին մէկ մասը անցաւ հողն ի վար:

Անդրանիկ խայտաց, համբուրեց Տիգրան,
Առողջ ու երկար կեանք մաղթեց նրան,
Ապա կանգ առաւ գլխապետին քով,
Անայլայլ դէմքը դիտեց ուշ ուշով:

—Է՛յ քաջ Մոնկոլեան, յարեց Անդրանիկ,
Ես կը ցանկամ քեզ պահել իմ մօտիկ,
Թէ՝ մնաս ինձ մօտ հլու ծառայող,
Միշտ հաւատարիմ, մոռնալով քէն, ոխ:

— Ա՛յ կեավուր Արմէն, հսկան որոտաց,
Ազգիս չըրածս, ընե՞մ ազգիդ ցած,
Թոյլ տուր թեւերս, ես քեզի ցոյց տամ,
Իբրեւ տղամարդ թէ՝ ես ի՛նչ կրնամ:

— Ուշ ես մնացեր, գոռաց Անդրանիկ,
Թէ որ ունէիր ոյժ մը ազդեցիկ,
Ինչո՞ւ կապուեցար, դու պարապ տակաւ,
Թէ՛ մարդիկներովդ, թէ՛ ուժովդ անառ:

Անդրանիկ ֆչչաց քալեց աջ ու ձախ,
Պատեանից քաշեց թուրը անխարդախ,

Փայլակեց վերեւ Մոնկոլեան գլխին,
Թռաւ գլուխը դէն, Մոնկոլը միւս դին:

Գլուխն ինկած դէն կը խօսէր գետնին,
Մինչ մարմինն ասդին կը քալէր դէս դին,
Անդրանկայ թուրը մաքրեց ճիւաղը,
Ազատագրեց Սիսեան օճաղը:

Մաքրեց պատուհասն յեղափոխութեան,
Ապահովելով ճամբան ռուսական,
Առաջադրութեամբ կապ հաստատելու
Հետ Շահումեանին, որ գործէր Պագու:

Մ. ԱՒԵՏԵԱՆ

ՏԱՂ ԱՌ ԱՆԴՐԱՆԻԿ*
(Մահուան 55-րդ Տարելիցին առիթով)

Արմենական ժողովուրդ, ազգ մը անմեղ, միատեղ
Պապենական վրայ հողին վաղուան հացն ու երազներն
Կը խըմորէր ու պատրաստ՝ հասունցած նոր սերունդին
Մըտքի, հոգւոյ եւ սըրտի սեղաններուն կը բերէր:

Ու անիծեալ օր մը երբ՝
Դաշոյններէն բռնութեան, նուռի մը պէս ան՝ հասունցած՝
Ծիրդ մէջտեղէն պայթեցաւ, խորշակներէն ջարդերու
Խըռիւ ինչպէս՝ այրեցաւ,

---

* Հայ ժողովուրդի ազգային հերոսներէն՝ Զօր. Անդրանիկի մահուան 55-րդ տարելիցին առիթով, կը հրատարակենք մեր աշխատակից Աշտիշատի քերթուածը:

Զօր. Անդրանիկ վախճանեցաւ 1927 Օգոստոս 31-ին, իր ազատագրելի հայրենիքէն տասնեակ հազարաւոր մղոններ հեռու՝ Ֆրեզնոյի մէջ: Իր աճիւնները 1928-ին փոխադրուեցան Փարիզ, Փէր Լաշէզի գերեզմանատունը, ուր անոնք կը սպասեն հայրենի հողին գիրկը ամփոփուելու օրուան:

(«Նոր Օր», Օգոստոս 31, 1982)

Հայ ռազմիկներն՝ կարմիր հունտ, վրէժի հուրով լեցուեցան։
Ու ժողովուրդ ու բանակ, հանդուրժանքի վեց դարուց
Բեռն ուսերէն թօթափած, անհաւասար կըռուի մէջ
Սարէ ի սար, ձորէ ձոր, ու դաշտերուն նետուեցան.
Սպասելով միշտ ձեռքին՝ օտարներու օգնութեան,
Որուն չուքն իսկ չերեւցաւ։

Այն ատեն դո՛ւն երեւցար, ճերմակ ձիով ու թուրով,
Անխոցելի՛ մարգարէ, ո՛վ դուն հըրաշք բընածին,
Արգանդէն իսկ դուն հերոս ու ռազմավար, Ա՛նդրանիկ։
Արշակունեաց մեր ցեղին դարաւոր յոյս կրանիթէ։
Հերոսէն վեր, սուրէն վեր՝ ԽՈՐՀՐԴԱՆԻՇ դուն եղար
Ե՛ւ ԳԱՂԱՓԱՐ, ե՛ւ ՏԵՍԻԼՔ։

Դուն հայ խըղճի նո՛ր կամար ազատութեան գմբէթով։
Առիր պատկերն ղէմքիդ վրայ դիւցազներուն մեր բոլոր
Եւ սուրբերուն մեր նախնեաց։
Եւ դուն անոնց քաջութեան՝ փայլակն աչքիդ ու սըրտիդ,
Հորիզոններ լա՛յն բացիր արշաւանքիդ քու առջեւ։

Ազամանդեայ քու կամքի սուրովն զարկի՛ր մեր հողին,
Մըխըրճեցի՛ր դարաւոր զայն վրէժին մէջ հայութեան։
Անկախութեան յոյսի տենչն բարձրացուցիր մինչ երկինք
Ու բանակըդ մղեցիր փառքի ճամբան ու մինչեւ
Անկարելին՝ կարելի՛ դարձընելու վըճիռին։

Ըմբոստութիւնն սըրբազան կը ժայթքէր երբ սըրտերէն,
Կարծես ամբողջ մեր նախնեաց դուն սիրտն առիր քեզ սընունդ
Ու վառեցար մեր վրան, ինչպէս անկէզ մորենի։

Մեզի պէ՛տք ես Անդրանիկ՝ իբրեւ Տեսիլ, Գաղափար,
Բնակէ՛ մեր մէջ, որ ըլլանք կարծըր մետաղ միաձոյլ.
Պատրաստէ՛ դուն փըրկութեան քու կէս ձգած գործերուդ
Վաղուան մեր նաւն՝ լաստ առ լաստ։

Մինչեւ գայ նո՛ր Արշալոյսն, Ազատութեան նո՛ր չունչով,
Ու հայուն նաւը ծըփայ, Մաշտոցի դրօշն իր վրան,
Ղարաբաղէն մինչեւ Վան վըրան ծովուն Հայաստա՛ն։

ԱՇՏԻՇԱՏ

ԱՆԴՐԱՆԻԿԻՆ

(Ողբացեալ բանաստեղծ Ռուբէն Որբերեան, Ամենայն Հայոց Հայրապետ Գէորգ Ե.–ի Անդրանիկի ուղղուած Կոնդակէն ազդուած ու ներշնչուած, գրած է հետեւեալ զգայուն բանաստեղծութիւնը 1927–ին:)

Մագաղաթն այս կուրծքին վրայ թող ծալլեն,
Շիրիմն ալ ոչ քար ունենայ ոչ կոթող,
Ու որպէսզի հերոսն հանգչի՛ քիչ մ'ատեն,
Բարեկամներ դագաղին վրայ նետեն թող,
Հայաստանի ափ մը հող:

Արծուի աչերն իր կիսաբա՛ց մնացին,
Պանդխտութեան, աքսորանքի մը դաժան
Չի դիմացա՛ւ սիրտը զարնող հարուածին...
Բոլորէի՛նք գէթ ճակատին չուրջ առնական,
Շաւարշանի մը չուչան:

Կայծակնաչող սուրն, — իտէալ մարմնացած,
Վրիժառու եւ մչտապէս յաղթական
Դողդոջ բազկով երկարեց Մայր Հայրենեաց,
Երբ լքումի, մոռացումի, բաժանման,
Մահուան ցուրտը նախազգաց:

Մագաղաթն այս կուրծքին վրա՛յ թող ծալլեն,
Ուր վերջին Հայրն՝ իր զաւկին փառքը վերջին
Դրոշմեց հպարտ, հեծկլտալէն, ժպտելէն,
Եւ ուր յոյսերն կը սլանան, կը թռչին,
Մեր զարաւոր անուրջին...:

Շղթայակապ չէի՛ն հեծեր այն ատեն
Մասիս, Տաւրոս, ամպածրար ալեւոր,
Կը լսէինք մեր Տիգրիսէն, Եփրատէն,
Հայ երգերու չեչտերը գոռ ու հզօր,
Արձագանգ մ'հին դրախտէն...:

Եւ յուսացի՛նք ու կը յուսանք տակաւին,
Աքսորական կտրեցինք ծովն ու ովկիան,
Ու կ'սպասենք արդարութեանն երկնային
Վերածաղկին պիտի ազատ Հայաստան,
Ամայացա՛ծ Կիլիկիան...:

Արծուի աչերն իր կիսաբաց մնացին,
Շիրմին խորէն դէպի զենիթ կը դառնան,
Ու կը յառին աստեղափառ մեր Հայկին
Կը հարցունեն թէ գիշերների բաժանման
Պիտի տեւե՞ն յաւիտեան...:

Փոթորիկներն ըլլան իրեն այցելու
Ու կայծակներ որոտան գոռ ամպերէն,
Եւ ովկիանին կոհակները մոլորուն,
Ձայրասլաց զարնուելով իրարու
Դիւցազնին քունն օրօրեն...:

Ու դուն, Նուարդ, քոյր սգաւոր հայրենեաց,
Շաւարշանի քոյրերուդ պէս փափկասուն,
Հակէ իրեն գերեզմանին մենակեաց,
Համբոյրներով արտասուքով դողդոջուն,
Փակէ աչե՛րն կիսաբաց...:

Փակէ՛ աչերն կիսաբաց,
Որ չի տեսնէ թէ ինչքան
Անարժա՛ն ենք իրեն ու սուրբ հայրենեաց,
Որ դամբանին չուրջն անգամ

Անմիութեան իժը սուլեց ու չէաց...:
Կայծակնաչող սուրն — իտէա՛լ մարմնացած,
Նոր քաջերու հզօր բազկի՛ն կ'ըսպասէ,
Առանց սուրի չի՛ք Եհովա կամ Աստուած,
Առանց անոր ու վէս կամքին պողպատէ,
Հայն անարժան է նախնեաց...:

Մագաղաթն այս կուրծքին վրայ թող ծալլեն
Շիրիմն ալ ոչ քար ունենայ ոչ կոթող,
Եւ որպէսզի հերոսն հանգչի քիչ մ'աւեն,
Բարեկամներ դագաղին վրայ նետեն թող
Հայաստանի ափ մը հող...:

22 Հոկտ., 1927, Նէօյֆի

Ռ. ՈՐԲԵՐԵԱՆ
(«Նոր Աշխարհ», Օգոստոս 28, 1971)

ՈՂՋՈՒՅՆ, ՀԱՅՈՑ ՓԵՍԱՅ՝ ԱՆԴՐԱՆԻԿԻՆ

Թէոդիկի 1923-ի «Ամէնուն Տարեցոյց»ին մէջ գտանք այս խորագրով Եդուարդ Գօլանճեանի հերքուածը, ուղիղուած ազգային հերոսին, իր երկրորդ ամուսնութեան առիթով:

Երբ դարանակալ պրկըւած ժանիք՝
Կը հսկէիր ոտքն հըպարտ սարերուն,
Ցեղիդ արիւնով մի՛չտ խօսուն՝ եռուն
Անդունդն ունէիր քեզ՝ կին, Անդրանի՛կ:

Քարէ սրնարով, ծուխին տակ, մենի՛կ,
Երբ լըքել հարկ էր ալ ամէն ուղի,
Բոցեղ ակնարկիդ տակ՝ յոյսով յըղի
Գիչերն ունէիր քեզ՝ կին, Անդրանի՛կ:

Համրած ոսկերքէդ կանգնեցա՛ւ տանիք,
Նարընջածաղի՛կ բուսաւ սրտէդ խոց.
Հէք այրիներէն ծընաւ Հա՛րսն Հայոց,
Հոգեակ մ'արդ ընծայ՝ հոգւոյդ, Անդրանի՛կ:

ԵԴՈՒԱՐԴ ԳՕԼԱՆՃԵԱՆ
(«Հայրենիք» օրաթերթ, Օգոստոս 30, 1972)

ՋՕՐ. ԱՆԴՐԱՆԻԿԻՆ
(*Մահուան 50-Ամեակի առթիւ*)

Հայոց անյաղթ ու տարաբախտ, ազատատենչ Գարիբալդի,
Հանգչում է քո աճիւնը որբ, օտար հողում Պեր-Լաչեզի,
Պոլ-Էլուարի չիրմին մօտիկ — ֆրանսական մեծ պօէտի,
Եւ տառապեալ հոգիդ արթուն՝ չիրմահողին Կոմիտասի:

Ազատութեան Պրոմեթէոս, լուռ չղթայուած ազգիդ ցաւով,
Ջխոնարհուեցիր ուռենու պէս, գլուխդ սէգ, հպարտ, վսեմ,
Զգիտէիր, թէ ինչ է մահը, մահն էր քեզանից փախչում ահով,
Անունդ վեհ՝ մահ ու սարսափ — ոսոխներիդ նենգ ու նսեմ:

Ժայռոտ սիրտդ ծով դաւերին, թոյնոտ նետն էր Աքիլլէսեան,
Եւ նժոյգդ՝ ինչպէս Պեգաս, փոթորկւում էր մարտերում գոռ,
Ազատութեան հրով այրուած ու ծարաւած ազատութեան
Դու՝ ազգային մեծ զօրավար, հայոց ազգի անվախ զինուոր:

Հայոց դատի՝ Մամիկոնեան քաջ Վարդանի ոգին էիր,
Մորմոքուած էր սիրտդ հայի, մեր ցաւերից հազարամեայ,
Եւ թնդում էր անունդ յաղթ՝ սուրբ վեհութեամբ Արարատի,
Անզուսպ բողոքն արդարութեան, լքուած երկրի քո հնամեայ:

Կեանքդ եղաւ էջ արիւնոտ, դառն մատեան ողբերգութեան,
Գրուած սեւ արիւնով հայոց, արցունքներով պանդուխտ հայի,
Թափառում էր հոգիդ ունայն, տափաստանի արծուի նման,
Աւերակներն Արդահանի, Վանի, Մուշի եւ հողն ամայի:

Իսկ դու, հեռու Պեր-Լաչեզում, Պոլ-Էլուարի չիրմի մօտ,
Հեծած ձիդ հանգչում ես, աչքերիդ մէջ վիշտ ու կարօտ,
Ազատութեան Պրոմեթէոս, մեր դիւցազն Սասնայ Դաւիթ,
Հայոց անմահ ու տարաբախտ Գարիբալդի — քաջ Անդրանիկ:

ՊԵՏՐՈՍ ՍԱՐՕՂԼԱՆԵԱՆ
(«Նոր Սերունդ», Նոյեմբեր, 1977)

ԶՕՐԱՎԱՐ ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ ԽՕՍՔԸ՝ ԻՐ ՕՏԱՐ ԴԱՄԲԱՆԻՑ

Ո՞վ իմ պաչտելի, իմ հա՛յ ժողովուրդ,
Քո զաւակն եմ ես, ծընուած քո սըրտից,
Քո արեամբ ներկուած, արցունքովդ օծուած
Քո արդար հոդից·
Մէկ խօսք ունիմ քեզ, մէկ արդար պահանջ
Այս խորթ ու օտար ցուրտ գերեզմանից:
Լըսի՛ր իմ խօսքը·—
Իմ գարուն կեանքի ծաղիկ օրերին,
Դո՛ւ մէկ ծանր խաչ դըրիր իմ ուսին:
Հինգ հարիւր տարուան քո տառապանքի,
Արիւն արցունքի ծանրը խաչն էիր այն,
Զոր ես քե՛զ համար սիրով կըրեցի:

Դո՛ւ ինձ կանչեցիր,
Դո՛ւ դըրիր ձեռքըս սուրբ վըրէժի.
Դո՛ւ բացիր դըժուար ճանապարհն ինձի:
Ու ես քո վըշտի կանչին ունկընդիր,
Անտրտունջ հոգով,
Քո տառապանքի, արիւն արցունքի
Խաչը չալակած,
Դուրս եկայ կրռուի,
Հինգ հարիւր տարի հոգիդ բըզկըտող
Թըշնամուդ դիմաց:

Կռիւն էր անգո՛ւթ, կըռիւն էր արդար,
Սասունից մինչեւ Վարագ ու Սիփան,
Մինչեւ Նեմրութ լեռ, մինչեւ Ծովասար,
Մինչեւ Մասիսը քո Արարատեան,
Միշտ պայքարեցի թըշնամուդ դիմաց,
Որ քո ճըրագըդ միշտ մընայ վառած,
Դուշման չըմարէ ծուխը երդիքիդ,
Ջըխըլէ քո սուրբ հող եւ քո սուրբ վաստակ,
Որ ազատ ապրիս դու քո հայրենի
Սուրբ երդիքի տակ:

Հայրենի լերանց ժայռերին թառած
Քո արծի՛ւն էի,
Քո արտ ու ափիդ, քո տանն ու ըրռան
Պահապանն էի:
Ես մենակ չէի,
Քո՛ կանաչ-արեւ կըտրիճ զաւակներդ
Ինձ ընկեր դարձած,
Ինձի հետ մէկտեղ, փըչոտ, արիւնոտ
Ճամբան բարձրացան:

Քեզ համար միայն, սուրբ հոգիդ համար՝
Արիւն թափեցին,
Ու իրենց արեամբ քո ազատութեան
Ճանապարհ բացին:

Ու երբոր մէկ օր,
Երբ կեանքիս արեւն իր մուտքը իջաւ,
Ու հինգ դարերի արդար վըրէժով
Ջըրդեղած սուրըս իր պատեանն մըտաւ՝
Բախտիս չար բերմամբ օտարի սեւ հողն
Իմ ոսկորներիս գերեզման դարձաւ:
Օտար հողի մէջ քամուեցաւ հոգիս,
Ու դեռ հայրենիքս տուն չըկանչեց զիս:

Օտարի համար ես չեմ պայքարած,
Օտարի համար արիւն չեմ թափած,
Քե՛զ համար եմ միայն տանջուած,
Տառապած:
Ծընուեցի մէկ օր ես իմ հայ հողից,
Հայ հողը նորէն պէտք է գըրկեր ինձ:
Ի՛նչ դըժբախտ, տըխուր, սեւ ճակատագիր,
Հայ հողի համար արիւնիլ, գոհուիլ,
Ու երթալ օտար հողի մէջ թաղուիլ...

Օտարի այս ցուրտ, տըժգոյն հողի մէջ,
Հոգիս լուռ կու լայ, կ'արտասուէ անվերջ:
Օտար հողի մէջ ինձ դըրիք գամբան,
Ու իմ կարօտած հայ սըրտի վըրայ
Դըրել էք օտար քարակերտ արձան:
Ուր իմ ոսկորներս հողիս կարօտով
Միշտ արցունք կու լան:
Ի՞նչ ընեմ ծաղիկ ու դափնեպըսակ,
Երբ սիրտըս անհուն կարօտով կու լայ
Օտար հողի տակ...

Իմ քար արձանը ջարդէ՛ք, փըշրեցէ՛ք,
Ոսկորներս առէք այս օտար հողից,
Հայրենիք տարէք:
Թաղեցէ՛ք ինձ հոն,
Իմ Մասիս սարի անուշ հովին տակ:
Ոչ արձան կ'ուզեմ, ոչ դափնեպըսակ,
Մի՛ դընէք սըրտիս եւ ոչ մի ծաղիկ,
Ես իմ հողիս մէջ,
Իմ Հայ հողիս մէջ կը նընջեմ
Խաղա՛ղ, երջանի՛կ:
Թո՛ղ որ Մասիսը իմ սըրտիս վըրայ
Շիրմաքար լինի,
Թո՛ղ Մայր Արաքսը հայրենի երգով
Իմ յաւերժական քունը օրօրի,
Թո՛ղ որ հայրենի հողի ջերմ բուրմունք
Սուրբ խունկի նըման ծրխայ իմ սըրտին,
Թո՛ղ որ ոսկորներս հալուին ու ճուլուին
Սուրբ հողի միջին՝
Իմ Հայրենիքին:

ԱՆՈՒՇ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ
(«Հայրենիք» օրաթերթ, Օգոստոս 29, 1971)

Արձանացար, բայց դարն է լուռ, Անդրանիկ,
Որպէս պատից կախուած մի թուր, Անդրանիկ,
Էլ գուսանը սարերն ի՞նչպէս տուն բերէ,
Երբ որ չկայ յոյսի մի դուռ, Անդրանիկ:

Բիբլիական բանաստեղծս գուսանուեց,
Որ պարզ երգէ հայոց տղմուտ վիշտը մեծ,—
Որ խորն գգան՝ ինչ է Մասիան հայաստեղծ,
Մասիան հայոց հողն է հանուր, Անդրանիկ:

Հայոց վշտի գլխով դարը լուռ անցաւ,—
Արձանդ հագիւ ժայռը պատռեց՝ խոյացաւ,—
Ներիր, սակայն, որ այսքան չատ ուշացաւ,
Նոր ենք գարթնում, հողն է մի բուռ, Անդրանիկ:

Ով՝ մէկ, մենք յոթ ցաւ-կրակի մէջ ենք դեռ,
Հայոց վշտի անյատակի մէջ ենք դեռ,
Փարվան դառած՝ յոյս ճրագի մէջ ենք դեռ,
Ո՞ւր է յոյսի արեւը հուր, Անդրանիկ:

Կոթողուելդ՝ գինանչան գարթօնքի...
Առանց զոհի երկիր չեն տայ ոչ ոքի,—
Դեռ թնճուկ է հայոց հարցը, իմ հոգի,
Ա՛խ, չա՛տ պիտի մնանք մի բուռ, Անդրանիկ:

Անմեղներին գթութեան քոյր եղար միշտ,
Եղեռնողին դժոխքի հուր եղար միշտ,
Շան օրն ընկան օձ ու վիշապ ամբարիշտ,
Քո անունն էլ դեռ սրբած թուր, Անդրանիկ:

Այլոց հողը գերեզման է խլողին,—
Մերը կ'ուզենք, մատաղ հայոց մեծ հողին,
Մեծ Հայաստանն ի՞նչպէս թողնենք ոսոխին,
Երբ նեղւում ենք՝ նորն է մի բուռ, Անդրանիկ:

Ինձ ասում են՝ համբերէ, որ համ բերէ,
Տեղս նեղ է, նեղուողն ի՞նչպէս համբերէ,
Անգօրք ազգը իր հողն ինչո՞վ տուն բերէ,—
Ջէ, չի անցնի գարթօնքը գուր, Անդրանիկ:

Ցաւս նրան՝ ով չի հային հաւանում,
Ինչի տեղեակ ես քո թուրն եմ գաւանում,
Կ'արձանանանք դեռ Անիում ու Վանում,
Սրբավայր է արձանդ կուռ, Անդրանիկ:

Ց. ՇԻՐԱԶ

ԱՆԴՐԱՆԻԿԻՆ

Ազգային Հերոս

Դարերով գերուած արնաներկ հողի կուրծքին տակ եռուն
Տենդով ծնար դուն.
Ոսոխի դաժան գահին դէմ ցցուող արդար վրէժի
կիրքով ծնար դուն.
Հուրի, կեղեքման, քանդում–թալանի մութ գիշերին մէջ,
Սուգի պատմութեան մեր խաւարակուռ երկինքը պատռող
Շանթով ծնար դուն:

Հանդերու պահակ, սեպ ու սիպտակածծ լեռներու իշխան.—
Թռար արծուի պէս.
Մարդակերպ գայլին, մարդ–ուրուրներու գիշատիչ ճանկին
Զարկիր արծուի պէս.
Հերոսներու թա՛գ ու դիւցազնական առասպել մ'իրեւ.
Մեծ երազին տուիր խոյա՛նք, բո՛ց,– աչքերդ անքթիթ
Անցա՛ր արծուի պէս:

Սուտին, կեղծիքին, նիւթի պաշտանքին ճահիճը ժահրոտ
Զղպա՛ւ քեզի,

Թշնամի գնդակ, սուր ու եաթաղան. նենգութեանց մատներ
Զղպա՛ն քեզի.

Կը կերտուի քանդակ, կ՚երգուին տաղեր, ու Աստուածն Հայոց

Կը հսկէ վերեւ որպէսզի երբե՛ք ժանգ ու մոռացում
Զղպի՛ն քեզի:

* * *

Աստղերու լոյսով,
Պատմութեան լոյսով,
Մեսրոպեան հանճար
Տառերո՛ւն լոյսով

Յուշատօ՛ն է այս:

Անունդ ռազմերգ,
– Ոգեղինացա՛ծ –
Մեզ կռուի՛ն տանող
Յոյզերուն լոյսով

Ցնծատօ՛ն է այս:

Լոս Անճելըս

ԱԼԵՔ ԳԼՃԵԱՆ

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

ԳԻՐՔԵՐ

Աբովեան, Խաչատուր, Վէրք Հայաստանի, *Երեւան*, 1981:

Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն Հայոց, *Թիֆլիս*, 1914:

Ալպոյաճեան, Արշակ, Քննական Ակնարկներ, *Գահիրէ*, 1952:

Ակնունի, Է., Դէպի Երկիր, *Պոսթոն*, 1911:

Aknouni, Edouard, *Political Persecution, Armenian Prisoners of the Caucasus* (A Page of the Tzar's Persecution), New York, 1911 (See, "The Armenian Review", December, 1979).

Ահարոնեան, Ա., (*Ղարիպ*), Ազատութեան Ճանապարհին, *Կ. Պոլիս*, 1908:

Ահարոնեան, Գերսամ, Մեծ Երազի Ճամբուն Վրայ, *Պէյրութ*, 1964:

Ահարոնեան, Գերսամ, Թոփալեան, Նազարէթ, Յուշամատեան Մեծ Եղեռնի, 1915–1965, *Պէյրութ*, 1965:

Ահարոնեան Վարդգէս, Անդրանիկ, Մարդը եւ Ռազմիկը, *Պոսթոն*, 1957:

Ազայեան, Մ. Պ. Հայ ժողովուրդի Ազատագրական Պայքարի Պատմութիւնից, *Երեւան*, 1976:

Աճէմեան, Լ., Յուշեր Արմենակ Եկարեանէ, *Գահիրէ*, 1947:

Ամիրխանեան, Արամ, Ռուս եւ Թուրք Զինադադարը, *Ժրեզնօ*, 1921:

Անդրէասեան, Անդրանիկ, Մեր Գաղափարն ու Գործը, *Բ. Տպագր.*, *Պոսթոն*, 1979:

Andonian, Aram, *The Memoirs of Naim Bey*, Boston, 1965.

Ապստամբ Սասունը, *Հրատ. Եւրոպայի Հայ Ուսանողական Միութեան, Ժընեւ*, 1903:

Արամ, Մահուան Ցիսնամեակին Առիթով, *Հրատ. Հ. Յ. Դաշնակցութեան, Պէյրութ*, 1969:

Արշակունի, Ա., Տարօն-Սասուն, *Հալէպ*, 1928:

Աւագեան, Յ., Յովնանեան, Պ., Գոհարներ Հայ Գրականութեան, *Պոսթոն*, 1916:

Avakian, Linda, *The Cross and the Crescent*, Los Angeles, 1965.

Աւետեան, Տեղակալ Մ., Հայ Ազատագրական Ազգայինն Ցիսնամեայ (1870–1920) Յուշամատեան եւ Զօր. Անդրանիկ, *Փարիզ*, 1954:

Բաղալեան, Խ. Հ., Հայաստանը Ռուս-Թրքական Պատերազմում, *Երեւան*, 1959:

Բզէեան, Սարգիս եւ Միսաք, Հարազատ Պատմութիւն Տարօնոյ (*խմբագրեց Ազան Տարօնեցի*), *Գահիրէ*, 1962:

Բիւրատ, Սմբատ, Արեւելեան Խնդիր եւ Հայկական Հարց, *Կ. Պոլիս*, 1919:

Գանգրունի, Հրանդ, Հայ Յեղափոխութիւնը Օսմանեան Բռնատիրութեան Դէմ, *Պէյրութ*, 1973:
Գիւզալեան, Գ., Պատմական Խնդիրներ, *Պէյրութ*, 1937:
Գուտուլեան, Գ., Զօր. Անդրանիկ եւ իր Պատերազմները, *Բ. Տպ. Պէյրութ*, 1929:
Գուտուլեան, Գր. Գ., Զէյթունի Զայնը, *Պէյրութ*:

Դարբինեան, Արտակ, Հայ Ազատագրական Շարժման Օրերէն, *Բ. Տպագր.*, *Պոսթոն*, 1979:

Եազըճեան, Գուրգէն, Ապտիւլ Համիտ Բ., Կարմիր Սուլթանը, *Պէյրութ*, 1980:
Եափուճեան, Աւետիս, Եւ Վերածնաւ Հայ Ժողովուրդը Հուրէն ու Սուրէն, Գահիրէ, 1971:
Եափուճեան, Աւետիս, Հայ Ժողովուրդի Անկախութեան Պայքարը Կիլիկիոյ մէջ, 1919–1921, *Բ. Մաս*, *Գահիրէ*, 1977:
Եափուճեան, Աւետիս, Հայաստանի Հանրապետութեան Քաղաքական, Զինուորական, Տնտեսական, Ընկերային Կացութիւնը, *Գահիրէ*, 1972:
Եափուճեան, Աւետիս, Մեծ Եղեռնը Օտար Մտաւորականութեան Գնահատումով, Համառօտ Մատենագիտութիւն Մեծ Եղեռնի Մասին (*Օտար Հեղինակներ*), *Պատրաստեց՝ Տիգրան Գէորգեան*, *Գահիրէ*, 1980:
Եափուճեան, Աւետիս, Պաֆուի Հերոսամարտը եւ Անոր Պարտութեան Պատասխանատուները, *Գահիրէ*, 1973:
Երամեան, Համբարձում, Յուշարձան Վան-Վասպուրականի, *Ա. եւ Բ. Հատորներ*, *Ադեքսանդրիա*, 1929:

Զօր. Անդրանիկ կը Խօսի, *Փարիզ*, 1921:
Զօր. Անդրանիկ կը Խօսի եւ Յաւելեալ Յօդուածներ, *Լոս Անճելըս*, 1974:
Զօր. Անդրանիկ, Մարտական Հրահանգներ, 1906:
Զօր. Անդրանիկի Կովկասեան Ճակատի Պատմական Օրագրութիւնը, 1914–1917, *Օրագրուած Զօրավարին Թիկնապահ Զինուորէն*, *Պոսթոն*, 1924:

Tarbassian, Hratch A., *Erzerum (Garin): Its Armenian Traditions and History*, 1975.
Թամրազեան, Հր. Սիամանթօ, *Երեւան*, 1969:
Թառոյեան, Կ. Ժողովրդական Շարժումները Սասունում, 1890–1894, *Երեւան*, 1966:
Թերլեմեզեան, Տաճատ, Ազատութեան Արշալոյսին, *Թիֆլիս*, 1913:

Թէհլիրեան Արդարահատոյցը, *Հրատ. Հ.Յ.Դ.*, *Պէյրութ*, 1981:
Թէրզիպաշեան, Աւետիս, Անդրանիկ, *Փարիզ*, 1942:
Թէրզիպաշեան, Աւետիս, Նուպար, *Փարիզ*, 1939:
Թիւթիւնճեան, Լեւոն, Յուշեր, վաւերագրական Իրողութիւններ Արիաւիրճի ու Ազատագրման Պայքարի Տարիներէն, *Պէյրութ*, 1975:
Թուրիկեան, Միհրան, Քղիի Ճակատի Դէպքերը, *Պէյրութ*, 1926:
Թուրչեան, Հ. Գ., Սարտարապատի Հերոսամարտը, *Երեւան*, 1969:
Trumpener, Ulrich, *Germany and the Ottoman Empire 1914-1918*, Princeton, Univ. Press, 1968.

Trotsky, Leon, *The Balkan Wars, ("Antranik and his Troop")*, Pathfinder Press, New York, 1980, p. 247.
Լազեան, Գաբրիէլ, Հայաստան եւ Հայ Դատը (*Վաւերագրեր*), *Գահիրէ*, 1946:
Լազեան, Գաբրիէլ, Հայաստան եւ Հայ Դատը ըստ Դաշնագրերի, *Գահիրէ*, 1942:
Լազեան, Գաբրիէլ, Յեղափոխական Դէմքեր, *Գահիրէ*, 1945:
Լէօ, Երկերի ժողովածու, *Հատոր Գ.*, *Երեւան*, 1969:
Լէօ, Թրքահայ Յեղափոխութեան Գաղափարաբանութիւնը, *Հա. Բ.*, *Փարիզ*, 1935:
Լիւլէճեան, Լեւոն, Անդրանիկի Բերնով Առաքելոց Վանքի Կռիւը եւ Խալիլ Պէկի Սպանութիւնը, *Պէյրութ*, 1966:

Խատիսեան, Ալ., Հայաստանի Հանրապետութեան Ծագումն ու Զարգացումը, *Բ. Տպագր. Պէյրութ*, 1968:
Խօճասարեան, Հայկ, Խարկանիֆ Մայիս 28-ի Անկախութեան եւ Եռագոյն Դրօշի Շուրջ, *Պոսթոն*, 1933:

Ծոցիկեան, Ա. Մ., Արեւմտահայ Աշխարհ, *Նիւ Եորք*, 1947:

Կապուտիկեան, Սիլվա, Քարաւանները Դեռ Քայլում են, *Հատոր Բ.*, *Երեւան*, 1963:
Կարնոյ Յիշատակին, *Հ.Յ.Դ. Ազատ Տպարան*, *Վիեննա*, 1896:
Կէօրկիզեան, Վեր. Ա. Ա., Վասպուրականի Հերոսամարտը, *Պէյրութ*, 1965:
Կիտուր, Արսէն, Պատմութիւն Ս. Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութեան, 1887-1962:
Կիրակոսեան, Ջոն, Առաջին Համաշխարհային Պատերազմն ու Արեւմտահայութիւնը, *Երեւան*, 1967:
Կիրակոսեան, Ջոն, Բուրժուական Դիւանագիտութիւնը եւ Հայաստանը, *Երեւան*, 1980:

Կիպընգ, Հըրպըրթ Էտըմգ, Ժամանակակից Պատմութեան Սեւագոյն էջը, Յառաջաբան Տր. Յ. Թիրեաքեանի, Թարգմանեցին Ա. Սագաթէլեան եւ Յ. Մօրեան, Նիւ Եորք, 1916։
Guttman, Joseph, *The Beginnings of Genocide*, Boston, 1965.
Կիւրլէքեան, Վեր. Յ., Չնահանջենք Այլ Ճակատինք, Թորոնթօ, 1969։
Gurlekian, Rev. H. *Christ's Religion*... and *The Armenians Really Alive*, Chicago, 1974.
Greene, Frederick Davis, *Armenian Massacres or the Sword of Mohammed*, American Oxford Publishing Co., 1896.

Հայկազ, Արամ, Շապին Գարահիսար եւ իր Հերոսամարտը, Պէյրութ, 1957։
Հայկական Հարցը Խաղաղութեան Ժողովի Առջեւ, Պոսթոն։
Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, Երեւան, Թիւ 2։
Հաշուետուութիւն Մանչեսթըրի Հայ Փախստականական Ֆրնտի, Վենետիկ, 1922։
Հովհաննիսեան, Ռ. Փ., Արեւմտահայ Ազգային-Ազատագրական Շարժումները եւ Կարինի «Պաշտպան Հայրենեաց» Կազմակերպութիւնը, Երեւան, 1965։

Մալումեան, Խ., Մտքի Մշակը (Գր. Արծրունի), Թիֆլիս, 1890։
Մանտելշթամ, Անտրէ, Երիտասարդ Թուրքերը Պատերազմէն Առաջ, Կ. Պոլիս, 1919։
Մարկոսեան, Ս., Արեւմտահայութեան Վիճակը 19-րդ Դ. Վերջերին Խմբագրութեամբ Փրոֆ. Երուանդ Սարգսեանի), Երեւան, 1968։
Մարմարեան, Արսէն (Վահան Թոթովենց), Զօր. Անդրանիկ եւ իր Պատերազմները, Կ. Պոլիս, 1920։
Մարտիրոսեան, Լ., Կեանքի մը Ալպոմը, Պէյրութ, 1959։
Մ. Ե., Ընկերվարութիւն եւ Հայ Ընկերվարականները, Գահիրէ, 1910։
Միհրանեան, Ա., Ինչպէ՞ս Պէտք է Գրաւել Թրքահայաստանը (Զօր. Անդրանիկի Կարծիքը), Կ. Պոլիս, 1921։
Մշեցի, Մեսրոպ, Տարօնահամ, Գահիրէ, 1961։
Մուշեղ Արքեպիսկոպոս, Հայկական Մղձաւանջը, Գահիրէ, 1954։
Մսըրլեան, Զաւէն, Երեք Դաշնագիրներ (Ալեքսանդրապոլի, Մոսկուայի եւ Կարսի Դաշնագիրները, 1920-1921 թթ.), Պէյրութ, 1979։
Մսըրլեան, Զաւէն, Հայկական Հարցի Մասին, Պէյրութ, 1978։

Յայտարարագիր Օսմանեան Կայսրութեան Ընդդիմադիր Տարրերու Կօնգրէին, Գումարուած Եւրոպայի մէջ (27–29 Դեկտ. 1907), *Հրատ. «Դրօշակ»ի, Ժընեւ*, 1907:
Ցեղափոխական Ալպում, *Հալէպ*:
Ցեղափոխական Ալպում, *Պէյրութ*, 1962, *Թիւ* 3:
Hovannisian, Richard G., *Armenia on the Road to Independence, 1918*, Barkeley and Los Angeles, 1969.
Hovannisian, Richard G., *The Republic of Armenia*, Vol. I, The First Year 1918-1919, Berkeley, Los Angeles, London, 1971.
Hovannisian, Richard G., *The Republic of Armenia*, Vo. II, 1919-1920, Berkeley, Los Angeles, London, 1982.
Յովհաննէսեան, Հայր Վահան, Պատմութիւն Հայոց, *Հ. Հատոր, Վէնետիկ*, 1958:
Յովսէփեան, Տ. Տ. Գարեգին Ս. Արքեպս. Կիլիկիոյ Կաթողիկոս, Կեանքիս Ամենադժբախտ Օրը (Կարսի Անկումը), *Գահիրէ*, 1945:
Յուշապատում Հ.Յ.Դաշնակցութեան, 1890–1950, *Պոսթոն*, 1950:

Նազլեան, Յովհ. Արք. Յուշեր, *Ա. Հատոր, Պէյրութ*, 1960:
Nalbandian, Louise, *The Armenian Revol. Movement*, Los Angeles, 1963.
Ներսիսեան, Մ. Գ., Հայ ժողովրդի Ազատագրական Պայքարը Թրքական Բռնատիրութեան Դէմ, 1850–1870 թթ., *Երեւան*, 1955:
Նժդեհ, Գ., Էջեր Իմ Օրագրէն, *Գահիրէ*, 1924:
Նչկեան, Յ. Մ., Առաջին Կայծերը, Էջ մը Կարնոյ Ջարթօնիէն, *Պոսթոն*, 1930:
Նշմար Շահան Նաթալիէն, *Հրատ. Յորելինական Կեդր. Յանձնախումբի, Պոսթոն*, 1953:
Նորեան, Ա., Դրուագներ Հ.Յ.Դաշնակցութեան Գործունէութիւնից, *Ա. Տասնամեակ, Պոսթոն*, 1917:
Northrop, Henry Davenport, *The Mohammedan Reign of Terror in Armenia*, American Oxford Publishing Co., 1896.

Շահազիզ, Սմբատ, Երկեր, *Երեւան*, 1961:
Շահան, Ալեքսանդրապոլի Դաշնագրէն 1930-ի Կովկասեան Ապստամբութիւնները, *Մարսիլիա*, 1935:
Շահան, «Վերստին Ցաւելուած», Ալեքսանդրապոլի Դաշնագրի «Ի՞նչպէս»ն ու «Ինչո՞ւ»ն, *Պոսթոն*, 1955:
Շահնուր, Շահան, Բաց Տումարը, *Մատենաշար «Յառաջ»*, 1971:
Շահպազեան, Մովսէս, Հայ Կամաւորական Շարժումը Առաջին Աշխարհամարտին, 1917–1920, *Պէյրութ*, 1965:

Շէրենց, Գ. Գ., Ալբուն Դէրէսի կամ Մի Գիշեր Բաղէշի Բանտում, *Թիֆլիս*, 1910:
Շորվօղլեան, Արամ, Արամ Պէկ Զոլագեան, *Պէյրութ*, 1980:

Որբունի, Մ., Պօղոս Փաշա Նուպար Ինչո՞ւ Ձտորագրեց Հաշտութեան Դաշնագիրը, *Կ. Պոլիս*, 1920:
Walker, Christopher J., *Armenia, The Survival of a Nation*, New York, 1980.
Ուտէացի, Քաղաքական Մահափորձ մը Երեւանի մէջ (*Հայաստանի Հանրապետութեան Ելեւմտական Նախարար Մ. Կարճիկեան Ինչպէս Սպաննուեցաւ*), *Կ. Պոլիս*, 1920:

Զարըգ, Ղազար, Կարիճապատում, *Պէյրութ*, 1957:
Զերազ, Մինաս, Ազգային Խնդիրներ, *Փարիզ*, 1927:
Զիլինկիրեան, Եղիշէ Եպս., Յիշատակներ Բաղէշի Առաջնորդարանէս, *Բ. Տպագր.*, *Երուսաղէմ*, 1925:
Զորմիսեան, Լեւոն, Կեանքի մը Ալպոմը, *Պէյրութ*, 1959:
Զորմիսեան, Լեւոն, Համապատկեր Արեւմտահայ Մէկ Դարու Պատմութեան, *Բ. Հատոր*, 1878–1909, *Պէյրութ*, 1974:
Զորմիսեան, Լեւոն, Համապատկեր Արեւելահայերու Ժամանակակից Պատմութեան, *Ե. Հատոր*, *Պէյրութ*, 1979:

Baliozian, Ara, *The Armenians, Their History and Culture*, New York, 1980.
Պապիկեան, Յակոբ, Ատանայի Եղեռնը, *Հայացուց՝ Յակոբ Սարգիսեան*, *Կ. Պոլիս*, 1919:
Պատկանեան, Ռափայէլ, Ազատութեան Երգեր, *Ժընեւ*, 1903:
Պատկանեան, Ռափայէլ, Երկեր, *Երեւան*, 1955:
Պատկերազարդ Պատմութիւն Հայոց, *Կ. Պոլիս*, 1911:
Պարթեւեան, Սուրէն, Ողջո՛յն, Ազատարար «Բեռի»ին, *Գահիրէ*, 1914:
Պարթեւեան, Սուրէն, Կիլիկիոյ Արհաւիրքը, *Պոսթոն*, 1980:
Պարսամեան, Փրոֆ. Վ. Ա., Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն, *Հատոր* 3, *Երեւան*, 1967:
Պարսամեան, Վ. Ա., Յարութիւնեան, Շ. Ռ., Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն, *Երեւան*, 1979:
Պէշիկթաշլեան, Նշան, Լուսաբերդ, *Փարիզ*:
Boyajian, Dickran H., *The Case for a Forgotten Genocide*, New Jersey, 1972.
Bournoutian, George A., *Eastern Armenia in the Last Decades of Persian Rule, 1808-1828*, Malibu, Calif. 1982.
Պօղոսեան, Ա. Մ., Սոցիալ-Տնտեսական Հարաբերութիւնները Կարսի Մարզում, 1878–1920, *Երեւան*, 1961:

Ռուբէն, Հայ Յեղափոխականի մը Յիշատակները, *Հատոր* 2, *Պէյրութ*, 1973:
Ռուբէն, Հայ Յեղափոխականի մը Յիշատակները, *Հտ.* 3, *Բ. Տպ.*, *Պէյրութ*, 1974:
Ռուբէն, Հայ Յեղափոխականի մը Յիշատակները, *Հտ.* 4, *Բ. Տպ.*, *Պէյրութ*, 1975:
Ռուբէն, Հայ-Թրքական Կնճիռը, *Գահիրէ*, 1924:
Ռուբէն, Հայաստան, Միջցամաքային Ուղիների Վրայ, *Պոսթոն*, 1948:
Ռիֆաթ, Մելման Զադէ, Օսմանեան Յեղափոխութեան Մութ Մալֆերը, *Պէյրութ*, 1968:

Սապահ-Գիւլեան, Ս., Պատասխանատուները, *Փրաւիտենս*, 1916:
Սասունի, Կ., Ապրիլեան Եղեռնը Քննական Ակնոցով, *Փարիզ*, 1931:
Սասունի, Կ., Պատմութիւն Տարօնի Աշխարհի, *Պէյրութ*, 1957:
Սարաֆեան, Գէորգ Ա., Պատմութիւն Այնթապի Հայոց, *Լոս Անճելըս*, 1953:
Սարգսեան, Ե. Ղ., Թուրքիան եւ Նրա Նուաճողական Քաղաքականութիւնը Անդրկովկասում, 1914–1918, *Երեւան*, 1964:
Սեւեօպօ, Շ., Համառօտ Պատմութիւն Քաղաքակրթութեան, Հայկական Խնդրին Ծագումը, *Թարգմանեց Մեսրոպ Նուպարեան, Թիֆլիս*, 1909:
Սեպուհ, Դրուագներ Սասունի Կռիւներէն, *Կ. Պոլիս*, 1910:
Սեպուհ, Էջեր Իմ Յուշերէն, *Հտ. Ա.*, *Պոսթոն*, 1925:
Սեպուհ, Էջեր Իմ Յուշերէն, *Հտ. Բ.*, *Պոսթոն*, 1929:
Սերոբեան, Մ., Հայաստանի Անկախութեան Առիթով, *Գահիրէ*, 1950:
Սերոբեան, Մ., Մեր Պայքարը Հայ Ազատագրական Ուղիով, *Գահիրէ*, 1948:
Սիմոնեան, Սիմոն, Լեռ եւ Ձակատագիր, *Պէյրութ*, 1972:
Սիրվարդ, «Մեծն Մուրատ» (*Համբարձում Պոյաճեան*), *Ֆիլատելֆիա*, 1955:
Սիւրմէնեան, Գ., Երգնկա, *Գահիրէ*, 1947:
St. Thadei Vank, Milan, 1971.
Suny, Ronald Grigor, *The Baku Commune, 1917-1918*, Princeton Univ. Press, 1972.
Svajian, Dr. Stephen G., *A. Trip Through Historic Armenia*, New York, 1947.

Վասպուրական, *Հրատ. Վասպուրականի Հայրենակցական Միութեան-Թաւրիզ, Վենետիկ*, 1930:

Վարանդեան, Մ., Հայկական Շարժման Նախապատմութիւն, *Հտ. Ա., Ժընեւ*, 1912:
Վարանդեան, Մ., Հայկական Շարժման Նախապատմութիւն, *Հտ. Բ. Ժընեւ*, 1914:
Վարանդեան, Մ., Հ·Յ·Դաշնակցութեան Պատմութիւն, *Հտ. Ա.*, *Պարիզ*, 1932:
Վարանդեան, Մ., Մուրատ, *Պոսթոն*, 1931:
Վարանդեան, Մ., Վերածնուող Հայրենիքը եւ Մեր Դերը, *Ժընեւ*, 1910:
Վարդան, Լեւոն, Թող Թուրքը Խօսի, *Պէյրութ*, 1975:
Վարդան, Լեւոն, Ժամանակագրութիւն Հայկական Տասնհինգի, 1915–1923, *Պէյրութ*, 1975:
Վարդան, Լեւոն, Հայկական Տասնհինգը եւ Հայերու Լիբեալ Գոյբերը, *Պէյրութ*, 1970:
Վարդանեան, Հ. Գ., Արեւմտահայերի Ազատագրութեան Հարցը, *Երեւան*, 1967:
Varjabedian, Hermine Dr. D., *The Great 4, Mesrob, Komidas, Antranik, Toramanian,* Beirut, 1969.
Վարժապետեան, Մամիկոն, Ցուշիկի Զէյթունի, *Մարզուան*, 1912:
Վեհապետեան, Թորգոմ, Լուսարձակ, *Բ. Գիրք, Պէյրութ*, 1982:
Վրացեան, Մ., Անկախ եւ Միացեալ Հայաստան, *Պոսթոն*, 1920:
Վրացեան, Մ., Կեանքի Ուղիներով, *Գահիրէ*, 1955:
Վրացեան, Մ., Կեանքի Ուղիներով, *Գ. Հատոր, Պէյրութ*, 1963:
Վրացեան, Մ., Կեանքի Ուղիներով, *Դ. Հատոր, Պէյրութ*, 1965:
Վրացեան, Մ., Հ·Յ·Դ· Վաթսունամեակ (1890–1950), *Պոսթոն*, 1950:
Վրացեան, Մ., Հայաստանի Հանրապետութիւն, *Բ. Տպագր.*, *Պէյրութ*, 1958:
Վրացեան, Մ., Հայաստանը Բոլշեւիկեան Մուրճի եւ Թրքական Սալի Միջեւ, *Բ. Տպագր.*, *Պէյրութ*, 1953:

Տասնապետեան, Հրաչ, Նիւթեր Հ·Յ·Դաշնակցութեան Պատմութեան Համար, *Հտ. 3, Պէյրութ*:
Տարօնեցի, Ազան, Պատասխանատուները Տարօնի Եղեռնին, *Սան Ֆրանսիսքօ*, 1966:
Տեփոյեան, Պ. Յ., Միհրան Տամատեան, 1863–1945, *Գահիրէ*, 1956:
Տէր Մովսէսեան, Հ. Մ., Պատմութիւն Հայոց, *Վենետիկ*, 1922:
Տէօվլէթեան, Սարգիս Խ., Ցուշեր Շապին Գարահիսարէն, *Փարիզ*, 1954:
Տիրան, Արսէն, Մխօ–Շահէն Սէֆէրեան, *Պոսթոն*, 1903:

Րաֆֆի, Երկերի Ժողովածու, *Հտ. 3, Զալալեդդ՛ ւ, Երեւան*, 1962:

Րաֆֆի, (*Յակոբ Մելիք-Յակոբեան*), Երկերի ժողովածու, *Հատոր* 4, Կայծեր, *Ա.*, *Երեւան*, 1963:

Փափազեան, Վահան, Իմ Յուշերը, *Ա. Հատոր*, *Պոսթոն*, 1950:
Փափազեան, Վահան, Իմ Յուշերը, *Բ. Հատոր*, *Պէյրութ*, 1952:
Փափազեան, Վահան, Իմ Յուշերը, *Գ. Հատոր*, *Գահիրէ*, 1957:
Փիրանեան, Նազարէթ, Դրուագներ Փախստական Կեանքէ, *Պոսթոն*, 1924:

Քաջազնունի, Յովհ., Հ·Յ·Դաշնակցութիւնը Անելիք Զուռի Այլեւս, *Գահիրէ*, 1954:
Քաջունի, Եղիչէ, Ժեներալ Անդրանիկ, Հայկական առաւծին Հարուածող Զօրամասը, *Պոսթոն*, 1921:
Kayakoff, Jacques, *The Battle of Sardarabad*, Paris, 1953.
Kerr, Stanley E., *The Lions of Marash*, Albany, N. Y., 1973.
Kurkjian, Vahan M., *A History of Armenia*, New York, 1964.

ՀԱՅ ԿԱՄ ՕՏԱՐ ՄԱՄՈՒԼԷ ՓԱՂՈՒԱԾ ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ահարոնեան, Ա., «*Հայրենիք*» *Օրաթերթ*, *Օգոստոս* 30, 1973:
Ահարոնեան, Կ. Ա., Յուշեր Ռ. Զարդարեանէն, (*«Հայրենիք» Ամսագիր*, *Օգոստ.* 1958):
Աղբալեան, Նիկոլ, *Ճառ խօսուած Գահիրէ, Անդրանիկի Մահուան Առթիւ* (*Կարօն, Թերթի ինքնուրոյնը անյայտ*):
Անդրանիկ (*Տես «Պայքար» Օրաթերթ*, *Օգոստոս* 31, 1978):
Անդրանիկի Սուրը Երեւանի Պետական Թանգարանում (*Տես «Հայրենիք» Օրաթերթ*, *Օգոստոս* 29, 1971):
Անդրէասեան, Անդրանիկ, Անդրանիկ, Հայ ժողովուրդի Ազատութեան Մարտիկ, (*Տես «Նոր Օր»*, *Եռօրեայ*, *Օգոստ.* 31, 1982):
Ա. Զօպանեանի Բանախօսութիւնը Անդրանիկի Մասին (*Տես «Ապագայ» Շաբաթաթերթ*, *Մոնթրէալ*, 1, *Սեպտեմբեր* 1979):
Արամի Կոչը, (*Տես «Ասպարէզ» Օրաթերթ*, *Լոս Անճելըս*, *Մայիս* 28, 1980):
Աստուածատրեան, Ա., Սողոմոն Թէհլիրեանի Մահուան Առթիւ (*Տես «Հայրենիք» Ամսագիր*, *Պոսթոն*, *Դեկտ.*– 1960):
"Ararat" Summer, 1971, (See "The Independent", March 27, 1920).
Արամեան, Փրոֆ. Հայկ Ա., Զօր. Անդրանիկ Փարիզի մէջ, *«Պայքար» Տարեգիրք*, 1961:

Բրուտեան, Վ., Պետականութեան Տօնը, (*«Հայրենիք» Օրաթերթ*, *Մայիս* 28, 1981):

Գալայճեան, *Արայ*, Վարդապետարան Հայաստանի Ազատութեան (*Տես «Պայքար» Շաբաթաթերթ*, *Հոկտ.* 16, 1982):
Գասպարեան, *Ալբերտ*, Թող Լինի Տուն Թանգարան (*Տես «Նոր Աշխարհ» Շաբաթաթերթ*, *Նիւ Եորք*, *Օգոստ.* 28, 1971):
Գէորգեան, *Ս.*, Լեռնային Ղարաբաղ (*«Պայքար» Օրաթերթ*, *Փետր.* 24, 1979):
Գրիգորեան, *Տոքթ. Գր.*, Ամերիկահայերու Մասնակցութիւնը Կովկասի Կամաւորական Շարժման, (*«Պայքար» Շաբաթաթերթ*, *Դեկտ.* 25, 1982):
Գրիգորեան, *Գրիգոր*, Դարձեալ Ղարաբաղ (*Տես «Պայքար» Օրաթերթ*, *Մարտ* 20, 1981):

Դոկտ. Յ. Անասեանի Կարծիքը Զօր. Անդրանիկի Նկատմամբ Գործուած Պատմական Անարդարութեան Մասին (*Տես «Նոր Օր» Եռօրեայ*; *Սեպտ.* 23, 1980):
Դրոյի Վկայութիւնները *«Անդրանիկ Երեւանի Վրայ Կը Քալէ»* Նիւթին Շուրջ (*Տես «Հայրենիք» Օրաթերթ*, *Նոյեմբ.* 29, 1978):

Երրորդութիւնը (*Տես «Հայրենիք» Օրաթերթ*, *Հոկտ.* 18, 1980):
Եղիայեան, *Բիւզանդ*, Արեւմտահայ Դատը Անձատողական Չէր՝ Բարեկարգչական Էր (*Տես «Հայրենիք» Օրաթերթ*, *Հոկտ.* 18, 1980):

Զարդարեան, *Հրաչ*, Անդրանիկը Պոլիս (*Տես «Լրաբեր» Շաբաթաթերթ*, *Լոս Անճելըս*, *Նոյեմ.* 22, *Դեկտ.* 13 *եւ* 20, 1980, *Յուն.* 3 *եւ* 10, 1981):
Զօր. Սիլիկեանի Կոչը (*Տես «Նոր Սերունդ» Ամսաթերթ*, *Լոս Անճելըս*, *Մայիս* 1979):

Թաթէոսեան, *Սամսոն*, Դիլմանի Ձակատամարտը (*Տես* Վասպուրական, *Հրատ. Վասպուրականի Հայրենակցական Միութեան - Թաւրիզ*, *Վենետիկ*, 1930):
Թերլեմեզեան, *Տաճատ*, Զօր. Սմբատի Մասին (*Տես «Հայրենիք» Օրաթերթ*, *Օգոստ.* 20, 1980):
Թերլեմեզեան, *Տաճատ*, Ճշդում մը «Զինամթերքի Թափանցման» Առթիւ» (*Տես «Հայրենիք» Օրաթերթ*, *Հոկտ.* 9 *եւ* 10, 1980):
Թէքէեան, *Վահան*, Անդրանիկ (*Տես Խմբագրական «Արեւ» Օրաթերթի*, *Գահիրէ*, 17 *Սեպտ.* 1927):

Թիւթիւնճեան, Լեւոն, Կարնոյ Անկումին Ողբերգութիւնը (*Տես* Յուշամատեան Մեծ Եղեռնի, *Պէյրութ*, 1965):
Թիւթիւնճեան, Լեւոն, «Մշակ»ական Շարժումէն՝ Հայ ժողովրդական Կուսակցութիւն (*Տես «Պայքար» Օրաթերթ, Մարտ* 27, 1980):

Լիւլէճեան, Լեւոն, Անդրանիկի Սուրը, *Օգոստ*· 30, 1927 (*Տես «Նոր Աչխարհ» Շաբաթաթերթ, Նիւ Եորք, Օգոստոս* 25, 1973):
Լիւլէճեան, Լեւոն Կ., Անդրանիկ (*Պատկեր*), (*Տես «Նոր Աչխարհ», Օգոստոս* 28, 1971):

Կիրակ, Ս., Հրայր-Դժոխք (*Տես «Ասպարէզ» Օրաթերթ, Լոս Անճելըս, Նոյեմ*· 27, 1981):
Կոտալազեան, Էտմոն (Երուանդ Ազատեան), Հերոսապաշտութեան Տեղը Մեր Կեանքին մէջ (*Տես «Զարթօնք» բացատիկ, Պէյրութ*, 1962):

Համազասպեան, Վարդգէս, Հրաչեայ Քոչարը Իմ Յուշերում, Ծննդեան 70-ամեակին Առթիւ (*Տես «Սովետական Գրականութիւն»*, 7, 1980):
Համազգային Յուղարկաւորութիւն Անդրանիկի «*Յառաջ*» *Փարիզ*, 31 *Յունուար*, 1928, (*Տես «Յառաջ», Փարիզ, Օգոստ*· 30, 1977):
Հայգալ, Մեծ Չեչ Խոնարհուի, (*Տես «Հորիզոն» Շաբաթաթերթ, Մոնթրէալ, Յունիս* 21, 1982, էջ 1):
Հայկազ, Արամ, Զօրավար Անդրանիկ (*Տես «Հայրենիք» Օրաթերթ, Օգոստոս* 30, 1973):
Հայկազ, Արամ, Զօր· Անդրանիկի Շուրջ (*Տես «Հայրենիք» Օրաթերթ, Հոկտ*· 20, 1978):
Հայկազ, Արամ, Դաշնակցականները Զօր· Անդրանիկէն «դաւնացնալու» պէտք չունին (*Տես «Հայրենիք» Օրաթերթ, Նոյեմ*· 29, 1978):
Հայկազ, Արամ, Զօր· Անդրանիկ (1866–1927) (*Տես «Հայրենիք» Օրաթերթ, Օգոստ*· 30, 1973):
Հայկազ, Արամ, Քաջ Անդրանիկ (*Տես «Ազատ Օր»*, *Աթէնք, Օգոստ*· 30, 1977):
Հայկազ, Արամ, Անդրանիկ «Կուռի Սիրահարը» (*Տես «Յառաջ», Փարիզ, Օգոստ*· 30–31, 1975):
«*Հայրենիք» Օրաթերթ, Պոսթոն, Օգոստոս* 30, 1977, Խմբագրական:
«*Հայրենիք» Օրաթերթ, Ապրիլ* 29, 1980, Խմբագրական՝ Գիշերէն Արշալոյս:

Մ., Զօրավար Անդրանիկ (Օգանեան) (*Տես «Հայրենիք» Օրաթերթ, Հոկտ.* 7, 1978):

Մելիտինեցի, Գ., Զօր. Անդրանիկի Շուրջ (*Տես «Հայրենիք» Օրաթերթ, Նոյեմ.* 8, 1978):

Մեծ Յարութեան Կերտիչներէն՝ Ռուբէն, «*Ասպարէզ*», *Մայիս* 28, 1982:

Merguerian, Barbara, *Count Loris-Melikov and a 'Constitution' for Russia*, ("The Armenian Mirror-Spectator", March 20, 1982).

Mitchell, David, *Woodrow Wilson as 'World Saviour', Peace-making in 1919*, "History Today", Vol. XXVI - No. 1 - January 1976, London, England.

Mgrditch Portugalian, Writer and Patriot, "The Armenian Mirror-Spectator", February 23, 1980.

Major W. Gibbens, *Andranik*, "Blackwood Magazine", London, October, 1919 (*Թարգմանաբար խմբագրեց՝ Գ. Կիրակոսեան – «Նայիրի» Շաբաթաթերթ, Պէյրութ*, 8, 15, 22, *Դեկտեմբեր*, 1974):

Մնացականեան, Ա. Ն., Հայ ժողովրդի Մեծ Եղեռնը եւ Ազգային Վերածնունդը (*Տես* Յուշամատեան Մեծ Եղեռնի, *Պէյրութ*, 1965):

Յոխիկեան, Սմբատ, Դրուագներ Եգիպտահայ Կեանքէ (*Ազգային Հերոս Զօր. Անդրանիկի Մահուան* 53-*րդ Տարելիցին Առթիւ*), *Տես «Հայրենիք» Օրաթերթ, Օգոստ.* 30, 1980:

Նաթանեան, Միք., Յուշեր Ձիմ Զանգալեանէ (*Տես «Պայքար» Բացատրիկ*, 1949):

«*Նոր Կեանք*» *Շաբաթաթերթ, Կլենտէյլ, Քալիֆ.*, Թալաաթի Այրին Իր Յուշերը կը Պատմէ···, *Յուլիս* 8, 1982:

Շ., Թաղումն Քաչորդուոյն, 29-1-1928 (*Տես «Յառաջ»*, *Օգոստ.* 30, 1977):

Շիրինեան, Կոմիտաս, Հայութեան Նկատմամբ Գործադրուած Անգթութիւններ (*Տես «Նոր Օր» Եռօրեայ*, *Ապրիլ* 13, 1982):

Ուիլքինսըն, Ռիչըրտ, Թոթովեցիի Պարագան, «*Տհը Սլավօնիկ Էնտ Իսթ Եուրօփիըն Րիվիու*», *Հտ.* 59, *Թիւ* 2, *Ապրիլ*, 1982, *Լոնտոն* (*Տես «Նայիրի» Շաբաթաթերթ*, 30 *Ապրիլ*, 1982, *Թարգմ. Բժ. Թորոս Թորանեան*):

Chapters, Melville, "The Literary Digest", Jan. 17, 1920 (See "Ararat" Summer, 1971).

«Պատմա-բանասիրական Հանդէս», *Երեւան*, 1981, *Թիւ* 4:
Պատմութեան Դասերը, *«Հայրենիք» Օրաթերթ*, *Օգոստ.* 30, 1980:
Պարթեւեան, *Սուրէն*, (*«Յուսաբեր»*, 1918, *Յուլիս* 14, *Տես Գ. Լազեան*, Յեղափոխական Դէմքեր, *էջ* 342):
Պետրոսեան, *Վարդգէս*, Մայրենի Լեզու, Գրականութիւն, Ուսուցիչ (*Տես «Գրական Թերթ»*, *Երեւան*, *Մարտ* 5, 1982):

Սաթճեան, *Նշան Պ.*, Մարաշի Ադէտը 1920-ին (Յուշամատեան Մեծ Եղեռնի, *Պէյրութ*, 1965):
Սասուն, *«Հայրենիք» Օրաթերթ*, *Մայիս* 12, 1979:
Սարգիսեան, *Գառնիկ*, Արեւմտահայ Թատրոնի Պատմութիւն (*Տես «Նայիրի» Շաբաթաթերթ*, *Պէյրութ*, 15, *Դեկտ.* 1980):
Սիմոնեան, *Պէպօ*, «Երկաթէ Հոգի Ունեցող Մարդը» կամ Հայութեան Հերոս՝ Մեծն Մուրատ (Համբարձում Պօյաճեան), *«Արարատ» Օրաթերթ*, *Պէյրութ*, *Յուն.* 8, 1983:
«Սովետական Հայաստան», *Նոյեմբեր*, 1981:

Վազգէն Ա.-ի Պատմական Ճառը (1979) Մայիս «27»-ին... (*Տես «Նայիրի» Շաբաթաթերթ*, *Պէյրութ*, 31, *Հոկտ.* 1979):
Վրացեան, *Ս.*, Անդրանիկ (*«Հայրենիք» Օրաթերթ*, *Օգոստ.* 30, 1977):

Տեփոյեան, *Ալիս*, Սասունի Ապստամբութիւնը (*«Արեւ» Օրաթերթ*, *Գահիրէ*, *Մարտ* 23, 1982):

Փոլատեան, *Անդրանիկ* (*Անձնական նամակ մը*), *Նիւ Եորք*, 29, *Հոկտ.* 1980:

Քաղցրունի, *Արշաւիր Պ.*, Ըլլաւ Երախտապարտ (*Տես «Լրաբեր» Շաբաթաթերթ*, *Լոս Անճելըս*, *Դեկտ.* 6 *եւ* 13, 1980):
Քաջունի, *Եղիշէ*, Անդրանիկ Ամերիկայի մէջ եւ Հերոսին Վախճանը (*Տես «Քաջ Նազար»*, *Կլենտէյլ*, *Քալիֆ.*, *Յուն-Փետր.*, 1982):
Karayan, Sarkis, M. D., *An Inquiry into the Number and Causes of Turkish Human Loses During the First World War* ("The Armenian Review", Autumn, 1982).

ՑԱՆԿ

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒ, ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒ ԵՒ ՑԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒ

Աբգար, Թառիատ, 659
Աբգարեան Վարժարան, 258
Աբէղեան, Մանուկ, 202
Աբովեան, Խաչատուր, 21, 24, 45, 50, 84, 434, 613
Աբրահամեան, Մարտիրոս, 248
Աբրօ, 198
Ագաթանգեղոս, 13
Ագուլիս, 79
Աղամ, 133, 134
Աղամեան, Պետրոս, 57
Ազատութեան Արշալոյսին, 239
Ազգային Պատուիրակութիւն, Փարիզ, 380, 382, 491, 502, 539, 540, 541, 546, 547, 570, 572, 584, 621, 622, 623, 646
Ազգերու Լիկա, 597
Ազիզ փաշա, 23
Ազմի, Ճեմալ, 638
Ազրբէյջան, 305, 385, 467, 468, 484, 488, 502, 520, 529, 530, 564, 565, 567, 568, 569, 570, 630, 639, 664
«Ազրբէյջան» օրաթերթ, 569
Ազօ, 94, 95, 97
Աթաբէկեան, Լեւոն, 384
Աթաթուրք, տես Մուսթաֆա Քեմալ փաշա
Աթէնք, 92, 624
Ալայ (Ալի) պէյ, 125, 127, 128, 130, 138, 145, 150
Ալաչկերտ, 37, 291, 355
Ալեքսանդրապոլ, 28, 389, 406, 411, 418, 419, 433, 441, 444, 445, 446, 447, 448, 460, 463, 467, 481, 482, 483, 484, 504, 505, 604, 605, 606, 607, 618, 619
Ալեքսանդրապոլի Առեւտրական Վարժարան, 295
Ալեքսանդրապոլի Դաշնագիր, 500, 606, 607, 608, 611, 645
Ալեքսանդրէթ (Իսկենտերուն), 284, 379, 548
Ալեքսանդրէթի Մանճագ, 628
Ալեքսանդրիկ, 322
Ալթունեան, Տօքթ. Ա., 541, 546
Ալիանք, 100, 185, 188
Ալի Զոնան, 133
Ալի Իհսան փաշա, 399, 512
Ալի փաշա, 254
Ալմա Հրապարակ, 541
Ալօճագ, կամ Ալուճագ, 128, 189
Ալտվարէվ, Դեր-Յովակալ, 394
Ալփ Արսլան, 12
Ախալցքա, 483
Ախալքալաք, 201, 449, 484, 505, 601
Ախլաթ, 10, 11, 48, 114, 119, 124, 132, 333
Ակն, 61, 113
Ակնունի, Է. (Խաչատուր Մալումեան) 213, 221, 249, 251, 252, 253, 254, 260, 270, 271, 275, 277, 278, 279, 280, 352, 401, 430
Ակրբի, 114
Ահարոնեան, Աւետիս, 143, 186, 224, 230, 253, 324, 341, 360, 370, 371, 381, 390, 392, 401, 402, 404, 421, 431, 432, 433, 463, 484, 490, 491, 505, 506, 540, 543, 579, 590, 616, 617, 619, 657
Ահարոնեան, Գերսամ, 12, 13, 505, 506
Ահարոնեան, Կ. Յ., 269
Ահարոնեան, Վարդգէս, 336, 345, 346, 347, 349, 351, 552, 564
Ահմէտ պէյ, Այտընի երեսփոխան, 243
«Ահրամ», 645
Ադամալեան, Տիգրան, 395, 406, 407, 408, 409, 413, 414, 419
Ադայեան, Ղազարոս, 46, 434
Ադայեան, Ծատուր, 264, 266, 331, 356
Ադբալեան, Նիկոլ, 383, 384, 421, 433
Ադբէրը, 209
Ադեքսանդր, 122
Ադեքսանդրիա, 124, 640, 641, 642, 644
Ադեքսանդրիոյ Ազգ. Առաջնորդարան, 641

Աղթամար, 194, 195, 203, 204, 205, 643
Աղուզի, 518, 522, 523
Աղուէսաձոր, 238, 239
Աղտամ, 529
Ահարեան, Հրաչեայ, 201
Ահէմեան, Գր., 68
Ահէմեան, Հայկ, 209, 210, 241
Ամանոս, 627
Ամասիա, 63
Ամատունի, 434
Ամերիկա կամ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներ, 33, 72, 88, 103, 114, 251, 295, 314, 335, 373, 466, 506, 535, 541, 543, 544, 556, 585, 590, 591, 592, 596, 599, 602, 612, 619, 622, 642, 647, 648, 651
«Ամերիկայի Ղարիպ Հայերին», 251
Ամիրեան, Թադեւոս, 477
Ամիրխանեան, 407
Ամիրջանեան, Տիգրան, 259
«Այգեկութք», 261
Այգեստան, 65, 114, 207, 208, 317
Այիոլա, 473, 474
Այնթապ, 622, 628
Այվազեան, Տոքթ., 386
Անահիտ, չաստուածուհի, 47
«Անահիտ» հանդէս, 260
Անայիս, 244, 245
Անասեան, Տոքթ. Յակոբ, 663
Անաւոլու, 137, 262
Անգարա, 628
Անգեզակոթ, 520, 522
Անգլիա կամ Մեծն Բրիտանիա, 12, 14, 15, 32, 40, 41, 51, 71, 106, 111, 112, 297, 339, 340, 380, 506, 535, 537, 541, 556, 571, 578, 579, 597, 647
Անգլիական Ջինուորական Առաքելութիւն, Թիֆլիս, 368, 413
Անգղ, 29
Անդրանիկ (Օզանեան), Զօր., 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 14, 21, 84, 89, 90, 91, 105, 111, 118, 120, 124, 128, 129, 130, 132, 137, 139, 141, 142, 143, 144, 145, 147, 148, 149, 150, 152, 153, 154, 156, 157, 158, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 183, 184, 185, 186, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 226, 227, 229, 230, 233, 234, 235, 236, 247, 248, 249, 250, 254, 260, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 280, 281, 282, 287, 290, 296, 297, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 354, 355, 356, 357, 359, 361, 362, 364, 368, 372, 373, 374, 375, 376, 378, 379, 380, 383, 388, 392, 394, 396, 402, 403, 404, 405, 406, 408, 411, 412, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 426, 428, 429, 430, 431, 432, 435, 436, 441, 445, 446, 447, 448, 449, 451, 453, 459, 460, 461, 463, 466, 475, 476, 479, 480, 481, 485, 500, 501, 502, 502, 504, 507, 510, 511, 512, 513, 514, 516, 518, 522, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 536, 537, 538, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 556, 558, 563, 564, 565, 566, 567, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 582, 583, 584, 585, 586, 589, 590, 591, 592, 593, 595, 610, 612, 614, 615, 621, 623, 624, 625, 634, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665

Անդրանիկեան – Դաշնակցականներ, 376
Անդրէասի (Շապին Գարահիսար) Հայրենակ· Միութիւն, 659
Անդրէասեան, Տոքթ·, 499
Անդրկովկաս, 67, 92, 210, 285, 289, 305, 333, 383, 387, 396, 397, 437, 438, 449, 454, 458, 460, 464, 465, 470, 476, 479, 482, 483, 488, 491, 496, 497, 498, 564, 565, 566, 567, 611, 612, 639, 665
Անրկովկասեան Մէյմ, 383, 410, 446, 450, 451, 454, 455, 458, 489
Աներզի, 3
Անի, 12, 306, 307, 610, 611
Աննիբալ, 664
Անտոք, 93, 125, 189, 190, 350
Անտրիկ, 148
Աչըգեան, Պատրիարք, 111, 117
«Աչխատանք», 438, 505
Աչտարակեցի, Ներսէս Կաթողիկոս, 19, 20, 21, 353
Աչըգեան, Գ·, 237
Ապաս-Ապատսքայա, 362
Ապացիեւ, Զօր·, 333, 343, 344, 346, 347, 351, 360
Ապտիւլ Ազիզ, Սուլթան, 17
Ապտիւլ Համիտ Բ·, Կարմիր Սուլթան, 1, 16, 17, 26, 32, 37, 38, 39, 66, 79, 85, 99, 100, 104, 105, 106, 112, 114, 117, 148, 153, 160, 162, 170, 187, 210, 230, 232, 242, 243, 244, 245, 247, 249, 255, 257, 263, 349
Ապտիւլ Մեճիտ Ա·, Սուլթան, 45
Ապրակունիս, 415
Ապօղոսեաններ, 64
Առանցքի Տէրութիւններ, 593
Առաջին Համաշխ· Պատերազմ, 36, 248, 279, 280, 282, 289, 290, 291, 337, 369, 430, 436, 539, 540, 625, 629
Առաքել, 8
Առաքել էֆենտի, 53
Առաքել պէյ Նուպար, 622
Առաքել (Սերոբի զինուոր), 123
Առաքել Վարդապետ, 186, 187
Առաքելեան, Համբարձում, 287, 387
Առիւծ Աւագ, 123
Առվարինջի պէյ, 197
Առվարինջի Սողօ, 95
«Ասիա» թերթ, 63
Ասլան, 348
Ասլանեան, Տոքթ· Գալուստ, 68
Ասխապատ, 522
Աստուածծային, 30
Աստուածատրեան, Ա·, 36, 286
Աստրախան, 464, 465, 475, 477
Առանա, 84, 256, 258, 259, 261, 548, 622, 626, 627
Առանայի Հայոց Ազգ· Միութիւն, 622
Առանայի Ջարդ, 255, 259, 261
Ատլանտեան Ովկիանոս, 591
Ատրիանուպոլիս, 242
Ատրիանուպոլսեցի, Պատրիարք Պօղոս, 25
Ատրումիեցա Դատովիչ, 266
Ատրունի, Արամ, 276, 277
Ատրպատական, 20, 208, 252, 305, 309, 318
Արաբոյի Քարեր, 172, 173, 175
Արաբօ, 10, 86, 87, 92, 133, 135, 136, 139, 140, 165, 401, 430
Արագած, 505
Արածանի, 13
Արամ (Մանուկեան), 206, 208, 219, 221, 222, 237, 238, 239, 241, 287, 288, 314, 315, 316, 317, 318, 329, 330, 375, 376, 377, 378, 381, 473, 486, 499, 557
Արամեան, Փրոֆ· Հայկ, 570, 571, 624
Արարա, 628
Արարատ, 112, 352, 430, 434, 611, 644
Արարատ գերեզմանատուն, Ֆրեզնօ, 656
Արարատ Մարզական Միութիւն, Փարիզ, 659

Արարատեան Դաշտ, 20, 315, 333, 398, 433, 606
Արարատեան Ընկերութիւն, 63
Արարատեան, Սարգիս, 605, 639
Արարք, 64
Արաւուլ, 313
Արաքս գետ, 302, 304, 516, 569, 661
Արբակունիս, 476
Արգավանք, 91
Արդւին, 415
Արեւելահայ Ա. Համագումար, 383, 386
Արեւմտահայ Ա. Համագումար, 375, 379
Արեւմտահայ Բ. Համագումար, 488
Արեւմտահայ Փարիզի Համագումար, 540, 541
Արեւմտահայաստանի Կոմիսարեաւտ, 382
Արէ, 151, 152
Արէչով, Զօր., 369, 396, 421, 433, 446, 481, 618
Արթին, Լաճկանցի, 200
Արխանկել, 434
Արծուի Քարեր, 172, 173, 175
«Արծուի Վասպուրականի», 66
Արծրունի, Գագիկ Թագաւոր, 203
Արծրունի, Գրիգոր, 46, 47, 48, 56, 57, 58, 59, 63, 71, 253, 271, 613
Արծրունի, Զօր. Երեմիա, 58
Արղութեան, Իշխան, 290, 298, 321, 341
Արճէշ, 332, 341
Արմաւիր, 393, 434, 464
Արմենական Կուսակցութիւն, 60, 68, 69, 71, 73, 74
«Արմենիա», 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 75
Արշակ, բաբերդցի, 305
Արշակ գիւղ, 300
Արսլանեան, Բժ., 417
Արտագ, 208, 209
Արտահան, 304, 415, 481, 483, 601, 606, 611, 632
Արտասահմանի հետ Մշակ. Կապի Կոմիտէ, 549
Արցախ, 528, 564
Արփաչայ գետ, 603
Արփիարեան, Արփիար (Հայկակ), 35, 58, 63, 78
Աւետիսեան, Մկրտիչ (Թերլեմեզեան), 46, 60, 61, 64, 68, 69, 73, 114, 115
Աւետիսով, Գնդ. Զ., 465, 470
Աւգուտ, 86, 347
Աւէ, 124, 130, 131, 132
Աւնի, Հիւսէյն, 293
Աւշարեան (Աւշարով), Գրիգոր, 298, 299
Աւստրիա, 39, 40
Աւստրօ-Հունգարիա, 112, 394
Աւօ, կելիեկիւզանցի, 98, 133, 134
Աւօ, վաշտապետ, 313
Աւօ, մառնիկցի, 147, 148, 155, 156
Ափօ Մկրօ, 350
Աֆղանիստան, 305
Աքիլէս, 424

Բաբաջանեան, Միքայէլ, 334, 386, 492, 504, 616
Բաբերդ, 368, 392, 406, 410, 417, 419
Բաբչէն, 123, 125, 150
Բագրատունի, Զօր., 465, 468, 590
Բալաբեխ Կարապետ, 122, 123
Բաղէշ, տես Պիթլիս
Բանուորագիւղացիական Խորհուրդ, 421
Բաշ Աբարան, 397, 492, 506
Բաշ Գալէ, 315
Բասէն, 8, 333
Բասէնի Դաշտ, 299
Բասմաճեան, 545
Բարգուշլու, 310, 311, 312
Բարեննպատակ Ընկերութիւն, 28
Բարթողեան Լեռնաշղթայ, 503
Բարխուդարեան, 385
Բարձրագոյն Դուռ, 30, 38, 40, 48, 72, 106

Բարսեղ, 162, 172
Բարսեղեան, 234
Բերդակ, 182, 193
Բերկրի, 333
Բէգաս, 138
Բէժանբէկով, Գնդ., 409, 422, 423, 425, 426, 427, 434, 435, 441, 448, 507, 529, 563
Բէկզադեան, Տիգրան, 389
Բէռ տը Ֆրանս, 207
Բժշկեան, Հայկ, 299
Բիքընսֆիլտ, Կոմս, տես Տիզրայելի, Պենճամին
Բոչայ - Մայլան, 414
Բորչալու, 462, 601
Բուլանըգ, 48
Բուժենան, 339
Բռնակոթ, 520, 522
Բրիան, Արիստիտ, 339, 622, 628
Բրուտեան, Վ., 495

Գաբու, 516
Գաբրիկեան, Անուշաւան, 662
Գալաճոխ, 30
Գալանթարեան (Գալանթարով), Աչխարբէկ, 306, 321, 610
Գալէ, 148, 149, 157, 201, 202
Գալիկեան, Հրանդ, 375
Գահիրէ, 103, 622, 641, 645
Գամառ-Քաթիպա (Ռաֆայէլ Պատկանեան) 18, 23, 25, 26, 41, 46, 65, 434, 613
«Գամբռ», 269
Գայլ, 3
Գանգրունի, Հրանդ, 71
Գանձակ, 308, 520
Գավուքճեան, Յարէթ, 641
Գարախան, Լ., 394
Գարահիսար, 461
Գարաղէվակ, 528
Գարա Ուրղան, 8
Գարասարգիսեան, Խոսրով, 627
Գարատաղ, 31, 512, 516
Գարեգին, Անդրանիկի զինուոր, 266
Գարօ, Արմէն (Գարեգին Փաստրմաճեան) 254, 263, 275, 277, 282, 290, 336, 367, 500, 541, 579, 639
Գացֆելդ-Վիլդեմբուրգ, 49
Գաւաչ, 204
Գեգեչկորի, 449, 450, 566, 567, 601
Գեղաչէն, 124, 130
Գեմրիկ, 415
Գերմանիա, 32, 39, 40, 56, 57, 58, 308, 360, 394, 399, 527
Գերմանիա, Հիթլերական, 607
Գէալէ Ռաչ (Գէօլ Արաչ), 87, 198
Գէլ, 415
Գէորգ Ե. Կաթողիկոս, 287, 342, 540, 551, 565, 586, 587
Գէորգեան, Արտաչէս, 638
Գէորգեան Խաչ, 300, 330, 358
Գէորգեան ճեմարան, Էջմիածին, 201, 296, 308
Գէորգ Զաւուշ, 84, 89, 102, 103, 105, 124, 132, 134, 135, 136, 139, 141, 142, 148, 149, 150, 153, 154, 162, 163, 164, 167, 170, 172, 173, 177, 185, 186, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 401, 430, 442, 446
Գրզլար, 434
Գիւզալեան, գիւղատնտես, 343
Գիւլխանդարեան, Ս., 465, 639
«Գոլոս», 26, 56
Գողգոթա, 635
Գողթան, 514, 516
Գոմաձոր, 8
Գոմեր, 192
Գոնտաքճեան, Եղիչէ, 68
Գոչէն, 49
Գորիս, 423, 518, 520, 523, 524, 525, 527, 533, 534, 535, 536, 568
Գորիսի Ազգ. Խորհուրդ, 518, 533, 534
Գորիսի Հայ Կանանց Միութիւն, 527
Գում Գափու, 62, 92, 102, 105, 137, 286

Գույումճեան, Մանուկ, 583
Գուշակեան, Թորգոմ, եպս., 642
Գուրգէն, 97, 122, 139, 198, 199
Գրէյ, Սըր Էտուըրտ, 339
Գրիգոր, Պուլկարացի, 314
Գրքօ, 350
Գրքօ, չէնիկցի, 89, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102

Դանիէլ Վարդապետ, 195, 203
Դանուպ, 252
Դաշնակիցները, Ա. Աշխարհամարտի, 339,, 360, 382, 396, 399, 405, 488, 496, 506, 527, 531, 537, 538, 549, 556, 574, 595, 596, 600, 602, 607, 611, 621, 622, 625, 627, 634
Դատուան, 194, 196, 330, 331, 343
Դարալագեազ, 483, 509, 510, 552, 606
Դարբինեան, Արտակ, 241, 287, 288, 366, 372, 375, 376
Դարբինեան, Ռուբէն (Արտաշէս Զիլինկիրեան), 262
Դարեհի Կայսրութիւն, 322
Դարպասեան, Հրաչ, 55
Դաւալու, 552
Դաւիթ Պէկի Բերդ, 517
Դաւիթ Պէկ, Մ. Ս., 541
Դաւս, գհերդցի, 237, 238, 239, 240, 241
Դեմիրճեան, մշեցի, 378
Դեւրիկ, 31
«Դէպի երկիր», 251, 253, 280
Դէք, 533
Դժխոյեան, Ներսէս, 372, 374, 448
Դիզակ, 525
Դիզատիզ, 513
Դիլիջան, 461, 462, 507, 605, 615, 616
Դիլլոն, Փրոֆ. Էմիլ, 23
Դոն գետ, 352
Դուման, Նիկոլ, 210
Դուրան Բարձրաւանդակ, 21, 96, 142, 183, 184, 185, 196
Դուրեան, Եղիշէ Արք., 541, 543
Դսեզ, 461, 462
Դրօ, (Դրաստամատ Կանայեան), 290, 297, 298, 322, 330, 332, 333, 338, 433, 549, 550, 551, 553, 566, 605, 606
«Դրօշակ», 78, 80, 96, 103, 140, 177, 210, 212, 213, 222, 253, 401, 659, 661

Եալթա, 281
Եայճի, 514
Եավէր փաշա, 265, 266, 267
Եավուզ, Սուլթան Սելիմ, 17
Եարճանեան, Ատոմ (Սիամանթօ), 211, 224, 260, 261, 262
Եափուճեան, Տոքթ. Աւետիս, 472
Եգիպտոս, 56, 255, 262, 541, 622, 625, 644
Եզնիկ Վարդապետ, 186
Եըլտըզ, 37
Եկարեան, Արմենակ, 241, 314, 315, 316, 623, 624
Եղիազարեան, Ճարտարապետ, 610
Եղսօ, 197
Ենթասպայից Վարժարան, Թիֆլիսի Հայոց, 368, 383, 404
Եուսուֆ Աղա, բոթանենց, 197
Եուսուֆ, Քեմալ, 257
Եսայեան, Զապէլ, 137, 373, 375, 543
Եսայեան Վարժարան, 80
Երամեան, Համբարձում, 77, 207, 437, 644
Երեւան, 19, 263, 333, 334, 355, 360, 366, 372, 375, 438, 453, 458, 461, 462, 465, 479, 480, 483, 485, 487, 498, 504, 509, 518, 520, 536, 538, 549, 551, 552, 553, 554, 555, 566, 568, 575, 590, 603, 606, 617, 620, 625
Երեւանեան Հրապարակ, Թիֆլիս, 326, 431
Երեւանի Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարան, 244

Երեւանի Համաձայնագիր, 605
Երեւանի Հայոց Ազգ· Խորհուրդ, 462, 616
Երեւանի Պատմութեան Թանգարան, 643, 648
«Երեք Մկրտիչներ», 61, 65, 73
Երզնկա, 368, 392, 405, 408, 416, 417, 418, 419, 428, 478, 480, 618
Երիզա, տես *Երզնկա*
Երզնկեան, 390, 391
Երիտասարդ-Թուրք Կուսակցութիւն, 243, 247, 258, 263, 264, 283
Երկանեան, Արամ, 638
«Երկունք», 26
«Երկրագործական Ընկերութիւն», տես *Պաշտպան Հայրենեաց*
Երուսաղէմ, 60, 122
Եւդոկիա (Թոքաթ), 63
Եւգիտներ եւ Ջէյթուն, 25
Եւրոպա, 48, 71, 79, 92, 103, 113, 226, 241, 244, 293, 594, 612, 621, 622, 634, 635
Եփրատ, 13, 202
Եօֆֆէ, Ս·, 394

Զանգեզուր, 444, 446, 479, 485, 502, 503, 504, 518, 520, 522, 525, 528, 531, 532, 535, 537, 548, 552, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 606, 619, 634, 664, 665
Զանգեզուրի Հայոց Ազգ· Խորհուրդ, 522, 528, 568
Զանգու, 551, 552, 661
Զապուղ-Հեքերլու, 423, 528, 529, 530
Զաւրիկեան, Մ·, 541
Զարդարեան, Հրաչ, 248, 270, 271, 327, 328
Զարդարեան, Ռուբէն, 213, 219, 249, 250, 254, 269, 270, 271, 272, 275, 277, 324, 373, 401
Զարդարեան, Տիկ· (Ռուբէն), 324, 325, 327, 491
Զաւարեան, Սիմոն, 78, 80, 219, 250, 374
Զաւրիեւ, Տոքթ· Յակոբ, 281, 300, 321, 339, 340, 361, 367, 382, 412, 413, 414, 425
Զաքար, 126
Զբօսանք Թաղ, 254
Զենքիեվիչ, Գնդ·, **309, 412, 425 435**
Զեւին, 320
Զէյթուն, 14, 23, 24, 25, 26, 28, 31
Զէքի փաշա, 394
Զինճիրլի, 313
Զորաբեան, Արշակ, 484
Զուիցերիա, 57, 58, 75, 541
Զուղումաթ, 123, 126
Զօլա գետ, 316
Զօհրապ, Գր·, 255, 256, 258

Էմին, Փրոֆ· Ահմէտ, 436
Էնվէր փաշա, 242, 249, 250, 304, 305, 398, 478, 479, 485, 489, 491, 494, 529, 558, 609, 617, 638
Էնֆիաճեան, Արտաշէս, 590
Էջեր իմ Ցուշերէն, 466
Էջմիածին, 333, 334, 336, 343, 353, 360, 377, 378, 484, 509, 539, 548, 549, 550, 551, 553, 554, 564, 566, 576, 619
Էջմիածին Վանք, 509, 576, 586, 587, 643
Էս·-Էր· (Սոցիալիստ Ռեվոլուցիոնէր) 79, 467, 470, 473, 477
Էվելինա չոգենաւ, 467
Էվրենիւ Մոնթենի, 541
Էտիրնէ, 257
Էտհէմ փաշա, 26
Էրզրում (Կարին), 12, 22, 23, 38, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 70, 96. 107, 108, 109, 201, 275, 277, 278, 279, 284, 286, 287, 299, 305, 308, 333, 334, 335, 342, 361, 367, 368, 379, 381, 387, 388, 389, 391, 392, 394, 398, 399, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 410, 411, 412, 416, 418, 419, 420, 424, 425, 426, 427,

428, 429, 430, 431, 432, 434, 435, 437, 438, 439, 444, 445, 446, 447, 451, 453, 479, 480, 481, 485, 491, 501, 502, 529, 548, 563, 577, 592, 612, 618, 648, 651
Էրմենիքենդ, 477, 664

Ըլըր, Տոքթ. Ֆլարանս, 208, 436

Թադէոսեան, Սամսոն, 302, 303, 304, 310, 311, 313, 316, 317, 321, 336
Թադէոս Առաքեալի Ազբիւր, 173
Թաիֆի, 243
Թալէաթ փաշա, 246, 249, 250, 255, 257, 277, 279, 280, 286, 292, 294, 485, 494, 496, 506, 558, 609, 617, 632, 636
Թամբըն, Զօր., 531, 532, 564, 568
Թայարտ, Մ., 626
«Թան» Թերթ, 571
Թանգիմաք, 17
Թաշկենտ, 638
Թարխանեան, Գնդ. Կուրօ, 553
Թաւրիզ, 313, 341, 585, 586, 639
Թեհլիրեան, Սողոմոն, 636
Թերլեմեզեան, Գրիգորիս, 68
Թերլեմեզեան, Կարապետ, 114
Թերլեմեզեան, Տաճատ, 236, 237, 238, 239, 241, 314
Թերլեմեզեան, Փանոս, 74
Թերնոն, Իվ, 337
Թէշքիլաթը Մահսուսէ, 294
Թէրզիպաշեան, Աւետիս, 208, 343, 366, 375, 376, 377, 383, 386, 404, 430, 432, 434, 445, 446, 449, 452, 464, 541, 543, 556, 559, 572, 573, 574, 575, 652
Թէրփենճոս, Սարգիս, 172
Թէքէեան, Վահան, 541
Թիւթիւնճեան, Լեւոն, 373, 374, 403, 448, 489, 490, 491, 655
Թիւմիւլթի, Ժողէֆ Փ., 591
Թիւրքմէն Նաւ, 477
Թիֆլիս, 35, 56, 57, 58, 59, 63, 70, 76, 78, 80, 112, 210, 230, 253, 281, 282, 284, 286, 287, 288, 290, 296, 300, 302, 308, 314, 319, 321, 324, 326, 329, 334, 343, 351, 354, 355, 361, 364, 368, 369, 372, 379, 380, 383, 386, 397, 403, 404, 405, 407, 411, 413, 414, 419, 420, 428, 430, 432, 433, 434, 438, 440, 442, 444, 447, 450, 456, 459, 461, 462, 463, 464, 479, 481, 485, 487, 492, 495, 501, 502, 503, 504, 508, 520, 535, 564, 565, 566, 601, 616, 617, 618, 619, 638, 648, 652, 655
Թիֆլիսի Առեւտրական Դրամատուն, 420
Թիֆլիսի Արեւմտահայ Խորհուրդ, 409, 431, 432, 463, 479, 539
Թիֆլիսի Արտիստական Թատրոն, 383
Թիֆլիսի «Իւնիօն» Սրճարան, 454
Թիֆլիսի Հայոց Ազգային Խորհուրդ, 301, 357, 368, 370, 382, 386, 388, 389, 392, 396, 402, 403, 404, 409, 415, 417, 419, 420, 422, 432, 437, 444, 446, 447, 448, 450, 463, 479, 484, 490, 492, 496, 500, 501, 504, 563, 616, 618
Թիֆլիսի Հայոց Ազգ. Պիւրօ, 286, 287, 296, 368, 403, 431
Թիֆլիսի Յովնանեան Աղջկանց Գիմնազիում, 488
Թիֆլիսի Ներսիսեան Ճեմարան, 79, 253
Թիֆլիսի Ֆրանսական Ձինուորական Միսիոն, 450
Թլկատինցի, 373
Թոթովենց, Վահան (Արսէն Մարմարեան), 5, 162, 372, 374, 379, 403, 411, 412, 413, 416, 422, 426, 427, 429, 448, 491
Թոմուսկ, 434
Թորամանեան, Թորոս, 610
Թորգոմ (Թուման Թումանեան), 182, 264, 290, 410, 411, 412, 415, 420, 423, 426, 427, 480, 491

Թորի, 39
Թորլաքեան, Միսաք, 636
Թորոս (Օգանեան), 3
Թորոս Լեւոնի, 25
Թորոսեան, Կարապետ, 4
Թորոսեան, Յովհ. Վրդ., 541
Թորոսեան Պահեստանոց, 407
Թուափսէ, 393
Թուզճվա, 420
Թուխեան, Յարութիւն, 555
Թումայեան, Փրոֆ. Կ., 541
Թումանեան, Յովհ. 210, 284, 324, 325, 334, 352, 356, 357, 363, 364, 461, 462, 566, 652
Թուրիկեան, Միհրան, 395, 396, 397, 420, 428
Թուրչեան, Հ. Գ., 437, 438
Թուրքիա կամ Տաճկաստան, 11, 17, 22, 30, 32, 33, 36, 40, 48, 61, 68, 70, 71, 72, 75, 82, 104, 105, 118, 119, 218, 226, 228, 232, 241, 242, 248, 256, 260, 263, 270, 278, 279, 280, 282, 283, 288, 289, 292, 297, 304, 305, 352, 355, 394, 396, 399, 400, 401, 429, 436, 477, 478, 483, 498, 507, 511, 536, 539, 588, 632
Թուրքիա, Քեմալական, 599, 602, 607, 608, 609, 632
Թուրքիոյ (Անգարայի) Մեծ ժողով, 599, 603
Թուրքիոյ Ազգայնական (Միլլի) Շարժում, 639
Թուրքիստան, 305
Թուրքմենչայի Դաշինք, 20
Թոփճեան, Եղիշէ, 219, 231, 234, 235, 401
Թոքաթլեան, պանդոկ, 250
Թրըմփըներր, Իւլրիխ, 294
Թրիփոլի, Ափրիկեան, 40, 103
Թօփճու Ջաամէ Մեչիմ, 30

Ժագմէնս, Ռոլէն, 22
Ժամկոչեան, Կարապետ, 623
Ժայռի Բլուր, 309
Ժան-Կուժոն Փողոց, 658, 660
Ժընեւ, 57, 75, 78, 80, 92, 97, 186, 210, 211, 212, 213, 222, 228, 229, 249, 253
Ժընեւի Համալսարան, 212
Ժորտանիա, Նոյ, 487, 601
Ժօրէս, 79

Իբսալա, 266
Իգտիր, 297, 336
Իզմիր, 624, 628
Իզմիրլեան, Մատթէոս Պատրիարք, 111, 112, 116, 117, 614
Իզլովսկի, 340
Իթթիհատ վէ Թերաքքը, տես Երիտասարդ-Թուրք Կուսակցութիւն
Իլիական, 346
Իլիճա, 435
Իհսան պէյ, 294
Ինճեճիքեան, Տոքթ. Աւետիս, 275
Իշխան, 195, 204, 205, 209, 315, 317, 341
Իսրայէլ, 586
Իտրօ, 157
Իտալիա, 39, 40, 339, 541
Իրդուցք, 434
Իւզպէքիստան, 638
Իւտենիչ, Զօր., 281
Իփէկեան, Գասպար, 223, 320, 321

Լազարեան Ձեմարան, 201
Լազիստան, 107
Լաճ, Հենրի Քապոթ, 589, 594
Լեգրան, 605, 613
Լենին, Վլատիմիր Իլիչ, 420, 458, 464, 465, 473, 497, 601, 608, 609, 610
Լեռ-Կամասար, 438, 439, 440
Լեպետինսկի, Զօր., 389
Լեւոն, 135, 136
Լեւոնեան, Գարեգին, 372
Լեւոնեան, Պարոյր, 404, 405, 449
«Լեւոնի Վիշտը», 25
Լէոպոլտ, Իշխան, 394
Լէպէտինսկի, Զօր. 410, 451

Լէօ (Առաքել Բաբախանեան), 12, 104, 282, 336
Լիբանան, 56, 80, 621, 638
Լիթըլ, Էտուըրտ Ս., 588
Լիլաններու Սրճարան, 41
Լիպիա, 529
Լիւլէճեան, Լեւոն, 408
Լիւտենտորֆ, Զօր. 481
Լոզան, 629
Լոթի, Փիէր, 410
Լոնտոն, 41, 70, 341, 380, 579, 580, 582, 583, 584, 590, 622, 647
Լոպանօֆ, 112
Լոպասեան, Գնդ., Մատթէոս, 312, 314
Լոս Անճելըս, 663
Լորի, 80, 341, 441, 460, 484, 618
Լորիս-Մելիքով, Զօր. (կոմս), 33, 353, 357, 358
Լուիզա, 646
Լուսաւորիչ, Ս. Գրիգոր, 13
Լուսինեանց Թագաւորութիւն, 571
Լուսով, Զօր. Ֆոն, 483, 484, 485
Լվով, Իչխան, 366, 367
Լօռի, տես Լորի

Խաթանասեան, Եր., 223
Խալիլ, Մուսա բէկի թոռը, 347
Խալիլ պէյ, 255, 278, 482, 483, 493, 505
Խալիլ, Պչարէ, 124, 125, 128, 129, 130, 132, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 155, 156, 157, 158, 159, 161, 170, 210
Խալիլ փաշա, 305, 306, 308, 309, 310, 311, 315, 316, 317, 318, 558, 617
Խաղաղական Ովկիանոս, 591, 648
Խայրետտին փաշա, 22
Խան Խալիլ, Գահիրէ, 641
Խան Խոյսկի, 530, 638, 664
Խանազատ, Ռուբէն, 76, 78
Խանասորի Արշաւանք, 341
Խանզատեան, Սերօ, 111
Խանճեան, Ղեւոնդ, 68
Խաչասար Խաչուկ, 148
Խաչատուրեան, Փրոֆ. Ա., 541, 574
Խաչատուրեան, Սարգիս, նկարիչ, 372
Խաչափայտ, 53
Խաչիկ, խոհարար, 310
Խաչիկեան, Տիգրան, 275
Խասգիւղ, 185, 349
Խատիսեան, Ալ., 281, 456, 478, 480, 482, 484, 485, 486, 491, 492, 493, 501, 556, 557, 570, 579, 605, 606, 607, 613, 616, 657
Խարաճանեան, Մանուկ, 36
Խարբերդ, 48, 49, 63, 330, 548
Խարբերդի Դուռ, էրզրում, 425
Խարզան կամ Խերզան, 93, 124, 147, 210
Խարքով, 290, 291
«Խենթը», 25
Խեւ Ցովհաննէսի Քարեր, 164, 168
Խժաբերդ, 525
Խիանք, 101, 181
Խնձորիկ, 120
Խնուս, 87, 480
Խոյ, 306, 511, 512, 513, 514
Խոյթ, 181
Խոնեալը, 22
Խոսրով Վարդապետ, 170
Խորէն Եպիսկոպոս, 336
Խութ-Բոնաչէն, 181
Խուլփ-Հիանք, 181
Խուշօ, 151, 152
Խուրշիտ փաշա, 24, 25
Խուրուշ Խորասան, 301
Խսիրի Տուն, 68
Խրլաքեան, Ցակոբ աղա, 633
Խրլաքեաններ, 633
Խրիմեան, Կաթողիկոս Մկրտիչ (Հայրիկ), 29, 31, 38, 40, 46, 61, 62, 66, 68, 73, 74, 225
Խօճասարեան, Հայկ, 496
Խօշավանք, 326
Խօրասան, 412

Մերենց (Տոքթ, Ցովսէփ Շիշմանեան), 25, 46, 65

Մղակ, 114
Մովսասար լեռ, 93, 181, 185, 190, 192
Մովսասար, Ռուբէն Զարդարեանի որդին, 269, 270
Մովիկեան, Տոքթ. Մ. Մ., 651
Մուռ Դաւիթ, 206

Կալաթիա, 220, 647
Կալավինսկի, 454
Կալիչէն, 49
Կալիցին, Իշխան Կրիկորի, 353, 354
Կալիքեան, Հրանդ, 366
«Կալիֆորնիայի Պանդուխտ Հայերին», 413
Կաղզուան, 483, 606, 611
Կամենեօք, 394
Կամսարական, Կ., 33
Կամսարական, Մ., 649
Կայծակ-Առաքել, 314
Կայծակ, Արամ, 626
«Կայծեր», 25
Կանայ-Ձամբայ թաղ, 198
Կանչեֆ, Գնդ., 394
Կապուտիկեան, Պր., 489
Կապուտիկեան, Սիլվա, 665
Կասպից ծով, 536, 548
Կատարինէ Կայսրուհի, 459
Կարապետ, 114
Կարապետեան, Ներսէս Մ. Վրդ., 86
Կարեւանսկի, 529
Կարին, տես Էրզրում
Կարճիկեան, Ֆաչատուր, 449, 451, 455, 456, 457, 484
Կարմիր Բանակ, 608
Կարմիր Լուրեր Բարեկամէս, 261
Կարմիր Ֆաչ, 265
Կարնոյ Գաղթականական Կոմիտէ, 335
Կարնոյ Հայ Զինուորական Միութիւն, 395, 406, 409
Կարնոյ Թատերական Ընկերութիւն, 38
Կարպատները, 289
Կարս, 7, 8, 119, 278, 295, 398, 399, 404, 407, 409, 412, 415, 416, 428, 429, 432, 433, 442, 443, 446, 448, 450, 451, 452, 453, 454, 456, 457, 459, 460, 480, 481, 482, 488, 498, 504, 505, 577, 611, 616, 618, 619, 632, 645
Կարսի Դուռ, Էրզրում, 412, 419, 428
Կարսթէլ, 301
Կարօ, Թառխատ, 361
Կարօ, փարակցի, վաչտապետ, 309, 311
«Կաւկազսկի Վեստնիկ», 265
Կաֆեան, Գաբրիէլ, 76
Կեանքի Ուղիներով, 395, 466
Կեդրոնական Վարժարան, Վան, 64, 66, 68
Կելիեկիւզան, 98, 124, 125, 128, 129, 130, 152, 153, 163, 181, 187, 189, 190, 198
Կեկեչկորի, տես Գեգեչկորի
Կեսարիա, 104, 545, 548,
Կերէթ, Զօր., 633
Կերենսկի, Ալեքսանդր Ֆիոտորովիչ, 366, 367, 368, 369, 386, 396, 458, 459, 478, 618
Կերկիեվսկիի Ֆաչ, 331
Կերկիեւսկիի Քաջութեան Սուր, 300, 380
Կէզ, 424, 435
Կէպէտիկ, 30
Կէսֆիլտ, 531
Կիզ, Մ., 623
Կիլիկիա, 28, 80, 258, 261, 279, 339, 536, 541, 548, 571, 575, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 633, 634, 640, 644
Կիլիկիոյ Հարց, 621, 627
Կիլիկիոյ Քրիստոնէական Արտակարգ Ֆորհուրդ, 623
Կիպրնս, Հազարապետ, 532, 533, 534, 535, 536, 538, 539, 549, 564, 565, 566
Կիպրնս, Տոքթ. Հըրպըրթ էտըմս, 258, 589
Կիպրոս, 40, 112, 379, 622

Կիրակոսեան, Փրոֆ· Ջոն, 9, 110, 285, 305
Կիւլպէնքեան, Գալուստ, 338, 340, 341
Կիւմիւլճինա, 266
Կիւրեղեան, Ժիրայր, 651
Կիւրճեան, Յակոբ, 327, 328, 329
Կլասիքական Գիմնազիա, 57
Կլատսթոն, 244
Կլատսթոն, Կրտսեր, 589
Կծուակ, 196
Կծուան, 120
Կոլուխովսկի, Կոմս, 112
Կոլտսմիթ, Մէյճըր, 413
Կոճոլոզեան-Յովհաննէսեան, Վարդիթեր, 414
Կոմիսարեատ, 449, 451, 456, 457, 478, 479
Կոմիտաս, 201
Կոմս, տես Փափազեան, Վահան
Կ· Պոլիս (Իսթամպուլ), 7, 11, 12, 22, 23, 35, 37, 38, 55, 59, 62, 63, 64, 66, 80, 91, 97, 104, 105, 113, 114, 137, 138, 171, 233, 244, 245, 246, 249, 250, 252, 254, 255, 262, 263, 269, 271, 280, 281, 282, 293, 335, 337, 338, 339, 340, 341, 410, 491, 494, 506, 527, 540, 541, 558, 605, 614, 617, 636
Կ· Պոլսոյ կեդրոնական վարժարան, 558
Կ· Պոլսոյ Հայց Ազգ· ժողով, 23, 44
Կ· Պոլսոյ Հայոց Պատիարքարան, 605
Կովկաս, 11, 63, 78, 86, 96, 119, 137, 159, 160, 183, 208, 212, 218, 228, 229, 232, 248, 262, 278, 282, 283, 284, 286, 287, 291, 296, 297, 304, 305, 307, 315, 317, 319, 334, 336, 349, 352, 353, 354, 355, 360, 366, 367, 368, 372, 373, 375, 393, 394, 396, 397, 400, 402, 407, 417, 425, 433, 437, 441, 442, 449, 460, 465, 477, 479, 489, 491, 498, 505, 511, 520, 533, 541, 542, 569, 571, 573, 581, 582, 584, 585, 600, 606, 610, 617, 625, 626, 664, 665
Կովկասեան Նախագիծ, 220, 221, 227, 228, 229, 230
Կովտուն, 137, 138
Կոտայք, 610
Կոտոլազեան, Խոմոն (ե· Ազատեան), 74
Կոտոյեան, Հաճի Յակոբ, 162, 163, 170, 172, 173, 188, 195
Կոտտին, 49
Կորընձոր, 526
Կորիւն, 195, 196
Կորկանեան (Կորկանօֆ), Ջօր·, 481, 616,
Կուբան, 352
Կուլեբեակին, Ջօր·, 342
Կուլօղլեան, Օհանէս, 205
Կուկունեան, Սարգիս, 397, 441, 442, 444
Կուրաու, 193
Կուրուբաշ, 329
Կուրտիկ, 192
Կուրօ, Ջօր·, 623, 624, 640, 658
Կրահամ, Սըր Ո·, 581
Կրանովսկի, 475, 477
Կրետէ, 46
Կրին, Տէյվիս Ֆրետերիք, 81
Կրինըլ Գուէճ, 589
Կրուպպ, 32

Հազգը փաշա, 415
Հազին Քար, 5, 658
Հազրէ, 186
Հալէպ, 26, 36, 49, 541, 546
Հալէպ լեռ, 300
Հաճըն, 626, 628
Հաճի Ատէլ պէյ, 258
Հաճի Պետրոս, 5, 6
Հաճի Ֆաթիմ, 94
Համազասպ (Սրուանտեան), 275, 290, 297, 298, 330, 338, 355, 465, 468, 474
Համազասպեան, Վարդգէս, 548, 549, 550

Համբարձում, Ջրիկցի, 148, 157, 162, 163, 165
Համբարձումեան, Մ., 541
Համզաքանդ, 313
Համոի, Ահմէտ, 293
Հայաստան, Արեւմտեան կամ Արեւելեան, 14, 34, 41, 48, 56, 59, 61, 62, 63, 70, 72, 107, 111, 141, 161, 183, 226, 229, 231, 253, 254, 265, 283, 284, 285, 289, 290, 291, 299, 307, 308, 322, 329, 332, 337, 338, 339, 351, 352, 353, 355, 360, 364, 367, 375, 382, 387, 388, 390, 391, 392, 394, 400, 402, 403, 408, 420, 422, 429, 434, 436, 437, 439, 441, 442, 446, 447, 456, 457, 458, 459, 468, 471, 472, 479, 482, 491, 492, 493, 494, 496, 500, 502, 503, 506, 527, 528, 532, 536, 539, 540, 545, 548, 556, 558, 563, 578, 588, 589, 592, 612, 619, 632, 648, 652 655
«Հայաստան», Թիֆլիս, 222, 372, 373, 374, 387, 503, 655
«Հայաստան», Լոնտոն, 70, 71
Հայաստան, Խորհրդային, 497, 635, 663, 665
Հայաստանի Անկախութեան Ամերիկեան Յանձնախումբ, 588
Հայաստանի Ապահովութեան Խորհուրդ, 366, 378, 379, 381, 382, 383, 388, 392, 403, 404, 409, 425, 429, 431, 444, 447, 448, 452, 488
Հայաստանի Գրողներու Միութիւն, 666
Հայաստանի Երկրապահ Զօրամաս, 425, 429, 447
Հայաստանի Հանրապետութեան Յագումն ու Զարգացումը, 478
Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութիւն, 540, 543, 546, 547, 579, 590, 658, 659
Հայաստանի Հանրապետութիւն, Երեւանեան Հանրապետութիւն, Արարատեան Հանրապետութիւն, 81, 263, 492, 495, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 508, 509, 535, 540, 541, 543, 545, 548, 549, 556, 559, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 575, 582, 584, 588, 589, 591, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 602, 603, 605, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 614, 615, 619, 620, 632, 639, 645, 647, 654
Հայաստանի Օգնութեան Կոմիտէ (Հ.Օ.Կ.), 643, 649
Հայերը — Յեղասպանութեան մը Պատմութիւն, 337
Հայ Ժողովրդական Կուսակցութիւն, 334
Հայկ, 47
Հայկազ, Արամ, 60, 554, 555
Հայկակ, տես Արփիարեան, Արփիար
«Հայկական Աչխարհ», 57
Հայկական Առանձին Հարուածող Զօրամաս, 460, 461, 462, 500, 502, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 517, 518, 520, 522, 523, 524, 527, 530, 531, 532, 549, 566, 567, 665
Հայկական Բարեգործական Ընդհ. Միութիւն, 591, 640, 646
Հայկական Բարձրաւանդակ, 253, 353
Հայկական Դատ (Հարց), 254, 260, 288, 343, 353, 364, 386, 403, 458, 477, 531, 540, 547, 556, 579, 580, 591, 592, 593, 596, 606, 612, 634, 635
Հայկական Լեգէոն, 622, 626
Հայ Կամաւորական Միութիւն, 622, 626
«Հայկաչէն», 435
Հայկունի, Գ., 375
Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւն, 78, 79, 81, 193, 142, 185, 210, 211, 218, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 230, 231, 237, 242, 245, 246, 249, 259, 260, 269, 270, 272, 277, 278, 280, 281, 282, 287, 288, 307, 321, 341, 367, 374, 375, 376, 381, 401, 438, 442, 451,

454, 455, 456, 468, 470, 474, 482, 505, 547, 555, 557, 558, 579, 606, 607, 614, 615, 630, 634, 636, 638
Հայ Յեղափոխական Ժողովրդի Իրաւունքի Կուսակցութիւն, 70
Հայ Յեղափոխականի մը Ցիշատակները, 141
Հ·Յ·Դ· 3-րդ Ընդհ· Ժողով, 227
Հ·Յ·Դ· 4-րդ Ընդհ· Ժողով, 220, 221, 222, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 374
Հ·Յ·Դ· 8-րդ Ընդհ· Ժողով, 275, 277, 279, 285, 287, 288
Հայոց Հայրենակցական Միութիւն, 60, 64
Հայր Աբրահամ, տես Սահակեան, Աւետիք
Հայերնի Հրաւէր, 261
«Հայրենիք» ամսագիր, 559, 630
«Հայրենիք» օրաթերթ, 237, 554
Հայ Փախստականական Հազուստեղէնի Ֆրնտ, 583, 584, 585, 590
Հանէսեան, Հրանդ, 373
Հանըմեան, Արտ·, 275, 541, 542
Հասանբէկով, Ապտուլլահ բէկ, 535
Հասքէլ, Գնդ·, 584, 585
Հարեւան գիւղ, 93
Հարվըրտ Համալսարան, 373
Հարտենպերկ Պողոտայ, Պերլին, 636
Հաքքի պէյ, 305
Հեթիկ, 150
Հեղին, 197
Հենրի-Մարթին, 32, 33
Հէպլար, 571
Հերցեկովինա, 32
Հէյտելպերկի Համալսարան, 58
Հիլմի փաշա, 256
Հինդլեան, Ս·, 541
Հիւզ, Ջարլըս Իվընս, 589
Հիւսեան, Պօղոս, 438
Հիւսէյն պէկ, 300
Հիւսնի փաշա, 200
Հնդկաստան, 305, 322, 541, 583, 597
«Հնչակ», 76, 96, 140
Հնչակեան Կուսակցութիւն, տես Սոցեալ Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութիւն
Հոգեւարքի եւ Ցոյսի Ջահեր, 261
Հոթէլ կամ Օթէլ Մեթրոփոլ, Փարիզ, 571, 574, 579
Հոկտեմբերեան Յեղափոխութիւն, տես Ռուսական Յեղափոխութիւն
Հոսհոսի Ջեռատետր, 72
«Հորիզոն», 334, 372, 373, 434
Հորոտենց, 29
Հուայթ, Մր· Ճ·, 583
Հուայթ Սթար Ընկերութիւն, 648
Հոֆ, 540
Հռոմ, 322, 638
Հրայր-Դժոխք (Արմենակ Ղազարեան), 9, 10, 11, 84, 96, 102, 119, 113, 139, 140, 141, 142, 143, 160, 182, 183, 184, 185, 187, 188, 197, 209, 234, 401, 417, 442
Հօվէլ, Տեղակալ, 536
Հօֆման, Ջօր·, 394

Ջարիցին, տես Ցարիցին
Ջկնկէօլ, 102, 134

Ղազար, չենիկկի, 165, 173, 192, 200, 201
Ղազարեան, Արմենակ, տես Հրայր-Դժոխք
Ղազարեան, Գ·, 639
Ղազարեան, Հայկազն, 294
Ղազար Վրդ·, 171
Ղալաթիա, 615
Ղալասար, 313
Ղամարլու, 552
Ղապախ Թեփէ, 313
Ղարաբաղ, Լեռնային, 222, 385, 422, 423, 504, 515, 516, 517, 520, 526, 527, 528, 529, 531, 532, 564, 568, 570, 578, 634
Ղարաջեան, Գէորգ, 76
Ղարաքիլիսէ (Կիրովական), 433, 461, 462, 465, 487, 522, 524

Ղարաքիլիսէ, Սիսիանի մէջ, 532
Ղարաքիլիսէի ճակատամարտ, 398, 506
Ղարս գիւղ, 91
Ղափան, 517, 518, 525, 530, 532, 548, 549
Ղափանի Ազգ. Խորհուրդ, 518
Ղզըլաղաճ, 140
Ղզըլճա, 518
Ղչլասի (Մշոյ) բանտ, 133
Ղորղանով, Զօր., 369, 396

Ճալալ Օղլու, 453
«Ճակատամարտ» թերթ, 636
Ճանիկ, 30
Ճավա, 541, 583
Ճարտար, 526, 527
Ճելալեան, Ակիւլինէ, 104
Ճելալետտին, Շէյխ, 37
Ճեմալ, Ահմէտ, 293
Ճեմալ փաշա, 246, 338, 339, 340, 485, 609, 638
Ճէվիտճէ, 406
Ճէվտէթ պէյ, 314, 317, 318
Ճէպէլ-Պերեքէթ, 548
Ճորճ, Լոյտ, 594

Մազեան, Տիկ. Ալիս, 646
Մալաթիա, 31
Մալխասեան, Միշա, 374
Մալկալա, 266
Մալումեան, Խաչատուր, տես Ակնունի, Խ.
Մալքըմ, Ճ., 541
Մակաբէ, 586
Մակար, Ափօ, 152, 153
Մակար, Ծերունի, ալօճագցի, 128
Մակար, Տօնօ, Սպղանաց, 124, 130, 131, 139, 140, 146, 148, 149, 150, 154, 157, 188, 189, 192, 196, 197, 198, 200, 201, 202
Մակեդոնիա, 255, 498
Մակինցեան, Պօղոս, 473
Մակնեզիա, 255
Մակու, 480
Մահմուտ Բ., Սուլթան, 16, 17
Մահմուտ Խան, 45, 46
Մահմուտ, Շեւքէթ փաշա, 255
Մամախաթուն, 406, 417, 439
Մամըզան, 93
Մամիկոնեան, Ստեփան, 388, 389, 390, 391, 401, 402, 405, 406, 431, 440, 451, 453, 505
Մայր Արաքս, տես Արաքս գետ
Մանանդեան, Յակոբ, 201
Մանասեան, Եկօր, 450, 451, 452, 453, 457, 458
Մանասեան, Սարգիս, 222, 401, 549
Մանթաչեան, 442
Մանիս, 47
Մանուէլ, ռազմիկ, 323
Մանուէլեան, Հմ., 375
Մանուէլեան, Մ., 76
Մանուկ, չէնիկցի, 200, 201
Մանուկեան, Արամ, տես Արամ
Մանուկեան, Գարեգին (Պաղէշեցեան), 68
Մանուկեան, Կոստի, 373
Մանուչարեան, Մ., 76
Մանչեսթըր, 581, 582, 590, 647, 659
Մանչեսթըրի Մեծ Հանգանակութիւն, 582
Մանտելսթամ, Անտրէ, 244
Մանրիկ, 347
Մանք-Մէյսըն, Գնդ., 568
Մաշուր, 219
Մառնիկ, 147, 148
Մասեհեան, Յովհ. Խան, 541, 542, 545
Մասիս, 72
Մատեան Ողբերգութեան, 246
Մար, Փրոֆ., 306, 307
Մարանդ, 301
Մարաչ, 548, 622, 628, 633
Մարափէ, 146
Մարգար Վարժապետ, 87, 88, 140, 171
Մարիամ (Օզանեան), 3, 655
Մարինէ (Սաթենիկ Պարսամեան), 239, 240

Մարիցա գետ, 266
Մարկոսօֆ, Շարլ, 41
Մարմարա, 39
Մարմարեան, Արսէն, տես Թոթովենց, Վահան
Մարմարեան, Համբարձում, 660
Մարտական Հրահանգներ, 178, 213
Մարտիկ (Սարուխանեան), 77, 114, 115, 116
Մարտիրոս, 7, 8
Մաքլէր, Փրոֆ· Ֆրետերիք, 658
Մարսիլիա, 66, 67, 70, 73, 540
Մելիտինեցի, Գ·, 555
Մելիք-Եոլչեան, 473, 474
Մելիքեան, Եղիշէ, 408
Մելիքեան, Համբարձում, 373, 388, 392, 402
Մելիքեան, յիսնապետ, 417
Մելիքեան, Սուրէն, 373
Մելիքեան, Ստ·, 285
Մելիքսեթէկ Քահանայ, 55
Մելիքսէթ կաթողիկոս, 12
«Մելքոն Խուրշիտ» (Մ· Տամատեան), 92
Մեծ Եղեռն, 262, 324, 355, 394, 508, 632, 639
Մեծ Հայք, 528
Մեծ Քանտրճի փողոց, 206
Մեծն Պետրոս, Ցար, 20, 459
Մեհմէտ Ալի, Գոմսի, 197
Մեհմէտ Ալի պէյ, 246, 293
Մեհմէտ էֆենտի, 164, 165, 168, 169, 170, 174
«Մեղու Հայաստանի», 57, 62
Մեղրի, 253
Մեյէ, Անթուան, 589
Մենշեւիկ կուսակցութիւն, 639
Մեսրոպ Եպիսկոպոս, 282, 285, 343, 616
Մերձաւոր Արեւելք, 599
Մերսին, 284
Մերքիզ, 529, 530
Մեքսիքօ, 648
Մընրոյի Վարդապետութիւն, 545
Մըրէր, Ֆոն, 394
Միթհադ փաշա, 31, 34, 37, 243
Միթհադ Շիւքրի, 257
Միթհադեան Սահմանադրութիւն, 31, 243, 259
Միկոյեան, Անաստաս, 321, 474, 475, 477
Միհրան, 230, 231, 374, 401
«Միհրանականութիւն», 230, 373, 374
Միհրանեան, Մ·, 615
Մինախորեան, Վահան, 275
Միչլայեւսկի, Ջօր·, 281, 282
Միութիւն ի Փրկութիւն, 29
Միջագետք, 339, 429, 465, 508, 510, 541, 596, 621
Միջերկրական ծով, 284, 536, 548, 589
Միսաք, 148
Միսաքեան, Շաւարշ, 660
Միրայի Գասպար, 91
Միրզախանեան, Ժիրայր, 445, 446
Միրզօ, 94
Միւնիր պէյ, 494
Միւրէֆտէ, 266
Միւրսէլ փաշա, 399
Միքայէլեան, Ա·, 541
Միքայէլեան, Կ·, 649
Մխիթարեան Վարժարան (Կ· Պոլիս), 91
Մխիթարեաններ, Վիեննայի, 58
Մխօ կամ Մխէ, 10, 11, 125
Մկրտիչեան, Լեւոն, 78
Մնացականեան, Տոքթ·, 623
«Մշակ», 35, 47, 48, 58, 59, 63, 71, 253, 387, 434, 435
Մշոյ Դաշտ, 140, 157, 160, 161, 162, 185, 189, 191, 193, 196, 198, 213, 347, 348, 350
Մոխրաբերդ, 204
Մոնթենեկրօ, 263, 283
Մոնպառնաս Պողոտայ, 425
Մոնպելիէ, 70
Մոսկուա, 25, 56, 80, 380, 434, 464, 473, 476, 491
Մոսկուայի Դաշնագիր, 632, 633

Մոսկուայի Հայկական Կոմիտէ, 388, 409
Մոսկուայի Ճեմարան, (*Լազարեան*), 80
Մոստիչեան, Յ., 257, 541, 542
Մոսուլ, 305, 628
Մոտկան, 181
Մորէլ, Գնդ., 416, 418, 435, 448
Մր. Սմիթ, 379, 380
Մուզանջուք, 309, 312, 313, 319
Մուղտատ Էֆէնտի, 168, 169, 170, 171
Մունիր փաշա, 41
Մուշ, 22, 44, 48, 49, 51, 64, 87, 88, 95, 98, 103, 124, 125, 129, 150, 151, 153, 155, 160, 161, 163, 164, 168, 176, 181, 183, 186, 188, 196, 198, 201, 202, 208, 250, 284, 287, 329, 330, 332, 333, 347, 349, 350, 351, 402, 501, 643, 654
Մուշեղ, 122
Մուզանջուք, 309, 312, 313, 319
Մուղտատ Էֆէնտի, 168, 169, 170, 171
Մունիր փաշա, 41
Մուշ, 22, 44, 48, 49, 51, 64, 87, 88, 95, 98, 103, 124, 125, 129,150, 151, 153, 155, 160, 161, 163, 164, 168, 176, 181, 183, 186, 188, 196, 201, 202, 208, 250, 284, 287, 329, 330, 332, 333, 347, 349, 350, 351, 402, 501, 643, 654
Մուշեղ, 122
Մուսա բէկ, 86, 87, 91, 92, 177, 347
Մուսա Լերան 40 Օրեր, 622
Մուսաւաթ Կուսակցութիւն, 465, 467, 468, 470, 639
Մուսթաֆա, 317
Մուսթաֆա Քեմալ փաշա, 398, 497
Մուտրոս, 497, 498, 531, 539, 639
Մուրատ (Մեծն Մուրատ), *տես Պոյաճեան, Համբարձում*
Մուրատ, Սերաստացի (Խրիմեան), 89, 136, 137, 138, 139, 143, 144, 179, 186, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 206, 209, 210, 249, 290, 314, 324, 338, 368, 392, 406, 410, 416, 417, 418, 419, 422, 423, 430, 433, 463, 464, 465, 466
Մուրատբէկեան, Խօրէն Արք., 377, 378, 553
Մուրատօֆ, քանդակագործ, 665
Մսըրլեան, Պօղոս պէյ, 541
Մօրուք Գրիգոր, 157

Յաբէթ, 231
Յակոբ, 124, 125
Յակոբեան, Յակոբ, 663
Յակօ, 122, 202, 513
Յանկոյս Ջոր, 64
«*Յառաջ*», 230, 438, 658, 659, 660, 662
Յարութիւն, 128, 129, 130, 131, 132, 148, 149, 153, 154, 155, 157, 162, 163, 165, 167, 173
Յարութիւնեան, Սամսոն, 63, 223, 281, 334, 360, 404, 431
Յեղկոմ (Հայաստանի Յեղափոխական Կոմիտէ), 606
Յովհաննէս Վարդապետ, 163, 168, 169
Յովհաննէսեան, Աշոտ, 397
Յովհաննէսեան, Փրոֆ. Րիչըրտ, 220, 289, 305
Յովսէփ, 172, 173
Յովսէփեան, Գարեգին Վրդ. (Յետագային՝ կաթողիկոս), 553, 610
Յովսէփեան, Գնդ., 301, 302, 306
Յուդենիչ, Զօր., 352
Յուլիոս Կեսար, 322
Յունաստան, 92, 263, 283, 541
«*Յուսաբեր*», 645
Յօհաննեան Դպրոց, Թիֆլիս, 363

Նազարբէկեան, Աւետիս, 75, 76
Նազարբէկով, Զօր. Թովմաս, 300, 306, 312, 317, 320, 332, 351, 368, 369, 370, 393, 396, 397, 403, 410, 420, 421, 441, 444, 445, 446, 447,

448, 450, 451, 452, 462, 463, 473, 481, 616, 618
Նազելի, 646, 647, 654, 655
Նազըմ, Տոքթ. 294
Նազըմ փաշա, 113
Նաթալի, Շահան, 629, 634, 639, 640,
Նաթանեան, Գաբրիէլ, 68
Նաթանեան, Միքայէլ, 64
Նալբանդեան, Միքայէլ, 23, 46, 47, 50, 245, 296, 434, 613
Նալբանդեան, Հարիւրապետ Վահագն, 575
Նախիջեւան, 19, 275, 302, 475, 476, 504, 509, 510, 515, 516, 522, 535, 538
Նախիջեւանի Հայոց Ազգ. Խորհուրդ, 514
Նահիկեան, 651
Նաճի պէյ, 278
Նաճիպ պէկ, 300
«Նայիրի» չաբաթաթերթ, 137
Նանսէն, Տոքթ. Ֆ., 72
Նավիկով, 49
Նատօ, 122, 123
Նարեկացի, Գր., 346
Նար-Պէյ, Խորէն Ալբ., 33, 34, 35, 40, 225
Նաւասարդեան, Վահան, 639
Նաւասարդեան, Տոքթ., 362, 592
Նափոլէոն Պոնափարթ, 322, 429, 572
Նափոլէոնի Դամբարան, 571
Նեղոս, 252, 644
Նեմեսիս, 631
Նեմրութ, 10, 121
Նեվրուզ, Տոքթ., 541
Ներսէսեան, Ներսէս Խան, 541, 544
Ներսէսեան Վարժարան, Թիֆլիս, 285
Ներսէսեան Տէր Սարգիս Քահանայ, 4
Նէշ, Քեփքըն, 413
Նժդեհ, Գարեգին, 264, 635
Նիազի փաշա, 242
Նիկոլայեւ, Զօր., 333
Նիկոլայեւսք, 434
Նիկոլ-Դուման, 230
Նիկոլ, վաչտապետ, 313, 411
Նիկողայոս Ա., Ցար, 17, 19
Նիկողայոս Բ., Ցար, 105, 284, 285, 289, 290, 297, 343, 353, 366, 369, 467
Նիս, 57
Նիքոլա Նիքոլայեվիչ, Մեծ Դուքս, 39, 342, 351, 352, 355, 361, 465, 566
Նիւ Եորք, 103, 590, 648, 649, 651, 665
«Նիւ Եորք Թայմզ», 103
Նիւ Հէյվըն, 72
Նիքար, 294
Նշկեան, Ց. Մ., 38
«Նոր Աշխարհ» Շաբաթաթերթ, 665
Նորաշէն, 64, 207
Նորատունկեան, Գաբրիէլ, 541, 542, 572
Նորդուզ, 74
Նորթրըփ, Հենրի Տէյվընփորթ, 81
Նորման, Գնդ. Ռոպէրթ, 633
Նոր Պայազիտ, 485, 509
«Նոր Օր», 663
Նուարդ, տես Քուրքճեան, Նուարդ
Նուխու, 518
Նուրի փաշա, 473, 529, 558, 617
Նուպար փաշա, 56

Շահազիզ (Շահազիզեան), Մխբատ, 24, 25
Շայթախտ, 304, 309
Շահ Ապպաս, 12
Շահէն, Մխօ, 78, 88
Շահմազեան, Դերգնդապետ Արսէն, 568
Շահումեան, Ստեփան, 397, 398, 399, 464, 465, 467, 469, 473, 474, 475, 476, 516
Շահրիկեան, Ցարուհի (Ատոմ), 231, 270, 401
Շամ, 518
Շան զ'Էլիզէ, 660

Շանթ, Լեւոն, 375, 376, 378, 541, 542
Շապանեան, 413
Շապին Գարահիսար, 3, 4, 5, 6, 31, 226, 328, 329, 361, 570, 658, 661, 666
Շապին Գարահիսարի Հայրենակցական Միութիւն, 665
Շատախ, 181, 185, 314, 315, 317, 318,
Շատուտրեան, Ռուբէն, 68
Շատօ, 209
Շարուր, 483, 559
Շարփանթիեւ, Զօր., 333
Շարքէօյ, 266
Շաքէ, 101, 102
Շաքիր, 74, 107
Շաքիր, Տոքթ. Պէհաէտտին, 278, 638
Շեկօ, 147, 152, 158, 159
Շեկոյի Տուն, 348
Շեննիկ, 99, 185, 186
Շեփըրթ Հօթէլ, Գահիրէ, 641
Շէյթանաւան, 512, 513
Շէյթանուա, 316
Շէյխնիստ, 175
Շէվքէթ փաշա, 474, 487
Շրթըլուրթ, Զօր., 568, 570
Շիմշիրեան, 509
Շիվէ, 30
Շիրակ, 505
Շիրակեան, Արշաւիր, 638
Շիրվանզադէ, 263, 391, 441
Շնայտըր, 32
Շոր, Զօր., 380, 381
«Շումի Մարիցա», 267
Շուշի, 518, 523, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 532, 533, 535
Շոփ, 266
Շօփէնի Մահերգ, 656

Որբերեան, Ռուբէն, 587
Ուաշինկթըն, Տի. Սի., 263, 591, 592
Ուաշինկթըն, Տի. Սի.-ի Քոնկրէս Գրադարան, 82
Ուէսթմինիսթըր, 589
Ուիլիըմսըն, Մր., 115, 116
Ուիլսըն, Նախագահ, 543, 556, 588, 589, 591, 593, 619
Ուիլսընի (Նախագահ) 14 կէտերը, 594
Ուիսքանսընի Համալսարան, 314
Ումանսկի, 160, 161, 474
«Ուստրօ, Ռոսի», 265
Ուրալ, 236
Ուրմիա քաղաք, 512
Ուրմիա լիճ, 299
Ուրթափ, 120
Ուրուտ, 518
Ուրֆա, 628

Զայ, 188
Զայդարա, 52, 109
Զանգալեան, Հարիւրապետ Ճիմ, 570, 625, 626, 641
Զարըգ, Ղազար, 412
Զարսանճագ, 44
Զափահաս Որբերու Միութիւն, 659 660
Զեթօ, 165
Զերազ, գինուոր, 536
Զերազ, Մինաս, 40, 41, 42, 63, 225, 263, 614
Զերնագուպով, Զօր., 300, 306, 307, 309, 319, 342
Զերքէզ Քէօսէ Պինպաշի, 185, 188, 201, 202, 203
Զէօրէքճեան Սրբազան, 376, 378
Զիթճեան, Գարեգին, 78
Զիլինկիրեան, Գուրգէն, 535
Զիլինկիրեան, Եղիչէ Եպս., 121, 122, 126
Զիքօ, 654
Զխենկելի, 450, 451, 456, 480, 485, 487
Զոլաքեան, Արամ պէյ, 28
Զորմիսեան, Լեւոն, 87, 289
Զոփուր Աւօ, 179
Զոք-Մարգուան, 88
Զօպանեան, Արշակ, 260, 261, 541, 544, 545, 577, 624, 640, 660

Պաթում, 7, 9, 11, 403, 415, 416, 463, 481, 484, 485, 487, 492, 493, 494, 500, 540, 565, 566, 584, 585, 602, 611
Պաթում-Երեւան երկաթուղագիծ, 567
Պաթումի Դաշնագիրը, 398, 470, 471, 472, 496, 500, 501, 563, 602, 603, 608, 611, 617
Պաթումի Խորհրդաժողով, 477
Պալքանեան Լիկա, 263
Պալքանեան Պատերազմ, Ա. եւ Բ., 255, 263, 264, 266, 268, 269, 283, 540, 660
Պալքաններ, 31, 259, 304
Պալքիս, 245
Պաղեստին, 339, 429, 498, 621, 622, 638
Պաղտասարեան, Տիգրան, 308, 316
Պաղտատ, 413, 512
Պայազիտ 37, 291, 479
Պանդուխտ, 299, 480
Պանք Օթոման, 42, 102, 106, 286
Պաշգալէ, 315, 316, 317, 333
Պաշտպան Հայրենեաց, 50, 51, 53, 54, 55, 60
Պաշքէօյ, 395
Պապաջանեան, Միքայէլ, տես Բաբաջանեան, Միքայէլ
Պապը Ալի, 102, 104, 137, 286
Պապիկեան, Յակոբ, 257, 258
Պապիկեան, Ռուբէն, 575
Պապիկեան, Վարդ., 375
Պասթիյ, 660
Պատկանեան, Ռաֆայէլ, տես Քամառ-Քաթիպա
Պարթեւեան, Յարութիւն, 114
Պարթեւեան, Սուրէն, 352
«Պարոյր» (Անդրանիկի կեղծ անունը)
Պարոնեան, Տոքթ. Միշա, 533
Պարոնեան, Յակոբ, 42, 72, 111
Պարութճեան, Մ., 68
Պարպին, Հանրի, 437
Պարսամեան, Յովսէփ, 372
Պարսամեան, Փրոֆ. Վ. Ա., 289, 305
Պարսկական Մոցի երկիրներ, 621
Պարսկաստան, 20, 63, 75, 115, 205, 208, 210, 218, 236, 301, 341, 465, 466, 474, 481, 508, 510, 511, 514, 516, 532, 541, 548, 569, 597
«Պաքինսկի Ռապոչի», 476, 477
Պաքու, 210, 248, 299, 304, 305, 361, 402, 429, 441, 456, 459, 460, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 481, 502, 515, 525, 526, 529, 535, 536, 549, 560, 597, 605, 618, 638, 664
Պաքուի Կոմունան, 469, 470, 473, 474, 475
Պաքուի Հայոց Ազգ. Խորհուրդ, 475, 505
Պեզիրճեան, Տոքթ., 623
Պեսարապիա, 20
Պետրոսեան, Վարդգէս, 666
Պերլին (Բերլին), 39, 40, 41, 62, 111, 254, 638
Պերլին-Պաղտատ երկաթուղի, 40
Պերլինի Համալսարան, 308
Պերլինի Վեհաժողով, 31, 41, 71, 111, 253, 254, 634
Պետրոկրատ, տես Սուրբ Բեդերպուրկ
Պետօ, 114, 115, 116, 209
Պետօ, խըրըխճի, 98
Պերար, Վիքթոր, 79
Պեզճեան, Յարութիւն Ամիրա, 16, 18
Պէհրիկեան, Խոսրով Վրդ., 168, 169
Պէյլարեան, Պր., 651
Պէյրութ, 80, 621, 623, 624, 640
Պէյրութի Ֆրանսական Ֆաքիւլթէ, 417
Պէչիկթաշլեան, Մկրտիչ, 25, 244, 613
Պէտիրխան պէյ, 45, 46
Պէրպէրեան, Մինաս, 499
Պէօզիկեան, Գր. (Շիկահեր), 64, 68

Պիզմարք, 39, 122
Պիթլիս (Բաղէշ), 22, 31, 43, 48, 49, 64, 86, 87, 121, 122, 123, 124, 126, 134, 145, 186, 278, 284, 329, 333, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 349, 351, 355, 356, 360, 367, 379, 381, 402, 415, 416, 548
Պիթլիսցի Սարգիս, 123
Պիզատոս, 629
Պիչ, Զօր., 619
Պիտցենքօ, Տիկ., 394
Պոլիս, տես Կ. Պոլիս
Պոլոժենիա, 20
Պոյաճեան, Համբարձում (Մեծն Մուրատ), 89, 92, 93, 96, 97, 99, 100, 102, 103, 104, 133, 134, 136, 141, 171, 256, 430, 472
Պոնափարթեան, Տոքթ. Հայկ. (Տոքթ. Պոնափարթ), 373, 375, 376, 403, 444, 445, 570, 572, 573, 574, 575, 641
Պոսթոն, 137, 261, 651, 652, 654
Պոսթոնի Համալսարան, 533
Պոսնիա, 32
Պոսնիա-Հերցեկովինա, 40
Պոսֆոր, 32, 71, 244
Պուլանըգ, 22
Պուլկարիա, 31, 32, 93, 213, 218, 248, 249, 254, 262, 263, 264, 267, 268, 269, 283, 355, 394, 541, 646, 647
Պուռնազեան, Յարութիւն, 661
Պուրժուա, Լէոն, 112
Պուքրէշ, 547
Պուռոլ, 3
Պրայս, Ճէյմս, 589
Պրեմոն, Գնդ. Խոուար, 622, 623, 633
Պրեսթ-Լիթովսկ, 390
Պրեսթ-Լիթովսկի Դաշնագիր, 393, 394, 400, 401, 402, 415, 416, 432, 437, 441, 451, 463, 475, 481, 483, 484, 515, 596, 618
Պրեսթ-Լիթովսկի Վեհաժողով, 394
Պրոմեթէի Ուխտ, 639, 640
Պրոտոգերով, Գնդ. Ալ., 266, 267
Պոզ Եոգուշ, 460, 461
Պօղոսեան, Տոքթ. Արշակ, 416, 418
«Պօղոսեաններ», 64
Պօղոսեան Վարժարան, Ազեքսանդրիա, 641
Պօղոս Նուպար փաշա, 378, 380, 381, 382, 384, 386, 390, 398, 405, 491, 500, 502, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 556, 557, 563, 572, 573, 575, 576, 579, 584, 585, 590, 622, 623, 624, 628, 646

Զամալեան, Արշակ, 288, 306, 307, 308, 401, 418, 421, 440, 639, 661
Զեբաշվիլի, Հարիւրապետ, 320
Զելալեդդին, 25
Զեմալ փաշա, տես Ճեմալ փաշա
Զերմակ գիւղ, 25
Զէլալ Օղլու, 460, 461
Զիւանչիր, Պեհուտ Խան, 636, 664
Զհանչիր աղա, 300
Զուլֆա (Զուղա), 300, 302, 303, 304, 476, 484, 510, 511, 513, 514, 516, 611
Զրասուն, 19

Ռազմիկ Հայրենակցական Միութիւն (Շապին Գարահիսարի), 661
Ռամիշվիլի, Նոյ, 487, 639
Ռամկավար Ազատական Կուսակցութիւն, 75, 226, 286, 591, 634, 659
Ռանկուն, 583
Ռապըրթ Գոլէճ, 544
Ռասուլ Զադէ, 485
Ռաֆայէլ, 62
Ռիչընդըրս, 654
Ռիվոլի փողոց, 660
Ռոդոսթօ, 267
Ռումիու, Գնդ., 622
Ռոպէն, 207
Ռոստոմ (Ստ. Զաւարեան), 78, 79, 80, 211, 219, 270, 278, 288, 321, 322, 324, 361, 365, 378, 464, 465, 499

Ռուբէն (Տէր Մինասեան), 139, 141, 198, 199, 200, 201, 202, 209, 236, 287, 289, 321, 381, 505, 548, 639, 640
Ռուբինեանց Թագաւորութիւն, 571
Ռումանիա, 10, 11, 527, 541
Ռուս եւ Թուրք Զինադադարը, 407
Ռուսական Կայսրութիւն, 20, 368, 478, 608, 632
Ռուսական Գիտութիւններու Ակադեմիա, 306
Ռուսական Յեղափոխութիւն (Փետրուարեան), 467, 558
Ռուսական Յեղափոխութիւն (Հոկտեմբերեան), 386, 396, 449, 456, 478
Ռուսիա, Ռուսաստան կամ Սովետ Միութիւն, 20, 21, 23, 36, 39, 40, 106, 111, 176, 221, 227, 259, 278, 287, 288, 289, 290, 339, 340, 353, 364, 366, 386, 393, 394, 403, 434, 454, 456, 458, 459, 460, 464, 476, 477, 482, 489, 504, 515, 537, 563, 565, 596, 599, 601, 605, 608, 609, 613, 619, 620, 632, 648

Սաատետտին Փաշա, 113
Սազոնով, 340, 341
Սախտ Հալիմ փաշա, 638
Սալիհ փաշա, 185, 294
Սալմաստ, 236, 299, 305, 309, 313, 512
Սալոնիքա, 255
Սալտի լիճ, 252
Սախալին, 444
Սահակ, 164
Սահակեան, Աւետիք (Հայր Աբրահամ), 281, 360, 434, 450, 495
Սահակեան Վարժարան, 62
Սահմանադրական Ռամկավար Կուսակցութիւն, 75, 250, 622
Սահրանդ (Սարաֆեան, Հրանդ), 275, 276, 277
Սահրիկեան Քահանայ, 359
«*Սամուէլ*», 25
Սամարա, 434
Սայեան, Տոքթ., 541
Սայքս, Սըր Մայք, 621, 622
Սանահին, 341
Սան Սթեֆանօ, 39, 40, 354
Սանտերս, Ջօր. Լիման ֆոն, 437
Սաուէյմփթըն, 648
Սապահ-Գիւլեան, Ս., 225, 294
Սասուն, 11, 14, 15, 42, 43, 82, 84, 86, 89, 92, 93, 95, 97, 100, 106, 124, 132, 133, 140, 143, 145, 157, 161, 162, 176, 178, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 188, 189, 190, 192, 193, 194, 195, 197, 198, 201, 250, 254, 314, 332, 402, 420, 501, 643, 644, 661, 665
Սասունի, Կարօ, 181, 190, 278, 279, 366, 375, 430, 602, 606
Սավոյա Պանդոկ, Աղեքսանդրիա, 641, 644
Սավով, Ջօր., 268
Սատուն պէկ, 300
Սարաթով, 467
Սարայեվօ, 209
Սարգիս (Վէմեան), 52
Սարգիսեան, Արիստակէս Վրդ., 48
Սարգիսեան, Յակոբ, 257
Սարգսեան, Ե. Ղ., 190
Սարըղամիշ, 22, 294, 297, 299, 304, 305, 335, 388, 403, 410, 414, 423, 429, 431, 432, 435, 441, 444, 465, 481, 603, 606, 611, 619
Սարոյեան, Ուիլեամ, 613
Սարտարապատի Հերոսամարտը, *գիրք*, 437, 477
Սարտարապատի Ճակատամարտ, 397, 398, 441, 486, 492, 497, 506
Սարօնք Օղլու Հաճի Մուսթաֆա, 30
Սաքրամենթօ, Քալիֆ., 654
Սեբաստացի Մուրատ, տես Մուրատ, Սեբաստացի
Սեբաստիա, 3, 48, 63, 137, 548
Սեբաստիոյ Հայրենակցական Միութիւն, 659
Սեզիան, 434

Սելանիկ, 242
Սեմալ, 43, 94, 95, 96, 99, 133, 185, 187, 198
Սենեքերիմ Թագաւոր, 180
Սեպուհ, 183, 204, 205, 206, 210, 234, 290, 291, 299, 305, 314, 320, 321, 322, 323, 324, 338, 368, 375, 392, 406, 409, 419, 423, 433, 463, 464, 465, 466, 480, 579, 580
Սեպուհ (Երուանդ Քէօսէյեան), 240, 241, 316
Սեսիլ, Լորտ Րուպերթ, 596
Սերոբ Ազբիւր (Սերոբ Վարդանեան), 9, 10, 11, 84, 105, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 126, 128, 129, 130, 132, 134, 141, 143, 145, 148, 150, 152, 188, 198, 209, 332, 401, 430, 661
Սերոբեան, Մուշեղ, 45, 84, 642
Սերպիա, 31, 92, 263, 283
Սեւակ, Պարոյր, 663
Սեւանայ (Գեղամայ) լիճ, 505, 509, 606
Սեւիլ Պանդոկ, Նիւ Եորք, 648, 651
Սեւ Քարեցի Սագօ, 176
Սեւ Ծով, 284, 548, 589
Սեւրի Դաշնագիր, 603, 607
Սեւ Քրա, 116
Սէիդով, 414
Սէիտավար, 512
Սէյմ, տես Անդրկովկասեան Սէյմ
Սէյնթ-Մարի, Գնդ. Ֆլի, 633
Սէյտօ Պօղոս, 172, 173, 174, 201, 314
Սրղգա, 208
Սթոքս, Գնդ., 475
Սիլիկով, Զօր. 369, 396, 441, 481, 487, 618
Սիլին, 606
Սիլիստրէ, 46
Սիլվան, 93
Սիմ, 100
Սիմոն, 122
Սիմոնեան, Սիմոն, 14
Սինապեան, Գ., 341
Սինկափուր, 583
Սիպերիա, 236
Սիպիլ, 244
Սիս, 548, 626
Սիսիան, 418, 520, 523, 524, 525, 532, 536, 548
Սիրէյտ, Հարիւրապետ, 534
Սիւնի, Դանըլտ, Կ., 470
Սիւնիք, 564, 565
Սմբատ (Բարոյեան), «Մշոյ Առիւծ», 183, 210, 290, 299, 302, 310, 312, 314, 321, 324, 338, 348, 350, 351, 355, 375, 415, 466, 654
Սկիբիոն, Զօր., 664
Սմբատ, դպրոցական մը, 55
Սոլաքեան, Պօղոս, 114
Սոլոլակ, 405
Սոխորդ, 10, 119, 120, 121, 332
Սոխում, 383
Սոնա Կոչիկի Գործարան, Փարիզ, 659
Սոչի, 383
Սովետական Հայաստան, տես Հայաստան, Խորհրդային
Սոցեալ Դեմոկրատ Կուսակցութիւն, 227
Սոցեալ Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութիւն, 75, 78, 88, 89, 103, 104, 140
Սոցիալիստ-Ռեվոլուցիոնէր (Էս.-Էր.), 227
Սուլէյման, Սուլթան, 12
Սուլթանով, Տոքթ. Խոսրով պէկ, 568, 569, 639, 640
Սուլիէ, Էտուար, 658
Սուլինա, 11
Սուլուխ, 201, 202
Սուլուկիճէի Վագօն, 552
Սունճեան, Արտաշէս, 310, 321, 326
Սուրբ Ազբէրիկ Վանք, 171
Սուրբ Առաքելոց Վանք, 132, 135, 136, 159, 162, 164, 168, 172, 176, 177, 202, 268, 349, 655
Սուրբ Աստուածածին Եկեղեցի, Մարաշ, 634

Սուրբ Բարթողիմէոս Վանք, 115
Սուրբ Գէորգ Եկեղեցի, Թիֆլիս, 326
Սուրբ Թաթէի Վանք, 208, 209
Սուրբ Խաչ Վանք, 203
Սուրբ Կարապետ Վանք, (Մշոյ), 53
Սուրբ Կարապետի Վանական Դըպրոց, 140
Սուրբ Յակոբ, 64
Սուրբ Քառասուն Մանկանց Եկեղեցի, Մարաշ, 634
Սուրբ Բեթերպուրկ (կամ Փեթրոկրատ), 26, 56, 307, 339, 360, 458
Սուրբ Բեթերսպուրկի Ձմեռնային Պալատ, 228
Սուրէնեան, Սուրէն, 78
Սուրիա, 339, 622, 638
Սուրմալու, 483, 504, 505, 606, 632
Սոֆիա, 79, 218, 227, 265, 266, 268
Սպիտակ Տուն, 591
Սպղանք, 145, 146, 150, 198
Սվազ, 9, 49, 545, 548
Սվազեան, Մ., 71
Սվազլը, Միհրան, 78
Սվաճեան, Տոքթ. Ստեփան, 6
Ստանիսլաւ չքանչան, 331
Ստեփան Վարդապետ, 186, 197
Ստեփանեան, Գառնիկ, 244
Ստեփանեան, Ոսկան, 527
Ստուեստանով, Ձօր., 333
Սրուանձտեանց, Գարեգին Վրդ., 29, 46, 48, 61, 66, 111, 253, 254, 430
Սքուէր, 531
Սոլոլակի Ձաշկա Ձայ, 365
Սօսէ Մայրիկ, 124, 125, 126, 127

Վազգէն Ա., Կաթողիկոս, 498, 500
Վահագն, 47, 249, 250
Վահան, սասունցի, 189, 192, 197, 209
Վաղարշակ, 169, 170, 172
Վաղուդի, 518, 522, 523
«Վայրի Ձօրաբաժին», 468
Վան, 22, 29, 30, 31, 48, 51, 63, 64, 68, 70, 73, 75, 81, 113, 190, 192, 194, 195, 205, 209, 235, 236, 237, 239, 278, 279, 284, 287, 288, 314, 315, 316, 317, 318, 320, 321, 322, 329, 330, 333, 341, 342, 349, 367, 368, 375, 376, 379, 398, 402, 416, 428, 436, 480, 501, 512, 548, 559, 592, 618, 623, 626, 643, 644
Վանայ Լիճ, 330
«Վան Գոյժ», 31
«Վան Տոսպ», 372
Վանտալ, Ալբերդ, 244
Վառնա, 219, 221, 222, 264, 281, 646, 654
Վառնայի Ս. Սարգիս Եկեղեցի, 220
Վասիլեան, Գարեգին, 362, 364
Վասիլեան, Գնդ., 332
Վասպուրական, 29, 45, 49, 56, 61, 65, 66, 68, 70, 72, 74, 89, 113, 184, 190, 192, 221, 315, 316, 317, 318, 333, 367, 623, 661
Վառագայ լեռ, 73
Վառագայ վանք, 61
Վարանդեան, Միքայէլ, 11, 36, 143, 223, 228, 247, 357, 358, 409, 500, 542, 579
Վարապանով, Ձօր., 333
Վարդաբլուր, 461
Վարդան, 172, 173, 236, 298, 341
Վարդանանց Բլուր, 513
Վարդան Իշխան, Հեղին գիւղի, 197
Վարդան Վարդապետ, 182, 186, 196
Վարդանեան, Գր., 643, 649
Վարդանեան, Մարօ, 76
Վարդգէս (Սերէնկիւլեան), 209, 254, 256, 401
Վարդենիս, 86, 88
Վարժապետեան, Պատրիարք Ներսէս, 29, 30, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 61, 62, 117, 225, 253, 430
Վարժապետանոց, Վանի, 63, 64
Վարուժան, Դանիէլ, 138
Վարվառեան, Տոքթ. Հ., 373
Վելոնց, 473
Վենետիկ, 54

Վենիզելոս, 589
Վեսթենենկ, 540
Վերակազմեալ Հնչակեան կուսակցութիւն, 78
Վերսայլի Խաղաղութեան Վեհաժողով, 545, 547, 548, 593, 594, 595, 600
Վէլէտեան, 559
Վէհիպ փաշա, 367, 394, 398, 401, 410, 415, 416, 422, 423, 437, 463, 478, 493, 508, 511, 616
Վէմեան, Աւետիս, 50, 51, 52, 53, 54, 109, 110
Վէրֆ Հայաստանի, 21
Վժանի կամուրջ, 418
Վիեննա, 112, 213, 220, 229, 233
Վիքրիէ, Մր., 619
Վլադիկաւկազ, 357, 358, 434, 464, 472
Վլադիվոսթոք, 434
Վոլկա, 467
Վոլոտկա, 434
Վոսփոր, 595
Վրամեան, 219, 278, 288, 317, 318
Վրաստան, 431, 456, 505, 566, 601, 605, 611, 639
Վրացեան, Ս., 275, 277, 297, 321, 383, 395, 428. 433, 456, 466, 482, 495, 496, 502, 505, 605, 606, 607, 608, 609, 613, 639, 640

Տաթեւի վանք, 518, 643
Տալուորիկ, 93, 94, 96, 97, 133, 181, 185, 186, 188, 254
Տաղաւարեան, Տոքթ., 256
Տաճ, Փլիվլենտ, 589
Տամատ Ֆերիտ փաշա, 595
Տամատեան, Միհրան, 78, 87, 89, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 102, 133, 134, 136, 139, 140, 141, 171, 198, 430, 442, 541, 622, 623, 624
Տանթէ, 434
Տաշկով-Վորոնցով, 284, 297, 342, 343, 352
Տաուէն, 292
Տատեան, Առաքել պէյ, 39
Տատուրեան, 442
Տատօ, 125
Տարտանէլ, 344
Տարսոն, 627
Տարօն, 15, 23, 42, 43, 49, 81, 84, 89, 91, 92, 119, 132, 159, 160, 177, 183, 194, 195, 196, 201, 208, 442, 654
Տաւրոս, 112, 644
Տափրկ, 157, 158, 183
Տեզ, 529
Տեմիր Հիսար Փեթրիչ, 266
Տեմիրճեան, Դերենիկ, 112
Տեվիս, Ջօր., 551
Տէտէաղաճ, 259, 266
Տերեքենա, 518
Տերիք, 192
Տեւոյեանց, Տիգրան, 333, 360
Տեփոյեան, Պետրոս, 372
Տէվէլու, 538
Տէր Գաբրիէլ, 97
Տէր Գարեգին, տես Վէմեան, Աւետիս
Տէր Զաքարեան, Յակոբ, 366, 373, 375, 430, 431
Տէր Զօր, 337, 338
Տէրէպէկցի Մահմուտ, 30
Տէր Թոդիկեան Վարժարան, 137
Տէր Թովմասեան, բժ., 223, 224, 310
Տէր Իսրայէլեան, Ս., 473
Տէր Կարապետեան, Գեղամ, 250
Տէր Ղեւոնդեան, 480
Տէր Ղուկասով, Ջօր., 33, 353
Տէր Մինաս, 18, 19, 21
Տէր Մինասեան, Ռուբէն, տես Ռուբէն
Տէր Մկրտիչեան, Անուշաւան, 286, 287
Տէր Յակոբ, 185
Տէր Յակոբեան, Փրոֆ. Ա., 541, 543, 544, 591
Տէր Յակոբով, Ջօր., 369, 618
Տէր Պետրոս, 98, 150, 152
Տէրպէնք, 459

Տէրպէտէրեան, Մ., 541
Տէր Պօղոսեան, Պետրոս, 638
Տէրսիմ, 324
Տէր Ստեփաննեան, Տոքթ. Ռուբէն, 533
Տէր Ստեփաննեան, Տոքթ. Նշան, 541
Տէր Վարդան, 310
Տէրվիշեան, Ե., 541
Տէրտէրեան, Համբարձում, 605
Տէր Քերոբ, 192, 196
Տէօվլէթեան, Գարեգին Քհն., 436, 652
Տէօվլէթեան, Տիրան, 583, 584, 659
Տէօրթ-Եօլ, 624, 627, 628
Տիգոր, 610
Տիգրան, Մեծն, 548
Տիգրանակերտ (Տիարպեքիր), 48, 49, 63, 171, 254, 548
Տիգրանեան, Օր. Արմենուհի, 296, 491
Տիզ, 527
Տիզրայէլի, Պենճամին, 39, 71
Տիլման, Տիլմանի ճակատամարտ, 304, 309, 310, 312, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 324, 326, 351, 370, 420, 422, 424
Տինան, Ահմէտ, 293
Տիսսոն 49
Տիրայր Եպս., 551, 576
Տիւզետիւզ, 306
Տիւմոն, Հազարապետ, 658
Տոլմա Պահչէ, 243
Տորուբին, Զօր., 320, 330, 332, 333
Տուփեալի Գափիլ, 30
Տրապիզոն, 275, 284, 342, 367, 419, 477, 480, 536, 548, 638
Տրապիզոնի Դուռ, Կարնոյ, 435
Տրապիզոնի Ծորհրդաժողով, 481
Տրդատ, 47
Տրովադայի Պատերազմ, 424
Տօմինիկեաններ, 47

Րաֆֆի (Յակոբ Մելիք Յակոբեան), 23, 25, 46, 47, 49, 50, 58, 59, 65, 299, 434, 613
Րէխս Ֆեչօ, 22
Րէհալ, 304
Րէշատ, Սուլթան, 617
Րիզա կամ Ռիզա, Ահմէտ, 226, 260, 263
Րիֆաթ, Մելվան Զադէ, 294

Ցարիցին, 434, 464
Ցեղասպան Թուրքը, 295
Ցիւրիխ, 57
Ցղնա, 80, 514

Փայաչուկ, 299
Փան Թուրան, 305
Փառամազ, 209
Փաստրմաճեան, Գարեգին, տես Գարօ, Արմէն
Փարիզ, 41, 42, 59, 70, 103, 242, 245, 263, 308, 339, 340, 380, 502, 539, 540, 546, 547, 570, 573, 576, 579, 584, 590, 593, 619, 625, 626, 645, 647, 657, 665, 666
Փարիզի Արեւմտահայ Համագումար, 439 545, 546, 548, 556, 570, 573, 574
Փարիզի Հայ Մտաւորականներու Միութիւն, 577
Փափազեան, Երուանդ, 361, 378
Փափազեան, Հրաչ, 630
Փափազեան, Ստեփան, 40
Փափազեան, Վահան (Կոմս, Բրժիշկ), 135, 195, 206, 208, 209, 239, 250, 256, 366, 375, 378, 383, 404, 425, 433, 434, 463, 464, 488, 489, 540, 541, 572
Փափազեան, Վահրամ, 245
Փեթրոկրատ, տես Ս. Բեզերպուրկ
Փեթրոկրատի Համալսարան, 144, 306
Փեչիեւ, Իպրահիմ, 12
Փետրուարեան Ապստամբութիւն, 639
Փերեչիկ, 267
Փեր Լաչէզ, 328, 657, 660, 662, 665, 666

Փլիկ (Փլիպոս Քէչէեան), 233
Փիշոն, 382
Փիրալեան, Արտեմ, 590
Փիրումով, Զօր., 396
Փիքօ, ժորժ, 621, 622
Փոքի, 88
Փորթուգալեան, Մկրտիչ, 46, 58, 60, 61, 63, 64, 66, 67, 68, 69, 70, 73, 74, 75, 76, 241
Փորթուգալեան, Վահան, 241
Փոր Սաիտ, 622
Փուանքարէ, Նախագահ, 572
Փոքր Ասիա, 12, 13, 588
Փսանք, 181

Քազան, 434
Քալիֆորնիա, 252, 648, 649, 652, 654, 661
Քայզեր, Ուիլհելմ, 113
Քանաքեռ, 321
Քաջազնունի, Յովհ., 476, 482, 484, 492, 493, 504, 506, 539, 547, 568
Քաջարան, 517, 610
«Քաջորդւոյն Թաղումը», 25
Քաջունի, Եղիշէ, 373
Քարապէքիր փաշա, Քիազիմ, 500, 599, 600, 603, 604, 605, 609, 612, 645
Քարվանսարա, 605
Քեաթիպ Զելեպի, 12
Քեարիմ պէյ, Ալիգանի, 197
Քելեկեան, Տիրան, 138
Քեմալ, Եուսէֆ, 601
Քեմալ, Մուսթաֆա, 601, 603, 609, 628, 639
Քեոի, կարնեցի, 189, 193, 195, 290, 297
Քէմաք, 527
Քէչան, 266
Քէոխճեան, Հ. Պ. Վրդ., 658
Քէչիչքէնտի, 538
Քէ տ'Օրսէ, 546, 622
Քընեկթիքըթ, 72
Քըրգըն, Լորտ, 580, 581
Քըրբի, Սըր, 112
Քիպարեան, Նազարէթ Քհն., կամ Քիպարեան, Վրամշապուհ Արք. 4, 5, 570, 571, 658, 660
Քիսլովսկի, 619
Քիտսթըրն, Ճորճ, 581
Քիւրտեսթան, 339
Քիւրքճեան, Մ., 660
Քիւրքճեան, Նուարդ, 645, 646, 654, 658
Քիւրքճեան, Օր., 651
Քլեմանսօ, ժորժ, 578, 594
Քղի, 395, 410, 420
Քոնքորտի Հրապարակ, 660
Քոչար, Հրաչեայ, 549
Քոչէն, Տենիս, 258
Քոչօ, 549, 550, 551
Քոռի, Զօր., 570
Քութիւրի, 301
Քոփ, 151, 175, 185, 192
Քրեմլին, 352
Քրիստափոր (Միքայէլեան), 78, 79, 80, 258, 336, 409
Քօչալէ, 266

Օգան, 3
«Օգակոմ», 478
Օլթի, 305, 415, 483, 611
Օլիմփիկ, չոգենաւ, 648
Օկանովսկի, Զօր., 332, 333, 342, 344, 360
Օհանջանեան, Համօ, 384, 484, 500, 540, 542, 639
Օսման պէկ, 300
Օսման փաշա, 45
Օսմանեան (Թրքական) կայսրութիւն, 15, 106, 242, 245, 246, 249, 304, 340, 621
Օսմանեան Սահմանադրութիւն, 22, 104, 242, 243, 247, 251, 256, 260, 269, 352, 402
Օտեան, Գր., 63, 68, 243, 657
Օտեսսա, 281, 393
Օտիչելիձէ, Զօր., 409, 410, 411, 414, 431
Օտտօ, Անտիդ, 9, 264

Օրթեքիւզ, 518
Օրիանդ Պանդոկ, Երեւան, 375
Օրիորդ Ս., 361, 362, 363, 364, 365,
Օրլանտօ, 651
Օրիորդաց Միութիւն, 296
Օրիոլ, 444
Օրմանեան, Մաղաքիա Արք., 51, 116, 117, 118, 160

Ֆազլը փաշա, 38
Ֆայիք պէյ, 257
Ֆերիք փաշա, 185
Ֆերտինանտ Թագաւոր, 268
Ֆէտէ, 266
Ֆէրէչեան, 407, 408
Ֆընտըգճեան, Գառնիկ, 541, 583
Ֆիլատելֆիա, 651
Ֆիլիպէ, 213, 646
Ֆիլիպոֆ, Գնդ., 344, 345
Ֆորթինէ, 646
Ֆուազի, Գնդ., 658
Ֆրանսա, 28, 39, 40, 57, 106, 111, 297, 339, 340, 506, 535, 541, 556, 571, 572, 578, 621, 633
Ֆրանսական Բարձր Կոմիսերութիւն Սուրիոյ եւ Կիլիկիոյ, 62, 244, 247
«Ֆրանսական Ժուռնալ», 437
Ֆրանսուա Բրըմիէր Հրապարակ, 570
Ֆրանց Ժոզէֆ, 112
Ֆրանքլին-Պույօն, Հենրի, 628
Ֆրեզնօ, 252, 648, 649, 650, 651, 656, 657
Ֆօչ, Մարաջախտ, 572, 578

ANTRANIG CHALABIAN

GENERAL ANDRANIK AND THE ARMENIAN REVOLUTIONARY MOVEMENT

© 1984 — by A. Chalabian —
All rights reserved.

Այս Գիրքը կը ներէ

Հայ ազատագրական պայքարի հայդուկներուն եւ հայ բիւրաւոր նահատակներու վրիժառու մարտիկներուն: Թող Նեմեսիսի ոգին ներշնչէ գիրքիս եւ անսասան պահէ անոնց պատուհասող բազուկները:

Ա. Զ.

Կողք՝ գործ Զատիկ Զատիկեանի

Վիմափորագրութեան ձեռնարկուած՝ 10 Յունուար 1986ին

Օֆսէթ տպագրութիւնը աւարտած՝ 25 Փետրուար 1986ին

Կ. ՏՕՆԻԿԵԱՆ ԵՒ ՈՐԴԻՔ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԵԱՆ

Տպարանային բաժնի

Ռոլաթո 60 × 90 սանթիմեթր մամուլի վրայ

1500 տպաքանակով – 48 պրակ

ZAVEN NAHABEDIAN
29, Chemin Notre-Dame Consolation
13013 MARSEILLE
☎ 91. 66. 32. 44

հայութիւնը… – սակայն անոնք մտիկ չըրին եւ «ասլանի պէս մարդիկ, ոչխարի պէս սպանդանոց գացին»…: Դարձեալ, Անդրանիկ այն սակաւաթիւ հայ ղեկավարներէն էր – իր քանի մը հազար կամաւորներուն հետ – որոնք «լուայեալ» չմնացի՛ն թուրք կառավարութեան եւ հետեւաբար՝ Տէր Զօր չգացի՛ն…:

ղ·— 1918-ի սկիզբները, Զօր· Անդրանիկ ամէն տեղ քարոզեց՝ թէ թուրքերը կանգ պիտի չառնեն 1914-ի ռուս-թրքական սահմանին վրայ – ի հեճուկս Պրեսթ-Լիթովսկի դաշնագրի տրամադրութիւններուն – մինչեւ որ չհասնին Պաքու…: Մինչ Թիֆլիսի կովկասահայ ապիկար փոլիթիկոսները, անգամ մը ե՛ւս խաբուելով թուրքերու խոստումներէն, պատճառ հանդիսացան Թրքահայաստանի կորուստին, երբ ոսկի առիթը ներկայացած էր զայն ազատագրելու:

Այս քանի մը կէտերը նչեցի պարզապէս ցոյց տալու համար՝ թէ ռազմավարի եւ զինուորականի իր բացառիկ յատկութիւններուն կողքին, Անդրանիկ fաղաfակա՛ն… ինչպիսի՛ հուժկու եւ վիթխարի միտքի ու աչխարհայեացքի տէր մէկն էր՝ հեռատես, լրջախոհ, խորաթափանց եւ չրջահայեաց: Շահան Շահնուրի վերոյիչեալ դրուատալից խօսքը՝ գերագոյն տո՛ւրքն է որ կը չնորհուի հերոսին, որուն լիովին արժանի է ան:

Սոյն համեստ աչխատասիրութիւնը հայոց ազգային դիւցազնը հայախօս նոր սերունդին ծանօթացնելու համար՝ առաջին քայլ մըն է· տիթրոյթահայ խումբ մը սրտցաւ ազգայիններ՝ նպատակադրած են զայն անգլերէնի թարգմանել տալու, որպէսզի տեղածին անգլիախօ՛ս հայ սերունդն ալ առիթը ունենայ հաղորդուելու ազգային հերոսի սխրանքներով, եւ ներչընչուելու անոր քաղաքական ըղձանքներէն:

Մաղթելի պիտի ըլլայ նաեւ (մենք ողջ մնանք կամ ոչ) որ օր մը չարժանկարի վերածուի անոր փոթորկալից կեանքը, որպէսզի ան պանծացուի օտա՛ր չրջանակներու մէջ եւս, որովհետեւ որպէս հերոս՝ Անդրանիկը ոչինչով ետ կը մնայ միջազգային ճանաչում ստացած այլ հերոսներէն:

Յաւիտենական՛ն փառք իր խնկելի յիչատակին:

Ա· Զ·

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՋԵԼԵՊԵԱՆ ծնած է Քեսապ, 1922-ին: Տեղւոյն Հայ Աւետարանական Վարժարանը աւարտելէ ետք մեկնած է Հալէպ, որպէս ուսանող Ամերիկեան Գոլէճի (Aleppo College): 1944-ին չըրջանաւարտ ըլլալէ յետոյ ուսուցչական պաշտօն կը վարէ Քեսապի Հայ Աւետ. Վարժարանին մէջ: Յաջորդ տարին կը վերադառնայ Հալէպ եւ ուսուցչութեան պաշտօնի կը հրաւիրուի Ամերիկեան Գոլէճ, ուր կը մնայ չորս տարի (1945-1949): Կը դասաւանդէ անգլերէն լեզու եւ թուաբանութիւն, «Հայ Սքուլ»ի վարի դասարաններուն:

1949-ին կ'անցնի Պէյրութ ու կը պաշտօնավարէ Հ.Բ.Ը.Մ.-ի Յովակիմեան-Մանուկեան Երկր. Վարժարանը: Տարի մը ետք գործի կը սկսի Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանի Բնախօսութեան (Physiology) Բաժանմունքին մէջ, ուր կը մնայ չարունակաբար 27 տարիներ: Իբրեւ քովնտի գործ, վերջին 14 տարիները ան կ'աշխատի նաեւ որպէս գիտական նկարազարդիչ, գրեթէ ամբողջութեամբ նկարազարդելով երեք բժշկական գիրքեր եւ հազարաւոր յօդուածներ: Պէյրութ գտնուած միջոցին ստորագրած է կարգ մը յօդուածներ «Ջանասէր»ին, «Սփիւռք»ին եւ «Նայիրի»ին մէջ:

Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմին հետեւանքով 1977-ին կը գաղթէ Միացեալ Նահանգներ եւ կը հաստատուի Տիթրոյթ: Վեց տարիներէ ի վեր կը պաշտօնավարէ Հ.Բ.Ը.Մ.-ի Ալեք Մանուկեան Վարժարանը, որպէս Հանրային Յարաբերութեանց Վարիչ: Կ'աշխատակցի «Նոր Օր»ին, «Նոր Կեանք»ին, «Պայքար»ին, «Տի Արմինիըն Րիփորթըր»ին, «Տի Արմինիըն Օպզըրվըր»ին եւ այլ թերթերու: ՅՕՐ. ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԵԻ ՀԱՑ ՑԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ խորագրով գործը Ջելեպեանի առաջին պատմական աշխատասիրութիւնն է: Պատրաստելու վրայ է ՀԱՑ-ԹՐՔԱԿԱՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԴԱՐԵՐՈՒ ԸՆԹԱՑՔԻՆ խորագրով նոր հատոր մը, անգլերէն լեզուով:

Ա. Ջելեպեան ամուսնացած է եւ ունի երեք զաւակներ — Անի, Ժագ եւ Կարինէ: